

पूज्यपाद परमहंस संन्यासी स्वामी श्रीरामानन्दल यतिवर शिष्य
स्वामी श्रीमाधवानन्दल निरचित

॥ वेदार्थचिन्तामणि ॥

भाग. १.

चिन्तामणिर्यथा नित्यं
चिन्तकार्थप्रदायकः ।
चिन्तितं पूरयेज्ज्ञानं
चिन्तामणिरसौ तथा ॥

S-2

५२५५

54246

प्रकाशकः

परमहंस संन्यासी स्वामी श्रीमाधवानन्दल. [कर्ता पीते]
सगवतीनिवास, महालक्ष्मी सोसायटी, अमरावाट.

अथ मलवालुं ठेकायुः—

आर्यभट्टनाथ नाथालाल हेसाध.

हेसाध आश्रम.

सोमनाथ महादेव पासे, जेडा.

जेडा (Kaira.)

PRESENTED BY
Shri. Jagjivandas Dasabhai

सर्वं ह्येकं लेखकं प्रकाशकं स्वाधीनं राभ्यां छे.

आवृत्ति १ वी : प्रत २०००.

संवत् १९६२, शाके १८५७, सन १९३६.

मुद्रक :

भगनलाल भट्टारभाष पटेल.

सूर्यप्रकाश प्रिन्टिंग प्रेस,

पानडार नाडा, अमदावाड.

વેદાર્થચિન્તામણિ.

ભૂમિકા.

સર્વવ્યાપક સર્વનિયન્તા પરમેશ્વરની અસીમ કૃપાથી આપ પાક લોકની સન્મુખ આ પુસ્તક મૂકવાનો અમને અવસર પ્રાપ્ત થયો છે. હાલના સમયમાં ધર્મગ્રન્થોની આવશ્યકતા નથી. ભારતીય પ્રગતના હૃદયમાં સૂર્યોદયથી અસ્તમાન સુધી વિદેશના પવનનો આઘાત થવાથી વૈદિક ધર્મો ઉપર તિરસ્કારબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે. વળી વૈદિક ગ્રન્થો જો ભાષામૈ લખાયેલા છે તે સંસ્કૃત ભાષાને મૃતક ભાષા પણ કહેવા લાગ્યા છે. તેમજ કેટલાક લોક, વૈદિક ધર્મગ્રન્થોના પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો પાખંડી સ્વાર્થી લોકોએ પોતાની મોજમજાને માટે લખેલા હોઈ અથડિન શબ્દોથી ભરેલા છે, માટે તેમનો પરિત્યાગ કરીને પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર ધાર્મિક મર્્યાદાની રચના થવી જોઈએ, અને તે પ્રાચીન સિદ્ધાન્તને કહેનાર વેપધારી સાધુ લોકોને તથા સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોને પણ દેશનિકાલની શિક્ષા કરવી જોઈએ અથવા તેમની પામે મનુરી કરાવવી જોઈએ, આ લોકોના ધર્મ અને ઉપદેશથી અમારી પડતી થઈ છે અને અમે ભૂખે મરીએ છીએ—એમ પણ કહે છે. પરન્તુ આ પ્રમાણે કહેનાર લોક પણ પોતાની પડતિનું કારણ હાઈ દષ્ટિથી દેખતા નથી.

દરેક મનુષ્યે ધર્મ સંબંધી વિચાર કરવામાં પ્રથમ આ વાતનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે કે મનુષ્યને ધર્મની શી આવશ્યકતા છે? તેનો વિચાર કરવાથી નિશ્ચય થશે કે મનુષ્ય-જન્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાને માટે ધર્મનો આશ્રય કરવો જોઈએ. તે ધર્મને ક્યા મત અથવા સંપ્રદાયના ગ્રન્થ પ્રતિપાદન કરે છે અને ક્યા સંપ્રદાયના આચાર્ય કયન કરે છે તેનો વિચાર કરીને મનુષ્ય તે મત તથા ગ્રન્થ તથા ઉપદેશ કરનાર આચાર્યનો સ્વીકાર કરે છે.

ઉપદેશ આચાર્ય લોકો મધ્યે સર્વથી પ્રધાન, મૂઠિના પ્રવર્તક, બ્રહ્મા છે, અને ધર્મગ્રન્થોમાં બ્રહ્માણ્યે રચેલા વેદ પણ પ્રધાન છે. વેદની રચિતિ પ્રથમ સૂક્ષ્મ પ્રણવ રૂપે હતી. પછી તે પ્રણવરૂપ વેદ અક્ષરાર્થિક અક્ષર રૂપે પ્રકટ થયો. તેને જ અક્ષર-સમાન્નાય અથવા અક્ષરમાલા નામથી કહે છે. તે જ અક્ષર સમાન્નાય દ્વારા પહેલાં કૃતયુગમાં યજુર્વેદને બ્રહ્માણ્યે પ્રકટ કર્યો:—

एकश्वासीघञुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् । अग्नि पु० अ० ૧૫૦ છો० ૨૪ ॥

અર્થ:—કૃતયુગમાં એક યજુર્વેદ જ હતો. તેના ફરી ચાર વિભાગ કરવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે કૃતયુગમાં યજુર્વેદની વિદ્યમાનતા અગ્નિપુરાણમાં કહી છે.

પ્રથમ કૃત યુગમાં દેવતા, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, તથા રાક્ષસ આદિકાના સ્વભાવમાં કાંઈ પણ ભેદ નહોતો. સર્વ લોક દેવતાઓની સમાન હતા. વળી—

બ્રાહ્મણાઃ ક્ષત્રિયા વૈશ્યાઃ શૂદ્રાઃ સ્વાચારતત્પરાઃ ।

સદા નારાયણપરાસ્તપોધ્યાનપરાયણાઃ ॥ વૃ. ના. પુ. પૂ. સ્વ. અ. ૪૧ જ્ઞો. ૧॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચારે વર્ણ પોતપોતાના સદાચારમાં તત્પર હતા, અને તપ તથા પરમાત્માના ધ્યાનમાં પરાયણ હતા. વળી—

કામાદિદાષનિર્મુક્તાઃ શમાદિગુણતત્પરાઃ ।

ધર્મસાધનચિત્તાશ્ચ ગતાસૂયા અદામ્બિકાઃ ॥ „ ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—તેઓ કામ, ક્રોધ, આદિ દોષોથી રહિત હતા, શમાદિક ગુણોમાં તત્પર હતા, ધર્મનાં સાધનોમાં ચિત્ત વાળા હતા, અને અસૂયા તથા દંભથી રહિત હતા. વળી—

સત્યવાક્યરતાઃ સર્વે ચતુરાશ્રમધર્મિણઃ ।

વેદાધ્યયનસંપન્નાઃ સર્વશાસ્ત્રવિચક્ષણાઃ ॥ „ ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—સર્વ લોક સત્ય વાણી બોલવામાં પ્રીતિવાળા હતા અર્થાત્ કદાપિ મિથ્યા ભાષણ કરતા નહોતા. તથા બ્રહ્મચર્યાદિ ચારે આશ્રમના ધર્મોત્તું પાલન કરનારા હતા. વળી તેઓ વેદાધ્યયન યુક્ત હતા, અને સર્વ શાસ્ત્રોમાં કુશલ હતા. વળી—

ચતુષ્પાત્સકલો ધર્મઃ સત્યં ચૈવ કૃતે યુગે ।

નાધર્મેણાગમઃ કશ્ચિન્મનુષ્યાન્પ્રતિ વર્તતે ॥ મ૦ સ્મૃ. અ. ૧ જ્ઞો. ૮૧ ॥

અર્થઃ—કૃત(સત્ય) યુગમાં ધર્મ ચારે અંગથી પૂર્ણ હતો. સત્યભાષણ પણ કૃતયુગમાં પૂર્ણ રીતે હતું. વળી શાસ્ત્રના નિયમોનો પરિત્યાગ કરીને ધન, વિદ્યા, આદિ સંપાદન કરવાની રીતિ કાંઈ પણ મનુષ્યમાં નહોતી.

આ શ્લોકમાં, સંપૂર્ણ ધર્મમાં સત્ય પ્રધાન હોવાથી સત્યનું ભિન્ન ગ્રહણ કર્યું છે. કાંઈ સ્થળમાં સત્ય, તપ, દયા અને શૌચને ધર્મના ચાર પાદ કહ્યા છે. પરન્તુ આ શ્લોકમાં સત્યને ભિન્ન ગ્રહણ કરવાથી કૃતયુગમાં ધર્મનાં સર્વ અંગ પૂર્ણ હતાં એવો અર્થ કર્યો છે. કૃતયુગમાં મનુષ્યનાં અંતઃકરણમાં વિષયવાસના રૂપી મલિનતા નહીં હોવાથી સર્વ લોક વિશેષે કરીને પ્રણવના જ ઉપાસક હતા. વળી—

इतरेष्वगमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।

चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ „ ॥ ૮૨ ॥

અર્થઃ—સત્યયુગથી ભિન્ન ત્રેતા આદિ યુગમાં અધર્મ વડે ધનાદિ સંપાદન કરવાથી (આગમાત્) ધર્મનો પણ એક એક પાદ નષ્ટ થતો ગયો, કેમકે ચોરી, મિથ્યા ભાષણ, તથા કપટ વ્યવહારથી ધર્મ પણ ક્રમે ક્રમે એક એક પાદથી નષ્ટ થતો જાય છે. વળી—

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुपः ।

कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्हસાત પાદશઃ ॥ „ ॥ ૮૩ ॥

અર્થ:—કૃત યુગમાં કોઈ પણ મનુષ્યમાં અધર્મ નહોતો. તેથી તે લોક રાગથી રહિત હતા. વળી તેઓને કર્મનું ફલ પણ શીઘ્ર મળતું હતું. તેમનું આયુ પણ ૪૦૦ વર્ષનું હોતું હતું. પરન્તુ ત્રેતા આદિ યુગોમાં પ્રજ્ઞમાં અધર્માચરણ દાખલ થવાથી તેમનું આયુ પણ એક એક પાદ અર્થાત્ સો સો વર્ષ ઘટતું આગ્યું છે. તે મુજબ ત્રેતામાં ૩૦૦ વર્ષનું, દ્વાપરમાં ૨૦૦ વર્ષનું, તથા કલિયુગમાં ૧૦૦ વર્ષનું આયુ થયું છે. અધર્મ વિશેષ વધવાથી કલિયુગમાં આયુ ૧૦૦ વર્ષથી પણ બહુ ઘટી ગયું છે. આયુ ઘટવા લાગ્યું એટલે બલ, તિતિક્ષા, આદિ પણ ઘટવા લાગ્યાં એમાં તો કહેવું જ શું.

ત્યારે ત્રેતા યુગ બેઠો, ત્યારે મનુષ્યોમાં ધર્માચરણ કરવાનું સામર્થ્ય કંઈક કમી થયું. તેથી અંતઃકરણમાં મલિનતા આવી. એટલે—

ક્રિયાયોગરતાઃ સર્વે યજ્ઞકર્મસુ નિષ્ઠિતાઃ ।

સત્યવ્રતા ધ્યાનપરાઃ સદા ધ્યાનપરાયણાઃ ॥ વૃ. ના. પુ. ઇ. ૪૧ શ્લો. ૧૫ ॥

અર્થ:—લોકો ક્રિયાયોગમાં પ્રીતિવાળા અર્થાત્ કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા, અને યજ્ઞ કરવામાં નિષ્ઠાવાળા થયા. પરન્તુ વિશેષ લાગના લોક સત્ય ભાષણ કરવાના વ્રતવાળા તથા ધ્યાનપર થઈને પરમાત્માનું ધ્યાન કરવામાં પરાયણ હતા.

ત્યારે દ્વાપર યુગ બેઠો ત્યારે લોકમાં ધર્મમાં નિષ્ઠા તથા તપ આદિ કરવાની શક્તિ વિશેષ કમી થઈ. ત્યારે “વેદશ્ચાપિ વિમજ્યન્તે”—(વૃન્નાં પુંપૂંસ્ત્રંઞં૪૧ શ્લો ૧૬) —વેદના વિભાગ કરવામાં આવ્યા. વળી—

અસત્યનિરતાશ્ચાપિ કેચિત્ત્ર દ્વિજોત્તમાઃ ।

બ્રાહ્મણાઘ્નાશ્ચ વર્ણાઃ સ્યુઃ કેચિદ્રાગાતિદુર્ચુણાઃ ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—તે સમયની પ્રજ્ઞમાં કેટલાક બ્રાહ્મણુ લોક મિથ્યા બોલવામાં જ તત્પર થયા, અને કેટલાક બ્રાહ્મણુ તથા અન્ય વર્ણો પણ રાગ દ્વેષાદિ દુર્ચુણુ યુક્ત થયા.

કેચિત્સ્વર્ગાપવર્ગાર્થે વિમ્પ યજ્ઞાન્મકુર્વન્તે ।

કેચિદ્ધનાદિકામાશ્ચ કેચિત્કલ્મષચેતસઃ ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—કોઈક તો સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞ કરવા લાગ્યા, અને કોઈક મોક્ષને માટે જ્ઞાનયજ્ઞમાં પ્રવૃત્ત થયા. કોઈ ધનની કામનાવાળા ધનાદિની પ્રાપ્તિને માટે સકામ યજ્ઞો કરવા લાગ્યા. અને કોઈ મલિન ચિત્તવાળા લોક રાગદ્વેષ તથા મિથ્યા ભાષણાદિ દોષોથી ધર્મનું આચરણ નહોતા પણ કરતા.

આ પ્રમાણે લોકોમાં ધર્માચરણની રૂચિ કમતી થવાથી તથા મિથ્યા ભાષણુ આદિ અધર્મમાં રૂચિ વધવાથી બ્રહ્મચર્ય આદિ પાલન કરવામાં અસમર્થ આળસુ પ્રજ્ઞમાં સંપૂર્ણ વેદનું અધ્યયન કરવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નહીં. એ પ્રમાણે વેદનું અધ્યયન ન રહેવાથી વેદનષ્ટ

થશે, એટલે ધર્મનું જ્ઞાન પણ નષ્ટ થશે, એવો વિચાર કરીને વિષ્ણુ ભગવાને વેદોને સ્થિર રાખવાને માટે વ્યાસ રૂપે અવતાર ધારણ કરીને વેદને ચાર ભાગમાં વિભક્ત કર્યો:—

હરિવેદં દ્વાપરાન્તે વિભેદ સઃ ॥ અગ્નિ પુ૦ અ૦ ૧૫૦ શ્લો. ૨૩ ॥;

અર્થ:—તે વ્યાસ રૂપે અવતરેલા ભગવાને દ્વાપરના અન્તમાં વેદનો પિભાગ કર્યો.

વિષ્ણુવિશ્વજગન્નાથો વિશ્વેશસ્ય શિવસ્ય તુ ।

આજ્ઞયા પરયા યુક્તો વ્યાસો જજ્ઞે ગુરુર્મમ ॥ સૂ. સં. સ્વ. ૧ અ.૧ શ્લો. ૪૨ ॥

સંક્ષિપ્ય સંકલાન્વેદાંશ્ચતુર્ધા કૃતવાન્દ્વિજાઃ ॥ ” ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—હે દ્વિજો ! સંપૂર્ણ જગતના સ્વામી વિષ્ણુ ભગવાને પ્રાણીઓના નિયામક પરમેશ્વર (શિવ)ની આજ્ઞાથી વ્યાસ રૂપે અવતાર ધારણ કરીને સર્વ વેદોના નાના વિભાગ કરીને ઋગ્વેદાદિ ચાર વિભાગ કર્યાં. તે વ્યાસજી મારા ગુરુ છે. (સૂતજીના આ વચનથી પણ વ્યાસજીએ વેદના વિભાગ કર્યાં એમ નિશ્ચય થાય છે.)

આ પ્રમાણે વેદના વિભાગ કર્યાં બાદ કોઇ ઋગ્વેદ, કોઇ યજુર્વેદ અથવા સામવેદ અથવા અથર્વણ વેદ ભણતા રહ્યા. અને એક એક વેદને ભણનારનાં ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી, આદિ નામ પણ પ્રસિદ્ધ થયાં. તથાપિ મન્ત્ર અને બ્રાહ્મણ મિશ્રિત હોવાથી, હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્ગાતા, આદિક ઋત્વિક્કર્મ કરનારાઓને, તથા અન્ય કર્મ અને ઉપાસના તથા જ્ઞાનને યોગ્ય ભિન્ન ભિન્ન અધિકારી લોકોને, સુગમ નહીં પડવાથી, તાણુડ્ય આદિ ઋપિ લોકોએ મન્ત્ર તથા બ્રાહ્મણને જૂદાં કર્યાં. આ બંને ભાગમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનને ઉપયોગી શ્રુતિ તથા કોઇક ઉપાસનાના મન્ત્રોને પણ મેળવી એક ત્રીજો ભાગ જૂદો કાઢ્યો. આ ત્રીજા ભાગનું કેવલ વિરક્ત લોક જ અધ્યયન કરતા હતા. તે પણ વનમાં કરતા હતા. તેથી તેનું નામ આરણ્યક પડ્યું. આરણ્ય નામ જંગલનું છે. આ વેદનું રહસ્યજ્ઞાન હોવાથી તેને ઉપનિષદ્ કહે છે. વેદમાંથી જે જે ઋપિ લોકોએ જે જે બ્રાહ્મણને જૂદું કર્યું તે તે બ્રાહ્મણનું નામ તે તે ઋપિના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું અર્થાત્ તાણુડ્ય બ્રાહ્મણ, શાષ્ટ્રાયન બ્રાહ્મણ, ઇત્યાદિ નામ પડ્યાં. કંઈક કાલ વીત્યા બાદ તે એક એક વેદને ભણી તે વેદમાં કહેલા સંપૂર્ણ ધર્મોનું આચરણ કરવામાં પણ મનુષ્ય અસમર્થ થયા. સારે ઋગ્વેદાદિને અનેક શાખામાં વિભાગ કર્યો. ફરી એક એક શાખાને ભણી તે શાખાના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતા હતા. પરન્તુ તેમાં પણ અસમર્થ તથા આજસુ વિપયાસકત મનુષ્યોમાં ધર્માચરણની રૂચિ નહીં રહેવાથી કોઇ એક મનુષ્ય જ વેદ ભણતો હતો. સમષ્ટિમાં વેદાધ્યયનનો અભાવ થયો. જે જે પ્રજામાં વેદાધ્યયનાદિ ન રહ્યું તે લોક ક્રમે શુદ્ધધર્મી થતા ગયા. છતાં દ્વાપર યુગમાં પણ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય પ્રજામાં વિશેષ કરીને વેદાધ્યયન થતું હતું.

પછી કલિયુગ મેઠો, ત્યારે બ્રાહ્મણોમાં પણ વેદાધ્યયનની રૂચિ કોઇ એક વ્યક્તિમાં જ રહી. અને ક્ષત્રિયોમાં રાગદ્રેષ વધવાને લીધે પરસ્પર કલહ થતાં સર્વનો નાશ થયો. ક્ષાત્રત્વનો પણ નાશ થયો. વેદાધ્યયનાદિ તો દૂર જ રહ્યું. જે કોઇ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ કંઈ વેદ ભણ્યા હતા તેઓમાં પણ તિતિક્ષા નહીં રહેવાથી તપોબલ રહ્યું નહીં. એટલે તે લોકો વિદ્યા વડે પોતાનો રોજગાર ચત્રાવવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને વેદનો જીવિકાના સાધન રૂપે

ઉપયોગ કરવા વાળા ત્યાગી નિપ્રતિનિ વસ્તુ મદત્વ પગ ધરવા વાગ્યું. ધર્મના આધનમાં હિંમતી શુદ્ધિ થવાથી તેવું મદત્વ ધરવું તે આશ્ચર્યની વાત નથી જેને ત્યાગથી હિંમતી મુખેન અમરતા સાગથી તેમા પોતાનું મન જમાવવાનો નિશ્ચય થયો જેવી રીતે કોઈ મરીનર પોતાના ધંધાની શુદ્ધિ પોતાના વાત અને પ્રતિનિની ખામી પોતાના ભયથી ખીનને ઝીંખવા નથી, તેની રીતે વસ્તેતા પોંકે પોતાનો લાભ તથા પ્રતિનિ કમી થવાના ભયથી ખીન જીવતા લોકોને વેદ ભગવાનના મધ કયા, અને તેમણે ખીનને મૂર્ખ ગણી પોતાની મોજમજા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે માનમાં કરવાકે સુખિય ગાનલોપ દત્તા તેમને પગ તે સ્વાર્થો લોપ પોતાના વચમા રાખતા દત્તા અને તેમને વચના ગણવાને માટે નાના પ્રમાણના વિચિત ઉપાયોની ગમતા કરતા દત્તા તેથી ગાન લોકોના દયાખુથી કોઈ અન્ય લોપ વે અથવા શાસ્ત્રોનું નામ પગ લેવા નભેના પગનું ભણેના લોકે શુદ્ધિ-માન તે દોષ છે જે તેમણે આ વાતનો વિચાર કર્યો દત્તા કે ગાન દમેદા સુખિય દોષવા તેમ પોતાના વચમા મદેવા તે અભવ નથી તેથી તે લોકોએ, પ્રાચીન ઋષિ લોકોએ બનાવેલા ધર્મશાસ્ત્રમા પોતાનો સ્વાર્થ નિહ કરવાને ઉપયોગી મન, સુ તથા મેલોકોનો ઉમેરો કરવાની તથા સ્વય ધર્મશાસ્ત્રની ગમતા કરી આદિ નેટા શકે કરી કટવા-અમથી અર્થ મનુષ્યોને ધર્મના વિષયમા અજાની બનાવી દીધા, અને અમાગ લોકોની શેવા નથી તે જ તમાગ મસાખનું આધન છે એમ કહી અનેક પ્રકારની પુત્ર અને પ્રતિનિ પ્રાપ્ત કરવાનું મદે મુ પગનું મનુષ્ય જન્મનું અર્થ્ય થ છે, અમાગ વિદ્વાન આચાર્ય અથવા ઉપદેશનું અર્થ્ય થ છે, અને આ અન્ધ શ્રદ્ધાવાગા લોકોની ગી ગનિ થયો-તેનો કોઈએ વિચાર કર્યો નહી કાયકમે ભાગના નિવામી લોકે રીતિક ધર્મનો મદિમા ન ગણવાથી કમકોની અખ્યામા અન્ય મર્મોનો સ્વીકાર કર્યો, અને તેઓ ધર્મના જ્ઞાનથી મલિત થવાથી દિન-દુ લોખના વેગી પ ! બની ગયા છે

કામ મનમા મદેનાર કોઈ પગ પ્રમાણના મનુષ્યને તે મનના ધર્મના અન્યનો અભ્યાસ કરવાનો દમ છે તેને તે સંપ્રદાયને અનુમાર ધર્મભલિ આદિ પગ કરવાનો દમ છે જે તેનો દમ ન હોય તો તેને તે મનમા મદેરાનું કોઈ પ્રયોજન નથી

વેદાદિનું અધ્યયન કરવાને માટે ધન્ય સગચાર તથા ઉપનયનાદિ સરકારની આપસ્યકતા છે તે જે મનુષ્યમા હોય તે વાદિ ભળી શકે જે જેનામા સગચાર નથી તે તેને ભણવામાં અનધિકારી છે મુદ્રાદિક સદાચારનો પગિલાગ કરવાથી વેદાધ્યયનના અનધિકારી થવા છે તેઓ કરી અગચાર સપાન મરીને વેદાદિનું અધ્યયન કરી શકે છે

શ્વાસુ લોકે પહેલાં પગ ગિપતાઆદિક વિશેષ કરીને ભણતા નહેતા ખીન લોકોને ભણાવવાનું યમ કરવાથી શિષ્યવિદ્યા આદિ મનુષ્યોની હિંમતી અનેક વિદ્યા અદીથી નટ થઈ દલે બૂખે મગવાનો સમય આવ્યો છે હિંમતી આપવાને પગ મનુષ્યોને અનેક કષ્ટ સદન કરવું પડે છે તો શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવાનો સમય પગ કેરી રીતે મળી શકે તેવો સમય મળેવો અને ભાગ્યુ તેનો સભવ નથી

તથાપિ આર્યત્વનું અભિમાન ગણનાર પ્રજાને ધર્મનો કોઈ સંકાર ન હોવો તથા પોતાના ધર્મ અખથી કોઈ વાતની ખચ ન હોવી તે બહુ ગમની વાત છે. અહીના દમાઈ, મુઅમાન, આદિ લોપ પગ આપ વચ અને કુગન દાગ પોતાનો ધર્મ કષ્ટક ભણે

છે. તેમની આગળ વાત કરનાર આર્ય પ્રગ્ભને પોતાના ધર્મની કાંઈ પણ ખચર ન હોવી તે બહુ ખેદની વાત છે. તેથી દરેક મનુષ્યને પોતાના ધર્મો સામાન્ય રૂપે પણ જાણવાની આવશ્યકતા છે. તેથી સામાન્ય રૂપે સર્વ પ્રકારના ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાને માટે આ વેદાર્થચિન્તામણિ નામનો ગ્રન્થ લખવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રન્થ, વેદની સહિતા તથા બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષત્, આદિક નામથી પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ, તથા સાંખ્ય આદિ દર્શન શાસ્ત્ર, તથા મન્વાદિક ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, આદિ અનેક ગ્રન્થોનાં પ્રમાણુ આપી સર્વને ઉપયોગી વર્ણુધર્મ, આશ્રમધર્મ, નીતિ, સદાચાર, કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન, આદિનો સ્પષ્ટ રીતે નિર્ણય કરીને લખવામાં આવ્યો છે. તેમાં કોઈના મતનું ખંડન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. યથાર્થ વાતોને જ પ્રકટ કરી છે.

આ ગ્રન્થમાં પહેલા પ્રકરણનું નામ સદાચાર પ્રકરણુ છે. સદાચાર સર્વ ધર્મનું મૂલ હોવાથી તેને પહેલું લખવામાં આવ્યું છે. રહેણી વગેરેનો વિવેક ન હોવાથી સારો મનુષ્ય પણ સદાચારથી વગિ-ચત થઈ જાય છે. તેથી તેના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. તેથી તેનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે ખીજા નીતિ પ્રકરણમાં સામાન્ય નીતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. અને સદાચારી મનુષ્ય ધર્માનુષ્ઠાન કરે તો તેને ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ત્રીજા ધર્મ પ્રકરણમાં સર્વ પ્રકારના ધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. અને નિષ્કામ ધર્માચરણથી જ મનુષ્યમાં દૈવી સંપત્ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કારણથી ચોથા નિષ્કામ કર્મયોગ પ્રકરણમાં નિષ્કામ કર્મયોગનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને દૈવી સંપત્તિવાળો મનુષ્ય ઈશ્વરભક્તિ અથવા વૈદિક ઉપાસનાને યોગ્ય થાય છે, તેથી તેનું નિરૂપણ કર્યા બાદ, પાંચમા પ્રકરણમાં ભક્તિ, અને છઠ્ઠા પ્રકરણમાં વૈદિક ઉપાસનાઓના ભેદો લખવામાં આવ્યા છે. ઉપાસના અથવા ભક્તિ વડે અન્તઃકરણના વિક્ષેપ જેના નિવૃત્ત થયા છે તેવો મનુષ્ય જ્ઞાનનો અધિકારી થઈ શકે છે. તેથી સાતમા પ્રકરણમાં જ્ઞાનયોગ લખવામાં આવ્યો છે. એ પ્રમાણે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરીને, તેથી અતિરિક્ત તથા તે જ્ઞાનાદિને ઉપયોગી અનેક સાધનોને પ્રતિપાદન કરવાને માટે આઠમું મિશ્ર પ્રકરણુ નામનું પ્રકરણુ લખવામાં આવ્યું છે. આ સર્વ વિષયો અમારી મરજી અનુસાર લખવામાં આવ્યા નથી, પરંતુ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વૈદિક ગ્રન્થોને અનુસાર તે ગ્રન્થોનાં પ્રમાણોના આધારે લખવામાં આવ્યા છે. તેમાં પણ કેટલાક લોકોને શંકા થવાનો સંભવ છે. તેથી તે શંકાઓનું નિવારણ કરવાને માટે નવમું સમાલોચન પ્રકરણુ લખવામાં આવ્યું છે. અને સમાલોચન પ્રકરણુ લખીને ગ્રન્થની સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.

માટે ધર્મપ્રેમી પવિત્ર હૃદય વાળા સન્નતો આ ગ્રન્થથી અવસ્ય લાભ લેશે. **इत्यलं विस्तरेण ॥**

વિશેષ જે જે ગ્રન્થોમાંથી પ્રમાણો આપવામાં આવ્યાં છે તે સર્વના અહુકા પ્રાયઃ આપવામાં આવ્યા છે, છતાં કોઈક અહુકા લેખ લખતી વખતે ભૂલથી નાંધી લેવાના રહી ગયેલા હોવાથી તે આપવામાં આવ્યા નથી. અને ગ્રન્થોનાં નામ જે કે સંક્ષિપ્ત લખવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ તેમનાં પૂર્ણ નામ ગ્રન્થના પહેલાં આપવામાં આવ્યાં છે તે જોઈ લેવાં.

અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૯૨ ના માર્ગશીર્ષ શુક્લ ૨
ગુરુવાર, તા. ૨૮ નવેમ્બર સને ૧૯૩૫.

સ્વામી શ્રીમાધવાનન્દજી.

વેદાર્થચિન્તામણિ. ભાગ-૧.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વિષયનાં નામ.	પૃષ્ઠ.
મંગલોચરણ—	૧
૧. સંદાયાર પ્રકરણ—	૨-૧૭૮
૧. સંદાયારનો મહિમા અને સત્પુરુષનાં લક્ષણ.	૨-૯
૨. તૃણોત્થાગ અને સંતોષનું નિરૂપણ.	૧૦-૨૧
૩. ક્ષમા અને ક્રોધત્યાગ નિરૂપણ.	૨૨-૩૧
૪. કુલમદ, આદિ છ પ્રકારના મદના ત્યાગનું નિરૂપણ.	૩૨-૪૬
૫. પાપત્યાગ નિરૂપણ.	૪૭-૧૦૫
પુણ્યપાપનું નિરૂપણ.	૪૭-૬૪
માનસિક પાપ નિરૂપણ	૬૪-૬૭
વાણીના પાપનું નિરૂપણ.	૬૭-૭૭
શારીરિક પાપનું નિરૂપણ.	૭૭-૮૮
અન્ય પ્રકારનાં પાપ-મહાપાતક.	૮૮-૯૪
ઉપપાતક (ભતિશ્ચંકરણ, સંકરીકરણ,	
અપાત્રીકરણ, મલિનીકરણ આદિ) નિરૂપણ	૯૪-૧૦૦
જ્ઞાનપ્રતિબંધક પાપ.	૧૦૦-૧૦૫
૬. સત્યનિરૂપણ.	૧૦૬-૧૨૧
સત્યનો મહિમા અને હરિશ્ચંદ્ર આદિના ઇતિહાસ.	૧૦૬-૧૨૦
મિથ્યાભાષણનો નિષેધ અને શિવપુરાણમાં સત્યનો મહિમા.	૧૨૦-૧૨૧
૭. સત્પુરુષના અનુસરણનું નિરૂપણ.	૧૨૨-૧૨૭
૮. વિદ્વાનોની સેવા.	૧૨૮-૧૩૬
૯. યોગ્યને માન આપવા સંબંધી નિરૂપણ.	૧૩૭-૧૪૦
૧૦. શત્રુ સાથે વિનયનું નિરૂપણ.	૧૪૧-૧૪૫
૧૧. આત્મપ્રશંશાનિષેધ નિરૂપણ.	૧૪૬-૧૪૯
૧૨. સત્કીર્તિના પાલનનું નિરૂપણ અને દિલીપ રાજાનો ઇતિહાસ.	૧૫૦-૧૫૪
૧૩. દયાનિરૂપણ.	૧૫૫-૧૫૬
૧૪. સ્નાતક આદિના વર્તનરૂપ સંદાયારનું નિરૂપણ.	૧૫૭-૧૭૫
૧૫. મનુષ્યમાત્રને ઉપયોગી ક્ષમા, સત્ય, આદિ સામાન્ય	
ધર્મનું નિરૂપણ.	૧૭૬-૧૭૮

વિષયનાં નામ.	પૃષ્ઠ.
૨. નીતિ પ્રકરણ—	૧૭૬-૨૩૬
૩. ધર્મ પ્રકરણ—	૨૩૭-૫૬૦
૧. ધર્મનું પ્રતિપાદન અને લક્ષ્મીજીનો ઇતિહાસ.	૨૩૭-૨૫૩
૨. ધર્મમાં પ્રમાણ, ધર્મનું સ્વરૂપ, અને દેશાદિ ધર્મના ભેદનું નિરૂપણ.	૨૫૪-૨૬૧
૩. ધર્મના વિશેષ ભેદ.	૨૬૨-૨૬૪
૪. વર્ણાદિ ધર્મભેદ.	૨૬૫-૨૬૬
૫. આદ્ય ધર્મ. (વેદ તથા શાસ્ત્રાદિકોના વિભાગ અને ૬૪ કલા વિદ્યાઓ સાથે અનેક વિદ્યાઓનું પ્રતિપાદન).	
૬. ક્ષત્રિયધર્મ.	૨૬૭-૩૦૪
ક્ષત્રિયધર્મનિરૂપણ.	૩૦૫-૩૦૮
રાજનીતિપ્રશંસા.	૩૦૯-૩૧૨
નીતિશાસ્ત્રના અગ્રાનુકૂલ.	૩૧૩-૩૧૭
ક્ષત્રિયધર્મ અને સુદ્ધિબલ નિરૂપણ.	૩૧૮-૩૨૧
ક્ષત્રિયધર્મ-રાજને ઉપયોગી વિદ્યા આદિ નિરૂપણ.	૩૨૨-૩૪૭
લોભના દોષ.	૩૨૫-૩૨૯
કામજ દોષનું આખ્યાન.	૩૨૯
આતતાયીનાં લક્ષણ આદિ.	૩૨૯-૩૩૩
શિકારના દોષ.	૩૩૩-૩૩૭
મદ્યપાનના દોષનું નિરૂપણ.	૩૩૭-૩૪૨
ક્રોધજ દોષનું આખ્યાન.	૩૪૨-૩૪૭
દુષ્ટનીતિ.	૩૪૮-૩૫૬
દુષ્ટભયનિરૂપણ.	૩૪૮-૩૫૧
રાજનાં કર્તવ્ય અકર્તવ્ય.	૩૫૧
પક્ષપાતનાં કારણ.	૩૫૧-૩૫૬
દેવી તથા માનુષી આપત્તિ નિરૂપણ.	૩૫૭-૩૬૧
દેવીઆપત્તિવર્ણન.	૩૫૭-૩૫૮
માનુષી આપત્તિ વર્ણન.	૩૫૮-૩૬૧
રાજભેદ નિરૂપણ.	૩૬૨
રાજપ્રકૃતિનું વર્ણન.	૩૬૩-૩૬૬
ગુપ્તચરસ્થાનનું નિરૂપણ.	૩૭૦-૩૭૧
મન્ત્રનિરૂપણ.	૩૭૨-૩૭૩
હૃતપ્રણિધિનિરૂપણ.	૩૭૪

विषयनां नाम.

पृष्ठ.

राजरक्षा.	374-377
राजपुत्रना धर्मः.	378-379
राजनी दिनयस्यानुं वर्णन.	379-381
निशान्तप्रशिक्षितुं वर्णन. (निशान्तप्रशिक्षि अटले राजसवन पनाववानी रीतितुं वर्णन).	382-384
कृषि संभंधी विचार.	384-385
भूमिछिद्रविधान.	385-387
शासनलेखविधि.	387-388
रत्नपरीक्षा.	388-389
अहन, इस्तुरी, आदि परीक्षानिर्णय.	389-401
अर्मादि निर्णय.	401
वस्त्रनिर्णय.	402-403
सुवर्णआदि निर्णय.	403
अस्त्रादि निर्णय.	404-407
दुर्ग तथा अस्त्र शस्त्र आदि निर्णय.	407-411
युद्धनिर्णय.	411-424
युद्धना नोदनुं निर्णय.	411-414
यात्राकाल आदि निर्णय.	414-421
७. वैश्यधर्मः.	422-443
गोरक्षा निर्णय.	422-432
कृषिनिर्णय.	432-440
व्यापार निर्णय.	440
कुसीद (व्याज) संभंधी विचार.	441-443
८. शूद्रधर्मः.	444-450
९. संकर जाति अने तेमना धर्मः.	451-454
१०. अंत्यज अने अस्पृश्यता निर्णय.	455-462
आश्रमधर्मान्तर्गतः—	
११. ब्रह्मचर्याश्रमधर्मः.	463-484
ब्रह्मचर्य आश्रम निर्णय.	463-477
ब्रह्मचारीना वस्त्र दण्डादि नियमोनुं निर्णय.	477-481
शिष्य प्रति गुरुनुं कर्तव्य.	481-482
अनध्ययन नियम तथा अनध्याय निर्णय.	482-484
ब्रह्मचारीभेद.	484-485

विषयनां नाम.

१२. गृहस्थश्रम धर्म.

गृहस्थना धर्मनुं निरूपण.

गृहस्थना धर्मनी प्रशंसा.

विवाह योग्य वरनां लक्षण.

विवाह योग्य कन्यानां लक्षण आदि निरूपण.

कन्यानां लक्षण तथा डाणनुं निरूपण.

विवाह योग्य ऋति निरूपण.

विवाहभेद निरूपण.

वरकन्याविक्रयनिषेध निरूपण.

स्त्री प्रति पति आदिनुं कर्तव्य.

स्त्रीश्रोत्रे वशभां राभवाना उपाय.

त्याग करवा योग्य स्त्री तथा पति संबंधी विवेचन.

४८६-५६०

४८६-५००

५००-५०२

५०२-५१०

५१०-५१६

५१६-५३१

५३२-५३५

५३५-५३६

५३६-५४३

५४३-५४८

५४८-५५५

५५६-५६०

“वेदार्थचिन्तामणि” भां उल्लेखेना ग्रन्थानां संक्षिप्त नामानुं विवरण.

संक्षिप्तनाम.

पूर्णनाम.

अ. अ.-अद्वैतानुभूतिः ।

अ. आ.-अद्वैतामोदः ।

अक्ष. उ.-अक्षमालोपनिषद् ।

अक्षि. उ.-अक्षयुपनिषद् ।

अ. गी.-अवधूत गीता ।

अघो. त.-अघोरीतन्त्रम् ।

अघो. प.-अघोरशिवपद्धतिः ।

अंगि. स्म.-अङ्गिरस्मृतिः ।

अ तार. उ.-अद्वयतारकापनिषद् ।

अत्रि. सं.-अत्रिसंहिता ।

अत्रि. स्म.-अत्रिस्मृतिः ।

अध्या. उ.-अध्यात्मोपनिषद् ।

अध्या. रा.-अध्यात्मरामायणम् ।

अन्न. उ.-अन्नपूर्णोपनिषद् ।

अं. पु.-अग्निपुराणम् ।

अ. प्र.-अनुभूतिप्रकाशः ।

अ. ब्र. सि.-अद्वैतब्रह्मसिद्धिः ।

अ. भू.-अपरोक्षानुभूतिः ।

अमृ. उ.-अमृतनादोपनिषद् ।

संक्षिप्तनाम.

पूर्णनाम.

अ. रं.-अनङ्गरंगः ।

अव. उ.-अवधूतोपनिषद् ।

अ. वि.-अनात्मश्रीविगर्हणम् ।

अ वे. सं.-अथर्ववेदसंहिता ।

अव्य. उ.-अव्यक्तोपनिषद् ।

अ. शि. उ.-अथर्वशिखोपनिषद् ।

अ. शिर. उ.-अथर्वशिर उपनिषद् ।

अष्टा. गी.-अष्टावक्रगीता ।

अ. सं. अगस्त्य संहिता ।

अ. सं. अ. सू.-अथर्ववेदसंहिताकाण्ड

अनुवाकसुक्तमन्त्रः ।

आ.

आ. उ.-आत्मोपनिषद् ।

आ. क.-आंसुरी कल्पः ।

आदि. पु.-आदिपुराणम् ।

आ. घ. सू.-आपस्तंबीयधर्मसुत्रम् ।

आधा. प.-आधानपद्धतिः ।

आप. स्म.-आपस्तंबस्मृतिः ।

आ. पु.-आत्मपुराणम् ।

संक्षिप्तनाम पूर्णनाम.
 आ. बो-आत्मबोधः ।
 आ. बो. उ-आत्मबोधोपनिषद् ।
 आ. मा-मांश्वर्ययोगमाला ।
 आर. सं-आरण्यकसंहिता ।
 आरु उ-आरुणिकोपनिषद् ।
 आ. श्रौ. सू-आश्वलायनश्रौतसूत्रम् ।
 आ. प-आत्मपदकम् ।
 ई. उ-ईशावास्योपनिषद् ।
 उ.
 उ. गो-उत्तरगोता ।
 उ. प-उपदेशपञ्चकम् ।
 उप. स्मृ-उपमन्युस्मृतिः ।
 उ. सा-उपदेशसाहस्री ।
 ऋ
 ऋ सं-ऋग्वेदसंहिता ।
 ऋ अ म. अ. सू-ऋग्वेद अष्टक मण्डल
 अनुवाक सूत्र ऋचा ।
 ए.
 ए. उ-एकादशोपनिषद् ।
 ऐ
 ऐ. उ.-प्रेतरेयोपनिषद् ।
 ऐ. ब्रा-प्रेतरेयब्राह्मणम् ।
 औ.
 औ. स्मृ-औशनसस्मृतिः ।
 क.
 क. चू-कन्दोपचूडामणिः ।
 क रु. उ-कठरुद्रोपनिषद् ।
 क पु-कल्किपुराणम् ।
 क स्मृ-कश्यपस्मृतिः ।
 क. सं. उ-कलिसंतरणोपनिषद् ।
 का. उ-काठकोपनिषद् ।
 का. स्मृ-काण्वस्मृतिः ।
 का. त-कालीतन्त्रम् ।
 का. स्म-कात्यायनस्मृतिः ।
 काद-कादंबरी ।
 का. नी.-कामन्दकनीतिः ।

संक्षिप्तनाम. पूर्णनाम
 का. पु. कालिकापुराणम् ।
 काला रु. उ-कालाग्रिरुद्रोपनिषद् ।
 का. सू-कामसूत्रम् ।
 कु. चू त-कुलचूडामणितन्त्रम् ।
 कु त-कुलार्णवतन्त्रम् ।
 कूर्म पु-कूर्मपुराणम् ।
 कृ. उ.-कृष्णोपनिषद् ।
 कृ य तै. सं-कृष्णयजुर्वेद तैत्तिरीय-
 संहिता ।
 के. उ-केनोपनिषद् ।
 कै. उ-कैवल्योपनिषद् ।
 को. अ-कोटिल्यार्थशास्त्रम् ।
 को. ब्रा उ-कोपितको ब्राह्मणोपनिषद् ।
 ख.
 खा. सू-खादिरगृह्यसूत्रम् ।
 ग.
 ग उ-गणपत्युपनिषद् ।
 गरु. उ-गरुडोपनिषद् ।
 गरु. पु-गरुडपुराणम् ।
 गर्भ. उ-गर्भोपनिषद् ।
 गा. पु. च.-गायत्रीपुरश्चरणे पद्धतिः ।
 गु. गो-गुरुगीता ।
 गृ. सं-गृह्यसंग्रहः ।
 गो. उ. उ-गोपाल उत्तरतापिन्युपनिषद् ।
 गो. प-गोरक्षपद्धतिः ।
 गो वृ उ-गोपाल पूयेतापिन्युपनिषद् ।
 गो ब्रा.-गोपथब्राह्मणम् ।
 गोमि. गृ सू-गोभिलीयगृह्यसूत्रम् ।
 गो. स्मृ-गोमिलस्मृतिः ।
 गौ. त-गौतमीयतन्त्रम् ।
 गौ ध सू-गौतमधर्मसूत्रम् ।
 घ.
 घे. सं-घेरण्डसंहिता ।
 च.
 च. प-चर्पटपञ्जरिका ।
 च. म-चतुर्विंशतिमतम् ।
 च. सं. चरकसंहिता ।

संक्षिप्तनाम. पूर्णनाम.

- चा. द-चावार्कदर्शनम् ।
 चा. सू-चाणक्यनीतिसूत्रम् ।
 छ. उ-छान्दोग्योपनिषद् ।
 ज. जा. द. उ-जावालदर्शनोपनिषद् ।
 जा. उ-जाबालोपनिषद् ।
 जाबा. उ-जाबाल्युपनिषद् ।
 जा. स्मृ-जाबालिस्मृतिः ।
 जी. वि-जीवन्मुक्तिविवेकः ।
 जै. गृ. सू-जैमिनिगृह्यसूत्रम् ।
 त उ-तत्त्वोपदेशः ।
 ता. च. वि-ताम्बूलचर्वणविधिः ।
 ता. उ-तारासारोपनिषद् ।
 ता. त-तारातन्त्रम् ।
 ता. ब्रा-ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् ।
 ता. र-तारारहस्यम् ।
 तुरी. उ. तुरीयातोतोपनिषद् ।
 ते. वि. उ-तेजोविदूषणम् ।
 तै. आ-तैत्तिरीयभारण्यकम् ।
 तै. उ-तैत्तिरीयोपनिषद् ।
 तै. ब्रा-तैत्तिरोयब्राह्मणम् ।
 तै. वा-तैत्तिरोयवार्तिकम् ।
 तै. सं प्र अ-तैत्तिरोयसंहिताकाण्ड
 प्रपाठक अनुवाकः ।
 त्रि. ता. उ-त्रिपुरातापन्युपनिषद् ।
 त्रि. ना उ-त्रिपादविभूतिमहानारायणो-
 पनिषद् ।
 त्रि. पु. उ-त्रिपुरोपनिषद् ।
 त्रि. सा. स-त्रिपुरासारसमुच्चयः ।
 द. दत्ता. उ-दत्तात्रेयोपनिषद् ।
 द. स्मृ-दक्षस्मृतिः ।
 द. प्र-दहरविद्याप्रकाशिका ।
 दे. उ-देव्युपनिषद् ।
 दे. स्मृ-देवलस्मृतिः ।
 दे. ब्रा-दैवतब्राह्मणम् ।

संक्षिप्तनाम.

पूर्णनाम.

- द्रा. गृ. सू-द्राह्यायणगृह्यसूत्रम् ।
 द्वा. प-द्वापशपञ्जरिका ।
 घ. घ. प-धम्मपद ।
 घ. सि-धर्मसिन्धुः
 घ्या. बि. उ-ध्यानविन्दूपनिषद् ।
 न. न. का-नन्दीश्वरकारिका (काशिका) ।
 न. प-नरेश्वरपरोक्षा ।
 ना. उ-नादविदूषणम् ।
 ना. प-नारदपञ्जरात्रम् ।
 ना. प. उ-नारदपरिव्राजकोपनिषद् ।
 ना. पु-नारदीयपुराणम् ।
 नारा. उ-नारायणोपनिषद् ।
 ना. स्मृ-नारदस्मृतिः ।
 नि-निरुक्तम् ।
 नि. उ-निरालंबोपनिषद् ।
 नि. म-निर्वाणमञ्जरी ।
 नि. सि-निर्णयसिन्धुः ।
 नी. म-नीतिमयूखः ।
 नी. श-नीतिशतकम् ।
 नी. सा-नीतिसारः ।
 नृ. उ. उ-नृसिंहउत्तरतापिन्यु-
 पनिषद् ।
 नृ. पु-नृसिंहपुराणम् ।
 नृ. पू उ-नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषद् ।
 नै. सि-नैष्कर्म्यसिद्धिः ।
 प. प. उ-पञ्चब्रह्मोपनिषद् ।
 प. त-पञ्चतन्त्रम्
 प. त-पञ्चदशी ।
 प. प. उ-परमहंसपरिव्राजकोपनिषद् ।
 प. पु-पद्मपुराणम् ।
 प. ब्र. उ-परब्रह्मोपनिषद् ।
 पर. उ-परमहंसोपनिषद् ।
 पं. सा-परमार्थसारः ।
 पा. गी-पाण्डवगीता ।

संक्षिप्तनाम. पूर्णनाम.
 पा. द-पाकदर्पणम् ।
 पा. मा-पाराशरमाधवम् ।
 पा. स्मृ-पाराशरस्मृतिः ।
 पारा गृ-पारास्करगृह्यसूत्रम् ।
 पि. स्मृ-पितामहस्मृतिः ।
 पु स्मृ-पुलस्त्यस्मृतिः ।
 पै. उ-पैङ्गलोपनिषद् ।
 पै स्मृ-पैठनसी स्मृतिः ।
 प्र. उ-प्रश्नोपनिषद् ।
 प्र. ना-प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ।
 प्र. रु-प्रतापरुद्रीयम् ।
 प्रश्नो-प्रश्नोत्तरी ।
 प्र. सा-प्रपञ्चसारम् ।
 प्र. सु-प्रबोधसुधाकरः ।
 प्र. स्मृ-प्रजापतिस्मृतिः ।
 व.
 वा सू-वार्हस्पत्यसूत्रम् ।
 वृ. जा उ-बृहज्जाबालोपनिषद् ।
 वृ. पा. स्मृ-बृहत्पाराशर स्मृतिः ।
 वृ. य. स्मृ-बृहद्यमस्मृतिः ।
 वृ. वि. स्मृ-बृहद्विष्णुस्मृतिः ।
 बृह स्मृ-बृहस्पतिस्मृतिः ।
 ब्र. वि-ब्रह्मानुचिन्तनम् ।
 ब्र. ज्ञा-ब्रह्मज्ञानावली ।
 ब्र. पु-ब्रह्मपुराणम् ।
 ब्र. वि. उ-ब्रह्मयिन्दूपनिषद् ।
 ब्र. वि. उ-ब्रह्मविद्योपनिषद् ।
 ब्र. वै. पु-ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।
 ब्रह्मा. पु-ब्रह्माण्डपुराणम् ।
 म.
 म. गी-भगवद्गीता ।
 म. र-भक्तिरसाधनम् ।
 म. वि. पु-भविष्यत्पुराणम् ।
 भाग. पु-भागवतपुराणम् ।
 मे. धि-मेदधिकारः ।
 भो. प्र-भोजप्रबन्धः ।

संक्षिप्तनाम पूर्णनाम.
 म
 म. पु-मत्स्यपुराणम् ।
 मरी. स्मृ-मरीचिस्मृतिः ।
 म. भाग-महाभागवतम् ।
 म. वा. उ-महावाक्योपनिषद् ।
 म स्मृ-मनुस्मृतिः ।
 मा. उ-माण्डूक्योपनिषद् ।
 भा. का-माण्डूक्यकारिका ।
 मा. गृ. सू-मानवगृह्यसूत्रम् ।
 मा. नि-माघवनिदानम् ।
 मा. पु-मार्कण्डेयपुराणम् ।
 मी. द. मीमांसादर्शनम् ।
 मु उ-मुक्तिकोपनिषद् ।
 मुण्ड. उ-मुण्डकोपनिषद् ।
 मो मु-मोहमुद्गरः ।
 य.
 य. सं-यतिधर्मसंग्रहः ।
 य स्मृ-यमस्मृतिः ।
 या. स्मृ मि. टी-याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।
 मिताक्षरो टीका ।
 यो. चू. उ-योगचूडामण्डुनिसद् ।
 यो. त. उ-योगतत्त्वोपनिषद् ।
 यो. ता. योगनारायणः ।
 यो. द-योगदर्शनम् ।
 यो. यो-योगगीजम् ।
 यो. र-योगरत्नाकरम् ।
 यो. वार्ति-योगवार्तिकम् ।
 यो. वासि-योगवासिष्ठम् ।
 र.
 र. का-रघुवंशकाव्यम् ।
 रा. नि-राजनिघण्टुः ।
 रु उ-रुद्राक्षजाबालोपनिषद् ।
 ल
 ल. आ. स्मृ-लघुभाश्वलायनस्मृतिः ।
 ल. वा-लघुवाक्यवृत्तिः ।
 ल. वि. स्मृ-लघुविष्णुस्मृतिः ।
 ल. श. स्मृ-लघुशङ्खस्मृतिः ।
 ला. शा. स्मृ-लघुशातातपस्मृतिः ।

संक्षिप्तनाम.

पूर्णनाम.

ल. हा. स्मृ-लघुहारितस्मृतिः ।

लि. पु-लिङ्गपुराणम् ।

लि. स्मृ-लिखितस्मृतिः ।

लौ. स्मृ-लौगाक्षिस्मृतिः ।

व.

व. पु-वराहपुराणम् ।

व. सू. उ-वज्रसूचिउपनिषद् ।

व. स्मृ-वलिष्ठस्मृतिः ।

वा. भ-वाग्भटः ।

वाम. पु-वामनपुराणम् ।

वा. रा-वाल्मीकिरामायणम् ।

वायु पु-वायुपुराणम् ।

वा वृ-वाक्यवृत्तिः ।

वा स्मृ-वाधूलस्मृतिः ।

वा. सु-वाक्यसुधा ।

वि. च्-विवेकचूडामणिः ।

वि. घ. पु-विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् ।

वि. नी-विदुरनीतिः ।

वि. पु विष्णुपुराणम् ।

वि. सं-विष्णुसंहिता ।

वृ. चा. नी-वृद्धचाणक्यनीतिः ।

वृ. म. स्मृ-वृद्धमनुस्मृतिः ।

वृ. या. स्मृ-वृद्धयाज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

वृ. व. स्मृ-वृद्धवलिष्ठस्मृतिः ।

वृ. शा. स्मृ-वृद्धशातातपस्मृतिः ।

वे. द-वेदान्तदर्शनम् ।

वे. सा-वेदान्तसारः ।

वे. सि. मु-वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली ।

वै. द-वैशेषिकदर्शनम् ।

व्या. स्म-व्यासस्मृतिः ।

श.

श. आ-शतपथब्राह्मणम् ।

श. म-शब्दस्तोममहानिधिः ।

श. श्लो शतश्लोकी ।

श. दि-शङ्करदिग्विजयः ।

श. स्मृ-शङ्खलिखितस्मृतिः ।

श. ब्रा. प्र-शतपथब्राह्मणकाण्डप्रपाठक

ब्राह्मणम् ।

संक्षिप्तनाम.

पूर्णनाम.

शाण्डि. स्म-शाण्डिल्यस्मृतिः ।

शा. स-शाण्डिल्यसूत्रम् ।

शा. स्मृ-शाङ्करस्मृतिः ।

शि. गी-शिवगीता ।

शि. सं-शिवसंहिता ।

शि. स्व-शिवस्वरोदयः ।

शु. नी-शुक्रनीतिः ।

शौ. स्मृ-शौनकस्मृतिः ।

श्लो. वा-श्लोकवार्तिकम् ।

ष. ब्रा-षड्विंशब्राह्मणम् ।

ष. म-षट्त्रिंशन्मतम् ।

ष. स्तो-षट्पतिस्तोत्रम् ।

स.

सं. उ-संन्यासोपनिषद् ।

सं. र-संगीतरत्नाकरः ।

सं. शा-संक्षेपशारीरकम् ।

सं. स्मृ. संवर्तस्मृतिः ।

स. अनु-सदाचारानुसंधानम् ।

स. रो. चि-सर्वरोगचिकित्सारात्मम् ।

स. वे. सं-सर्ववेदान्तसिद्धान्तसार-

संग्रहः ।

स. सू-सत्यापाढीश्रौत सूत्रम् ।

सा. का-साङ्ख्यकारिका ।

सा. द-साङ्ख्यदर्शनम् ।

सा. पु-सांख्यपुराणम् ।

सा. सं-सामवेदसंहिता ।

सु. र-सुभाषित रत्नभाण्डागारम् ।

सुश्रु-सुश्रुतम् ।

सु. स्मृ-सुमन्तु स्मृतिः ।

सू. उ-सूत्रोपनिषद् ।

सू. स-सूत्रसंहिता ।

सौ. पु-सौरपुराणम् ।

स्वा. नि-स्वात्मनिरूपणम् ।

ह.

हठ. प्र-हठयोगप्रदीपिका ।

ह. वं. पु-हरिवंशपुराणम् ।

हि.-हितोपदेशः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

परमहंस संन्यासी श्रीभाधवानन्द स्वामी७ विरायत

॥ वेदार्थचिन्तामणि ॥

भंगदाचरण्यु।

श्रेयो यस्य कृपावशादतुलितं सम्पद्यते शाश्वतम्
 क्षय्यश्चास्ति समस्तविघ्ननिचयः संरक्षणादाश्रितैः ।
 तन्देवं निखिलार्थसंवितरणे दक्षञ्च सदक्षणे
 वन्दे हैमवतीसुतं सिततनुं प्रोद्यत्सुशुण्डं विभुम् ॥ १ ॥

यामेकां बहुधा वदन्ति गिरिराट्पुत्रां सुपत्नीञ्च या-
 भीशस्यासुरमर्दनीं सुरवरैर्ध्यातां सदा पीडितै ।
 सारासारविवेकबोधनिलयां संसारसन्तारणीं
 वाणीं तां मनसा स्मरामि रुचिरां सर्वार्थरूपां पराम् ॥ २ ॥

कौमारे बहुलालनादिभिरहनीतं सदा दुष्करैः
 क्लेशाश्चापलसञ्चितास्त्वजुदिनं संस्थापिताश्चान्तरे ।
 सद्धर्माचरणप्रचारणपरीं सद्भिः समाराधितौ
 वन्दे तौ पितरौ समस्तदुरितमध्वसकौ शङ्करौ ॥ ३ ॥

યજ્ઞક્ત્યા લભતે પદં શ્રુતિગતં જીવો હિ મોક્ષાત્મકં
ગત્વા નાસ્તિ પુનર્ભવો बहुरुजः कर्मप्रभावाश्रितः ।
नित्यं संसृतिपङ्कमग्નमनुजानुद्धर्तुकामान्गुरुन्
वन्दे शास्त्रमहावने विचरतो ज्ञानप्रदानन्वहम् ॥ ४ ॥

भ्रान्त्या यत्र जगद्विभाति विमले सच्चित्स्वरूपे महा-
शक्त्या नित्यमिदं व्यवर्तत महाभूतैः पृथिव्यादिभिः ।
भासा यस्य महातमो जनिजुषां याति क्षयञ्चान्तरं
सर्वस्यान्तरवस्थिताय महसे तस्मै नमो ब्रह्मणे ॥ ५ ॥

સદાચારપ્રકરણુ ૧.

અધ્યાય ૧.

સર્વ પ્રકારના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ કરવાને માટે મુખ્ય અધિકારી
સદાચાર. નીતિ સદાચારી મનુષ્ય છે, તેટલા માટે અહીં પ્રથમ સદાચારનું
નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર વસ્તુને પુરુષાર્થ કહે છે, અર્થાત્ મનુષ્યોને
ધૃષ્ટા કરવા યોગ્ય તથા પ્રયત્ન કરીને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. તેમાં અર્થ (ધન)ની ધૃષ્ટા
કરનાર સર્વ મનુષ્ય છે. ખાનપાનાદિ જૂદા જૂદા પ્રકારના વિષયોમાં પ્રાણીમાત્રને ધૃષ્ટા
હોવાથી પ્રાણીમાત્રને કામના અધિકારી કહેવા ઉચિત છે. ધર્મ તથા મોક્ષની ધૃષ્ટા
કરનાર તો બહુ થોડા હોય છે. તેમાં પણ મોક્ષની ધૃષ્ટા કરનાર તો વળી બહુ જ થોડા
હોય છે, કારણ કે બ્રહ્મવિદ્યા અર્થાત્ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિને માટે મુખ્ય સાધન જે આત્મજ્ઞાન
છે અને જેને સંપાદન કરાવનાર વિદ્યાનું નામ બ્રહ્મવિદ્યા છે, તે બહુ જ દુર્લભ છે. શ્રુતિ પણ
બ્રહ્મવિદ્યાની દુર્લભતા કહે છે:—

શ્રવણાયાડપિ बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।

आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥

કઠોપ૦ અ૦ ૧, વ૦ ૨, મં૦ ૭ ॥

અર્થ:—પરમેશ્વરપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાનું બહુ લોકોને શ્રવણ કરવાનું પણ
પ્રાપ્ત થતું નથી. કેંઈ લોકે શ્રવણ કરતા હોવા છતાં પણ ભાગ્યહીન હોવાથી તથા
અંતઃકરણમાં શુભ સંસ્કાર નહીં હોવાથી આત્માને જાણી શકતા નથી. વળી બ્રહ્મવિદ્યાનો
વક્તા પણ કોઈ આશ્ચર્યરૂપ છે અર્થાત્ અનેક મનુષ્યોની મધ્યે તેવો કોઈ એક જ હોય છે. શ્રવણ
કરીને તેનો જ્ઞાતા પણ કોઈ એક નિપુણ જ હોય છે. વળી કુશલ (નિપુણ) અર્થાત્ બ્રહ્મ-

તત્ત્વનો જેમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેવા આચાર્ય પાસેથી વેદાન્તશાસ્ત્ર દ્વારા શિક્ષાને પ્રાપ્ત કરી સાક્ષાત્કાર કરનાર કોઈ એક જ હોય છે. તેટલા માટે આત્માના સાક્ષાત્કાર વાળા કોઈ એક જ હોય છે.

જગતમાં અનેક પદાર્થ રૂપરંગવાળા જેવામાં આવે છે, તથાપિ મનુષ્યોના ચિત્તને આકર્ષણ કરનાર અદ્ભુત પદાર્થ કોઈ એક હોય છે. તેવી રીતે બ્રહ્મવિદ્યાના વક્તા, શ્રીતા, જ્ઞાતા સર્વ અદ્ભુત જ છે. તેટલા માટે સર્વ લોકોને શ્રવણ થવું પણ કંઠ્ય છે. ભગવદ્-ગીતામાં પણ આ વાતને કહી છે:—

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્વતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥ મ૦ ગો૦ અ૦ ૭ સ્લો૦ ૩ ॥

અર્થ:—મોક્ષના મોહથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા દોડનાર બહુ હોય છે. તથાપિ જ્ઞાન અને કર્મના અધિકારીઓની મધ્યે કોઈ એક મનુષ્ય અનેક જન્મમાં કરેલાં પુણ્ય કર્મના બલથી આત્મા અનાત્માનો વિવેક પ્રાપ્ત કરીને અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે યત્ન કરે છે. અને જ્ઞાનને માટે યત્ન કરનાર સાધક પૈકી કોઈ એક જ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન દ્વારા પરમેશ્વરસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યાની દુર્લભતાથી તેમજ સંસારના વિષયપદાર્થોમાં થયેલી આસક્તિનો ત્યાગ પણ કંઠ્ય હોવાથી, મુમુક્ષુ પુરુષોની બહુ દુર્લભતા છે જેવી રીતે બ્રહ્મવિદ્યા બહુ દુર્લભ છે, તેવી રીતે તે વિદ્યાનુ અધિકારી મનુષ્યશરીર પણ બહુ દુર્લભ છે. માટે ત્યારે મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે સંસારદુઃખની નિવૃત્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે. તેટલા માટે અંધ શ્રદ્ધા વાળા ભક્તો તથા મુમુક્ષુ લોકોએ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ, તથા તેની પ્રાપ્તિનાં સાધન જે જ્ઞાન, ભક્તિ, નિષ્કામ કર્મયોગ, સદાચાર, આદિ છે, તે પૂર્ણ રીતે જાણવાં આવશ્યક છે.

આ સાધનો પૈકી આ લોક તથા પરલોક સંબંધી સુખની ઇચ્છા કરનાર સર્વ મનુષ્યોને માટે સદાચાર જ પ્રથમ સાધન છે, માટે તેનું નિરૂપણ પ્રથમ કરવામાં આવે છે.

યત્તોઽભ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિસ્સ ધર્મઃ ॥ વૈ૦ દ૦ અ૦ ૧ જા૦ ૧ સૂ૦ ૨ ॥

અર્થ:—જે વડે આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી સુખ પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ ધર્મ છે.

શકા:—આ વૈશેષિક દર્શનના સૂત્રથી સુખનું સાધન ધર્મ છે એમ કહ્યું છે. તેથી સુખની પ્રાપ્તિને માટે ધર્માચરણની જ આવશ્યકતા છે. તેથી સદાચારની કોઈ જરૂર નથી એમ કોઈ લોક શકા કરે છે. તેનું આ સમાધાન છે.

સમાધાન:—

આચારઃ પ્રથમો ધર્મઃ શ્રુત્યુક્તઃ સ્માર્ત એવ ચ ।

તસ્માદસ્મિન્સદા યુક્તો નિત્યં સ્યાદાત્મવાન્દિજઃ ॥મ૦સ્વ૦અ૦૧ સ્લો૦૧૦૮॥

અર્થ:—આચાર જ પ્રથમ ધર્મ છે. ધર્મની રક્ષા સદાચારથી જ થાય છે. તે કારણથી આચારને પ્રથમ ધર્મ કહ્યો છે. તે આચાર શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં બતાવ્યો છે. એ સદાચારમાં સ્થિર રહેનારને પોતાને હિતેશ્ચ કહી શકાય.

મનુ મહારાજના આ શ્લોકમાં ધર્મની રક્ષા કરનાર આચાર હોવાથી આચારને જ ધર્મ કહ્યો છે.

આચારાદ્વિચ્યુતો વિપ્રો ન વેદફલમશ્નુતે ।

આચારેણ તુ સંયુક્તઃ સંપૂર્ણફલભાગ્ભવેત્ ” ” ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ:—આચારથી રહિત વેદપાઠી બ્રાહ્મણને, પણ વેદપાઠનું ફળ મળતું નથી, આચારયુક્ત વેદપાઠી સંપૂર્ણ ફલને પ્રાપ્ત થાય છે.

આચારાલ્લભતે હ્યાયુરાચારાદીપ્સિતાઃ પ્રજાઃ ।

આચારાદ્દનમક્ષયમાચારો હન્ત્યલક્ષણમ્ ॥ મં સ્ઠં અં ૪ શ્લો ૧૫૬ ॥

અર્થ:—સદાચારથી જ મનુષ્યને વેદમાં નિર્ણિત કરેલું સૌ વર્ષનું પૂર્ણ આયુ પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્ય માતૃપિતાની સેવા કરનાર યોગ્ય વિદ્વાન પુત્રની કમ્પા કરે છે, પરંતુ તેનો પુત્ર પણ સદાચારથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, અક્ષય ધન અર્થાત્ અનેક પેઢી સુધી ચાલે તેવું ધન પણ સદાચારથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, મિથ્યા લાભણુ તથા દગો આદિ કરીને સંપાદન કરેલું ધન પોતાની જીવિત અવસ્થામાં જ નષ્ટ થાય છે. વળી કેટલાક મનુષ્યોમાં સ્વભાવથી જ કોઈ કોઈ પ્રકારનું જે અપલક્ષણુ જેવામાં આવે છે તે પણ સદાચારથી જ નષ્ટ થઈ શકે છે.

દુરાચારો હિ પુરુષો લોકે ભવતિ નિન્દિતઃ ।

દુઃસ્વભાગી ચ સતતં વ્યાધિતોઽહ્યાયુરેવ ચ ” ” ૧૫૭ ॥

અર્થ:—દુરાચારી મનુષ્ય લોકમાં નિન્દાને પ્રાપ્ત થાય છે, તથા હુમેશાં દુઃખી તથા રોગનો ભાગી તથા અહ્યાયુ થાય છે.

સર્વલક્ષણહીનોઽપિ યઃ સદાચારવાન્નરઃ ।

શ્રદ્ધધાનોઽનમ્નયશ્ચ શતં વર્ષાણિ જીવતિ ” ” ૧૫૮ ॥

અર્થ:—કોઈ મનુષ્ય સર્વ લક્ષણુ રહિત હોય, પરંતુ જે સદાચારી તથા શ્રદ્ધાલુ અને અસૂયા (શુશ્રોમાં દોષારોપણુ)થી રહિત હોય તે તે મનુષ્ય ૧૦૦ વર્ષ સુધી જીવતો રહે છે. પરંતુ—

અનખ્યાસેન વેદાનાં આચારસ્ય ચ વર્જનાત્ ।

આલસ્યાદન્નદોષાન્ન મૃત્યુર્વિગ્રાહ્નિઘાંસતિ ॥ મં સ્ઠં અં ૫ શ્લો ૩ ॥

અર્થ:—વેદનું અધ્યયન નહીં કરનાર, તથા સદાચારનો પરિત્યાગ કરનાર, તથા કર્તવ્ય કર્મ કરવામાં ઉત્સાહના અભાવ રૂપ આલસ્યવાળા તથા અન્નના દોષવાળા મનુષ્યને મૃત્યુ શીઘ્ર મારે છે.

શંકા:—“વેદ” એ એક પુસ્તકનું નામ છે. તેનો અભ્યાસ ન કરવાથી કેવી રીતે શીઘ્ર મરે? જોણે વેદને દીઠો પણ નથી એવા ખેડૂત લોક પણ ૮૦ અથવા અધિક વર્ષ સુધી જીવતા જેવામાં આવે છે?

સમાધાન:—વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન નહીં કરવાથી બાલ્યસમયમાં અવસ્ય નષ્ટ થાય છે, કેમકે વેદનું અધ્યયન કરવાને માટે જ ક્રમમાં ક્રમ ૧૨ વર્ષ સુધી સહાયક પાળવાનો નિયમ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. તેથી જો વેદાધ્યયન કરવામાં ન આવે તો આ નિયમનો અવસ્ય ભાગ થાય છે. અને સહાયક ન રહેવાથી અવસ્ય અલ્પાયુ થાય છે. એ વૈદિકશાસ્ત્રનો પણ સિદ્ધાન્ત છે, કેમકે શરીરની તન્દુરસ્તીને માટે મુખ્ય ઉપયોગી વીર્ય તથા જડરાગિન એ બે પદાર્થનો નિર્ણય કર્યો છે. એ બંને બગડવાથી મનુષ્ય રોગાદિથી પીડિત થઈને શીઘ્ર મરી જાય છે એ તાત્પર્ય છે. વળી ખીજી વાત એ છે કે શાસ્ત્રનું અધ્યયન નહીં કરવાથી ધર્મ અને અધર્મનું વિવેકદાન થતું નથી; તેથી મનુષ્ય અધર્મપરાયણ થઈને પાપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, અને પાપ કર્મથી આયુ ક્ષીણ થાય છે તેથી પૂર્ણ આયુષ્ય પ્રાપ્ત ન કરતાં શીઘ્ર જ મરે છે. વેદાદિનું અધ્યયન કરેલો મનુષ્ય સર્વ પ્રકારના વિવેકયુક્ત હોવાથી જ્ઞાન વડે દોષનો પરિત્યાગ કરવામાં તથા શુભોને સંપાદન કરવામાં અવસ્ય મમથ થાય છે. તેથી તેને તેનું ક્ષણ જો દીર્ઘાયુ આદિક તે પણ અવસ્ય મળે છે. શાસ્ત્ર પઢેલો મનુષ્ય દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત નહીં થાય એવો નિયમ નથી. પરન્તુ વિદ્વાનોની અધર્મમાં જો પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તે પ્રમાદથી છે એમ સંભવું જોઈએ. અભય માણસ અદાનથી, ઈર્ષ્યા નહીં હોવા છતાં, પણ અધર્મ કરી લે છે, અને તેથી પાપની વૃદ્ધિ તથા આયુ આદિકનું ક્ષીણ થવું પણ સંભવે છે. ખીજું, વેદનું અધ્યયન સહાયકાશ્રમમાં જ થાય છે, તેથી વેદ ભણનારને સહાયકાશ્રમનું પાલન અવસ્ય થાય છે જ.

(૧) ખીજા (અભય) માણસને કાષ્ટ પ્રકારનો પ્રતિબંધ ન હોવાને કારણે આંધપણથી જ ઉચ્છૃંખલ વૃત્તિવાળો તથા દુરાચારી થવાનો સંભવ છે. તેથી તેને પ્રારબ્ધાનુસાર જો આયુ નિશ્ચિત થયું છે તે પણ તે ભોગવી શકતો નથી. વિદ્વાન માણસ સદાચારી તથા ધર્મ-પરાયણ થઈ પૂર્ણ આયુ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બાકી જો ખેડૂત આદિ અધિક આયુવાળા જોવામાં આવે છે તે પણ અવસ્ય સદાચારી અને સંયમી હોવા જોઈએ. તેથી જ તેમને નીરાગતા તથા દીર્ઘાયુ પણ પ્રાપ્ત થયું છે. જો મનુષ્યમાં સંયમ તથા સદાચારાદિક નથી તે નીરાગ તથા દીર્ઘાયુ હોવાનો સંભવ નથી એવો ભાવ છે. વળી—

વેદો વા હરિમક્તિર્વા મક્તિર્વાડપિ મહેશ્વરે ।

આચારાત્પતિતં મૂઢં ન પુનાતિ દ્વિજોત્તમ ॥ ૧૦નાં ૦પુ ૦પૂ ૦લ ૦અ ૦ષ્ટ ૦શ્લો ૦૨૫ ॥

અર્થ:—આચારથી પતિત થયેલા મૂઢ મનુષ્યને, (હે દ્વિજોત્તમ) વિષ્ણુભક્તિ અથવા શિવ-ભક્તિ અથવા વેદનું અધ્યયન એ કાષ્ટ પણ પવિત્ર કરતું નથી. વળી—

પુણ્યક્ષેત્રાદિગમનં પુણ્યતીર્થનિષેવનમ્ ।

યજ્ઞો વા વિવિધો વ્રહ્મંસ્ત્યક્તાચારં ન રક્ષતિ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—પુણ્યક્ષેત્રમાં ગમન તથા પુણ્યતીર્થનું સેવન તથા નાના પ્રકારના યજ્ઞ એ કાષ્ટ પણ, જો જો સદાચારનો પરિત્યાગ કર્યો છે તેવા મનુષ્યની રક્ષા કરતું નથી.

તેથી કરીને પ્રાચીન કાલના વિદ્વાન ઋષિ લોક પણ સદાચારી થવાને માટે વેદમન્ત્રો વડે પ્રાર્થના કરતા હતા એમ વેદોથી પણ માલમ પડે છે.

પરિ માઽગ્ને દુશ્ચરિતાદ્વાધસ્વ મા સુચરિતે ભજ ॥ શુ૦ ય૦ સં૦ અ૦ ૪ મં. ૨૮ ॥

અર્થ:—હે આગ્ર ! દુરાચાર રૂપી પાપથી માફ નિવારણ કરો, અર્થાત્ દુરાચારમાં મારી પ્રવૃત્તિ ન હો. સદાચાર રૂપી પુણ્ય કર્મમાં મને સર્વ પ્રકારે સ્થાપન કરો. વળી—

ત્ર્યાયુષં જમદગ્નેઃ કશ્યપસ્ય ત્ર્યાયુષં યદ્દેવેષુ ત્ર્યાયુષં તન્નાઽસ્તુ ત્ર્યાયુષમ્ ॥

શુ૦ ય૦ સં૦ અ૦ ૩ મં૦ ૬૨ ॥

અર્થ:—જમદગ્નિ નામક ઋષિના આત્મ, યૌવન તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં જે શુદ્ધ ચારિત્ર્ય હતું, તથા કશ્યપ નામક પ્રજાપતિની આત્મ્યાદિ અવસ્થામાં જે શુદ્ધ ચારિત્ર્ય હતું, તથા દેવતાલોકમાં જે શુદ્ધ ચારિત્ર્ય હતું તે પવિત્ર સદાચાર રૂપ ચારિત્ર્ય અમને પ્રાપ્ત થાઓ.

ધર્મ્યાદિક મન્ત્રમાં પણ પુણ્ય કર્મનું રક્ષણ સદાચારથી હોવાથી, સદાચારી થવાની જે આર્થના કરી છે.

આ પ્રકારના વેદમન્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણાદિકમાં સદાચારને જ આ લોક અને પર લોકના સુખનું સાધન કહ્યું છે. તે સદાચારને ધર્મશાસ્ત્રાદિ ગ્રન્થોમાં જૂદા જૂદા સ્થાનમાં બતાવ્યો છે. તથાપિ હાલના સમયમાં વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રાદિનું અધ્યયન કરી થવાથી શૌચ, આચમન, સ્નાન, મન્દિરદર્શન, સ્પર્શસ્પર્શ, આદિમાં જ આચારને સમાપ્ત કર્યો છે. પરન્તુ હિતેન્દ્ર મનુષ્યને આચાર વિષયમાં બહુ દીર્ઘ દષ્ટિથી જોવાની જરૂર છે.

તે કારણથી અહીં પ્રથમ જ સદાચાર વિષયમાં વિચાર કરીએ છીએ. જે મનુષ્યમાં સદાચાર નથી તે કદાપિ ધર્મનું આચરણ કરી શકતો નથી. તેનું જીવન ખીજને પણ દુઃખનું કારણ થાય છે.

સદાચારને ક્રોધ શિષ્ટાચાર પણ કહે છે. સત્પુરુષોએ આચરણ કરેલો તથા ઉપદેશ કરેલો હોવાથી સદાચાર કહેવાય છે. તથા શિષ્ટ લોકોએ આચરણ કરેલો તથા ઉપદેશલો હોવાથી શિષ્ટાચાર કહેવાય છે.

હાલના વખતમાં સર્વ લોકે ભિક્ષુક મણ્ડલના મહાત્માઓને, અથવા અહચારી આદિકને, અથવા ક્રોધ પણ પ્રકારના ઉપદેશ વા નેતા લોકને, સત્પુરુષ અથવા સાધુ શબ્દથી કહે છે. પરન્તુ “ સાધુ ” શબ્દ અથવા “ સત્પુરુષ. ” શબ્દનો અર્થ-તત્ત્વ આશ્રમમાં રહેનાર ધર્માચારી મનુષ્યો-એવો છે.

શાસ્ત્રમાં સાધુ શબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે:—

વિદ્યાયાઃ સાધનાત્સાધુર્બ્રહ્મચારી ગુરોર્હિતઃ ।

ક્રિયાણાં સાધનાત્તૈવ ગૃહસ્થઃ સાધુરુચ્યતે ॥વા૦ પુ૦ અ૦ ૫૯ શ્લો૦ ૨૩ ॥

અર્થ:—ગુરુના હિતમાં રહીને વિદ્યાનું અધ્યયન કરનાર અહચારીને સાધુ કહે છે, અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને આશ્રમધર્મનું પાલન કરનાર ગૃહસ્થ મનુષ્યને પણ સાધુ કહે છે.

સાધનાત્તપસોઽરણ્યે સાધુર્વેશ્વાનસઃ સ્મૃતઃ ।

યતમાનો યતિઃ સાધુઃ સ્મૃતો યોગસ્ય સાધનાત્ ॥ ,, ,, ૨૪ ॥

અર્થઃ—જેગણમાં અથવા ગામની બહાર રહીને તપ કરનાર વાનપ્રસ્થાશ્રમીને પણ સાધુ કહે છે; તથા ચતુર્થાશ્રમમાં રહીને પરમાત્માની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ યોગસાધન આદિક યત્ન કરનાર યતિને પણ સાધુ કહે છે.

ઇત્યાદિક પ્રમાણથી “સાધુ” નામ કોઈ પ્રત્યેક વેપાદિવાળા અથવા ઉપદેશા અથવા નેતા લોકોનું સિદ્ધ થતું નથી, પરન્તુ જૂદા જૂદા આશ્રમમાં રહીને તત્ત્વ આશ્રમધર્મનું પાલન કરનારનું સિદ્ધ થાય છે. અને તેમના આચારોનું નામ સદાચાર છે.

એ ચારથી બિન્ન પરમાત્માના સાક્ષાત્કારવાળા, રાગદ્વેષ દંભ માનાદિ રહિત, તત્ત્વવેત્તાને પણ સાધુ શબ્દથી કહ્યા છે.

ન હૃપ્યતિ સંમાનૈર્નાવમાનૈઃ પ્રકુપ્યતિ ।

ન ક્રુદ્ધપરુષં દ્વુયાદેતત્સાધોસ્તુ લક્ષણમ્ ॥ મ૦ ગ૦ પુ૦ જા૦ કા૦

જા૦ ૧૧૩ શ્લો૦ ૩૭ ॥

અર્થઃ—જે સન્માનથી હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી અને અપમાનથી ક્રુધિત થતો નથી, તથા ક્રોધથી કટોર વાણી બોલતો નથી—આ સાધુનું લક્ષણ છે.

આવા પ્રકારનાં લક્ષણ જેમાં છે એવા તત્ત્વવેત્તા મુખ્ય સાધુ છે. ઉપર કહ્યા સિવાયના બાકીના સર્વ પ્રકારના મનુષ્ય શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી દુર્જન જ કહેવાય છે.

સાધુઃ—સાધ્નોતિ પરકાર્યમિતિ સાધુઃ એ રીતે વ્યાકરણને અનુસાર પણ સાધુ શબ્દનો અર્થ મોક્ષને સસિદ્ધ કરનારનો સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે પરકાર્યનો અર્થ મોક્ષરૂપ કાર્ય થાય છે. કેટલાક લોક પર શબ્દનો અર્થ “ખીજો મનુષ્ય” એવો કરીને ખરોપકાર કરનાર “સાધુ” શબ્દનો અર્થ કહે છે. તે અર્થ પણ બરાબર છે.

આ સર્વ આશ્રમીના પોતપોતાના આશ્રમોના ધર્મ દેવા પ્રકારના આચરણથી રક્ષિત થાય છે તે શિષ્ટ લોકોએ ખતાબું છે તેથી તેને શિષ્ટાચાર કહે છે. “શિષ્ટ” શબ્દનો અર્થ પણ શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યો છે—

શેપશબ્દાન્છિષ્ટ ઇતિ શિષ્ટાચારઃ પ્રચક્ષતે ॥ વા૦ પુ૦ જા૦ ૫૯ શ્લો૦ ૩૩ ॥

અર્થઃ—“શેપ”નો વાચક “શિષ્ટ” શબ્દ છે—“શેપ” નામ “બાકી”નું છે. બાકી રહેલા ઋષિ લોકોએ કહેલો હોવાથી “સદાચાર”ને “શિષ્ટાચાર” કહે છે.

મન્વન્તરેષુ યે શિષ્ટા ઇહ તિષ્ઠન્તિ ધાર્મિકાઃ ।

મન્નુઃ સમ્પર્પયથૈવ લોકસન્તાનકારણાત્ ॥ વા૦ પુ૦ જા૦ ૫૯ શ્લો૦ ૩૪ ॥

અર્થઃ—અવાન્તર પ્રલયને સમયે મનુ તથા સમર્ષિ આદિ જે જગતના સંચાલક ધાર્મિક લોક શેપ રહે છે, તેમને, છોડી બાકી સર્વનો નાશ થાય છે. મન્વાદિકનો નાશ થતો, નથી, તે લોક શેપ રહી, જાય છે, કેમકે—

યાવદધિકારમવસ્થિતિરાધિકારિકાણામ્ ॥ વે૦દ૦જા૦૩૫૦૩ સૂ૦૩૨ ॥

અર્થ:—અધિકારી પુરુષોનું આયુ તેમનો અધિકાર પૂર્ણ થતા સુધી એટલે કલ્પ પર્યન્તનું હોય છે. કલ્પની સમાપ્તિ થતાં તે લોકોનો દેહ પણ નષ્ટ થાય છે.

જેવી રીતે અહીં કાષ્ટ ન્યાયાધીશ પોતાની નોકરીથી નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેના સ્થાનને માટે સેકડો ઉમેદવાર તૈયાર થાય છે, તેવી રીતે જગતના સંચાલક મળવા સુલભ નથી. કારણ મહાતપસ્વી, યોગ ઐશ્વર્યાદિ નાના પ્રકારની શક્તિયુક્ત મનુષ્ય કઠિનતાથી તૈયાર થાય છે. તેથી તે લોકોનું જ્ઞાન, શક્તિ, ઐશ્વર્ય, આયુ, આદિ સર્વ અન્ય પ્રાણીઓથી વિલક્ષણ હોય છે, અને તે ઈશ્વરસંકેત જ છે.

આ પ્રમાણથી અવાન્તર પ્રલયકાલમાં શેષ રહેલા મન્વાદિકને જ “શિષ્ટ” શબ્દથી કહે છે. તે લોકોએ ધર્મની રક્ષા કરવા આ લોક અને પરલોકના સુખને માટે જે મર્યાદા બાંધી છે તેનું નામ જ શિષ્ટાચાર છે. તેથી પ્રેમથી, અથવા કાષ્ટ સામાન્ય ગુણોને દેખીને, અથવા અન્ય સંબંધના કારણથી ગમે તે કાષ્ટ મનુષ્યને શિષ્ટ, અથવા તેના આચરણને શિષ્ટાચાર, માનવો એ યોગ્ય નથી. આથી, પૂર્વોક્ત સામાન્ય ગુણવાળા મનુષ્યોને અશિષ્ટ અથવા ચોર કહેવા એવું તાત્પર્ય નથી. પરન્તુ તે લોક ‘શિષ્ટ’ મન્વાદિકોએ બતાવેલા આચાર પૈકી યત્કિચિત આચરણથી યુક્ત હોવાના કારણ માત્રથી તેમને પૂર્ણ રીતે શિષ્ટોના લક્ષણથી રહિત હોવા છતાં પણ ગૌણ રીતિથી શિષ્ટ કહે છે. પરન્તુ ખરેખરી રીતે તો અવાન્તર પ્રલયમાં શેષ રહેલા, અને શાસ્ત્રમાં કહેલા શિષ્ટોના લક્ષણથી યુક્ત, જે મનુષ્ય છે તે જ શિષ્ટ છે, અને તેમના આચરણને જ શિષ્ટાચાર કહેવો યોગ્ય છે.

શિષ્ટ પુરુષોનાં લક્ષણ મહાભારતમાં પણ કહ્યાં છે:—

દાતારઃ સંવિમક્તારો દીનાનુગ્રહકારિણઃ ।

સર્વપૂજ્યાઃ શ્રુતધનાસ્તથૈવ ચ તપસ્વિનઃ ॥

સર્વભૂતદયાત્રન્તસ્તે શિષ્ટાઃ શિષ્ટસંમતાઃ ॥ મંભા૦વ૦પ૦અ૦ર૦૭ સ્ત્રો૦૮૮॥

અર્થ:—જે દાતા છે અર્થાત્ જેમાં કૃપણતા નથી એટલે કે પોતાની પાસે ધન, વિદ્યા, આદિક હોવાથી “હું જ ધનિક તથા વિદ્વાન રહું” એમ સમગ્રીને પોતાના ધનથી કાષ્ટનો ઉપકાર ન કરવો તથા પોતાની વિદ્યા કાષ્ટને શીખવવાનો ઉદ્દેશ ન કરવો એવી ક્ષુદ્રતાથી રહિત છે; અને જે સંવિમક્તા છે એટલે કે પોતાના ધનને દુઃખી મનુષ્યોના ઉપયોગમાં વહેંચે છે તથા પોતે જાણેલી વિદ્યાનો ખીજને ઉપદેશ કરવામાં જે સંતુષ્ટ રહે છે; તથા દુઃખી મનુષ્યો ઉપર ઉપકાર કરવામાં જે તત્પર રહે છે; અને જે પુરૂષ મનુષ્યમાત્રના સત્કારને યોગ્ય છે; અને વિદ્યા માત્ર જેનું ધન છે અર્થાત્ જે વિદ્યાને જ પોતાનું મુખ્ય ધન સમજે છે, અન્ય ચક્રવર્તિરાજ્યને પણ જેમણે તુચ્છ જાણ્યું છે; અને જે તપસ્વી છે અર્થાત્, શરીર, વાણી અને મનના તપથી યુક્ત છે; અને સંપૂર્ણ પ્રાણીમાત્રની ઉપર દયા કરનાર છે, તેઓ જ શિષ્ટ કહેવાય છે.

આ પ્રકારનાં લક્ષણવાળા જે મનુષ્ય હાલના વખતમાં જેવામાં આવે છે તે જે કે કલ્પ પર્યન્તના આયુવાળા નથી, તથાપિ તે લોક પણ શિષ્ટ જ છે. અને એ વાત પૂર્વ કાલના મન્વાદિ ઋષિ લોકને સંમત છે.

આવાં સક્ષણવાળા સત્પુરુષોનાં આચરણો જોઈને આપણે પણ સદાચાર શિખવા યોગ્ય છે. શાસ્ત્રીય આચરણને દીકા વિના શિષ્ટત્વ વા અશિષ્ટત્વનો નિશ્ચય કરવો તે જુદા છે; કેમકે ખીજાને ઉપદેશ કરતી વખતે સર્વ કોઈ શિષ્ટ હોય છે, પરન્તુ પોતાના સ્વાર્થનો સમય આવે ત્યારે શિષ્ટત્વને સર્વ જૂઠી જાય છે

શિષ્ટાઃ સ્વલુ વિગતમત્સરા નિરહંકારાઃ કુંભીધાન્યા

અલ્લોલુપા દંભદર્પલોપમોહક્રોધવર્જિતાઃ ॥ કૌઘાન્સ્મૃન્પ્રશ્ન ૧ અ૦૧ સૂ૦૫ ॥

અર્થ—જે ખીજાના ગુણોની અમહત્તા રૂપ મત્સર, અહંકાર, લોલુપતા, દંભ, દર્પ, યોભ, મોહ અને ક્રોધથી ગ્રહિત છે, તથા જે કુબી ધાન્ય વાળા છે તે લોકને શિષ્ટ કહે છે.

આપણામાં ધન, વિદ્યા, આદિ પૂર્ણ રીતે નહીં હોવા છતાં પણ “હું ધની, હું વિદ્વાન” એ પ્રકારે આરોપિત કરવા ગળો વડે પોતાનામાં જે મહત્ત્વનું અભિમાન છે તેને અહુકાર કહે છે વિષયલોલુપતાથી ગ્રહિતને અલોલુપ કહે છે. ધર્મદ્વિવર્જિતાનું નામ દંભ છે. ખીજાની અવજા કરવા રૂપ, ગુરૂ તથા રાજ્ય આદિઓના પણ અતિક્રમના કારણ રૂપ, જે ચિત્તનો દોષવિશેષ છે તેનું નામ દર્પ છે કુબીધાન્ય—કુબી ભરીને અન્ન ગમ્પનારને કુબી ધાન્ય કહે છે (એક કુબીનો અર્થ ધર્મપ્રકરણમાં ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમાં “જીવિકા વિષયક વિચાર” નામના સર્ગમાં કહેવામાં આવશે.)

શિષ્ટાચારી મનુષ્ય જ ધર્માચરણ કરી શકે છે અને શિષ્ટાચારી મનુષ્યને જ આત્મ-જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ મળી શકે છે તેવા જ પુરૂષ પરમેશ્વરના ભક્ત થઈ શકે છે, કારણ કે ઈષ્ટ સાધનનો નિર્ણય કરવામાં તેવા લોક જ આનંત રહિત હોય છે.

ધૃતિ સદા૦ પ્ર૦ ૩૦ અંક ૩૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૨.

॥ તૃષ્ણાં છિન્ધિ ॥

જે કાંચુથી ધર્માચરણમાં સદાચાર પ્રધાન છે તે કાંચુથી સદાચારમાં રહીને ધર્માત્મા થવાની ઇચ્છા કરનારને ઉપયોગી સાધનોના સંગ્રહ રૂપ એક શ્લોક રાજ્ય ભર્તૃ-દરિએ લખ્યો છે, તેનું આ અધ્યાયમાં વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ, કારણ કે જે કાંઈ મનુષ્ય શિષ્ટદાટિને પ્રાપ્ત કરવા ચ્હાતા હોય અથવા સદાચારી રહેવા ચ્હાતા હોય, તેમણે તે સાધનોને અવશ્ય સંપાદન કરવાં જ પડશે. તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે:—

તૃષ્ણાં છિન્ધિ મજ ક્ષમાં જહિ મદં પાપે રતિં મા કૃધાઃ

સત્યં વૃણ્ણનુયાહિ સાધુપદર્વોં સેવસ્વ વિદ્વજ્જનમ્ ।

માન્યાન્માનય પ્રદ્વિપોડપ્યનુનય પ્રચ્છાદય સ્વાન્ ગુણાન્

કીર્તિં પાલય દુઃસ્વિતે કુરુ દયામેતત્સતાં ચૈષ્ટિતમ્ ॥મ૦ ની૦ શ૦ શ્લો૦૭૮॥

આ શ્લોકમાં કહેલાં સાધનો પૈકી પ્રથમ “તૃષ્ણાં છિન્ધિ” એ વાક્યમાં કહેલા “તૃષ્ણાત્યાગ” રૂપ પ્રથમ સાધનનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ, કેમકે સર્વ અનર્થનું કારણ તૃષ્ણા છે. અર્થ “તૃષ્ણા” પદનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

નાના પ્રકારના વિષય પદાર્થોની જે લાલસા છે તેને તૃષ્ણા કહે છે. કામાદિ શબ્દનો-પણ કોઈ સમય તૃષ્ણાને અર્થે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેમકે—

અહંકારચિદાત્માનાવે સીકૃત્યાવિવેકતઃ ।

ઇદં મે સ્યાદિદં મે સ્યાદિતીચ્છાઃ કામશબ્દિતાઃ ॥ પંચ૦ પ્ર૦ ૬ શ્લો૦ ૬૧ ॥

અર્થ:—કર્તૃત્વ બોધતૃત્વ આદિ ધર્મ અદકારના છે. આત્મા દમેશાં અકર્તા છે, તથા અબોધના છે. એ યંનેનું પરમાર્થ સ્વરૂપ ન બાણતાં અદકારના કર્તૃત્વાદિ ધર્મનું અદકારના વિષય આત્મામાં આરોપણ કરીને “આ મને મળે, આ મને પ્રાપ્ત થાશે” એવી રીતે નાના પ્રકારની વસ્તુઓની જે મગ્ગા તેને કામ શબ્દથી કહે છે.

આ શ્લોકથી સંસારના કોઈ પણ પદાર્થની ઈચ્છા કરવી તેને કામ કહે છે. તથાપિ લોકમાં વિશેષે કરીને ઓગંઝથી ઈચ્છાને કામ કહે છે, અન્ય પદાર્થોની ઈચ્છાને કામના અથવા ઈચ્છા માત્ર જ કહે છે.

વિષય પદાર્થ ભદ્ર પ્રાપ્ત હોવા છતાં સંતાપ ન થવો, અને વારંવાર મળવાની ઈચ્છા કરવી, તેને તૃષ્ણા કહે છે. કોઈ સ્થાનમાં તેને “લોભ” પણ કહ્યો છે. પરમાર્થથી “તૃષ્ણા” એ નામ અધિક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાનું છે. પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનું અર્થ ન કરવું, અને અધિક મળવાની ઈચ્છા પણ કરવી, તેને લોભ કહે છે. તૃષ્ણા અને લોભ એ બંને મનુષ્યને નરકમાં ભર્ષ જતાર છે અર્થાત્ દુઃખને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. તે વાત સ્વરૂપને શ્રીનામાં પણ કહી છે:—

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥ મ૦ ગી૦અ૦ ૧૬ શ્લો. ૨૧ ॥

અર્થઃ—કામ, ક્રોધ તથા લોભ એ ત્રણે આસુરી સંપત્તિનું કારણ હોવાથી મનુષ્યને નરકપ્રાપ્તિનું કારણ છે. તે માટે મનુષ્યોએ એ ત્રણેનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

एतैर्विमुक्त कौन्तेयः तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनो श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ ,, ,, २२ ॥

અર્થઃ—નરકના દ્વાર ૩૫ આ કામાદિ ત્રણેનો પરિત્યાગ કરીને જ મનુષ્ય પોતાના હિતનું આચરણ કરી શકે છે. પુણ્ય કર્મ કરતા પહેલાં જ તેનો ત્યાગ ન કરે તો કામ (તૃષ્ણા) ૩૫ પ્રતિબંધથી હિતને કદાપિ કરતો નથી. ઉલટું તૃષ્ણાલુ હમેશાં અહિતને જ કરે છે, અને તેથી દુઃખી થાય છે તે કારણથી કામક્રોધાદિથી રહિત મનુષ્ય જ પોતાના હિતનું આચરણ કરી શકે છે અને તેથી આ લોકના સુખનો ભોગ કરી યથાર્થ જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

તૃષ્ણા કોષ્ટની પણ કોઈ પણ કાલમાં પૂર્ણ થતી નથી એવો શાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત છે.

यत्पृथिव्यां ब्रौहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ મ૦ મા૦ ૩૦ પ૦ અ૦ ૩૬ શ્લો ૮૫ ॥

અર્થઃ—પૃથ્વીમાં જે ધર્ત્ત જવ, આદિ ભક્ષણનાં સાધન છે, તથા સુવર્ણ પણ સ્ત્રી, આદિ કેટલાક ભોગ્ય પદાર્થ છે તે સર્વ એક મનુષ્યને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેની તૃષ્ણા નિવૃત્ત થતી નથી એમ દેખતો સતો વિવેકી પુરુષ મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી.

વળી શ્રુતિ પણ આ વાતને કહે છે:—

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यः ॥ કઠોપ૦ અ૦ ૧ વ૦ ૧ મં૦ ૨૭ ॥

અર્થઃ—મનુષ્ય ધનથી તૃપ્ત થતો નથી.

પરન્તુ—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अथ मत्स्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ કઠોપ૦ અ૦ ૨ વ૦ ૩ મ૦ ૧૪ ॥

અર્થઃ—આ મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી સર્વ પ્રકારની કામનાઓ ન્યારે નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે જ મનુષ્ય અમરભાવ(પરમાત્મા)ને પ્રાપ્ત થાય છે.

न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥

કઠોપ૦ અ૦ ૧ વ૦ ૨ મં૦ ૬ ॥

અર્થઃ—ધનના મોહથી મૂઢ બનેલા પ્રમાદી અજ્ઞાની મનુષ્યને પર લોક ભાસતો નથી. આસુરી સંપત્તિની વૃદ્ધિ થવાથી આ લોકના સુખને જ ઝેર માને છે, પર લોક છે જ

નહીં એમ માને છે. એવા નાસ્તિક માણસ વાગ્વાર મારા (યમના) વશમાં આવે છે એમ યમ રાજ નચિકેતાની પ્રતિ કહે છે.

વળી ભારતાદિ ઇતિહાસમાં, તથા પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, આદિકાર્મી પણ તૃષ્ણાદિ દોષ ખતાવ્યા છે.

યા દુસ્ત્યજા દુર્મતિભિર્યાં ન જીર્યતિ જીર્યતઃ ।

યોડસૌ પ્રાણાન્તિક્રો રોગહ્રતાં તૃષ્ણાં ત્યજતઃ સુખમ્ ॥

મ. મા. વ. પ. અ. ૨ શ્લો. ૨૬ ॥

અર્થ:—કુચુદ્ધિ મનુષ્યો જેનો કદાપિ ત્યાગ કરી શક્તા નથી, તથા મનુષ્યનાં શરીરાદિક અર્ણુ થવા છતાં પણ જે અર્ણુ થતી નથી, અને જે મર્ણુ પર્યન્ત રહેનારી છે એવા તૃષ્ણા રૂપી મહાન્ રોગનો ત્યાગ કરનાર આ લોક અને પર લોકમાં સુખી થાય છે.

જીર્યન્તિ જીર્યતઃ ક્રેશા દન્તા જીર્યન્તિ જીર્યતઃ ।

જીવનાશા ધનાશા ચ જીર્યતોઽપિ ન જીર્યતઃ ॥ વસિ. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૧૦ ॥

અર્થ:—મનુષ્યોનાં શરીર અર્ણુ થવાની સાથે તેમના પ્રેશ તથા દાંત અર્ણુ થઈ જાય છે, પરન્તુ અવવાની ઇચ્છા તથા ધનની આશા એ બંને કેટલાએ વૃદ્ધ થવા છતાં પણ વૃદ્ધ થતી નથી.

કામવન્ધનમેવૈકં નાન્યદસ્તીહ વન્ધનમ્ ।

કામવન્ધનમુક્તો હિ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૨૫૧ શ્લો ૭ ॥

અર્થ:—તૃષ્ણા જ સંસારમાં એક બન્ધન રૂપ છે, અન્ય કોઈ બન્ધન નથી. તૃષ્ણા રૂપી બન્ધનથી રહિત મનુષ્ય જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે. વળી—

કામતો મુચ્યમાનસ્તુ ધૂમ્રાભ્રાદિવ ચન્દ્રમાઃ ।

વિરજાઃ કાલમાકાઙ્ક્ષન્ ધીરો ધૈર્યેણ વર્તતે ॥ મંભાંશાંપંઅં૨૫૧ શ્લો ૮ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ધૂમાડાવાળા મેઘમાંથી છુટેલો ચંદ્રમા સ્વચ્છ પ્રકાશી છે, તેવી રીતે રનેશુભથી રહિત ધીર મનુષ્ય કામબન્ધનથી છુટીને સમયની રાહ જીતે ધૈર્યતાનો આશ્રય લઈને રહે છે.

યૌવનં જરયા ગ્રસ્તમારોગ્યં વ્યાધિનિર્હતમ્ ।

જીવિતં મૃત્યુરભ્યેતિ તૃષ્ણૈકા નિરુપદ્રવા ॥ શુભાં૦રંમાંપ્રં૨૦૨૦નિંશ્લોં૧૫ ॥

અર્થ:—યુવાવસ્થાને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રસે છે અર્થાત્ થોડા સમયમાં વૃદ્ધાવસ્થા યુવાવસ્થાનો નાશ કરે છે, અને આરોગ્યનો નાશ રોગ કરે છે, અને અવિતનો નાશક મૃત્યુ છે. સંસારમાં ઉપદ્રવ(શત્રુ)રહિત તો એકલી તૃષ્ણા છે.

તૃષ્ણાને પૂર્ણ કરવાને માટે મનુષ્ય અનેક પ્રકારનાં કલ્પિત કર્મ પણ કરે છે, જેમકે:—

ઉત્સાહાંતં નિધિશઙ્કયા સિતિતલં ધ્માતા ગિરેર્ધાતવો
નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિઃ નૃપતયો યત્નેન સંતોપિતાઃ ।

મંત્રારાધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ સ્મશાને નિશાઃ

પ્રાપ્તઃ કાંઠવરાટકૌડપિ ન મયા તૃષ્ણેડ્યુના મુશ્ચ મામ્ ॥ મ.વૈ.શ. શ્લો. ૪૫ ॥

અર્થઃ—ભર્તૃદરિ એક તૃષ્ણાલુ મનુષ્યનો અનુભવ પોતાના અન્યમાં કહે છે:—આ પૃથ્વીમાં ખળનો દાટેલો છે એમ સમજી મેં આ પૃથ્વાને ખોદી જોઈ; વળી સોતું, ચાંદી, આદિ ખનાવવાને માટે રસાયન ક્રિયાની સિદ્ધિ કરવા મેં પારે વગેરે બહુ ધાતુને કુટ્ટી; સમુદ્ર પારના પર દેશોમાં જઈને ધન ઉપાર્જન કરવાની ઇચ્છાથી સમુદ્રોને તરીને પર દેશ જઈ ઉદ્યોગ પણ કર્યા; મોટા મોટા રાજાઓની સેવા કરીને તેમને પણ પ્રસન્ન કર્યા; જૂતોને વશ કરવાથી બહુ પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એમ સાંભળી અનુદાન પણ કર્યું; એ સર્વ કાર્ય કરવા છતાં એક પુટ્ટી ઢાંઢી પણ મને પ્રાપ્ત થઈ નહીં અન્તમાં દારીને તૃષ્ણાની પ્રાર્થના કરે છે કે “હે તૃષ્ણા ! હવે મને છોડી દે” અર્થાત્ “વિશેષ ધક્કા ન માર”.

ધ્રાન્તં દેશમનેકદુર્ગવિપમં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્ફલમ્
ત્યક્ત્વા જાતિકુલાભિમાનમુચિતં સેવા કૃતા નિષ્ફલા ।

મુક્તં માનવિવર્જિતં પરગૃહે સાશઙ્કયા કાકવત્

તૃષ્ણે જમ્ભસિ પાપકર્મનિરતે નાડ્યાપિ સંતુપ્યસિ ॥ ,, ,, ૫ ॥

અર્થઃ—જે સ્થાનમાં જવું બહુ કઠણ છે એવા અનેક દેશોમાં મેં ભ્રમણ કર્યું છતાં કોઈ પણ ફલ પ્રાપ્ત થયું નહીં; પોતાની જાતિ તથા કુળનું અભિમાન છોડીને મેં ઘણા શ્રીમન્ત લોકોની સેવા કરી ત પણ નિષ્ફલ ગઈ; અને માન છોડીને બીજાના ઘરમાં કામગાની માફક અન્ન ખાધું તે વખત મને નાના પ્રકારના તિરસ્કારની શંકા પણ થતી હતી. હે તૃષ્ણે ! હજી પણ તું પાપ કર્મ કરવામાં તત્પર રહે છે અને સંતોષ પામતી નથી? વળી—

હુદ્રાક્ષેણેવ જાલેન જ્ઞપાવપિ હિતાવુરુ ।

કામશ્ચ રાજન્ ક્રોધશ્ચ તૌ મજ્ઞાનં વિહિંપતઃ ॥મ. મા. ડ. પ. અ. ૩૪ શ્લો. ૬૬ ॥

અર્થઃ - જેવી રીતે જળમાં નાનું પણ છિદ્ર હોય તો તેને મોટું કરીને મોટી માછલીઓ પણ તે જળમાંથી બહાર નીકળી જાય છે, તેવી રીતે, હે રાજન્ ! કામ અને ક્રોધ એ જે મનુષ્યના જ્ઞાનનો નાશ કરે છે. અર્થાત્ જેના અન્તઃકરણમાં કામ તથા ક્રોધ છે તેના અન્તઃકરણમાં જ્ઞાન રહી શકતું નથી.

યન્ન કામસુખં લોકે યન્ન દિવ્યં મહન્સુખમ્ ।

તૃષ્ણાક્ષયસુખસ્યૈતે નાર્હતઃ પોહર્શો કલામ્ ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૧૭૪. શ્લો. ૪૬ ॥

અર્થઃ—આ લોકમાં અનેક પ્રકારનો વિષય પદાર્થ છે એ સર્વ વિષયોની પ્રાપ્તિથી જે સુખ મળે છે તથા સ્વર્ગલોકમાં જે મહાન્ સુખ છે તે સર્વ સુખ તૃષ્ણાનો ક્ષય થવાથી પ્રાપ્ત થતા સુખના ભ્રાજમા હિરસા જેટલું પણ નથી.

દૃષ્ટાન્તઃ—યથાતિ રાજ્ય અદ્ય કાલ પર્યન્તઃ વિવ્યભોગઃ દુર્ધા આદ વિશ્વાન્તી નામની અપ્સરામતી સાથે યજ્ઞા કાલ સુધી રહ્યા, તથાપિ વિવ્યભોગથી તૃપ્ત થઈ નહીં ત્યારે યથાતિ કહે છે કે—

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

દૃષ્ટિપા કૃષ્ણવર્ણેવ ભૂય ઈવાભિવર્ધને ॥ વિ. પુ. અંશ. ૪ અ. ૧૦ શ્લો. ૩ ॥

અર્થઃ—વિવ્યેના સંવતથી તૃપ્ત્યા કદાપિ જ્ઞાન્ત થતી નથી. જેમ અગ્નિમાં ઘી રેડવાથી તે બધે છે, તેમ વિવ્યેના સંવતથી તૃપ્ત્યા પણ વધે છે. યથા—

યાવન્કામઅ લોભઅ રાગદ્વેષો વ્યવસ્થિતૌ ।

નાપ્નુવન્તિ પરાં સિદ્ધિં શબ્દમાત્રૈકવોધકાઃ ॥ સ્કં. પુ. સ્વ. ૧૩. ૩૧ શ્લો. ૬૩ ॥

અર્થઃ—જ્યાં સુધી કામ તથા ક્રોધ છે તથા વિવ્યેમાં રાગદ્વેષ પણ છે, ત્યાં સુધી કોઈ પ્રકારની સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. એ તૃપ્ત્યાસુ લોક ખાલી શબ્દ માત્રનો વૈધ કરતારા છે.

આશ્વાયા યે દાસા દાસાસ્તે સર્વલોકસ્ય ।

આશ્વા દાસી યેપાં તેપાં દાસાયતે લોકઃ ॥ સ્કં. પુ. સ્વ. ૨ વૈ. મા. ૧

અ. ૨૦, શ્લો. ૧૮ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય આશ્વાનો દાસ છે તે સર્વ લોકનો દાસ બને છે, અને આશ્વા જેની દાસી છે અર્થાત્ આશ્વાને જેને પોતાની દાસી બનાવી છે તેના સર્વ લોક દાસ બને છે. યથા—

વ્રત્નો નાન્તિ વિપાનાયાસ્તુષ્ટિસ્તુ પરમં દુઃખમ્ ।

તસ્માત્સંતોષમેવેદ ધનં પડ્યાન્તિ પંડિતાઃ ॥ મ. મા. શા પ. અ. ૩૩ શ્લો. ૨૧ ॥

અર્થઃ—તૃષ્ટાનો તેા જન્ત નથી. સંતોષ તેા પરમ સુખ ક્ષે. તેથી વિવેકી પ્રણી સંતોષને જા અર્થોમાં ધન ક્ષે સમજે છે.

સંતોષ પરમાસ્થાય સુખાર્થો સંયતો ભવેત્ ।

સંતોષમૂલં ઠિ સુખં દુઃખમૂલં ચિર્વયઃ ॥ મ. સ્વ. અ. ૪ શ્લો. ૧૨ ॥

અર્થઃ—સુખનો પ્રત્યેક સંતોષને મનુષ્યે પરમ સંતોષ ધારણ કરીને પોતાના પ્રિય કર્મમાં તપસ કરીને સંતોષ, તેમજ સુખવ્યં મૂલ સંતોષ નથી. અને તૃષ્ટા તેા દુઃખવ્યં જ કરેલ છે.

સંતોષાદનુભવઃ સુખવ્યામઃ ॥ ગો. ૧૦ વા. ૨ સ્. ૪૨ ॥

અર્થઃ—સંતોષનો ઉદય સુખની પ્રત્યેક કાલ છે આ મોક્ષકર્મમાં પણ સંતોષને જ સુખવ્યં સંતોષ કહે છે. યથા—

જો વા દુઃખિનો યો ઠિ ચિન્તાન્કુચઃ શ્રીમૈથ કો યગ્ય ગદસ્તનોષઃ ।

તોવન્સુવ કસ્તુ નિવ્યપો ય કો નાડમ્તઃ ધ્યાન્સુવદા ચિરામા ॥

પ્રશ્નોર્ણમં 'જા. ૫ ॥

અર્થ:—પ્ર૦ મહાન્ દરિદ્ર (ગરીબ) કાણુ છે? ઉ૦ જેને ભારે તૃષ્ણા છે તે. પ્ર૦ મોટા ધની કાણુ છે? ઉ૦ જેને સર્વ પ્રકારનો સંતોષ છે તે. પ્ર૦ જીવતો છતાં મરેલો કાણુ છે તે. ઉ૦ જે પુરુષાર્થથી રહિત છે તે. પ્ર૦ અને અમૃત કાણુ હોઈ શકે છે? ઉ૦ સુખ દેનારી નિરાશા—આશા રહિત હોઈ તે.

અસંતોષોઽસુસ્વાયેતિ લોભાદિન્દ્રિયસંભ્રમઃ ।

તતોઽસ્ય નશ્યતિ પ્રજ્ઞા વિદ્યેવાભ્યાસવર્જિતા ॥

॥ મ૦ મા૦ શા૦ પ૦ અ૦ ૨૧૫ સ્લો૦ ૨૫ ॥

અર્થ:—અસંતોષ દુઃખને માટે જ છે. મનોષ વિના લોભ યવાથી ઇન્દ્રિયો ચંચળ અને છે. અને જેવી રીતે અભ્યાસ વિના વિદ્યા નષ્ટ થઈ જાય છે, તેવી રીતે ઇન્દ્રિયોની ચંચલતાથી મનુષ્યની જ્યુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે.

વયમિહ પરિતુષ્ટા વલ્કલૈસ્ત્વં ચ લક્ષ્મ્યા

સમમિહ પરિતોષો નિર્વિશેષો વિશેષઃ ।

સ તુ ભવતુ દરિદ્રો યસ્ય તૃષ્ણા વિશાલા

મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોઽર્થવાન્ કો દરિદ્રઃ ॥ મ૦ વૈ૦ શ૦ સ્લો૦ ૪૮ ॥

અર્થ:—અમે તપસ્વી લોક વૃક્ષોની છાલ પહેરીને સન્તુષ્ટ છીએ, તું ધની તો ધનથી સન્તુષ્ટ છે. વૃક્ષોની છાલ પહેરનાર અમે, અને ધનવાન તું—એ બંનેનો સંતોષ તો ખરાબર છે, છતાં ધની અને નિર્ધનનો ભેદ કયો? કોઈ પણ નહીં, બંનેમાં જે સમાનતા છે તેજ વિશેષ (ભેદ) છે. ધન હોવાથી અથવા ન હોવાથી ધની અને ગરીબનો નિષ્ક્રમ થઈ શકતો નથી, પરંતુ જેને ભારે તૃષ્ણા છે તે જ ગરીબ છે, અને જે સન્તોષી છે તે જ ધની છે. મનમાં સંતોષ ઉત્પન્ન થઈ જાય તો કાણુ ધની, કાણુ ગરીબ? અર્થાત્ ધની અને ગરીબનો કોઈ પણ ભેદ રહેતો નથી.

સર્વત્ર સંપદં તસ્ય સંતુષ્ટં યસ્ય માનસમ્ ।

ઉપાનદ્ગૃહપાદસ્ય નનુ ચર્માસ્તૃતેવ મૂઃ૥૥સ્કા૦પુ૦સ્વ૦૬ અ૦૩૨ સ્લો૦૪૮ ॥

અર્થ:—જેમ પગમાં જેણે જેડા (ઉપાનત્) પહેર્યા છે તેને ખરેખર સર્વ પ્રથિવી આમડાથી ઢાંક્યા જેવી જ છે, કારણુ તે પોતાનો પગ કોઈ પણ ઠેકાણે મૂકે તો ત્યાં તેને પગની નીચે આમડું જ માલમ પડશે; તેવી રીતે જેનું મન સંતુષ્ટ છે તેને સર્વ સ્થાનમાં સંપત્તિ જ છે. ભાવ એ છે કે આજવાને માટે પ્રથિવીને મર્વ ઠેકાણે ઢાંકી શકાય નહીં, પરંતુ તેને બદલે પગમાં જેડા પહેરવાથી પ્રથિવી આમડાથી ઢાંક્યા ખરાબર છે, તેવી રીતે સર્વ સંપત્તિ મળ્યા છતાં પણ તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ કોઈને થતી નથી. માટે પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુમાં સંતોષ માનવો તે જ ઉત્તમ છે.

સંતોષામૃતતૃપ્તાનાં યત્સુખં શાન્તચેતસામ્ ।

કૃતસ્તદ્નલુબ્ધાનામિતથેતશ્ચ ધાવતામ્ ॥ ,, ,, ૪૯ ॥

અર્થ:—સંતોષ રૂપી અમૃતના પાન વડે તૃપ્ત થયેલા અને શાન્ત ચિત્તવાળા પુરૂષને જે મુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખ અહીં તરફ ફેરવાતું ધનના લોભીને કયાં મળવાનું છે? અર્થાત્ કહીં પણ નહીં.

માટે મનુષ્યને સંતોષ જ સુખનું કારણ છે, અને તૃષ્ણા દુઃખનું જ કારણ છે.
હવે " સંતોષ " શબ્દનો અર્થ અતાવીએ છીએ

યદ્દચ્છાલામતો નિત્યં પ્રીતિર્થાં જાયતે નૃણામ્ ।

તં સંતોષં વિદુઃ પ્રાજ્ઞાઃ પરિજ્ઞાનૈકતત્પરાઃ ॥ સૂત્ર૦સં૦સ્વ૦૨ અ૦૧૪ શ્લો૦૬॥

અર્થ:—લિન-લિન મનુષ્યોને પોતાના જીવન માટે જ જે કર્મ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે તેનું નામ યદ્દચ્છા છે. તે વડે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ " યદ્દચ્છાપ્રાપ્ત વસ્તુ " છે. શાસ્ત્રોક્ત વ્યાપાર વડે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી મનુષ્યને જે પ્રીતિ થાય તેનું નામ સંતોષ છે. એ અર્થને જ્ઞાનનો નિર્ણય કરવામાં તત્પર રહેનાર શુદ્ધિમાનુ સૌક્ય મળે છે.

ફેટલાક લોક, જે ગણેમને પાગ્ધાધીન માર્ગને કંઈ પણ કાર્ય કર્યાં વિના બેઠે બેઠે જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેને યદ્દચ્છા પણ કહે છે, પરંતુ સંન્યાસાશ્રમ વાળાને છોડીને ખીનજ્યોને આનો મંત્રણ નથી. સંન્યાસી લોક પણ અદ્વારને માટે લિક્ષાટનાદિ કરે છે. અન્નગર વૃત્તિથી રહેનાર જે અપાયક યતિ લોક છે તેમને માટે જ આ અર્થ પ્રદિત થાય. ખાકી ખીન સર્વને માટે પૂર્વોક્ત અર્થ જ છે.

અગરાન્ પથુ ગીતામાં તૃષ્ણાને નરકના દાર રૂપ કહી પણ અનર્થકારી બતાવે છે.

આવૃત્તં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌન્તેય દુષ્ટપૂરેણાનજ્ઞેન ચ ॥ મ૦ ગ૦ અ૦ ૩ શ્લો૦ ૩૬॥

અર્થ:—જ્ઞાની લોકોના હમેશના શત્રુ રૂપ, અને કદાપિ પણ તૃપ્ત થાય નહીં તેવા કામ(તૃષ્ણા)રૂપી અભિએ જ્ઞાનીઓના વિવેકજ્ઞાનને આચ્છાદિત કર્યું છે.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विबोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ,, ,, ૪૦ ॥

અર્થ:—કામ(તૃષ્ણા)રૂપી જે શત્રુ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિના આશ્રયે રહે છે તે મનુષ્યના જ્ઞાનને પદ્ધાથી લંકી તે ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા તેને મોહ પમાડે છે.

આ મત્ પ્રમાણોથી તૃષ્ણા સર્વ પ્રકારના અનર્થનું સાધન છે, અને સંતોષ સર્વ પ્રકારના મુખનું સાધન છે, તે વાત પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે. તેથી સદાચારી ધર્માત્મી જ્ઞાનવાળાએ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો એ અતિ આવશ્યક છે.

सूचीमूत्रं यथा वस्रे समानयति मूत्रिका ।

तद्वत्संसारमૂत्रस्य तृष्णामૂची विचीयते ॥ સ્કાં૦પુ૦સ્વ૦૭ અ૦૨૫૫ શ્લો૦૨૧॥

અર્થ:—જેવી રીતે સોયમાં પરોવેલા દોરાને સોય ફાટેલા વજ્રમાં પ્રવેશ કરાવીને તેને સાંધી દે છે, તેવી રીતે તૃષ્ણા રૂપી સોય સંસાર રૂપી સૂત્રને મન રૂપી વજ્રમાં પ્રવેશ કરાવીને શિથિલ થયેલા વિષયસંસ્કારોને ફરી મળ્યૂત બનાવી દે છે.

તેટલા માટે શિષ્ટ લોક પ્રથમથી જ તૃષ્ણાને મારે છે. તૃષ્ણાનો ત્યાગ સદાચારી યવામાં પ્રથમ સાધન છે. તૃષ્ણાલુ મનુષ્ય કદાપિ સદાચારી અથવા ધર્માત્મા કે પ્રથરભક્ત થતો નથી. તેથી તૃષ્ણાનો ત્યાગ જ પ્રથમ કરવો ઉચિત છે.

જેવી રીતે જુગાર રમનારને તથા જાંમ, ચરસ, દારૂ આદિ પીનારને લોકો વ્યસની કહે છે, તેવી રીતે ધનના તૃષ્ણાલુ મનુષ્યને પણ વ્યસની કહેવો ઉચિત છે; કારણ “વ્યસ્યત્યેનં પુરુષાર્થાદ્દ્વિત્તિ વ્યસનમ્” એ રીતે “વિ” ઉપસર્ગ પૂર્વક “અસુ ક્ષેપણે” (કેંકરું એ અર્થમાં વર્તનાર) ધાતુથી “વ્યસન” શબ્દની ઉત્પત્તિ છે. તેથી “વ્યસન” શબ્દનો અર્થ—“મનુષ્યોને ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ રૂપ પુરૂષાર્થથી ગિરાવનાર” એવો થાય છે. જેવી રીતે જુગાર વગેરે પુરૂષાર્થથી ગિરાવનાર છે, તેવી રીતે તૃષ્ણાદિ પણ પુરૂષાર્થથી ગિરાવનાર પ્રબલ શત્રુ હોવાથી “વ્યસન” જ છે. તથાપિ ધનની તૃષ્ણાવાળાની સંખ્યા અધિક હોવાથી તથા તે લોકોમાં નાના પ્રકારની યુદ્ધિ હોવાથી તૃષ્ણાલુ લોકોને “વ્યસની” નામથી કહ્યા નથી. પરમાર્થથી મોટા વ્યસની તો ધનના તૃષ્ણાલુ જ છે.

આ તૃષ્ણા રૂપી વ્યસન પાપ રૂપી પુત્રને ઉત્પન્ન કરનાર છે. તે વિશે એક દષ્ટાન્ત છે:—

એક રાજધાનીમાં એક પંડિત હમેશાં કથા કહેતા હતા. તે સાંભળવા સ્વયં રાજા જતા હતા. તેથી અધિકારો તથા શ્રીમન્ત વર્ગ પણ જતો હતો. એક વાર ખીજા કોઈ ગામમાં રહેનાર એક શાસ્ત્રી ત્યાં આવ્યા, અને એક રાજા કથામાં ગયા. ધણી શ્રીમન્તો કથામાં આવતા હોવાથી કથા કરનારની આવક-સારી હોવી જોઈએ તેથી શાસ્ત્રીના મનમાં એવો વિચાર થયો કે આ પંડિતનું સ્થાન મને મળે તો ઠીક થાય. માટે કોઈ પ્રકારે તેને અહીંથી ખસેડવો જોઈએ. એવો વિચાર કરીને તેના ઉપાય શોધી રાજાને મળવાની તજવીજ કરી. રાજા દરરોજ એક ખાગમાં ફરવા જતા હતા. ત્યાં જઈ શાસ્ત્રીજી રાજાના આવવાની રાહ જોતા બેઠા. રાજા આવતાં જ તેમની પાસે જઈ સ્વસ્તિવાચન પઢી આશીર્વાદ આપ્યો. પરસ્પર વાત નિકળતાં શાસ્ત્રીજી કહેવા લાગ્યા કે આપ બહા ધર્માત્મા છો, કેમકે આજકાલ સત્સંગની રૂચિવાળા રાજા બહુ દુર્લભ છે. પરન્તુ આપને કથા સંભળાવનાર પંડિત એવો વિદ્વાન નથી કેમકે તેને શાસ્ત્રોનું ખરાખર જ્ઞાન નથી.

આ વાત સાંભળી ‘રાજા’ ચકિત થયા, અને કહેવા લાગ્યા કે પંડિતજીને સર્વ લોક વિદ્વાન કહે છે, છતાં આપ ‘આમ કેમ કહો છો ? શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું કે વિદ્વાનોની પરીક્ષા શાસ્ત્ર વિષયમાં પ્રશ્નોત્તર કરવાથી થાય છે, હું તેમને પાંચ પ્રશ્ન પૂછું, તેના ઉત્તર ખરાખર આપે તો હું તેમને વિદ્વાન માંતું. રાજાએ તે પ્રશ્ન જણાવવા કહેતાં શાસ્ત્રીજીએ નીચેના પાંચ પ્રશ્નો કહ્યા:—૧. જે આ જન્મમાં દુ:ખી પરન્તુ પરલોકમાં સુખી એવો કાણુ ? ૨. આ લોકમાં સુખી અને પરલોકમાં દુ:ખી એવો કાણુ ? ૩. આ લોક તેમ પરલોક બંનેમાં દુ:ખી એવો કાણુ ? ૪. આ લોક તેમ પર લોક બંનેમાં સુખી, એવો કાણુ ? અને ૫. પાપનો આપ કાણુ ?

બાદ બીજે દીવસે રાત્રએ કથામાં જઈ પરિતજ પ્રતિ ઉપરના પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેો પરિતજએ કહ્યું કે આજ તો કયા થવા દો, પ્રશ્નોના ઉત્તર આવતી કાલે આપીશ. પછી કયા સમાપ્ત કરી પરિતજ ઘેર ગયા, અને પ્રશ્નના ઉત્તરની ખબર ન હોવાથી સારી રાત્રી શાન્તી ઉપલ પાચલ કરી જોયાં. પરંતુ પ્રશ્નના ઉત્તર કયાએ પશુ ન મળ્યા. રાત્રીના ઉત્તરગરાથી મવારે ચહેરો પ્રીકા પડી ગયો હતો. તે જોઈ તેની પુત્રીએ, પિતાના હૃદયમાં કંઈ એક છે એમ મમતી તેનું કારણ પૂછ્યું, પરિતજએ રાત્રના પાંચ પ્રશ્નોની વાત કરી અને કહ્યું કે આ પ્રશ્નોના જવાબ જો આજે ન આપી શકાય તો વૃત્તિ ચાલી જવાની. આ વાત માંબળી પુત્રી યોલી કે આજે કથામાં મને લાઈ જઓ, હું સર્વ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપીશ, તમે ચિન્તા કરો નહીં. એમ કહી ઘેરથી બહાર જઈ ગામની ભાગોળમાં એક તપસ્વી મહાત્મા રહેતા હતા તેમની પાસે જઈ પ્રાર્થના કરી કયા પ્રશ્ને તેની સાથે જવાનું સ્વીકાર કરાવ્યું. બાદ એક વેશ્યા પાસે જઈને તેને દમ રૂપીઆ આપીને તેને પશુ સાથે લઈ જવાનું કરાવ્યું. પછી એક મલુરને એક રૂપીઆ આપીને તેને પશુ સાથે આવવાનું કબુલ કરાવ્યું. બાદ શહેરમાં એક ધર્માત્મા શેક રહેતા હતા. તેમની પાસે જઈને કયા પ્રશ્ને સાથે જવાની પ્રાર્થના કરવાથી તેમણે પશુ માન્યું. બાદ શહેરમાં એક વિદ્વાન કર્મકાણ્ડી ધ્યાનથી રહેતા હતા. તેમની પાસે તે છોકરી ગઈ અને રડવા લાગી. રડવાનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે મારા પિતાની જીવિકામાં વિધન આવ્યું છે. પરંતુ આપ અમારા ઉપર દયા કરો તો અમારી જીવિકા બની રહે. “માઈ શું કામ છે તે કહે” એમ તે ધ્યાનથી પૂછ્યું. એટલે તે છોકરીએ તેમના આગળ બસે રૂપીઆ મૂકીને કહ્યું કે આ બસે રૂપીઆ આપ દયો, અરે અમારા ઉપર દયા કરીને એક મરેલા કુરકુરીઆને રેશમી વસ્ત્રમાં વીટાળીને હું આપને આપું તેને આપની બગલમાં ગળીને આપ મારી માથે કયા પ્રશ્ને દરબારમાં પધારો તો અમારૂં કામ થાય. ધ્યાનથી વિચાર કર્યો કે અદ્વિગ્નાચાણિ શુદ્ધવન્તિ-જલથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે, મરેલા કુરકુરીઆને સ્પર્શ કરવાથી શરીર અપવિત્ર તો થશે, પરંતુ રનાન કરવાથી શુદ્ધ પણ થવય છે, વળી ધૂતનું પ્રાશન કરીશું તેમજ થોડા પ્રાણુયામ અને અમુક ગાયત્રીનૃપ કરીને શુદ્ધિ કરી લઈશું, બગલમાં કુરકુરીઉં રાખવાથી કાઈ જાણનાર નથી અને એક કલાક માટે બસે રૂપીઆ મળે છે. એવો વિચાર કરીને રૂપીઆ લાઈ સાથે જવાનું કબુલ કર્યું.

બાદ કથાના પ્રશ્ને પાંચેને લઈ છોકરી દરબારમાં ગઈ. ત્યાં તેના પિતા જોવા કયા રડવાને ઉપરિધન થયા તેવા રાત્રએ કરી ઉપરના પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા પરિતજએ કહ્યું કે પ્રશ્નોના ઉત્તર તો મારી પુત્રી પશુ આપી શકશે, આપ પ્રશ્ન કરશો. રાત્રએ તેણીને “અહો દુઃખી અને પરલોકમાં સુખી એવો કોણ?” તે પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછ્યો. ઉત્તરમાં છોકરીએ પેલા મહાત્માને બતાવીને કહ્યું કે આ તપસ્વી મહાત્મા સંમારનાં સર્વ સુખ તજીને ઇશ્વર-ભજનમાં તત્પર છે. શરીરના નિર્વાદનો પશુ કાઈ પ્રશ્ન કર્યો નથી. માત્ર આસન ઉપર કાઈ મનુષ્ય જો કાઈ મુખી જમ તેનાથી નિર્વાદ ચવાવે છે. તેથી અહો તો દુઃખી છે. પરંતુ પર લોકમાં તેમના બંધાવર કાઈ સુખી નહીં લેાય. આ વાત રાત્રએ સ્વીકારી.

પછી “અહો સુખી પરંતુ પર લોકમાં દુઃખી એવું કોણ?” તે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના ઉત્તરમાં છોકરીએ વેશ્યાને બતાવી, અને કહ્યું કે આ સ્ત્રી અહો ઇચ્છાનુસાર મોજ

મઝા ઉડાવે છે, પરન્તુ પર લોકમાં તેના બરોબર કોઈ દુઃખી નહીં હોય. તે વાત પણ રાગ્યએ માની.

પછી “અહીં તેમજ પર લોક બંનેમાં દુ ખી એવું કાણુ ?” એ ત્રીજે પ્રશ્ન પૂછયો. તેના ઉત્તરમાં તેણે મજબુરને બતાવ્યો, અને કહ્યું કે આ માણસે આ લોકમાં સુખી થવા પૂર્વ જન્મમાં કોઈ પુણ્ય કર્યું નથી તેથી અહીં દુઃખી છે કમકે તેનું ગુજરાન પણ બહુ મુશ્કેલીથી ચાલે છે, તેમ પરલોકમાં સુખી થવા આ જન્મમાં પણ કોઈ પુણ્ય કરી શકતો નથી. તેથી તે અહીં તેમજ પર લોકમાં પણ દુઃખી.

પછી “ અહીં તેમજ પર લોક બંનેમાં સુખી કાણુ ? ” એ ચોથો પ્રશ્ન રાગ્યએ કર્યો. તેના ઉત્તરમાં છોકરીએ ધર્માત્મા શેકને બતાવ્યો કહ્યું કે તેમણે પૂર્વ જન્મમાં પુણ્ય કરેલું હોવાથી આ લોકમાં સુખી છે, અને આ જન્મમાં પુણ્ય કર્યા કરે છે તેથી પરલોકમાં પણ તે સુખી થશે તે વાત પણ રાગ્યએ સ્વીકારી

બાદ રાગ્યએ પાંચમો પ્રશ્ન કર્યો કે “ પાપનો આપ કાણુ ? ” ઉત્તરમાં છોકરીએ તે બ્રાહ્મણ તરફ આંગળી કરીને જણાવ્યું કે તેનો ઉત્તર તો આ બ્રાહ્મણ આપશે, તેને પૂછો. રાગ્યએ બ્રાહ્મણ તરફ દ'ષ્ટ કરી પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા જણાવ્યું, તો બ્રાહ્મણ આમ તેમ બોલા લાગ્યો. એટલે છોકરીએ કહ્યું કે પાપનો આપ તો બ્રાહ્મણના બમતમા છે. મગલ ખેલાવી બેતાં તેમાંથી મરેલું કુરકુરીઉં નિકળ્યુ. તે બેધ સભામાં આશ્ચર્ય થયું. બ્રાહ્મણ બહુ શરમાયો. એટલે છોકરીએ કહ્યું કે તે ગામના પ્રસિદ્ધ કર્મકાણ્ડી બ્રાહ્મણ છે, રસ્તામાં ચાલતાં જીર્ણ વસ્ત્રાદિને પણ સ્પર્શ ન થાય તેની એ સંભાળ રાખીને ચાલે છે, હીન જાતિનો પડછાયો પણ લેતા નથી, ધરમાં શ્વાનને ખેસવા પણ દેતા નથી. પરન્તુ અસે' રૂપીઆના લોભ (તૃષ્ણા) થી તેમણે આ ન કરવાનું કામ કર્યું. માટે પાપનો આપ તૃષ્ણા છે, જે નીચ કામ પણ કરાવે છે. રાગ્યએ તે વાત પણ સ્વીકારી છોકરીનું સન્માન કર્યું.

આ દષ્ટાન્ત ઉપરથી એ સાર નિકળે છે કે તૃષ્ણા એ પાપનું મૂળ છે.

શંકા:—અર્થવળા ન વ્યસનેષુ ગણ્યતે ॥ કૌં અં શા, ચાં સૂં ૭૬ ॥

અર્થ:—ધનની અભિલાષાની વ્યસનમાં ગણતરી નથી આ પ્રકારના પ્રમાણથી ધન સંપાદન કરવું તે વ્યસન કરવું નથી.

સમાધાન:—આ સૂત્રનું તાત્પર્ય આ છે:—પરમાર્થથી તો ધનના વ્યસનથી સર્વ વ્યસનોની સિદ્ધિ થતી હોવાથી ધનની તૃષ્ણા એ સર્વ વ્યસનો કરતાં મોટું વ્યસન છે તે વાત સિદ્ધ છે. પરન્તુ તેથી ધનને માટે કોઈ ઉપાય કરવો નહીં એવું તાત્પર્ય નથી. શાસ્ત્રોક્ત કર્મ દ્વારા પ્રાપ્ત ધનમાં સંતુષ્ટ રહેવું એ તાત્પર્ય છે. ઉપરના સૂત્રનું પણ એ તાત્પર્ય છે. ઉપરના સૂત્રનું પણ એ તાત્પર્ય નથી કે દર કોઈ પ્રકારે લૂંટી ધન પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈ દોષ પથી. પરન્તુ સૂત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે ન્યાય પૂર્વક ધન વધારવામાં કોઈ દોષ નથી. અને તે તો 'કરવું જ જોઈએ, અને વળી યોગ્ય રીતિએ વ્યય પણ કરવો જોઈએ એ બાવ છે. (રાજધર્મમાં આ વાતનો ખુલાસો કરવામાં આવશે.)

તૃષ્ણાનો જન્મ પણ બહુ કષ્ટથી થાય છે—

દિનયામિન્યૌ સાયં પ્રાતઃ શિશિરવસન્તૌ પુનરાયાતઃ ।

કાલઃ ક્રીડતિ ગચ્છત્યાયુસ્તદપિ ન મુञ્ચત્યાશાવાયુઃ ॥ મો० મુ० શ્લો० ૧૨ ॥

અંગં ગલિતં પલિતં મુષ્ઠં દશનવિહીનં જાતં તુષ્ઠમ્ ।

વૃદ્ધો યાતિ શૃહીલા દણ્ડં તદપિ ન મુञ્ચત્યાશાપિણ્ડમ્ ॥ મો० મુ० શ્લો० ૧૫ ॥

અગ્રે વહ્નિઃ પૃષ્ઠે ભાન્ રાત્રૌ ચુવુકસમર્પિતજાનુઃ ।

કરતલમિક્ષા તરુતલવાસસ્તદપિ ન મુञ્ચત્યાશાપાશઃ ॥ મો० મુ० શ્લો० ૧૬ ॥

અર્થઃ—દિવસ તથા રાત્રી, સાયંકાલ તથા પ્રાતઃકાલ, શિશિર તથા વસન્ત આદિ ઋતુઓ, એ સર્વ વારંવાર આવે છે અને જન્ય છે, સૂર્ય અસ્ત પામવાથી દિવસ સમાપ્ત થઈ રાત્રી પડે છે, સૂર્યનો ઉદય થતાં રાત્રી પણ નષ્ટ થાય છે. એ પ્રકારે સૂર્યનો ઉદય અને અસ્તને અનુસાર કાલ ખેલ કરે છે. તેને અનુસાર દિન પ્રતિદિન મનુષ્યનું આયુ પણ ધટી જાય છે. તોપણ તૃષ્ણા રૂપી વાયુનો અસ્ત થતો નથી, અર્થાત્ જેમ મનુષ્યના શરીરમાં વાયુ મર્ચુ પર્યન્ત રહે છે, તેમ આ તૃષ્ણા રૂપી વાયુ પણ મર્ચુ પર્યન્ત નષ્ટ થતો નથી. (૧૨). શરીર ગળી ગયું હોય, શિરના વાળ પાકી ગયા હોય, મુખમાંથી સર્વ દાંત પડી ગયા હોય, વૃદ્ધ યજ્ઞને દંડનો આશ્રય લઇને ચાલે છે, તોપણ આશા રૂપી પિંડ મનુષ્યનો ત્યાગ કરતો નથી. (૧૫). શરીરની રક્ષાને ઉપયોગી પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાથી પણ તૃષ્ણા નિવૃત્ત થતી નથી. સર્વનો ત્યાગ કરીને કંડીની નિવૃત્તિ કરવાને માટે દિવસમાં માત્ર સૂર્યની તરફ પીક કરીને અને આગળ અગ્નિ રાખીને બેસે છે અને તે રીતે કંડીનું નિવારણ કરે છે, અને રાત્રિમાં દીવલુને દાઢીમાં લગાવીને બેઠા રહે છે, બિંદાને માટે પાન નહીં રાખતાં હાથમાં લઇને ખાય છે અને વૃક્ષોની નીચે સુષ્ઠ રહે છે, તોપણ મનુષ્યની આશા રૂપી કાંસી છૂટતી નથી. (૧૬).

મોહ રૂપી અંધકારથી આચ્છાદિત થયેલા ચિત્ત રૂપી વનમાં ન્યાંસુધી તૃષ્ણા રૂપી પિશાચી નૃત્ય કરે છે ત્યાંસુધી મનુષ્ય કોઈ પ્રકારનું ઉત્તમ કાર્ય કરી શકતો નથી. જેમ ઉંદર જાલને કાપી નાંખે છે, તેમ મનુષ્ય જે જે ઉત્તમ અવસ્થાનો આશ્રય કરે છે તે સર્વ અવસ્થાને તૃષ્ણા રૂપી ઉંદર કાપી નાંખે છે. કાળી નાગલુનો સ્વભાવ કુટિલ છે, તેનો સ્પર્શ બહુ કામળ છે, પરન્તુ તેની અંદર ધોર વિષ ભરેલું છે, જે તેને સ્પર્શ કરવામાં આવે તો જરૂર કરડવાની. તેવી રીતે આ તૃષ્ણા પણ ધોર ઝેર વાળી છે અને જેને કરડે તે શ્રેયોમાર્ગથી અચૂત યજ્ઞને મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે કલ્યાણમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી.

ક્ષણમાયાતિ પાતાલં ક્ષણં યાતિ નમસ્થલમ્ ।

ક્ષણં ઋમતિ દિવકુજે તૃપ્ણા હૃત્પદ્મપટ્ટપદી ॥

॥ યો० વા० પ્ર० ૧, સ० ૧૭ શ્લો० ૩૧ ॥

અર્થઃ—હૃદય રૂપી કમલમાં રહેનારી તૃષ્ણા રૂપી ભમરી એક ક્ષણમાં પાતાલમાં જાય છે તો એક ક્ષણમાં ત્યાંથી આકાશમાં ઉડે છે. અને એક ક્ષણમાં ચારે દિશામાં ભ્રમણ કરી આવે છે. મતલબકે તે અત્યન્ત ચંચળ છે.

સરોવરમાં રહેનારી માછલી લક્કડ, ઘાસ, આદિ કાષ્ઠ પશુ પદાર્થને ભુજ્યે છે તે સર્વને ખાવાના માંસ આદિ પદાર્થ સમગ્રી પકડી લે છે, તેવી રીતે આ તૃષ્ણા જગત્માં જે જે વસ્તુ છે તે સર્વ પ્રતિ દોડે છે, મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી આ તૃષ્ણા જેવી કંઈક છે એવી કંઈક તલવારની ધાર અથવા વજ્ર પશુ નથી. મહા બુદ્ધિશાલી તથા ધીર મનુષ્યને પણ તૃષ્ણા એક નિમિષમાં તૃષુ સમાન તુચ્છ બનાવી દે છે.

અદૃશ્યૈવાત્તિ માંસાસ્થિરુધિરાદિ શરીરકાત્ ।

મનોવિલવિલીનૈષા તૃષ્ણા વનશુની તૃણામ્ ॥

॥ યો૦ વા૦ પ્ર૦ ૫, સ૦ ૧૫ શ્લો૦ ૮ ॥

કલ્પાનલશિખાદાહં સોહું શક્તા હરાદયઃ ।

તૃષ્ણાનલશિખાદાહં સોહું શક્તા ન કેચન ॥ ,, ,, ૬ ॥

આશાવૈવશ્યવિવશે ચિત્તે સંતોષવર્જિતે ।

શ્લાને વકત્રમિવાદર્શે ન જ્ઞાનં પ્રતિર્વિવતિ ॥ ,, ,, ૯ ॥

અર્થઃ—જંગલી કુતરી તે આપીને મનુષ્યોને પ્રત્યક્ષ રૂપે કરડી ખાય છે. પરંતુ આ મન રૂપી ગુફામાં રહેલી તૃષ્ણા રૂપી કુતરી તે શરીરનાં માંસ, અસ્થિ અને રૂધિર વગેરેને દેખાયા વિના (છુપી રીતે) જ ખાઈ જાય છે (૮).

હૃદયના અન્ત સમયમાં સંપૂર્ણ મેસારના પદાર્થોને દહન કરનાર જે અગ્નિ તેના દાહને પણ મહાદેવ આદિ સમર્થ દેવ લોક સહન કરી લે છે. પરન્તુ તૃષ્ણા રૂપી અગ્નિના, દાહને સહન કરવા કાષ્ઠ પશુ સમર્થ થતું નથી. (૫).

જેવી રીતે મલિન દર્પણમાં મુખનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી, તેવી રીતે આકાં વડે વિવશ થયેલા અને સંતોષથી રહિત ચિત્તમાં જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. (૯).

માટે મોક્ષ રૂપ પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવાને માટે તૃષ્ણાનો પરિત્યાગ જ પ્રથમ સાધન છે.

પ્રતિ સદાં પ્ર૦માં અ૦ ૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૩.

॥ મજ ક્ષમામ્ ॥

આ પ્રકારે “ તૃષ્ણાં છિન્ધિ ” એ પદની વ્યાખ્યા કરીને હવે “ મજ ક્ષમામ્ ” એની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ.

મજ ક્ષમામ્—ક્ષમાને પારણ કરો.

જેવી રીતે તૃષ્ણાને ત્યાગ સુખનું સાધન છે તેવી રીતે ક્ષમા પણ આ લોક અને પર લોકના સુખનું સાધન છે જે મનુષ્યમા ક્ષમા નથી તે મનુષ્ય દુઃખનો ભાગી થાય છે. મહાભારતાદિ ગ્રન્થોમા ક્ષમાની બહુ પ્રશંસા કરી છે પ્રથમ ક્ષમાનો અર્થ કહે છે.

વાહ્યે चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् ।

न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥

॥ મં ૩ીં મધું ટીકાં અં ૧૮, ીલોં ૪૨ ગતઃ ીલોક ॥

અર્થઃ—કોઈ મનુષ્ય ખોટી વાણી વ્યાદિ વડે માનસિક (આધ્યાત્મિક) દુઃખ દે, અથવા પ્રહારાદિ વડે શરીર સખાધ (બાહ્ય) દુઃખ દે, તો પણ તેના ઉપર કોઈ પ્રકારનો ક્રોધ ન કરવો, તથા તેને કોઈ પ્રકારનો દડ દેવાની ઇચ્છા ન કરવી તેનું નામ ક્ષમા છે.

वाचा मनसि काये च दुःखेनोत्पादितेन च ।

न कुप्यति न चाप्रीति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥મંપુંજાં૦૫૦અં૨ ીલોં૧૫૭॥

અર્થઃ—વાણી વ્યાદિ વડે શરીર અથવા મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થવા છતાં ક્રોધ ન કરવો અથવા મનમા કોઈ અપ્રીતિ ન કરવી તેનું નામ ક્ષમા છે.

द्वारिमौ पुरुषौ राजन् स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ॥

प्रशुश्रु क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् । મંમાં૩૦૫૦અં૩૩, ીલોં૫૮ ॥

અર્થઃ—જે માણસ અપરાધીઓને દડ દેવામા સમર્થ હોવા છતાં ક્ષમા કરે છે, દડ દેવાની ઇચ્છા કરતો નથી; અને જે મનુષ્ય ગરીબ હોવા છતાં ખીજને દાન દેવાની ઇચ્છા કરે છે, લેવાનું મન કરતો નથી, એ જે મનુષ્ય છે રાજન્ । પૃથિવીમા રહેતા હોવા છતાં હિમેશ્વર સ્વર્ગમા જ રહેનારા છે, અર્થાત્ અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ વિના પણ તેમને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ જરૂર થાય છે અર્થાત્ મહાન સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनाम् ।

क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा शमः ॥ મમં ૦ વં૫૦અં૨૯ ીલોં ૪૦ ॥

અર્થઃ—જેને જ્યેષ્ઠને બાલક મૂઠ વગેરે ભયભિત થાય છે તેનું નામ તેજ છે, એવા તેજસ્વીઓમાં જે ક્ષમા છે તે જ મોટું તેજ છે, અર્થાત્ સમર્થ પુરુષોમાં જે ક્ષમા છે તે જ મોટું તેજ કહેવાય છે. તપસ્વી લોકોના પરમેશ્વર પણ ક્ષમા છે. કારણ જેણે ક્રોધને છૂટી લીધા છે તેને ધીમ્ર પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ વ્યાદિ સિદ્ધિ મળે છે. કેટલીક વાર તપસ્વી લોક ક્રોધને વશ થઈને ખીજને શાપ દઈ મોતાના તપના ફલને નષ્ટ કરે છે, તેથી તેમને

પરમેશ્વરપ્રાપ્તિની યોગ્યતા મળતી નથી. પરંતુ જેઓ ક્રોધને વશ થઈ પોતાનું તપ ન શુભાવતાં તેને સાચવી રાખે છે તેમને તે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે ક્ષમા એ તપસ્વીઓના પરમેશ્વર છે. સત્ય ભાષણ કરનારને પણ ક્ષમા જ સત્ય રૂપ છે, કારણ જેનામાં ક્ષમા નથી તે સત્યનું રક્ષણ કરી શકતા નથી. વળી યજ્ઞાદિ કર્મ કરનારને ક્ષમા જ યજ્ઞ રૂપ છે, કારણ કે, યજ્ઞમાં ક્રોધ કરવાથી યજ્ઞનું ફળ મળતું નથી. તેથી તેને પણ ક્ષમાની બહુ જરૂર છે. અને ક્ષમા જ શમ છે અર્થાત્ શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ક્ષમાની જરૂર છે, ક્ષમા વિના ચિત્તનો વિક્ષેપ દૂર થઈ શકતો નથી, અને ક્રોધ એ મહાન વિક્ષેપ છે. માટે તેજ, તપ, સત્ય, યજ્ઞ, શમ આદિકાનું શુભણ ક્ષમા જ છે.

ક્ષન્તવ્યમેવ સતતં પુરુષેણ વિજાનતા ।

યદા હિ ક્ષમતે સર્વે બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ મ૦ મા૦ ,, સ્લો૦ ૪૨ ॥

અર્થ:—વિવેકી મનુષ્યોને ખીજના અપરાધની ક્ષમા કરવી તે જ યોગ્ય છે. જે સમયે મનુષ્ય સર્વ અપરાધોને ક્ષમા કરે છે તે સમયે તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય થાય છે. વળી—

ક્ષમા ગુણો હિ જન્તૂનામિહામુત્ર સુત્વમદઃ ।

૧. ઇકઃ ક્ષમાવતાં દોષો દ્વિતીયો નોપપદ્યતે ।

૨. યદેનં ક્ષમયા યુક્તમશક્તં મન્યતે જનઃ ॥

૩. મ૦ મા૦ ૩૦ પ૦ સ૦ ૩૩ સ્લો૦ ૪૮ ॥ આપ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૦ સ્લો૦ ૫ ॥

સોઽસ્ય દોષો ન મન્તવ્યઃ ક્ષમા હિ પરમં વલ્લમ્ ।

ક્ષમા ગુણો હ્યશક્તાનાં શક્તાનાં ભૂષણં ક્ષમા ॥ મ૦ મા૦ ,, ,, ॥૪૯॥

અર્થ:—આ લોકમાં અને પર લોકમાં પ્રાણીઓને સુખ દેનાર શુભ ક્ષમા જ છે. ક્ષમાવાળામાં આ એક દોષ છે તે એ જ કે લોકો તેને અશક્ત માને છે, ખીજે કોઈ દોષ નથી. પરંતુ લોક ક્ષમાવાળાને જે અશક્ત માને છે તે યોગ્ય નથી, કારણકે ક્ષમા એ દોષ નથી, પરંતુ એ મહાન બળ છે, અશક્તોને માટે ક્ષમા શુભ રૂપ છે, ન્યારે શક્તોને માટે ક્ષમા ભૂષણ છે અર્થાત્ શોભાનું કારણ છે. વળી—

૪. જ્ઞાનં તીર્થં તપસ્તીર્થં બ્રહ્મ તીર્થં સનાતનમ્ ।

૫. ક્ષમા તુ પરમં તીર્થં સર્વતીર્થેષુ પાણ્ડવ ॥ ઘ૦ ગૌ૦ અ૦ ૨૦ ॥

અર્થ:—તીર્થ એટલે પાપનો નાશ કરી મનુષ્યને પવિત્ર કરનાર વસ્તુનું નામ તીર્થ છે. શાસ્ત્રનાં શ્રવણ અને પરન દ્વારા પરમાત્માનું પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી પાપની નિવૃત્તિ થાય છે. માટે પરોક્ષ જ્ઞાન તીર્થ રૂપ છે. પરોક્ષ જ્ઞાનથી પાપની નિવૃત્તિ વેદાન્ત શાસ્ત્રનાં કહી છે. જેમ—

૬. પરોક્ષં બ્રહ્મવિજ્ઞાનં શાબ્દં દેશિકપૂર્વકમ્ ।

૭. બુદ્ધિપૂર્વકૃતં પાપં કૃત્સ્નં દહતિ વહ્નિવત્ ॥ પં૦ દ૦ પ્ર૦ ૧ સ્લો૦ ૬૩ ॥

અર્થ :—ગુરુ તથા શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું પરમાત્માર્તું પરોક્ષ જ્ઞાન, અજ્ઞાના-વસ્થામાં બાણી છુટીને કરેલા પાપનો પણ, જેવી રીતે અગ્નિ સુકા ધાસ વગેરેને એકદમ બાણી ભસ્મ કરે છે તેવી રીતે, નાશ કરે છે. વળી કૃષ્ણ, ત્ર્યાંબાયણ, આદિ' પ્રત રૂપ તપ પણ પાપની નિવૃત્તિ કરે છે, તેથી તીર્થ રૂપ છે. વળી વેદનુ અધ્યયન પણ પાપનું નિવર્તક સનાતન તીર્થ છે, તથાપિ, હે પાણ્ડવ ! સંપૂર્ણ તીર્થોમાં ક્ષમા મહાન તીર્થ છે.

ક્ષમા વક્ત્રીકૃતિલોકે ક્ષમયા કિં ન સાધ્યતે ।

શાન્તિસ્વદ્ગં કરે यस્ય કિં કરિષ્યતિ દુર્જનઃ ॥મ૦ભા૦૩૦૫૦૭૦૩૩' શ્રો૦૫૦॥

અર્થ :—જગતમાં સર્વ પ્રાણીઓને વશ કરનારી વસ્તુ ક્ષમા છે. કયું કાર્ય એવું છે કે જે ક્ષમા વડે સિદ્ધ ન કરી શકાય ? અર્થાત્ સર્વ કાર્ય ક્ષમાથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. ક્ષમા રૂપી તલવાર જેના હાથમાં છે તેને દુર્જન લોક થું કરી શકવાના છે અર્થાત્ કોઈ જ નહીં. વળી—

૧) અતૃષ્ણે પતિતો વહ્નિઃ સ્વમેવોપશામ્યતિ ।

અક્ષમાવાન્પરં દોષરાત્માનં ચૈવ યોજયેત્ ॥ ૧૧ ૧૧ ૫૧ ॥

અર્થ :—ધાસાદિમા પડેલો અગ્નિ સળગી શકે છે, પરન્તુ ધાસાદિ રહિત સ્થાનમાં પડેલો અગ્નિ સ્વયમ્ શાન્ત થઈ જશે. જે મનુષ્યમા ક્ષમા નથી તે પોતે જ પોતાનામાં દોષ સંપાદન કરશે એટલે કે કોઈ માણસ પ્રતિ કોઈ શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તરત હડવાને તૈયાર થાય છે અને પોતાને તેમજ બીજાને અનર્થ પહોંચાડે છે. પરન્તુ કોઈ રહિત ક્ષમાવાન પ્રરૂપ પ્રતિ પ્રયોગ કરેલી વાણી તૃણ રહિત જમીનમાં પડેલા અગ્નિની પેઠે વ્યર્થ જાય છે.

एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।

विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ॥ ૧૧ ૧૧ ૫૨ ॥

અર્થ :—મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે મુખ્ય સાધન એક ધર્મ જ છે, ક્ષમા એક ઉત્તમ શાન્તિ છે, ૧૮લા જ તૃપ્તિનું એક સાધન છે, અને શરીર, વાણી અને મનથી કોઈને દુઃખ ન દેવા રૂપ અહિંસા જ સુખને આપનારી છે

समात्रतामयं लोकः परार्थैव क्षमावताम् ।

इह सन्मानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥ महा. भा.प.अ.२९. श्लो.४३ ॥

અર્થ :—ક્ષમાવાળા મનુષ્યને જ આ લોક અને પર લોક સંબંધી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, ક્ષમાવાળાને આ લોકમાં સન્માન મળે છે અને પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

क्षमात्रवामैव हि योगसिद्धिः स्वाराज्यलक्ष्मीः सुखभोगसिद्धिः ।

समाविहीना निपतन्ति विघ्नैर्वाताहता' पर्णचया इव द्रुमात् ॥

સ. વે. સિ. સા. સં. શ્લો. ૧૩૯

અર્થ :—ક્ષમાવાળા મનુષ્યને જ યોગસિદ્ધિ અને રાજ્યલક્ષ્મી તથા સુખની સિદ્ધિ થાય છે, ક્ષમાથી રહિત મનુષ્ય, જેવી રીતે વૃક્ષોમાંથી પવન વડે પાનાં ખરી પડે છે તેવી રીતે વિધ્નોથી નીચે પડે છે અર્થાત્ તેને સર્વ કાર્યમાં વિધન નડે છે.

क्षमावान्प्राप्नुयात्स्वर्गं क्षमावान्प्राप्नुयाद्यशः ।

क्षमावान्प्राप्नुयान्मोक्षं क्षमावांस्तीर्थमुच्यते ॥ वृ. गौ. स्म. अ. २० ॥

अर्थः—क्षमावाणा मनुष्यने स्वर्गं, इति अने मोक्षनी प्राप्ति थाय छे, अने ते स्वयम् तीर्थ इपं छे अर्थात् पवित्र करनार अने पापनो नाश करनार छे.

क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।

मानितोऽमानितो वाऽपि क्षमावांस्तीर्थमुच्यते ॥ वृ. गौ. स्मू अ. २० ॥

अर्थः—क्षमावाणा मनुष्यने न आ लोक अने परलोकना सुखनी प्राप्ति थाय छे; अपमान भणतां अथवा अपमान न भणतां पशु क्षमावाणो पुरुष ह्मेशां तीर्थ इप कहेवाय छे.

क्षमा सपथी कुशिके राज्ञ तथा च्यवन ऋषिने छतिदास महाभारतना अनुशासन पर्वना पर मा अध्यायथी पद मा अध्याय सुधी छे ते नीचे मुज्यः—

च्यवन ऋषि कुशिक राज्ञना वक्षणे नाश करवानी छिछाथी तेनी पासे गया. राज्ञे ऋषिनी पूज्ज आदि करीने तेमने कछुं—हे लगवन् ! हुं आपने अधीन छुं, आपने राज्ञ, धन, आदि कोष पशु वस्तुनी नरर होय तो आप आजा करशो, हुं आपने सर्वतुं दान करवा तैयार छुं. आ गृह, राज्ञ, सर्व आपनुं न छे, आप न राज्ञ यधने पृथिवीतुं शासन करे, हुं आपने अधीन यथो छुं.

कुशिक राज्ञतुं आवुं वयन सांभणीने ऋषि अत्यन्त हर्षित थया, अने राज्ञने कहेवा लाग्या—हे महाराज ! हुं राज्ञ्यादिनी छिछा राभतो नथी. हुं कोष नियमनो आरंभ करवां माथुं छुं, जे तमारी छिछा होय तो तुं अने तारी पत्नी अने मारी सेवा करे. ऋषिनां वयन सांभणी राज्ञ अने राष्ठी अने हर्षित थयां अने ऋषिने उत्तर आयो के अमे तेमन करीथु. आद कुशिक राज्ञे प्रसन्न यधने ऋषिने रहेवानुं स्थान आयुं. ऋषिने पशु त्यां रहेवानो निश्चय कथो.

अटलाभां सूर्यास्त थयो अटले ऋषि भोजन करीने, “ मने नगाडशो नहीं तमे अने भारा अरथनी सेवा करतां रहे, अने नगतां रहे. ” अमे कहीने सुध गया. राज्ञ राष्ठी निद्राने त्याग करीने ऋषिनी सेवा करतां रखा. ऋषिने अके आलुने सुध रहीने २१ दिवस विताय्या. २१ दिवस पछी भीष्म आलु सुग्ने निद्रा करवा लाग्या इरीथी पशु २१ दिवस सुधी निद्रावरथामां दिवस काट्या. राज्ञ राष्ठी अने आहारादिने त्याग करीने सेवा करतां न रखां, कोष प्रकारने विकार यवा दीघो नहीं. आद ऋषिने उठीने पोताना शरीर उपर तेस, योणवा कछु, राज्ञ राष्ठी भूष्यां तथा अभयुक्त होवा छतां तेस योणवा लाग्यां पछी ऋषि स्नानगृहमा गया स्नानने माटे सर्व साधन तैयार हतां. परंतु त्यां नधने तथी ऋषि अन्तर्धान यध गया राज्ञ तेमने शोधना रखा परन्तु कांछ पत्तो लाग्यो नहीं थोडी वारमां स्नान करीने ऋषिने सिद्धासन उपर भेटेला दीडा तोपशु राज्ञे प्रसन्न थिते, मुनिने कछुं के भोजन तैयार छे ऋषिने सत्र भोजनने पोतानी पासे भंगाथुं अने आमन तथा शय्या पशु भगावी. पछी तने सडेद वस्त्र कांडीने आणा दीधुं. राज्ञ राष्ठी तेथी कुपित न थयां. अटलाभां ऋषि अन्तर्धान थया राजर्षि कुशिके वाष्ठीने निग्रह करीने ते न जावथी निवास कथो, कुपित न थया. च्यवन ऋषि इरी राज्ञने कहेवा लाग्या, के हुं जे स्थानमां कहुं ते स्थानमां मने रथमां भेसाडी तुं जायानी

સાથે રમ ખેંચાને લાઇ જા તે વાત પણ રાજ્યને ક્ષુભ કરી. રાજ્યનો મુદ્દને ઉપયોગી જે રમ હતો તેને તૈયાર કરીને તેમા નાના પ્રકારના સુવર્ણ, ગનો, વગેરે બરી ઋષિને રમમા ખેસાડી રાજ્ય અને રાણી અને રમને ખેચતા રાજ્યમાર્ગથી ચાલવા લાગ્યા અને રાજ્ય-સેવક સર્વ ઋષિની સવારીની પાછળ ચાલવા લાગ્યા, ત્યારે નગરવાસી મૂર્ત લોક હાહાકાર કરવા લાગ્યા. તીક્ષ્ણ અણ્ણીવાળા પરાણા વડે તાડન કરવાથી રાજ્યરાણીની પીઠ તથા અન્ય ભાગ વિધાયા, છતાં અને ક્રોધ રહિત ચર્ષને નિર્વિગરી ચિત્તે રમને ખેંચતા હતાં. એ રીતે એ અને જણુ પ૦ રાત્રી સુધી ચાક્યા પાક્યા તથા વૃષ્ટ્યા હોવા છતાં કંપતા શરીરથી કોઈ પણ રીતે રમને ખેચતા રહ્યાં. તે સમયે તેઓ અત્યંત માયલ હોવાથી રૂથિર વહેવાથી કુલેલા ખાખરાના વૃષ્ટની સમાન દેખાતા હતા તોપણ અવન ઋષિએ તે લોકમા ક્રોધ પણ વિકાર દીઠો નહોતો. પછી ઋષિ કુમેરની માફક ધનતૃ દાન કરવા લાગ્યા, તે પણ રાજ્ય કાષ્ટ ખોલ્યા નહોતો. ત્યારે ઋષિએ રમમાથી ઉતરીને રાજ્ય રાણીનાં માયલ થયેલા શરીર ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું કે 'હું વ્રતભિષ્ક થકને આ ગમાતટમાં રહીશ, તમે તમારા નગરમા જાઓ, ત્યાં વિશ્રામ કરીને રૂંગે આ સ્થાનમાં આવજો, અહીં જ હું તમને મળાશ, તમે ક્રોધ કે શોક કરશો નહોતો, તમારા કલ્યાણનો સમય આવ્યો છે' કુશિક રાજ્ય ઋષિના વચન માલળી પોતાના નગરમા ગયા, અને ભોજન વગેરે કરીને રાત્રિ વિતાવી.

અવન ઋષિએ પોતાના તપોબલ્કથી એક એવા મુંદર બગીચાની રચના કરી કે જેમા ઈન્દ્રપુરીમાં પણ ન હોય. બીજા દિવસે કુશિક ગમ તે જ બગીચામાં ગયા રાત્રને તે બગીચામા એક સુવર્ણમય મકાન જોયું, તથા ગમણીય પર્વત, અનેક પ્રકારની ચિત્ર-શાળા તથા વિચિત્ર શાસ્ત્રા આદિ જોયું, અને નાના પ્રકારના પુષ્પ તથા વૃક્ષ તથા લતા આદિથી શોભાપમાન એ બગીચામા કાલ આદિ બહુ પ્રકારના પક્ષી હર્ષત થકને ગુન્નર કરતા દીર્ઘ વર્ણી કોઈ સ્થાનમા અપ્સરા અને ગન્ધર્વ આદિને પણ દીર્ઘ.

એટલામા દિવ્ય શાસ્ત્રા ઉપર સુતેલા મુનિક્રોધ અવનને જોયા દેખતાં જ રાજ્ય દર્શિત થકને મદર્ષિની સામે ગયા. એટલામા ફરીથી શાસ્ત્રા સહિત ઋષિ અન્તર્ધાન થયા. તે પછી બીજા સ્થાનમા ખેમીને ઋષિને જન્મ કરતા જોયા એટલામા બાગ વિગેરે મર્વ નષ્ટ ચર્ષ ગયું અને ગંગાજના કિનારા ઉપર ક્રુકા કુશ વગેરે દેખવામાં આવ્યું રાજ્યને પોતાની રાણી પ્રતિ તપ તથા બ્રાહ્મણની બહુ પ્રશ્નમા કરી, પછી ઋષિએ રાજ્યને ખોલાવીને ખેમાણે, અને કહ્યું કે હું તારા ઉપર બહુ પ્રસન્ન છું, તારામાં કાષ્ટ પાપ નથી, તું વર માગ, અને મને મારા સ્થાનમા પાછા જવાની અનુમતિ આપ. ત્યારે કુશિક ખોલ્યા કે "હે મદાગજ! હું અગ્નિમાં પડેલા મનુષ્યના જેવી સ્થિતિમાં હતો. છતાં બરમ થયા વિના જન્મી ગયો તેટલું જ બસ છે, તે જ મને મર્વથી ઘોરા વર મળ્યો. આપ અમારા ધરમાં આવીને કેમ રહ્યા અને આ સર્વ કાર્ય શામાટે કર્યું તે મર્વ વાત મને કહો. ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે "મે દેવતાઓની સભામાં બ્રાહ્મણના મુખથી એવી વાત સાંભળી હતી કે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોમાં પરસ્પર વિરોધના કારણે કૃષ્ણમકર થશે; અને તને તે જ અને પરાક્રમ મુક્ત એક પૌત્ર પ્રાપ્ત થશે. એ વાત સાંભળીને હું તારા કુલનો નાશ કરવાને

આભ્યો હતો. તે કારણે તને કાષ યદાવવાને માટે આ સર્વ ઘટના કરી. જો તે ક્રોધ કર્યો હોત તો શાપ દર્શને હું તારા કુલને નાશ કરત. જે બાગ આદિ તે દીકો તે તારી પ્રસન્નતાને માટે. તને સ્વર્ગ બતાવ્યું છે. જે થોડો સમય તેં અહીં દિવ્ય પદાર્થો દીકા તેટલો સમય તેં સ્વર્ગસુખનો અનુભવ કર્યો. તે સમયમાં તારા મનમાં જે ઈચ્છા થઈ હતી તે હું આણું છું. તેં રાજ્ય તથા દેવેન્દ્રની પદવીની પણ અવગ્રા કરીને બ્રાહ્મણ્ય તથા તપસ્વાની આકાંક્ષા કરી છે. બ્રાહ્મણ્ય અત્યન્ત દુર્લભ છે. તેમાં પણ ઋષિત્વપદની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ તપસ્વિતા અતિ દુર્લભ છે. તારી કામતા સફળ થશે. કુશિકથી કુશિક બ્રાહ્મણ જન્મશે. તારી ત્રીજી પેઢીમાં બ્રાહ્મણ્યનો પ્રવેશ થશે. તારો પૌત્ર બ્રાહ્મણ, તપસ્વી અને અગ્નિની સમાન તેજસ્વી થશે. તે દેવતા અને મનુષ્યોને બધ ઉત્પન્ન કરશે ” એવો વર આપીને ઋષિ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

આ વરના પ્રતાપે કુશિકના વંશમાં ગાંધીના પુત્ર વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા છે. કુશિક રાજાના ક્ષમાબળથી, વંશનો નાશ કરવા આવેલા વ્યવન ઋષિને પણ અન્તે તેના વંશની ઉન્નતિ થવાનો વર આપવો પડ્યો. માટે ક્ષમાનો પ્રભાવ અત્યન્ત મહાન છે એમાં કોઈ શંકા નથી.

જેવો ક્ષમા મંબંધી આ ઇતિહાસ કહ્યો તેવો શ્રીમદ્ ભાગવતના ૧૧ મા રકન્ધના ૨૩ મા અધ્યાયમાં ખટ્વાંગ નામક બ્રાહ્મણનો ઇતિહાસ પણ છે.

આ બ્રાહ્મણ બહુ કોલી હતો. ધનનો સંગ્રહ માત્ર કરતો હતો. અને પોતાના કુટુંબને ખાવા પીવાનું પણ બરાબર આપતો નહોતો. સર્વ લોક તેનાથી દુઃખી હતા. કોઈ સમયમાં તેનું ધન નષ્ટ થયું. કંઈક તો રાજ્યએ, કંઈક ઝાતિવાળાએ મળીને એનું સર્વ ધન લઈ લીધું સ્ત્રી, પુત્ર, આદિકોએ પણ તેનો પરિત્યાગ કર્યો. અંતમાં એ બ્રાહ્મણે સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો. તે ન્યારે બિક્ષાને માટે ગામમાં જતો ત્યારે લોક તેને બહુ દુઃખ દેતા હતા. કોઈ તેનો દંડ છીનવી લે, તો કોઈ બિક્ષાપાત્ર, તો કોઈ કમણ્ડલુ, તો કોઈ તેની માળા, તો કોઈ તેની ગોદડી, તો કોઈ વસ્ત્ર-એ રીતે તેનો સર્વ સામાન છીનવી લેતા હતા.

તે બ્રાહ્મણ બિક્ષા લઈને નદીને કીનારે જઈને ખાવાની તૈયારી કરતો તો તેટલામાં કોઈ લોક જઈને એના અન્નમાં પેસાખ કરતા તથા તેના શિર પર ઘુંકતા હતા. કોઈ લોક તેને ગાળો પણ દેતા હતા. જો તે સુખ રહેતો તો તેને મારતા હતા. અને કોઈ તો “આ ચોર છે” ઇત્યાદિ કઠોર વાણી બોલીને તેને પીડા કરતા હતા. કોઈ લોક “આ ધર્મ ખ્યજી છે તથા શક છે, અને તેને ન્યારે જીવિકાનું કોઈ સાધન રહ્યું નહીં અને કુટુંબીઓએ તેનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેણે આ વૃત્તિને ધારણ કરી છે ” એમ નાના પ્રકારના આક્ષેપ કરીને તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા. આ રીતે નાના પ્રકારના દુઃખોને સહન કરતો હતો, કોઈ પ્રકારના વિકારને પ્રાપ્ત થતો નહોતો. પરન્તુ દૈ નિશ્ચયથી સુખચાપ સર્વને ક્ષમા કરતો સતો પોતાના કાર્યને સાધી લેતો હતો. એક સમય વિચાર કરતો તે કહે છે:—

નાડ્યં જનો મૈ મુસ્વદ્દુઃસ્વહેતુર્ન દૈવતાત્મા ગ્રહકર્મકાલાઃ ।

મનઃ પરં કારણમામનન્તિ સંસારચક્રં પરિવર્તયેદ્યત્ ॥

॥ મા. સ્કં. ૧૧ અ. ૩૩ શ્લો. ૩૯ ॥

સાથે રથ ખેંચીને લઇ જા તે વાત પણ રાજ્યે કષ્ટન કરી. રાજ્યનો મુદ્દને ઉપયોગી જે રથ હતો તેને તૈયાર કરીને તેમા નાના પ્રકારના સુવર્ણ, ગુનો, વગેરે બરી ઋષિને રથમા બેસાડી રાજ્ય અને રાણી અને રથને ખેંચતા ગજમાર્ગથી ચાલવા લાગ્યાં અને રાજ્ય-સેવક સર્વ ઋષિની સંવારીની પાછળ ચાલવા લાગ્યા, ત્યારે નગરવાસી સર્વ લોક હાહાકાર કરવા લાગ્યા. તીક્ષ્ણ અણ્ણીવાળા પરીણ વડે તાડન કરવાથી રાજ્યરાણીની પીઠ તથા અન્ય જાગ વિધાયાં, છતાં અને ક્રોધ રહિત ચર્ષને નિર્વિકારી વિષે રથને ખેંચતા હતાં. એ રીતે એ બને જણુ પ૦ રાત્રી સુધી ચાક્યા પાક્યા તથા જૂખ્યા હોવા છતાં કપતા મરીરથી કોઈ પણ રીતે રથને ખેંચવા રહ્યા. તે સમયે તેઓ અત્યંત ખાયલ હોવાથી કૃષિર વહેવાથી પુલેલા ખાખરાના વૃક્ષની મમાન દેખાતા હતા તોપણુ ચ્યવન ઋષિએ તે લોકમા ક્રોધ પણ વિકાગ દીઠો નહો. પછી ઋષિ કુએરની માફક ધનતુ દાન કરવા લાગ્યા, તે પણ રાજ્ય કાષ્ટ બોલ્યા નહો. ત્યારે ઋષિએ રથમાંથી કિતરીને રાજ્ય રાણીનાં ખાયલ થયેલા શરીર ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને કહ્યું કે 'હું મતનિષ્ઠ ચર્ષને આ ગગાતટમાં રહીશ, તમે તમારા નગરમા જાઓ, ત્યા વિશ્રામ કરીને ફરી આ રથાનમાં આવજો, અહીં જ હું તમને મળીશ, તમે ક્રોધ કે શોક કરશો નહો, તમારા કલ્યાણનેા મમથ આબો છે.' કુશિક રાજ્ય ઋષિના વચન માલળી પોતાના નગરમા ગયા, અને જોજન વગેરે કરીને રાત્રિ વિતાવી.

ચ્યવન ઋષિએ પોતાના તપોમયથી એક એવા સુંદર બગીચાની રચના કરી કે જેને ધન્દ્રપુરીમા પણ ન હોય. બીજે દિવસે કુશિક રાજ્ય તે જ બગીચામાં ગયા રાજ્યએ તે બગીચામા એક સુવર્ણમય મકાન જોડુ, તથા રમણીય પર્વત, અનેક પ્રકારની ચિત્ર-શાળા તથા વિચિત્ર શય્યા આદિ જોડુ, અને નાના પ્રકારના પુષ્પ તથા વૃક્ષ તથા હતા આદિથી શોભાયમાન એ બગીચામા કોપલ આદિ બહુ પ્રકારના પક્ષી હર્ષત ચર્ષને શુંજર કરતાં દીઠાં. વળી કોઈ રથાનમા અખરા અને ગન્ધર્વ આદિને પણ દીઠાં.

એટલામા દિવ્ય શય્યા ઉપર સુનેયા મુનિશ્રેષ્ઠ ચ્યવનને જોયા દેખતાં જ રાજ્ય હર્ષિત ચર્ષને મદર્ષિની મામે ગયા. એટલામા ફરીથી શય્યા સહિત ઋષિ અન્તર્ધાન થયા. તે પછી બીજા રથાનમા ખેંચીને ઋષિને જપ કરતા જોયા એટલામા બાગ ત્રિગેરે મર્વ નષ્ટ ચર્ષ ગયુ અને ગગાજના કિનાગ ઉપર ફક્ત કુશ વગેરે દેખવામા આવ્યુ રાજ્યએ પોતાની ગણી પ્રતિ તપ તથા બાહ્યની બહુ પ્રશ્નમા કરી, પછી ઋષિએ રાજ્યને બોલાવીને બેમાથે, અને કહ્યું કે હું તારા ઉપર બહુ પ્રમન્ન છું, તાગમાં કાંઈ પાપ નથી, તું વર માગ, અને મને માગ રથાનમા પાછા જવાની અનુમતિ આપ. ત્યારે કુશિક બોલ્યા કે "હે મદાગજ! હું અગ્નિમાં પડેલા મનુષ્યના જેવી સ્થિતિમાં હતો. છતાં ભસ્મ થયા વિના બચી ગયો તેટલું જ બમ છે, તેજ મને મર્વથી મોરો વર મળ્યો. આપ અમારા ધર્મમાં આવીને કેમ રહ્યા અને આ મર્વ કાર્ય શામારે કર્યું તે સર્વ વાત મને કહો. ત્યારે ઋષિએ કહ્યું કે "મેં દેવતાઓની મહામા ઘલાજના મુખથી એવી વાત માંજળી હતી કે બાહ્ય અને શત્રુઓમાં પરસ્પર વિરોધના કારણે કુલમકર થશે; અને તને તેજ અને પરાક્રમ મુકત એક પૌત્ર પ્રાપ્ત થશે. એ વાત માલળીને હું તારા કુલનેા નાશ કરવાને

આબ્ધે હતો. તે કારણે તને કાષ અઢાવવાને માટે આ સર્વ ઘટના કરી. જો તે ક્રોધ કર્યો હોત તો શાપ દર્ષને હું તારા કુલનો નાશ કરત. જો બાગ આદિ તે દીકા તે તારી પ્રસન્નતાને માટે, તને સ્વર્ગ બતાવ્યું છે. જો થોડો સમય તે અહીં દિવ્ય પદાર્થો દીકા તેટલો સમય તે સ્વર્ગસુખનો અનુભવ કર્યો. તે સમયમાં તારા મનમાં જે ઈચ્છા થઈ હતી તે હું જાણું છું. તે રાજ્ય તથા દેવેન્દ્રની પદવીની પણ અવગત કરીને બ્રાહ્મણ્ય તથા તપસ્વાની આકાંક્ષા કરી છે. બ્રાહ્મણ્ય અત્યન્ત દુર્લભ છે. તેમાં પણ ઋષિત્વપદની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ તપસ્વિતા અતિ દુર્લભ છે. તારી કામના સફળ થશે. કુશિકથી કુશિક બ્રાહ્મણ જન્મશે. તારી ત્રીજી પેઢીમાં બ્રાહ્મણ્યનો પ્રવેશ થશે. તારો પૌત્ર બ્રાહ્મણ્ય, તપસ્વી અને અગ્નિની સમાન તેજસ્વી થશે. તે દેવતા અને મનુષ્યોને બચ ઉત્પન્ન કરશે” એવો વર આપીને ઋષિ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

આ વગના પ્રતાપે કુશિકના વંશમાં ગાંધીના પુત્ર વિશ્વામિત્ર બ્રાહ્મણ થયા છે. કુશિક રાજાના ક્ષમાજળથી, વંશનો નાશ કરવા આવેલા ચ્યવન ઋષિને પણ અન્તે તેના વંશની ઉન્નતિ થવાનો વર આપવો પડ્યો. માટે ક્ષમાનો પ્રભાવ અત્યન્ત મહાન છે એમાં કોઈ શંકા નથી.

જેને ક્ષમા મંત્રથી આ ઇતિહાસ કહ્યો તેવો શ્રીમદ્ ભાગવતના ૧૧ મા રકન્ધના ૨૩ મા અધ્યાયમાં ખટ્વાંગ નામક બ્રાહ્મણનો ઇતિહાસ પણ છે.

આ બ્રાહ્મણ બહુ લોભી હતો. ધનનો સંગ્રહ માત્ર કરતો હતો. અને પોતાના કુટુંબને ખાવા પીવાનું પણ બરાબર આપતો નહોતો. સર્વ લોક તેનાથી દુઃખી હતા. કોઈ સમયમાં તેનું ધન નષ્ટ થયું. કંઈક તો રાજાએ, કંઈક ઝાતિવાળાએ મળીને એનું સર્વ ધન ભઈ લીધું સ્ત્રી, પુત્ર, આદિકોએ પણ તેનો પરિત્યાગ કર્યો. અંતમાં એ બ્રાહ્મણે સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો. તે જ્યારે બિક્ષાને માટે ગામમાં જતો ત્યારે લોક તેને બહુ દુઃખ દેતા હતા. કોઈ તેને દંડ ધીનવી લે, તો કોઈ બિક્ષાપાત્ર, તો કોઈ કમણ્ડલુ, તો કોઈ તેની માળા, તો કોઈ તેની ગોઢડી, તો કોઈ વસ્ત્ર-એ રીતે તેનો સર્વ સામાન ધીનવી લેતા હતા.

તે બ્રાહ્મણ બિક્ષા લખતે નદીને કીનારે જઈને ખાવાની તૈયારી કરતો તો તેટલામાં કોઈ લોક જઈને એના અન્નમાં પેસાળ કરતા તથા તેના શિર પર યુક્તા હતા. કોઈ લોક તેને ગાળો પણ દેતા હતા. જો તે સુપ રહેતો તો તેને મારતા હતા. અને કોઈ તો “આ ચોર છે” ઇત્યાદિ કઠોર વાણી બોલીને તેને પીડા કરતા હતા. કોઈ લોક “આ ધમ ખજ છે તથા શક છે, અને તેને જ્યારે જીવિકાનું કોઈ સાધન રહ્યું નહીં અને કુટુંબીઓએ તેનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેણે આ વૃત્તિને ધારણ કરી છે” એમ નાના પ્રકારના આક્ષેપ કરીને તેનો તિરસ્કાર કરતા હતા. આ રીતે નાના પ્રકારના દુઃખોને સહન કરતો હતો, કોઈ પ્રકારના ત્રિકારને પ્રાપ્ત થતો નહોતો. પરન્તુ દૈવ નિશ્ચયથી સુખચાપ સર્વને ક્ષમા કરતો સતો પોતાના કાર્યને સાધી લેતો હતો. એક સમય વિચાર કરતો તે કહે છે:—

। नाज्यं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः ।

मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिचर्तयेद्यत् ॥

॥ मा. स्कं. ૧૧ જ. ૩૩ શ્લો. ૩૯ ॥

અર્થ:—મને તાના પ્રકારની પીડા દેનાર આ લોક નથી, અથવા કોઈ દેવતા આદિ શરીર, અથવા શનિશ્વર આદિ મહા, કર્મ, કાલ, આદિ પણ નથી. પરંતુ આ મન કે જે સર્વ જગત્ની રચના કરીને સર્વ સંસારચક્રને ચલાવે છે તે મન જ મારા દુઃખનું કારણ છે; એમ કહીને તેજે પોતાની ક્ષમાને જ મારણ કરી રાખી, અને તેથી તેજે થોડા દિવસમાં જીવનમુક્તિ અવરથાને પ્રાપ્ત કરી. માટે મુમુક્ષુને પરમ ઉપયોગી વસ્તુ ક્ષમા છે.

વળી દત્તાત્રેય અવધૂતજીએ ક્ષમા રૂપી ગુણને જોઈને પૃથ્વીને ગુરૂ માની હતી. અવધૂતજી કહે છે:—

भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो देववशानुगैः ।

तद्विद्वाद्य चलेन्मार्गोदन्वશिक्षन्सितैर्ગ્રીતम् ॥ भा. स्कं. ૧૧ અ. ૫-૩૭ ॥

અર્થ:—પૃથ્વી એક તો માર્ગ રૂપે અને બીજી પર્વતાદિ રૂપે એમ બે પ્રકારની છે. તેમાંની રસ્તા રૂપ પૃથ્વીનો ધર્મ રક્ષા છે. પરંતુ, મનુષ્યાદિ નાના પ્રકારનાં પ્રાણી પૃથ્વીની ઘાત મારી આક્રમણ કરવા છતાં રસ્તા રૂપ પૃથ્વી પોતાની અર્પાદાને સાગ કરતી નથી. તેવી રીતે ક્ષમાના મહિમાને જાણનાર ચૈર્મશીલ વિદ્વાન્, પૃથ્વીના ક્ષમા રૂપી ધર્મને શિખતા સતા, પ્રારબ્ધને અનુસાર પ્રાણી દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા તાના પ્રકારનાં દુઃખને સહન કરતા પોતાના ધર્મમાર્ગથી અલાપમાન થતા નથી.

વિશેષ ક્ષમા વડે દુષ્ટ મનુષ્યો ઉપર પણ જય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

जयेत्कदर्यै दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।

क्षमया क्रूरकर्माणमसायुं साधुना जयेत् ॥ ૧૫. મા. વ. ૫. અ. ૧૭૧ સ્લો. ૫ ॥

અર્થ:—સોભી મનુષ્યને દાન વડે અર્થાત્ કંઇક આપીને વશ કરવો જોઈએ. મિથ્યા ભાષણ કરનારને સસ વડે જીતવો જોઈએ. ક્રૂર કર્મ કરનારને ક્ષમા વડે જીતવો, અને જેનામાં સાધુતા (સંજ્ઞનતા) નથી તેને સાધુતાથી જ જય કરી શકાય છે.

अलंकारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ॥ वा.रा.वा.का.सर्ग. ૩૩ સ્લો. ૮ ॥

અર્થ:—ચલાવ સ્ત્રીને માટે, ચલાવ પુરુષને માટે, ક્ષમા જ શેભાનું કારણ છે.

ક્રોધ કરનાર માણસ હમેશાં પાપનો જ ભાગી થાય છે, કારણ ક્રોધી કોઈ પણ પ્રકારનો અનર્થ કરવાથી કરતો નથી.

ક્રોધ. અર્જુન ભગવાનને પૂછે છે:—

अप क्लेज प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ।

अनिच्छन्नपि कार्पाय वलादिव नियोजितः ॥ મં ૦ ગો ૦ અ ૦ ૩-૩૬ ॥

અર્થ:—હે વૃષ્ણિવંશમાં ઉત્પન્ન ! આ મનુષ્ય, ઇચ્છા ન કરવા છતાં, જેમ કોઈ રાજા આદિ પોતાના નોકરને બલાતકારથી કોઈ કામમાં જોડે છે તેમ, કોતી પ્રેરણાથી પાપ કરે છે !

અર્જુનનો પ્રશ્ન માંભણીને ભગવાન ઉત્તર દે છે:—

કામ ઇષ ક્રોધ ઇષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્ધચેનમિહ વૈરિણમ્ ॥ મ૦ ગ૦ અ૦ ૩-૩૭ ॥

હે અર્જુન ! અનર્થમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરાવનાર જે શત્રુ વિશે તેં મને પૂછ્યું તે કામ (તૃષ્ણા) છે. ક્રોધ પ્રસંગે મારણ આદિ પાપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવનાર ક્રોધ હોય છે એમ પણ જ્ઞેવામાં આવે છે તે પણ ખરાબર છે તથાપિ કામ અને ક્રોધ એ બંને પરમાર્થથી એક જ વસ્તુ છે. ક્રોધ કામ કરવાની ઇચ્છા થાય, તેમાં ક્રોધ માણસ વિદ્વં કરે અથવા ઈશ્વરેચ્છાથી વિદ્વં આવે. તે મનમાં જે કામ હતો તે જ ક્રોધ રૂપે પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. આ બંને રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમનો આહાર બહુ જ છે અર્થાત્ ક્રોધ પશુ પ્રાપ્ત થાય તો પશુ તૃપ્તિ થતી નથી. મહાન્ પાપી છે અર્થાત્ અત્યન્ત ઉગ્ર છે. તેને જ તું અહીં કમ્પાણ્ય માર્ગમાં વૈરી જાણુ. તે કદાપિ તૃપ્ત થતો નથી, તેથી યત્નથી પણ જીતી શકાતો નથી, અને વળી ઉગ્ર હોવાથી સામ તથા ભેદથી પણ જીતી શકાય તેવો નથી. દષ્ટથી જ તેનો જ્ય કરી શકાય તેમ છે.

ન તથાડસિસ્તથા તીક્ષ્ણઃ સર્પો વા દુરધિષ્ઠિતઃ ।

યથા ક્રોધો દ્વિ જન્તૂનાં શરીરસ્થો વિનાશકઃ ॥ આપ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૦ શ્લો ૦ ૪ ॥

અર્થઃ—આપણા શરીરમાં રહેતો મતો ક્રોધ જેવો આપણા નાશનું કારણ છે, તેવો નાશકારક તીક્ષ્ણ અગ્નિ (તલવાગ) અથવા નહીં પકડાયલો છૂટો ફરતો સર્પ પણુ નથી.

શુક ઋષિ પણુ પોતાની પુત્રી દેવયાનીને કહે છે કે:—

ક્રોધો દ્વન્તા મનુષ્યાણાં ક્રોધો ભાવયિતા પુનઃ ।

ઈતિ વિદ્ધિ મહામાત્રે ક્રોધમૂલૌ ભવાધવૌ ॥ મ૦ મા૦ વ૦ પ૦ અ૦ ૨૯ શ્લો ૦ ૧ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યનો નાશ કરનાર ક્રોધ છે, તેમજ પાપ કર્મનું ફલ ભોગવવાને શરીરનો ઉત્પાદક પણુ ક્રોધ જ છે. હે ક્રુદ્ધિમતી ! સંસારની પ્રાપ્તિનું કારણ ક્રોધ છે અને સંસારથી મુક્ત થવામાં કારણ ક્રોધનો અભાવ છે એમ તું જાણુ. ક્રોધ જ પાપ કર્મમાં પ્રવૃત્તિનો વધારનાર છે.

ક્રુદ્ધઃ પાપં નરઃ કુર્યાત્ક્રુદ્ધો દ્વન્યાદ્ગુરુનપિ ।

ક્રુદ્ધઃ પરુપયા વાચા શ્રેયસોડપ્યવમન્યતે ॥ ” ॥ ૪ ॥

વાચ્યાવાચ્યે હિ ક્રુપિતો ન પ્રજાનાતિ કર્હિચિત્ ।

નાકાર્યમસ્તિ ક્રુદ્ધસ્ય નાવાંચ્યં વિદ્યતે તથા ॥ ” ॥ ૫ ॥

હિંસ્યાત્ક્રોધાદવધ્યાંસ્તુ વધ્યાન્સંપૂજયીત ચ ।

આત્માનમપિ ચ ક્રુદ્ધઃ પ્રેપયેદ્યમસાદનમ્ ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—ક્રુધિત થયેલો મનુષ્ય પાપ કર્મ કરે છે તેમજ ગુરુઓનો અર્થાત્ માતા, પિતા, ગુરુ, આદિકોનો પણ દ્વનન કર્તા થાય છે. વળી ક્રુધિત મનુષ્ય કઠોર વાણી બોલીને શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોનું પણ અપમાન કરે છે. (૪).

ક્રુધિત મનુષ્ય કહેવા યોગ્ય કે નહીં કહેવા યોગ્ય વાણીને પણુ જાણુતો નથી. તેવા મનુષ્યને કરવા અયોગ્ય ક્રોધ કાર્ય, અથવા બોલવા અયોગ્ય ક્રોધ વાણી, પણુ નથી. (૫).

ક્રોધથી જે મારવા યોગ્ય નથી તેને મારે છે, અને જે મારવા યોગ્ય છે તેનું સન્માન કરીને છોડી દે છે. વળી કુદ્ધ મનુષ્ય યોગ્યતાને પણ યમપુરમાં પહોંચાડે છે અર્થાત્ આત્મહત્યા કરે છે. (૬).

एतान्द्रोषान्प्रपश्यद्भिर्जितः क्रोधो मनीषिभिः ।

इच्छद्भिः परमं श्रेय इहामुत्र चोत्तमम् ॥ ” ” ॥ ७ ॥

અર્થ:—ક્રોધમાં આ પ્રકારના અનેક દોષોને દેખીને, આ લોક તથા પર લોકનાં ઉત્તમ સુખોની ઈચ્છા કરનાર બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ પ્રથમ ક્રોધનો જ નષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

तस्माद्बलवता चैव दुर्बलेन च नित्यदा ।

सन्तव्यं पुरुषेणाहुरापस्वपि विजानता ॥ ” ॥ १३ ॥

यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं मज्जया प्रतिवाधते ।

तेजस्विनं तं विद्वांसो मन्वन्ते तत्त्वदर्शिनः ॥ ” ॥ ૧૬-૭ ॥

અર્થ:—આ કારણથી બલવાન હોય અથવા દુર્બલ હોય, પરંતુ વિવેકી પુરૂષે આપદાળમાં મજ્જા ક્ષમા ધારણ કરવા યોગ્ય છે. ક્રોધને વશ ન થવું જોઈએ. (૧૩).

જે મનુષ્ય વિચારશીલ બુદ્ધિ વડે ક્રોધને હકાવે છે તેને વિદ્વાન તત્ત્વદર્શી લોક તેજસ્વી માને છે. ક્રોધથી ક્રોધને બચા કરનારને તેજસ્વી કહેતા નથી. (૧૬-૭).

यदि न स्युर्मानुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः ।

न स्यात्सन्निवर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ॥ ” ॥ ૨૫ ॥

पूर्वोपकारी यस्ते स्यादપરાધે ગરીયસિ ।

उपकारेण तत्तस्य सन्तव्यमपराधिनः ॥ म० भा० व० प० अ० ૨૮ છો० ૨૬ ॥

અર્થ:—જો મનુષ્યોમાં પૃથિવીની બરાબર ક્ષમા કરનાર ન હોય તો ક્રોધનો પરસ્પર શ્રેણી (મિત્રતા) થઈ શકે નહીં, કારણ ક્રોધ વિગ્રહનું જ કારણ છે. (૨૫).

પૂર્વ કાળમાં ક્રોધને આપણને ઉપકાર કર્યો હોય છતાં કાલાન્તરમાં કદાપિ તે મનુષ્ય આપણો મોટો અપરાધ કરે, તોપણ તેણે કરેલા પ્રથમના ઉપકારને ધ્યાનમાં લઈ તેનો અપરાધ ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. (૨૬).

अबुद्धिमाश्रितानां तु सन्तव्यमपराधिनाम् ।

न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ॥ ” ॥ ૨૭ ॥

अजानता भवेत्कश्चिदपराधः कुतो यदि ।

सन्तव्यमेव तस्याहुः सुपरीक्ष्य परीक्षया ॥ ” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિહીન અપરાધી મનુષ્યોના અપરાધ દમ્બેશાં ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. મનુષ્યને સર્વત્ર પાણ્ડિત્ય દેખવાનું સુલભ નથી. (૨૭).

કદાપિ કોઈ અજ્ઞાનતાથી અપરાધ યુક્તિથી તેની પરીક્ષા કરીને તેને ક્ષમા કરવી જોઈએ. (૩૦).

આ સર્વ પ્રમાણથી, મનુષ્યોએ ક્રોધનો ત્યાગ કરવો તથા ક્ષમાને ધારણ કરવી એ ધર્મરક્ષામાં તથા શ્રેયના સાધનમાં ઉપયોગી છે.

આ વિષયમાં બગવાનનું વચન પણ પ્રમાણ છે:—

શક્તાતીર્થૈવ યઃ સોદું પ્રાક્ શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૫—૨૩ ॥

અર્થ:—આ સંસારમાં શરીરત્યાગ કરતા પહેલાંજ કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થનાર અંતઃકરણના ક્ષોભ રૂપી વેગને ત્રિષયોમાં દોષ જોવાના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતા વરીકાર વૈરાગ્ય વડે સદન કરવામાં જે પુરૂષ સમર્થ થાય છે તેજ યુક્ત અર્થાત્ યોગી છે, અને તે જ સુખી છે, અને તેજ નર છે. અર્થાત્ મનુષ્ય છે. બાકી સર્વ આદાર, નિદ્રા, આદિ પણ ધર્મ માત્ર પરાયણ હોવાથી શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી મનુષ્યોના આકારમાં પણ છે.

માટે સદાચારની રક્ષાને માટે ક્રોધના ત્યાગ દ્વારા ક્ષમા સંપાદન કરવી પરમ કર્તવ્ય છે,

ઇતિ સદાં પ્રક્રમાં તૃ૦ અ૦ સમાપ્તે.

॥ જહિ મદમ્ ॥

હવે “જહિ મદમ્” એ પદનો અર્થ કરીએ છીએ.

મદ તથા દર્ષ અહંકારનો જ ભેદ છે, એમનો એક ખીખથી વિશેષ ભેદ નથી, વિદ્યા અને ધનાદિ પોતાની પાસે પૂર્ણ નથી તથાપિ પોતાનામાં વિદ્વત્તાનો તથા ધનાદ્યપણાનો આરોપ કરીને “હું મોટો છું” એ પ્રકારની લાવનાનું નામ અહંકાર છે. અને પોતાનામાં ધનાદિ નિમિત્ત પૂર્ણ ઉત્કર્ષતા નથી તથાપિ સર્વ પ્રકારની ઉત્કર્ષના છે એમ માની લાઇને ચોગ્ય પુરૂષનો પણ તિરસ્કાર કરવાનો જે ઉલ્લેગ તેને મદ કહે છે. અને ધન તથા સ્વભનાદિ નિમિત્તથી મદાપુરૂષનો પણ તિરસ્કાર કરવાના કારણુ રૂપ અર્વવિશેષનું નામ દર્ષ છે. આપણે વિશેષે કરીને ન્યાં ન્યાં ગર્વ, દર્ષ, અહંકાર, અભિમાન, મદ, આદિ જૂદા જૂદા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવા ચોગ્ય સ્થાન હોય ત્યાં પણ સાધારણુ રીતે અહંકાર અથવા અભિમાન શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. તે કારણુથી ભર્તૃહરિ મહારાજના (ઉપર કહેલા) શ્લોકમાં “મદ” શબ્દનો પ્રયોગ છે, તથાપિ અહંકાર, ગર્વ, આદિ સર્વનો ત્યાગ કરવો, એવું તાત્પર્ય છે.

कुलं चैव धनं चैव रूपं यौवनमेव च ।

तथा राज्यं तपश्चैव ह्येते पद् वहिर्मदाः ॥

અર્થ:-કુલ, ધન, રૂપ, યૌવન (ખલ), રાજ્ય તથા તપ એ ૭ વસ્તુ અવિવેકીઓમાં મદાદિ ઉત્પન્ન કરે છે.

तयाऽभिजनमत्तस्तु सर्वानेवामन्यते ।

श्रेष्ठानपीतरान्सम्पगकार्ये कुरुते मतिम् ॥ शु० नी० ७० ૩ શ્લો० ૮૭ ॥

અર્થ:-ઉંચી જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા સદાચારી ચોગ્ય મનુષ્યને લોકમાં તથા શાસ્ત્રમાં કુદીન કહે છે. કાઇનો જન્મ ઉચ્ચ જાતિમાં થયો હોય તો તેને પણ કુદીન કહે છે, કુદનો અભિમાની પુરૂષ, “મારો જન્મ ઉત્તમ કુત્રમાં થયો છે, અને હું સર્વથી ઉચ્ચ છું” એમ સમગ્રીને પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ મનુષ્યનું પણ અપમાન કરે છે; તથા અચોગ્ય કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. એ વાતનો નિશ્ચય, હાલના સમયમાં પોતાને કુદીન માનનારની પ્રવૃત્તિથી ચર્ષ થકે છે. કુલાદિ નિમિત્ત મદવાળા મનુષ્યોને તપ યા કાઠિતનું પણ રૂળ મળતું નથી. તેનું એક દષ્ટાંત છે.

ઉત્કૃષ્ટ ઋષિને અમૃતપાન કરી ચિરંજીવી થવાની ઇચ્છા હતી. જેનું સેવન કરવાથી આયુ વધે છે એવી આપધિવિશેષનું નામ અમૃત છે, તે દેવરાજ ઈન્દ્રની પાસે રહે છે. તે કોઇને આપતા નથી. તેથી સાધારણુ લોકોને તો મળવુંજ કઠણુ છે, તેથી તે ઋષિએ તપ વડે ભગવાનને પ્રસન્ન કરીને તેમની સદામતાથી અમૃત પીવાનો નિશ્ચય કરી ૧૨ વર્ષ સુધી તપ કર્યું. ૧૨ વર્ષ આદ વિષ્ણુ ભગવાને દર્શન દીધાં અને વરદાન માગવા જણાવ્યું. ઋષિએ તો અમૃતપાન કરવાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનો વર

માએ. ત્યારે “ તમારી પાસે અમૃત લઇને ઇન્દ્રદેવતા આવશે, તે પીજો” એમ કહીને વિષ્ણુ ભગવાન અન્તર્ધાન થયા વિષ્ણુ ભગવાને ઇન્દ્રને “ઉત્તરક ઋષિ અમુકસ્થાન પર તપ કરે છે તેમને તમે જઈને અમૃત આપો.” એવી આજ્ઞા કરી. ઇન્દ્ર “ઋષિ અમૃત પીને કેવો અનર્થ કરશે. તેની ખબર નથી, માટે તેને અમૃત પીવા દેવું ઠીક નથી. પરંતુ વિષ્ણુ ભગવાનની આજ્ઞા છે તે અવશ્ય માનવી જોઈએ ” એવો વિચાર કરીને એક નીચ જાતિના મનુષ્યનો વેષ લઈને એક મલિન પાત્રમાં અમૃત લઈ ઇન્દ્ર ઋષિની પાસે ગયા અને ઋષિને અમૃત પીવાનું કહ્યું. ઋષિને તો પોતાની જાતિનું મહાન અભિમાન હતું. તેથી તે નીચ જાતિવાળાને જોઈને મનમાં વિચાર કર્યો કે “આ કાષ્ઠ ઇન્દ્ર નથી, કારણ ઇન્દ્ર તો દેવરાજ છે તેથી તેમનું શરીર બહુ જ દિવ્ય હોવું જોઈએ. આ માણસનો વેષ તો બહુ જ મલિન છે, એ કાષ્ઠ માણસ મને જાતિથી બદ્ધ કરવાને માટે મૂત્રાદિકાષ્ઠ અપવિત્ર પદાર્થ લઈને આવ્યો છે” એવો નિશ્ચય કરીને “મને અમૃતની દરકાર નથી, તું પાછું લઈ જા” એમ કહી ઇન્દ્રને પાછા કાઢ્યા. ઇન્દ્રને પણ નેટલી જ જરૂર હતી, તે તરત અન્તર્ધાન ચર્ધ ગયા. ઋષિના ૧૨ વર્ષના સકામ તપનું ફલ વ્યર્થ ગયું. વિષ્ણુ ભગવાનનાં દર્શન થવાથી મનુષ્યને જે જોઈએ તે મળી શકે છે, પરંતુ ઋષિને તેમનાં દર્શનનું ફલ પણ મળ્યું નહીં. તેથી જાતિના અભિમાન વાળાને સન્માર્ગપ્રાપ્તિ પણ કઠણ છે.

મૂત્રાશક્તો યથોદક્તો નાગ્રહીદમૃતં યથા ।

|| કર્મનાશમયાજ્જન્તોરાત્મજ્ઞાનાગ્રહસ્તથા ॥ ઉપ૦ સા૦ પ્ર૦ ૫ સ્લો૦ ૧ ॥

અર્થ:—મૂત્રની સકામી ઉત્તરક નામના ઋષિએ અમૃતનો પણ સ્વીકાર કર્યો નહીં. તેથી રીતે લોકો પોતાના કર્મના નાશના ભયથી આત્મજ્ઞાનના સાધનોનું ગ્રહણ કરતા નથી.

આવી રીતે કુલાભિમાનીનો નાશ બતાવ્યો છે. પરમાર્થ રીતે તો જે કુલીન હોય છે તેને કુલીનતાનું અભિમાન હોતું નથી.

ઉચ્ચ જાતિમાં જન્મ હોવાથી અથવા યોગ્ય સહાયારી મનુષ્યનો પુત્ર હોવા માત્રથી પણ કાષ્ઠ કુલીન હોઈ શકતો નથી, પોતાના આચરણથી જ સર્વ મનુષ્ય કુલીન ચર્ધ શકે છે, એવો શાસ્ત્રકારોનો નિશ્ચય છે.

૧. એકસ્મિન્નેવ જાયન્તે કુલે ક્લીવમહાવલ્લી ।

ફલાડફલવતી શાસ્ત્રે યથૈકસ્મિન્વનસ્પતૌ ॥ મ૦મા૦ ઉ૦ ૫૦અ૦૩૬-૨૫ ॥

અર્થ:—જેમ એક જ વૃક્ષની એક શાખા તો ફળવાળી અને બીજી ફળરહિત જેવામાં આવે છે, તેમ એક જ કુલમાં કાપર તથા પરાક્રમી બને ઉત્પન્ન થાય છે, જેવી રીતે ધર્મ, કેસર, આદિના ખેતરમાં ધંતુરો પણ ઉગેલો પ્રત્યક્ષ જેવામાં આવે છે.

માટે કુલીનતા બાપ દાદાની પરંપરા માત્રથી ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ પોતાના આચરણની પણ અપેક્ષા રાખે છે. વળી—

|| ગોમિઃ પશુભિરશ્વૈશ્વ કૃપ્યા ચ સુસમૃદ્ધયા ।

કુલાનિ ન પરોઠન્તિ યાનિ હીનાનિ વૃત્તતઃ ॥ ” ” ” ॥૩૧॥

અર્થ:—જે કુલમાં સદાચાર નથી તે કુલમાં, ગાય તથા ઘોડા વા અન્ય પશુ આદિથી અથવા મોટી ખેતી આદિ પાસે હોવા છતાં પણ કુલીનતાની વૃદ્ધિ થતી નથી અર્થાત્ તે પદાર્થોથી કુલીનતા મળતી નથી.

ન જારજાતસ્ય લલાટગૃહ્ણં કુલમમૂતસ્ય ન પાણિપત્રમ્ ।

યદા યદા મુઞ્ચતિ વાક્યવાણં તદા તદા જાતિકુલમમાણમ્ ॥

અર્થ:—નર્તરીથી ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યના માથામા કોઈ શુંગ ઉગતું નથી, તેમ ઉચ્ચ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલાના હાથમાં જન્મથી કોઈ ક્ષમણું ચિહ્ન પણ હોતું નથી. પરન્તુ જ્યારે જ્યારે તે પોતાના કુવાદિને પ્રકટ કરનારી વાણી રૂપી બાણુ છોડે છે ત્યારે ત્યારે જ તેની જાતિ તથા કુવાદિનો નિશ્ચય થાય છે.

આચારઃ કુલમાલ્યાતિ દેગમાલ્યાતિ ભાષિતમ્ ।

સંન્નમઃ સ્નેહમાલ્યાતિ વપુરાલ્યાતિ ભોજનમ્ ॥મ.ગ.પુ.આ.કા.અ.૧.૧૫-૭૪॥

અર્થ:—મનુષ્યનો આચાર કુલને બતાવે છે, બાવણથી દેશનું પિહાન થાય છે, આહરસત્કાર સ્નેહને બતાવે છે, અને શરીરની પુષ્ટ જોષ્ટને ખોગકનું અનુમાન થાય છે.

ન કુલં વૃત્તહીનસ્ય પ્રમાણમિતિ મૈ મતિઃ ।

અન્યેષ્વપિ હિ જાતાનાં વૃત્તમેવ વિશિષ્યતે ॥ મ૦ભા૦૩૦૫૦૪૦ ૩૪-૪૧ ॥

અર્થ:—આચાર રહિત મનુષ્યનું કુલ કોઈ રીતે પ્રામાણિક નથી એવો મારો નિશ્ચય છે કેમકે કોઈ અન્ય જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો પણ હોય, તથાપિ તેનું આચરણ શ્રેષ્ઠ હોય તો આચરણથી કીન કુલીન કરતાં પણ તે શ્રેષ્ઠ છે.

દુષ્કુલીનઃ કુલીનો વા મર્પાદાં યો ન લંચયેત્ ।

ધર્માપેક્ષી મૃદુહીમાન્ સ કુલીનશતાદ્ધરઃ ॥ વિ૦ નો૦ અ૦ ૪૯ શ્લો૦ ૪૬ ॥

અર્થ:—ઉચ્ચ કુલમાં જન્મ હોય અથવા ન હોય, પરન્તુ જે માણસ મર્પાદાનું ઉત્સાહન કરતો નથી, અને સદ્ધર્મના આચરણની ધમ્મિયા રાખનાર હોય, નરમ સ્વભાવવાળો હોય અને લજ્જા વાળો હોય તેવો માણસ ઉચ્ચ કુલમાં જન્મેલાઓ કુલીનો કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે.

દિવ્યમાધ્વરસં પીત્વા ન ગર્વં યાતિ કોકિલઃ ।

પીત્વા કર્દમપાનીયં મેકો મકમકાયતે ॥ સુમા.ર.મા.પ્રક.૫ સ્થ.વ. શ્લો.૧૫૮॥

અર્થ:—ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ કરીને રમ પીને પણ કોયલને કાંઈ પણ ગર્વં થતો નથી, પરન્તુ કાદવનું જલ પીને પણ દેડકો અવાજ કરતો જ રહે છે. તેવી રીતે કુલીન પુરુષ કોયલની માદક, વિદ્યા, ધન, આદિ વસ્તુની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પણ મદને પ્રાપ્ત થતો નથી, અને તેને અભિમાન પણ થતું નથી. પરન્તુ જે કુલીન નથી તે મેડકની પેટ, પેટ ભરીને ખાવાનું ન મળે, અથવા બાવરો આદિ અન્ન ખાઈને નિર્વાહ કરતો હોય અને મૂર્ખ હોય, તોપણ બકવાદ કરતો જ રહે છે.

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्भवैर्नवाम्बुभिर्भूमिविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैप परोपकारिणाम् ॥म.नी.श.श्लो.७१॥

અર્થ:—ન્યારે વૃક્ષોમાં બહુ ફળ આવે છે ત્યારે તે ઝૂંટી જાય છે; મેઘમાં ન્યારે વર્ષાનું નવન જલ ભરાય છે ત્યારે તે બહુ નીચે પૃથિવીની નજીક આવે છે. તેવી રીતે સત્પુરુષો ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થતાં નમ્ર થાય છે, તેમનામાં કોઈ પ્રકારની ઉદ્ધતતા આવતી નથી. પરોપકારી કુલીન મનુષ્યોનું એજ લક્ષણ છે. વળી—

वने कुरङ्गास्त्वणधान्यभुक्ता बुभुक्षिता घ्नन्ति कदा न जीवान् ।

एवं कुलीना व्यसनाभिभूता न नीतिमार्गं परिलंघयन्ति ॥

અર્થ:—જંગલમાં રહેનાર મૃગ બહુ ક્ષુધાથી પીડિત થવા છતાં પણ જીવોની કદાપિ હિંસા કરતા નથી, પરન્તુ ધાસ તથા અન્ન ન્યારે મળે ત્યારે તે જ ખાશે. એવી રીતે કુલીન મનુષ્ય પણ ક્ષણી આર્પણ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ કદાપિ નીતિ માર્ગનો પરિત્યાગ કરતા નથી.

वनेऽपि सिंहा मृगमांसभक्षिणो बुभुक्षिता नैव तृणं चरन्ति ।

एवं कुलीना व्यसनाभिभूता न नीचकर्माणि समाचरन्ति ॥सुभा.र.भा.स.प्र.२-१६८॥

અર્થ:—જંગલમાં રહેનાર સિંહ બહુ ક્ષુધાથી પીડિત થવા છતાં પણ કદાપિ ધાસ ખાતા નથી. પરન્તુ ન્યારે પણ પશુનું માંસ મળે ત્યારે તે જ ખાશે. તેવી રીતે કુલીન મનુષ્ય પણ ક્ષણી આર્પણ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ કદાપિ નીચ કર્મ નહીં કરે.

छिन्नोऽपि चन्दनतरुर्न जहाति गन्धं

वृद्धोऽपि वारणपतिर्न जहाति लीलाम् ।

यन्त्रार्પितो मधुरतां न जहाति चक्षुः

क्षीणोऽपि न त्यजति शीलगुणान्कुलीनः ॥ वृ०च०नी०अ०૧૫શ્લો०૧૮ ॥

અર્થ:—ચન્દનવૃક્ષને કાપવા છતાં પણ તે પોતાના સુગન્ધનો ત્યાગ કરતું નથી, હાથી વૃદ્ધ થવા છતાં પણ પોતાની લીલાનો ત્યાગ કરતો નથી; કાલુમા પીલાવા છતાં શેરડી પોતાની મધુરતા છોડતી નથી; તેવી રીતે કુલીન પુરુષ ગરીબ થવા છતાં પણ પોતાના શીલનો પરિત્યાગ કરતો નથી.

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।

अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते ॥ म० मा०शा० प० अ० ૧૨૪-૬૬ ॥

અર્થ:—મન, વાણી અને કર્મથી કોઈ પ્રાણી ઉપર દ્રોહ ન કરવો અર્થાત્ અનિષ્ટનું આચરણ ન કરવું; અને સર્વના ઉપર અનુગ્રહ કરવો અર્થાત્ કૃપાપ્રકાશ કરવો; અને દાન દેવું એ શીલ કહેવાય છે.

માટે કુસીનતા આદિ કોઈ જન્મ (જનતિ)ને અનુમાર અથવા માતાપિતાના ગુણને અનુસાર નિશ્ચિત કરી શકાય નહીં, પરન્તુ પ્રત્યેક મનુષ્યના ગુણથી જાણવું આવશ્યક છે. કુસીનને કુસનો મદ ન હોય.

ધનમદ. જેવા રીતે અવિવેકાને કુલ મદનું સાધન છે, તેવી રીતે ધન પણ મદનું સાધન છે.

શ્રીમત્તઃ પુરુષો વેત્તિ ન દુષ્કીર્તિમજો યયા ।

સ્વમૂત્રગન્ધં મૂત્રેણ મુલમસિશ્ચતે સુખમ્ ॥ શુ૦ ની૦ ણ૦ ૩-૮૬ ॥

અર્થઃ—જેમ બકરો પોતાના મૂત્રની ગંધને જાણતો ન હોવાથી પોતાના મુઠ્ઠાને જ મૂત્રમાં દૂધાવી પોતાના મુખમાં લગાવે છે, તેમ ધનથી મદોન્મત્ત થયેલો પુરુષ પોતાની અપકીર્તિને જાણતો નથી, તેથી પોતાના મનઘટિત દુરાચારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

અર્થસ્ય સાધને સિદ્ધે ઉત્કર્ષે રક્ષણે વ્યયે ।

નાશોપભોગ આયાસસ્ત્રાસચિન્તા ભ્રમો નૃણામ્ ॥ ભા. પુ. સ્કં. ૧૧ અ. ૨૩ સ્ત્રો. ૧૭ ॥

અર્થઃ—ધન સંપાદન કરવામાં મનુષ્યને બહુ જ પ્રયત્ન કરવો પડે છે, ફરી અર્થની સિદ્ધિ થતાં તેને પધારવામાં તથા તેનું રક્ષણ કરવામાં, તથા તેનું અર્ચ્ય(વ્યય) થતાં તથા તેનો ઉપયોગ કરતા પણ તેને કલેશ તથા ત્રાસ, નાના પ્રકારની ચિન્તા તથા ભ્રમ થાય છે.

સ્તેયં હિંસાઽનૃતં દંભઃ કામઃ ક્રોધઃ સ્મયો મદઃ ।

ભેદો વૈરમવિશ્વાસઃ સંસ્પર્ષા વ્યસનાનિ ચ ॥ " " ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—ચોરી, હિંસા, મિથ્યા બાધણ, દંભ, કામ, ક્રોધ, અભિમાન, મદ, કુટકાટ, વૈર, અવિશ્વાસ, અંદર અંદર વિરોધ, અને જુગાર રમવો, વગેરે વ્યસનો પણ ધનથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પિયન્તે આત્મરો દાપ્ત પિત્તરઃ સુહૃદ્સ્તથા ।

एकास्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः ॥ भाग. स्कं. ૧૧ અ. ૨૩-૨૦ ॥

અર્થઃ—એક જ કુટુંબમાં બહુ પ્રેમથી રહેનાર ભાઈ, પત્ની, માતા, પિતા, બન્ધુ, આદિ સર્વ એક એક કોડીને નિમિત્ત બિન્ન બિન્ન યજ્ઞને એક બીજાના વૈરી બને છે, અને શ્રુતિ પણ કહે છે કે—

न सांपरायः प्रतिपाति वालं प्रमाद्यन्तं त्रिचमोहेन मूढम् ।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वैशमापद्यते मे ॥ कठोप. अ. ૧૧. ૨૩. ૬ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય અવિવેકા છે, તથા પ્રમાદી છે, અને ધન નિમિત્ત ઉત્પન્ન થયેલા મોહને કીધે મૂઠ બનેલો છે તથા અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત થયું છે અન્તઃકરણ જેવું એવા

મનુષ્યને પરલોક ભાસતો નથી. (આ દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી કયા સ્થાનમાં જઈને કર્મ-ફલ ભોગવવાનું છે તે સ્થાનવિશેષનું નામ “ પરલોક ” છે, તે પણ તેને ભાસતું નથી.) અર્થાત્ આ અનર્થે ૩૫ અમારા કર્મના ફલને સ્થાનાન્તરમાં જઈને ભોગવવું પડશે એવું તેના મનમાં ધ્રુવું નથી.

કર્મ, ઉપાસના, આદિ પુણ્ય કર્મ તો કરવાનું રહ્યું પરંતુ પ્રમાદથી ધીમે ધીમે નારિતક જ બની જાય છે. અને ધનના મહાબળા મનુષ્યને દુઃખી માણસ ઉપર દયા પણ આવતી નથી ઉલટા ગરીબને જોઈને મસ્કરી કરે છે એવું ભર્તૃહરિએ પોતાના અનુભવથી કહ્યું છે.

એક સમય રાજા ભર્તૃહરિ એક ધની મનુષ્યની સાથે બહાર ફરવા નીકળ્યા. થોડે દૂર ગયા એટલે એક ખેતી કરનાર એક કુવામાંથી પાણી કાઢવાનો રેંટ ફેરવતો હતો તેને દીઠો. તેનું શરીર દુર્બલ અને વજ્રાદિક મલિન હતાં. તેને જોઈને ધનીના હૃદયમાં તિરસ્કાર થયો. ભર્તૃહરિ તેના ચહેરા ઉપરથી તેનો ભાવ સમજીને તેને કહેવા લાગ્યો:—

આપદ્વંત્ત્વં દસસિ કિં દ્રવિણાન્ધમૂઢ
લક્ષ્મી સ્થિરા ન ભવતીતિ કિમત્ર ચિત્રમ્ ।
एतान्प्रपश्यसि घटानिह यन्त्रचक्रे

रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्च रिक्ताः ॥ सुभा. र. भा. प्रक. २ घ. नि. श्लो. १७ ॥

અર્થ:— ધનના મદથી અન્ધ થયેલા હે મૂઢ! આપણને પ્રાપ્ત થયેલાને અર્થાત્ ગરીબને જોઈને હસે છે કેમ? ધન મનુષ્યની સાથે સ્થિર રહેતું નથી, ક્ષણમાં નષ્ટ થનાર અને ક્ષણમાં પ્રાપ્ત થનાર એવું છે. તેથી કદાપિ ધની ગરીબ બની જાય છે અને કદાપિ ગરીબ ધની બની જાય છે. એમાં વિશેષ શું કહેવાનું છે? આ રેંટમાં આંધેલી ધટિકાઓને જુઓ, જે ખાલી થઈ છે તે ફરી ભરાય છે અને જે ભરાયેલી છે તે ખાલી થતી જાય છે.

આ શ્લોકથી માલમ પડે છે કે ધનમત્તને ગરીબ ઉપર લાગણી થતી નથી એ વાત નિશ્ચિત છે.

ધનમાં સર્વ પ્રકારના દોષ રહેલા છે, કોઈ પ્રકારના ગુણ નહીં, એવો ભાવ નથી. ધનની પ્રશંસા પણ બહુ જોવામાં આવે છે:—

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः स पण्डितः स श्रुतवान्गुणवान् ।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ म.नो.श.श्लो. ४१ ॥

અર્થ:—જેની પાસે ધન છે તે અકુલીન પણ કુલીન બની જાય છે, તે પણ્ડિત છે, તે વિદ્વાન છે અર્થાત્ તે મૂખ હોય તોપણ તેનું કહેલું પ્રમાણ ૩૫ થઈ જાય છે. ઇત્યાદિ.

अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संभृतेभ्य इतस्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ म० भा० शा० प० अ० ८ श्लो० १६ ॥

અર્ચાદ્ધર્મશ્ચ કામશ્ચ સ્વર્ગશ્ચૈવ નરાધિપ ।			
પ્રાણયાત્રાઽપિ છોકસ્ય વિના હૃદ્યં ન સિધ્યતિ ॥	”	”	॥ ૧૭ ॥
અર્થેન હિ વિદ્વીનસ્ય પુરુપસ્યાલ્પમેધસઃ ।			
વિચ્છિદ્યન્તે ક્રિયાઃ સર્વા ગ્રીષ્મે કુસરિતો યથા ॥	”	”	॥ ૧૮ ॥
યસ્યાર્થાસ્તસ્ય મિત્રાણિ યસ્યાર્થાસ્તસ્ય વાન્ધવાઃ ।			”
યસ્યાર્થાઃ સ પુમાંલોકે યસ્યાર્થાઃ સ ચ પઙ્કિતઃ ॥	”	”	॥ ૧૯ ॥
અધનેનાર્થકામેન નાર્થઃ શક્યો વિધિત્સિતુમ્ ।			
અર્થૈરર્થોનિ વધ્યન્તે ગૈરિવ મહાગજાઃ ॥	”	”	॥ ૨૦ ॥
ધનાત્કુલં પ્રભવતિ ધનાદ્ધર્મઃ પ્રવર્તતે ।			
નાધનસ્યાસ્ત્યયં લોકો ન પરઃ પુરુષોત્તમ ॥	”	”	॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે સંપૂર્ણ નદીઓ પદ્મકોમાંથી નિકળીને ધામે ધામે વિસ્તૃત થાય છે, તેવી રીતે અહીં તદ્દીથી એકલા કરેલા બહુ ધનથી સર્વ પ્રકારની ક્રિયા સિદ્ધ થાય છે. (૧૬).

હે રાજન્ ! ધન વિના આ પૃથિવીમાં મનુષ્યને ધર્મ, અર્થ, કામ અથવા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અથવા પ્રાણયાત્રાને પણ નિર્વાહ થઇ શકતો નથી (૧૭)

જેવી રીતે જરમીની ઝરતુમાં નાની નાની નદીઓ સકાઇ જાય છે, તેવી રીતે આ લોકમાં ધનહીન અસ્પ શુદ્ધ વાળા મનુષ્યોનાં સંપૂર્ણ કાર્ય નષ્ટ થઇ જાય છે. (૧૮).

આ જગતમાં જેની પાસે ધન છે તેને મિત્રો અને વાન્ધવો હોય છે, જેની પાસે ધન છે તે જ પરિત છે અને તે જ પુરુષ છે. (૧૯).

નિર્ધન મનુષ્ય જે કોઇ પદાર્થની ઇચ્છા કરીને તેને સિદ્ધ કરવાનો ઉપાય કરે, તે તે કદાપિ સિદ્ધ થતો નથી. પરન્તુ જેવી રીતે મહા બલવાન હાથી વડે અન્ય હાથીઓને પકડી લે છે, તેવી રીતે ધન દ્વારા સર્વ પ્રયોજન સિદ્ધ કરી શકાય છે. (૨૦).

ધનથી જ લોકોનું કુલ, ગૌરવ અને ધર્મની શુદ્ધિ થાય છે. નિર્ધન પ્રુરુષને આ લોક અથવા પરલોક કોઇ સુખદાયક થતો નથી (૨૨).

મોટે ધન વિના કોઇ મનુષ્ય કાંઇ પણ કાર્ય કરી શકતો નથી, તથા શરીરનો નિર્વાહ પણ કરી શકતો નથી એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે.

પરન્તુ જે વસ્તુમાં યશ્ચ છે તેમાં હોય પણ જોવામાં આવે છે. વિધ વાળા પદાર્થો મનુષ્યોને મારે પણ છે, અને વળી રોગોને દૂર કરી શરીરની પુષ્ટિ પણ કરે છે. એવી રીતે ધનમાં બહુ યશ્ચ પણ છે, બહુ હોય પણ છે. જેણે ધનનો યોગ્ય રીતિએ વ્યય કર્યો છે તેને ધન સુખનું સાધન છે, અને ધનથી જેને મદ ઉત્પન્ન થયો છે અને અનર્થ માર્ગમાં તેનો વ્યય કર્યો છે તેને મોટે ધન અનર્થનું પણ કારણ છે.

વળી ૩૫ પશુ મનુષ્યમાં મદને ઉત્પન્ન કરે છે અને નાશ પશુ કરાવે છે યુધિષ્ઠિરાદિ
પાંચે ભાષ તથા દ્રૌપદી મહાપ્રરથાન (હિમાલયમાં ગળવાને) માટે
૩૫મઠ. ગયાં, ત્યારે જે વખતે ઉત્તર દિશામાં ખરકમાં પહોંચ્યાં, ત્યાં
દ્રૌપદી ધ્યાનથી સ્ખલિત થઈ અને પડી ગઈ, તે વખતે બીમસેને
યુધિષ્ઠિરને પૂછ્યું “ આ દ્રૌપદીએ કદાપિ કોઈ અધર્મ કર્યો નથી, છતાં કેમ પડી ગઈ ? ”
ત્યારે યુધિષ્ઠિરજી કહે છે :—

પક્ષપાતો મહાનસ્યા વિશેષેણ ઘનજ્ઞયે ।

તસ્યૈત્તફલમદ્રેષા મુદ્ધકતે પુરુપસત્તમ ॥ મ૦ભા૦પ્રસ્થા૦પ૦અ૦૨સ્ત્રી૦ ૬ ॥

અર્થ:—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ બીમ ! દ્રૌપદીને પાંચ પતિ છે સર્વ ઉપર ખરાબર પ્રેમ
રાખવાનો તેનો ધર્મ છે. છતાં અર્જુન પ્રતિ તેનો મહાન પક્ષપાત છે. એ પક્ષપાતનું ફલ
તે અન્ન ભોગવે છે એમ કહીને તે આગળ ચાલ્યા. થોડે દૂર જતાં સહદેવ પડી ગયા
ત્યારે પશુ બીમસેને સહદેવના પડવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે યુધિષ્ઠિરજીએ તેનું કારણ નીચે
પ્રમાણે કહ્યું:—

આત્મના સદૃશં મ્હાજ્ઞં નૈપોઽમન્યત કંચન ।

તૈન દોષેણ પતિતસ્તસ્માદેપ નૃપાત્મજઃ ॥ ” ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—આ સહદેવ પોતાની સમાન કોઈને પશુ શુદ્ધમાન માનતો નહોતો. તે જ
શુદ્ધિમત્તાના અભિમાન ૩૫ દોષથી આ રાજપુત્ર પડી ગયો છે. એમ કહી ફરી આગળ
ચાલવા માંડ્યું. એટલામાં નકુલ પડ્યો, ત્યારે પશુ બીમસેને કારણ પૂછતાં યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:—

રૂપેણ મન્સમો નાસ્તિ કથિદિત્યસ્ય દર્શનમ્ ।

અધિકશ્ચાહમેવૈક ઇત્યસ્ય મનસિ સ્થિતમ્ ॥ ” ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—મારી બરાબર ૩૫વાળો કોઈ પશુ નથી, હું સૌથી અધિક ૩૫વાળો છું, એવું
એના (નકુલના) મનમાં હતું. આ પ્રમાણે ૩૫ પશુ મદનું કારણ છે.

નકુલઃ પતિતસ્તસ્માદાગચ્છ ત્વં વૃકોદર ।

યસ્ય યદ્વિહિતં વીર સોઽવશ્યં તદન્નુતે ॥ ” ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—તે કારણથી નકુલ પડ્યો છે, માટે બીમ તું આવી જા, હે વીર ! જે કર્મ-
ફલ જેને ભોગવવાનું લખ્યું છે તે અવશ્ય ભોગવે છે.

એમ કહીને આગળ ચાલ્યા, થોડી વારમાં અર્જુન પડી ગયો, ત્યારે બીમસેને કારણ
પૂછતાં યુધિષ્ઠિર કહે છે:—

एकाह्ना निर्दहेयं वै शत्रूनित्यर्जुनोऽब्रवीत् ।

न च तत्कृतवानेप शूरमानी ततोऽपतत् ॥ ” ” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—પોતાને શરમાની અર્જુને, “ આટલો મોટી સેનાને એક દિવસમાં નષ્ટ કરીશ ”

એવું કહ્યું હતું, પરન્તુ તે પ્રમાણે તે કરી શક્યો નહીં પોતાના શરતના અભિમાનથી તે પડ્યો છે, એમ કહી ફરી આગળ ચાલવા માડ્યું. એટલામા બીમસેન પડી ગયા. પડતાં પડતાં બીમે પોતાના પડવાનું કારણ પૂછ્યું, તો યુધિષ્ઠિરજીએ કહ્યું—

અતિયુક્તં ચ ભવતા પ્રાણેન ચ વિકલ્પસે ।

અનપેક્ષ્ય પરં પાર્થ તેનાઽસિ પતિતઃ ક્ષિતો ॥ ,, ,, ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—તે બહુજ આધુ' છે અર્થાત્ ખીન્ન કોઈ ભૂખ્યા તરસ્યા તન્દ દષ્ટિ કર્યા વિના તું પોતાનું પેટ ખૂબ ભરતો હતો. અને તારા બલની પ્રથમા પણ કરતો રહેતો. તે કારણથી તું પણ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો છે.

આવી રીતે ધુલ્હિમતા, ૩૫, શરત, આદિકાના મદવાળા પુરૂષોને અનર્થ પણ શાસ્ત્રોમાં કહ્યો છે.

હવે યૌવનના મદવાળા વિશે કહીએ છીએ:—

વલમત્તસ્તુ સહસા યુદ્ધે વિદધતે મનઃ ।

વલ્લેન વાધતે સર્વાન્પશ્વાદીનપિ હાન્યમા ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૩ શ્લો૦ ૮૮ ॥

અર્થ:—બળના મદવાળા યોદ્ધા વાતમાં પણ લઢવામાં જ મન રાખે છે 'અર્થાત્ તરત લઢવાને તૈયાર થઈ જાય છે અને પોતાના બલના મદથી પણ આદિને પણ વ્યર્થ ઉપદ્રવ કરે છે.

માનમત્તો મન્યતે સ્મ તૃણવચ્ચાશ્ચિલં જગત્ ।

અનર્હોઽપિ ચ સર્વેભ્યસ્ત્વર્ધાસનમિચ્છતિ ॥ ,, ,, ॥ ૮૯ ॥

અર્થ:—માનથી ઉન્મત અનેલો પુરૂષ સપૂર્ણ જગતને તૃણ મમાન મમત્રે છે, અને પોતે અયોગ્ય હોવા છતાં સર્વની પાસેથી પૂજા અને ઉચ્ચ આસનની ઈચ્છા રાખે છે.

એવી રીતે અવિવેકી રાજાને માટે રાજ્ય પણ મદનું કારણ છે. કુવ, બલ, ધનાદિ નિમિત્ત મદ વાગ્યામાં જે લક્ષણ હોય છે તે મર્વ અવિવેકી રાજામાં પણ હોય છે.

એક મમય ઇન્દ્રને વિશ્વરૂપ નામના ધ્યાહણને મારવાના નિમિત્તથી ધ્વજહત્યા લાગી તેની નિવૃત્તિ કરવાને માટે ઇન્દ્ર તપ કરવા ગયા. ત્યારે દેવોએ નહુષ રાજાને સ્વર્ગનો રાજા બનાવ્યો. તેણે મદથી ઇન્દ્રાણીને પોતાની પાસે બોલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો બહુ પ્રકારે સમજાવ્યા છતાં ન્યારે નહુષ સમજ્યો નહિ, ત્યારે ઇન્દ્રાણીએ પોતાના શુરૂ બૃહસ્પતિને નહુષ રાજાની મર્વ એજા જણાવી. બૃહસ્પતિએ ઉપાય બતાવ્યો. તે ઉપાય માલખી ઇન્દ્રાણીએ બૃહસ્પતિના કહ્યા મુજબ નહુષને કહેવરાવ્યું કે હે રાજા! સાધારણ ગજાઓ કોઈ ઠેકાણે જાય છે, ત્યારે નેમની પાલખી સાધારણ માણસો ઉકારે છે. આપ તો સર્વથી મોટા રાજા છો. મનુષ્ય હોઈ સ્વર્ગના રાજા છો માટે આપની કઈક વિલક્ષણતા હોવી જોઈએ. આપ ન્યારે મારી પાસે આવો ત્યારે તપસ્વી લોક પાસે આપની પાલખી ઉઠાવવાને આવો, તો હું આપની આગાનું પાલન કરું. એવું ઇન્દ્રાણીનું કહેવું સ્વીકાર્યું. પછી નહુષે તપસ્વી ઋષિ લોકોને બોલાવી પાલખી ઉચકાવી. તેમાં અગસ્ત્ય ઋષિનું, શરીર બહુ દુર્બલ હતું, તે બહુ

ધીરે ધીરે ચાલતા હતા નહુપે શીઘ્રતાથી નહોં ચાલવાના કારણે તેમને સર્પ સર્પ-જલદી ચાલેા, એમ કહી લાત મારી ત્યારે અગત્ય ક્ષણે નહુપને અજગર થવાનો શાપ દીધા તેથી તે તરત જ પાલખીમા જ અજગર નામનો મોટા સર્પ યજ ગયો (મનુષ્યમાથી અજગર થવાનો મંલવ છે કે નહોં તેનો નિર્ણય જાતિનિર્ણયમા જોઈ લેવો)

જુઓ, મનુષ્ય ગાળ્યાદિકોના મદથી કયુ કાર્ય કરતા નથી ? અને તેથી અનર્થ પણ કેવો થાય છે ? દુર્યોધનના મદથી મપૂર્ણ કુલનો નાશ થયો

જેવી રીતે રાજ્યાદિ મદનું કારણ છે તેવી રીતે અજ્ઞાનીઓનું તપ પણ મદનું કારણ છે તે પ્રત્યક્ષ જોનામા આવે છે

રાજ્ય યયાતિએ પુત્રને રાજ્ય સોપી વનમા જઈ બહુ તપ કર્યું ત્યારે તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ ત્યારે સ્વર્ગમા રહેતા સમય એક દીવસ તે ઇન્દ્રની પાસે ગયા, ત્યારે ઇન્દ્રે પૂછ્યુ “પુત્રને રાજ્ય સોપતી વખતે તમે તેને શુ કહ્યુ ? સાત્ય જોલો” ઇન્દ્રે આ પ્રકારે પૂછ્યુ ત્યારે તેમણે પુત્રને રાજ્ય સોપતી વખતે સદાચારનો જે ઉપદેશ આપ્યો હતો તે સર્વ કહી બતાવ્યો બાદ ઇન્દ્રે તેમની પરીક્ષા કરવા સારૂ પૂછ્યુ, “આ સર્વ ખીજને ઉપદેશ કરવાને માટે છે ? અથવા ઉપદેશની અસર કોઈ તમને પણ લાગી છે ? અને તમે ઉદ્દેગથી ગણિત છો ? અને તમે ધર છોડી વનમા જઈ તપસ્વી લોકોને પણ દીધા ? તમારા તુલ્ય તપસ્વી કોણ છે ?” આ પ્રકારના ઇન્દ્રના પ્રતના જવાબમા યયાતિ કહે છે —

નાહ દેવમનુષ્યેષુ ગન્ધર્વેષુ મહર્ષિષુ ।

આત્મનસ્તપસા તુલ્યં કચિત્પશ્યામિ વાસવ ॥મ.મા.આ પ.અ ૮૮ શ્લો. ૨ ॥

અર્થ — હે ઇન્દ્ર દેવતા ! મનુષ્ય, ગન્ધર્વ તથા મહર્ષિઓમા હું કોઈને તપમા મારા મમાન દેખતો નથી

યયાતિની આ પ્રકારની અહંકાર યુક્ત વાત સાલળીને ઇન્દ્ર કહે છે — “યયાતિ ! તમને ખીજના પ્રભાવની ખબર નથી એવા તમે પોતાની ખરાખરીઆ તથા પોતાથી મોટા તથા નાના — સર્વનું અપમાન કર્યું છે માટે હે રાજન્ ! એ અપમાનના પાપથી તમારૂ પુણ્ય નષ્ટ થઈ આ લોકમાથી નીચે પડશો ” આવુ કહેતા જ યયાતિ સ્વર્ગમાથી નીચે પડ્યા માટે તપ પણ અવિવેકીઓને અનર્થનું કારણ થાય છે

વિદ્યામદ કુલાદિના મદની તુલ્ય વિદ્વાનો મદ પણ અવિવેકીને થાય છે.

નાપ્તોપદેશ સવેત્તિ વિદ્યામત્તઃ સ્વહેતુભિઃ ।

- અનર્થમપ્યભિપ્રેત મન્યતે પરમાર્થવત્ ॥ શુ૦ નો૦ અ૦ ૩ શ્લો૦ ૮૪ ॥

અર્થ — વિદ્વાના મદવાળો મનુષ્ય યથાર્થ વજતા આમ પુરૂષની વાણીને પણ માનતો નથી પોતાની યુક્તિઓ વડે અનર્થને પણ ઇષ્ટ સમજ્યો હોય તો તે અનર્થને પણ પરમાર્થ સમજે છે.

વિદ્યા વિવાદાય ધન મદાય શક્તિઃ પરેપાં પરિપીડનાય ।

જલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતજ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥સુ ર મા પ્ર.૨દુ.નિ.શ્લો.૨૨૧॥

અર્થ:—વિદ્યા, બલ, આદિ અવિવેકી મનુષ્યને નરકનું સાધન થાય છે એમ બીજાં સ્થાનમાં પણ લખ્યું છે.

બલ મનુષ્ય પોતાના દોષને દેખતો નથી અને બીજાના દુષણને દુંડે છે. એવા મનુષ્યને ધનાદિની પ્રાપ્તિ થાય તોપણ તે વિવાદાદિનું કારણ બને છે, અને સંભવન પુરુષોને વિદ્યાદિની પ્રાપ્તિ જ્ઞાનાદિનું કારણ બને છે. અર્થાત્ અનધિકારી મનુષ્યને વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય તો તે હમેશાં બીજાની સાથે વિવાદ કરીને તેનો પરાજય કરવાની જ ઇચ્છા કરે છે, પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાની અથવા બીજાનો ઉપકાર કરવાની ભુદ્ધિ થતી નથી. તેથી તે સર્વની સાથે વિવાદ કરતો રહેશે. તે જ કારણથી વિદ્યા તેને નરકનું સાધન બને છે. જો તે જ વિદ્યા સુપાત્રમાં હોય તો પોતે જ્ઞાન સંપાદન કરીને સન્માર્ગમાં ચાલશે અને અન્ય મનુષ્યોને પણ નીતિમાર્ગમાં અધાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. તે કારણથી તે વિદ્યા તેના કલ્યાણનું સાધન બને છે. આ પ્રમાણે અનધિકારી સુપાત્રને ધન પ્રાપ્ત થાય તો તે મદનું કારણ થાય છે. ધનના મદથી તે અનર્થ કરશે. અને તે તેને નરકનું કારણ થશે. સુપાત્રને મળેલું ધન સારા માર્ગમાં વાપરવામાં આવશે અને તે તેને કલ્યાણનું સાધન થશે.

જો સુપાત્રના શરીરમાં બળ હશે તો તે તેને કલ્યાણનું સાધન થશે, અને સુપાત્રના શરીરમાંનું બળ મદના કારણથી બીજાને દુઃખ દેશે, અને તેથી તે જ બલ તેને નરકનું સાધન થશે. સુપાત્રના શરીરમાં બળ હશે તો તે વડે બીજાનો ઉપકાર કરશે અને તેથી તે જ બલ તેના કલ્યાણનો હેતુ થશે.

તે કારણથી વિદ્યા આદિ સર્વ મદ, માન, આદિ દોષ રહિત મનુષ્યને જ સુખનું સાધન થાય છે, બીજાને તો દુઃખનું જ સાધન બને છે.

વિદ્યામદો ધનમદસ્ત્તીયોઽભિજનો મદઃ ।

एते मदा मदान्धानामेत एव सतां दमाः ॥ વ્કા. પુ. સ્વ. ૧ કૌ. સ્વ. ૨, જ. ૭ શ્લો. ૫ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે વિદ્યા, ધન તથા કુલ એ ત્રણ, મદથી અન્ધ બનેલા મનુષ્યને મદની વૃદ્ધિનું કારણ છે, તેવી રીતે સંભવનોને એ ત્રણે દમનું કારણ છે.

તેવી જ રીતે પુરાણોમાં પણ વિદ્યા, ધન, આદિની પ્રાપ્તિને અધિકારીનેદથી ક્ષલ્મ્બેનું કારણ કહ્યું છે.

અભિમાન.

અભિમાન (મદ) સર્વ મનુષ્ય માત્રને તો શું, દેવતા આદિ સમર્થને પણ નાશનું કારણ છે એ વાત ઉપનિષદ્ આદિ ગ્રન્થોમાંથી પણ માલમ પડે છે.

**देवाश्च वाञ्छुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽमुरा अतिमानेनैव कस्मिन्नु वयं जुहुयामेति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव परावभूयुस्तस्मात्-
जातिमन्येत पराभवस्य ह्येतन्मुखं यदतिमानः ।** શત.બ્રા.કા.૫, પ્રપા. ૧, વા. ૧, મં. ૧ ॥

અર્થ—દેવતા લોક અને અમુર લોક બંને ગ્રન્થપતિના પુત્ર અંદર અંદર મધડતા હતા. બંને યજ્ઞ કરવાને તૈયાર થયા. તેમાં અમુર લોક “અમે કોને ઉદ્દેશીને આદુતિ આપીએ, અમે જ સર્વથી ગોટા છીએ” એવો વિચાર કરીને અભિમાનથી હોમની સામગ્રીને

પોતાના મુખમાં નાંખીને ખાધી, અને તેને જ તેમણે આહુતિ માની. એ પ્રકારના મહાન અભિમાનથી યુદ્ધમાં તેઓનો પરાજય થયો. માટે અભિમાન કરવો યોગ્ય નથી. સર્વ ઠેકાણે આ અભિમાન પરાજયનું કારણ છે.

અથ દેવા । અન્યોઽન્યસ્મિન્નેવ જુહ્વતશ્ચરુઃ । , , , , ॥ ૨ ॥

અર્થ:—તે પછી જ્યારે દેવતા લોકો યજ્ઞ કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે સર્વ દેવતાને મોટા માનીને એક એક દેવતાએ યજ્ઞ સામગ્રીથી અન્ય અન્યને પ્રસન્ન કર્યાં. તેથી અભિમાનના અભાવથી દેવતા લોકોનો જય થયો; કેમકે નિરભિમાની પ્રાણીઓની સહાયતામાં ઈશ્વર હમેશા તૈયાર રહે છે. તેથી પરમેશ્વર પોતાના ભક્તોનું અભિમાન દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

એક વાર પોતાના ભક્ત દેવતાઓનું અભિમાન દૂર કરવાને માટે ઈશ્વરે પશુનું ૩૫ ધારણ કરેલું તે ઇતિહાસ કેનોપનિષત્માં છે.

ब्रह्म देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्ता-
स्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमैति ॥ केन० उ० ख० ३ क० १ ॥

અર્થ:—સમ્વિદ્યાનન્દ ૩૫ પરમાત્માએ દેવતાઓ ઉપર અત્યુગ્રહ કરવાને દેવતાના પ્રતિકૂલ અસુરોને છતી લીધા. તે પરમાત્માના વિજયમાં દેવતા લોક પૂજિત થયા અર્થાત્ દેવતા લોકની પૂજા થઈ. ત્યારે તે પરમાત્માના મહિમાને નહીં જાણનાર ઇન્દ્રાદિ લોક “ આપણે દેવતાઓનો જ આ (અસુરોના પરાલવ ૩૫) વિજય છે, અને સર્વ લોકો તરફની સ્તુતિ પૂજાદિના લાભ ૩૫ જે મહિમા છે તે પણ આપણો જ છે ” એવો વિચાર કર્યો.

तद्वैपां विजिह्वी तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति ॥, , ॥ ૨ ॥

અર્થ:—દેવતાને જય આપનાર પરમાત્માએ દેવતાઓના આ મિથ્યા ભાષણને જાણી લીધું. એ મિથ્યાભિમાની દેવતાઓનું અભિમાન દૂર કરવાને માટે તેમની સામે પૂજ્ય પુરૂષનું વિલક્ષણ ૩૫ ધારણ કરીને પ્રકટ થયા. એ પ્રકટ થયેલા પરમાત્માના સ્વરૂપને દેવતા લોક જાણી શક્યા નહીં અર્થાત્ તેમની સામે ઉભેલા પૂજ્ય પુરૂષ કોણ છે તે જાણી શક્યા નહીં.

तेऽग्निमब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति ॥ , , ॥ ૩ ॥

અર્થ:—તે પુરૂષને જાણવાની ઇચ્છાવાળા ઇન્દ્રાદિ દેવતા પોતાના અગ્રગામી અગ્નિને, “ હે અગ્નિ ! આપણુ લોકની સામે ઉભેલા આ પૂજ્ય પુરૂષ (યજ્ઞ) કોણ છે તેની તમે પિછાણુ લાવો ” એમ કહ્યું. “ હું જાણું ” એમ કહીને અગ્નિ—

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वाऽह-
मस्मीति ॥ ૪ ॥

અર્થ:—તે યક્ષની પાસે ગયા. ન્યારે અગ્નિ તે યક્ષની પાસે ગયા, ત્યારે અગ્નિને તે યક્ષ પ્રતિ પ્રશ્ન કરવાનું કામર્થ્ય ન રહેવાથી સુપચ્યાપ ઉભા રહ્યા. ત્યારે તે યક્ષે અગ્નિને “તું કોણુ છે” એમ પૂછ્યું. ત્યારે અગ્નિએ, જેવી રીતે દ્વાલમાં સરકારથી પદ્મી મળેલા મનુષ્યને “આપ કોણુ છો?” એમ કોઈ પૂછે તો “હું રાવમાહેજ અમુકલાલ છું” એમ પોતાને બહુ માનયુક્તા પદ્મીને મેળવીને કહે છે, તેવી રીતે અગ્નિએ “નતવેદા નામ વાળો અગ્નિ હું છું” એમ બહુ માનયુક્તા નામને મેળવીને પોતાને જણાવ્યો.

તસ્મિન્સ્ત્વયિ કિં વીર્યમિત્યપીદૃઃ સર્વં દહેયં યદિદં પૃથિવ્યામિતિ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—ત્યારે એટલા મોટા બે નામવાળા તારામાં કયો ગુણુ છે અર્થાત્ જે મનુષ્યમાં કોઈ ખાસ ગુણુ હોય તો તેને જ કોઈ પદ્મી મળે છે. તારામાં કયો એવો ગુણુ છે જે કારણથી તને પદ્મી મળી છે? એમ યક્ષે પૂછ્યું. ત્યારે, આ પૃથિવીમાં જે કોઈ સૂકા અથવા ધીલા પદાર્થ હોય તે સર્વને હું જલાતી દઉં, એમ અગ્નિએ કહ્યું.

તસ્મૈ તૃષ્ણં નિદધાવેતદ્દેહિતિ તદુપમેયાય સર્વજવેન તન્ન જ્જશાક દગ્ધું તત્ત એવ નિવવૃત્તે નૈતદશકં વિજ્ઞાતું યદેતચક્ષમિતિ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—યક્ષે પોતાની સામે પડેલા સૂકા ધાસનો એક ટુકડો બતાવી તેને બાળી દેવા અગ્નિને કહ્યું. અગ્નિ તેને બાળવાને માટે પોતાના સર્વ વેગથી તેની તરફ ગયા. પરંતુ તેને બાળી શક્યા નહીં. એટલે તેને બાળવાનું કાર્ય પડતું મૂકી અગ્નિએ યક્ષની પાસેથી ધન્વાદિ દેવતાઓની પાસે જઈ “હું તે યક્ષને બાળી શક્યો નહીં” એમ કહ્યું.

અથ વાયુમદ્વવન્વાયવેતદ્વિજાનીહિ કિમેતચક્ષમિતિ તથેતિ ॥, ૭ ॥

અર્થ:—ફરી દેવતાઓએ યક્ષને પિછાનવાને માટે જવા વાધુને કહ્યું. વાયુએ “તથા” એ શબ્દ બોલી કથુલ કહ્યું.

તદમ્યદ્રવત્તમમ્પવદત્કોઽસીતિ વાયુર્વા અહમસ્મીત્યત્રવીન્માતરિશ્વા વા અહમસ્મીતિ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—વાયુ પણ ન્યારે યક્ષની પાસે ગયા ત્યારે બોધવાની દિમત વગર સુપચ્યાપ ઉભા રહ્યા. ત્યારે યક્ષે પૂછ્યું “તું કોણુ છે?” વાયુએ, અગ્નિની માફક પોતાની “માતરિશ્વા” નામની પદ્મીને સાથે મેળવી “માતરિશ્વા નામવાળો હું વાયુ છું” એમ કહ્યું.

તસ્મિન્સ્ત્વયિ કિં વીર્યમિત્યપીદૃઃ સર્વમાદદીયં યદિદં પૃથિવ્યામિતિ ॥ કેન૦ ૭૦ ૨૦ ૩-૧ ॥

અર્થ:—ત્યારે યક્ષે વાયુને પૂછ્યું—“એટલી મોટી પદ્મી વાળા તારામાં શું વીર્ય છે?” ત્યારે “આ જગતમાં જે કોઈ પદાર્થ છે તે સર્વને લઇને હું આકાશમાં ઉડી જાઉં” એવું વાયુએ કહ્યું.

“તસ્મૈ ત્વં નિદધાવેતદાદત્સ્વેતિ તદુપમેયાય સર્વજવેન તજ્ઞ શશાકાદાતું સ તત્ એવ નિવેદ્યતે નૈતદશકં વિજ્ઞાતું ચદેતદ્યક્ષમિતિ ॥” ૧૦ ॥

અર્થ:—ત્યારે યક્ષે, અગ્નિ બતાવ્યું હતું તેજ ધાસના દુકડાને બતાવીને વાયુને “આ ધાસના દુકડાને લઈને તું આકાશમાં ઉડી જ” એમ કહ્યું. વાયુ તેને ઉડાવી લઈ જ્યો માટે પોતાના સર્વ વેગથી તેની તરફ ગયા, પરંતુ તેને ઉડાવી શક્યા નહીં, એટલે તેને ઉડાવવાનું કાર્ય છોડીને યક્ષની પાસેથી દેવતાઓની પામે ગયા, અને કહ્યું કે “હું તે યક્ષને જાણી શક્યો નહીં”.

અયેન્દ્રમદ્રુવન્મઘવન્નેતદ્વિજાનીહિ કિમેતદ્યક્ષમિતિ તથેતિ તદભ્યદ્રવત્તસ્માન્તિરોદયે ॥” ૧૧ ॥

અર્થ:—અગ્નિ અને વાયુ બીજા દેવતાઓની અપેક્ષાએ મોટા છે. તે બંને ન્યારે યક્ષને જાણી શક્યા નહીં ત્યારે તે બીજા દેવતાઓ તો જાણી જ શી રીતે શકે એમ સમગ્રી સર્વ દેવતાઓએ ઇન્દ્રને કહ્યું “હે ઇન્દ્ર! આ યક્ષ કોણ છે તેની ખબર તમે લાવો”. ઇન્દ્ર તે વાતનો સ્વીકાર કરીને તેની પાસે ગયા. પરંતુ ઇન્દ્ર યક્ષની પાસે ગયા એટલે તેની પાસેથી યક્ષ અન્તર્ધાન થયા.

લાવાર્થ એ છે કે ઇન્દ્ર સર્વ દેવતાના રાજા છે, તેથી તેને પોતાના દેવસન્નપણાનું બહુ અભિમાન છે. તેથી તેની સાથે વાત પણ કર્યા વિના યક્ષ અન્તર્ધાન થયા, ઇન્દ્રની સાથે યક્ષે વાત પણ ન કરી.

સ તસ્મિન્નેવાકાશે સ્ત્રિયમાજગામ વહુ શોભમાનામુમાં હૈમવર્તી તાઃ હોવાચ કિમેતદ્યક્ષમિતિ ॥” ૧૨ ॥

અર્થ:—તે ઇન્દ્ર, જે જગાએ યક્ષ અન્તર્ધાન થયા તે જ જગાએ “યક્ષ ક્યાં ગયા” એવો વિચાર કરતા રહ્યા. એટલામાં તે જ આકાશમાં ઇન્દ્રે બહુ શોભા વાળી તથા સુવર્ણનાં આભૂષણ વાળી ઇન્દ્રની માયાશક્તિને ઉમા-પાર્વતી-રૂપે દીડી ઇન્દ્રે “તે યક્ષ કોણ હતો” એમ ઉમાને પૂછ્યું.

સા વ્રહ્મેતિ હોવાચ વ્રહ્મણો વા એતદ્વિજયે મહીયધ્વમિતિ । તતો હૈવ વિદાન્-ચકાર વ્રહ્મેતિ । કેન સ૦ સ્વ૦ ઇ-૧ ॥

અર્થ:—જે યક્ષને તમે દીડા તે ખબર હતા અર્થાત પરમાત્મા હતા, પરમાત્માના તે વિજયમાં તમે લોકો સ્તુતિ પૂજા આદિ મહત્વને પ્રાપ્ત થયા એમ ઉમાએ કહ્યું. તે દેવીના વચનથી (ઉપદેશથી) જ ઇન્દ્રે તે યક્ષને પરમાત્મા રૂપ જાણ્યા.

બુદ્ધિ, ન્યારે પરમાત્માની કૃપા હતી ત્યારે દેવતાઓએ અસુરોને જાણ્યા. તથાપિ દેવતાઓએ મૂર્ખતાથી અભિમાન કર્યું. અભિમાનથી ન્યારે પરમાત્માના મહત્વને જાણી ગયા ત્યારે જગત માત્રનો દાહ કરવાને સમર્થ અગ્નિ ધાસના દુકડાને પણ બાળી ન શક્યા, અને વાયુ મહાબલી એક ધાસના દુકડાને પણ ઉડાવી શક્યા નહીં.

આ ઉપરથી સર્વ મનુષ્યોએ સમગ્રજી જોઈએ કે આપણામાં જે કાંઈ સામર્થ્ય છે તે સર્વ ધૃતિમનુ જે સામર્થ્ય છે. તેમની કૃપાથી જ આપણને સામર્થ્ય મળે છે નહિતો વાયુ મરખા મહા બહી પણ ધામના દુકાને પણ ઉઠાવી નહીં શકે.

આ મંત્રમાં અર્જુનનું વચન છે જ્યારે ભગવાને પૃથિવીનો પરિત્યાગ કર્યો અને દ્વારકાને મધુરમાં હુલવાનો અમય પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે ભગવાનના પરિગ્રહ (મર્વ સ્ત્રીઓ)ને લઈને જ્યારે અર્જુન ધન્વપ્રગ્થ જતા હતા ત્યારે રસ્તામા ગોવાળ લોકે આવીને અર્જુનને મારી મર્વ સ્ત્રીઓને લઈ ગયા હતા. તે સંમ્પી અર્જુન યુધિષ્ઠિરની પામે જઈને કહે છે કે જ્યારે માગ ઉપર ભગવાનની કૃપા હતી ત્યારે મેં મોટા મોટા કાર્ય કર્યા અને જ્યારે ભગવાને પૃથિવીનો પરિત્યાગ કર્યો ત્યારે મારી આવી દશા થઈ છે —

યત્તેજસાઽય મગવાન્યુધિ શૂલપાણી

વિસ્માપિતઃ સ ગિરિશોઽસ્ત્રમદાન્નિજં મે ।

અન્યોઽપિ ઘાહમમુનેઽવ કલેવરેણ

પ્રાપ્તો મહેન્દ્રમવને મહદાસનાર્થમ્ ॥ મા૦ સ્કં૦ ૧ અ૦ ૧૫-૧૨ ॥

સોઽહં વૃપેન્દ્ર રહિતઃ પુરુષોત્તમેન

સગયા મિયેણ મુહુદા હૃદયેન શૂન્યઃ ।

અધવન્યુરુદ્ધમપરિગ્રહમઙ્ગ રક્ષન્

ગોપૈરસઙ્ગિરવલેવ વિનિર્જિતોઽસ્મિ ॥ ૧૧ ૨૦ ॥

અર્થ — જે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી મેં યુદ્ધમાં શૂલપાણી મહાદેવને પણ વિસ્મય પમાડ્યા જે કારણથી તેમણે મને પોતાનું પાશુપતાસ્ત્ર આપ્યું, વળી આ શરીરથી મેં હન્દ્રપુરીમા જઈને ઇંદના અર્ધા આમનને પ્રાપ્ત કર્યું. એવાં અનેક કાર્ય મેં કર્યાં છે. (૧૨)

એવો જે હું તે, હે વૃષધેષઃ । જ્યારે માગ સુહૃદ્ પ્રેમી પુરુષોત્તમ ભગવાનથી રહિત થવાથી શૂન્ય થિત વાળો ભગવાનની સ્ત્રીઓને લઈને દ્વારકાથી આવતો હતો, તે વખતે રસ્તામા અન્યન્ત દુઃખ ગોવાળ લોક, જેવો રીને એક અન્યા સ્ત્રીનો કાઈ શીઘ્ર જય કરે છે તેવી રીતે, મને જીતી લઈને મર્વ સ્ત્રીઓને લઈ ગયા. જે ગાદિસ્ત્ર ધનુષના પ્રભાવથી મને ગાન લોક નમન કરતા હતા તે જ ધનુષ મારી પામે હતું, તે જ રથ હતો, તે જ અશ્વ હતા અને તે જ હું રથવાળો હતો; તથાપ એક ભગવાનની મહાય નહીં હોવાથી મર્વ વ્યર્થ થયું છે. (૨૦). એમ કહીને અર્જુન ગોક કરવા લાગ્યા.

માટે ધનાદિ કાઈ પણ વસ્તુનું અભિમાન નહીં કરતાં ધૃતિમતા મહિમાનો વિચાર કરીને સર્વ કાર્ય કરવું યોગ્ય છે.

ધનિ મૌ ૦ પ્ર૦ મા અ૦ ૪ મમાપ્ત.

અધ્યાય ૫.

॥ પાપે રત્તિ મા કૃધાઃ ॥

હવે “ પાપે રત્તિ મા કૃધાઃ ” એ પદનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. પાપે રત્તિ મા કૃધાઃ—પાપકર્મમાં પ્રોતિ ન કરે અર્થાત્ પાપકર્મનો ત્યાગ કરે.

કર્માનુસાર ફલ-કર્મના પ્રકાર-૨ પુણ્ય, ૨ પાપ.

સંપૂર્ણ પ્રાણી માત્ર સંસાર ચક્રમાં ધટીયન્ત્રની માફક ધૂમતા રહે છે. તેનું કારણ કર્મરૂપી બન્ધન જ છે એવો ભુદ્ધિમાનોનો નિશ્ચય છે.

કુર્વતે કર્મ ભોગાય કર્મ કર્તુ ચ મુજ્જતે ।

નઘાં ક્ષોટા ઇવાવર્તાદાવર્તાન્તરમાથુ તે ।

વ્રજન્તો જન્મનો જન્મ લભન્તે નૈવ નિર્વૃત્તિમ્ ॥ પં ૦ ૬૦ પ્ર૦ ૧ શ્લો ૦ ૩૦ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે કાઈ મનુષ્ય ગયા દિવસની અથવા ગયા મહિનાની કમાઈ આજ અથવા આ મહિનામાં ખાય છે, અને આવતી કાલ અથવા આવતા મહિનામાં ખાવાને માટે હાલ કાંઈ કમાય પણ છે. તેવી રીતે આ પ્રાણી પૂર્વ જન્મમાં કરેલા કર્મનું ફળ આ જન્મમાં ભોગવે છે, અને જન્માન્તરમાં ભોગવવાને માટે આ જન્મમાં નવાં કર્મ કરતો પણ રહે છે. આ પ્રકારે કર્મફલને ભોગતા સતા અને આગળના ભોગને માટે કર્મ કરતા સતા પ્રાણીઓ, નદીના ભ્રમર(ચક્ર)માં પડેલા કીડાની માફક, સંસારચક્રમાં ધૂમતા રહે છે. અને જેવી રીતે વેગવાળી નદીના એક ચક્રમાં પડેલો કીડો પોતે દુર્બલ હોવાથી તે ચક્રમાં જ ધૂમતો રહે છે, પોતે પોતાની મેજે નીકળી શકતો નથી, અને બહુ વાર સુધી ધૂમતો ધૂમતો બ્યારે તેમાંથી છુટી જાય છે એટલામાં ખીજા ચક્રમાં પડે છે, તેવી જ રીતે ખીજામાંથી ત્રીજામાં, ચોથામાં, પાંચમાં એમ એક ચક્રમાંથી ખીજા ચક્રમાં પડતો જ રહે છે, પરન્તુ તેમાંથી છૂટતો નથી; તેવી રીતે આ સંસાર રૂપી નદીમાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, આદિ યોનિ એક ચક્રની સમાન છે. તે ચક્રમાં પડેલો પોતાનાં કર્મફલને ભોગવે છે અને કર્મ કરતો રહે છે. એવી રીતે ધૂમનાર પ્રાણી એક જન્મથી ખીજા જન્મમાં, બાજનામાંથી ત્રીજા જન્મમાં, અને તેમાંથી ચોથામાં એમ પ્રાપ્ત થતો થતો જન્મ મરણ રૂપી વારાને જ પ્રાપ્ત થાય છે, કદાપિ તેમાંથી છૂટતો નથી પરન્તુ—

સત્કર્મપરિપાકાત્તે કરુણાનિધિનોદ્ભૂતાઃ ।

પ્રાપ્ય તીરત્તરુચ્છાયાં વિશ્રામ્યન્તિ યથાસુખમ્ ॥ પં ૦ ૬૦ પ્ર૦ ૧-૩૧ ॥

ઉપદેશમવાપ્યૈવમાચાર્યાત્તત્ત્વદર્શિનઃ ।

પંચકોશવિવેકેન લભન્તે નિર્વૃત્તિં પરામ્ ॥

” ”

૩૨ ॥

અર્થ:—જેમ નદીના ચક્રમાં પડેલા કીડાને, પોતે પૂર્વે સંપાદન કરેલું કર્મ જ્યારે પરિપક્વ થઇને ઢૂળ દેવાને તૈયાર થાય છે તે સમયે, કોઈ દયાળુ મનુષ્ય ઉઠાવીને વૃક્ષની ઊંચામાં રાખે છે અને ત્યાં તે સુખપૂર્વક વિશ્રાન્તિ લે છે. (૩૧).

તેવી જ રીતે મંચાર રૂપી નદીના જન્મમરણ રૂપી ચક્રમાં ધૂમનાર' મનુષ્ય, પૂર્વે કરેલા પુણ્યના પ્રતાપે, જ્યારે કોઇ તત્ત્વવેત્તા અર્થાત્ પરમાત્માના અકરિપત (વાસ્તવ) સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારવાનું ગુરૂ પાસેથી તત્ત્વનો ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરીને અન્નમયાદિ કાશોભાર્થી આત્માનું વિવેચન કરે અર્થાત્ સ્થૂલ દેહાદિ રૂપ અન્નમયાદિ કાશોથી ભિન્ન, એ પાંચે કાશોના સાક્ષી રૂપ સન્ધિવાદાનન્દ આત્મા મારૂ સ્વરૂપ છે એવો અનુભવ કરે, ત્યારે જન્મ મરણ રૂપ ચક્ર-માર્થી છૂટીને અત્યન્ત નિર્દોષ (સુખ)ને પ્રાપ્ત કરે છે.

આથી, આત્માનું અપરોક્ષ જ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી કર્મરૂપી દ્વંસીથી બંધાયેલો પ્રાણી સંસારચક્રમાં ઘૂમતો રહે છે એ વાતનો નિશ્ચય થાય છે.

મિષ્ટાન્ન, ધન, આદિ પ્રાપ્ત થવાથી પોતાના મનને જે અનુકૂલતા માલમ પડે છે તેનું નામ સુખ છે, અને તે પુણ્ય કર્મનું ફળ છે. અને જેને પ્રાપ્ત કરવાથી એટલે કે રોગાદિ પ્રાપ્ત થવાથી પોતાને જે પ્રતિકૂલતા માલમ પડે છે તેનું નામ દુઃખ છે, અને તે પાપકર્મનું ફળ છે આ બંને પ્રકારનાં કર્મનું ફળ ભોગવવાને સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શકા.—તેનું ફળ દુઃખ ભોગવવાને સંસારની પ્રાપ્તિ બલે થાય. પરન્તુ જંગતમાં સર્વે કોઇ દુઃખી નથી, સુખી મનુષ્ય પણ ઘણા જોવામાં આવે છે, જે સુખ પુણ્ય કર્મનું ફળ છે તો જેણે પુણ્ય કર્મ કર્યાં છે તેને પણ મંચાર રૂપી નદીના ચક્રમાં કેમ ધૂમવાનું થાય છે? અર્થાત્ તેને પણ જન્મ મરણાદિ દુઃખ કેમ ભોગવવું પડે છે?

સમાધાન—સુખ એ પ્રકારનું છે, એક તો રૂપ, રસ, ગન્ધ આદિ વિષય પદાર્થોની પ્રાપ્તિથી જે મળે છે તે. એ સુખ અનિત્ય છે, તેથી તે તુચ્છ છે. બીજું સુખ પરમાત્માની પ્રાપ્તિરૂપ પરમાત્માના અનુભવનું સુખ છે, તે નિત્ય છે અને સૌથી ઉત્તમ છે. અવિવેકી મનુષ્ય, પુણ્યકર્મના ફલરૂપ જે આ લોકથી બહારનાં પર્યન્તનું સર્વ વિષયસુખ છે તેને સુખરૂપ માને છે, અને તેની પ્રાપ્તિથી પોતાને સુખી માને છે. તેમાં પણ અત્યન્ત અવિવેકી આ લોકના વિષય પદાર્થોને જ સુખરૂપ મમત્રે છે. તે સ્વર્ગાદિ મંબધી સુખની પરવા પણ કરતો નથી. આ બંને પ્રકારના મનુષ્ય પોતાના કર્મના ફળરૂપ સુખદુઃખને ભોગવવાને માટે અવશ્ય સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ કોઇ મનુષ્યને લોકાની બેડી બનાવીને પગમાં પહેરાવે તો “હું કેહી છું, તથા મારા પગમાં બેડી લગાવી છે” એમ માનીને પોતાને દુઃખી માને છે. તે જ બેડી તેના પગમાંથી કાઢી લઇને તેને બદલે મોનાની બેડી પહેરાવે તો તે મનુષ્ય “મેં મારા પગમાં સુવર્ણનું આશૂપણ પહેર્યું છે” એમ સમત્રે છે, અને ખુશી થાય છે. અહીં પોતાને સુખી અને દુઃખી માનવામાં કારણ કેવળ બેડીમાં સુવર્ણપણા અને લોહપણાની દ્રવ્યના માત્ર છે. બેડીના ધર્મ તો બંનેમાં બરાબર છે. અહીં તહીં ચાલવામાં પ્રતિબધ તો બંનેમાં હતો. પરન્તુ બેડીશુદ્ધિથી ન દેખતાં સુવર્ણ અને લોહશુદ્ધિથી જોવાથી હવે તથા રોક થયો. બેડીશુદ્ધિથી દેખત તો રોક જ રોક થાત, હવેનું કારણ ન રહેત.

તેવી રીતે સુખ દુઃખના જ્ઞાન શૂન્ય અવિવેકી પ્રાણી સકામ કર્મોના ફલ રૂપ આ લોક તથા પર લોક સંમુદ્ધી સુખને સોનાની ખેડી તુલ્ય ઉત્તમ સમગ્રીને તેને પ્રાપ્ત કરવા સકામ કર્મ જ કરે છે તે સકામ કર્મોના ફલ રૂપ સુખનો ભોગ પણ જન્મ દ્વારા જ થાય છે. અને જન્મ થતાં મરણદુઃખ પણ અવશ્ય થાય છે. આ જન્મ મરણના દુઃખનું જ્ઞાન, સંસારનું સુખ પ્રાપ્ત કરવાને સકામ કર્મ કરનારને થતુ નથી, કારણ કે તે તો લોઢાની ખેડી તુલ્ય પાપ કર્મોના ફલ રૂપ રાગ અથવા દરિદ્રતા આદિને જ દુઃખ રૂપ જાણે છે. યશાદિક સકામ કર્મ પુણ્યરૂપ હોવા છતાં પણ ફલ ભોગવવાને અવશ્ય જન્મ લેવો પડે છે. માત્ર પાપ કર્મ કરનારનો જ જન્મ થાય છે, પુણ્ય કર્મ કરનારનો નહીં, એવો નિયમ નથી. પુણ્ય કર્મ વા ઈશ્વરભક્તિ આદિ કરીને બ્રહ્મલોકમાં જાય તોપણ ભોગવાસના રહે તો અવશ્ય તેની પુનરાવૃત્તિ રૂપ જન્મપ્રાપ્તિ થાય છે, કેમકે આત્મજ્ઞાન થયા વિના જન્મ મરણની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેટલા માટે—

માનસં માનસૈવાડ્યમુપમુહક્તે શુભાશુભમ્ ।

વાચા વાચા કૃતં કર્મ કાયૈનૈવ તુ કાયિકમ્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૨ શ્લો૦ ૮ ॥

અર્થ:—આ મનુષ્ય મનથી કરેલા પુણ્ય તથા પાપનું ફલ મન દ્વારા જ ભોગવે છે, વાણી વડે કરેલાનું ફળ વાણી દ્વારા ભોગવે છે મતલબ કે વાગિન્દ્રિયમાં કુશલતા વા તેમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય; અને શરીરથી કરેલા કર્મનું ફળ શરીર દ્વારા જ ભોગવે છે.

અને ભગવાને પણ ગીતામાં કર્મનુસાર ફલભોગ કહ્યો છે:—

અનિષ્ટમિષ્ટં મિથ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં ક્વચિત્ ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૧૮-૧૨ ॥

અર્થ:—અનિષ્ટ, તથા ઈષ્ટ, તથા ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ બંને મળીને બનેલુ, એમ ત્રણ પ્રકારનું કર્મફલ હોય છે. આ ત્રણે પ્રકારનું ફલ, કર્મફલનો ત્યાગ નહીં કરનાર (અત્યાગી) સકામી કર્મીઓને ભોગવવું પડે છે. અને કર્મફલનો ત્યાગ કરનાર (સંન્યાસી) એટલે નિષ્કામ કર્મ-યોગીઓને આ ત્રણે પ્રકારનું કર્મફલ ભોગવવું પડતુ નથી.

સતિ મૂલે તદ્વિપાકો જાત્યાયુર્મોગાઃ ॥ ય૦ ૬૦ પા૦ ૨ સૂ૦ ૧૩ ॥

અર્થ:—પુણ્ય, તથા પાપ, તથા પુણ્ય પાપ મિશ્રિત કર્મોના સંસ્કાર રૂપ મૂલ રહેવાથી તેનું ફલ, કર્મોની ઉત્તમતા વા નિકૃષ્ટતાને અનુસાર જાતિ, આયુ અને ભોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ રૂપ ભોગ થાય છે.

તે હાદપરિતાપફલાઃ પુવ્યાપુણ્યહેતુત્વાત્ ॥

૧૧ ૧૪ ॥

અર્થ:—તે કર્મફલ રૂપ જન્મ (જાતિ) તથા આયુ તથા ભોગ ત્રણે જ પુણ્યના ફલ રૂપ હોય તે સુખ આપનાર છે, અને જ પાપના ફલ રૂપ હોય તે દુઃખ દેનાર છે.

કેટલાક લોકોનો જન્મ ઉત્તમ જાતિમાં થાય છે, તથાપિ ઉત્તમ ભોગ દેનાર કર્મ નહીં હોવાથી તેમને ભોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવતી નથી અને આયુ પણ થોડું

હોય છે. અને કેટલાક લોકોની ભતિ ઉત્તમ ન પણ હોય છતાં ભોગ ધણો જોવામાં આવે છે. આયુ પણ બહુ જોવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે કેટલાકને 'આયુ બહુ હોય છે, પરન્તુ ભોગની અધિકતા તથા ભતિની ઉત્તમતા જોવામાં આવતી નથી. તેવી જ રીતે કેટલાકને એક અધિક બે ન્યૂન, કેટલાકને બે અધિક એક ન્યૂન, અને કેટલાકને ત્રણે પૂર્ણ, તેા કેટલાકને ઉત્તમ ભતિ આદિ ત્રણેતો અભાવ જોવામાં આવે છે. વળી ભોગ્ય પદાર્થોમાં પણ કોઈ વસ્તુની અધિકતા અને ખીજની ન્યૂનતા આદિ નાના પ્રકારના ભેદ જોવામાં આવે છે.

સન્તિ પુત્રાઃ સુવહ્વો દરિદ્રાણામનિચ્છતામ્ ।

નાસ્તિ પુત્રઃ સમૃદ્ધાનાં વિચિત્રં વિધિચેષ્ટિતમ્ ॥મંભાંશાંપંઅં ૨૮-૨૪॥

અર્થઃ—ગરીબ લોકે પુત્રની ઇચ્છા કરતા નથી, તેા પણ તેમને ધણા પુત્ર હોય છે. અને શ્રીમન્ત લોકે પુત્રને માટે તરફડે છે તેા પણ તેમને પુત્ર પ્રાપ્ત થતા નથી. આ પ્રકારે ક્ષત્ર દેનાર કર્મની ગતિ વિચિત્ર છે.

પ્રાયેણ શ્રીમતાં લોકે ભોવતું શક્તિર્ન દૃશ્યતે ।

કાષ્ટાન્યપિ હિ જીર્યન્તે દરિદ્રાણાં ચ સર્વશઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થઃ—પ્રાયઃ શ્રીમન્ત લોકોને જહરાગ્નિ બહુ મન્દ રહે છે, ખોરાક પચાવવાની શક્તિ હોતી નથી. જ્યારે ગરીબને કાષ્ટ પણ પચી જાય છે.

કર્માનુસાર ભતિ આદિ કર્મફલોનો ભેદ શ્રુતિમાં પણ ક્ષણ છે:—

તદ્વ ઇહ રમણીય ચરણા અભ્યાશો હ યત્તે રમણીયાં યોનિમાપદ્યેરન્બ્રાહ્મણયોર્નિ
વા ક્ષત્રિયયોર્નિ વા વૈશ્યયોર્નિ વા અથ ય ઇહ કપૂયચરણા અભ્યાશો હ યત્તે કપૂયાં
યોનિમાપદ્યેરન્ શ્વયોર્નિ વા સૂકરયોર્નિ વા ચાળ્ડાલયોર્નિ વા ॥

છાં ૩૦ અં ૫ લિં ૧૦ મં ૭ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય આ લોકમાં પુણ્ય કર્મ કરનારા છે તે લોક ખીજ જન્મમાં શ્રેષ્ઠ-ધ્યાક્ષણ્ય અથવા ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય-જન્મને પ્રાપ્ત કરે છે. અને જે પાપકર્મ કરનારા છે તે લોક નિન્દિત શ્વાન, સુઅર અથવા ચણ્ડાલ યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે. આ મંત્રમાં ક્ષત્ર ભતિની જ શ્રેષ્ઠતા વા નિકૃષ્ટતા કર્માનુસાર ખતાવી છે. તથાપિ તે આયુ તથા ભોગનો પણ સૂચક છે.

ક્લેશમૂલઃ કર્માશયો દૃષ્ટાદૃષ્ટજન્મવેદનીયઃ ॥ યોં ૬૦ પાં ૨ લૂં ૧૨ ॥

અર્થઃ—અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ (મરણબય) આ પાંચનું નામ ક્લેશ છે ક્લેશ છે કારણ જેનું એવા કર્મના સંસ્કાર કોઈ આ જન્મમાં તેા કોઈ ખીજ જન્મમાં ભોગ આવે છે, કારણ કે યોગદર્શનના ત્રીજા પાદના ૨૨ માં સૂત્રમાં સોપકમ અને નિરૂપકમ એવા બે પ્રકારનું કર્મ કહ્યું છે. શીઘ્ર ક્ષણ આપનાર કર્મને સોપકમ કહ્યું છે, અને વિલંબથી ક્ષણ આપનાર કર્મને નિરૂપકમ કહ્યું છે. કર્મના આ ભેદથી કેટલાક કર્મ આ જન્મમાં અને કેટલાક જન્માન્તરમાં પણ ક્ષણ દે છે એમ માલમ પડે છે. પુણ્ય

પાપ ૩૫ કર્માનુસાર જ સુખ દુઃખાદિકાનો ભોગ છે એ વાતમાં કોઈ પ્રકારની શંકા નથી. આ વિષયમાં મહાભારતના અનુશાસન:પર્વમાં એક ઇતિહાસ પણ છે:—

મહાભારત યુદ્ધમાં સર્વ બંધુઓનો વધ થયા બાદ યુધિષ્ઠિર શોકથી લીધાપતામહની પાસે જઇને કહે છે:—

સોઠ્ઠં તવ દ્યન્તકરઃ સુહૃદ્વધકરસ્તથા ।

ન શાન્તિમધિગચ્છામિ પદ્યૈસ્ત્વાં દુઃસ્વિતં ક્ષિતૌ ॥ મ૦ભા૦અનુ૦પ૦અ૦૧-૧॥

અર્થ:—આપનો અત લાવનાર તથા બંધુઓનો નાશ કરનાર એવા મને, પૃથિવી ઉપર આપને દુઃખી થઇને પડેલા જોઇને, શાન્તિ મળતી નથી.

યુધિષ્ઠિરનું આલું વચન સાંભળીને ભીષ્મજી કહે છે:—

પરતન્ત્રં કથં હેતુમાત્માનમનુપદ્યતિ ।

કર્મણાં હિ મહાભાગ સૂક્ષ્મં હૈતવતીન્દ્રિયમ્ ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—સર્વ મનુષ્ય પોતાના આરબ્ધ કર્મનું ફલ ભોગવે છે છતાં એ સર્વને મારવામાં તું પોતાને કેમ કારણ ૩૫ માને છે? હે મહાભાગ! કર્મની ગતિ અતિ સૂક્ષ્મ છે, તેથી અતીન્દ્રિય છે. (ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોથી થનાર લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી.) એ સંબધમાં હું તને મૃત્યુ તથા ગૌતમી નામની એક વ્યાહૃત્તી તથા એક બીલ તથા એક સર્પના સંવાદ ૩૫ પ્રાચીન ઇતિહાસ સંભળાવું છું:—

ગૌતમી નામ કૌન્તેય સ્થવિરા શમસંયુતા ।

સર્પેણ દષ્ટં સ્વપુત્રમપદ્યદ્ગતચેતનમ્ ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—હે કુન્તીપુત્ર! ગૌતમી નામની એક વ્યાહૃત્તી મોટી ઉમરની હતી, તથા બહુ શાન્તિવાળી હતી. એક સમય તેણે પોતાના પુત્રને સર્પે કરડવાથી મરણ પામેલો જોયો. પુત્રને સર્પે કરડ્યો તે વાત અર્જુનકે નામના બીલે દીડી. તેથી—

અથ તં સ્નાયુપાશેન વદ્ધ્વા સર્પમમર્ષિતઃ ।

લુબ્ધકોઽર્જુનકો નામ ગૌતમીં સમુપાનયત્ ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—તે અર્જુનકે બીલ ક્રોધથી તે સર્પને તાંતની પાસ વડે બાંધીને ગૌતમીની પાસે લઈ આવ્યો.

સચાવ્રવીદયં તે સ પુત્રહા પન્નમાધમઃ ।

બ્રૂહિ ક્ષિપ્તં મહાભાગે વધ્યતાં કેન હેતુના ॥ ” ॥ ૧૯ ॥

અગ્રી પ્રક્ષિપ્યતામેપ ચ્છિન્ધ્યતાં સ્વપ્ત્તોઽપિ વા ।

ન હ્યયં ચાલહા પાપશ્ચિરં જીવિતુમર્હતિ ॥ ” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—તે બીલ, પુત્ર શોકથી આતુર થયેલી વ્યાહૃત્તીને કહે છે—આ તારા બાળકને મારનાર આ અધમ સર્પ છે. હે મહાભાગે! તેને કયે પ્રકારે મારવો તે શીઘ્ર કહે. (૧૯).

આ બાલકને મારનાર આ સર્પ બહુ કાલ સુધી જીવવાને યોગ્ય નથી. માટે તેને અગ્નિમાં નાંખું કે ઢુકડા કરીને મારું ? (૨૦).

વિસૃજૈનમવુદ્ધિસ્ત્વમવધ્યોઽર્જુનક ત્વયા ।

કો હ્યાત્માનં ગુરું કુર્પાત્માપ્તચ્યમવિચિન્ત્યન્ ।

”

॥ ૨૧ ॥

અર્થ :—બીલનું વચન સાંભળીને ગૌતમી કહે છે—હે અર્જુનક ! તું એને છોડી દે, તને હુદ્ધિ નથી, તું એને મારતો નહીં. મનુષ્યને થનાર કર્મફલોના લોગને ન દેખી પાપના ભારથી નરકમાં ઢુખવા યોગ્ય (ગુરુ) કાણુ બને ? અર્થાત્ સર્પને મારીને કાષ્ટ પશુ નરકનો ભાગી થવા ધમ્ભા નહીં કરે.

પ્લવન્તે ધર્મલઘવો લોકેઽમ્ભસિ યથા પ્લવાઃ ।

મજ્જન્તિ પાપગુરવઃ શસ્ત્રં સ્કન્નમિવોદકે ॥

”

॥ ૨૨ ॥

હત્વા ચૈનં નામૃતઃ સ્યાદયં યે જીવત્યસ્મિન્કોઽત્યયઃ સ્યાદયં તે ।

અસ્યોત્સર્ગે પ્રાણયુક્તસ્ય જન્તો મૃત્યોલોકં કોઽનુગચ્છેદનન્તમ્ ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ :—ધર્મ વડે પાપ રૂપી ભાર કરી યવાથી જે લોક હલકા થયા છે તે લોક, જલમાં નૌકાની માફક, દુઃખ રૂપી સમુદ્રને તરી ગયા છે. એને જે લોક પાપથી ભારે થયા છે તે લોક, જલમાં પડેલા શસ્ત્રની માફક, દુઃખમાં ઢુબે છે. (૨૨).

એને મારવાથી મારો મરેલો પુત્ર જીવતો નહીં થાય, એને આ સર્પ જીવતો રહેશે તોપણ તને કાંઈ હાનિ નથી. આ પ્રાણયુક્ત જીવને મારીને કાણુ પુરૂષ અનન્ત નરકમાં જશે ? (૨૩).

બીલ કહે છે.—

જાનામ્યહં દેવિ ગુણાગુણજ્ઞે સર્વાર્તિયુક્તા ગુરવો ભવન્તિ ।

સ્વસ્થસ્થૈતૈ તૂપદેશા ભવન્તિ તસ્માત્કુદ્રં સર્પમેનં હનિપ્યે ॥

” ॥ ૨૪ ॥

શમાર્થિનઃ કાલગતિં વદન્તિ સત્યઃ શુચમર્થવિદસ્ત્યજન્તિ ।

શ્રેયઃક્ષયં શોચતિ નિત્યમોહાત્ત્માચ્છુવં મુશ્ચ હતે, મુજંગે ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ :—હે શુભ એને અશુભને જાણનારી દેવિ ! હું જાણું છું કે મોટા લોક સર્વ પ્રકારની પીડાથી પીડિત થયા કરે છે. પરન્તુ એ સર્વ ઉપદેશ સુખીને માટે છે, દુઃખીને માટે નહીં. માટે આ કુદ્ર સર્પને હું મારીશ. (૨૪).

શમને અહાનાર મનુષ્ય, કાલના નિમિત્તથી આ પુરૂષને નાશ થયો છે એમ સમગ્રી, શોક કરતા નથી. પરન્તુ નીતિ જાણનાર મનુષ્ય તરત જ શત્રુને મારીને શોકને ત્યાગ કરે છે. એને ખીજા લોક ફરેશાં મોહને વશ થઈને, હિંસાથી શ્રેયનો નાશ થાય છે એમ જાણીને શોક પ્રકાશ કરે છે. માટે મારે હાથે આ સર્પનો નાશ થતાં તું શોકનો પરિત્યાગ કર. (૨૫).

ત્યારે ગૌતમી બોલી :—

આર્તિનૈવં વિદ્યતેડસ્મદ્વિધાનાં ધર્માત્માનઃ સર્વદા સજ્જના હિ ।

નિત્યાયસ્તો વાલકોડપ્યસ્ય તસ્માદીશે નાહં પન્નગસ્ય પ્રમાથેઃ ॥ ૨૬ ॥

ન બ્રાહ્મણાનાં કોપોડસ્તિ ક્રુતઃ કોપાચ્ચ યાતનામ્ ।

માર્દવાત્ક્ષમ્યતાં સાધો મુચ્યતામેપ પન્નગઃ ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—મારી સમાન લાકોને આવી રીતે પુત્ર શોક જાનત પીડા થતી નથી; કેમકે સન્નન લોક સદા ધર્મ પગમણુ રહે છે. મારો પુત્ર બાલક હોવા છતાં પણ તેના મૃત્યુ માટે આ જ સમય નિર્દિષ્ટ હતો. માટે આ સર્પને નાશ કરવામાં હું સમર્થ નથી. (૨૬).

બ્રાહ્મણોને કોપ હોતો નથી. તે પછી કોપ નિમિત્ત પાપ તે તેમને ક્યાંથી જ લાગે ? અને પાપ નહીં તે પછી નરકદુઃખ કેવી રીતે ભોગવે. માટે, હે સન્નન ! કામલતાથી તું ક્ષમા કર અને આ સર્પને છોડી દે. (૨૭).

આ પ્રકારે બ્રાહ્મણીએ સર્પને છોડી દેવાને બહુ કહ્યું છતાં પણ લીલે તેને મારવાનો જ નિશ્ચય કર્યો ત્યારે—

ઈપદુન્છવાસમાનસ્તુ કૃચ્છાત્સંસ્તભ્ય પન્નગઃ ।

ઉત્સસર્જ ગિરં મન્દાં માનુષીં પાશપીઢિતઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—પાશના બન્ધનથી પીડિત થયેલો તે સર્પ થોડો શ્વાસ લઇને બહુ કષ્ટથી પોતાને ટેકવીને (સંસ્તભ્ય) ધીરેથી મનુષ્ય જેવી વાણીમા કહેવા લાગ્યો. (૨૮). હે અમાની અણુનક ! એમાં મારો શો દોષ છે ? હું પરાધીન અને પરવશ છું. મૃત્યુએ મને પ્રેરણા કરી. હું મૃત્યુની આજ્ઞાનુસાર તેને કરડ્યો છું, કોપથી અથવા કાળથી નહીં માટે આમાં બે કંઈ પાપ હોય તે તે મૃત્યુનું જ છે. (૨૫—૩૬).

ત્યારે બીલ બોલ્યોઃ—

યદ્યન્યવશમેનેદં કૃતં તે પન્નગાશુભમ્ ।

કારણં વૈ ત્વમપ્યત્ર તસ્માત્ત્વમપિ કિલ્વિપી ॥ ૨૯ ॥

મૃતપાત્રસ્ય ક્રિયાયાં હિ દણ્ડચક્રાદયો યથા ।

કારણત્વે પ્રકલ્પ્યન્તે તથા ત્વમપિ પન્નગ ॥ ૩૦ ॥

કિલ્વિપી ચાપિ મે વધ્યઃ કિલ્વિપી ચાસિ પન્નગ ।

આત્માનં કારણં હ્યત્ર ત્વમાહ્યાસિ ભુજન્મ ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—જો કે મૃત્યુને વશ થઇને તે આ પાપકર્મ કર્યું છે, તોપણ બાલકના મૃત્યુમાં તું પણ કારણ છે, માટે જરૂર તું પણ અપરાધી છે. (૩૧).

જેમ માટીનું પાત્ર બનાવવામાં માટી, તેમજ કુંભાર, દંડ, ચક્ર, આદિક નિમિત્ત કારણ, પણ હોય છે, તેવી રીતે મૃત્યુની પેઠે તું પણ કારણ છે. (૩૮).

હે સર્પ ! જે અપરાધી છે તેને જ મારે મારવો જોઈએ, અને અપરાધી તો તું છે જ; કારણકે બાલકના મૃત્યુમાં તું પોતાને પણ કારણ કહે છે. (૩૯).

ત્યારે સર્પ કહે છે:—

सर्व एतेऽप्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।

तथाऽहमपि तस्मान्मे नैष दोषो मतस्तव ॥

” ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—જેમ દંડ ચક્રાદિ પોતાને વશ ન હોઈ કુલાલને અધીન થઈને કાર્ય કરવામાં હેતુ થાય છે, તેમ મેં પણ મૃત્યુને વશ થઈ આ કાર્ય કર્યું છે. તેથી મારો કોઈ દોષ નથી. (૪૦). જે તું દોષ માનતો હોય તોપણ હું એકલો દોષિત નથી, મૃત્યુનો પણ દોષ છે. જેમ યજ્ઞમાં યજ્ઞમાનની આજ્ઞાથી હવન કરનાર ઋત્વિક્ હોય છે, યજ્ઞહવનો ભાગી તો યજ્ઞમાન એકલો જ થાય છે, ઋત્વિક્ નહીં; તેવી જ રીતે વારતવિક રીતે મૃત્યુનો જ અપરાધ છે, મારો નહીં. (૪૧).

સર્પે આટલું કહેતાં જ ત્યાં મૃત્યુ આવ્યું અને કહેવા લાગ્યું:—

प्रचोदितोऽहं कालेन पन्नग त्वामचूचुदत् ।

विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं न प्राणिनः शिशोः ॥

” ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—હે સર્પ ! મેં કાલ દ્વારા પ્રેરિત થઈને તને પ્રેરણા કરી હતી. તેથી તું કે હું કોઈ આ બાળકના વિનાશનું કારણ નથી, પરંતુ કાલ છે. (૫૦). જેમ વાયુ મેષને આમ તેમ ખેંચીને લઈ જાય છે ત્યારે મેં પણ વાયુને પરાધીન થઈને જાય છે; તેમ હું કાલને વશ છું જે કાર્ય કરવામાં કાલ મને પ્રેરે છે તે હું કરું છું. હું સ્વતન્ત્ર નથી. (૫૧). જે કોઈ સાત્વિક, રાજસિક કે તામસિક પદાર્થ છે તે સર્વ કાલરૂપ જ છે, અને સર્વ પ્રાણીઓમાં કાલ જ પ્રવૃત્ત થયેલો છે. (૫૨). હે સર્પ ! સ્વર્ગલોક અથવા ભૂલોકમાં જે કોઈ સ્થાવર જંગમ જીવ છે તે સર્વ કાલાત્મક છે. માટે આ જગતને કાલાત્મક કહ્યું છે. (૫૩). આ લોકમાં જે પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, અથવા તેમની વિઠ્ઠલિ (વિકાર) થાય છે તે સર્વ કાલાત્મક જ છે. (૫૪). હે સર્પ ! સૂર્ય, ચન્દ્ર, વિષ્ણુ, જલ, વાયુ, ઇન્દ્ર, અગ્નિ, આકાશ, પૃથિવી, મિત્ર (દિવસાભિમાની દેવતા), મેઘ, વસુ, અદિતિ, (૫૫). નદી, સમુદ્ર, ઐશ્વર્ય અને અનૈશ્વર્ય, પ્રત્યક્ષ અને સૂક્ષ્મ, સર્વ પદાર્થને પુનઃ પુનઃ કાલ જ સર્જે છે, અને કાલ જ તેમનો મહાર કરે છે. (૫૬). માટે જે કોઈ દોષ હોય તો તે કાલનો જ છે, મારો નહીં.

એટલામાં કાલ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા:—

न त्वहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धक पन्नगः ।

क्विल्विपी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥

” ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—હે બાધ ! મૃત્યુ, હું અને મરણ, જીવોના મૃત્યુ વિષયમાં નિષ્પાપ છીએ, કારણ કે આ બાલકના મૃત્યુના અમે કોઈ મુખ્ય પ્રયોગક પ્રેરક (એટલે મુખ્ય કર્તા) નથી. અમે તો નિમિત્ત માત્ર છીએ. (૫૦).

અકરોદ્યદયં કર્મ તન્નોર્જુનક ચોદકમ્ ।

વિનાશહેતુર્નાન્યોઽસ્ય વધ્યતેઽયં સ્વકર્મણા ॥

” ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—હે અર્જુનક! આ બાલકે જેવું કર્મ કર્યું હતું તે કર્મ જ અમને પ્રેરણા કરનાર છે. એનાં નાશતું કારણ ખીજું કોઈ નથી. આ બાલક પોતાના કર્મવશથી મૃત્યુ પામ્યો છે. (૭૧).

યદનેન કૃતં કર્મ તેનાઽયં નિધનં ગતઃ ।

વિનાશહેતુર્કર્માસ્ય સર્વે કર્મવશા વયમ્ ॥

” ॥ ૭૨ ॥

કર્મદાયાદવાંલ્લોકઃ કર્મસંવંધલક્ષણઃ ।

કર્માણિ ચોદયન્તીહ યથાન્યોઽન્યં તથા વયમ્ ॥

” ॥ ૭૩ ॥

યથા છાયાતપૌ નિત્યં સુસંવન્ધૌ નિરન્તરમ્ ।

તથા કર્મ ચ કર્તા ચ સંવદ્ધાવાત્મકર્મભિઃ ॥

” ॥ ૭૫ ॥

एवं नाहं न वै मृत्युर्न सर्पो न तथा भवान् ।

न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ॥

” ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—તેણે જે કર્મ કર્યું હતું તે દ્વારા મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયો છે. માટે કર્મ જ તેના વિનાશતું કારણ છે. અમે સર્વે પણ કર્મને વશીભૂત છીએ. (૭૨). જેવી રીતે પુત્ર પિતાના વારસાવાળો થાય છે, તેમ જીવ પણ પોતાના કર્મના વારસા વાળો થાય છે અર્થાત્ પોતાના કર્મતું ફળ ભોગવે છે. જેવી રીતે વારસાના વિષયમાં પિતા અને પુત્રનો સંબંધ છે, તેવી રીતે કર્મફલના ભોગમાં પણ કર્મ અને પ્રાણીનો સબંધ છે. જેવી રીતે કર્મો જ એક ખીજનાં પ્રેરક થાય છે, તેવી રીતે અમે પણ એક ખીજના પ્રેરક થયા છીએ. (૭૩). જેવી રીતે છાયા અને તાપનો સદા સંબંધ છે, તેવી રીતે કર્મ અને કર્તા સંબંધ વાળા છે. (૭૫). આ પ્રકારે હું, મૃત્યુ, સર્પ, તું અથવા આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણી કોઈ પણ આ બાલકના મૃત્યુતું કારણ નથી, બાલક પોતે જ કારણ છે. (૭૬).

ગૌતમીએ આવી વાત સાંભળી લીલને કહ્યું—કાલ, મૃત્યુ, સર્પ કોઈ પણ એવું કારણ નથી. આ બાલક પોતે પોતાના કર્મને અધીન થઇને મરી ગયો છે. મેં પણ એવું કર્મ કર્યું છે જેથી આ દુઃખ મને પ્રાપ્ત થયું છે. માટે તું સર્પને છોડી દે. આ સાંભળી મૃત્યુ આદિ સર્વ પોત પોતાને માર્ગે ગયા. સર્પને છોડ્યો, સર્પ પણ ગયો, અને ગૌતમી અને લીલે પણ શોકનો પરિત્યાગ કર્યો.

આ ઇતિહાસ સાંભળી, હે યુધિષ્ઠિર! તમે પણ શોકનો પરિત્યાગ કરો, કેમકે પ્રાણી માત્ર (હું પણ) પોતાના આરબ્ધ કર્મતું ફળ ભોગવે છે.

આ ઇતિહાસથી પણ મનુષ્યના સુખ દુઃખાદિતું કારણ પોત પોતાનું કર્મ જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

કર્મફલદાતૃ કોણ તે સંબંધી શંકા સમાધાન.

કર્મ સંબંધી મનુષ્યોમાં નાના પ્રકારની શંકાઓ છે. કેટલાક લોક એવો પ્રશ્ન કરે છે કે જે પુણ્ય કર્મનું ફલ સુખ છે, તો બહુ પાપ કરનારને સુખી તથા ધનાઢ્ય જેવામાં આવે છે. તેઓ કાંઈ પુણ્ય કર્મ તો કરતા નથી. છતાં તેઓ સુખી કેમ ?

ખીલે પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે કર્મ જ મનુષ્યને ફલ દેનાર છે તો પછી ઈશ્વરને માનવાની શી જરૂર ? ફલદાતા કર્મ હોવાથી ઈશ્વર છે જ નહીં.

કોઈ લોક વળી એવી શંકા કરે છે કે મનુષ્યજન્મ જેમને મળ્યો છે તેઓ કદાપિ પાપકર્મ કરે તોપણ પશુ આદિ જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી, પરંતુ મનુષ્ય રૂપે જ જન્મે છે. માત્ર એટલું જ કે પુણ્ય કર્મ ન કરવાથી તેમની ઉન્નતિ નહીં થાય એ વાત તો બની શકે છે. માટે “તદ્વદ્ રમણીયચરણા” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પોતાના પુણ્ય પાપ રૂપ કર્મને અનુસાર જાતિ ભોગાદિકોની જે પ્રાપ્તિ કહી છે તે બરાબર નથી.

હવે આ ત્રણ શંકાઓનું સમાધાન ક્રમશઃ કરીએ છીએ:—

તેમાં પહેલા પ્રશ્નનું એ સમાધાન છે કે પાપ કર્મ કરનારને જે ધનાદિ મંપત્તિ જેવામાં આવે છે તે તે લોકોએ પૂર્વ જન્મોમાં કરેલાં પુણ્ય કર્મોનું ફલ છે, નહિંતો કદાપિ સુખ મળી શકે નહીં. જેવી રીતે એક ધનાઢ્ય મનુષ્ય સારો વા બૂરો કોઈ પણ રાજગાર કરતો નથી, તથાપિ ધન ખુદ્દુ ખર્ચ કરે છે, તે જોઈ તેના આપદાદા બહુ ધન કમાવેને રાખી ગયા છે એમ કહે છે. એ વાત જે અનુમાનથી કહે છે તે પણ બરાબર છે, કેમકે તે પોતે કોઈ કામ ધધો કરતો નથી અને પૈમા ખર્ચતો પણ રહે છે, તો જે આપદાદાએ કમાવેને રાખ્યું ન હોય તો ખર્ચવાને ક્યાંથી મળી શકે ? મતલબ કે નહીં મળી શકે માટે આપદાદાની કમાવેનું અનુમાન સત્ય છે.

તેવી રીતે જે મનુષ્ય પુણ્ય કર્મ કાઈ કરતો નથી, અથવા પાપકર્મ જ કર્યા કરે છે, તથાપિ સુખી છે. તો તે સુખના કારણ રૂપ પૂર્વ જન્મમાં અથવા પૂર્વ કાલમાં કરેલા પુણ્ય કર્મનું અનુમાન થાય છે, તે મતલબ જ છે જે તેમ ન હોય તો સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વરની અનીતિ સિદ્ધ થશે.

વળી જેવી રીતે પાપી મનુષ્ય સુખી જેવામાં આવે છે, તેવી રીતે પુણ્ય કર્મ કરનાર મનુષ્ય દુઃખી પણ જેવામાં આવે છે તે પણ પૂર્વ જન્મમાં વા પૂર્વ કાળમાં કરેલાં પાપનું ફલ તે સમયે ભોગવે છે એમ માનવું પડે છે. હાલ જે પુણ્ય કર્મ તે કરે છે તેનું ફલ પણ તેને અવશ્ય આગળ મળવાનું જ છે. વિશેષ હાલ જે પુણ્ય વા પાપ કરે તેનું ફલ ખીલ જન્મમાં જ મળે એવો નિર્ણય નથી, કેમકે જેવી જેવી કર્મોની શક્તિ હોય તેને અનુસાર તે કર્મ શીઘ્ર ફલ આપે છે અધિક શક્તિ વાળું કર્મ આ જન્મમાં જ ફળ આપી શકે છે. તે જ વાત સોપક્રમ તથા નિરૂપક્રમ બેદથી પહેલાં કહી છે.

આ વિષયમાં આ એક દૃષ્ટાંત છે:—

એક શ્રીમન્ત પુરૂષ તથા એક ગરીબ અને બાવપણથી મિત્ર હતા, તેમાં શ્રીમન્ત નાસ્તિક પ્રકૃતિ વાળો હતો, અને ગરીબ ઈશ્વરબક્ત હતો. તેની પાસે એકવાર સામાન્ય

રીતિથી ભોજન કરી શકે એટલું સાધન હતું, એટલામાં તે પોતાનો નિર્વાહ કરીને પરમેશ્વરના ભજનમાં જ સમય વીતાવતો હતો. ભોજન કરતા પહેલાં પાસેના મહાદેવના મંદિરમાં જઈને દર્શન કરી આવતો હતો. આ સર્વ જોઈને તેનો શ્રીમન્ત મિત્ર તેની મસ્કરી કરતો હતો. તે તો સવારે આઠ વાગે સુતેલો ઉઠતો હતો. બાદ કંઈક દુધ પીને છુકો પીને પછી શૌચ આદિ ક્રિયા કરતો. આખો દિવસ ભોજ મજા કરીને રાત્રે ૧૧ વાગ્યા સુધી નાચ વગેરે દેખતો. કદાપિ કંઈ દાન પુણ્યાદિ અથવા ધર્મ લજનનું સ્મરણ પણ કરતો નહોતો.

એક દિવસ તે શ્રીમન્ત મનુષ્યે પોતાના ગરીબ મિત્રને કહ્યું—લાઈ કાલે તું મંદિરમાં જતી વખતે મને લાઇ જાજે, હું પણ ભક્તિ કરીને જોઈશ. તેને કહ્યા પ્રમાણે મંદિર જતી વખતે તે પોતાના શ્રીમન્ત મિત્રને બોલાવી લાઈ ગયો. બંનેએ દર્શન કર્યાં. પછી તે ગરીબે મંદિરની સીધી પરિક્રમા કરવાનો આરભ કર્યો. પરંતુ શ્રીમન્ત તો તેથી ઉલટી રીતે પરિક્રમા કરવા લાગ્યો, ગરીબની માફક સીધી પરિક્રમા કરી નહીં. પરિક્રમા કરતાં શ્રીમન્તને એક સોનામહોર મળી, અને ગરીબના પગમાં એક શળ વાગી. તે જોઈને શ્રીમન્ત બહુ હસ્યો, અને ગરીબ મિત્રને કહેવા લાગ્યો:—તું જોઈ લે, તારી સર્વ ભક્તિ વ્યર્થ છે, તેમાં કંઈ તત્ત્વ નથી. તે સીધી પરિક્રમા કરી ત્યારે તને શળ વાગી, મેં ઉલટી કરી તોપણ મને મહોર મળી. આ પ્રત્યક્ષ દર્શાવત તારી મૂર્ખતા સિદ્ધ કરે છે. માટે તું કાલથી આ સર્વ વાત છોડી દે, અને મારી સાથે ભોજમજા કર્યા કર, નહિંતો આવું કારણ મને બતાવ.

તે ગરીબ પોતાના પગના દુઃખને સહન કરતો શ્રીમન્ત મિત્રને કહેવા લાગ્યો:—લાઈ એનો જવાબ હું દષ્ટ શકતો નથી. અહીં પાસે એક વિદ્વાન મહાત્મા રહે છે તેમને જઈને પૂછીએ તો તે બરાબર જવાબ દેશે. એમ કહી શ્રીમન્તને લઈને મહાત્માની પાસે પહોંચ્યો. મહાત્માને પૂછ્યું, તો મહાત્માએ વિચાર કર્યો કે આ નાસ્તિક મારા કહેવાથી માનશે નહીં. માટે તેને વિશ્વાસ હોય તેવા માણસ દ્વારા કહેવરાવવું ઠીક છે એવો નિશ્ચય કર્યો.

એક મહિના પછી લાંબી દસ કોસ દૂર એક ગામમાં એક યોગી ધુરંધરનો જન્મ થવાનો હતો. એ વાત આ મહાત્મા જાણતા હતા. તેથી તે એ લોકને કહેવા લાગ્યા:—તમે લોક અમુક ગામમાં જાઓ, એક મહિનામાં અમુક દિવસે અમુક મનુષ્યના ઘરમાં એક યોગીનો અવતાર થવાનો છે, તરત જન્મેલા તે બાળકને તમે પૂછશો તો આ વાતનો નિર્ણય થઈ જશે. આ વાત સાંભળીને શ્રીમન્તને આશ્ચર્ય લાગ્યું. યોગીના જન્મના ત્રણ દિવસ પહેલાં ત્યાં જઈને રહ્યા. મહાત્માના કહ્યા પ્રમાણે બાલકનો જન્મ થયો. બાલકને સ્નાન આદિ કરાવીને તે લોકને બતાવ્યો. ત્યારે તેઓએ “સીધી પરિક્રમા કરવા છતાં ગરીબને શળ વાગી, અને ઉલટી પરિક્રમા કરવા છતાં શ્રીમન્તને મહોર મળી” તેનું કારણ શું તે પૂછ્યું.

ત્યારે તે બાલક કહેવા લાગ્યો:—આજ આ શ્રીમન્તને મોટા ખજાનો મળવાનો હતો. તેણે દેવનો તિરસ્કાર કરીને ઉલટી પરિક્રમા કરી, તેથી તેને માત્ર એક મહોર મળી અને

ખજનો મળવાનો યોગ નષ્ટ થયો. અને આ ગરીમને આજ એક કાળો સર્પ કરડવાનો હતો, પરન્તુ તે ભક્ત હોવાથી તેને એક શળ વાગવામાત્રથી સર્પ કરડવાનો યોગ નષ્ટ થયો. આ વાત સાંભળી શ્રીમન્તના મનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. આ દષ્ટાન્તથી મિદ્ધ થાય છે કે કર્મનું ફળ અવસ્થ મળે છે. તેમાં પણ કાર્ષ્ઠી તીવ્ર પુણ્ય અથવા પાપ શીઘ્ર ફળ આપે છે.

૨. હવે, કર્મ જ પોતે ફળ આપી શકે છે, ઈશ્વરની અપેક્ષા નથી, એ શંકાનું સમાધાન કરવામાં આવે છે. કર્મ જ છે તે તો જડ છે. એટલે કે જેને પોતાનું કે પરનું કાંઈ જ્ઞાન નથી તે (જડ) ચેતનના આશ્રય લેવા કાર્ષ્ઠી કરી શકતું નથી. આવું કર્મ છે, તે સ્વયં કોષ્ટને કાર્ષ્ઠી આપી શકતું નથી. પરન્તુ તે કર્મને જાણુનાર તે કર્મને અનુસાર ફળ આપે છે. એવા પ્રાણી માત્રના કર્મને જાણુનાર સમર્થને જ ઈશ્વર કહે છે, અને તે જ કર્મફલના દેવાવાળા છે.

फलमत उपपत्तेः ॥ वे० द० ष० ३ पा० २ सू० २८ ॥

અર્થ:-કર્મનું ફળ ઈશ્વરથી જ પ્રાપ્ત હોવા યોગ્ય છે, કારણ કે તે જ સર્વ પ્રાણીઓના કર્મના સાક્ષી છે, અને સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, સહારાદિ કરતા છતાં દેશ કાલાદિ સંપૂર્ણ વિશેષને જાણીને સર્વ પ્રાણીઓને તેમના કર્મોનુસાર ફળ આપે છે. તે વાત યુક્તિથી મિદ્ધ થાય છે.

ઈશ્વરથી બિન્ન અમખ્ય પ્રાણીઓનાં અસંખ્ય પ્રકારનાં કર્મોને જાણુનાર તથા કર્મોનુસાર ફળ દેવામા સમર્થ બીજા કોષ્ટને જેવામા આવતો નથી. માટે ઈશ્વર જ ફલદાતા છે. કર્મ પોતે જ ફળ આપે છે એ વાત યુક્તિ અથવા પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ નહીં હોવાથી માનવા યોગ્ય નથી. “ કર્મ ” નામ ક્રિયાનું છે. તે માધારણ્ય માટી ખોદવી, લાકડું કાપવું અથવા અન્ન પકાવવું આદિ ક્રિયા હોય છે. અને વૈદિક ક્રિયા યજ્ઞાદિક છે. આ માટી ખોદવી અથવા યજ્ઞ કરવો આદિ કર્મ તે જ ક્ષણમાં નષ્ટ થઈ જાય છે.

આપણે કોઈ મજૂરને કોઈ કામ કરવા બોલાવ્યો, સાજના છ વાગ્યા સુધી કામ કરવાને માટે આંક આના આપવાના કરાવ્યા. તે મજૂર છ વાગ્યા સુધી પોતાનું કામ જેવું કે માટી ખોદવી, લાકડાં કાપવાં, પાણી ભરવું આદિ કરે છે. જે વખતે તે મજૂર પોતાના દાયમથી પાવડો, અથવા કોવાડો, વા મસક અથવા ઘડો છોડી દે છે તે સમયમાં જ માટી ખોદવાનું વગેરે કર્મ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ વાત સર્વને પ્રત્યક્ષ માલમ પડે છે. છ વાગ્યા બાદ ઘેર જવાને સમયે મજૂર, જે માણસે તેને કામ કરવા બોલાવ્યો છે તેની પામે જઈને મજૂરી માગે છે એટલે તે તેને આપે છે. આ લોકમાં કર્મ કરનાર મનુષ્યથી બિન્ન ક્રિયા દેનારને સર્વ કોષ્ટ પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. તેવી જ રીતે યજ્ઞાદિક પુણ્ય કર્મ અથવા દ્વિગાદિક પાપ કર્મના ફળદાતા પણ ઈશ્વર છે એમ સર્વ કોષ્ટ નિશ્ચય કરી શકે છે.

જે એમ કહો કે કર્મ જો કે નષ્ટ થાય છે ખરું, પરન્તુ તેનું અદૃષ્ટ (અપૂર્વ) રહી જાય છે, તે ફલ આપે છે. તે પણ અમંભવ છે, કારણ કર્મ અને અદૃષ્ટનો ભેદ, તેમ અને તેલની સ્પર્શતાના જેવો છે. જેમ તેલ અને તેની સ્પર્શતા બને જડ છે, તેવી જ રીતે કર્મનું અપૂર્વ પણ જડ જ છે, તેથી તે કર્મફલ આપી શકતું નથી.

સ વા એપ મહાનજ આત્મા, અન્નાદો વસુદાનઃ । વૃ.ઉ.અ.૪ વ્રા.૪ ક. ૨૪ ॥

અર્થઃ—આ જૃહદારણ્યકૃ ઉપનિષદ્દના જનક તથા યાજ્ઞવલ્ક્યના સંવાદ રૂપ વ્યાખ્યા-
યિકામાં કહેલા, જન્મ રહિત, મહાન આત્મા સર્પૂર્ણ પ્રાણીઓમાં રહીને સર્વ પ્રકારના
અન્નોના અન્ના અર્થાત્ ખાનાર છે, તથા “વસુદાન” એટલે સર્વ પ્રાણીઓને પોત-
પોતાના કર્મના ફલરૂપ ધન (વસ્તુ)ના દાતા છે અર્થાત્ પ્રાણીઓને કર્મનુસાર ફલની
સાથે જોડી દે છે.

ધત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ ઈશ્વરને જ ફલદાતા કહે છે.

વળી, નિત્ય શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ વાળા પર બ્રહ્મ પરમાત્મામાં કેવી રીતે ઈશ્વર-
ત્વ છે? તથા તે કેવી રીતે કર્મફલને આપી શકે? કદાપિ પણ આપી શકે નહીં, કેમકે શુદ્ધ
બ્રહ્મમાં ઈશ્વરત્વ અથવા કર્મફલદાતૃત્વ ઘટે નહીં તોપણ ઉપાધિવશાત્ ઈશ્વરત્વ તથા
કર્મફલદાતૃત્વ ઘટે છે. તે સર્વ વાત આગળ જ્ઞાનયોગ પ્રકરણમાં સિદ્ધ થવાનું છે, માટે
ત્યાં જોઈ લેવું.

૩. હવે મનુષ્યયોનિમાંથી પશુ આદિ નીચ યોનિની પ્રાપ્તિ નહીં થાય તે ત્રીજી શંકા
સંબન્ધી આ કહેવાનું છે:—કોઈ પણ કર્મ કરવાની યોગ્યતા મનુષ્યોમાં હોય છે, ખીજી-સર્વ
(દેવ, પશુ, આદિક) ભોગયોનિ છે. સુખ દુઃખાદિકાના ભોગનો ભેદ જ્ઞાનાદિમાં પણ જ્ઞેવામાં
આવે છે. એક જ્ઞાન તો ગલી ગલીમાં ખોરાકને માટે ભટકતો રહે છે જનાં પૂરતું ખાવા
મળતું નથી. ખીજો જ્ઞાન તો ઈષ્ટાનુસાર ખાધને મખમલ વિગેરેના કામળ ગદેલામાં મઝાથી
સુએ છે. તેનું કારણ શું? તે પુણ્ય કર્મનું જ ફળ છે એમ અવશ્ય કહેવું પડશે. આ સુખ
ભોગવવા યોગ્ય પુણ્ય કર્મ તે જ્ઞાને ક્યા જન્મમાં કર્યું? શું કાગડાના જન્મમાં અથવા
ગીધના જન્મમાં કે બિલાડીના જન્મમાં કર્યું છે અથવા મનુષ્ય જન્મમાં? “કાગડા વગેરે
પક્ષી વા પશુ યોનિમાં પુણ્ય કર્મ કરેલું હતું તેના ફલ રૂપ સુખ જ્ઞાનના શરીરમાં ભોગવે
છે ” એમ જો કહો તો કોઈ પણ કાગડા આદિ પક્ષી અને બિલાડી આદિ પશુ યજ્ઞ
દાનાદિ પુણ્ય કર્મ કરતાં જ્ઞેવામાં આવતાં નથી, ન તો યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાં તેમનો ધર્મ છે.
ખાજી મનુષ્ય જ પુણ્ય કર્મ કરવામાં અધિકારી છે, અને તે જ કરતો જ્ઞેવામાં આવે છે.
માટે મનુષ્ય દેહમાં કરેલા પુણ્ય કર્મના બલથી જ તેને જ્ઞાનના દેહમાં સાડું ખાવાનું વગેરે
મળે છે એમ સમજાય છે.

મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં નાના પ્રકારના પ્રાણીઓના અંસ્કાર ખીજ રૂપે રહે છે. તે
સંસ્કાર આત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાન વિના કદાપિ નષ્ટ થવાના નથી. તે અનાદિ સંસ્કાર
ક્રમથી, પહેલાં કહેલા સોપક્રમ અને નિરૂપક્રમના ભેદને અનુસાર ફલ આપવાનો જે ક્રમ છે
તે ક્રમને અનુસાર, મનુષ્ય અથવા જ્ઞાનાદિ પ્રાણીઓમાં જન્મ દ્વારા ફલ આપે છે. વળી
જેવી રીતે એક રાજપુરુષ, કોઈ ન્યાયાધીશ યોગ્ય રીતે કોઈ કઠિન કાર્ય કરે તો તેની પદવી
વધારી તેનો પગાર પણ વધારે છે એમ જ્ઞેવામાં આવે છે, તેવી રીતે જો તે અધિકારી
અનર્થ કરે તો તેને નીચે ઉતારેલો પણ જ્ઞેવામાં આવે છે; તેવી રીતે ખોટાં કર્મ કરવાથી
મનુષ્યને પણ આદિકાના જન્મની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે.

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામપ્રાપ્યૈવ કૌન્તેય તત્તા વ્યાન્ત્યધર્માં ગતિમ્ ॥ મૃ૦ ગૌ૦ છ૦ ૧૬-૨૦ ॥

અર્થ:—મૂઢ લોક, અત્યન્ત કૂર વ્યાધ, સર્પ, આદિકોમાં જન્મરૂપ આસુરી યોનિને પ્રાપ્ત થઇને, દરેક જન્મમાં ભગવાને ઉપદેશેલા વૈદિક આર્ગને પ્રાપ્ત ન થતાં પ્રથમ કરતાં પણ નિકૃષ્ટ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ગીતાશ્લોકમાં તથા અન્ય જગાએ પણ, અનાચાર કરવાથી આસુરી યોનિ રૂપ પણ આદિકોમાં જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે તે વાત સિદ્ધ થાય છે.

માટે કર્મ પોતે જ ફલ આપે છે તે વાત, તેમજ મનુષ્ય અધમ યોનિમાં જતો નથી એ શંકા-સર્વ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તેથી જેમ શરીર, વાણી, અને મનથી કરેલાં પ્રુણ કર્મનું ફલ મનુષ્ય, દેવ, ગન્ધર્વ, આદિ નાના પ્રકારના ઉચ્ચ શરીરને પ્રાપ્ત કરી ભોગવે છે; તેમ પાપ કર્મનું ફલ પણ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી આદિક નાના પ્રકારના નીચ જન્મ પ્રાપ્ત કરીને ભોગવે છે.

વળી કેટલાક લોક આથી પણ વિલક્ષણ શંકા કરે છે, તેઓ કહે છે કે સ્વર્ગ, નરક, આદિ સર્વ આ લોકોમાં જ છે. આથી અતિરિક્ત કોઇ પણ નરકાદિ સ્થાન નથી. અહીં જે સારા મહાનમાં રહે છે અને ખાગ બગીચાની સુંદર હવા ખાય છે અને પહેરવાને સારાં વસ્ત્ર પણ મળે છે અને ખાવા પીવાને સારા પદાર્થો મળે છે તથા નીરાગ છે અને જેની પાસે સેના કરવાને આજ્ઞાકારી સ્ત્રી અને સેવક લોક છે અને આનન્દથી ગાડો, મોટર, પાલખી આદિક વાહનમાં સહેલ કરે છે તે લોક સર્વ સ્વર્ગનું જ સુખ ભોગવે છે, માટે તે અહીંનું સ્વર્ગ છે. અને જે લોકોને ખાવા પીવાનું પૂર્ણ રીતે મળતું નથી, રહેવાને ઘર નથી, અથવા રોગી રહે છે એવા પ્રકારના કષ્ટથી જેનું જીવન ચાલે છે તે લોક અહીં નરકને જ ભોગવે છે એમ તેઓ કહે છે.

અમાર્થના:—તે સ્લોકનું કથન શંકા સત્ય પણ છે, પરન્તુ પૂર્ણ રીતે સત્ય નથી, કારણ કે તે લોક પ્રુણ પાપનું સ્વર્ગ અને નરક તુલ્ય ફલ અહીં ભોગવે છે એ વાત ખરી છે, પરન્તુ સ્વર્ગ અને નરક નામનાં સ્થાન તો જૂદાં છે જ. તથાપિ તે સર્વ બ્રહ્માણ્ડની અન્તર્ભૂત જ છે. શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તને અનુસાર બ્રહ્માણ્ડમાં ૧. અતલ, ૨. વિતલ, ૩. સુતલ, ૪. તલાતલ, ૫. મહાતલ, ૬. રસાતલ, ૭. પાતાલ, ૮. પૃથિવીલોક, ૯. અન્તરિક્ષ લોક (બુવ:), ૧૦. સ્વર્ગલોક, ૧૧. મહલોક, ૧૨. જનલોક, ૧૩. તપોલોક, અને ૧૪. સત્યલોક (બ્રહ્મલોક) એ ચૌદ જીવન કર્ણાં છે.

ચતુર્દશૈવ સ્થાનાનિ વર્ણિતાનિ મહર્ષિભિઃ ।

લોકાસ્ત્યાનિ તુ ચાનિ સ્યુર્ષેષુ તિષ્ઠન્તિ માનવાઃ ॥વા. પુ.અ. ૧૦૧ સ્તો. ૧૦॥

અર્થ:—જે લોકમાં દેવ મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ (માનવાઃ) રહે છે એવાં મહર્ષિ લોકોએ ચૌદ સ્થાન જ કર્ણાં છે.

આ પ્રમાણથી બ્રહ્માણ્ડની અંદર ૧૪ ભુવન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. એ ૧૪ ભુવનમાં પૃથિવી અને સ્વર્ગ (દ્વૌ.) એ આઠમા અને દશમા ભુવનોની મધ્યમાં નરકસ્થાન છે એમ વેદમાં કહેલું છે.

કસ્યપાદુત્થિતાઃ સૂર્યાઃ । પાપાન્નિર્ઘ્નન્તિ સર્વદા ।

રોદસ્યોરન્તર્દેશેષુ । તન્ન ન્યસ્યન્તે વાસવૈઃ ॥ ઇતિ ॥

કૃ૦ ય૦ વૈ૦ તૈ૦ આ૦, પ્રપા૦ ૧, અનુ૦ ૮ ॥

અર્થ—જે આ દશમ નામના અષ્ટમ સૂર્ય મહાભેદમાં હમેશાં રહે છે તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી તેની ભૂતિવિશેષ રૂપ આરોગાદિ સાત સૂર્ય અને બીજા પશુ હજારો સંખ્યાવાળા સૂર્યરશ્મિ રૂપ દેવો (વાસવ), પૃથિવી લોક તથા દુલોકના મધ્ય દેશમાં આવેલા રૌરવાદિ નરક દેશમાં રહેનાર પાપી પ્રાણીઓને હમેશાં બિલકુલ મારે છે, અને ભારીને તે સૂર્યરશ્મિ રૂપ દેવો (વાસવ) ફરીથી તે પાપીઓને તેજ નરક પ્રદેશમાં ઉત્પાદન કરીને સ્થાપન કરે છે.

તેઽશરીરાઃ પ્રપચન્તે । યથાઽપુણ્યસ્ય કર્મણઃ ।

અપાણ્યપાદકેશાસઃ । તન્ન તેઽયોનિજા જનાઃ ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ—એ નરક સ્થાનમાં એ પાપી લોકમાંથી કોઈ તો પોતાના પાપ કર્મને અનુસાર સંપૂર્ણ અવયવોથી રહિત (અશરીરાઃ), કોઈ હાથથી રહિત, કોઈ પાદ રહિત, તો કોઈ કેશ રહિત વિકૃત શરીર વાળા યજ્ઞને ઉત્પન્ન થાય છે, કોઈ સ્વેદજ કૃમિ આદિ અને કોઈ ઉદ્બિજ્જન વૃક્ષાદિક રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે.

મૃત્વા પુનર્મૃત્યુમાપચન્તે । અઘમાનાઃ સ્વકર્મભિઃ ।

આશાતિકાઃ ક્રમય ઇવ । તત્તઃ પૂયન્તે વાસવૈઃ ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ—એ નરક સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણી એક વાર મરીને ફરી ઉત્પન્ન થાય છે અર્થાત્ પોતાના કર્મને વશ હોઈ હજારો વાર જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. એ બાબતમાં મન્ત્ર આપણને પ્રત્યક્ષ દષ્ટાન્ત આપે છે—આશાતિકા ઇતિ (આશાતિકાઃ આગત્ય શાત્યમાના અસ્માભિરેવ વાઘ્યમાનાઃ). જેવી રીતે લોક, શિર તથા વજ્ર તથા ખાટલો વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલા જૂ, માંકણુ આદિ(આશાતિકા ઇવ)ને જ્યારે જ્યારે દેખે ત્યારે ત્યારે મારે છે, તેવી રીતે પાપી લોકને પણ દેવલોક મારે છે.

વૈવસ્વતે વિવિચ્યન્તે યમે રાજનિ તે જના । યે ચેહ સત્યેનેચ્છન્તે ય ડ
ચાન્ૃતવાદિનઃ ॥કૃ.ય.વે. તૈ.આ. પ્ર૦ ૬. અનુ. ૫ ॥

અર્થ—આ લોકમાં જે મનુષ્ય સત્ય બાપણાદિક પુણ્ય કર્મથી કરવાની ઇચ્છા કરે છે, અને જે મિથ્યા બાપણાદિ પાપ કર્મથી તે સવ નું વિવસ્વાનના પુત્ર યમરાજની સામે તેમના જ્ઞાત્યલોક

આ તો સત્યભાષણાદિ મહાચારથી રહેનારા છે અને આ લોક તો મિથ્યા ભાષણાદિ દુરાચાર કરનારા છે એમ કહીને પુણ્ય કર્મ કરનાર અને પાપ કરનાર બંનેને જૂદા કરે છે. તે પૈકી પુણ્યવાનને સ્વર્ગમાં પહોંચાડે છે, અને પાપ કર્મવાળાને નરકમાં પહોંચાડે છે.

તે રાજન્નિહ વિવિચ્યન્તેઽધાયન્તિ ત્વામુપ । દેવાશ્ચ યે નમસ્યન્તિ બ્રાહ્મણા-
શ્ચાપચિત્સતિ ॥ ,, ,, ॥ ૫ ॥

અર્થ:—જે લોક અહીં દેવલોકની ઉપાસના કરે છે અને જે દાનાદિ વડે બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરે છે—એ બંનેનું પણ, હું યમરાજ । તમારે ત્યાં વિવેચન કરાય છે; અને વિવેચન કરીને તે પૈકી ઉપામક લોકોને બ્રહ્મલોકમાં લઈ જવામાં આવે છે, અને દાનાદિ પુણ્ય કર્મ કરનારને સ્વર્ગ લોકમાં લઈ જવામાં આવે છે. માટે સંપૂર્ણ પ્રાણી તમારી (યમરાજની) પાસે આવે છે જ. (અથ જાયન્તિ).

[અને જે લોક આ દેવાન તથા પિતૃયાણુ રૂપ પુણ્યમાર્ગમાં જવાને યોગ્ય નથી, “ તાનીમાનિ ક્ષુદ્રાણ્યસહુદાવર્તીનિ ભૂતાનિ ભવન્તિ જાયસ્વ મ્નિયસ્વેત્યેતત્તૃતીયં સ્થાનમ્ ॥ ” એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે, તે લોક વારંવાર જન્મતા મરતા ક્ષુદ્ર પ્રાણી (કીટાદિ) થાય છે, એ પ્રકારે છાંડાં ૩૦ અં ૫-૧૦-૮માં પણ કહ્યું છે. વળી “અથ ચ યતૌ પન્થાનો ન વિદુસ્તે કૌટા પતક્કા યદિદં દન્દ્શુકમ્-॥ ૪૦ ૩૦ અં ૬-૨-૧૬ ॥ જે આ બે માર્ગને જાણતા નથી તે લોક કીટ, પતંગ, વીંછી, વગેરે યોનિમાં જાય છે એ બૃહદારણ્યકની પંચામિવિદ્યાની શ્રુતિ પણ એ વાતને કહે છે.]

એ પ્રકારના વેદ મન્ત્રોએ નરકસ્થાન તથા યમપુરી આદિકોનું બુદ્ધ વર્ણન કર્યું છે. તથા પાપી લોકોને માટે ત્યાં જન્મને નરકદુઃખનો ભોગ પણ કહ્યો છે.

પાપ કર્મ કરનાર આસુરી સંપત્તિ વાળાને, નરકપ્રાપ્તિ તથા નરકદુઃખનો ભોગ પછી ફરીથી પૃથિવીમાં નીચ જન્મની પ્રાપ્તિ આદિક ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યાં છે.

તાનહં દ્વિપતઃ કૂરાન્સંસારેષુ નરાચમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસમશુભાનાસુરિન્વેવ યોનિષુ ॥ મં ૦ ગોં ૦ અં ૧૬-૧૯ ॥

અર્થ:—તે સન્માર્ગના વિરોધી તથા સત્પુરુષો તેમજ મારા ઉપર દ્વેષ કરનાર, અતિ નિન્દિત કરે કર્મ કરનાર મનુષ્યોને હું (કર્મફલદાતા ઈશ્વર) વારંવાર નરક રૂપ સંસાર માર્ગમાં જ ફેંકું છું. અને નરક ભોગ ભોગવ્યા બાદ ફરીથી તેમને બ્યાધ, સર્પાદિ આસુરી યોનિમાં ફેંકું છું.

આ પાપકર્મનું ફલ નરકાદિ અને પુણ્યકર્મનું ફલ સ્વર્ગાદિના ભોગ પછી જે પ્રકારે જન્મ થાય છે તેની વ્યવસ્થા “ તથા રહ રમણોચચરણાઃ ” તથા “ અથ ચ રહ કપૂયચરણાઃ ” (છાં ૫-૧૦-૭) એ ઓન્દોગ્ય શ્રુતિમાં કરી છે.

વળી ખીજા કેટલાક લોક એમ કહે છે કે શાસ્ત્રમાં રાચક, ભયાનક અને સિદ્ધાન્ત એવી ત્રણ પ્રકારની વાણી છે. તેમાંની રાચક અને ભયાનક વાણીને ત્યાગ કરીને સિદ્ધાન્તને જ અહણુ કરવા યોગ્ય છે. નરકમાં શિક્ષા આદિ થવા સંબંધી ભયાનક વાણી શાસ્ત્રમાં છે, પરન્તુ કઠિન શિક્ષાના શ્રવણથી પાપ કર્મથી નિવૃત્ત થાય એવા તાત્પર્યથી તે લખી છે એમ તેઓ કહે છે. તે જ પ્રમાણે યજ્ઞાદિક કરવાથી સ્વર્ગ મળે છે અને આ લોકમાં પણ ધનાદિકની પ્રાપ્તિ દ્વારા સુખ મળે છે ઇત્યાદિ જે શાસ્ત્રનું કથન છે તે રાચક વાણી છે-કર્મ કરવામાં રૂચિ વધારવાને માટે છે, માટે કર્મ કરવાની આવશ્યકતા નથી, એમ પણ તેઓ કહે છે. બાકી સિદ્ધાન્ત વાણી સ્વીકાર કરવી જોઈએ. અર્થાત્ કેવલ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિને માટે આત્મવિચારાદિને પ્રતિપાદન કરનારી જે વાણી છે તે જ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે એવું કહે છે.

સમાધાન:—આ વાત પણ બરાબર નથી; કેમકે જે કે ભયાનક વાણી કરથી પાપ કર્મથી નિવૃત્ત થવાને માટે જ છે, તથાપિ તે નિષ્પ્રયોજન નથી. તે વાણી મહાન પ્રયોજન વાળી છે. દૃષ્ટાદિ ભયાનક વાણી સાંભળીને જે ચોરી આદિ પાપોથી નિવૃત્ત થાય તે મહા ફલ મળ્યું સમજવું. તે પછી ચોરી આદિના દૃષ્ટને બતાવનાર શાસ્ત્ર પણ સફળ જ થયું. જે માણસ તે ભયાનક વાણીને મિથ્યા સમજે છે, તે નિર્ભય થઈને ચોરી આદિ અવશ્ય કરશે, અને તેને નરકાદિનું દુઃખ વગેરે પણ મળશે. દષ્ટાન્ત:-જેમ લોકમાં, ખૂન વગેરે કરનારને ફાંસી આદિ દૃષ્ટ દેવાને કાયદો ભયાનક હોવા છતાં પણ તેની ઉપેક્ષા કરી શકાતી નથી. ઉલટું તે કાયદાથી વિપરીત આલનારને કાયદામાં ઠરાવેલી શિક્ષા કરવામાં આવે છે અને તે ભોગવવી પડે છે. અને તે ભયાનક વાણી વાળા કાયદાને માન્ય રાખી જે મનુષ્ય ચોરી આદિથી નિવૃત્ત થાય છે તેની લોકમાં પ્રશંસા થાય છે અને તે સુખી પણ થાય છે. માટે ભયાનક વાણી નિષ્પ્રયોજન નથી.

તેવી જ રીતે રાચક વાણીનું પણ પ્રત્યક્ષ ફળ જોવામાં આવે છે. રડતા બાળકને તેની માતા વિનોદ કરાવવા સાર, “ એક મોટા રાજા હતો, તેને ત્રણ પુત્ર હતા. તેમાંના જે તો ઉત્પન્ન જ થયા નહોતા, અને એક તો માતાના ગર્ભમાં જ રહ્યો નથી. તે ત્રણે પુત્રો અત્યંત અસત્ નગરમાં રહે છે, અને પોતાના શત્રુ નગરમાંથી નીકળી તેઓએ આકાશ માર્ગથી જતાં આકાશમાં સુંદર ફલવાળાં વૃક્ષોને દીઠાં. હાલમાં તે ત્રણે રાજપુત્રો ભવિષ્યત્ નગરમાં શિકાર ખેલતા આનંદમાં રહેલા છે ” એ પ્રકારની કથા સાંભળાવે છે. આ કથા બિલકૂલ અસત્ય છે, છતાં બાલક રૂદન કરવું છોડીને શાન્ત થઈ સાંભળે છે અને હસે છે. એ રીતે મિથ્યા રાચક વાણીનું પણ અહીં પ્રત્યક્ષ ફળ જોતાં, વેદમાંની રાચક વાણી ફલદાયક નથી એમ કહેવાય નહીં, વેદની રાચક વાણી પણ ફલ દેનારી છે. વેદ શાસ્ત્રાદિમાં કહેલાં કર્મ મનુષ્યને અવશ્ય કરવાનાં છે, અને તેનું જે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ આદિ ફળ કહ્યું છે તે પણ અવશ્ય મળવાનું છે. તથાપિ મુમુક્ષુઓને અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે ફલની ઇચ્છાને ત્યાગ કરીને તે કરવાનાં છે. છતાં જે કોઈ ફલત્યાગ કરવામાં સમર્થ નથી, પરન્તુ ફળની ઇચ્છા રાખે છે તેણે ફલની ઇચ્છાથી પણ કરવા યોગ્ય છે; કારણ કે સકામ

કર્મ કરતાં કરતાં દોષ કાલ પછી તે પણ નિષ્કામ થઈ જશે. માટે કાંઈ પણ પ્રકારનાં વેદવચન વ્યર્થ નથી. રાયક, લયાનક, આદિ સર્વ ઉપયોગી જ છે.

પાપના પ્રકાર તથા ફેલ લોજના પ્રકાર.

હવે, પાપ કેટલા પ્રકારનાં છે અને તેનાં ફેલોનો ભોગ કઈ પ્રકારે થાય છે તેનું સામાન્ય રૂપે વિવેચન કરીએ છીએ.

પાપ ત્રણ પ્રકારનાં છે:—૧. માનસિક, ૨. વાચિક (વાહ્યમય), અને ૩. કાષિક. તેમાં પ્રથમ માનસિક પાપનું વર્ણન કરીએ છીએ.]

૧. માનસિક પાપ.

પરદ્રવ્યેષ્વભિધ્યાનં મનસાઽનિષ્ટચિન્તનમ્ ।

વિતયાભિનિવેશશ્ચ ત્રિવિધં કર્મ માનસમ્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ જ્ઞ૦ ૧૨ શ્લો૦ ૫ ॥

અર્થ:—૧. ખીજનું ધન અન્યાયથી ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા, ૨. મનમાં દિંસા, દગો, આદિ અનિષ્ટ કરવાની ઇચ્છા કરવી, તથા ૩. પરલોક છે જ નહીં, દેહ જ આત્મા છે, ઇત્યાદિ પ્રકારનો મિથ્યા આગ્રહ-એ ત્રણ પ્રકારનાં માનસ (મનથી થનારાં) પાપ કર્મ છે.

પરસ્વે નિર્મમા નિત્યં પરદારવિવર્જકાઃ ।

ધર્મલબ્ધાન્નમોક્તારસ્તે નરા સ્વર્ગગામિનઃ।મ.ભા.જ્ઞુ.પ.જ.૧૪૪શ્લો.૧૦-૧૧

અર્થ:—જેને પરાયા ધનમાં મમત્વ નથી, પરસ્વી સમાગમથી રહિત છે, અને ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા અત્રનું ભોજન લેનારા છે તે લોક સ્વર્ગના અધિકારી છે.

આ પ્રમાણથી મનુષ્યને પોતાના અન્તઃકરણને પવિત્ર કરવાને માટે શુદ્ધ અત્રની આવશ્યકતા છે એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે, કેમકે અશુદ્ધ અન્ન ખાનારના અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કદાપિ પણ થતી નથી. કારણ કે ખાધેલા અત્રના સુક્ષ્મ ભાગમાંથી અન્તઃકરણ બને છે. તેથી જે પ્રકારનું અન્ન ખાવામાં આવે તે પ્રકારનું અન્તઃકરણ બને. અન્યાયથી સંપાદન કરેલા ધન વડે અન્નાદિ લઇને તેનો ઉપયોગ કરનારનું અન્તઃકરણ ભજન કરવાથી પણ શુદ્ધ થતું નથી. તે કારણથી પારકા ધનનું અન્યાયથી ગ્રહણ કરવું તેને પ્રથમ પાપ કહ્યું છે.

વળી ખીજનું, અનિષ્ટ કરવાનું ચિન્તન કરવાથી પણ અન્તઃકરણ અવસ્થ મલિન થતું જાય છે. જે આણસ અન્ય પ્રતિ દગો, દિંમા, આદિ અનિષ્ટ કરવાની ઇચ્છા કરે છે તે આખર અવસ્થ દગો વગેરે કરે છે જ. દગો વગેરે કરવાનું ફેલ કદાચિત્ તરત જ મળેલું જોવામાં આવે છે. તેનું દષ્ટાન્ત:—

એક વખત એક પાદશાહનો વજીર સહેલ કરતો કરતો રસ્તેથી જતો હતો. તે વખતે ગામના છોકરાઓ રસ્તામાં ખાડા ખોદીને તેની ઉપર લાકડાની પાતળી સોટીઓ મુકી ઉપર માટી નાંખીને દૂર જઇને ઉભા રહેતા હતા. રસ્તે જનાર કોઈ મનુષ્ય તે ખાડા ઉપર

પગ રાખતો તો તે ખાડામાં પડતો. તે જોઈ ઊંઠરાઓ ખુશી થઈ દસતા હતા. આ ચરિત્રને જોઈ એક દસ વર્ષની ઉંમરનો ઊંઠરા બોલ્યો કે જે માણસ ખીખતે ખાડામાં ગિરાવવા ખાડો ખોદે છે તે પોતે જ ખાડામાં પડે છે. આ વાત સાંભળતાં જ વજરે પાછળ જોયું, અને તે ઊંઠરાને શુદ્ધિમાન સમજી પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેની સાથે વાતચીત કરતાં તેને પોતાની પાંસે નોકર તરીકે રાખવા વિચાર થયો. મહિનાનો ચાર રૂપીઆ પગાર કરાવી હુકો ભરવાના કામને માટે એ ઊંઠરાને નોકર રાખ્યો. વજર જે વખતે કચેરીથી આવે ત્યારે તથા પ્રાતઃકાલાદિ જે જે સમયે હુકો પીવાનો સમય હતો તે તે સમયે તે નિયમસર હુકો પીવાર કરીને પાતો હતો.

થોડા દિવસ બાદ પાદશાહે વજરને કહ્યું:—“ મારી કિંમત કરો, મારી કેટલી કિંમત છે ? ” પાદશાહની વાત સાંભળતાં વજર વિચારમાં પડ્યો—“ હવે શું કરવું ? કદાપિ હું પાદશાહની કિંમત કહું અને તેને પસંદ ન પડી તો ઠીક નહીં થાય ” એવો વિચાર કરીને “ આપની કિંમત પછી કરીશ ” એમ કહી ધર તરફ ચાલ્યો, તથાપિ મનમાં એ જ વિચાર આવતો રહ્યો કે પાદશાહની શી કિંમત કરવી ? એવો વિચાર કરતો કરતો પોતાને ધેર આવ્યો. હુકો ભરનાર ઊંઠરા હુકો ભરીને લાવ્યો. વજર હુકો પીવા લાગ્યો, પરંતુ રાજની માફક શોખથી પીતો નહોતો. ત્યારે તે ઊંઠરા પૂછ્યું “ આપ આજ હુકો જરાખર કેમ પીતા નથી ? મનમાં શો વિચાર છે ? ” વજરે ઊંઠરાને શુદ્ધિમાન સમજીને, પાદશાહે પોતાની કિંમત કરવાને કહ્યું હતું તે સર્વ વાત કહી. ત્યારે ઊંઠરા બોલ્યો કે પાદશાહની કિંમત કરવી તો સહેજ વાત છે, મને લઈ ચાલો તો હું કરીશ. ઊંઠરાને ધીરજતાથી બોલતો જોઈ તેને રાજધાનીમાં લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ખીજે દિવસે ત્યારે વજરે કચેરીમાં ગયો, ત્યારે પાદશાહે પહેલું જ પોતાની કિંમત કરવાને જણાવ્યું. ત્યારે વજરે જણાવ્યું કે મારો હુકો ભરનાર ઊંઠરા આપની કિંમત કરશે, તેમાં મારી કાંઈ જરૂર નથી. આ ઉત્તર સાંભળી પાદશાહે ઊંઠરાને બોલાવવા તરત એક પટાવાળાને મોકલ્યો. પટાવાળાએ જઈને પાદશાહનો સંદેશ કહ્યો. ત્યારે ઊંઠરાએ કહ્યું “ હું તમારી સાથે નહીં આવું, તું પટાવાળો છે, પાદશાહની કિંમત કરનાર મનુષ્યને સત્કાર પૂર્વક લઈ-જવો જોઈએ ” એમ કહીને તેને પાછો મોકલ્યો. પટાવાળાએ જઈને પાદશાહને સર્વ સમાચાર કહ્યા. તેણે વિચાર કર્યો કે વજરનો હુકો ભરનાર નોકર પણ જખરો છે. એવો વિચાર કરીને ઊંઠરાને સત્કાર પૂર્વક લાવવાને સ્વારી તથા પાંચ દસ મનુષ્યને પણ મોકલ્યા, તે ઊંઠરા તેમની સાથે આવ્યો અને તરત કચેરીમાં ઉંચા આસન ઉપર બેઠો.

પછી પાદશાહે ઊંઠરાને પોતાની કિંમત પૂછી. ઊંઠરા કહે છે, “ હું પાદશાહ ! આપના શરીરની કિંમત એક કુટી કોડીની પણ નથી. પરંતુ આપના શરીરમાં પરમાત્માએ જે શક્તિ મૂકી છે તેની કિંમત કરનાર કોઈ નથી. તે પરમાત્માની શક્તિ હોવાથી તેની કિંમતનો પાર નથી. ”

ઊંઠરાની આ શુદ્ધિમતા યુક્ત વાત સાંભળીને પાદશાહ પ્રસન્ન થયો, અને વિચાર કર્યો કે આ ઊંઠરા અમારા વજરથી પણ શુદ્ધિમાન છે. માટે વજરનું સ્થાન તેને આપવું

જોઈએ. એવો વિચાર કરી તરત વજરને હુકમ કર્યો કે તમારી વજરની પદવી આ છોકરાને સોંપી અને તમે તેના હાથ નીચે કામ કર્યા કરો.

પાદશાહનો હુકમ સાંભળી વજરને આશ્ચર્ય થયો, અને મનમાં બહુ દુઃખી પણ થયો. પાદશાહનો હુકમ અવશ્ય માનવો જ પડશે, તેથી પોતાની વજરની પદવી ન જાય તેનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો. અંતમાં છોકરાને મારવાની તરફથી રચી. પોતાના આગમાં જઈને ત્યાં કામ કરનાર મજૂર લોકોને કહ્યું કે કાલે એક છોકરો આગમાં નારંગી લેવાને આવશે, તમે લોકો તેને મારીને કોઈ વૃક્ષની નીચે દાટી દેજો. એવી રીતે છોકરાને મરાવવાનો પક્કા બંદોબસ્ત કર્યો, અને પછી ઘેર આવ્યો. બીજે દિવસે કચેરીમાંથી આવી છોકરાને નારંગી લેવા આગમાં મોકલ્યો. આગમાં જતાં રસ્તામાં વજરનો છોકરો મળ્યો. તે સવારમાં ઘેરથી નીકળી બીજા છોકરાઓ સાથે જુગાર ખેલતો હતો. જુગારમાં પૈસા હારી જવાથી રડતો હતો. તેણે હુકા ભરનાર છોકરાને જોઈને પૂછ્યું કે તું ક્યાં જાય છે? તું અહીં ખેસીને રમ, મારા પૈસા જીતી લે. હુકાવાળા છોકરાએ કહ્યું કે હું તો નારંગી લેવાને આગમાં જઈ છું, મારે ખેલવાનો સમય નથી. તે સાંભળી વજરના છોકરાએ કહ્યું કે ભાઈ હું જઈને નારંગી લઈ આવું છું. એટલામાં તું ખેલી પૈસા જીતી લે, પછી આપણે બંને ઘેર જઈશું. એમ કહી તે નારંગી લેવા આગમાં ગયો અને હુકા ભરનાર છોકરો ખેલવાને બેઠો. વજરનો છોકરો આગમાં પહોંચ્યો. પહોંચતાં જ મજૂર લોકોએ તેને મારીને વૃક્ષની નીચે દાટી દીધો. હુકા ભરનાર છોકરે બધા પૈસા જીતી લીધા, અને વજરના છોકરાને બહુ વાર સુધી પાછો આવતો દીઠો નહોતો ત્યારે તે એકલો ઘેર ચાલ્યો ગયો. ત્યારે વજરે પૂછ્યું કે તું નારંગી લેવાને આગમાં ગયો નથી? છોકરાએ વજરના છોકરાને જે પ્રકારે મળ્યો વિગેરે સર્વ વાત કહી અને જણાવ્યું કે મને જુગાર રમવા ખેસાડી આપનો છોકરો નારંગી લેવા ગયો છે. વજર પોતાના છોકરાના મૃત્યુનો નિશ્ચય કરીને અંતરમાં કલેશ કરવા લાગ્યો, એટલે હુકા ભરનાર છોકરો વજરનું કપટ સમજી ગયો અને વજરને કહેવા લાગ્યો—“સાહેબાં જે બીજાને ગિરાવવા ખાડો ખોદે છે તે પોતે જ ખાડામાં પડે છે એ વાત મેં પહેલાં પણ કહી હતી. આપે મારે માટે ખાડો ખોદ્યો હતો. હવે આપ જ ખાડામાં પડ્યા. હવે શોક કરવાથી કોઈ વળશે નહીં.” વજર હાથ ધસતો રહ્યો.

આ પ્રકાર કુટી કોડી જેટલી પણ જેની કિંમત નથી એવા તુચ્છ શરીરના નિર્વાહને માટે જે મનુષ્ય બીજાને દગ્ગે વગેરે અનીતિ કરે છે, તે પોતે અવશ્ય તેનું ફળ ભોગવે છે. માટે વિવેકી મનુષ્યોએ આ દષ્ટાન્તથી એવો સાર લેવાનો છે કે એવું પાપ કદાપિ ન કરવું.

વળી જે મિથ્યા હક કરનાર મનુષ્ય છે તેને કદાપિ વિવેક થવાનો સંભવ નથી. મિથ્યા હકી, “હું સુદ્ધિમાન છું” એમ સમગ્રીને કથ્યાણુ માર્ગથી વિપરિત ચાલે છે. મિથ્યા હક કરનાર આગક છે. અગ્નીની પણ આગકની માફક હકી હોય છે, અને પોતે યોગી ન હોવા છતાં પોતાને યોગી માનનાર પણ હકી હોય છે, વળી અવિવેકી રાગ્ન પણ વિશેષે કરીને હકી હોય છે, તેના લોક દુર્મેશાં અનર્થના ભાગી જેવામાં આવે છે. વ્યવહાર

તથા પરમાર્થ યનેમાં હક અનર્થનું કારણ હોવાથી પાપ રૂપ છે, તેથી મનુષ્ય માત્રે હકનો પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

૨. વાહુમય પાપનું વર્ણન.

મનથી ચત્રાર પાપની તુલ્ય વાણીનું પણ પાપ હોય છે. માટે માનસિક પાપનું વર્ણન કરીને હવે વાચિક (વાહુમય) પાપનું વર્ણન કરીએ છીએ.

પારુષ્યમનૃતં ચૈવ પૈશુન્યં ચાપિ સર્વશઃ ।

અસંવદ્મપલાપશ્ચ વાહુમયં સ્યાચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ મં ૨૨-૬ ॥

અર્થ—કઠોર વાણી, તથા મિથ્યા વચન, તથા સર્વ પ્રકારની આડી, તથા નિષ્પ્રયોજન દેશાદિ સંબંધી વાર્તા (જેથી કે-કાકસ્ય કતિ વા દન્તા મેપસ્યાણ્ડં કિયત્પલમ્ । કા વાર્તા સિન્ધુસૌવીરે ઘપા મૂલ્લેવિચારણા ॥ અર્થ:—કાગડાના દાંત કેટલા હોય છે, બકરાના અંડનું વજન કેટલું હશે, સિન્ધ તથા સુવીર દેશના લોક (સૌવીર)માં શી વાતો ચાલતી હશે, એ પ્રકારનો મૂર્ખનો વિચાર અસંબદ્ધ પ્રલાપ કહેવાય છે. આ ચાર પ્રકારનાં વાણીનાં પાપ છે.

પૃથિવ્યાં ત્રીણિ રત્નાનિ અન્નમાપઃ સુમાપિતમ્ ।

મૃદૈઃ પાપાણસ્વપ્નેષુ રત્નસંજ્ઞા વિધીયતે(અમિધીયતે) ॥ ચા. ની. અ. ૧૪ સ્તો. ૧ ॥

અર્થ:—પૃથિવીમાં અન્ન, જલ અને પ્રિય વાણી એ ત્રણ રત્ન છે, છતાં મૂઢ લોકોએ હીરા આદિ પથ્થરના ટુકડાનાં “રત્ન” નામ રાખ્યાં છે.

પરન્તુ તે બરાબર નથી, કેમકે રત્ન શબ્દનો પ્રયોગ સાધારણ રીતે ઉત્તમ વસ્તુમાં કરાય છે મનુષ્યોને માટે તે જ ઉત્તમ વસ્તુ છે જેની દ્વારા પ્રાણની રક્ષા થાય. પ્રાણની રક્ષાને માટે વિશેષ કરીને અન્ન તથા જલની જ આવશ્યકતા છે. શૂખ્યા તરસ્યા માણસને અન્ન જલ મળવાથી જ તે બચી શકે છે. પરન્તુ રૂપીઆ અથવા હીરા આદિ મળવાથી તેની રક્ષા થઈ શકતી નથી. માટે અન્ય રત્નો કરતાં અન્ન જળની શ્રેષ્ઠતા છે.

તેની જ રીતે બ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં પ્રિય વાણી (સુમાપિતમ્) અત્યન્ત પ્રયોજન વાળી છે. કેટલાએ વીતરાગ મનુષ્યો એવા જોવામાં આવે છે કે કરોડો રૂપીઆ આપવાથી પણ પ્રસન્ન થતા નથી. પરન્તુ મધુર વાણી બોલવાથી પ્રસન્ન થાય છે. તેટલા માટે તે પણ અન્ય (હીરા આદિ) રત્નો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

એ રીતે અન્નાદિ ત્રણ પદાર્થનાં જે “રત્ન” નામ કહ્યાં તે મુખ્ય છે. હીરા આદિ-કોનાં જે રત્ન નામ છે તે ગૌણ છે.

યસ્માન્ન પ્રિયમિચ્છેત્તુ તસ્ય ઘ્રૂયાત્સદા પ્રિયમ્ ।

વ્યાધો મૃગવધં કર્તુ ગીતં ગાયતિ સુસ્વરમ્ ॥ ચાં નીં ૬૦ અં ૧૪-૧૦ ॥

અર્થ:—જેની સાથે આપણે પ્રેમ રાખવાની ઇચ્છા રાખતા હોઈએ તેની સાથે હમેશાં પ્રિય બોલવું તે જ પ્રેમ રહેવાનો ઉપાય છે. જેમ કીલ તથા અન્ય શિકારી ઋણુ

મૂળને મારવાને માટે સુન્દર સ્વર સહિત ગીત ગાય છે, ત્યારે ગાયનમાં મોહિત થઇને મૂળ આવીને ગાયન સાબળતા સાંભળતા મસ્ત થઇને નાચવા લાગે છે તે વખતે તેા લોક તેને મારે છે.

કોડતિમારઃ સમયાનાં કિં દૂરં વ્યવસાયિનામ્ ।

કો વિદેશઃ સુવિદ્યાનાં કઃ પરઃ પ્રિયવાદિનામ્ ॥ ચાંનીંદં ૭૦ ૩-૧૩ ॥

અર્થઃ—સમર્થ મનુષ્યોને માટે કોઈ પણ કાર્ય બોલ્ય રૂપ નથી. ઉદ્યમી મનુષ્યોને માટે કોઈ પણ વસ્તુ દૂર નથી અર્થાત્ ઉદ્યમીને સર્વ વસ્તુ પાસે જ છે. તેમજ વિદ્યાનુ મનુષ્યને કોઈ પણ પરદેશ નથી અર્થાત્ વિદ્યાનુ કોઈ પણ દેશમાં જાય તો પણ સ્વદેશની માફક નિર્વાહ કરી શકે છે, અને હમેશાં પ્રિય બોલનારનો કોઈ પણ શત્રુ થતો નથી, કેમકે પ્રિય વાણીથી તે સર્વને વશ કરી લે છે.

યયા જિહ્વેન્દ્રિયાહ્વાદઃ પદ્મસૈઃ સંપ્રપદ્યતે ।

તયા શ્રોત્રેન્દ્રિયાહ્વાદો વચોભિઃ સુધિય સ્મૃતઃ ॥દેવીં માં ૭૦ ૧, સ્ત્રોં ૧॥

અર્થઃ—જેવી રીતે છ રસ વડે શુદ્ધવા હન્દ્રિયને આનન્દ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે શ્રોત્રેન્દ્રિયનો આનન્દ પ્રિય વાણીથી થાય છે એમ શુદ્ધિમાનુ લોકો કહે છે.

અશ્રોત્રાઃ ફણિનઃ કામં મુચ્ચન્તીહ નમોગુણૈઃ ।

॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—શ્રોત્રેન્દ્રિયથી રહિત સર્પ પણ શબ્દોથી મોહિત થાય છે. સર્પોને નેત્ર તથા શ્રાવણ જૂદા જૂદા નથી. સર્પ નેત્રથી દેખે છે તેમ નેત્રથી જ સાંભળે છે, તેથી સર્પને શાસ્ત્રમાં “અક્ષિકણુ” કહ્યો છે. જ્યારે સર્પ જુએ છે ત્યારે તે સાંભળતો નથી; અને જ્યારે સાંભળે છે ત્યારે દેખતો પણ નથી. વળી—

પરાપવાદપૈશુન્યમનૃતં ચ ન માપતે ।

અન્યોદ્વેગકરં ચાપિ તોષ્યતે તેન કૈશવઃ ॥વિ. પુ. અંશ. ૩, અ. ૮ સ્ત્રો. ૧૩॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય ખીજની નિન્દા કરતો નથી, તથા ચાડી પણ કરતો નથી, તથા ખીજને ઉદ્વેગ થાય તેવી વાણી બોલતો નથી તેના તેવા આચરણથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે.

લભ્યતે સ્વલુ પાપીયાન્ નરોઽનુપ્રિયવાગિહ્ ।

અપ્રિયસ્ય હિ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥ મ.મા.સમા.પ.અ. ૬૪-૧૬ ॥

અર્થઃ—આ જગતમા પ્રિય લાગે તેવું બોલનાર છતાં પાપી (કપટી) મનુષ્ય અનેક જ્ઞેવામાં આવે છે. પરન્તુ ખીજને અપ્રિય હોવા છતાં જે પથ્ય (હિતકર) હોય તેવી વાણી બોલનાર તથા તેનો શ્રોતા યોગ્ય જ મળે છે. જાવ એ છે કે કેટલાક મનુષ્ય બહુ જ મીઠી વાણી બોલે છે—અંતરમા કપટ રાખી ટેડો વ્યવહાર કરે છે પરન્તુ તેની તેવી મીઠી વાણી શુભરૂપ નથી. તે પાપનું કારણ હોવાથી દુર્ગુણુ જ છે. માટે નિષ્કપટી શુદ્ધ વ્યવહાર કરનાર

મનુષ્યની મધુર વાણીને જ અહીં મધુર વાણી કહી છે. કોઈ કોઈ મધુર વાણી હિતકર હોતી નથી. પરંતુ કદુ વાણી પણ હિતકર હોય છે. શુદ્ધ વ્યવહાર વાળો સાચો માણુસ હમેશાં ધીમ્મના હિતને જ આહે છે. તેથી તે અહિત પ્રિય વાણી પણ બોલતો નથી, પરંતુ હિતકર હોય કદુ વાણી પણ બોલે છે. આ પ્રકારની વાણી બોલનાર તથા સાંભળનાર બંને દુર્લભ છે. હિતકર છતાં કદુ વાણીનો શ્રોતા પણ દુર્લભ છે, કેમકે તેની વાણી સહન કરવી મુશ્કેલ છે. આ બંને પ્રકારના મનુષ્ય ઉત્તમ છે, તેમાં પ્રિય હોય, હિતકર હોય તથા સત્ય હોય એવી વાણી સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે ત્યાં સુધી અને ત્યાં સુધી તેની વાણી જ મનુષ્યે બોલવી જોઈએ. નહિં તો સત્ય અને હિતકર વાણી અપ્રિય હોય તોપણ તે કહેવી જોઈએ. પરંતુ અહિતકર પ્રિય વાણી તથા મિથ્યા વાણી તથા અપશબ્દ આદિ કદાપિ નહીં બોલવા જોઈએ એવો ભાવ છે. એ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ પણ છે:—

તસ્માન્નાહ્મણેન ન મ્લેચ્છિતૈર્વા નાપભાષિતૈર્, મ્લેચ્છો વા યદપશદ્ધઃ ।

અર્થ:—માટે ઈશ્વરપ્રાપ્તિની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યે અસત્ય બાપણુ તથા બ્રષ્ટ (અશુદ્ધ) તથા અપશબ્દાદિ નહીં બોલવા જોઈએ, કારણુ જે અપશબ્દ છે તે મ્લેચ્છ જ છે અર્થાત્ મ્લેચ્છને બોલવા યોગ્ય છે.

વેદાધ્યયનસંપન્નઃ શાસ્ત્રાસક્તઃ સુમૃષ્ટવાક્ ।

ધર્માલ્યાનપરો નિત્યં નરકં ન સ પશ્યાત ॥સ્કા. પુ. સ્વ. ૬ અ. ૨૬ શ્લો ૭૦॥

અર્થ:—વેદાધ્યયન યુક્ત, તથા શાસ્ત્રમાં પ્રીતિ વાળો, તથા મધુર વાણી બોલનાર, તથા હમેશાં ધર્મનું કથન કરનાર મનુષ્ય કદાપિ નરક દેખતો નથી. વળી—

નિત્યં મનોપહારિણ્યા વાચા પ્રદાદયેજ્જગત્ ।

ઉદ્વેજયતિ મૂતાનિ ક્રૂરવાગ્ધનદોઽપિ સન્ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૧ શ્લો૦ ૧૬૫ ॥

અર્થ:—મનોહર વાણીથી મદા જગતને પ્રસન્ન રાખવું, કેમકે કુબેરની સમાન ધનદાતા હોય તોપણ ક્રૂર વાણીનો પ્રયોગ કરનાર મનુષ્ય પ્રાણીઓને ઉદ્વેગ કરતા છે.

હૃદિ વિદ્ધ્વ ઇવાત્યર્થં યથા સંતપ્યતે જનઃ ।

પીડિતોઽપિ હિ મેધાવી ન તાં વાચમુદીરયેત્ ॥ „ ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થ:—હૃદયમાં વિધાયલાની માફક જે વાણીથી લોક સંતાપ પામે છે તેવી વાણી શુદ્ધિમાન મનુષ્યે પીડિત થવા છતાં પણ બોલવી નહીં જોઈએ.

પ્રિયમેવાભિધાતવ્યં નિત્યં સત્સુ દ્વિપત્સુ વા ।

શિલ્પીવ કોકાં મધુરાં વાચં વ્રૂતે જનઃ પ્રિયઃ ॥ „ ॥ ૧૬૭ ॥

અર્થ:—સંજ્ઞન હોય કે દુર્જન હોય સર્વની પ્રતિ નિત્ય પ્રિય વચન જ બોલવું જોઈએ. જે માણુસ મધુરની પેઠે મધુર બોલે છે તે મનુષ્ય સર્વને પ્રિય લાગે છે.

મદરક્તસ્ય હંસસ્ય કોકિલસ્ય શિરવિહનઃ ।

હરન્તિ ન તથા વાચો યથા વાચો વિપશ્ચિતામ્ ॥ ૧૬૮ ॥

અર્થ:—મદ યુક્ત હંસ તથા કોયલ અને મધુરની વાણી મનનું એવું હરણ કરતી નથી, જેવું વિવેકી માણસોની મધુર વાણી કરે છે.

યે પ્રિયાણિ પ્રમાપન્તે પ્રિયમિચ્છન્તિ સત્કૃતમ્ ।

શ્રીમન્તો વન્દ્યચરિતા દેવાસ્તે નરવિગ્રહાઃ ॥ ૧૬૯ ॥

અર્થ:—જે માણસ પ્રિય વચન બોલે છે, તથા સત્કાર સહિત સર્વનું પ્રિય ધૃષ્ટે છે શ્રીમાન છતાં અપલક્ષણુ રહિત છે, અને જેવું આરિત્ય વન્દ્ય (પ્રશંસનીય) છે તે લોક મનુષ્યન આકાર વાળા હોવા છતાં દેવતા જ છે.

ન હીદૃશં સંવનનં ત્રિપુ લોકેષુ વિદ્યતે ।

દયા મૈત્રી ચ ભૂતેષુ દાનં ચ મધુરા ચ વાક્ ॥ ૧૭૦ ॥

અર્થ:—સર્વ ભૂતો ઉપર દયા, તથા મિત્રતા, તથા દાન, તથા મધુર વાણી—એ વશીકરણ ત્રણે લોકમાં બીજું કંઈ નથી.

શસ્ત્રથી કાઈ એટ લાગી હોય તો તે આપધથી થોડા દિવસમાં રૂઝી જાય પરંતુ કઠોર વાણી રૂપ આણુનો જખમ રૂઝાતો નથી.

વાક્સાયકા વદનાન્નિષ્પતન્તિ ચૈરાહતઃ શોચતિ રાત્ર્યહાનિ ।

પરસ્ય નામર્મસુ તે પતન્તિ તાન્પણ્ડિતો નાવસૃજેત્પરેણામ, મા. ડ. પ. અ. ૩૪-૮ ।

અર્થ:—મુખમાંથી નિકળેલા વચન રૂપી વાણુ (સાયકાઃ) મર્મસ્થાનોમાં જ લાગે છે અને તેથી મનુષ્ય રાત્રિ દિવસ શોક કરે છે, માટે વિવેકી મનુષ્યે તે વાણુને ખીંચીને ઉપર ચલાવવાં નહીં. (જે સ્થાનમાં એટ લાગવાથી મનુષ્ય અવસ્થ મરી જાય છે તે સ્થાનનું નામ “ મર્મસ્થાન ” છે.)

અભ્યાવહતિ કલ્યાણં વિવિધં વાક્ સુભાષિતા ।

સૈવ દુર્ભાષિતા રાજત્રનર્યાયોપપદ્યતે ॥મ૦ મા૦ ઉ૦ પ૦ અ૦ ૩૪ શ્લો૦ ૭૫

અર્થ:—હે રાજન! મીઠી વાણી કલ્યાણને વધારનારી છે, અને તેજ વાણી ક હોય તો અનર્થકારી થાય છે.

રોહતે સાયકૈવિદ્ઢં વનં પરશુના હતમ્ ।

વાચા દુરુઢતં ચીમત્સં ન સંરોહતિ વાક્સતમ્ ॥ ૧૭૧ ॥

અર્થ:—વાણુનો ધા થોડા દિવસમાં રૂઝે; કાવાડા વડે કાપેલું વૃક્ષ ફરી વધે; પરંતુ ખોલત્સ વચનની ધા કદાપિ રૂઝતો નથી.

માટે મનુષ્યોએ કઠોર વાણી બોલવી તે પણ ઉચિત નથી.

પરુપં ચે ન ભાપન્તે કટુકં નિપ્તુરં તથા ।

અપૈશ્ચન્યરતાઃ સન્તસ્તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ મ.મા.અનુ.પ.અ. ૧૪૪ શ્લો. ૨૨ ॥

અર્થઃ—જે લોક કડોર તથા કટુ અને દયા રહિત વાણી બોલતા નથી તથા આડી યુગલી કરતા નથી તેવા સત્પુરુષો સ્વર્ગમાં જાય છે.

ચે વર્જયન્તિ પરુપં પરદ્રોહં ચ માનવાઃ ।

સર્વભૂતસમા દાન્તાસ્તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય કડોર વાણીનો ત્યાગ કરે છે તથા કાઠનો દ્રોહ કરતા નથી, અને સર્વ પ્રાણીઓ પ્રતિ સમદષ્ટિ વાળા છે તે સ્વર્ગમાં જાય છે

શ્લક્ષ્ણાં વાણીં નિરાવાધાં મધુરાં પાપવર્જિતામ્ ।

સ્વાગતેનાભિભાપન્તે તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—જે લોક મૃદુ તથા કાઠને પણ બાધ ન કરે તેવી તથા મધુર અને પાપથી રહિત વાણી સ્વાગત સહિત બોલે છે તે લોક સ્વર્ગગામી થાય છે.

શઠમલાપાદિરતા વિરુદ્ધપરિવર્જકાઃ ।

સૌમ્યમલાપિનો નિત્યં તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—જે માણસ બીજને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરનારી તથા વચના યુક્ત વાણી બોલતા નથી, તથા આ લોક અને પરલોક વિરુદ્ધ કાર્ય કરતા નથી, પરંતુ હમેશાં પ્રિય વચન કલા કરે છે તેઓ સ્વર્ગગામી થાય છે.

ન કોપાદ્વચાહરન્તે ચે વાચં હૃદયદારણીમ્ ।

સાન્ત્વં વદન્તિ ક્રુદ્ધાઽપિ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—જે લોક કાઠથી પણ બીજનાં હૃદયવેધક વાણી બોલતા નથી, પરંતુ ક્રુદ્ધ છતાં મધુર અને પ્રિય વાક્ય (સાન્ત્વમ્) બોલે છે તેઓ સ્વર્ગગામી હોય છે.

પવિત્ર વાણી મનુષ્યોને મહાત્મા બનાવી દે છે, અને કડોર વાણીથી તિરસ્કાર પામે છે તેનું દષ્ટાન્ત નિચે પ્રમાણે—

એક અવધૂત મહાત્મા કૌપીન માત્ર રાખતા હતા. ગામમાં જઈને બિદ્યાવૃત્તિથી નિર્વાહ ચલાવતા હતા. એક રોજે ગામમાં બિદ્યાને માટે ગયા. ત્યારે એક શ્વાન તેમને બેઠને ભસવા લાગ્યો. મહાત્માએ તેને પૂછ્યું કે અમે તો સાધુ છીએ, અમને બેઠને શા માટે ભસે છે ? શ્વાને મહાત્માનું વચન સાંભળી ઉત્તર આપ્યો—“શું તમે એકલા જ મહાત્મા છો ? શું હું મહાત્મા નહીં ? જો તમે કહો કે અમે વસ્ત્ર રાખતા નથી તથી અમે મહાત્મા છીએ, તો વસ્ત્રનો ત્યાગ તો મારામાં તમારાથી વધારે છે. હું તો દિગંબર છું. કૌપીન પણ રાખતો નથી. જો કહો કે અમે ધર પણ છોડ્યું છે, તો તમે તો રહેવાને

પર્ણકૂટી બનાવી છે; હું તો ખાલી મેદાનમાં જ પડી રહું છું. તેથી ઘરનો ત્યાગ પણ મારામાં અધિક છે. જે કહેા કે અમે આવને મારે ઘેર બનાવતા નથી પરન્તુ બિલ્લા માગી લાવીને ખાઈએ છીએ, તો તમે ઝેળાને લઈને જાઓ છો અને પર્ણકૂટીમાં બેસીને ખાઓ છો; હું તો પેટ સિવાય બીજી ઝેળા રાખતો નથી, અને માટીમાં કે ધૂળમાં અથવા પાપાણાદિ કાષ્ટપણ સ્થાનમાં મૂકા તોપણ ત્યાં જ ખાઈ લઉં છું, તેમાં પણ મારી અધિકતા છે. એ સર્વ શુભ તમારાથી મારામાં અધિક છે. છતાં તમે મહાત્મા અને હું નહીં તેવું શું કારણ છે?" આ પ્રમાણે શ્વાનનું વચન સાંભળીને મહાત્માએ કહ્યું—“ભાઈ, તું જે વાત કહે છે તે સર્વ ખરાબર છે. ત્યાગ તારામાં અમારાથી અધિક છે. પરન્તુ જે અમારામાં નથી એવો એક દુર્ગુણ તારામાં અધિક છે. તે કયો છે? તે એ જ કે તું અમને બોધને લસ્યો. તે અમારામાં નથી. અમે કાષ્ટને બોધને ‘આવો બેસો; રાજ છે, પ્રસન્ન છે?’ એવા સ્વાગતની સાથે મધુર વાણી બોલીએ છીએ, અને કાષ્ટની સામે બસતા નથી. તારાથી અમારામાં ત્યાગ ઓછો હોવા છતાં પણ મધુર અને કામળ વાણી બોલવાના કારણથી અમને મહાત્મા કહે છે. તું પૂરેપૂરા ત્યાગી છે, તથાપિ મધુર વાણી બોલતો નથી અને બસવાનો જ સ્વભાવ રાખ્યો છે. તેથી તું શ્વાન ને શ્વાન જ રહ્યો. ત્યાગીની ખરાબર તારામાં મધુર વાણી હોવા તો તારી ખરાબર કાષ્ટ નહીં. પરન્તુ આ બસવું ઇત્યાદિએ તને શ્વાન બનાવ્યો છે.” આ પ્રકારના મહાત્માનાં વચન સાંભળીને શ્વાન શરમાઈ ગયો.

એવી રીતે જે કંઠાર વાણી બોલે છે તે મનુષ્યને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી, અને તેના સપૂર્ણ શુભ દંકાષ્ટ જાય છે, શોભા મળતી નથી. માટે મનુષ્યે હમેશાં મધુર તથા સત્ય વાણી બોલવી બોધએ.

કંઠાર વાણીની માફક મિથ્યા ભાષણ પણ પાપ જ છે. મિથ્યા ભાષણ કરનાર સત્ય વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

આત્મહેતોઃ પરાર્થે વા નર્મહાસ્યાશ્રયાત્તથા ।

યે મૃપા ન વદન્તીહ તે નરાઃસ્વર્ગગામિનઃ ॥ મ.મા.અનુ.પ.બ. ૧૪૪ શ્લો. ૧૯ ॥

અર્થ:—પોતાના કાર્યને માટે, અથવા બીજાને નિમિત્તે, અથવા હાંસી બેસીને આશ્રય લઈને પણ, જેઓ આ લોકમાં મિથ્યા બોલતા નથી તે લોકે સ્વર્ગ જનારા છે. વળી—

વૃત્યર્થ ધર્મહેતોર્વા કામકારાત્તથૈવ ચ ।

અનૃતં યે ન ભાષન્તે તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—પોતાની હુવિકાને માટે, અથવા ધર્મને નિમિત્તે, અથવા સ્વેચ્છા પૂર્વકે જેઓ મિથ્યા વચન બોલતા નથી તે સર્વ સ્વર્ગગામી છે.

અમેઘ્યો વૈ પુરુષો યદનૃતં વદતિ ॥શંપ૦બ્રાંપ્ર૦૧, બં૦૧, ત્રાં૦૧, કં૦ ૧॥

અર્થ:—જે માણસ મિથ્યા ભાષણ કરે છે તે અપવિત્ર છે.

પર્યાદિક કર્મ કરતી વખતે યજ્ઞમાન કોઈ મિથ્યા ભાષણુ કરે તો તેને યજ્ઞનું ફળ મળતું નથી. માટે પ્રથમથી જ મિથ્યા વચનના ત્યાગનું વ્રત ધારણુ કરવામાં આવે છે:—

અમે વ્રતપલે વ્રતઞ્ચરિણ્યામિ તચ્છકેયં તન્મે રાધ્યતામ્ ।

શ૦ પ૦ ત્રા૦ પ્ર૦ ૧, અ૦ ૧, ત્રા૦ ૧ ક૦ ૨ ॥

અર્થ:—હે વ્રતનું પાલન (રક્ષણુ) કરનાર અગ્નિ દેવ ! હું મિથ્યા વચનના ત્યાગ રૂપ વ્રતને ધારણુ કરું છું. તે વ્રત ધારણુ કરવામાં હું સમર્થ થાઉં, અને તે માંડે વ્રત સમૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ.

આ પ્રકારના વેદમન્ત્રે, મિથ્યા ભાષણુ કરનારને પુણ્ય કર્મ કરવાથી પણ ફલનો અભાવ કહ્યો છે. વળી—

તેપામસૌ વિરજો વ્રહ્મલોકો ન યેષુ જિહ્મમૃતં ન માયા ચેતિ ।

પ્રશ્ન૦ ઉ૦ પ્ર૦ ૧ મં૦ ૧૫ ॥

અર્થ:—જે ઉપાસકોમાં કુટિલ (કપટ) વાણી, અને મિથ્યા ભાષણુ, તથા માયા આદિક દોષ નથી તે લોકને જ એ સુવાદિ દોષ રહિત બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. (અંતર-માં કંઈક રાખીને બહાર બીજાં કંઈ પ્રકટ કરવું તેનું નામ 'માયા'.)

આ શ્રુતિ મિથ્યા તથા કપટયુક્ત આદિ વાણી બોલનારને પુણ્ય લોકની અપ્રાપ્તિ સ્પષ્ટ કહી છે.

અનૃતં તમસો રૂપં તમસા નીયતે હ્યયઃ ।

તમોઽસ્તા ન પશ્યન્તિ પ્રકાશં તમસાઠ્ઠતમ્ ॥ મ૦ મા૦ શા૦ પ૦ અ૦ ૧૯૦—૨ ॥

અર્થ:—મિથ્યા ભાષણુ કરવું તે જ અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. અજ્ઞાનથી અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કારણથી અજ્ઞાની મનુષ્ય કંઈ પણ યોગ્ય વા અયોગ્યને જનશુતા નથી, કારણ કે તેમની શુદ્ધિનો પ્રકાશ અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત થયેલો હોય છે.

બ્રહ્મઞ્ના વા સ્મૃતા લોકે યે ચ સ્ત્રીવાલયાત્તિનઃ ।

મિત્રદ્રુહઃ કૃતઘ્નસ્ય તે તે સ્પુર્ણવતો મૃપા ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૮ શ્લો૦ ૯૦ ॥

અર્થ:—લોકમાં બ્રહ્મહત્યા કરનારને જે પાપ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તથા સ્ત્રી અથવા પાળકની હત્યા કરનારને જે પાપ કહ્યું છે, તથા મિત્રદ્રોહી તેમજ કૃતઘ્નને જે પાપ કહ્યું છે તે સર્વ પાપ મિથ્યા ભાષણુ કરનારને લાગે છે.

ન રૂપમનૃતસ્યાસ્તિ નાનૃતસ્યાસ્તિ સંતતિઃ ।

નાનૃતસ્યાધિપત્યં ચ કુત્ત એવ ગતિઃ શુભા ॥ મ.મા.ઉ.પ.અ. ૧૦૭—શ્લો. ૯ ॥

અર્થ:—મિથ્યા બોલનાર મનુષ્યને શરીરની શેલા, તથા સંતતિ (પ્રજા), તથા પ્રભુતા આદિ કંઈ હોતું નથી. તો પછી ઉત્તમ ગતિ મળવાની તો મેલાવના જ ક્યાંથી હોય ? વળી—

સમ પ્રુહપાનિતથ પરતથ હન્તિ મનસાડપિ ગુરોરચૂતમ્ । વદન્નલ્પેષ્વયંષુ ॥

ગૌ૦ ઘ૦ સૂ૦ પ્ર૦ ૩, જ૦ ૫ સૂ૦ ૩૧ ॥

અર્થ:—અહ્ય કારણે પણ જે ગુરુજનો (માતા, પિતા, ગુરુ એ ત્રણ)ની આગળ મનથી પણ જુદું બોલે છે તેની પાછલી સાત પેઢી અને આગળની સાત પેઢી નષ્ટ થાય છે. તે કારણથી આપણા પૂર્વજો કેટલી પણ વિપત્તિ પડે તોપણ મિથ્યા ભાષણ નહોતા કરતા. સત્યનું પાલન કરવાને માટે ત્રાણત્યાગ કરવાને પણ તૈયાર થતા હતા. આ શ્લોકમાં ગુરુજનોની આગળ મિથ્યા ભાષણ ન કરવું તેનો અર્થ એવો નથી કે ખીજાઓની આગળ તો મિથ્યા ભાષણ કરવું. ખીજાની આગળ મિથ્યા ભાષણ કરવાથી પાપ તો છે જ. પરંતુ ગુરુજનોની આગળ બોલેલા મિથ્યા ભાષણથી મહાન પાપ લાગે છે એવો ભાવ છે.

એક વાર રામચન્દ્રજીને સ્વર્ગ લોક જવાનો સંદેશો કહેવાને દૂત આવ્યો. તેની સાથે એકાન્તમાં વાત કરવાને માટે બહાર પહેરો ભરવા લક્ષ્મણજીને રાખી તેમને કહ્યું કે દૂતની સાથે વાતચીત કરતા દરમ્યાનમાં જે કોઈ અમારી પાસે આવશે તો તેને મારીશું. એમ કહીને દેવદૂતની સાથે એકાન્તમાં વાત કરવા ગયા. એટલામાં દુર્વાસા મુનિ આવ્યા, ત્યારે પહેરામાં બેઠેલા લક્ષ્મણજીએ કહ્યું કે ભાઈ ખીજા કાર્યમાં વ્યગ્ર છે, આપ થોડી વાર રાહ જુઓ. લક્ષ્મણની વાત સાંભળતાં જ મુનિ કોપાયમાન થયા અને કહ્યું કે હમણાં શાપ દષ્ટને કુલનો નાશ કરું છું. એટલે કુલના નાશના કરથી પોતાના મૃત્યુને કષ્ટક કરી અંદર રામચન્દ્રજીની પાસે જઈને ઋષિ આવ્યાની વાત કહી. એટલે રામચન્દ્રજીએ આવીને ઋષિની પૂજા કરી. એટલામાં લક્ષ્મણે રામચન્દ્રજીના હાથમાં એક તલવાર આપી કહ્યું:—

एतत्स्त्रं गृहीत्वाशु मां प्रभो चिन्निपातय ।

येन ते स्यादृतं वाक्यं प्रतिज्ञातं च यत्पुरा ॥स्कं.पु.ख. ૬, જ. ૧૦૦શ્લો. ૩॥

અર્થ:—હે પ્રભો! આપ આ તલવાર લઈને મને મારી નાખો, જેથી આપે પહેલાં પ્રતિજ્ઞા કરેલી વાણી સત્ય થાય.

આ વાત સાંભળી રામચન્દ્રજી બહુ દુઃખી થયા. પોતાની પ્રતિજ્ઞાના ભંગના બધથી લક્ષ્મણજીને કહે છે:—

ब्रज लक्ष्मण मुक्तस्त्वं मया देशान्तरं द्रतम् ।

त्यागो वाद्य वधो वाय साधूनामुभयं समम् ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—હે લક્ષ્મણ! હું તારો ત્યાગ કરું છું. માટે તું અહીંથી શીઘ્ર દેશાન્તરમાં ચાલ્યો જા. સાધુ પુરુષોનો ત્યાગ તેમ વધ અને ગુણ્ય છે.

હાલના સમયના સોડાને ભાઈ આદિનો ત્યાગ કરવો કોઈ કંઈ વાત નથી. તથાપિ રામચન્દ્રજીને બહુ કંઈ લાગ્યું; કારણ કે તેમના હૃદયમાં નાના તથા મોટા ભાઈનો અન્યોન્ય પ્રેમ તથા પુત્રપુત્રિ બહુ આશ્ચર્યકારક હતી. અને તે પ્રેમને તેઓ ધર્માનુસાર હાથમ

રાખવા માગતા હતા. હાલના સમયમાં એક નકામા ધર અથવા દસ રૂપીઆને માટે મોટા કે નાના ભાઈને મારવા તૈયાર થનાર ઘણા મળે છે. એવી ક્ષુદ્ર શુદ્ધિવાળા તે લોક નહોતા.

રામચન્દ્રજીની સાથે વનમાં જવાની લક્ષ્મણજીને કોઈ આવશ્યકતા નહોતી. તથાપિ લક્ષ્મણજીને રામચન્દ્રજી ઉપર પિતા સમાન પૂર્ણ પૂજ્યભાવ તથા પ્રેમ હોવાથી જ ગયા હતા. વળી કોઈને બે સ્ત્રી હોય તો ધરમાં શી તકરાર થતી નથી ? રામચન્દ્રજી અને લક્ષ્મણ-ની માતા એક નહોતી. તથાપિ જ્યારે રામચન્દ્રજી વનમાં જવા તૈયાર થયા ત્યારે લક્ષ્મણ-જીએ સાથે જવાને તૈયાર થઈ પોતાની માતા સુમિત્રાની પાસે જઈને આજ્ઞા માગી. ત્યારે તેમની માતા કહે છે:—

રામં દશરથં વિદ્ધિ માં વિદ્ધિ જનકાત્મજામ્ ।

અયોધ્યામટર્વો વિદ્ધિ વત્સ ગચ્છ યયાસુખમ્ ॥વા.રા.અયો.કા.સ.૪૦શ્લો.૧॥

અર્થ:—હે પ્રિય પુત્ર ! રામચન્દ્રજીને તું પોતાના પિતા જાણજે. સીતાજીને તું મને જાણ. અને વનને તું અયોધ્યા માન. સુખ પૂર્વક તુ તારા ભાઈની સાથે જા. એ પ્રમાણે એક સપત્ની (શોક)ના પુત્રની સેવાને માટે સુમિત્રા પોતાના પુત્રને વનમાં જવાની આજ્ઞા આપે છે.

ઇતિહાસ વાંચવાનું આ જ પ્રયોજન છે, કારણ કે તેથી તે પવિત્ર મનુષ્યોના આચ-રણનું કોઈ વાતાવરણ અમારા હૃદય ઉપર અસર કરે. ખાલી રામ રાવણનું યુદ્ધ થયું અને રામે રાવણને માર્યો એટલું માત્ર સમજવું એ ઇતિહાસ વાંચવાનું પ્રયોજન નથી. મિથ્યા ભાષણ તથા મિથ્યા વ્યવહારથી જે કરતા નથી તે કદાપિ સદાચારી કહેવાય નહીં. ન તો તે ધર્માત્મા અથવા ઈશ્વરભક્ત કહેવાય, ન તો તેમની કદાપિ સદ્ગતિ થાય. પહેલાં વર અથવા શાપ દેવામાં સામાન્ય સર્વ કોઈમાં સામર્થ્ય હતું. પરન્તુ હાલના સમયમાં યોગી વા તપસ્વી આદિકો પણ જોવામાં આવતા નથી, તેનું કારણ મિથ્યા ભાષણ તથા મિથ્યા વ્યવહાર આદિક છે. વાણીની દેવતા અગ્નિ છે. જેમ અગ્નિમાં પદાર્થોને ઝાળવાની શક્તિ છે તેમ વાણીમાં પણ ઝીંજને ભસ્મ કરવાની શક્તિ છે. જેની વાણીની શક્તિ મિથ્યા ભાષણથી ધટી છે તેનું વરદાન, શાપ, આદિ કૃણીશ્યત યવાની વાત તો રહી, પરન્તુ તે નરકનો ભાગી થાય છે.

રાજ યુધિષ્ઠિર “અશ્વત્થામા હૃતઃ, નરાં વા કુજ્જરો વા” એ પ્રકારના મંશયા-ત્મક પણ મિથ્યા બોલવાથી તેમને કપટથી ઉત્પન્ન કરેલું માર્ગિક નરક પણ થોડીવાર જોવું પડ્યું. તો પછી દિન પ્રતિદિન અસત્ય બોલનારની તો શી ગતિ થશે ? તેને તો અવશ્ય નરકની જ પ્રાપ્તિ થવાની.

વળી જેવી રીતે કંઠાર વાણી તથા મિથ્યા ભાષણ પાપનું કારણ છે, તેવી રીતે ચાડી યુગલી (પૈશૂન્ય) પણ પાપનું કારણ છે. તેવા લોકની પણ સદ્ગતિ થવાની નહીં.

પિથુનાં ન પ્રભાપન્તે મિત્રભેદકરો ગિરમ્ ।

ઋતં મૈત્રં તુ ભાપન્તે તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥મંભાંજનુંપંજં ૧૪૪-૨૩॥

અર્થ:—જે લોક મિત્રામાં પરસ્પર ભેદ પડાવનારી ચાડી રૂપ વાણી બોલતા નથી, પરન્તુ સત્ય અને હિંતકર વચન કહ્યા કરે છે તેઓ સ્વર્ગ ગામી થાય છે.

યુગલી કરનાર મનુષ્ય ચણ્ડાલની સદૃશ અપવિત્ર હોવાથી તેમને નિષિદ્ધ કહ્યા છે.

અસૂચકઃ પિશુનશ્ચૈવ કૃતઘ્નો દીર્ઘરોપકઃ ।

ચત્વારઃ કર્મચણ્ડાલા જન્મતશ્ચાપિ પંચમઃ ॥ વસિં ૦ સ્મૃં ૦ અં ૬ ળોં ૨૨ ॥

અર્થઃ—ખીજના ગુણોમાં દોષનું આરોપણ કરનાર, તથા યુગલી કરનાર, તથા ઉપકારને બૂલી જનાર, અને થોડા કારણે પણ ધણા કાળ સુધી વૈર રાખનાર એ-ચાર પોતાના નીચ કર્મથી કર્મચણ્ડાલ કહેવાય છે. અને જેનો જન્મ ચંડાલ જાતિમાં થયો છે તે પાંચમો ચંડાલ કહેવાય છે. જન્મચંડાલનો સ્પર્શ કરનાર સ્નાન માત્રથી પવિત્ર થાય છે, પરંતુ કર્મચંડાલનો સંસર્ગ કરનારની શુદ્ધિ થવી બહુ દુર્લભ છે.

કાકઃ પક્ષિષુ ચાણ્ડાલઃ પશૂનાં ચૈવ કુકુરઃ ।

પાપો મુનીનાં ચાણ્ડાલઃ સર્વેષાં ચૈવ નિન્દકઃ ॥ ચાં ૦ નીં ૦ દં ૦ અં ૬-૨ ॥

અર્થઃ—પક્ષીઓમાં કાગડો, પશુમાં શ્વાન, અને મુનિઓમાં પાપ કરનાર, ચાણ્ડાલ છે. અને સર્વથી મોટો ચાણ્ડાલ નિંદા કરનારો છે.

પરસ્ય નિન્દાં પૈશુન્યં ધિકારં ચ કરોતિ યઃ ।

તત્કૃતં પાતકં માપ્ય સ્વપુણ્યં પ્રદદાતિ સઃ ॥

સ્કાં ૦ પું ૦ સ્વં ૦ ૨, કાં ૦ સ્વં ૦ ૪, અં ૦ ૩ં ૦ જ્ઞોં ૦ ૩૪ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય ખીજની નિન્દા કરે છે, અને જે યુગલી કરે છે, તથા જે ખીજને ધિકાર આપે છે, તે મનુષ્ય તેના પ્રાપ્તે લે છે અને પોતાનું પુણ્ય તેને આપે છે.

એવી રીતે અસંખ્ય વાણી બોલવાથી પણ બહુ પ્રકારના અનર્થ થાય છે.

વૃથાલાપી યદશ્નાતિ યત્કરોતિ શુભં ક્વચિત્ ।

પ્રેતાદિતૃપ્તયે સર્વમિતિ શાસ્ત્રવિનિશ્ચયઃ ॥

સ્કાં ૦ પું ૦ સ્વં ૦ ૧, અવાં ૦ સ્વં ૦ ૨, અં ૦ ૬૫-૩૦ ॥

નાયં તસ્માસ્તિ વૈ લોકઃ કુત ઇવ પરો ભવેત્ ।

તસ્માદ્વિજાનતા યત્નાત્યાજ્યમેવ વૃથા વચઃ ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—કાકેન્ત પરીક્ષાના જેવી નિષ્પ્રયોજન વાત કરનાર મનુષ્ય જે કાંઈ આપે છે તથા જે કાંઈ પુણ્ય કર્મ કરે છે તે સર્વ પ્રેતાદિની તૃપ્તિ માટે થાય છે એવો શાસ્ત્ર-નિશ્ચય છે. (૩૦). વૃથા વચન બોલનારને આ લોક સુખનું કારણ થતો નથી, તો પછી તેને પરલોક તો મળે જ કેવી રીતે? માટે કાર્યોકાર્ય જાણનાર મનુષ્યે યત્ન પૂર્વક વૃથા વાણીનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

વળી નિષ્પ્રયોજન વાત કરનાર માણસ અવશ્ય જાગતી નિન્દા પણ કરશે. અને તેની વાણીનો સંપ્રમ કદાપિ ધર્ષ શકતો નથી. અને જેને વાણીનો સંપ્રમ નથી તેના મનને

સંયમ થવો પણ કઠિન છે. યચ્છેદ્વાઙ્ગનસી પ્રાજ્ઞઃ । કઠં ૩૦ જ૦ ૧-૩-૧૩. અર્થઃ— બ્રિહાસુ મનુષ્ય વાણી આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોતો મનમાં નિરોધ કરે. આ શ્રુતિ વાણીતો મનમાં નિરોધ કરવાની આજ્ઞા કરે છે. મનોવ્યાપારથી અતિરિક્ત વાણીનું બોલવું બંધ કરવું તેનું નામ “વાણીને મનમાં સંયમ” છે.

વળી અસંબદ્ધ છૂટી વાણી બોલનાર મનુષ્યની મર્યાદા રહેતી નથી. મર્યાદા વિનાની વાણી પાપને ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત પૂર્વે કહેવામાં આવી છે.

૩. કાચિક પાપનું વર્ણન.

આ રીતે વાણીનાં ત્રણ પ્રકારનાં પાપનું વર્ણન કરીને હવે શરીર વડે થતાં પાપનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

અદત્તાનામુપાદાનં હિંસા ચૈવાવિધાનતઃ ।

પરદારોપસેવા ચ શારીરં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ જ૦ ૧૨, છો૦ ૭ ॥

અર્થઃ—ચોરી, તથા નિષિદ્ધ હિંસા, તથા પરસ્ત્રીગમન, એ ત્રણ શરીર વડે થતાં પાપ છે.

૧. અરણ્યે વિજને ન્યસ્તં પરસ્વં દૃશ્યતે યદા ।

મનસાઽપિ ન હિંસન્તિ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ મ.મા.અનુ.પ.અ.૧૪૪-૨૧ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યોથી રહિત વનમાં જે પારકું ધન જેવામાં આવે તેપણ તેને લેવાની જે ઇચ્છા કરતા નથી, તે મનુષ્યો સ્વર્ગગામી હોય છે.

ગ્રામે ગૃહે વા યો દ્રવ્યં પારક્યં વિજને સ્થિતમ્ ।

નામિનન્દન્તિ ચૈ નિત્યં તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—ગામમાં, અથવા ઘરમાં, અથવા નિજન વનમાં પડેલા પારકા દ્રવ્યને દેખીને ખુશી ધરને તે લેવાની હમેશાં ઇચ્છા રાખતા નથી તે મનુષ્યો સ્વર્ગગામી થાય છે.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણોથી ચોરી કરવાની ઇચ્છા નહીં કરનાર મનુષ્ય સ્વર્ગના ભાગી થાય છે એવો નિશ્ચય છે. ચોરી કરનાર મનુષ્યથી લોક કરે છે. વળી ચોરને લોકમાં પણ રાજદણ્ડ મળતો જેવામાં આવે છે. તેથી પારકા ધનને લેવાની ઇચ્છા અનર્થનું કારણ છે.

૨. ક્ષત્રિયોતે યુદ્ધ ઇપ યજ્ઞમાં યોધા ઇપ પશુની હિંસા કરવી તે પાપનો હેતુ નથી, અને આપણને ઉપદ્રવ કરનાર પ્રાણીઓને મારવામાં શસ્ત્રમાં પાપ ગણવામાં આવ્યું નથી. તેથી અતિરિક્ત કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવી તે પાપનું કારણ છે. શરીર, વાણી અથવા મનથી કોઈને દુઃખ આપવું તેનું નામ હિંસા છે, તેપણ અહીં વિશેષે કરીને શરોરનો પ્રાણી વિયોગ કરવા ઇપ હિંસા કહેવામાં આવી છે.

૩. અને પરસ્ત્રીગમન ઇપ ત્રીભું પાપ મહાન્ અનર્થોતી પરંપરાને ઉત્પન્ન કરનાર કહેવામાં આવ્યું છે.

પરદારા ન ગન્તવ્યાઃ સર્વવર્ણેષુ કર્હિચિત્ ।

ન હીદશમનાયુષ્યં લોકે કિંચન વિદ્યતે ॥

યાદશં પુરુષસ્પેહ પરદારોપસેવનમ્ ॥ મ. મા. અનુ. પ. અ. ૧૦૪, સ્તો. ૨૦-૧ ॥

અર્થઃ—કોઈ વર્ણમાં મનુષ્યે પરસ્ત્રીગમન કરવું તે ઉચિત નથી. પુરૂષને માટે લોકમાં જેવું પરસ્ત્રીગમન આયુરું નાશક છે તેવું આયુરું નાશક બીજું કોઈ નથી.

યાવન્તો રોમકૂપાઃ સ્યુઃ સ્ત્રીણાં ગાત્રેષુ નિર્મિતાઃ ।

તાવદ્વર્પસહસ્રાણિ નરકં પર્યુપાસતે ॥

” ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—સ્ત્રીઓના શરીરમાં જેટલાં રોમ છે તેટલા હળવ વર્ષ સુધી પરસ્ત્રીગમન કરનાર પુરૂષ નરકમાં નિવાસ કરે છે. વળી—

તથૈવ પરદારાન્યે કામવૃત્તાન્ રહોગતાન્ ।

મનસાઽપિ ન હિંસન્તિ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે ચોરી આદિ નહીં કરનાર મનુષ્ય સ્વર્ગગામી થાય છે, તેવી રીતે જે લોક એકાન્ત સ્થાનમાં રિયત કામનાવાળો પરસ્ત્રીની મનથી પણ કામના કરતા નથી તે મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જાય છે.

યથા સ્તેનો યથા ઝ્રૂણહૈવમેપ ભવતિ યો અયોનો રેતઃ સિશ્વતિ ।

કૃ. ય. વે૦, તૈ. ઓ., પ્ર. ૨ અનુ. ૮ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય નિષિદ્ધ પરસ્ત્રી આદિમાં રેતનું સેચન કરે છે તે (પુરૂષ)ની મતિ સુવર્ણની ચોરી કરનાર, ઘૂણુહત્યા (ગર્ભપાત) કરનાર, આદિ મહા પાતકીના જેવી થાય છે.

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યો યો રતઃ પરયોષિતિ ।

યાતિ તસ્યાઽપૂજિતસ્ય રુદ્રા લક્ષ્મી ગૃહાદપિ ॥

॥ બ્રહ્મ. વૈ. પુ., કૃષ્ણજન્મ સ્વ. પૂ. મા. અ. ૩૦ સ્તો. ૮૬ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યાદિ જે મનુષ્ય પરસ્ત્રીમાં રત છે તેવા, પોતાની સ્ત્રી રૂપ લક્ષ્મીને સત્કાર ન કરનાર મનુષ્યના ધરમાંથી લક્ષ્મી કુદ થઈને જતી રહે છે.

હહાતિનિન્દ્યઃ સર્વત્ર નાધિકારી સ્વકર્મણુ ।

પરત્રૈવાન્વકૂપે ચ યાવદ્વર્પજતં વસેત ॥

” ॥ ૮૭ ॥

અર્થઃ—અભિચારી મનુષ્ય આ લોકમાં તેમ સર્વત્ર નિન્દાનો લાગી થાય છે, અને પોતાને કરવા યોગ્ય મનાદિક મત્કર્મ કરવામાં પણ તે અધિકારી થતો નથી, અને પરલોકમાં સેકડો વર્ષ સુધી અન્ધકૂપ નરકમાં પડે છે.

સ્વભાર્યાં ચ પરિત્યજ્ય યો ગૃહ્ણાતિ પરસ્ત્રિયમ્ ।

યશોધનાયુષાં હાનિર્ભવેજ્જીવન્મૃતસ્ય ચ ॥

” ॥ ૯૦ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પોતાની પત્નીને છોડીને પરસ્ત્રીનો સ્વીકાર કરે છે તેની કીર્તિ, ધન અને આયુની હાનિ થાય છે, અને જીવતો સતો મરેલા તુલ્ય થાય છે.

કો ધર્મઃ કિં યશસ્તેષાં કા પ્રતિષ્ઠા ચ કિં તપઃ ।

કા બુદ્ધિર્વિદ્યા દાનં ચ પરસ્ત્રીપુ યન્મનઃ ॥

ઋ૦ વૈ૦ પુ૦ કૃ૦ જન્મ૦ સ્વ૦ પૂ૦ મા૦ ઝ૦ ૩૫ શ્લો૦ ૮૮ ॥

અર્થ:—જેનું ચિત્ત પારકી સ્ત્રીમાં લાગેલું છે તેને કો ધર્મ છે, તેની કીર્તિ શી, તેની પ્રતિષ્ઠા અને તપ શું? તેની બુદ્ધિ, વિદ્યા અને ધન શું? અર્થાત્ ધર્મોદિ કરવા છતાં સર્વ વ્યર્થ છે.

વિપત્તિઃ સતતં તસ્ય પરવસ્તુપુ યન્મનઃ ।

વિશેષતઃ પરસ્ત્રીપુ સુવર્ણેષુ ચ ભૂમિપુ ॥

” ॥ ૯૨ ॥

અર્થ:—જેનું મન બીજાના ધનમાં લાગેલું હોય તેને હમેશા વિપત્તિ જ હોય છે. તેમાં પણ જેનું ચિત્ત પરસ્ત્રીમાં, તથા પારકા સુવર્ણમાં કે પારકી જમીનમાં લાગેલું હોય છે. તે તે વિશેષે કરીને આપત્તિને ભાગી થાય છે.

પરયોપિત્સમાસક્તિરાયુઃ કીર્તિં વલં સુખમ્ ।

હરેત્સ્વર્ગગતિં ચાપિ તસ્માત્તાં વર્જયેત્સુધીઃ ॥

સ્કા૦ પુ૦ સ્વ૦ ૫, સ્વ૦ લિંગમાહાત્મ્ય૦ ઝ૦ ૪૫, શ્લો૦ ૭૩ ॥

અર્થ:—પરસ્ત્રી ઉપર જે પ્રીતિ છે તે આયુ, કીર્તિ, તથા બલ અને સુખ, તથા સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો પણ નાશ કરનારી છે. માટે શુદ્ધિમાન મનુષ્યે તેને ત્યાગ કરવો જોઈએ.

છલ્લકેશ્વરો જનક્રુજાહરણેન વાલી । તારાપહારકૃતયાડપ્યથ કીચકથ ॥

પાશ્ચાલિકાગ્રહણતો નિધનં જગામ । તચ્ચેતસાડપિ પરદારરત્તિં ન કુર્યાત્ ॥

બનંગરંગ. સ્થલ. ૮ શ્લો. ૧૧ ॥

અર્થ:—સીતાજીનું હરણ કરવાથી રાવણનું મૃત્યુ થયું; તારાના હરણથી વાલીનું; અને પાંચલિકાનો તિરસ્કાર કરવાથી કીચકનું મૃત્યુ થયું. માટે પરસ્ત્રીમાં મનથી પણ કદાપિ પ્રીતિ ન કરવી.

રહસિ રચિતમેતજ્જારકર્માતિનીચૈ-

લ્લથુનમિવ સુશુક્તં યાતિ લોકે પ્રસિદ્ધિમ્ ।

તદિહ સકલગર્હૈ નૈવ વિદ્વાન્ વિદધ્યાત્

ક્ષણિકગુણકૃતે સ્યાચત્પતિષ્ઠાર્થનાશઃ ॥

અર્થ:—અતિ નીચ મનુષ્યોએ એકાન્તમાં કરેલું જાદુ કર્મ કોઈકે દિવસ પણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયા વિના રહેતું નથી, જેમ છુપી રીતે ઘરમાં બેસીને ખાધેલું લસણ ઘરની બહાર નિકળતાં જ તેની દુર્ગન્ધોથી સર્વને માલમ પડી જાય છે; માટે વિદ્વાન્ પુરૂષે એક ક્ષણના મુખને માટે સર્વનિન્દ્ય એવું જાદુ કર્મ ન જ કરવું, કેમકે તેથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા તથા ધનનો નાશ થાય છે. વળી—

કિમુચ્યેત કુટુંબીતિ પરસ્ત્રીસંગમાચ્ચરઃ ।

સ્વમજાદણ્ડનાચ્છૂરો ધનિકોડ્વયધનૈશ્ચ કિમ્ ॥ શુ. ની. અ. ૧ શ્લો. ૧૧૯ ॥

અર્થ:—પરસ્ત્રીગમન કરનારને કુટુંબી શા માટે કહેવો ? અર્થાત્ તેને કુટુંબી કહી શકાય નહીં. રાજા પોતાની પ્રજાને દણ્ડ દેવાથી શરો કહેવાય નહીં, પરન્તુ બલવાન શત્રુને મારવાથી જ શરો કહેવાય તેમ બીજાના ધન વડે મોજશોખ મારનારને ધનવાન થી રોતે કહી શકાય ?

વળી પરસ્ત્રી ગમનાદિક પાપો કોઈ મનુષ્ય કરતો હોય તો પણ તેનું પાપ પણ આદિકાને પણ બાધા કરે છે. અથર્વવેદમાં કહ્યું છે કે:—

નાસ્ય ધેનુઃ કરુપાળી નાનડ્વાન્ સહતે ધુરં વિજાનીર્યત્ર વ્રાહ્મણો રાત્રિં વસતિ પાપયા । અથ. વે. સં. કા. ૫, અ. ૪ મં. ૧૮ ॥

અર્થ:—જે દેશમાં આલ્મણાદિક પ્રજા રાત્રિમાં બલિચારિણી સ્ત્રીની સાથે નિવાસ કરે છે તે દેશમાં ગાય દુધ નહીં આપે; અને તે દેશમાં ગાડું આદિ ખેંચવાને મગ્ન્યૂત બગદ પણ હોઈ શકતા નથી એમ જાણવું.

આ મંત્રમાં આલ્મણું ગ્રહણુ છે. છતાં પાપકર્મ કોઈ પણ કરે તોપણ તેના દોષનો ભાગી સર્વ કોઈ થાય છે. તથાપિ વિશેષે કરીને આલ્મણું પાપ તો સર્વને બાધા કરે છે, માટે શ્રુતિમાં આલ્મણું ગ્રહણુ કર્યું છે. આલ્મણી સાથે સર્વનો વિશેષ સંબન્ધ હોય છે, તેથી તેનું પાપ વિશેષ બાધકારક છે.

વ્યાયચ્છન્તથ વહયઃ સ્ત્રીષુ નાશં ગતા અમી ।

ઇન્દ્રદણ્ડવનહુપરાવણાચ્ચા સદા હ્યતઃ ॥ શુ. ની. અ. ૧ શ્લો. ૧૧૩ ॥

અર્થ:—પરસ્ત્રીગમનમાં પ્રીતિ કરનાર મન્દ્ર, દણ્ડક્રમ, નહુપ, રાવણ, વગેરે રાજાઓ સ્ત્રીના નિમિત્તથી નાશ પામ્યા, માટે તેનો પરિત્યાગ કરવો.

પરસ્ત્રીગમનને કામદાસ્રમાં પણ નિપિદ્ધ બતાવ્યું છે:—

તદ્વિપરીત ઉત્તમવર્ણામુ પરગૃહીતામુ ચ પ્રતિપિદ્ધઃ । કા. સૂ. અધિ. ૧ અ. ૫ સૂ. ૨ ॥

અર્થ:—પૂર્વે કહેલા સમ્પત્તીય વિવાહમર્યાદાને છોડીને જો ક્ષત્રિય આલ્મણીમાં, તથા વૈશ્ય આલ્મણી અને ક્ષત્રિયાણીમાં અને શુદ્ર આલ્મણી તથા ક્ષત્રિયાણી તથા વૈશ્યામાં

(ઉત્તમવર્ણાસુ) પુત્ર ઉત્પન્ન કરે, અથવા કોઇ પણ ઋતિની પરસ્ત્રી સાથે (અન્યગૃહીતાસુ), અથવા (ચકારથી) વેસ્થાની સાથે ગમન કરે, તો તે નિષિદ્ધ હોવાથી પાપનું કારણ, કીર્તિનું નાશક, તથા લોકવિરુદ્ધ પણ છે.

एकतः सर्वभांसानि मत्स्यभांसं तथैकतः ।

एकतः सर्वपापानि परदारस्तथैकतः ॥ स्का.पु.प्रभास.ख.७अ.२९ श्लो. ५२ ॥

અર્થ :—એક તરફ સર્વ પ્રાણીઓનાં માંસ હોય અને ખીજી બાજુ એકલું મત્સ્ય-માંસ હોય તો બંને સમાન છે, કેમકે સર્વ પ્રાણીઓનું માંસ મત્સ્ય ખાય છે. તેથી જોણે મત્સ્યને ખાધું તેણે સર્વ માંસ ખાધા બરાબર છે. તેવી રીતે એક તરફ સર્વ પાપો અને ખીજી તરફ સ્ત્રીગમનનું પાપ એ બંને સમાન છે—અર્થાત્ મિથ્યા બાપણ, હત્યા, આદિ કરનારનું જે પાપ છે તે સર્વ એક પરસ્ત્રીગમન કરનારને ધાય છે.

वेस्थागमन विषयभां शास्त्रे अहो दोग्य अताव्या छेः—

अहो सर्वैः परित्याज्या पुंश्चली च विशेषतः ॥

त्र. वै. पु. क. ज. ख. ४ पू. भा. ज. ३२ श्लो. ११ ॥

धनायुःप्राणयज्ञसां नाशिनी दुःखदापिनी ।

स्वकार्यतत्परा शश्वत्परकार्यविनाशनी ॥ १२ ॥

અર્થ :—એ વાત આશ્ચર્યકારક છે કે સર્વેએ પરસ્ત્રીને ત્યાગ કરવો જ જોઇએ. તેમાં વિશેષ કરીને તો વેસ્થાને ત્યાગ કરવો, કેમકે તે ધન, આયુ, પ્રાણ, અને કીર્તિને નાશ કરનારી; હરેક પ્રકારનાં દુઃખ દેનારી, હમેશાં પોતાના કાર્યમાં તત્પર અને ખીજના કાર્યને નાશ કરનારી છે.

विद्युद्दीप्तिर्जले रेखा लोभान्मैत्री यथा भवेत् ॥ १३ ॥

परद्रोहाद्यथा संपत् कुलटाप्रेम तत्समम् ।

सर्वेभ्यो हिंस्रजन्तुभ्यो विपद्भीर्जं सदैव हि ॥ १४ ॥

અર્થ :—વેસ્થાને જે પ્રેમ તે વીજળીને અમકારો, જલમાં રેખા, તથા લોભવશથી થયેલી મિત્રતા, અને પરદ્રોહ કરીને પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિની સમાન છે, મતલબ કે થોડો સમય રહેનારો છે. મનુષ્યોને મારનાર વ્યાઘ્રાદિ કરતાં પણ વેસ્થાને પ્રેમ ભયંકર છે, અને તે હમેશાં આપત્તિના ઓજ્ઞ છે.

यो विश्वसेत्तां समूढो विपत्तस्य पदे पदे ॥ १५ ॥

અર્થ :—જે મૂઠ પુરૂષ વેસ્થાને વિશ્વાસ કરે છે તેને પદે પદે વિપત્તિ આવે છે.

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।

તસ્માન્નરેણ કુલશીલવતા સદૈવ

વેદ્યાઃ શ્મશાનઘટિકા ઇવ વર્જનીયાઃ ॥ પં૦ ત૦ તં૦ ૧ શ્લો૦ ૧૯૨ ॥

અર્થઃ—વેશ્યાઓ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને માટે હસે છે તેમજ રડે છે, અને બીજને પોતાના ઉપર વિશ્વાસ કરાવે છે, પરંતુ પોતે કોઈના ઉપર વિશ્વાસ કરતી નથી. માટે કુલશીલ અને શીલ સ્વભાવવાળા પુરૂષે, શ્મશાનના અપવિત્ર ઘટની માફક વેશ્યાના સમાગમનો પરિભાગ કરવો જોઈએ.

કુર્વન્તિ તાવત્પ્રથમં પ્રિયાણિ યાવન્ન જ્ઞાનન્તિ નરં પ્રસક્તમ્ ।

જ્ઞાત્વાસ્થ તં મન્યથપાશવદ્દં ગ્રસ્તામિપં મીનમિવોદ્ગરન્તિ ॥ ૧૧ ॥ ૧૯૩ ॥

અર્થઃ—વેશ્યા બ્યાંસુધી પુરૂષને પોતાનામાં આસક્ત થયેલો જાણતી નથી ત્યાંસુધી પ્રથમ તેના પ્રતિ પ્રિય આચરણ કરે છે, પછી જ્યારે તેને બરાબર કામાંતુર થઈ મોહમાં બંધાયેલો જાણે છે, ત્યારે, જેની રીતે મધ્ધીમાર લોહાના કાંટાને લગાડેલા માંસને માછલોએ ગળ્યો છે એમ જાણી તેને બહાર ખેંચી કાઢે છે, તેવી રીતે તે (વેશ્યા) તેને પકડી રાખે છે અર્થાત્ તેના જીવનસાધન ધનાદિથી તેને જૂદો કરી નાખે છે—તેની પાસેથી ધનાદિ હરણ કરી લે છે. ફરી તે માછલીની માફક તરફડતો રહે છે. વળી—

સમુદ્રવીચીવ ચલસ્વભાવાઃ સન્વ્યાખ્રરેલેવ મુહૂર્તરાગાઃ ।

સ્ત્રિયઃ કૃતાર્થાઃ પુરૂષં નિરર્થં નિગ્ધીઢિતાલક્તકવચ્ચજન્તિ ॥ ૧૧ ॥ ૧૯૪ ॥

અર્થઃ—વેશ્યાનો સ્વભાવ સમુદ્રના તરંગની પેઠે બહુ જ ચચલ હોય છે. અર્થાત્ જેની રીતે સન્ધ્યાસમયના મેઘની રેખાનો લાલ રંગ મુહૂર્ત માત્ર રહે છે, તેવી રીતે વેશ્યાનો શ્રેમ (રાગ) પણ થોડો સમય જ ટકે છે. દુરાચારિણી સ્ત્રી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી તે ધનહીન (નિરર્થ) પુરૂષનો ત્યાગ કરે છે, જેમ વાસી થયેલા અક્ષતા(અલક્તક)ને સ્ત્રીએ પગમાંથી ધોઈ નાખે છે.

શંવરસ્ય ચ યા માયા યા માયા નમુચેરપિ ।

વલેઃ કુંભીનસેથૈવ સર્વાસ્તા યોપિતો વિદુઃ ॥ પં૦ ત૦ તં૦ ૧ શ્લો૦ ૧૯૩ ॥

અર્થઃ—જે માયાને શંબર નામનો અમુર, તથા નમુચિ, બલિ, કુંભીનસિ, આદિ રાક્ષસો જાણે છે તે સર્વને દુરાચારિણી સ્ત્રીએ જાણે છે.

યદન્તસ્તન્ન જિહ્વાયાં યજ્જિહ્વાયાં ન તદ્વદ્ધિઃ ।

યઠ્ઠિસ્તન્ન કુર્વન્તિ વિચિત્રચરિતાસ્ત્રિયઃ ॥ પં. ત. તં. ૪ શ્લો. ૮૮ ॥

અર્થઃ—દુરાચારિણી સ્ત્રીના મનમાં જે છે તે જિહ્વામાં નહીં આવે. અને જે વાત જિહ્વામાં છે તે બહાર નહીં આવે. અને જે વાત બહાર બોલી બનાવશે તે પ્રમાણે વર્તશે નહીં. ખરેખર તેમનું ચરિત્ર વિચિત્ર છે. વળી—

મતિકા મશકાં વેદ્યા મૂપિકો યાચકસ્તથા ।

ગ્રામણીર્મળકઞ્ચૈવ સપ્તતે પરપક્કાઃ ॥ સૌર. પુ. અ. ૬૮ શ્લો. ૧૮ ॥

અર્થ:—માખી, મચ્છર, વેશ્યા, ઉંદર, માચક, ગામનો પટેલ (ગ્રામણી), તથા દેવડ (ન્યોતિધી)—એ સાત ખીજના ભક્ષક છે. તેથી તેઓ ખીજના દુઃખને જાણતા નથી. તેથી તેમનાથી દૂર રહેનાર સુખી થાય છે.

વિશ્વસ્તં સર્વથા ઘનન્તિ પ્રાર્થયન્ત્યો નવં નવં ।

મુધામયં વચો યાસાં કામિનાં રસવર્ધનમ્ ॥૧૧૩.પુ.૩.૨૬ અ.૧૧૭ શ્લો.૧૧॥

અર્થ:—જે સ્ત્રીઓની વાણી અમૃતતુલ્ય હોય કામી લોકોનો રસ વધારનારી છે એવી દુરાચારિણી સ્ત્રીઓ નવા નવા પુરૂષોની ઇચ્છા કરતી સતી તેમનો વિશ્વાસ કરનાર પુરૂષનો સર્વ પ્રકારે નાશ કરે છે.

કુંભદાસી પરિચારિકા કુલટા સ્વૈરિણી નટી શિલ્પકારિકા પ્રકાશવિનષ્ટા
રૂપાજીવા ગણિકા ચેતિ વેશ્યાવિશેષાઃ । કા. સૂ. અધિ. ૬ અ. ૬ સૂ. ૫૪ ॥

અર્થ:—કુંભદાસી, પરિચારિકા, કુલટા, સ્વૈરિણી, નટી, શિલ્પકારિકા, પ્રકાશવિનષ્ટા, રૂપાજીવા, ગણિકા એ વેશ્યાઓના બેદ છે

અહીં “ કુંભદાસી ” શબ્દમાં ‘ કુંભ ’ શબ્દ નિકૃષ્ટ કર્મનું ઉપલક્ષણ છે અર્થાત્ જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ નિકૃષ્ટ કર્મ કરનારી છે, તેને કુંભદાસી કહે છે. કુંભ નામ ધડાનું છે. જેવી રીતે ધડો સર્વ મનુષ્યોના કામમાં આવે છે તેવી રીતે તે પણ સર્વના કામમાં આવે છે. માટે તેનું નામ કુંભદાસી છે. ગણિકા અને રૂપાજીવાનો તેમાં જ અતર્ભાવ છે. જે પોતાના સ્વામીની સર્વ પ્રકારની સેવા કરે છે તેનું નામ પરિચારિકા વેશ્યા છે. આદ્યજ્ઞા-દિના ધરમાં સેવા કરનારીને પરિચારિકા કહે છે. પોતાના પતિના ભયથી ખીજના ધરમાં જઈને જે બ્યભિચાર કરે છે તેનું નામ કુલટા છે. નાચનારીનું નામ નટી છે. પોતાના પતિને તિરસ્કાર કરીને પોતાના ધરમાં કે ખીજના ધરમાં જઈને જે પરપુરૂષ સાથે રમણુ કરનારી છે તેનું નામ સ્વૈરિણી છે. વસ્ત્ર રંગનાર તથા બુલાઇ આદિની બ્યભિચારિણી સ્ત્રીનું નામ શિલ્પકારિકા છે. પતિના જીવતાં અથવા મરણ પછી ઇચ્છાનુમાર બ્યભિચાર કરનારી સ્ત્રીનું નામ પ્રકાશવિનષ્ટા છે. આ સર્વ પ્રકારની વેશ્યાઓ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

દુરાચારી સત્તાવાળા લોકોએ પણ બ્યભિચારને માટે બહુ પ્રકારના ઉપાયો યોજ્યા છે. તે લોકોએ પોતાનો નરકપાત તથા ખીજની દુર્ગતિનો વિચાર કર્યો નથી. તે નીચે પ્રમાણે:—

પ્રત્તા જનપદકન્યા દશમેઽહ્નિ કિંચિદૌપાયનિકમુપગૃહ્ય પ્રવિશન્ત્યન્તઃપુરમુપ-
શુક્તા એવ વિસૃજ્યન્ત ઇત્યાન્ધ્રાણામ્ ॥ કામ. સૂ. અધિ. ૫ અ. ૫ સૂ. ૩૨ ॥

અર્થ:—ગામની વિવાહિત કન્યાઓ દશમા દિવસે કંઈક ભેટની વસ્તુ લઈને રાજના અન્તઃપુરમાં પ્રવેશ કરે છે. તેની સાથે સમાગમ કરીને તેમને છોડી દે છે. આ આન્ધ્ર લોકોનો રિવાજ છે.

મહામાત્રેશ્વરાણામન્તઃપુરાણિ નિજિ સેવાર્થં રાજાનમુપગન્ચન્તિ વાત્સગુલ્મ-
કાણામ્ ॥ ,, ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—વાત્સલ્યુદ્ભક નામના દેશમાં પ્રધાન મન્ત્રી અથવા શ્રીમંતેની સ્ત્રીઓ રાજની સેવાને માટે રાત્રે જાય છે. એ દક્ષિણ દેશમાં રિવાજ છે એમ કામધૂતતી ટીકામાં જણાવ્યું છે.

રૂપવતીર્જનપદયોપિતઃ પ્રીત્યપદેશેન માસં માસાર્થં વા, વાસયન્ત્યન્તઃપુરિકા વૈદર્ભાણામ્ ॥ ૧, ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—વૈદર્ભ દેશમાં નગરની રૂપવાળી સ્ત્રીઓને (અન્તઃપુરિકાઃ) પરસ્પર સ્નેહ કરાવવાને બહાને સમાગમ કરવાને માટે અન્તઃપુરમાં એક માસ અથવા પંદર દિવસ સુધી નિવાસ કરાવે છે. (કાલંજર પર્વતની દક્ષિણ તરફના દેશને વિદર્ભ કહે છે.)

દર્શનીયાઃ સ્વભાર્યાઃ પ્રીતિદાયમેવ મહામાત્રરાજમ્બ્યો દ્વદત્યપરાન્તકાનામ્ ॥ ૧, ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—અપરાન્ત દેશમાં પોતાની રૂપવતી સ્ત્રીઓને, પ્રધાન મન્ત્રી તથા રાજને માટે પોતાના સ્વત્વ (માલિકી)ના ત્યાગપૂર્વક હમેશને માટે ભેટ કરે છે.

રાજક્રીડાર્થં નગરસ્ત્રિયો જનપદસ્ત્રિયશ્ચ સંઘ એકશ્ચ રાજકુલં પ્રવિશન્તિ સૌરાષ્ટ્રકાણામ્ । ૧, ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં રાજની સાથે ક્રીડા કરવા માટે ગામની તથા નગરની સ્ત્રીઓ એકઠી અથવા એક એક રાજકુલમાં જાય છે.

एते चान्ये च बहवः प्रयोगाः पारदारिकाः ।

देशे देशे प्रवर्तन्ते राजभिः संप्रवर्तिताः ॥

१, ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—આ પ્રકારે બીજા પણ કેટલાક પ્રકારના પારદારિક પ્રયોગ દેશ દેશમાં રાજ સોપાએ પ્રવર્તીવેલા છે.

देवदासी ब्रह्मदासी स्वतन्त्रा शूद्रदासिका ।

दासी चतुर्विधा प्रोक्ता द्वे चाद्ये क्षत्रियासमे ॥ ब्र.पु.उ.भा.;पा.४ अ, ૮-૧૧ ॥

અર્થ:—દેવદાસી, બ્રહ્મદાસી, સ્વતન્ત્રા, શૂદ્રદાસી—એ ચાર પ્રકારની દાસીઓ હોય છે. તેમાંની પહેલી બે (દેવદાસી અને બ્રહ્મદાસી) કનિષ્ઠ ક્ષત્રાણીની જાતિની ગણવામાં આવે છે

अन्या वेश्याङ्गनातुल्या तदन्या हीनजातिवत् ।

१, ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—ત્રીજી જે સ્વતન્ત્રા છે તે વેશ્યા પુલ્ય છે. અને ચોથી જે શૂદ્રદાસી છે તેને નીચ જાતિની સ્ત્રીના પુલ્ય ગણવામાં આવે છે.

મદ્રાસ પ્રાન્તમાં દ્રવિડ દેશમાં આ દેવદાસી આત્મની જાતિ છે. તેમાં વિવાદની અર્થાંશ નથી. વિવાદ કરવાની ઉમર થાય ત્યારે તેને દેવની સામે હાથ બંધને ગંગામાં એક સૂત્ર બાંધવામાં આવે છે. તે સૂત્રમાં એક પાવણી પ્રમાણની અથવા તેથી અધિક પ્રમાણની એક વસ્તુ બનાવીને પરીવવામાં આવે છે. તેનું મામ માંગલ્યશૂન છે. એ બાંધવાથી તેનો વિવાદ સમ્પન્ન થાય છે. પછી તેને ઈન્દ્રાનુમાર પતિ કરવામાં હરકત નથી.

સ્વયમ્ દેવલોક આવીને તેને સૂત્ર બાંધી જાય છે એમ કહીને તેમને ફાસલાવવામાં આવેલી હોય છે. બ્રહ્મદાસી ખાસ બ્રાહ્મણોના ધરમાં જ રહીને તેમની સેવા કરે છે. અને મંદિરોમાં કામકાજ કરનારીને દેવદાસી કહે છે આવી રીતે અનાચાર કરવાને માટે દાસીની પ્રથા કાષ્ટ કાષ્ટ રૂપાન્તરમાં બ્રાહ્મણ લોકે ખુલા દુગચારને માટે ચલાવી છે. ઇત્યાદિ દુરાચારની વૃદ્ધિથી અધોગતિ સિવાય બીજું શું ચવાનું છે? પરસ્ત્રી તથા દાસી, વેશ્યા, આદિની માથે ગમન કરવાથી પરલોકગમનમાં વિરોધથી અતિરિક્ત આ લોકમાં જ કહિન રોગાદિની પણ પ્રાપ્તિ કહેવામાં આવી છે.

વેશ્યાભિર્વિવશીકૃતઃ કુપુરુષઃ સંજાયતે દુર્ગતૌ

દૌર્ગત્યેન દુરોદરે નિપતિતઃ સ્વં હારયત્યેવ સઃ ।

રુદ્ધો ઘૃતકરૈઃ કરોતિ વિધુરશ્ચાર્યં તતસ્તસ્કરો

વધ્યઃ સ્યાન્નૃપતેરહોઽનુગણિકાઽસક્તેર્દુરન્તા ગતિઃ ॥ મુગ્ધોપદેશ, શ્લો. ૫૨ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્યને વેશ્યાએ વશમાં લીધો છે તેને પુરુષ અવસ્થા દારિદ્ર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. દરિદ્રતાથી ખર્ચવાને ધન થોડું રહે છે, ત્યારે અધિક ધન પ્રાપ્ત કરવાને જુગાર (દુરોદર) વગેરે રમે છે. પરન્તુ તેમાં પોતાની પાસે કંઈ રહેલું ધન પણ હારી જાય છે. અને જુગારી લોક પોતાનું દેવ વસુલ કરવાને માટે પકડીને તેને બાંધે છે. ત્યારે ધનને માટે તે ચોરી કરે છે. ચોરીની ખબર પડવાથી રાજપુરુષો પકડીને તેને મારે છે. આ પ્રકારે વેશ્યા આદિમાં આસક્ત થયેલા મનુષ્યની દુર્ગતિનો અન્ત આવતો નથી.

આ વિષયમાં ભર્તૃહરિએ પણ એક શ્લોક લખ્યો છે:—

જાત્યન્ધાય ચ દુર્મુસ્વાય ચ જરાજીર્ણાંસ્વિલાક્ષ્ણાય ચ

ગ્રામીણાય ચ દુષ્કુલાય ચ ગલત્કુષ્ઠાભિભૂતાય ચ ।

ચચ્છન્તીપુ મનોહરં નિજવપુઃ લક્ષ્મીલવશ્રદ્ધયા

પણ્યસ્ત્રીપુ વિવેકકલ્પલતિકાશસ્ત્રીપુ રજ્યેત કઃ ॥ મ. શૃં. ગ. શ્લો. ૫૭ ॥

અર્થઃ—જન્માન્ધને, તથા અપ્રિય શોભનારને, તથા વૃદ્ધાવસ્થા વડે જેનું સકળ ઐંગ જીર્ણ થયેલું છે તેવાને, અથવા એક ગામડીઆને, અથવા કુષ્ટ રોગથી જેનું શરીર ગળી ગયું છે તેવાને પણ, થોડા ધનની ભાગ્યાની આશાએ પોતાનું મનોહર શરીર અર્પણ કરનારી એવી, વિવેકરૂપી કલ્પલતાને કાપી નાંખનારી છરી રૂપ જે વેશ્યાઓ તેમાં કયો વિવેકી આસક્ત થાય? અર્થાત્ કાષ્ટ નહિં.

કેટલાક 'લોક પરસ્ત્રીગમનથી દોષ નથી એમ માને છે, કારણ કે કામસત્રમાં એવું લખ્યું છે એમ કહે છે. આનું કહેનારના કામશાસ્ત્રજ્ઞાનની ગંભીરતા આશ્ચર્યકારક છે! જે સૂત્ર ઉપર તેઓ આધાર રાખે છે તે નીચે પ્રમાણે:—

શરીરસ્થિતિહેતુત્વાદાહારસધર્માણો હિ કામાઃ ॥કા.સૂ.અધિ.૧ અ.૨ સૂ.૪૬॥

અર્થઃ—જેવી રીતે બોજનની વિષમતાથી કદાપિ અજીર્ણાદિ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે

તથાપિ શરીરની ચિત્તિને માટે બોજનનું સેવન કરે છેજ, તેની ગીતે કામ પણ અનિયમિત હોવાથી દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં જે મનુષ્ય જીનેન્દ્રિય નથી તે કામનો સર્વથા ત્યાગ કરી શકતો નથી અને જે આગ્રહથી ત્યાગ કરે તે ગગ વધવાથી ઉન્માદાદિ રોગોની ઉત્પત્તિ થાય, અને તેમ થતા શરીરનો પણ નાશ થવાનો મંકર છે .

તે ઉન્માદાદિ દોષો કામશાસ્ત્રમા નીચેના મૂલમા ખતાવેલા છે.—

ચક્ષુઃપ્રીતિર્મન સંગ મંડલ્પોત્પત્તિર્નિદ્રાન્છેદસ્તનુતા વિષયેભ્યો વ્યાદૃત્તિર્લજ્ઞા-
પ્રણાશ ઉન્માદો મૂર્છા મરણમિતિ તેપાં લિંગાનિ ।કા. સૂ. અધિ. ૫ વ. ૧ સૂ ૫।।

અર્થ.—કામી પુરુષને સ્ત્રી જોવાથી ગમાગમની ધુન્ધાણ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે, બાદ નેત્રની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની પ્રાપ્તિ ન થવાથી મનમા આસક્તિ થાય છે આસક્તિ થતા તેને હું કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરું એવો મંકર થાય છે. સકલપથો નિદ્રાનો નાશ થાય છે, અને નિદ્રાના અભાવથી શરીરની કુશલતા પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી અન્ય વિષયોમાંથી ચિત્ત હટી જાય છે અર્થાત્ તે એક જ વિષયનો મંકર થઈ રહેતો હોવાથી બીજા ખાન-પાનાદિમાંથી પણ તેની રૂચિ હટી જાય છે ત્યાર બાદ લજ્જાનો નાશ થાય છે. ગુરુજનોની પણ લાજ ગમ્મતો નથી, નિડર થાય છે, લજ્જા તથા ડરથી રહિત થતા અને કામનો આધાત પૂર્ણ ગીતે લાગેલો હોવાથી ઉન્માદ ઉત્પન્ન થાય છે પછી ઉન્માદથી મૂર્છા, અને અન્તે મરણ થાય છે એ પ્રમાણે કામની દશ અવસ્થાઓ કહી છે.

દુર્ભવ ચિત્તવાળા મનુષ્યને કામાદિ દોષથી ઉન્માદ થવાનું વૈદશાસ્ત્રમા પણ કહ્યું છે—

મદયન્ત્યુદ્ગતા દોષા યસ્માદુન્માર્ગમાશ્રિતાઃ ।

માનસોડ્યમતો વ્યાધિરુન્માદ ઇતિ કીર્તિતઃ ॥માધવનિ. ઉન્માદ. નિ. સ્તો. ૧ ॥

અર્થ—જે કારણથી વાત પિત્ત કફ રૂપી દોષો વધીને પોતાનો માર્ગ છોડી મનો-વહા નાહીમાં પ્રવેશ કરી મનને ઉન્મત્ત બનાવે છે, તે કારણથી આ માનસિક વ્યાધિને ઉન્માદ કહે છે

एकंशः सर्वशश्च दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः ।

માનસેન ચ દુ.સ્વેન સ પચવિધ ઉચ્યતે ॥

” ॥ ૨ ॥

त्रिपाद्भवति पष्ठश्च ।

” ॥ ૩ ॥

અર્થ—એક એક દોષ અથવા સર્વ દોષો અત્યન્ત કુપિત થવાથી ત્રણ મનિપાત, તથા મનના દુષ્ઠથી બીજા બે મનિપાત મળી પાચ, અને વિષથી છઠો, એમ છ ઉન્માદ થાય છે

विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि प्रघर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।

उन्मादहेतुर्भयदर्पपूर्वो मनोऽभिघातो विगमाश्च चेष्टा ॥ ,,

॥ ૪ ॥

અર્થ:—પ્રકૃતિની વિરૂદ્ધ હોય, તથા ખરાબ વિષ આદિ યુક્ત હોય, તથા અપવિત્ર હોય એવું અન્ન ખાવાથી, તથા દેવ, ગુરૂ અને દિવનો તિરસ્કાર કરવાથી, તથા ભય અને હર્ષથી થનાર મનના આઘાતથી, તથા વિષમ વ્યવહાર અને (ચક્રારથી) કામ, ક્રોધ, લોભ, ધત્યાદિથી ઉન્માદ ઉત્પન્ન થાય છે.

કામની વૃદ્ધિથી મરણનો સંભવ પ્રાપ્ત થાય તો પ્રાણરક્ષાને માટે પરસ્ત્રીગમન પણ કામશાસ્ત્રમાં સ્વીકાર્યું છે:—

યદા તુ સ્થાનાત્સ્થાનાન્તરં કામં પ્રતિપદ્યમાનં પર્યેત્તદાઽઽત્મશરીરોપઘાતત્રાણાર્થં પરપરિગ્રહાનમ્બુપગચ્છેત્ ॥ કા. સૂ. અધિ. ૫ અ. ૧-૩ ॥

અર્થ:—કોઇ સ્ત્રીને જોઇ સમાગમની ઇચ્છાથી કામની ઉત્પત્તિ વગેરે જે દશ અવસ્થાઓ વાળો કામ ઉપર કહ્યો તે કામ એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં જતાં જ્યારે તેને રોકવાને સમર્થ થતો નથી, ત્યારે શરીરની રક્ષાને માટે પરસ્ત્રી (પરપરિગ્રહાન) ગમન કરવું પણ ઠીક છે, એ પ્રમાણે આ સૂત્રમાં કહ્યું છે.

આયુ.ક્ષતિર્વિકલતાત્યુપહાસ્યતા ચ
નિન્દાર્થહાનિર્લઘુતા વિગતિ: પરત્ર ।
સ્યાદેવ યદપિ રતેન પરાઙ્ગનાયા:

પ્રાહુસ્તયાપ્યનઘમિત્યપિ કારણેન ॥ અનંગરંગ. સ્થલ. ૮ શ્લો. ૧૦ ॥

અર્થ:—યદપિ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થયેલા પુરૂષના આયુનો ક્ષય, શરીરમાં વિહ્વલતા, તથા અત્યન્ત હાંસી, તથા નિન્દા, ધનહાનિ, લોકોમાં હલકાપણ, અને પરલાકમાં દુર્ગતિ થાય છે. તથાપિ પ્રાણુ જવાનો પ્રસંગ આવતાં તેની રક્ષા કરવાના પ્રયોજન નિમિત્ત પરસ્ત્રી-ગમન કરવું પડે તો તેથી પાપનો અભાવ (અનઘમ્) છે એમ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે દુર્બલ ચિત્તવાળાને કામના આઘાતથી ઉન્માદાદિ થવાથી મરણની સભાવના માલમ પડે તો તે પ્રસંગે, પ્રાણરક્ષા યતી હોય તો પરસ્ત્રીગમન કરવાથી દોષ નથી એમ કામશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કારણ કે ધર્મનું આચરણ કરવાનું સાધન શરીર જ પ્રધાન છે માટે અન્તિમ ઉપાય રૂપે અભક્ષ્યભક્ષણ અથવા અગમ્યગમનથી પણ તેની રક્ષા થાય તેમ હોય તો તે કરવું એવું તાત્પર્ય છે, અન્યથા તેમ કરે તો પાપ જ લાગે.

પુરૂષવા આદિએ આ પ્રકારની દશાને પ્રાપ્ત થવાથી એવું કાર્ય કર્યું હતું. વળી ઉપસ્થિત આકાયય ઋષિએ પણ પ્રાણરક્ષાને માટે હાથીના મહાવતનું જૂઠું અન્ન માગીને ખાધું, પરન્તુ તે પતિત નહી થયા. (છાં.અ૦૧-૧૦). (જેવી રીતે દુર્બલ ચિત્તવાળા પુરૂષને કામથી ઉન્માદ આદિ થાય છે તેમ દુર્બલ ચિત્તવાળા સ્ત્રીને પણ ઉન્માદ, મરણ, ધત્યાદિ થાય છે.)

નારી ચેન્નતયૌવનામિલપિતં કાન્તં ન ચેદાપ્નુયા-
દુન્માદં મરણં ચ ચિન્દતિ તદા કન્દર્પસંમોહિતા ।
સંચિન્ત્યેતિ સમાગતાં પરવધું રત્યર્થિનીં સ્વેચ્છયા
ગચ્છેત્કવાપિ ન સર્વદા સુમતિમાનિત્યાહ વાત્સાયન: ॥

અર્થ:—પુવાન સ્ત્રીને જો ઇચ્છિત પતિ ન મળે તો તેને પણ ઉન્માદ તથા મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. એવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી કોઈ પરસ્ત્રી સ્વેચ્છાથી રતિને અર્થે પાસે આવે તો કામથી મુમોહિત થયેલી છે એમ સમજી હુદ્દિમાન પુરુષ તેની સાથે ગમન કરે. પરન્તુ સર્વદા તેથી અતિરિક્ત કોઈ પણ (ક્વાપ) પ્રેમભેગમન કરવું નહિ એમ વાત્સાયન ઋષિ કહે છે.

આમ હોવા છતાં એટલે કે આ પ્રકારે પ્રાણુનો નાશ થવાના પ્રસંગમાં જ પરસ્ત્રી-ગમન કરવાનું શાસ્ત્રમાં જો કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય ન સમજતાં, શાસ્ત્રના બહાનાથી સ્વેચ્છા-પૂર્વક કરેલા પરસ્ત્રીગમન રૂપ પોતાના દોષની અવગણના કરનાર હમેશાં અધોગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. લોકોને ઉલટા માર્ગ પર ચલાવી પોતાના સ્વાર્થને સિદ્ધ કરનાર મનુષ્યથી જ ધર્મહાનિ થયા કરે છે.

કોઈ લોકોએ તો અનેક પ્રકારનાં શૃંગારરસનાં પુસ્તકો લખીને તેના પ્રચાર કર્યો છે. હુદ્દિહીન મનુષ્યો હાલ પણ તેની પ્રશંસા કરતા જોવામાં આવે છે. જે પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવાથી મનુષ્યોની હુદ્દિ અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય તેવાં પુસ્તકો લખનારને પુણ્યપાપનો વિચાર હોતો નથી. શૃંગારકૌમુદી, અંબોપદેશ, પૂરપ્રબન્ધ, ધૂર્તાનન્દ, આદિ ગ્રન્થો દુર્બલ ચિત્તવાળા વાંચે તો ધર્મમાર્ગથી વિચલિત થાય જ. બાળક તથા બાલિકાઓને માટે તેની સ્પર્શ પણ યોગ્ય નથી.

અન્ય પ્રકારનાં પાપ.

અહીં સુધી (૧) પર દ્રવ્યાભિધાન આદિ ત્રણ પ્રકારનાં માનસિક પાપ, તથા (૨) પાશુપ્ત્યાદિ ચાર પ્રકારનાં વાચિક (વાણીનાં) પાપ, તથા (૩) અદત્તનું ઉપાદાન (અહણ) આદિ ત્રણ પ્રકારનાં શારીરિક (કાયિક) પાપ—એમ સર્વ પાપોનો અન્તર્ભાવ આ ત્રણ પ્રકારનાં પાપોમાં કર્યો. પરન્તુ પાપોના આ ત્રણ સામાન્ય પ્રકાર કહ્યા પાપોના વિશેષ પ્રકાર પણ છે જેવા કે મહાપાતક, ઉપપાતક, આદિ. તેમ જ ઉપરનાં દશ જાતનાં પાપ ઉપરાંત અન્ય જાતનાં પાપ પણ છે, અને તે દશ જાતનાં પાપના પેટા વિકાગ તથા તેમનું ભિન્ન ભિન્ન ફળ પણ છે. માટે તે સર્વનો અન્ને ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

મહાપાતક.

ब्रह्महत्या घुरापानं स्तेयं गुर्वद्वनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥म० स्मृ० अ० ૧૧ શ્લો० ૫૪॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણને મારવો તે, તથા નિષિદ્ધ પૈધી નામનો દારૂ પીવો તે, તથા બ્રાહ્મણના સુવર્ણની ચોરી કરવી તે, તથા ગુરૂની સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવું તે, તથા આ ચાર પ્રકારનાં પાપધર્મ કરનારની સાથે એક વર્ષ સુધી સદવાસ રાખવો તે એ પાંચ મહાપાતક કહેવાય છે.

એક વર્ષના સહવાસ સંબંધી પ્રમાણુ નીચે પ્રમાણે છે:—

સંવત્સરેણ પતન્તિ પતિતેન સહાચરન્ ॥ વૃ. વિ. સ્મૃ. અ. ૩૫ સૂ. ૩ ॥

एकयानभोजनासनशयनैः ॥

॥ ૪ ॥

અર્થ:—પતિતની સાથે એક વાહનમાં બેસવું તથા સાથે બેસીને જમવું તથા એક આસન ઉપર બેસવું તથા સૂવું આદિ વ્યવહાર એક વર્ષ સુધી કરવાથી મનુષ્ય પતિત થાય છે એવું ધર્મશાસ્ત્રનું કથન છે. અને—

यौनस्त्रौवमौखसंवन्धात्सद्य एव ॥

॥ ૫ ॥

અર્થ:—પતિતની સાથે વિવાહ (યૌન), યજ્ઞ (સ્ત્રૌવ) અને અધ્યયન (મૌખ) ઇત્યાદિ વ્યવહાર કરવામાં આવે તો તો તરત જ પતિત થવાય છે.

સૂતસંહિતા પશુ તે જ વાતને કહે છે:—

प्रतिपिद्धसुरापानं ब्रह्महत्या तथैव च ।

ब्राह्मणानां सुवर्णस्य हरणं मुनिपुङ्गव ॥ સૂ. સં. લ. ૪ અ. ૪૧-૬ ॥

जननीगमनं चैव संयोगस्तैः सह द्विजाः ।

महान्ति पातकान्पाहुर्मुनय सूक्ष्मदर्शिनः ॥

॥ ૭ ॥

અર્થ:—હે મુનિશ્રેષ્ઠો ! નિષિદ્ધ પંક્ષી નામનો દારૂ પીવો તે, તથા બ્રાહ્મણની હત્યા કરવી તે, તથા બ્રાહ્મણના સુવર્ણનું હરણ કરવું તે, તથા માતાની સાથે ગમવું કરવું તે તથા આ ચારેની સાથે સંબંધ રાખવો તે સર્વ મહાપાતક છે એમ સૂક્ષ્મદર્શી ઋષિઓ કહે છે. (૭)

प्रयोजयिता मन्ता कर्तेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः ॥

આ. ઘ. સૂ. પ્ર. ૨, પટ. ૧૧ સ્વણિડ. ૨૯ સૂ. ૧ ॥

અર્થ:—કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરનાર, તથા અનુમતિ દેનાર, તથા કર્તા એ તથ્ય પુણ્ય અને પાપકર્મના ફલરૂપ સ્વર્ગ તથા નરકના ભાગી થાય છે.

કોષ્ટનો પશુ આશ્રય લીધા વિના સ્વતન્ત્ર ક્રિયા કરવામાં જે પ્રવૃત્ત થાય છે તેને કર્તા કહે છે. ધર્મ અથવા અધર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત કરનારે અનુકૂલ સહાય કરીને જે ક્રિયાને સિદ્ધ કરે છે તે પ્રયોજક (પ્રયોજયિતા) કહેવાય છે. અપ્રવૃત્ત મનુષ્યને પ્રવૃત્ત કરનારને પશુ પ્રયોજકીયતા કહે છે. તેના આગ્રાપક, અભ્યર્થયિતા અને અનુગ્રાહક ઇત્યાદિ બેદ છે. સેવક આદિને “ તમે મારા શત્રુને મારો ” એ પ્રકારે કહીને પ્રવૃત્ત કરનારને આજ્ઞાપક કહે છે. મારવાની ઇચ્છાવાળો પુરૂષ પોતે સ્વયં મારવાને સમર્થ નહીં હોવાથી પોતાનાથી મોટાને “ આપ મારા શત્રુને મારો ” આ પ્રકારની પ્રાર્થના વડે પ્રવૃત્ત કરનારને અલ્પ-થર્થયિતા કહે છે. અનુગ્રાહક જે પ્રકારના હોય છે. એક “ તમે શત્રુને આ પ્રકારે મારો, ધર્મ સંપાદન કરવામાં આ તમને વિદ્ધરૂપ છે ” એ પ્રમાણે મારવાનો ઉપાય બતાવનાર પહેલા અનુગ્રાહક છે. અને કોષ્ટ મનુષ્ય પોતાના શત્રુનો મારવાનો ઉદ્દેશ્ય બોધને પોતાની રક્ષાને માટે દોડતો હોય તે વખતે તેને કોષ્ટ રોકે છે તો શત્રુ આવીને તેને મારે છે. અહીં રોકનાર મનુષ્ય બીજો અનુગ્રાહક કહેવાય છે. મારવાને પ્રવૃત્ત થયેલા મનુષ્યને સંમતિ દેનાર અનુમન્તા કહેવાય છે.

ભાવ એવો છે કે કાષ્ટ પણ પુણ્ય અથવા પાપ કરવામાં આવે તો તે કરનાર (કર્તા) ને, અનુમતિ દેનારને, પ્રવૃત્ત થયેલાને સહાયતા કરનારને, અપ્રવૃત્તને પ્રવૃત્ત કરનારને તથા ઉપાય બતાવનારને, આશ્રય દેનારને, શસ્ત્રાદિક સાધન દેનારને, અન્નાદિ દેનારને, અને પાપને જોઇ તેની ઉપેક્ષા કરનારને પણ સ્વર્ગ નરક આદિ રૂપ ફલ થાય છે. પરન્તુ—

યો भूय आरभते तस्मिन्फलविशेषः ॥ ॥ ૨ ॥

તે સર્વની મધ્યે, ક્રિયા સમાપ્ત કરવાને માટે જે શરૂઆતથી અન્ત સુધી કાર્ય કરે છે તે અધિક ફલનો ભાગી થાય છે. તેની રીતે અહીં બ્રહ્મહત્યા આદિક પાપ સંબંધી પણ કર્તા, પ્રયોજક, આદિકાને પાપના ભાગી સમજવા જોઇએ.

શ્લોકમાં જે “મુરા” શબ્દ છે તેથી સર્વ પ્રકારની મદિરાનું મદહણ નથી, કેમકે—

सुरा वै मलमत्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ म. स्मृ. अ. ૧૧-૯૩ ॥

અર્થ:—મુરા નામનો જે મદ છે તે અનનો મદ છે. અને પાપને જ મદ કહે છે. માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણે મુરા પીએ નહીં. (એવા આદિના લોકોને પાણીમાં સડાવીને મુરા બનાવવામાં આવે છે, તેથી તેને અનનો મદ કહે છે.)

गौडी पैठी माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ૯૪ ॥

અર્થ:—ગાડી તથા પૈઠી તથા માધ્વી એ ત્રણ પ્રકારની મુરા હોય છે. જેવી ઉપર કહેલી એક મુખ્ય પૈઠી મુરા છે તેવી જ બાકીની બધી મુરા છે. તેથી બ્રાહ્મણોએ તે ત્રણેમાંથી એક પણ મુરા પીવા યોગ્ય નથી. પૈઠી મુરા અત્યન્ત નિપિદ્ધ હોવાથી તેને પીવાનું પ્રાયશ્ચિત વિશેષ હોય છે. તેથી તેનું પાન મહાપાતકમાં ગણવામાં આવ્યું છે.

મનુષ્યને ધર્મ સંગ્રહ કરવામાં અનેક પ્રકારના યોગ્ય પુણ્યની સહાયતા લેવી પડે છે. જે જે યોગ્ય મનુષ્યની સહાયતા લેવામાં આવે છે તે સર્વ—આત્યાય, ઉપાધ્યાય, શાસ્ત્રનો ઉપદેશ, મંત્રદાયને પ્રવૃત્ત કરનાર, તથા જન્મદાતા પિતા—એ સર્વને શુરૂ શબ્દથી કહી શકાય છે. “બ્રહ્મહત્યા મુરાપાનમ્” એ મનુ મહારાજના શ્લોકની ટીકામાં કુલ્યુકભટ્ટે “શુર્વજ્ઞના” શબ્દનો અર્થ “શુરૂભાર્યા” જ લીધો છે. અને યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિની અપરાદિત્ય વિરચિત વ્યાખ્યામાં “શુરૂતદ્વય” શબ્દનો અર્થ “પિતૃદારગામી” એવો લખ્યો છે. બંનેએ શુરૂ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ લખ્યો નથી. “જનનીગમનં ચૈવ” એ સુતસંહિતાના શ્લોકમાં “માતૃવાચક” શબ્દ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, અને—

निपैकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

संभावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥ म. स्मृ. अ. ૨-૧૪૨ ॥

અર્થ:—જે ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર શાસ્ત્રાનુસાર કરે છે, તથા અન વડે તેનું પોષણ કરે છે તેને શુરૂ કહે છે.

આ મનુ સ્મૃતિના ૧લોકમાં પણ “ ગુરુ ” શબ્દ પિતાને માટે જ સ્પષ્ટ કેલો છે. માટે આ ૧લોકમાં ગુરુજ્ઞના શબ્દનો અર્થ “ માતા ” જ છે. તથાપિ—

ગુરુત્તર્યં દિ. ગુર્વર્થં ન દૂપંયતિ માનવમ્ ।

ઉદ્દાલકઃ શ્વેતકેતું જનયામાસ શિષ્યતઃ ॥ મ૦મા૦શા૦પ૦અ૦ ૩૪-૨૨ ॥

અર્થઃ—ગુરુની આજ્ઞાનુસાર ગુરુને અર્થે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાને માટે ગુરુની પત્નીની સાથે ગમન કરવાથી મનુષ્યને પાપ લાગતું નથી, કેમકે ઉદ્દાલક મુનિએ પોતાના શિષ્ય દ્વારા પોતાની સ્ત્રીમાં શ્વેતકેતુ નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો હતો.

આ ૧લોકથી ગુરુપત્નીનું જ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. આ પ્રકારે ગુરુજ્ઞનાનો અર્થ માતા તથા ગુરુપત્ની બને સિદ્ધ થાય છે. માટે બંનેમાંથી કોઈની સાથે ગમન કરવું તે મહાપાતક છે. અહીં ગુરુ પણ આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાય આદિથી લિન્ન વેદના પઠાવનારને જ સમજવા, કેમકે—

ય આઘ્વણોત્યવિતયં વ્રહ્મણા શ્રવણાલુભૌ ।

સ માતા સ પિતા જ્ઞેયસ્તં ન દુશ્ચેત્ક્રદાચન ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૨-૧૪ ॥

અર્થઃ—જે ગુરુ વર્ણુ તથા સ્વરોના કૃરક વિના યથાર્થ રૂપે વેદને શિષ્યના બંને કાનમાં ભરી દે છે તે જ માતા અને તે જ પિતા છે એમ જાણવું. તેમની સાથે કદાપિ દ્રોહ કરવો નહોં.

આ ૧લોકથી મનુ મહારાજને ધણા બારે ઉપકારી હોવાથી આ ગુરુને જ માતા તથા પિતા રૂપ કહ્યા છે. માટે ગુરુ શબ્દથી વેદ પઠાવનાર ગુરુને જ સમજવા.

ગુરુણામધ્યધિક્ષેપો વેદનિન્દા સુહૃદ્રઘઃ ।

વ્રહ્મહત્યાસમં જ્ઞેયમધીતસ્ય ચ નાજ્ઞનમ્ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૩ ૧લો. ૨૨૮ ॥

અર્થઃ—પઠાવનાર તથા માતા પિતા આદિ ગુરુની ઉપર આક્ષેપ કરવો (અધ્યધિક્ષેપઃ) અર્થાત્ મિથ્યા પાપનું આરોપણ કરવું, વેદની નિન્દા કરવી અર્થાત્ નાસ્તિકાદિ મતનો સ્વીકાર કરીને વેદની અપ્રમાણિકતાનું કથન કરવું, તથા બ્રાહ્મણથી લિન્ન મિત્રનો વધ કરવો, અને પટેશા વેદનો કૃરી અભ્યાસ નહોં કરતાં તેને બૂલો જવો—એ સર્વ બ્રહ્મહત્યાની સમાન પાપ છે એમ જાણવું.

વ્રહ્મોજ્ઞતા વેદનિન્દા કૌટસાહ્યં સુહૃદ્રઘઃ ।

ગર્હિતાન્નાઘયોર્જગ્નિઃ સુરાપાનસમાનિ પટ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૧-૫૬ ॥

અર્થઃ—પટેશા વેદનો અભ્યાસ નહોં કરીને તેને બૂલો જવો, તથા નાસ્તિકાદિ લોકનાં શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરી વેદની નિન્દા કરવી, ખોટી સાક્ષી પૂરવી, બ્રાહ્મણથી લિન્ન મિત્રનો વધ કરવો (બ્રાહ્મણમિત્રનો વધ તે બ્રહ્મહત્યા ગણાય છે), તથા નિન્દિત તથા બક્ષણુ કરવાને નિષિદ્ધ કરેલું બક્ષણુ, માંસ, આદિનું બક્ષણુ—એ ૭ પાપને સુરાપાનની સમાન કહ્યાં છે.

આ મનુ મહારાજના શ્લોકમાં વેદનો ત્યાગ તથા વેદની નિન્દા અને સુહૃદનો વધ અને સુરાપાન સમાન કહ્યાં છે. સાક્ષાત્ ષષ્ઠહત્યાનું પ્રાયશ્ચિત્ત, અને વેદનો ત્યાગ, વેદનિન્દા તથા મિત્રવધનું પ્રાયશ્ચિત્ત-એ બંનેમાં ભેદ છે. તેથી ષષ્ઠહત્યાની સમાન હોવા છતાં પણ પ્રાયશ્ચિત્તના વિકલ્પને માટે મનુ મહારાજે વેદનિન્દા આદિને સુરાપાન સમાન કહ્યાં છે.

અનૃતં ચ સમુત્કર્ષે રાજગામિ ચ પૈશુનમ્ ।

ગુરોશ્ચાલીકનિર્વન્ધઃ સમાનિ બ્રહ્મહત્યયા ॥ ૧૧ ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—લોકોમાં પોતાની શ્રેષ્ઠતા અતાવવાને માટે મિથ્યા ભાષણ કરવું, તથા ખીજના ગુણોને છુપાવવાને માટે મિથ્યા ભાષણ કરવું, તથા રાજની આડી કરવી, તથા માતા, પિતા, ગુરુ, આદિ ઉપર મિથ્યા પાપનું આરોપણ કરવું—એ સર્વ ષષ્ઠહત્યા સમાન છે.

ગોમર્ષિણીચાલવધો બ્રહ્મહત્યાસમાનિ ચ ॥

પ્રવેતા સ્મૃ, યાજ્ઞ. સ્મૃ. જ. ૩ શ્લો. ૨૨૮ ની અપરા. ટી. ॥

અર્થ:—ગાય, તથા ગર્ભિણી તથા બાલકનો વધ પણ ષષ્ઠહત્યા સમાન છે. (મન્વાદિ ઋષિ લોકોએ ગોવધને ઉપપાત્તમાં ગણ્યો છે.)

નિપિદ્ધમક્ષણં જૈહ્યમુત્કર્ષે ચ વચોઽનૃતમ્ ।

રજસ્વલામુત્વાસ્વાદઃ સુરાપાનસમાનિ તુ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. જ. ૩-૨૨૯ ॥

અર્થ:—નિપિદ્ધ લસણ આદિનું ભક્ષણ, તથા મન, વાણી અને શરીર વડે થતાં વ્યવહારમાં કુટિલતા, પોતાનો ઉત્કર્ષ અતાવવાને માટે મિથ્યા ભાષણ કરવું, રજસ્વલા સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવું, ઇત્યાદિ સર્વ સુરાપાન તુલ્ય પાપ છે.

અશ્વરત્નમનુષ્યસ્ત્રીભૂવેનુહરણં તથા ।

નિક્ષેપસ્ય ચ સર્વે હિ સુવર્ણસ્તેયસંમિતમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૨૩૦ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણનો ઘેડો તથા રત્ન, પુસ્તક, સ્ત્રી, ભૂમિ, નવી વાઘેલી ગાય, તથા સુવર્ણથી ભિન્ન નિક્ષેપનું હરણ કરવું—એ સર્વ સુવર્ણસ્તેય ગણાવે કહેવામાં આવ્યું છે. (વિશ્વાસથી કોષ મનુષ્યે સાચવી રાખવાને માટે સોપેનું ધન તે નિક્ષેપ છે. તે પાછું માગતાં આપણું નહીં-ઈનકાર કરવું, તેનું નામ નિક્ષેપહરણ છે. મનુષ્યએ કહેલા રજત, વજ્રમણિ, એ સર્વને રત્નની અંદર ગણવાં)

સ્વદ્રવ્યં યત્ર વિશ્રમ્ભાન્નિસિપત્યવિશક્ષિતઃ ।

નિક્ષેપો નામ તત્પ્રોવતં વ્યવહારપદં શુચૈઃ ॥ નાર. સ્મૃ. ૨ વિવાદપદ, શ્લો. ૧ ॥

અર્થ:—વિશ્વાસથી શંકા રહિત યદને કોષને મંભાણી રાખવા સાફ સોપેના ધનને શુદ્ધિમાન લોકો નિક્ષેપ કહે છે, તેના માલિકને પાછું સોંપવામાં જો તે તદ્દર કહે તે રાજની પાસે ફરીઆવનું નિમિત્ત થવાથી તે ધન વ્યવહારપદ કહેવાય છે.

સ્મૃત્યાચારવ્યપેતેન માર્ગેનાઽઽર્ષિતઃ પરૈઃ ।

આવેદયતિ ચેદ્રાજ્ઞે વ્યવહારપદં હિ તત્ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. જ. ૨-૫ ॥

અર્થ:—પોતાના વિરોધી મનુષ્યો વડે ધર્મશાસ્ત્ર તથા સદાચારની વિરૂદ્ધ વર્તવાના બહાનાથી દબાયેલો મનુષ્ય જો રાજાની પાસે જઈને “ મને આ પ્રમાણે અન્યાયથી દબાવ્યો છે ” એવું નિવેદન કરે તો તે નિવેદન વ્યવહારનું સ્થાન (નિમિત્ત) થાય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય-શાસ્ત્ર તથા સદાચારની વિરૂદ્ધ વર્તવાથી રાજાની પાસે ફરીઆદ તથા ન્યાય કરવાનું નિમિત્ત બને તો તે વ્યવહારપદ કહેવાય છે.

સखिभार्याकुमारीषु स्वयोनिष्वन्त्यजासु च ।

सगोत्रासु सुतस्त्रीषु गुस्तल्पसमं स्मृतम् ॥ याज्ञ. स्मृ. अ. ૩-૨૩ ॥

અર્થ:—મિત્ર (સહિ) ની પત્ની, તથા ઉત્તમ જાતિની કુમારી કન્યા, ભગિની (સ્વયોનિ), ચણ્ડાલી, પોતાના સમાન ગોત્રની સ્ત્રી, તથા પુત્રની સ્ત્રી—એમની સાથે ગમન કરવું તે પ્રત્યેક ગુરૂતરપગમન સમાન છે.

पितुः स्वसारं पातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥ ” ॥ ૨૩૨ ॥

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंभु गुस्तल्पगः । ” ॥ ૨૩૩ ॥

અર્થ:—પિતાની ભગિની, માતાની ભગિની, મામા, પુત્રની સ્ત્રી, માતાની સપત્ની (શોક), પોતાની ભગિની, આચાર્યની પુત્રી, તથા આચાર્યની પત્ની, અને પોતાની પુત્રી-એમની સાથે ગમન કરવાથી મનુષ્ય ગુરૂતરપગ થાય છે અર્થાત્ જો ગુરૂપત્નીગમનનું પાપ છે તે પાપનો ભાગી થાય છે.

पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुहदारगमनसमम् ॥

वृ. वि. स्मृ. अ. ૩૬, सू. ૪ ॥

અર્થ:—પિતાનો નાનો કે મોટો ભાઈ, માતાના પિતા, મામા, શ્વશુર, રાજા-એમાંથી કોઈની પણ પત્ની સાથે ગમન કરવાથી ગુરૂદારગમનની સમાન પાપ લાગે છે.

श्रोत्रियस्त्रिषुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्च ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—શ્રોત્રિય, ઋત્વિક, ઉપાધ્યાય તથા મિત્ર-એમની પત્નીની સાથે ગમન કરવાથી પણ ગુરૂપત્નીગમનનું પાપ લાગે છે.

स्वसुः सख्याः सगोत्राया उत्तमवर्णायाः कुमारी अन्त्यजाया रजस्वलायाः
मव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च ॥ ” ॥ ૭ ॥

અર્થ —ભગિનીની સખી, સમાન ગોત્રની સ્ત્રી, બાહ્યણી, કુમારી કન્યા, ચણ્ડાલી, રજસ્વલા સ્ત્રી, સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરેલી સ્ત્રી, તથા મિત્રાદિએ કોઈ કારણથી આપણી પાસે મુકી હોય એવી સ્ત્રી સાથે ગમન કરવાથી ગુરૂસ્ત્રીગમનની સમાન પાપ લાગે છે.

माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।

पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥ नार. स्मृ. अ. ૧૨-૭૩ ॥

દુહિતાચાર્યભાર્યા ચ સગોત્રા શરણાગતા ।

રાણી પ્રવ્રજિતા ધાત્રી સાધ્વી વર્ણોત્તમા ચ યા ॥ ,, ॥ ૭૪ ॥

આસામન્યતમાં ગચ્છન્ગુરુતલ્પમ ઉચ્ચતે । ,, ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—માતા, માતાની ભગિની, સાસુ, મામી, પિતાની બહેન, તથા કાકા, મિત્ર અને શિષ્યની સ્ત્રી, પોતાની બહેન, બહેનની સખી, પુત્રની સ્ત્રી (૭૩), પોતાની પુત્રી, આચાર્યની પત્ની, પોતાના ગોત્રનો સ્ત્રી, શરણાગત સ્ત્રી, રાજ્ય કરનારની સ્ત્રી, સંન્યાસાશ્રમનો સ્ત્રીકાર કરેલી સ્ત્રી, માતાથી ભિન્ન દુધ પાવું વિગેરે કામ વડે પોપણ કરનારી ધાવ, વ્રત કરનારી સ્ત્રી, તથા બ્રાહ્મણી (૭૪)—એમાંની કાકા સ્ત્રી સાથે ગમન કરનાર ગુરુસ્ત્રીગામી કહેવાય છે. (૭૫).

ઉપપાતક.

આ પ્રમાણે મહાપાતક તથા મહાપાતકની સમાન પાપોનું નિરૂપણ કરીને હવે ઉપપાતકોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ગોવધો વ્રાત્યતા સ્તેયમૃણાનાં ચાનપાક્રિયા ।

અનાહિતાગ્રિતાપણ્યવિક્રયઃ પરિવેદનમ્ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૩-૨૩૪ ॥

અર્થ:—ગાયને મારવી, સમયને અનુમતી ઉપનયન નહોં કરાવવું, બ્રાહ્મણનું સુવર્ણ, ઘોડા, આદિથી ભિન્ન વસ્તુની ચોરી કરવી, તથા યજ્ઞાદિ દ્વારા દેવતાઓના, તથા પુત્રના ઉત્પાદન દ્વારા પિતરોના, તથા વેદના અધ્યયન દ્વારા ઋષિઓના ઋણને દૂર કરવું તે મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે છતાં તે ન કરવું, અથવા કાંઈ મનુષ્યનું કરજ કરી જાણી જોઈ તે પાછું ન આપવું (ઋણાનાં ચાનપાક્રિયા), અધિકારી હોવા છતાં અસિદ્ધોત્તમો સ્ત્રીકાર ન કરવો, તથા વિક્રય કરવાને નિષિદ્ધ કરેલા લવણાદિને વેચવું, પરિવેદન અર્થાત વિવાહ કરવાને યોગ્ય મોટા ભાઈનું અતિક્રમણ કરીને નાના ભાઈએ પોતાનો વિવાહ કરવો, એ સર્વ ઉપપાતક કહેવાય છે. વળી—

મૃતાદ્યયનાદાનં મૃતકાધ્યાપનં તથા । ,, ॥ ૨૩૬ ॥

અર્થ:—પગાર(મૃત-મૃત્તિ) આપીને વેદ ભણવો તથા પગાર (મૃતક-મૃત્તિ) લઈને પદાવલુ એ પણ પાતક છે. આને ગળનો સ્ત્રોક મનુસ્મૃતિમાં પણ છે:—

* * * * મૃત્યાધ્યાપનમેવ ચ ।

મૃત્યા ચાધ્યાપનાદાનં * * * * ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૧ સ્ત્રો. ૬૨ ॥

મૃત્તિ=પગાર, મહેનનાણું, વેતન.

ન પૂર્વે ગુરવે કિંચિદ્ગુપકુર્વોત ધર્મવિત્ ।

સ્નાસ્પ્યસ્તુ ગુરુણા જ્ઞપ્તઃ શક્ત્યા ગુર્વથેમાહરેત્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૨-૨૪૫ ॥

અર્થ:—ધર્મને જાણનાર શિષ્ય વિદ્યાધ્યયનની સમાપ્તિ પહેલાં ગુરુને કાંઈ ધનાદિ આપે નહોં. સમાવર્તન બાદ ગુરુની આજ્ઞા લઈને પોતાની શક્તિ અનુસાર ગુરુને કાંઈ આપવું જોઈએ.

ભાવ એવો છે કે અધ્યયન સમાપ્ત થતા પહેલાં ભિક્ષાવૃત્તિ સિવાય ગુરુને માટે પણ કાંઈ યાચના કરવી નહીં. તો પછી પોતાને માટે યાચના કરવી કે પ્રતિગ્રહ લેવાની વાત તો દૂર જ રહી. અધ્યયન સમાપ્ત થતાં ગુરુની આજ્ઞા લઈ ધની મનુષ્ય પાસે યાચના કરીને પણ ગુરુને કાંઈ આપી પ્રસન્ન કરી તેમનો આશીર્વાદ લેવો જોઈએ.

માટે ગુરુ શિષ્યના સંબંધનો વિચાર કરીને તથા વિદ્યાની ગારવતાનો વિચાર કરીને વિદ્યાધ્યયનકાલમાં ગુરુ શિષ્ય બંનેએ વ્યાપારી ભુક્ષિનો પરિત્યાગ કરવો ઉચિત છે. નહિ. તો મંત્રોની શક્તિની તથા ષ્લોકોની હાનિ પણ થાય છે.

પારદાર્યે પારિવિચયં વાર્ધુપ્યં લવણક્રિયા ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૨૩૫ ॥

અર્થ:—(વેતન લઇને પદાવવું આદિની તુલ્ય) પરસ્ત્રીગમન, તથા નાના ભાઈનો વિવાહ કરી મોટા ભાઈની યોગ્યતા હોવા છતાં તેનો વિવાહ ન કરવો તે, તથા નિષિદ્ધ એવું વૃદ્ધિજીવન (વ્યાજ ઉપર જીવન ચલાવવું તે), અને મીઠું (નિમક) બનાવવું એ સર્વ ઉપપાતક કહેવાય છે.

આ શ્લોકમાં પરસ્ત્રીગમન એટલે ગુરુસ્ત્રીગમન તથા તેની સમાન મિત્રસ્ત્રી આદિ સાથે ગમનને છોડી અન્ય સ્ત્રી સાથે ગમન કરવું તેની ઉપપાતકતા ગણતરી કરી છે. અને મીઠું બનાવવું તે પણ વાનપ્રસ્થાશ્રમીને છોડીને બીજાને માટે ઉપપાતક છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમીને માટે તેનું વિધાન હોવાથી ઉપપાતક ૩૫ નથી. તેમ મીઠાના કારખાનામાં કામ કરનાર મજૂરને પણ આ ઉપપાતક લાગે નહીં.

હૃદયવિદ્વક્ષત્રવધો નિન્દિતાર્થોપજીવનમ્ ।

નાસ્તિક્યં વ્રતલોપશ્ચ સુતાનાં ચૈવ વિક્રયઃ ॥ ,, ॥ ૨૬૬ ॥

અર્થ:—આહ્વાણી તથા રજસ્વલા (આત્રેયી-જેના ત્રણ દિવસો કર્મયોગ્ય નથી તેની સ્ત્રી) સ્ત્રીને છોડી અન્ય સ્ત્રીનો વધ કરવો, શુદ્રનો વધ કરવો (કેમકે વ્રહ્મહત્યાત્તમ પાપમાત્રેચ્યા ઘઘતો ભવેત્ । સૌ. પુ. અ. ૪૦ શ્લો. ૬૨ ॥ આ પ્રમાણથી રજસ્વલા સ્ત્રીના વધથી ષ્લોકહત્યા સમાન પાપ લાગે છે, તેથી તે મહાપાતક છે. આત્રેયીને સાધારણ રીતે રજસ્વલા સ્ત્રી કહે છે, પરંતુ વસિષ્ઠસ્મૃતિ અ. ૨૦ સૂ. ૪૨ અનુસાર ઋતુસ્નાતા રજસ્વલાને આત્રેયી કહે છે, કેમકે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રી ગર્ભધારણને યોગ્ય થાય છે, અને તેથી તેનો વધ કરવો તે બ્રૂણહત્યા બરાબર મહાપાતક ગણાય. અને આહ્વાણીનો વધ પણ મહાપાતક છે, તથા યજ્ઞાદિકમાં દીક્ષિત ન હોય એવા વૈશ્ય અને ક્ષત્રિયનો વધ કરવો, નિન્દિત કમાણીનું અન્ન ખાવું, પરલોક છે જ નહીં એ પ્રકારના આગ્રહ ૩૫ નાસ્તિકતા, સ્ત્રીના પ્રસંગના નિમિત્તથી ષ્લોકચારીએ વ્રતનો લોપ કરવો, સન્તાનોનો વિક્રય (૨૫૬),

ધાન્યકુપ્યપશુસ્તેયમયાજ્યાનાં ચ યાજનમ્ ।

પિતૃમાતૃસુતત્યાગસ્તદાગારામવિક્રયઃ ॥ ,, ॥ ૨૩૭ ॥

અર્થ:—ડાંગર (ધાન્ય), સુવર્ણ તથા ચાંદીથી બિન્ન સીસું વગેરે ધાતુ તથા ચન્દના-દિતું લાકડું તથા વાંસ તથા જાંબ આદિ (કુપ્ચ) તથા ગાય આદિ પશુ-તેની ચોરી કરવી, તથા જાતિ અને કર્મથી દુષ્ટને યજ્ઞ કરાવવા, જે પતિત નથી તેવા પિતા, માતા તથા ગુરુ અને પુત્રનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ તેમની સેવા નહીં કરવાં તેમને ધરમંથી બહાર કાઢવાં તે, તથા ધર્મને માટે બંધાવેલા ત્રાણ, બાગ, આદિને વેચી દેવાં તે સર્વ ઉપપાતક છે. મનુ મહારાજે મં ૦ સ્મૃ ૦ અ ૦ ૧૧-૫૬ માં “ ગુરુમાહુપિતૃત્યાગ ” એમ લખ્યું છે, તેથી ઉપરના શ્લોકના અર્થમાં પિતૃ શબ્દથી ગુરુને પણ ગ્રહણ કર્યું છે એમ સમજવું.

કન્યાસંદૂષણં ચૈવ પરિચિન્દકયાજનમ્ ।

કન્યાપ્રદાનં તસ્યેવ કૌટિલ્યં વ્રતલોપનમ્ ॥

” ॥ ૨૩૮ ॥

અર્થ:—અક્ષત યોનિવાળી કન્યાને ક્ષનયોનિ બનાવવી અથવા નિર્દોષ કન્યા ઉપર દોષનું આરોપણ કરવું તે, અને પરિચિન્દક અર્થાત્ પરિવેત્ એટલે મોટો ભાઈ હયાત છતાં વિવાહ કરનાર નાનો ભાઈ, તેમજ (મનુસ્મૃતિ મુજબ) પરિવિત્ત અર્થાત્ જેનો નાનો ભાઈ વિવાહિત થયેલો છે અને પોતે કુંવારો રહ્યો છે તેવો મોટો ભાઈ—એ બંનેને યજ્ઞ કરાવવો તથા તેમને કન્યા આપવો તે, તથા ગુરુથી બિન્ન મનુષ્યની સાથે કુટિલતા કરવી તે, તથા વ્રતનો લોપ કરવો તે—જેમકે “ ગીલોડાં નહીં ખાઈ ” એ પ્રકારે પોતાની ધન્યજાતુમારે રાખેલા નિયમનો ભંગ કરી ગીલોડાં ખાવાં—તે સર્વ ઉપપાતક કહેવાય છે. (ગુરુવિપયક કુટિલતાને પહેલાં સુરાપાન સમાન કહી છે.

આત્મનોડર્થે ક્રિયારંભો મદ્યપસ્ત્રીનિપેવણમ્ ।

સ્વાધ્યાયાગ્નિસુતત્યાગો વાન્ધ્રવ્રત્યાગ एव च ॥

” ॥ ૨૩૯ ॥

અર્થ:—અતિશક્તકાર આદિ વિના કેવલ પોતાનું પેટ ભરવાને માટે ભોજન બનાવવા રૂપ આરંભ કરવો, તથા પોતાની પણ ચંદિરા પીધેલો સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરવો, તથા વેદનો સર્વદા ત્યાગ અર્થાત્ વેદાધ્યયન ન કરવું, અગ્નિનો પરીત્યાગ કરવો, તથા પુત્રનો સંસ્કાર ન કરાવવો તથા તેને વિદ્યા ન ભણાવવી વગેરે, તથા કાકા આદિ બાન્ધવોનો ત્યાગ કરવો, અર્થાત્ આપણી પાસે લક્ષ્મી હોવા છતાં પણ તેમનું પાલન ન કરવું—એ સર્વ ઉપપાતક કહેવાય છે. (અગ્નિનો પરીત્યાગ એટલે ઐત રમાર્ત અગ્નિનો પરીત્યાગ સમજવો.)

અગ્નિહોત્ર્યપત્રિધ્યાત્રીન્બ્રાહ્મણઃ કામકારતઃ ।

ચાન્દ્રાયણં ચરેન્માસં વીરહત્યાસમં હિ તત્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૧-૪૧ ॥

અર્થ:—અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ ધર્મિજાતી પ્રાતઃકાલ તથા સામંકાલ અગ્નિમાં હોમ ન કરે તે એક માસ સુધી ચાન્દ્રાયણવ્રત કરે, કેમકે જાણી જોઈ અગ્નિમાં હોમ ન કરવાથી પુનઃ (વીર)હત્યાની સમાન પાપ થાય છે.

(આ શ્લોકનું પ્રમાણ આપીને કુલ્લુક લદ્દે સ્માર્ત અગ્નિના પરિત્યાગને જ અગ્નિ-
ત્યાગ કહ્યો છે. પરન્તુ અપરાધિત્ય અને ગિતાક્ષરાકરે શ્રૌત તથા સ્માર્ત એ બંને અગ્નિના
ત્યાગને કહ્યા છે.)

इन्द्रनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहसौपधिजीवनम् ।

हिंसयन्नत्रविधानं च व्यसनान्यात्मविक्रयः । याज्ञ. स्मृ. अ. ૩-૨૪૦ ॥

અર્થ:—રસોઇ આદિ પ્રયોગને માટે લાકડાં સાફ હીલા વૃક્ષને કાપવાં તે, તથા
સ્ત્રી, હિંસા અને ઔપધ દ્વારા જીવિકા ચલાવવી, તથા અનેક પ્રાણીની જેમાં હિંસા થવાનો
સંભવ છે એવાં કોણુ આદિ યન્ત્ર સ્થાપન કરવાં, તથા શિકાર, જુગાર, દિવસમાં સુષ્ટ
રહેવું, પરદોષકથન, સ્ત્રી સાથે ગમન, મદ્યાદિથી થનો મદ, નાચ, ગાયન, વાગ્ગં વગાડવાં,
વ્યર્થ ફરવું, ચાડી ચુમલી, સાહસ અર્થાત્ સભજનોનું બન્ધન આદિ, દ્રોહ અર્થાત્ છદ્મવધ
એટલે કપટથી કોઇનો વધ કરવો, ધૂર્વા, અસુયા, ધનનું અપહરણ અર્થાત્ આપવા યોગ્ય
વસ્તુને ન આપવી, વાકૃપાર્થ્ય (ગાળો દેવી વગેરે) અને દણ્ડપાર્થ્ય (તાડનાદિ) એ વ્યસનો,
તથા ધન લઇને બીજાના દાસ થવું—એ સર્વ ઉપપાતક છે. (પોતાની સ્ત્રીની વેશ્યાવૃત્તિ
દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા ધનથી જીવન ચલાવવું તેનું નામ સ્ત્રીજીવન છે. પ્રાણીઓની હિંસા
દ્વારા જીવન ચલાવવું તેનું નામ હિંસાજીવન છે. અને ઔપધાદિ દ્વારા વશીકરણ આદિ
કરીને જીવન ચલાવવું તેનું નામ ઔપધજીવન છે.

शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम् ।

तथैवानાશ્રમે વાસઃ પરાન્નપરિપુષ્ટતા ॥ ,, ॥ ૨૪૧ ॥

અર્થ:—શૂદ્રસેવા (પ્રેષ્ય), તથા હીન મનુષ્યની સાથે મિત્રતા કરવી, તથા શૂદ્રસ્ત્રી-
સેવન, તથા અહ્મચર્ચાદિ આશ્રમનો સ્વીકાર ન કરવો, તથા બીજાના ઘરમાં ખાવાની પ્રીતિ,
તે સર્વ ઉપપાતક છે.

असच्छास्त्राधिगमनमाकरेण्वधिकारिता ।

भार्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपપાતકम् ॥ ,, ॥ ૨૪૨ ॥

અર્થ:—જે મતમાં ધર્મશરના અરિતવનો સ્વીકાર નથી એવા નારિતકોના અન્યનું
અધ્યયન કરવું, તથા બ્રાહ્મણે સુવર્ણ આદિની ખાણમાં રાખેલી આજ્ઞાથી અધિકારી થવું
તે, તથા પત્નીનો વિક્રય કરવો, અને ચકારથી મનુષ્યને કહેલા આભિચારાદિ કર્મ કરવાં,
તથા બુદ્ધિપૂર્વક લસણ વગેરે ખાવું—એ સર્વને ઉપપાતક કહ્યાં છે.

ભતિશ્ચશકરણુ.

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या घ्रातिरघ्रेयमद्ययोः ।

જૈહ્વયં ચ મૈથુનં પુંસિ જાતિભ્રંશકરં સ્મૃતમ્ । મ. સ્મૃ. અ. ૧૧ શ્લો. ૬૭ ॥

અર્થ:—દંડ તથા હાથ વગેરે વડે બ્રાહ્મણને ધજ્જ (રુજ્) કરવા રૂપ ક્રિયા (કૃત્યા),
તથા સુંધવાને યોગ્ય નહીં એવા અતિશય દુર્ગન્ધ વાળા મલ આદિ તથા મદને સુંધવાં,

તથા કપટ કરવું તથા પુરપતી સ્ત્રી તુલ્ય ઉપયોગ કરવો—એ સર્વ ગતિહીનશકરણુ નામનું પાપ કહેવાય છે.

સંકરીકરણુ.

સ્વરાશ્વોષ્ટમૃગેશ્વરનામજાવિકવધસ્તથા ।

સંકરીકરણં જ્ઞેયં મીનાદિમહિપસ્ય ચ ॥ ” ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—ગધેડું, ઘોડો, ઉટ, મૃગ, હાથી, બકર, ઘેડું, માછલી, સર્પ, પાંડો, છત્યાદિને મારવાં તે સંકરીકરણુ નામનું પાપ કહેવાય છે

અપાત્રીકરણુ.

નિન્દિતેભ્યો ધનાદાનં વાણિજ્યં શૂદ્રસેવનમ્ ।

અપાત્રીકરણં જ્ઞેયમસત્યસ્ય ચ ભાષણમ્ ॥ ” ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—જેની પાસેથી પ્રતિગ્રહ લેવો યોગ્ય નથી એવા મનુષ્ય પાસેથી ધન લેવું, તથા બ્રાહ્મણે વ્યાપાર કરવો તથા શૂદ્રની સેવા કરવી, તથા મિથ્યા ભાષણ કરવું—એ સર્વ અપાત્રીકરણુ નામનું પાપ કહેવાય છે, કારણ કે તેનાં કર્મ કરવાથી મનુષ્ય અવસ્થ કુપાત્ર બને છે.

મલિનીકરણુ.

કૃમિકીટવયોદત્યો મદ્યાનુગતમોજનમ્ ।

ફલૈઃકુસુમસ્તેયમધૈર્થં ચ મલાવહમ્ ॥ ” ॥ ૭૦ ॥

અર્થ:—નાના નાના કૃમિ તથા કૃમિથી મોટા કોડાનો વધ, પક્ષીનો વધ, તથા મદ્યને જીવે સ્પર્શ થયો હોય એવા પદાર્થનું ભોજન કરવું, તથા કૃમ, લાકડાં તમા પુષ્પોની ચોરી કરવી, તથા અધૈર્થ રાખવું અર્થાત્ થોડી વ્યથા થતાં પણ અત્યન્ત કાયર થવું—એ સર્વ મલાવહ (મલિનીકરણુ) નામનું પાપ છે, કારણકે તેનાં પાપ કરવાથી અન્તઃકરણુ શીઘ્ર મલીન થાય છે.

પ્રકારાન્તરથી પાતકના દશ ભેદ.

સતમંહિતામાં દશ પ્રકારનાં પાતક કહ્યાં છે:—

પાતકાનિ સમાસેન દશ પ્રોક્તાનિ સૂરિભિઃ ।

તારતમ્યક્રમેણૈવ તેષામસ્ત્યેવ લાઘવમ્ ॥ સૂ. સં. સ્વ. ૪ અ. ૪૧-૨ ॥

અર્થ:—વિદ્વાન લોકોએ ૧૦ પ્રકારનાં પાતક કહ્યાં છે. તેમની ન્યૂનતા તથા અધિકતાના ભેદ રૂપ તારતમ્યના ક્રમથી પાપની પણ લઘુતા (હલકાપણ્ય) હોય છે. પાતકવતિ અધો ગમયતિ इति પાતકમ્ । અર્થાત્ આપણને નીચેની ગતિએ લઇ જનાર હોવાથી પાપને ઉત્પલ કરનાર પ્રાણિવધાદિ કર્મને પાતક કહ્યાં છે. તેના ૧૦ ભેદ છે.

પ્રથમ પાતક પ્રોક્તં મહાપાતકસંહિતમ્ ।

દ્વિતીયમતિપાપાસ્થ્યં તતઃ પ્રાસન્નિકામિધમ્ ॥ ” ॥ ૩ ॥

ચતુર્થ પાતકં પ્રોક્તં પંચમં ચોપપાતકમ્ ।

જાતિભ્રંશકરં પઠ્ઠં સંકીર્ણકરણં તતઃ ॥ ,, ॥ ૪ ॥

અપાત્રીકરણં પશ્ચાન્નવમં તું મલાવહમ્ ।

મકીર્ણકસમારૂપં તુ દશમં પાતકં દ્વિજાઃ ॥ ,, ॥ ૫ ॥

અર્થ:—હે દ્વિજે ! પહેલા પાતકનું નામ મહાપાતક છે. બીજા પાતકને અતિપાપ કહે છે. ત્રીજાનું નામ પ્રાસંગિક છે. ચોથાને પાતક કહે છે. પાંચમા પાતકને ઉપપાતક કહે છે. છઠાનું નામ જાતિભ્રંશકરણ છે. સાતમાનું નામ સંકીર્ણકરણ (સંકરીકરણ) છે. અષ્ટમ પાતકનું નામ અપાત્રીકરણ છે. નવમું મલાવહ (મલિનીકરણ) નામનું પાતક છે. અને દશમું પાતક પ્રકીર્ણક નામનું છે.

વિશેષ રૂપે આ સર્વ પાપ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ જે કહેવામાં આવ્યાં નથી તેમને સામાન્ય રૂપે અહીં બતાવીએ છીએ:—

અદળ્લચદળ્લનં ચૈવ યુદ્ધે મીત્યા પલાયનમ્ ।

ક્ષત્રિયસ્ય વિશેષેણ મહાપાતકમુચ્યતૈ ॥ ,, ॥ ૩૪-૫ ॥

અર્થ:—જેને દુ:ખ દેવો યોગ્ય નથી તેને દુ:ખ દેવો, તથા યુદ્ધમાંથી કરીને બાગી જવું-એ ક્ષત્રિયોને માટે વિશેષે કરીને મહાપાતક કહેવાય છે.

વચ્ચનં ચ તુલામાને મહાપાપં વિશો ભવેત્ ॥ ,, ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—તોલ તથા માપમાં ઠગાઈ કરવી તે વિશેષે કરીને વૈશ્યને માટે મહાપાતક છે.

માંસસ્ય વિક્રયં ચૈવ સુરાવિક્રયણં તથા ।

બ્રાહ્મણીગમનં ચાપિ પયઃપાનં તુ કાપિલમ્ ॥ ,, ॥ ૩૬ ॥

મહાપાપં મયા પ્રોક્તં શૂદ્રાણાં ચ વિશેષતઃ । ,, ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—માંસ વેચવું, દારૂ વેચવો, બ્રાહ્મણી સાથે ગમન કરવું, તથા કપિલા ગાયનું દુધ પીવું તે વિશેષે કરીને શૂદ્રોને માટે મે' (સતજીએ) મહાપાતક કહ્યાં છે. કપિલા ગાયનું દુધ પીવું તેને મહાપાતક કહ્યું છે, કેમકે તેની સૃષ્ટિ કેવલ તેનાં દુધ, ઘી, આદિ વડે અગ્નિ-હોત્રાદિક યજ્ઞો કરવાને માટે છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. માટે જે અગ્નિહોત્રાદિક કરતા નથી એવા બ્રાહ્મણને પણ કપિલા ગાયનું દુધ પીવાની મનાઇ છે. અને શૂદ્રને અગ્નિહોત્રા-દિક છે જ નહીં, તેથી તેને માટે પણ કપિલા ગાયનું દુધ પીવું તે મહાપાતક છે.

સંકરાણાં દ્વિજદ્વેષો મહાપાતકમુચ્યતૈ ॥ ,, ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—દ્વિજાતિ ઉપર દ્વેષ કરવો તે વિશેષે કરીને વર્ણસંકર જાતિવાળાને માટે મહાપાતક કહેવાય છે.

નીચાભિગમનં ગર્ભપાતનં મર્તુર્દિમનમ્ ॥ ,, ॥ ૩૮ ॥

મર્તુઃ શિષ્યસ્ય ગમનં મત્યા મર્તુર્મુરોરપિ ।

વિશેષેણ સ્ત્રિયાઃ સન્તઃ પાતકં પ્રવદન્તિ હિ ॥ ,, ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—નીચ જાતની સાથે ગમન કરવું, ગર્ભપાત કરવો, પતિની હિંસા કરવી, પતિના શિષ્યની સાથે ગમન કરવું, અને શુદ્ધિપૂર્વક પતિના ગુરૂ સાથે ગમન કરવું—એ સર્વ વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓને માટે સત્પુરૂષો (સન્તઃ) મહાપાતક કહે છે.

શિવસ્ય મૂર્તિચાલનં વિષ્ણોશ્ચ બ્રહ્મણસ્તથા ।

અતિપાતકમિત્યાહુર્મુનયો વેદવિત્તમાઃ ॥ સૂ૦ સં૦ સ્વ૦ ૪ અ૦ ૪૧ શ્લો૦ ૯ ॥

અર્થ:—વિશેષે કરીને વેદ જાણનાર મુનિઓ, મહાદેવ, વિષ્ણુ તથા બ્રહ્માણની મૂર્તિને ચલાવમાન કરવી અર્થાત્ ઉપાસવી તેને અતિ પાતક કહે છે.

તેવી રીતે સૂતસંહિતામાં પુત્રી, સ્તુપા, લગિની, આદિની સાથે ગમન કરવું તેને પણ અતિપાતક કહ્યું છે.

દુર્ગાદિત્યાદિદેવાનાં ચાલનં વિગ્રહસ્ય ચ ।

મુખ્યોપપાતકં પ્રાહુર્મદાન્તો વેદવિત્તમાઃ ॥ ૨૦-૧ ॥

અર્થ:—વિશેષે કરીને વેદ જાણનાર મહાન્ લોક, દુર્ગા, સૂર્પ અને અન્ય દેવતાઓના વિગ્રહ(પ્રતિમા)ને ચલાવમાન કરવું તેને મુખ્ય ઉપપાતક કહે છે.

ખેટી સાક્ષી પૂરવી, સુહૃદનો વધ, કાકા, મામા, રાજા, આદિની પત્ની સાથે ગમન કરવું, આદિ પાપને સૂતસંહિતામાં પ્રાસંગિક કહેવામાં આવ્યું છે. વળી—

અનુક્તાનિ સમસ્તાનિ પ્રકૌર્ણકસમાહ્યમ્ ।

મવદન્તિ હિ વિદ્વાંસઃ સત્યધર્મપરાયણાઃ ॥ ૩૩, ૪ ॥

અર્થ:—જે પાપોનાં નામ ધર્મશાસ્ત્રમાં વિશેષ રૂપે કહેવામાં આવ્યાં નથી તેમને, સત્ય તથા ધર્મમાં પરાયણ રહેનાર ઋષિ લોક પ્રકીર્ણક કહે છે.

ત્રિપુણ્દ્ધારણાભાવો ભૂત્યાડનુદ્ધલનં તથા ।

પુણ્દ્ધાન્તરસ્ય વિપ્રેન્દ્રા ધારણં તદ્દેવ તુ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—હે વિપ્રેન્દ્રો ! સન્ધ્યાવન્દન આદિ વૈદિક કર્મમાં વિનિયોગ કરેલું ત્રિપુણ્દ્ધારણ ન કરવું, તથા વિભૂતિ ન લગાવવી, તથા ત્રિપુણ્દ્ધને છોડીને ખીન્ન પ્રકારના પુણ્દ્ધને ધારણ કરવું તે, તથા

પાશાઙ્કુશગદાદન્ડશંખચક્રાદિભિર્દ્વિજાઃ ।

અઙ્કનં ચિગ્રહે સન્તઃ પાતકં પ્રાહુરાસ્તિકાઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—હે આસ્તિક દિગ્ને ! પાશ, અંકુશ, ગદા, દણ્ડ, શંખ, ચક્ર, આદિ વડે શરીરને અંકિત કરવું—તે સર્વને સત્પુરૂષો પાતક કહે છે.

જૂઠા જૂઠા તન્ત્રોમાં હીક્ષિત મનુષ્યોને માટે તે તે તન્ત્રોના નિયમને અનુસાર જે પુણ્દ્ધાદિનું ધારણ છે તે ધેવનું ધારણ નથી. વૈદિક ધર્મોચ્ચાને માટે તે બાધાર્ષ છે.

જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં પ્રતિબંધક પાપ

જ્ઞાન ઉત્પન્ન નહીં થવામાં કારણરૂપ અનેક પ્રકારનાં પાપ ઈશ્વરે વિષ્ણુ પ્રતિ કહેલાં સૂતસંહિતામાં બતાવ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

શિવદ્રોહસ્તુ વિજ્ઞાનાનુત્પત્તિર્મૂલકારણમ્ ।

શિવમક્ત્તમપરાધશ્ચ શિવજ્ઞાનસ્ય દૂષણમ્ ॥ સુ. સં. મુ. સ્વ. ૩ જ. ૬-૨ ॥

અર્થઃ—મહાદેવનો દ્રોહ અર્થાં નિન્દા આદિ કરવું તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન નહીં થવામાં મૂલ કારણ છે. તેવી રીતે શિવભક્તોનો અપરાધ યા શિવજ્ઞાનમાં દૂષણ લગાડવું તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

તવ દ્રોહસ્ત્વદીયાનાં પ્રદ્વેષશ્ચ જનાર્દન ।

સ્વદીયધનવાઙ્છા ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—હે જનાર્દન ! તમારો (વિષ્ણુનો) દ્રોહ તથા તમારા ભક્તોનો ઉપર દ્વેષ અને તમારા ધનની ઇચ્છા એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

બ્રહ્મદ્રોહસ્ત્વદીયાનાં પ્રદ્વેષશ્ચ જનાર્દન ।

તદીયધનવાઙ્છા ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—તથા, હે જનાર્દન ! બ્રહ્માણનો દ્રોહ તથા તેમના ભક્તો ઉપર દ્વેષ, તથા તેમના (બ્રહ્માણના) ધનની ઇચ્છા એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

કામઃ ક્રોધશ્ચ લોભશ્ચ માહો દંભસ્તથૈવ ચ ।

આલસ્યમપિ માત્સર્યં જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ એટલે સુખના સાધનમાં દુઃખશુદ્ધિ તથા દુઃખના સાધનમાં સુખશુદ્ધિ રૂપ અવિવેક, તથા દંભ, આલસ્ય, તથા માત્સર્ય એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે. કામ ક્રોધાદિ સાક્ષાત્ પાપરૂપ નહીં હોવા છતાં પણ પાપને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી પાપમાં જ ગણ્યાં છે.

ધર્માધર્મેશ્વરાસ્તિત્વે સંદેહશ્ચ તથૈવ ચ ।

તૈષામભાવબુદ્ધિશ્ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—ધર્મ, અધર્મ તથા ઈશ્વર એ છે કે નથી એવો સંશય કરવો, તથા ધર્મ, અધર્મ અને ઈશ્વરમાં અભાવશુદ્ધિ કરવી—તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

માતૃસંરક્ષણાભાવો માતૃદ્રોહશ્ચ કૈશવ ।

માતૃસન્તાપકારિત્વં જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—હે કૈશવ ! માતાની સેવા ન કરવી, માતાનો દ્રોહ કરવો, તથા માતાને ક્રોધ પણ પ્રકારનો સંતાપ દેવો—એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

વેદવેદાન્તવિદ્વેષસ્તદધ્યયનવર્જનમ્ ।

શ્રોત્રિયસ્યાપરાધશ્ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ૯ ॥

અર્થઃ—વેદ તથા વેદાન્તનો દ્વેષ કરવો, તથા વેદાદિનું અધ્યયન ન કરવું, વિદ્યાનું વેદપાઠનો અપરાધ કરવો—તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

વેદાજ્ઞાનાં ચ વિદ્વેષઃ સ્મૃતીનાં ચ તથૈવ ચ ।

પુરાણાનાં ચ વિદ્વેષો ભારતસ્ય તથૈવ ચ ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

તેષામધ્યેત્વિદ્વેષસ્તેષાં વાધશ્ચ કૈશવ ।

તેષામર્ધાપહારશ્ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ” ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—વ્યાકરણ્યાદિ વેદનાં અંગો ઉપર દ્વેષ કરવો, તેવી રીતે ધર્મશાસ્ત્ર (સ્મૃતિ) નો દ્વેષ, તથા પુરાણ તથા ઇતિહાસ (મદાભારત) નો દ્વેષ કરવો તે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે. શાસ્ત્રની નિન્દા પણ મહાન પાપ છે. તે કોઈ કાગળ માત્ર નથી. શાસ્ત્રની નિન્દા તે, શાસ્ત્ર જે પરમાત્માનું કથન કરે છે. તે પરમાત્માની નિન્દા બરોબર છે. (૧૦).

વળી હે કૈશવ ! તે વેદ તથા વેદાંગ તથા ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણ ઇતિહાસ આદિ પદાવનારનો દ્વેષ કરવો, તથા કોઈ પ્રકારે તેમને બાધા કરવી, તથા તેમના ધનતું હરણ કરવું વગેરે કર્મ, જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે. (૧૧.)

શિષ્ટાનામસદારોપઃ શિષ્ટસંસર્ગવર્જનમ્ ।

અશિષ્ટતા ચ મદ્ભક્તે જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—સત્પુરુષો ઉપર જુદો આરોપ મૂકવો, તથા શિષ્ટોનો સમાગમ ન કરવો, તથા મારા (પરમેશ્વરના) યથાર્થ ભક્તોમાં દુરાચારિત્વશુદ્ધિ કરવી—એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

દુર્વૃત્તૈરપિ સંસર્ગો દુર્વૃત્તાનાં ચ પોષણમ્ ।

દુર્વૃત્તત્વં ચ મૂનાથ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—અને હે પ્રયત્નિપતિ ! દુરાચારી મનુષ્યનો સંસર્ગ કરવો, તથા દુરાચારી ભોડાનું પોષણ કરવું, તથા સ્વયં પોતે દુરાચારી બનવું—એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

પિતૃદ્રોહશ્ચ શુશ્રૂષાભાવસ્તસ્ય તથૈવ ચ ।

પિતૃસંતાપકારિત્વં જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—વળી પિતાનો દ્રોહ કરવો, તથા તેમની સેવા ન કરવી, તથા પિતાને કોઈ પ્રકારનો સંતાપ આપવા—એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

ગવાં સંરક્ષણાભાવો ગવાં હિંસા તથૈવ ચ ।

ગોપચારસ્થલે વાયો જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—વળી ગાયોની સવા ન કરવી, તથા ગાયોની હિંસા કરવી, તથા ગોચર-ભૂમિમાં બાધા કરવી અર્થાત્ તેની ચારે તરફ વાડ કરીને તેમાં જેતી કરવી અથવા બાગ બનાવવો આદિ કરવું, એ સર્વ ગોદ્રોહ રૂપ પાપ હોવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

માણસંચારમાર્ગસ્ય નિરોધસ્તસ્ય વાધનમ્ ।

તત્ર કંટકનિક્ષેપો જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—નાના પ્રકારનાં મનુષ્ય આદિ પ્રણીઓને જ્વાનો માર્ગ શેકવો, તથા તેમાં બાધ કરવો, તથા તેમાં કાંટા નાંખવા એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

દૃષ્ટિવાતાતપક્રેશૈર્ગૃહપ્રાપ્તસ્ય વર્જનમ્ ।

તદ્રક્ષાકરણં ચાપિ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—રૂપાં તથા વાયુ તથા તાપ આદિથી પીડાયલો માણસ આશ્રયને માટે આપણે ઘેર આવ્યો હોય તેને પરિત્યાગ કરવો અને તેની રક્ષા ન કરવી તે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

વાપીકૂપતટાગાદિવાધસ્તજ્જલદૂષણમ્ ।

તથા તજ્જલચૌર્યં ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—તથા વાવ, કુવા, તલાવ, આદિ જલાશયમાં બાધ કરવો, તથા તેના જલમાં કાષ્ટ અપવિત્ર પદાર્થ અથવા ઝેર આદિ નાંખીને તેને દૂષિત કરવું, તથા તેના જલને ચોરીથી અહીં તહીં લઇ જવું ઇત્યાદિ પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

વ્યાઘ્રચોરાદિભીતસ્ય રક્ષણાકરણં તથા ।

સાધૂનાં ભયકારિત્વં જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—વાધ, ચોર, આદિથી ડરીને આશ્રયને માટે આપણી પાસે આવેલાની રક્ષા ન કરવી તથા સજ્જનોને ભય (ત્રાસ) આપવો તે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

વશ્યાકર્ષણવિદ્વેપસ્તંભોચ્છાટનકારિતા ।

આભિચારક્રિયા ચાપિ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્

” ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—મંત્ર તથા ઔષધ આદિ વડે કોઇને વશ કરવો અથવા તે વડે ખેંચીને પોતાની પાસે લાવવો, પ્રેમથી સાથે રહેનાર મનુષ્યો વચ્ચે દ્વેષ કરાવવો, તથા સ્તંભન, ઉચ્છાટન કરાવવું (દેશમાંથી ભગાવવાનો ઉપાય કરવો), તથા મારવાની ક્રિયા કરવી, એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

અક્ષદ્યૂતવિનોદશ્ચ નૃત્યગીતેષુ મોહનમ્ ।

અપશબ્દમયોગશ્ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—વળી પાસા તથા ભુગાર આદિ રમવું, તથા નાચ, ગાયન આદિમાં મોહ રાખવો, તથા અપશબ્દ બોલવા તે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

વર્ણાશ્રમવિશિષ્ટાનામવમાનસ્તથૈવ ચ ।

તેષાં શુશ્રૂષણાભાવો જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—તેવી રીતે વર્ણાશ્રમ ધર્મને માનનાર મનુષ્યોનું અપમાન, તથા તેમના અધિકારાનુસાર તેમની સેવા ન કરવી તે પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

અબક્ષ્યમક્ષણશ્રદ્ધા તથાઽમક્ષ્યસ્ય મક્ષણમ્ ।

અબક્ષ્યમક્ષણસ્પૃષ્ટિર્જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—અબક્ષ્ય માંસાદિ ખાવામાં શ્રદ્ધા, તથા અબક્ષ્ય પદાર્થ ખાવો, તથા અબક્ષ્ય માંસ, લસણ, આદિ વસ્તુનું બક્ષણ કરનારનો સ્પર્શ કરવો—એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

પરસ્ત્રીદર્શને શ્રદ્ધા પરસ્ત્રીગમને રતિઃ ।

પરસ્ત્રીગમનં चापि-જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—પરસ્ત્રીના દર્શનમાં શ્રદ્ધા, તથા પરસ્ત્રીગમનમાં પ્રીતિ તથા પરસ્ત્રીગમન કરવું ઇત્યાદિ પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

સ્વસ્ત્રીદર્શનવિદ્વેષઃ સ્વસ્ત્રીદર્શનવર્જનમ્ ॥

સ્વસ્ત્રીવાધશ્ચ કલ્યાણ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—તેવી રીતે હે કલ્યાણરૂપ! પોતાની સ્ત્રીના દર્શનમાં દ્વેષ કરવો પોતાની સ્ત્રીનું દર્શન ન કરવું, અને પોતાની સ્ત્રીને ઉપદ્રવ કરવો—તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

ગુરોરનિષ્ઠાચરણં ગુરોરિષ્ટવિવર્જનમ્ ।

ગુરોશ્ચ સેવાકરણં જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—ગુરુનું અનિષ્ટ કરવું, તથા ગુરુના ઇષ્ટનું આચરણ ન કરવું, તથા તેમની સેવા ન કરવી એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

અશક્તાનામરક્ષા ચ તથાઽશક્તાપરાધનમ્ ।

અશક્તાનાં ચ નિન્દા ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થઃ—અશક્ત મનુષ્યોની રક્ષા ન કરવી, તથા અશક્તનો અપરાધ કરવો, તથા અશક્તની નિન્દા કરવી એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

અર્થહીનસ્ય નિન્દા ચ તથા તસ્યાપરાધનમ્ ।

તસ્ય સંકોચસંતુષ્ટિર્જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થઃ—ધનહીન મનુષ્યની નિન્દા, તથા તેનો અપરાધ કરવો, તથા તેની ગરીબાઈ જોઈને સંતોષ પામવો તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

રૂપહીનસ્ય નિન્દા ચ તથા તસ્યાપરાધનમ્ ।

વૈરૂપ્યે તસ્ય સંતુષ્ટિર્જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—તેવી રીતે રૂપહીન મનુષ્યની નિન્દા કરવી, તથા રૂપહીનનો અપરાધ કરવા, તથા તેની વિરૂપતા દેખીને સંતોષ માનવો તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં મહાપાતકાદિ તથા નાના પ્રકારનાં પાપ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. પરંતુ સંપૂર્ણ પાપની ગણતરી કરવી કઠણ છે, તેથી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિની વિરૂદ્ધ જે કાંઈ કર્મ છે તે સર્વ પાપ જ એમ સમજવું

અભક્ષ્યમક્ષણશ્રદ્ધા તથાઽભક્ષ્યસ્ય મક્ષણમ્ ।

અભક્ષ્યમક્ષણસૃષ્ટિજ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—અભક્ષ્ય માસાદિ ખાવામાં શ્રદ્ધા, તથા અભક્ષ્ય પદાર્થ ખાવો, તથા અભક્ષ્ય માંસ, લસણ, આદિ વસ્તુનું ભક્ષણ કરનારનો સ્પર્શ કરવો—એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

પરસ્ત્રીદર્શને શ્રદ્ધા પરસ્ત્રીગમને રતિઃ ।

પરસ્ત્રીગમનં ચાપિ-જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—પરસ્ત્રીના દર્શનમાં શ્રદ્ધા, તથા પરસ્ત્રીગમનમાં પ્રીતિ તથા પરસ્ત્રીગમન કરવું ઇત્યાદિ પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

સ્વસ્ત્રીદર્શનવિદ્વેષઃ સ્વસ્ત્રીદર્શનવર્જનમ્ ॥

સ્વસ્ત્રીવાધશ્ચ કલ્યાણ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—તેવી રીતે હે કલ્યાણરૂપ! પોતાની સ્ત્રીના દર્શનમાં દ્વેષ કરવો, પોતાની સ્ત્રીનું દર્શન ન કરવું, અને પોતાની સ્ત્રીને ઉપદ્રવ કરવો—તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

ગુરોરનિષ્ટાચરણં ગુરોરિષ્ટવિવર્જનમ્ ।

ગુરોશ્ચ સેવાકરણં જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—ગુરું અનિષ્ટ કરવું, તથા ગુરુના ઇષ્ટનું આચરણ ન કરવું, તથા તેમની સેવા ન કરવી એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

અશક્તાનામરક્ષા ચ તથાઽશક્તાપરાધનમ્ ।

અશક્તાનાં ચ નિન્દા ચ જ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થઃ—અશક્ત મનુષ્યની રક્ષા ન કરવી, તથા અશક્તનો અપરાધ કરવો, તથા અશક્તની નિન્દા કરવી એ સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

અર્થહીનસ્ય નિન્દા ચ તથા તસ્યાપરાધનમ્ ।

તસ્ય સંકોચસંતુષ્ટિજ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થઃ—ધનહીન મનુષ્યની નિન્દા, તથા તેનો અપરાધ કરવો, તથા તેની ગરીબાઈ જોઈને સંતોષ પામવો તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થવામાં કારણ છે.

રૂપહીનસ્ય નિન્દા ચ તથા તસ્યાપરાધનમ્ ।

વૈરૂપ્યે તસ્ય સંતુષ્ટિજ્ઞાનાનુત્પત્તિકારણમ્ ॥

” ૩૧ ॥

વિશેષ મન વાણી આદિથી મનુષ્ય જે પાપ કરે છે તેનું ફળ પણ મન વાણી આદિથી જ ભોગવવામાં આવે છે.

માનસં મનસૈવાડ્યમુપશુદ્ધતે શુભાશુભમ્ ।

વાચા વાચા કૃતં કર્મ કાયેનૈવ ચ કાયિકમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૨-૮ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય મન, વાણી તથા શરીરથી જે કાષ્ટ પુણ્ય વા પાપકર્મ કરે છે તેનું ફળ પણ ક્રમે મન, વાણી અને શરીરથી જ ભોગવે છે.

શરીરજૈ. કર્મદોષર્યાતિ સ્થાવરતાં નરઃ ।

વાચિકૈઃ પશ્ચિમૃગતાં માનસૈરન્ત્યજાતિતામ્ ॥ ” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—શરીરથી થતા પાપથી મનુષ્ય સ્થાવર(વૃક્ષાદિ)ના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. વાણીથી કરેલા પાપથી પક્ષી તથા પશુના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. અને મનથી કરેલા પાપથી અપ્સરાલાદિ અન્ય જાતિના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

માટે પોતાના સુખની ઇચ્છા કરનાર વિવેકો સદાચારીએ પાપકર્મનો પરિત્યાગ કરવો જ જોઈએ.

इति “ पापे रति मा कथा: ” એ અંપતું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬.

સત્યં વૃદ્ધિ ।

આ પ્રમાણે “પાપે રતિં મા કૃયા:” એ વાક્યનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીને હવે “સત્યં વૃદ્ધિ” એ વાક્યનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

સત્યં વૃદ્ધિ—સત્ય ભાષણ કરો.

અહીં “સત્ય” પદનો અર્થ નીચે પ્રમાણે સમજવાનો છે:—

યસ્ત્વદુષ્ટેન્દ્રિયૈર્દૃષ્ટં શ્રુતં વેદવિદાં વર ।

તસ્યૈવોક્તિર્ભવેદ્વિમ સત્યતા નાન્યથા ભવેત્ ॥મૂ. સં. સ્વ. ૨. અ. ૧૩ શ્લો. ૬॥

અર્થ:—હે વેદ જાણનારમાં શ્રેષ્ઠ ! શેગાદિ રહિત નેત્ર વડે દીઠેલું, તથા, અધિરતા આદિથી રહિત કર્ણ વડે સાંભળેલું, જેની રીતે દીકું હોય તથા સાંભળ્યું હોય તેવી જ રીતે કહેવું તેનું નામ સત્ય છે. સત્યનો ખીજો પ્રકાર નથી.

કોઈ મનુષ્ય હમેશાં મિથ્યા ભાષણ કરતો નથી. તથાપિ કોઈ સમયે પોતાના ધનાદિની રક્ષાને માટે મિથ્યા બોલે છે. અને તેને માટે નીચેનું પ્રમાણ આપે છે:—

વિવાહકાલે રતિસંપયોગે પ્રાણાત્મયે સર્વધનાપહારે ।

વિમસ્ય ચાર્યેઽપ્યનૃતં વદેયુઃ પશ્ચાન્નૃતાન્યાહુરપાતકાનિ ॥

॥ મ૦ મા૦ ક૦ પ૦ અ૦ ૬૧ શ્લો૦ ૩૩ ॥

પરન્તુ તે યથાર્થ સત્ય કહી શકાય નહીં. આ શ્લોકમાં પાપનો અભાવમાત્ર કહ્યો છે. **एते जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥यो.द.पा. ૨ સ્. ૩૧॥**

અર્થ:—વિતની સંપૂર્ણ અવસ્થામાં થતા આ (અહિંસાદિ યમ) જન્યાદિથી અનવચ્છિન્ન હોઇ મહાવ્રત થાય છે અર્થાત “ હું જો શ્વાલજીની રક્ષાને માટે મિથ્યા બોલીશ, અન્ય કોઈ પ્રયોજન માટે નહીં બોલું ” એ પ્રકારનો જે નિશ્ચય છે તે સમયાવચ્છિન્ન મિથ્યા ભાષણ છે. “ હું એકાદશી આદિ વ્રતને દિવસે મિથ્યા ભાષણ આદિ નહીં કરું ” એવા પ્રકારના નિશ્ચયને કાલાવચ્છિન્ન કહે છે. તથા “ ગંગા આદિ તીર્થસ્થાનમાં મિથ્યા ભાષણ આદિ નહીં કરે, અન્ય સ્થાનમાં જ કરીશ ” આ પ્રકારનો જે નિશ્ચય છે તે દેશાવચ્છિન્ન કહેવાય છે. “ હું શ્વાલજી આગળ કહી મિથ્યા ભાષણ નહીં કરું ” આ વ્રતવચ્છિન્ન મિથ્યા ભાષણ છે પ્રત્યાદિ નિગ્રહ...

અહિંસા આદિ ચારેનું પણ જાતિ, દેશ, આદિના વિચાર વિના અનુષ્ઠાન કરવું તે મહાવ્રત છે.

દૃષ્ટ્વા પ્રભૂતમર્થ યઃ પૃષ્ઠો વૈ ન નિમૂહતિ ।

યથાભૂતપ્રવાદસ્તુ ઇત્યેતત્સત્યલક્ષણમ્ ॥ વાયુ૦ પુ૦ અ૦ ૫૧-૪૦ ॥

અર્થઃ—કોઇ મનુષ્ય પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને માટે કોઇને ધન આપી તેની પાસે મિથ્યા ભાષણ કરાવવા ચઢાય, તે પછુ તે મનુષ્ય ધનના લોભથી ખીજાએ પૂછતાં વાત છુપાવે નહીં પરન્તુ યથાર્થ પરતુ જણાવી દે, તે જ સત્યનું લક્ષણ છે.

નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતાત્પાતકં પરમ્ ।

શ્રુતિર્હિ સત્યં ધર્મસ્ય તસ્માત્સત્યં ન લોપયેત્ ॥મ.મા.શા.પ.અ. ૧૬૨ શ્લો.૨૪॥

અર્થઃ—સત્ય ભાષણથી મોટા કોઇ ધર્મ નથી, અને મિથ્યા ભાષણથી મોટું કોઇ પાપ નથી. સત્ય ભાષણ મહાન ધર્મ છે. કેમકે ધર્મનું કારણ સત્ય છે તે વિષે શ્રુતિ પ્રમાણ છે. તે કારણથી કદાપિ પણ સત્યનો નાશ ન કરવો જોઈએ, અર્થાત્ કદાપિ મિથ્યા ભાષણ કરવું નહીં જોઈએ. વળી—

નાસ્તિ વિદ્યાસમં ચક્ષુર્નાસ્તિ સત્યસમં તપઃ ।

નાસ્તિ રાગસમં દુઃખં નાસ્તિ ત્યાગસમં સુખમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૩૬ ॥

અર્થઃ—પ્રત્યક્ષ અર્થચક્ષુ વડે બહારનો સ્થૂલ પદાર્થ જ જોઈ શકાય છે. પરન્તુ વિદ્યા રૂપી ચક્ષુ આયણી દૃષ્ટિથી પર રહેલી સૂક્ષ્મ વસ્તુને પણ બતાવી આપે છે. તે કારણથી વિદ્યાની બરાબર કોઈ પણ ચક્ષુ નથી. અને સત્ય ભાષણ બરાબર કોઈ પણ તપ નથી. અને રાગ બરાબર કોઈ દુઃખનું સાધન નથી. અને ત્યાગ બરાબર કોઈ સુખનું સાધન નથી.

સત્યે કૃત્વા પ્રતિષ્ઠાન્તુ પ્રવર્તન્તે પ્રવૃત્તયઃ ।

સત્યમેવ ગરીયસ્તુ શિષ્ટાચારનિપેવિતમ્ ॥ મ. મા. વ. પ. અ. ૩૭-૭૪ ॥

અર્થઃ—સત્ય બોલવાનો નિશ્ચય કરીને સર્વ શુભ કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. અને શિષ્ટાચારમાં તત્પર રહેનાર મનુષ્ય આચરણ કરેલું ધર્મનું મુખ્ય સાધન સહ જ છે.

સત્યનો આશ્રય લઇને જ શુભ કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે એ વાતનો શ્રુતિથી પણ નિશ્ચય થાય છે.

અગ્ને વ્રતપતે વ્રતં ચરિષ્યામિ તચ્છકેયં તન્મે રાધ્યતામ્ ॥

॥ શુ૦ ય૦ વૈ૦ સં૦ અ૦ ૧ મં૦ ૫ ॥

મળતું નથી. માટે યજ્ઞના આરભકાલમાં જ પૂજમાન પ્રથમ મિથ્યા ભાષણનો ત્યાગ રૂપ
વ્રતનું ધારણ કરે છે, તે કારણથી કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે સત્યનો આશ્રય કરીને જ કરે
છે, નહિતો તેને કર્મનું ફળ મળવાનું નથી એમ કહ્યું છે:—

સત્યમતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાશ્રયત્તમ્ ॥ યોઽ દ૦ ષોઽ ૨ સૂઽ ૩૬ ॥

અર્થ:—સત્ય ભાષણમાં સ્થિતિ હોવાથી મંપૂર્ણ પુણ્ય કર્મનું ફલ સ્વર્ગાદિક તેને
અવસ્ય મળે છે. અને સત્યવક્તાની વાણી મિથ્યા હોતી નથી. તેથી તેના વચનથી
બીજાને પણ સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ યોગસૂત્રમાં પણ ભગવાન પતંજલિ ઋષિ સંપૂર્ણ સત્કર્મનું ફલ સત્ય ભાષણ
કરનારને જ મળે છે એમ કહે છે.

તૈપામસાં વિરજો વ્રહ્મલોકો ન યેષુ જિહ્વમનૃતં માયા ચૈતિ ॥મ્ર.૩.પ્ર.૧-૧૬॥

અર્થ—જે ઉપાસકોમાં કુટિલ વાણી તથા મિથ્યા ભાષણ તથા માયા (મનમાં
કાંઈક હોય અને બહાર જુદું જ બતાવવું તે) આદિ દોષ નથી તેમને જ આ શુદ્ધ
અર્થાત્ સ્વાદિ દોષ રહિત બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ મત્રોથી સકામ કર્મોનું ફલ, અથવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ, અથવા આ લોકમાં
જન્મ આદિ સર્વનું સાધન સત્ય જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

તેથી રીતે મિથ્યા ભાષણ કરનારની અપવિત્રતા તથા પાપ, અને સત્ય ભાષણ કર-
નારની પવિત્રતા તથા પુણ્ય પણ ખડુ ડેકાળે કહેવામાં આવ્યું છે.

સત્યં વ્રહ્મ તપઃ સત્યં સત્યં વિસૃજતે પ્રજાઃ ।

સત્યેન ધાર્યતૈ લોકઃ સ્વર્ગં સત્યેન ગચ્છતિ ॥મઽ માઽ શાઽ પઽ અઽ ૧૯૦-૧॥

અર્થ:—“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં વ્રહ્મ” એ શ્રુતિ પરમાત્માને સત્ય સ્વરૂપ તથા જ્ઞાન
સ્વરૂપ તથા અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપ કહે છે વ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ સૃષ્ટિના કર્તા પરમાત્મામાં
કરવામાં આવ્યો છે. બ્રહ્મના પ્રતિપાદક હોવાથી વેદ પણ બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ છે. સત્ય
સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદના અધ્યયન આદિનું
ફલ પણ સત્યવક્તાને જ મળે છે. માટે વેદ પણ સત્ય સ્વરૂપ છે. અને પ્રધાન તપ સત્ય
ભાષણ જ છે. સત્ય જ આ જગતને વિતપ્ત કરનાર છે, અને સત્યથી જ આ જગતની
રક્ષા થાય છે, અને સત્યથી જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સ વૈ સત્યમેવ વદેત્ । પૃતદ્ધ વૈ દેવા વ્રતં ચરન્તિ યત્ સત્યમ્ ॥ શા. પ. બ્રા.,
કા. ૧ વપા. ૧ વ્રા. ૧, અ. ૧ ક. ૫॥ કૃ. ય. વેઽ, ટૈ. આ., પ્ર. ૭ અનુ. ૧૧ ક. ૧॥

અર્થ:—તે અમિહોનાદિક પુણ્ય કર્મ કરનાર સત્ય જ બોલે. આ સત્ય ભાષણ જ
દેવોનું વ્રત છે. માટે અસત્ય બોલનારને દેવતાઓની પ્રાપ્તિ તથા તેમની પ્રસન્નતા
મળતી નથી.

સત્યં વદ ધર્મં ચર । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥કૃ.ય.વે. ટૈ.આ.,પ્રઽ ૭, અનુ, ૧૧-૧॥

અર્થ:—સત્ય બાપણુ કરો, અને ધર્મનું આચરણુ કરો. સત્ય બાપણુમાં કદાપિ પ્રમાદ ન કરવો—અર્થાત્ હમેશાં સત્યનું જ બાપણુ કરવા યોગ્ય છે.

સત્યેન લંબ્યસ્તપસા હોષ આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાનેન વ્રહ્મચર્યેણ નિત્યમ્ ॥

॥ મુ. ઉપ. મુ. ૩ સ્ત. ૧ મં. ૫ ॥

અર્થ:—આ પરમાત્મા હમેશાં સત્ય બાપણુ કરવાથી તથા હમેશના તપથી તથા યથાર્થ જ્ઞાનથી તથા હમેશના બ્રહ્મચર્યથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ । સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાનઃ॥ ,, ॥ ૬ ॥

અર્થ:—આ લોકમાં કે પરલોકમાં સત્ય બાપણુ કરનારનો જ જય થાય છે, અને સત્ય બાપણુથી જ દેવયાન માર્ગની પ્રવૃત્તિ થઈ છે અર્થાત્ સત્ય બાપણુના નિશ્ચયવાળા જ તે માર્ગમાં જઈ શકે છે.

સતાં હિ સત્યં તસ્માત્સત્યે રમન્તે ॥ મહા૦ ના૦ ઉપ૦ ક૦ ૭૮ ॥

અર્થ:—સત્યુરૂપોનું સત્ય બાપણુ જ ધર્મ છે, તેથી સત્યુરૂપો સત્ય બાપણુમાં જ રમણુ કરે છે.

તસ્યૈતદ્વ્રતં નાનૃતં વદેત્ । તૈ. સં. ક્ષા. ૨, પ્રપા. ૫. અનુ. પ. ૫. ક. ૬ ॥

અર્થ:—યજ્ઞાદિ કર્મ કરનાર મિથ્યા બાપણુ કરે નહીં એ વ્રત છે.

આનૃશંસ્યં પરો ધર્મઃ ક્ષમા ચ પરમં વલમ્ ।

આત્મજ્ઞાનં પરં જ્ઞાનં ન સત્યાદ્વિયતે પરમ્ ॥મ. મા. શા. પ. અ. ૩૨૯ છો. ૧૨॥

અર્થ:—અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે, ક્ષમા એ પરમ બલ છે, આત્મજ્ઞાન એ પરમ જ્ઞાન છે, અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે સત્યથી મહાન્ કોષ સાધન નથી.

અન્નિર્ગાત્રાણિ શુદ્ધયન્તિ મનઃ સત્યેન શુદ્ધયતિ ।

વિદ્યાતપોભ્યાં મૂતાત્મા ચુદ્ધિર્જ્ઞાનેન શુદ્ધયતિ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૫-૧૦૯ ॥

અર્થ:—જલ વડે શરીરની શુદ્ધિ થાય છે, સત્ય બાપણુથી મનની શુદ્ધિ થાય છે, જ્ઞવાત્માની શુદ્ધિ બ્રહ્મવિદ્યા તથા પાપને નાશ કરનાર તપ વડે થાય છે, અને વિપરીત જ્ઞાનથી મલિન થયેલી શુદ્ધિ યથાર્થ જ્ઞાનથી શુદ્ધ થાય છે વળી—

અશ્વમેધસહસ્રં ચ સત્યં ચ તુલયા ધૃતમ્ ।

નામિજાનામિ યદ્યસ્ય સત્યસ્યાર્ધમવાપ્નુયાત્ ॥ મ. મા. અનુ. પ. અ. ૨૨-૧૪ ॥

અર્થ:—એ દગ્ધર અશ્વમેધ યજ્ઞનું કૃત્ર તથા સત્ય બાપણુનું ફલ એ બંનેની તુલના

અર્થ:—હે રાજન્ ! સત્ય લાપણના ગુણ કેટલા છે તેનો અન્ત પામી શકાય તેમ નથી. તેથી વિદ્વાન લોક તથા દેવતા તથા પિતૃઓ પણ સત્યની પ્રશંસા કરે છે.

उपैति सत्यादानं हि तथा यज्ञाः सदक्षिणाः ।

त्रेधाग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ॥

૧૧ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—દાનથી તથા દાક્ષિણ શક્તિ મર્યાદી તથા અગ્નિહોત્રથી તથા વેદાધ્યયનથી તથા અન્ય ધર્મથી જે ફલ મળે છે તે સર્વ સત્ય લાપણથી પણ મળે છે. મતલબ કે જ્યાં સત્ય છે ત્યાં આજી ખીજું બધું છે.

તે ઉપર નીચેનાં દર્શાવત છે.

સત્યની મહત્તા ઉપર એક રાગના બગરનું દર્શાવત છે:—

એક રાગએ એક બગર બનાવ્યું. તેણે પોતાના બગરની પ્રખ્યાતિ માટે, કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ યીજ બગરની અંદર વેચવાને માટે આવે અને તે ન વેચાય, અને છ વાગ્યાની અંદર જો તે યીજ રાગની પાસે લઈ જાય, તો રાગએ પોતે તે વેચાતી લઈ લેવી, એવો નિયમ કર્યો. આ વાતની દરેક દેશમાં બગર પડવાથી જૂદા જૂદા દેશનાં વેપારીઓ જૂદી જૂદી યીજને વેચવા માટે રાગના બગરમાં લાવવા લાગ્યા, કારણ કે માલ ન વેચાવાની જરા પણ શકા નહોતી. એક વખત એક લુહાર લોખંડની શનિશ્વરની એક મૂર્તિ બનાવીને બગરમાં વેચવા લાગ્યો. અને ત્રાહકોને ખતાવી અને તેની કિંમત એક લાખ રૂપીઆ જણાવી. શનિશ્વરની મૂર્તિ જણીને કોઈ ત્રાહક પાસે પણ જતું નહીં, તો ખરીદવાની તો વાત જ શી. તેથી સાંજે છ વાગ્યા પહેલાં લુહાર શનિશ્વરની મૂર્તિ લઈને દરબારમાં ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે મારી લાખ રૂપીઆની શનિશ્વરની મૂર્તિ કોઈએ ખરીદી નહીં માટે મહારાગએ તે મૂર્તિ લાખ રૂપીઆ આપીને ખરીદી લેવી જોઈએ. લુહારના કલા પ્રમાણે રાગએ લાખ રૂપીઆ આપી તે મૂર્તિ ખરીદી લીધી. પરન્તુ જે દિવસથી શનિશ્વરની મૂર્તિ આવી તે દિવસથી રાજધાનીમાં કંઈ તે કંઈ ઉપદ્રવ થવા લાગ્યા. છેવટે રાજધાનીમાંથી ધર્મ, કીર્તિ, ક્ષમા, દયા, લક્ષ્મી, આદિ સર્વ મૂર્તિ ધારણ કરી નીકળી ગયાં. છેવટે સત્ય પણ મૂર્તિ ધારણ કરીને જવા લાગ્યું, સારે રાગએ સત્યનો હાથ પકડ્યો અને પ્રછયું: “તું ક્યાં જાય છે?” સત્ય રાગને કહેવા લાગ્યું કે “તું તારા ધરમાં શનિશ્વરનો મૂર્તિ ખરીદી લાગ્યો એટલા માટે મારાં કુટુંબી દયા, ધર્મ, આદિ સર્વ અદોષી નીકળી ગયાં છે, હવે હું પણ જઈ છું.” આવી સત્યની વાત સાંભળીને રાગ કહેવા લાગ્યો—“મારે શનિશ્વરની મૂર્તિ ખરીદવાની કંઈ પણ જરૂર નહોતી. પરન્તુ તારી રક્ષાને માટે મેં શનિશ્વરની મૂર્તિ ખરીદી હતી, કારણકે મેં કશું હતું કે છ વાગ્યાનો અંદર જે સામાન ન વેચાય તે હું ખરીદી લઈશ. જો હું શનિશ્વરને ન ખરીદું તો મારી પ્રતિજ્ઞાને લગ થાય એટલે તારી (સત્યની) દાનિ થાત, તેથી તારી રક્ષાને માટે મેં શનિશ્વરને ખરીદ્યા. તું અદોષી ન જા.” રાગનું વચન સાંભળીને સત્ય રહી ગયું. સત્યના રહેવાથી લક્ષ્મી આદિ સર્વને પાછા આવવું પડ્યું, કેમકે સત્ય વિના તે બધાં એકલાં કોઈ પણ રથાનમાં રહી શકતાં નહોતાં.

માટે ત્યાં સત્ય છે ત્યાં દયા, ધર્મ, લક્ષ્મી, આદિ સર્વ રહે છે અને સત્યવાદી માણસને અર્ધાં પુણ્ય કર્મનાં ફલ મળે છે તે નક્કી છે.

પ્રાચીન કાલમાં બ્રહ્મર્ષિ તથા રાજર્ષિ લોક સત્ય બાપણને જ પ્રધાન ધર્મ સમજતા હતા. તે વિષયમાં માર્કંડેય પુરાણના ૭ મા તથા ૮ મા અધ્યાયમાં હરિશ્ચન્દ્ર રાજાનો ઇતિહાસ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

ધર્મપક્ષિણ ક્રુચુઃ ॥

હરિશ્ચન્દ્રેતિ રાજર્ષિરાસીત્ત્રેતાયુગે પુરા ।

ધર્માત્મા વૃથિવીપાલઃ પ્રોહ્લસત્કીર્તિરુત્તમઃ ॥ માર્કં ૦ પુ૦ અ૦ ૭-૧ ॥

સ કદાચિન્મહાવાહુરરણ્યેઽનુસરન્મૃગમ્ ।

શુશ્રાવ શબ્દમસકૃત્ ત્રાયસ્વેતિ ચ યોપિતામ્ ॥ ” ॥ ૪ ॥

સ વિહાય મૃગં રાજા મા ભૈષીરિત્યભાપત ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—ધર્મપક્ષીઓ જૈમિનિ મુનિ પ્રતિ કહે છે:—પહેલાં ત્રેતાયુગમાં હરિશ્ચન્દ્ર નામના રાજર્ષિ યજ્ઞ ગયા. તે એક વખત મૃગયા રમવાને જંગલમાં ગયા ત્યાં તેમણે “રક્ષા કરો” એવો સ્ત્રીઓનો અવાજ સાંભળ્યો. સાંભળતાં જ મૃગને છોડી તેમણે “ડરો નહીં” એ પ્રમાણે કહ્યું. તે વખતે સર્વ શુભ કાર્યમાં વિઘ્ન કરવાને શક્તિમાન શૈલ (વધ્નરાજ) વિચાર કર્યો કે “આ વિશ્વ મિત્ર ઋષિ, પ્રથમ મહાદેવાદિને પણ અસિદ્ધ એવી વિદ્યા સાધવાને માટે મહાન તપ કરે છે, સાધ્યમાન એવી તે વિદ્યાઓ આ વખતે ખૂબ મારી રહી છે, તો મારે શું કરવું? અથવા ‘ડરો નહીં’ એમ કહેતો આ રાજા આવે છે તેનામાં પ્રવેશ કરીને હું મારું કાર્ય સાધી લઉં” અર્થાત્ વિશ્વામિત્રના તપમાં ભાગ કરાવું” એવો વિચાર કરીને તેમણે હરિશ્ચન્દ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. અને તેમની પ્રેરણાથી હરિશ્ચન્દ્ર કહેવા લાગ્યા—“હું રાજા હરિશ્ચન્દ્ર ઉપરિચિત હોયે છતે એવો કોણ પાપી મનુષ્ય છે કે જે વસ્ત્રના છેડામાં અમિને બાંધે છે”? અર્થાત્ જેમ અગ્નિને વસ્ત્રમાં બાંધવાથી તે વસ્ત્ર અગ્નિથી બળી જશે, તેમ મારા રાજ્યમાં સ્ત્રીઓને બાંધનારો હું નાશ કરીશ, આ વચન સાંભળી વિશ્વામિત્રજી ક્રુપિત થયા. તે કારણે તે વિદ્યાઓ તરત જ નષ્ટ યજ્ઞ ગઇ. રાજા પણ વિશ્વામિત્રને જોઈને ભયભીત થયો. રાજાને જોઇ વિશ્વામિત્રે “હે રાજા! ઉભો રહે” એમ કહ્યું, ત્યારે રાજાએ પ્રણામ કરીને કહ્યું “હે મુનિશ્રેષ્ઠ! ભયભીતની રક્ષા કરવી તે રાજાનો ધર્મ છે. માટે આજે મારા ઉપર ક્રોધ કરવો યોગ્ય નથી.” ત્યારે વિશ્વામિત્રે એક છોકરો અને છોકરી બતાવીને કહ્યું. “જે તું રાજધર્મ સારી રીતે જાણે છે તો હું આ છોકરો અને છોકરીનો વિનાશ કરવા માગું છું, માટે મને ઇષ્ટ દક્ષિણા આપ ” મા૦પુ૦અ૦૭ ૨૧). આ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રના ક્રોધથી બચી જવાથી રાજાએ પોતાને નવો જન્મ મળ્યો એમ માન્યું પછી વિશ્વામિત્ર પ્રતિ કહ્યું કે રાજ્ય, પુત્ર, ધન, આદિ જે કોઈ તમારી ઇચ્છા હોય તે માગો પછી વિશ્વામિત્રે કહ્યું કે પ્રથમ રાજસૂય દક્ષિણા આપ. રાજાએ કહ્યું—“તે પણ હું આપીશ. પરન્તુ પ્રથમ આપને જે ઇષ્ટ વસ્તુની ઇચ્છા હોય તે માગો. તે ઉપરાંત દક્ષિણા પણ આપીશ.” વિશ્વામિત્રે કહ્યું—“સર્વ વિશ્વતિ મહિન આ પૃથ્વી મને આપ. ફક્ત તારી સ્ત્રી, પુત્ર તથા તારી શરીર એ ત્રણની

મારે જરૂર નથી.” રાજાએ પ્રસન્ન ચિત્તે હાથ જોડી “ તથાસ્તુ ”—તેમ હો—એમ કહ્યું. અને જણાવ્યું કે હવે આપ આ પૃથ્વીના સ્વામી છો. તે ઉપરથી વિશ્વામિત્રજીએ રાજાને કહ્યું કે હવે આશુપણ વસ્ત્ર આદિ સર્વ મૂકીને તારી સ્ત્રી તથા પુત્ર સહિત વલકલ માત્ર પહેરી મારા રાજ્યમાંથી તું નિકળી જા. તે સાંભળી રાજા પોતાની સ્ત્રી અને પુત્ર સહિત જવા લાગ્યો; એટલે વિશ્વામિત્રે તેનો માર્ગ રોકીને “ પહેલાં કહેલી રાજસૂયની દક્ષિણા આપ્યા વિના ક્યાં જાય છે ? ” એમ રાજાને કહ્યું. રાજાએ કહ્યું કે હાલ તો મારી પાસે શરીર સિવાય કંઈ નથી. પરંતુ એક માસની અંદર તમારી દક્ષિણા આપીશ એવો વાયદો કર્યો. એટલે વિશ્વામિત્રે પ્રસન્ન થઈ “ જાઓ, ધર્મનું પાલન કરો; તમારું કલ્યાણ થાઓ; તમને કોઈ વિધન નહીં નહીં ” એવો આશીર્વાદ આપ્યો.

આ પ્રમાણે રાજાને રાજધાનીમાંથી જતાં જોઈ નગરના સર્વ લોક શોકાતુર થયા અને રાજાની સાથે જવાને તૈયાર થયા. ત્યારે રાજાને દયા આવવાથી તે માર્ગમાં ઉભા રહ્યા. તે જોઈ વિશ્વામિત્ર ક્રોધથી લાલચોળ નેત્ર કરી રાજાને કહેવા લાગ્યા—

ધિક્ત્વાં દુષ્ટસમાચારતૃતં જિહ્વભાષિણમ્ ।

મમ રાજ્યં ચ દત્ત્વા યઃ પુનઃ પ્રાક્રન્દમિચ્છસિ ॥ માર્કં ૦ પુ ૦ અ ૦ ૭-૫૮ ॥

અર્થ:—દુષ્ટાચરણવાળા તને ધિક્કાર છે. તું જૂઠું અને કપટી વચન બોલ્યો, કેમકે રાજ્ય મને આપીને હવે તું તારું વચન પાછું ખેંચી લેવા માગે છે અર્થાત્ મિથ્યા કરવા માગે છે અને અહીં રહેવા માગે છે.

આવી કઠોર વાણી સાંભળી રાજા ભયભીત થઈને પોતાની સ્ત્રીને ખેંચીને “ હું જાઉં છું ” એમ કહી ચાલવા લાગ્યો, એટલામાં તેને ખેંચતી વખતે શ્રમાતુર થયેલી સ્ત્રીને વિશ્વામિત્ર કાષ્ઠદંડથી મારવા લાગ્યા. તે જોઈ રાજા “ હું જાઉં છું ” એ સિવાય બીજું કંઈ પણ બોલ્યા નહીં; અને ત્યાંથી નિકળી વારાણસી (કાશી) પુરીમાં પહોંચ્યા. તેટલામાં તે—

પુરો પ્રવિશ્ય દર્શ વિશ્વામિત્રમુપસ્થિતમ્ ॥

” અ ૦ ૮ શ્લો. ૫ ॥

રાજાએ વિશ્વામિત્રજીને ત્યાં દીડા. અને—

તં દૃષ્ટ્વા સમનુમાસં વિનયાવનતોઽભવત્ ।

પ્રાઠ ચૈવાજ્જલિ કૃત્વા હરિશ્વન્દ્રો મહામુનિમ્ ॥

” ॥ ૬ ॥

इमे प्राणाः सुतश्चायमियं पत्नी मुने मम ।

येन ते कृत्यमस्त्याशु तद्गृहाणार्घ्यमुत्तमम् ॥

” ॥ ૭ ॥

यद्वाऽन्यत्कार्यमस्माभिस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—તે મહામુનિને દેખતાં જ વિનયપૂર્વક રાજાએ કહ્યું—આ મારા પ્રાણ, આ પુત્ર, આ મારી પત્ની તેમાંથી આપને જેની જરૂર હોય તે સ્વીકારશો. અથવા આપને મારે અમારે અન્ય કંઈ કરવાનું હોય તે આપ કૃપા કરીને બતાવશો ત્યારે વિશ્વામિત્રે કહ્યું—એક માસનો

વાપદો પૂરો થયો છે, મારી દક્ષિણા લાવ. રાજસ્ય નિમિત્ત દાક્ષિણા (એટલે રાજસ્ય વચમાં સર્વસ્વનું દાન કરવામાં આવે છે. તે તો મુનિએ પ્રથમ જ લાઇ લીધું છે) આપવાનું તે વચન આપ્યું છે તે તને યાદ છે? એટલે રાજ્યે કહ્યું કે આજે એક માસ થયો ખરો, પરન્તુ હજુ અડધો દિવસ ખાટી છે ત્યાં મુધીમાં તમારી દક્ષિણા આપીશ, માટે તેટલી વાર રાહ જુઓ. વિશ્વામિત્રે “ તથાસ્તુ ” એમ કહ્યું અને જણાવ્યું કે ફરી પાછો આવું છું, અને જો મારી દક્ષિણા નહીં આપે તો તને શાપ દર્શાવ, એમ કહી મુનિ ત્યાંથી ગયા.

પછી રાજા ચિંતા કરવા લાગ્યા કે હવે શું કરવું, પાસે કંઈ ધન નથી, કોઈ મિત્ર નથી કે જે સહાય કરે, પ્રાણત્યાગ કરું? અને વળી અકિંચન હોવાથી જાઉં પણ ક્યાં? અને જે પ્રતિજ્ઞા કરેલી દક્ષિણા આપ્યા વિના આત્મહત્યા કરું તો આલિણ્યનું ધન હરણ કરનાર હું કૃમિ રૂપ યાઉં. એમ વિચારી આખરે નિશ્ચય કર્યો કે—

અથવા પ્રેપ્યતાં યાસ્યે વરમેવાત્મવિક્રયઃ ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

હું ધન લઇને આત્મવિક્રય કરી કોઇનો દાસ યાઉં અને દક્ષિણા આપું. આ વાત સાંભળી ગદગદ કંઈ તેની સ્ત્રી બોલી :—

- ત્યજ ચિન્તા મહારાજ સ્વસત્યમનુપાલય ।
 શ્મશાનવદ્વર્જનીયો નરઃ સત્યવહિષ્કૃતઃ ॥ ” ॥ ૧૭ ॥
- નાતઃ પરતરં ધર્મં વદન્તિ પુરુષસ્ય તુ ।
 યાદૃશં પુરુષવ્યાધ્ન સ્વસત્યપરિપાલનમ્ ॥ ” ॥ ૧૮ ॥
- અગ્નિહોત્રમપીતં વા દાનાઘાશ્ચાસ્તિલાં ક્રિયાઃ ।
 ભજન્ત્યેતસ્ય વૈફલ્યં ચ વાક્યમકારણમ્ ॥ ” ॥ ૧૯ ॥
- સત્યમત્યન્તમુદિતં ધર્મશાસ્ત્રેષુ ધીમતામ્ ।
 તારણાયાનૃતં તદ્વત્પાતનાપાકૃતાત્મનામ્ । ” ॥ ૨૦ ॥
- સપ્તાશ્વમેધાનાહત્ય રાજસૂયં ચ પાથિવઃ ।
 કૃતિર્નામ્ના ચ્યુતઃ સ્વર્ગાદસત્યવચનાત્સકૃન્ ॥ ” ॥ ૨૧ ॥

“ હે મહારાજ! ચિન્તા છોડો, સત્યનું પરિપાલન કરો, જે સત્યથી બહિષ્કૃત થાય છે તે મનુષ્ય શ્મશાનની પેઠે ત્યાગ કરવા ચોખ્ખ છે. વિદ્યાન લોકો પૈતાના વચનનું પરિપાલન કરવું તેના કરતાં અન્ય કોઈ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ નથી એમ કહે છે. જે મનુષ્ય નિષ્પ્રયોજન (અસત્ય) વાણી બોલે છે, તેની અગ્નિહોત્ર, વેદાધ્યયન, દાન, આદિ સર્વ ક્રિયા નિષ્ફલ જન્મ છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં શુદ્ધિમાન વિવેકી મનુષ્યોને તારનાર સત્યને જ કહ્યું છે, અને અધિવેદાનું પતન કરનાર અવૃતને કહ્યું છે. કૃતિ નામનો રાજા સાત અધમેધ તથા એક રાજસૂય યજ્ઞનું પુણ્ય લઇને સ્વર્ગમાં ગયો, છતાં ત્યાં માત્ર એક વાર જ અસત્ય બોલવાના કારણે તે સ્વર્ગમાંથી નીચે પડ્યો. ઉપરનું કોઈ પુણ્ય કામ લાગ્યું નહીં. માટે હે મહારાજ! મુનિને આપેલું વચન પાળવું જોઇએ. મારાથી આપને એક પુત્ર તો થયો છે,”

આથી આગળ બોલવા જતાં તે સ્ત્રી પડી પડી. પછી ધીરજ ધરી ફરી કહેવા લાગી :—
મને પુત્ર સાંપડ્યો છે, પુત્ર પ્રાપ્ત થાય એટલે સ્ત્રીની ફરી જરૂર નથી. માટે મને વેચીને
પૈસા લઈ વિપ્રની દક્ષિણા આપો. આ વચન સાંભળી રાજા મૂર્છિત થયો. ફરી જાન
આવતાં દુઃખથી પોતાને ધિક્કાર આપવા લાગ્યો. અને વળી ફરી મૂર્ખાથી પૃથિવી ઉપર
પડી ગયો. તે જોઈ સ્ત્રી વિલાપ કરવા લાગી, અને તે પણ નહિંત યદને પડી. આ પ્રમાણે
બનેને નીચે પડેલાં જોઈ તેમનો નાનો આવક ક્ષુધાથી પીડાતો જોયો :—

તાતં તાત દદસ્વાન્નમમ્વામ્ય મોજનં દદ ।

હુન્મે વલવતી જાતા જિહ્વાયં શુષ્યતે તથા ॥ ” ॥ ૩૨ ॥

હે તાત ! અન્ન આપો. હે માતા ! જોજન આપ. મને અત્યંત ક્ષુધા લાગી છે
અને મારી જીભનો અન્ન ભાગ સુકાય છે.

આ જ પહેલું કૂંડ થયેલા મદા તપસ્વી વિશ્વામિત્ર ઋષિ ધન માગવાને માટે ફરી
ઉપસ્થિત થયા, અને મૂર્છિત થયેલા રાજાને પાણી છાંટી આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :—

ઉત્તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ રાજેન્દ્ર તાં દદસ્વેષ્ટદક્ષિણામ્ ॥ ” ॥ ૩૭ ॥

ઋણં ધારયતો દુઃસ્વમદન્યહનિ વર્ધતે ॥ ” ॥ ૩૮ ॥

હે રાજેન્દ્ર ! ઉઠ, ઉઠ, મારી ઈષ્ટ દક્ષિણા લાવ. જને માથે ઋણ છે તેને દિન
પ્રતિદિન દુઃખની વૃદ્ધિ થાય છે. મૂર્ખા વળતા રાજા સચેતન થયો અને વિશ્વામિત્રને
જોઈ ફરી મોહને પ્રાપ્ત થયો. એટલે મુનિને ક્રોધ ચઢ્યો, અને રાજાને જાગૃત કરી તે
આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા :—

દીયતાં દક્ષિણા સા મે યદિ ધર્મમવેક્ષમે ॥ ” ॥ ૪૦ ॥

સત્યેનાર્કઃ પ્રત્યતિ સત્યે તિષ્ઠતિ મે દનો ।

સત્યં ચોક્તં પરો ધર્મઃ સ્વર્ગઃ મત્યે પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ” ॥ ૪૧ ॥

અશ્વમેધસદ્દસં ચ સત્યં ચ તુલ્યા ધૃતમ્ ।

અશ્વમેધસદ્દસાં દ્વિ સત્યમેવ વિશિષ્યતે ॥ ” ॥ ૪૨ ॥

અથવા કિં મમૈતેન સાન્ના પોત્તનેન કારણમ્ ।

અનાયે પાપસંકલ્પે ક્રૂરે ચાનૃતવાદિનિ ॥ ” ॥ ૪૩ ॥

ત્વયિ રાજ્ઞિ મમવતિ સદ્ભાવઃ શ્રૂયતામયમ્ ।

અથ મે દક્ષિણાં રાજન્ન દાસ્યતિ મવાન્યદિ ॥ ” ॥ ૪૪ ॥

અસ્તાચલં પ્રયાતેઽર્કે શપ્સ્યામિ ત્વાં તતો ધ્રુવમ્ ।

ઇત્યુક્ત્વા સ યયૌ વિપ્રો રાજા ચાસીદ્વયાતુરઃ ॥ ” ॥ ૪૫ ॥

“હે રાજન્ ! જો તું ધર્મ સમજતો હોય તો મારી દક્ષિણા આપ. સત્ય વડે સર્થ તમે છે, સત્યથી પૃથિવી સ્થિત ધર્મ છે. સત્ય જ પગ્મ ધર્મ છે, સ્વર્ગ પણ સત્યમા જ પ્રતિષ્ઠિત છે. જો કદાપિ એક બાણુ એક હજાર અશ્વમેધના ફળને અને પીછા બાણુ સત્યના ફળને તુલામાં મૂકી માપવામા આવે તો હજાર અશ્વમેધ કરતા સત્યનું ફલ વધશે. અથવા તારા જોવા અનાર્થ, પાપી મંકલપવાળા કૂર મિથ્યાવાદી સાથે સીધી રીતે વાત કરવાથી શુ ફલ છે ? છતાં તુ રાજા હોવાથી તારા પ્રતિ સદ્ભાવથી કહું છું તે સાંભળ મારી દક્ષિણા આજે જ લાવ. અને તને સ્પષ્ટ જાણુની દહિં છુ કે જો નેમ નહોં કરે તો સર્થનારાયણુ અસ્તાચલ પહોંચતા જરૂર તને શાપ દર્શા ” એમ કહી વિશ્વામિત્રજી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

આજ શોકાતુર થયેલા રાજા પ્રતિ તેની પત્ની કહેવા લાગી — ‘મને વેચીને વિપ્રનું ધન આપો તેના શાપાનલથી દગ્ધ થઈને મૃત્યુને પ્રાપ્ત ન થાઓ ’ આ પ્રમણે વારવાર કહેવાથી રાજા તેને વચવા નૈયાર ચયો, અને નગરમા જઈ ગઈગઈ કઈ કહેવા લાગ્યો — “હે નાગરિકો ! મારૂ વચન સાંભળો જા યેછો દાસીની જરૂર હાય તા તુ મારા સ્ત્રીને વેચવાને આજ્યો છુ. ” તે સાંભળી એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણુ આતિને ગમને કહ્યુ :—મને દાસી આપ, હું તને ધન આપીને તેને વેચાતી લેવા માગુ છુ, મારી પાસે ધન તો બહુ છે, પરન્તુ મારી સ્ત્રી સુકુમારી છે, તે ગૃહકર્મ કરવાને અસક્ત છે માટે તારી સ્ત્રીની કર્મ કરવાની કુશલતા, વય, રૂપ અને શીલને અનુરૂપ આ ધન લે અને મને સ્ત્રી સોંપ ” આ સાંભળી રાજાનુ મન વિદીર્ણુ થયુ અને તે ઝાઝ બોલ્યો નહોં. એટલે તે બ્રાહ્મણુ તે સ્ત્રીના લક્ષણુને અનુસાર તેની કિંમત આકાને તેટલુ ધન ગમના વલકલને છેડે બાધીને તે સ્ત્રીના વાળ પકડીને તેને ખેંચવા લાગ્યો. તે જોઇને તેના પુત્ર રોહિત માતાનું વસ્ત્ર ખેંચતો રડવા લાગ્યો, ત્યારે તે સ્ત્રી “મને છોડ છોડ, હું મારા બાલકને એક વાર જોઈ લઉં, તેનુ ફરી દર્શન દુર્લભ થશે. હે વત્સ ! આવ અને દાસી થયેલી તારી માને તું જોઈ લે. હે રાજપુત્ર (રોહિત) ! તું મને હવે સ્પર્શ કરતો નહોં, તારે માટે હવે હું અપૃથ્થ છું ” એમ બોલી. પછી માતાને બળપૂર્વક ખેચાતી જોઈ તે બાળક “હે માતા ” એમ બોલી રડતો રડતો તેના તરફ દોડ્યો તેને આવતો જોઈ તે બ્રાહ્મણુ ક્રોધથી તેને લાત મારી. તેમ છતાં “હે અંબ ! ” એમ બોલતા તે બાળકે પોતાની માતાને છોડી નહોં. ત્યારે રાજપત્ની બ્રાહ્મણુ પ્રતિ બોલી :—“હે નાથ ! કૃપા કરી આ બાળકને પણ વેચાતો લાઇ લ્યો, તમે મને વેચાતી લેવાથી તમે મારા માલિક થયા છો, છતાં તેના વિના હું તમારું કાર્ય કરી શકીશ નહોં. ” ત્યારે બ્રાહ્મણુ બોલ્યો :—ધર્મશાસ્ત્રના જાણુનારે જાણુનાં લક્ષણુને અનુસાર સ્ત્રી પુરૂપની સો, હજાર, લક્ષ, કરોડ વગેરે કિંમત કહી છે. તેને અનુસાર આ બાલકની જે કિંમત થાય તે લે અને તેને મને સોપ ” એમ કહી રાજાના ઉત્તરીય વસ્ત્રને છેડે ચોચ ધન બાધી બાળકને પકડી તેની માતાની સાથે તેને પણ બાધ્યો. આ પ્રમાણે બંનેને વધને જતાં જોઈ રાજા વિસ્માય કરવા લાગ્યો, એટલામાં તે બ્રાહ્મણુ, સ્ત્રી અને બાલક સહિત, મકાનો અને વૃક્ષોથી અદસ્થ થઈ ગયા.

એટલામાં જ વિશ્વામિત્રજી પાછા ત્યાં આયા, અને ધન માગ્યું. એટલે જે ધન

રાજાને મળ્યું હતું તે તેમને તરત જ આપી દીધું; પરન્તુ તે ધનથી પ્રસન્ન ન થવાથી દૂષિત થઇને મુનિ રાજા પ્રાંત કહેવા લાગ્યા :—

યાવત્તોપો રાજસૂયે વ્રાહ્મણાનાં ભવેન્નૃપ ।

તાવદેવ તુ દાતવ્યા દક્ષિણા રાજમૂયિકી ॥ માર્કં ૦ પુ૦ ૪૦'૭ સ્લો ૦ ૩૯ ॥

અર્થ:—રાજસૂય યજ્ઞમાં જેટલો દક્ષિણા આપવાથી બ્રાહ્મણ પ્રસન્ન થાય તેટલો દક્ષિણા આપવી જોઇએ. માટે હે ધનધંધુ ! જે તું મારા માટે આ દક્ષિણા યોગ્ય માનતો હોય તો તું હવે મારા તપ આદિનું બળ જોઈ લે. મતલબ કે હવે તને શાપ દષ્ટિ. એટલે રાજાએ કહ્યું :—હે ભગવન ! હું ખીજી દક્ષિણા આપીશ, થોડી વાર રાહ જુઓ. તે ઉપરથી, “ હે નરાધિપ ! હવે દિવસનો ચતુર્થ ભાગ (એક પહોર) બાકી રહ્યો છે, તેટલો સમય હું રાહ જોઈશ. તે પછી હું તારી કાંઈ પણ વાત નહીં સાંભળું ” એમ કહી દૂષિત થયેલા વિશ્વામિત્રજી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. બાદ ભય અને શોકથી આતુર થયેલા તે રાજા પોતાનો વિક્રમ કરવાનો નિશ્ચય કરીને લોકો પ્રતિ જિંને સ્વરે તેવી ઘોષણા કરી. એટલે ધર્મરાજા દુર્ગાન્ધિવાળું કાળું લાંબા પેટવાળું ચણાકાંઈ રૂપ ધરીને અનેક પક્ષી પક્ષી ગળામાં મંડાની માળાઓ પહેરીને, હાથમાં કપાલ લીધેલા—એવો વેશ ધરી અનેક શ્વાન સહિત હાથમાં યજ્ઞ લઇને ત્યાં આવ્યા, અને રાજાને કહ્યું :—“ હું તમને વેચાણ લેવા માગુ છું, તમારી કિંમત કહો, જેટલું ધન માગવું હોય તેટલું માગો. ” દૂરદષ્ટિ-વાળા ચણાકાંઈને જોઇને રાજાએ પૂછ્યું :—તું કાણ છે ? તેણે કયું :—હું ચણાકાંઈ છું અને પ્રવીર નામથી પ્રખ્યાત છું. હું વધ્યવધક (વધ્ય મનુષ્યનો વધ કરનાર) તથા મૃતકંમલ-દારક (મરેલા મડદાનું વચ્ચ લેનાર) તરીકે પ્રખ્યાત છું. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્રે કહ્યું :—હું નિન્દિત ચણાકાંઈનો દાસ થવા માગતો નથી. ચણાકાંઈને વચ્ચ થવા કરતાં મુનિના શાપ-મિત્રી દગ્ધ થવા ખુશી છું. રાજા આટલું બોલે છે એટલામાં તો ફરી વિશ્વામિત્રજી ત્યાં આવ્યા અને કાપાવમાન યજ્ઞ બોલ્યા :—આ ચણાકાંઈ તને બહુ બહુ ધન આપવાને તૈયાર થયો છે, તો પછી બાકીની દક્ષિણા મને કેમ આપતો નથી ? રાજા કહે છે :—હે ભગવન ! હું સૂર્યવંશમાં ઉત્પન્ન થયો છું, ધનની કામનાથી હું ચણાકાંઈનો દાસ કેવી રીતે ચાહું. ત્યારે વિશ્વામિત્રે ઉત્તર આપ્યો કે જો તારા વિક્રમથી પ્રાપ્ત થતું ચણાકાંઈ ધન લઇને સમય પૂરો થતાં મુખીમાં મને નહીં આપે તો તને શાપ દષ્ટિ. ત્યારે રાજાએ વિદ્વલ થઇને મુનિનાં ચરણ પકડ્યાં અને કહ્યું :—હું તમારો દાસ છું, હું દુઃખી છું, બયબીત છું, અને વિશેષમાં હું તમારો ભક્ત છું. માટે કૃપા કરો, પરન્તુ ચણાકાંઈની સાથે સંબંધ તો કટ્ટ રૂપ છે. માટે બાકીના ધનના બદલામાં હું આપનો દાસ થઈશ, અને આપની વૃત્તિ અનુસાર વર્તીશ. ત્યારે વિશ્વામિત્રજી કહે છે :—જો તું મારો દાસ થયો છે તો તારાં લક્ષણને અનુસાર તારી કિંમત એક અર્જુન યાજ છે તેટલો કિંમત લઇને હું તને (મારા દાસને) ચણાકાંઈને વેચું છું. રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે જો એટલાથી આપ સંતુષ્ટ થતા હો તો મને દાસ રૂપે સ્વીકારો. એટલે ચણાકાંઈ વિશ્વામિત્રને કહ્યું કે હું આપને સો યોગ્ય વિસ્તીર્ણ ભૂમિ આપું છું તે લઇને આ દાસ મને આપો.

એ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રજીને તેટલું દ્રવ્ય આપી રાજાને બાંધી દંડપ્રદાર કરતો તે

શ્વપાક (ચણક) તેને પોતાને ઘેર લાઇ ગયો. ત્યાં તે રાજા કેટલાક સમય સુધી દરરોજ પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્ર સંબંધી વિચાર કરતો રહ્યો. દરમ્યાન તે ચણકને તેને સ્મશાનમાં મૃત્યુદાપહારક (મડદાંનાં વસ્ત્ર લેનાર) બનાવ્યો, અને કહ્યું કે તું મડદાંને લાવવાની રાહ જોતો અહીં રિયત થા. દરેક મંડદાદીક જે ધન મળે તેનો છટ્ટો ભાગ રાજાને આપવાનો છે, ત્રણ ભાગ મારા છે, અને બાકીના જે ભાગ તારા પગારના છે. એ પ્રમાણેની આજ્ઞા ચવાથી હરિશ્ચન્દ્ર રાજા વારાણસીની દક્ષિણ દિશામાં આવેલા ભયંકર સ્મશાનમાં ગયા. ત્યાં તે “ હે ભૂત્યો ! હે મત્રીઓ, હે વિપ્રો, હે શૈભી, હે પુત્ર ! મને મંદ ભાગ્યને તજીને તમે ક્યાં ગયાં ? માંડે રાજ્ય ક્યાં ગયું ? ” ઇત્યાદિ પ્રકારે ચિન્તા કરવા લાગ્યા. એ પ્રકારે દિન રાત્રિ ચિન્તન કરતા સતા નિદ્રાને પ્રાપ્ત થતા નહોતા. એમ જીવતા સતા યોન્યન્તરને પ્રાપ્ત થયેલા તે રાજાએ સો વર્ષ તુલ્ય આર માસ કાઢ્યા.

આ દરમ્યાન રોહિત નામના હરિશ્ચન્દ્રના પુત્રને વિશ્વામિત્રની પ્રેરણાથી સખ કરાવ્યો તેથી રોહિત મૃત્યુ પામ્યો, તેના સમાચાર બીજા બાળકાએ આવીને તેની માતાને કહ્યા. પુત્રના મૃત્યુની વાત સાંભળી રોહિતની માતા મૂર્છિત થઇને પડી ગઈ; તેનું રૂદન સાંભળી જોના ધરમાં તે દાસી થઇને રહેતી હતી તે બાહ્યાણ બહુ ક્રોધિત થયો. રાત્રિના આર વાગ્યા સુધી પુત્રના શબનો દાહ કરવાને માટે તેને જવા દીધી નહીં. આર વાગ્યા પછી જવાની આજ્ઞા આપી, અને પુત્રને બાળી શીઘ્ર પાછી આવવા કહ્યું. રાણી પુત્રની પાસે જઇને બહુ રૂદન કરવા લાગી. મધ્ય રાત્રિમાં રૂદન સાંભળી ગામના લોક ત્યાં આવ્યા અને “ તું કોણ છે, અને શા માટે રૂદન કરે છે ” એ પ્રમાણે તેને પૂછવા લાગ્યા, પરન્તુ રાણીએ કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહીં. લોકોએ “ આ ડાકણ છે, સ્ત્રી નથી, લોકનાં ઊકારાને ખાનારી છે ” એમ કહીને રાણીને પકડી લીધી અને તેને મારવાને માટે ચણકાને સોંપી. ચણકાલ પ્રસન્ન થયો, અને તેને મારવાની પોતાના દાસ હરિશ્ચન્દ્રને આજ્ઞા કરી. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્રે કહ્યું કે સ્ત્રીઓને મારવી નહીં જોઇએ. ત્યારે ચણકાને કહ્યું કે એકને મારવાથી ધણાંને સુખ થશે, માટે તેને મારી નાંખ. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્રે “ હું સ્ત્રીવધ નહીં કરું ” એવું માંડે પ્રત છે એમ કહ્યું. હું દેવ તથા ગન્ધર્વોને જીતીને આ રાજ્ય તને આપી શકું છું. આવી વાણી સાંભળીને ચણકાલ કહે છે કે તું ચણકાલનો દાસ થઇને શું દેવતાઓની વાત જોલે છે ? એને માર-એમ કહી તેને એક તલવાર આપી. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્ર પોતાની પત્નીને કહે છે “ તું હું પાપીની આગળ બેસી જા, હું તને માંડે છું. ” તે બંને એક બીજાને ઝોળખતાં નથી. માતાના બોળામાં પડેલા બાળકને જોઇને “ આ મારો જ પુત્ર છે ” એવી રાજાને સ્મૃતિ થઇ, ત્યારે રાજા અને રાણીએ પરસ્પર વૃતાન્ત પૂછી એક બીજાને ઝોળખ્યાં. હરિશ્ચન્દ્રે પોતે ચણકાલના દાસ થવાનું કારણ બતાવ્યું. ત્યારે રાણી પુત્રને બોળામાં રાખી આલિંગન દઇને પોતાના પતિને કહે છે “ આપ મને મારો, નહિતો સ્વામિદ્રોહ થશે. તે સાંભળી રાજા મૂર્છિત થયો. થોડી વાર પછી ઉડી પુત્રના શરીરને બાળવાને માટે ચિતા બનાવી અને પુત્રની સાથે પોતે પણ બળી મરવાનો નિશ્ચય કરીને પત્નીને કહ્યું—“ ચણકાલની આજ્ઞા વિના અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું તો અન્ય જન્મમાં પણ ચણકાલનું દાસત્વ પ્રાપ્ત થશે, અને નરકમાં પણ પડીશ. તથાપિ દુઃખ સહન થતું નથી, માટે-પુત્રની સાથે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું છું, તું બાહ્યાણને ઘેર જા. અને—

यदि दत्तं यदि हुतं गुर्वो यदि तोपिताः ॥ ” ॥ २३३ ॥

परत्र संगमो भूयात्पुत्रेण सह च त्वया । ” ॥ २૩૪ ॥

જો મેં દાન કર્યું હશે, હોમ હવન કર્યા હશે, ગુરૂ જનોને સંતોષ આપ્યો હશે, તે પલ્લોડમાં પુત્ર અને તારી સાથે ફરી મંગમ થશે. ”

આ સાંભળી સ્ત્રી બોલી કે હું પણ તમારી સાથે મળી મરીશ. અને આપણે સ્વર્ગ કે નરક જો બાંચમાં હશે તે સાથે રહીને જ ભોગવીશુ. રાગ્નએ અનુમતિ આપી, અને પછી ચિન્તામા પુત્રને મૂકી પત્ની સહિત હાથ જોડી પરમાત્માનુ ચિન્તન કરવા લાગ્યો, કેમકે સંકટ સમયે પ્રશ્નરત્ન ચિન્તન જ સદાય કરે છે:—

चिन्तयन् परमात्मानमीशं नारायणं हरिम् ।

इत्काटरयहासोनं वासुदेवं सुरेश्वरम् ॥ ” ॥ २૪૦ ॥

अनादिनिधनं ब्रह्म कृष्णं पोताम्बरं शुभम् ।

तस्य चिन्तयमानस्य सर्वे देवाः सवासवाः ॥ ” ॥ २૪૧ ॥

એ પ્રમાણે પરમાત્માનું ધ્યાન કરતાં ઇન્દ્ર સહિત સર્વ દેવતાઓ ધર્મ રાગ્નને આગળ કરીને ત્વરાથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. વિશ્વામિત્રજી પણ ત્યાં આવ્યા, અને તે સર્વે હરિશ્ચન્દ્રને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા:—

धर्म उवाच ॥

मा राजन्साहसं कार्पीर्धर्मोऽहं त्वामुपागतः ।

तितिक्षादमसत्याद्यैः स्वगुणैः परितोपितः ॥ ” ॥ २૪૭ ॥

હે રાજન્ ! સાહસ ન કર. તારી તિતિક્ષા, દમ, સત્ય, આદિ ગુણોથી પરિતુષ્ટ થયેલો હું સ્વર્ગ ધર્મ તારી પાસે આવ્યો છું.

इन्द्र उवाच ॥

हरिश्चन्द्र महाभाग प्राप्तः शक्रोऽस्मि तेऽन्तिकम् ।

त्वया सभर्षेण पुत्रेण जिता लोकाः सनातनाः ॥ ” ॥ २૪૮ ॥

आरोह त्रिदिवं राजन्भार्यापुत्रसमन्वितः ।

मुदुष्माणं नरैरन्यैर्जितमात्मीयकर्मभिः ॥ ” ॥ २૪૯ ॥

ઇન્દ્રે કહ્યું કે મહાભાગ હરિશ્ચન્દ્ર ! હું ઇન્દ્ર તારી પાસે આવ્યો છું. તારી આ અને પુત્ર સહિત તું સ્વર્ગ મા આવ. અન્ય જનોને દુષ્ટપ્રાપ વસ્તુ તે તારાં કર્મ વડે પ્રાપ્ત કરી છે એમ કહીને ઇન્દ્રે અમૃતની વૃષ્ટ કરી જેથી રાગ્નને મૃત પુત્ર સજીવન થયો. એટલે હરિશ્ચન્દ્ર પુત્રને ભેટ્યા અને સ્વસ્થ થયા. પછી ઇન્દ્રે કહ્યું કે હવે ભાર્યા અને પુત્ર સહિત તું પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરીશ. હવે સ્વર્ગારોહણ કરો. ત્યારે હરિશ્ચન્દ્રે કહ્યું કે મારા સ્વામી ચંડાલની પરચાનગી વિના અને તેનું દેહું ચૂકવ્યા વિના હું દેવલોકમાં જવા માગતો નથી. ત્યારે ધર્મરાગ્નએ કહ્યું કે તારા ભાવી કલેશને જાણીને હું પોતે જ અપચનું ૩૪ ધારણું

કરીને આંબો હતો. પછી ફરીથી ધરે રાગને સ્વર્ગમાં ચાલવાને કહ્યું. ત્યારે રાગએ કહ્યું કે મારી કેમલા નગરીમાં મારી પ્રજા મારે લીધે શોકમાં કુબેલી છે, તેમને છોડીને હું સ્વર્ગમાં જઈ શકું નહીં, કેમકે—

બ્રહ્મહત્યા ગુરોર્ધાતો ગોવધઃ સ્ત્રીવધસ્તથા ।

તુલ્યમેભિર્મહાપાપં મક્ત્યાગોડ્પ્યુદાહતમ્ ॥

” ॥ ૨૬૧ ॥

મજન્તં મક્ત્યાજ્યમદુષ્ટં ત્યજત. સુલમ્ ।

નેહ નામુત્ર પશ્યામિ તરમાન્છક્ર દિવં વ્રજ ॥

” ॥ ૨૬૨ ॥

ભક્તનો ત્યાગ કરવો તેને બ્રહ્મહત્યા, ગુરુહત્યા, ગોવધ તથા સ્ત્રીવધની તુલ્ય મહાપાપ ગણવામાં આંબું છે. આપણી ભક્તિ કરનાર અદુષ્ટ અત્યાચાર્ય ભક્તનો ત્યાગ કરનારને આ લોકમાં કે પરલોકમાં કંઈ સુખ મળે એમ હું દેખતો નથી. માટે હું ઇન્દ્ર । આપ સ્વર્ગે પધારો, ભક્તો વિના હું નહીં આવું. મેં જે કંઈ મહાપાપ કર્યા છે તે તેમના પ્રભાવથી કર્યા છે. માટે “ઉપકર્તૃન્ન સંત્યક્ષ્યે તાનહં સ્વર્ગલિપ્સ્યા” —સ્વર્ગની પ્રત્યાષી હું ઉપકાર કરનારનો ત્યાગ નહીં કરું. માટે બહુ કાલ પર્યન્ત જે શુભ ફલ મારે ભોગવવાનું હોય તે તમારા અનુગ્રહથી તેમની સાથે રહીને હું એક દિવસ પણ ભોગવું એમ કરો. ત્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું કે તેમ યશે. એમ કહી ધર્મ વગેરે સર્વ દેવો અને વિશ્વામિત્ર સર્વે હરિશ્ચન્દ્રની નગરીમા ગયા; અને હરિશ્ચન્દ્રની રૂબરૂ ઇન્દ્રે સર્વ લોકોને તરત જ સ્વર્ગલોકમાં જવાને કહ્યું. પછી વિશ્વામિત્રે હરિશ્ચન્દ્રના પુત્ર રોહિતનો અયોધ્યા નગરીમાં અભિષેક કર્યો, અને પછી રાગ પોતાની સ્ત્રી તથા પ્રજા સહિત દેવલોકમાં ગયા. તે બેમને દૈવાચાર્ય શુક (ઉચ્ચના કવિ) નીચે પ્રમાણે બોલ્યા:—

હરિશ્ચન્દ્રસમો રાજા ન ભૂતો ન મવિષ્યતિ ।

યથૈતચ્છૃણુયાદ્ભક્ત્યા નૈરન્તર્યેણ માનવઃ ॥

” ॥ ૨૭૯ ॥

તેન વેદાઃ પુરાણાનિ સર્વે મંત્રાઃ સુસંગ્રહાઃ ।

પુષ્ટાઃ સ્યુઃ પુષ્કરે તીર્થે પ્રયાગે સિન્ધુસાગરે ॥

” ॥ ૨૮૦ ॥

અહો તિતિક્ષામાહાત્મ્યમહો દાનફલં મહત્ ।

યદા ગતો હરિશ્ચન્દ્રઃ પુરોં ચેન્દ્રત્વમાપ્તવાન્ ॥

” ॥ ૨૮૪ ॥

એ રીતે ભક્તિપૂર્વક આ આખ્યાન શ્રવણ કરવાનું ફલ કહ્યું, તેમ જ તિતિક્ષાનું સાહાત્મ્ય તથા દાનનું ફળ પણ કહ્યું

માટે હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાથી પણ જે ફલ પ્રાપ્ત ન થાય તે અતિ દુઃખ સહન કરીને પણ સત્કૃપા પાલન કરવા માનથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ ઉપરના દર્શાવતી સિદ્ધ થાય છે.

વળી સત્કૃપાલન ઉપર માર્કણ્ડેય પુનાણના ચતુર્થ અધ્યાયમાં શ્લોકો ૧૫ થી ૫૪ માં બીજું પણ દર્શાવત છે. પૂર્વે વિષુક્તસ્વાન્ નામના પ્રખ્યાત ઋષિ યજ્ઞ ગયા તેમના એક પુત્ર સુકૃષ નામના હતા. તેમને ચાર પુત્ર હતા. તે સુકૃષ મુનિની પરીક્ષા કરવાને ઇન્દ્ર તૂટેલી પાંખ વાળા

પક્ષીનું સ્વરૂપ લાઇને મુનિના આશ્રમમાં આવ્યા. અને ક્યુપાગર દોવાળી બ્રહ્મ માગ્યું. મુનિએ ક્યુ કે તને ઇષ્ટ દેવ તેને આદાર દું તામી આપવા તેવાર હું, માટે ક્યો આદાર લાનું તે કહે. પક્ષીએ ક્યુ કે પુરૂષનું માંસ લાવી આપો. મુનિએ તેને ધલું સમજાવ્યાં, પરન્તુ તેને તે જ આદાર માગ્યો. તે તે આપવા મુનિએ રીક્ષાર કરી પોતાના આર પુત્રોને જોવાળી તેમનું માંસ પક્ષીને આપવા તેમને જણાવ્યું. પરન્તુ મરજ્યતા જાયથી તેમણે ના પાડી. ત્યારે તેમણે તેઓને પક્ષી થવાને શાપ દીધો. પછી પોતે પોતાનું વચન પાળવાને માટે પોતાનું માંસ આપવાને પક્ષીને જણાવ્યું:—

અન્ત્યેષ્ટિમાત્મનઃ કૃત્વા શાસ્ત્રતથોર્ધ્વદૈહિકમ્ ॥ માર્કં ૦ પુ૦ અ૦ ૪-૪૫ ॥

મસ્યસ્ય સુવિશ્રન્થો મામત્ર દ્વિજસત્તમ ।

આહારીકૃતમેતત્તે મયા દેહમિહાત્મનઃ : ॥ ” ॥ ૪૬ ॥

एतावदेव विमस्य ब्राह्मणत्वं मचक्षते ।

યાવત્પતગજાત્યઝપ સ્વસત્પપારપાલનમ્ ॥ ” ॥ ૪૭ ॥

न यज्ञैर्दक्षिणावद्विस्तत्पुण्यं प्राप्यते महन् ।

કર્મણાન્યેન વા વિષૈર્મૈત્સત્યપરિપાલનાન્ ॥ ” ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—હે પક્ષિકેષ ! બ્રાહ્મણનું બ્રાહ્મણ્ય પોતાના સત્ય વચનનું પરિપાલન કરવું તે જ છે. જે મહત્ પુણ્ય મહાન દક્ષિણા તાળા વ્યોથી અથવા અન્ય કોઇ કર્મથી પણ પ્રાપ્ત થવું નથી તે સત્યના પરિપાલનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ વચન સાંભળી પક્ષીએ ક્યુ કે હું જીવતા મનુષ્યનું માંસ ખાતો નથી. માટે પોત્રને આશ્રય કરીને આ દેહને તમે ત્યાગ કરો પછી આશ્રય. તે સાંભળી મુનિ પોત્ર પુક્ત થયા. આ પ્રમાણે મુનિને ૯૬ નિશ્ચય જેણે ઇન્દ્ર પ્રકટ થયા અને મુનિને ક્યુ કે ઉઠો, તમારો પરીક્ષા કરવાને મેં તમારો અપરાધ કર્યો છે માટે દામા કરો. એમ કહી મુનિને આશીર્વાદ આપ્યો કે—

अथ प्रभृति ते ज्ञानमैन्द्रं प्रादुर्भविष्यति ।

તપસ્યય તથા ધર્મે ન તે વિઘ્નો ભવિષ્યતિ ॥ ” ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—આજથી તમને ઐન્દ્ર જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થશે. અને દેવે ધર્મનું અનુષ્ઠાન (તપ) કરતા રહો, તેમાં તમને કોઇ વિઘ્ન નહીં નહીં. આ પ્રમાણે અનુમદ કરી ઇન્દ્ર આત્મા ગયા.

માટે સત્ય પરિપાલનનો આવો મહિમા છે.

શિવપુરાણમાં પણ સત્યનો મહિમા કહ્યો છે.

वचनं त्रिविधं शैल लौकिके वैदिकेऽपि वा ।

सर्वं जानाति शास्त्रज्ञो निर्मलज्ञानचक्षुषा ॥त्रि.पु.रु.सं. ૩ સ્વ. ૩ અ. ૩૩-૩૦॥

અર્થ:—હે શૈલ રાજા ! લોકમાં તથા વેદમાં પણ વચન ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. તે સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞ પુરૂષ પોતાના નિર્મલ જ્ઞાન રૂપી ચક્ષુ વડે જાણે છે.

અસત્યમહિતં પશ્ચાત્ સાંપતં શ્રુતિસુન્દરમ્ ।

સુબુદ્ધિર્વક્તિ શત્રુર્હિં હિતં નૈવ કદાચનૈં ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—સાંભળતી વખતે અહુ પ્રિય લાગે અને હોય મિથ્યા, અને પરિણામે અહિત પણ હોય, એવી વાણી બુદ્ધિમાન શત્રુની હોય છે. તે કદાપિ પણ આપણા હિતની ન હોય.

આદાવપ્રીતિજનકં પરિણામે સુસ્વાવહમ્ ।

દયાલુર્ધર્મશીલો હિ વોધયત્યેવ વાન્ધવઃ ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—પહેલાં સાંભળતી વખતે અપ્રિય લાગે, અને પરિણામે સુખનો હેતુ હોય, એવી વાણી દયાલુ ધર્માત્મા આપણા બન્ધુ મનુષ્ય હોય તે જ બોલે છે. અને ત્રીજી—

શ્રુતિમાત્રાત્સુધાતુલ્યં સર્વકાલસુસ્વાવહમ્ ।

સત્યસારં હિતકરં વચનં શ્રેષ્ઠમીપ્સિતમ્ ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—જે સાંભળતાં જ અમૃત તુલ્ય હોય, અને સર્વકાલમાં સુખ દેનાર હોય તથા સત્યના સારરૂપ અને હિતકારી હોય એવી વાણી શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે.

સુલભાઃ પુરુષાઃ રાજન્ સતતં પ્રિયવાદિનઃ ।

અપ્રિયસ્ય ચ પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥ પં૦ તં૦ તેં૦ ૩-૬ ॥

અર્થ:—હે રાજન્ ! હમેશાં પ્રિય બોલનાર અહુ મળે છે, પરંતુ અપ્રિય છતાં હિત વાણીનો બોલનાર તથા તેનો શ્રોતા બંને દુર્લભ છે.

આ પ્રકારથી બિન્ન દુષ્ટ વાણી બોલવામાં સદાચારી મનુષ્યે ડરવું જોઇએ એવી વેદની આજ્ઞા છે:—

ન દુરુક્તાય સ્પૃહયેત્ ॥ ઋ૦ વે૦ અષ્ટ૦ ૧, અઘ્યા૦ ૩ વર્ગ, ૨૩, મણ્ડ૦ ૧,

અનુ૦ ૮, સૂક્ત૦ ૪૧, ઋ૦ ૯ ॥

અર્થ:—દુષ્ટ વાણી બોલવાની કામના ન કરવી. ઉલટા દુષ્ટ વાણી બોલવાથી ડરવું જોઇએ. કેમકે—

સ एव शिवत्रः ॥ ताण्ड्य० महा० ब्रा० अ० ૧૨, ख० ૧૧, મં૦ ૧૧ ॥

આ અસત્યવાદી મનુષ્ય એત કુષ્ટ રોગ વાળો થતો જોવામાં આવે છે. વળી—

ब्रह्महा नरकस्यान्ते पाण्डुकुप्ठी प्रजायते । शातातप० स्पृ० अ० ૨-૧ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મહત્યા કરનાર નરકલોગ પછી એત કુષ્ટ વાળો જન્મે છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મહત્યા વાળાને જે ક્ષણ મળે છે તેવું ક્ષણ અસત્યવાદીને પણ મળે છે. માટે અસત્ય બોલવું નહીં જોઇએ.

मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् ।

मनस्यन्यद्વचस्यन्यत्કर्मण्यन्यद् दुरात्मनाम् ॥ पद्म.पु.ख. ૧ અ. ૬ શ્લો. ૧૦૮-૧૧ ॥

અર્થ:—પવિત્ર અન્તઃકરણવાળા મનુષ્યના મનમાં તથા વાણીમાં તથા કર્મમાં પણ એક જ વાત હોય છે અર્થાત્ મનમાં જેવો સંકલ્પ કરે છે તેવું જ બોલે છે, અને જેવું બોલે છે તેવું જ કરે છે. અને દુરાત્મા મનુષ્યના હૃદયમાં એક વાત હોય તો તેની વાણીમાં અન્ય હોય, અર્થાત્ મનમાં જે સંકલ્પ કર્યો છે તેથી વિપરીત બહાર બોલી બતાવે છે. અને વાણીથી જે બોલ્યો છે તેથી વિપરીત વસ્તુ કરે છે. સત્પુરુષે હમેશાં આવી વાણીનો ત્યાગ કરીને ખીજના હિતવું લક્ષ્ય રાખીને સત્ય વાણી બોલવી જોઇએ.

ષ્ટિ “ સત્યં વ્રૂહિ ” નું વ્યાખ્યાન અ. ૬. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭.

॥ અનુયાહિ સાધુપદવીમ્ ॥

હવે “ અનુયાહિ સાધુપદવીમ્ ” એનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ.

અનુયાહિ સાધુપદવીમ્ ॥ અહીં સાધુ શબ્દથી બ્રહ્મચર્યાદિ જૂદા જૂદા આશ્રમમાં રહીને તત્ત્વ આશ્રમોના ધર્મનું આચરણ કરનારને કહ્યા છે, તે લોકોના સદાચારનો જે માર્ગ છે તેનું જ અનુસરણ કરીને તે જ માર્ગ ઉપર ચાલવું. તેવા લોકોના માર્ગ ઉપર ચાલવાથી ક્ષાત્ર પશુ પ્રકારની વિપત્તિ આવતી નથી. સત્પુરુષોના માર્ગનો ત્યાગ કરીને સ્વચ્છન્દ રીતિથી કુમાર્ગમાં ચાલનાર મનુષ્ય હૃદયેશાં આ લાકમાં નિન્દાને પાત્ર થાય છે અને પરલોકમાં દુઃખનો ભાગી થાય છે.

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यते ॥ म० स्म० अ० ૪ શ્લો० ૧૭૮ ॥

અર્થ:—જે સદાચારના માર્ગનું પિતા, પિતામહ, આદિએ અનુષ્ઠાન કર્યું હોય તે જ સત્પુરુષોના શાસ્ત્રોક્ત સન્માર્ગને અનુસાર ચાલવું જોઈએ, કેમકે તે માર્ગે જવાથી પક્તી મતી નથી. સત્કર્મનો મહિમા જ અદ્ભુત છે.

या साधूँश्च खलान्करोति विदुषो मूर्खान्हितान् द्वेषिणः

प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हाहाहलं तत्क्षणात् ।

तामाराधय सत्क्रियां भगवतीं भोक्तुं फलं वाञ्छितम्

हे साधो व्यसनैर्गुणेषु विपुलेष्वास्यां वृथा मा कथाः ॥ની.શ.શ્લો.૧૮॥

અર્થ:—સત્કર્મ એવી વસ્તુ છે કે તે દુર્જનોને સન્નજન બનાવે છે, મૂર્ખોને પવિત્ર બનાવે છે, આપણું અહિત કરનાર શત્રુને હિતકારી બનાવે છે, પરોક્ષ વસ્તુને પ્રત્યક્ષ બનાવે છે, જે હલાહલ વિષ છે તેને અમૃત બનાવે છે. માટે, હે સન્નજનો! નાના પ્રકારના ઉત્તમ સુખરૂપ ફળના ભોગને માટે સત્ક્રિયા રૂપી ભગવતીની ઉપાસના કરો—અર્થાત્ સત્કર્મ કરો. એવી એશ્વર્ય વાળી સત્ક્રિયાને છોડીને આસક્તિ પૂર્વક અન્ય ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં આસ્થા રાખવી તે વ્યર્થ છે. અર્થાત્ સત્કર્મ વિના સર્વ ગુણ વ્યર્થ છે. સત્કર્મ કરવાથી સર્વ ગુણો આવીને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વચ્છન્દી મનુષ્યનું આચરણ અમૃતને પશુ વિષ બનાવી દે છે તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. કેટલાક લોક તો થોડું દુઃખ આવે તો તે જ નખતે સત્કર્મને વિકાર આપે છે, અને મનમાન્યું કર્મ કરે છે. પરન્તુ આ ભુદ્ધિહીનતાનું કાર્ય છે.

गजभुजंगमयोरपि बन्धनं शशिविवाकरयोर्ग्रहपीडनम् ।

मविमतां च विलोक्य दरिद्रतां त्रिधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ની.શ.શ્લો.૧૯॥

અર્થ:—હાથી તથા મોટા સર્પ પશુ બન્ધનમાં પડેલા જ્નેવામાં આવે છે. તથા ચંદ્રમા અને રવિને પશુ રાહુની પીડા થાય છે. અને શુદ્ધિમાન પશુ દરિદ્ર જ્નેવામાં આવે છે. તે સર્વનું કારણ પૂર્વે કરેલાં પાપકર્મ જ છે એવો વિદ્વાનોનો નિશ્ચય છે.

માટે પોતાના પુણ્યપાપને અનુસાર સુખ દુઃખ ભોગવવામાં આવે છે. વિવેકી મનુષ્ય દુઃખ આવતાં પોતાના પાપકર્મોના નિવૃત્ત કરીને સત્કર્મ કરવાની જ ઈચ્છા રાખે છે. પરન્તુ સત્કર્મને તથા શાન્તને ધિક્કાર આપીને વિપરીત માર્ગમાં ચાલતો નથી. વળી—

વને રણે શત્રુજલાગ્નિમધ્યે મહાર્ણવે પર્વતમસ્તકે વા ।

સુપ્તં પ્રમત્તં વિષમસ્થિતં વા રક્ષન્તિ પુણ્યાનિ પુરા કૃતાનિ ॥ , ॥૧૭॥

અર્થ:—પૂર્વે કરેલાં સુકૃત, જંગલમાં, યુદ્ધમાં, શત્રુની મધ્યમાં, જલમાં, કે અગ્નિમાં, મહા સમુદ્રમાંથી તથા પર્વતની ટોચ ઉપર પણ, સૂતા સમયે કે બેઠોય સ્થિતિમાં અથવા કોઈ પ્રકારના સંકટમાં હોય—તે સર્વ પ્રસંગમાં આપણી રક્ષા કરે છે. પુણ્યકર્મનું જ નામ સત્કર્મ છે. આગળ પણ તે પુણ્યકર્મ જ રક્ષા કરશે. વળી—

નૈવાકૃત્તિઃ ફલતિ નૈવ કુલં ન શીલં

વિદ્યાપિ નૈવ ન ચ યત્નકૃતાપિ સેવા ।

માગ્યાનિ પૂર્વતપસા સ્વલ્લુ સંચિતાનિ

કાલે ફલન્તિ પુરુષસ્ય યથૈવ વૃક્ષાઃ ॥ ની૦ શ૦ સ્ત્રો૦ ૧૬ ॥

અર્થ:—મનુષ્યનું રૂપ, કે ઉત્તમ કુલ, કે સારા સ્વભાવ, કે વિદ્યા, કે યત્ન પૂર્વકે કરેલી સેવા, આદિ કોઈ સ્વતંત્ર રીતે સુખ રૂપ ફલને આપતાં નથી. પરન્તુ પૂર્વના તપ વડે પ્રાપ્ત કરેલું ભાગ્ય જ સમય આવ્યે ફલ આપે છે. આખો વિગેરે વૃક્ષનાં ફળની ધ્રુવ્ધા રાખનાર મનુષ્ય પહેલાં વૃક્ષને રોપે છે, પછી તે વૃક્ષ સમય આવ્યે ફલ આપે છે. તેવી રીતે પુણ્યકર્મ પણ સમય આવ્યે ફલ આપે છે. વિદ્યા આદિ સર્વ શુભ ભાગ્યને અનુસાર જ ઉત્તમ ફળ આપે છે. માટે નીતિમાર્ગોના પરિત્યાગ ન કરતાં સત્કર્મ કરતા જ રહેવું એ ધીર પુરુષનું કામ છે.

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ ।

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્ ॥

અથૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા ।

ન્યાય્યાત્પથઃ પ્રવિચ્છન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥ ની૦ શ૦ સ્ત્રો૦ ૮૪ ॥

અર્થ:—નીતિમાં કુશલ લોક નિન્દા કરે અથવા સ્તુતિ કરે, ચઠામ બધું ધન પ્રાપ્ત થાય અથવા પાસે હોય તે પણ જા્ય, મરણ આજે જ આવે અથવા યુગાન્તરે આવે—એ સર્વનો કોઈ વિચાર ન કરતાં ધીર પુરુષ પોતાના નીતિમાર્ગોના ત્યાગ કરતા નથી.

માટે નીતિમાર્ગમાં રહીને પુણ્યકર્મ કરવું તે વિવેકી મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. નીતિમાર્ગ અથવા ધર્મમાર્ગ પ્રાચીન ઋષિ લોકે જ નિશ્ચિત કરેલો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. અજ્ઞાની મનુષ્યોનો કલ્પિત માર્ગ ધર્મમાર્ગ હોઈ શકતો નથી એવો વેદનો સિદ્ધાન્ત છે.

યાન્યનવધાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો ઇતરાણિ ॥

કૃ૦ ય૦ વે૦, તૈ૦ આ૦, પ્રપા૦ ૭ અનુ૦ ૧૧ ॥

અર્થ:—જે અનિન્દિત સત્કર્મ છે તેનું જ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે, ખીગ્નં નિન્દિત કર્મ કરવા યોગ્ય નથી.

દ્વેષ તથા ઐર્ષ્યને પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્મ જે પ્રકારનું છે:—૧ અનિન્દ, અને ૨ નિન્દ. તેમાં યજ્ઞ, દાન, આદિ, કર્મ હમેશાં અનિન્દિત છે. તે જ કરવું જોઈએ. ખીગ્નું જે આભિચારાદિ દ્વારા શત્રુવધ આદિ કર્મ તે આ લોકના સુખનું કારણ હોવા છતાં પણ નિન્દિત છે. માટે તેનું અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય નથી.

યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ । તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ । નો ઇતરાણિ ॥

કૃ० ય० વે० તૈ० આ० પ્ર० ૭ અનુ० ૧૧ ॥

અર્થ:—અમારૂં દેવી સંપત્તિને અનુસાર જે આચરણ છે તે જ તમારે આચરણ કરવા યોગ્ય છે, ખીગ્નું આસુરી સપત્તિવાળાનું જે આચરણ છે તે તમારે સેવન કરવા યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે વેદમંત્ર પ્રાચીન પવિત્ર ઋષિઓનાં જ આચરણ કરવાની આદા કરે છે.

અથ યદિ તે કર્મવિચિકિત્સા વા વૃત્તવિચિકિત્સા વા સ્યાત્ એ તત્ર બ્રાહ્મણાઃ સંમર્શિનઃ યુક્તા આયુક્તાઃ ॥ અલ્પક્ષા ધર્મકામાઃ સ્યુઃ ॥ યથા તે તત્ર વર્તેરન્ ॥ તથા તત્ર વર્તેથાઃ ॥ કૃ० ય० વે० તૈ० આ० પ્ર० ૭ અનુ० ૧૧ ॥

અર્થ:—જે તમને વૈદિક યા સ્માત્ કર્મમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય હોઈ, અથવા કુલ-પરંપરાથી ચાલ્યા આવેલા આચાર સંબંધી કોઈ મંદેહ થાય અર્થાત્ વિવાહ, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, અરપૂષ્યતા, આદિ વિષયમાં સંદેહ પડે તો જે દેશમાં જે કુલમાં સંમર્શણાદિ શુભોવાળા બ્રાહ્મણ હોય તેઓ તે સબંધી જેવો વર્તાવ કરતા હોય એવો તમે વર્તાવ કરજો. સ્વતન્ત્ર સુદ્ધિથી મનમાન્યો ન કરવો. રાગદ્રેષાદિ દોષ રહિત હોઈ યથાર્થ રીતિથી શાસ્ત્રના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવામાં જે કુલ હોય તેને સંમર્શી કહે છે. અને નિત્ય નૈમિત્તિક આદિ કર્મમાં જે સ્વયં પ્રવૃત્ત હોય તેમને યુક્ત કહે છે. તેમાં પણ સર્વ પ્રકારથી જે યુક્ત છે તે આયુક્ત છે અર્થાત્ “વિકલતાથી રહિત હોઈ યથાર્થ રીતે એ અનુષ્ઠાન કરીયું” એ પ્રકારના નિશ્ચયવાળાનું નામ આયુક્ત છે. લૂક્ષા અર્થાત્ ક્રોધ અથવા આગ્રહ, તેનાથી રહિત શાન્તને અલૂક્ષા કહે છે. જે ધર્મની જ ઈચ્છા કરે છે, લાભ, પૂજા, આદિની ઈચ્છા કરતા નથી, તે ધર્મકામ છે. આ પ્રકારના સંમર્શી, યુક્ત, અયુક્ત, અલૂક્ષા, ધર્મકામ આદિ શુભયુક્ત શિષ્ટ પુરુષનું જ વચન અને વર્તન ધર્મમાં પ્રમાણ છે. માટે તે લોકોનો જ વ્યવહાર જોઈને વર્તનારને જ સુખ મળે છે. વળી—

અથ અભ્યાસ્વાતેષુ ॥ એ તત્ર બ્રાહ્મણાઃ સંમર્શિનઃ ॥ યુક્તા આયુક્તાઃ ॥ અલ્પક્ષા ધર્મકામાઃ સ્યુઃ યથા તે તેષુ વર્તેરન્ તથા તેષુ વર્તેથાઃ ॥ ,, ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—જે તમારે પાતકની ચકાથી નિન્દિત મનુષ્યની સાથે વ્યવહાર કરવા સબંધી કોઈ સંદેહ હોય તો પણ સમર્શનાદિ શુભયુક્ત બ્રાહ્મણોનો એવા મનુષ્યની સાથે જેવો વ્યવહાર જોવામાં આવે તેવો, અથવા તેમને પૂજતાં તેમણે કહેલી રીતે, તેમની સાથે વ્યવહાર કરવો.

આ પ્રમાણે સર્વત્ર સત્યુચ્ચેના માર્ગનું અનુસરણ કરવાની વેદ ભગવાનની આજ્ઞા છે. વળી—

एष आदेशः ॥ एष उपदेशः ॥ एषा वेदोपनिषत् ॥ एतदनुशासनम् एवमुपा-
सितव्यम् । एवमुं चैतदुपास्यम् ॥ क० य० वे० तै० आ० प्रपा० ७ अनु० ११ ॥

અર્થ:—વૈદિક શિક્ષાના વિષયમાં પણ ઉપરના અનુવાકમાં કહ્યું છે કે—

सत्यं वद ॥—सत्य जेळो—अर्थात् अहिंसा, सत्य, अस्तेय, अहमयर्ष, अपरिग्रह
अे पांय यमनुपासन करे.

धर्मं चर ॥—धर्मनुं आयरणु करे—अर्थात् अग्निहोत्रादि वेदप्रतिपादित धर्मनुं
पासन करे.

स्वाध्यायान्मा प्रमदः ॥—ભણેલા વેદનું વિસ્મરણુ રૂપ પ્રમાદ ન કરે.

आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ॥—ગો, સુવર્ણાદિક રૂપ
ધન આચાર્યને વિદ્યાદક્ષિણા નિમિત્ત સમર્પણુ કરીને પછી વિવાહ કરીને પુનઃપૌત્રાદિરૂપ વંશના
વિસ્તારનું છેદન ન કરે અર્થાત્ વિવાહ કરીને પ્રજા ઉત્પન્ન કરે.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् ॥—સત્ય ભાષણાદિ કરવામાં કદાપિ પ્રમાદ ન કરે.

धर्मान्न प्रमदितव्यम् ॥—ધર્માચરણુ કરવામાં પ્રમાદ ન કરે.

कुशलान्न प्रमदितव्यम् ॥—કુશલ નામ ક્ષેમ (સુખ)નું છે. તેના કારણરૂપ કર્મને
અહીં કુશલ કહ્યું છે. તે કર્મ વૈદિક અને લૌકિક બે પ્રકારનું છે. તેમાં ચિરંજીવી તથા નીરાગી
રહેવાને માટે વેદમાં જે યજ્ઞોનું નિરૂપણુ કર્યું છે તે વૈદિક ઉપાય છે. ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં
કહેલાં ઔષધોનું સેવન એ લૌકિક ઉપાય છે. એ બંને પ્રકારના ઉપાયોથી આપણા આયુ
તથા શરીરની રક્ષા કરવામાં પ્રમાદ ન કરે, કેમકે શરીરની તન્દુરસ્તી રહેવા ઉપર જ ધર્મનું
અનુષ્ઠાન થઈ શકે છે.

भूत्स्यै न प्रमदितव्यम् ॥—મૂત્તિ એટલે ઐશ્વર્ય (ધન). યોગ્ય રીતે ધનસંપાદનનો
ઉપાય કરવામાં પ્રમાદ ન કરવો, કેમકે શરીરની નીરાગતા તથા દીર્ઘાયુ તથા ધન જેને
“કુશલ” તથા “મૂત્તિ” સમ્બંધી કહ્યાં છે એ બંને ન હોય તો મોક્ષના હેતુરૂપ કર્મનું અનુ-
ષ્ઠાન બની શકે નહીં.

स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥—વેદ ભણવા તથા તેની નિત્ય આદત્તિ
કરવા રૂપ અહમયત્ત કરવામાં પ્રમાદ ન કરવો.

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥—પુરાણુ પ્રતિપાદિત વિનાયકવ્રતાદિ જે દેવ-
પૂજા તે દેવકાર્ય છે, શ્રાદ્ધાદિ પિતૃકાર્ય છે. તે દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્ય કરવામાં
પ્રમાદ ન કરવો.

નાતૃદેવો મવ ॥ પિતૃદેવો મવ ॥ આચાર્યદેવો મવ ॥ અતિથિદેવો મવ ॥

કૃ० ય૦ વે० સૈ० આ० પ્ર० ૭, અનુ० ૧૧ ॥

અર્થઃ—માતા, પિતા, ગુરુ, અતિથિ આદિની વિબ્ધ્ આદિ દેવતુલ્ય શુશ્રૂષા કરીને તેમનો સત્કાર કરો.

આ મંત્રોથી શિષ્યને આચાર્ય હમેશાં કરવા યોગ્ય સત્કર્મનો ઉપદેશ કરીને “યાન્ય-નવ્રવાનિ કર્માણિ” તથા યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ” એ એ મંત્રોથી પ્રાચીન સત્પુરુષોના મર્ગનું અનુસરણ કરીને તદનુસાર કાર્ય કરવા તથા આચરણ પાળવાની આજ્ઞા હેતા સતા “અથ ચદિ” અને “અથાભ્યાહવાતેષુ” એ એ મંત્રથી આચારાદિ વિષયમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તો યોગ્ય પુરૂષના આચરણને અનુસાર વ્યવહાર કરવો એવી આજ્ઞા આપીને “વ્ય આદેશઃ” એ મંત્રથી શિક્ષા સમાપ્ત કરી છે.

વ્ય આદેશઃ ॥—એટલે “સત્યં વદ” અર્હાથી લઈને “તથા હેષુ વર્તેથાઃ” ત્યાં સુધીનો ઉપદેશ ગણવાનો છે. એ વેદની વિધિ છે. જેવી રાગ ચોતાના ભૂતને આજ્ઞા કરે છે તેવી રીતે વેદવાંધ પણ વૈદિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાને અધિકારીઓને આજ્ઞા (અનુશાસન) કરે છે.

વ્ય ઉપદેશઃ ॥—એટલે વેદના આધાર ઉપર સર્વ સ્મૃતિ છે. તેથી સર્વ સ્મૃતિઓનો પણ આજ ઉપદેશ છે. વ્યા વેદોપનિવૃત્ત એટલે વેદનું એ જ રહસ્ય છે. અર્થાત્ વેદનું આ જ સારભૂત જ્ઞાન છે. આ ‘સત્યં વદ’ ઇત્યાદિ જે ઉપદેશ છે તે સાક્ષાત્ ઇશ્વરની જ આજ્ઞા છે, કેમકે “શ્રુતિસ્મૃતી મર્મૈવાદૈ”-શ્રુત અને સ્મૃતિ એ બંને મારી આજ્ઞા છે. એ પ્રકારના પ્રમાણુથી “સત્યં વદ” ઇત્યાદિ ઇશ્વરની જ આજ્ઞા છે. આ સર્વ પ્રમાણોથી, સત્ય ભાષણાદિ એ વેદ તથા સ્મૃતિમાં કહેલાં હોવાથી તથા વેદના રહસ્ય રૂપ હોવાથી તથા ઇશ્વરની આજ્ઞારૂપ હોવાથી કહેલી રીતે તેનું અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે.

વ્યમુ ચૈત્તુપાસ્યમ્ ॥—એવું એ વાર અધિક આદર કરવાના હેતુથી કહ્યું છે. અર્થાત્ તે અનુષ્ઠાન કરવું જ જોઈએ, તેનો પરિત્યાગ કરી ચકાય નહિ એવો ભાવ છે. સત્પુરુષોનાં આચરણ ધર્મમાં પ્રમાણરૂપ હોવાથી વેદ ભગવાન આપણા સંદેહની નિવૃત્તિ કરવાને માટે તેમનાં આચરણ જોઈને વર્તાવ કરવાને આપણને કહે છે.

ઉપરના સત્યં વદ ઇત્યાદિ સર્વ ઉપદેશ તૈત્તિરીય ઉપનિવૃત્તના શીક્ષાભ્યાસના ૧૧ માં અનુવાકમાં પણ છે.

તર્કેઽપતિષ્ઠા શ્રુતયો વિભિન્ના નાસાટ્ટપિર્યસ્ય મતં ન મિદ્મમ્ ।

ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં શુદ્ધાયં મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥

મ૦ ગ૦ પુ૦ આ૦ કા૦ અ૦ ૧૦૯ સ્લો૦ ૫૧ ॥

અર્થઃ—વેદાદિપ્રમાણમુલક નહીં હોવાથી તર્કશાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠા નથી; અને એવા શોર્ષ ઋષિ નથી જેનો મત શુદ્ધ નથી અર્થાત્ સર્વનો જિન્ન જિન્ન મત છે. ધર્મનું તત્ત્વ

મહાન ગદન(ઉંડાણ)માં સ્થિત છે. જે માર્ગે મહાન પુરૂષ ચાલ્યા હોય તે માર્ગે સર્વને માટે છે, તે માર્ગે ઉપર ચાલવાથી ધર્મની રક્ષા થાય છે.

(પહેલાંના મંત્રમાં કહેલા સંમર્શિત્વાદિ શુભયુક્ત સત્પુરૂષોનેજ અહીં મહાજન કલા છે.)

આ શ્લોકમાં પણ સત્પુરૂષોનાં આચરણોને જોઈને તદનુસાર આચરણ કરવાનો ઉપદેશ છે. કોઈ પણ પ્રકારના પક્ષપાતી અથવા સ્વાર્થી મનુષ્યના કથનને સાંભળી અથવા તેનું આચરણ જોઈ શાસ્ત્ર અથવા સદાચારની ઉપેક્ષા ન કરતાં સત્યવાદી શાસ્ત્રવેત્તા વીતરાગ મનુષ્યના આચરણને જોઈ અથવા તેમની પાસેથી સદાચાર જાણી તે માર્ગે ચાલવાથી અવશ્ય કલ્યાણ થાય છે. પરમાર્થ વસ્તુને નહીં જાણનાર ધનના લોકુપ દંભી મનુષ્યનું આચરણ વા ઉપદેશ મનુષ્યને હર્મેશાં અનર્થનું જ કારણ થાય છે. તેનાથી અવશ્ય દૂર રહેવું જોઈએ. માટે સત્પુરૂષ અથવા સાધુપુરૂષ અથવા ચિષ્ટ પુરૂષનાં જે લક્ષણ કલાં છે તેવા સત્પુરૂષોનાં આચરણનું અનુષ્ઠાન કરો તે માર્ગે પર ચાલવું એ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

પ્રતિ “અનુયાદિ સાધુપદવીમ્” નું વ્યાખ્યાન અ૦ ૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૮.

॥ સેવસ્વ વિદ્વજ્જનમ્ ॥

હવે “સેવસ્વ વિદ્વજ્જનમ્”નું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. સેવસ્વ વિદ્વજ્જનમ્-વિદ્વાનોની સેવા શુભ્રૂપા કરો. જ્યાં સુધી વિદ્વાનોનો સમાગમ નથી થતો ત્યાં સુધી મનુષ્યને કર્તવ્યનું જ્ઞાન થતુ નથી.

न हि धर्मप्रविज्ञाय वृद्धाननुपसेव्य च ।

ધર્માર્થો વેદિતું શ્વયૌ વૃહસ્પતિસમૈરપિ ॥ મ૦ મા૦વ૦ પ૦અ૦૧૫૦ શ્લો૦૨૬॥

અર્થ :—બૃહસ્પતિની સમાન ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરીને પણ, જ્યાં સુધી શાસ્ત્રદ્વારા ધર્મને નહિ જાણો, તથા વિદ્યાવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ આદિ વૃદ્ધોની સેવા નહીં કરો, ત્યાં સુધી ધર્મ તથા નીતિ આદિનું જ્ઞાન થવાનું નથી. તે પ્રમાણે નહીં કરનાર મનુષ્ય અર્થને અનર્થ અને અનર્થને અર્થ સમજે છે. માટે શાસ્ત્રાદિનું અભ્યયન કર્યા છતાં પણ વૃદ્ધ પુરૂષોના સમાગમથી અનુભવિ વાતને જાણવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી તેમની સેવા કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેઓ કહેવાના પણ નથી, તે વાત જાણવાને ગીતામાં કહી છે:—

तद्विद्धि मणिपातेन परिश्रमेन सेवया ।

ઉપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૪-૩૪ ॥

અર્થ :—હે અર્જુન ! તે ધર્મોદિનું જ્ઞાન હૃદયત્ પ્રથુમ કરીને શાસ્ત્રમર્યાદાને અનુસાર પ્રશ્ન કરીને તથા સેવા કરીને જાણવા યોગ્ય છે. માટે તે પ્રમાણે કરવાથી તત્ત્વવેદા જ્ઞાનીઓ તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે.

મતુ મહારાજે પણ કહ્યું છે કે:—

नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

જાનન્નપિ હિ મૌઘાવી જહ્વલ્લોક આચરેત્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૨-૧૧૦ ॥

અર્થ :—કોઈના પૂછ્યા વિના કોઈને પણ ધર્મોદિની વાત કરવી નહીં. કદાપિ કોઈ પૂછે પણ, છતાં અન્યાયથી પૂછતો હોય-શાસ્ત્રની મર્યાદા અનુસાર ન પૂછતો હોય, તો પણ કોઈ કહેવું નહીં. ધર્મોદિને ઉપદેશ કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ અજ્ઞાની(જડ)ની માફક આચરણ કરવું, માટે અધિકાર જોયા વિના ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી. વળી—

उपदेशो न कर्तव्यो कदाचिदपि कस्यचित् ।

ઉપદેશોદિ તત્પાપં ત્રાહ્મણસ્ય સમાપ્તુયાત્ ॥મ. મા. અનુ. પ. અ. ૧૦-૭૧ ॥

અર્થ :—કોઈને પણ અધિકાર જોયા વિના ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી. અનધિકારીને ઉપદેશ કરવાથી વિદ્વાન (ઉપદેશ આદાણ) તેના પાપના ભાગી થાય છે.

यथाधर्मेण वै त्रयाधथाधर्मेण पृच्छति ।

તયોરન્યતરઃ પ્રૈતિ વિદ્વેપં ચાધિગચ્છતિ ॥મ. મા. આ. પ. અ. ૩ શ્લો. ૯૧ ॥

અર્થ:—જે અધર્મથી કહે છે અને જે અધર્મથી પુછે છે—એ અનેનું આયુ નષ્ટ થાય છે, અને તેમને પરસ્પર દ્રેષ પશુ થાય છે.

उपदेशो न दातव्यो यादृशो तादृशे जने ।

पश्य वानरमुखेण सुगृही निर्गृही कृता ॥ पं० तं० त० ૪ સ્લો० ૧૭ ॥

અર્થ:—ગમે તે મનુષ્યને ઉપદેશ કરવો તે યોગ્ય નથી, કેમકે સુગૃહી (સુધરી) પક્ષીએ વાનરને ગૃહ બનાવી રહેવાનો ઉપદેશ આપ્યો ત્યારે વાનરે મુર્ખતાથી તેના જ ધરને તોડી નાંખી તેને ધર વિનાની (નિર્ગૃહી) બનાવી. તેવી રીતે મુર્ખને ઉપદેશ કરવો તે આપણા જ અનર્થનું કારણ છે, માટે—

वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम् ।

स्थायी भवति चात्यन्तं रागः शुक्लपटे यथा ॥ पं० तं० त० ૧-૩૩ ॥

અર્થ:—વાણીનો ત્યાં જ પ્રયોગ કરવો જ્યાં તેની સફળતા થાય. સફેદ વસ્ત્રમાં ચઢાવેલો રંગ સ્થિર રહે છે, મલિન વસ્ત્રમાં ચઢાવેલો રંગ સ્થાયી રહેતો નથી.

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।

पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥ पं० तं० त० ૧-૩૮ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સર્પને દૂધ પાવું તે કેવલ વિષને વધારનાર જ નિવડે છે, તેવી રીતે મુર્ખોને કરેલો ઉપદેશ પણ ક્રોધનું કારણ થાય છે, શાન્તિનું નહીં.

सुभाषितं हारि विशत्यधोगला-

न्न दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् ।

तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो

हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ कादंबरी० ૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે રાહુના ગળામાં અમૃત ઉતરતું નથી, તેવી રીતે દુર્જનના હૃદયમાં સારી વાત ઉતરતી નથી. અને જેવી રીતે વિષ્ણુ ભગવાન નિર્મળ કૌસ્તુભમણિને પોતાના હૃદયમાં રાખે છે, તેવી રીતે સજ્જન પુરૂષ જ સદુપદેશને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે છે. માટે સદુપદેશ સજ્જનો પ્રતિ જ દેવો જોષ્યે.

अश्लिष्यायाविरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते ।

तत्प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वहताविव । यो. वा. प्र. ૨, સ. ૨, છો. ૨૧ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યમાં શિષ્યભાવ નથી અને જે વિરક્ત નથી તેના પ્રતિ જે કોઈ જ્ઞાન કે ધર્મનો ઉપદેશ દેવામાં આવે તો તે અપવિત્રતાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ ગાયનું દૂધ પવિત્ર છે તથાપિ જે તેને કૂતરાંતી ચાટ (કૂતરાને માટે ખાવા નાંખવાનું કુંકું) માં રેડવામાં આવે તો તે અપવિત્ર થાય છે, માટે યોગ્યને જ ઉપદેશ દેવો જોષ્યે.

જ્ઞાન ઉત્તમ છે તથાપિ—

જ્ઞાનં સતાં માનમદાદિનાશનં કેપાંચિદેતન્મદમાનકારણમ્ ।

સ્થાનં વિવિક્તં યમિનાં વિમુક્તયે કામાતુરાણામતિકામકારણમ્ ॥વૈ.શ.શ્લો.૮૧॥

અર્થ:—સજ્જનોને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તેમના માન અને મદના નાશનું કારણ થાય છે, જ્યારે અનધિકારીઓને તે જ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન માન તથા મદને ઉત્પન્ન કરનારું થાય છે. તેવી રીતે એકાન્ત સ્થાન સંયમી મનુષ્યને મુક્તિનું સાધન છે, જ્યારે કામી પુરૂષને તે કામની વૃદ્ધિ કરનારું થાય છે. માટે—

વક્તવ્યમિહ પૃષ્ઠેન વિનિશ્ચિત્ય વિનિશ્ચયમ્ ।

સ ચોપદેશઃ કર્તવ્યો યેન ધર્મમવાપ્નુયાત્ ॥ મ. ભા. અનુ. પ. અ. ૧૦-૭૧ ॥

અર્થ:—અધિકારી મનુષ્ય પુછે તો શાસ્ત્રના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને જેવી રીતે તેને ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય તેવી રીતનો ઉપદેશ દેવો યોગ્ય છે.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણોથી યોગ્યને જ ઉપદેશ દેવો જેવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. માટે વિદ્વાન લોક પહેલાં શિષ્યની સેવા સુત્રપા આદિ દ્વારા શિષ્યના ગુણોની પરીક્ષા કરી લે છે. વ્યાસજીએ પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને ઉપદેશ કર્યો, છતાં ફરી નિશ્ચય કરાવવાને માટે તેમને રાજા જનકની પાસે મોકલ્યા. વ્યાસજી શુકદેવજીને કહે છે:—

જનકો નામ भूपालो विद्यते वसुधातले ।

यथावद्वेत्स्यसौ वेद्यं तस्मात्सर्वमवाप्स्यसि ॥ યો. વા. પ્ર. ૨, સ. ૧-૧૮ ॥

અર્થ:—પૃથિવિમાં જનક નામના રાજા છે, તે વેદ વસ્તુને યથાવત જાણે છે, તેમની પાસેથી તમને સર્વ પ્રાપ્ત થશે.

पित्रेत्युक्तः शुकः प्रायात्सुमेरोर्वसुधातले ।

विदेहनगरीं प्राप जनकेनाभिपालताम् ॥ " ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—પિતાએ જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શુકદેવજી સુમેરુ છોડીને પૃથિવિ ઉપર ન્યાં જનક રાજા રાજ્ય કરતા હતા તે વિદેહોની નગરી મિથિલામાં ગયા.

आवेदितोऽसौ याष्टीकैर्जनकाय महात्मने ।

द्वारि व्यासमुतो राजन् शुकोऽत्रस्थितवानिति ॥ " ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—જ્યારે શુકદેવજી રાજધાનીમાં આવ્યા ત્યારે દ્વારપાલ (યાષ્ટીક) લોકે રાજા જનકની પાસે જઈને “ વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી આવીને બહાર દ્વાર આગળ ઉભા છે ” એ પ્રમાણે કહ્યું.

जिज्ञासार्थं शुकस्यासावास्तामेवेत्यवज्ञया ।

उपत्वा बभूव जनकसूष्णीं सप्त दिनान्यथ ॥ " ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—જનક રાજા શુકદેવજીના વૈરાગ્યાદિ સાધનોની પરીક્ષા કરવાને માટે “ રહેવા દો ” એમ ઉપેક્ષા પૂરક કહીને પોતે સાત દિવસ સુધી તેને દ્વાર ઉપર ઉભા રાખીને ચૂપ રહ્યા.

તતઃ પ્રવેશયામાસ જનકઃ શુકમજ્જનમ્ ।

તત્રાહાનિ સ સપ્તૈવ તથૈવાવસદુન્યનાઃ ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—ત્યાર બાદ શુકદેવજીને ગૃહના અંદરના આંગણમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યાં પણ શુકદેવજી સાત દિવસ સુધી તત્ત્વજિજ્ઞાસાની ઉત્કંઠાથી રહ્યા.

અથ પ્રવેશયામાસ જનકોઽન્તઃપુરં શુકમ્ ।

રાજા ન દૃશ્યતે તાવદિતિ સપ્તદિનાનિ ચ ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—ત્યારબાદ જનક રાજ્યે શુકદેવજીને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યાં સુધી ભોળનાદિથી તમારો સત્કાર નહીં કરવામાં આવે ત્યાં સુધી રાજ્ય મળશે નહીં એમ કહીને ત્યાં પણ સાત દિવસ સુધી તેમને રાખ્યા.

તત્રોન્મદાભિઃ કાન્તાભિર્ભોજનૈર્ભોગસંવયૈઃ ।

જનકો લાલયામાસ શુકં શશિસમાનનમ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—ત્યાં અંતઃપુરમાં યુવાવસ્થાવાળી સ્ત્રીઓ દ્વારા તથા નાના પ્રકારની ભોગ સામગ્રી વડે ચંદ્રમા સમાન જેમનું મુખ છે એવા શુકદેવનું લાલનપાલન કરાવ્યું.

તે ભોગાસ્તાનિ દુઃસ્વાનિ વ્યાસપુત્રસ્ય તન્મનઃ ।

નાજહ્મન્દપવના વદ્ધપીઠમિવાચલમ્ ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે જે પર્વતનું મુળ પાકું હોય છે તેને થોડા વેગવાળો પવન હલાવી શકતો નથી, તેવી રીતે તે દુઃખ રૂપ ભોગ્ય પદાર્થ શુકદેવજીમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન કરી શક્યા નહીં.

કૈવલં સુસમઃ સ્વસ્થો મૌની મુદિતમાનસઃ ॥

અતિષ્ટત્સ શુકસ્તત્ર સંપૂર્ણ ઇવ ચન્દ્રમાઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—શુકદેવજી ત્યાં પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાની પેઠે પ્રસન્ન ચિત્તે હર્ષશોકાદિનો પરિત્યાગ કરીને વાગિન્દ્રિયનો નિરોધ કરી રહ્યા છે.

ત્યારબાદ શુકદેવજીના આવા સ્વભાવને જોઇને જનક રાજ્યે પ્રસન્ન થઇને ઉપદેશ આપ્યો. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના તત્ત્વવેત્તા લોકે પૂર્ણ રીતે પરીક્ષા કરીને ઉપદેશ કર્યો છે. અધિકાર વિના ઉપદેશનું ફળ યતું નથી એ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. વેદશાસ્ત્રના યથાર્થ તત્ત્વને નહીં જાણનાર બલે કેવાએ સિદ્ધ હોય પરંતુ તેમણે આપેલા ઉપદેશથી કોઇ કૃતકૃત્ય યતું નથી.

ગમ્યતે યદિ મૃગેન્દ્રમન્દિરં લભ્યતે કરિકપોલ્લમૌક્તિકમ્ ॥

વૃ૦ ચા૦ નૌ૦ અ૦ ૭, સ્ત્રો૦ ૧૮ ॥

અર્થઃ—આપણે જો કદાપી સિંહના રહેઠાણમાં જઇએ તો હસ્તીના કપોલમાં રહેનાર મોતી પ્રાપ્ત થઇ પણ જાય, કેમકે હસ્તી સિંહનો ખોરાક છે. હસ્તી મારવાનો તેનો ધર્મ છે તે હંમેશનો છે. તેથી સિંહની ખોડમાં મોતી મળવાનો સંભવ છે. શિયાળનો ખોરાક

કોષ જગત્તે મરેહું વાછું અથવા ગધેહું આદીનું માંસ છે, તેથી તેના સ્થાનમાં ગધેહાનું કે વાછાનું પુસ્તક મળી શકે, મોતી નહિ તેવી રીતે અનુભવી વિદ્વાન મનુષ્યના સહવાસથી નાના પ્રકારના ગુણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અવિવેકી મનુષ્યના સહવાસથી તો તુસ્તક વસ્તુનું જ જ્ઞાન થઈ શકે છે. અજ્ઞાની માણસ હમેશાં જગતના કુલ્લાર્માં રહેવાથી તેમની પાસેથી તે વાત સિવાય કાંઈ જ્ઞાન મળતું નથી. માટે વૃદ્ધોની સેવા કરી અનુભવ પ્રાપ્ત કરેલો હોય તેવા ભદ્રાતોની સેવાથી જ ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિદ્વાની બરાબર જગતમાં કાંઈ વસ્તું નથી.

ન હાયનૈર્ન પલિતૈર્ન વિત્તેન ન વન્ધુભિઃ ।

ઋપયશ્ચક્રિરે ધર્મ યોડ્નૂચાનઃ સ નો મહાન્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૨-૧૫૪ ॥

અર્થ:—આણમાં મોટા હોવાથી અથવા માથાના વાળ સફેદ થયા હોવાના કારણથી અથવા ધનના કારણથી કે બન્ધુવર્ગ અધિક હોવાથી કાંઈ મહાન થઈ શકતો નથી. ઋષિ લોકોને એવો સિદ્ધાન્ત છે કે વેદશાસ્ત્રાદિનું જેણે અધ્યયન કર્યું હોય તે મહાન છે. તેને જ મોટા માનવો તે ધર્મ છે.

યથા યથા દિ પુરુષઃ શાસ્ત્રં સમધિગચ્છતિ ।

તથા તથા વિજાનાતિ વિજ્ઞાનં ચાસ્ય રોચતે ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૪-૨૦ ॥

અર્થ:—જેમ જેમ મનુષ્ય શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરે છે તેમ તેમ તેને જ્ઞાન થતું જાય છે અને પરમાર્થજ્ઞાનમાં તેને રૂચિ થતી જાય છે. માટે મનુષ્યોએ કર્તવ્યનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે શાસ્ત્ર જ પ્રધાન છે. અને તે જ કારણથી શાસ્ત્રવેત્તાની શ્રેષ્ઠતા પણ છે.

ન તેન વૃદ્ધો ભવતિ યેનાસ્ય પલિતં શિરઃ ।

યો વૈ યુવાડ્પ્યધીયાનસ્તં દેવા સ્થવિરં વિદુઃ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૨-૧૫૬ ॥

અર્થ:—જેના માથાના વાળ સફેદ થયા હોય તેને વૃદ્ધ કહેવો એમ નથી. પરંતુ યુવાન હોય છતાં શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હોય તો દેવો તેને મોટા માને છે.

અધ્યાપયમાસ પિતૃન્ શિશુરાંગિરસઃ કવિઃ ।

પુત્રકા ઇતિ હોવાચ જ્ઞાનેન પરિગૃહ્ય તાન્ ॥

” ॥ ૧૫૧ ॥

અર્થ:—વિદ્વાન બાળક આગિરસે પોતાના કાકા તથા તેના પુત્રોને શિષ્યામણુ આપી અને તેમને “પુત્ર” શબ્દથી કહ્યા. તે ઉપરથી પોતાના પુત્ર તુલ્ય બાળકે તેમને પુત્ર શબ્દ કહેવાથી કોપિત થઈને તેઓએ જઈને દેવતા લોકોને “પુત્ર” શબ્દનું તાત્પર્ય પૂછ્યું. ત્યારે દેવતાઓ કહે છે—

અજ્ઞા ભવતિ વૈ વાલઃ પિતા ભવતિ મન્ત્રદઃ ।

અજ્ઞં હિ વાલમિત્યાહુઃ પિતેત્પેવ તુ મન્ત્રદમ્ ॥

” ॥ ૧૫૩ ॥

અર્થ:—જે અજ્ઞાની છે તેને બાલક કહે છે, અને મંત્રનો ઉપરેથી દેનારને પિતા કહે છે, કેમકે પૂર્વકાલના ઋષિ લોકે અજ્ઞાનીને જ બાળક કહ્યો છે અને મંત્ર આપનારને પિતા કહ્યો છે.

વિપ્રાણાં જ્ઞાનતો જ્યૈષ્ઠ્યં ક્ષત્રિયાણાં તુ વીર્યતઃ ।

વૈશ્યાનાં ધાન્યધનતઃ શૂદ્રાણામેવ જન્મતઃ ॥

” ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણોની મધ્યમાં જે બ્રાહ્મણ જ્ઞાનવાન હોય તે જ્યેષ્ઠ કહેવાય, અને ક્ષત્રિયોમાં વીર્ય (પરાક્રમ) થી જ્યેષ્ઠતા છે, વૈશ્યોમાં જેની પાસે ધન ધાન્ય અધિક હોય તે જ્યેષ્ઠ કહેવાય, અને શૂદ્રોમાં જે ઉમરમાં મોટો હોય તેની જ્યેષ્ઠતા છે, અર્થાત મોટો કહેવાય છે. વળી—

વિદ્યાધનં શ્રેષ્ઠધનં તન્મૂલમિતરદ્ધનમ્ ।

દાનેન વર્ધતે નિત્યં ન ભારાય ન હીયતે ॥ શુક્ર૦ ની૦ અ૦ ૩-૧૮૭ ॥

અર્થઃ—સર્વ ધન કરતાં વિદ્યા રૂપી ધન શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે વિદ્યા અન્ય સર્વ ધનનું કારણ છે. અર્થાત વિદ્યા દ્વારા સર્વ ધન સંપાદન કરી શકાય છે, કેમકે વિદ્યાથી જ બુદ્ધિમાં કુશલતા આવે છે. અને બુદ્ધિવાળા જ ધનને સંપાદન કરે છે. (હાલના વખતમાં મોટર, વિમાન, આદિ મોદક પદાર્થ સર્વ વિદ્યાનોની બુદ્ધિનું જ પરિણામ છે.) માટે અન્ય ધનનું કારણ પણ વિદ્યા જ છે. સર્વ ધન તો ખીજને આપવાથી ઝોણું થાય છે, પરંતુ વિદ્યારૂપી ધન તો ખીજને આપવાથી ઝોણું થતું નથી, ઉલટું વધે છે. અન્ય ધનને કોષ્ઠ સ્થાનાન્તર અથવા દેશાન્તરમાં લઇ જવું હોય તો તેનો ભાર ઉઠાવીને જવું પડે છે. વિદ્યારૂપી ધનને લઈ જવામાં કોષ્ઠ ભાર લાગતો નથી, ન તો તેને ચોરાદિનો વા નાશ થવાનો ભય છે. વળી—

વિદ્યા દદાતિ વિનયં વિનયાદ્વાતિ પાત્રતામ્ ।

પાત્રત્વાદ્ધનમાભોતિ ધનાદ્ધર્મં તતઃ સુખમ્ ॥હિતોપદેશઃ ॥ પ્રાસ્તા૦ શ્લો૦ ૬ ॥

અર્થઃ—ગુરુ શુશ્રૂષા આદિ નિયમ પૂર્વક વિદ્યા લણવાથી મનુષ્યમાં વિનય આવે છે, વિનયથી તે પાત્ર બને છે અર્થાત વિનયી મનુષ્યમાં સર્વ કાર્ય કરવાની યોગ્યતા આવે છે, પાત્ર થવાથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ધર્માચરણથી ફરી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શુનઃ પુચ્છમિવ વ્યર્થં જીવિતં વિદ્યયા વિના ।

ન ગુહ્યગોપને શક્તં ન ચ દંશનિવારણે ॥ વૃ૦ ચા૦ ની૦ શ્લો૦ ૧૯ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે કુતરાનું પુચ્છ તેના શુપ્ત સ્થાનને ઢાંકવાને કામ લાગતું નથી, તેમ મચ્છર ઉડાડવાને પણ કામ લાગતું નથી તેવી રીતે વિદ્યા વિનાના મનુષ્યનું જીવન બ્યર્થ છે.

વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નશુભં ધનં ।

વિદ્યા ભોગકરી યશઃ સુખકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુઃ ॥

વિદ્યા વન્ધુજનો વિદેશગમને વિદ્યા પરં દૈવતં ।

વિદ્યા રાજસુ પૂજિતા ન તુ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ ॥ ની. શ. શ્લો. ૨૦ ॥

અર્થઃ—વિદ્યા જ મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠ રૂપ છે, વિદ્યા એ જહુ શુપ્ત ધન છે, વિદ્યા સર્વ પ્રકારના ભોગને આપનારી છે, કીર્તિ તથા યશ તથા સુખને દેનારી છે, વિદ્યા સર્વ પ્રકારના દિતનો ઉપદેશ કરતી હોવાથી ગુરુઓની પણ ગુરુ છે, વિદેશમાં જતી વખતે વિદ્યા

બન્ધુ રૂપ છે અર્થાત્ બન્ધુની માફક હિતકારી છે, વિદ્યા જ પરમ દેવરૂપ છે, વિદ્યાતો જ રાજા લોક સત્કાર કરે છે. ધનવાનનો નહીં, મતલબ કે રાજા લોક ધનથી અધિક વિદ્યાનને જ માને છે, અને વિદ્યા વિનાતો જ મનુષ્ય છે તે પશ્ચતુષ્ય હોવાથી પણ જ છે.

વેદ ભગવાન પશુ, તપ આદિ કોઈ પણ સત્કર્મ કરનારે પણ વિદ્યાનું અર્ચનન હોયું નહીં એવી આચાર્ય કરે છે.

તૈત્તિરીયોપનિષતના શિક્ષાધ્યાયના નવમા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે—

ઋત્વં ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥ તૈ. ઉપ. અ. ૧, અનુ. ૯ ॥

અર્થ:—ઋત્વમ્ એટલે શાસ્ત્રને અનુસાર કર્તવ્ય શું છે તેનો નિશ્ચય કરેલો અર્થ તથા સ્વાધ્યાય એટલે ભણેલા વેદનો યથાશક્તિ પાક કરવો તે, તથા પ્રવચન એટલે ભણેલા વેદનું વ્યાખ્યાન કરીને અધિકારીઓને શ્રવણ કરાવવું અથવા બાણાવવો તે ત્રણ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે. (અહીં “અનુષ્ઠેયાનિ” એવું પદ ઉપરથી સમજી લેવું.)

સત્યં ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—પૂર્વે શાસ્ત્ર દારા નિશ્ચિત કરેલા અર્થને ફરી વાણી વડે યથાર્થ રૂપે કથન કરવું તેનું નામ સત્ય છે. કોઈ માણસ શાસ્ત્રથી ગ્રહણ કરેલી વસ્તુને છુપાવી ધનાદિના લોભથી અન્ય વાતને પ્રકટ કરે છે તે મોટું પાપ છે. માટે સત્યનું તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

તપશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—ભોગલંપટતાના ત્યાગપૂર્વક શરીર, વાણી અને મનથી ચતુ ત્રણ પ્રકારનું તપ કરવું તેનું, તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું.

દમશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—નેત્રાદિ બાહ્યેન્દ્રિયોની નિષિદ્ધ વિષયોથી નિવૃત્તિ કરવી તે, તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું.

શમશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—મનને નિષિદ્ધ વ્યવયોના સંકલ્પથી નિવૃત્ત કરવું તે, તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું.

અગ્નયશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—વિવાહ કાલમાં અગ્નિનું આધાન કરવું, તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

અગ્નિહોત્રં ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—ગ્રંપાદન કરેલા અગ્નિમાં પ્રાતઃકાલ તથા સાયંકાલ દત્તન કરવો તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

અતિયયશ્ચ સ્વાધ્યાયમવચને ચ ॥

” ”

અર્થ:—અતિથિઓનું પૂજન કરવું તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

માનુષં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ ॥ " "

અર્થ:—શ્રીત સ્માર્તકર્મની માફક યોગ્ય લૌકિક વ્યવહાર એટલે પુત્રાદિકાના વિવાહ પ્રસંગે બન્ધુ આદિના સત્કાર વગેરે, તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

પ્રજાં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ ॥ " "

અર્થ:—પુત્રોની ઉત્પત્તિ કરવી, તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

પ્રજનશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ॥ " "

અર્થ:—ઋતુકાલમાં બાર્યાગમન તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

પ્રજાતિશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ ॥ " "

અર્થ:—પુત્ર તથા પુત્રીના વિવાહ દ્વારા પૌત્ર તથા દૌહિત્રાદિની ઉત્પત્તિ કરવી તથા સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન પણ કરવું.

આ બારે પર્યાયમાં પણ સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન એ બંને મુખ્ય હોવાથી ઋતાદિ દરેકની સાથે તેમને કહ્યા છે.

ઉક્તેષુ વ્યાપૃતેનાપિ કાર્યે एव प्रयत्नतः ।

સ્વાધ્યાયપ્રવચને(વચને)તેન પ્રત્યેકં ચ ગ્રહસ્તયોઃ॥તૈ.વાર્તિ.શિ.અ.અનુ.૧ સ્ત્રો.૪૭॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત ઋત, સત્ય, આદિ કોષ્ઠપણુ કર્મમાં તત્પર હોય તેણે પણ વેદાદિનું અધ્યયન (પાઠ) અને તેનું પાઠન (બીજાને ભણાવવું) અથવા તેની વ્યાખ્યા કરીને સંભળાવવી તે બેને કદાપિ ત્યાગ ન કરવો, કેમકે તે સર્વમાં પ્રધાન છે, માટે બારે પર્યાયમાં સર્વની સાથે તેમને કહ્યા છે.

वेदार्थबोधनं नास्ति स्वाध्यायेन विना यतः ।

તથા પ્રવચનેનાતો ધર્માર્થ ચ ગ્રહસ્તયોઃ ॥

॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—જે કારણથી સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન વિના નાના પ્રકારના જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનાર વેદ આદિનું તાત્પર્ય સમજી શકાતું નથી, તે કારણથી, તથા પુણ્ય સંપાદન કરવામાં મુખ્ય હેતુ સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન હોવાથી તે બંનેને સંપૂર્ણ પર્યાયોની સાથે ભણ્યા છે.

આ પ્રમાણથી વિદ્યાનું અધ્યયન જે સર્વ ધર્મ અને જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી તેજ સર્વથી પ્રધાન છે. પરંતુ વેદ તથા શાસ્ત્ર તથા વિદ્યા શબ્દના અર્થને, યજુર્વેદાદિના કોષ્ઠ એક ગ્રંથમાં અથવા શાસ્ત્ર શબ્દના અર્થને વેદાન્તાદિ એક દર્શનમાં, તથા વિદ્યા શબ્દના અર્થને કોષ્ઠ એક ગ્રંથમાં સમાપ્ત ન કરવો જોઈએ. તેના અર્થને વિશાલ દૃષ્ટિથી જોવો જોઈએ. આ લોકના ભોગ્ય પદાર્થને લઈને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ પર્યન્તના સાધનોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં ઉપયોગી સર્વ ગ્રંથોને વેદ તથા શાસ્ત્ર શબ્દથી કહી શકાય છે, ભલે તે યજુર્વેદાદિક ગ્રંથથી અતિરિક્ત પણ હોય.

આ પ્રકારે વિદ્યાનું પુર્ણ રીતે અધ્યયન કરીને વૃદ્ધો પાસેથી અનુભવ લીધેલા મનુષ્યની સેવા શુશ્રૂષા કરીને ગુણોને સંપાદન કરવાથી મનુષ્યને વિવેકશુદ્ધિ આવે છે, અને ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રાણણુ તથા ક્ષત્રિયોના આચરણથી વિરુદ્ધ પણ છે. કાષ્ટ પણ મનુષ્યને પોતાના નિર્વાહને યોગ્ય જ ધન રાખવાનો આધકાર છે. જે અધિક રાખનાર છે તેમને પોતાના અધિક ધનનો ધર્મમાં વ્યય કરવાની આજ્ઞા છે. જો તે પોતાની મરજીથી ખર્ચ ન કરે તો તેની પાસેથી ખતલ્નેરીથી ધન લઇને ધર્મમાર્ગમાં કામે લગાડવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. આ વાતનો વિરોધ નિર્ણય નીતિપ્રકરણ, જાતિધર્મ, આશ્રમધર્મ, આદિના પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે, અહીં માત્ર સૂચન કરવાને માટે હતું છે. વૈશ્યને ધન અધિક હોવાથી તેની શ્રેષ્ઠતા કહી છે અર્થાત ધન અધિક હોવાના કારણે જે શ્રેષ્ઠતા છે તે વૈશ્ય માત્રને મોટે છે શૂદ્રની જન્મ (મોટી ઉંમર) માત્રથીજ શ્રેષ્ઠતા છે, અર્થાત જે શૂદ્ર ઉંમરમાં મોટા છે તે મોટા મનાય છે. ક્ષત્રિયની ખગથી, પ્રાણણુની મનથી, વૈશ્યની ધનથી અને શૂદ્રની ઉંમર માત્રથી શ્રેષ્ઠતા કહી છે. તેથી ક્ષત્રિય બળ માત્ર સંપાદન કરે, વેદાદિનું અધ્યયન ન કરે, પ્રાણણુ વેદ માત્ર બલ્યે ધનાદિ ઉપાર્જન ન કરે, વૈશ્ય ધન માત્ર ઉપાર્જન કરે, શાસ્ત્રાદિ ન શીખે એવો ભાવ નથી. વેદાદિના અધ્યયન વિના કાષ્ટ પણ પોતાના ધર્મને જાણી શકે નહિ ધનુર્વેદ, નીતિશાસ્ત્ર, વિદ્યપરાશ્ર, કૃષિશાસ્ત્ર, આદિનું જ્ઞાન મનુષ્યોને સ્વભાવથી નહીં હોવાથી સર્વને શાસ્ત્રના વિદ્યાણુની જરૂર છે ક્ષત્રિયાદિ માટે વેદનું અધ્યયન સર્વ વેદ તથા ધર્મ શાસ્ત્રોને ધૃષ્ટ છે. તેને વિરોધ પુસ્તકો અધ્યયન નિરૂપણમાં કરવામાં આવશે.

અભિવાદયેદૃષ્ટદ્વૈશ્વ દયાચૈવાસનં સ્વકમ્ ।

કૃતાઙ્ગલિરુપાસીત ગચ્છન્તં પૃષ્ઠતોઽન્વિયાત્ ॥મ.મા.અનુ.પ.અ.૧૦૪ શ્લો.૬૫૬॥

અર્થ—વૃદ્ધોને પ્રથમ કરવા, પોતાનું આસન આપીને તેમને બેસાડવા એટલે કે આપણા આમનથી ઉત્તમ આસન ન હોય તો આપણું આસન આપવું એવો ભાવ છે, તથા તેમની આગળ દાખ જેડીને ઉભા રહી સેવા આદિ કરવું, અને તે કોઈ જાન્ય ત્યારે થોડે દૂર તેમની પાછળ જવું

ત્વંકારો વા વધો વેતિ વિદ્રત્સુ ન વિશિષ્યતે ।

અવરાણાં સમાનાનાં શિષ્યાણાં ચ સમાચરેત્ ॥ ,, અ. ૧૬૨ શ્લો. ૫૩ ૪

અર્થ—મોટા પુરુષને ત્વ શબ્દથી બોલવું અને તેનો વધ કરવો એ બંનેમાં કાષ્ટ વિરોધ નથી અર્થાત બંને સમાન છે. માટે ઉંમર તથા ગુણાદિથી મોટા મનુષ્યને ત્વ શબ્દથી બોલવું નહીં. આપણાથી નાની ઉંમરવાળાને અથવા સમાન ઉંમરવાળાને અથવા શિષ્યને ત્વ શબ્દથી કહી વકાવ છે

તમિત્યત્રમવન્ત હિ વૃહિ પાર્યં યુધિષ્ઠિરમ્ ।

તમિત્યુક્તો હિ નિહતો ગુરુર્ભવતિ ભારત ॥મ. મા. કર્ણ. પ. અ. ૬૯ શ્લો. ૮૩॥

અર્થ—ધર્મની સાથે યુદ્ધ કરતા બ્યારે યુધિષ્ઠિર રાજા ચાકયા ત્યારે તેણે જાણ્યું તે સમયે કૃષ્ણ બચવાન તથા અર્જુન તેમને જોવાને માટે ગયા ત્યારે કાષ્ટક શોભથી યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને પોતાનાં વસ્ત્ર મીઠાના દાખમાં આપવાને કહ્યું. કહેવાનું તાત્પર્ય એવું હતું કે તારી પાને જે નાપડીવ ધનુષ તથા પાશુપત નામનું અસ્ત્ર છે, તે બીજાની

પામે હોત તો યુદ્ધ શીઘ્ર સમાપ્ત થયું હોત. યુદ્ધમાં શત્રુને મારી યુદ્ધ સમાપ્ત કરવાની તારી ઇચ્છા ન હોય તો તુ ધનુષાદિ બીજાને આપી દે, તે લોક યુદ્ધ શીઘ્ર સમાપ્ત કરશે એવો ભાવ છે. આતું કહેવું તે વીર પુરૂષોને માટે બહુ અપમાનનું કારણ છે. અને અર્જુનની એવી પ્રતિજ્ઞા હતી કે જે કોઇ મનુષ્ય તેને પોતાના શસ્ત્ર બીજાને આપવાને કહે તેને તરત મારવો. આ પ્રતિજ્ઞા અનુસાર અર્જુન પોતાના મોટા ભાઈ (ગુરુ)ને મારવાને તૈયાર થયા. ત્યારે ભગવાને કહ્યું—

હે અર્જુન ! તું “આપ” શબ્દથી કહેવા યોગ્ય તારા ભાઈ યુધિષ્ઠિરને “તુ” શબ્દથી કહે. મોટા માણસને તું શબ્દ કહી તિરસ્કાર કરવાથી તેને મારવા ખરોખર થાય છે, ફરી મારવાની જરૂર રહેતી નથી.

માટે માન્ય પુરૂષોને માન જ દેવું જોઈએ તેમને ત્વંકારથી બોલાવવા તે તેમનું અપમાન જ છે. અને મોટા પુરૂષનું અપમાન તે તેના વધ તુલ્ય છે.

જે બીજાને માન આપે છે તેને જ જગતમાં માન મળે છે, બીજાને નહીં. તે વિષે અગસ્ત્ય મુનિ તથા નારદજીનો પ્રતિહાસ છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

અગસ્ત્યમુનિ પરમાત્માના પરમ ભક્ત હતા અને નિરભિમાની હતા. તથાપિ તેમની ભક્તિ લોકમાં પ્રગટ નહોતી. નારદજીની ભક્તિ સર્વ સ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ હતી, કેમકે તે હમેશાં વીણા લઈને ભગવાનના ગુણોનું ગાયન કરતા રહેતા હતા. પરંતુ અગસ્ત્ય ખરોખર નારદજીનો સત્કાર નહોતો થતો.

એક વાર નારદજી પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે હું હમેશાં ભગવાનના ગુણોનું ગાયન કરતો રહું છું છતાં મારો સત્કાર થોડો થાય છે. આ અગસ્ત્ય નાસ્તિક જેવા લાગે છે, તેમનામાં ભક્તનું કોઈ લક્ષણ નથી, છતાં તેમનો સત્કાર જગતમાં મારા કરતાં અધિક થાય છે, તેનું કારણ શું? એવો વિચાર કરીને તેનું કારણ પૂછવાને માટે નારદજી ભગવાનની પાસે ગયા અને ભગવાનને કહેવા લાગ્યા. “મહારાજ ! હું આપનો પરમ ભક્ત છું, હમેશાં આપના ગુણોનું ગાયન કરું છું, તથાપિ મારો સત્કાર પૂર્ણ રીતે થતો નથી. અગસ્ત્ય મહાન નાસ્તિક જેવા છે, છતાં તે કોઈ પણ જગાએ જાય તો તેમનો સત્કાર મારાથી વિશેષ થાય છે, તે કોઈ રાજાની સલામાં જાય તો પણ સર્વ લોક તરત ઉઠીને ઉભા થાય છે અને તેમને આસન આપીને બેસે છે, અને હું એવી સલામાં જઈ તો કોઈ કોઈ વાર મને બેસવાને પણ કોઈ કહેવું નથી. તેનું કારણ શું તે આપ બતાવી.

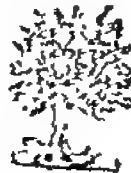
નારદજીનો પ્રશ્ન સાંભળી ભગવાન જોલ્યા:—હે નારદ તમે જઈને એક માસની અંદર એક હજાર ધ્રાહ્મણને ભોજન કરાવી મારી પાસે આવો પછી હું તેનો જવાબ આપીશ. પરંતુ તમારાથી નાનાને જમાડવા, મોટા એકને પણ ન જમાડવો. ભગવાનનું વચન સાંભળી નારદજી ચાલ્યા ગયા.

બાદ ભગવાને અગસ્ત્યજીને બોલાવી “ એક માસની અંદર પોતાનાથી નાના એક હજાર ધ્રાહ્મણને જમાડી અમુક દિવસે મારી પાસે આવજો.” એમ કહ્યું. ભગવાનની આજ્ઞા

માન્ય કરી અગસ્ત્યજી પણ આલ્યા ગયા. નારદજીએ થોડા દિવસમાં પોતાની દૃષ્ટિમાં પોતાનાથી નાના ધ્યાનશીલને જમાડ્યા. અગસ્ત્યે પોતાનાથી નાના ધ્યાનશીલને બહુ શોધ્યા, પરન્તુ તેમને તેવો એક પણ મળ્યો નહીં, કારણ તે આલકને પણ પોતાનાથી મોટા માનતા હતા. શોધતાં શોધતાં મદિને પૂરો થવા આવ્યો, ત્યારે વિચાર કર્યો:—“માસ પૂરો થાય છે, ભગવાનની આજ્ઞાનુસાર એકને પણ ભોજન કરાવી શક્યો નહીં, હવે શો ઉપાય કરવો? આ મારી પત્ની છે, તેને શાસ્ત્રમાં પતિની અપેક્ષાએ કંઈક ન્યૂન બતાવી છે, પરમાર્થથી તો ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરમાત્માને જ્યાં જ્યાં નિવાસ છે તે સ્થાન કદાપિ નાતું ન હોય શકે. ભગવાન જેવી રીતે મારા હૃદયમાં છે તેવી રીતે તેના (સ્ત્રીના) હૃદયમાં પણ છે. માટે આ મારી પત્ની હોવા છતાં પણ નાની નથી, અને હું તેને પતિ હોવા છતાં તેનાથી મોટો નથી. તથાપિ શાસ્ત્રના કહેવાની અનુસાર તેને નાની માનીને તેને જ ભોજન કરાવું” એવો નિશ્ચય કરીને પોતાની પત્નીને ભોજન કરાવી ભગવાનની પાસે ગયા. નારદજી પણ ત્યાં હાજર હતા. અગસ્ત્ય તથા નારદજી બંનેને જોઈ ભગવાને નારદજીને પુછ્યું:—તમે પોતાથી નાના હજાર ધ્યાનશીલને ભોજન કરાવ્યું?” નારદજીએ કહ્યું:—એક હજારથી પણ કંઈક અધિકને જમાડ્યા, એાછા નહીં. નારદજીએ આ પ્રમાણે કહ્યા બાદ ભગવાને અગસ્ત્યજીને પુછ્યું, કે આપે પણ તમારાથી નાના હજાર ધ્યાનશીલને જમાડ્યા? ત્યારે અગસ્ત્યજીએ કહ્યું કે મેં આપની આજ્ઞાનુસાર પ્રયત્ન કર્યો, છતાં મને નાનો ધ્યાનશીલ કોઈ મળ્યો નહીં. મનુષ્ય તો શું પણ પશુ, પક્ષી, આદિને પણ હું મોટા માતું છું. નાના નહીં મળવાને કારણે જમાડ્યા નથી. પરન્તુ શાસ્ત્રમાં પતિની અપેક્ષાએ પત્નીને કંઈક નાની કહી છે, તેથી હજારને બદલે તેને જ જમાડી છે.

અગસ્ત્યજીનું આ પ્રકારનું વચન સાંભળી ભગવાન નારદજીને કહેવા લાગ્યા:—“જુઓ નારદજી, તમે એક માસમાં હજાર ધ્યાનશીલને નાના બનાવ્યા છે, તમે પોતાને મોટા માનો છો, માટે બીજને નાના બનાવો છો. જે બીજને નાનો બનાવે છે તે અને બીજને તિરસ્કાર કરે છે તે કોઈને માન આપતો નથી અને સત્કાર કરતો નથી, તેથી તે પોતે જ નાનો બની જાય છે, તેથી તેના સત્કાર પણ બરાબર થવો મંભવ નથી. અગસ્ત્ય કોઈને પણ નાના જાણતા નથી. તે પોતાને સર્વથી નાના માને છે. જે માણસ પોતાને નાનો માને છે તે સર્વને માન આપે છે અને સર્વનો સત્કાર પણ કરે છે. તેનાથી કોઈને તિરસ્કાર થતો નથી, તેથી તે મનુષ્ય પોતે જગતમાં મોટો થાય છે, અને સર્વ સ્થાનમાં સત્કારને પાત્ર પણ થાય છે માટે બીજને મોટા માનવા અને સર્વને માન આપવું એજ જગતમાં ઉચ્ચતિનું સાધન છે.

પતિ ‘ માન્યાન્માનય ’ અ. ૯ નું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૦

॥ પ્રહ્વિષોડ્વ્યનુનય ॥

હવે ' પ્રહ્વિષોડ્વ્યનુનય ' એ પદનુ વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ.

પ્રહ્વિષોડ્વ્યનુનય ॥—આપણા ઉપર દ્વેષ કરનાર શત્રુ તરફ પણ વિનયથી વર્તવું વિનયને છોડી કોઈ પણ કાર્ય કરવું નહીં ત્રિદાખ્યન તથા મત્તમભાગમ આદિનું ફલ પણ વિનય પૂર્વક વ્યવહાર કરવો તે છે વિનયથી મનુષ્ય સત્પાત્ર અને છે શત્રુ જાણીને પણ વિનયનો પરિત્યાગ કરવાથી હાનિ થાય છે કારણ કે—

શત્રુ મિત્રં ચ યે નિત્ય તુલ્યેન મનસા નરા ।

મજન્તિ મૈત્રાઃ સંગમ્ય તે નરા સ્વર્ગગામિનઃ ॥મ.ભા.અનુ.પ.અ.૧૪૪—૩૪॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય શત્રુ કે મિત્રને જોતા સમાન ભાવ તથા મૈત્રીથી વર્તે છે તે સ્વર્ગગામી અને છે. વળી—

અવૈરા યે ત્વનાયાસા મૈત્રીચિત્તરતાઃ સદા ।

સર્વભૂતદયાવન્તસ્તે નરા સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—જેના હૃદયમાં કોઈ વૈરભાવ નથી અને જેનું ચિત્ત સદા મિત્ર ભાવ યુક્ત છે. અને કોઈ વસ્તુમાં આસક્ત નથી, અને સપૂર્ણ પ્રાણીઓ ઉપર દયાવાળા છે તે મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જનાર છે

લોકવ્યવહારમાં સ્વભાવથી સામાન્ય કારણમાં પણ પ્રાપ્તને કોઈ વૈરભાવ પ્રગટ થવાને સંભવ છે તેવા લોકની સાથે શત્રુતા કરીને તેમને જીતવાની ઇચ્છા કરવી યોગ્ય નથી માટે—
જયેત્કદર્યં દાનેન સત્યેનાનૃતવાદિનમ્ ।

ક્ષમયા ક્રૂરકર્માણમસાધુ સાધુના જયેત્ ॥મ. ભા. ૧. ૫. અ. ૧૯૪ શ્લો ૬ ॥

અર્થ—લોભીને કાઈ આપીને જીતવો જોઈએ મિથ્યા ભાષણ કરનારને સત્ય ભાષણથી જીતવો જોઈએ, ક્રૂર કર્મ કરનાર ક્રોધી મનુષ્યને ક્ષમાથી જીતવો અને આપણા તરફ કોઈ પ્રકારની સંજ્ઞનતા નહીં કરનાર (અસાધુ) તે સંજ્ઞનતાથી જીતવો

આ પ્રકારના નિયમને છોડી અવિવેકથી કાર્ય કરવાથી શત્રુની જ વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ છે, અને પોતાને શાન્તિ મળવાનો પણ સંભવ નથી આપણા વિવેકનો પરિત્યાગ કરીને ખીજા ઉપર જ્યારે ક્રોધ કરવામાં આવે છે, ત્યારે પહેલા આપણા અન્ત:કરણને જ મનુષ્ય બનાડે છે અને તેની અસર ફરી ખીજાના ઉપર પાડે છે માટે મનુષ્યે પોતાની રક્ષાને માટે હમેશા વિનય, વિવેક, ક્ષમા, આદિનું સેવન કરવું જોઈએ આમદામથી કદાપિ જય ન થાય તો જ ભેદ તથા દડથી શત્રુનો જય કરવો એ રાજનીતિનું તાત્પર્ય છે વૃદ્ધોની લજ્જા ન રાખનાર વિનયરહિત દુર્ગોધનની જે દુર્દશા થઈ તે ભાગ્ય વાયનાગને ખચર છે. યુધિષ્ઠિર પૂર્ણ વિનય વાળા હતા તેથી તેમનાથી કદાપિ ધર્મનું ઉ નવન થતું નવેતું તે કારણથી કોઈ પણ પગ્ગિરહ લીધા વિના વનમાં ગયા છતા ફરી રાજ થયા જેઓ કાળથી

पशु उरता नहोता अथवा लीष्म, द्रोष्णाआर्य, आदि सर्प दुर्योधनना पक्षमां हता, तेभ्यो पशु युधिष्ठिरने विनय तथा धर्मनिष्ठा ज्ञेयने तेमना उपर प्रसन्न हता. युधिष्ठिरना विनयनु दृष्टान्त नीचे प्रमाणे छे:-

तता युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय समवस्थिते ।

ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ॥ म. भा. भी. प. अ. ४३-११ ॥

विमुच्य क्वचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधम् ।

अवह्व्य रथात्क्षिप्रं पद्मचामेव कृताञ्जलिः ॥ " ॥ १२ ॥

पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

वाग्यतः प्रययौ येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ " ॥ १३ ॥

अर्थः-ते पक्षी धर्मराज युधिष्ठिर, समुद्र जेवी देभाती अने सेनाभ्योने युद्धने माटे तैयार धयेली तथा वारंवार आगण पधती ज्येष्ठ, अवय उतारी तथा पोताना धनुषने रथमां छोडी शीघ्रताधी रथमांथी उतारी पितामह लीष्मनी तरङ्ग देभता सता अने हाथ ज्येडी युपायुध पूर्व दिशाभां अनुनी सेना तरङ्ग पजे याहीने जवा लाग्या.

तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

अवतीर्य रथात्तूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽन्वयात् ॥ " ॥ १४ ॥

वासुदेवश्च भगवान्पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ।

तथा मुख्याश्च राजानस्तच्चित्ता जग्मुस्तुकाः ॥ " ॥ १५ ॥

अर्थः-महाराज युधिष्ठिरने गता ज्येष्ठ कुन्तीपुत्र अट रथमांथी उतारी पोताना बाधयो सहित तेमनी पाछण गया. त्तारे भगवान् वासुदेव कृष्णचन्द्रश्च पशु तेमनी पाछण आह्या. त्तारे पाण्डवोना भ्रीमी केटलाज्येष्ठ मुख्य राजन्यो पशु उत्सुक यद्यने तेमनी पाछण पाछण आलत्रा लाग्या. त्तारे युधिष्ठिरनुं जवानुं तात्पर्य न समजवायो अर्णुन युधिष्ठिरने पूछे छे:-

किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मानपहाय वै ।

पद्मचामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ " ॥ १६ ॥

क गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तक्वचायुधः ।

दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातृनुत्सृज्य पार्थिव ॥ " ॥ १७ ॥

एवं गते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत ।

भीमं दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान्क नु ॥ " ॥ १८ ॥

अर्थः-आपे सुं कार्य करवाने निश्चय क्यो छे ? आप अमने छोडीने पूर्व दिशाभां अनुभोनी सेना तरङ्ग पजे याहीने केम ज्यो छे ? (१६). ते पक्षी लीमसेन

પૂછે છે:—હે પાર્થિવ ! હે રાજશ્રેષ્ઠ ! આપ કવચ અને શસ્ત્રોને તથા ભાષ્યોને છોડી
યુદ્ધને માટે ઉભેલી શત્રુસેના તરફ ક્યાં જાઓ છો ? (૧૭). હે ભરતનંદન ! આપ અમારા
મોટા ભાઈ છો. આ સમયે આપને આવી રીતે જતા જોઈને અમારું હૃદય ભયથી દુઃખી
થઈ રહ્યું છે. આપ કહો—ક્યાં જાઓ છો ?

ત્યારે સહદેવ પૂછે છે:—

અસ્મિન્નણસમૂહે વૈ વર્તમાને મહાભયે ।

ઉત્સૃજ્ય કં નુ ગન્તાઽસિ શત્રૂનભિમુખો નૃપ ॥ ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—હે રાજન્ ! યુદ્ધ કરવાને માટે આ ભયંકર સેનાનો સમૂહ એકઠો થયેલો
છે તે સમયે આપ શત્રુઓ તરફ ક્યાં જાઓ છો ?

આ પ્રમાણે સર્વ ભાષ્યોના પૂછવા છતાં યુધિષ્ઠિર કાંઈ પણ ઉત્તર ન દેતાં આગળ
ચાલતા ગયા. ત્યારે યુધિષ્ઠિરના તાત્પર્યને જાણનાર ભગવાન્ હસીને અર્જુનાદિને કહે છે
કે આ યુધિષ્ઠિર બીભ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય, શલ્ય, ઇત્યાદિ સર્વ શુરજનોની પાસે જઈને
તેમની પાસેથી યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા લઈને પછી તેમની આજ્ઞાનુસાર યુદ્ધ કરવું એવા
વિચારથી જાય છે. અને—

શ્રૂયતે હિ પુરાકલ્પે ગુરૂનનનુમાન્ય યઃ ।

યુદ્ધયતે સ ભવેદ્વચક્તમપધ્યાતો મહત્તરૈઃ ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—મેં પુરાણ ઇતિહાસમાં સાંભળ્યું છે કે શુરજનોની અનુમતિ નહીં લેતાં જે
મનુષ્ય પોતાનાથી મોટાની સાથે યુદ્ધ કરે છે તે શુરજનોના અનુગ્રહ વિના જરૂર પરાજયને
પ્રાપ્ત થાય છે.

અનુમાન્ય યથાશાસ્ત્રં યસ્તુ યુધ્યેન્મહત્તરૈઃ ।

ધ્રુવસ્તસ્ય જયો યુદ્ધે ભવેદિતિ મતિર્મમ ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—અને જે મનુષ્ય શુરજનોની આજ્ઞા લઈને પોતાનાથી મોટાની સાથે શાસ્ત્રને
અનુસાર યુદ્ધ કરે છે તે નિશ્ચય જય પ્રાપ્ત કરે છે એવો મારો મત છે.

ત્યાર બાદ—

સોઽવગાહ્યં ચમું શત્રોઃ શરશક્તિસમાકુલામ્ ।

મીપ્મમેવાભ્યગાતૂર્ણં ભ્રાતૃભિઃ પરિવારિતઃ ॥ ” ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—ભાષ્યો વડે ઘેરાયલા મહારાજ યુધિષ્ઠિર શર અને શક્તિથી યુક્ત શત્રુઓની
સેનામાં પ્રવેશ કરી શીઘ્ર બીભ્મની સમીપ જઈ પહોંચ્યા.

તમુવાચ તતઃ પાદૌ કરાભ્યાં પીઙ્ચ પાણ્ડવઃ ।

મીપ્મં શાન્તનવં રાજા યુદ્ધાય સમુપસ્થિતમ્ ॥ ” ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—અને યુદ્ધ કરવાને માટે તૈયાર થયેલા શન્તનુના પુત્ર બીભ્મના બંને
ચરણોને પોતાના બંને હાથ વડે પકડીને તેમના પ્રતિ બોલ્યા:—

આમન્ત્રયે ત્વાં દુર્ધર્ષ ત્વયા યોત્સ્યામહે સહ ।

અનુજાનીહિ માં તાત આશ્નિપથ પ્રયોજય ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—હે તાત ! હે દુર્ધર્ષ ! આપની પાસે હું નિવેદન કરું છું કે આપની સાથે હું યુદ્ધ કરું તેની આપ મને અનુમતિ આપો, અને આશીર્વાદ પણ આપો.

યુધિષ્ઠિરનાં આવાં વિનયયુક્ત વચન સાંભળીને બીષ્મપિતાએ જવાબ આપ્યો—

યદ્યેવં નાભિગચ્છેથા યુધિ માં પૃથિવીપતે ।

શપેયં ત્વાં મહારાજ પરાભવાય ભારત ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—હે પૃથિવીપતે ! હે ભારત ! જો તું આ પ્રમાણે યુદ્ધમાં મારી પાસે ન આવ્યો હોત તો તારો પરાજય થવાને માટે તને હું શાપ દેત. હવે તું મારી પાસે આવ્યો છે. માટે—

પ્રીતોઽહં પુત્ર યુધ્યસ્વ જયમાપ્નુહિ પાણ્ડવ ।

યત્તેઽભિલપિતં ચાન્યત્તદવાપ્નુહિ સંયુગે ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—હે પુત્ર ! હું તારી ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. તું યુદ્ધ કર, અને યુદ્ધમાં જય પ્રાપ્ત કર. અને યુદ્ધમાં ખીછ જે કંઈ તારી ઇચ્છા હોય તે પણ તને પ્રાપ્ત થાઓ.

ત્રિયતાં ચ વરઃ પાર્થ કિમસ્મત્તોઽભિકાંક્ષસિ ।

एवं गते महाराज न त्वास्ति पराजयः ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—હે પાર્થ ! તું મારી પાસેથી શો વર માગે છે તે કહે. એમ થતાં તારો પરાજય થવાની સંભાવના નથી.

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ૪૧ ॥

अतस्त्वां क्लीबवद्भाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।

भृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—હે મહારાજ ! પુરુષ અર્થનો દાસ છે, પણ અર્થ કોઈનો દાસ નથી એ સત્ય છે. કૌરવોએ મને અર્થ વડે બાંધી લીધો છે. (૪૧).

માટે હે કુરુનન્દન ! હે કૌરવ્ય ! આ કારણથી તારી આજણ હું કાપરની માફક નિર્રથક વચન કરું છું અર્થથી કૌરવોની વશ થમને તેમનો સેનાપતિ થયો છું. માટે તું યુદ્ધથી અતિરિક્ત ખીચું જે ચડાતો હોય તે કહે. (૪૨).

ત્યારે યુધિષ્ઠિર કહે છે—

मन्त्रयस्व महाबाहो हितैषी मम नित्यशः ।

युध्यस्व कौरवस्यार्थं मर्मैष सततं वरः ॥ ૪૩ ॥

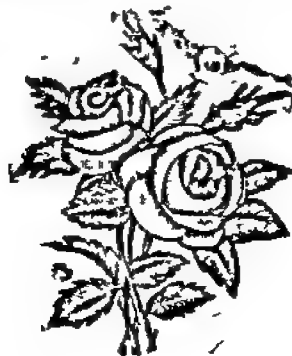
અર્થ—હે મહાબાહો ! આપ જ તેનો વિચાર કરશો. આપની પાસે મારી એટલી જ પ્રાર્થના છે કે આપ નિત્ય અમારા હિત ઉપર દષ્ટિ રાખીને કૌરવો તરફથી યુદ્ધ કરશો.

યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળી બીભ્રમ્ણ કહે છે:-કૌરવો તરફથી હું ઈન્દ્રાનુસાર જ યુદ્ધ કરીશ. તું તારી શી સહાયતા કરે? અને મારે પરાજય કરે એવો કોઈ હું જોતો નથી. સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર પશુ મને યુદ્ધમાં નહીં જીતી શકે. અને હાલ મારા મૃત્યુનો સમય આવ્યો નથી. માટે હવે પછી ફરી એક વાર મારી પાસે આવી જાજો. (ત્યાર પછી યુધિષ્ઠિર ફરીથી બીભ્રમ્ણની પાસે ગયા હતા અને યુદ્ધમાં તેમને મારવાનો ઉપાય પુછ્યો હતો અને તે ઉપાય પશુ તેમણે જતાવ્યો હતો, અને યુધિષ્ઠિરના જયને માટે રથમાંથી પડે ગયા હતા. એ સર્વ વાત ભારતમાં સ્પષ્ટ છે.)

ત્યાર બાદ યુધિષ્ઠિર દ્રોણાચાર્યની પાસે ગયા, અને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા અને આશીર્વાદ માગ્યો. બીભ્રમ્ણની પેઠે તેઓ પશુ બોલ્યા કે જો તું મારો પાસે ન આવ્યો હોત તો હું તને અવશ્ય શાપ દેત. હવે તું આવ્યો છે માટે તને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપું છું. અને “તારો જય થાઓ” એવો આશીર્વાદ પશુ દીધો. પછી યુધિષ્ઠિર કૃપાચાર્યની પાસે ગયા, અને તેમની પ્રદક્ષિણા તથા તેમને પ્રણામ કરી યુદ્ધની આજ્ઞા તથા આશીર્વાદ માગ્યો. ત્યારે કૃપાચાર્યે પશુ ઉપર પ્રમાણે જ કહ્યું. પછી યુધિષ્ઠિર શલ્યની પાસે ગયા અને યુદ્ધની આજ્ઞા તથા આશીર્વાદ માગ્યો. કૃપાચાર્યે પશુ ઉપર પ્રમાણે જ કહ્યું. તે પછી બાલમ્ણો સહિત યુધિષ્ઠિર શત્રુસેનાની બહાર નિકળી ગયા.

આ પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરના વિનયને દેખી મારવાને માટે આવેલા બીભ્રમ્ણ વગેરેએ યુધિષ્ઠિરના જયને માટે આશીર્વાદ આપ્યો. માટે શત્રુ હોય કે ભદ્રે કોઈ યુદ્ધને માટે તૈયાર હોય, તથાપિ વિનયનો કદાપિ ત્યાગ ન કરવો. શત્રુના ચિત્તમાં આવેલા ક્રોધની શાન્તિ કરવાનો જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. યુધિષ્ઠિર અને બીભ્રમ્ણના ઇતિહાસથી આ વાતનો અરાબર નિશ્ચય થાય છે. સંસારના પદાર્થોને માટે શુદ્ધિમાન મનુષ્યનું પશુ ચિત્ત ચલાયમાન થવાનો સંભવ છે, અને તેથી કુટુંબીઓની સાથે પશુ યુદ્ધ થવાનો સંભવ છે. તથાપિ નીતિ અને ધર્માનુસાર ચાલવાથી વિનયવાળો મનુષ્ય સર્વને પરાસ્ત કરી શકે છે. વિનય રહિત કુરોધન વગેરે યુધિષ્ઠિરના વિનયભાવને જોઈ તેમને ધિક્કારતા હતા અને અયોગ્ય વાણી પશુ કહેતા હતા. અંતમાં તેમનો સર્વનો નાશ થયો. વિનયવાળો મનુષ્ય સર્વની દયાને પાત્ર થાય છે, અને પોતાના કાર્યને યથાર્થ રીતે સિદ્ધ કરે છે. માટે શત્રુ જાણીને પશુ વિનયનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી.

પ્રતિ “ માન્યાન્માનય ”નું વ્યાખ્યાન અ૦ ૧૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧.

॥ પ્રચ્છાદય સ્વાન્ગુણાન્ ॥

૧) પ્રચ્છાદય સ્વાન્ગુણાન્ ॥—પોતાના ગુણોને ઢાંકી-પ્રકટ ન કરે. પોતાના ગુણોની પોતે પ્રશંસા ન કરવી એવો ભાવ છે. પરન્તુ આપણામાં કોઈ ગુણ હોય તો તે કોઈ અધિકારીને પણ ન શિખવવો, તેને છુપાવવો, એવું તાત્પર્ય નથી. ખીજને ગુણ ન શિખવવો તે શુદ્ધતા છે, ગુણ નહીં.

અને આપણી પ્રશંસા આપણે પોતે કરવી તે આપણી હલકાઈ હોવાનું કારણ છે:

परस्तुतगुणो यस्तु निर्गुणाऽपि गुणी भवेत् ।

इन्द्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः ॥ चा. नी. द. अ. ૧૬ શ્લો. ૮ ॥

અર્થ:—જેના ગુણનું ખીજ લોક વર્ણન કરે તે નિર્ગુણી હોય તોપણ ગુણવાનુ યાચ છે. અને ઇન્દ્ર પણ પોતાના ગુણની પોતે પ્રશંસા કરે તો લઘુતાને પ્રાપ્ત યાય.

अद्भुवन्वाति सुरभिर्गन्धः सुमनसां श्रुचिः ।

तथैवाव्याहरन्भाति विमलो भानुरंवरै ॥ म. भा. शा. प. अ. ૨૮૭-૨૯ ॥

અર્થ:—જેમ સુગન્ધ વાળો વાયુ જ્યારે વાય છે ત્યારે સર્વ લોકોને તેની આકાંક્ષા થાય છે. પવન આવવા પહેલાં તે “હું અમુક સમયે આવીશ” એવી કોઈને ખબર આપતો નથી. કહ્યા વિના આવવા છતાં પણ તેની આકાંક્ષાવાળો મનુષ્ય તેની રાહ જોઈ રહે છે; અને જેમ નિર્મલ ચંદ્રમા જ્યારે આકાશમાં પ્રકાશે છે ત્યારે તે પણ “હું શીતલ કિરણ તથા પ્રકાશ વાળો છું” એવું કોઈને કહ્યા વિના જ પ્રકાશે છે. તેની શીતલતા તથા પ્રકાશની ઇચ્છાવાળા પ્રાણી તેના ઉદયની રાહ જોઈ રહે છે; તેવી રીતે શુદ્ધ અન્તઃ-કરણવાળા તથા શુદ્ધિ અર્થાત પવિત્ર આચરણ વાળા મનુષ્યના ગુણની સુગન્ધ પોતાની મેળે જ ફેલે છે. ગુણી મનુષ્યને, પોતાના ગુણની પ્રશંસા કરીને સંભળાવવાની કાંઈ જરૂર નથી.

न लोके दीप्यते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया ।

अपि चापिहतः श्वभ्रे कृतविद्यः प्रकाशते ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—કેવલ આપણી પ્રશંસા માત્ર કરવાથી મૂર્ખતા કોઈ પ્રકાશ થતો નથી. જો વિદ્યાનુ હોય અને કદાપિ ખાડા (શ્વભ્ર)માં છુપાયેલો (અપિહત) હોય તોપણ તેનો પ્રકાશ તો થાય છે જ.

न लोके राजते मूर्खः केवलात्मप्रशंसया

अपि चेह मृजाहीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ म. भा. व. प. अ. ૨૦૭-૪૯ ॥

અર્થ:—મૂર્ખનું શરોર જહુ દર્શનીય હોય અને તે પોતાની પ્રશંસા કરે તો તેથી તેની કોઈ શોભા થતી નથી. વિદ્યાનુ ગુણી મનુષ્ય શુદ્ધિ (મૃજા) રહિત હોય અર્થાત મલિન દેહ વાળો હોય તોપણ તેની શોભા દેખાય છે.

અન્નુવન્કસ્યચિન્નિન્દામાત્મપૂજામવર્ણયન્ ।

ન કશ્ચિદ્ગુણસંપન્નઃ પ્રકાશો ભુવિ દૃશ્યતે ॥ ” ॥ ૫૦ ॥

અર્થઃ—પોતાની પ્રશંસા કરનાર મનુષ્ય અવશ્ય બીજાની નિન્દા કરે છે. માટે કોઈની નિન્દા પણ ન કરે, અને પોતાની પૂજાની પ્રશંસા પણ ન કરે. એવો કોઈ પણ ગુણી મનુષ્ય પૃથિવીમાં પ્રકાશ વિના છુપો પડી રહ્યો છે એવું જોવામાં આવતું નથી.

(શા૦ પ૦ અ૦ ૨૮૭-૨૮ માં “ વિપશ્ચિદ્ગુણસંપન્નઃ પ્રાપ્નોત્યેવ મહદ્વશઃ ॥ ”

એવો પાક છે.)

અદ્વૈ ગુણાઃ પુરુષં દીપયન્તિ

મજ્ઞા ચ કૌલ્યં ચ દમઃ શ્રુતં ચ ।

પરાક્રમશ્ચાવહુભાપિતા ચ

દાનં યથાશક્તિ કૃતજ્ઞતા ચ ॥મ. મા. ડ. પ. અ. ૩૬-૫૨॥

અર્થઃ—જ્ઞાનના સંસ્કારવાળી શુદ્ધિ, તથા કુલીનતા, તથા દમ, તથા વિદ્યા, તથા પરાક્રમ, તથા પ્રયોગન વિના બહુ ન જોઈતું તે (અવહુભાપિતા), તથા યથાશક્તિ દાન, તથા બીજા મનુષ્યે આપણા ઉપર કરેલા ઉપકારને ન જૂલવો તે (કૃતજ્ઞતા) અર્થાત્ તેનો પ્રત્યુપકાર કરવાની વૃત્તિ હોવી—એ આઠ ગુણ મનુષ્યને જગતમાં પ્રકાશ કરે છે, અર્થાત્ મનુષ્યમાં કોઈ એક પણ ગુણ હોય તો જગતમાં પ્રકટ થાય છે. જો આઠે ગુણ હોય તો કહેવું જ શું? ગુણોની જોડણી અધિકતા હોય તેટલી તેની પ્રસિદ્ધિ પણ થાય છે. કાંઈ પ્રશંસા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. શ્રેષ્ઠ પુરૂષ કદાપિ પણ પોતાની પ્રશંસા કરતા નથી. તે લોકોને પ્રશંસા કરનાર ઉપર તિરસ્કાર થાય છે.

આત્મનિન્દા ચ પૂજા ચ પરનિન્દા પરસ્તવઃ ।

અનાચરિતમાર્યાણાં વૃત્તમેતત્તત્તુર્વિધમ્ ॥ મ. મા. કર્ણ. પ. અ. ૩૫ શ્લો. ૪૫॥

અર્થઃ—આપણી નિન્દા કરવી અર્થાત્ આપણે કાલમાં પોતાને ધિક્કાર દેવો, તથા પોતાના સત્કાર કે ચોખ્ખતાની પ્રશંસા કરવી, અને બીજાની નિન્દા તથા સ્તુતિ કરવી—એ ચાર પ્રકારનાં આચરણ પહેલાંનાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ કર્યાં નથી. પોતાની પ્રશંસા કરનાર મનુષ્ય બીજાની નિન્દા પણ અવશ્ય કરે છે. પણ નિન્દા કરવી એ મહાન પાપ છે.

પરનિન્દા મહાપાપં પરનિન્દા મહાભયમ્ ।

પરનિન્દા મહદ્દુઃખં ન તસ્ય પાતકં પરમ્ ॥સ્કા.પુ.સ્વ.૬.અ. ૨૩૬ શ્લો. ૨૫॥

અર્થઃ—બીજાની નિન્દા કરવી એ બહુ પાપ છે, પરનિન્દા એ બહુ પ્રકારના ભયનું કારણ છે, અને પરનિન્દા બારે દુઃખનું પણ કારણ છે. નિન્દાથી મોટું કોઈ પાતક નથી. નિન્દક પોતાની પ્રશંસાને માટે બીજાની નિન્દા પણ કરે છે. તેથી નિન્દાનું પાપ તથા પોતાની પ્રશંસાનું પાપ એમ દ્વિગુણ પાપ થાય છે,

કેવલં નિન્દને ચૈવ તત્પાપં લભતે ગુરુ ।

યથા શૃણ્વત એવ સ્યાત્પાતકી ન તતઃ પરઃ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—કેવલ કોઈની નિન્દા કરવાથી જ તે પાપ બહુ ભારે થઈ જાય છે. કેમ યાય છે તેનું કારણ તું સાંભળ. (યથા શ્રણુ). નિન્દકથી મોટા કોઈ પાપી નથી. જેવી રીતે માતા બાલકની હમેશાં બંધુ છે, કેમકે તે હમેશાં તેની રક્ષા કરવામાં જ તત્પર રહે છે, તે બાળક મળ્યા આદિ અપવિત્ર વસ્તુમાં પડ્યો હોય તો માતા તેને ઉડાવી ધોઈને સાફ કરે છે; તેવી રીતે નિન્દા કરનાર મનુષ્ય ખીજના પાપરૂપી મળતે જિહ્વાથી ચાટીને લઈ લે છે, માટે નિન્દક પણ માતા સરખો બંધુ છે, આપણા મળને ધોવા રૂપ મલિન કાર્ય માતા વિના કાણ કરી શકે છે? તેવી રીતે પાપ રૂપી મલને ચાટીને લઈ લેવો તે પણ નિન્દક સિવાય ખીજનું કામ નથી. માટે નિન્દક આપણો બંધુ છે, વળી—

આત્મોત્કર્ષ ન માર્ગેત પરેપાં પરિનિન્દયા ।

સ્વગુણૈરેવ માર્ગેત વિપ્રકર્ષે પૃથગ્જનાત્ ॥ મ. મા. શા. પ. જ. ૨૮૭-૨૫ ॥

અર્થ:—ખીજની નિન્દા કરીતે આપણા ઉત્કર્ષની ધમ્જા કરવી નહીં. ખીજ લોક કરતાં આપણો ઉત્કર્ષ આપણા ગુણો વડે જ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

નિર્ગુણાસ્ત્વેવ ભૂયિષ્ટમાત્મસંભાવિતા નરાઃ ।

દોષૈરન્યાનગુણવતઃ ક્ષિપત્યાત્મગુણક્ષયાત્ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—પોતાની પ્રશંસા કરનાર લોક બહુ કરીને નિશ્ચિન્તુ જ હોય છે. પોતાનામાં ગુણ ન હોવાથી ખીજ ગુણી મનુષ્યમાં જૂદા હોય લગાવીને તેમને આશ્લેષ કરે છે.

એક પ્રસંગે અર્જુને પોતાના મોટા ભાઈ યુધિષ્ઠિરનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે મોટા ભાઈને તિરસ્કાર વધતી તુલ્ય છે, માટે હું મહાન્ પાપને ભાગી થયો, માટે મારે મરવું જ ઠીક છે એવો નિશ્ચય કરીને આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયો. ત્યારે ભગવાન અર્જુનની મરવાની પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા ન થાય, અને તેનું જીવન પણુ બચે એવો ઉપાય વિચારીને અર્જુનને પોતાની પ્રશંસા કરવાને માટે કહે છે, કેમકે આત્મપ્રશંસા એ આત્મહત્યા તુલ્ય છે.

બ્રવીહિ વાવાચ ગુણાનિહાત્મન—

સ્વથા હતાત્મા ભવિતાઽસિ પાર્થ ।

તથાસ્તુ કૃષ્ણેત્યભિનન્ધ તદ્વચો

ધનક્ષય માહ ધનુર્વિનમ્ય ॥ મ. મા. ક. પ. જ. ૭૦-૨૯ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન! તારા મુખે તું તારી પ્રશંસા કર, એટલે તું આત્મહત્યા કરનારો થઈશ—મતલબ કે પોતાની પ્રશંસા આત્મહત્યા બરાબર છે. ત્યારે અર્જુને ભગવાનની વાણીનો સ્વીકાર કરીને ધનુષ્યને નીચે નમાવી પોતાની પ્રશંસા કરી.

ભગવાનના આ ઉપદેશથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે પોતાની પ્રશંસા તથા ખીજની નિન્દા—એ બંને કરનારના પાપનું કોઈ ઠેકાણું નથી.

किन्तु नात्मगुणा वाच्याः सतामेतत्सदा व्रतम् ।
परोक्षेऽपि स्वप्रशंसा ब्रह्माणमपि चालयेत् ॥

• स्का. पु. ख. १. कौ. ख. अ. ५८ श्लो. ४४ ॥

अर्थः—पोताना शुद्धाने न कडेना ते सत्युत्पेानु हमेशा व्रत छे परोक्षमां पथु,
अर्थात् कोष सामे न होय तथापि, पोतानी प्रशंसा पोते करपी ते अज्ञाशुनी संपत्तिना
पथु नाश करे

भाटे पोताना शुद्धाने हमेशां हाकवा. शुधु तो कमे करीने पोतेअ प्रकट याय छे.

धृति " प्रच्छादय स्वाग्गुणान् " अ० ११ नु व्याख्यान समाप्त.

અધ્યાય ૧૨.

॥ કીર્તિપાલય ॥

હવે “ કીર્તિ પાલય ” એ પદનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ.

કીર્તિ પાલય ॥—ધર્માચરણ કરીને કીર્તિને ઉત્પન્ન કરે અને તે કીર્તિનું પાલન કરે.

દિવં સ્પૃશતિ भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।

યાવત્સ શબ્દો ભવતિ તાવત્પુરુષ ઉચ્યતે ॥મ. મા. વ. પ. અ. ૧૯૧ શ્લો. ૧૩॥

અર્થ:—પુણ્ય કર્મ કરનારની કીર્તિ (શબ્દ:) આ પૃથિવી લોકથી સ્વર્ગ પર્થન્ત પહોંચે છે. ત્યાં સુધી પુણ્યકર્મની કીર્તિ છે ત્યાં સુધી તે “પુણ્ય” કહેવાય છે. તેથી પુણ્યમાં રહેનાર પુણ્યત્વ પણ તે જ છે. પુણ્યકર્મ વડે જેણે કાષ્ટ પ્રકારની કીર્તિ સંપાદન કરી નથી તે પુણ્ય કહી શકતો નથી.

પુણ્ય કર્મ કરીને તથા કીર્તિથી બહુલોકમાં ગયેલા પ્રહુન્ન પ્રતિ બહુાણ કહે છે:—

न पुण्यं कैवलं राजन् गुप्तं स्वर्गस्य साधकम् ॥

विना निष्कल्मषां कीर्तिं त्रिलोकीतलविस्तृताम् ॥

સ્કા. પુ. સ્વ. ૧, કૌ. સ્વ. ૨, અ. ૭ શ્લો. ૧૫ ॥

અર્થ:—હે રાજન્! સંપાદન કરેલા કેવલ ગુપ્ત પુણ્ય કર્મ માત્ર વડે સ્વર્ગ લોક પ્રાપ્ત થતા નથી. ત્રણે લોકમાં ફેલાયેલી નિષ્કલ્મષ કીર્તિની પણ જરૂર છે. અર્થાત્ પુણ્ય અને કીર્તિ બંને વડે જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

तत्र कीर्तिसमुच्छेदः सांप्रतं वसुधातले ।

संजातश्चिरकालेन गत्वा तां कुरु नूतनाम् ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—અહુ કાલથી ઉત્પન્ન થયેલી તમારી કીર્તિ હાલ પૃથિવીમાં નષ્ટ થઈ છે. માટે તમે જઈને તે કીર્તિને નવીન કરો. અર્થાત્ તે કીર્તિ ફરી ફેલાય એવો ઉપાય કરો.

यावत्कीर्तिर्मेनुप्यस्य पृथिव्यां प्रथिता भवेत् ।

तावदेव भवेत्स्वर्गः सति पुण्ये ह्यनन्तके ॥

” અ. ૧૦-૨૨ ॥

અર્થ:—કેાઈનું પુણ્ય અહુ જ હોય, તથાપિ ત્યાં સુધી તેની કીર્તિ પૃથિવીમાં વિખ્યાત હોય છે ત્યાં સુધી જ તેને સ્વર્ગમાં નિવાસ થાય છે.

गुराक्षयः सरो वापि कूपारामादिकल्पनाः ।

एतदर्धं हि पूतांख्या धर्मशास्त्रेषु निश्चिताः ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—ત્યાં મંદિર નથી ત્યાં મંદિર અનાવડું, તથા તળાવ, વાવ, આરામ સેવાને ખાત, વગેરે અનાવડું-તેને પૂર્ત કર્મ કહે છે. તે પૂર્ત કર્મથી પુણ્ય અને કીર્તિ બંને થાય છે એવો ધર્મશાસ્ત્રમાં નિશ્ચય કરેલો છે.

યો વા કો વાપિ યાચેત તસ્મૈ દેહિ શિરોઽપિ ચ ।

અપિ યત્નેન મહતા કીર્તિમેવ સદા જય ॥સ્કા.પુ. સ્વ.૩, પ્ર. સ્વ.૩અ.૧૧-૩૮॥

અર્થ:—કોઈ પણ અધિકારી કોઈ પણ વસ્તુની યાચના કરે તો તે શિર પણ હોય, તોપણ તેને આપો. યત્નથી મહાન કીર્તિ સંપાદન કરો. જે કોઈ શિર માગવા આવે તેને શિર આપો એવું તાત્પર્ય નથી. પરંતુ દાનમાં સ્વરૂપ ફલ બાણીને ઉપેક્ષા કરવી નહીં. પરંતુ પુણ્ય અને કીર્તિ બંને સંપાદન કરવાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે શક્તિ અનુસાર દાન દેવામાં તત્પર રહેવું એવો ભાવ છે.

રાજાં ચ વિદુષાં ચૈવ કીર્તિરેવ હિ ભૂષણમ્ ।

સત્કીર્તિમ્ભવા લક્ષ્મી પુણ્યં સત્કીર્તિસંભવમ્ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—રાજા તથા વિદ્વાન એ બંનેને કીર્તિ જ મહાન ભૂષણ છે. લક્ષ્મી સત્કીર્તિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને પુણ્ય પણ સત્કીર્તિથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

સત્કીર્ત્યો રાજતે લોકચન્દ્રચન્દ્રિકયા યથા ।

ગજાશ્વહેમનિચયં રત્નરાશિ નગોપમમ્ ॥ ૪૦ ॥

અકીર્ત્યોપહતં સર્વં તૃણવન્મુઞ્ચ સત્ત્વરમ્ । ૪૧ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ચન્દ્રિકા અર્થાત્ ચાંદની વડે ચંદ્રમાને શોભા મળે છે, તેવી રીતે કીર્તિથી જ લોક શોભાને પ્રાપ્ત થાય છે. સત્કીર્તિ રહિત અને અપકીર્તિથી મલિન થયેલા હાથી, ઘોડા અને સુવર્ણનો સમૂહ તથા પર્વત સમાન રત્નોનો સમૂહ, વગેરે સર્વને શીઘ્ર ત્યાગ કરે.

એમ હોવાથી મનુષ્યે ધન તથા જીવન કરતાં સત્કીર્તિની રક્ષાને માટે અધિક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. રામચન્દ્રજીના પૂર્વજ જે દિલીપ રાજા થયા તે કીર્તિની રક્ષાને માટે પોતાના પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરવા તૈયાર થયેલા એવો રઘુવંશમાં ઇતિહાસ છે.

દિલીપ રાજાને પુત્ર થતો નહોતો. તેથી તેમણે પોતાના કુલચુરૂ વસિષ્ઠજીની પાસે જઈને પુત્ર થવાને પ્રાર્થના કરી. વસિષ્ઠજીએ કહ્યું—“ આ જે મારી પાસે ગાય છે તે કામધેનુની વાછડી છે. તેનામાં તમને પુત્ર દેવાનું સામર્થ્ય છે. તમે તેની સેવા કરીને તેને પ્રસન્ન કરો. ” દિલીપ વસિષ્ઠજીની આજ્ઞાનુસાર ગાયને જંગલમાં ચરાવવાને માટે લઈ જતા હતા અને બહુ પ્રીતિ સહિત તેની સેવા કરતા હતા. એકવાંસ દીવસ સુધી સેવા કરી. દરમ્યાન ગાય તેમની પરીક્ષા કરવાને માટે જંગલમાં ચરતી ચરતી હિમાલયની એક યુક્ષામાં પહોંચી ગઈ, જ્યાં ગંગાજીની ધારા પડતી હતી. તે સ્થલમાં પડેલું કોમલ ધાસ આવવાને તૈયાર થઈ. તે વખતે ગાયે પોતાની માયાશક્તિથી એક સિંહને બનાવ્યો. તે સિંહ તરત દૂદીને ગાય ઉપર ચઢી બેઠો અને તેને મારવાની ચેષ્ટા કરી. દિલીપ પર્વતોની શોભા જોતા હતા, તેમના મનમાં એવો નિશ્ચય હતો કે ગાયને કોઈ પ્રાણી મારનાર નથી. સિંહને દેખી દિલીપે તરત તેને મારવાને માટે ભાયામાંથી બાણ્ય જેવું. તે વખતે બાણ્યવાળો હાથ ત્યાં ને ત્યાં જ રોકાઈ ગયો. દિલીપને બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તે વિચારમાં પડ્યો. ત્યારે સિંહ મનુષ્યવાણીમ દિલીપને કહે છે:—

અલં મહીપાલ તવ શ્રમેણ પ્રયુક્તમપ્યસ્ત્રમિથો વૃથા સ્યાત્ ।

ન પાદપોન્મૂલનશક્તિરંહઃ શિલોચયે મૂર્છતિ મારુતસ્ય ॥ રઘુવંશ, સ. ૨-૩૪ ॥

અર્થ:—હે રાજા! તમે મને મારવાને માટે જે શ્રમ કરો છો તે ઊંડો અર્થાત્ શ્રમ ન હોય. બહુ વાર પ્રયોગ કરેલું તમારું શસ્ત્ર હાલ વ્યર્થ થઈ ગયું છે. વૃક્ષાદિને ઉખેડવાની માત્ર જેમાં શક્તિ છે એવા પવનના વેગનું પર્વત આગળ કાંઈ ચાલો શકતું નથી.

કૈલાસગૌરં વૃષમારુક્ષોઃ પાદાર્પણાનુગ્રહપૂતપૃષ્ઠમ્ ।

અવેહિ માં કિંકરમણ્મૂર્તેઃ કુંભોદરં નામ નિકુમ્ભમિત્રમ્ ॥ ,, ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—કૈલાસના જેવું ગૌર જેવું કલેવર છે એવા અને ઉંચા વૃષભરૂપ પોતાના વાહન ઉપર મહાદેવજી ન્યારે ચઢે છે ત્યારે મારી પીઠ ઉપર એક પગ રાખીને તેના ઉપર ચઢે છે. તે કારણથી દરરોજના તેમના ચરણસ્પર્શથી મારી પીઠ પવિત્ર થયેલી છે, એવો મહાદેવનો હું દાસ છું. માઈ નામ કુંભોદર છે. અને પાર્વતીના વાહન રૂપ જે નિકુંભ નામનો સિંહ છે તેનો હું મિત્ર છું. માટે બીજા જંગલી સિંહની માફક તું મને નહીં મારી શકે.

અમું પુરઃ પશ્યસિ દેવદારું પુત્રીકૃતોઽસૌ વૃષમધ્વજેન ।

યો હેમકુંભસ્તનનિઃસૃતાનાં સ્કન્દસ્ય પાતુઃ પયસાં રસજ્ઞઃ ॥ ,, ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—તમારી આગળ ઉભેલા આ દેવદારૂ વૃક્ષને જુઓ. મહાદેવજીએ તેને પોતાના પુત્ર સમાન માન્યું છે, અને સ્વામી કાર્તિકની માતા પાર્વતીજીએ સુવર્ણના ધડામાં પાણી લાવીને તેને પાયું છે.

કળ્પદ્રુ્યમાનેન કટં કદાચિદ્વન્યદ્વિપેનોન્મથિતા ત્વગસ્ય ।

અયૈનમદ્રેસ્તનયા શુશોચ સેનાનીમાલીઢમિવાનુરાસૈઃ ॥ ,, ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—એક વાર જંગલમાંથી દાથીએ આવીને આ દેવદારૂમાં પોતાના કપોલ (કટ) ધસવાથી તેની ત્વચા સર્વ ઉખડી ગઈ તે બેઠને, જે વખતે દેવતા તથા અસુરોનું યુદ્ધ થયું તે વખતે અસુરોના અજ્ઞો વડે પોતાના પુત્ર કાર્તિકસ્વામી (સેનાની)નું ઘરોર વૌધાયયુ (આલીઢમ) બેઠને જેવી રીતે પાર્વતીજીને શોક થયો હતો, તેવો શોક તેમને થયો હતો.

તતઃ પ્રમૃત્યૈવ વનદ્વિપાનાં ત્રાસાર્થમસ્મિન્નઢમદ્રિકુશૌ ।

વ્યાપારિતઃ શૂલમૃતા વિધાય સિંહત્વમંકાગતસત્ત્વવૃત્તિઃ ॥ ,, ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—તે દિવસથી મહાદેવે દાથીઓના ડરથી આ શુદ્ધાની પાસે મને પહેરા ઉપર રાખ્યો છે. અને અન્ય સિંહોની પેઠે હું દેવદારૂને ઊંડી શિકાર કરવા જઈ શકતો નથી. જે કાંઈ પ્રાણી (સત્ત્વ) મારી પાસે આવે તેને મારી ખાઈ હું માઈ જીવન (વૃત્તિ) ચલાવું છું.

તસ્યાલમેપા શુધિતસ્ય વૃત્યૈ નિર્દિષ્ટકાલા પરમેશ્વરેણ ।

ઉપસ્થિતા ષોણિતપારણા મે સુરદ્વિપશ્ચાન્દ્રમસી મુચેવ ॥ ,, ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે દેવદાંડી રક્ષા કરનાર ક્ષુધાતુર એવી મારી તૃપ્તિને માટે આ ગાય બસ છે. હું ઉપાસકને માટે ઈશ્વરે જેનો સમય નિર્દિષ્ટ કર્યો છે એવી લોહીની આ પારણા ઉપસ્થિત થઈ છે જેવી રીતે ચન્દ્રમાં રહેલા અમૃત વડે રાહુ (સુરદિપ્) પ્રસન્ન થાય છે તેવી રીતે આ ગાય મારી પ્રસન્નતાનું સાધન છે.

સિંહનું વચન સાંભળીને દિલીપ કહે છે:—

માન્યઃ સ મે સ્થાવરજંગમાનાં સર્ગસ્થિતિપ્રત્યવહારહેતુઃ ।

ગુરોરપીદં ધનમાહિતાગ્નેર્નક્યત્પુરસ્તાદનુપેક્ષણીયમ્ ॥

,, ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—સંપૂર્ણ સ્થાવર જંગમ રૂપ પ્રાણીની સૃષ્ટિ તથા રક્ષા તથા નાશ (પ્રત્યવહાર) કરનાર મહાદેવ જેમ આપને માન્ય છે તેમ મારે પણ માન્ય છે. તેવી રીતે મારી સામે નાશ પામતી મારા અગ્નિહોત્રી ગુરુ વસિષ્ઠના ધનરૂપ આ ગાયની પણ હું ઉપેક્ષા કરી શકતો નથી.

સ ત્વં મદીયેન શરીરવૃત્તિં દેહેન નિર્વર્તયિતું પ્રસીદ ।

દિનાવસાનોત્સુકવાલવત્સા વિસર્જ્યતાં ધેનુરિયં મહર્ષેઃ ॥

,, ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—આટલા દિવસનો ભૂખ્યો એવો તું મારા શરીર વડે તારા શરીરનો નિર્વાહ કરવાની હયા કર. એની વાહડી સંખ્યા સમયે પોતાની માને લેવાને બહુ આતુર થાય છે, માટે તું આ ગાયને છોડી દે.

આ સાંભળી સિંહ રાજ પ્રતિ કહે છે:—

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्वहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥

,, ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—તું ચક્રવર્તી (एकातपत्रम्) રાજા છે, તથા જગતનો એક સ્વામી છે. તારી ઉમર નવીન છે, અર્થાત્ ઉમર થોડી છે. તારું શરીર પણ બહુ સુંદર છે. એક તુચ્છ ગાયના શરીરને બદલે આટલા કિંમતી ચક્રવર્તી રાજાના શરીરનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા વાળો તું મને વિચારશન્ય મૂઢ લાસે છે.

ત્યારે દિલીપ ઉત્તર આપે છે કે:—

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।

राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तैः प्राणैरुपक्रोशमलामसैर्वा ॥

,, ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—આપતિમાંથી જે રક્ષા કરે તેનું નામ ક્ષત્રિય (ક્ષત્ર) છે એવો ક્ષત્રિય વર્ણનો વાયક શબ્દ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે પ્રસિદ્ધ અર્થથી વિપરીત વર્તનાર અર્થાત્ આપતિમાં રક્ષા નહીં કરનાર એવા, અને તેથી લોકોની નિન્દા (ઉપક્રોશ) ને લીધે મલિન થયેલા મારા પ્રાણનું તેમ રાજ્યનું મારે શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।

एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां विण्ढेष्વनास्या खलु भौतिकेषु ॥

,, ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—જે કદાપિ હું રાજ હોવાથી મરવા યોગ્ય નથી એવો તમારો મત હોય, તોપણ તમે મારા કીર્તિ રૂપી શરીરનું રક્ષણ કરવાની કૃપા કરો અર્થાત ગાયને બદલે આ મારા પંચભૂતના શરીરનું ભક્ષણ કરો. પંચ ભૂતોના ત્વકાર રૂપ અને અવશ્ય નાશ પામનાર શરીર રૂપ માંસપિંડમાં મારા સરખાને કોષ આસ્થા નથી.

તથેતિ ગામુક્તવતે દિલીપ: સદ્ય: પ્રતિષ્ઠંભવિમુક્તવાહુ: ।

સંન્યસ્તશસ્ત્રો હરયે સ્વદેહમુપાનયત્પિપ્પ્લવિવામિષસ્ય ॥ ” ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—આ પ્રકારનું દિલીપનું વચન સાંભળી સિંહે “ તથેતિ ” એવું વચન (ગામ) કહીને ગાયને છોડી દિલીપને ખાવાનું કષુલ કર્યું, ત્યારે દિલીપના હાથનું રોકાણ (પ્રતિષ્ઠંભ) દૂર થયું અર્થાત્ હાથ બાયામાંથી તરત છૂટી ગયો. અને તેણે શસ્ત્રોને ફેંકી દઈ, જેવી રીતે શ્વાનાદિ જાનવરની આગળ માસનો ટુકડો નાંખવામાં આવે છે તેમ, પોતાના શરીર (પિપ્પ્લ)ને સિંહની આગળ (હરયે) ફેંકી દીધું.

આ પ્રમાણે પહેલાંના રાજા લોક પણ પોતાના ધર્મની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરવાને પણ તૈયાર થતા હતા. આ પ્રમાણે પોતાના ક્ષત્રિય શબ્દનું માન રાખવાને માટે તથા ગાયની રક્ષાને માટે દિલીપે પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરવાને કષુલ કર્યું.

ત્યારે ગાયે દિલીપનો ધર્મની રક્ષા દ્વારા કીર્તિની રક્ષા કરવામાં આવ્યું તથા પોતાનામાં પૂર્ણ પ્રેમભાવ દીધો, ત્યારે પ્રસન્ન થઇને દિલીપને ઉઠાડયો તે વખતે તેણે સિંહ વગેરે કોષ ન દીધું. ખાલી દિલીપની પરિક્ષાને માટે ગાયની માથા માત્ર સિંહ હતો, આ ઇતિ-હાસથી ધર્મના આચરણ નિમિત્તે યતી કીર્તિ પણ મનુષ્યને પરલોક સંબંધી સુખનું કારણ છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

જેવી રીતે કીર્તિ પરલોકના સુખનું સાધન છે, તેવી રીતે અપકીર્તિ બંને લોકમાં દુ:ખનું પણ સાધન છે.

અંકીર્તિ: કીર્ત્યતે લોકે યસ્ય ભૂતસ્ય કસ્યચિત્ ।

સ પતત્યધર્મોલ્લોકાન્યાવચ્છન્દ: પ્રકીર્ત્યતે ॥મ.મા.વ.પ.અ, ૧૯૯ શ્લો. ૧૪॥

અર્થ:—લોકમાં જે મનુષ્યની અપકીર્તિ થાય છે તે મનુષ્યને જ્યાં સુધી તેની અપકીર્તિ (ચન્દ) છે ત્યાં સુધી તેની અધમ લોકમાં ગતિ થાય છે. માટે મનુષ્યે અપકીર્તિથી બચવાને માટે તથા કીર્તિની રક્ષા કરવા માટે ધર્મની ખાતર પોતાના જીવનનો પણ ત્યાગ કરવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ. પરંતુ ધનની ખાતર ધર્મનો ત્યાગ કરનારની કોષ રીતે યોગ્ય મનુષ્યમાં ગણતરી નથી.

જેને અપકીર્તિનો ભય નથી તે અવશ્ય દુરાચારી હશે. સદાચારી મનુષ્યને અવશ્ય અપકીર્તિનો ભય હોય છે. “ સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિમરણાવતિરિચ્યતે ” ॥ મ૦ મી૦ અ૦ ૨ શ્લો. ૩૪ ॥-પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યની અપકીર્તિ મરણથી પણ અધિક છે. એ પ્રમાણે ભગવાને અપકીર્તિને મરણદુ:ખથી પણ અધિક દુ:ખનું કારણ કહ્યું છે. માટે અપકીર્તિનો ભય રાખવો, અને ધર્માચરણથી કીર્તિ સંપાદન કરવી એ સર્વનું કર્તવ્ય છે.

ઇતિ “ કીર્તિ પાલય ” નું આખ્યાન અ૦ ૧૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩.

॥ દુઃખિતે કુરુ દયામ્ ॥

હવે “ દુઃખિતે કુરુ દયામ્ ” નું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

“ દુઃખિતે કુરુ દયામ્ ॥—દુઃખી પ્રાણી ઉપર દયા કરો.

યત્નાદપિ પરવલેશં હન્તું યા હૃદિ જાયતે ।

इच्छा भूमिः सुरश्रेष्ठ सा दया परिकीर्तिता ॥

અર્થ :— હે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! પોતે પ્રયત્ન કરીને પણ ખીજા પ્રાણીના દુઃખને હડાવવાની જે ઇચ્છા રૂપ ચિત્તવૃત્તિ (ભૂમિઃ) તેનું નામ દયા છે.

परेपां दुःखमालोक्य स्वस्यैवालोचनं च यत् ।

तत्साधनानुसन्धानं दयेति प्रोच्यते बुधैः ॥ अगस्त्य. सं. श्लो. ૧૯ ॥

અર્થ :—ખીજાના દુઃખને જોઇને, એ દુઃખ મને જ થયું છે એવો વિચાર કરીને, તે દુઃખને હડાવવાનો જે વિચાર અને પ્રવૃત્તિ છે તેને જાની લોક દયા કહે છે.

પોતાનું બાળક, સ્ત્રી, આદિકોના દુઃખને હડાવવાને માટે સર્વ કોષ પ્રયત્ન કરે છે, તેથી સર્વ કોષ મનુષ્ય સ્વભાવથી દયાલુ છે એમ જો કહો, તો આપણું બાળક આદિ દયાને પાત્ર છે અને તેમનાં દુઃખોની નિવૃત્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો તે દયા છે ખરી, તથાપિ દયાલુતાનું પૂર્ણ લક્ષણ તેમનામાં ઘટે નહીં. દયાનું પૂર્ણ લક્ષણ શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेषरि वा सदा ।

आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्तिता ॥मवि. पु. ब्रा. प. अ. ૨ શ્લો. ૧૫૭॥

અર્થ :—પારકો મનુષ્ય હોય મતલબ કે જેની સાથે આપણે કોઈ સંબંધ નથી એવો હોય અથવા આપણો બન્ધુ હોય, મિત્ર હોય અથવા શત્રુ—આપણા ઉપર દ્રેષ કરનાર—હોય, છતાં તેમની આપત્તિકાલમાં શત્રુમિત્રાદિનો ભેદ ગણ્યા વિના આપણા પ્રયત્નથી પણ તેમનું દુઃખ હડાવવાની જે વૃત્તિ છે તેનું નામ ખરી દયા છે. એ દયાની બરાબર કોઈ ધર્મ નથી. દયા વિનાના પાપાણુ સરખા કઠોર હૃદયવાળાના ચિત્તમાં ઇશ્વરભક્તિનો લેશ માત્ર સંસ્કાર થતો નથી.

.. सर्वसत्त्वदयालुत्वं सर्वेन्द्रियविनिग्रहः ।

.. सर्वत्रानित्यबुद्धित्वं श्रेयः परमिदं स्मृतम् ॥મ.ગ.પુ.આ.કા.અ. ૨૨૧ શ્લો. ૧૫॥

અર્થ :—સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરવી તે, તથા સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, તથા સર્વ વસ્તુમાં અનિત્યવલુદ્ધિ—એ આત્મકલ્યાણનાં સાધન હોવાથી કલ્યાણ રૂપ છે.

न हात्मनः मियतरं किञ्चिद्भूतेषु, निश्चितम् ।

.. अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ॥मं. भाः स्त्री. प. अ. ૭ શ્લો. ૨૭ ॥

અર્થ:—હે ભારત ! આપણા પ્રાણી(જીવન)ની ખરાબર, મનુષ્યને કોઈ પણ અધિક પ્રિય વસ્તુ નથી. સર્વ વસ્તુમાં આપણુ જીવન જ સર્વતે અધિક પ્રિય છે. તેવી રીતે સર્વથી અનિષ્ટ વસ્તુ આપણુ મરણુ છે.

યથૈવ મરણાદ્ગ્રીતિરસ્મદાદિવપુષ્પતામ્ ।

ब्रह्मादिकीटकान्तानां तथा मरणतो भयम् ॥ स्कं. पु. ख. ४, अ. ५८-९३ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે આપણુ વિગેરે દેહધારીઓને મરણુનો ભય છે, તેવી રીતે બ્રહ્માથી લઈ કીટ પર્યન્તના સર્વ પ્રાણીઓને પણ મરણુનો ભય છે.

तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपश्चिता ।

नानामोहसमायुक्ता बुद्धिजालેન संवृता: ॥ म. भा. ली. प. अ. ७-२८ ॥

અર્થ:—જે કારણથી સર્વ પ્રાણીઓને મરણુનો ભય છે, તે કારણથી કોઈ પણ પ્રાણીને દુ:ખ દેવાનો સંકલ્પ માત્ર ન કરે. પરન્તુ નાના પ્રકારના મોહથી યુક્ત મન:—કલ્પિત વિષયબલમાં દુસેલા પ્રાણી ઉપર વિવેકી મનુષ્યે હમેશાં દયા જ કરવી જોઈએ.

देहो यथास्मदादीनां स्वकालेन विलीयते ।

ब्रह्मादिमहाकान्तानां स्वकालाह्वीयते तथा ॥ स्कं. पु. ख. ४, अ. ५८-८६ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે આપણો દેહ તેનો કાળ આવ્યે નાશ પામે છે, તેવી રીતે બ્રહ્માથી લઈ મન્મથર પર્યન્ત ત્રોટા કે નાના સર્વ પ્રાણીઓના દેહ પણ નાશ પામવાના છે, કોઈ અમર નથી. દેવતા આદિને શાસ્ત્રમાં અમર(નહીં મરનાર) કહ્યા છે તેનું તાત્પર્ય તે લોક કદાપિ પણ મરે નહીં એવું નથી, પરન્તુ આપણા લોકોની અપેક્ષાએ તેઓ અધિક આસુવાળા છે એમ સમજવું.

विचार्यमाणे देहेऽस्मिन्न किंचिदधिकं क्वचित् ।

आहारो मैथुनं निद्रा भयं सर्वत्र यत्समम् ॥

” ॥ ૮૭ ॥

અર્થ:—મનુષ્યશરીરની રિચિતિ(ધર્મ)ને વિચારીને જુએ તો એક નાનામાં નાના કીડી આદિ પ્રાણીના શરીરથી લઈ ચક્રવર્તી રાજા સુધીના શરીરમાં કોઈ પણ ભેદ નથી. જેવી પ્રકારનો આહાર, મૈથુન, નિદ્રા અને ભય રાજામાં છે એવા આહારાદિ એક કીડીમાં પણ છે. અર્થાત્ રાજાની સમાન જ છે.

निजाहारपरिमाणं प्राप्य सर्वोऽपि देहभृत् ।

सदृशीमेव संतृप्तिं प्रा-यान्नाधिकतराम् ॥

” ॥ ૮૮ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે એક કીડી આદિ સર્વ પ્રાણી પોતપોતાના શરીરના “પોષણને અનુસાર ખોરાક પ્રાપ્ત કરીને તૃપ્ત થાય છે, તેવી જ રીતે એક રાજા પણ પોતાનો ખોરાક લઈને તૃપ્ત થાય છે. રાજાને કીડી આદિ પ્રાણી કરતાં કોઈ અધિક તૃપ્તિ થતી નથી.

यथा वितृपिताः स्याम पीत्वा येयं मुदा वयम् ।

तृपितास्तु तथाऽन्येऽपि न विशेषोऽल्पकोऽधिकः ॥

” ॥ ૮૯ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે આપણને તૃપ્તા લાગી હોય ત્યારે આપણે પ્રેમથી પાણી આદિ પીને પ્રસન્ન (વિતૃપિતાઃ) થઈએ છીએ, તેવી રીતે અન્ય પ્રાણી પણ પાણી આદિ પીને તૃપ્તા નિવૃત્ત કરી પ્રસન્ન થાય છે. કોઈને થોડી પણ અધિક પ્રસન્નતા થતી નથી. પર્યંકશાયિનાં સ્વાપે સુખં યદુપપદ્યતે ।

તદેવ સૌખ્યં નિદ્રાયામિહ ભૂશાયિનામપિ ॥

,, ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—સુંદર પદ્મંગ ઉપર સુવાણું બિહાનુ પાથરીને સુનારને નિદ્રામાં જે સુખ લાગે છે તે જ સુખ પૃથિવી ઉપર સુનાર ગરીબને પણ લાગે છે

મરણુભય પણ સર્વને બરાબર છે તે વાત પહેલાં કહેવામાં આવી છે.

માટે સર્વ રીતે અન્ય પ્રાણીઓની સમાન જ આપણું શરીર છે. ભેદ માત્ર બુદ્ધિ આદિ સામર્થ્યનો છે. તે બુદ્ધિ આદિના તથા ધનાદિના બળથી બીજા પ્રાણીઓને હમેશાં નીચી સ્થિતિમાં રાખી તેમની પાસેથી આપણુ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો માત્ર ઉપાય કરવો તે બુદ્ધિમત્તા નથી. પરન્તુ દરેક પ્રાણીના ઉપર દયા કરીને તેની ઉન્નતિને માટે તથા તેના દુઃખની નિવૃત્તિને માટે પ્રયત્ન કરવો તે જ બુદ્ધિમત્તા છે માટે મત્સ્યપુરાણાદિ ગ્રન્થોમાં સર્વ પ્રાણીઓના હિતને માટે પ્રયત્ન કરવો તેને જ દયા કહી છે

આત્મવત્સર્વભૂતેષુ યો હિતાય શુભાય ચ ।

વર્તતે સતતં હૃદ્ઃ ક્રિયા હોપાં દયા સ્મૃતા ॥ મત્સ્ય. પુ. અ. ૧૪૫. શ્લો. ૪૫ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે મનુષ્ય પોતાના હિત તથા કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેવી રીતે વિવેકી મનુષ્ય પ્રાણી માત્રના હિત તથા કલ્યાણને માટે યત્ન કરે છે. તેમનાં આચરણને જ શાસ્ત્રમાં દયા કહી છે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ।

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥ મ. ગી. અ. ૬-૩૨ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સુખ આપણને પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેવી રીતે અન્ય પ્રાણીઓને પણ સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, એમ જાણીને જે સર્વતા સુખની જ ઇચ્છા કરે છે, કોઈના દુઃખની ઇચ્છા કરતો નથી, એવો દયાળુ સર્વ યોગીમાં શ્રેષ્ઠ છે એવો મારો મત છે.

આથી ભગવાન પણ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરનાર મનુષ્યને શ્રેષ્ઠ કહે છે. માટે દયા જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

ધર્મો જીવદયા તુલ્યો ન કાપિ જગતીતલે ।

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન કાર્યા જીવદયા નૃભિઃ ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૪, અ. ૫૮-૯૫ ॥

અર્થ:—જીવો ઉપર દયા કરવા બરાબર જગત(જગતી)ના તત્ત્વમાં ક્યાંએ પણ કોઈ ધર્મ નથી. માટે સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નથી મનુષ્યે જીવોની ઉપર દયા કરવી યોગ્ય છે.

નિર્દયતા એ સર્વ પાપનું મૂળ છે:—

एतत्पापसहस्राणां मूलं प्राहुर्मनीषिणः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्या भूतदया नृभिः ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૬, અ. ૨૩૪-૨૭ ॥

અર્થ:—નિર્દયતા જે છે તે હજારો પાપોનું મૂલ કારણ છે એમ સુદ્ધિમાન લોક કહે છે માટે મનુષ્યોએ નિર્દયતા છોડીને મર્વ પ્રકારે દયા કરવી જોઈએ.

सर्वेषामेव भूतानां हरिर्नित्यं हृदि स्थितः ।

સ એવ હિ પરાભૂતો યો ભૂતદ્રોહકારકઃ ॥ ” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં પરમાત્મા નિવાસ કરે છે. માટે જે કોઈ પ્રાણીને દુઃખ દે છે તે પરમાત્માને જ દુઃખ દે છે અર્થાત્ જેની રીતે આપણા ધરમાં આવીને કોઈ આપણને અંદર પૂરીને દરવાજા બંધ કરી ધરને અગ્નિ લગાવે તો આપણને દાહ-દુઃખ થાય, તેવી રીતે જો કે પરમાત્મા સુખ દુઃખના ભોક્તા નથી તથાપિ પરમાત્મા જ છવ રૂપે આ શરીરમાં પ્રવિષ્ટ છે. તેથી દેહરૂપ ઉપાધિના સખ-ધથી સુખ દુઃખના તે જ ભોક્તા કહેવાય છે.

यस्मिन्धर्मो दया नैव स धर्मो दूषितो मतः ।

દયાં વિના ન વિજ્ઞાનં ન ધર્મો જ્ઞાનમેવ ચ ॥ ” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—જે ધર્મમાં (અથવા મતમાં) હિંસા આદિ પ્રધાન હોવાથી દયા નથી- તે ધર્મ નથી, પરંતુ તે દોષવાળો છે. દયા વિના મનુષ્યને નાના પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. અને ધર્મ તથા પરમાત્માનું જ્ઞાન પણ યતું નથી.

આ નિર્દયતા ઉપર મહાભારતના અનુશાસન પર્વમાં મતંગનો તથા ગધેડીનો ઇતિહાસ છે.

द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतस्त्वभूत् ।

મતજ્ઞો નામ નામ્ના વૈ સર્વૈઃ સમુદિતો ગુણૈઃ ॥મ. મા. અનુ. પ. અ. ૨૭ સ્લો. ૮॥

અર્થ:—હે તાત ! કોઈ બ્રાહ્મણને ઉત્તમ ગુણુ યુક્ત મતર્જુ નામનો પોતાના વર્ણની પોતાની સ્ત્રીમાં, પરંતુ અરેઅર એક ક્ષેત્રજ, પુત્ર થયો હતો. યદ્યર્થ રીતે તેને પિતા બ્રાહ્મણ નહોતો.

स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रोत्सृष्टः परंतप ।

માયાદ્ગર્દભયુક્તેન રથેનાપ્યાશ્રુગામિના ॥ ” ॥ ૧ ॥

અર્થ:—હે કૌન્તેય ? હે પરંતપ ! યજ્ઞમાં ઋત્વિકૃકર્મ કરતો સતો તે પુત્રપિતાની આત્મી (ઉત્સૃષ્ટ) શીઘ્રગામી ગર્દભયુક્ત રથ ઉપર ચઢીને અગ્નિ ક્ષેત્રને માટે ગયો.

તેણે માતા (ગર્દભી)ની સાથે રથને જોડતા અશિક્ષિત ગધેડાના નાકમાં વારંવાર દંડો માર્યો.

तत्र तीव्रं व्रणं दृष्ट्वा गर्दभी पुत्रगृद्धिनी ।

उवाच मा शुचः पुत्र चाण्डालस्त्वधितिष्ठति ॥ ” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—પુત્રવત્સલા ગર્દભી પુત્રના નાકમાં તીવ્ર ઘા જોઈને બોલે:—“ હે પુત્ર ! તું શોક ન કર. આ રથ ચલાવનાર ચાણ્ડાલ છે. ”

ब्राह्मणे दारुणं नास्ति यज्ञो वाह्यण उच्यते ।

આચાર્યઃ સર્વભૂતાનાં જ્ઞાસ્તા કિં પ્રહરિષ્યતિ ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અયં તુ પાપપ્રકૃતિર્વાલે ન કુરુતે દયામ્ ।

સ્વયોન્નિ માનયત્યેષ ભાવો ભાવં નિયચ્છતિ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—આહાણુ દારૂણ કર્મ કરતો નથી. આહાણુ સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર છે. સર્વ પ્રાણીઓનો આચાર્ય સર્વેના શિક્ષક કદાપિ આવો પ્રહાર કરે નહીં (૧૨). આ પાપ પ્રકૃતિ વાળો હોવાથી બાલક (ગર્દભ) ઉપર દયા કરતો નથી. તે પોતાની જાતિનો આદર કરે છે, કેમકે જાતિસ્વભાવ શુદ્ધિને વિપરીત માર્ગમાં આકર્ષણ કર્યા કરે છે.

આ સાંભળી મતંગે તરત રથ ઉપરથી ઉતરીને ગર્દેહીને પૂછ્યું—“ મારી માતા કોના દ્વારા દૂષિત થઈ છે ? તે મને ચંડાલ કેવી રીતે જાણ્યો તે મને કહે, ” ત્યારે ગર્દેહી બોલી—“ તુ પ્રમત્ત આહાણુના ગર્દેહી નાપત (હજમ) દ્વારા ચણ્ડાલ ઉત્પન્ન થયો છે. તેથી તું ચંડાલ છે. તે કારણથી તારું આહાણુત્વ નષ્ટ થયું છે ” મતંગ ગર્દેહીનું વચન સાંભળીને ઘેર પાછો આવ્યો, ત્યારે પિતાએ તેને પૂછ્યું—“ તેને મેં મોટા કાર્યને માટે મોકલ્યો હતો, તું પાછો કેમ આવ્યો ? તારી તખ્તીઅત સારી નથી શું ? ” ત્યારે મતંગે જવાબ આપ્યો—“ જે પુરૂષ અત્યંત હોય તે કેવી રીતે કુશલ હોઈ શકે ? હે પિતા ! આવી જેત્રી માતા હોય તે કુશલ કયાંથી ? હે પિતા ! આ અમાનુષી ગર્દેહી મને આહાણુમાં નાઇ (હજમ)થી ઉત્પન્ન થયેલો કહે છે. માટે હું અત્યંત તપસ્યા કરીશ ” એમ કહી મતંગ તપ કરવાને માટે ચાલ્યો ગયો.

માટે કંઠોરતા એ નીચ મનુષ્યનો જ સ્વભાવ છે.

માણા યથાત્મનોઽમીષ્ટા મૂતાનામપિ તે તથા ।

આત્મૌપમ્યેન મન્તવ્યં બુદ્ધિમદ્ધિઃ કૃતાત્મભિઃ ॥

મ૦ મા૦ અનુ૦ પ૦ અ૦ ૧૧૫ શ્લો૦ ૨૧-૨ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે આપણો દેહ, ઇન્દ્રિય, જીવન, આદિ આપણને પ્રિય છે, તેવી રીતે સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના દેહાદિ પ્રિય છે સર્વ કોઈ તેની રક્ષા તથા સુખ ચલાવે છે. માટે શાસ્ત્રસંસ્કારવાળા વિવેકી મનુષ્યે, હમેશાં સર્વ પ્રાણીઓને સુખ દુઃખ આપણી સમાન ધારે છે એમ સમજી, દયા કરવી યોગ્ય છે.

આત્મવત્સર્વભૂતેષુ કાયેન મનસા ગિરા ।

અનુકંપા દયા સૈવ પ્રોક્તા વેદાન્તવેદિભિઃ ॥સૂત.સં.જ્ઞાન.સ્વ.અ.૧૩ શ્લો.૧૧-૨ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રાણીઓનું સુખ દુઃખ આપણી બરાબર સમજી શરીર, મન તથા વાણીથી દુઃખીઓના દુઃખની નિવૃત્તિ તથા ઇષ્ટનું સંપાદન કરવાને માટે તેમના ઉપર અનુકંપા કરવો તેને જ વેદાન્તશાસ્ત્રના યચાર્ય જ્ઞાનવાળા દયા કહે છે.

શાન્તિતુલ્યં તપો નાસ્તિ ન સંતોષાત્પરં સુખમ્ ।

ન તૃષ્ણાયાઃ પરો વ્યાધિર્ન ચ ધર્મો દયાપરઃ ॥ જ્ઞા૦ ની૦. અ૦. ૮-૧૨ ॥

અર્થ:—જેમ શાન્તિ(ક્ષમા)ની તુલ્ય કોઈ તપ નથી-જે શાન્તિવાળો મનુષ્ય છે તે જ ખરો તપસ્વી છે, સંતોષથી વધારે કોઈ સુખનું સાધન નથી, અને તૃષ્ણાથી ભારે કોઈ રોગ નથી, તેવી રીતે દયાથી મોટા (પર) કોઈ ધર્મ નથી,

યો નાત્મજે ન ગુરવે ન ચ વન્ધુવર્ગે
 દીને દયાં ન કુરુતે ન ચ મૃત્યુવર્ગે ।
 કિં તસ્ય જીવિતફલં હિ મનુષ્યલોકે
 કાકોઽપિ જીવતિ ચિરં ચ વર્ષિં ચ મુદ્ધે ॥

મ૦ મા૦ વ૦ પ૦ અ૦ ૨૦૦ શ્લો૦ ૧૦૧ ॥

અર્થક—જે મનુષ્ય પોતાના પુત્ર ઉપર, ગુરુજન ઉપર, બન્ધુ વર્ગ ઉપર, કે દુઃખી ઉપર કે ભૂતવર્ગ આદિ ઉપર કોઈ પ્રકારની દયા કરતો નથી, તે મનુષ્યને આ લોકમાં જીવવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. કાગડો પણ બહુ કાળ જીવે છે અને મરતું ત્રણ પણ આપે છે. તેનાથી લોકોને શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત કાગડાની પેઠે, નિર્દય મનુષ્યનું જીવન પણ વ્યર્થ છે.

અનુક્રોશો હિ સાધૂનાં મહદ્દર્મસ્ય લક્ષણમ્ ।

અનુક્રોશશ્ચ સાધૂનાં સદા પ્રીતિં પ્રયચ્છતિ ॥ ,, અનુ. પ. અ, ૫-૨૪ ॥

અર્થ—સાધુને દયા જ ધર્મનું મોટું લક્ષણ છે. દયા જ તેમને સદા પ્રસન્ન કર્યા કરે છે.

વાક્ સ્મૃતા દયા દાનં દીનોપગતરક્ષણમ્ ।

इति संगः सतां साधु ह्येतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ कामन्दक नी. सा. स. ૩-૨ ॥

અર્થ—પ્રિય વાણી, દયા, દાન, શરણાગત દીન મનુષ્યની રક્ષા, યથાર્થ રીતે સત્પુ-રુષોનો સમાગમ—એ સર્વ સાચુ વ્રત છે

न तेभ्योऽभ्यधिकं सन्तः सन्ति सत्पुरुषव्रतैः ।

दुःखपङ्कार्णवे ममं दीनमप्युद्धरन्ति ये ॥

,, ॥ ૪ ॥

અર્થ—જેઓ સત્પુરુષોના પૂર્વોક્ત વ્રતથી યુક્ત છે તથા દુઃખ રૂપી કીચડવાળા સસારસમુદ્રમાં કુબેલા દીન મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરે છે તેઓના કરતાં જગતમાં અધિક સત્પુરુષ ખીણે કોઈ નથી.

अनिन्दा परकृत्येषु स्वधर्मपरिपालनम् ।

कृपणेषु दयालुत्वं सर्वत्र मधुरा गिरः ॥

,, ॥ ૩૪ ॥

प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाव्यभिचारिणे ।

शुहागते परिप्लંગः शक्त्या दानं सहिष्णुता ॥

,, ॥ ૩૫ ॥

बन्धुभिर्वन्धुसंयोगः स्वजने चरितानि च ।

तच्चिन्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनाम् ॥

,, ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—ખીણના કાર્યની નિન્દા ન કરવી તે, તથા પોતાના ધર્મનું પાલન કરવું તે, તથા દીન મનુષ્યો ઉપર દયા કરવી અને સર્વત્ર મધુર વાણી બોલવી તે (૩૪),

તથા આપણા પ્રાણથી પણ ખીજને ઉપકાર કરવો તે, તથા આપણા ગૃહમાં આવેલા સામા મિત્ર (ઉપગતે) ની સાથે પ્રીતિ (પરિવ્રજંગ) તથા શક્તિ અનુસાર દાન દેવું, તથા સહનશ્કિર્તિ હોવી તે (૩૫), તથા

અન્ધુઓમાં પરસ્પર મેળાપ, જ્ઞાતિની સાથે શુદ્ધ વ્યવહાર તથા પ્રેમ, તથા તેમના અનુયાયી થઇને તેમનું હિત કરવું-ઇત્યાદિક મહાત્મા પુરુષોનું આચરણ હોય છે. (૩૬).

નિર્દય કઠોર મનુષ્ય ખીજનાં દુઃખો જોઇને તેમનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં પણ પ્રયત્ન કરતા નથી. ખાલી પ્રારબ્ધ સંભળાવી રસ્તો પકડે છે. એવા શૂન્ય શ્વેદ્ય વાળા લોક વનમાં રહેવાથી પણ તેમનું અન્તઃકરણ પવિત્ર થવાતું નથી. દયાનો ઉપદેશ માત્ર કરવાથી દયાળુ થવાતું નથી. દયા કરીને બતાવવાથી દયાળુ થવાય છે. સાચો ઉપકાર પણ દયાળુ જ કરી શકે છે.

કેટલાક દયા સંબંધમાં ભરતનો ઇતિહાસ સંભળાવ્યા કરે છે. ભરતે દયાથી હરિશ્ચન્દ્રના અચ્ચાતું પાલન કર્યું તેથી તેમને હરિશ્ચન્દ્રે જન્મ લેવો પડ્યો, " હું ભરતના જેવો અનર્થ ચહાતો નથી " આતું અહાતું બતાવી પોતાને પરિપૂર્ણ તત્ત્વવેતા દર્શાવે છે. પરન્તુ ભરતને હરિશ્ચન્દ્રે જન્મ લેવામાં હરિશ્ચન્દ્રે ઉપરની દયા કારણ નહોતું, તેમનું અજ્ઞાન કારણ હતું. તેમણે દયાથી હરિશ્ચન્દ્રનું પાલન કર્યું, તથાપિ અજ્ઞાનથી હરિશ્ચન્દ્રમાં મોહ કર્યો, અને મોહને લીધે જ્ઞાન થવામાં વિલમ થયો, દયા કરવાથી નહીં, કોઈના ઉપર દયા કરવાથી કાંઈ જ્ઞાન જન્મ રહેતું નથી. વિવેકની આવશ્યકતા છે. અવિવેકી સર્વે ધોષા ખાય છે.

કેટલાક લોકો એમ પણ કહે છે કે હું જ્ઞાની છું, મારે કાંઈ કર્તવ્ય નથી, તેથી હું દયા કરતો નથી. આતું જે કયન છે તે જ તેને અજ્ઞાની સાખીત કરે છે. જ્ઞાનીને જેવી રીતે કમ્પ કર્તવ્ય ભાસતું નથી, તેવી રીતે તેને કર્તવ્યને અભાવ પણ ભાસતો નથી. જ્યારે દયા આદિ ધર્મની કર્તવ્યતાનો અભાવ ભાસે છે, ત્યારે દયા આદિ કરતા રહેવું એ જ મુમુક્ષુનો ધર્મ છે.

માટે પ્રસંગ આવ્યે દયા કરવી, છતાં દયાના વિષયમાં મોહ નહીં રાખવો એ તાત્પર્ય છે. તે ઉપર માહાત્મ્ય પુરાણના અં ૨ અને ૩ માં સ્ત્રીક ઋષિ અને ચાર પક્ષીઓનું દર્શન છે:—

એક સમય સ્વર્ગમાં નન્દન વનમાં ઇન્દ્ર અપ્સરાઓ સાથે બેઠેલા હતા, તે વખતે ત્યાં નારદ મુનિ આવી પહોંચ્યા. માં ૫૦ અં ૨ ઋષો ૨૨ ॥ ઇન્દ્રે ઉઠી નારદજીનું સન્માન કરી પોતાનું આસન તેમને આપી બેસાડયા. બાદ નારદજીની ઈચ્છા હોય તે અપ્સરા નાચ ગાન કરે એમ ઇન્દ્રે નારદજીને પૂછ્યું. નારદજીએ કહ્યું કે ૩૫ અને ગુણમાં જે શ્રેષ્ઠ હોય તે કરે. પરન્તુ કાણ શ્રેષ્ઠ છે તેનો પરસ્પર નિર્ણય થયો નહીં. એટલે નારદે કહ્યું કે દુર્વાસા મુનિ તપ કરે છે તેમને જે અપ્સરા શ્લોક પમાડે તેને હું ગુણાધિક ગણું. કોઈની હિંમત ચાલી નહીં. એટલે એક વપુ નામની અપ્સરા હિંમત કરી નારદજીની સાથે ગર્ભ, અને દુર્વાસા મુનિના આશ્રમ આગળ ગાયન કરવા લાગી. તે સાંભળી દુર્વાસા ત્યાં આવ્યા અને વપુને શાપ દીધો કે તારો પશ્ચિમમાં જન્મ થશે. ત્યાં ૧૬ વર્ષ રહીશ. ત્યાં તને ચાર પુત્ર

થશે. પરન્તુ તેમના ઉપર તને પ્રીતિ નહીં થાય, અને શસ્ત્રથી મૃત્યુ પામી પાછી તું સ્વર્ગમાં નિવાસ કરશે. અરિષ્ટનેમિના પુત્ર ગરૂડના વંશમાં એક કુંઘર નામનો પક્ષી ઉત્પન્ન થયો હતો, તેની સ્ત્રીમાં આ વપુનો પુત્રી રૂપે જન્મ થયો, અને તેનું નામ તાર્ક્ષી પાડ્યું. તેનો વિવાહ દ્રોણ નામના પક્ષી સાથે થયો હતો. તેનાથી, વપુના અવતાર રૂપ આ તાર્ક્ષિને પેટ મુકૂષ મુનિના ચાર પુત્રો જન્મને પિતાની આત્મા ન માનવાથી પિતાનો શાપ લાગેલો હતો કે તેઓ પક્ષી રૂપે અવતરશે, પરન્તુ પક્ષી હોવા છતાં તેમને પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે, તેઓનો જન્મ થયો. તેઓ જ્યારે તાર્ક્ષીના ગર્ભમાં હતા, ત્યારે પાશ્વ ધારવનું યુદ્ધ ચાલતું હતું તે જોવાને તાર્ક્ષી ગમ્, અને એક રથની અંદર બરાબ બેસીને સર્વ યુદ્ધ જોતી હતી. તેટલામાં એક શસ્ત્ર વાગ્યાથી તેનું પેટ ચીરાઈ તેમાંથી ચાર તેજ-સ્વી ઇંડાં નિકળી પડ્યાં, અને તેમનું આયુ હોવાથી માંસના ટુકડા ઉપર રૂના દડાની માફક નીચે પડ્યાં, તેથી પુટી ગયાં નહીં. છતાં યુદ્ધમાં તે ઇંડાંનો નાશ થવાનો સંભવ હતો. પરન્તુ ભાગ્યવશાત તે જ વખતે આણુ વાગવાથી એક હાથીનો ઘંટ તેના બંધનમાંથી છૂટીને તે ઇંડાંની આસપાસ એવી સમાન રીતે પડ્યો કે જેથી ઇંડાં તેની અંદર ઢંકાઈ જાય અને સુરક્ષિત રહે:—

તત્પાતસમકાલં ચ સુપ્રતીકાઙ્ગજોત્તમાત્ ।

પપાત દદ્વતી ઘંટા વાણસંછિન્નવન્ધના ॥ માર્કં ૦ પુ૦ અ૦ ૨-૪૦ ॥

છાદયન્તી રૂમળ્હાનિ સ્થિતાનિ પિશિતોપરિ । ” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—તે ઇંડાં પડતાંની સાથે સુપ્રતીક નામના હાથીની એક મોટી ઘંટા પડી અને તેથી માંસના ટુકડા ઉપર પડેલાં તે ઇંડાં આચ્છાદિત થયાં.

યુદ્ધ પૂર્ણ થયા પછી એક વાર ત્યાં શમીક નામના ઋષિ શિષ્યો સહિત આવી પહોંચ્યા. તેમણે ઘંટાની અંદરથી ચિત્ચીકુચી એવા શબ્દ આવતા સાંભળી શિષ્ય સહિત તે ઘંટાને ઉથલાવી નાંખી. તો તેની અંદર માતા પિતા સહિત પાંખ વિનાનાં ચાર પક્ષી બાકક જોઈ તેઓ વિસ્મય પામ્યા. આદ તે ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને કહ્યું:—

યે યુદ્ધેડપિ ન સંપ્રાપ્તાઃ પશ્ચત્વમતિમાનુષે ॥

” ॥ ૬૭ ॥

ઠાગ્ઠાનાં પતનં વિપ્રાઃ ક ઘંટાપતનં સમમ્ ।

ક ચ માંસવસારક્તૌર્મૈરાસ્તરગક્રિયા ॥

” ॥ ૬૮ ॥

તૈ કે યે સર્વથા વિપ્ર નૈતે સામાન્યપક્ષિણઃ ।

દૈવાનુકૂલતા લોકે મહાભાગ્યમદર્શિની ॥

” ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—આ પક્ષીઓ અલૌકિક યુદ્ધમાં પણ મરણ ન પામ્યાં. હે વિપ્રો! ક્યાં ઇંડાંનું પતન, ક્યાં તેમના ઉપર સમાન રીતે ઘંટાનું પડવું, અને ક્યાં તેમને માટે માંસ, વસા અને રૂધિર વડે ભૂમિ ઉપર બિછાતું થવું? માટે આ સામાન્ય પક્ષીઓ નથી એમ માલમ પડે છે, ધારણ કે દૈવ તરફથી આવી અનુકૂલતા મળવી તે મહાભાગ્યની નિશાની છે—એમ કહીને મુનિ વિપ્રો પ્રતિ ફરી કહેવા લાગ્યા કે તમે પાછા વળો, અને આ પક્ષી-

એને લઈને આશ્રમમાં જાઓ, અને તેમને બિલાડી આદિ કોઈ પ્રાણી હાનિ ન કરી શકે તેવા સુરક્ષિત સ્થાનમાં મૂકજો. દરેક પ્રાણી પોત પોતાના કર્મથી મરણ પામે છે તથા તેમની રક્ષા થાય છે, તેથી તે સંબંધી ખીજાને તેની ચિંતા કરવાની જરૂર નથી, છતાં પણ સમયને અનુસરી ખીજાની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની મનુષ્યની ફરજ છે. પુરૂષપ્રયત્ન કરનાર મનુષ્ય સત્પુરૂષોના ઠપકાને પાત્ર થતો નથી. માટે આપણે આ પક્ષીની રક્ષા કરવી જોઈએ.

તથાપિ યત્નઃ કર્તવ્યો નરૈઃ સર્વેષુ કર્મસુ ।

કુર્વન્પુરુષકારં તુ વાચ્યતાં યાતિ નો સતામ્ ॥

૧૧

॥ ૬૩ ॥

ઋષિએ એ પ્રમાણે કહેવાથી તે પક્ષીઓને આશ્રમમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. જ્યાં તેમની ખાનપાનથી વૃદ્ધિ થવા માંડી. અને એક માસનાં યતાં તે તેઓ ઉડીને આકાશ-માર્ગમાં ભ્રમણ કરી સંપૂર્ણ પૃથિવીને જોઈ આશ્રમમાં પાછાં આવ્યાં, અને ત્યાં તેમને જ્ઞાન પ્રકટ થયું. અને ઋષિના પૂજવાથી તેમણે પોતાનો પૂર્વ ઇતિહાસ કહી બતાવ્યો. પછી ઋષિની આજ્ઞાથી તેઓ વિન્ધ્યાચળ પર્વતમાં જઈને રહ્યાં, જ્યાં તેમની પાસે માર્કંડેય ઋષિની આજ્ઞાથી ભૈમિનિ ઋષિ પોતાની શંકાઓનું નિવારણ કરવા ગયા હતા:—

તતઃ પ્રીતિમતા તેન તેઽનુજ્ઞાતા મહાત્મના ।

જગમુઃ શિખરિણાં શ્રેષ્ઠં વિન્ધ્યં દ્રુમલતાયુતમ્ ॥

૧૧

અં ૩-૮૪ ॥

અર્થ:—તે પછી તે પ્રીતિમાન મહાત્માપુરૂષની આજ્ઞાથી પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ, તથા વૃક્ષ, લતા, વગેરે યુક્ત એવા વિન્ધ્ય પર્વત ઉપર જઈને તેમણે નિવાસ કર્યો.

આ પ્રમાણે શમીક ઋષિએ દયા કરી પક્ષીઓનો જીવ બચાવ્યો અને પાળી પોષીને તેમને મોટાં કર્યાં. તેમજ તેમના ઉપર મોહ ન રાખતાં મોટાં થયે તેમને સાથી વિન્ધ્યાચલ પર્વત ઉપર વિદાય કર્યાં. માટે દયા કરવી, પરંતુ મોહને વશ ન થવું.

જે મનુષ્યો દયા કરવા રૂચિવાળા છે તે મનુષ્ય દયા દ્વારા જ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. તેનું દર્શન:—

એક ગ્રામમાં એક શ્રીમન્ત દયાળુ મનુષ્ય રહેતો હતો. તે હમ્બેશાં પોતાના શરીર, વાણી તથા ધનથી પણ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષિ, આદિનાં દુઃખો હઠાવવાને પ્રયત્ન કરતો હતો. કોઈ કાલ બાદ પ્રારબ્ધવશાત તેનું સર્વ ધન નષ્ટ થયું, ત્યારે તે ધર્માત્માપુરૂષે વિચાર કર્યો કે બહુ મનુષ્યોને આપણે ધન આપવાનું છે જો હાલમાં જ સર્વનું દેવ ચૂકવવામાં ન આવે તો ફરી આપવા સમર્થ નહીં થાઉં, માટે હિસાબ તપાસી દેવું સુકાવી દેવું જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરીને હિસાબ જોઈ સર્વનું દેવું સુકાવી દીધું. બાદ ધરમાં જ મહિના સુધી ખાવાને અનાજ તથા એક ઘોડો તથા એક પાત્ર તથા વસ્ત્ર છત્યાદિ, અને ચાર પૈસા માત્ર બાકી રહ્યાં. પોતાની સ્ત્રીનાં આશુપણુ પણ સર્વ દેવામાં આપી દીધાં હતાં. સર્વ કામથી નિવૃત્ત થઈ ધરમાં આવ્યો અને પોતાની સ્ત્રીને કહેવા લાગ્યો કે “હવે આપણી સ્થિતિ પહેલાં જેવી નથી રહી. આ જ માસ આલે તેટલું અનાજ, તથા ઘોડો, તથા એક પાત્ર અને

વસ્ત્ર સિવાય કંઈ પાસે રહ્યું નથી. પૈસા તો માત્ર ચાર જ રહ્યા છે. માટે હું કાંઈ શમાં જઈને કંઈ કામ કરવા તજવીજ કરીશ. હું પ્રાતઃકાળમાં જ જવાનો વિચાર રહ્યું. માટે તું પ્રાતઃકાલમાં જ કાંઈ ખાવાનું બનાવજો” એમ પોતાની પત્નીને કહીને ગયો. સ્ત્રીએ પ્રાતઃકાલમાં ખાવાનું તૈયાર કર્યું. તે ધર્માત્મા મનુષ્ય લોજન કરીને તે પૈસા પોતાના ખીરસામાં રાખીને ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ ચાલી નિકળ્યો. ચાતુર્માસનો રહતો. વર્ષા પશુ કંઈક પડતી હતી. તેના આમથી એક કાશ દૂર એક નાની નદી નદી વર્ષાથી ન્યારે પૂર આવતું ત્યારે લોક પેલી પાર જઈ શકતા નહોતા. થોડી વારમાં જ પાણી ઉતરી જતું ત્યારે લોક પશુ પાર જતા હતા. તે દિવસે વર્ષા વિશેષ હોવાથી ભલે લોક સર્વ એકઠા થઈ ગયા હતા. નદીનું પાણી ઉતરવામાં કંઈક વાર લાગી. તેથી દિનારે વિશેષ સમય મુખી સર્વને રોકતું પડ્યું.

એટલામાં ત્યાં એક મન્છીમાર આવ્યો. તે એક લાકડીના આગલા ભાગમાં બાંધી દોરીને પાણીમાં નાંખી ઉભો રહ્યો. તે દોરીને છેડે એક લોટાનો કુંદો બાંધી તેમાં માંદુકડો લગાડ્યો હતો. થોડી વારમાં એક માછલી તેમાં ફસાઈ ગઈ. તેને જોઈ કાઢી મન્છીમારે દિનારા ઉપર મૂકી. એટલે તે તરફવા લાગી. તે જોઈ તે દયાળુ મનુષ્યના મનને બદલ થયો, અને વિચાર કર્યો કે જો પહેલાંની સ્થિતિ હોત તો જળરાશ્મી પશુ પાસેથી માછલીને ઊડાવત. પરંતુ હાલ કાંઈ ઉપાય નથી. પૈસા પશુ પાસે નથી. જઈને તેને માછલીને ઊડા દેવાનું કહ્યું. એવો વિચાર કરી તેની પાસે ગયો. અને કહ્યું—“ભાઈ તું આ માછલીને માર નહો, તું એને ઊડા દે.” તે મન્છીમારે તેની સાંભળી ક્રોધથી કહ્યું—“ન્યારે આ નદીમાં પાણી આવે છે ત્યારે હું ઓછામાં ઓછી શેર માછલી અહીંથી લઈ જતો હતો. આજ તમારું ધર્માત્માનું મુખ જોવાથી એક માછલી મળી. તેને પશુ તું ઊડાવને કહે છે. અમારો ધંધો છે. તેને બનરમાં વેચી લઈ મારાં બાકબચાવને ખવરાવવાનું છે. હું એને ઊડા શકતો નથી.” ત્યારે તે દુઃખ મનુષ્યે તે માછલીની કિંમત પૂછી, તો તેણે ચાર આના કહ્યા. દયાળુ શ્રીમન્ત પુરુષ પૈસા આપવાના કહી તકરાર કરવા લાગ્યો. ત્યારે મન્છીમારે વિચાર કર્યો—“મારો સંબંધી નવ્ય છે, આ મનુષ્ય તકરાર કરતો ઉભો છે. માટે અહીંથી ખીજે સ્થાને જવું છે” એમ વિચાર કરી ચાર પૈસા લઈને માછલીને ઊડા દીધી.

એટલામાં નદીને કિનારે લોકોને એકઠા થયેલા જોઈ ખાનપાન વેચનાર લોક ત્યાં આવ્યા. તે વેપારીઓમાં ભક્તવત્સલ ભગવાન પશુ પોતાના દયાળુ ભક્તની રક્ષા કરે માટે એક ધાસવાળાનું રૂપ ધારણ કરીને ત્યાં આવ્યા. ધાસથી ભરેલી એક ટોપલી શિર પર હતી. હાથમાં એક ખુમચો હતો. તે દયાળુ મનુષ્યની પાસે જઈને તેણે કહ્યું કે આ ધાસ લઈ લ્યો. ત્યારે તે મનુષ્ય કહે છે—મારી પાસે પૈસા નથી. તેવો જ સાંભળી તે ધાસવાળો કહેવા લાગ્યો—તમે તો શ્રીમન્ત માલમ પટેલ વસ્ત્ર સારા પડેલા છે, તમારી પાસે પૈસા કેમ નથી? અને તમે ઘોડાને કેવી ખવરાડો? આ પ્રશ્નનાં વચન સાંભળી દયાળુ શ્રીમન્ત મનુષ્ય કહે છે—“હું પાંચ શ્રીમન્ત હતો, વસ્ત્ર તે સમવર્ના છે. હાલ હું આ પ્રમાણે ગરીબ થયો છું. ચાર પૈસા?

પાસે હતા તે ખરચ થઈ ગયા. તેથી દરે ધાસ લઇ શકતો નથી. આગળ ગામમાં જઈને કંઈ ઉપાય કરીશ. ” ત્યારે ધાસવાળો પૂછે છે—“ તમે ક્યાં જાઓ છો ? શા કાર્યને માટે જાઓ છો. ” એ પ્રમાણે સર્વ પૂછ્યું ત્યારે શ્રીમન્ત મનુષ્યે કહ્યું—“ હું કોઈ રાજગારની તપાસ કરવાને માટે પરદેશ જઈ છું. ” તે સાંભળી ધાસવાળો તેની પાસ જઈને ખેડા અને કહેવા લાગ્યો—“ આપ દયાળુ છો. આપની માફક હું પણ ગરીબ છું મને પણ આપ સાથે લઇ ચાલો. જ્યાં સુધી આપને કંઈ ધધો નહોં મળે ત્યાં સુધી હું ધાસ ખોદી લાવી તેને વેચીને આપનો ખાવાનો ખદોખરત કરી દઉશ. અને આપણે બંને મળી જે કંઈ કમાઈએ તેમાંથી અડધું મને આપજો. ” આ વાત તે શ્રીમન્તે કબુલ કરી. પછી ધોડાવાળાએ થોડું ધાસ લઈને ધોડાને નાખ્યું અને ખાડીતુ ધાસ વેચી સીધું સામાન લઈ આવ્યો અને ભોજન ખનાવી શેકને પણ ખવરાવ્યું અને પોતે પણ ખાધુ. એટલામાં નદીમાંનું પાણી ઉતરી ગયું અને સર્વ લોક પાર જવા લાગ્યા. ત્યારે તે બંને પણ પાર ગયા. ત્યાંથી ત્રણ દિવસ સુધી ચાલ્યા, રસ્તામાં બંનેના ભોજનનો ખદોખરત ધોડાવાળો જ કરતો હતો. એથે દિવસે એક મોટા નગરમાં પહોંચ્યા. તે રાજનું નગર હતુ. એ નગરને જોઇ ધાસવાળો કહેવા લાગ્યો—“ આ રાજનું નગર છે. આપણે બંને આ નગરમાં જઈને વૈદકતુ કામ કરીશું કોઈની નોકરી કરીએ તો તમને દર કે પદર રૂપીઆ અને મને પાંચ સાત મળે તેટલાથી આપણી પાસે ક્યારે પૈસા એકઠા થાય ? અને ક્યારે ગામ પાછા જઈએ ? અને વ્યાપાર કરવાને માટે આપણી પાસે પૈસા નથી. માટે વૈદને કંઈ જ સારો છે. ત્યારે શેકે કહે છે—“ લાઇ હું દવા જાણ્યો નથી, ન તો રોગ પરીક્ષા જાણુ છું કેવી રીતે આપણે વૈદક કરીશું ? ” શેકની આવી વાણી સાંભળી તે ધાસ વાળો કહે છે—“ તેનો સર્વ ઉપાય હું કરી લઉશ. કોઈ પણ રોગી મનુષ્ય આવે તો તમે તેનો હાથ પકડીને તપાસજો. પછી ‘ હે શુભામ ! આને દવા આપ ’ એમ મને કહેજો. દવા આપવી અને ગેગ મટાડવાની વાતનો જુઓ મારે માથે રહ્યો. શેકે તે વાત કબુલ કરી. બંને જણુ શહેર તરફ ગયા શહેરની બહાર એક વૃક્ષની નીચે શેકને ખેસાડ્યા, અને ધાસવાળો શહેરમાં ગયો અને વૈદજીને રહેવાને માટે એક સારૂ મકાન લાડે લીધું. તેમાં શ્રીમન્ત મનુષ્યોને ઉચિત સર્વ સામાન પણ રાખી લીધો. પછી શેકને લઇ જઈ તેમાં રાખ્યા.

બાદ “ શહેરમાં મહાન્ વૈદ આવ્યા છે, કોઈ પણ પ્રકારના અસાધ્ય રોગને પણ મટાડે છે, અમુક શેકનાં મકાનમાં ઉતર્યા છે ” એવી રીતનો શહેરમાં ઢંઢેરો પીટાયો. પછી આવીને મકાનના દરવાજા આગળ પહેરાવાળાની માફક ઉભો રહ્યો. આ ઢંઢેરાના શબ્દ તે નગરના રાજાનો વચ્ચર સાંભળતો હતો. તેણે વિચાર કર્યો કે કોઈ સમર્થ વૈદ જ હશે. નહિંતો ઢંઢેરો પીટાવવો એ સંભવિત નથી. અમારા રાજાની પુત્રી છે તેને વાયુની બિમારી છે, તેની શુદ્ધિ પણ કેંકાણે નથી આ વૈદને તે બતાવવી જોઈએ એવો વિચાર કરી રાજાની પાસે જઈને સમાચાર કહ્યા. એટલે રાજાએ તે જ વખતે વૈદને ખોલાવવાને માણસ મોકલ્યો. વૈદને રહેવાના મકાનને દરવાજા પહોંચતાં જ શુભામે તેને રોક્યો. તેને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. તો તે માણસે જણાવ્યું કે રાજાને ત્યાંથી વૈદને ખોલાવવાને માટે આવ્યો છું, ત્યારે તે શુભામે તે સિપાઇને કહ્યું—“ તું એક મામુલી સિપાઇ છે. તારી સાથે અમારા વૈદજી આવવાના નથી. મહારાજા સાહેબને જરૂર હોય તો વાહન સાથે કોર્ન મન્ત્રી આદિ પાસ મનુષ્ય ખોલાવવાને આવશે તો તે વખતે વિચાર કરીશું, તું ચાલ્યો જ ” એમ કહી તેને

પાછા મોકલ્યો. સિપાઈએ જઈને મહારાજને શુભાને કહેલી સર્વ વાત મંભળાવી. રાજ્યએ તરત વાહન સાથે એક મંત્રીને વૈદ્યજીને જોલાવવા મોકલ્યો. શુભાને તેની સાથે રાજધાનીમાં જવાનું કમુલ કરીને વૈદ્યજીને વાહનમાં બેસાડયા. શુભાને પહેલેથી કાઈ વનસ્પતિની જડ એક થેલીમાં મુકીને તૈયાર રાખી હતી, તે લઈને શુભામ પલુ પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. રાજમહેલમાં પહોંચી રાજની સામે ભેટ કરી. રાજ્યએ પુત્રીને બતાવી. વૈદ્ય તેનો હાથ પકડી જોયું. વિચાર કરીને “શુભામ આને દવા આપ” એટલું કહ્યું. શુભાને તરત થેલીમાંથી એક છુટી ઉઠાવી તેને મુકાડી. છોકરીને તે જ સમયે ભાન આવ્યું. વાતચીત કરવાથી છોકરીનો રાજ નિવૃત્ત થયેલો માલમ પડ્યો. રાજ બહુ જ આશ્ચર્ય પામ્યો. જે નોકરમાં આટલી શુદ્ધિ છે તેના શેક વૈદ્યમાં કેટલી શુદ્ધિ હશે ? એવો વિચાર કરીને આનન્દથી વૈદ્યને થોડા દિવસ રાખ્યા. અન્તમાં વૈદ્યની ચોખ્ખતાનો વિચાર કરી પોતાની કન્યા વૈદ્યને પરણાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને વૈદ્યજીને વાત કરી. વૈદ્ય કહેવા લાગ્યા કે હું તો બાલબચ્ચાં વાળો છું, હું વિવાહ કરવા માગતો નથી, અને અમે અહીં રહેવાના પલુ નથી આ પ્રકારનું વૈદ્યનું કથન સાંભળી રાજ્યએ કહ્યું—“કન્યાના વિવાહ-કાલમાં તેના પાણિ(હાથ)નું ત્રહણ કરવું તે તેના પતિનો અધિકાર છે. આપે એનો રાજ તપાસવાને માટે તેનો હાથ પકડયો ત્યારથી જ આપ આ કન્યાના પતિ થઈ ચૂક્યા છો. હું આપને કન્યાની સાથે અહીં રહેવાને કહેતો નથી. તમે વિવાહ કરો અને તમે જે ગામમાં રહો છો તેનો રાજ હું છું. તે ગ્રામ હું તમને આપું છું. તમે કન્યાને ત્યાં લઈ જાઓ. અને ખીલું ધન પલુ હું તમને પૂર્ણ રીતે આપવાનો છું.” વૈદ્યે આ વાત સાંભળી વિચાર કર્યો કે હવે ના કહીશું તો મળતું ધન ખોઈશું. માટે વિવાહ કરવો એ જ ઠીક છે એવો નિશ્ચય કરીને કમુલ કર્યું. બહુ ધામધૂમથી વિવાહ થયો. થોડા દિવસ રાખીને પૂજા ધન, આભૂષણ, આદિ આપ્યું. તથા ઉપર કહેલું ગ્રામ પલુ તેના નામ ઉપર ચઢાવી દીધું. પછી તેને વિદાય કર્યો. શુભામ પલુ પાછળ પાછળ ગયો. જે નદીને કિનારે બેસીને જે મળે તેમાંથી અડધો ભાગ લેવાની સરત કરીને ગયા હતા ત્યાં પહોંચ્યા. એટલે શુભાને કહ્યું—

“ભાઈ અહીં સવારી થોભાવો, અને સર્વ સામાન વહેંચી અડધો ભાગ મને આપો.” શેકે સર્વને ઉભા રાખ્યા. ત્યારે શુભાને કહ્યું કે જે ગ્રામ તમને મળ્યું છે તે અડધું માંડે છે. આશ્રૂષણાદિ પલુ અડધું મને આપવું પડશે, અને આ સ્ત્રી પલુ અડધી મને આપો. ત્યારે શેકે પૂછે છે કે સર્વનો અડધો ભાગ થઈ શકે, પરન્તુ સ્ત્રીનો અડધો ભાગ કેવી રીતે થઈ શકે ? તમે અપૂર્ણ સ્ત્રી લઈ જાઓ, જે કાંઈ મળ્યું છે તે તમારા જ પ્રતાપથી મળ્યું છે, તમારી મરજમાં આવે તે મને આપો. શેકે આ પ્રમાણે કહેતાં જ સ્ત્રીનો ભાગ કરવા શુભાને તત્તવાર ઉઠાવી. શેકે એ ભયંકર કર્મને દેખી શકે તેમ ન હોવાથી પોતાનાં નેત્ર બંધ કરી. ત્યારે સાક્ષાત્ વિપ્લવ ભગવાન સામે ઉભા રહેલાનાં દર્શન થયાં. જ્યારે નેત્ર ખોલીને જોયું તો તેણે શુભામને પલુ દીધો નહીં. તે તો ભગવાન પોતે શુભામને વેશ ધારણ કરી આવ્યા હતા. શેકે આનન્દથી સર્વ પરિવાર લઈને પોતાને ગામ ગયા.

આ પ્રમાણે જેના હૃદયમાં દયા છે તે મનુષ્ય તે દયાથી જ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે, અને પરમાત્મા પલુ તેની રક્ષા કરવા શુભામ બને છે. જેનામાં દયા નથી તે મનુષ્ય જ રાક્ષસ છે. તે કદાપિ મન-માર્ગગામી થવાનો નથી

હતિ “કુચિત્તે કુલ દયામ્” નું વ્યાખ્યાન અ. ૧૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪.

• ॥ પત્તસતાં ચૈષ્ટિત્મ્ ॥

આ પૂર્વે કહેલાં તૃપ્ત્યાનો પરિભાષાદિ તથા સત્ય ભાષણાદિ જ સત્પુરુષોનાં લક્ષણ છે. અર્થાત્ તે લોકોની પ્રવૃત્તિ (ચૈષ્ટિત્મ્) દુરાચારના ત્યાગ પૂર્વક સદાચારની રક્ષા દ્વારા જ થાય છે.

જેવી રીતે ભર્તૃહરિ મહારાજે કહ્યું છે, તેવી રીતે અન્ય ધર્મશાસ્ત્રાદિક ગ્રન્થોમાં પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય દુરાચાર તથા મનુષ્યોના ભાગ્યને કંપક ઘટાડનાર અપલક્ષણો, તથા અનુદાન કરવા યોગ્ય સદાચારનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે, તે પણ અહીં સક્ષેપથી કહીએ છીએ, તે નીચે પ્રમાણે છે.

નિત્યં સ્વાધ્યાયશીલઃ સ્યાદધ્યાચારં સમાચરેત્ ।

પરાન્નં નૈવ શુક્ષીત પરવાદં ચ વર્જયેત્ ॥ વૃ.ના.પુ.પૂ.સ્વ.અ. ૨૬ શ્લો. ૨૫ ॥

અર્થઃ—હમેશાં વેદ તથા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો નિયમ રાખવો જોઈએ, કમક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ નાના પ્રકારનાં અજ્ઞાનોને દૂર કરે છે, તથા યથાર્થ ધર્મનું જ્ઞાન કરાવે છે. શાસ્ત્રાદિનો વિચાર કરીને શાસ્ત્રોમાં કહેલી રીતિથી આચરણ કરવું જોઈએ. તથા પારકું અન્ન કોઈ વિશેષ કારણ વિના ખાવું નહિ; કારણ અન્ન ખાવાથી જે સારી કે નહારી અક્ષર છે તે અન્તઃકરણને પહોંચે છે. અયોગ્ય કમાણીનું અન્ન ખાવાથી અન્તઃકરણ અવશ્ય તમોગુણી થાય છે. કોઈની કમાણી કેવા પ્રકારની છે તેની ખીજાને ખબર પડતી નથી. તેથી પ્રત્યેક અનિવાર્ય પ્રસંગ વિના ખીજાના ધરમાં ખાવું નહીં, અને ખીજાના ધરનું ખાવાનો સ્વભાવ પડતાં આપણા ધરના વૈશ્વદેવ આદિ પણ નષ્ટ થવાનો સંભવ છે. ધીરે ધીરે આપણી ઉદારતા કમી થતી જવાનો તથા ક્ષુદ્રતા વધવાનો પણ સંભવ છે. અને ખીજાના ધરમાં હમેશ ખાનાર ઉપર હલકી દષ્ટિ યઈ જાય છે. આ પ્રકારના દોષોને દેખીને શાસ્ત્રકારે ખીજાના ધરમાં ખાવાની મનાઇ કરી છે. અને ખીજાની નિંદારૂપ અપવાદનો પણ પરિભાગ કરવો જોઈએ.

ન દુર્જનૈઃ સહ વસેન્નાશાસ્ત્રં શૃણુયાત્તથા ।

આસવદ્યૂતગીતેષુ દ્વિજસ્તુ ન રતિં ચરેત્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—દ્વિજે દુર્જનોની સાથે કદાપિ પણ વાસ કરવો નહીં, કારણ તેથી આપણા સદાચાર ખિલકૂલ નષ્ટ થઈ જાય છે. વળી અસત્ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું નહીં. અર્થાત્ જે શાસ્ત્રના શ્રવણથી ધર્મજ્ઞાન અથવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિને ઉપયોગી સાધનોનો પરિચય થતો ન હોય તેવાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરવું નહીં. (એનું વિશેષ વિવેચન ભકિતપ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.) આસવ અર્થાત્ ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરનાર તથા મનમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર દારૂ વગેરે માદક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું, તથા જુગાર ન રમવો, તેમ જ ચિત્તને

અર્થ—અનાવનાર ગાયન ધર્યાદિમાં દ્વિત્વતિ મનુષ્ય કદાપિ પ્રીતિ ન રાખે; કારણ કે તે સર્વ મનુષ્યને સન્માર્ગમાંથી આડે માર્ગે લઈ જનાર હોવાથી તેમને વ્યસન કર્યાં છે.

નેક્ષેતોઘન્તમાદિત્યં નાસ્તં યન્તં કદાચન ।

નોપસ્ટ્વં ન વારિસ્થં ન મધ્યં નમસો ગતમ્ ॥ મ. સ્વ. અ. ૫ શ્લો. ૩૭ ॥

અર્થ—ઉદય પામતા, અસ્ત પામતા, ગ્રહણ લાગેલા, જલમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા તથા આકાશની મધ્યમાં ગમેલા અર્થાત્ મધ્યાહ્નના સૂર્યને બુઝે નહીં.

ન લંઘયેદ્વત્સતન્ત્રીં ન પ્રધાવેચ્ચ વર્ષતિ ।

ન ચોદકે નિરીક્ષેત સ્વરૂપમિતિ ધારણા ॥ ” ॥ ૩૮ ॥

અર્થ—વાહણને બાંધેલી દોરીને ઓળંગવી નહીં, વર્ષા પડતી વખતે પાણીમાં ઠોડું નહીં, અને પાણીમાં પરેલા પોતાના પ્રતિબિંબને જોવું નહીં એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે.

નાન્નમચ્ચાદેકવાસા ન નગ્નઃ સ્નાનમાચરેત્ ॥ ” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—એક વસ્ત્ર પહેરીને બોજન કરવું નહીં, અને દિગંબર થઇને સ્નાન ન કરવું.

નાર્ષિં મુખેનોપધમેન્નપ્રાં નેક્ષેત ચ સ્ત્રિયમ્ ।

નામેઘ્યં પ્રક્ષિપેદગ્રૌ ન ચ પાદૌ પ્રતાપયેત્ ॥ ” ॥ ૫૩ ॥

અર્થ—અગ્નિને મુખથી કૂંકે નહીં, તથા અગ્નિમાં પગને શેકે નહીં, તથા કોઈ અપવિત્ર પદાર્થ અગ્નિમાં ફેંકે નહીં, તથા દિગંબર સ્ત્રીને બુઝે નહીં.

અધસ્તાન્નોપદશ્યાચ્ચ ન ચૈનમપિ લંઘયેત્ ।

ન ચૈનં પાદતઃ કુર્યાન્નિ પ્રાણાવાધમાચરેત્ ॥ ” ॥ ૫૪ ॥

અર્થ—સુલાનો ખાટલો આદિની ત્રીચે અગ્નિ રાખવો નહીં, અગ્નિનું ઉલ્લંઘન કરવું નહીં, સુતેલા મનુષ્યે અગ્નિ તરફ પગ રાખવા નહીં, અર્થાત્ પવિત્ર અગ્નિદેવતાને આવી કુએશ્યાથી અપવિત્ર કરવો નહીં, અને કોઈના પ્રાણને પીડા થતી હોય એવું કર્યું કરવું નહીં.

નાશ્નનીયાત્સન્નિવેલાયાં ન ગચ્છેન્નાપિ સંવિશેત્ ।

ન ચૈવ પ્રલિખેદ્ઝૂર્મિ નાત્મનોપહરેત્સજમ્ ॥ ” ॥ ૫૫ ॥

અર્થ—સંધ્યાકાલ સમયે બોજન ન કરવું તથા પરગામ જવું (રસ્તે ચાલવું) નહીં તથા સૂવું નહીં વળી પગના અંગુઠા આદિ વડે પૃથ્વી ઉપર લખવું નહીં, તથા આપણા ગળામાં ધારણ કરેલો દાર પોતે ગળામાંથી કાઢવો નહીં અર્થાત્ ખીજ પાસે કઢાવવો.

નાપ્સુ મૂત્રં પુરીપં વા છીવનં વા સમુત્સજેત્ ।

અમેઘ્યલિપ્તમન્યદ્વા લોહિતં વા વિપાણિ વા ॥ ” ॥ ૫૬ ॥

અર્થ—જલમાં, મળ મૂત્ર વિસર્જન કરવાં નહીં તથા યુંકવું નહીં. તથા મૂત્રાદિ અથવા અન્ય કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ ચોટેથી હોય તેવો પદાર્થ તેમાં નાંખવો નહીં કે તેમાં ધોવા નહીં. તથા ઇધિર, વિપ, આદિ વસ્તુ જલમાં નાંખવો નહીં.

મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, આદિકોના સ્નાનપાનાદિને માટે કામ લાગે તેવા પાણીમાં પશુ આ પ્રકારની મલિન વસ્તુ નાંખવાથી અથવા તેમાં મલિન વસ્તુઓ ઘોવાથી તે જલ ખરાબ થતું સર્વના અનુભવમા આવે છે. તેમ કરવાથી અનેક પ્રકારના ચેપી રોગ અને અન્ય રોગ પશુ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી રીતે અનેક મનુષ્યોને દુઃખના કારણ રૂપ મનુષ્યની પશુવૃત્તિ જ પ્રથમ પાપનું કારણ હોવાથી તેને પાપ કહ્યું છે, સાક્ષાત્ ગૌહત્યાદિક માત્ર પાપ નહીં.

નૈકઃ સુપ્યાચ્છૂન્યગેહે શ્રેયાંસં ન પ્રવોધયેત્ ।

નોદક્યયાઽભિભાષેત યજ્ઞં મન્થેન્ન ચાદૃતઃ ॥ ” ॥ ૫૭ ॥

અર્થઃ—લોકોએ રહેકાણુ તરીકે પરિત્યાગ કરેલા શૂન્ય ગૃહમાં એકલા સૂવું નહીં, જે કાષ્ટ માણસ આપણાથી વિદ્વા, ધન, આદિમાં અધિક હોય તે જે સૂતેલો હોય તો તેને ઉકાડવો નહીં, તથા રજસ્વલા સ્ત્રીની સાથે સંભાષણુ ન કરવું, તથા યજ્ઞમાં બોલાવ્યા વિના ઋત્વિક્ષુ થઇને જવું નહીં. શૂન્ય ઘરમાં એકલા સુવાથી નાના પ્રકારના લપ લાગવાનો સંભવ છે, તેમજ મનુષ્ય આપણા ઉપર નાના પ્રકારની શકા કરવાનો પશુ સંભવ છે. મોટા માણુસને જગાડવાથી તે આપણા ઉપર ક્રોધ કરવાનો સંભવ છે. રજસ્વલા સ્ત્રીની સાથે સંભાષણુ કરવાથી તેજ અને આયુનો ક્ષય થાય છે. યજ્ઞમાં બોલાવ્યા વિના (અવૃત્) ઋત્વિક્ષુ થઇને જવાથી ખીજના તિરસ્કારને પાત્ર થવાનો સંભવ છે. દર્શન કરવા જનારને માટે આ નિયમ નથી.

અન્યાગારે ગવાં ગોષ્ઠે વ્રાહ્મણાનાં ચ સંનિધૌ ।

સ્વાધ્યાયે ભોજને ચૈવ દક્ષિણં પાણિશુદ્ધરેત્ ॥ ” ॥ ૫૮ ॥

અર્થઃ—અગ્નિહોત્રગૃહમાં, તથા ગાયોના નિવાસસ્થાનમાં, તથા બ્રાહ્મણની સમીપમાં સ્વાધ્યાય સમયમાં, તથા ભોજન સમયે જમણા હાથને કપડાની બહાર રાખવો જોઇએ— ઠાંકેલો ન રાખવો. અને હાથને વસ્ત્રની અંદર રાખી સંકોચથી બેસવું તે આલસ્ય અને દરિદ્રતાનું સૂચક છે. આલસ્ય વગેરે તજી હમેશાં રહેવું એવો ભાવ છે.

ન દિવીન્દ્રાયુધં દૃષ્ટ્વા કસ્યચિદ્દર્શયેદ્ધુધઃ ॥ ” ॥ ૫૯ ॥

અર્થઃ—ઇન્દ્રધનુષ્ તેના પુલ્ય ખીજ કાષ્ટ નિષિદ્ધ વસ્તુ જોવામાં આવે તો નિષિદ્ધ વસ્તુના દર્શનના દોષને જાણનાર મનુષ્ય તે ખીજ કાષ્ટને બતાવે નહીં.

નાધાર્મિકે વસેદ્દ્રામે ન વ્યાધિવહુલે શૃશ્મ્ ।

નૈકઃ પ્રપચેદધ્વાનં નાચિરં પર્વતે વસેત્ ॥ ” ॥ ૬૦ ॥

અર્થઃ—જે સ્થાનમાં અધર્મી લોક રહે છે ત્યાં વાસ ન કરવો, અને જે સ્થાનમાં નિન્દિત ખરાબ શેગથી બહુ લોક પીડિત હોય ત્યાં પશુ રહેવું નહીં. એકલા માણુસે મુસાફરીમાં જવું નહીં, તથા પહાડમાં બહુ કાલ રહેવું નહીં.

ન સૂદ્રરાજ્યે નિવસેન્નાધાર્મિકજનાદૃતે ।

ન વાસ્ત્વણિગ્ણાક્રાન્તે નોપસ્ટ્રેઽન્ત્સર્જનૈર્નૃભિઃ ॥ ” ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—જે દેશનો રાજ્ય ચક્ર હોય તેમાં, તથા અધાર્મિક મનુષ્યોથી પરિપૂર્ણ ગ્રામ તથા પાખંડી લોકોએ વસ કરેલા અને અણ્યાધારિક અન્યનેનો ન્યામ ઉપદ્રવ હોય મામમાં પણ રહેવું નહીં.

ન કુર્વીત વૃથા ચેષ્ટાં ન વાર્યજ્જલિના પિવેત્ ।

નોત્સજ્ઞે ભક્ષયેન્નક્ષ્યાન્ન જાતુ સ્યાત્કુતૂહલી ॥ ” ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—આ લોક સંબંધી અથવા પરલોક સંબંધી કાંઈ પણ દેલ સિદ્ધ થતું હોય એવું નિબંધોબન કાર્ય કરવું નહીં. અને અંબલી વડે પાણી પીવું નહીં. ખાવ પદાર્થને બોળામાં ચૂંચીને ખાવો નહીં. અને કદાપિ પણ કુતૂહલ વાળા થવું નહીં. (વસ્તુને બાણવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી તેને બાણવાને માટે “ આ શું છે ? ” એવી ઇચ્છા છે તેનું નામ કુતૂહલ છે.)

ન નૃત્યેદથવા ગાયેન્ન વાદિત્રાણિ વાદયેત્ ।

નાસ્ફોટયેન્ન ચ ક્ષ્વેદેન્ન ચ રક્તો વિરાવયેત્ ॥ ” ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—અશાસ્ત્રોય નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, ઇત્યાદિનું સેવન કરવું નહીં. હાથ વડે હાથ ઉપર શબ્દ અર્થાત્ આસ્ફોટન કરવું નહીં. દાંત કચડીને અવ્યક્ત શબ્દ કરવો તેનું નામ ક્ષ્વેદન છે, તેવો શબ્દ કરવો નહીં. તથા રાગ પૂર્વક ગયેલા આદિનો શબ્દ કરવો નહીં.

ન પાદૌ ધાવયેત્કાંસ્યે કદાચિદપિ ભાજને ।

ન ભિન્નમાળ્હે શ્ચુજીત ન ભાવમતિદૂપિતે ॥ ” ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—કાસાના પાત્રમાં કદાપિ પગ ધોવા નહીં. ત્રાંબુ, ચાંદી, સોનું, અને છાડી અન્ય કોઈ ધાતુના તુટેલા પાત્રમાં ભોજન કરવું નહીં, કેમકે તે અલક્ષ્મીનું કારણ છે. અને ન્યામ શ્રેષ્ઠ પ્રકારની શક્ય ઉત્પલ થતી હોય એવા ભાવદુષ્ટ સ્થાનમાં પણ જમવું નહીં.

ઉપાનહૌ ચ વાસશ્ચ ધૃતમન્યૈર્ન ધારયેત્ ।

ઉપવીતમલંકારં સ્વજં કરકમેવ ચ ॥ ” ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—ખીભએ વાપરેલા બેડા, વસ્ત્ર, ઉપવીત, અલંકાર, માલા આદિ, કમણ્ડલુ, ઇત્યાદિ ધારણ કરવું નહીં.

વાલાતપઃ પ્રેતધૂમો વર્જ્યં મિત્રં તથાસનપ્ ।

ન હિન્ધાન્નલ્લોમાન્નિ દન્તૈર્નેત્પાટયેન્નસ્વાન્ ॥ ” ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—પહેલા ત્રણ મુહૂર્ત સુધીનો ઉદય પાનેલો બાલાતપ તથા બળતા મડદાનો ધુમાડો એ અનેનો પરિત્યાગ કરવો બેધએ. તેમજ તુટેલા આસનનો પણ ત્યાગ કરવો બેધએ. નખ અને વાળને પોતે કાપવા નહીં, તેમજ નખને દાંત વડે તોડવા પણ નહીં.

લોપ્પમર્દી ત્વચ્છેદી નસ્વલાદી ચ યો નરઃ ।

સ વિનાશં વ્રજત્યાશુ સૂચકોઽશ્ચિરેવ ચ ॥ ” ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—અંકેશનું મદન કરનાર, ઘાસને લઈને હાથ વડે છેદન કરનાર, નખને ખાનાર, ખીજના દોષોને કાઠ પ્રકારે કહેનાર, અને આજ તથા અંતરના શૈવથી રહિત મનુષ્ય શીઘ્ર નાશ પામે છે.

અદ્વારેણ ચ નાત્રીયાદ્ગામં વા વૈશ્વ વાઽઽવૃત્તમ્ ।

રાત્રી ચ વૃક્ષમૂલાનિ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ” ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—કોટયુક્ત ગ્રામમાં, તથા વાડ, વઢો, આદિ યુક્ત ગૃહમાં, પેસવાના દ્વાર સિવાય અન્ય દ્વાર કે માર્ગે અથવા કોટ કે વાડને કૂદીને કદાપિ પ્રવેશ કરવો નહોં, રાત્રિમાં વૃક્ષોના મૂળમાં ખેસવું કે સૂવું આદિ દુરથી પરિત્યાગ કરે. ભોંત આદિ કૂદીને જવું તે હલકા મનુષ્ય અથવા ચોરનો સ્વભાવ હોય છે. અને વૃક્ષ રાત્રિમાં ખરાબ વાયુ છોડે છે, જે મનુષ્યના આરોગ્યની હાનિ કરતા છે, તથા વૃક્ષના મૂલમાં સર્પોદિ રહેવાનો પણ સંભવ છે.

નાસૈઃ ક્રીડેત્કદાચિત્તુ સ્વયં નોપાનહૌ હરેત્ ।

શયનસ્થો ન મુઙ્ગીત ન પાણિસ્થં ન ચાસને ॥ ” ॥ ૭૪ ॥

અર્થ:—પાસા વગેરેથી કદાપિ રમવું નહોં, પોતાના બેડા પોતે ઉપાડી ચાલવું નહોં. મોજન હાથમાં રાખીને અથવા આસન ઉપર મૂકીને તેમ પથારી ઉપર બેસીને જમવું નહોં.

સર્વં ચ તિલસંવદ્દં નાઘાદસ્તમિતે સ્વૌ ।

ન ચ નમ્રઃ શયીતેહ ન ચોચ્છિષ્ટઃ ક્વચિદ્વ્રજેત્ ॥ ” ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—તલ મેળવેલો લાડુ આદિ કાઠ પદાર્થ સૂચિત થયા પછી ખાવો નહોં, નમ્ર થઈને સૂવું નહોં, તથા જમીને હાથ ધોયા વિના ક્યાંએ પણ જવું નહોં.

આર્દ્રપાદસ્તુ મુઙ્ગીત નાર્દ્રપાદસ્તુ સંવિશેત્ ।

આર્દ્રપાદસ્તુ મુઙ્ગાનો દીર્ઘમાયુરવાપ્નુયાત્ ॥ ” ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—પગ બીના રાખીને જમવું અર્થાત્ હાથ પગ ધોઈને જમવા ખેસવું, અને પગ બીના રાખીને સૂવું નહોં. બીના પગ રાખીને મોજન કરનાર દીર્ઘાયુ થાય છે.

અચ્છુર્વિપયં દુર્ગં ન પ્રપદ્યેત કદિંચિત્ ।

ન વિષ્મૂત્રમુદીક્ષેત ન વાહુભ્યાં નર્દોં તરેત્ ॥ ” ॥ ૭૭ ॥

અર્થ:—વૃક્ષોદિથી પરિપૂર્ણ હોવાથી ચારે બાજુ દેખાય નહોં એવા કંઠ્યુ જંગલ આદિમાં જવું નહોં, કેમકે ત્યાં સર્પ, ચોર, વ્યાઘ્ર, આદિ હોવાનો સંભવ છે. વળી મલમૂત્રાદિને બેવાં નહોં, અને હાથ વડે નદી તરવી નહોં.

અધિતિષ્ઠેન્ન કેશાંસ્તુ ન મસ્માસ્થિકપાલિકાઃ ।

ન કાર્પાંસાસ્થિ ન તુપાન્દીર્ઘમાયુર્જિજીવિષુઃ ॥ ” ॥ ૭૮ ॥

અર્થ:—અધિક આયુની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે કેશ, રાખ, હાડકાં, ઠીકરાં, કપાસીઆ-કપાસનાં ખીજ (કાર્પાંસાસ્થિ), તથા તુપ (છોડાં), ઇત્યાદિ ઉપર ખેસવું નહોં,

ન સંવસેચ પતિતૈર્ન ચાણ્ડાલૈર્ન પુલ્કસૈઃ ।

મૂર્ત્વૈર્નાંચલિતૈશ્ચ નાન્ત્યૈર્નાંન્ત્યાવસાયિભિઃ ॥

” ॥ ૭૧ ॥

અર્થ—પતિત, અપડાવ, પુલ્કસ, મૂર્ખ, ધનાદિના મદથી ગર્વિત ('અંચલિત'), અન્ત્યજ, તથા નિપાદની સ્ત્રીમાં અપડાવથી ઉત્પન્ન થયેલા (અન્ત્યાવસાયિન્)—એ સર્વની સાથે ખેસવું ઉઠવું નહીં. (નિપાદથી શ્વર સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલી જ્ઞાતિને પુલ્કસ કહે છે. એનું વિશેષ વિવરણ જ્ઞાતિનિરૂપણમાં કરવામાં આવશે.)

ન સંહતાભ્યાં પાણિભ્યાં કણ્ઠ્યૈદાત્મનઃ શિરઃ ।

ન સ્પૃશેષ્ચૈતદુચ્છિદ્ધો ન ચ સ્નાયાદ્વિના તતઃ ॥

” ॥ ૮૨ ॥

અર્થ—અને હાથ મેળવીને મરતકને અંગ્મેળવું નહીં. શિરને જૂઠા હાથ વડે સ્પર્શ ન કરવો. અને શિરને છાડીને (તતઃ વિના) અર્થાત્ શિરને કાઢી રાખીને સ્નાન ન કરવું—શિર સહિત સ્નાન કરવું.

કેશપ્રહાનમહારોંશ્ચ શિરસ્યેતાન્વિવર્જયેત્ ॥

” ॥ ૮૩ ॥

અર્થ—કેશથી પોતાના કે બીજાના કેશને ખેંચવા નહીં, તેમજ શિર ઉપર મારવું નહીં.

શૃંગારાહારનિદ્રાણાં યથ ભંગં કરોતિ ચ ।

સ વ્રજેત્કાલમૂત્રં ચ સ્વામિનશ્ચ વિશેષતઃ ॥ વ્ર.વૈ.પુ.પ્ર.સ્વ.અ.૪૬, સ્તો. ૪૨ ॥

અર્થ—કેશના શૃંગાર, ભોજન અને નિદ્રાને જે ભંગ કરે છે તે કાલસૂત્ર નામના નરકમાં જાય છે, અને જે પોતાના સ્વામીને કરે તે વિશેષ નરકને ભાગી થાય છે.

દક્ષિણાભિમુલ્લો યસ્તુ વિદિક્સન્મુલ્લ એવ ચ ।

કેશાન્સંસ્કુરુતે મર્ત્યો ધનનાશં ચ વિન્દતિ ॥

” ॥ ૫૪ ॥

અર્થ—દક્ષિણ દિશામાં મુખ કરીને તથા પુષ્પામાં મુખ કરીને જે મનુષ્ય કેશને હોળે છે તેના ધનનો નાશ થાય છે

ન વદેત્પરપાપાનિ સ્વપુણ્યં ન પ્રકાશયેત્ ।

સ્વકં નામ સ્વનક્ષત્રં માત્રં ચૈવાતિગોપયેત્ ॥ વ્ર.ના.પુ.પ્ર.સ્વ.અ.૨૬-૨૮ ॥

બીજાનું પાપ અને પોતાનું પુણ્ય કદાપિ કદી ખર્તાવવું નહીં. તેમજ પોતાનું નામ અને જન્મનક્ષત્ર તથા માત્ર પશુ કોષને કહેવું નહીં.

અસચ્છાસ્ત્રાર્થમનનં સ્વાદનં નલ્લકેશયોઃ ।

તથૈવ નગ્નશયનં સર્વદા પરિવર્જયેત્ ॥

” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ—અસત્ સાસ્ત્રનું મનન, તથા નષ્ટ અને વાજ મોઢામાં ધાલવા અથવા તેને ચાવવા, તથા દિવંતર સ્પર્શ રહેવું—એ સર્વને દમ્બેશાં ત્યાગ કરવો

શિરોઽભ્યંગાવશિષ્ટેન તૈલેનાક્લં ન લેપયેત્ ।

તામ્બૂલમથુચિં નાઘાત્તથા મુષ્તં ન વોષયેત્ ॥

” ॥ ૩૫ ॥

अर्थः—भाषाभां लगावतां हाथेणीभां पाडी रहेलुं तेव शरीरभां लगावतुं, नही. अपवित्र तांभूल भावुं नही, तथा सतेवा मनुष्यने जगावो नही.

नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत्पूजयेद्गुरुदेवताः ।

न वामहस्तेनैकेन पिवेद्वक्त्रेण वा जलम् ॥ ” ॥ ३६ ॥

अर्थः—अपवित्र होई अग्निभां हवनादि तथा गुरु अने देवता आदिनी पूजा करवी नही, अेकहा जाला हाथे उठावीने जण पीवुं नही, अने हाथ वडे उठाव्या विना केवल मुप वडे पाणी पीवुं नही. जाला हाथी जण पीवुं पडे तो जमला हाथ साथे लगावो जेष्ठे.

न चाक्रमेद्गुरोश्छायां तदाज्ञां च मुनीश्वर ।

न निन्देद्योगिनो विमान्त्रतिनोऽपि यतींस्तथा ” ॥ ३७ ॥

अर्थः—हे मुनीश्वर ! गुरुनी छाया तथा तेमनी आज्ञातुं उल्लंघन न करे, अने योगी तथा ब्राह्मणेनी तथा व्रती अने संन्यासीनी निन्दा न करे.

परस्परस्य मर्माणि न कदापि वदेद्द्विजः ।

दर्शे च पौर्णमास्यां च यागं कुर्याद्यथाविधि ॥ ” ॥ ३८ ॥

अर्थः—परस्पर पोतपोताना मर्मनी वात उहेवी नही. (जे वात उहेवाथी हानि थाय तेनुं नाम मर्म छे). अने पौर्णमासी तथा अमावास्याना दिवसे यथायोग्य यज्ञ करवे जेष्ठे.

पथि गोष्ठे नदीतीरे तडागे गृहसंनिधौ ।

तथा वृक्षस्य छायायां कान्तारे वह्निसंनिधौ ॥ वृ. ना. पु. पू. ख. अ. २७-५ ॥

देवालये तथोद्याने कृपिभूमौ चतुष्पथे ।

ब्राह्मणानां समीपे च तथा गोगुरुयोपिताम् ॥ ” ॥ ६ ॥

तुपाङ्गारकपात्रेषु जलमध्ये तथैव च ।

एवमादिषु देशेषु मलमूत्रं न कारयेत् ॥ ” ॥ ७ ॥

अर्थः—रस्ताभां, गोष्ठभां, नदीने तीरे, तणावभां, धरनी पासे, वृक्षनी छायाभां, जंगलभां, तथा अग्नि समीपे (५), मंदिरभां, फुलनी वाडीभां, जेडेवी जमीनभां, चौटाभां (चतुष्पथे), ब्राह्मणेनी समीपभां, तथा गाय, गुरु अने स्त्रीजोनी समीपभां (६), तुप, अंगारा तथा ठीकरां आदिभां, तथा जलनी अंदर-छत्यादि स्थानोभां मलमूत्रतुं विसर्जन न करवुं. (७)

न भवेन्मुक्तकेशश्च नैकवस्त्रधरस्तथा ।

नारोहेदुष्पूर्याणं च शुष्कवादं च वर्जयेत् ॥ ” अ. २६-२५ ॥

अर्थः—केशने छटा राखवा नही, अेक वस्त्र धारण न करवुं, मशूमि जेवा प्रदेशने छोडी अन्य देशभां उंटना वाहन उपर बसवुं नही अने शुष्कप्रादने परित्याग करवे.

अथ न कञ्चनावमन्येत ॥

वृ. विष्णु. स्मृ. अ. ७१ ॥

अर्थः—डाधुं पशु अपमान करवुं नही.

न च हीनाद्वायिकाद्भान् मूर्खान् धनहीनानवहसेत् ॥

अर्थः—दृक्षा क्षमता, तथा अधिक अंगनाणा, तथा मूर्ख, तथा गरीब धियादिनी हांसी करनी नही.

वयोरूपं वेपं कुर्यात् ॥

वृ. वि. स्मृ. अ० ७१, सू० ५ ॥

श्रुतस्याभिजनस्य देशस्य च ॥

॥ ६ ॥

अर्थः—आपशी उभरते अनुसार, तथा ज्ञान, कुल अने देशने अनुसार वेध राभवे, नदितो हांसी यवानो प्रसंग आवे.

न मल्लवत्पादर्शे ॥

॥ २० ॥

अर्थः—मल्लवाणा दर्शुमां पोतानुं मुष्ण जेवु नही.

न पत्नीं भोजनसमये ॥

॥ २१ ॥

अर्थः—पत्नीने भोजन करती वभते लुजे नही.

न स्त्रियं नग्राम् ॥

॥ २२ ॥

अर्थः—दिगंबर अने लुजे नही.

नामेध्यमशौ प्रक्षिपेत् ॥

॥ २४ ॥

अर्थः—अग्निमां कोष भलिन वरुण नामे नही.

न दन्तैर्नखलोमानि छिन्द्यात् ॥

॥ २६ ॥

अर्थः—दांत वडे नभ तथा शैभनुं छेदन करवुं नही.

न परक्षेत्रे चरन्तीं गामावक्षीत न पिबन्तं वत्सम् ॥

॥ २९ ॥

अर्थः—श्रीमता जेतारमां गाम अरती होय अथवा वाछरकुं धावतु होय तो डाधने करवुं नही, अर्थात् डाधने पभर न आपरी.

न शिशोदरपाणिपादवाक्क्षुंषे चापलानि कुर्यात् ॥ गौ.घ.स्मृ. अ. ८ सू. ५० ॥

अर्थः—शिशु, उदर, दाध, पाद, वाक्, अने नेत्रनुं आपल (आपल्य) न करवुं. शिशु-आपल्य अटले अडाधे विपयसेवन. उदर-आपल्य अटले अनेक प्रकारना रसनी धिया. पाणि-आपल्य अटले निध्रयोत्तन डाधनुं, दूटनुं, वनेरे. पाद-आपल्य अटले वृथा करवुं. वाक्-आपल्य अटले पूछया जिना के अन्याययी पूछयां धर्मनी वात कहेयी ते, तथा अर्थ वाणी भोखनी ते. यमुआपल्य अटले अनेक वस्तुने जेवानी धिया.

नेक्षेत्राणां स्त्रियं कूपं मूनास्थानमघौघेनम् ॥ अग्नि. पु. अ. १५५ स्तो. १५ ॥

अर्थः—दिगंबर ओ, कुवे, प्रायुंनो वध करवातुं स्थान, तथा अत्यंत पापी मनुष्य अने करवुं जेवां नही.

અન્તઃપુરં વિત્તગૃહં પરદૌત્યં વ્રજેન્ન હિ ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—રાજમહેલમાં તથા રાજના ખજાનાના સ્થાનમાં જવું નહીં, તથા કોઈના દૂત થવું નહીં.

નારોદ્દેદ્વિપમાં નાવં ન વૃક્ષં ન ચ પર્વતમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—વિપમ નૌકામાં, અથવા તૂટીફૂટી હોય અથવા લોકોથી ચીકાર ભરાઈ ગયેલી હોય એવી નૌકામાં બેસવું નહીં, તેમ વૃક્ષ તથા પર્વત ઉપર ચઢવું નહીં.

મુસ્તાદિવાદનં નેદેદ્વિન્ના દીપં ન રાત્રિમઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—મુખાદિને વાળની પેઠે બળવવું નહીં, અને રાત્રિમાં દીવા વિના અન્ધકારમાં કામીને જવું નહીં.

નાદ્વારેણ વિશેદ્વેશ્મ ન ચ વક્ત્રં વિરાગયેત્ ॥

કથામજ્ઞં ન કુર્વૌત ન ચ વાસોવિપર્યયમ્ ॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—ધરમાં પેસવાના દાર સિવાય અન્ય રસ્તેથી કોઈના ઘરમાં પેસવું નહીં, તથા મુખને રંગવું નહીં અર્થાત્ દાઢી, મૂછ, આદિ રંગવાં નહીં, તેમજ મુખનું રૂપ સારૂં દેખાડવાને માટે ચૂર્ણાદિ વડે મુખને રંગવું નહીં, કોઈ કયા આદિમાં ભગ પાડવો નહીં તથા વસ્ત્રને ઉધું પહેરવું નહીં—તે ક્ષુદ્રતાનું લક્ષણ છે.

નાસંવૃતમુત્રઃ કુર્યાદ્વાસં જૃમ્ભાં તથા ક્ષુતમ્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—મુખને ઠંકયા વિના દાસ, બગાસું કે છીંક ખાવી નહીં, કેમકે તેમ કરવું તે અસભ્યતા છે.

આ પ્રકારના સદુપદેશને ગ્રહણ કરીને તેની અનુસાર, તથા તૃષ્ણા આદિનો પરિત્યાગ કરીને, તથા સત્ય બાપણાદિમાં નિષ્ઠા રાખીને જે મનુષ્ય શાસ્ત્રોક્ત ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે તેને સદાચારી કહે છે. તે મનુષ્ય શ્રદ્ધા પૂર્વક ધર્મશુદ્ધિથી જેનું આચરણ કરે છે તેનું નામ સદાચાર છે. કેટલાક પોતાની શુદ્ધિને અનુમાર સદાચારના અર્થ તથા સ્વરૂપને વિલક્ષણ રીતે કહીને, કોઈ શુદ્ધિહીન મનુષ્યોની રચેલી એક કહાણીની પેઠે, શાસ્ત્રની ઉપેક્ષા કરે છે. તે લોકો કેવળ આસુરી સંપત્તિવાળા ધર્મમાર્ગમાં ધોક્કા દેનારા છે. તૃષ્ણા આદિનો પરિત્યાગ નહીં હોવાથી તથા સભ્ય શાસ્ત્રીય વ્યવહારની અખર નહીં હોવાથી પોતાના લાભ અને પૂજને માટે હાલના સમયમાં બહુ લોક આ પ્રકારના સદાચારનો ઉપદેશ કરતા જોવામાં આવે છે. તે લોકોથી બચવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; તથા યજ્ઞ, દાન, તપ, આદિ રૂપ સદાચારમાં તત્પર પણ રહેવું જોઈએ.

પ્રતિ “દત્તત્સતાં ચેષ્ટિતમ્”નું વ્યાખ્યાન અ૦ ૧૪ સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૫.

ઉપસંહાર.

આ તો સદાચાર છે અને આ તો દુરાચાર છે એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ સદાચાર. અને દુરાચારની ગણતરી કરવી કઠણ છે. તેથી શાસ્ત્રમાં જે કર્મ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે તે પાપને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી દુરાચાર છે, અને જે કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરી હોય તે કર્મ પુણ્યનું કારણ હોવાથી સદાચાર છે એમ સમજવું.

સામાન્ય તથા વિશેષ રૂપે ધર્મના બે વિભાગ છે. વર્ણ અને આશ્રમના વિચાર વિના જે ધર્મ સંપૂર્ણ મનુષ્ય માત્રે અવશ્ય આચરણ કરવા યોગ્ય છે તે સામાન્ય ધર્મ છે. અને જે ધર્મ વર્ણાશ્રમની અપેક્ષાથી નિરૂપણ કર્યો છે તે વિશેષ ધર્મ કહેવાય છે. તેમાં જે સામાન્ય ધર્મ છે તે સદાચારમાં મુખ્ય ગણાય છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

ક્ષમા સત્યં દમઃ શૌચં દાનમિન્દ્રિયસંયમઃ ।

અર્હિસા ગુરુશુશ્રૂયા તીર્થાનુસરણં દયા ॥

આર્જવં લોભશૂન્યત્વં દેવવ્રાહ્મણપૂજનમ્ ।

અનમ્યમૂયા ચ તથા ધર્મઃ સામાન્ય ઉચ્યતે ॥મ.ગી.અ.૧૮-૪૨ મધુ. ટીકા.

અર્થ:—ક્ષમા, સત્ય બાપણ, દમ, શૌચ, દાન, ઇન્દ્રિયસંયમ, અર્હિસા, ગુરુશુશ્રૂયા, શાસ્ત્ર અને વિદ્યાન (તીર્થ)નું અનુસરણ કરવું તે, દયા, સરલતા (આર્જવમ્), લોભનો અભાવ, ઇશદિ દેવતા તથા ધ્યાનથી પૂજન, તથા અસૂયા ન કરવી-એ સર્વ સામાન્ય ધર્મ છે, અને મનુષ્ય માત્રે આચરણ કરવા યોગ્ય છે. (આ વિષય મહારાજના શ્લોક લઠ ગી. અ. ૧૮ શ્લો. ૪૨ ની મધુસૂદનસ્વામીની ટીકામાં લખેલા છે). ઇન્દ્રિયોનો સર્વ પ્રકારે નિગ્રહ કરવો તેનું નામ દમ છે, અને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખીને વિષયોનું સેવન કરવું તેને સંયમ કહે છે.

શુરુશુશ્રૂયામાં ગુરુ શબ્દથી માતા, પિતા તથા આચાર્ય આ ત્રણનું ગ્રહણ છે, કેમકે:—

ત્રયઃ પુરુષસ્વાતિગુરવો ભવન્તિ ॥ વૃં વિં સ્મૃં અં ૩૧ સૂં ૧ ॥

માતા પિતા આચાર્યથ ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—પુરુષના માતા, પિતા અને આચાર્ય એ ત્રણ મોટા ગુરુ છે-આ ધર્મશાસ્ત્રના શ્રવણમાં માતા આદિ ત્રણને મોટા ગુરુ કહ્યા છે.

દયા ક્ષમાડનમૂયા ચ શૌચાનાયાસમક્લમ્ ।

અકાર્પણ્યમસ્પૃહત્વં સર્વસાધારણાનિ ચ ॥

અર્થ:—દયા, ક્ષમા, અનસૂયા (અસૂયાનો અભાવ), શૌચ, અનાયાસ, મગલ, કાર્ય-
ક્યનો અભાવ, અને નિઃસ્પૃહતા—એ સર્વના સાધારણ ધર્મ છે,

આ બૃહસ્પતિનું વચન પણ ગીતા અં ૧૮ ના શ્લોક ૪૨ ની મધુસૂદની ટીકામાં
આપેલું છે, દયા આદિનાં લક્ષણ પણ ત્યાં કહ્યાં છે. તેમા દયા અને ક્ષમા એ બેનાં લક્ષણ
પહેલાં કહેવામાં આવ્યાં છે અનસૂયા આદિનાં લક્ષણ અહીં લખીએ છીએ:—

જ ગુણાંગુણિનો હન્તિ સ્તૌતિ મન્દગુણાનપિ ।

નાન્યદોષેષુ રમતે સાડનસૂયા પ્રકીર્તિતા ॥

અર્થ:—શુભી મનુષ્યોના શુભોને ઠાંકવાનો પ્રયત્ન ન કરવો, ઉલટું થોડો શુભ હોય
તેપિયું તેની સ્તુતિ કરવી, અને ખીજના દોષોને ખુલ્લા કરીને આનન્દ ન પામવો—તેનું
નામ અનસૂયા છે.

અમદ્યપરિહારશ્ચ સંસર્ગશ્ચાપ્યનિર્ગુણૈઃ ।

સ્વધર્મે ચ વ્યવસ્થાનં શૌચમેતત્પ્રકીર્તિતમ્ ॥

અર્થ:—અમદ્ય પદાર્થનો પરિહાર, તથા નિર્ગુણી અને નિન્દિત મનુષ્યથી અન્ય
અર્થાત્ સદ્ગુણીનો સંસર્ગ, અને પોતાના ધર્મમાં સ્થિર રહેવું, તેનું નામ શૌચ કહેવાય છે.

શરીરં પાઙ્ચતૈ યેન સુશુભેનાપિ કર્મણા ।

અત્યન્તં તન્ન કર્તવ્યમનાયાસઃ સ ઉચ્યતૈ ॥

અર્થ:—કોઇ કર્મ અલ્પ-ત શુભ હોય છતાં પણ તે કરવાથી શરીરને અત્યન્ત પીડા
થતી હોય તો તે કર્મ ન કરવું તેનું નામ અનાયાસ છે.

પ્રશસ્તાચરણં નિત્યમ્પ્રશસ્તવિવર્જનમ્ ।

પ્રતદ્દિ મજ્જલં પ્રોક્તં મુનિભિસ્તત્ત્વદર્શિણિઃ ॥

અર્થ:—હમેશાં શ્રેષ્ઠ કર્મ કરવું અને નિકૃષ્ટ કર્મ ન કરવું—તેનો ત્યાગ કરવો, તેને
શાસ્ત્રનો પાર પામેલા વિદ્વાનો મંગલ કહે છે.

સ્તોકાદપિ પ્રદાતવ્યમદીનેનાન્તરાત્મના ।

અહન્યહનિ ચર્ત્કિચિદકાર્પણ્યં હિ તત્સ્મૃતમ્ ॥

અર્થ:—ચિત્તનો દીનભાવ કર્યા વિના રોજ રોજ અધિકારી મનુષ્યને થોડું થોડું
પણ કંઈક આપવું તેનું નામ અકાર્પણ્ય કહેવાય છે.

યથોત્પન્નેન સંતોષઃ કર્તવ્યો હ્યર્થવસ્તુના ।

પરસ્પાર્ચિતયિત્વાર્થ સાડસ્પૃહા પરિકીર્તિતા ॥

અર્થ:—ખીજનું ધન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કર્યા વિના ન્યાય માર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલા
ધનાદિ પદાર્થ(અર્થવસ્તુ)થી સંતોષ માનવો તેનું નામ અસ્પૃહા કહેવાય છે.

આ સાધારણ ધર્મેતું ગૌતમ મુનિએ ગૌતમ ધર્મસૂત્રમાં આત્માના ગુણ તરીકે નિરૂપણ કર્યું છે.

અથાષ્ટાવાત્મગુણા દયા સર્વભૂતેષુ ક્ષાન્તિરનમૂયા શૌચમનાયાસો મંગલમકાર્પણ્યમસ્પૃહા ॥ ગૌ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૮, સૂ૦ ૨૧ ॥

અર્થ:—સપૂર્ણ પ્રાણીઓ ઉપર દયા, શાન્તિ, અમૂયાનો અભાવ, શૌચ, અનાયાસ, મંગલ, અકાર્પણ્ય અને અસ્પૃહા એ આઠ આત્માના ગુણ છે. અર્થાત આત્મા જેવી રીતે સર્વને માટે સાધારણ છે તેવી રીતે આ દયા આદિક ધર્મ પણ સર્વને માટે સાધારણ છે.

માટે ખીજ કપોલકલ્પિત વાતને સદાચાર ન માનતા સત્ય ભાષણ આદિ સાધારણ ધર્મમાં તથા શાસ્ત્રોના અન્ય સદુપદેશમાં નિષ્ઠા રાખીને વર્ણાશ્રમની યોગ્યતા અનુસાર યજ્ઞાદિક વિશેષ ધર્મતું અનુષ્ઠાન કરવાથી મનુષ્યોને દૈવી સંપત્તિ આદિ ઉત્તમ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા ભક્તિ આદિના અધિકારી થવાય છે.

ઇતિ ઉપમંહાર અ૦ ૧૫ સમાપ્તઃ .

ઇતિ સદાચારપ્રકરણ સમાપ્તઃ

વેદાર્થચિન્તામણિ.

નીતિપ્રકરણ-૨.

વ્યવહારમાં રહેનાર મનુષ્યને સ્વલાવથી જ સદાચારનું રક્ષણ કરવામાં અનૈક પ્રકારની બાધા થાય છે. એ બાધાઓના નિમિત્તથી શ્રદ્ધાલુ ધર્માત્મા મનુષ્ય પણ કદાપિ 'વંચિત થઈ જાય છે. માટે મનુષ્યે સદાચાર દ્વારા ધર્મની રક્ષા કરવાને માટે ચોતાનો વ્યવહાર નીતિ અનુસાર ચલાવવો જોઈએ. જેનો વ્યવહાર નીતિ અનુસાર થાય છે તે જ સદાચારની રક્ષા કરી શકે છે.

નીતિના સામાન્ય રૂપે એ બેદ છે-૧. સામાન્યનીતિ, ૨. રાજનીતિ. બંને પ્રકારની નીતિ સર્વ મનુષ્યે જાણવાની આવશ્યકતા છે તથાપિ રાજનીતિ રાજ્ય તથા રાજ્યની રક્ષા કરનાર મંત્રી, ન્યાયાધીશ, આદિને મુખ્ય ઉપયોગી છે. તે અન્ય મનુષ્ય ન જાણે તોપણ કોઈ વિશેષ હાનિ નથી. પરંતુ સામાન્યનીતિ તો સદાચાર અને ધર્મની રક્ષાને માટે સર્વ લોકે જાણવી જોઈએ. માટે સદાચાર પ્રકરણ પછી આ નીતિપ્રકરણ લખવાનું પ્રયોજન છે. રાજનીતિનો લેખ ક્ષત્રિયધર્મમાં આવશે. અહિં તો સામાન્યનીતિ માંત્રનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે.

મંજ્યા માનસં દુઃખં હન્યાચ્ચારીરમૌપધૈઃ ।

एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥મ. મા. વ. પ. અ. ૨૨૬ શ્લો. ૧૭।

અર્થઃ—બુદ્ધિથી વિચાર કરીને મનનું દુઃખ નિવૃત્ત કરવું જોઈએ, અને શરીરમાં થતા રોગોને ઔપધથી દૂર કરવા જોઈએ, એ જ જ્ઞાનનું સામર્થ્ય છે વિપત્તિ આવે ત્યારે બાલક જેવા ન થવું—માલકની માફક રૂદન આદિ કરવાથી દુઃખ દૂર થતું નથી.

एकं हन्यान्न वा हन्यादिपुर्मुक्तो धनुष्मता ।

बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥મ. મા. ૩. પ. અ. ૩૩ શ્લો. ૪૮।

અર્થઃ—ધનુષ્માંથી છટેલુ બાણ કદાપિ એકને મારશે અથવા લક્ષ્ય ચૂકી જાય તો કોઈને પણ ન મારે. પરંતુ બુદ્ધિમાન મનુષ્યે છોડેલું બુદ્ધિ રૂપી બાણ રાજ્ય સહિત સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રનો નાશ કરી શકે.

एकः पापानि कुरुते फलं भुंक्ते महाजनः ।

भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ,, ,, ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—એક મનુષ્ય પાપ કરે છે, છતાં તેનું ક્ષમા અનેક લોકને ભોગવવું પડે છે. ક્ષમા ભોગવનાર તો પાપથી મુક્ત થાય છે, જ્યારે કરનાર તો દોષથી લેસાયમાન થાય છે અર્થાત્ તેને પરલોકમાં દુઃખ મળે છે.

एकः स्वादु न शुद्धीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।

एको न गच्छेद्दधानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥

” ” ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—કોઈ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ ખાતો હોય તો તે એકલે ન ખાવો જોઈએ, પરન્તુ ખીજને આપી ખાવો જોઈએ. એકલા ખાનાર ખીનારનું ચિત્ત બહુ દુઃખ થાય છે. અને કોઈ મહાન કાર્ય કરવું હોય તો એકલાએ તેનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. લાંબે રસ્તે એકલાએ ન જવું જોઈએ અર્થાત્ દુઃખમાં સહાયતા કરવાને માટે ખીજનું મનુષ્યને અવશ્ય સાથે લેવો જોઈએ. ધણા માણસોની વચ્ચે સુતેલા હોઈએ તો એકલાએ જાગવું નહીં, કેમકે ચોરી થાય તો તેને માથે પડે.

जयेत्कर्दर्थं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।

क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥ म. भा. उ. प. अ. ૧૯૪-૬ ॥

અર્થ:—લોભાને વશ કરવો હોય તો તેને ધનાદિ આપીને વશ કરવો જોઈએ, બહુ ખોલનારને સત્ય જાપણું વડે જીતવો જોઈએ, ક્રૂર કર્મ કરનારને ક્ષમાથી જીતવો, અને દુર્જનને સજ્જનતાથી જીતવો જોઈએ.

शत्रोरपि गुणान्ग्राह्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।

सर्वथा सर्वयत्नेन पुत्रे शिष्ये हितं वदेत् ॥ म. भा. विरा. प. अ. ૫૧ છો. ૧૫ ॥

અર્થ:—શત્રુના ગુણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. અને શત્રુના દોષ પણ કહેવા જોઈએ. અને સર્વ પ્રકારે પ્રયત્ન કરીને પુત્ર અને શિષ્યને હિતેશાં હિતની વાત જ. કરવી જોઈએ.

शत्रोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरोरपि ।

इति सद्रंशजातानां स्वभावश्च सतामपि ॥ सौ० पु० अ० ૫૮-૪૯ ॥

અર્થ:—શત્રુના પણ ગુણ કહેવા, અને શત્રુના પણ દોષ કહેવાએ ઉત્તમ કુર્મમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓનો તેમ સત્પુરુષોનો સ્વભાવ છે.

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ म. भा. आ. प. अ. ૧૧૪-૩૮, ૯ ॥

અર્થ:—એક દુરાચારી મનુષ્યનો ત્યાગ કરવાથી કુલની રક્ષા થતી હોય તો તે એકનો ભાગ કરીને કુલની રક્ષા કરવી જોઈએ, એક ગ્રામની રક્ષાને માટે એક કુલનો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અને એક રાજ્યના સુખને માટે એક ગ્રામનો પણ ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. અને અપૂર્ણ પૃથિવીનો ભાગ કરીને પણ પોતાની રક્ષા કરવી જોઈએ અર્થાત્ અપૂર્ણ સંપત્તિ પોતાના સુખને માટે છે. માટે તેનાથી દુઃખ થવું હોય તો તેનો પણ ત્યાગ કરવો એ જાવ છે.

यस्तु वर्षमविज्ञाय क्षेत्रं कर्षति कर्षकः ।

हीनः पुरुषकारेण सस्यं नैवाश्रुते ततः ॥ म. भा. शा. प. अ. १३९-७९ ॥

अर्थः—जे प्लुत वर्षांनी परिस्थिति ज्ञाप्या विना क्षेत्रने जेउं छे ते पोतानो पुइपार्थ नष्ट करीने कर्ष पक्ष अन्न प्राप्त करी शकतो नथी. तेवी रीते जे मनुष्य ज्ञानने विचार कर्षा विना कर्षने आरंभ करे छे ते पक्ष उत्तम इव प्राप्त करतो नथी.

यस्तु तिक्तं कषायं वा स्वादु वा मधुरं द्वितम् ।

आहारं कुरुते नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ” ॥ ८० ॥

अर्थः—जे मनुष्य, अहाय कडवो (तिक्त) पदार्थ हो, वा तुरो (कषाय), वा स्वाद्विष्ट होय, वा मीठा होय के अन्य कर्ष प्रधारने होय, परन्तु पोताने द्वितकारेक पदार्थ भाय छे ते मनुष्य चिरश्रवी थाय छे.

पथ्यं मुक्त्वा तु यो मोहाद्दुष्टमश्नाति भोजनम् ।

परिणाममविज्ञाय तदन्तं तस्य जीवतम् ॥ ” ॥ ८१ ॥

अर्थः—जे मनुष्य अन्नना परिष्णामने न ज्ञायतां पथ्य लोभने छोडी कुपथ्य (दुष्ट) पदार्थने भाय छे तेनुं श्रवण त्यां सुधी न रहे छे अर्थात् ते शीघ्र मरी जाय छे. तेवी रीते जे मनुष्य द्विताहितने ज्ञायी हमेथां द्वित कर्ष न करे छे ते हमेथां सुधी थाय छे. अने जे द्विताहितने विचार कर्षा विना मनमान्युं कर्ष करे छे तेने कदापि सुख भणवानुं नथी.

राजा वेश्या यमो ह्यग्निस्तस्करो वालयाचकौ ।

परदुःखं न जानन्ति ह्यष्टमो ग्रामकंटकः ॥ वृ० चा० नी० अ० १७, श्लो० १२ ॥

अर्थः—अधर्मी राजा, वेश्या, यम, अग्नि, योर, बालक, यायक अने आठमो तोक्षानी पटेल (मुष्ठी)—जे भीजना दुःभने ज्ञायता नथी. भाटे तेमनी साथे विवेकधी वर्तवुं जेष्ठजे, नहिंते दुःष्ठी यवाय.

एकाकिना तपो द्वाभ्यां पठनं गायनं त्रिभिः ।

चतुर्भिर्गमनं क्षेत्रं पञ्चभिर्वहुमी रणम् ॥ ” अ० ४, श्लो० १२ ॥

अर्थः—जेकला रहीने न तप करवुं हीक पडे छे. अने जेथी पढवामां हीक पडे छे. त्रयुथी गायन हीक थाय छे. गमन करवामां चार भाणुस होय तो हीक. क्षेत्रमा जेती करवा पांय होय तो हीक. अने रणुमां युद्ध करवाने जतां धरुं मनुष्यनी नदर पडे छे.

न पुत्रायत्तमैश्वर्यं सर्वं कुर्याच्च पण्डितः ।

पुत्रार्पितमश्रुत्वोऽभूद्धतराष्ट्रतृणोपमः ॥ सुभा. र. मा. प्रक. ३, सा० नी० श्लो० ७७ ॥

अर्थः—विवेकी बुद्धिमान् मनुष्ये पोतानी श्रवित अवस्थाभां पोतानुं संपूर्ण ऐश्वर्य पुत्रने अधीन करी देवुं न जेष्ठजे पोताना पुत्र दुर्बोधने राजनी संपूर्ण सत्ता आपवाधी धृतराष्ट्रनी किंमत रही नही, सदा धासनी भाइक लघुताने प्राप्त यवा.

વૈરં પદ્મસમુત્થાનં તદ્દ્યુધ્યન્તિ પંડિતાઃ ।

સ્ત્રીકૃતં વાસ્તુજં વાગ્જં સસાપત્નાપરાધજમ્ ॥ મ.ભા.શા.પ.અ. ૧૩૯-૪૨ ॥

અર્થઃ—સ્ત્રીના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન યતું, તથા ધનના નિમિત્તથી, તથા અન્યોન્ય વાણી બોલનાથી, તથા શત્રુ (સપત્ન)ના નિમિત્તથી, તથા અપરાધથી યતું—એ પાંચ પ્રકારનું વૈર હોય છે એમ બુદ્ધિમાન્ લોક જાણે છે.

અકૃત્વા પરસન્તાપમગત્વા સ્વલમન્દિરમ્ ।

અક્લેશયિત્વા ચાત્માનં યદ્વલ્પમપિ તદ્દ્રહુ ॥

અર્થઃ—ખીજને દુઃખ ન દષ્ટને, ખલ પુરૂષની પાસે યાચના કરવાને ન જતાં, અને આપણા શરીરને બહુ કષ્ટ ન દેતાં જે કાઈ થોડું પણ પ્રાપ્ત થાય તે બુદ્ધિમાન્ લોકોને મારે બહુ છે.

શુરરાત્મવર્તાં શાસ્તા શાસ્તા રાજા દુરાત્મનામ્ ।

દ્વિ મચ્છન્નપાપાનાં શાસ્તા વૈવસ્વતો યમઃ ॥ વસિ. સ્મૃ. અ. ૨૦, શ્લો. ૩ ॥

અર્થઃ—આત્મજ્ઞાની લોકોના શાસ્તા (શાસન કરનાર) શુર છે, દુરાચારી લોકોને શાસન કરનાર રાજા છે, અને અહીં જે લોકોએ શુભ પાપ કર્યાં છે તેમના શાસ્તા યમરાજ છે.

મૃગમીનસજ્જનાનાં તૃણજલસન્તોપવિહિતવૃત્તીનામ્ ।

લુબ્ધકધીવરપિથુના નિષ્કારણં વૈરિણો જગતિ ॥ ની. શ શ્લો. ૫૦ ॥

અર્થઃ—આ જગતમાં મૃગનું જીવન ધામ છે, માછલીનું જલ છે, અને સજ્જનનું જીવન સન્તોપ છે. પરન્તુ મૃગને શિકારી (લુબ્ધક), માછલીને મચ્છીમાર (ધીવર), અને સજ્જનને સુગલીખોર—એ ત્રણ વિના કારણ વૈર છે.

કુગ્રામવાસઃ કુલહીનસેવા કુમોજનં ક્રોધમુલ્લી ચ ભાર્યાં ।

પુત્રથ મૂર્ખો વિધવા ચ કન્યા વિનાગ્નિના પદ્મ પ્રદહન્તિ કાયમ્ ॥

ટિ. ચા. દ. ની. અ. ૪, શ્લો. ૮ ॥

અર્થઃ—કુગ્રામમાં રહેવું તે, કુલહીન મતુષ્યની સેવા કરવી તે તથા ખરાબ બોબલ કરવું તે, તથા ક્રોધાળી પત્ની હોવી તે, તથા મૂર્ખ પુત્ર હોવો અને કન્યા વિધવા હોવી તે—એ આગિ વિના શરીરને દાહ કરે છે.

પરોડ્પ્યપત્યં દિતકૃદ્યયૌપયમ્

સ્વદેહજોડ્પ્યામયવત્સુતોઽહિતઃ ।

હિન્ધ્યાત્તદન્નં યદુતાત્મનોઽહિતં

ગેપં મુર્ખં જીવતિ યદ્વિવર્જનાત્ ॥ મા.પુ.સ્ક. ૭ અ. ૫ શ્લો. ૩૭ ॥

અર્થઃ—જન્મકામમાં થતી વનસ્પતિની સાથે આપણો કાષ્ટ સંબંધ મથી, તથાપિ તે આપણે આપણા રોગને દહાવવાથી આપણા મિત્ર રૂપ છે. પરન્તુ રોગ તે આપણા શરીરમાં

જ થાય છે, તથાપિ તે આપણા દિતકારી ન હોવાથી શુભ છે તેવી રીતે આપણું દિત કરનાર અન્યનો પુત્ર હોય તો પણ શું થયું ? તેને જ પુત્ર માનવો જોઈએ, કેમકે તે ઔપધની માફક આપણો મિત્ર છે. અને પુત્ર યદ્યપિ આપણા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ આપણો આઝાકારી તથ દિતકારી ન હોય તો તેને રોગની માફક શુભ જ જાણવો. શરીરનું કોઈ પણ અંગ સડી જાય તો તે અંગને કાપી નાંખવું યોગ્ય છે, કેમકે તેના ત્યાગથી બાકી સર્વ શરીર સુખી રહે છે, નહિતો ધીરે ધીરે સર્વ શરીરને સડાવી નાંખે. તેવી રીતે દુરાચારી પુત્ર ઉપર મોહ કરીને બાકી સર્વ કુટુંબને દુઃખ દેવું યોગ્ય નથી. તેનો જ પારત્યાગ કરવો જોઈએ.

મૂર્ક્ષશિષ્યોપદેશેન દુષ્ટસ્ત્રીભરણેન ચ ।

દુઃસ્વૈતૈ સંપયોગેન પળ્લિતો વ્યવસીદતિ ॥ ૬, ૧ શ્લો. ૪ ॥

અર્થ:—મૂર્ખ શિષ્યને ઉપદેશ દેવાથી, દુરાચારિણી સ્ત્રીનું પોષણ કરવાથી, અને દુઃખી, અનુષ્ઠાની સાથે નિષ્પ્રયોજન વ્યવહાર રાખવાથી વિક્ષાન્ મનુષ્ય પણ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. દુઃખીને સમય પર ઉપકાર કરીને દૂર રહેવું જોઈએ.

પટેતાનુરુપો જહ્યાદ્વિન્નનાવમિવાર્ણવે ।

અપ્રવક્તારમાચાર્યમનધીયાનમૃત્વિજમ્ ॥ ૬, ૨ શ્લો. ૫ ॥

અરક્ષિતારં રાજાનં માર્યાં ચાપ્રિયવાદિનીમ્ ।

ગ્રામકામં ચ ગોપાલં વનકામં ચ નાપિતમ્ ॥ ૬, ૩ શ્લો. ૬ ॥

અર્થ:—જે આપણા શુદ્ધ છે પરંતુ ધર્મનો ઉપદેશ કરતા ન હોય, જે ઋત્વિક્ષ છે, છતાં જેણે વેદનું અધ્યયન કર્યું નથી, રાજા છે પરંતુ પ્રગ્નતું પાલન કરતો નથી, હનેશ્માં અપ્રિય બોલનારી પત્ની, ગામમાંથી બહાર જવાની ઇચ્છા રહિત ગોરાળ, તથા જંગલમાં રહેવાની ઇચ્છાવાળો હજમ-એ સર્વનો સમુદ્રમાં લાગેલી નીકાની માફક પુરૂષે ત્યાગ કરવો જોઈએ; કેમકે જેવી રીતે ફૂટેલી નીકા પાણીમાં તરવાને માટે કામ લાગતી નથી, તેવી રીતે આ કોઈ પણ આપણા કામનાં નથી. ગાયોને જંગલમાં લઈ જઈને ગાયોને સારી રોત્તે ધાસ ચરાવવું તથા પાણી પાવું વગેરે કામ ગોવાળનું છે. જે તે ગામની બહાર જંગલમાં જવાની ઇચ્છા ન રાખતો હોય તો તેનાથી ગાયની સેવા બનવાની નથી, માટે તેનો પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. વળી વખત બેવખત હજમનું કામ પડે છે, છતાં તેને જંગલમાં રહેવું પ્રિય હોય તો તેનાથી લેઠોનું કામ બનવાનું નથી. માટે તેનો પણ ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. (બાકી સર્વ સ્પષ્ટાર્થ છે)

પૂર્વે સન્માનના યત્ર પશ્ચાન્નૈવ વિમાનના ।

જહ્યાત્તસસ્ત્વવાન્ સ્થાનં શત્રોઃ સંમાનિતોઽપિ સન્ ॥ ૬, ૪ શ્લો. ૭ ॥

અર્થ:—જે સ્થાનમાં પહેલાં સન્માન થતું હતું, અને પછીથી ત્યાં આપણું અપમાન થતું હોય, તો સુદ્ધિમાન્ (સત્ત્વવાન્) મનુષ્યે તે સ્થાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શત્રુ તરફથી સન્માન થતું હોય તોપણ તે સ્થાનમાં રહેવું ન જોઈએ.

કૃતવૈરે ન વિશ્વાસઃ કાર્યસ્તિવહ સુહૃદ્યપિ ।

છન્નં પ્રતિઘટે વૈરં ગૃદોઽગ્નિરિવ દારુણુ ॥

અર્થઃ—અહાય આપણો સુહૃદ્ હોય તોપણ તે વૈરી થતાં તેનો વિશ્વાસ ન કરવો; કેમકે જેવી રીતે લાકડામાં અગ્નિ ગુપ્ત રીતે રહે છે, તેવી રીતે મનુષ્યના હૃદયમાં વૈર પણ છુપુ રહે છે.

દુષ્ટં પન્થાનમાસાદ્ય યો મોહાદુપપચતે ।

આત્મનો વલમજ્ઞાય તદન્તં તસ્ય જીવિતમ્ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય પોતાના બળનો ખ્યાલ ન કરતાં અજ્ઞાનતાથી દુષ્ટ માર્ગનું અંવલંબન કરીને તેમાં ઉપસ્થિત થાય છે, તેનું જીવન તેનાથી જ સમાપ્ત થાય છે.

વિદ્યા શૌર્યં ચ દાક્ષ્યં ચ વલં ધૈર્યં ચ પञ્ચમમ્ ।

મિત્રાણિ સહજાન્યાહુર્વૈતપન્તીહ તૈવુધાઃ ॥

અર્થઃ—વિદ્યા, શરતા, દક્ષતા, બલ તથા ધૈર્ય—એ પાંચેને વિદ્વાન લોક સહેજ મિત્ર કહે છે. તે લોક તે મિત્રોના આશ્રય લઇને પોતાનું જીવન ચલાવે છે.

નિવેશનં ચ કુપ્યં ચ ક્ષેત્રં માર્યાં સુહજ્જનઃ ।

પ્તાન્યુપહિતાન્યાહુઃ સર્વત્ર લભતે પુમાન્ ॥

અર્થઃ—ઘર (નિવેશન), ત્રાંસુ વગેરેનાં પાત્ર, જમીન; સ્ત્રી તથા સુહૃદ્ લોક—એ પાંચેને પડિત લોક ઉપમિત્ર કહે છે. એ પાંચ મનુષ્યને સર્વત્ર મળે છે.

સર્વત્ર રમતે પ્રાણઃ સર્વત્ર ચ વિરાંજતે ।

ન વિખીપયતે કથિન્દ્રિપિતો ન વિમેતિ ચ ॥

અર્થઃ—શુદ્ધિમાન મનુષ્ય સર્વ જગત્એ રમણુ કરે છે, અને સર્વત્ર તેની શોભા હોય છે. કાંઈ તેને લય બતાવી શકતો નથી, અને લય બતાવવાથી તે ડરતો પણ નથી.

નિત્યં બુદ્ધિમતોઽપ્યર્થઃ સ્વલ્પકોઽપિ ચિવર્ષતે ।

દાક્ષ્યેણ કુર્વતઃ કર્મ સંયમાત્પવિતિષ્ઠતિ ॥

અર્થઃ—શુદ્ધિમાન મનુષ્યને ધન થોડું હોય તો પણ તે વધે છે. સંયમ-શક્તિ કુશલતાથી કામ કરવાથી તેને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે.

ગૃહં ક્ષેત્રાણિ મિત્રાણિ સ્વદેશ इति चापरे ।

इत्येवમवसीदन्ति नरा बुद्धिचिपर्यये ॥

અર્થઃ—અને અન્ય શુદ્ધિહીન મનુષ્યને કાર્યવશાત્ વિદેશમાં જવાનું આવે; તો, શુદ્ધિની વિપરીતતાથી “ મારું ઘર, મારી જમીન, મારો મિત્ર, મારો સ્વદેશ ” એવી ચિન્તા કરીને દુઃખી થાય છે.

સા ભાર્યાં યા પ્રિયં વ્રૂતે સ પુત્રો યત્ર નિર્ઘૃતિઃ ।

✓ તન્મિત્રં યત્ર વિશ્વાસઃ સ' દેશો યત્ર જીવ્યતે ॥ " ॥ ૯૬ ॥

અર્થઃ—જે આપણને પ્રિય લાગે એવી વાણી બોલે તેનું નામ ભાર્યા છે, અને જે પુત્રથી સુખ મળે તે જ પુત્ર છે. જેનો વિશ્વાસ કરી શકાય તે જ મિત્ર છે, અને જે દેશમાં આપણી જીવકા ચાલે તે જ સ્વદેશ છે.

કુપુત્રે નાસ્તિ વિશ્વાસઃ કુભાર્યાયાં કુતો રતિઃ ।

કુરાજ્યે નિર્ઘૃતિર્નાસ્તિ કુદેશે નાસ્તિ જીવિકા ॥ " ॥ ૯૪ ॥

અર્થઃ—કુપુત્રમાં વિશ્વાસ નથી, કુભાર્યામાં પ્રીતિ નથી, કુરાજ્યમાં સુખ નથી, અને કુદેશમાં નિર્વાહ યતો નથી.

કુભાર્યાં ચ કુપુત્રં ચ કુરાજાનં કુસૌહૃદમ્ ।

કુસંવન્ધં કુદેશં ચ દૂરતઃ પરિવર્જયેત્ ॥ " ॥ ૯૩ ॥

અર્થઃ—કુભાર્યા, કુપુત્ર, કુરાજ્ય, કુસૌહૃદ, કુસંવન્ધ અને કુદેશનો દૂરથી જ પરિત્યાગ કરવો.

ન શુષ્કઘૈરં કુર્વોત વાહુભ્યાં ન નદીં તરેત્ ।

અનર્થકમનાયુષ્યં ગોવિષાણસ્ય ભક્ષણમ્ ॥

દન્તાશ્ચ પરિમૃજ્યન્તે રસશ્ચાપિ ન લભ્યતે ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૧૪૦—૫૬ ॥

અર્થઃ—જેથી કાંઈ પ્રયોજન નથી એવું વૈર કરવું નહીં. અને હાથ વડે નદી તરવી નહીં. જાનું શીંગડું ચાવવાથી કાંઈ પ્રયોજન નથી, ઉલટું આયુની હાનિ કરતા છે, અને દાંત વડે, અને કાંઈ રસ તેમાંથી મળતો નથી. અર્થાત્ વિચાર કર્યા વિના કાંઈની સાથે વૈર કરવું, તથા પૂર્ણ બલ વિના મહાન કાર્ય શરૂ કરવું, તથા નિઃપ્રયોજન અર્થ એકા કરવી ઉચિત નથી.

ઋણશેષમગ્નિશેષં શત્રુશેષં તથૈવ ચ ।

પુનઃ પુનઃ પ્રવર્ધન્તે તસ્માચ્છેપં ન ધારયેત્ ॥ " ॥ ૫૮ ॥

અર્થઃ—બાકી રહેલી વસ્તુનું નામ શેષ છે. ઋણશેષ, અગ્નિશેષ તથા શત્રુશેષ રહેવાથી તે વારંવાર વધે છે, તેથી તેમને નિઃશેષ કરી દેવાં જોઈએ અર્થાત્ તેમાંનું કંઈ બાકી ન રાખવું જોઈએ.

વર્ધમાનમૃણં તિષ્ઠેત્પરિભૂતાશ્ચ શત્રવઃ ।

જનયન્તિ ભયં તીવ્રં વ્યાધયશ્ચાપ્યુપેક્ષિતાઃ ॥ " ॥ ૫૯ ॥

અર્થઃ—વધતું જતું ઋણ બાકી રહે તો તે, તથા ઉપેક્ષા કરાયેલો રોગ, તથા પરાભવ પામેલા શત્રુઓ-એ ભારે ભય ઉત્પન્ન કરનારા છે.

નાસમ્યકકૃતકારી સ્યાદપ્રમત્તઃ સદા ભવેત્ ।

કંટકોડપિ દિ દુશ્ચિન્ના વિકારં કુરુતે ચિરમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૬૦ ॥

અર્થઃ—કાઈ કાર્યનો આરંભ કરીને તેને પૂર્ણ કર્યા વિના ઉપરામ ન પામવું. હરેયાં પ્રમાદરહિત થવું. તુચ્છ કાંટા પણ અગામર રીતે કાઢવામાં ન આવે તો તે સાંભા કાળ સુધી વિકાર કરે છે.

આનુશંસ્યં પરો ધર્મઃ ક્ષમા ચ પરમં વલમ્ ।

આત્મજ્ઞાનં પરં જ્ઞાનં ન સત્યાદ્વિદ્યતે પરમ્ ॥

અર્થઃ—અહિંસા પરમ ધર્મ છે, ક્ષમા મોટું બલ છે, આત્મજ્ઞાન એ મોટું જ્ઞાન છે, તથા સત્યથી મોટી કોઈ વસ્તુ નથી.

સદ્ભાવેન હરેન્મિત્રં સદ્ભાવેન ચ વાન્ધવાન્ ।

સ્ત્રીમૃત્યૌ પ્રેમમાનામ્યાં દાક્ષિણ્યેનેતરં જનમ્ ॥

અર્થઃ—શુદ્ધ પ્રેમથી મિત્રને વશ કરવો, અને શુદ્ધ પ્રેમથી જ બંધુને પણ વશ કરવા. સ્ત્રી અને ભૂત્યને પ્રેમ અને માનથી વશ કરવાં. બાકી સર્વ મનુષ્યની સાથે અતુદ્દલ વર્તણૂક કરીને તેમને વશ કરવા.

દુષ્ટા માર્યા શઠં મિત્રં મૃત્યુચ્ચોત્તરદાયકઃ ।

સસર્પે ચ ગૃહે વાસો મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ॥ જા. ની. દ. અ. ૧, શ્લો. ૫ ॥

અર્થઃ—દુષ્ટ સ્વભાવવાળી સ્ત્રી, તથા શઠ મિત્ર, સાચો જવાબ દેનાર નોકર, તથા સર્પવાળા ઘરમાં રહેવું—એ મર્ત મૃત્યુનાં જ કારણ છે એમાં શંકા નથી. માટે તેં સર્વનો પરિત્યાગ કરવો એ શ્રેષ્ઠ છે.

સ્નાને જપે ચ હોમે ચ સ્વાધ્યાયે પિતૃતર્પણે ।

ગોદેવાતિથિપૂજાસુ નિરાલસ્યો ભવાનય ॥

સ્કાં ૫૦ સ્લો ૩, ધર્મ ૦ સ્લો ૩, અં ૧૧ શ્લો ૨૩ ॥

અર્થઃ—હે નિષ્પાપ ! સ્નાન કરવામાં, જપ કરવામાં, હોમ કરવામાં, અભ્યાસ કરવામાં, પિતૃતર્પણમાં, ગાય, દેવ અને અતિથિની સેવા કરવામાં, ઇત્યાદિ નિત્યકર્મ કરવામાં આલસ્ય ન રાખવું.

ક્રોધં દ્વેષં મયં જ્ઞાતં પૈશુન્યમસદાગ્રહમ્ ।

કૌટિલ્યં દંભમુદ્દેગં યત્નેન પરિવર્જयेત્ ॥

૧૧ ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—ક્રોધ, દ્વેષ, ભય, શકતા, સુગલી, ખોટા આગ્રહ, કુટિલતા, દંભ, ઉદ્દેગ, એ સર્વનો યતનપૂર્વક ત્યાગ કરો. વિશક્ષણ વેપ, ભાષા, આદિ વડે લોકોમાં પુન્યત્વશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાં પ્રયત્ન કરવો તથા લોકોની આગળ જપ ધ્યાનાદિને પ્રકટ કરવાં તે સર્વ દંભ રહેવાય છે.

અતિવિદ્યામતિશ્રદ્ધામતિપુણ્યમતિસ્મૃતિમ્ ।

અત્યુત્સાહમતિભ્રુયાતિમતિધૈર્યં ચ સાધય ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—અધિક વિદ્યા, અધિક શ્રદ્ધા, અધિક પુણ્ય, અધિક સ્મરણશક્તિ, અતિ ઉત્સાહ, સત્કર્મથી ઉત્પન્ન થતી અતિકીર્તિ અને અતિ ધૈર્ય સંપાદન કરો.

(“ અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ ” આ પ્રમાણે અહીં લાગુ પડતું નથી.)

સદ્વેપો ભવ પાસ્વંદે સરાગઃ સજ્જનેષુ ચ ।

દુર્વેધો ભવ દુર્મત્રે વધિરઃ પિશુનોક્તિષુ ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થઃ—ચાર મનુષ્ય મળીને કંઈ કાર્ય સંબંધી દુષ્ટ મંત્રણા કરી હોય તે ઉપર ધક્ક ન આપવું. અને ચાડી કરનાર ચાડી કરતો હોય ત્યારે બહેરા થવું, કોઈનું પાખંડ જોઈને આપણે ઉદાસીન રહેવું ઠીક છે એવું કેટલાક ભકતો કહે છે. પરંતુ એ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. સંન્યાસાશ્રમીને તો ઉપેક્ષા કરવી એ ધર્મ છે. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમી ઉપેક્ષા કરી શકતા નથી. તેમને તો પાખંડ દ્વેષ્યોગ્ય જ છે. પોતે દષ્ટ દેવામાં સમર્થ હોય તો દષ્ટ દેવો જોઈએ. નહિંતો રાજપુરૂષો પાસે દષ્ટ દેવરાવવો જોઈએ. નહિંતો ખીજનું પાખંડ છુપાવવાના પાપના ભાગી થવાય છે. પાપ કરવું, પાપ કરાવવું, પાપ કરવામાં સંમતિ આપવી, એ સર્વ પાપનું કારણ છે. સમર્થ મનુષ્યે પાપને જોઈને તેની ઉપેક્ષા કરવી તે પાપ કરવાની અનુમતિ દેવા બરાબર હોવાથી પાપ જ છે.

ધૂતૈ ચ્વંડં શઠં ક્રૂરં કિતવં ચપલં ચલમ્ ।

પતિતં નાસ્તિકં જિહ્વં દૂરતઃ પરિવર્જય ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—ધૂતૈ, કોથી (ચ્વંડ), શઠ, ક્રૂર, જુગારી (કિતવ), ચપળ, ખમ, પતિત, નાસ્તિક તથા ક્રુદ્ધિલ એમનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો, અર્થાત્ તેમનો સંગ કદાપિ ન કરવો.

આત્મપ્રશંસાં મા કાર્પીઃ પરિજ્ઞાતેક્ષિતો ભવ ।

ધને સર્વકુટુંબે ચ નાત્યાસક્તઃ સદા ભવ ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—પોતાની પ્રશંસા કદાપિ ન કરવી. ખીજની ખુખસુદા, વાણી, આદિ જોઈને તેમના અન્ધાકરણનો ભાવ જાણવાનું સામર્થ્ય સંપાદન કરો અર્થાત્ ઇસારા માત્રથી સામાના જાપને જાણવો જોઈએ. અને ધન તથા કુટુંબમાં બહુ આસક્તિ ન રાખવી.

પલ્યાઃ પતિવ્રતાયાશ્ચ જનન્યાઃ શ્વશુરસ્ય ચ ।

સતાં ગુરોશ્ચ વચને વિશ્વાસં કુરુ સર્વદા ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થઃ—પતિવ્રતા સ્ત્રીના, પોતાની માતાના, સસરાના, સત્ પુરૂષોના તથા સ્વાર્થ રહિત ગુરૂના વચનમાં વિશ્વાસ કરવો. તેમનાથી અન્યના વચન ઉપર બહુ પરીક્ષા કરીને વિશ્વાસ કરવો જોઈએ.

સત્કથાયાં સદાચારે સદ્ગતે ચ સદાગમે ।

ધર્માદિસંગ્રહે નિત્યં તૃષ્ણાં કુરુ મહામતે ॥

૧, ૨૨ ॥

અર્થ:—ધનાદિની તૃષ્ણા છોડીને પરમેશ્વર સંબધી સત્કથા શ્રવણ કરવામાં, સદાચારમાં, સત્યભાષણ, અહિંસા, આદિ સદ્ગતમાં, સત શાસ્ત્રનો વિચાર કરવામાં તથા ધર્મને સંગ્રહ કરવામાં હમેશા તૃષ્ણા રાખો.

માતાપિતૃભ્યાં ન કરોત કામાન્

વન્ધૂનશોકાન્ન કરોતિ યો વા ।

કીર્તિં દ્વિ વા નાર્જયતે ન માનં

નરઃ સ જાતોઽપિ મૃતોઽન્ન લોકે ॥

સ્કાં પું સ્વં ૧, કૌં સ્વં ૨, અં ૧૬ શ્લોં ૩ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય કદાપિ માતા પિતાને ઈષ્ટ પદાર્થ (જ્ઞાન) આપતો નથી, તથા પોતાના બન્ધુનું દુઃખ નિવારણ કરવાને કોઈ પ્રયત્ન કરતો નથી, અથવા ધર્મ દ્વારા કીર્તિ કે માન ઉત્પન્ન કરતો નથી, તે મનુષ્યને જીવતા જતાં આ જગતમાં મરેલા જેવો ગણવો. માટે મનુષ્યે માતા પિતાની સેવા કરવી તથા પોતાના બન્ધુને દુઃખથી નિવૃત્ત કરવા તથા ધર્મચિરણ દ્વારા કીર્તિ અને માન સંપાદન કરવા યોગ્ય છે.

કિમાદર્શન ચાન્ધસ્ય કિં યદૈર્ધૈક્ષ્યજીવિનઃ ।

કિં પુસ્તકેન મૂર્ક્ષસ્ય હસ્ત્રીકસ્ય ધનેન કિમ્ ॥

સ્કાં પું સ્વં ૩, વ્રં સ્વં ૩, અં ૧૪ શ્લોં ૩ ॥

અર્થ:—અન્ધ મનુષ્યને દર્પણનું કોઈ પ્રયોજન નથી. ભિક્ષુ માગીને જીવન ચલાવનારને રહેવાને ધરતું કોઈ પ્રયોજન નથી. મૂર્ખને પુસ્તકથી કોઈ પ્રયોજન નથી, અને જેને સ્ત્રી નથી તેને ધનનું કોઈ પ્રયોજન નથી. અર્થાત્ અંધાદિ દર્પણાદિની ઇચ્છા કરે તે તે મૂર્ખતાનું જ સ્વરૂપ છે.

સ્ત્રી વિનશ્યતિ ગર્વેણ તપઃ ક્રોધેન નશ્યતિ ।

ગાવો દૂરપચારેણ શૂદ્રાન્નેન દ્વિજોત્તમાઃ ॥

સ્કાં પું સ્વં ૫, રેવાં સ્વં ૩, અં ૮-૧૬ ॥

અર્થ:—રૂપાદિના ગર્વથી સ્ત્રીનો નાશ થાય છે, તપનો ક્રોધથી નાશ થાય છે-ક્રોધી ક્રોધને શાપ દષ્ટને તપનો નાશ કરી દે છે, માય માગની નજીકનું સ્થાન છોડીને જંગલમાં ચરવા જવાથી નાશ પામે છે, કેમકે વ્યાધાદિ પકડે અથવા ચોરાદિ લઈ જાય, અને આહાલુ લોભથી અસત ચક્રનું અન્ન વગેરેનો પ્રતિગ્રહ કરવાથી નષ્ટ થાય છે.

દ્વાવિમૌ કણ્ઠકૌ તીક્ષ્ણૌ શરીરપરિશોષિણૌ ।

યથાધનઃ કામયતે યથા કુપ્યત્યનીશ્વરઃ ॥ સ્કાં, પુ. સ્વ. ૬ અ. ૨૦૯-૩૩ ॥

અર્થ:—જે નિર્ધન મનુષ્ય ઘન વિના નાના પ્રકારનાં કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરે છે અને જે મનુષ્ય કોઈનો પણ સ્વામી ન હોવા છતાં ક્રોધ કરે છે, એ ઇચ્છા અને ક્રોધ આ બંનેના શરીરને સંક્રમી નાંખનાર બહુ ભારે તીક્ષ્ણ કાંટા જેવા છે અર્થાત્ તેમને તે ઇચ્છા અને ક્રોધનો કલેશ હમેશાં થયા કરે છે.

શ્વ:કાર્યમથ કુર્વીત પૂર્વાહ્ને ચાપરાહ્નિકમ્ ।

ન હિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ કૃતં વાસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ,, અ. ૨૬૬-૧૮ ॥

અર્થ:—આવતી કાલે કરવાનું હોય તે કાર્ય બને તો આજ જ કરવું જોઈએ, અને સાંજે કરવાનું હોય તે સવારમાં જ કરવું જોઈએ, કેમકે જ્યારે મૃત્યુનો સમય આવે છે ત્યારે “ આ મનુષ્યે આ કામ પૂર્ણ કર્યું છે કે નહીં ” તેના તે વિચાર કરવું નથી. માટે સતકર્મ કરવામાં મનુષ્યે વિલંબ કરવો યોગ્ય નથી.

નિન્દ્યા નીચાચ્ચ સંપત્તિર્વિપત્તિર્મહતા વરા ॥

અહો સદ્યઃ સતાં કોપશ્ચોપકારાય કલ્પતે ॥ત્ર.વૈ.પુ.ક.જ.સ્વ.પૂ.અ.૧૮૧લો.૧૨૫॥

અર્થ:—નીચ મનુષ્યનો આશ્રય લઇને સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો તે પણ નિન્દાને જ યોગ્ય છે, અને મહાન પુરુષનો આશ્રય કરતાં વિપત્તિ પણ આવે તોપણ તે શ્રેષ્ઠ છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે સત્પુરુષોનો કોપ ઉપકારક થઈ પડે છે.

ઉત્તમૈઃ સહ સાઙ્ગત્યં પષિડતૈઃ સહ સત્કથામ્ ।

અલુબ્ધૈઃ સહ મિત્રત્વં કુર્વાણો નાવસીદતિ ॥મ.ગ.પુ.આ.કા.અ.૧૦૮ ૧લો.૧૨॥

અર્થ:—ઉત્તમ સદાચારી મનુષ્યની સાથે સંગતિ કરવી યોગ્ય છે. વળી શાઓને જાણનાર વિદ્વાનોની સાથે ઇશ્વર સંબંધી ચર્ચા કરવી, અને નિર્લોભી મનુષ્યની સાથે મિત્રતા કરવી તે પ્રમાણે કરનાર નાશ પામતો નથી.

પરોઽપિ હિતવાન્વન્ધુરપ્યહિતઃ પરઃ ।

અહિતો વેહજો વ્યાધી હિતમારણ્યમૌપધમ્ ॥ ,, ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—શત્રુ હોય છતાં જો તે આપણું હિત કરતો હોય તો તેને બન્ધુ કહેવો. અને બન્ધુ હોવા છતાં આપણું અહિત કરતો હોય તો તેને શત્રુ જાણવો, કેમકે આપણા શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવા છતાં પણ રોગ અહિત જ હોય છે, અને જંગલમાં ઉત્પન્ન થયેલું હોવા છતાં પણ આપણે આપણું હિત જ કરે છે, માટે આપણું હિત કે અહિત કરનારને જોઈને બન્ધુ કે શત્રુ આદિ હોવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

ત્યજ દુર્જનસંસર્ગ મજ સાધુસમાગમમ્ ।

કુરુ પુણ્યમહોરાત્રં સ્મર નિત્યમનિત્યતામ્ ॥ ,, ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—જો સુખની ઇચ્છા રાખતા હો તો દુર્જનનો સંગ છોડો, સત્પુરુષોનો સમાગમ કરો, દિનરાત પુણ્ય કર્મ કરો, અને સંસારના પદાર્થોની અનિત્યતાનું સ્મરણ કરો જેથી તેમાં આસક્તિ ન થાય.

આપદર્થે ધનં રક્ષેદારાન્ રક્ષેદ્નૈરપિ ।

આત્માનં સતતં રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરપિ ॥

” અ. ૧૦૯-૧ ॥

અર્થ:—આપત્તિકાલમાં પોતાના નિર્વાહને માટે ધનની રક્ષા કરવી અર્થાત્ ધનને દુરપયોગ કરીને ઉડાવું નહીં, તથા ધનવડે પણ પોતાની સ્ત્રી પુત્રાદની રક્ષા કરવી અર્થાત્ તેમની રક્ષાને માટે સર્વ ધનનો પશુ ત્યાગ કરવો, અને ધન સ્ત્રી આદિ સર્વનો પશુ ત્યાગ કરીને પોતાની રક્ષા કરવી.

વરં હિ નરકે વાસો ન તુ દુશ્ચરિતે શુદ્ધે ।

નરકાત્ક્ષીયતે પાપં કુશ્વહાન્ન નિવર્તતે ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ:—નરકમાં રહેવું સારૂં, પરન્તુ દુરાચારવાળા ધરમાં રહેવું સારૂં નહીં. નરકના બોગથી પાપનો ક્ષય થાય છે, પરન્તુ દુરાચારવાળા ધરમાંથી તો પાપ નિવૃત્ત થતું જ નથી, અર્થાત્ તેવા ધરમાં રહેવાથી મનુષ્ય પાપથી નિવૃત્ત થતો નથી.

ચલ્લત્યેકેન પાદેન તિષ્ઠત્યેકેન વૃદ્ધિમાન્ ।

નાપરીક્ષ્ય પરં સ્થાનં પૂર્વમાયતનં ત્યજેત્ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—શુદ્ધિમાન્ પુરૂષ એક પાદને ટકાવીને પછી બીજા પગથી ચાલે છે અર્થાત્ એક પગને જાગ્યા વિના બીજો પગ ઉપાડતો નથી—એક સાથે અને પગથી ચાલતો નથી. માટે કોઈ સ્થાનમાં રહેતા હોય એ અથવા કોઈ સાધનથી શુભિકા ચાલતી હોય તો તેને હોડતા પહેલા બીજા સ્થાન અથવા ધધાની પરીક્ષા કરીને પછી જ પૂર્વ સ્થાન કે ધધાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તે વિના નહીં.

ત્વજેદ્દેશમસદ્ગૃહ્ણ વાસં સોપદ્રવં ત્યજેત્ ।

ત્પજેત્કૃપણરાજાનં મિત્રં માયામયં ત્યજેત્ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—દુરાચારીઓના દેશનો ત્યાગ કરવો; રહેવાના સ્થાનમાં કોઈ ઉપદ્રવ થતો હોય તો તેનો પશુ ત્યાગ કરવો જોઈએ; લોભી રાજાની સેવાનો પશુ ત્યાગ કરવો; અને કપટી મિત્રનો પશુ ત્યાગ કરવો. આ સર્વથી મનુષ્ય સુખી થતો નથી.

અર્થેન કિં કૃપણહસ્તગતેન પુત્રાં

જ્ઞાનેન કિં વહુહવાગ્રહસંકુલેન ।

રૂપેણ કિં ગુણપરાક્રમવર્જિતેન

મિત્રેણ કિં વ્યસનકાલપરાહ્મુસ્વેન ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—કોબી મનુષ્યના ધનથી મનુષ્યોને કોઈ પ્રયોજન નથી, જેનામાં અત્યંત હકામત છે તેના જ્ઞાનથી પણ કોઈ પ્રયોજન નથી, જેમાં કોઈ ગુણ કે પરાક્રમ નથી તેવા રૂપથી પણ કોઈને શો લાભ છે, અને કોઈ કષ્ટ આવે તે સમયે સહાય કરવા ખડો ન રહે એવા મિત્રનું પણ શું પ્રયોજન છે? ધન, જ્ઞાન, રૂપ ઇત્યાદિ ને ઉદારતા, સરલતા, ગુણ અને પરાક્રમ યુક્ત મનુષ્યમાં હોય તો જ શોભા આપે છે. અને મિત્રનું તો લક્ષ્ય જ એ છે કે વિપત્તિ સમયમાં સહાયતા કરવી. આપત્તિસમયમાં જે ચાલે હોય તે મિત્ર નથી.

અદૃષ્ટપૂર્વાં વહવઃ સહાયાઃ સર્વે પદસ્થસ્ય ભવન્તિ સ્નિગ્ધાઃ ।

અર્થેર્વિહીનસ્ય પદચ્યુતસ્ય ભવત્યકાલે સ્વજનોઽપિ શત્રુઃ ॥ ,, ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—આપણી પાસે ધન હોય અથવા સારી પદ્મી ઉપર હોય ત્યારે પહેલાં જેને કદાપિ દોષ ન હોય તેને મનુષ્ય પણ મિત્ર બને છે. અને જ્યારે ધન નષ્ટ થાય છે અથવા પદ્મી ઉપરથી દૂર થવાય છે ત્યારે સ્વજન પણ અકરમાત્ શત્રુ બની જાય છે.

આપત્સુ મિત્રં જાનીયાદ્રણે શૂરં રહઃશુચિમ્ ।

માર્યાં ચં વિભવે ક્ષીણે દુર્ભિક્ષે ચ પ્રિયાતિથિમ્ ॥ ,, ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—આપતિ કાલમાં જ મિત્રની પરીક્ષા થાય છે, શૂરવીરની પરીક્ષા યુદ્ધમાં થાય છે, એકાન્તમાં પવિત્ર મનુષ્યની પરીક્ષા થાય છે, અને ધનનો ક્ષય થયે પત્નીના પ્રેમની પરીક્ષા થાય છે, અને પ્રેમી અતિથિની પરીક્ષા દુઃકાલમાં માલમ પડે છે. અર્થાત્ કોઇ સમયે પુરૂષ કોઇને ત્યાં અતિથિ થઇને રહ્યો હોય અને તે દુર્ભિક્ષથી પીડાતો હોય તો તેને પ્રસંગે તેણે સહાય કરવી ઉચિત છે.

વૃક્ષં ક્ષીણફલં ત્યજન્તિ વિહગાઃ શુષ્કં સરઃ સારસા

નિર્દ્રવ્યં પુરુષં ત્યજન્તિ ગણિકા ઞ્રુષ્ટં નૃપં મન્ત્રિણઃ ।

પુષ્પં પર્યુષિતં ત્યજન્તિ મધુષા દગ્ધં વજાન્તં મૃગાઃ

સર્વઃ કાર્યવશાઞ્જનો હિ રમતે કસ્યાસ્તિ કો વલ્લભઃ ॥ ,, ॥ ૯ ॥

અર્થઃ—જે વૃક્ષના ફળ સમાપ્ત થઈ જાય છે તેને પક્ષીઓ પરિત્યાગ કરે છે, સૂકાઇ ગયેલા તલાવનો સારસાદિ જલચર પક્ષીઓ ત્યાગ કરે છે, વેશ્યા ધનહીન મનુષ્યનો ત્યાગ કરે છે, રાજ્યથી ભ્રષ્ટ થયેલા રાજાનો મંત્રીઓ ત્યાગ કરે છે, મદરહિત પુષ્પનો ભમરા ત્યાગ કરે છે, અને બળી ગયેલા વનનો મૃગો ત્યાગ કરે છે. પ્રાણી માત્ર પોતાના કાર્યને માટે જ ચેષ્ટા કરે છે. કોને કોણ પ્રિય છે? સર્વને પોત પોતાનો સ્વાર્થ પ્રિય છે.

લુબ્ધમર્થપ્રદાનેન શ્લાઘ્યમજ્જલિકર્મણા ।

મૂર્ખે છન્દાનુવૃત્ત્યા ચ યાયાતથ્યેન પઞ્ડિતમ્ ॥ ,, ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—લોભી મનુષ્યને ધન આપીને વશ કરી શકાય છે, આપણાથી મોટા અને પૂજ્ય મનુષ્ય, તેમની આગળ હાથ જોડવાથી વશ થાય છે, મૂર્ખને તેની ધ્રુષ્ટા અનુસાર વર્તવાથી વશ કરી શકાય છે, અને પંડિતને યથાર્થ વ્યવહારથી વશ કરી શકાય છે.

યસ્ય યસ્ય હિ યો ભાવસ્તસ્ય તસ્ય હિતં વદન્ ।

અનુપ્રવિશ્ય મેઘાવી ક્ષિપ્રમાત્મવશં નયેત્ ॥ ,, ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્યના અન્તઃકરણનો જેવો જેવો ભાવ છે તે બધીને તેને અનુસાર તેને હિત બોલી સર્વના અનુભવી થઈને સર્વને પોતાને વશ કરી લેવાય છે.

નદીનાં ચ નક્ષીનાં ચ શૃંગ્લીનાં શસ્ત્રપાણિનામ્ ।

વિશ્વાસો નૈવ કર્તવ્યઃ સ્ત્રીષુ રાજકુલેષુ ચ ॥ ,, ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—નદીનાં, નક્ષીનાં, શૃંગ્લીનાં, શસ્ત્રપાણિનાં, વિશ્વાસો નૈવ કર્તવ્યઃ સ્ત્રીષુ રાજકુલેષુ ચ ॥

અર્થ:—નદીનો, નખવાળાં પ્રાણીનો, શીંગડાં વાળાં ષત્રુનો, હાથમાં શસ્ત્રવાળા મનુષ્યનો, દુરાચારિણી સ્ત્રીનો, તથા રાજકુળનો વિશ્વાસ ન કરવો. નદીમાં કાંઈ વખતે પાણી આપશે તેની ખબર નથી, નદીને કિનારે રહેનારને સાવચેત રહેવું પડે છે. વળી નદી કેટલી ઉંડી છે તેની ખબર પડતી નથી. વગર જાણ્યે ઉતરે તો ફસાવાનો સંભવ છે. માટે નદીનો વિશ્વાસ ન કરવો.

અર્થનાશં મનસ્તાપં ગૃહે દુશ્ચરિતાનિ ચ ।

વચ્ચનં चापमानं च मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—પોતાના ધનનો નાશ, મનનું દુઃખ, પોતાના ધરમાંની દુરાચાર, આપણને કોઈએ હેતરપંડી કરી હોય તે અથવા કોઈએ અપમાન કર્યું હોય તે સર્વે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પ્રકટ ન કરે, કારણકે તે વાતો શત્રુના જાણવામાં આવે તો પ્રસંગ જોઈ હાનિ કરવાને તૈયાર થાય.

कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना को न पीडितः ।

केन न व्यसनं प्राप्तं श्रियः कस्य निरन्तराः ॥

” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—કોના કુલમાં દોષ નથી? અર્થાત્ સર્વના કુલમાં કાંઈ ને કાંઈ દોષ હોય છે. અને રોગથી કોણુ પીડાયો નથી? અર્થાત્ સર્વને રોગની પીડા થાય છે. અને આપત્તિ (વ્યસન) કોને પ્રાપ્ત થઈ નથી? અર્થાત્ સર્વને પ્રાપ્ત થઈ છે. અને લક્ષ્મી કોની નિરન્તર રહેલી છે? અર્થાત્ સર્વની નાથ પામે છે.

कोऽर्थं प्राप्य न गर्वितो भुवि नरः कस्यापदो नागताः

स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः ।

कः कालस्य न गोचरान्तरगतः कोऽर्थी गतो गौरवम्

को वा दुर्जनवागुरानिपत्तितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥

” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—આ જગતમાં ધન પ્રાપ્ત કરીને ગર્વિત ન થયો હોય એવો કોણુ છે? અર્થાત્ કોઈ નહીં. કોઈ એક દુર્લભ વિવેકી મનુષ્ય જ ગર્વ વિના રહી જાય છે. અને આપત્તિ કોને પ્રાપ્ત નથી થઈ? અર્થાત્ સર્વને આવે છે. સ્ત્રીથી જેનું મન ખરિડત ન થયું હોય એવો કોણુ છે? એવો મનુષ્ય કોઈ એક અત્યન્ત દુર્લભ છે. રાજાને કોણુ પ્રિય હોય છે? અર્થાત્ કોઈ નહીં. કાલ(કાલ)ને અર્ધીન કોણુ નથી થયો? અર્થાત્ સર્વ કોઈ મરે છે. યાચના કરનાર કોણુ ગૌરવને પ્રાપ્ત થયો છે? અર્થાત્ યાચક હમેશાં હલકો જ રહે છે. અને દુર્જનની જાણ(વાગુરા)માં ફસાયલો કોણુ પોતાનો સમય આનન્દમાં કાઢે છે? અર્થાત્ તેવો મનુષ્ય અવશ્ય દુઃખી જ થાય છે.

यस्मिन्देशे न सन्मानं न प्रीतिर्न च वान्धवाः !

न च वद्यागमः कश्चित्तं देशं परिवर्जयेत् ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—જે દેશમાં આપણું સન્માન ન થતું હોય, કોઈની સાથે પ્રીતિ ન હોય, કોઈ ખન્ધુ પણુ ન હોય, તેમ વિદ્યાગમ પણુ થતો ન હોય, તે દેશનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

તસ્કરસ્ય વધો દણ્ડઃ કુમિત્રસ્યાલ્પભાષણમ્ ।

પૃથક્શલ્યાન્તુ નારીણાં વાહ્યણસ્યાનિમન્ત્રણા ॥

,, ॥ ૩૦ ॥ ✓

અર્થઃ—ચોરનો વધ કરવો તે તેનો દણ્ડ છે, કુમિત્રની સાથે અલ્પ ભાષણ કરવું તે તેનો દણ્ડ છે, સ્ત્રીને પૃથક્ શલ્યા આપવી તે તેનો દણ્ડ છે, અને યજ્ઞાદિ પ્રસંગમાં નિમન્ત્રણ ન આપવું તે વાહ્યણનો દણ્ડ છે.

શનૈર્વિદ્યા શનૈર્થ્યાઃ શનૈઃ પર્વતમારુહેત્ ।

શનૈઃ કામં ચ ધર્મં ચ પૃષ્ઠૈતાનિ શનૈઃ શનૈઃ ॥

,, ॥ ૪૬ ॥ ✓

અર્થઃ—વિદ્યા ભણવી, ધન સંપાદન કરવું, પર્વત ઉપર ચઢવું, કાર્યોની સિદ્ધિ તથા ધર્મ સંપાદન કરવો—એ સર્વ ધીમે ધીમે કરવું.

યે ઘાલભાવાન્ન પઠન્તિ વિદ્યાં યે યૌવનસ્થા હ્યધનાત્મદારાઃ ।

તે શોચનીયા इह जीवलोके मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ,, ॥ ૪૮ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય બાલ્યાવસ્થામાં વિદ્યાનું અધ્યયન કરતો નથી, અને જે યુવાન હોવા છતાં ધન અને સ્ત્રી રહિત છે, તે લોક આ જગતમાં શોક કરવા યોગ્ય છે. તેઓ મનુષ્ય રૂપે મૃગ જ છે.

આકારૈરિદ્ઙ્ગિતૈર્ગત્યા ચેષ્ટયા ભાષિતેન ચ ।

નેત્રવકત્રવિકારાભ્યાં લક્ષ્યતેઽન્તર્ગતં મનઃ ॥

,, ॥ ૫૨ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યોના મુખાદિની આકૃતિથી, તથા તેમની નાના પ્રકારની ચેષ્ટાથી, તથા તેમના ભાષણથી, તથા તત્કાલ યતા નેત્ર અને મુખના વિકારથી મનની અંદરનો ભાવ જાણી શકાય છે.

અનૂક્તમપ્યૂહતિ પળિહતો જનઃ પરેદ્ઙ્ગિતજ્ઞાનફલા હિ વુદ્ધયઃ ।

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते ह्याश्च नागाश्च वहन्ति दर्शितम् ॥ ,, ॥ ૫૩ ॥

અર્થઃ—વિવેકશુદ્ધિ વાળા પવિત્ર લોક નહીં કહેલી વાતને પણ વિચારથી જાણી લે છે. ખીજના ધસારા માત્રથી સમજી જવું તે શુદ્ધિનું જ ફલ છે. કહેલી વાત તો પશુ પણ સમજે છે, જેમકે બતાવેલે રસ્તે અશ્વ અને હાથી પણ જાય છે.

यो ध्रुवाणि परित्यज्य ह्यध्रुवाणि निषेवते ।

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति ह्यध્રુवं नष्टमेव च ॥મ. ગ. પુ. આ. કા. અ. ૧૧૦ જ્ઞો. ૧॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનો પરિત્યાગ કરીને ખીજ અપ્રાપ્ત વસ્તુને પ્રદણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેની પાસેની વસ્તુ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને અધ્રુવ વસ્તુ તો નષ્ટ જ છે અર્થાત્ તે મળવાની નથી. માટે પોતાની પાસેની તૈયાર વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી અન્ય વસ્તુને માટે પ્રયત્ન કરવા જતાં વિચાર કરવો જોઈએ.

अर्थेनापि ह किं तेन यस्यानर्थं तु संगतिः ।

को हि नाम शिखाजातं पन्नगस्य मणिं हरेत् ॥

,, ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જેને અનર્થ કરવામાં પ્રીતિ છે તેને ધનનું શું પ્રયોજન છે? સર્પના (મણિ હોવા છતાં પણ તેને લેવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી, તેથી તે મણિ કોઈના કે નથી. તેવી રીતે અનર્થ કરનારની પાસેનું ધન પણ સદુપયોગમાં આવવાનું નથી.

હવિર્દુષ્ટકુલાદ્ગ્રાહ્યં વાલાદપિ સુમાપિતમ્ ।

અમેધ્યાત્કાશ્ચન્નં ગ્રાહ્યં સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—હવિ અર્થાત્ ધી, દુષ, આદિ વસ્તુ દુષ્ટ કુલવાળા (શત્રુદિ)ની પણ પ્રહણ કરવું. નીતિ અને ધર્મયુક્ત વાણી બાલકની હોય તોપણ તે પ્રહણ મલિન પદાર્થમાંથી પણ સુવર્ણને પ્રહણ કરવું અને શુભવાળી સ્ત્રી (સ્ત્રીરત્ન) નીચે હોય તોપણ તેનું પ્રહણ કરવું. (આ ધર્માર્થ નથી, પરન્તુ રતિમાત્રને માટે) છે. વિશેષ વિવાહ નિરૂપણમાં જોવો).

યસ્ય ન જ્ઞાયતે શીલં ન કુલં ન ચ સંત્રયઃ ।

ન તેન સંગર્તિ કુર્યાદિત્યુવાચ વૃહસ્પતિઃ ॥ પં. ત. તં. ૪ સ્લો. ૧૯ ॥

અર્થ:—જેનો સ્વભાવ બાણુવામાં નથી, જેનું કુલ તેમ રહેવાનું સ્થાન પણ બાણુ નથી, તેની સાથે કદાપિ સંગ કરવો નહીં એવું બૃહસ્પતિનું વચન છે.

કલહાન્તાનિ હર્મ્યાણિ કુવાક્યાન્તં ચ સૌહૃદમ્ ।

કુરાજાન્તાનિ રાષ્ટ્રાણિ કુકર્માન્તં યજ્ઞો નૃણામ્ ॥ પં. ત. ત. ૫ સ્લો. ૭૬

અર્થ:—ત્યાં સુધી બાઈ વગેરેમાં કલહ શરૂ થતો નથી, ત્યાં સુધી ધરતું કે આંખર, વગેરે ઠીક રહે છે. કલહ શરૂ થતાં સર્વ નાશ પામે છે. મિત્રની સાથેની વાતચીત જે પણ કટુ વચન બોલવામાં આવે તે જ પગથી મિત્રતાનો નાશ થાય છે. રાજા પોતા ધર્મનું સાર પ્રગટું પાલન ન કરતાં કુમાર્ગે જાય તો રાજ્યનો નાશ થાય છે. અને મનુષ્ય કાર્તિ કુર્કર્મ કરતાં નષ્ટ થાય છે અર્થાત્ એકવાર પણ કુર્કર્મ કરવામાં આવે તો ફરી કે રહેતી નથી.

વિવાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યમમેધ્યાદપિ કાશ્ચનમ્ ।

નીચાદપ્યુત્તમાં વિદ્યાં સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥ મ.ગ.પુ.આ.કા.અ. ૧૧૦-

અર્થ:—વિવાદમાંથી પણ જે અમૃત મળતું હોય તો તે લેવું. મલિન પદાર્થ પણ સુવર્ણ લેવું. નીચની પાસેથી પણ ઉત્તમ વિદ્યા લેવી. અને ઉત્તમ શુભવાળી સ્ત્રી કુલમાંથી પણ પ્રહણ કરવી.

કુલુમસ્તવકસ્યેવ દ્વે ગતી તુ મનસ્વિનઃ ।

મૂર્ધ્નિ વા સર્વલોકાનાં શીર્ષતઃ પતિતો વને ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—ગભીર મનવાળા વિદ્વાન મનુષ્ય તથા સુંદર પુષ્પ એ બનેલી બે ગતિ છે. યોગ્ય મનુષ્ય કાં તો સર્વનો શિરતાળ થઈને રહેશે અથવા વનમાં જઈને તપ કાલ નિર્ભ્રમન કરશે, કોઈનો શુભામ નહીં બને, અને અનીતિને પણ સહન નહીં કરે. રીતે સુગન્ધીવાળું પુષ્પ પણ કોઈ સારા મનુષ્યના હાથમાં આવ્યું તો તેને શિર પર ઘા કરશે, નહિતો વનમાં જ્યાં ઉતર્યો થયું છે ત્યાં જ પડી નાશ પામશે.

न सदश्वः कशाघातं सिंहो न गजगर्जितम् ।

वीरो वा परनिर्दिष्टं न सहेज्जीमनिःस्वनम् ॥ ” ॥ १७ ॥

अर्थः—साशे घोडा आणुको मार सहन करी शकतो नथी. सिंह हाथीना गर्जनने सहन करी शके नहो. तेमज्ज वीर पुश्य भीज्जती लयंकर गर्जनाने पश्य सहन करी शकतो नथी.

शत्रोरपत्यानि प्रियंवदानि नोपेक्षितव्यानि बुधैर्मनुष्यैः ।

तान्येव कालेषु विपत्कराणि विपस्य पात्राण्यपि दारुणानि ॥ , ॥ २० ॥

अर्थः—शत्रुनां मतान कदापि प्रिय वाणी भोवतां होय तोपश्य तेमनो विश्वास करवो नहो. कालान्तरमां तेजो न आपत्तिनुं करवुं जनवा संभव छे, केमके विप लरेला पात्रमां विप न होय तोपश्य ते पात्र दारुणुं (लयंकर) छे, तेमा रहेलो विपनो बेश पश्य मारवाने माटे अडु छे.

धनप्रयोगकार्येषु तथा विद्यागमेषु च ।

आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा भवेत् ॥ ” ॥ २५ ॥

अर्थः—धननो प्रयोग करवामां अर्थात् धननी लेखुहेखु करवामां, तथा विद्या शिक्षा-वामां, तथा भोजन संबंधी तथा अन्य व्यवहारमां शरमने छोडीने वर्तवुं नोभय.

लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं दानशीलता ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते न तत्र दिवसं वसेत् ॥ ” ॥ २७ ॥

अर्थः—जे स्थानमां लोकयात्रा (श्रवणनिर्वाह)नुं साधन न होय, तथा जे लोकमां अनुचित व्यवहार करतां लय न होय अथवा लज्ज न होय, तथा ज्यां कांछ कुशलता नथी तथा ज्यां दानशील स्वभाव नथी, तेवा स्थानमां के लोकमां विवेकी अनुष्ये अके दिवस पश्य न रहेवुं.

कालविच्छ्रोत्रियो राजा नदी साधुश्च पञ्चमः ।

एते यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥ ” ॥ २८ ॥

अर्थः—ज्योतिषी (कालवित्) तथा वेदपाठा (श्रोत्रिय) तथा राजा तथा नदी अने सत्पुश्य (साधु) अे पांय ज्यां नथी त्यां रहेवुं नहो. वैदिक धर्मने अनुसार संपूर्ण पुश्य कर्म तथा संस्कार आदि कर्म पुश्य काल तथा तिथिमां करवानो नियम छे. ते अताववाने माटे ज्योतिषीनी नर छे. विद्वान् न होय तो, उपदेश नहो होवाना कारवुथी धर्म संबंधी संशयोने दूर करवामां उरकत आववानो संभव छे. राजा न होय तो प्रज उच्छृं-अल थरो. तेनी मध्यमां रहेवाथी नर विक्षेपनुं कारवु थरो. साधु पुश्यनुं प्रयोजन पहेलां कहेवामां आवुं छे. पूर्वां कालमां स्नान माटे नदीने उत्तम गयुता हुता, ते कावथी नदीने भीज्ज मारनी साथे जखुवावी छे.

मातृवत्परदारेषु परद्रव्येषु लोष्टवत् ।

आत्मवत्सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥म. ग. पु. आ. का. अ. १११-५॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પારકી સ્ત્રીને માતા સમાન ગણે છે, બીજાના ધનને માટી સમાન ગણે છે, અને સર્વ પ્રાણીને પોતાની સમાન ગણે છે; તે જ પશ્ચિત છે.

ત્યજન્તિ મિત્રાણિ ધનૈર્વિહીનં પુત્રાથ દારાથ સુહૃજ્જનાથ ।

તે ચાર્યવન્તં પુનરાશ્રયન્તિ વ્યર્થો હિ લોકે પુરુપસ્ય વન્ધુઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—ધન રહિત થયેલા મનુષ્યનો મિત્ર, પુત્ર, સ્ત્રી અને બન્ધુવર્ગ ત્યાગ કરે છે. અને ત્યારે તે ધનવાન થાય છે, ત્યારે તેઓ તેનો ફરી આશ્રય કરે છે. માટે મનુષ્યને બન્ધુ આદિ સર્વ વ્યર્થ છે. સર્વ કોઈ ધનના બન્ધુ થાય છે. વળી—

ઉદ્યોગં સાહસં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ પરાક્રમઃ ।

પદ્ધિયો યસ્ય ઉત્સાહસ્તસ્ય દેવોઽપિ શંકતે ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—ઉદ્યોગ, સાહસ, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ તથા પરાક્રમ એ ૭ પ્રકારનો જેનો ઉત્સાહ છે તેની દેવતા લોક પણ શંકા કરે છે.

યથા ચતુર્ભિઃ કનકં પરીક્ષ્યતે નિકર્પણચ્છેદનતાપતાદનૈઃ ।

તથા ચતુર્ભિર્ભૂતકં પરીક્ષયેદ્ભૂતેન શીલેન કુલેન કર્મણા ॥

મં ગં પું આં કાં બં ૧૧૨ શ્લો ૩ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સુવર્ણની પરીક્ષા કરોટી ઉપર ધસીને તથા કાપીને તથા અગ્નિમાં તપાવીને તથા હથોડાથી ટીપીને—એ રીતે ચાર પ્રકારે કરવામાં આવે છે; તેવી રીતે સેવક આદિની પરીક્ષા સત્ત્વ બાપણ તથા સ્વભાવ તથા કુલ તથા કર્મ—એ ચાર નોંધને કરવી નોંધએ.

કેચિન્મૃગમુલા વ્યાધ્રાઃ કેચિદ્વ્યાધ્રમુલા મૃગાઃ ।

તત્સ્વરૂપાપરિજ્ઞાને દ્યવિશ્વાસઃ પદે પદે ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—કોઈ વ્યાધ્ર મૃગના જેવા મુખવાળા હોય છે, અને કોઈ મૃગ વ્યાધ્રના જેવા મુખવાળા હોય છે. તેમનું યથાર્થ સ્વરૂપ નહીં જાણવાથી પગલે પગલે શંકા થવાનો સંભવ છે. તેવી રીતે મનુષ્યનો યથાર્થ સ્વભાવ જાણવામાં ન હોય તો શંકા થવાનો સંભવ છે. માટે પરીક્ષા કરીને જાણવો નોંધએ.

છલેન મિત્રં કલુપેણ ધર્મં પરોપતાપેન સમૃદ્ધિભાવમ્ ।

મુસેન વિદ્યાં પુરુપેણ નારોં વાઠ્ઠન્તિ ચે વૈ ન ચ પશ્ચિતાસ્તે ॥

મં ગં પું આં કાં બં ૧૧૪-૧૯ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય છલ વડે મિત્ર સંપાદન કરવા માગે છે, પાપ વડે ધર્મ સંપાદન કરવા માગે છે, બીજાને કુખ દષ્ટને ધન કમાવા માગે છે, મુખથી વદ્યા બલુવા માગે છે, પતિપત્ન્યાના મુખ ન હોવા છતાં જે પુરુષ માત્ર હોવાના કારણથી સ્ત્રીની ધૈર્ય કરે છે, તેમને કોઈ શુદ્ધિમાત્ર સમગ્રનું નથી.

વિપં ગોષ્ઠી દરિદ્રસ્ય વૃદ્ધસ્ય તદ્દણી વિપમ્ ।

વિપં કુશિક્ષિતા વિદ્યા અજીર્ણે ભોજનં વિપમ્ ॥

૨૬ ॥

અર્થ:—દરિદ્રને માટે સભા વિષ સમાન છે, વૃદ્ધને સુવાન સ્ત્રી વિષ સમાન છે, બરાબર નહીં બહુચાલી વિદ્યા વિષ સમાન છે, અને અજ્ઞ્યું થયું હોય ત્યારે ભોજન વિષ સમાન છે.

અત્યમ્બુપાનં કઠિનાશનં ઘાતુક્ષયો વેગવિધારણં ચ ।

દિવાશયો જાગરણં ચ રાત્રૌ પઙ્કઠિર્નરાણાં નિવસન્તિ રોગાઃ ॥ ,, ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—બહુ જળ પીવું, તથા પચવામાં મુશ્કેલ પડે તેવી કઠણ વસ્તુ ખાવી, ઘાતુ ક્ષય થાય તેવી વ્યવહાર કરવો, મલમૂલાદિના વેગને રોકવો, દિવસે સૂઈ રહેવું અને રાત્રે જાગવું—એ છ કારણથી શરીરમાં રોગ ધર કરે છે.

વાલાતપશ્ચાપ્યતિમૈથુનં ચ શ્મશાનધૂમઃ કરતાપનં ચ ।

રજસ્વલાવક્રત્રિરીક્ષણં ચ સુદીર્ઘમાયુર્નનુ કર્પયેચ ॥ ,, ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—પ્રાતઃકાલના સૂઈતો તાપ, અતિ મૈથુન, બળતા મડદાનો ધૂમ, તથા હાથને શેકવા તે, તથા રજસ્વલા સ્ત્રીનું મુખ જોવું વગેરે, એ સર્વ દીર્ઘ આયુની હાનિ કરતા છે.

एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ।

कुलं पुरुषसिंहेन चन्द्रेण गगनं यथा ॥ ,, ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—જેમ એક જ ચંદ્રમાથી સર્વ આકાશ પ્રકાશિત થાય છે, તેમ એક જ સુપુત્ર અર્થાત્ વિદ્યાયુક્ત શુદ્ધિમાન પુત્રપત્રેથી કુલની કીર્તિ થાય છે.

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।

वनं सुवासितं सर्वं सुपुत्रेण कुलं तथा ॥ ,, ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—જેથી રીતે પુષ્પિત થયેલા એક જ વૃક્ષથી સંપૂર્ણ વન સુગન્ધીદાર થાય છે, તેવી રીતે એક સુપુત્રથી સંપૂર્ણ કુલ કીર્તિમાન થાય છે.

परान्नं च परस्वं च परशय्या परस्त्रियः ।

परवेश्मनिवासश्च शक्रस्यापि हरेच्छियम् ॥મ. ગ. પુ. આ. કા. જ. ૧૧૫-૫॥

અર્થ:—પારકું અન્ન, પારકું ધન, પારકી શય્યા, પારકી સ્ત્રીઓ અને પારકા ઘરમાં નિવાસ—એ સર્વ ધન્દની પણ લક્ષ્મીનું હરણ કરી લે છે.

एकोऽपि गुणवान्पुत्रो निर्गुणेन ज्ञातेन किम् ।

चन्द्रो हन्ति तमास्येको न च ज्योतिःसहस्रकम् ॥મ.ગ.પુ.આ.કા.જ. ૧૧૪-૫॥

અર્થ:—ગુણવાન પુત્ર એક પણ સર્વ કુદનો ઉદ્ધાર કરી દે છે, નિર્ગુણ સો પુત્ર હોય તોપણ કાંઈ પ્રયોજન નથી. ચન્દ્રમા એક જ છતાં સર્વ અન્ધકારને દૂર કરે છે, અને નક્ષત્ર એક હજાર પણ તેમ કરી શકતાં નથી.

लालयेत्पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु पौडशे वर्षे पुत्रान्मित्रवदाचरेत् ॥ ,, ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—પાંચ વર્ષ લાલચે ત્રણ વર્ષ તાડવે ત્યારબાદ પોષ્ટક વર્ષે પુત્રાન્મિત્રવદાચરેત્ ॥

અર્થ:—પુત્રને પાંચ વર્ષની ઉંમર થતા સુધી લાડ લડાવવા, અને પાંચમા વર્ષથી પદરમા વર્ષ સુધીનાં દશ વર્ષ સુધી તેને તાડન કરવું યોગ્ય છે. તે પછી એટલે સોળ વર્ષની ઉંમરનો થાય ત્યારથી તેની સાથે મિત્ર તુલ્ય આચરણ કરવું જોઈએ.

અધમાઃ કલિમિચ્છન્તિ સન્ધિમિચ્છન્તિ મધ્યમાઃ ।

ઉત્તમા માનમિચ્છન્તિ માનો હિ મહતાં ધનમ્ ॥મ.ગ.પુ.આ.ક્રા.બ. ૧૧૫-૧૧૬॥

અર્થ:—અધમ લોક કલહની ઇચ્છા કરે છે, મધ્યમ લોક સન્ધિની ઇચ્છા કરે છે, અને ઉત્તમ લોક માનની ઇચ્છા કરે છે. મહાન્ પુરુષોનું માન જ મોટું ધન છે, માટે શુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે માનની હાનિ યાચ એવું કાર્ય નહીં કરવું જોઈએ. પરંતુ માનની ઇચ્છા રાખવી એવો ભાવ નથી.

અધમા ધનમિચ્છન્તિ ધનમાનો હિ મધ્યમાઃ ।

ઉત્તમા માનમિચ્છન્તિ માનો હિ મહતાં ધનમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—અધમ મનુષ્ય ધનની ઇચ્છા કરે છે. મધ્યમ મનુષ્ય ધન તથા માન બંનેની ઇચ્છા કરે છે. અને ઉત્તમ મનુષ્ય માનની ઇચ્છા કરે છે. માન જ મહાન્ પુરુષોનું ધન છે.

વણિકપ્રમાદી ભૂતકથ માની ભિક્ષુર્વિલાસી લ્પનશ્ચ કામી ।

વરાહના ચાપ્રિયવાદિની ચ ન તે ચ કર્માણિ સમારભન્તે ॥ ૧૧ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મદી વૈશ્ય અર્થાત્ ખેતી, વ્યાપાર આદિ પોતાના કર્મમાં તત્પર ન રહેનાર વૈશ્ય, માની સેવક, મોજ શોખ કરનાર ભિક્ષુક, નાના પ્રકારની ઇચ્છા કરનાર ધનહીન (દરિદ્ર) મનુષ્ય તથા પતિને અપ્રિય બોલનારી સ્ત્રી-એ લોક કોઇ પણ ઉત્તમ કર્મ દ્વારા સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી.

દાતા દરિદ્રઃ કૃપણોઽર્થયુક્તઃ પુત્રોઽવિધેયઃ કુજનસ્ય સેવા ।

પરોપકારેષુ નરસ્ય મૃત્યુઃ પ્રજાપતેર્દુશ્ચરિતાનિ પશ્ય ॥ ૧૧ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—દાનશીલ પુરુષની દરિદ્રતા, કૃપણની પાસે અલુ ધન હોવું, પુત્ર પાતાને આગ્રહારી ન હોવો, સારા મનુષ્યને ખોટા મનુષ્યની સેવા કરવી પડે, અને પરોપકારી હોય તેવું મૃત્યુ થવું-એ પાંચ પ્રજાપતિના દુશ્ચરિત છે અર્થાત્ પ્રજાપતિની સૃષ્ટિમાં આ પાંચ વિપરીત જોવામાં આવે છે.

કાન્તાવિયોગઃ સ્વજનાપમાનમૃણસ્ય શોષ કુજનસ્ય સેવા ।

દારિદ્ર્યભાવાદ્દિમુલ્લં ચ મિત્રં વિનાગ્નિના પશ્ય દહન્તિ તીવ્રાઃ ॥ ૧૧ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—પત્નીને વિયોગ, આપણા સ્વજનથી આપણું અપમાન, માથે દેવું રહેવું, કુલહીન મનુષ્યની સેવા અને દારિદ્ર્ય આવતાં પ્રિય મિત્રવું વિમુખ થવું-એ પાંચ અશ્લિ વિના શરીરને જલાષી દે છે.

વશ્યશ્ચ પુત્રોઽર્થકરો ચ વિદ્યા અરોગિતા સજ્જનસંગતિશ્ચ ।

ઈષ્ટા ચ માર્યા વશવર્તિની ચ દુઃખસ્ય મૂલોદ્ધરણાનિ પશ્ય ॥ ૧૧ ॥ ૨૦ ॥

अर्थः—आज्ञाकारी पुत्र, इण आपनारी सद्धिदा, शरीरनी आरोग्यता, संन्यनने सभागम अने आज्ञा माननारी प्रिय पत्नी अे पांय दुःअना भूणने उण्डनारां छे.

अभ्रच्छाया खले प्रीतिः परनारीषु संगतिः ।

पञ्चैते ह्यस्थिरा भावा यौवनानि धनानि च ॥ ,, ॥ २५ ॥

अर्थः—राष्ट्रणी छाया, अल पुइपनी प्रीति, परस्त्री साथे सभागम, यौवन, अने धन—अे पांय अस्थिर छे, स्थिर रहेता नथी.

यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-

र्विज्ञानविक्रमयशोभिरभयमानैः ।

तन्नाम जीवितमिति प्रचदन्ति तज्ज्ञाः

काकोऽपि जीवति चिरं च वलिं च भुंक्ते ॥ ,, ॥ ३३ ॥

अर्थः—ने मनुष्य विज्ञान, पराक्रम अने श्रुति वडे, तथा मान अंग थया विना प्याति प्राप्त करीने अेक क्षण पणु अवे तेनु न नाम अवन छे अेम ते वातने न्णुनार बुद्धिमान् मनुष्यो डहे छे. कागडे पणु काष्ठ आइमां आपेवा पिपडनु अन्न आदि पाछने क्षण अवे छे. माटे मान, पराक्रम, श्रुति, आदि विनानु क्षण अवन पणु कागडानी पेटे तु=छं छे.

किं जीवितेन धनमानविवर्जितेन मित्रेण किं भवति भीतिसंशंकितेन ।

सिंहव्रतं चरेत् गच्छत मा विपादं काकोऽपि जीवति चिरं च वलिं च भुंक्ते ॥

,,

॥ ३४ ॥

अर्थः—धन तथा मानथी रहित अवननुं कांछ प्रयोजन नथी. नेनो हनेशां डर अने शंका होय अेवा मित्रनुं शुं प्रयोजन छे? अर्थात् कांछ न नही. आ नगतमां सिंहेना व्रतथी रहेवुं न्नेछअे. सिंहेने पोताना पराक्रमथी मरेवा ब्राह्मिने आवानु व्रत छे, मरेवा मडहाने आवानु व्रत नथी. माटे सिंहेनी पेटे मनुष्ये पणु पोताना पराक्रमथी अवन यथावतुं न्नेछअे, भीमनी कमाछथी अवन यथावतुं नही, अने कदापि विधाइ करवा नही. कागडे पणु कांछ पणु पराक्रम विना मइतनुं अलि पाछने क्षण अवतो रहे छे. अेवा अवननी कांछ किंमत नथी.

यो नात्मनीह न गुरौ न च भृत्यवर्गं

दीने दयां न कुरुते न च मित्रकार्ये ।

किं तस्य जीवितफलेन मनुष्यलोके

काकोऽपि जीवति चिरं च वलिं च भुंक्ते ॥ ,, ॥ ३५ ॥

अर्थः—ने मनुष्य पोताना उपर काष्ठ दया करतो नथी अर्थात् पोताना कल्याणने माटे कांछ धर्मावरणु करतो नथी, अथवा ने पोतानी माता, पिता, पुइ आदिनी सेवा करतो नथी, अने नेणु पोताना सेवका उपर काष्ठ उपकार करीं नथी, अथवा ने दुःअी उपर दया करतो नथी, अथवा मित्रनुं कांछ काम करतो नथी, अेवा मनुष्यने अवनानुं शुं

પ્રયોજન છે ? કાગડો પણ અહુ સમય સુધી જીવે છે, છતાં તેનું જીવન હરામનું બલિ ખાધને જ ચાલે છે. માટે એવા મનુષ્યનું જીવન કાગડાના જીવન કરતાં વિશેષ નથી.

અન્નચ્છાયા તૃણાદયિર્નીચિસેવા પથો જલમ્ ।

વેશ્યારાગઃ સ્વલ્લે પ્રીતિઃ પદેતૈ વુદ્વુદોપમાઃ ॥ ,, ॥ ૩૯ ॥

અર્થઃ—વાદ્યળતી છાયા, ઘાસનો અગ્નિ, નીચની સેવા, માર્ગનું જલ, વેશ્યાની પ્રીતિ, તથા ખળ મનુષ્યની પ્રીતિ—એ જ જલના શુદ્ધશુદ્ધ સમાન થોડી વાર રહેતારાં છે.

અવલસ્ય વલં રાજા વાલસ્ય રુદિતં વલમ્ ।

વલં મૂર્લ્લસ્ય મૌનં હિ તસ્કરસ્યાનૃતં વલમ્ ॥ ,, ॥ ૪૧ ॥

અર્થઃ—નિર્બલ મનુષ્યનું બલ રાજા છે, બાળકનું બલ રૂદન છે, મૂર્ખનું બલ મૌન છે, અને ચોરનું બલ શૂંઠ છે.

ન સા સભા યત્ર ન સન્તિ વૃદ્ધા

વૃદ્ધા ન તૈ યે ન વદન્તિ ધર્મમ્ ।

ધર્મઃ સ નો યત્ર ન સત્યમસ્તિ

નૈતત્સત્યં ચ્છલેનાનુવિદ્મ્ ॥ ,, ॥ ૫૨ ॥

અર્થઃ—જે સભામાં કોઈ વૃદ્ધ ન હોય એ સભા નથી, અને જે ધર્મ કહેતો નથી તે વૃદ્ધ ન કહેવાય, અને જેમાં સત્ય નથી તે ધર્મ નહીં, અને જે છલયુક્ત છે તે સત્ય નહીં.

તદ્વૃજ્યતે યદ્દ્વિજમુક્તશેપં સ વુદ્ધિમાન્યો ન કરોતિ પાપમ્ ।

તત્સૌહૃદં યત્ક્રિયતે પરોક્ષે દંભૈર્વિના યત્ક્રિયતે સ ધર્મઃ ॥ ,, ॥ ૫૩ ॥

અર્થઃ—અતિથિ આદિને જમાડીને જે ખાવામાં આવે તેનું જ નામ ખરૂં બોજન છે. જે પાપ કરેતો નથી તે જ ખરો શુદ્ધિમાન છે. રૂઝમાં સર્વ કોઈ મીઠી વાતો કરે છે, પરંતુ પરોક્ષમાં (પીઠ પાછળ) સાફ બોલે તે સુહૃદ છે. અને જે દંભ વિના કરવામાં આવે તે ધર્મ છે.

તન્મદ્ગ્ગલં યત્ર મનઃ પ્રસન્નં તજ્જીવનં યત્ર પરસ્ય સેવા ।

તદર્જિતં યત્સ્વજનેન મુક્તં તદર્જિતં યત્સમરે રિપૂણામ્ ॥ ,, ॥ ૫૪ ॥

અર્થઃ—જે કાર્ય કરવાથી મન પ્રસન્ન થતું હોય તે જ મંગલ કાર્ય કહેવાય છે. અને ખીળની સેવા વિનાતું જે જીવન તે જ જીવન છે. અને જે સ્વજને (પોતાના કુટુંબે) આર્થુ તે જ ખરી કમાણી છે; અર્થાત્ તેમની સેવામાં ખર્ચેલું ધન નષ્ટ થતું નથી. અને શત્રુની સાથેના સુદ્ધમાં જે ગર્જના કરવામાં આવે તે જ ગર્જના છે, કેઈ ગરીબની મામે બૂમ પાડવી તેને ગર્જના કહેવાય નહીં.

રાષ્ટ્રસ્ય શરણં રાજા પિતરો વાલકસ્ય ચ ।

ધર્મશ્ચ, સર્વમર્ત્યાનાં સર્વસ્ય શરણં હરિઃ ॥મ.ગ.પુ.આ.ક્રા.અ. ૨૩૦ શ્લો. ૪૬ ॥

અર્થ:—શબ્દનું શરણુ રાગ જ છે. બાલકનું શરણુ માતાપિતા છે સર્વ મનુષ્યનું શરણુ ધર્મ છે અને સર્વ પ્રાણી માનનું શરણુ પરમાત્મા છે.

અસ્થિરં જીવિતં લોકે અસ્થિરં ધનયૌવનમ્ ।

અસ્થિરં પુત્રદારાદ્યં ધર્મઃ કીર્તિર્યજઃ સ્થિરમ્ ॥ મ.મ.પુ.બા.કા.અ.૧૧૫-૨૬ ॥

અર્થ:—મનુષ્યોનું આયુ અસ્થિર છે, ધન અને યૌવન પણ સ્થિર નથી પુત્ર સ્ત્રી આદિ પણ ગિર નથી, તથા ધર્મ, કીર્તિ અને યજ્ઞ એ પણ હમેશા રહેતા નથી. (શૈર્ષાદિથી થતી ખ્યાતિનું નામ યજ્ઞ છે. કીર્તિ અને યજ્ઞનો વિશેષ ભેદ નથી).

અર્થાતુરાણાં ન સુદૃઢ વન્ધુઃ કામાતુરાણાં ન ભયં ન લજ્જા ।

ચિન્તાતુરાણાં ન સુખં ન નિદ્રા ક્ષુધાતુરાણાં ન વલ્લં ન તેજઃ ॥ ,, ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—ધનની લાલસા વાળા મનુષ્યને કોઈ સ્નેહી કે સગા વિગેરેનો કોઈ વિચાર હોતો નથી. અર્થાત તેઓ ધનને માટે બન્ધુ આદિને પણ કષ્ટ આપે છે. કામાતુર મનુષ્યને ભય કે લજ્જા હોતી નથી. ચિન્તાથી દુઃખી થતા મનુષ્યને સુખ કે નિદ્રા નથી. અને ભૂખ્યા માણસમાં બલ કે તેજ હોતું નથી.

અનાયકે ન વસ્તવ્યં ન ચૈવ વહુનાયકે ।

સ્ત્રીનાયકે ન વસ્તવ્યં વસ્તવ્યં વાલનાયકે ॥ ,, ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—જે દેશમાં હકુમત ચલાવનાર (નેતા) કોઈ ન હોય તે દેશમાં રહેવું નહીં. જે દેશમાં બહુ નાયક હોય ત્યાં પણ રહેવું નહીં. અને સ્ત્રી કે બાલક જ નાયક હોય ત્યાં પણ રહેવું નહીં.

વૃથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રસ્ય વૃથા તૃપ્તસ્ય ભોજનમ્ ।

વૃથા દાનં સમૃદ્ધસ્ય નીચસ્ય સુકૃત વૃથા ॥ ,, ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—સમુદ્રમાં વર્ષા વ્યર્થ છે, તૃપ્ત મનુષ્યને ભોજન આપવું તે વ્યર્થ છે, ધનવાનને દાન દેવું તે પણ વ્યર્થ છે, અને નીચ માણસને પુણ્યકર્મનું કોઈ પ્રયોજન નથી માટે તેને માટે તે પણ વ્યર્થ છે.

દૂરસ્થોઽપિ સમીપસ્થો યો યસ્ય હૃદયે સ્થિતઃ ।

હૃદયાદપિ, નિષ્ક્રાન્તઃ સમીપસ્થોઽપિ દૂરતઃ ॥ ,, ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય કે પદાર્થનું આપણા મનમાં ધ્યાન છે તે આપણાથી બહુ દૂર હોય તોપણ સમીપ જ છે, અને જેનું ધ્યાન મનમાંથી જતું રહ્યું છે તે સમીપ હોવા છતાં પણ બહુ દૂર છે.

માતા શત્રુઃ પિતા વૈરી વાલો યેન ન પાટિતઃ ।

સખામધ્યે ન શોભન્તે હંસમધ્યે વકો યથા ॥ ,, ॥ ૮૦ ॥

અર્થ:—જેણે બાલ્યાવસ્થામાં પોતાના સન્તાનને વિદ્યા પઢાવી નથી તેવા માતાપિતા શત્રુ જ છે. તેવા સન્તાન, જેમ હંસની મધ્યમાં બગવા સોલતા નથી તેમ, વિદ્યાનથી સખામાં શોભતા નથી.

તાવદ્ભયસ્ય ખેતવ્યં યાવદ્ભયમનાગતમ્ ।

ઉત્પન્ને તુ ભયે તીવ્રે સ્થાતવ્યં વૈ હ્યપીતવત્ ॥ ” ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—આપણને કોઈ ભય આવવાનો હોય તે નુ આવે ત્યાં સુધી તેનો ડર રાખવો. પરંતુ ભય આવા પછી નિડર મનુષ્યની માફક ઉભા રહેવું જોઈએ.

• સા સ્ત્રી યા ન મદં કુર્યાત્સ સુસ્ત્રી તૃષ્ણયોઽજ્ઞિતઃ ।

તન્મિત્રં યત્ર વિશ્વાસઃ પુરુષઃ સ જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ” ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી ધન યોગ્ય આદિ નિમિત્ત મદ કરતી નથી તેનું નામ સ્ત્રી છે. જે તૃષ્ણારહિત છે તે મુખી છે. જ્યાં વિશ્વાસ છે તે જ મિત્ર છે. અને જે જિતેન્દ્રિય છે તે જ પુરુષ છે.

દુર્જનસ્ય હિ સંગેન સુજનોપિ વિનશ્યતિ ।

પ્રસન્નમપિ પાનીયં કર્દમૈઃ કલ્પીકૃતમ્ ॥ ” ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—દુર્જનના સંસર્ગથી સંજનનો પણ વિનાશ થાય છે. જલ બહુ નિર્મલ હોય તેપણ કાદવના સંસર્ગથી અલિન થઈ જાય છે.

નાભિપેકો ન સંસ્કારઃ સિંહસ્ય ક્રિયતે વને ।

નિત્યમૂર્જિતસત્ત્વસ્ય સ્વયમેવ મૃગેન્દ્રતા ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—સિંહનો જંગલના રાજ તરીકે કોઈ અભિપેક્ષ કે સંસ્કાર કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ તે હમેશાં પ્રબલ બલવાળો હોવાથી સ્વયં મૃગેન્દ્ર (મૃગનો રાજ) છે. તેવી રીતે પરાક્રમી મનુષ્ય સર્વત્ર રાજ જ છે.

યથા પુષ્કરપત્રેષુ પતિતાસ્તોયચિન્દવઃ ।

ન શ્લેષમભિગચ્છન્તિ તથાઽનાર્યેષુ સૌહૃદમ્ ॥વા.રા.કા. ૬ સ. ૧૬ શ્લો. ૧૧॥

અર્થ:—જેવી રીતે કમલના પાંદડા ઉપર પડેલું જલનું ચિન્દુ તે પાંદડાની સાથે કોઈ પ્રકારના સંબંધને પ્રાપ્ત થતું નથી, બૂડું જ રહે છે; તેવી રીતની નિકૃષ્ટ મનુષ્ય સાથેની મિત્રતા છે. નિકૃષ્ટ મનુષ્યને શુદ્ધ ભાવથી સ્નેહ થતો નથી.

યથા શરદિ મેઘાનાં સિંચતામપિ ગર્જતામ્ ।

ન ભવત્યમ્યુસંકલ્હેદસ્તથાઽનાર્યેષુ સૌહૃદમ્ ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જેમ શરદઋતુમાં પણ કદાપિ મેઘ ગર્જે છે અને વર્ષા પણ પડે છે. તથાપિ તે વર્ષાથી પૃથિવી પુષ્કલ પાણીથી વ્યાપ્ત થતી નથી. તેમ નિકૃષ્ટ મનુષ્યોની સાથેની મિત્રતા પણ નિષ્ફલ છે, કંઈ ઉપયોગી નથી.

યથા મધુકરસ્તર્પાત્કાશપુષ્પં પિવન્નપિ ।

રસમત્ર ન વિન્દેત તથાઽનાર્યેષુ સૌહૃદમ્ ॥વા. રા. કા. ૬ સ. ૧૬ શ્લો. ૧૪॥

અર્થ:—જેમ મધમાખી તર્પિત મધને કાશ (કાઈ) ના પુષ્પનું પાન કરે છે છતાં તેમાંથી તેને રસ મળતો નથી; તેમ નિકૃષ્ટ મનુષ્યની મિત્રતા પણ લાભકારક નથી, દાનિનું જ કારણ છે.

यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्णा हस्तेन वै रजः ।

दूषयत्यामनौ देहं तथाऽनायेषु सौहृदम् ॥

” ॥ १५ ॥

अर्थः—ज्जेम हाथो प्रथम स्नान करीने पछी पोतानी सुंदरी धूण लघने शरीर उपर नाथे छे-देहने अराम करे छे, तेवी रीते निकृष्ट मनुष्यनी साथे मित्रता करीने पछी अराथी प्राप्त करवी तेना करतां तेनी साथे मित्रता न करवी ते हीक छे.

आ प्रमाणे अयोग्य मनुष्यनी साथेनी मित्रता हानिकारक होवाथो ते कदापि करवी नहीं.

नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः ।

मच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥

” ॥ ५ ॥

अर्थ—पोतानी ज्ञातिना जल्दीने पशु परीक्षा कर्था विना डोछनी साथे मित्रता करवी नहीं, केमके डेटलाक ज्ञातिबोके पशु कपटी लक्ष्यना तथा कडोर स्वभावना (घोरा) तथा आपणुणी आपत्तिना समयमां भुशी यनार आततायी थाय छे. ते कारणुथी डेटलाक ज्ञातिवाणा पशु लयतु कारणु छे माटे ओके नति मानीने मित्रता करवी योग्य नथी.

लुब्धः क्रूरस्त्यक्तधर्मा निकृतिः शठ एव च ।

भुद्रः पापसमाचारः सर्वशङ्की तथाऽलसः ॥ म.भा.शा.प.अ. १६८ श्लो. ६ ॥

अर्थः—लोभी, क्रूर, धर्मना जेथे त्याग कर्था होय तेवो, तथा पोते उपकारी होवानो भ्रम करावी भीमनी वृत्तितुं छेदन करनार स्वार्था (निकृतिः), तथा शक, मलिन अन्तःकरणवाजो, तथा पापी, तथा सर्वमां शंका करनार तथा आणसु,

दीर्घसूत्र्यनृजुः क्रुष्टो गुरुदारप्रधर्षकः ।

व्यसने यः परित्यागी दुरात्मा निरपत्रपः ॥

” ॥ ७ ॥

सर्वतः पापदर्शी च नास्तिको वेदनिन्दकः ।

संप्रकीर्णेंद्रियो लोके यः कामं निरतश्चरेत् ॥

” ॥ ८ ॥

अर्थः—तथा दीर्घसूत्री, डोमजता रहित, लोकमां निन्दित (कृष्ट), तथा शुश्री अनीतु करणु करनार, विपत्तिमां पडेला अंधुओना त्याग करनार, दुष्टात्मा, लज्ज (अपनपा) रहित (७), तथा सर्व तरक्षी पापदर्शी, नास्तिक, वेदादिना निन्दक, अन्वितेन्द्रिय, तथा लोकमां जे स्वेच्छायारी होय ते (८),

असत्यो लोकविद्विष्टः समये चानवस्थितः ।

पिशुनोऽथाकृतमज्ञो मत्सरी पापनिश्चयः

” ॥ ९ ॥

दुःशीलोऽथाकृतात्मा च नृशंसः कितवस्तथा ।

मित्रैरपकृतिर्नित्यमिच्छत्यर्थं परस्य यः ॥

” ॥ १० ॥

અર્થ:—સત્યથી ગહિત અર્થાત્ મિથ્યા ભાષણ કરનાર, લોકો ઉપર ક્રોધ કરનાર, કહેલી વાતમાંથી ખસી જનાર, ચાડી કરનાર, મંરકાર રહિત શુદ્ધિ વાળો, મત્સર વાળો, તથા પાપ કરનાર (૯), ખરામ સ્વભાવ વાળો, શાસ્ત્રરહિત, હિંમક, વચ્ચક, મિત્રનો અપકાર કરનાર, તથા હમેશાં ખીમના ધનની ઇચ્છા કરનાર (૧૦).

દદત્થ ચયાશક્તિ યો ન તુપ્યતિ મન્દઘીઃ ।

અધૈર્યમપિ યો યુન્વતે સદા મિત્રં નરર્ષભ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અસ્થાનક્રોધનોડ્યુક્તો યથાકસ્માદ્વિરુદ્ધયતે ।

મુહુદશૈવ કલ્યાણાનાશુ ત્યજતિ કિલ્લિપી ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—તથા જે મન્દશુદ્ધિ વાળો હોય શક્તિ અનુસાર આપનાર ઉપર પ્રસન્ન થતો નથી તે, અને જે નરશ્રેષ્ઠ ! મિત્ર વિષયમાં હમેશાં અમતિય પ્રકટ કરનાર, તથા વિના કામ્ય ક્રોધ કરનાર, ચંચલ, અકરમાત વિરોધ કરનાર, તથા જે પાપી હિતેશ્ચુ (કલ્યાણ) મિત્રોનો શીઘ્ર ત્યાગ કરે છે તે (૧૨),

અલ્પેડપ્પપકૃતે મૂઢસ્તથાડજ્ઞાનાત્કૃતેડપિ ચ ।

કાર્યસેવી ચ મિત્રેણ મિત્રદ્વેષી નરાધિપ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

શત્તુર્મિત્રમુસ્તો યથ જિહ્વપ્રેક્ષી વિલોચનઃ ।

” ન વિરજ્યતિ કલ્યાણે યઃ કુર્યાંત્તાદૃશં નરમ્ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—તથા જે નરાધિપ (ધૃતગૃહ) ! જે મૂઢ પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને માટે મિત્રતા કરનાર, છતાં પોતાના મિત્ર તરફથી અજ્ઞાનથી પણ કંઈ અપરાધ થયો હોય તેા તેના ઉપર દેવ કરે છે તે, (૧૩), તથા જે ઉપર ઉપરથી મિત્ર જેવો વર્તાર કરતો હોવા છતાં અંદરથી શત્રુ છે, તથા કુટિલદર્શી અને વિપરીત દષ્ટિ વાળો છે, અને જે અનુભવ રહિત કરવામાં તત છે તેના મનુષ્યની ઉપર જે પ્રીતિ કરતો નથી તે (૧૪),

પાનપો દ્વેષણઃ ક્રોધી નિર્વૃણઃ પરુપસ્તથા ।

પરોપતાપી મિત્રશુક્ર તથા પ્રાણિવધે રતઃ ॥

” ॥ ૧૫ ॥

” કૃતઘ્નશ્ચાધમો લોકે ન સન્ધેયઃ કદાચન ।

હિદ્રાન્વેષી ંસધેયઃ સન્ધેયાનપિ યે શૃણુ ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—તથા દારૂ આદિ પીનાર, શત્રુતા કરનાર, ક્રોધી, દ્વારા રહિત, કઠોર (પરુષ), ખીમને અંતાપ દેનાર, મિત્ર પ્રતિ દ્રોહ કરનાર, તથા પ્રાણીની હિંસા કરવામાં તત્પર (૧૫), તથા જે કૃતઘ્ન છે તથા જે અધમ છે તથા હિદ્ર દેખનારો છે એવા પુરુષની કદાપિ મિત્રતા કરતી નહીં.

દને મિત્રતાને યોગ્ય કાણુ છે તે કહ્યું છે તે સાંભળો. (૧૬).

કુન્દીના વાચ્યસંપન્ના જ્ઞાનવિજ્ઞાનકોવિદાઃ ।

રુપવન્તો ગુણોપેનાસ્તયાડન્દુગ્મા જિતશ્રમાઃ ॥

” ॥ ૧૭ ॥

સન્મિત્રાશ્ચ કૃત્તજ્ઞાશ્ચ સર્વજ્ઞા લોભવર્જિતા. ।

માધુર્યગુણેસંપન્નાઃ સત્યસંધા જિતેન્દ્રિયા ॥ ,, ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—જે લોકો કુલીન છે, તથા નિર્દોષ વાણી યુક્ત છે, તથા સાશ્વજ્ઞાન અને અનુભવજ્ઞાન યુક્ત છે, તથા ૩૫ અને ગુણ વાળા છે, તથા લોભરહિત અને પરિશ્રમી છે (૧૭), તથા જે સન્મિત્ર છે અર્થાત્ પ્રત્યુપકારની ધૃત્તિ વિના ઉપકાર કરનારા છે, કૃતચ છે, સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનવાળા છે, લોભરહિત છે, તથા પવિત્ર ગુણ વાળા, સત્ય બોલનાર અને જિતેન્દ્રિય છે (૧૮),

વ્યાયામશીલાઃ સતતં કુલ્લપુત્રાઃ કુલોદ્ભવાઃ ।

દોષૈઃ પ્રમુક્તાઃ પ્રયિત્તાસ્તે ગ્રાહ્યાઃ પાર્થિવૈર્નરાઃ ॥ ,, ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—તથા જેઓ હમેશા પરિશ્રમ સ્વભાવ વાળા છે, કુલનો ટેક રાખનાર છે, તથા કુલમર્યાદા પ્રમાણે ચાલે છે, દોષ રહિત છે, તથા લોકમાં પ્રખ્યાત છે, તેમનો રાજ્ય લોકોએ પણ મિત્ર રૂપે સ્વીકાર કરશે. જોઇએ (૧૯),

સમૃદ્ધા ગુણતઃ કેચિદ્ભવન્તિ ધનતોઽપરે ।

ધનવૃદ્ધાન્ગુણૈર્દ્રોનાન્ધૃતરાષ્ટ્ર વિવર્જય ॥ મ. મા. ડ. પ. અ. ૩૯-૮ ॥

અર્થ:—કોઈ મનુષ્ય ગુણોથી સમૃદ્ધ હોય છે. હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! તમે ગુણરહિત ધન વાનનો ત્યાગ કરો અર્થાત્ ધન રહિત બને હોય, તથાપિ ગુણવાન હોય તે તેની મિત્રતા કરવી.

વળી જ્ઞાતિની સાથે મિત્રતા તથા વિશ્વાસ કરવામાં વિચાર કરવો જોઇએ, તથાપિ તેમનો પરિત્યાગ કરવો ન જોઇએ.

જ્ઞાતિભિર્વિગ્રહસ્તાત ન કર્તવ્યઃ શુભાર્થિના ।

સુતાનિ સહભોજ્યાનિ જ્ઞાતિભિર્ભરતર્ષભ ॥ ,, ॥ ૨૩ ॥

સંભોજનં સંકથનં સંપ્રીતિશ્ચ પરસ્પરમ્ ।

જ્ઞાતિભિઃ સહ કાર્યાણિ ન વિરોધઃ કર્થચન ॥ ,, ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—હે ભરતર્ષભ ! પોતાના સુખની ધૃત્તિ રાખનાર મનુષ્યે જ્ઞાતિવાળાની સાથે કદાપિ કલહ ન કરવો. પરન્તુ જ્ઞાતિની સાથે મળીને સુખ ભોગવવું (૨૩), તથા જ્ઞાતિની સાથે મળીને જોબન તથા વાર્તાલાપ તથા પરસ્પર પ્રીતિ એ સર્વ કરવાં, કદાપિ વિરોધ ન કરવો. (૨૪).

જ્ઞાતયસ્તારયન્તીહ જ્ઞાતયો મજ્જયન્તિ ચ ।

સુવૃત્તાસ્તારયન્તીહ દુર્વૃત્તા મજ્જયન્તિ ચ ॥ ,, ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—“ નિત્યમન્યોન્યસંહૃષ્ટા. ” એ વાક્યોએ રામાયણના શ્લોકમાં જ્ઞાતિ વાળાને જે ભય બતાવ્યો છે તેનો અહીં ખુલાસો કરે છે:—જે સદાચારી જ્ઞાતિવાળા હોય તે તારે છે, અને જે જ્ઞાતિવાળા દુરાચારી હોય તે કુનાડે છે. જે જ્ઞાતિવાળા દુરાચારી

હોય ભયનું કારણ છે એવો વાલ્મીકિના ઉપરના શ્લોકનો ભાવ છે. જ્ઞાતિવાળા દરેક વાતના વિશેષ બેદી હોય છે, તેથી ન્યારે કૂટે ત્યારે તરત આપણો નાશ કરી શકે છે, માટે દુરાચારી જ્ઞાતિવાળાનો વિશ્વાસ કરવામાં વિચાર રાખવો જોઈએ.

યયોરેવ સમં વિક્તં યયોરેવ સમંશ્રતમ્ ।

તયોર્વિવાહઃ સહ્યં ચ ન તુ પુષ્ટવિપુષ્ટયોઃ ॥મ.મા.આ.પ.અ. ૧૩૨ શ્લો. ૧૦॥

અર્થ:—જેની સાથે ધનની સમાનતા હોય અને વિદ્યાની સમાનતા હોય તેમનો વિવાહ તથા મિત્રતા કરવા યોગ્ય છે, અધિક અને ન્યૂનની સાથે કરવા યોગ્ય નથી. તે વ્યવહારમાં દુઃખદાયી થાય છે.

મૃગા મૃગૈઃ સંગમનુવ્રજન્તિ ગાવશ્ચ ગોમિસ્તુરગાસ્તુરંગૈઃ ।

મૂર્લાશ્ચ મૂર્લૈઃ સુધિયઃ સુધીમિઃ સમાનશીલવ્યસનેષુ સહ્યમ્ ॥

પં૦ તં૦ તં૦ ૧ શ્લો૦ ૨૮૨ ॥

અર્થ:—મૃગો સમાન જાતિના મૃગ સાથે વિચરે છે, તેમ ગાય, ઘોડા, વગેરે પણ સર્વ પોતાની સમાન જાતિની સાથે વિચરે છે. તેવી રીતે મૂર્ખ પણ મૂર્ખની સાથે મેળ રાખે છે, અને વિદ્વાન વિદ્વાનની સાથે. અર્થાત્ મિત્રતા સમાન શીલ અને વ્યસન વાળાની વચ્ચે જ થાય છે.

આપ્તકાલે તુ સંપાત્રે યન્મિત્રં મિત્રમેવ તત્ ।

વૃદ્ધિકાલે તુ સંપાત્રે દુર્જનોઽપિ સુહૃદ્ભવેત્ ॥ પં. તં. ત. ૨-૧૧૨ ॥

અર્થ:—આપત્તિ કાળમાં આપણી સહાય કરવાને ખડા રહે છે તે જ ખરા મિત્ર છે. આપણી વૃદ્ધિના સમયમાં તેો યત્ન પણ મિત્ર થાય છે. માટે વૃદ્ધિના સમયમાં મિત્રની પરીક્ષા થતી નથી. વળી-

ઔરસં કૃતસંવન્ધં તથા વંશક્રમાગતમ્ ।

રક્ષિતં વ્યસનેઽથ મિત્રં જ્ઞેયં ચતુર્વિધમ્ ॥ હિતોપદેશ ॥મિ. જ્ઞ. શ્લો. ૧૧૧॥

અર્થ:—મિત્ર ચાર પ્રકારના હોય છે:-૧. ઔરસ એટલે પોતાના કુલમાં ઉત્પન્ન, ૨. કોઈ સંબંધવચ્ચેથી, ૩. વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત, તથા ૪. આપત્તિમાંથી જેની રક્ષા કરવામાં આવી હોય તે.

સ્વાભાવિકં તુ યન્મિત્રં ભાગ્યેનૈવાભિજાયતે ।

વદકૃત્ત્રિમસૌહાર્દમાપત્સ્વપિ ન મુચ્ચતિ ॥

૧૧ ॥ ૨૦૫ ॥

અર્થ:—સ્વાભાવિક મિત્રતા ભાગ્યવચ્ચે જ મળે છે. એવી અકૃત્રિમ (સ્વાભાવિક) મિત્રતા આપત્તિમાં પણ છૂટતી નથી.

ન માતરિ ન દારેષુ ન સોદર્યે ન ચાત્મનિ ।

વિશ્વાસ તાદૃશઃ પુંસાં યાવન્મિત્રે સ્વભાવજે ॥

૧૧ ॥ ૨૦૬ ॥

અર્થ:—મનુષ્યેને જેવો વિશ્વાસ કંઈ કારણ વિના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા મિત્ર ઉપર હોય છે, તેવો વિશ્વાસ માતા, પત્ની, સગા ભાઈ, તેમ જ પોતાના ઉપર થતો નથી.

શુચિત્વં ત્યાગિતા શૌર્યં સમત્ત્વં સુખદુઃખયોઃ ।

દાક્ષિણ્યં ચાનુરક્તિશ્ચ સત્યતા ચ સુહૃદ્ગુણાઃ ॥

અર્થ:—શુદ્ધતા, ત્યાગ, શૌર્ય, સુખ દુઃખમાં સમાનતા, કાર્યકુશલતા, પ્રેમ અને સત્યતા એ સન્મિત્ર(સુહૃદ્)ના ગુણો છે.

પાપાન્નિવારયતિ યોજયતે હિતાય

ગુહ્યં ચ ગૂહ્યતિ ગુણાન્પ્રકટીકરોતિ ।

આપદ્ગતં ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે

સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥ ની૦ શ૦ શ્લો૦ ૭૩ ॥

અર્થ:—પાપ કરવામાંથી નિવારણ કરવું, હિતકાર્યમાં જોડવું, ગુહ્ય વાતને છુપાવવી, ગુણેને પ્રકટ કરવા, આપત્તિમાં મિત્રનો ત્યાગ ન કરવો, અને સમય આવ્યે ઉપકાર કરવો—એ સર્વ સન્મિત્રનાં લક્ષણ છે એમ સત્પુરુષો કહે છે.

સોપસર્ગં નિજં દેશં ત્યક્ત્વાડન્યત્ર નો વ્રજેત્ ।

સ પંગુર્નાશમાપ્નોતિ કુલસ્થિત ઇવ દ્રમઃ ॥સ્કા. પુ. સ્વ. ૪, અ. ૭૬ શ્લો. ૪૮॥

અર્થ:—પોતાના દેશમાં નાના પ્રકારના ઉપદ્રવ જોવામાં આવે તો તે દેશ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. છતાં તેને છોડીને જ્યાંય સ્થાનમાં જતો નથી તે પંથુ(લગડો) મનુષ્ય નદીને કિનારે સ્થિત વૃક્ષ જેવી રીતે અવશ્ય પડી જઈને નષ્ટ થાય છે તેવી રીતે, નાશ પામે છે.

મિથો ભજન્તિ ચે સહ્યઃ સ્વાર્થેકાન્તોઘમા હિ તે ।

ન તત્ર સૌહૃદં ધર્મઃ સ્વાર્થાર્થં તદ્દિ નાન્યથા ॥મા.પુ.સ્ક. ૧૦, અ. ૩૨ શ્લો. ૧૭॥

અર્થ:—જે મિત્ર લોક (સહ્યઃ) પરસ્પર ઉપકાર કરતા સતા પ્રેમ કરે છે તે સ્વાર્થ-માં જ તત્પર (સ્વાર્થેકાન્તોઘમાઃ) છે. તેમાં કોઈ સાહૃદ્યધર્મ નથી, કેમકે તે માત્ર સ્વાર્થને માટે છે.

ભજન્ત્યભજતો ચૈ વૈ કરુણાઃ પિતરો યથા ।

ધર્મેૌ નિરપવાદોડત્ર સૌહૃદં ચ સુમધ્યમાઃ ॥ १૮ ॥

અર્થ:—હે સુમધ્યમ ગોપીઓ ! આપણે કોઈ ઉપકાર કે મિત્રતા કરતા ન હોઈએ (અભજતઃ), તથાપિ આપણા ઉપર જે દયાલુ લોક માતા પિતાની માફક ઉપકાર કરે છે ત્યાં અપવાદ રહિત ધર્મ છે, અને ત્યાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે.

ભજતોડપિ ન વૈ કેચિદ્ભજન્ત્યભજતઃ કુતઃ ।

આત્મારામા હ્યાત્તકામા અકૃતજ્ઞા ગુરુદ્રુહઃ ॥ १૯ ॥

અર્થ:—જેઓ આત્મજ્ઞાની છે તેઓ, તથા સ્વાર્થી (આત્મકામ) તથા અકૃતજ્ઞ એટલે કરેલા ઉપકારને ભૂલનાર, તથા ગુરુદ્રુહી-એ સર્વ ઉપકાર કરનારનો (ભજતઃ) પણ ઉપકાર

કરતા નથી, તેા પછી ઉપકાર ન કરનાર (અમજત) પ્રતિ કરે તે તેા અને જ નકમ ? (આ વચન ગોપીઓ પ્રતિ કૃષ્ણે કહેલું છે) આત્મચાનીને મોઢ ન હોવાથી પ્રેમ કરતાં નથી, અકૃતજ હોવાથી નહીં.

સંતોષસ્ત્રિપુ કર્તવ્ય સ્વદારે ભોજને ધને ।

ત્રિપુ ચૈવ ન કર્તવ્યોઽધ્યયને જપદાનયોઃ ॥વૃ૦ ચા૦ નો૦ અ૦ ૭ શ્લો૦ ૪॥

અર્થ:—પોતાની સ્ત્રી, ભોજન તથા ધન એ ત્રણ વિષયમા સંતોષ રાખવો. પરન્તુ પઠનમા, જપ કરવામા અને દાન દેવામા સંતોષ ન રાખવો.

કિં દુઃસહં ન સાધૂનાં વિદૂપાં કિમપેક્ષિતમ્ ।

કિમકાર્યં કદર્યાણાં દુસ્ત્યજં કિં ધૂતાત્મનામ્ ॥ભા.પુ.સ્ક. ૧૦ અ. ૧ શ્લો. ૫૮॥

અર્થ:—સત્પુરૂષો સહન ન કરી શકે એવું કાંઈ નથી અર્થાત્ સત્પુરૂષો સર્વ સહન કરી શકે છે. અને વિદ્વાન પુરૂષને કાઈ વસ્તુની અપેક્ષા નથી અને લોભી (કદર્ય) મનુષ્યને મન અકાર્ય કાઈ નથી અર્થાત્ તે ગમે તેવું દુષ્ટ કાર્ય પણ કરશે. અને ધીરજવાળા મનુષ્ય જેનો ત્યાગ ન કરી શકે તેવી કાંઈ વસ્તુ નથી—સર્વનો ત્યાગ કરી શકે છે.

શોકસ્થાનસહસ્રાણિ હર્પસ્થાનશતાનિ ચ ।

દિવસે દિવસે મૂઢમાવિજ્ઞન્તિ ન પઞ્ડિતમ્ ॥

સ્કા૦ પુ૦ સ્લ૦ ૧, શ્લો૦ સ્લ૦ ૨, અ૦ ૪૬, શ્લો૦ ૨૧, ૨ ॥

અર્થ:—મૂર્ખને દરેજ શોકના હજાર કારણ ઉપસ્થિત થાય છે અને સેકડો હર્પનાં કારણ પણ અને છે પરન્તુ વિવેકશુદ્ધિ વાળા પઞ્ડિતને ઘડી ઘડીમાં હર્પશોક થતો નથી.

સ્નાને જપે ચ હોમે ચ સ્વાધ્યાયે પિતૃતર્પણે ।

ગોદેવાતિથિપૂજાસુ નિરાલસ્યો ભવાનઘ ॥

સ્કા૦ પુ૦ સ્લ૦ ૩, ધર્મા૦ સ્લ૦ ૩, અ૦ ૧૧, શ્લો૦ ૨૩ ॥

અર્થ:—હે પાપરહિત ! સ્નાન, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય અને પિતૃતર્પણ કરવામા, તથા ગાય, દેવ અને અતિથિની સેવામા આલસ્ય રહિત થા.

શાસ્ત્રં મજ્ઞા ધૃતિર્દાક્ષ્યં પ્રાગલ્ભ્યં ધારયિષ્યતા ।

ઉત્સાહો વાગ્મિતા દ્વાદર્શમાપત્કેશસહિષ્ણુતા ॥ કામન્દક.ની.સ. ૧ શ્લો. ૨૧ ॥

મ્રભાવઃ શૃચિતા મૈત્રી ત્યાગઃ સત્યં કૃતજ્ઞતા ।

શીલં ચૈવ દમચૈતિ ગુણાઃ સંપત્તિહેતવઃ ॥

” ॥ ૨૨ ॥”

અર્થ:—વિદ્યા, શુદ્ધિ, ધૈર્યતા, કાર્ય કરવામા કુશલતા (દ્વાદર્શ), પ્રતિભા, ધારણ્ય-શક્તિ, ઉત્સાહ, વક્તૃત્વશક્તિ, દૃઢતા, આપત્તિમાં ક્રોશ સહન કરવાની શક્તિ (૨૧), પ્રભાવ, પવિત્રતા, મિત્રતા, ઉદારતા(ત્યાગ-), મત્સ્ય, કૃતજ્ઞતા, શીલ તથા ત્રિતેન્દ્રિયતા આદિ ગુણો મનુષ્યને મેષપતિના હેતુ છે. માટે તે ગુણોને મંપાદન કરવા ભોમ્એ કારણ તે ગુણો હોય તારે લોકોમાં પ્રિય થાય છે, અને લોકોમાં પ્રિયતા યવાથી જ સપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુણાધિકે પુંસિ જનોઽનુરજ્યતે ।

જનાનુરાગમભવા હિ સંપદઃ ॥ નીતિસાર૦ ॥

અર્થઃ—અધિક ગુણ વાળા મનુષ્ય ઉપર લોકોને પ્રીતિ થાય છે; અને લોકોની પ્રીતિથી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

યો ધર્મશીલો જિતમાનરોપો વિદ્યાવિનીતો ન પરોપતાપી ।

સ્વદારત્તુષ્ઠઃ પરદારદૂરઃ સ વૈ નરો નો ભુવિ વન્દનીયઃ ॥

મ૦ ગ૦ પુ૦ ઘ૦ કા૦ અ૦ ૪૮ શ્લો૦ ૪૦ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય ધર્મશીલ છે, જેણે માન અને શાપને છુટ્યા છે, જે વિદ્યા અને વિનય યુક્ત છે; જે ખીજાને સંતાપ આપતો નથી; જે પોતાની સ્ત્રીથી સતુષ્ઠ છે અને પરસ્ત્રીથી દૂર રહે છે—તે મનુષ્ય પૃથિવીમા અમારો વન્દનીય છે.

મિષ્ટાન્નદાતા ચરિતામિહોત્ત્રો વેદાન્તવિચ્છન્દ્રસહસ્રજીવી ।

માસોપવાસી ચ પતિવ્રતા ચ પટ્ટ જીવલોકે મમ વન્દનીયા ॥ ,, ॥ ૪૧ ॥

અર્થઃ—ભૂખ્યા મનુષ્યને મિષ્ટાન્ન અર્થાત્ પરિપૂર્ણ અન્ન ખવરાવનાર; તથા અગ્નિહોત્રી, તથા વેદના તત્ત્વનો જ્ઞાતા ધ્વજવેતા; તથા હનુર મહિના અર્થાત્ એંશી વર્ષ ઉપરની આયુવાળો; તથા માસ પર્યન્ત ઉપવાસ કરનાર (ચાદ્રાયણાદિ વ્રત કરનાર); તથા પતિવ્રતા સ્ત્રી—એ છ આ લોકમાં મારે વન્દન કરવા યોગ્ય છે.

દન્તસ્ય નિષ્કોષણકેન નિત્યં કર્ણસ્ય કણ્ઠ્યનકેન વાપિ ।

તુષ્ણેન કાર્યં ભવતીશ્વરાણાં કિમઙ્ગ વાગ્ધસ્તવતા નરેણ ॥પં.તં.ત. ૧ શ્લો. ૭૧॥

અર્થઃ—દાંત ખોતરનાર (નિષ્કોષણક) તથા કાન ખોતરનાર (કણ્ઠ્યનક) શાળ આદિ મોટા પુરૂષો (ઈશ્વર) હોય તોપણ તેમને તે કાર્ય ધાસના ટુકડા માનથી કરવું પડે છે, કોઈ કિંમતી વસ્તુની જરૂર નથી. આ પ્રમાણે મોટા મનુષ્યને પણ કદાપિ હવકી વસ્તુનો આશ્રય લેવો પડે છે. તો પછી હે પુત્ર (અંગ) ! વાણી, હસ્ત, આદિ ઇન્દ્રિય જેવું સાધન જેની પાસે છે તેવો મનુષ્ય ઉપકારક અર્થ શકે તેમા શી નવાઈ છે ? અર્થાત્ અવશ્ય ઉપકારક અર્થ શકે. માટે કોઈને પણ તુચ્છ ન સમજવો.

।। કાચે મણિર્મણૌ કાચો ચેપાં વૃદ્ધિઃ પ્રવર્તતે ।

ન તેપાં સન્નિધૌ મૃત્યો નામમાત્રોઽપિ તિષ્ઠતિ ॥ ,, ॥ ૭૭ ॥

અર્થઃ—જેને કાચમાં મણિબુદ્ધિ હોય છે અને મણિમા કાચબુદ્ધિ હોય છે તેની પાસે જેમ કવેરી ભય નહીં, તેવી રીતે જેને ચોખ્ખાચોખ્ખાનો વિચાર નથી તેની પાસે બુદ્ધિમાંનું સેવક કદાપિ કરતો નથી.

ન ક્ષુધા પીડ્યતે યસ્તુ નિદ્રયા ન કદાચન ।

ન ચ શીતાતપાદૈશ્ચ સ મૃત્યાર્હે મહીભુજામ્ ॥ ,, ॥ ૯૦ ॥

અર્થઃ—જેને ક્ષુધા (ક્ષુધ) તથા નિદ્રા પીડા કરતી નથી, તથા ઠંડી કે ગરમી જેને આઘો કરતી નથી, એવો મનુષ્ય રાજ્ય લોકોનો સેવક થવાને લાયક છે.

શ્રુત્વા સંગ્રામિકીં વાર્તાં ભવિષ્યાં સ્વામિનં પ્રતિ ।

પ્રસન્નાસ્યો ભવેદ્યસ્તુ સ મૃત્વાર્હો મહીશુજામ્ ॥ ,, ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—સ્વામીની સાથે ભવિષ્યમાં ચનાર શુદ્ધી વાર્તા સાંભળીને જેનું મુખ પ્રસન્ન રહે છે તેવો મનુષ્ય રાજ લોકોનો ભૂત્ય થવાને યોગ્ય છે.

દુર્મન્વાન્નૃપતિર્વિનશ્યતિ યતિઃ સંગાત્સુતો લાલનાત્

વિમોહનધ્યયનાત્કુલં કુત્તનયાત્સ્નેહઃ મવાસાશ્રયાત્ ।

મૈત્રી ચામળયાત્સમૃદ્ધિરનયાન્છીલં સ્વલોપાસનાત્

સ્ત્રી ગર્વાદનવેક્ષણાદપિ કૃપિસ્ત્યાગાત્પમાદાદ્ધનમ્ ॥ ,, ॥ ૧૬૧ ॥

અર્થ:—ખેડી સલાહ દેનારની સાથે કાર્યનો વિચાર કરવાથી રાગનો નાશ થાય છે. યજ્ઞથી સંન્યાસીનો નાશ થાય છે. બહુ લાડ લગવવાથી પુત્ર ખમડી બને છે. વિદ્યા નહીં પઠવાથી સાહજનો નાશ થાય છે. કુપુત્રથી કુલનો નાશ થાય છે. પરદેશમાં રહેવાથી સ્નેહ નષ્ટ થાય છે. પ્રેમ (અમળય) વિના મિત્રતાનો નાશ થાય છે. અનીતિ (અન્ય) કરવાથી સમૃદ્ધિ નષ્ટ થાય છે. ખલનો મંગ કરવાથી શીલનો નાશ થાય છે અર્થાત્ સ્વભાવ ખમડે છે. ગર્વથી સ્ત્રીનો નાશ થાય છે. દેખરેખ ન રાખે તો ખેતી નષ્ટ થાય છે. અને ખેડે માટે ખર્ચે ખર્ચ કરવાથી તથા પ્રભાતથી ધનનો નાશ થાય છે.

આદિત્યવન્દ્રાવનિલોક્નલથ્થ ઘૌર્મૃમિરાપો હૃદયં યમથ ।

અદશ્ચ રાત્રિથ ઉમે ચ સન્ધ્યે ધર્મોઽપિ જાનાતિ નરસ્ય વૃત્તમ્ ॥ ,, ॥ ૧૮૨ ॥

અર્થ:—સૂર્ય તથા ચંદ્રમા, વાયુ તથા અગ્નિ, આકાશ, ભૂમિ, જલ, હૃદય, યમ-રાજ, દિવસ અને રાત્રિ, અને બંને સન્ધ્યા, તથા ધર્મ પશુ મનુષ્યના સદાચાર અને દુરાચાર સર્વને જાણે છે. એ સર્વના અધિષ્ઠાતા દેવતા ચૈતન્ય રૂપ હોવાથી સર્વ જાણે છે.

ઉપાયેન હિ યત્કૃયાંત્ત્ર શક્યં પરાક્રમૈઃ ॥

,, ॥ ૨૦૭ ॥

અર્થ:—જે કાર્ય ઉપાયથી સિદ્ધ થાય છે તે પરાક્રમથી યત્ન નથી. તેથી કરેક કાર્યમાં ઉપાયને જ શોધવો જોઈએ.

યસ્યાસ્તિ સર્વેત્ર ગતિઃ સ કસ્માત્સ્વદેશરાગેણ હિ યાતિ નાશમ્ ।

તાતસ્ય કૃપોઽપમિતિ ઘ્રુવાણાઃ ક્ષારં જલં કાપુરુષાઃ પિવન્તિ ॥ ,, ॥ ૨૨૨ ॥

અર્થ:—જે શુદ્ધિમાન મનુષ્ય સર્વેત્ર જન્મને પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે તે પોતાના દેશના પ્રેમથી ત્યાં પડી રહીને જા માટે નાશને પ્રાપ્ત થાય ? કંઈ પણ જન્મને પોતાનો નિર્વાહ કુંડો લે છે. પોતાના બાપે ખોલાવેલા કુવાનું પાણી ખાઈ હોય તો પડોશના મીઠા કુવાનું પાણી લાવીને પીવું જોઈએ. “ આ કુવો તો મારા બાપે ખોલાવ્યો છે ” એમ કહીને કુતિસત પુરુષો જ તેનું ખાઈ પાણી પીએ છે. માટે શુદ્ધિમાન મનુષ્યે, જે જગ્યાએ પોતાની અવિદ્યા ચાલે તેને જ પોતાનો દેશ સમજવો જોઈએ.

एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥ पं. तं. त. ૧ છો. ૩૪૨, ॥

અર્થ:—એકનું ખોટું કર્મ જોઈને ખીજો પણ તેવું કરે છે. લોક દેખાદેખી કરનારા છે, પરમાર્થ વસ્તુને કરતા નથી.

મનુષ્યે ચોતાના છિદ્રને બરાબર સંભાળવું જોઈએ. છિદ્ર આવતાં જ તેને યુક્ત રાખી તેને બંધ કરવાનો ઉપાય કરવો જોઈએ.

ક્ષતે મહારા નિપતન્ત્યમ્બીક્ષ્ણં ધનક્ષયે વર્ધતિ જાઠરાગ્નિઃ ।

આપ્ત્સુ વૈરાણિ સમુદ્ભવન્તિ છિદ્રેષ્વનર્થાં વહુલીભવન્તિ । ,, ૨ શ્લો. ૧૭૫ ॥

અર્થ:—આપણા દેહમાં કોઈ ધા લાગે તો ફરી જે કંઈ વાગશે તે તેમાં જ વાગશે એવો નિયમ છે. અને ધનનો નાશ થતાં આપણ વિના જ જકરાગ્નિ વધે છે. આપણે સમયમાં નાના પ્રકારના શત્રુ પણ ઉભા થાય છે. અર્થાત્ કોઈ પણ છિદ્ર હોય તો ફરી નાના પ્રકારના અનર્થ આવી લાગે છે.

સત્યાઽવૃતા ચ પરુપા મિયવાદિની ચ

હિંસા દયાહુરપિ ચાર્યપરા વદાન્વા ।

ભૂરિવ્યયા પ્રચુરવિત્તસમાગમા ચ

વેશ્યાંગનેવ નૃપતિરનેકરૂપઃ ॥

,, ૧ શ્લો. ૪૨૫ ॥

અર્થ:—જેની રીતે વેશ્યા કદાપિ સત્ય બોલનારી, કદાપિ ભૂદું બોલનારી, કદાપિ કોટાર અને કદાપિ પ્રિય બોલે છે, તથા કદાપિ કોઈને મારવા પણ તૈયાર થાય છે, કદાપિ દયાળુ થાય છે, કદાપિ ધન કમાવા તત્પર રહે છે, કદાપિ બહુ દાન કરનારી થાય છે, કદાપિ ખૂબ ખર્ચ કરે છે, કદાપિ બહુ ધનનો સંગ્રહ કરે છે; તેવી રીતે રાજા પણ કર્મને અનુસાર નાના પ્રકારના સ્વભાવને ધારણ કરી લે છે.

ગન્ધેન ગાવઃ પશ્યન્તિ વેદૈઃ પશ્યન્તિ વૈ દ્વિજાઃ ।

ચારૈઃ પશ્યન્તિ રાજાનશ્ચશુભ્યામિતરે જનાઃ ॥

,, ૩ શ્લો. ૬૭ ॥

અર્થ:—પશુ ગન્ધથી જાણે છે, વિદ્વાનો શાસ્ત્રથી જાણે છે, રાજા લોક યુક્ત દ્વેષ દ્વારા જાણે છે, બધી સર્વ લોક ચોતાના નેત્રનો ઉપયોગ કરીને જ જાણી શકે છે.

સ્પૃશ્નપિ ગજો હન્તિ જિઘ્રન્નપિ મુજંગમઃ ।

✓ હસન્નપિ નૃપો હન્તિ માનયન્નપિ દુર્જનઃ ॥

,, ॥ ૮૩ ॥

અર્થ:—હાથી સ્પર્શ માત્રથી મારી દે છે એવું તેનું શરીર ભારે છે, અને સર્પ મુંઘવડ માત્રથી મારે છે, તથા રાજા હસતાં હસતા મારે છે, અને દુર્જન સત્કાર દેતો સતો મારે છે.

ન દેવા યદ્દિમાદાય રક્ષન્તિ પશુપાલવત્ ।

✓ યન્તુ વર્ધિતુમિચ્છન્તિ બુદ્ધયા સંયોજયન્તિ તમ્ ॥

,, ॥ ૧૮૨ ॥

અર્થ:—દેવતા લોક ગોવાળની માફક મનુષ્યની પાસે લાકડી લઈને ઉભા રહી રક્ષા કરતા નથી, પરન્તુ તેઓ જેની ઉભતિ કરવા ચહાય છે તેને સુદ્ધિયુક્ત કરે છે.

ન દેવા શસ્ત્રમાદાય નિગ્રન્તિ રિપુવત્કુદ્દાઃ ।

યન્તુ દ્વિસિત્તુમિચ્છન્તિ બુદ્ધયા વિશ્લેયાન્ત તમ્ ॥ ,, ॥ ૧૮૩ ॥

અર્થઃ—અને દેવતા લોક મનુષ્યને શત્રુની માફક ક્રોધ કરીને શસ્ત્ર લઈને મારતા નથી. પરન્તુ જેને મારવાની ઇચ્છા કરે છે તેની શુદ્ધિને નષ્ટ કરી દે છે, જેથી તે પોતે જ અનર્થમાં પડી નષ્ટ થઈ જાય છે.

ચત્વારિ તે તાત ગૃહે વસન્તુ શ્રિયાભિજ્ઞુષ્ટસ્ય ગૃહસ્થધર્મે ।

વૃદ્ધો જ્ઞાતિરવસન્ન કુલીનઃ સસ્વા દરિદ્રો ભગિની ચાનપત્યા ॥

મ૦ મા૦ ૮૦ પ૦ અ૦ ૩૩ શ્લો૦ ૭૦ ॥

અર્થઃ—હે રાજન્ ! આપ જેવા સંપન્ન ગૃહસ્થના ઘરમાં જ્ઞાનવૃદ્ધ, તથા વૃત્તિરહિત કુલીન જ્ઞાતિજન, તથા દરિદ્ર મિત્ર, અને સન્તાન રહિત બેન-એ ચાર સદા વસો, કેમકે એ ચારેના રહેવાથી ધર્મ થાય છે.

ચત્વારિ કર્માણ્યભયંકુરાણિ ભયં પ્રયચ્છન્ત્યયધાર્થકૃતાનિ ।

માનાગ્રિહોત્રમુત માનમૌનં માનેનાર્થીતમુત માનયજ્ઞઃ ॥ ,, ॥ ૭૩ ॥

અર્થઃ—અગ્નિહોત્ર, મૌન, અભ્યયન અને યજ્ઞ એ ચાર કર્મ સુખ (અભય) દેનારાં છે. પરન્તુ માનની ખાતર કરવામા આવે અને યજ્ઞાત કરવામા ન આવે તો તે ચારે દુઃખ (ભય) દેનાર થઈ પડે છે.

પञ्चाગ્રયો મનુષ્યેણ પરિચર્યા પ્રયત્નતઃ ।

પિતા માતાગ્રિરાત્મા ચ ગુરુશ્ચ ભરતર્પમ ॥ ,, ॥ ૭૪ ॥

અર્થઃ—હે ભારતવશમા શ્રેષ્ઠ ! પિતા, માતા, અગ્નિ, આપણા આત્મા અને ગુરુ એ પાંચ પ્રસિદ્ધ અગ્નિની મનુષ્યે સદા પ્રયત્ન પૂર્વક સેવા કરવી જોઈએ.

પञ્ચૈવ પૂજયંત્લોકે યશઃ પ્રાપ્નોતિ કેવલમ્ ।

દેવાન્પિતૃન્મનુષ્યાંશ્ચ મિશૂનતિથિપञ્ચમાન્ ॥ ,, ॥ ૭૫ ॥

અર્થઃ—દેવો, પિતૃઓ, મનુષ્ય, મિશુ અને અતિથિ એ પાંચેની પૂજા કરવાથી મનુષ્યને લોકમા યશ પ્રાપ્ત થાય છે.

પञ્ચ ત્વાનુગમિપ્યન્તિ યત્ર યત્ર ગમિપ્યસિ ।

મિત્રાણ્યમિત્રા મઘ્યસ્થા ઉપજીવ્યોપજીવિન્ ॥ ,, ॥ ૭૬ ॥

અર્થઃ—મિત્ર, શત્રુ, મધ્યસ્થ, ગુરુ (ઉપજીવ્ય) અને સેવક (ઉપજીવિન્) એ પાંચ તમે જ્યાં હોયો ત્યાં તમારી સંગમાં જ જરો

પહિંગનાં સંસૃજ નીચે પ્રમાણે છે:—

આત્મજ્ઞાનં સમારમસ્તિવિજ્ઞા ધર્મનિત્યતા ।

યમયાંનાપરુપન્તિ સ વૈ પષ્ટિત ઉચ્યતે ॥મ. મા. ૩. પ. અ. ૩૩ શ્લો. ૨૦॥

૧. અર્થ:—જેનાં આત્મજ્ઞાન, સારો ઉદ્ધોગ, સહિષ્ણુતા અને ધર્મનિષ્ઠા, પુરુષાર્થ ૩૫ ફલપ્રાપ્તિ પર્યન્ત બ્રહ્મ થતાં નથી તે જ પડિત કહેવાય છે. (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં મોક્ષ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.)

૧. નિષેવતે પ્રશસ્તાનિ નિન્દિતાનિ ન સેવતે ।

૨. અનાસ્તિકઃ શ્રદ્ધધાન ઇતત્પણ્ડિતલક્ષણમ્ ॥ ,, ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—જે ઉત્તમ કર્મ કરે છે, નીચ કર્મોના ત્યાગ કરે છે, જે નાસ્તિક નથી અર્થાત ઈશ્વરને માનનારો છે, તથા શ્રદ્ધાયુક્ત છે, તેને જ પણ્ડિત કહે છે.

ક્રોધો હર્ષશ્ચ દર્પશ્ચ હ્રીઃ સ્તંભો માન્યમાનિતા ।

યમર્થાન્નાપકર્ષન્તિ સ વૈ પણ્ડિત ઉચ્યતે ॥ ,, ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યને ક્રોધ, હર્ષ, અભિમાન, લજ્જા, સ્તંભ (કોપનો સત્કાર ન કરવો તે) તથા માન્યમાનિતા (પોતાને માન્ય મમજવો તે) આદિ દોષો પુરુષાર્થથી (અર્થાત્) બ્રહ્મ કરી શકતા નથી તે જ પડિત કહેવાય છે.

યસ્ય કૃત્યં ન જાનન્તિ મન્ત્રં વા મન્ત્રિતં પરે ।

કૃતમેવાસ્ય જાનન્તિ સ વૈ પણ્ડિત ઉચ્યતે ॥ ,, ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—જેનું ઇચ્છિત કાર્ય, તથા ઉપાય (મન્ત્ર), તથા સંમતિ (મન્ત્રિત) ખીખઓ (પરે) જાણી શકતા નથી, કૃત કાર્ય સમાપ્ત થયે જાય છે, તે જ પડિત કહેવાય છે.

યસ્ય કૃત્યં ન વિદ્મન્તિ શીતમૃષ્ણં ભયં રતિઃ ।

સમૃદ્ધિરસમૃદ્ધિર્વા સ વૈ પણ્ડિત ઉચ્યતે ॥ ,, ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—જેના કાર્યમાં શીત, ગરમી, ભય, કામ, ધન અથવા નિર્ધનતા આદિ કોષ્ટ પશ્યું વિધન કરી શકતાં નથી તે જ પડિત કહેવાય છે.

યસ્ય સંસારિણી પ્રજ્ઞા ધર્માર્થાવનુવર્તતે ।

કામાદર્થં દૃષ્ટીતે યઃ સ વૈ પણ્ડિત ઉચ્યતે ॥ ,, ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—જેની છુદ્ધ સંસારના પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં જ પ્રવિષ્ટ થઈ છે, તથાપિ ધર્મ અને અર્થને અનુસરે છે, અને જે કામ કરતાં અર્થને અધિક માને છે, તે જ પડિત કહેવાય છે.

યથાશક્તિ ચિકીર્ષન્તિ યથાશક્તિ ચ કુર્વતે ।

ન કિંચિદવમન્યન્તે નરાઃ પણ્ડિતચુદ્ધયઃ ॥ ,, ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—પણ્ડિત લોક શક્તિ અનુસાર કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, અને ઇચ્છાને સમાન કાર્ય કરી બતાવે છે, અને કોષ્ટનો અનાદર કરતા નથી.

ક્ષિપ્રં વિજાનાતિ વિરં શૃણોતિ વિજ્ઞાય ચાર્થે ભજતે ન કામાત્ ।

નાસંપૂઠો વ્યુપયુક્તે પરાર્થે તત્પ્રજ્ઞાનં પ્રથમં પંડિતસ્ય ॥ ,, ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—પડિતોની પીછાન એ છે કે, તે શીઘ્ર-સમજે છે, વિધયને, અહ વાર સુધી

સાંભળે છે, ખૂબ સમઝીને પછી કાર્ય કરે છે, કામ કે ક્રોધાદિથી કદાપિ કાર્ય કરતા નથી, અને ખૂબ્યા વિના પારકા કામમાં માથું મારતા નથી—મોહતા નથી.

નામાપ્યમમિવાઙ્છન્તિ નદું નેચ્છન્તિ શોચિતુમ્ ।

આપ્તસુ ચ ન મુહ્યન્તિ નરાઃ પંડિતવુદ્ધયઃ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—પંડિત લોક પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ન હોય તેવી વસ્તુની ઇચ્છા કરતા નથી. નંદ્ય થયેલા પદાર્થ માટે શોક કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી. અને આપત્તિમાં ગભરાતા નથી—ગભરાઇને કાર્ય છોડતા નથી—નિશ્ચયપૂર્વક કાર્ય કરે છે.

નિશ્ચિત્ય યઃ પ્રક્રમતે નાન્તર્વસતિ કર્મગઃ ।

અવન્ધ્યકાલો વડ્યાત્મા સ વૈઃ પંડિત ઉચ્યતે ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થઃ—જે નિશ્ચય કરીને કાર્ય કરે છે, શરૂ કરેલા કાર્યને અધવચ્ય છોડતા નથી—પૂર્ણ જ કરે છે, જે સમયને વ્યર્થ ગુમાવતો નથી, અને જેની ઇદ્રિયો પોતાને વશ છે તે પંડિત કહેવાય છે.

આર્યકર્મણે રજ્યન્તે ભૂતિકર્માણિ કુર્વતે ।

હિતં ચ નાભ્યસૂચન્તિ પण्डिता भरतर्षभ ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થઃ—હે ભરતર્ષભ! પંડિતલોક સારા કર્મ કરવામાં પ્રસન્ન રહે છે, જેથી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય એવા કર્મ કરે છે, અને પોતાના હિતને છોડતા નથી.

ન હૃપ્યત્યાત્મસંમાને નાવમાનેન તપ્યતે ।

ગાંગો હૃદ ઇવાક્ષાભ્યો યઃ સ પण्डित उच्यते ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—જે પોતાનું સન્માન યવાથી હાથ પામતો નથી, અને જે નિરાદરથી તપાવમાન થતો નથી, અને ગંગાના હૃદની પેઠે જેને કોઈ શ્લોક થતો નથી અર્થાત્ જે ગંભીર છે, તે જ પંડિત કહેવાય છે.

તત્ત્વજ્ઞઃ સર્વભૂતાનાં યોગજ્ઞઃ સર્વકર્મણામ્ ।

ઉપાયજ્ઞો મનુષ્યાણાં નરઃ પण्डित उच्यते ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—સર્વ પ્રાણીઓના તત્ત્વને જાણીતો હોય, અને સર્વ કર્મોની રચના તથા સામગ્રી (ઉપાય)ને જાણીતો હોય તે જ મનુષ્યોની મધ્યે પંડિત કહેવાય છે.

મહત્ત્વાક્ ચિત્રકથ ઝહવાન્મતિમાનવાન્ ।

આથુ ગ્રન્થસ્ય વક્તા ચ યઃ સ પण्डित उच्यते ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થઃ—જે જોલવામાં રોકાતો ન હોય, ઉત્તમ કથા જાણનાર હોય, તક કરનાર હોય, જેની કુદિ તરત અર્થને સમજે એવી હોય, તથા જે ગ્રન્થ જ્ઞોતાં જ તેને વક્તા હોય, તે જ પંડિત કહેવાય છે.

શ્રુતં મજ્ઞાનુગં યસ્ય મજ્ઞા ચૈવ શ્રુતાનુગા ।

અસંમિત્તાર્યમર્યાદઃ પण्डिताख्यां લમેત સઃ ॥

” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—જેની વિદ્યા બુદ્ધિને અનુમાર હોય, અને બુદ્ધિ પણ વિદ્યાને અનુમાર હોય, તથા કોઈ મર્યાદાને જે તોડતો ન હોય તે જ પંડિતની પદવીને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અર્થ મહાન્તમાસાય વિદ્યામૈશ્વર્યમેવ વા ।

વિચરત્યસમુન્નદ્વો યઃ સ પંડિત ઉચ્યતે ॥ ૧૧ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—જે બહુ ધન, વિદ્યા કે અૈશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરીને અભિમાન રહિત યજ્ઞને વિચરે છે તે જ પંડિત કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે પંડિતના લક્ષણ કહ્યા હવે મૂઠનાં લક્ષણ કહેવામા આવે છે

અશ્રુનશ્ચ સમુન્નદ્વો દરિદ્રશ્ચ મહામનાઃ ।

અર્થાશ્ચાકર્મણા પ્રેપ્સુર્મૂઢ ઇત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૧ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—જે ભણેલો નથી તથાપિ અભિમાની છે, જે દરિદ્ર હોવા છતા મોટી મોટી વાતો કરે છે, તથા ઉદ્યોગ કર્યા વિના અથવા વિપરીત સાધન દ્વારા ધન સંપાદન કરવાની ઇચ્છા વાળો છે, તેને બુદ્ધિમાન લોકો મૂઢ કહે છે.

સ્વદર્થે ય પરિત્યજ્ય પરાર્થમનુતિષ્ઠતિ ।

મિથ્યાચરતિ મિત્રાર્થે યશ્ચ મૂઢઃ સ ઉચ્યતે । ૧૧ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—જે પોતાનું કાર્ય છોડીને ખીજના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરે છે, તથા પોતાના મિત્ર પ્રતિ મિથ્યા વ્યવહાર કરે છે, તે મૂઢ કહેવાય છે.

અકામાન્કામયતિ યઃ કામયાનાન્પરિત્યજેત્ ।

બલવન્તં ચ યો દ્વેષ્ટિ તમાહુર્મૂઢચેતસમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જે પોતાના ઉપર પ્રેમ ન કરનારને ચહાય છે, અને પ્રેમ કરનાર (કામયાન)નો ત્યાગ કરે છે, અને બલવાનની સાથે શત્રુતા કરે છે, તે મૂઢ બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે.

અમિત્રં કુરુતે મિત્રં મિત્રં દ્વેષ્ટિ હિનસ્તિ ચ ।

કર્મ ચારમ્ભતે દુષ્ટં તમાહુર્મૂઢચેતસમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—જે શત્રુને મિત્ર બનાવે છે, અને મિત્ર ઉપર દ્વેષ કરે છે તથા તેની હાનિ કરે છે, અને દુષ્ટ કર્મ કરે છે, તે મૂઢબુદ્ધિ કહેવાય છે.

સંસારયતિ કૃત્યાનિ સર્વંત્ર વિચિકિત્સતે ।

ચિરં કરોતિ સિપ્રાર્થે સ મૂઢો ભરતર્પભ ॥ ૧૧ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—જે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ જે નાના કાર્યનો પણ બહુ વિસ્તાર કરે છે, સર્વમાં સદેહ કરે છે, અને શીઘ્ર કરવા યોગ્ય કાર્યમા વિલગ લગાડે છે, તે જ મૂઢ કહેવાય છે.

અનાહૂતઃ પ્રવિશતિ અપૃષ્ઠો ચહુ ભાપતે ।

અવિશ્વસ્તે વિશ્વસિતિ મૂઢચેતા નરાધમઃ ॥ ૧૧ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—જે અનાહૂત પ્રવેશીને પૃષ્ઠ પાછળથી ધક્કો મારે છે, અને અવિશ્વસ્તે વિશ્વસિતિ મૂઢચેતા નરાધમઃ ॥ ૧૧ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—જે બોલાવ્યા વિના ખીજના ઘરમાં ગય છે, પૂછ્યા વિના બહુ બોલે છે, અને વિશ્વાસ નહીં કરવા ઘાતક મનુષ્યનો વિશ્વાસ કરે છે, તે જ નરાધમને મૂઠ કહે છે.

પરં ક્ષિપતિ દોષેણ વર્તમાનઃ સ્વયં તથા ।

યથ ક્રુધ્યત્યનીશાન. સ ચ મૂઢતમો નરઃ ॥

” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—જે ખીજનો તે દોષ બતાવી તેના ઉપર આક્ષેપ કરે છે અને પોતે તે તે જ દોષયુક્ત હોય છે, અને પોતે અમમર્થ છતા ક્રોધ કરે છે, તેને મહાન મૂઠ કહે છે.

આત્મનો વલમજ્ઞાય ધર્માર્થપરિવર્જિતમ્ ।

અલભ્યમિચ્છન્નૈષ્કર્મ્યાન્મૂઢવુદ્ધિરિહોચ્યતે ॥

” ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પોતાના બલને ન બળ્યતાં ધર્મ અને અર્થ રહિત નિષ્પ્રયોજન અને અલભ્ય પદાર્થ વિના પ્રયત્ને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેને શાસ્ત્રમાં મૂઠ-વુદ્ધિ કહે છે.

અશિષ્યં શાસ્તિ યો રાજન્યથ શૂન્યમુપાસતે ।

કર્દર્યં ભજતે યથ તમાહુર્મૂઢચેતસમ્ ॥

” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—હે રાજન! જે પોતાનો શિષ્ય નથી તથાપિ તેને જે શાસના (ઉપદેશ) કરે છે (અથવા અયોગ્ય શિષ્યને જે બચાવે છે), તથા જે શૂન્ય હૃદયના માણસની તથા કૃપણની સેવા કરે છે તે મૂઠવુદ્ધિ કહેવાય છે.

દ્વાવિમૌ પુરુષવ્યાગ્ર પરપ્રત્યયકારિણૌ ।

સ્ત્રિય. કામિતકામિન્યો લોકઃ પૂજિતપૂજકઃ ॥

” ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—હે પુરુષવ્યાગ્ર! ખીજ સ્ત્રી જેની ચાહના રાખે છે તેને દેખાદેખી ચહાનારી સ્ત્રીઓ, તથા ખીજ વડે પૂજિત થયેલાની દેખાદેખી પૂજા કરનાર મનુષ્ય-એ બંને વિના વિચાર્યે કર્મ કરનાર મૂર્ખ છે.

ઉપર કહેલાં પદિતનાં લક્ષણને અનુસરવું અને મૂર્ખનાં લક્ષણને સાગ કરવો. વળી:—

દ્વાવંભસિ નિવેષ્ટવ્યૌ ગલે વઘ્વા દ્વાં ચિલામ્ ।

ધનવન્તમદાતારં દરિદ્રં ચાતપસ્વિનમ્ ॥

” ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—જે ધનવાન હોવા છતાં દાન કરતો નથી, અને દરિદ્ર હોઈ તપ કરતો નથી, તે બંનેને ગળે ભારે શિકા બાધીને તેમને પાણીમાં કુખાડવા બોધાય.

હરણં ચ પરસ્વાનાં પરદારામિમર્શનમ્ ।

મુહુદથ પરિત્યાગસ્ત્રયો દોષાઃ ક્ષયાવઢાઃ ॥

” ॥ ૭૦ ॥

અર્થ:—ખીજનું ધન હરી લેવું તે, પરસ્ત્રી સાથે અધર્મ કરવો તે, તથા પોતાનાં મિત્રને ત્યાગ કરવો-તે ત્રણે દોષ મનુષ્યનો ક્ષય કરનારા છે.

ભયતં ચ ભજમાનં ચ તવાસ્મીતિ ચ વાદિનમ્ ।

ત્રીનેતાઠ્છરણં પ્રાપ્તાન્વિપમેડપિ ન સંત્યજેત્ ॥

” ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—શરણે આવેલા ભક્ત, સેવક, તથા હું આપનો છું એમ કહેનાર—એ ત્રણનો દુઃખ આવે તો પશુ ત્યાગ ન કરવો.

પહેતે હવમન્યન્તે નિત્યં પૂર્વોપકારિણમ્ ।

આચાર્ય શિક્ષિતાઃ શિષ્યાઃ કૃત્તદારાશ્ચ માતરમ્ ॥ ,, ॥ ૧૨ ॥

નારો વિગતકામાસ્તુ કૃતાર્થાશ્ચ પ્રયોજકમ્ ।

નાવં નિસ્તીર્ણકાન્તારા આતુરાશ્ચ ચિકિત્સકમ્ ॥ ,, ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—પહેલા શિષ્ય ગુરુનો, વિવાહિત થયેલા પુત્ર માતાનો, કામ રહિત મનુષ્ય સ્ત્રીનો, જેનું કાર્ય સિદ્ધ થયું છે તેવો મનુષ્ય ઉપકારી (પ્રયોજક)નો, નદીને પાર ઉતર્યા પછી નાવનો, તથા રોગથી પીડિત મનુષ્ય રોગથી નિવૃત્ત થયા પછી વેદનો—એ પ્રમાણે આ છ અર્થમાં મનુષ્ય પોતાના પૂર્વના ઉપકારીઓની હમેશાં યવજા કરે છે. એ સર્વના ઉપકારને જાણનાર સત્પુરુષો થોડા જ હોય છે.

આરોગ્યમાનૃણ્યમવિપ્રવાસઃ સદ્ગિર્મનુષ્યૈઃ સહ સંપ્રયોગઃ ।

સ્વપ્રત્યયા વૃત્તિરભીતવાસઃ પદ્ જીવલોકસ્ય સુત્વાનિ રાજન્ ॥ ,, ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—હે રાજન્ ! આરોગ્ય, આનુષ્ય એટલે કાંઈના ત્રણી નહીં હોવું તે, પર-દેશમાં પ્રવાસ ન કરવો તે, સત્પુરુષોની સાથે સમાગમ, પોતાને અધીન અર્થાત્ સ્વતંત્ર (સ્વપ્રત્યયા) શુભિકા(વૃત્તિઃ), અને નિર્ભય રહેવું—એ ૭ આ લોકનાં મુખ છે.

દશ ધર્મં ન જાનન્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર નિવોધ તાન્ ।

મત્તઃ પ્રમત્ત ઉન્મત્તઃ શ્રાન્તઃ ક્રુદ્ધો વુશુક્ષિતઃ ॥ ,, ॥ ૧૦૬ ॥

ત્વરમાણશ્ચ હુબ્ધશ્ચ ભીતઃ કામી ચ તે દશ ।

તસ્માદેતેષુ સર્વેષુ ન પ્રસજ્જેત પણ્ડિતઃ ॥ ,, ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ:—હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! મત્ત, પ્રમત્ત એટલે મદ વગેરે પીનાર અનેક કાર્ય કરવામાં અસાધાન, ઉન્મત્ત (પાગલ), યાકેલો, ક્રોધી, બ્રુખ્યો (૧૦૬), શીઘ્રતા કરનાર, લોભી, ખીકણ, અને કામી—એ દશ મનુષ્ય ધર્મને જાણતા નથી. આટલે શુદ્ધિમાન મનુષ્યે તેમની સાથે સંગ ન કરવો.

પ્રાપ્યાપદં ન વ્યથતે કદાચિદુદ્યોગમન્વિચ્છતિ ચાપ્રમત્તઃ ।

દુઃખં ચ કાલે સહતે મહાત્મા ધુરંધરસ્તસ્ય જિતાઃ સપત્નાઃ ॥ ,, ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—સંકટ (આપદ) પ્રાપ્ત થતાં જેને વ્યથા થતી નથી પરન્તુ સાધાન રહીને ઉદ્યોગ કરે છે, જે મહાત્મા સમય પર દુઃખ સહન કરે છે, તે જ મહાત્મા કઠિન કાર્યોને પણ સિદ્ધ કરી શકે છે, અને તે જ યજુને જીતે છે.

ન સ્વે સુખે વૈ કુરુતે મહર્ષે નાન્યસ્ય દુઃખે ભવતિ મહાપ્રઃ ।

દત્વા તુ પશ્ચાત્કુરુતે ન તાપં સ કથ્યતે સત્પુરુષાર્યચીલઃ ॥ ,, ॥ ૧૧૮ ॥

અર્થ:—જે પોતાને શુભ પ્રાપ્ત થતાં પ્રસન્ન થતો નથી, અને ખીજનાં દુઃખ દેખીને પણ પ્રસન્ન થતો નથી, જે આપીને પછી સંતાપ કરતો નથી, તે મહાત્માને સત્યુક્ત અને શ્રેષ્ઠ કહે છે.

દંભં મોહં મત્સરં પાપકૃત્યં રાજદ્વિષ્ટં પૈશ્ચુનં પુગવૈરમ્ ।

મત્તોન્મત્તૈર્દુજનૈશ્વાપિ વાદં યઃ પ્રજ્ઞાન્વાન્વર્જયેત્સ પ્રધાનઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અર્થ:—દભ, મોહ, મત્સર, પાપકર્મ, રાજની સાથે દેવ, મદવાળા અને પાગલોની સાથે તથા દુર્જનની સાથે વિવાદ-એ કર્મોને શુદ્ધિમાન મનુષ્યે છોડી દેવાં જોઈએ. જે તેનો પરિસાગ કરે છે તે શ્રેષ્ઠ છે.

સમૈર્વિવાદં કુરુતે ન હીનૈઃ સમૈઃ સત્ત્વ્યં વ્યવહારં કથાં ચ ॥

ગુણૈર્વિશિષ્ટૌશ્ચ પુરોદધાતિ વિપશ્ચિતસ્તસ્ય નયાઃ સુનીતાઃ ॥ ૧૨૨ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પોતાની સમાન મનુષ્ય સાથે વિવાદ, મિત્રતા, વ્યવહાર તથા વાર્તાલાપ કરે છે, પોતાનાથી નીચી કોટિવાળા સાથે નહીં, તથા જે પોતાનાથી અધિક શુભ વાળાને સર્વ કાર્યમાં આગળ રાખે છે, તેની નીતિ (નય) પ્રશંસા કરવા યોગ્ય (સુનીત) છે.

મિથ્યોપેતાનિ કર્માણિ સિદ્ધચેયુર્ણિ ભારત ।

અનુપાયપ્રયુક્તાનિ મા સ્મ તેષુ મનઃ કૃયાઃ ॥ મ. મા. ડ. પ. જ. ૨૪-૬ ॥

અર્થ:—જે કોષ કાર્ય મિથ્યા લુગાર આદિ વડે સિદ્ધ થતાં હોય અથવા અયોગ્ય ઉપાયો વડે સિદ્ધ થતાં હોય તે કરવાની ઇચ્છા કદાપિ ન કરવી.

તથૈવ યોગવિહિતં યત્તુ કર્મ ન સિદ્ધ્યતિ ।

ઉપાયયુક્તં મેધાવી ન તત્ત્વગ્લપયેન્મનઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—તેવી રીતે અનેક ઉપાય અને યત્ન કરતાં પણ જે કર્મ સિદ્ધ થતું ન હોય તેમાં પણ મન ઘસાડવું નહીં.

અનુવન્ધ્યાનપેક્ષેત સાનુવન્ધ્યેષુ કર્મસુ ।

સંપ્રધાર્ય ચ કુર્વૌત ન વેગેન સમાચરેત્ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—જે સાધન (અનુવન્ધ) કરવાથી પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તેનો પહેલાં નિશ્ચય કરીને કરવું જોઈએ. કામ કરવામાં ઉતારણ ન કરવી જોઈએ.

અનુવન્ધ્ય ન સંપ્રેક્ષ્ય વિપાકં ચૈવ કર્મણામ્ ।

ઉત્થાનમાત્મનથૈવ ધીરઃ કુર્વૌત વા ન વા ॥ ૯ ॥

અર્થ:—પ્રયોજન (અનુવન્ધ), ફલ અને પોતાનો યત્ન (ઉત્થાન) જોષ્ટને ધીર પ્રકૃત કર્મ કરે અથવા ન કરે.

વનસ્પતેરપક્વાનિ ફલ્યાનિ પ્રચિનોતિ યઃ ।

સ નાત્રોતિ રમં તેભ્યો વૌજં ચાસ્ય વિનશ્યતિ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય વૃક્ષનાં કાચાં ફળ તોડી લે છે તેને તેમાંથી રસ મળતો નથી, અને તેનું ખીજ પણ નષ્ટ થાય છે.

યસ્તુ પક્ષ્મુંપાદત્તે કાલે પરિણતં ફલમ્ ।

ફલાદ્રસં સ લભતે વીજાચૈવ ફલં પુનઃ ॥

,, ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—જે પાકેલા ફળને સમય આગ્યે તોડે છે તેને ફળનો રસ મળે છે, અને તેના ખીજથી ફરી વૃક્ષ લઇને તેમાંથી ફળ પણ થાય છે.

ચક્ષુષા મનસા વાચા કર્મણા ચ ચતુર્વિધમ્ ।

પ્રસાદયતિ યો લોકં તં લોકોઽનુપ્રસીદતિ ॥

,, ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—જે દેશ, મન, વચન અને કર્મથી જગતને પ્રસન્ન કરે છે તેને સર્વ જગત પણ પ્રસન્ન કરે છે.

અત્યુન્મત્તાત્પ્રલપતો વાલાચ પરિજલ્પતઃ ।

સર્વતઃ સારમાદઘાદશ્મભ્ય ઇવ કાઞ્ચનમ્ ॥

,, ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—જેમ પથ્થરોમાંથી સુવર્ણ કાઢી લેવામાં આવે છે, તેમ પ્રલાપ કરતા અતિ ઉન્મત્તનું વચન તેમજ બાલકનું અસ્પષ્ટ વચન—એ સર્વમાંથી સારાંશ ત્રહણ કરવો જોઇએ.

સુવ્યાહૃતાનિ સૂક્તાનિ સુકૃતાનિ તવસ્તતઃ ।

સંચિન્વન્ધીર આસીત શિલાહારી શિલં યથા ॥

,, ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિમાનોને એ ઉચિત છે કે—જેમ કોઇ શિલવૃત્તિથી જીવન ચલાવનાર મનુષ્ય ખેતરમાં પડેલા અનાજના કણ (શિલમ્) વીંછી લે છે, તેવી રીતે મૂર્ખ પાસેથી અથવા ગમે ત્યાંથી ઉત્તમ વચન તથા ઉત્તમ કર્મ શીખી લેવાં.

સત્યેન રક્ષયતે ધર્મો વિદ્યા યોગેન રક્ષયતે ।

મૃજયા રક્ષયતે રૂપં કુલં વૃત્તેન રક્ષયતે ॥

,, ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—સત્ય વડે ધર્મની, અભ્યાસ(યોગ)થી વિદ્યાની, સ્વચ્છતા(મૃજા)થી રૂપની અને ચારિત્ર્યથી કુલની રક્ષા થાય છે.

ય ઈર્ષુઃ પરવિત્તેષુ રૂપે વીર્યં કુલાન્વયે ।

સુખસૌભાગ્યસત્કારે તસ્ય વ્યાધિરનન્તકઃ ॥

,, ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—જે ખીજનું ધન, રૂપ, બલ, કુલ, વંશ, સુખ, સુન્દરતા, તથા સત્કારને જોઇને ઈર્ષ્યા કરે છે—મનમાં બળે છે, તેના રાગનું ઔષધ નથી.

દિવસેનૈવ તત્કુર્યાદ્યેન રાત્રૌ સુખં વસેત્ ।

અષ્ટમાસેન તત્કુર્યાદ્યેન વર્ષાઃ સુખં વસેત્ ॥ મ. મા. ડ, પ. અ. ૩૫-૬૭ ॥

અર્થ:—દિવસમાં એવું કામ કરવું જોઇએ કે જેથી રાત્રિમાં સુખે નિદ્રા આવે. અને આઠ માસ એવું કામ કરવું કે જેથી વર્ષાકાલમાં સુખે રહે.

पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।

यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥

” ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—પહેલી અવસ્થામાં એવું કામ કરી લેવું કે જેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં સુખી થવાય. અને જીવનભરમાં એવું કર્મ કરવું કે જેથી મરણ બાદ સુખ થાય.

जीर्णमन्त्रं प्रशंसन्ति भार्या च गतयौवनाम् ।

शूरं विजितसंग્રामं गतपारं तपस्विनम् ॥

” ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—જ્યારે અન્ન પત્ની જાય ત્યારે તેની પ્રશંસા થાય છે, અજીર્ણ રહે તે તે અન્નની પ્રશંસા થતી નથી. શીલથી યૌવન વિતાવ્યા બાદ સ્ત્રીની પ્રશંસા થાય છે. યુદ્ધમાં જય મેળવ્યા બાદ શૂરની પ્રશંસા થાય છે. અને તપસ્યા પૂર્ણ થયા બાદ તપસ્વીની પ્રશંસા થાય છે. પ્રથમથી કરવા ધાગે તે પાછળથી છેતરાવાનું થાય.

भावमिच्छन्ति सर्वस्य नाभावे कुरुते मनः ।

सत्यवादी मृदुदान्तो य स उत्तमपूरुषः ॥

” ૨૬-૧૬ ॥

અર્થ:—જે પુરુષ સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે, કદાપિ કોઈની હાનિમાં જેનું ચિત્ત જતું નથી, તથા જે સત્યવાદી, કોમલ તથા હૃદયના નિમ્હવાળો છે, તે ઉત્તમ પુરુષ કહેવાય છે.

नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।

रंघं परस्य जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥

” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—જે પ્રયોજન વિના ખોલતો નથી, જે વસ્તુ આપવાને પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તે આપે છે, તથા શત્રુના રંધ્રને જાણે છે, તે મધ્યમ પુરુષ કહેવાય છે.

न श्रद्दधाति कल्याणं परेम्योऽप्यात्मशंकितः ।

निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥

” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—જે કોઈ ખીજાએ ખતાવેલા કલ્યાણના માર્ગમાં શ્રદ્ધા રાખતો નથી, અને પોતે કરેલા કાર્યમાં પણ હમેશાં શંકા કરે છે, અને મિત્રનો અનાદર કરે છે, તે અધમ પુરુષ કહેવાય છે.

लोक्यात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं त्यागशीलता ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संगतिम् ॥ चा० नी० द० अ० ૧-૧૦ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યમાં, જીતિકા, ભય, લજ્જા, કુશલતા અને દાન કરવામાં પ્રવૃત્તિ એ પાંચ ન હોય, તેનો મગ કરવો નહીં.

मनसा चिन्तितं कार्यं वाचा नैव प्रकाशयेत् ।

मन्त्रवद्रक्षयेद्गूढं कार्यं चापि नियोजयेत् ॥ चा० नी० द० अ० ૨-૭ ॥

અર્થ:—મનમાં શોધેલું કાર્ય વચનથી પ્રકટ ન કરવું, પરંતુ મંત્રની માફક તેની રક્ષા કરવી જોઈએ, અને તેને કાર્યમાં મૂકવું જોઈએ—તેનો અમલ કરવો જોઈએ.

શૈલે શૈલે ન માણિક્યં મૌક્તિકં ન ગજે ગજે ।

સાધવો નહિ સર્વત્ર ચન્દનં ન વને વને ॥

” ॥ ૧ ॥

અર્થ:—સર્વ પર્વતમાં માણિક્ય હોતુ નથી, સર્વ હાથીમાં મોતી હોતુ નથી, સાધુ સર્વ સ્થાનમાં મળતા નથી, અને ચન્દન વૃક્ષ સર્વ વનમાં હોતુ નથી.

દુરાચારી ચ દુર્દૃષ્ટિર્દુરાવાસી ચ દુર્જનઃ ।

યન્મૈત્રી ક્રિયતે પુંભિઃ સ તુ શીઘ્રં વિનશ્યતિ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—દુષ્ટ આચરણવાળા, ખોટી દૃષ્ટિવાળા, અને ખોટા સ્થાનમાં રહેનાર દુર્જન મનુષ્ય સાથે જે મિત્રતા કરે છે તે જલદી નષ્ટ થાય છે.

સમાને શોભતે પ્રીતિઃ રાક્ષિ સેવા ચ શોભતે ।

વાણિજ્યં વ્યવહારેષુ સ્ત્રી દિવ્યા શોભતે ગૃહે ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—બરાબરીઆમાં પ્રીતિ શોભા આપે છે, તોફરી રાખતી હોય તો તે શોભે છે, વ્યવહારમાં વાણિજ્યની શોભા છે, અને સુંદર સ્ત્રી ધરમા શોભા આપે છે.

સત્કુલે યોજયેત્કન્યાં પુત્રં વિદ્યાસુ યોજયેત્ ।

વ્યસને યોજયેચ્છત્રું મિત્રં ધર્મેણ યોજયેત્ ॥ ચા૦ ની૦ ૬૦ અ૦ ૩-૩ ॥

અર્થ:—કન્યા ત્રેષ્ઠ કુળવાળાને આપવી જોઈએ, પુત્રને વિદ્યા ભણવામાં લગાડવો જોઈએ, શત્રુને વ્યસનમાં લગાડવો જોઈએ, અને મિત્રને ધર્મ માર્ગમાં જોડવો જોઈએ.

નિઃસ્પૃહો નાધિકારી સ્યાન્નાકામી મળ્લનમિયઃ ।

નાવિદમ્બઃ પ્રિયં વૃયાત્સ્પૃષ્ટવક્તા ન વશ્વકઃ ॥ ચા૦ ની૦ ૬૦ અ૦ ૫-૫ ॥

અર્થ:—જેને કાંઈ વિવચની ઇચ્છા નથી તે કાંઈ વિવચનો અધિકાર નહીં લે. જે કામી નહીં હોય તે શરીરના અધકાર કરવામાં પ્રીતિવાળો નહીં થાય. જે ચતુર નહીં (અવિદમ્બ) હોય તે પ્રિય વચન નહીં બોલે. અને જે સ્પૃષ્ટવક્તા છે તે કપટી નહીં હોય.

ન પશ્યન્તિ જન્માન્ધ્યાઃ કામાન્ધ્યો નૈવ પશ્યન્તિ ।

મદોન્મત્તા ન પશ્યન્તિ અર્થી દોષં ન પશ્યન્તિ ॥ ચા. ની. ૬. અ. ૬-૮ ॥

અર્થ:—જે જન્મથી અન્ધ છે તે દેખી શકે નહીં. અને જે કામથી અન્ધ થયો છે તે પણ દેખતો નથી. મદોન્મત્ત મનુષ્ય પણ કાંઈને જોતો નથી. અને યાચક દોષને દેખતો નથી.

સિંહાદેકં વકાદેકં શિક્ષેચ્છત્વારિ કુકુટાત્ ।

વાયસાત્પૃષ્ઠ શિક્ષેચ્છ પટ્ શુભસ્ત્રીણિ ગર્દભાત્ ॥

” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—સિંહની પાસેથી એક, બગલા પાસેથી એક, અને કુકુડા પાસેથી ચાર વાતો શીખવાની છે. કાગડાની પાસેથી પાંચ, કૂતરા પાસેથી છ, અને ગધેડા પાસેથી ત્રણ વાતો શીખવા યોગ્ય છે.

પ્રભૂતં કામમલ્લં વા યત્નરઃ કર્તુમિચ્છન્તિ ।

સર્વારંભેણ તત્કાર્યં સિંહાદેકં પ્રચક્ષતે ॥

” ॥ ૨૨ ॥

अर्थ—कार्य मोडु होय ते नातु होय, परन्तु जे करवानु होय ते पूर्ण प्रयत्नशी करतु जेष्ठमे (कार्य)—जे जेक वात मिदनी पासेथी शीभवानी कडे उ

इन्द्रियाणि च सम्यक् वक्वत्पण्डितो नर ।

देशकाले जल ज्ञात्वा सर्वकर्माणि साधयेत् ॥ ” ॥ १७ ॥

अर्थ—विद्वान् मनुष्य इन्द्रियोने सम्यक् धरीने देण जाल अने जलने विचार करीने संपूर्ण ज्ञान साधे—जे जेक शुश्रू मगला पासेथी शीभवो जेष्ठमे

प्रत्युत्थान च युद्धं च सविभागञ्च पन्ध्रषु ।

स्वयमाक्रम्य भोगं च शिक्षेच्चत्वारि कुक्कुटात् ॥ ” ॥ १८ ॥

अर्थ—येज्य समये जगवु तथा युद्ध भाटे तैथार रडेवु तथा पन्ध्रओने भावानी परतुओ वडेथी आपनी अने पोते आक्रमण करीने भोग प्राप्त करवो—जे चार वाते कुक्कुडा पासेथी शीभवो

गूढमैथुनचारित्वं काले काले च सग्रहम् ।

अप्रमत्तमविश्वासं पञ्च शिक्षेच्च वायसात् ॥ ” ॥ १९ ॥

अर्थ—गुप्त अने जेष्ठान्त स्थानमा अभिभागम करवो तथा भावु (चारित्व), तथा समय समय पर सग्रह करवो अर्थात् पोताना लाभओने जेकडा करवा, तथा सावधान रडेवु, तथा डाडनी विश्वास न करवो—जे पाय शुश्रू कागडानी पासेथी शीभवो

ब्रह्मशी स्वल्पसंतुष्टः सुनिद्रो लघुचेतनः ।

स्वामिभक्तश्च शूरश्च पडेते श्वानतो गुणाः ॥ ” ॥ २० ॥

अर्थ—जुड भावानी शान्त होवो, ब्रह्मशी सतुष्ट रडेवु डोर्ष पण जगामा पडो गडे तोपणु जाड निद्रा आववी, अने तगत जगवु, तथा स्वामी उपर लजित, अने शूरता—जे छ शुश्रू श्वान पासेथी शीभवो

सुश्रान्तो हि ब्रह्मेन्द्रार शीतोष्णे न च पश्यति ।

सन्तुष्टश्चरति नित्यं त्रीणि शिक्षेच्च गर्दभात् ॥ ” ॥ २१ ॥

अर्थ—जुड जाड लाभो होय तो पणु लाग वडेवो, शीत अने उष्णु उपर दृष्टि न करवी सदा सतुष्ट गहीने दिखरवु—जे नथ शुश्रू गधेडा पासेथी शीभवो

य एतान्विशति गुणानाचरिष्यति मानवः ।

कार्यास्थामु सर्वासु अजेयः स भविष्यति ॥ ” ॥ २२ ॥

अर्थ—जे मनुष्य आ वीस शुश्रूने धागणु करे छे ते सदा सर्व कार्यमा विजयी थरी

विमयोर्विमवह गोथ दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः ।

अन्तरेण न गन्तव्य इलस्य वृषभस्य च ॥ चा नौ द अ. ७-५ ॥

अर्थ—जे आलाशुनी तथा आलाशु अने अग्निनी वयमाथी तथा पति अने पत्नी, तथा स्वामी अने सेरभ, तथा दग अने जगत्—जेभा डाडनी वयमा यधने जवु नही

શકટં પશ્ચહસ્તેન દશહસ્તેન વાજિનમ્ ।

હસ્તી હસ્તસહસ્રેણ દેશત્યાગેન દુર્જનઃ ॥

” ” ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—ગાડાને પાંચ હાથ દૂર રાખીને ચાલવું, ઘોડાથી દસ હાથ દૂર, હાથીથી હમર હાથ દૂર ચાલવું, અને દુર્જનથી તો દેશત્યાગ કરીને પણ દૂર રહેવું.

હસ્તી અહ્લુશમાત્રેણ વાજી હસ્તેન તાડયેત્ ।

શૃંગી લઘુહસ્તેન સ્વજ્ઞહસ્તેન દુર્જનઃ ॥

” ” ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—હાથીને કેવલ અંકુશ ભારીને વશ રાખે છે, ઘોડાને હાથ વડે, શીંગડાં વાળા પ્રાણીને લાકડી યુક્ત હાથ વડે, અને દુર્જનને તલવાર યુક્ત હાથ વડે મારવામાં આવે છે.

તુષ્યન્તિ ભોજને વિમાઃ મયૂરા ઘનગર્જને ।

સાધવઃ પરસંપતૌ સ્વલાઃ પરવિપત્તિયુ ॥

” ” ॥ ૯ ॥

અર્થઃ—ભોજન માત્રથી બ્રાહ્મણો તૃપ્ત થાય છે, ગર્જનાથી મયૂર પ્રસન્ન થાય છે, સાધુઓ પારકાની સંપત્તિથી અને ખલ પુરૂષો પારકાની વિપત્તિથી સન્તુષ્ટ થાય છે.

અનુલોમેન વલિનં પ્રતિલોમેન દુર્વલમ્ ।

આત્મતુલ્યવલં શત્રું વિનયેન વલેન વા ॥

” ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—આપણાથી બળવાન વૈરીને તેને અનુકૂલ વ્યવહાર વડે જીતવો, દુર્બલ શત્રુને પ્રતિકૂલ વ્યવહાર વડે, અને સમાન બલ વાળાને વિનયથી અથવા તો બલથી જીતવો.

મુહૂર્તમપિ જીવેચ્ચ નરઃ શુક્લેન કર્મણા ।

ન કલ્પમપિ કલ્પેન લોકદ્વયવિરોધિના ॥

” ” ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—મનુષ્ય ઉત્તમ કર્મ કરતો સતો એક મુહૂર્ત માત્ર જીવે તોપણ તે શ્રેષ્ઠ છે. પરન્તુ બંને લોકને વિરોધી અધર્મ કરીને કલ્પ પણ જીવવું તે સાઈ નથી.

ગતે શોકો ન કર્તવ્યો ભવિષ્યન્નૈવ ચિન્તયેત્ ।

વર્તમાનેન કાલેન પ્રવર્તન્તે વિચક્ષણાઃ ॥

” ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—કોઈ બનાવ બની ગયા પછી તેનો શોક ન કરવો. ભવિષ્યની વાતનું ચિન્તન ન કરવું. પડિત લોક વર્તમાન સમયને અનુસાર વર્તે છે. માટે વર્તમાન સમયાનુસાર વર્તવું.

સ્વભાવેન હિ તુષ્યન્તિ દેવાઃ સત્પુરુષાઃ પિતા ।

જ્ઞાતયઃ સ્નાનપાનાભ્યાં વાક્યદાનેન પઞ્ડિતાઃ ॥

” ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થઃ—દેવતા, સત્પુરૂષો અને પિતા સ્વભાવથી જ સન્તુષ્ટ રહે છે, જ્ઞાતિજનો આનંદપાનથી, અને પંડિત લોક પ્રિય વાણી વડે સન્તુષ્ટ થાય છે.

અનાગતવિધાતા ચ પ્રત્યુત્પન્નમતિસ્તથા ।

દ્વાવેતૌ સુસ્વમેધેતે યજ્ઞવિષ્યો ઘિનશ્યતિ ॥

” ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—આવનારી વિપત્તિનો પહેલેથી ઉપાય કરનાર, તથા આપત્તિ આવતાં તેના

નિવારણને માટે શીઘ્ર ઉપાય શોધવાની બુદ્ધિવાળાંએ બંનેની સુખપૂર્વક વૃદ્ધિ થાય છે (પચેત્તે). પરંતુ જે ભવિષ્ય ઉપર આધાર રાખે છે તેનો વિનાશ થાય છે.

દહ્યમાનાઃ સુતીત્રેણ નીચાઃ પરચશોઽગ્નિના ।

અશક્તાસ્તત્પદં ગન્તું તતો નિન્દાં પ્રકુર્વતે ॥ ૧૦ ની૦ ૬૦ અ૦ ૧૩-૧ ॥

અર્થઃ—નીચ મનુષ્ય બીજાની કીર્તિ રૂપી કંકિન અગ્નિથી બળતા સતા તેની પદ્ધતિને પ્રાપ્ત કરવામાં અસમર્થ હોવાથી તેની નિન્દા કરે છે.

સ્વનિત્રેણ સ્વનિત્ત્વૈવ ભૂતલે વારિ વિન્દતિ ॥

તથા ગુરુગતાં વિદ્યાં શુશ્રૂપુરધિગચ્છતિ " " ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—જેમ કોદાણીથી ઘોદીને મનુષ્ય પાતાશ્રના જલને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ શુર/ પાસેની વિદ્યા પણ સેવા કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સન્તોપસ્ત્રિપુ કર્તવ્યઃ સ્વદારે ભોજને ધને ।

ત્રિપુ ચૈવ ન કર્તવ્યોઽધ્યયને જપદાનયોઃ ॥ " ॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—પોતાની સ્ત્રી, ભોજન અને ધન એ ત્રણમાં સતોપ રાખવો જોઈએ; અને અધ્યયન (૫૬વું) કરવામાં, જપ કરવામાં, અને દાન દેવામાં સન્તોપ ન રાખવો. અર્થાત્ અધ્યયનાદિ જેટલું વધારે કરે તેટલું સારું છે.

યુગાન્તે પ્રચલેન્મેરુઃ કલ્પાન્તે સમ્ર સાગરાઃ ।

સાધવઃ પ્રતિપન્નાર્થા ન ચલન્તિ કદાચન ॥ " " ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—યુગની અન્તમાં મેરુ ચલાયમાન થાય છે. કલ્પની અન્તમાં સાતે સમુદ્ર પણ ચલાયમાન થાય છે. પરંતુ સત્પુરુષો પોતે નિશ્ચય કરેલા ધર્મથી કદાપિ પશુ ચલાયમાન થતા નથી.

આત્માપરાધવૃક્ષસ્ય ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ।

દારિદ્યરોગદુઃસ્વાનિ વન્યનવ્યસનાનિ ચ ॥ શા૦ ની૦ ૬૦ અ૦ ૧૪-૨ ॥

અર્થઃ—દરિદ્રતા, રોગ, દુઃખ, બન્ધન અને આપત્તિ એ પ્રાણીઓના પોતાના અપ-કૃત્ય રૂપ વૃક્ષનાં ફળ છે.

જલે તૈર્લં સ્વલે ગુહ્યં પાત્રે દાનં મનાગપિ ।

પ્રાણે શાહ્યં સ્વયં યાતિ વિસ્તારં વસ્તુશક્તિઃ ॥ " " ૬ ॥

અર્થઃ—જલમાં તેલ, દુર્ગમમાં શુભ વાત, સુખાત્રમાં દાન, બુદ્ધિમાનમાં થોડું પણ શાસ્ત્ર સ્વયં દેલાય છે—વિસ્તારને પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તેમાં સ્વભાવથી જ તેની શક્તિ છે.

ધર્માસ્થાને શ્મશાને ચ રોગિણાં યા મતિર્ધવેત્ ।

સા સર્વદૈવ તિષ્ઠેત્કો ન મુચ્યેત વન્યનાત્ ॥ " " ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—ધર્મ મંદિરો અર્થાં સાંભળતાં તથા શ્મશાનમાં તથા રોગીઓને જે બુદ્ધિ થાય છે તે બુદ્ધિ જે દમ્બેશાં રહે તો બન્ધનથી કોણ મુક્ત ન થાય ?

અગ્રિરાપઃ સ્ત્રિયો મૂર્ખઃ સર્પો રાજકુલાનિ ચ ।

નિત્યં યત્નેન સેવ્યાનિ સઘઃ પ્રાણહરાણિ ષટ્ ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—અશિ, જલ, દુરાચારિણી સ્ત્રી, મૂર્ખ, સાપ, અને રાજકુલ—એ ૭ તરત પ્રાણતું હરણ કરનારાં છે, માટે તેમનું હમેશાં સાવધાનીથી સેવન કરવું.

પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં પ્રભાવૈઃ સદૃશં પ્રિયમ્ ।

આત્મશક્તિસમં ક્રોધં યો જાનાતિ સ પણિઙ્ઠતઃ ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય પ્રસંગને અનુસરી ખોલવાનું જાણે છે, તથા પ્રભાવને સદૃશ પ્રિય કરવાનું તથા પોતાની શક્તિને અનુસાર ક્રોધ કરવાનું જાણે છે અર્થાત્ પોતાની શક્તિ ઉપરતં ક્રોધ કરતો નથી, તે મનુષ્ય પણિઙ્ઠ છે.

કુચૈલિનં દન્તમલોપધારિણં વહ્વાશિનં નિષ્ઠુરભાષિણં ચ ।

સૂર્યોદિતે ચાસ્તમિતે શયાનં વિમુઞ્ચતિ શ્રીર્યદિ ચક્રપાણિઃ ॥ચા.ની.દ.અ.૧૫-૪॥

અર્થઃ—મલિન વસ્ત્રવાળા, દાંત ઉપર મલને ધારણ કરનાર અર્થાત્ દાંતણ કરીને દાંત સાફ ન રાખનાર, બહુ ખાનાર, કઠોર વાણી ખોલનાર, અને સૂર્યોદય તથા સૂર્યાસ્ત સમયે સૂઈ જનાર કદાપિ સ્વય વિષ્ણુ હોય, તોપણ લક્ષ્મી તેમનો પરિત્યાગ કરે છે.

ત્યજન્તિ મિત્રાણિ ધનૈર્વિહીનં

દારાશ્ચ મૃત્યાશ્ચ સુહૃજ્જનાશ્ચ ।

તં ચાર્થવન્તં પુનરાશ્રયન્તે

હ્યર્થો હિ લોકે પુરુષસ્ય વન્ધુઃ ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—મિત્ર, સ્ત્રી, સેવક અને અન્ધુજનો એ સર્વ ધન રહિત થયેલા મનુષ્યનો પરિત્યાગ કરી દે છે. પરન્તુ જો તે ધનવાન થાય તો ફરીથી તેઓ તેનો આશ્રય લે છે. અરેખર સંસારમાં ધન જ પુરુષનો અન્ધુ છે.

અન્યાયોપાર્જિતં દ્રવ્યં દશ વર્ષાણિ તિષ્ઠતિ ।

પ્રાપ્તે ચૈકાદશે વર્ષે સમૂલં ચ વિનશ્યતિ ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—અન્યાયથી કમાયેલું ધન દશ વર્ષ સુધી રહે છે. અગ્નીઆરમ્બ વર્ષ પ્રાપ્ત થતાં મૂલ સહિત તેનો નાશ થાય છે.

અયુક્તં સ્વામિનો યુક્તં યુક્તં નીચસ્ય દૂષણમ્ ।

અમૃતં રાહવે મૃત્યુર્વિપં શઙ્કરભૂષણમ્ ॥ ” ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—અનુચિત વસ્તુ પણ પ્રભુ(સ્વામી)ને માટે ઉચિત થાય છે, અને ઉચિત વસ્તુ પણ નીચને દૂષણ રૂપ થાય છે. જેમ અમૃતથી પણ રાહતું મૃત્યુ થયું, અને શંકરને વિષ પણ ભૂષણ રૂપ થયું.

અયમમૃતનિધાનશ્ચાગ્રગોડપ્યૌપધીનાં

અમૃતપ્રયશરીરઃ કાન્તિયુક્તોડપિ ચન્દ્રઃ ।

ભવતિ વિગતરશ્મિર્મણ્ડલં પ્રાપ્ય માનોઃ

પરસદ્નનિવિષ્ટઃ કો લઘુત્વં ન યાતિ ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—આ અમૃતના ધરરૂપ તથા ઔષધિના સ્વામી (અમ્રગ;) ચંદ્રમા જેવું શરીર અમૃતમય અને કાન્તિવાળું છે તે પણ જ્યારે સૂર્યના (પારકાના) મંડળને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેજહીન થઈ જાય છે. પારકા ધરમાં રહીને કાણુ લઘુતાને પ્રાપ્ત થતો નથી? મતલબ કે પ્રયોજન વિના ખીજના ધરમાં પડી રહેનાર લઘુતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુણાઃ સર્વત્ર પૂજ્યન્તે ન મહત્યોઽપિ સંપદઃ ।

પૂર્ણેન્દુઃ કિં તથા વન્ધ્યો નિષ્કલંકો યથા કૃશઃ ॥ચા૦ ની૦ ૬૦ અ૦ ૧૬-૭॥

અર્થ:—સર્વત્ર ગુણની પૂજા થાય છે, સંપત્તિ મહાન હોય તે પણ તેની પૂજા થતી નથી. જેવો દ્વિતીયાનો ચન્દ્રમા કૃશ હોવા છતાં નિર્દોષ હોવાથી વન્દન કરવા યોગ્ય છે, તેવો પૂર્ણિમાનો ચન્દ્રમા પૂર્ણ હોવા છતાં પણ કલંકયુક્ત હોવાથી વન્દનીય થતો નથી.

ગુણૈઃ સર્વજ્ઞતુલ્યોઽપિ સીદત્યેકો નિરાશ્રયઃ ।

અનર્થમપિ માણિક્યં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—ગુણોમાં ઈશ્વર તુલ્ય હોય, છતાં નિર્જાળ મનુષ્ય એકલા નિરાશ્રય હોય તે દુઃખી થાય છે. માણિક્ય અમૂલ્ય છે, છતાં તેને સુરશુના આશ્રયની જરૂર છે, એકલું કામમાં આવતું નથી. તેમ ગુણી હોવા છતાં પણ નિર્જાળ મનુષ્યે પોતાની ઉન્નતિ માટે ખીજ યોગ્ય મનુષ્યનો આશ્રય લેવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે સામાન્ય નીતિ કહી, જેને અનુસાર ચાલવાથી સદાચાર અને ધર્મની રક્ષા થાય છે. માટે સર્વેએ નીતિનું પાલન કરવું જોઈએ.

અહીં સુધી સામાન્ય નીતિ વિષયમાં અનેક પ્રકારના શ્લોકો સંક્ષેપ રૂપે કલા. હવે સદાચાર દ્વારા ધર્મની રક્ષા કરવામાં ઉપયોગી કાંઈક સૂત્રો આપવામાં આવે છે.

સુખસ્ય મૂલં ધર્મઃ ॥ ચા. ની. સૂ. ॥૧॥

અર્થ:—સુખનું કારણ ધર્મ છે. ધર્મ વિના કદાપિ સુખ મળવાનું નથી. વળી—

વૃદ્ધસેવાયા વિજ્ઞાનમ્ ॥ ” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—વૃદ્ધોની સેવાનું મૂલ્ય વિજ્ઞાન છે, અર્થાત્ વેદ તથા શાસ્ત્રોનું અભ્યસન કરવાથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનને જ અદ્વિતિયાં વિજ્ઞાન કહ્યું છે. જેને શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન નથી તે વિદ્યા-વૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ, આદિની સેવા કરી શકતા નથી, કારણ કે મૂર્ખ મનુષ્ય વૃદ્ધોની સેવાની ક્ષમત અણી શકતા નથી. તેથી દરીને—

વિજ્ઞાનેનાત્માનં સંપાદયેત્ ॥ ” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય પ્રથમ પોતાને વિજ્ઞાન યુક્ત બનાવે અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન સંપાદન કરે.

સંપાદિતાત્મા જિતાત્મા ભવતિ ॥ ” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય વિજ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે તે પોતાના ઉપર કાણુ રાખી શકે છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયાદિને વશમાં રાખી કામ કરી શકે છે. તેથી સુખની પ્રત્યક્ષાથી ધર્માચરણ

કરનાર સદાચારી મનુષ્યે કોઈ પણ પ્રકારે વિજ્ઞાન સંપાદન કરીને વૃદ્ધસેવા દ્વારા વિનય-સંપાદન કરવો તે મુખ્ય વાત છે.

આપ્તસુ સ્નેહસંયુક્તમિત્રમ્ ॥ ,, ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—જે મનુષ્ય આપત્તિ*કાલમાં પણ સ્નેહ સહિત આપણી પાસે રહે છે તે જ મિત્ર કહેવાય છે. સંપત્તિ કાલમાં મધુર વાણી બોલી બહુ લોક મિત્ર બને છે. પરંતુ સ્વાર્થી લોક યથાર્થ મિત્ર નથી. માટે વ્યવહારના સમયમાં મિત્ર અને અમિત્રની પરીક્ષા કરીને વ્યવહાર કરવો જોઈએ. નહિતો કાર્ય અને ધર્મની પણ હાનિ થાય છે. વળી—

મિત્રસંગ્રહણે વલં સંપદ્યતે ॥ ,, ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—સાચા મિત્રનો સંગ્રહ કરવામાં આપણું બધું વધે છે. માટે સાચા મિત્રો સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આલસ્યથી મિત્રો મપાદન નહીં કરનાર મનુષ્ય સુખી થતો નથી. તેમ આજસુ મનુષ્યથી ધર્મનું આચરણ પણ ઘટી શકતું નથી, તેમ ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વળી—

અલસસ્ય લબ્ધમપિ રક્ષિતું ન શક્યતે ॥ ,, ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—આજસુ મનુષ્યને પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનું રક્ષણ કરવું પણ અશક્ય થાય છે. તેમજ—

ન ચાલસસ્ય રક્ષિતં વિવર્ધતે ॥ ,, ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—આજસુ પુરૂષે કદાપિ પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનું રક્ષણ કર્યું પણ હોય, તથાપિ તેની વૃદ્ધિ કરી શકતો નથી. તેમજ—

ન મૃત્યાન્પોપયતિ ॥ ,, ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—વૃદ્ધ પુરૂષોનો જેણે સહવાસ કર્યો નથી તેવા આજસુ મનુષ્ય પોતાના સેવકોનું પોષણ કરી શકતો નથી. વળી—

બલવાન્ હીનેન વિગૃહ્ણીયાત્ ॥ ,, ॥ ૫૫ ॥

અર્થ—બલવાન્ મનુષ્યે દુર્બલની સાથે ઝઘડો કરવો ઠીક પણુ છે, કમચુકે તેનો જય થવાનો નિશ્ચય થાય છે.

ન જ્યાયસા સમેન વા ॥ ,, ॥ ૫૬ ॥

અર્થ—પોતાનાથી બળવાન્ અથવા ખરાખરીઆની સાથે પણ તકરાર કરવી તે ધર્મ નથી. તેથી જો કે સમાન બલવાળાની સાથે તકરાર યોગ્ય છે; તથાપિ મોટાની સાથે તે કદાપિ તકરાર નહીં કરવી જોઈએ એવો ભાવ છે. કેમકે—

ગજપાદયુદ્ધમિવ વલવદ્વિગ્રહઃ ॥ ,, ॥ ૫૯ ॥

અર્થ—બલવાન્ની સાથે લડાઈ કરવી તે હાથીનો સવાર અને પદાતિ (પગે ચાલનાર)ની વચ્ચેની લડાઈના સમાન છે. નીચે ઉભેલો મનુષ્ય હાથીના સવારને છતી નહીં ચોકે, માટે શત્રુ બલવાન્ હોય તો તેની સાથે લડવાની ઇચ્છા તજીને પોતાના બલને વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને બલ સંપૂર્ણ થતા સુધી શત્રુના દોષને સહનું કક્ષતા

રહેવું જોઈએ. બલ પ્રાપ્ત થયા બાદ તેની સાથે લડાઈ કરવી યોગ્ય છે એવો નીતિશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

યાવચ્છત્રોશ્ચિદ્રં ન પદ્યતિ તાવદસ્તેન વા સ્કન્ધેન વા વાહ્યઃ ॥ ૧૧ ॥ ૧૧૯૩ ॥

અર્થ:—જ્યાં સુધી શત્રુનો દોષ અથવા તેની નિર્બલતા જોવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેને પોતાના હાથ વડે અથવા ખભા ઉપર જેસાડીને લઇ જવો પડે.

શક્તિહીનો વલવન્તમાશ્રયેત્ ॥ ૧૨ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—શક્તિહીન મનુષ્યે બલવાનનો આશ્રય લેવો જોઈએ. કેમકે—

દુર્બલાશ્રયો દુઃસ્વમાવહતિ ॥ ૧૩ ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—દુર્બલનો આશ્રય લેનાર મનુષ્ય હમેશાં દુઃખને ઉઠાવે છે અર્થાત્ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી મનુષ્યે હમેશાં બુદ્ધિ બલ આદિ બલવાળા મનુષ્યનો આશ્રય લેવો તેમની સેવા કરવી યોગ્ય છે. તેથી અનેક ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઉદ્ધતવેપધરો ન ભવેત્ ॥ ૧૪ ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય કદાપિ ઉદ્ધત વેપ ધારણુ ન કરે. અર્થાત્ હમેશાં સૌમ્ય વેપ જ રાખે. ઉદ્ધત વેપવાળો મનુષ્ય લોકમાં નિન્દાને પાત્ર થાય છે.

ન દેવચરિતં ચરેત્ ॥ ૧૫ ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—પોતે સામર્થ્ય રહિત હોઈ સમર્થ મનુષ્યની નકલ કરે નહીં, કેમકે તેમ કરનાર મનુષ્ય પણ લોકમાં હાંસીનો ભાગી થાય છે.

ન વ્યસનપરસ્ય કાર્યાવાસિઃ ॥ ૧૬ ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—ભુગાર આદિ વ્યસનમાં ફસેલા મનુષ્યની કાર્યસિદ્ધિ કદાપિ થતી નથી.

નાસ્તિ કાર્યં ધૂતપ્રવૃત્તસ્ય ॥ ૧૭ ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—ભુગારમાં લાગેલા મનુષ્યનું કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

મૃગયાપરસ્ય ધર્માર્થો વિનશ્યતઃ ॥ ૧૮ ॥ ૭૨ ॥

અર્થ:—શિકારમાં તત્પર રહેનારના ધર્મ અને અર્થ નષ્ટ થાય છે.

ન કામાસક્તસ્ય કાર્યાનુષ્ઠાનમ્ ॥ ૧૯ ॥ ૭૪ ॥

અર્થ:—કામી મનુષ્યથી કદાપિ કાર્ય જની શક્યું નથી.

અગ્નિદાહ્યાદપિ વિશિષ્ટં વાક્યપારુષ્યમ્ ॥ ૨૦ ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—અગ્નિદાહ કરતાં-પણ વાણીની કઠોરતા વધારે છે. તેથી કઠોર વાણી નહીં બોલવી જોઈએ.

ઉપાયપૂર્વં ન દુષ્કરં સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥ ૯૪ ॥

અર્થ:—ઉપાય સહિત કરેલું કોઈ પણ કાર્ય કઠિન માલમ પડતું નથી. માટે કોઈ પણ કાર્ય કરવું હોય તે પહેલા યોગ્ય રીતે ઉપાય શોધવો જોઈએ.

અનુપાયપૂર્વકાર્યં ક્ષતમાપ નશ્યતિ ॥ ૨૨ ॥ ૯૬ ॥

अर्थः—जे कार्ये उपाय पूर्वक करवाभां आवतु नथी ते कार्ये करेखुं पणु नष्ट यध न्यम छे. माटे—

कार्यार्थिनामुपाय एव सहायः ॥ ” ॥ १९६ ॥

अर्थः—कार्यनी सहायता यद्दानारने माटे उपाय न् मोटा सहायक छे.

असमाहितस्य वृत्तिर्न विद्यते ॥ ” ॥ १०० ॥

अर्थः—जे मनुष्य कार्ये करवाभां सावधान रहतेना नथी तेना कार्ये पणु व्यवहार न्नासते नथी. माटे सर्व कार्ये सावधान रहिते करवुं न्नेछ्छे.

पूर्वे निश्चित्य पश्चात्कार्यमारभेत् ॥ ” ॥ १०१ ॥

अर्थः—प्रथम निश्चय करीने कार्येना आरंभ करवे न्नेछ्छे. निश्चय कर्था विना कार्ये शक्य करी पणु शोच्यवुं पडे अन्म यवुं न न्नेछ्छे.

कार्यान्तरे दीर्घसूत्रता न कर्तव्या ॥ ” ॥ १०२ ॥

अर्थः—धीर्जनं कार्ये करवाभां दीर्घसूत्रता न्हीं करवी. अर्थात् जेने अनेक कार्ये करवानां होय त्यां कांछ पणु कार्ये करवाभां दीर्घसूत्रता न्हीं करवी न्नेछ्छे. देश तथा काल तथा कार्येनी गौरवता न्नेछने तत्तत् समयभां न् ते ते कार्ये करवुं न्नेछ्छे, संभाव्यवुं न्हीं न्नेछ्छे.

नीतिज्ञो देशकालौ परीक्षेत् ॥ ” ॥ ११२ ॥

अर्थः—नीतिज्ञ मनुष्ये देश तथा कालने सारी रीते विचार करवे न्नेछ्छे.

परीक्ष्य कारिणि श्रीशिरं तिष्ठति ॥ ” ॥ ११३ ॥

अर्थः—विचार पूर्वक कार्ये करनार मनुष्यनी पासे लक्ष्मी शिर काल सुधी निवास करे छे.

न चलचित्तस्य कार्यावाप्तिः ॥ ” ॥ १०३ ॥

अर्थः—अचल चित्तवाणा मनुष्यना कार्येनी सिद्धि कदापि यती नथी. माटे सर्व कार्ये निश्चय पूर्वक करवां न्नेछ्छे.

हस्तगतावमाननात्कार्यव्यतिक्रमो भवति ॥ ” ॥ १०४ ॥

अर्थः—हाथभां आवेली वस्तुने तिरस्कार करवाथी काम अगदी न्यम छे.

दोषवर्जितानि कार्याणि दुर्लभानि ॥ ” ॥ १०५ ॥

अर्थः—जे कार्ये सर्व प्रकारे दोष रहित होय-अेवुं कार्ये संसारभं अणु दुर्लभ छे. माटे हाथभां आवेली लाभ आदि कार्येना तिरस्कार करीने प्राप्त न्हीं यथेला नवीन कार्येना माटे दोषवुं योच्य नथी. वणी—

दुरनुबन्धं कार्ये नारभेत् ॥ ” ॥ १०६ ॥

अर्थः—जे कार्ये करवाथी अणु दुःख तथा कठिनता होय अने पोतानुं सामर्थ्य थोडु होय अेवा कार्येना आरंभ न्हीं करवे न्नेछ्छे. अेवुं कार्ये करनार मनुष्य दुर्मेशां दुःखी थाम छे.

કાલચિત્ કાર્ય સાધયેત્ ॥ ,, ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ:—જે સમયને જાણનાર મનુષ્ય છે તે જ પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરી શકે છે. માટે મન્યની ગતિને બરાબર જાણી લેવી જોઈએ. સમયાનુસાર કરેલું કાર્ય જ પૂર્ણ ફલ આપે છે.

કાલાતિક્રમાત્કાલ એવ ફલં પિવતિ ॥ ,, ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ:—કાર્ય કરવાનો યોગ્ય સમય ચુકી જતાં કાલ જ કાર્યના ફલને નષ્ટ કરે છે. માટે—

ક્ષણં પ્રતિ કાલવિક્ષેપં ન કુર્યાત્સર્વકૃત્યેષુ ॥ ,, ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ:—કોઈ પણ કાર્યમાં એક ક્ષણનો પણ કાલવિક્ષેપ ન કરવો જોઈએ. વળી—

યો યસ્મિન્કર્મણિ કુશલસ્તં તસ્મિન્નેવ યોજયેત્ ॥ ,, ॥ ૧૧૭ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય જે કરવામાં કુશલ હોય તેને તે કાર્યમાં જ લગાડવો જોઈએ.

દુઃસાધ્યમપિ સુસાધ્યં કરોત્યુપાયઙ્ગઃ ॥ ,, ॥ ૧૧૮ ॥

અર્થ:—ઉપાય જાણનાર મનુષ્ય કઠિન કાર્યને પણ સહેલું કરે છે.

અદ્વાનિના કૃતમપિ ન વહુ મન્તવ્યમ્ ॥ ,, ॥ ૧૧૯ ॥

અર્થ:—અચાનીએ કરેલા કાર્યને બહુ નહીં માનવું જોઈએ. કેમકે—

યાદચ્છિક્લ્વાત્કૃપિરપિ રૂપાન્તરાણિ કરોતિ ॥ ,, ॥ ૧૨૦ ॥

અર્થ:—કોઈ પણ પદ્મજાથી અનેક રૂપાન્તરને બનાવે છે. માટે અચાની મનુષ્યનો વિશ્વાસ કરવો ઠીક નથી. કાર્ય કરવામાં સુયોગ્ય મનુષ્યનો જ વિશ્વાસ કે વળી—

સિદ્ધસ્યૈવ કાર્યસ્ય પ્રકાશનં કર્તવ્યમ્ ॥ ,, ॥ ૧૨૩ ॥

અર્થ:—સિદ્ધ થયેલા કાર્યનું જ પ્રકાશન કરવું જોઈએ; કેમકે કાર્ય સિદ્ધ થયા પહેલાં તેની પ્રસિદ્ધિ કરવામાં આવી, છતાં કોઈ દૈવદોષથી કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય તો હાસિ થવાનો પ્રસંગ આવે. અને વળી કાર્યની પ્રસિદ્ધિ થતાં થતું લોકોથી પણ કાર્યમાં આધા થવાનો સમ્ભવ થાય.

જ્ઞાનવત્તામપિ દૈવમાનુષદોષાત્કાર્યાણિ દુષ્યન્તિ ॥ ,, ॥ ૧૨૨ ॥

અર્થ:—કોઈ વાર જ્ઞાની મનુષ્યોનું કાર્ય પણ દૈવદોષ અથવા માનુષદોષથી દૂષિત થાય છે અર્થાત્ સફળ થતું નથી. તેથી સિદ્ધ થયેલા કાર્યને જ પ્રકાશ કરવું જોઈએ.

દૈવં જ્ઞાન્તિકર્મણા પ્રતિષેદ્ધ્યમ્ ॥ ,, ॥ ૧૨૩ ॥

અર્થ:—જ્ઞાન્તિકર્મ દ્વારા દૈવદોષનો પ્રતીકાર કરવો જોઈએ.

માનુષોં કાર્યવિપત્તિં કૌશલેન વિનિવારયેત્ ॥ ,, ॥ ૧૨૪ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી કાર્યવિપત્તિને પોતાની અતુરાઈથી નિવારણ કરવી જોઈએ.

.. કાર્યવિપત્તૌ દોષાન્વર્ણયન્તિ શાલિષ્ઠાઃ ॥ ,, ॥ ૧૨૫ ॥

અર્થ:—કાર્યમાં વિપત્તિ આવતાં મૂર્ખ મનુષ્ય તેમા દોષોનું વર્ણન કરે છે.

કાર્યાર્થિના દાક્ષિણ્યં ન કર્તવ્યમ્ ॥ “ ॥ ૧૨૬ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પોતાના કાર્યમાં સફલતા ચઢાતા હોય તેણે હમેશાં સરલ નહીં થવું જોઈએ અર્થાત્ વિશેષ ઉત્સાહ રાખવો જોઈએ.

ક્ષીરાર્થી વત્સો માતુરુઘઃ પ્રતિહન્તિ ॥ “ ॥ ૧૨૭ ॥

અર્થ:—વાહરકું બ્યારે દૂધ ધાપવા માગે છે, ત્યારે પોતાની માતાના આંચળ(ઉઘસ)માં જ મરતક વડે આઘાત કરે છે.

અપ્રયત્નાત્કાર્યવિપત્તિર્ભવેત્ ॥ “ ॥ ૧૨૮ ॥

અર્થ:—પ્રયત્ન નહીં કરનાથી અવશ્ય કાર્યોમાં વિપત્તિ આવી પડે છે. વળી—

ન દૈવપ્રમાણાનાં કાર્યસિદ્ધિઃ ॥ “ ॥ ૧૨૯ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પ્રારબ્ધને પ્રમાણુ માનનારો છે, તેના કાર્યની સિદ્ધિ મુશ્કેલ જ બને છે.

યઃ કાર્યં ન પश्यति સોઽન્યઃ ॥ “ ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થ:—જે પોતાના કાર્યને જોતો નથી, તે આંધળો છે. અને—

અપરીક્ષ્ય કારિણં શ્રીઃ પરિત્યજતિ ॥ “ ॥ ૧૩૧ ॥

અર્થ:—વિના ત્રિચાયેં કાર્ય કરનાર મનુષ્યને લક્ષ્મી છોડી દે છે.

યઃ સંસદિ પરદોષં શંસતિ સ સ્વદોષવહુત્વં પ્રહ્યાપયતિ ॥ “ ॥ ૧૩૨ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય સભાની વચ્ચમાં ખીગના દોષનું કથન કરે છે, તે મનુષ્ય પોતાના દોષોની અધિકતાને જ પ્રસિદ્ધ કરે છે. માટે વિવેકી મનુષ્યે કદાપિ ખીગના દોષ નહીં કહેવા જોઈએ.

નાસ્ત્યપ્રાપ્યં સત્યવતામ્ ॥ “ ॥ ૧૩૩ ॥

અર્થ:—સત્ય જોલનાર તથા સત્ય વ્યવહાર કરનારને કોઈ પણ વસ્તુ અપ્રાપ્ય હોતી નથી.

બહુનપિ ગુણાનેકદોષો ગ્રસતિ ॥ “ ॥ ૧૩૪ ॥

અર્થ:—બહુ ગુણોને પણ એક દોષ ખાઇ જાય છે અર્થાત્ નષ્ટ કરી દે છે. માટે મનુષ્યે દોષોનો પરિત્યાગ કરવાને માટે ગુણો સંપાદન કરવા અધિક ને અધિક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વળી—

હુધાર્તો ન ત્વળં ચરતિ સિંહઃ ॥ “ ॥ ૧૩૫ ॥

અર્થ:—સિંહ હુધાર્થી પીડિત થયેલો હોવા છતાં પણ કદાપિ ધાસ ખાતો નથી. તેથી રીતે કુલીન પણ દુઃખી થવા છતાં પણ કદાપિ અનુચિત વ્યવહાર કરતો નથી. માટે દુઃખી હોવા છતાં પણ મનુષ્યે કદાપિ અનુચિત વ્યવહાર કરવો નહીં જોઈએ.

પ્રાણાદપિ પ્રત્યયો રક્ષિતવ્યઃ ॥ “ ॥ ૧૩૬ ॥

અર્થ:—આપણા ઉપર આવેલા લોકોના વિશ્વાસની પ્રાપ્ત કરતાં પણ અધિક રક્ષા કરવી જોઈએ. અર્થાત્ આ મનુષ્ય પ્રામાણિક છે, ધર્માત્મા છે, આ પ્રમાણે લોકોનો નિશ્ચય થયો હોય તો તેને દુરાચારાદિથી નષ્ટ નહીં કરવો જોઈએ. તેની પ્રાપ્ત કરતાં પણ અધિક રક્ષા કરવી જોઈએ.

પિશુનકથ્રોતા પુત્રદારૈરપિ ત્યજ્યતે ॥ ,, ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થ:—ચાડી કરનાર તથા ચાડીને તેમજ છુપાઈને ખીલની વાતને સાંભળનાર પુત્રપતે તેની સ્ત્રી તથા પુત્રાદિ પણ ત્યાગ કરે છે, માટે ચાડી કરવાની તથા છુપાઈને સાંભળવાની—એ બંને ટેવ મનુષ્યને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં હાનિનું કારણ છે એમ જાણવું જોઈએ. વળી—

વાલાદપ્યર્થજાતં જૂણુવાત્ ॥ ,, ॥ ૧૬૭ ॥

અર્થ:—બાલક પાસેથી પણ ઉચિત વાત સાંભળી લેવી જોઈએ. કાંઈ વાતમાં પણ બેદરકારી નહીં કરવી જોઈએ.

નમન્ત્યપિ તુલાકોટિઃ કૂપોદકક્ષયં કરોતિ ॥ ,, ॥ ૧૬૭ ॥

અર્થ:—તુલાકોટિ નીચે નમન કરતી હોવા છતાં (અર્થાત્ મોઢું નીચું નમાવીને) પણ કુવાના જળને ક્ષય કરે છે. તુલાકોટિ નામ દુરાચારી પાણી કાઢવાના એક પ્રકારના સાધનના અગ્ર ભાગનું છે, તે નીચે નમીને જ પાણી ભરી લે છે, તથાપિ કુવાનું પાણી તો કમી થઈ જાય છે. તેની રીતે કાંઈ મનુષ્ય નમ્ર સ્વભાવથી સર્વને નમતો હોય છતાં પણ તેનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી. કપટી મનુષ્ય પણ ચોતાના કાર્યની સિદ્ધિ કરવાને માટે બહુ નમે છે. તેના ઉપર વિશ્વાસ કરવાથી ઘોષા આવેા પડે છે. માટે મનુષ્યે બહુ પરીક્ષા કરીને જ વિશ્વાસ કરવો જોઈએ એવો ભાવ છે. વળી—

સતાં મતં નાતિક્રમેત્ ॥ ,, ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થ:—ત્રેહ પુસ્ત્રોના મતનું અતિક્રમણ નહીં કરવું જોઈએ, કેમકે તેઓ સત્યવાદી અને અતુલની હોય છે. તેથી તેઓ દરેક મનુષ્યને સુખની વાત જ કહેશે. તેને નહીં માનનાર અવશ્ય અધીગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ગુણવદાશ્રયાન્નિર્ગુણોઽપિ ગુણી ભવતિ ॥ ,, ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થ:—ગુણી મનુષ્યનો આશ્રય લેવાથી ગુણહીન પણ ગુણી થઈ જાય છે. દૂષિતો આશ્રય કરનાર જલ પણ દૂધ રૂપ જ થઈ જાય છે, અને તે જલ પણ દૂષિતને કાવે જ વેચાય છે. માટે હમેશા ગુણી મનુષ્યનો જ સંમર્ગ કરવો જોઈએ ગુણી પણ કેવલ વિદ્યા માત્રથી થતો નથી. પૂર્વ કાલમા વિદ્યાનું લોક સત્યવાદી રહેતા હતા. હાલના સમયમાં તે વિપરીત જોવામાં આવે છે તેથી સાક્ષર લોકોમાં પણ વિપરીત રાક્ષસોનો સ્વભાવ જોવામાં આવે છે. માટે વિદ્યા, સરલતા, નિરભિમાનતા, કુલીનતા, પરાપકાર, નિર્દોષતા, આદિ હોય તો જ ગુણી કહેવાય છે, નહિતો તે ગુણી કહી શકાય નહીં. 'રામ' શબ્દને બોલનાર પોપટ અર્થાત્ બહુ બોલનાર પોપટને પણ કાંઈ-ગુણી માન્યો નથી. માટે ગુણી મનુષ્યનો પણ વિચાર કરીને નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

ન પાપકર્મણામાક્રોશભયમ્ ॥ " ॥ ૧૮૧ ॥

અર્થ:—પાપ કર્મ કરનાર મનુષ્યને નિન્દાનો ભય હોતો નથી. તેઓ પોતાની મત-
લબને જ જોતા રહે છે.

નિકૃાંતમિયા નીચાઃ ॥ " ॥ ૨૦૨ ॥

અર્થ:—નીચ મનુષ્ય હમેશાં બીજાનો નિરસાર કરવામાં તથા શકતા કરવામાં
પ્રસન્ન રહે છે.

સુપૂજિતોઽપિ દુર્જનઃ પીઢ્યત્યેવ ॥ " ॥ ૨૦૫ ॥

અર્થ:—દુષ્ટ મનુષ્યનો સત્કાર કરવામાં આવ્યા છતાં પણ તેઓ પીડા જ
આપે છે.

ચન્દનાદીનપિ દાવોઽગ્નિર્દહત્યેવ ॥ " ॥ ૨૦૬ ॥

અર્થ:—જંગલમાં લાગેલો અગ્નિ ચન્દન આદિને પણ બાળી મૂકે છે. દુર્જન પણ
દાવાગ્રિની તુલ્ય હોવાથી તેનાથી હમેશાં દૂર જ રહેવું જોઈએ. નહિતો અવસ્ય દુઃખ
જ મળશે.

મજ્ઞાફલમૈશ્વર્યમ્ ॥ " ॥ ૨૧૧ ॥

અર્થ:—શુદ્ધિનું પરિણામ જ ઐશ્વર્ય છે. માટે ઐશ્વર્યની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે હમેશાં
શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. શુદ્ધિ વિના ઐશ્વર્યની ઇચ્છા કરનાર
મનુષ્ય મૂઢ છે.

દાતવ્યમપિ વાલિશ પરિક્લેશેન દાસ્યતિ ॥ " ॥ ૨૧૨ ॥

અર્થ:—બીજાને આપવા યોગ્ય વસ્તુ પણ મૂર્ખ પુરુષ બહુ કલેશથી આપે છે. એવો
મનુષ્ય સેવકાદિને બહુ અપ્રિય લાગે છે, અને અનીતિનો વ્યવહાર હોવાથી પાપનો પણ
લાગી થાય છે. માટે મનુષ્યને માટે એ ઇષ્ટ છે કે બીજાને આપવા યોગ્ય ધન સમયાનુસાર
અવસ્ય આપવું જોઈએ.

તૃષ્ણાયા મતિઃ છાદ્યતે ॥ " ॥ ૨૨૬ ॥

અર્થ:—તૃષ્ણા શુદ્ધિને ઢાંકી દે છે. તેથી તૃષ્ણાતુ મનુષ્યને યોગ્ય કાર્ય ભાસતું નથી.
તેથી તૃષ્ણાનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

મૂર્ખેષુ મૂર્ખવત્કથયેત્ ॥ " ॥ ૨૩૧ ॥

અર્થ:—મૂર્ખોની મધ્યે મૂર્ખની વેદ જ બોલવું જોઈએ, નહિતો તે દુઃખનું
કારણ થાય છે.

દયા ધર્મસ્ય જન્મભૂમિઃ ॥ " ॥ ૨૩૬ ॥

અર્થ:—દયા જ ધર્મની જન્મભૂમિ છે. જેનામાં દયા નથી તે કદાપિ ધર્મીત્મા હોઈ
શકતા નથી. માટે હમેશાં દયા કરવી જોઈએ.

આત્મનાશં સૂચયત્યધર્મવુદ્ધિઃ ॥ " ॥ ૨૪૨ ॥

અર્થ:—અધર્મમાં બુદ્ધિ વાળા મનુષ્ય પોતાના વિનાશનું જ સૂચન કરાવે છે. અર્થાત મનુષ્યને વિનાશકાલમાં જ અધર્મમાં રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

નાસ્ત્વમાનભયમનાયેસ્ય ॥ ॥ ૨૬૧ ॥

અર્થ:—તીચ મનુષ્યને પોતાના તિરસ્કારનો ભય નથી.

૧] ન ચેતનવત્તાં વૃત્તિભયમ્ ॥ ॥ ૨૬૨ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિશાળી મનુષ્યને પોતાની જીવિકાનો ભય હોતો નથી. અર્થાત તે પોતાના બુદ્ધિબલથી કોઈ પણ સ્થાનમાં જઈને પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે, માટે જીવિકાને માટે અનર્થ કરનાર સૂખ જ કહેવાય છે. અને માન તથા બહાષ્ટને માટે ધર્મમાર્ગનો પરિત્યાગ કરનારની સૂખતાનો ખાર જ નથી.

ન જિતેન્દ્રિયાણાં વિષયભયમ્ ॥ ॥ ૨૬૩ ॥

અર્થ:—જિતેન્દ્રિય મનુષ્યને વિષયોનો ભય નથી. અર્થાત તેને વિષય પદાર્થ પોતાના કલ્યાણમાર્ગથી દહાવી શકતા નથી.

ન કૃતાર્થાનાં મરણભયમ્ ॥ ॥ ૨૬૪ ॥

અર્થ:—કૃતકૃત્ય (તસ્વજ્ઞાની) મનુષ્યને મરવાનો ભય નથી.

પદ્મવ્યાપહરણમાત્પદ્મવ્યનાશહેતુઃ ॥ ॥ ૨૬૫ ॥

અર્થ:—ખીજના દ્રવ્યનું અપહરણ કરવું તે પોતાના દ્રવ્યના નાશનો હેતુ છે. ખીજના દ્રવ્યનું હરણ કરવાથી તથા 'ગો આદિ વડે ધન એકઠું' કરનાર મનુષ્યને પ્રથમ ધનની વૃદ્ધિ જોવામાં આવે છે, તથાપિ પાછળથી તેનો જડમૂલથી નાશ થાય છે.

નીચસ્ય વિદ્યાઃ પાપકર્મણિ યોજયન્તિ ॥ ॥ ૨૭૪ ॥

અર્થ:—તીચ પુરૂષની વિદ્યા તેને પાપકર્મમાં ગ્રેરે છે.

પયઃપાનમપિ વિષવર્ધનં મુગ્ધસ્ય નામૃતં સ્યાત્ ॥ ॥ ૨૭૫ ॥

અર્થ:—સર્પને દૂધ પાવું તે પણ તેને વિષ વધારનારૂં થાય છે, તેનાથી અમૃત કદાપિ બની શકતુ નથી. માટે અધિકારી મનુષ્યને જ વિદ્યા લજાવવા યોગ્ય છે.

હૃદયસેવી પાવકેચ્છયા સ્વદ્યોતં ધમતિ ॥ ॥ ૨૮૨ ॥

અર્થ:—લોભી મનુષ્યની સેવા કરનાર અગ્નિને માટે આગિયા કીડાને લઈને તેમાં કૂંક મારે છે અર્થાત આગિયાને લઈને કૂંક મારનારને અગ્નિ મળી શકતો નથી. તેવી રીતે લોભીની સેવા કરનારને પણ કાંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે સર્વેએ લોભીથી દૂર રહેવું જોઈએ.

અયશો મયં મયેષુ ॥ ॥ ૩૧૫ ॥

અર્થ:—સર્વ લાભમાં અપહારીને એ જ ગોટા ભય છે. માટે મનુષ્યને અપહારી પ્રાપ્ત થાય એવું કાર્ય કદાપિ નહીં કરવું જોઈએ.

મતિમત્સુ મૂર્ધ્વમિત્રશુસ્વલભેષુ વિવાદો ન કર્તવ્યઃ ॥ ॥ ૩૫૨ ॥

અર્થ:—શુદ્ધિમાન તથા મૂર્ખ, મિત્ર, ગુરૂ તથા પોતાના પ્રિય પુરૂષોની સાથે વિવાદ ન કરવો જોઈએ.

પરગૃહ્યકારણતો ન પ્રવિશેત્ ॥ ,, ॥ ૪૬૭ ॥

અર્થ:—વિના કારણ જીજ્ઞાસા ધરમાં પ્રવેશ ન કરે, કેમકે વિના કારણ કોઈના ધરમાં જનારનો તિરસ્કાર થાય છે.

ગતાનુગતિકો લોકઃ ॥ ,, ॥ ૪૭૩ ॥

અર્થ:—લોક વિના વિચારે એક જીજ્ઞાસી પાછળ પાછળ જનારા હોય છે. માટે શુદ્ધિશાળી મનુષ્યે કદાપિ દેખાદેખી કામ કરવું ન જોઈએ, કેમકે તે પશ્ચાત્તાપનું કારણ થાય છે.

યમનુજીવેત્તં નાવવદેત્ ॥ ,, ॥ ૪૭૪ ॥

અર્થ:—જેના આશ્રયથી જીવનનિર્વાહ થતો હોય તેની કદાપિ નિન્દા નહીં કરવી જોઈએ, કેમકે તેમ કરનાર પાપી પુરૂષ નરકનો ભાગી થાય છે.

તપસ્સાર ઇન્દ્રિયનિગ્રહઃ ॥ ,, ॥ ૪૭૬ ॥

અર્થ:—ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી તે જ તપનો સાર છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાને માટે કૃચ્છ્ર, ચાન્દ્રાયણ, આદિ વ્રત રૂપ તપ, અથવા અન્ય પ્રકારનું તપ કરવામાં આવે છે. જેનામાં ઇન્દ્રિયોને નિગ્રહ કરવાનું સામર્થ્ય છે તે સ્વયં તપસ્વી જ છે. જેને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ નથી તેનું સર્વ તપ વ્યર્થ જ છે.

અનાર્યસંવન્ધાદ્વરમાર્યશત્રુતા ॥ ,, ॥ ૪૮૬ ॥

અર્થ:—અશ્રેષ્ઠ મનુષ્યની સાથે સંબન્ધ રાખવા કરતાં શ્રેષ્ઠની સાથે શત્રુતા હોય તે પણ સારી છે, અર્થાત્ નિકૃષ્ટ મનુષ્યની સાથે કદાપિ સંબન્ધ નહીં રાખવો જોઈએ.

વિવાદે ધર્મમનુસ્મરેત્ ॥ ,, ॥ ૪૮૯ ॥

અર્થ:—કોઈની સાથે વિવાદ કરતી વખતે પણ ધર્મનું સ્મરણ કરવું જોઈએ, અર્થાત્ ધર્મની વિરૂદ્ધ કોઈ પણ પ્રકારનો વિવાદ નહીં કરવો જોઈએ, કેમકે તેમ કરવાથી મનુષ્ય પાપ અને નિન્દાને પ્રાપ્ત થાય છે.

પરાયત્તેષૂત્કર્ષાં ન કુર્યાત્ ॥ ,, ॥ ૪૯૫ ॥

અર્થ:—જીજ્ઞાસે અંધીન રહેલી વસ્તુની કદાપિ ઇચ્છા નહીં કરવી જોઈએ. પરન્તુ સજ્જન મનુષ્યોએ જે વસ્તુ પોતાની પાસે હોય તેથી જ મનુષ્ય રહેવું જોઈએ, તે જ મનુષ્ય સુખી થાય છે.

અસત્સમૃદ્ધિરસદ્ધિરેવ મુજ્યતે ॥ ,, ॥ ૪૯૬ ॥

અર્થ:—પાપીઓની સંપત્તિને પાપી જ ભોગવે છે. જે—

નિવફલં કાકૈર્મુજ્યતે ॥ ,, ॥ ૪૯૭ ॥

અર્થ:—લિખડાનું રૂળ કાગડા જ ખાય છે. અને—

નામ્બોધિસ્તૃષ્ણામપોહતિ ॥ ” ॥ ૪૯૮ ॥

અર્થ:—સમુદ્ર પશુ ક્રોધની તૃપાને મટાડી શકતો નથી. ભાવ એવો છે કે જે ક્રોધ શુદ્ધ ક્રમાણી દ્વારા ઉપાર્જન કરે છે તેનું ધન સત્પુરૂષ તથા ધર્મના ઉપયોગમાં આવે છે.

વિશ્વાસવાતિનો ન નિષ્કૃતિઃ ॥ ” ॥ ૫૨૩ ॥

અર્થ:—વિશ્વાસવાતી મનુષ્યના પાપનું ક્રોધ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. તે સર્વથી મોટું પાપ છે. તેનો કદાપિ ઉદ્ધાર થવાનો નથી.

શ્વઃકાર્યમઘ કુર્વતિ ॥ ” ॥ ૬૩૯ ॥

અર્થ:—જે કાર્ય આવતી કાલે કરવાનું હોય તે આજે જ કરી લેવું જોઈએ.

સર્વજ્ઞતા લોકજ્ઞતા ॥ ” ॥ ૬૪૨ ॥

અર્થ:—વ્યવહારના જ્ઞાનને સર્વજ્ઞતા સમજવી જોઈએ.

શાસ્ત્રોઽપ્યલોકજ્ઞો મૂર્ખતુલ્યઃ ॥ ” ॥ ૬૪૩ ॥

અર્થ:—શાસ્ત્રને જાણનાર જે મનુષ્ય લોકવ્યવહારમાં સમર્થ નથી તે મૂર્ખની સમાન છે, માટે કરીને સર્વ કાર્યમાં મનુષ્યને વ્યવહારનો વિશેષ કરીને વિચાર રાખવો જોઈએ.

વ્યવહારે પક્ષપાતો ન કાર્યઃ ॥ ” ॥ ૬૪૬ ॥

અર્થ:—વ્યવહારમાં પક્ષપાત કરવો યોગ્ય નથી. પક્ષપાતને છોડી વ્યવહાર કરનારમાં જ ધર્મ રહે છે. પક્ષપાતી પાપી મનુષ્યના સંગને પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

આ પ્રકારે નીતિશાસ્ત્રના તત્ત્વનો વિચાર કરીને કાર્ય કરવાથી મનુષ્યને ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તેનો સદાચાર પણ કદાપિ નષ્ટ થતો નથી. માટે સદાચારી થવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે સામાન્ય નીતિનું જ્ઞાન અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

ઇતિ નીતિપ્રકરણ ૨ સમાપ્ત.

વેદાર્થચિન્તામણિ.

ધર્મપ્રકરણુ-૩.

અધ્યાય ૧.

ધર્મનું પ્રતિપાદન

ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરનાર મનુષ્ય આ લોક સંમન્ધી તથા પરલાક સંમન્ધી સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. જે કારણથી આ લોક સંમન્ધી તથા પરનોક સંમન્ધી સુખનું સાધન ધર્મ છે, તે કારણથી ધર્મનું જ આચરણ કરવું તે મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

તે સંમન્ધી પાણ્ડુસખ્યામા પરેલા બીષ્મપિનામહ યુધિષ્ઠિર પ્રતિ કહે છે:—

હિરણ્યરત્ન સંચયાઃ શુભાશુભેન સંચિતાઃ ।

ન તસ્ય દેહસંક્ષયે ભવન્તિ કાર્યસાધકાઃ ॥મ.મા.શા.પ.અ. ૩૨૧ શ્લો. ૧૨॥

અર્થ—મારા કે ખોટા કર્મ વડે એકલાં કરેલાં સુવર્ણ, નવ રત્નો, આદિ પદાર્થ મનુષ્ય મરતાં કંઈ પણ કાર્ય કરતાં નથી.

યદેવ કર્મ કૈવલં પુરાકૃતં શુભાશુભમ્ ।

તદેવ પુત્ર સાર્થકં ભવત્યમુત્ર ગચ્છતઃ ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—હે પુત્ર ! અહીંથી શરીરનો ત્યાગ કરીને પર લોકમાં જન્મારને પોતે મરણ્ય પહેલાં કરેલું પુણ્ય અને પાપ રૂપ કર્મ જ સાર્થક થાય છે, બાકીનું બધું નિષ્પ્રયોજન થાય છે.

ઉલ્લોગ પર્વમાં પશ્યન્કલું છે કે:—

અન્યો ધનં પ્રેતગતસ્ય મુંક્તે

વયાંસિ ચાગ્નિથ શરીરધાતૂન્ ।

દ્વાભ્યામયં સદ્ ગચ્છત્યમુત્ર

પુણ્યેન પાપેન ચ વેષ્ટ્યમાનઃ ॥ મ. મા. ઉ. પ. અ. ૪૦ શ્લો. ૧૬ ॥

અર્થ:—મરેલા મનુષ્યના ધનને ખીજાઓ ખાય છે. અને તેના શરીરને જો તે બહાર પડ્યું હોય તો ગીધ વગેરે પ્રાણી ખાઈ જાય છે. અથવા તેને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો હોય તો અગ્નિ ખાઈ જાય છે. અને પાણીમાં નાંખવામાં આવ્યું હોય તો તેને માછલી આદિ ખાઈ જાય છે. જીવની સાથે તો માત્ર જો જ વસ્તુ જાય છે. પુણ્ય અને પાપ ૩૫ કર્મ વડે વીટળાયલો મનુષ્ય અહીંથી પરલોકમાં જાય છે.

उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।

अपुष्पाफलान्द्रक्षान्यथा तात पत्रिणः ॥

” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—હે તાત! જેવી રીતે પુષ્પ તથા ફળથી રહિત વૃક્ષનો પક્ષીઓ પરિત્યાગ કરે છે, તેવી રીતે મરેલા મનુષ્યના શરીરને તેના જ્ઞાતિજનો, પુત્ર, મિત્ર, આદિ સર્વ સ્મશાનમાં છોડીને ઘેર પાછા આવે છે.

મનુસ્મૃતિ પશુ કહે છે કે,—

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्ठसमं सितौ ।

विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तपनुगच्छति ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૨૪૧ ॥

અર્થ:—મરેલા શરીરને લાકડું અથવા માટીના ઢેપાની માફક સ્મશાનભૂમિમાં છોડીને તેના બન્ધુઓ વિમુખ થઇને ચાલ્યા જાય છે. ફક્ત ધર્મ મરનારની સાથે જાય છે.

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्भि गच्छति ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૮-૧૭ ॥

અર્થ:—મરણ સમયે સાથે જનાર મિત્ર એક ધર્મ જ છે. આકીર્ત્તુ ખીજું બધું શરીરની સાથે નાશ પામે છે.

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।

न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૨૩૯ ॥

અર્થ:—પરલોકમાં સહાય કરવાને માટે માતા પિતા ઉભાં રહેતાં નથી, ન તો પુત્ર, સ્ત્રી કે જ્ઞાતિજનો ઉભાં રહે છે. કેવલ એક ધર્મ જ આપણી રક્ષા કરવાને ઉભો રહે છે. માટે—

धर्मं शनैः संचिनुयाद्ब्रह्मीकमिव पुत्तिकाः ।

परलोकसहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥

” ॥ ૨૩૮ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ઉધાઈ (દિમક) ધીમે ધીમે માટીનો મોટા ટેકરા (વદ્મીક) બનાવી દે છે, તેવી રીતે કોઈ પ્રાણીને પીડા ન કરતા સતા પરલોકમાં સહાયતાને માટે ધર્મનો સપ્તક કરવો જોઈએ.

મહાગરુડ પુરાણ પશુ તે જ વાતને કહે છે:—

અસ્થિરાણિ શરીરાણિ વિભવો નૈવ શાશ્વતઃ ।

નિત્યં સંનિહિતો મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ધર્મસંચયઃ ॥ મ. ગ. પુ. જ. ૮-૧૦ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યનું શરીર અસ્થિર રહેતું નથી, અને ધનાદિ સંપત્તિ પણ હમેશાં રહેતી નથી. મૃત્યુ નજીક જ છે, કેમકે તેનો કાર્ધ બરાસો નથી. માટે મનુષ્યે ધર્મનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ.

ગોમિલીય ગૃહ્યસૂત્ર પણ તે જ વાત કહે છે:—

કામાર્થૌ લિપ્સમાનસ્તુ ધર્મમેવાદિતશ્ચરેત્ ।

ન હિ ધર્માદપેતોઽર્થઃ કામો વાપિ કદાચન ॥ ગોમિલીય, ગૃ. સૂ. માળ્યભૂમિકા. ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય મોક્ષને ચહાતો નથી, કેવલ કામ અને અર્થની જ ઈચ્છા કરે છે, તેને પણ ધર્મનું જ આચરણ કરવું આવશ્યક છે. ધર્મ વિના અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

આ વિષયમાં મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિર તથા બીષ્મજીના સંવાદ ૩૫ એક ઇતિહાસ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

પૂર્વરૂપાણિ મે રાજન્ પુરુષસ્ય મવિષ્યતઃ ।

પરામવિષ્યતશ્ચૈવ તન્મે વ્રૂહિ પિતામહ ॥ મ. ભા. શા. પ. જ. ૨૨૮ શ્લો. ૧ ॥

અર્થઃ—યુધિષ્ઠિરજી બીષ્મ પિતામહ પ્રતિ પૂછે છે:—હે રાજન્ ! હે પિતામહ ! ભાવિ કાલમાં જેની ઉત્પત્તિ થવાની હોય તેનાં લક્ષણ (પૂર્વરૂપાણિ) શાં છે અને ભાવિ કાલમાં જેની અવનતિ થવાની હોય તેનાં (પરામવિષ્યતઃ) લક્ષણ કયાં છે ? તે આપ મને કહો.

બીષ્મપિતામહ યુધિષ્ઠિરના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લક્ષ્મી અને ઇન્દ્રના સંવાદ ૩૫ ઇતિહાસ કહી સંભળાવે છે:—

એક સમય નારદજી બ્રહ્મલોક નિવાસી ઋષિયોની સાથે મળીને ઇચ્છાનુસાર ત્રણ લોકમાં ભ્રમણ કરતા હતા. એક વાર તે નારદજી સવારમાં ઉડીને જલસ્પર્શની ઇચ્છાથી ગંગાજી જઈને તેમાં ઉતર્યા. તે વખતે ઈન્દ્ર પણ ગંગાજીના તીર પર આવી પહોંચ્યા. તે બંને ગંગામાં સ્નાન કરીને જપાદિ કરીને કિનારે રેતીમાં બેસીને દેવર્ષિયોની તથા અન્ય પુણ્યવાન મહર્ષિયોની કથાની આલોચના કરવા લાગ્યા. ઋષિલોકનાં વૃત્તાન્ત કહેતાં કહેતાં સૂર્યનો ઉદય થયો, એટલે બંનેએ ઉડીને તેમની ઉપાસના કરી. એટલામાં સૂર્યના સદશ મહાન્ પ્રભા વાળી તથા અધરાઓથી વીંટળાયેલી લક્ષ્મીજી તેમની સામે આવી. લક્ષ્મીજી વિમાનમાંથી ઉતરી ઈન્દ્ર તથા નારદની સન્મુખ ઉપસ્થિત થઈ. દેવરાજે પોતે દેવાપયોની સાથે દેવીની સમીપ જઈને આદરથી તેની પૂજા કરી. આદ ઇન્દ્રે દેવીને પૂછ્યું—“ તમે કાણુ છો ? અને ક્યાંથી આવે છો ? અને ક્યાં જાઓ છો ? ” ત્યારે લક્ષ્મીજી બોલી:—

પુણ્યેષુ ત્રિષુ લોકેષુ સર્વે સ્થાવરજન્માઃ ।

મમાત્મભાવમિચ્છન્તો યતન્તે પરમાત્મના ॥

સાઙ્ઘં વૈ પદ્મજે જાતા સૂર્યરશ્મિવિવોધિતે ।

મૂલ્યર્થં સર્વભૂતાનાં પદ્મા શ્રીઃ પદ્મમાલિની ॥ ” ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—હે બલસૂદન ! પવિત્ર ત્રણે લાહની મધ્યમાં સ્થાવર જંગમ રૂપ સર્વ જીવ
મારી સદૃશતા પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરતા સતા અત્યન્ત આદર સહિત યત્ન કરે છે.
(૨૦). તે હું સપૂર્ણ પ્રાણીઓની સમૃદ્ધિને માટે. જેવી રીતે સૂર્યનાં કિરણથી કમલ ખીલે
છે તેવી રીતે, ઇશ્વરેચ્છા રૂપ સૂર્યકિરણથી ખિલેલા પ્રહાપક રૂપ કમલમાંથી ઉત્પન્ન
થઈ હું, અને મને સર્વ કોઈ પદ્મા, શ્રી, અને પદ્મમાલિની કહ્યા કરે છે. (૨૧).

અહં લક્ષ્મીરહં મૂતિઃ શ્રીશ્વાહં વલસૂદન ।

અહં શ્રદ્ધા ચ મેધા ચ સત્રતિર્વિજિતિઃ સ્થિતિઃ ॥ ” ॥ ૨૨ ॥

અહં ધૃતિરહં સિદ્ધિરહં ત્વદ્ધૃતિરેવ ચ ।

અહં સ્વાહા સ્વધા ચૈવ ઉન્નતિર્નિયતિઃ સ્મૃતિઃ ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—હે બલસૂદન ! હું જ લક્ષ્મી છું, હું સંપત્તિ છું, હું જ શ્રી, હું જ શ્રદ્ધા,
મેધા, નમ્રતા, વિનય (વિજિત્તઃ), મર્યાદા (સ્થિતિઃ) છું. (૨૨). હું જ ધૃતિ છું,
હું જ સિદ્ધિ છું, તમારી વિભૂતિ પણ હું જ છું, હું જ સ્વાહા, સ્વધા, ઉન્નતિ, ભાગ્ય
(નિયતિ), તથા સ્મૃતિ છું (૨૩).

રાજાં વિજયમાનાનાં સેનાગ્રેષુ ધ્વજેષુ ચ ।

નિવાસે ધર્મશીલાનાં વિષયેષુ પુરેષુ ચ ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

જિતકાશિનિ શૂરે ચ સંગ્રામેષ્વનિવર્તિનિ ।

નિવસામિ મનુષ્યેન્દ્રે સદૈવ વલસૂદન ॥ ” ॥ ૨૫ ॥

ધર્મનિત્યે મહાબુદ્ધૌ વ્રાહ્મણ્યે સત્યવાદિનિ ।

પ્રશિતે દાનશીલે ચ સદૈવ નિવસામ્યહમ્ ॥ ” ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—હે બલનાશન ! હું વિનયી રાજાઓની સેનાઓની આગળ તથા ધર્મ-
સમૂહમાં, તથા ધર્મશીલ મનુષ્યોના નિવાસસ્થાનમાં તથા રાજ્યમાં (વિષયેષુ) તથા નગ-
રમાં (૨૪), તથા યુદ્ધમાંથી નહીં હકનાર (અનિવર્તિનિ) જળના લક્ષણ યુક્ત (જિતકા-
શિનિ) શૂર રાજાઓની પાસે (મનુષ્યેન્દ્રે) સદા મારી વિભૂતિ સહિત નિવાસ કરું છું
(૨૫), તેમ જ ધર્મમાર્ગમાં પરાયણ, મહા ગંભીર બુદ્ધિવાળા, પ્રહાનિષ્ઠ, સત્યવાદી, વિનયી,
(પ્રશિત્ત), અને દાનશીલ મનુષ્યોની પાસે હું સર્વદા નિવાસ કરું છું. (૨૬)

અસુરેષ્વવસં પૂર્વે સત્યધર્મનિવચ્ચના ।

વિપરીતૌસ્તુ તાન્વુદ્ધવા ત્વયિ વાસમરોચયમ્ ॥ ” ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—પહેલાં હું સત્ય ધર્મમાં બદ્ધ થઈને અસુરોની મનોપ વાસ કરતી હતી.
હવે તે લોકોને વિપરીત સમજીને તમારી પાસે વાસ કરવાની ઇચ્છા કરું છું.

આ પ્રકારના લક્ષ્મીજ્ઞના વચન સાંભળીને ઇન્દ્ર પૂછે છે—

કથંવૃત્તેષુ દૈત્યેષુ ત્વમવાન્સીર્વરાનને ।

દૃષ્ટ્વા ચ કિમિહાગાસ્ત્વ હિત્વા દૈતૈયદાનવાન્ ॥ ” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—હે વગનને ! દૈત્યદાનવોના કેવા પ્રકારના ચરિત્ર જોષ્ટને તુ તેની પાસે વાસ કરતો હતો અને હવે તે લોકના કેવા પ્રકારના ચરિત્ર જોવાથી તેમનો ત્યાગ કરીને આ સ્થાનમાં આવી છુ ? (દિતિના વશજો દૈત્ય અને દનુના વંશજો દાનવ કહેવાય છે)

તેના ઉત્તરમાં લક્ષ્મીજ્ઞ નીચે પ્રમાણે કહે છે —

સ્વધર્મમનુતિષ્ઠસ્તુ ધૈર્યાદિચલિતેષુ ચ ।

સ્વર્ગમાર્ગાભિરામેષુ સત્ત્વેષુ નિરતા હ્યહમ્ ॥ ” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—જો લોક પોતાના ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તથા જો ધૈર્યથી ચલાયમાન થતા નથી, અને પરલોક માર્ગમાં જવાના પ્રેમી છે તેમના ઉપર હું પ્રીતિ રાખુ છુ,

દાનાધ્યયનયજ્ઞેજ્યાઃ પિતૃદૈવતપૂજનમ્ ।

ગુરુણામતિથીનાં ચ તેપાં સત્યમવર્તત ॥ ” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—તે લોકમાં દાન, અધ્યયન યજ્ઞ, તથા દેવતા, પિતરો, ગુરુ અને અતિથિઓનું પૂજન યથાર્થ રીતે થતુ હતુ.

સુસંમૃદ્ધવાશ્વાસજ્જિતસ્ત્રીકા હુતાગ્રયઃ ।

ગુરુશુશ્રૂપકા દાન્તા વ્રહ્મણ્યાઃ સત્યવાદિનઃ ॥ ” ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—પહેલા તે લોક(દાનવો)ના ધર સારી રીતે ઝાડુ વાળીને સાફ રાખવામાં આવતા હતા, તેઓ સ્ત્રીઓને વશમાં રાખતા હતા, અગ્નિમાં આહુતિ આપતા હતા, ગુરુ સેવામાં તત્પર રહેતા હતા, ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવામાં સાવધાન હતા, અને બ્રહ્મનિષ્ઠ તથા સત્યનાદી હતા.

શ્રદ્ધયાના જિતક્રોધા દાનશીલાનસૂચવઃ ।

મૃતશુત્રા મૃતામાત્યા મૃતદારા હ્યનીર્પવ ॥ ” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—વળી તેઓ શ્રદ્ધાળુ હતા, ક્રોધને જીતનાર, દાનશીલ, અને અમુશા રહિત હતા. અને સ્ત્રી, પુત્ર અને સેવકોનું પાલન પોષણ કરતા હતા અને કોઈના ઉપર ઈર્ષ્યા નહોતા કરતા

અમર્યેણ ન ચાન્યોન્ય સ્પૃહયન્તે કદાચન ।

ન ચ જાતૃપત્ત્વ્યન્તિ ધીરાઃ પરસમૃદ્ધિમિઃ ॥ ” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—ક્રોધને વશ થઈને કદાપિ પરસ્પર શત્રુતા કરતા નહોતા તેઓ ધીર હતા, તેથી બીજાની સમૃદ્ધિ દેખીને બળતા નહો.

दातारः संग्रहीतार आर्याः करुणवेदिनः ॥

महापसादा ऋजवो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः ॥ ” ॥ ३४ ॥

अर्थः—तेजो आर्य पुरुषोना शुश्रोथी युक्त होता. तेजो दाता, संग्रही, दीन उपर दयायु, अत्यन्त कृपा करनेर, सरल स्वभाववाणा, दृढ भक्त तथा जितेन्द्रिय होता.

सन्तुष्टभृत्यसचिवाः कृतज्ञाः प्रियवादिनः ।

यथार्हमानार्थकरा हीनिपेवा यतव्रताः ॥ ” ॥ ३५ ॥

अर्थः—वणी तेमना सर्व सेवक तथा अमात्य सन्तुष्ट रहेता होता, तेजो कृतज्ञ अने प्रिय भोक्षनार होता. जेती जेती श्रेय्यता होय तेने अनुसार तेने मान आपता होता. अनुचित व्यवहार करवामा क्षमशील होता, अने सत्यवापयु आदि व्रतना नियमवाणा होता.

नित्यं पर्वणु मुस्नाताः स्वनुलिप्ताः स्वलंकृताः ।

उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ॥ ” ॥ ३६ ॥

अर्थः—नियमित रीते पर्वणा समयमा स्नान करता होता. उत्तम रीते लेपन अने अक्षंडार युक्त रहेता होता, अने उपवास अने तपस्यामा तत्पर रहेता होता. वणी विश्वास्तु (प्रतीत) अने धन्यकारी होता.

नैनानभ्युदयात्सूर्यो न चाप्यासन्मगे शयाः ।

रात्रौ दधि च सकूर्तुश्च नित्यमेव व्यवर्जयन् ॥ ” ॥ ३७ ॥

अर्थः—ते लोकना उठता पहेलां सूर्य उगता नहोता. अने तेमना कर्ष पशु पशेदीआमां (प्रमे) शयन करतो नही, अने रात्रिना समयमा दही तथा सायवाना भोजनना तेजो परित्याग करता होता.

कलयं घृतं चान्ववेक्षन्प्रयता ब्रह्मवादिनः ।

मङ्गल्यान्यपि चापश्यन्ब्राह्मणैश्चाप्यपूजयन् ॥ ” ॥ ३८ ॥

अर्थः—घ्रातःक्षलमां मंगल ३५ घृतनुं दर्शन करता अने पवित्र यज्ञने धननुं ध्यान करवामा तत्पर रहेता मंगल ३५ वस्तुने जेता होता, अने आक्षयानुं पूजन करता होता.

सदा हि वदतां धर्मं सदा चाप्रतिगृह्यताम् ।

अर्थं च रात्र्याः स्वपतां दिवा चास्वपतां तथा ॥ ” ॥ ३९ ॥

अर्थः—तेजो सदा धर्मवादी होता तथा अप्रतिग्रह वाणा होता अर्थात् प्रतिग्रह करता न होता. रात्रिने अर्धे समय सुप्त रहेता होता, अने दिवसे शयन करतो नही.

कृपणानाथवृद्धानां दुर्वलात्सुरयोपिताम् ।

दयां च संविभागं च नित्यमेवान्वमोदत ॥ ” ॥ ४० ॥

અર્થ:—દાન, અનાથ, વૃદ્ધ, દુર્બલ, રોગાદિથી દુઃખી, તથા સ્ત્રી ઉપર નિત્ય દયા કરવામાં તથા તેમને દાન દેવામાં અતુભોદન દેતા હતા. તેમજ પોતે પણ તેમ કરતા હતા.

ત્રસ્તં વિપણ્ણમુદ્વિયં મયાર્તં વ્યાધિતં કૃશમ્ ।

હૃતસ્વં વ્યસનાર્તં ચ નિત્યમાશ્વાસયન્તિ તે ॥ ” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—ત્રાસ પામેલા, દુઃખી, વ્યાકુલ, લયભીત થયેલા, રોગી, દુર્બલ, જેનું ધન ચોરાઈ ગયું હોય તેવા, અને વિપત્તિમાં પરેલા મનુષ્યને તેઓ સદા ધીરજ આપતા હતા.

ધર્મમેવાન્વવર્તન્ત ન હિંસન્તિ પરસ્પરમ્ ।

અનુકૂલાશ્ચ કાર્યેષુ ગુરુષ્ટદ્વોપસેવિનઃ ॥ ” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—તે લોક ધર્મનું જ અનુસરણ કરતા હતા. એક બીજાની હિંસા કરતા નહોતા. સર્વ કાર્યોમાં અનુકૂલ રહેતા, અને ગુરુ તથા વૃદ્ધોની સેવા કરતા હતા.

પિતૃન્દેવાતિર્થોશ્ચૈવ યથાવત્તેઽભ્યપૂજયન્ ।

અવશેષાણિ ચાશ્નન્તિ નિત્યં સત્યતપોધૃતાઃ ॥ ” ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—તેઓ પિતૃઓ તથા અતિથિની યથાર્થ રીતે પૂજા કરતા હતા, અને સદા સત્યનિષ્ઠ અને તપમાં રત રહીને સતકાર કર્યા પછી ખચેહું અન્ન ખાતા હતા.

નૈકેઽશ્નન્તિ સુસંપન્નં ન ગચ્છન્તિ પરસ્થિયમ્ ।

સર્વભૂતેષ્વવર્તન્ત યથાત્મનિ દયાં પ્રતિ ॥ ” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—તેઓ એકલા સિદ્ધ અન્નનું ભોજન કરતા નહોતા. પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ કરતા નહોતા. અને પોતાની માફક સર્વ જીવો ઉપર દયા કરતા હતા.

નિત્યં દાનં તથા દાક્ષ્યમાર્જવં ચૈવ નિત્યદા ।

ઉત્સાહોઽથાનહંકારઃ પરમં સૌહૃદં ક્ષમા ॥ ” ॥ ૪૬ ॥

સત્યં દાનં તપઃ શૌચં કારુણ્યં વાગનિષ્ઠરા ।

મિત્રેષુ ચાનભિદ્રોહઃ સર્વં તેષ્વભવત્ પ્રથો ॥ ” ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—હે દેવરાજ ! તે લોક સદા દાનશીલ હતા, તથા તેમનામાં હમેશાં દક્ષતા, સરલતા, ઉત્સાહ, અહંકારનો અભાવ, ઉત્તમ સુહૃતા, ક્ષમા (૪૬), સત્ય, દાન, તપ, શૌચ, કારુણ્ય, નિષ્ઠુરતા રહિત (અનિષ્ઠુરા) વચન, અને મિત્રો પ્રતિ અદ્રોહ—એ સર્વ ગુણ હતા. ૫૫ી—

નિદ્રા તન્દ્રીરસંપ્રીતિરમૂયાઽથાનપેક્ષિતા ।

અરતિશ્ચ વિપાદશ્ચ સ્પૃહા ચાપ્યવિશન્ન તાન્ ॥ ” ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—નિદ્રા, તન્દ્રા, અપ્રીતિ, અમૂયા, અદેખાઈ (અનવેક્ષિતા), દુઃખ (અરતિ), વિપાદ, અને તૃષ્ણા એ સર્વેએ તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો.

આ પ્રકારના સદાચારના ગુણોથી યુક્ત દાનવોના સ્થાનમાં હું નિવાસ કરતી હતી.

તતઃ કાલત્રિપર્યાસે તેષાં ગુણવિપર્યયાત ।

અપશ્યં નિર્ગતં ધર્મં કામક્રોધવજ્રાત્મનામ્ ॥ ” ॥ ૫૦ ॥

અર્થઃ—ત્યાર પછી કાલે કરીને કામ ક્રોધને વજ્ર થયેલા તેઓમાં ગુણોનો વિપર્યય થવાથી તેમનામાંથી ધર્મ જતો રહેલો મેં જોયો.

સમાસદાં ચ વૃદ્ધાનાં સતાં કથયતાં કથાઃ ।

પ્રાહસન્નભ્યસૂર્યથ સર્વવૃદ્ધાન્ગુણાવરાઃ ॥ ” ॥ ૫૧ ॥

અર્થઃ—ગુણમાં નિકૃષ્ટ થયેલા (ગુણાવરાઃ) તે લોક સમાજના વૃદ્ધ પુરૂષો તથા સદુપદેશ દેનાર સત્પુરૂષોની વાત ઉપર હાંસી કરવા લાગ્યા અને સર્વ વૃદ્ધો ઉપર અસૂચા કરવા લાગ્યા.

યુવાનશ્ચ સમાસીના વૃદ્ધાનપિ ગતાન્સતઃ ।

નામ્યુત્થાનાભિવાદાભ્યાં યથાપૂર્વમપૂજયન્ ॥ ” ॥ ૫૨ ॥

અર્થઃ—જેઠેલા યુવાન પુરૂષો પહેલાંની માફક હવે અભ્યાગત સાધુ અને વૃદ્ધોને ભેદને ઉઠીને તેમને પ્રણામ કરીને તેમનું સન્માન કરતા નથી.

વર્તયત્યેવ પિતરિ પુત્રઃ પ્રભવતે તથા ।

અમૃત્યા મૃત્યતાં પ્રાપ્ય ક્લ્યાપયન્ત્યનપત્રપાઃ ॥ ” ॥ ૫૩ ॥

અર્થઃ—પિતા વર્તમાન હોવા છતાં પુત્ર પ્રભુતા કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા છે. જે લોકોએ કદાપિ સેવકત્વં કાર્ય સ્વીકાર કર્યું નહોતું તેઓ હવે નિર્લભ્ય થઈને સેવકભાવ ધારણ કરીને પ્રખ્યાત થયા છે.

તથા ધર્માદપેતેન કર્મણા ગર્હિતેન ચે ।

મહતઃ પ્રામવન્ત્યર્થાસ્તેષાં તત્રાભવત્સપૃહા ॥ ” ॥ ૫૪ ॥

અર્થઃ—જે લોક અધર્મને માર્ગે નિન્દિત કર્યા કરીને બહુ સાધન પ્રાપ્ત કરે છે તેઓની માફક દાનધેને પણ અધર્મથી ધન પ્રાપ્ત કરવાની સપૃહા થવા લાગી.

ઉચ્ચૈશ્વાભ્યવદન્નાત્રૌ નીચૈસ્તત્રાગ્નિરજ્વલત્ ।

પુત્રાઃ પિતૃનત્યચરન્નાર્યથાત્યચરન્પતીન્ ॥ ” ॥ ૫૫ ॥

અર્થઃ—સત્રિ સમયે તેઓ ઉચ્ચે સ્વયં પોતાનાં નામ પોકારવા લાગ્યા. અને અગ્નિ-હોત્રાદિનો અભાવ થવાથી આહુતિ વિનાનો અગ્નિ મન્દ ભાવથી અળવા લાગ્યો. પુત્રે પિતા ઉપર અને સ્ત્રીએ પતિ ઉપર અત્યાચાર કરવાનો આરંભ કર્યો.

માતરં પિતરં વૃદ્ધમાચાર્યમતિથિં ગુરુમ્ ।

ગુરુત્વાન્નામ્યનન્દન્ત કુમારાન્નાન્વપાલયન્ ॥ ” ॥ ૫૬ ॥

અર્થઃ—તેઓ વૃદ્ધ માતા પિતા, આચાર્ય, અતિથિ અને ગુરૂને તેમના ગૌરવ નિમિત્ત પ્રણામાદિ કરતા નથી, અને બાલકોનું પાલન કરતા નથી.

भिक्षां वलिमदत्ता च स्वयमन्नानि भुञ्जते ।

अनिष्ट्वाऽसंविभज्याथ पितृदेवातिथीन् गुरुन् ॥ ,, ॥ ५७ ॥

अर्थः—देवता, पितृज्यो, अतिथि, अने गुरुजनोनी पूज्ज कर्या विना तथा शिक्षा अने भूतोने अलि दीधा विना स्वयं अन्ननुं भोजन करवा लाग्या.

न शौचमनुरुध्यन्त तेषां सूदजनास्तथा ।

मनसा कर्मणा वाचा भक्ष्यमासीदनावृत्तम् ॥ ,, ॥ ५८ ॥

अर्थः—तेमना रसोपआओओ पवित्र आयरणु छोडी दीधुं, अने तेमनुं लक्ष्य पणु भन, वाणी अने कर्मथी भुल्ले भुल्लु थयु अर्थात् लक्ष्यालक्ष्यनो विचार रळी नही.

विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूपिकभोजनम् ।

अपावृतं पयोऽतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन्घृतम् ॥ ,, ॥ ५९ ॥

अर्थः—आम तेम इलायला तेमना धान्यने डागडा अने उंहर भावा लाग्या. जलने वांङ्कवानुं छोडी दीधुं, अने भूडा छोड धृतने स्पर्श करवा लाग्या.

कुहाळं दात्रपिटकं प्रकीर्णं कांस्यभाजनम् ।

द्रव्योपकरणं सर्वं नान्ववैक्षत्कुटुंबिनी ॥ ,, ॥ ६० ॥

अर्थः—डाहाणी, दातरडुं, पेटी, कांसानु पात्र, आदि गृहनी सामग्री आम तेम पडी रळेवा छतां तेमनी ओओओ तेनी सलाण लीधी नही.

प्राकारागारविध्वंसान्न स्म ते प्रतिकुर्वते ।

नाद्रियन्ते पशून्बध्वा यवसेनोदकेन च ॥ ,, ॥ ६१ ॥

अर्थः—मडेल तथा गृहो पडवा छतां पणु तेओ तेमनो अशोद्धार करता नहोता. अने पशुओने आंधी राणीने तणु अने जल आदिथी तेमनो आहर करता नहोता.

वालानां प्रेक्षमाणानां स्वयं भक्ष्यप्रभक्षयन् ।

तथा भृत्यजनं सर्वमसंतर्प्य च दानवाः ॥ ,, ॥ ६२ ॥

अर्थः—आलोकना देभतां तेमने आप्या विना आपानी वरतु दानवो भावा लाग्या. तेमने सेवकने तृप्त कर्या विना भावा लाग्या.

पायसं कृसरं मांसमपूपानथ शङ्कुली ।

अपाचयन्नात्मनोऽर्थे वृथा मांसान्यभक्षयन् ॥ ,, ॥ ६३ ॥

अर्थः—तेओ दुधपाक, कृसर (तिलमिश्रित लात), मांस, मासपूडा, पूरी, आदि पाच पदार्थ पोताने माटे पक्षयवा लाग्या, अने वृथा मांसलक्षणु करवा लाग्या.

उत्सूर्यशायिनश्चासन्सर्वे चासन्प्रगेनिशाः ।

अवर्तन्कलहाश्चात्र दिवारात्रं गृहे गृहे ॥ ,, ॥ ६४ ॥

अर्थः—सर्वे सूर्योदय यथा उतां सता रहेवा लाग्या. तथा पराहीन्ने पयु सता रहेवा लाग्या (प्रगेनिष्ठाः आसन्). तथा तेमना धरमां दिन रात कलक.थवा लाग्या.

अनार्यश्चार्यमासीनं पर्युपासन्न तत्र ह ।

आश्रमस्थान्विधर्मस्थाः प्राद्विपन्त परस्परम् ॥ ” ॥ ६५ ॥

अर्थः—जेहेला आर्थ पुश्शेने अनार्य पुश्शे सन्मान न करवा लाग्या, अने विधर्मी लोका आश्रमवासी लोका उपर द्वेष करवा लाग्या.

संकराश्चाभ्यवर्तन्त न च शौचमवर्तत ।

ये च वेदविदो विप्रा विस्पष्टमनृचश्च ये ॥ ” ॥ ६६ ॥

निरन्तरविशेषास्ते बहुमानावमानयोः ।

हारमाभरणं वेपं गतं स्थितमवेक्षितम् ॥ ” ॥ ६७ ॥

अर्थः—तेमनायां वर्णसंकरे उत्पन्न यथा लाग्या, अने पवित्र शौच लुप्त थयुं. अने ने सर्व वेदवेत्ता ध्याहाणु अने वेद विषयमां ने भूर्ध्व हता तेमना पाहु मान अने अपमानमां डाध पयु विशेषता रही नही. तथा डार, आळुपयु अने वेप आदि शोभनां साधन धरमां छे के नही तेना ज्याल करवा लाग्या.

असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जनाचरितं त्रिषिम् ॥

स्त्रियः पुरुषवेपेण पुंसः स्त्रीवेपधारिणः ॥ ” ॥ ६८ ॥

अर्थः—दास इपे (भुजिष्याः) तेओओ, दुर्जन लोकाओ आचरणु करेला कर्मनुं अनुकरणु थ्युं. स्त्रीओ पुश्शेने वेप धारणु करनारी अने पुश्शे स्त्रीने वेप धारणु करनार थया.

क्रोडारतिविहारेषु परां मुदमत्राण्णुवन् ।

प्रभवद्भिः पुरा दायानर्हेभ्यः प्रातपादितान् ॥ ” ॥ ६९ ॥

नाभ्यवर्तन्त नास्तिक्याद्वर्तन्त संभवेष्वपि । ” ॥ ७० ॥

अर्थः—जेव, रति अने विहार (लीला अथवा भ्रमणु)मां तेओओ अत्यन्त आनन्द प्राप्त करवा लाग्या. शक्तिवाणा पूर्वना पिता पितामह आदि पहेलां देवा योग्य(अर्ह) कुटुंबी लोकांनी अविश आटे ने कंध ठरावी गया हता अथवा आपी गया हता तेनुं पक्षीना पुत्रादि लोके अनुवर्तन न थ्युं अर्थात् आपवानुं अंध थ्युं अथवा आपहेनुं पयु पाहुं लीधुं. अने कुटुंबमां पयु नास्तिकताथी अनीतिथी वर्तवा लाग्या.

मित्रेणाभ्यर्थितं मित्रमर्थसंसृष्टिते क्वचित् ॥ ” ॥ ७० ॥

बालकोऽथग्रमात्रेण स्वार्थेनान्नत तद्वसु । ” ॥ ७१ ॥

अर्थः—अने डाध कार्यमां संशय उपस्थित यतां ने मित्र पयु मित्रनी पारसे जन्ने प्रार्थना करे तो वाणना अन्न भाग न्हटले पयु स्वार्थ रहो होय तो तेना धनते नाश करवाने प्रवृत्त थया.

परस्वादानरुचयो विपणव्यवहारिणः ॥ " ॥ ७१ ॥

अदृश्यन्तार्यवर्णेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः ।

अधीयन्तेऽत्रताः केचिद्दृष्ट्यात्रतमथापरे ॥ " ॥ ७२ ॥

अर्थः—वणी अण्ड वर्यामां डेटलाक लोक पारकानुं धन हरणु करवानी इविवाणा तथा अयोग्य वस्तुनो विक्रय करनारा जेवामां आव्या. अर्थात् सर्व विपरीत व्यवहार करता जेवामां आव्या. शूद्र लोका तपस्या करवा लाग्या. डेटलाक प्रत धारणु क्थां विना वेद लणुवा लाग्या, तो पीला डेटलाक वृथा प्रत करवामां प्रवृत्त थया.

अशुश्रुपुर्गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः।

पिता चैव जनित्री च श्रान्तौ वृत्तोत्सवाविव ॥ " ॥ ७३ ॥

अप्रभुत्वे स्थितौ वृद्धावन्नं प्रार्थयतः सुतान् ॥ " ॥ ७४ ॥

अर्थः—डोछ शिष्य तो गुर्नी सेवा करता गहोतो, त्यारे डोछ गुर् शिष्यना सभा थया अर्थात् मित्र रूपे वर्त्वा लाग्या. अभयुक्त तथा उत्सव रहित जेवां थय गयेलां वृद्ध मातपिता अप्रभु थयां अर्थात् घरमां तेमनुं स्वामित्व न रलुं, अने तेथी पुत्रोनी पासे अन्न भागवा लाग्यां.

तत्र वेदविदः प्राज्ञा गांभीर्ये सागरोपमाः ॥ " ॥ ७४ ॥

कृष्यादिष्वभवन्सक्ता मूर्खाः श्राद्धान्यभुञ्जत । " ॥ ७५ ॥

अर्थः—तेमनामां समुद्र समान गंभीरता वाणा वेद लणुनार बुद्धिमान् पुर्गो लुविका भाटे कृषि आदि करवामां आसक्त थया अने मूर्ख लोका श्राद्धनुं अन्न आवा लाग्या.

प्रातः प्रातश्च सुप्रश्नं कल्पनं प्रेषणक्रियाः ॥ " ॥ ७५ ॥

शिष्यैर्न प्रहितास्तेषामकुर्वन्गुरवः स्वयम् । " ॥ ७६ ॥

अर्थः—प्रतिदिन प्रातःकालमां गुर्नी पासे स्वास्थ्य पूछवाने शिष्येज्जे हत भेकलवानी वात तो हूर रडी, उलटुं गुर् लोका स्वयं शिष्योनी पासे स्वास्थ्य पूछवाने निमित्त जवा लाग्या.

इश्वरुश्वशूरयोरग्रे वधूः प्रेष्यानशासत ॥ " ॥ ७६ ॥

अन्वशासच्च भर्तारं समाहायाभिजल्पति ॥ " ॥ ७७ ॥

अर्थः—पुत्रवधु सासु ससरानी सन्मुख दासदासीज्जे उपर शासन करवा लागी, अने पतिने जोडापी तिरस्कार करती सती पतिना उपर शासन अलाववा लागी.

प्रयत्नेनापि चारुञ्चित्तं पुत्रस्य वै पिता ॥ " ॥ ७७ ॥

व्यभजच्चापि संरंभाद्दुःखवासं तथाऽवसत् । " ॥ ७८ ॥

अर्थः—पिता यत्नपूर्वक पुत्रोनुं मन राखवा लाग्या, अने अत्यन्त दुःखथी निवास करता सता पुत्रना लयथी समय विताववा लाग्या.

अग्निदाहेन चोरैर्वा राजभिर्वा हृतं धनम् ॥ " ॥ ७८ ॥

દૃષ્ટા દ્વેષાત્માહસન્ત મુદ્ધત્સંભાવિતા હાપિ । ” ॥ ૭૯ ॥

અર્થ:—અગ્નિદાહથી ધનને નષ્ટ થયેલું અથવા ચોર કે રાજાએ હરણ કરેલું જોઈને મુદ્ધત રૂપે માનેલા મિત્રો પણ દ્વેષથી હસવા લાગ્યા.

કૃતઘ્ના નાસ્તિકાઃ પાપા ગુરુદારાભિમર્શિનઃ ॥ ” ॥ ૭૯ ॥

અમહ્યમક્ષણરતા નિર્મર્યાદા હતત્વિપઃ ॥ ” ॥ ૮૦ ॥

અર્થ:—તેઓમાં કોઈ કૃતઘ્ન, નાસ્તિક, પાપાચારી, ગુરૂની સ્ત્રી સાથે અધર્મ કરનાર, અમહ્ય વસ્તુનું લક્ષણ કરવામાં તત્પર, મર્યાદા રહિત નિસ્તેજ થયા.

તેષ્વેવમાદીનાચારાનાચરત્સુ ચિપર્યયે ॥ ” ॥ ૮૦ ॥

નાહં દેવેન્દ્ર વત્સ્યામિ દાનવેષ્વિતિ મે મતિઃ । ”

તન્માં સ્વયમભિપ્રાપ્તામભિનન્દ શ્ચીપતે ॥ ॥ ૮૧ ॥

અર્થ:—હે દેવેન્દ્ર ! કાળે કરીને ત્યારે દાનવ લોકો આ પ્રમાણે આચરણ કરવા લાગ્યા, ત્યારે હવે હું તેમની પાસે નિવાસ નહીં કરું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. માટે, હે શચી-પતિ ! હું પોતે તમારી પાસે આવી છું. તો તમે મારૂ અભિનન્દન કરો અર્થાત્ સન્તુષ્ટ કરો.

હે સુરેન્દ્ર ! તમે મારો સત્કાર કરશો એટલે દેવતા લોક મને ગ્રહણ કરવાને આગળ દોડશે. હે દેવેન્દ્ર ! હું ત્યાં રહું છું ત્યાં આશા, શ્રદ્ધા, ધૃતિ, ક્ષાન્તિ, વિજયા, ઉન્નતિ, ક્ષમા, અને જ્યાં એ આઠ દેવી નિવાસ કર્યાં કરે છે. એ સર્વ દેવીઓ સહિત હું અસુરોનો ત્યાગ કરીને તમારા રાજ્યમાં આવી છું. હવે હું ધર્મનિષ્ઠ, પવિત્ર ચિત્તવાળો, દેવતાઓની પાસે નિવાસ કરીશ.

આ પ્રમાણે ત્યારે લક્ષ્મીજીએ વચન કલાં ત્યારે દેવર્ષિ નારદ તથા ધન્દ્રને અત્યન્ત આનંદ થયો, અને લક્ષ્મીની સાથે સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. તે દિવસથી લક્ષ્મી સ્વર્ગમાં નિવાસ કરવા લાગી.

આ દતિદાસથી સર્વ લોકને માત્રમ પાડે કે જે સ્થાનમાં ધર્મ છે ત્યાં જ લક્ષ્મી રહી શકે છે. અર્થાત્ ધનની પ્રાપ્તિને માટે ધર્મની આવશ્યકતા છે. ત્યારે અસુરોમાં ધર્મ હતો ત્યારે લક્ષ્મીજી પણ પોતાના શ્રદ્ધાદિ પરિવાર સહિત અસુરોની પાસે રહેતી હતી. ત્યારે તે લોકમાં ધર્માચરણ ન રહ્યું ત્યારે તેમને ઊડી પોતાના પરિવારની સાથે ધર્મમાં પ્રીતિવાળા દેવતા લોકોની પાસે ગઈ. તેથી એ પણ નિશ્ચય થાય છે કે ત્યાં ધર્મ છે ત્યાં જ શ્રદ્ધા, ધૃતિ, ક્ષાન્તિ, ઉન્નતિ, ક્ષમા, આદિ રહે છે. તેથી હરેક મનુષ્યે ધર્મનું આચરણ કરવું મુખ્ય છે. ધર્માચરણ કરનાર ચદાય અસુર હોવા વા રાક્ષસ હોવા વા અન્ય કોઈ હો, લક્ષ્મી અવશ્ય ત્યાં રહે છે.

પદ્મપુરાણ પદ્ય કહે છે કે:—

ધર્માદર્થં ચ ક્રામં ચ મોક્ષં ચૈવ ત્રયં લભેત્ ।

તસ્માદ્ધર્મ સમીહેત વિદ્વાન્યઃ સ કુષ્ઠા સ્મૃતઃ ॥

॥ પદ્ય ૦ પુ ૦ ૩૦ સ્લ ૦ ૬ અ ૦ ૭૪ સ્લો ૦ ૨ ॥

અર્થ:—ધર્મ વડે ગર્ભ, કામ અને મોક્ષ એ ત્રણની પ્રાપ્તિ માય છે. માટે જે વિદ્વાન ધર્મનું આચરણ કરે છે તે જ બુદ્ધિમાન જોવાય છે.

રાજ્યં ચ સંપદો ભોગાઃ કુલે જન્મ સુરૂપતા ।

પાણ્ડિત્યમાયુરારોગ્યં ધર્મસ્યૈતત્ ફલં વિદુઃ ॥ સૂક્તાવલી શ્લો. ૩ ॥

અર્થ:—રાજ્ય, સપત્તિ, ભોગ, ઉત્તમ કુલમાં જન્મ, સુન્દર રૂપ, પાણ્ડિત્ય, દીર્ઘાયુ અને નીરાગતા આ સર્વ ધર્મનું ફળ છે એમ વિદ્વાન લોક જાણે છે.

ચલા લક્ષ્મી ચલા પ્રાણાશ્ચલે જીવિતમન્દિરે ।

ચલાચલે ચ સંસારે ધર્મ એકો હિ નિશ્ચલઃ ॥૪૦ ચાં નીં ૪૦ ૧૪-૨૦॥

અર્થ:—મનુષ્યની લક્ષ્મી તથા પ્રાણ (બધ) તથા જીવન તથા ધર એ સર્વ નાશવાન છે. આ સ્થાવર જગત્ રૂપ સંસારમાં એક ધર્મ જ નિશ્ચલ પદાર્થ છે.

વળી રકાન્દ પુરાણ કહે છે કે:—

દારાઃ પુત્રા ધનં વા પરિજનસહિતો વન્ધુવર્ગઃ પ્રિયો વા

માતા ભ્રાતા પિતા વા શ્વશૂરકુલજના મૃત્યુ એશ્વર્યવિત્તે ।

વિદ્યા રૂપં વિમલભવનં યૌવનં યૌવતં વા

સર્વં વ્યર્થં મરણસમયે ધર્મ એકઃ સહાયઃ ॥

સ્કાં ૫૦ સ્વં ૩ ધર્માં ૨ સ્વં ૨ સ્વં ૧ જ્ઞો ૧ ॥

અર્થ:—સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પરિવાર યુક્ત બન્ધુ લોક, અથવા મિત્ર(પ્રિય), માતા, ભાઈ, પિતા, શ્વશૂર, કુલના લોકો, સેવક, નાના પ્રકારનું એશ્વર્ય, તથા વિત્ત, વિદ્યા, રૂપ, ઉત્તમ ધર, યુવાવસ્થા, તથા યુવતી લોક(યૌવતં)—એ સર્વ કાંઈ મરણ સમયે કામ આવતું નથી, સર્વ વ્યર્થ છે. એક ધર્મ જ મનુષ્યને સહાય કરનાર છે. માટે મનુષ્યે ધર્મનો જ સંગ્રહ કરવો જોઈએ.

ધનાનિ ભૂમૌ પશવશ્ચ ગોષ્ઠે માર્યા ગૃહદ્વારિ જનઃ સ્મશાને ।

દેહશ્ચિતાયાં પરલોકમાર્ગે ધર્માનુગો ગચ્છતિ જીવ એકઃ ॥

સુધાં ૨૦ માં પ્ર. ૨ દે. ૫૫ ॥

અર્થ:—મનુષ્યે ક્રમાયેલું ધન મરણ સમયે જમીનમાં જ્યાં દાટેલું હોય છે ત્યાં જ રહે છે, ઘોડા વગેરે જ્યાં બાંધ્યા હોય ત્યાં જ રહે છે, સ્ત્રી ગૃહના દ્વાર પર્યન્ત આવીને પછી પાછી વળે છે, બન્ધુ વર્ગ સ્મશાન સુધી આવે છે, અને દેહ ચિતામાં ભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણે જોને સુખનાં સાધન માન્યાં છે તે સર્વ અહીં જ રહી જાય છે. પરન્તુ પરલોકમાં જતી વખતે સહાય (સુખ) દેનાર તો એકલો ધર્મ જ સાથે આવે છે.

દેહરૂપસ્ય વૃક્ષસ્ય ફલં ધર્મઃ સનાતનઃ ।

ધર્મહીનસ્તુ યો દેહો નિષ્ફલં વન્ધ્યવૃક્ષવત્ ॥ પુરુષો. મા. અ. ૨૦-૫૬ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે આંખો આદિ વૃક્ષ દર સાલ ફલ આપે છે, અને એક એક ફલ એક એક વૃક્ષના ખીજ રૂપ છે. એક એક ખીજ એક એક વૃક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે. એ પ્રમાણે એક વૃક્ષ નાશ પામતા પહેલાં કંઈક વૃક્ષોને ઉત્પન્ન કરનાર ખીજને તૈયાર કરીને જ નાશ પામે છે. તેવી રીતે આ દેહથી કર્મ કરે છે, અને મરણ પર્યન્ત કર્મ કરવાથી લાખો શરીરોને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મરૂપી ખીજ તૈયાર કરીને જ નષ્ટ થાય છે. માટે આ શરીરને વૃક્ષધર્મા કહેવામાં આવ્યું છે. દેહ રૂપ વૃક્ષનું અનાદિ કાલનું ફલ ધર્મ છે. ધર્મ-રક્ષિત જે દેહ છે તે ફલ નહીં દેનાર વૃક્ષની માફક વ્યર્થ જ છે. માટે દેહ રૂપી વૃક્ષથી ધર્મરૂપી ફલ સપાદન કરવું જોઈએ. તેવો મનુષ્ય સુખનો ભાગી થાય છે.

વેદમાં પણ સર્વની રક્ષા કરનાર ધર્મને જ કહ્યો છે:—

ધર્મો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા લોકે ધર્મિષ્ઠું પ્રજા ઉપસર્પન્તિ ધર્મેણ પાપમપ-
નુદતિ ધર્મે સર્વં પ્રતિષ્ઠિતં તસ્માદ્ધર્મં પરમં વદન્તિ ॥ કૃ૦ ય૦ વે૦ તૈ. આ૦
પ્રવા. ૧૦ અનુ૦ ૬૩ ॥

અર્થ:—ધર્મ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓનો આશ્રય છે. લોકમાં વિશેષ કરીને ધર્મીઓ પુર-
પતી પાસે સર્વ લોક ધર્મનો નિર્ણય કરાવવા જાય છે. પ્રાયશ્ચિત રૂપ ધર્મનું આચરણ
કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે. ધર્મ જ સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે. માટે ધર્મને જ ત્રોક્ષસાધનમાં
શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે.

ધર્મ एव इतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ म. स्मृ० अ. ૮-૧૫ ॥

અર્થ:—ધર્મનું અતિક્રમણ કરવાથી ધર્મ જ મનુષ્યનો નાશ કરે છે. અને ધર્મની
રક્ષા કરવાથી ધર્મ જ મનુષ્યની રક્ષા કરે છે. તેથી ધર્મનું અતિક્રમણ કરવું ચોખ્ખું નથી.
અતિક્રમણ કરેલો ધર્મ નાશ નહીં કરે એમ કદાપિ બની શકે નહીં. અવશ્ય
નાશ કરશે જ.

वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते बलम् ।

वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १ ॥ १६ ॥

અર્થ:—સંપૂર્ણ કામનાને પૂર્ણ કરનાર હોવાથી ધર્મને વૃષ કહ્યો છે. તેની જે
ઉપેક્ષા કરે છે તેને દેવલોક વૃષલ (અધાર્મિક) કહે છે. માટે ધર્મનો કદાપિ લોપ ન કરે.

न सीदन्नपि धर्मेण मनोऽधर्मे निवेद्ययेत् ।

अधार्मिकानां पापानामाशु पश्यन्विपर्ययम् ॥ म० स्मृ० अ० ૪-૧૭૧ ॥

અર્થ:—શત્રુમાં વિધાન કરેલા ધર્મનું આચરણ કરતા સત્તા ધનાદિથી ક્ષીણ થવા
જતાં પણ કદાપિ અધર્મમાં મન લગાડવું નહીં, કેમકે અધર્મ કરનાર પાપી લોકોને ધનાદિ
સંપત્તિ હોવા છતાં શીઘ્ર વિપત્તિ આવતી જોવામાં આવે છે. માટે તે જોઈને અધર્મમાં
મન લગાડવું નહીં.

નાધર્મશ્ચરિતો લોકે સઘઃ ફલતિ ગૌરિવ ।

શનૈરાવર્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલાનિ ક્રન્તતિ ॥

” ॥ ૧૭૨ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે ગાય થોડા દિવસમાં દૂધ દેવા લાગે છે તેમ કરેલો અધર્મ શીઘ્ર ફલ આપતો નથી. પરન્તુ કેમે કરીને ફલ આપવાને સન્મુખ થઈને તે કરનારના મૂળને-છેદન કરે છે અર્થાત્ દેહ, ધન, આદિ સર્વનો નાશ કરે છે. ગૌ શબ્દનો અર્થ પૃથિવી પણ થાય છે. તેથી પૃથિવી પક્ષમાં શ્લોકનો-જેવી રીતે પૃથિવી ખીજ વાવ્યા બાદ તરત જ ફલ ફુલાદિ યુક્ત ધાન્યવાણી યથ શક્તી નથી, તેવી રીતે અધર્મ પણ કર્યા પછી તરત ફલ દેતો નથી, ધીરે ધીરે આપે છે, એવો અર્થ સમજવો.

યદિ નાત્મનિ પુત્રેષુ ન ચેત્પુત્રેષુ નષ્ટુ ॥

ન ત્વેવ તુ કૃતોઽધર્મઃ કર્તુર્ભવતિ નિષ્ફલઃ ॥

” ॥ ૧૭૩ ॥

અર્થઃ—જો કદાપિ અધર્મ કરનારના પોતાના દેહ ધનાદિનો નાશ ન કર્યો તો તેના પુત્રના ધનાદિનો નાશ કરશે. અને જો પુત્રનો નહીં કરે તો પૌત્રના ધનાદિનો નાશ કરશે. પરન્તુ કરેલો અધર્મ કદાપિ નિષ્ફલ જતો નથી.

અધર્મૈષૈધતે તાવત્તતો ભદ્રાણિ પદ્યતિ ।

તતઃ સપત્નાઙ્ગયતિ સમૂલસ્તુ વિનશ્યતિ ॥

” ॥ ૧૭૪ ॥

અર્થઃ—પરદ્રોહાદિ રૂપ અધર્મથી પ્રથમ તો ધનાદિની વૃદ્ધિ થાય છે. પછી બહુ સેવક, પશુ, આદિની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. પછી નાના નાના શત્રુઓને જીતી પણ લે છે. પરન્તુ તે પછી થોડા સમયમાં અધર્મનો પરિપાક થતાં મૂલ સહિત અર્થાત્ દેહ, ધન, પુત્ર, આદિ સહિત નાશ પામે છે, માટે—

પરિત્યજેદર્થકામૌ ચૌ સ્યાતાં ધર્મવર્જિતૌ ।

ધર્મં ચાપ્યસુલ્લોદર્કે લોકવિક્રુષ્ટમેવ ચ ॥

” ॥ ૧૭૬ ॥

અર્થઃ—ધર્મથી રહિત જે અર્થ અને કામ છે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને જે ધર્મનું પરિણામ સુખ નથી તેવો ધર્મ પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, અને લોકમાં નિન્દા (વિક્રુષ્ટ)નું કારણ થાય તેવો ધર્મ પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

જેમ સર્વસ્વ દાન ધર્મ છે, તથાપિ પુત્રાદિ પોખ્ય વર્ગની પરવા કર્યા વિના સર્વસ્વદાન કરવું તે ધર્મ નથી; કેમકે પુત્રાદિને પૂર્ણ નિર્વાહનું સાધન કરી આપ્યા બાદ સર્વસ્વદાન કરવું તે ધર્મનું કારણ છે; અથવા જેને પુત્રાદિ નથી તેને સર્વસ્વદાન ધર્મ રૂપ થાય છે. પુત્રાદિ હોવા જતાં સર્વસ્વદાન કરવાથી તેઓ દુઃખમાં પડશે, તેથી તેવા દાનનું પરિણામ સાઈ નથી. તેથી તે અધર્મ જ છે. તેવી રીતે ધન ઉપાર્જન કરવું ધર્મ છે, તથાપિ ચોરીથી ઉપાર્જન કરવું તે અધર્મ છે. તેથી ધર્મવર્જિત અર્થનો ત્યાગ કરવાનો કલો છે.

ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે પત્નીગમન અધર્મ નથી. તથાપિ દીક્ષાદિના દિવસે, અથવા આદ્યાદિને દિવસે ગમન નિષિદ્ધ છે. તેથી તે ધર્મરહિત છે. તેથી ધર્મરહિત કામનો પણ પરિત્યાગ કરવાનો કલો છે.

અષ્ટદશને દિવસે પશુવધાદિ, તથા ક્રૌંચામણિ યાગમાં પશુવધાદિ વેદને અનુસાર ધર્મ છે. પરન્તુ તે લોકર્ષિનંદાનું કારણ હોવાથી પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તે પણ ધર્મ નથી.

યથા શરીરં ન ગ્હાયન્નેયાન્મૃત્યુવશં યથા ।

તથા કર્મસુ વર્તેત સમર્થો ધર્મમાચરેત્ ॥ મ. મા. શ્લ. પ. અ. ૨૬૫-૧૪ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે શરીરની ગ્હાનિ ન થાય અથવા શરીર મૃત્યુને વશ ન થાય તેવી રીતે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. સમર્થ મનુષ્યે ધર્મનું આચરણ કરવું. અર્થાત્ શરીરના સામર્થ્યને અનુસાર ધર્મનું આચરણ કરવું. શરીરને પ્રતિદૂલ ધર્માચરણ કરીને શરીરને નષ્ટ ન કરવું.

કેટલાક લોકોને એવો અભિપ્રાય જોવામાં આવે છે કે યુવાવસ્થામાં મોજશોખ કરવો, પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મનું આચરણ કરવું જોઈએ. પરન્તુ તે ખૂલ છે, કેમકે વૃદ્ધાવસ્થાનું ધર્માચરણ યોગ્ય ક્ષણ નહીં આપી શકે. તે વાત મહાગરૂડ પુરાણમાં કહી છે:—

યાવત્સ્વસ્થમિદં શરીરમહજં યાવજ્જરા દૂરતો

યાવચ્ચેન્દ્રિયશક્તિરમતિહતા યાવત્ક્ષયો નાણુષઃ ।

આત્મથેયસિ તાવદેવ વિદુષા કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્

સંદીપ્તે ભુવને તુ કૂપસ્વનને મત્સ્યુચ્ચમઃ કીદૃશઃ ॥ મ. ગ. પુ. ધ. કા. અ. ૧૩-૨૫ ॥

અર્થઃ—જ્યાંસુધી આ શરીર સ્વસ્થ હોય, કોઈ પ્રકારનો રોગ ન હોય, વૃદ્ધાવસ્થા પણ નહીં આવી ન હોય, જ્યાંસુધી હિન્દ્રિયોની શક્તિ કમી થઈ નથી. અર્થાત્ તેમજી દેખી શકે છે, કલ્પથી સાંભળી શકે છે ઇત્યાદિ કરી શકે છે, અને હજી આયુનો, ક્ષય થવાનો સમય આવ્યો ન હોય, ત્યાંસુધીમાં પોતાના કલ્યાણને માટે વિદ્યાનું પુસ્કે મહાન્ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અર્થાત્ પ્રયત્ન પૂર્વક ધર્માચરણ કરવું જોઈએ. જેમ કોઈના ઘરને અગ્નિ લાગ્યો, તે સમયે કુવો ખોદવાનો યત્ન કરે તોપણ તે ઘર તો બચવાનું જ છે. નવો કુવો ખોદાવો તેના પાણીથી ઘરને અગ્નિ છુટાવી શકાય નહીં. તેવી રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્માચરણ કરીને સ્વર્ગાદિ અથવા મોક્ષાદિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા અર્થ છે. તે કાંઈ ક્ષણ આપનાર નથી. મરવાને સમયે જોઈવન કરવાથી અથવા એક ટાપડામાં પાંચ શેર બાજરી બરીને તેનું ઘન કરવાથી કોઈનું કલ્યાણ થતું નથી. માટે બાસ્ત્યાવસ્થાથી ધર્માચરણમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. પહેલાં અવસ્થામાં ધર્મમાર્ગમાં શુદ્ધિને પ્રવેશ થાય તો મનુષ્ય અધર્મથી બચી શકે છે. પહેલેથી જ અધર્માચરણ પરિપકવ થયા બાદ ધર્માચરણ કરવા કાને તોપણ પ્રથમના ખોટા સંસ્કાર છીંધ મનમાંથી જવાનો સંભવ નથી. તેથી શુદ્ધિ કુમાર્ભમાં પ્રવેશ કરે તે પહેલાં જ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. જે સંતાનનાં માન પિતા પોતાના સંતાનના બાસ્ત્યાવસ્થાથી જ ધર્મના સંસ્કાર પામે છે તે અવસ્થા ધર્મોત્તમા થઈ શકે છે, અને કદ વિના ધર્મનું આચરણ પણ કરી શકે છે. પહેલાં જેનામાં ધર્મના સંસ્કાર નથી તે પાણી ઉમરમાં કરવા બચ તો તેને ધર્મનું આચરણ કંઈ પડે છે. માટે પહેલી ઉમરમાં જ ધર્મનું આચરણ કરનાં ત્રીખનું જોઈએ.

સંસારોચ્છિત્તિહેતુશ્ચ ધર્માદેવ પ્રવર્તતે ।

ધર્માત્સુખં ચ જ્ઞાનં ચ જ્ઞાનાન્મોક્ષોઽધિગમ્યતે ॥

મ. મ. પુ. આ. કા. અ. ૨૧૨-૧ ॥

અર્થ:—સ સારના ઉચ્છેદનના કારણે ૩૫ જ્ઞાનમાર્ગે ધર્મમાર્ગથી જ પ્રવૃત્ત થાય છે. ધર્મનું આચરણ કરવાથી આ લોકમાં કે પર લોકમાં સુખ મળે છે, તેમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે ધર્મનું આચરણ કરવું તે જ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

ઇતિ ધર્મ પ્રકરણ ૩ માં અ૦ ૧ સમાપ્ત.

ધર્મ પ્ર૦ ૩. અધ્યાય ૨.

:ધર્મમાં પ્રમાણ.

આ અધ્યાયમાં ધર્મનો અર્થ તથા ધર્મનું પ્રમાણ આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ધૃ ધાતુથી મન્ પ્રત્યય કરીને બનેલા “ધર્મ” શબ્દનો અર્થ મીમાંસક તથા નૈયાયિક આદિએ જુદી જુદી પ્રકારે કહ્યો છે. તથાપિ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ જે શાસ્ત્રીય ઉપાયથી થાય છે તે ઉપાયનું નામ ધર્મ છે. ધર્મના આ લક્ષણમાં કોઈને આક્ષેપ કરવાનું કારણ નથી. તેથી—

યતોઽભ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ॥ વૈશે. દ. અ૦ ૧, આ૦ ૧ સૂ. ૨ ॥

અર્થ:—જે સત્કર્મથી અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું નામ ધર્મ છે. આ લોક સબન્ધી વા પરલોક સબન્ધી ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિને અભ્યુદય કહે છે. અને મોક્ષનું નામ નિઃશ્રેયસ છે. અહીં ધર્મ અભ્યુદયનું સાક્ષાત્ સાધન છે, અને મોક્ષનું પરપરાસાધન છે.

વળી—

શ્રતિસ્મૃતિવિહિતો ધર્મઃ ॥ વાસિ. ધ. સૂ. અ. ૧ સૂ. ૪ ॥

અર્થ:—શ્રુતિ(વેદ) અને ધર્મશાસ્ત્ર(સ્મૃતિ)માં જેનું વિધાન કર્યું છે તેનું નામ ધર્મ છે. ઇત્યાદિક પ્રમાણ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ તથા અનિષ્ટની નિવૃત્તિ કરવાના ઉપાય રૂપ યજ્ઞ, દાન, તપાદિકાને ધર્મ કહે છે. વળી—

ધારણાદ્ધર્મમિત્યાહુર્ધર્મેણ વિધૃતાઃ પ્રજાઃ ।

યઃ સ્યાદ્ધારણસંયુક્તઃ સ ધર્મ ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૧૦૯-૧૧

અર્થ:—કોઈ શક્તિ વડે આ સર્વ પ્રજાનું ધારણ થઈ રહ્યું છે. ધારણ કરવાથી તે શક્તિવાળાને ધર્મ કહે છે. જે ધારણ યુક્ત છે તેનું નામ ધર્મ છે એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.

જેવી રીતે કોઈ ઉંચા વૃક્ષ ઉપરથી નીચે પડતા મનુષ્યને નીચે ઉભેલો કોઈ મનુષ્ય હાથમાં ધારણ કરીને અર્થાત્ હાથથી પકડી લઈને રક્ષા કરે છે, તેવી રીતે દુઃખમાં પડતા મનુષ્યને ધારણ કરનાર અર્થાત્ રક્ષા કરનાર ધર્મ જ છે. દુઃખમાં પડતાં રોડી રાખી પ્રાણીઓને ધારણ કરવાની શક્તિ ધર્મમાં છે. માટે યોગબ્દ૦ પા૦ ૩ સૂ૦૧૪ ના ભાષ્યમાં વ્યાસજીએ—

યોગ્યતાચ્છિન્નધર્મિણઃ શક્તિરેવ ધર્મઃ ॥—“ યોગ્યતા યુક્ત ધર્મીની જે શક્તિ છે તેનું નામ ધર્મ છે. ” એવું ધર્મનું લક્ષણ કહ્યું છે.

જેવી રીતે અગ્નિમાં બાળવાની શક્તિ છે અને જલમાં બીજવવાની શક્તિ છે, તેવી રીતે ધર્મમાં ધારણ કરવાની શક્તિ છે. ન્યાંસુધી પ્રાણીમાં ધર્મનું બળ છે ત્યાંસુધી તેને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય નથી. જંગલમાં કામ કરનાર લોકોને જંગલમાં રાત્રે રહેવું પડે તો જનવરોથી રક્ષા કરવાને માટે લાકડાં સળગાવી મોટા અગ્નિ કરે છે. બળતા અગ્નિને જોઈને તેના ભયથી કોઈ જંગલી પ્રાણી તેમની પાસે જતુ નથી. કદાપિ કોઈ આવે તો પણ તે પ્રાણી અગ્નિની પાસે ખેંચી રહે છે, કોઈ ઉપદ્રવ કરતું નથી. તે જ અગ્નિ ન્યારે બાળવાના ધર્મનો પરિત્યાગ કરે છે, ત્યારે તેનું નામ “રાખ” કહેવાય છે. તેના ઉપર શ્વાનાદિ તુચ્છ પ્રાણી પણ પડી રહે છે. તેવી રીતે મનુષ્ય ન્યાંસુધી પોતાના ધર્મમાં કાયમ રહે છે ત્યાં સુધી તેનો તિરસ્કાર કરી શકાતો નથી. ન્યારે મનુષ્ય ધર્મનો પરિત્યાગ કરે છે, ત્યારે તેની સ્થિતિ રાખની સમાન થઈ જાય છે, અને પ્રાણિમાત્રના તિરસ્કારને પાત્ર થઈ જાય છે.

વળી પૂર્વ પૂર્વ જન્મમાં અનુષ્ઠાન કરેલો ધર્મ જ સંસ્કાર દ્વારા બુદ્ધિ આદિનું કારણ થાય છે, કેમકે પંચભૂતોથી નિર્માણ થયેલાં સંપૂર્ણ પ્રાણીનાં શરીરમાં માતા, પિતા, અને પોતાનો-એમ ત્રણ અંશ હોય છે. ધારણશક્તિ વાળી બુદ્ધિ, તથા ઈચ્છા, દેષ, દુઃખ, સુખ, ધર્મ, અધર્મ, જ્ઞાન, આયુ, એ સર્વ પોતાના અશથી થાય છે અર્થાત્ આપણે પૂર્વ જન્મમાં કરેલા ધર્મોધર્મો રૂપ કર્મને અનુસાર હોય છે. જે મનુષ્યને પૂર્વ જન્મમાં અથવા પૂર્વ કાલમાં કરેલા ધર્મના બળથી સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે તે મનુષ્ય સત્કર્મ દ્વારા આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

ધર્મમાં પ્રમાણ.

કેટલાક લોકોને ધર્મ નામની કોઈ વસ્તુ છે કે નહીં તે સંબંધી શંકા થાય છે. તથાપિ મનુષ્યાદિક પ્રાણીઓનાં સુખદુઃખના ભોગને જોઈને તેના કારણરૂપ ધર્મ અને અધર્મનું અનુમાન સર્વ કોઈ કરી શકે છે. અને ત્રિકાળ મનુષ્યને વેદ તથા શાસ્ત્રનું કથન જ ધર્મના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારની શંકા થતી નથી. મન્વાદિ ઋષિ લોકે પણ વેદાદિને જ ધર્મમાં પ્રમાણ કહ્યાં છે.

• વેદોડત્વિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિચીલે ચ તદ્વિદામ્ ।

• આચારશ્ચૈવ સાધૂનામાત્મનસ્તુષ્ટિરેવ ચ ॥ મ. સ્મ. અ૦ ૨-૬ ॥

અર્થ:—૧. ઋગ્વેદાદિ ચાર વેદ, તથા ૨. વેદોને જાણનાર ઋષિ લોકોએ ખતાવેલાં ધર્મશાસ્ત્ર, તથા ૩. ધર્માત્મા પુરૂષોનું શીલ, તથા ૪. સત્પુરૂષોનું યજ્ઞ, દાન, તપાદિ રૂપ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ રૂપ આચરણ, તથા ૫. આત્મતુષ્ટિ-એ સર્વ ધર્મમાં પ્રમાણ છે.

સ્મૃતિની પ્રમાણતા પણ વેદમૂલક હોવાથી છે, સ્વતંત્રતાથી નહીં. અન્ય પુરાણાદિમાં પણ જે ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે તે પણ વેદમૂલ જ પ્રમાણિક થઈ શકે છે.

સાધુ પુરૂષોનું શીલ પણ ધર્મમાં પ્રમાણ રૂપ છે. તે શીલ નીચે પ્રમાણે છે:—

• અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા મનસા ગિરા ।

અનુગ્રહશ્ચ દાનં ચ શીલમેત્સ્યશસ્યતે ॥ મ. ભા. ગ્રા. પ. અ. ૨૪ શ્લો. ૬૬ ॥

અર્થ:—કર્મ, મન તથા વાણીથી ઠાઠ પણ પ્રાણીનું અનિષ્ટ ન કરવું, સર્વના ઉપર દયા કરવી, અને દાન કરવું એ શીલ યહેવાય છે.

યદન્યેષાં હિતં ન સ્યાદાત્મનઃ કર્મ પૌરુષમ્ ।

અપત્રપેત વા યેન ન તત્કુર્યાત્કથંચન ॥ ” ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—આપણું કર્મ અથવા પૌરુષ જે ખીજને હિતકર ન હોય એવું, તથા જે કરવાથી ખીજના આગળ લજ્જિત થવું પડે, એવું કર્મ કદાપિ ન કરવું.

તત્તુ કર્મ તથા કુર્યાચેન શ્લાઘ્યેત સંસદિ ।

શીલં સમાસેનૈતત્તે કથિતં કુરુસત્તમ ॥ ” ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—જે કર્મ કરવાથી સભા મધ્યે પ્રશંસા થાય તેવું જે કર્મ હમેશાં કરવું જોઈએ. હે કુરુવંશાં શ્રેષ્ઠ ! મેં તમારા પ્રતિ આ શીલ સંદેષથી ઠઠી બતાવ્યું. વળી—

બ્રહ્મણ્યતા દેવપિતૃમક્તૃતા સૌમ્યતા અપરોપતાપિતા અનમૂયતા મૃદુતા અપારુ-
પ્યં મૈત્રતા પ્રિયવાદિત્વં કૃતજ્ઞતા શરણ્યતા કારુણ્યં મશાન્તિશ્ચેતિ ત્રયોદશવિધં
શીલમ્ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણભક્તિ, દેવતા તથા માતા પિતાની ભક્તિ, સૌમ્યતા, ખીજને સંતાપ ન દેવો તે, અસુખાનો અભાય, ઠામલતા, ડોકાર વાણી નહીં ખોલવી તે, સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવાની વૃત્તિ, સર્વની સાથે પ્રિય બોલવું તે, ખીજને કરેલા ઉપકાર ન ભૂલવો તે, આપણે શરણે આવેલાની રક્ષા કરવી તે, દયાલુતા, તથા શાન્તિ—એ ૧૩ પ્રકારનું શીલ છે. (આ હારીતનું વચન મ. સ્મૃ. અ. ૨ શ્લો. ૬ ની કુલ્લૂક ભટ્ટની ટીકામાં લખેલું છે.)

ધર્મનું આચરણ કર્યા વિના કદાપિ અદ્રોહાદિક શુભ હોવાનો સંભવ નથી. શીલ રૂપ શુભને જોઈને તેમણે કરેલા કર્મનું અનુમાન થાય છે. તેથી શીલને ધર્મમાં પ્રમાણ કહ્યું છે. શીલની સમાન આત્મતુષ્ટિ પણ ધર્માચરણનું જ ફલ છે.

સદાચાર પણ ધર્મમાં પ્રમાણ છે. અને તે વાત સદાચાર પ્રકરણના “ અનુયાહિ સાધુપદવોમ્ ”ના આખ્યાન વિષયક અધ્યાય ૭ માં “ યાન્યસ્માક ઇન્સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ ” ઇત્યાદિ તૈતિ. શ્રુતિના પ્રમાણથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

તેથી રીતે આત્મતુષ્ટિ પણ ધર્મમાં પ્રમાણ છે. વેદવેત્તા લોકોને સાંગોપાંગ વૈદિક ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી જે નિર્દોષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ આત્મતુષ્ટિ છે. જગતમાં કારણ વિના ઠાઠ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જે લોકોને સુખી જોવામાં આવે છે તે લોકે પૂર્વ જન્મમાં ધર્મનું અનુષ્ઠાન કર્યું છે એ અવશ્ય નિશ્ચય થાય છે, અને જે લોકોને દુઃખી જોવામાં આવે છે તે એ લોકે કરેલા અધર્મનું જ મૂચન કરાવે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યના કે અન્ય પ્રાણીના સુખ દુઃખને જોઈને તેના કારણ રૂપ ધર્મ અને અધર્મનું અનુમાન થાય છે. તેથી સર્વ લોકોના સુખનું કારણ એક ધર્મ છે એ વાતનો નિશ્ચય થાય છે.

વેદ તથા સ્મૃતિ તથા સદાચાર એ ત્રણ પ્રમાણથી ધર્મની મર્યાદા વિશેષે કરીને આવે છે. અમિહોનાદિ કર્મનું અનુષ્ઠાન વેદપ્રામાણિક છે, અને વર્ણાશ્રમાદિ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન સ્મૃતિ(ધર્મશાસ્ત્ર)ના પ્રમાણથી થાય છે. અને હોળી આદિની ધર્મતા સદાચારથી છે. તેમાં ઋતિપ્રતિપાદિત ધર્મ સર્વ દેશોમાં સમાન જ હોય છે, તેમાં ભેદ પડતો નથી. ધર્મશાસ્ત્ર તથા સદાચાર બંનેને જે ધર્માચરણ થાય છે તેમાં દેશકાલને અનુસાર બહુ ભેદ હોય છે. કેટલીક વાર અધર્મ ધર્મરૂપ થઈ જાય છે. અને કોઈ વાર ધર્મનો લોપ પણ થાય છે. કારણ કોઈ વાર ભિન્ન ભિન્ન ઋષિ લોકોની રૂચિ અનુસાર એ ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે. ઋષિ લોક પણ વિશેષે કરીને વેદનો જ આશ્રય લે છે, પરન્તુ કોઈ સ્થાનમાં તેઓનું સાહસ પણ બેવામાં આવે છે. “તેજીયસાં ન દોષાય”-તેજસ્વી પુરુષોને કોઈ પણ દોષ લાગતો નથી-એ ન્યાયથી તે લોકને એ દોષનું કારણ થતું નથી. તથાપિ તેમના અનુયાયી લોક સમર્થ નહીં હોવાથી તેમને માટે તો તે અનર્થનું જ કારણ છે. તેથી શિષ્ટાચારને પ્રમાણ માનવાના વિષયમાં દીર્ઘ દષ્ટિથી જોવું આવશ્યક છે. તે લોકોએ ધર્મભુદિથી જે પ્રકારનું આચરણ કર્યું છે તે જ ધર્મમાં પ્રમાણ થઈ શકે છે. સુક્ર્મલના શિખાછેદનની માફક કોઈ પ્રકારના રાગ અથવા ક્રોધથી કરવામાં આવેલું કાર્ય પ્રમાણ રૂપ થઈ શકતું નથી. ક્રોધથી કરેલા વિરૂદ્ધ આચરણમાં સુદુર્ગલનું દષ્ટાન્ત છે. સુક્ર્મલ બ્રાહ્મણે ક્રોધથી પેલાની શિખાને ઉખાડી નાંખી હતી. અને શિખાછેદન દિગ્ભિતિને માટે અપરાધ છે, અને તે પ્રાયશ્ચિત્તને લાગી થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

શિખાં છિન્દન્તિ ये केचिद्वैराग्याद्वैरतोऽपि वा ।

પુનઃ સંસ્કારમર્હન્તિ ત્રયો વર્ણા દિજાતયઃ ॥ લઘુહારોત૦ સ્મૃ૦ છૌ૦ ૧૮ ॥
અર્થ:—કોઈ પણ દિગ્ભિતિ મનુષ્ય સુદ્ર વૈરાગ્યથી અથવા દ્રેપથી શિખાને કપે તો તેને ખીણ વાર સંસ્કાર કરવો યોગ્ય છે. સંસ્કાર વિના તેની શુદ્ધિ થતી નથી.

સ્ત્રીશુદૌ તુ શિખાં છિત્વા ક્રોધાદ્વૈરાગ્યતોऽપિ વા ।

પ્રાજાપત્યં પ્રકુર્યાતાં નિષ્કૃતિર્નાન્યથા ભવેત્ ॥ ૨૧ ॥
અર્થ:—ક્રોધથી અથવા સુદ્ર વૈરાગ્યથી સ્ત્રી અથવા શુદ્ર પણ જો શિખાનું છેદન કરે તો તેના પ્રાયશ્ચિત્તને માટે તેમણે પ્રાજાપત્ય વ્રત કરવું જોઈએ. અન્ય પ્રકારથી તેમની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

આ પ્રમાણે ચારે વર્ણોને માટે શિખાછેદન નિષિદ્ધ કહેલું છે. છતાં સુક્ર્મલ બ્રાહ્મણે ક્રોધથી શિખા ઉખાડી નાંખી. સુક્ર્મલે શિખા ઉખાડી નાંખી, માટે તેના જોતવાળાએ ચંચુ તેને ધર્મ માની સર્વેએ શિખાને ઉખાડી નાંખી. આ શિષ્ટાચારથી પ્રાપ્ત છે, તથાપિ અધર્મ છે, તેથી તે આચરણ કરવા યોગ્ય નથી. કેમકે—

देशजातिकूलधर्माश्चान्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ॥ गौ० ध० सू० अ० ૧૧. સૂ ૨૨ ॥

દેશધર્મ, જાતિધર્મ, અને કુલધર્મ જે વેદથી વિરૂદ્ધ ન હોય તે જ પ્રમાણ છે. શિષ્ટાચાર જાણીને જે આચરણને ધર્મરૂપ માનવામાં આવે છે તે સંબંધી ધર્મશાસ્ત્રમાં અવશ્ય લેખ આવે છે. તેથી કોઈ વાર ધર્મશાસ્ત્રમાં વિરૂદ્ધ લેખ હોવાનો પણ સંભવ છે.

તેથી ધર્મશાસ્ત્ર તથા સદાચાર પણ વેદમૂલક જ પ્રમાણ થઈ શકે છે. જે વેદપ્રામાણિક ન હોય તે પરિભાગ કરવા યોગ્ય છે.

નતિધર્મ, દેશધર્મ, કાલધર્મ, આદિ ભેદ હોવા કરે છે. કાઈ વાર તેવો ભેદ કરવાની આવશ્યકતા પણ રહે છે:—“ ધર્મશ્ચ સત્યમાયુશ્ચ તુર્યાંશેન કલૌ યુગે ॥ વૃ. પારા. સ્મૃ. અ. ૧ શ્લો. ૩૨ ॥ ધર્મ, સત્ય અને આયુ એનો કલિયુગમાં ચોથો ભાગ જ રહે છે. અર્થાત્ સત્યયુગમાં ધર્માદિક પૂર્ણ રૂપે રહે છે. ત્રેતા યુગમાં પોણા ભાગ રહે છે દ્વાપરમાં અર્ધ ભાગ રહે છે. અને કલિયુગમાં ચોથો ભાગ રહે છે. મનુષ્યોનું આયુ, બલ, આદિ ઘટી જવાથી શ્રદ્ધાનુ મનુષ્યને પણ કરવાનું સામર્થ્ય ઘટી જાય છે, ત્યારે ધર્માચરણનું પણ રૂપાન્તર કરવાની આવશ્યકતા થાય છે. તેથી તત્ત્ કાલમાં યોગ્યતાને અનુસાર ઋષિ લોકોએ ધર્મશાસ્ત્રો લખ્યાં છે. તે કારણથી યુગયુગમાં ધર્મ નષ્ટ થાય છે અને નવા ધર્મની કલ્પના કરવી પડે છે એ વાત નથી. ધર્મ કદાપિ નષ્ટ થતો નથી. પરંતુ તેના આચરણની રીતિ કાંઈક બદલવી પડે છે.

અન્યે કૃતયુગે ધર્મસંસ્થિતાયાં દ્વાપરે યુગે ।

અન્યે કલિયુગે નૃણાં યુગરૂપાનુસારતઃ ॥ પારા. સ્મૃ. અ. ૧ શ્લો. ૨૨, ૩ ॥

અર્થ:—કૃતયુગમાં મનુષ્યોના ધર્મ અન્ય પ્રકારના હોય છે, ત્રેતામાં બીજી પ્રકારના, દ્વાપરમાં અને કલિમાં પણ અન્ય પ્રકારના હોય છે.

આ પ્રમાણે શક્તિની વૃદ્ધિ તથા ક્ષયને અનુસાર ધર્માચરણ પણ બદલાતું રહે છે. માટે મનુ મહારાજે કૃતયુગને માટે ધર્મશાસ્ત્રની રચના કરી છે. મનુસ્મૃતિ ત્યારે યુગને માટે છે, તથાપિ તેના નિયમ વિશેષ કરીને કૃતયુગને માટે છે.

કૃતૈ તુ માનવા ધર્મસંસ્થિતાયાં ગૌતમા સ્મૃતાઃ ।

દ્વાપરે શંખલિખિતાઃ કલૌ પારાશરાઃ સ્મૃતાઃ ॥ પા. સ્મૃ. અ. ૧ શ્લો. ૨૪, ૫ ॥

અર્થ:—કૃતયુગમાં મનુએ કહેલા ધર્મ છે. ત્રેતાયુગમાં ગૌતમજીએ કહેલા ધર્મ છે, દ્વાપરમાં શંખ ઋષિએ કહેલા ધર્મ પ્રમાણ છે, અને કલિયુગમાં પરાશરે કહેલા જ ધર્મ રૂપ છે.

બૃહત્પારાશર સ્મૃતિના પ્રથમ અધ્યાયના ૨૩ માં શ્લોકમાં ત્રેતા યુગને માટે દક્ષ અને ગૌતમ બંનેએ કહેલા ધર્મ કલા છે.

મનુએ કહેલા ધર્મનો કેટલોક ભાગ ત્રેતામાં આચરણ કરવો કલ્પિત માલમ પડવાથી ગૌતમ તથા દક્ષ એ બંને ઋષિએ ત્રેતા યુગને માટે ધર્મશાસ્ત્ર રચ્યાં. ત્યારે દ્વાપર યુગ આવ્યો ત્યારે તેનું પણ આચરણ કઠણ લાગ્યું. ત્યારે દ્વાપર યુગને માટે શંખ ઋષિએ ધર્મશાસ્ત્ર રચ્યું. અને કલિયુગમાં તેનું આચરણ પણ કઠણ માલમ પડ્યું ત્યારે પરાશરજીએ કલિ માટે ધર્મશાસ્ત્ર રચ્યું. મનુજીના ધર્મમાં પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં કાંઈક ભેદ કરવો પડ્યો હતો. તેથી તેમણે વૃદ્ધમનુ બનાવ્યું.

એ પ્રમાણે દેશકાલને અનુસાર ધર્મનો ભેદ થતો જ રહે છે. તેમાં પણ લિન્ન લિન્ન દેશમાં રહેનાર ઋષિ લોકને કેટલોક અવહાર બદલવાની જરૂરીઆત પડી, ત્યારે ત્યાં પણ ધર્મને બદલતા રહ્યા. તેથી દેશધર્મ, કાલધર્મ, આદિની સ્થિરતા ન રહી. આ ધર્મ સ્થિર રહેવાનો સંભવ નથી, તેથી વેદમાં દેશધર્માદિકાનું નિયમ રૂપે પ્રતિપાદન કર્યું નથી.

ધર્મના ભેદ.

દેશધર્મજાતિકુલધર્માઠશ્રુત્યભાવાદઘ્નવીન્યનુઃ ॥ વસિ. ઘ. શા. ભ. ૧ સ્. ૧૭ ॥

અર્થ:—દેશધર્મ, જાતિધર્મ, કુલધર્મ શ્રુતિએ પ્રતિપાદન કર્યાં નથી. તેથી મનુ આદિ ઋષિઓએ તેને પ્રતિપાદન કર્યાં છે.

કેટલીક વાર લિન્ન લિન્ન શાસ્ત્રોમાં પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવે છે. ત્યાં જે ધર્મ વિશે યુક્તિ સહિત વેદનું પ્રમાણ મળતું હોય ત્યાં તેને જ પ્રમાણ માનવા યોગ્ય છે. વેદપ્રતિપાદિત ધર્મને જ શુદ્ધ ધર્મ કહ્યો છે.

ધર્મશુદ્ધિમમીન્સદ્ધિર્ન વેદાદન્યદિવ્યતે ।

ધર્મસ્ય કારણં શુદ્ધં મિશ્રમન્યત્મકીર્તિતમ્ ॥ વ્યાસવચન ॥

શુદ્ધ ધર્મને જાણવાની ઇચ્છા વાળાએ વેદને છોડી અન્ય કોઈનું ગ્રહણ કરવું ઇષ્ટ નથી, કેમકે વેદ જ ધર્મનું શુદ્ધ મૂળ છે. અને ધર્મની જે શુદ્ધતા છે તે જ પુણ્યમાં કારણ છે. વેદને છોડી અન્ય ગ્રન્થોમાં જે ધર્મ બતાવ્યો છે તે શુદ્ધ નથી, કેમકે તેને મિશ્ર ધર્મ કહે છે. (“શુદ્ધ” નો અર્થ “દોષરહિત” છે. જેમાં દોષની મંલાયતા હોય તેને મિશ્ર કહે છે.) આ વ્યાસજીનું વચન યાજુર્વેદ્ય સ્મૃતિના પ્રથમ અધ્યાયના ૭ માં શ્લોકની અપરોક્તિ વ્યાખ્યામાં આપેલું છે.

અતઃ સ પરમો ધર્મો યો વેદાદધિગમ્યતે ।

અવરઃ સ તુ વિજ્ઞેયો યઃ પુરાણાદિપુ સ્મૃતઃ ॥ “ ॥

અર્થ:—માટે વેદમાંથી જે ધર્મ જાણવામાં આવે છે તે ધર્મ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અને જે પુરાણાદિમાં ધર્મ કહ્યો છે તે વેદની અપેક્ષાએ ન્યૂન દરજ્જાનો છે. (આ શ્લોક પણ ઉપરની વ્યાખ્યામાં આપેલા ઉપરના શ્લોકની નીચે આપવામાં આવેલો છે.) માટે—

શ્રુતિસ્મૃતિપુરાણાનાં વિરોધો યત્ર દ્વસ્યતે ।

તત્ર શ્રીતં પ્રમાણં સ્યાત્તયોદ્વેધે સ્મૃતિર્વરા ॥ વ્યાસ. સ્મ. શ્લો. ૪ ॥

અર્થ:—જે વિષયમાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણાદિમાં પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવે, ત્યાં વેદનું જ પ્રમાણ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. કોઈ સ્થાનમાં શ્રુતિ પણ જે પ્રકારની જોવામાં આવે, તે ત્યાં સ્મૃતિએ જે નિર્ણય લખ્યો હોય તે માનવો એવો સંકેત છે.

અને જે ધર્મવિષયમાં શ્રુતિ કે સ્મૃતિ કે પુરાણાદિથી નિર્ણય ન થઈ શકતો હોય તેને નિર્ણય વિદ્યમાન વિદ્વાનો દ્વારા કરાવવો જોઈએ.

વેદશાસ્ત્રવિદો વિપ્રા યં દ્વયુઃ સપ્ત પશ્ચ વા ।

ત્રયો વાપિ સ ધર્મઃ સ્વાદેકો વાધ્યાત્મવિત્તમઃ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૬ શ્લો. ૬૪ ॥

અર્થઃ—વેદ તથા શાસ્ત્ર યત્નેને જાણનાર બ્રાહ્મણો સાત અથવા પાંચ અથવા ત્રણ પણ વિચાર કરીને જે કહે તે જ ધર્મ છે. અથવા આત્મજ્ઞાની પુરૂષ એક પણ જે કહે તે જ ધર્મ છે. આ પ્રમાણે ધર્મવિષયક નિર્ણય કરનારને પરિપક્વ કહે છે.

ન લક્ષ્ણે તુ મૂર્ત્વાનાં ન ચ વાધર્મવાદિનામ્ ।

વિદુષાં નાપિ લુબ્ધાનાં ન ચાપિ પક્ષપાતિનામ્ ॥ ” ॥ ૬૬ ॥

અર્થઃ—મૂર્ખ એક લાખ હોય તો પણ તેઓ, તથા અધર્મ કહેનારનાં તથા લોભી પુડિતનાં તથા પક્ષપાતિના લક્ષણ જેનામાં જેવામાં આવે તેઓ, પરિપક્વ થઈ શકે નહીં.

શ્રુતાધ્યયનસંપન્ન સત્યવાદી જિતેન્દ્રિયઃ ।

સત્યધર્મરતઃ શાન્ત ઇષ પર્યત્ત્વમર્હતિ ॥ ” ॥ ૬૭ ॥

અર્થઃ—જે પુરૂષ વેદ તથા શાસ્ત્રને યોગ્ય રીતે જાણતો હોય, સત્યવાદી હોય, તથા જિતેન્દ્રિય હોય, યથાર્થ ધર્મમાં તત્પર હોય—એવો બ્રાહ્મણ પર્યટ્ક થવા લાયક છે.

વયસા લઘવોઽપિ સ્યુર્વિદ્વદ્ધર્મવિદો જનાઃ ।

શિશવોઽપિ દ્વિ મધ્યસ્થાઃ સર્વત્ર સમદર્શિનઃ ॥ ” ॥ ૬૯ ॥

અર્થઃ—વિદ્વાનોના ધર્મને જાણનાર ચક્રાય નાની ઉમરના હોય તોપણ તે સભાને યોગ્ય થાય છે, કેમકે ધર્મનો નિર્ણય કરવાના પ્રસંગમાં યત્ન અને મિત્રને સમાન દૃષ્ટિથી દેખનાર જ સભામાં મધ્યસ્થ યતી શકે છે.

ન સા સમા યત્ર ન સન્તિ વૃદ્ધા

વૃદ્ધા ન તે યે ન વદન્તિ ધર્માન્ ।

નાસૌ ધર્મો યત્ર ન સત્યમસ્તિ

ન તત્સત્યં યચ્છલેનાનુવિદ્મ ॥ ” ॥ ૭૧ ॥

અર્થઃ—જે સભામાં વૃદ્ધ લોક નથી તે સભા કહેવાય નહીં. અને જે ધર્મને કહેતા નથી તેને વૃદ્ધ કહી શકાય નહીં. અને જેમાં સત્ય નથી તેને ધર્મ કહી શકાય નહીં. તેમજ જેમાં જાણનો લેલ માત્ર પણ હોય તે સત્ય પણ ન કહેવાય.

આ પ્રમાણે પરિપક્વને યોગ્ય સત્યવક્તા વિદ્વાન્ હાલના સમયમાં મળવા પણ કઠિન છે. માટે પોતે જ વેદશાસ્ત્રોનું યથાર્થ રીતે અધ્યયન કરીને વિચાર કરી ધર્મનો નિર્ણય કરવો જોઈએ, કારણ કે ધન, પૂજન, પ્રતિષ્ઠા, આદિની ઇચ્છા વાળા જ વિશેષ કરીને જોવામાં આવે છે. તેઓ અર્થની અથવા કામની અથવા યત્નેની ઇચ્છા વાળા અવસ્થા હોય છે.

અર્થકામેષ્વસક્તાનાં ધર્મજ્ઞાનં વિધીયતે ।

ધર્મ જ્ઞાસમાનાર્તા પ્રમાણં પરમં શ્રુતિઃ ॥ મં. સ્મૃ. અ. ૨-૧૩ ॥

અર્થ:—અર્થ અને કામની આસક્તિ જેને ન હોય અર્થાત્ જીવનનિર્વાહ માત્ર ચલાવી જેને પરલોકનું સુખ સંપાદન કરવું છે, તેને માટે જ શાસ્ત્રમાં ધર્મનો ઉપદેશ છે, અને ધર્મને જાણવાની ઇચ્છા વાળાને માટે શ્રુતિ(વેદ) જ ઉત્તમ પ્રમાણ છે. જે લોક અર્થ તથા કામની ઇચ્છાથી ધર્મનું આચરણ કરે છે તેમને ઉત્તમ ક્લ પણ મળતુ નથી, અને તે લોક સત્યવક્તા પણ હોઈ શકતા નથી. માટે દરેક મનુષ્યે શાસ્ત્ર દ્વારા જ ધર્મ જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શ્રુતિદ્વૈધં તુ યત્ર સ્યાત્તત્ર ધર્માવુભૌ સ્મૃતૌ ।

૭. ત્તમાવપિ દિ તૌ ધર્મૌ સમ્યગુક્તૌ મનીષિભિઃ ॥ ૧૧ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—કોઈ સ્થાનમાં એ પ્રકારની શ્રુતિ જોવામાં આવે અને તે પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થને પ્રતિપાદન કરનારી હોય, ત્યાં તે બંનેને ધર્મ રૂપ માનવી જોઈએ એમ મનવાદિ વિદ્વાન ઋષિ લોકાએ કહ્યું છે. માટે બંને અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે. બંને સમાન બળવાળી હોય ત્યાં વિકલ્પનો આશ્રય થાય છે. બંનેમાંથી એક પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરવાથી નિર્વાહ થઈ શકે છે.

જેમ “ ઉદિતે જુહોતિ ”—સૂર્યનો ઉદય થયે અગ્નિહોત્રનો હોમ કરવો જોઈએ, “ અનુદિતે જુહોતિ ”—સૂર્યોદય થતા પહેલાં હોમ કરવો જોઈએ, એવી બંને પ્રકારની શ્રુતિ છે. તે જગ્યાએ ઉદય પહેલાં અથવા ઉદય પછી—એ બંને સમય હોમ કરવાને માટે યોગ્ય ગણાય છે. એ પ્રકારે પૂર્વે કહેલો વિકલ્પ છે. આ પ્રકારનો વિકલ્પ જ્યાં બંને શ્રુતિના તાત્પર્યનું નિર્ણય કરનારી સ્મૃતિ ન હોય ત્યાં થાય છે. પરંતુ જ્યાં સ્મૃતિએ નિર્ણય કર્યો હોય ત્યાં તે પ્રમાણે માનવું જોઈએ.

ઇતિ ધર્મ પ્ર૦ ૩ મા અ૦ ૨ સમાપ્ત.

ધર્મ પ્ર૦ ૩, અધ્યાય ૩.

ધર્મના વિશેષભેદ.

આ અધ્યાયમાં ધર્મના વિશેષભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ત્રયો ધર્મસ્કન્ધા યજ્ઞોઽધ્યયનં દાનમિતિ પ્રથમસ્તપ एव द्वितीयो ब्रह्मचार्यो-
चार्यकुलवासी तृतीयोऽस्त्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् सर्व एते पुण्यलोक
भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ છા૦ ૩૫૦ અ૦ ૨ સ્વ૦ ૨૩ ક૦ ૧ ॥

અર્થ:—ધર્મના ત્રણ વિભાગ છે:—યજ્ઞ=અગ્નિહોત્રાદિ, અધ્યયન=નિયમ પૂર્વકે ઋગ્વે-
દાદિતું પઠન, દાન=અહિવેદિ અર્થાત્ યથાશક્તિ દ્રવ્યવિભાવ—એ ત્રણ ધર્મનો એક વિભાગ
છે. બીજો વિભાગ કૃત્વ યાન્દ્રાપણાદિ તપ છે. અને ગુરુકુલમાં રહેનાર બ્રહ્મચારીના જે
ધર્મ છે તે ધર્મનો ત્રીજો વિભાગ છે. ઉપકુર્વાણ અને નૈષ્ઠિક ભેદથી બ્રહ્મચારીના સામાન્ય
રૂપે એ ભેદ છે. ઉપરની શ્રુતિમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીનું મહત્ત્વ છે. માટે આયુની સમાપ્તિ
પર્યન્ત ભિક્ષાટનાદિ નિયમ દ્વારા ગુરુકુલમાં જ રહીને ધર્માચરણ કરનાર—એવું બ્રહ્મચારીનું
વિશેષણ કર્યું છે. પ્રથમ વિભાગનું અનુદાન કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમી છે. બીજા વિભાગનું અનુ-
દાન કરનાર વાનપ્રસ્થાશ્રમી છે. અને ત્રીજા વિભાગનું અનુદાન કરનાર નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી
છે. આ ત્રણે આશ્રમી યથોક્ત ધર્મનું આચરણ કરવાથી પુણ્ય લોકના ભાગી થાય છે.
પરન્તુ યોથા જે પરમાત્મામાં નિષ્ઠા વાળા અર્થાત્ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળા પરિવ્રાજક
(અતુર્યાશ્રમી) છે તે મોક્ષને જ પ્રાપ્ત કરે છે એવો ઉપરની શ્રુતિનો અર્થ છે.

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥ મ૦ ગ૦ ૭૦ ૧૮ સ્ત્રો૦ ૫ ॥

અર્થ:—યજ્ઞ, દાન તથા તપ એ કર્મ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, અવશ્ય કરવા
યોગ્ય છે, કેમકે યજ્ઞ, દાન, તપ એ ત્રણે મનુષ્યને પવિત્ર કરનારાં છે. માટે તે અવશ્ય
કર્યાં જોઈએ.

યજ્ઞનું નિરૂપણ કરતા સત્તા ભગવાને ભગવદ્ગીતાનાં ચોથા અધ્યાયમાં યજ્ઞના
અનેક ભેદ કહ્યા છે. તથાપિ કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન—એ ત્રણ પ્રકારના ભેદ મુખ્ય
છે. તે કારણથી વેદમાં કર્મકાણ્ડ, ઉપાસનાકાણ્ડ, અને જ્ઞાનકાણ્ડ એ પ્રમાણે વિભાગ કરીને
કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એવા ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેવી રીતે ગીતાના
૧૮ અધ્યાયના પણ ત્રણ ભાગ કરીને ૭ ૭ અધ્યાયમાં ક્રમે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન
પ્રતિપાદન કર્યું છે.

તેમાં ૧. નિત્યકર્મ, ૨. નૈમિત્તિક કર્મ, ૩. કામ્ય કર્મ—એ પ્રકારે કર્મના ત્રણ ભે
દોક્તમાં પ્રસિદ્ધ છે. જે કર્મ દિન દિનમાં કરવાનું હોય છે તેને નિત્ય કર્મ કહે છે. અં

કોઇ નિમિત્તથી કોઇ વાર જ કરવાનું હોય છે તે નૈમિત્તિક કર્મ કહેવાય છે. અને કોઇ પણ ફલની ઇચ્છા રાખીને જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કામ્ય કર્મ કહેવાય છે. સન્ધ્યા-વન્દન આદિ નિત્ય કર્મ છે, જ્વલક કર્મ આદિક નૈમિત્તિક કર્મ છે, કેમકે તે પુનનો જન્મ હોવા રૂપ નિમિત્તથી કરવામાં આવે છે. અને પુત્ર, ધન, વા સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કામ્ય કર્મ છે.

ફલની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ કરીને ઇશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે નિષ્કામ કર્મ કહેવાય છે. તેને અર્ધ્યાત્મ કર્મ પણ કહી શકાય છે, કેમકે તેવું કર્મ આત્મપ્રાપ્તિના સાધનરૂપ છે. તેમાં કોઇ દુ.ખી પ્રાણીના દુ.ખને નિવૃત્ત કરવાને માટે કોઇ કાર્ય કરવું અથવા કોઇ પ્રત્યેક મનુષ્ય અથવા દેશ માત્રનો કોઇ ઉપકાર કરવો તે સર્વ આર્ધ્યાત્મિક કર્મ કહેવાય છે. ઇન્દ્રાદિક દેવતાના ઉદ્દેશથી જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે સર્વ આધિદેવિક કર્મ કહેવાય છે. અને વ્રાહ્મણ આદિને ગોજન કરાવવું આદિ જે કર્મ છે તે આધિભૌતિક કર્મ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે કર્મના ૭ ભેદ થયા.

તેથી રીતે ઉપાસનાના બે પ્રકારના ભેદ લગવાને ગીતામાં કહ્યા છે. યોગને અનુસાર જે ઉપાસના થાય છે તેને સાધનપદ્ધતિ કહે છે. અને બીજી પ્રસિદ્ધ ઇશ્વરોપાસના આદિ ઉપાસનાપદ્ધતિ કહેવાય છે. તેમાં યોગના અનેક ભેદ છે. વિશેષે કરીને ૧. મન્ત્રયોગ, ૨. હડયોગ, ૩. લયયોગ, અને ૪. રાજયોગ એ ચાર ભેદ છે. મન્ત્રયોગમાં મંત્રોનો જપ તથા સ્થૂલ મૂર્તિનું ધ્યાન થાય છે. હડયોગમાં જ્યોતિસ્વરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. ચિત્તનો લય કરવાને માટે નાદનું અનુસન્ધાન આદિ સર્વ લયયોગમાં છે. લયયોગમાં બિન્દુનું ધ્યાન થાય છે અને રાજયોગમાં બ્રહ્મનું ધ્યાન થાય છે. અને બીજી ઉપાસનાપદ્ધતિને અનુસાર ૧. સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના, ૨. નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના, ૩. દેવતાઓની ઉપાસના, ૪. મૂર્તિ આદિની ઉપાસના, અને ૫. ઋષિ આદિની ઉપાસના. એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની ઉપાસના છે. ભૂતાદિક પણ ક્ષુદ્ર દેવતાની અંતર્ભૂત હોવાથી ભૂતાદિકાની ઉપાસના પણ દેવતાની ઉપાસનાની અન્તર્ભૂત થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે ઉપાસનાની બે પ્રકારના મળીને નવ પ્રકારના ભેદ થાય છે.

અને શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનના ભેદથી જ્ઞાનયત્ર ત્રણ પ્રકારનો થાય છે.

. આ પ્રમાણે નિત્ય કર્માદિ રૂપ ૭ પ્રકારનો કર્મયત્ર, નવ પ્રકારનો ઉપાસનાયત્ર, અને ત્રણ પ્રકારનો જ્ઞાનયત્ર એ ત્રણેના ભેદ મળીને ૧૮ પ્રકારના થાય છે.

અન્નદાન, અર્થદાન અને અભયદાન એવા દાનના ત્રણ પ્રકારના ભેદ સંક્ષેપથી છે. તેના વિશેષ ભેદ અનેક છે.

શરીર, વાહુ અને મન એ ત્રણ વડે તપ થાય છે. તેથી તપનો ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે.

આ પ્રમાણે યજ્ઞના ૧૮ તથા દાનના ત્રણ અને તપના ૩ પ્રકારના ભેદ મળીને ધર્મના ૨૪ પ્રકારના ભેદ થયા છે.

વળી ગીતામાં ભગવાન કર્તા, કર્મ, શુદ્ધિ, જ્ઞાન—એ સર્વને સાસ્ત્રિક આદિ ભેદ તથા ત્રણ પ્રકારના કલા છે. કર્તાના સાસ્ત્રિકાદિ ભેદથી આ યજ્ઞાદિક ૨૪ પદ્ય ત્રણ વ પ્રકારના થઈ શકે છે. તે મુખ્ય યજ્ઞાદિકાના ૭૨ પ્રકારના ભેદ થાય છે. અને—

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઇમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥ ગૌ૦ અ૦ ૧૮ શ્લો. ૭૦ ॥

અર્થઃ—આપણુ જાનેના સંવાદ રૂપ આ ધર્મયુક્ત પ્રથમે જે પાક કરશે તે જ્ઞાનયજ્ઞથી મારી પૂજા કરી છે એવો માટે નિશ્ચય છે. આ પ્રમાણે ગીતામાં ભગવાને ૦ ઉપદેશ આપ્યો છે તે સર્વ ધર્મ જ છે એવો પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં કહેલા ધર્મ્ય પદ્યથી સૂચ્ય કર્યું છે. માટે આ ૭૨ પ્રકારના ભેદ ધર્મના છે.

કર્મ તથા ઉપાસના કરનાર લોક સાસ્ત્રિક આદિ હોવા છતાં પણ તેમની કર્મ અ ઉપાસનાની “ ઇતિ કર્તવ્યતા ” (કરવાની રીતિ) ના ભેદને અનુસાર અથવા પદ્ધતિને અસાર અનેક ભેદ થાય છે. તથાપિ આ ૭૨ ભેદ તે મુખ્ય છે.

યજ્ઞ નામ પરમાત્માનું છે. તેમને પ્રસન્ન કરવાને માટે ઉપયોગી કર્મ, ઉપાસના તા જ્ઞાન એ ત્રણેને પણ યજ્ઞ નામથી કલા છે.

તેવી રીતે વેદના સર્વ ધર્મ એક મનુષ્ય વડે અનુષ્ઠાન કરવા કહિને હોવાથી શાખ ભેદ કરીને ધર્મના વિભાગ કર્યા છે, તેવી રીતે સર્વ ધર્મ એક મનુષ્ય વડે એક કાલ અનુષ્ઠાન કરવા કહિને હોવાથી સાહાયુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર—એ ચાર વર્ણમાં, તથા બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસી—એ ચાર આશ્રમમાં આ ધર્મના વિભાગ કર્યો િ આ ચાર આશ્રમમાંથી કોઈ પણ આશ્રમી, અથવા સાહાયુદિક જાતિમાંથી કોઈપ

જાતિવાલો, ધર્મ કે અધર્મનું આવરણ કરે તે તેના જ્ઞાના સર્વ જાતિ તથા સર્વ આશ્રમ તથા રાજ્ય પણ ભાગી થાય છે. એક મનુષ્ય પુણ્ય અથવા પાપકર્મ કરે તે ખીજાને ફરી રીતે તેના ભાગી થાય તેને પ્રત્ન ઉડે છે. તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે.

એક બ્રહ્મચારી વિદ્યાભ્યાસ કરે છે, અને કોઈ ગૃહસ્થ યજ્ઞ કરે છે. તે એ સર્વ એકખીજાની સહાયતા લેવી પડે છે. અન્ન, ધન, આદિની સહાયતા લેવાથી તથા અન્ન-ધનનો સહવાસ હોવાથી પણ પુણ્ય અને પાપના સર્વ કોઈ ભાગી થાય છે. રાજ્ય પ્રજા પાસેથી કર લે છે. માટે તે પ્રજાના પાપનો ભાગી થાય છે. અને જે કારણથી તે કુપ્ટા પ્રજાની રક્ષા કરે છે અને ધર્માચરણમાં સહાયક થાય છે, તે કારણથી રાજ્ય પ્રજા પુણ્યનો પણ ભાગી થાય છે.

ઇતિ ધર્મ પ્ર૦ ૩ માં અ૦ ૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪.

વર્ણાદિધર્મભેદ.

આ અધ્યાયમાં ધર્મના વર્ણધર્માદિક ભેદનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

વર્ણધર્મઃ સ્મૃતસ્ત્વેક આશ્રમાણામતઃ પરમ્ ।

વર્ણાશ્રમસ્તૃતીયસ્તુ ગૌણો નૈમિત્તિકસ્તથા ॥ પુલસ્ત્ય સ્મૃ૦ શ્લો, ૩ ॥

અર્થઃ—એક વર્ણધર્મ કલો છે. ખીજો આશ્રમધર્મ છે. ત્રીજો વર્ણાશ્રમ નિમિત્તથી થયેલો ધર્મ છે. ચોથો ગુણુના નિમિત્તથી થયેલો ધર્મ, અને પાંચમો નૈમિત્તિક—એ પ્રમાણે ધર્મના પાંચ ભેદ છે.

વર્ણમેકં સમાશ્રિત્ય યોગ્યધિકારઃ પ્રવર્તતે ।

વર્ણધર્મઃ સ વિજ્ઞેયો યથોપનયનં ત્રિપુ ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—વર્ણ માત્રનો આશ્રય કરીને જે ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે વર્ણધર્મ કહેવાય છે, જેમ દ્વિગ્નિનો ઉપનયન સંસ્કાર. અહીં ઉપનયનને માટે વ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એવી જાતિ માત્રનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

યસ્ત્વાશ્રમં સમાશ્રિત્ય પદાર્થ સંવિધીયતે ।

ઉક્ત આશ્રમધર્મસ્તુ યતેર્ષિક્ષાદિકં યથા ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—જે ધર્મનું વિધાન આશ્રમનો આશ્રય લઈને કરવામાં આવે છે તેને આશ્રમ-ધર્મ કહે છે, જેમ સંન્યાસી માટે લિક્ષાવૃત્તિ. અહીં લિક્ષાવૃત્તિ ચતુર્થ આશ્રમ માત્રની અપેક્ષા કરીને પ્રવૃત્ત થયેલો ધર્મ છે.

ઉભયસ્ય નિમિત્તેન યો વિધિઃ સંપ્રવર્તતે ।

નૈમિત્તિકઃ સ વિજ્ઞેયઃ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિર્યથા ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—વર્ણ તથા આશ્રમ એ બંનેના નિમિત્તથી જે ધર્મ પ્રવૃત્ત થયો છે તે વર્ણાશ્રમધર્મ કહેવાય છે, જેમ વ્રાહ્મણુ બ્રહ્મચારીએ પલાશ અથવા બિલ્વનો દણ્ડ ધારણ કરવો, અને ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારીએ વડ અથવા ખદિરનો દણ્ડ ધારણ કરવો. ઇત્યાદિ સ્થાનમ વ્રાહ્મણુ જાતિ તથા બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ, અને ક્ષત્રિય જાતિ અને બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ—એમ વર્ણ અને આશ્રમ બંનેનો વિચાર કરીને બિલ્વાદિ દંડ ધારણની પ્રવૃત્તિ થઈ છે.

ક્ષત્રિયો સર્વ ક્ષત્રિય માત્ર હોય છે, સર્વ રાજા હોતા નથી. પદ્માભિવિક્રિત ક્ષત્રિયુઃ૦ રાજા હોઈ શકે છે, અને પ્રજાપાલન તેનો ગુણુ છે. તેથી તે ગુણુના નિમિત્તથી તે ગુણુ ધર્મ કહેવાય છે. અને તેને માટે રાજધર્મ પણુ જૂઠા છે.

અને પાપ આદિ ક્રાઇ નિમિત્તને લઈને જે ધર્મ પ્રવૃત્ત થયો છે તેને નૈમિત્તિક ધર્મ કહે છે, જેમ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ.

આને અનુસાર લવિખ્યત્ પુરાણમાં પણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

વર્ણધર્મઃ સ્મૃતસ્ત્વેક આશ્રમાણામતઃ પરમ્ ।
વર્ણાશ્રમસ્તૃતીયસ્તુ ગૌણો નૈમિત્તિકસ્તથા ॥

અવિં પુ૦ ત્રા૦ પં૦ અ૦ ૧૮૧ શ્લો. ૧૦ ॥

વર્ણત્વમેકમાશ્રિત્ય યો ધર્મઃ સંપવર્તતે ।

વર્ણધર્મઃ સ ઉક્તસ્તુ યથોપનયનં નૃપ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

યસ્ત્યાશ્રમં સમાશ્રિત્ય અધિકારઃ પ્રવર્તતે ।

સ સ્ત્વાશ્રમધર્મઃ સ્યાદ્વિક્ષાદણ્ડાદિકો યથા ॥

” ॥ ૧૨ ॥

વર્ણત્વમાશ્રમત્વં ચ યોઽવિકૃત્ય પ્રવર્તતે ।

સ વર્ણાશ્રમધર્મસ્તુ મૌઙ્યાદ્યા મેત્સલા યથા ॥

” ॥ ૧૩ ॥

યો ગુણેન પ્રવર્તેત ગુણધર્મઃ સ ઉચ્યતે ।

યથા મૂર્ધાભિપિત્તસ્ય પ્રજાનાં પરિપાલનમ્ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

નિમિત્તમેકમાશ્રિત્ય યો ધર્મઃ સંપવર્તતે ।

નૈમિત્તિકઃ સ વિજ્ઞેયઃ પ્રાયથિત્તવિધિર્યથા ॥

” ॥ ૧૫ ॥

એ પ્રમાણે દેશધર્મ, કુલધર્મ, વયોધર્મ, શરીરધર્મ, કાલધર્મ, અને આપદ્ધર્મ આદિ ધર્મના અનેક જોડ છે. વયોધર્મ આવકનો, વૃદ્ધનો, ઇત્યાદિ. શરીરધર્મ સ્ત્રીનો, પુરુષનો, ઇત્યાદિ.

હોલિકા આદિક પૂર્વ દેશમાં જ વિશેષ હોય છે, સર્વ દેશોમાં નહીં. માટે તે દેશ-ધર્મ કહેવાય છે.

સર્વદુષ્ટાપહો હોમઃ સર્વરોગોપશાન્તિદઃ ।

ક્રિયતેઽસ્વાં દિગ્જૈઃ પાર્થ તેન સા હોલિકા મતા ॥

સવિં પુ૦ ૩૦ પં૦ અ૦ ૧૩૨ શ્લો. ૩૧ ॥

અર્થઃ—હે પાર્થ ! તે દિવસે વેદમાં કહેલી રીતિથી આહાલુ લોક સર્વ દુષ્ટાનો નાશ કરનાર તથા સર્વ રોગોને શાન્ત કરનાર હોમ કરે છે, તેથી તેનું નામ હોલિકા છે.

મામાની કન્યાનો વિવાહ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. પરન્તુ તે ધર્મ નથી. અધર્મને ધર્મ કહે માન્યો છે. તેથી તે અધર્મ જ છે. તેથી તે ધર્મ વિરુદ્ધ હોવાને લીધે દેશધર્મ કહી વધાય નહીં.

દિગ્ગનિતે ચૂડાકર્મ (ચૌક) પહેલા વર્ષમાં અથવા ત્રીજા વર્ષમાં કરવામાં આવે છે. તમાપિ ડોર્મ ગ્રામ સાથાને પાંચમા વર્ષમાં કરવાનો વિવાજ છે, તે કુલધર્મ છે. ઇત્યાદિ.

આ પ્રમાણે વર્ણાદિ બેઠથી ધર્મજોડ કલા.

અધ્યાય ૫.

વર્ણધર્મ-નિર્ગત-

૧. બ્રાહ્મણધર્મ.

પૂર્વ અધ્યાયમાં ધર્મના વર્ણાશ્રમોદિ લોકનાં નામ અત્યંતીને હવે પ્રથમ વર્ણધર્મ નિર્ણય કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ આ પાંચમા અધ્યાયમાં બ્રાહ્મણધર્મનું નિર્ણય કરીએ છીએ.

અધ્યાપનમધ્યયનં યજનં યાજનં તથા ।

દાનં પ્રતિગ્રહં ચૈવ વ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧ શ્લો ૮૮ ।

અર્થ:—વેદ ભણવા તથા ભણાવવા, યજ કરવા તથા કરાવવા, અને દાન કરવું દાન લેવું—એ ૭ કર્મ બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણોને માટે કરાવ્યાં છે.

નાના પ્રકારનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે અધ્યયન જ સર્વથી પ્રથમ ધર્મ વેદના અધ્યયન વિના બ્રાહ્મણજન્મની શેભા નથી.

અનધીત્ય દ્વિજો વેદાનન્યત્ર કુરુતે શ્રમમ્ ।

સ જીવન્નેવ શૂદ્રસ્વમાશુ ગચ્છતિ સાન્વયઃ ॥ આશ્વલ. સ્મૃ. પ્ર. ૨૨ શ્લો.

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ વેદો નહીં ભણતાં બીજા કાર્યને માટે શ્રમ કરે છે તે ૨ વંશ સહિત શૂદ્રત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિચારયન્તિ યે જ્ઞાહ્યં વેદાભ્યાસરતાશ્ચ યે ॥

પદ્મ૦ પુ૦ સ્વ૦ સ્વ૦ ૩, અ૦ ૩૧ શ્લો. ૧

પુરાણસંહિતાં યે ચ શ્રાવયન્તિ પઠન્તિ ચ ।

વ્યાકુર્વન્તિ સ્મૃતિં યે ચ યે ધર્મપ્રતિવોધકાઃ ॥ ,, ॥ ૧૭

વેદાન્તેષુ નિપણ્ણા યે તૈરિયં જગતી ધૃતા ।

તંતદભ્યાસમાહાત્મ્યૈઃ સર્વે તે હતકિલ્વિપાઃ ॥ ,, ॥ ૧૮

ગચ્છન્તિ વ્રહ્મણો લોકં યત્ર મોહો ન વિદ્યતે । ,, ॥ ૧૯

અર્થ:—જે લોક શાસ્ત્રનો વિચાર કરે છે, તથા વેદાભ્યાસમાં તત્પર છે (તથા પુરાણ રૂપ સહિતા આદિ સભળાવે છે તથા ભણે છે, તથા જે લોક (સ્મૃતિ)ની વ્યાખ્યા કરે છે તથા ધર્મનો બોધ કરાવે છે (૬૭), તે વેદાન્તશાસ્ત્રમાં નિપણ્ણા છે, તે લોકો જ આ જગતને ધારણ કરી રહ્યા છે અલોકિયો જ આ જગતની રક્ષા થાય છે. અને તે તે શાસ્ત્રોના અભ્યાસના માહાત્મ્ય લોક સર્વ પાપથી મુક્ત થઈને જે સ્થાનમાં અજ્ઞાન વડે બાધા થતી નથી એવા ક્ષેત્રમાં જાય છે. બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા વિદ્યાથી જ છે એ વાત પહેલાં કહેવામાં આ

યથા કાષ્ટમયો હસ્તી યથા ચર્મમયો મૃગઃ ।

યથ વિમોઽનધીયાનહ્યયસ્તે નામ વિભ્રતિ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૨-૧૫૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે લાકડાનો બનાવેલો હાથી અને ચામડાનો બનાવેલો મૃગ, એ બંને “ આ હાથી છે, ” “ આ મૃગ છે, ” એ પ્રકારનાં નામ માત્ર ધારણ કરનારા છે, કાષ્ટ સ્વારી આદિના કામમાં આવતા નથી; તેવી રીતે જેણે વેદ શાસ્ત્રાદિનો અભ્યાસ કરેલો નથી તેવો બ્રાહ્મણ પણ નામ માત્રનું ધારણ કરનાર છે અર્થાત્ તેનાથી ધર્મોદિનો ઉપદેશ નહીં ચલાવી તેનો બ્રાહ્મણ બંધિમાં જન્મ નિષ્ફલ છે.

યથા પંદોઽફલઃ સ્ત્રીપુ યથા ગૌર્ગવિ ચાફલા ।

યથા ચાજ્ઞેઽફલં દાનં તથા વિમોઽનૃચોઽફલઃ ॥ ૧૫૮ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે નપુંસક પુરૂષ સ્ત્રીને માટે નિષ્ફલ છે, જેમ ગાય ગાયમાં નિષ્ફલ છે, અને જેમ અજ્ઞાનીને આપેલું દાન નિષ્ફલ છે, તેવી રીતે વેદાધ્યયન રહિત બ્રાહ્મણ પણ નિષ્ફલ છે—વેદ લણેલો નહીં હોવાથી શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મોનો અનધિકારી રહેવાથી એવા બ્રાહ્મણની નિષ્ફલતા છે. માટે—

વેદમેવ સદાઽભ્યસેચપસ્તપ્સ્યન્દ્રિજોત્તમઃ ।

વેદાભ્યાસો હિ વિપ્રસ્ય તપઃ પરમિહોચયતે ॥ ૧૫૯ ॥

અર્થ:—તપ કરતો સતો બ્રાહ્મણ હમેશાં વેદનું જ આવર્તન કરે, કેમકે આ સંસારમાં બ્રાહ્મણને માટે વેદાભ્યાસ જ મહાન તપ છે એમ સ્વપિ લોક કહે છે. વળી—

બ્રાહ્મણા જાયમાનો હિ પૃથિવ્યામધિજાયતે ।

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં ધર્મકોશસ્ય ગુપ્તયે ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧ સ્લો. ૧૧ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ જન્મતાં જ પૃથિવીમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોઈ જન્મે છે, અને સર્વ પ્રાણીઓને ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર હોવાથી સર્વના ધર્મ રૂપી ખગ્નનાની રક્ષા કરવાને માટે તે સમર્થ હોય છે. ધર્મનો ઉપદેશ કરવા તથા સર્વના ધર્મની રક્ષા કરવી તે વેદાધ્યયન વિના બની શકતું નથી.

ભૂતાનાં પ્રાણિનઃ શ્રેષ્ઠાઃ પ્રાણિનાં બુદ્ધિજીવિનઃ ।

બુદ્ધિમત્સુ નરાઃ શ્રેષ્ઠાઃ નરેષુ બ્રાહ્મણાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૬૦ ॥

બ્રાહ્મણેષુ ચ વિદ્વાંસો વિદ્મત્સુ ચ કૃતબુદ્ધયઃ ।

કૃતબુદ્ધિષુ કર્તારઃ કર્તૃષુ બ્રહ્મવેદિનઃ ॥ ૧૬૧ ॥

અર્થ:—સ્વાયર તથા જન્મ પ્રાણીઓમાં (ભૂતાનાં) પ્રાણધારી (પ્રાણિનઃ) શ્રેષ્ઠ આદિ શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પણ કંઈક અધિક બુદ્ધિવાળાં પણ આદિ શ્રેષ્ઠ છે. બુદ્ધિવાળાં પ્રાણીનાં મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે. અને મનુષ્યોમાં પણ બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મણોમાં પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોમાં પણ જે શાસ્ત્રોક્ત કર્મમાં કર્તવ્ય બુદ્ધિવાળો છે તે શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પણ મનુષ્યનું અનુદાન કરનાર બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞાની લોક છે.

સ્થાવર વૃક્ષાદિ એક સ્થાનમાં સ્થિર રહે છે, કોઇ સ્થાનાન્તરમાં જઇને પોતાનું ખાન-પાનાદિ સંપાદન કરવું આદિ કર્મ કરવાનું તેમને સામર્થ્ય નથી, તેથી તે અન્ય સર્વ પ્રાણી-જોથી નિકૃષ્ટ મનાય છે. કીડા આદિ પ્રાણધારીને ખાનપાનાદિ સંપાદન કરવાનું તથા શત્રુથી બચવાનું કાંઇક સામર્થ્ય છે, તેથી તેમનામાં વૃક્ષાદિ સ્થાવર (મૃત) કરતાં જ્ઞાની કલા અધિક હોવાથી તે શ્રેષ્ઠ છે, અને કીડા આદિથી લઇને મનુષ્ય પર્યન્તના પ્રાણીઓમાં બુદ્ધિ અથવા જ્ઞાની કલાની અધિકતા હોવાથી ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠતા છે. મનુષ્યોમાં પણ અધ્યયન તથા તપાદિ નિમિત્ત કુલ પરંપરાથી પ્રાપ્ત બલવિશેષ બ્રાહ્મણોમાં હોવાથી અન્ય મનુષ્યો કરતાં તેમની શ્રેષ્ઠતા છે. બ્રાહ્મણજન્મને પ્રાપ્ત થઇને પણ ફરી અધ્યયનાદિ વડે જ્ઞાનબલને વધારવાથી વિદ્વાનની શ્રેષ્ઠતા કહી છે. પોતાની પૂજા પ્રતિષ્ઠા તથા ધનાદિકની પ્રાપ્તિને માટે પણ કેટલાક વિદ્યા લભે છે. તથાપિ શાસ્ત્રોક્ત ધર્મનું અનુદાન કરવામાં તે લોક કોઇ મુખ્ય કર્તવ્યતા સમજતા નથી. તેથી તે સાધારણ વિદ્વાન કરતાં પણ ધર્મના અનુદાનમાં કર્તવ્ય બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનની શ્રેષ્ઠતા છે. અને આચરણ કરવાથી કર્તવ્ય બુદ્ધિ-વાળા કરતાં અનુદાન કરનારની અધિક શ્રેષ્ઠતા કહી છે, કેમકે કર્તવ્ય બુદ્ધિવાળા પણ સર્વ કોઇ કર્મ કરતા નથી. આલસ્યાદિક દોષથી કર્તવ્યને છોડી દે છે.

અને તત્ત્વવેત્તા લોક મંપૂર્ણ કર્તવ્ય કરી ચૂક્યા છે. પરમ પુરુષાર્થનો લોભ તે લોકને અવશ્ય છે જ. તેથી તે લોકોની બરાબર કોઇ પણ નથી. તેથી કોટથી લઇ તત્ત્વવેત્તા પર્યન્ત સર્વની પોતપોતાના ગુણોની અધિકતાથી શ્રેષ્ઠતા કહેવામાં આવી છે.

વળી ગુણોને સંપાદન કરવામાં અધ્યયન જ મુખ્ય સાધન છે. અધ્યયન વિના કોઇ પણ ગુણ પ્રાપ્ત થવો કઠિન છે. આ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે બ્રાહ્મણ માત્રે જ અધ્યયન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. અને અસત્ શબ્દને ઉપનયનનો અધિકાર નહીં હોવાથી વેદનું અધ્યયન કરી શકે નહીં, તથાપિ વેદથી અતિરિક્ત પુરાણાદિકોના શિક્ષણથી જ્ઞાન સંપાદન કરવું તે તેને પણ આવશ્યક છે; કેમકે વિદ્યા વિના કોઇને પણ બુદ્ધિબલ પ્રાપ્ત થતું નથી. બુદ્ધિબલ પ્રાપ્ત કરવાને માટે યોગ્યતા અનુસાર સર્વેએ અધ્યયન કરવું ઉચિત છે. માટે—

બુદ્ધિવૃદ્ધિકરાણ્યાશુ ધન્યાનિ ચ હિતાનિ ચ ।

નિત્યં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત નિગમૌશ્ચૈવ વૈદિકાન્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪ સ્લો. ૧૯ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિની શીઘ્ર વૃદ્ધિ કરનાર વ્યાકરણ, મીમાંસા તથા પુરાણાદિ શાસ્ત્રો, તથા ધન્ય અર્થાત્ ધર્માનુસાર ધન ઉપાર્જન કરવામાં ઉપયોગી અર્થ(નીતિ)શાસ્ત્ર આદિક, તથા હિતકારી વૈષ્ણક, જ્યોતિષ્, આદિ શાસ્ત્ર, તથા વેદાર્થનું બોધન કરાવનાર નિગમ નામના ગ્રન્થોનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ. તેમ કરવાથી અર્થાત—

યથા યથા હિ પુરુષઃ જ્ઞાત્ત્વં સમધિગચ્છતિ ।

તથા તથા વિજ્ઞાનાતિ વિજ્ઞાનં ચાસ્ય રોચતે ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—જેમ જેમ મનુષ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે તેમ તેમ તે શાસ્ત્રના તાત્પર્યને પણ જાણે છે. અને તેથી જીર્ણ શાસ્ત્ર વિષયક જ્ઞાન પણ તેને પ્રકાશિત થાય છે.

ધર્માદિક પ્રમાણથી વિદ્યાના ગુણ અનેક સ્થાનોમાં બતાવ્યા છે. સંપત્તિ આર્પનારી વિદ્યા છે, અને વિપત્તિઓને પણ દૂર કરનારી છે, અને શ્રેયનું સાધન છે, કીર્તિને ઉત્પન્ન કરે છે, તથા અન્તઃકરણની મલિનતાને દૂર કરે છે. વિદ્યાધ્યયન એક સંસ્કાર ૩૫ છે, તેથી વિદ્યા મનુષ્યને પવિત્ર કરનારી છે. વિશેષ શું કહેવું ? વિદ્યા કામધેનુની માફક ધ્વિચિત વસ્તુને આપે છે. માટે જેણે શાસ્ત્રાદિકાનો અભ્યાસ કર્યો નથી તેનો જન્મ વ્યર્થ જ છે.

આદ્યે વયસિ નાધીતં દ્વિતીયે નાર્જિતં ધનમ્ ।

તૃતીયે ન તપસ્તપ્તં ચતુર્થે કિં કરિષ્યસિ (તિ) ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યે પહેલી અવસ્થામાં વિદ્યાનું અધ્યયન ન કર્યું, યુવાવસ્થામાં ધન મંપાદન ન કર્યું, અને ત્રીજી અર્થાત્ યુવાવસ્થા પછીની વૃદ્ધાવસ્થાની પ્રથમ અવસ્થામાં તપ પણ ન કર્યું, તો તે મનુષ્ય ચતુર્થ અર્થાત્ અન્તિમ વૃદ્ધાવસ્થામાં શું કરવાનો છે ? અર્થાત્ કાંઈ જ નહીં. દુ:ખી થઇને માત્ર મરવાનો છે એવો ભાવ છે.

વિદ્યા વિનાના મૂર્ખની સર્વ ઠેકાણે નિન્દા જ કરવામાં આવી છે:—

મૂર્ખપુત્રાદપુત્રત્વં વરં વેદવિદો વિદુ: ।

તથાપિ બ્રાહ્મણો મૂર્ખ: સર્વેષાં નિન્ય ણ્વ હિ ॥

બ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્તઙ્ક: પૂ૦ શ્લો૦ ૩૩૬ ॥

અર્થ:—મૂર્ખ પુત્ર હોવાની અપેક્ષાએ પુત્ર વિનાના રહેવું તે સાફ છે એમ વેદવેતા લોક કહે છે. તેમાં પણ બ્રાહ્મણ મૂર્ખ હોય તો સર્વનો નિન્દા છે.

પશુવચ્છૂદ્રવચ્ચૈવ ન યોગ્ય: સર્વકર્મસુ ।

યથા શૂદ્રસ્તથા મૂર્ખબ્રાહ્મણો નાત્ર સંશય: ॥

”

॥ ૩૩૭ ॥

અર્થ:—તે મૂર્ખ બ્રાહ્મણ પશુ અને શૂદ્રની માફક સર્વ કામમાં અયોગ્ય છે. જેવો શૂદ્ર તેવો મૂર્ખ બ્રાહ્મણ બન્યો તો તેમાં કાંઈ શંકા નથી.

(આ બે શ્લોક બ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્તઙ્કના પૂર્વાર્ધમાં આપેલા છે.)

વિદ્યાધનં શ્રેષ્ઠધનં તન્મૂલમિતરદ્ધનમ્ ।

દાનેન વર્ધતે નિત્યં ન ભારાય ન હૌયતે ॥ શુ. ની. અ. ૩ શ્લો. ૧૭૪, ૫ ॥

અર્થ:—સર્વ ધનોમાં વિદ્યા ૩૫૫ ધન શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે બાકી સર્વ ધન વિદ્યા નિમિત્ત જ પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ વસ્તુ ખીબને આપવાથી ઘટી જાય છે, વિદ્યા ૩૫૫ ધન તો ખીબને આપવાથી વધે છે. અને અન્ય દેશમાં જવું હોય તો સુવર્ણ આદિની માફક તેને સાથે લઈ જવામાં કાંઈ ભાર ઉઠાવવો પડતો નથી. તેમ જ તેને કાઈ ચોરી લઈ શકવું નથી.

આ પ્રમાણે અન્ય સર્વ ધનથી શ્રેષ્ઠ હોવાથી વિદ્યા કાંઈ પણ પ્રકારે મહત્ત્વ ધરતી બેધએ.

મુવિદ્યા મન્વર્ધૈવજ્યં સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ।

શુક્લીયાત્સુપ્રયત્નેન માનમૃત્સૃજ્ય સાધક: ॥

”

॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—સાધક પુરૂષે માનનો ત્યાગ કરીને પ્રયત્નપૂર્વક ઉત્તમ વિદ્યા, મન્ન, વૈદ્યક, તથા સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલાં ઉત્તમ લક્ષણવાળી સ્ત્રી-એ સર્વ નિકૃષ્ટ કુલમાંથી પૈતૃ પ્રદણ કરવા યોગ્ય છે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં વ્યાજ્ઞણે આપત્તિ કાલને છોડી અન્ય વર્ણની પાસેથી પદવાની મનાઈ લખી છે. આ પ્રકારના નિયમથી કેટલી વિદ્યાનો અભાવ થયો છે. કાષ્ટ વિશેષ લાભ ધર્યો નથી. વેદની અનેક શાખા નષ્ટ થઈ છે. વ્યાજ્ઞણે પોતાની શાખાનો અભ્યાસ ન કરવો તે જ તેનું કારણ છે. યુદ્ધિમાન પક્ષપાત રહિત મનુષ્યે ગુણુ સર્વની પાસેથી લેવો અને સર્વને આપવો એ અને લોકમાં સુખનું સાધન છે.

વિદ્યા અને ક્ષાના લેદ.

વિદ્યા અને ક્ષા અનન્ત છે. તેમાં ૩૨ વિદ્યા અને ૬૪ ક્ષા મુખ્ય છે એવું શુક્લ-ચાર્યે લખ્યું છે. ૧. ઋક્, ૨. યજુઃ, ૩. સામ, ૪. અથર્વ-એ ચાર વેદ છે. ૫. આયુર્વેદ, ૬. ધનુર્વેદ, ૭. ગાન્ધર્વ વેદ, ૮. તંત્ર-એ ચારનું નામ ઉપવેદ છે.

ઋગ્યજુઃ સામ ચાથર્વા વેદા આયુર્ધનુઃ ક્રમાત્ ।

ગાન્ધર્વથૈવ તન્ત્રાણિ ઉપવેદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ યુ. તી. અ. ૪-૨૬૭ ॥

અર્થ:—ઋક્, યજુઃ, સામ અને અથર્વ એ ચાર વેદ છે; અને આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ અને તંત્રશાસ્ત્ર એ ક્રમે ઋગ્વેદાદિના ઉપવેદ કહેવાય છે.

૯. શિક્ષા, ૧૦. વ્યાકરણ, ૧૧. કલ્પ, ૧૨. નિકૃત, ૧૩. ન્યોતિપ્, ૧૪. જન્દ-એ જને વેદોનાં અંગ કલાં છે.

૧૫. મીમાંસા, ૧૬. તર્ક, ૧૭. સાંખ્ય, ૧૮. વેદાન્ત, ૧૯. યોગ, ૨૦. ઇતિહાસ, ૨૧. પુરાણ, ૨૨. સ્મૃતિ, ૨૩. નારિતક મત, ૨૪. અર્થશાસ્ત્ર, ૨૫. કામશાસ્ત્ર, ૨૬. સિદ્ધ-શાસ્ત્ર, ૨૭. અલંકાર, ૨૮. કાવ્ય, ૨૯. દેશભાષા, ૩૦. અવસરોકિત, ૩૧. યવન મત, ૩૨. દેશાદિના ધર્મ-એ ૩૨ પ્રકારની વિદ્યા છે.

કેટલાક લોક ૪ વેદ, વેદનાં ૬ અંગ, અને પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર એ ૪ મળી ૧૪ વિદ્યા કહે છે. તેમના સિદ્ધાન્તમાં ઉપપુરાણ મહાપુરાણમાં; વૈશેષિક શાસ્ત્ર ન્યાયશાસ્ત્રમાં વેદાન્તશાસ્ત્ર મીમાંસામાં, મહાભારત, રામાયણ, સાંખ્ય, યોગ, યાજુષ્ય, વૈદ્યન, આદિને ધર્મશાસ્ત્રમાં ગણવામાં આવ્યાં છે, અને કાષ્ટના મતમાં પૂર્વોક્ત ૧૪ વિદ્યા તથા ૪ ઉપવેદ મળી ૧૮ વિદ્યા છે.

વૈદિક શાસ્ત્રોના નિયમોને અનુસાર નારિતક મત મુમુક્ષુને ઉપયોગી નથી, તેથી તેઓ (વૈદિક લોક) નારિતક મત તથા યવન ભાષા આદિને વિદ્યા રૂપે સ્વીકાર કરતા નથી. તથાપિ મનુષ્યને આ સર્વ મત તથા તેમની વિદ્યા પણ જાણવાની આવશ્યકતા છે. સર્વને જાણનાર યોગ્ય રીતે કાર્ય કરી શકે છે, સાચા અને પવિત્ર ધર્મને પણ તે જ જાણી શકશે. શૂન્યવાદી (માધ્યમિક), ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી (યોગચાર), સાત્તાન્તિક, વૈભાગિક, તથા સૌગત, ચાર્વાક, દિગ્બર, આદિના અન્યોમાં કાઈ યુક્તિ નથી, તેમાં સર્વ અયોગ્ય વાત લખી છે એમ નથી. તેમના અન્યોમાં પણ યોગ્ય યુક્તિ તથા પવિત્ર ઇતિહાસ છે. પક્ષપાત

રહિત મનુષ્યને તે પણ લાભદાયક છે. જે કોઇ કહે કે અમારો કક્કો જ ખરો છે ખીલું સર્વ ખોટું છે, તે તેની આગળ એટલું જ કહેવાનું છે કે હાલ આપના કક્કાને પણ ખોટા કહેનાર બહુ છે. માટે કોઇ કોઇને ખોટા કહેવાથી તે ખોટા થતો નથી. પરન્તુ યુક્તિથી પ્રતિપાદન કરીને બતાવવું પડશે. પક્ષપાતને છોડી સારગ્રાહી યવામાં તત્પર રહેવું તે સત્પુ-રૂપોનો ધર્મ છે.

વિશેષ વેદ ૪ હોવા છતાં વેદત્રયી કહે છે. તે કારણથી કેટલાક લોક પહેલાં ત્રણ જ વેદ હતા, અથર્વ વેદ પછી બનાવ્યો છે, માટે વેદત્રયી કહે છે, એમ બતાવે છે. આ વાત બરાબર નથી. યજ્ઞમાં જે હોતાનું કર્મ છે તે ઋગ્વેદ વડે થાય છે. અધ્વર્યુનો પ્રયોગ યજુર્વેદથી થાય છે. અને ઉદ્ગાતાનો પ્રયોગ સામવેદથી થાય છે. બ્રહ્મા નામના ઋત્વિકૃને કરવાનું જે કર્મ છે તે પણ આ ત્રણ વેદની જ અન્તર્ભૂત છે. યજ્ઞમાં દેવતાની સ્તુતિ કરવી અને તેમનું આવાહન કરવું આદિ કાર્ય હોતાનું છે. યજ્ઞમાં આહુતિ આદિ અર્પણ કરવું તે અધ્વર્યુનું કર્મ છે. યજ્ઞમાં આવાહિત દેવતાઓને ગાયનથી સંતુષ્ટ કરવા તે ઉદગાતાનું કર્મ છે. અથર્વવેદનો યજ્ઞમાં ઉપયોગ નહીં હોવાથી વેદત્રયી કહ્યું છે. તેથી યજ્ઞ-પયોગી વેદ ત્રણ છે એ જ વેદત્રયીનો અર્થ થઈ શકે છે. અથર્વવેદ પહેલો નહોતો, પછીથી બનાવ્યો, માટે વેદત્રયી કહે છે, એમ કહેવું ઉચિત નથી. પરન્તુ યજ્ઞમાં અનુપયોગી હોવા છતાં પણ શાન્તિક, પૌષ્ટિક, આભિચારિક, આદિ કર્મનો પ્રતિપાદક હોવાથી અત્યન્ત વિલક્ષણ જ અથર્વવેદ છે.

જે પાદબદ્ધ અર્થાત્ પદ ૩૫ છે તેને ઋગ્વેદ કહે છે. યજુર્વેદ વિશેષે કરીને અનિ-યતાક્ષર પાદવાળો છે. જે મંત્રોને ઉચે સ્વરે ગાવામાં આવે છે તેમને સામવેદ કહે છે. અને જેમાં ઉપાસ્ય તથા ઉપાસનાનું વર્ણન છે, અને શાન્તિ, પુષ્ટિ, આદિ સંબંધી કર્મમાં જેનો વિશેષ ઉપયોગ છે, તેને અથર્વ વેદ કહે છે.

વેદની અપૌરૂષ્યતા.

વેદ અપૌરૂષ્ય (ઈશ્વરપ્રણીત) હોવાથી તેની શ્રેષ્ઠતા તથા વિશેષ પ્રામાણિકતા છે. ઋષિ લોકોએ જે ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણાદિકો બનાવ્યાં છે તે સર્વ પૌરૂષ્યેય ગ્રન્થ કહેવાય છે. ઈશ્વરે લખીને કોઇ પુસ્તક જીવોને આપ્યું નથી જેથી વેદને ઈશ્વરપ્રણીત કહેવાય. સંપૂર્ણ વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન ઈશ્વરથી ભિન્ન કાર્મમાં પણ હોવાનો મંભવ નથી. ઈશ્વરેચ્છાથી પ્રભાવશાલી સર્વશક્તિમાન બ્રહ્માજ્ઞના હૃદયમાં વેદનું જ્ઞાન પ્રથમ પ્રકટ થયું. અને તેમણે તે જ્ઞાનનો ઋષિ લોકોને ઉપદેશ કર્યો. ઋષિ લોકોએ તેમની પછી થનાર પ્રજા શુદ્ધિમાં ન્યૂન હોવાથી વેદને કષ્ટ નહીં કરી શકે એમ જાણી લખીને ગ્રન્થ બનાવ્યા. સાધારણ મનુષ્યોની શુદ્ધિનો વિષય થઈ શકે નહીં એવું ગંભીર જ્ઞાન વેદમાં છે. તે જ્ઞાન ઈશ્વર તર-ફથી જ મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી વેદને ઈશ્વરપ્રણીત કહે છે.

વેદવિભાગ.

ઈષ્ટપ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટપરિહારને માટે અઘૌકિક ઉપાય જે ગ્રન્થે બતાવ્યા છે તેનું નામ વેદ છે. તે વેદ મન્ત્ર તથા બ્રાહ્મણ ૩૫ છે.

જેનો જપ કરવાથી અથવા જેને લણી હોમ, પૂજા, આદિક કરવાથી દેવતા પ્રસન્ન થાય તેને મન્ત્ર કહે છે. અને અનુષ્ઠાનના ક્રમને યજ્ઞવલ્કર જે ભાગ છે તેને બ્રાહ્મણ કહે છે.

વેદની શાખા:—તેમાં ઋગ્વેદની ૨૧ શાખા છે. ૧. શાકલ, ૨. ખાન્ડલ, ૩. આશ્વલાયન, ૪. શાંક્ષીયન, ૫. માણ્ડુક, ૬. ઐતરેય, ૭. કૌષીતકી, ૮ શૈશરી, ઇત્યાદિક તેમનાં નામ છે. તેમાંની આજકાલ વિશેષ કરીને શાકલ શાખા જ મળે છે. શાંક્ષીયન, કૌષીતકી અને ઐતરેય એ ઋગ્વેદનાં બ્રાહ્મણ છે.

યજુર્વેદના શુક્લ અને કૃષ્ણ બેદથી બે પ્રકારના બેદ કલા છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની સંહિતાને તૈત્તિરીય સંહિતા કહે છે. અને શુક્લ યજુર્વેદની સંહિતાને વાજસનેયિ સંહિતા કહે છે. યજુર્વેદની ૧૦૦ શાખા છે. કોઈ સ્થાનમાં યજુર્વેદની ૮૬ શાખા કહેવામાં આવી છે, તે કૃષ્ણ યજુર્વેદ માત્રની છે. તે શાખાનાં નામ પણ માલમ પડતાં નથી. ચરક, આહવરક, કક, પ્રાચ્યકક, કાપિષ્ઠલ કક, ચારાયણીય, વારતન્તવીય, શ્વેતાશ્વતર, ઔષ્ઠમન્યવ, પાતા, ઐડિનેય, માનવ, વારાહ, દુંદુલ, છાગભેય, હારિદ્રવીય, શ્યામ, શ્યામાયણીય, તૈત્તિરીય, ઐષીય, ખાંડિક્ય, કાલેય, શાલ્યાયનીય, હિરણ્યકેશીય, ભારદ્વાજ્ય, આપસ્તંભીય, ઐઠેય, મેનિય, મૈત્રાયણીય, ઇત્યાદિક કૃષ્ણ યજુર્વેદની શાખા છે. અને કાણ્વ, માધ્વન્દિન, ભખાલ, શાપેય, સ્થાપાયનીય, કપોલ, આવટિક, પરમાવટિક, પારાશરીય, વૈજેય, વૈધેય, વૈનતેય, વૈજ્ઞવ, શુધેય, પૌણ્ડવત્સ—એ ૧૫ શાખા શુક્લ યજુર્વેદની છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની ૮૬ શાખા ગણીએ તો યજુર્વેદની ૧૦૧ શાખા મળે છે. કોઈ જગ્યાએ યજુર્વેદની ૧૦૯ શાખા પણ કહી છે. શાખાની સંખ્યાનો નિર્ણય કરવાને અનેક પ્રકારના લેખ ભેટાં તેનો નિર્ણય બરાબર થઈ શકતો નથી. કૃષ્ણ યજુર્વેદનું તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ છે, અને શુક્લ યજુર્વેદનું શતપથ બ્રાહ્મણ છે. સામવેદના પૂર્વાર્ચિક અને ઉત્તરાર્ચિક એવા બે બેદ છે. તેની ૧૦૦૦ શાખા હતી. તે રાણાયનીય, સાત્યલુગ્ન, કાલાપ, મહાકાલાપ, લાંગલિક, શાર્દ્દલીય, કૌથુમ, ઇત્યાદિક છે. કૌથુમ શાખાના આસુરાયણ, વાતાયન, પ્રાંજલીય, વૈનધૃત, પ્રાચીનયોગ્ય, તેજ્ય—એ ૭ બેદ છે. તાણ્ડ્ય મહાબ્રાહ્મણ, પ્વિંશ, સામવિધાન, મન્ત્રબ્રાહ્મણ, આર્ષેય, દેવતાબ્યાય, વંશ અને સંહિતોપનિષદ્બ્રાહ્મણ—એ આઠ બ્રાહ્મણ સામવેદનાં છે. એ સર્વનું સાધારણ નામ છાન્દોગ્ય બ્રાહ્મણ છે. એ આજકાલ મળી શકે છે. અને અથર્વ વેદની નવ શાખા છે. કોઈ સ્થાનમાં ૫૦ પણ કહી છે. તે પિપ્પલાદ, શૌનકીય, દામોદ, તોત્તાયન, ભલ્લપાલાશ, કુન્ભ, દેવદર્શી, ચરણ, ભયલ—એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અને અથર્વ વેદના બ્રાહ્મણનું નામ ગોપથ બ્રાહ્મણ છે.

ઉપવેદ.

ચાર વેદના ચાર ઉપવેદ પણ છે. ઋગ્વેદના ઉપવેદને આયુર્વેદ કહે છે. આયુર્વેદનાં સ્ત્ર, શારીર, ઐન્દ્રિય, ચિકિત્સા, નિદાન, વિમાન, ક્રદ્ધ, તથા સિદ્ધિ—એ આઠ સ્થાન છે. બ્રહ્મા, પ્રજાપતિ, અશ્વિનીકુમાર, ધન્વન્તરી, ઇન્દ્ર, ભરદ્વાજ, અત્રેય, તથા અગ્નિવેદ, આદિએ આયુર્વેદ બનાવ્યો છે. ચરક ઋષિએ તેનો સંક્ષેપ કર્યો છે. સુશ્રુત, વાગ્ભટ, આદિએ પણ આયુર્વેદના ગ્રન્થ રચ્યા છે. કામશાસ્ત્ર પણ આયુર્વેદની અન્તર્ગત છે એવો

મત છે, કારણ સુશ્રૂતે વાજકરણ્ય નામના કામશાસ્ત્રના ભેદનું વિધાન કર્યું છે. તથાપિ કામ-
શાસ્ત્રનો સંપૂર્ણ ભાગ આયુર્વેદની અન્તર્ગત નથી. કામશાસ્ત્રમાં કહેલી રીતિથી વિષયનો
ભોગ કરવાથી પણ દુઃખ જ પરિણામ આવવાથી વિષયોમાંથી વિરક્ત થવું તે કામશાસ્ત્રનું
પ્રયોજન છે. રોગનું કારણ તથા રોગની નિવૃત્તિના સાધનનું જ્ઞાન વગેરે આયુર્વેદનું પ્રયોજન છે.
તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા ક્રમે મનુષ્ય વર્તે તે તેને પૂર્ણ આયુ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તેનું નામ
આયુર્વેદ છે. વળી રોગ આદિની સ્થિતિ તથા રોગીની આકૃતિ વગેરે જોઈને તેનું આયુ
હવે કેટલું બાકી છે તેનો ખતો લાગી જાય છે. તેથી પણ તેનું નામ આયુર્વેદ છે. 'રોગનું
કારણ, ચિકિત્સા, આદિનું વિસ્તારથી જેમાં નિરૂપણ કર્યું હોય તેને આયુર્વેદ અથવા વૈદ-
શાસ્ત્ર કહે છે. અને વૈદ્યકતા પણ ચાર ભેદ છે-૧. મનુષ્યવૈદ્યક-એ ડાકય, તૈલ, ચૂર્ણ, લેહ,
ધૂત, રસાયન, વમન, વિરેચન, ઇત્યાદિ રૂપ છે, ૨. ગાન્ધર્વ વૈદ્યક-એ અર્ધનારીશ્વરદિ
માત્રા ભેદ રૂપ છે, ૩. દેવવૈદ્યક-એ રમ, ગન્ધક, પાપાણાદિ વડે થાય છે, અને ૪. રાક્ષસ
વૈદ્યક-એ શસ્ત્રવૈદ્યક, અગ્નિક્ષેપ, રક્તમોક્ષણ, ધૂમપાન, અરિતશોધન (પીચકારી)
આદિ રૂપ છે.

યજુર્વેદના ઉપવેદને ધનુર્વેદ કહે છે, જેમાં યુદ્ધ કરવાની રીતિ તથા શસ્ત્ર, અસ્ત્ર,
આદિની રચનાની વિધિ બતાવી છે. અને તે ઘ્ન્યા, પ્રજાપતિ, આદિ ક્રમથી પ્રાપ્ત હોઈ
વિશ્વામિત્ર ઋષિએ બતાવ્યો છે. તેના ચાર પાદ છે:-પહેલા પાદનું નામ દીક્ષાપાદ છે. તેમાં
ધનુર્વનું લક્ષણ તથા અધિકારી તથા દીક્ષા આદિનું નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં ધનુ- શબ્દ
સાધારણ રીતે આપનો વાચક છે. જ્યાં ચાર પ્રકારનાં આયુષોનું નામ ધનુઃ કહેવામાં આવે
છે. મુક્ત, અમુક્ત, મુક્તામુક્ત, અને યન્ત્રમુક્ત એ ચાર પ્રકારનાં શસ્ત્ર હોય છે. (શસ્ત્રોનો)
વિશેષ ભેદ રાજનીતિ પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે. ચક્રાદિને મુક્ત કહે છે. તલવાર આદિને
અમુક્ત કહે છે. મુક્તામુક્ત શબ્દનો અવાન્તર ભેદ છે. યન્ત્રમુક્ત શરણિક છે. મુક્તને અસ્ત્ર
કહે છે. અમુક્તને શસ્ત્ર કહે છે. પાશુપત, વૈષ્ણવ, વ્યાહ, પ્રાજ્ઞપત્ય, આગ્નેય, આદિ
ભેદથી અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર હોય છે. અસ્ત્રોનો પ્રયોગ સિદ્ધ કરેલા મત્રો સહિત હોવાથી
તેમની વિશક્ષણ શકિત હોય છે. ખીજા પાદમાં શસ્ત્રવિશેષ તથા આચાર્યને પણ લક્ષણ
પૂર્વક ગ્રહણ કરવાની રીતિ કહેવામાં આવી છે. અને ત્રીજા પાદમાં શુરસપ્રદાયથી સિદ્ધ
શસ્ત્રવિશેષનો વારવાર અભ્યાસ, તથા મન્ત્ર દ્વારા દેવતાઓની સિદ્ધિ કરવી, આદિનું નિરૂ-
પણ કરવામાં આવ્યું છે. તેવી રીતે ચતુર્થ પાદમાં દેવતાનું અર્ચન તથા અભ્યાસ આદિ વડે
સિદ્ધ અસ્ત્રવિશેષોના પ્રયોગોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ધ્વજિથોના સ્વધર્મના આચરણ
રૂપ યુદ્ધ કરવું, તથા દુષ્ટ, શત્રુ, ચોર, આદિથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું તે ધનુર્વિદ્યનું
પ્રયોજન છે.

તેવી રીતે ગાન્ધર્વવેદ સામવેદનો ઉપવેદ છે. જેમાં ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્વરિત
આદિક ધર્મ યુક્ત સ્વર જે વીણા અથવા કણ્ઠમાંથી નિકળે છે અને તાલસહિત છે અને
જેમાં ગાયનનું જ્ઞાન હોય છે તેને ગાન્ધર્વવેદ કહે છે. તેનું ભરતે પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમાં
નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, આદિ અનેક પદાર્થ પ્રતિપાદન કર્યા છે. દેવતાનું આરાધન તથા નિર્વિ-
ક્ષેપ સમાધિ આદિની સિદ્ધિ એ ગાન્ધર્વ વેદનું પ્રયોજન છે.

નીતિશાસ્ત્ર અથર્વવેદનો ઉપવેદ છે કેટલાક તન્ત્રશાસ્ત્રને પણ અથર્વવેદનો જ ઉપવેદ કહે છે ।

ऋગ્વજ્ઞુ સામ ચાથર્વા વેદા આયુર્વેદનુ ક્રમાત્ ।

गान्धर्वश्चैव तन्त्राणि उपवेदा प्रकीर्तिताः ॥ ७. नी. अ. ४-२६७ ॥

અર્થ —ઋક, યજુ, સામ અને અથર્વ એ ચાર વેદ છે અને આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાન્ધર્વવેદ, અને તન્ત્ર એ ચાર ક્રમે ઋવેદાદિ વેદોના ઉપવેદ છે એમ કહે છે આનુ શુકાચાર્ય લખે છે અથર્વવેદના કેટલાક સ્થાનનો વિચાર કરતા તે તાન્ત્રિક પ્રયોગ સાથે મગબર મંત્ર છે તેના પ્રયોગોનો કાર્ત્ત્વ લેખ તન્ત્રમા છે અને કાર્ત્ત્વ વેદમા છે એટલો બેદ છે તેથી તન્ત્ર પણ અથર્વવેદનો ઉપવેદ હોવાનો સબબ છે

તન્ત્ર પ્રન્થો—૧ શાનાર્ણવતન્ત્ર, ૨ કુલાર્ણવતન્ત્ર, ૩ ત્રિપુરાસાગ સમુચ્ચય, ૪ કુચિમાર તન્ત્ર, ૫ કુલચૂડમણિ તન્ત્ર, ૬ અયોરી તન્ત્ર, ૭ આસુરી મ્ત્ર, ૮ ગૌરીકાગ ચનિકા તન્ત્ર, ૯ આશ્વર્યયોગમાલા તન્ત્ર, ૧૦ મુષ્ટમાલતન્ત્ર, ૧૧ ગૌતમીય તન્ત્ર, ૧૨ તારા તન્ત્ર, ૧૩ કાલીતન્ત્ર, ૧૪ તન્ત્રસાગ, ૧૫ યોગિની તન્ત્ર, ૧૬ બૈરવી તન્ત્ર-છલાદિ અનેક છે.

નીતિશાસ્ત્ર પણ બહુ પ્રકારનું છે—નીતિશાસ્ત્ર, અશ્વશાસ્ત્ર, ગજશાસ્ત્ર, શિવપરાશ્ત્ર, સૂપકાર શાસ્ત્ર તથા ૬૪ કલા આદિ છે

ચોરેક કલા

આ ચોરેક કલા શૈવ આગમમા બતાવવામા આવેલી છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

- ૧ ગીતમ્—તાન, રાગ, સ્વગ્ના જ્ઞાન સહિત ગાયન
- ૨ વાદ્યમ્—વીણા, આનન્દ (bhava), ડોલ, વાસળી, ઝાઝર, આદિ નાના પ્રકારના વાગ્ગ વગાડવાની કલા
- ૩ નૃત્યમ્—અંગવિક્ષેપ અર્થાત્ નૃલકારી (નાચવુ તે)
- ૪ નાટ્યમ્—નાન્દ આદિની અભિનય કલા-હારભાવ આદિ યુક્ત નાચવિશેષ.
- ૫ આલેચ્યમ્—ચિત્ર ગઢવાની તથા પુસ્તક લખવાની કલા
- ૬ વિશેષઋચ્છેદ્યમ્—કેસરાદિ વડે શરીર તથા સ્તન આદિમા મત્સ્ય વગેરે આમરની રચના કરવી તથા તિલક આદિની રચના કરવી તે
- ૭ તપ્તુલકુસુમવલિવિકારા—પુષ્પ તથા તપ્તુલ આદિ વડે પૂજના પ્રકાર તથા નૈવેદ્યાદિની રચના

૮ પુષ્પાસ્તરણમ્—પુષ્પાદિ વડે શય્યા આદિની રચના કરવી તે

૯ દક્ષવચસનાહ્નરાગા—દાંત, વસ્ત્ર, શરીર, છલાદિની રચના તે

૧૦ મણિમૂર્તિકાકર્મ—પાષ્ટકાદિની સભા તુલ્ય મણિ વડે પૃથિવીની રચના કરવી તે આ પ્રમાણે કરવાથી સ્થવ જન રૂપે અને જન સ્થવ રૂપે પ્રતીત થાય છે ‘ પાષ્ટકવાદિસભા તુલ્ય મણિભૂરચનાકના ’ એમ આગમમા કહ્યું છે

૧૧. શયનરચના—મંચક (ખાટલો) આદિ નિર્માણ કરવાનું યાત્ર.

૧૨. સ્વદક્ષાચમ્—જલતરંગનું વાળું વગાડવું તે, તથા જલમાં યાત્રા કરવી, તરવું આદિ, તથા જલને સ્તંભન કરવું અને પછી તેની અંદર રહેવું તે. (દક્ષિણમાં ઢાંચ દેશમાં પૌષ મહિતામાં કોઈ વિશેષ વ્રતના કાલમાં સ્ત્રીઓ પાછલી રાત્રિમાં તલાવ અથવા નદીમાં જઈ મળીને હાથ વડે જલમાં ખમ્બે છે તથા ગાય છે તે જલતરંગથી બિન્ન રીતિ છે.) અને જલનું સ્તંભન કરીને તેમાં રહેવાથી જલ તેને બાધા કરી રાકતું નથી. “ જલસ્તંભો જલે યાત્રં જલચાર્યં ચ તત્કલા ”—જલને સ્તંભન કરવું, જલમાં યાત્રા કરવી, તથા જલમાં વાળું વગાડવું તે કલા છે—એમ આગમમાં કહ્યું છે. આ વાળને અનુસાર હાલનું જલતરંગનું વાળું છે. અને જલમાં યાત્રા કરવાનું યાન નૌકા તથા જહાજ (વહાણ) આદિ બનાવવું તે પણ જલયાન શબ્દથી સમજવું.

૧૩. અદ્ભુતવર્ચનવેદિતા—બાહ્યગરની વિદ્યા.

૧૪. માલામૈથનકલ્પઃ—પુષ્પોના દ્વાર વગેરે બનાવવા.

૧૫. ક્ષેત્રરાપીડયોજના—પુષ્પ તથા જરી આદિ યુક્ત શાલાયમાન કરીને વિચિત્ર રીતની ટોપી અથવા પાઘડી બનાવવી તે.

૧૬. નેપથ્યયોગઃ—વસ્ત્રાદિ પહેરીને તથા નાના પ્રકારની મણકાક્રિયા વડે શરીરને અલંકૃત કરવું તે.

૧૭. કર્ણપદ્મમંગાઃ—અન્નાદિ વડે કર્ણ તથા સ્તનાદિમાં પત્રના ખંડની માફક વિચિત્ર લેખ કરવો તે. (અને પૂર્વ કાલમાં સ્ત્રીઓ શાલા માનતી હતી.)

૧૮. ગંધયુક્તિઃ—અતર, પટવાસ (વસ્ત્રને સુગંધીવાળું કરવું તે), ચૂર્ણ, આદિ બનાવવાની યુક્તિ.

૧૯. મૂવળયોજનમ્—નાના પ્રકારનાં ભૂપણ બનાવવાની યુક્તિ, ગર્ભક, લલામક, બાલપાથ, પારિપથ, હંસતિલક, દરક, ચૂડામણ, ચૂડિકા અને લંબન એ આભૂષણ શિરનાં છે. ૧. કર્ણભરણ, ૨ મુક્તાકંટક, ૩ દ્વિરાજિક, ૪. ત્રિરાજિક, ૫. સ્વર્ણમધ્ય, ૬. વજ્રગર્ભ, ૭. ભૂરિમણ્ડલ, ૮. કુંતલ, ૯. કર્ણપૂર (કર્ણિકા), ૧૦. કુંખલ, ૧૧. કર્ણ-દુ-એ અગિયાર ભૂષણ કર્ણનાં છે. લલાટિકા, પત્રસ્થામા, એ લલાટનાં ભૂષણ છે. ૧. લલનિતક, ૨. પ્રાંચિકા, ૩ ઉરઃશ્ચન્દ્રિકા, ૪. મુક્તાવલી, ૫. દેવચન્દ્ર, ૬. ગુચ્છ, ૭. સુચાર્ધ, ૮. ગોસ્તન, ૯. અર્ધદાર, ૧૦. માનવક, ૧૧. એકાવલી, ૧૨. નયન માલા, ૧૩. સરિકા, ૧૪. વજ્રકંઠિકા—એ ૧૪ ગણામાં પહેરવાનાં ભૂષણ છે. પદક અને બન્ધુક એ બે ઉર (છાતી)નાં ભૂષણ છે. ૧. કેયૂર, ૨. અંગદ, ૩. પંચકા, ૪. કટક, ૫. વલ્લય, અને ૬. કંકણ—એ ૭ હાથનાં ભૂષણ છે. ૧. દ્વિહીરક, ૨. વજ્ર, ૩. રવિ, ૪. મણ્ડલ, ૫. નન્ધાવર્ત, ૬. નવરતન, ૭. વજ્રવેષિત, ૮. વિહીરક, ૯. શુક્તિમુદ્રિકા, ૧૦. અંગુલિ-મુદ્રિકા, ૧૧. સુદ્રામુદ્રિકા—એ સર્વ આંગળીઓનાં ભૂષણ છે. કાગ્ની, મેખલા, રસના, કલાપ, જલ, અને શૃષ્ણ એ કટિનાં ભૂષણ છે. પાદચૂક, પાદકંટક, પાદપદ્મકિરિણી, પાદકણક, મુદ્રિકા એ પગનાં ભૂષણ છે. બીજાં પણ અનેક ભૂષણ છે. અને તેને બનાવવાની કલાને ભૂષણયોજન કહે છે.

૨૦. **સ્વજ્ઞાલમ્**—માટી આદિને સુવર્ણ રૂપે બતાવવું વગેરે ખેલ-મદુના ખેલ. તેના ઇન્દ્રજાલ, માયાજાલ, મન્નજાલ, આદિ જોદ છે.

૨૧. **કૌંચુમારયોગાઃ**—કુંચુમારપિકથિતાઃ કૌચુમારકલાત્ર તુ । ધારણં મૂર્ચિવેષાણાં પટૂનામપિ મોહનમ્ ॥ સમર્થ મનુષ્યને પણ મોહિત કરનાર નાના પ્રકારના વેષો ધારણ કરવા તેને કુચુમારકલા કહે છે. કુચુમાર ઋષિએ તેને બનાવી છે. તે બહુરૂપી થવાની કલા છે.

૨૨. **હસ્તલાઘવમ્**—આણુદિને શીઘ્ર ચક્ષાવવાં તથા પોતાના હાથમાં રાખેલી વસ્તુને તરત છુપાવવી આદિનું જ્ઞાન.

૨૩. **ચિત્રશાકાપૂપમકવિકારક્રિયા**—નાના પ્રકારનાં શાક, પૂડા, આદિ ખાવાના પદાર્થો બનાવવાની ક્રિયા (પાકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન).

૨૪. **પાનકરસાદિયોજનમ્**—પીવા યોગ્ય આસવ, સરખત, આદિ, તથા નાના પ્રકારનું અથાણું, મુરખ્ખો, આદિ બનાવવાનું જ્ઞાન.

૨૫. **સૂચોઘાપકર્મ**—નાના પ્રકારનાં વસ્ત્ર શીવવાની કલા.

૨૬. **સૂત્રક્રીડા**—કારિગરીથી ટોરી વડે પુતળી આદિને ચલાવવાની કલા.

૨૭. **ઘોણાહમચવાચાનિ**—વીણા આદિ વાજનું બનાવવાનું જ્ઞાન.

મહેલિકાપ્રતિમાલા—દૂટ વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન. જેમકે—

વૃક્ષાગ્રવાસી ન ચ પક્ષિરાજસ્ત્રિનેત્રપારી ન ચ શૂલપાણિઃ ।

ત્વગ્વહ્નધારી ન ચ સિદ્ધયોગી જલં ચ વિભ્રન્ન ઘટો ન મેઘઃ ॥

સુમા૦ ૨૦ મા૦ પ્ર૦ મહેલિ. ૩૩ ॥

અર્થઃ—જે વૃક્ષના અગ્ર ભાગમાં રહે છે છતાં જે પક્ષિરાજ નથી, અને ત્રણ નેત્ર વાળું હોવા છતાં મહાદેવ પણ નથી, વળી ત્વચા રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરેલું હોવા છતાં કોઈ સિદ્ધ યોગી પણ નથી, અને બીતરમાં જળને ધારણ કરે છે છતાં જે ઘટ કે મેઘ પણ નથી તેવું કાણુ છે ? અર્થાત નારિયેલ છે. આ પ્રહેલિકાનું દષ્ટાન્ત છે.

૨૮. **પ્રતિમાલા**—નાના પ્રકારની પ્રતિમા બનાવવાની કલા—જાયાને જોધને તેવું ચિત્ર કાઢવું તે પણ તેની અંદર છે.

દુવેચનયોગાઃ—જે વાક્યોનો અર્થ સર્વ સાધારણ લોક ન જાણી શકે એવી વાણીનો અર્થ સમજવાનું જ્ઞાન.

પુસ્તકલાચનમ્—પુસ્તકો શીઘ્ર વાંચવાં, તથા દૂર બેસીને લખનારના હાથને હાથતો જોઈ લખેલા અક્ષરો વાંચવા, તથા લુપ્ત થયેલા અક્ષરોને જોડી વાંચવું વગેરે.

નાટકાલ્પાયિકાદર્શનમ્—શકુન્તલા આદિનાં નાટક જેવાં નાટકની રચના કરવી તથા આખ્યાયિકાની રચના કરવી તે.

૩૩. **કાવ્યસમસ્યાપૂરણમ્**—શ્લોકોના પાદને પૂર્ણ કરવા તેવું નામ સમસ્યાપૂરણુ છે. જેમ “શ્મશ્ચન્દ્રં નમસ્થલ” મ્ આ શ્લોકનો એક પાદ કોઈ બોલ્યો, તો ખીજ

विद्वान्ने ओ, श्लोकेना आङीना त्रयु पाद ज्ञानावी श्लोके पूर्युं इरवो न्नेधमे. नहिंते तेने पराज्य थयो कहेवाय. ओ पादपूर्ति नीये प्रभाये छे:—

दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा ।

दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्थलम् ॥ सु०र० भा० चि० प्र० श्लो० १० ॥

अर्थ:—लजवान्ना हाथेना भार भावाथी नेनुं मन व्याकूल थयेलु छे ओवा याणूर नामना मल्ले आकाराने सो यन्द्रमा युक्त दीडुं. हवे ओ श्लोकेनी पूर्ति थर. आ कवि दोडानी विद्वत्तानी परीक्षाने माटे सलामां विनोद रूपे थया इरे छे.

३४. पट्टिकावेत्रवाणविकल्पाः—पशुओनु साज अनाववु, वेत्र आदि वडे युद्धमां उपयोगी भाषु अनाववां, आदि ज्ञान.

३५. तर्कुं कर्म—यरभा वडे सुतर डंतवुं तथा नाना प्रकारनां वस्त्र अनाववां ते.

३६. तक्षणम्—लाड्डानी नाना प्रकारनी सामग्री तथा इतंभ आदि अनाववुं, तेनुं ज्ञान.

३७. वास्तुविद्या—गृह, मंदिर, आदि अनाववुं तेनी विद्या.

३८. रूप्यरत्नपरीक्षा—सुवर्ण, चांदी, रत्न, आदिनी परीक्षा.

३९. घातुवादः—त्रांशु आदिमांथी सुवर्ण अनाववुं ते.

४०. मणिरागहानम्—मणिना रंगने उज्ज्वल इरवो अर्थात् तेने शाशुमन्थिदानी उज्जो अनाववो, तथा भोती आदिने घोधने उज्जुं अनाववुं धत्यादि.

४१. आकरज्ञानम्—सुवर्ण तथा रत्नादिनी भाषु ने देशमां होय, तेनी भूमिनी परीक्षा.

४२. वृक्षायुर्वेद्योगः—वृक्षोनी रक्षा तथा वृक्षोमां इक्षम लगाववी, त्रिकित्सा, आतर, आदिनु ज्ञान, तथा उधर्य वगेरेथी अनाववुं, तथा नाना इणवाणाने भोटा इणवाणां इरवां प्रसादिक ज्ञान.

४३. मेघकुक्कुटलावकयुद्धविधिः—त्रेडा, कुड्डा, अने लावक (तेतर) आदि प्राणुने परस्पर लढाववा ते.

४४. शुक्रसारिकाप्रलापनम्—योपट, सारिका (भेना), आदि पक्षीने उत्तम भोली शिषवनी ते.

४५. उत्सादनम्—मन्त्रो वडे अनुने देशमाथी उव्यादन कराववाना विधि (नसाडवानी विधि). डोड लोके देहमा मर्दन करवुं तेने उत्सादनकला कहे छे. " उत्सादनकला शत्रोर्मित्रेकच्चाटनाविधि. । उद्धतेन शरीरस्य संस्कारमपरे जगुः ॥

४६. केशमार्जनकौशलम्—केशने साइ इरवा तथा गुंथवां आदि ज्ञान.

४७. अक्षरमुष्टिकाग्रयनम्—डोड लीडीमांथी लुडुं थयेला अक्षरने कहेवो, तथा भीजनी भूमीमां गभेवी वस्तुने कहेनी प्रसादि ज्ञान.

४८. स्लेच्छतर्कविकल्पः—श्लेच्छ लोपांमां अनाववानु ज्ञान तथा तेना शास्त्रनुं ज्ञान.

४९. देशभारण्यज्ञानम्—ततद् देशनी लापा अनाववानु ज्ञान.

૫૦ પુષ્પશકટિકાનિમિત્તજ્ઞાનમ્—નાના પ્રકારના નિમિત્તો દેખીને સત્ તથા અસત ફલ જાણવું તે

૫૧ યન્ત્રમાતૃકા—પૂજની સામગ્રી તૈયાર કરવાનું જ્ઞાન દેવી દેવતાના નાના પ્રકારના યન્ત્રાદિક બનાવવાનું જ્ઞાન તથા આસન મુદ્રા આદિ વડે દેવતાને પ્રસન્ન કરવાનું જ્ઞાન

૫૨ ધરણમાતૃકા—નાના પ્રકારની ભાષા નિર્માણ કરવા, તથા વેધન કરવાને કહ્યું હીંગ આદિનું પણ વેધન કરવાની યુક્તિ આ ક્રાને “અસવાચ્યમાતૃકા” પણ કહે છે

૫૩ માનસીકાવ્યક્રિયા—આકાશ તથા મુખમુદ્રા આદિ વડે બીજાના ચિત્તને જાણવું તે

૫૪ અભિધાનકોશકલા—૫૬ પ્રકારના કોશનું તથા શબ્દોના અર્થનું જ્ઞાન

૫૫ છદ્ધોજ્ઞાનકલા—નાના પ્રકારના છદ્ધનું જ્ઞાન

૫૬ ક્રિયાવિકલ્પા—નાના પ્રકારના ઉપાયોથી એક વસ્તુ તૈયાર કરવા તથા એક ક્રિયા વડે અનેક વસ્તુ તૈયાર કરવી ઇલાદિ જ્ઞાન

૫૭ હલિતકયાગા—વચન—બીજાને છન વગેરે કરવાની યુક્તિ પણ એક ક્રા છે.

૫૮ વલ્લગોપનાનિ—ર, ઉન, રેશમ આદિના વસ્ત્રને કીડા ખાય નહી તથા રંગ અગડે નહી તથા જીર્ણ થાય નહી તેવી રીતે તેની રક્ષા કરવાનો ઉપાય, તથા રના વસ્ત્રને પટવસ્ત્રની માફક (રેશમ જેવું) બનાવવાની ક્રિયા વગેરે (પટ્ટ-રેશમ)

૫૯ દ્યૂતકલા—જુગાર આદિ ખેલવાની કળા

૬૦ આકર્ષકોઢા—દૂર પડેલી વસ્તુને આપણી પામે ખેચી લાવીને જે ખેલ થાય છે તેને આકર્ષકોઢા કહે છે

૬૧ વાલક્રીડા—દડો આદિ વડે નાના પ્રકારના ખેલ

૬૨ વૈનાયિકવિદ્યાજ્ઞાનમ્—ભૂતાદિના મત્રનું સાધન કરવું તે

૬૩ વૈજયિકીવિદ્યાજ્ઞાનમ્—વાદમા બીજા ઉપર જય મેળવવાનો ઉપાય

૬૪ વૈતાલિકવિદ્યાજ્ઞાનમ્—સિદ્ધિને માટે વેતાલ આદિની ઉપાસના કરવી તે.
“વૈનાયકી કલા મૂતચેદાદેર્મન્રસાધનમ્ ॥” તથા “કલા વૈજયિકી યત્ર ધર્વાદૌ જાયતે જય । વૈતાલિકીકલાસિદ્ધયે વૈતાલાદેરુપાસનમ્ ॥” એવું આશમમા કહ્યું છે

૬૫ શુક્રાચાર્યે કનાવિદ્યાના નામ કષ્ટક લિખ પણુ કલા છે —

૧ ધામા છુપેના શલ્યને બહાર નાઠવાની તથા નસોને બાધવાની કલા

૨ પાવાણુ તથા ધાતુને પિગળાવવી તથા ધાતુની અમ્મ બનાવવી

૩ દમુ(શેરડી)માથી ગોળ, સાકર, ખાડ, ઇત્યાદિ બનાવવાની ક્રા

૪ ધાતુ તથા ઔષધિનો સયોગ કરવાની ક્રિયાની ક્રા, તથા ઔષધિમાથી ક્ષાર નાઠવાની ક્રિયા

૫ મગેલી (મિશ્રિત) ધાતુમાથી ધાતુને જૂદી કરવાની ક્રા

૬. મધ્યયુદ્ધની કલા.
 ૭. નિશ્ચિત સ્થાનમાં શસ્ત્રાદિને ફેંકવાની કલા.
 ૮. વાગ્વના સંકેતથી વ્યૂહરચના કરવી, તથા રથ, અશ્વ, આદિનો મેળ કરીને યુદ્ધ કરવાના કલા.

૯. હાથી, ઘોડા, આદિની સ્વારી તથા રથાદિને ચલાવવાની કલા.

૧૦. ઘડીઆળ આદિ અનેક યન્ત્ર બનાવવાની કલા.

૧૧. હીન, મધ્યમ, આદિ રંગનો યોગ કરીને રંગવાની કલા.

૧૨. જલ, વાયુ, અને અગ્નિનો નિરોધ કરવાની તથા સંયોગ કરવાની કલા.

૧૩. મૂતરની દોરી બનાવવાની કલા.

૧૪. આમકું વગેરેને કોમલ બનાવવાની કલા.

૨૫. ગાય દોહવાની, તથા વસોવવાની કલા.

૧૬. વાસણુને માંજી સાફ કરવાની કલા.

૧૭. વસ્ત્ર ધોવાની અને વાળ કાપવાની કલા.

૧૮. તલ આદિમાંથી તેલ કાઢવાના જ્ઞાનની કલા.

૧૯. હળ ચલાવવું તથા વૃક્ષો ઉપર ચઢવાની કલા.

૨૦. સ્વામીના મનને અનુકૂલ સેવા કરવાનું જ્ઞાન.

૨૧. વાંસ આદિમાંથી પાત્ર બનાવવાનું જ્ઞાન.

૨૨. કાચનાં પાત્ર બનાવવાનું જ્ઞાન.

૨૩. યન્ત્ર આદિ દ્વારા કુવામાંથી જલ કાઢવાનું તથા જલ સીંચવાનું જ્ઞાન.

૨૪. અપરાધીને દંડ દેવાનું જ્ઞાન.

૨૫. પાનની રક્ષા, પાનને પાકવા ન દેવાં તથા સુકાવા ન દેવાં એવી રીતની રક્ષા કરવી, તથા પાક સોપારીને સુકાયા વિના માણીમાં નાંખીને તેમાં રાખી રક્ષા કરવી, ઈત્યાદિ જ્ઞાન.

૨૬. બજાવવાની કલા.

આ સર્વ ધનુર્વેદ તથા ગાન્ધર્વવેદ આદિમાં અન્તર્ભૂત હોવાથી બીજનું સ્થાનમાં તેમને કહેવામાં આવી નથી. અને કેટલેક ઠેકાણે નકલી મણિ આદિ બનાવવું વગેરે કલા કહી છે. આ પણ ધાતુવાદની અન્તર્ભૂત છે. લલિતચિકિત્સા (લલિતવિકલ્પ) નામની કલા નાટ્યની અન્તર્ભૂત છે. આગમમાં દેવભાષાને કલામાં ગણી છે, ત્યારે શુક્રાચાર્યે તેને ૩૨ વિદ્યામાંની એક કહી છે. તે સર્વમાંથી કેટલીકનું આ લોક સંબન્ધી અને કેટલીકનું પરલોક સંબન્ધી પણ પ્રયોગન છે.

આ સર્વ શાસ્ત્રોને અનેક ઋષિઓએ બનાવ્યાં છે.

સાંખ્યશાસ્ત્ર ભગવાન્ કૃષિવ ઋષિએ બનાવ્યું છે. પ્રકૃતિ પુરૂષનું વિશેષજ્ઞાન સાંખ્ય-શાસ્ત્રનું પ્રયોગન છે.

યોગશાસ્ત્ર ભગવાન્ પદ્મવત્સિ ઋષિએ બનાવ્યું છે. વિજ્ઞાતીય વૃત્તિના નિરોધ દ્વારા નિદિધાસનની સિદ્ધિ યોગશાસ્ત્રનું પ્રયોગન છે.

ન્યાયશાસ્ત્ર ગૌતમ ઋષિએ બનાવ્યું છે, પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાન્ત, સિદ્ધાન્ત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય, વાદ, જલ્પ, વિતપ્તા, હેત્વાભાસ, હલ, વ્યતિ, નિગ્રહ-સ્થાન-એ સોળ' પદાર્થનું' નામ, લક્ષણ અને પરીક્ષા વડે તત્ત્વજ્ઞાન તેનું પ્રયોજન છે.

વેદોપિત્ત શાસ્ત્ર કણ્વાદ ઋષિએ બનાવ્યું છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય-એછ ભાવપદાર્થનું તથા અભાવ રૂપ સમમ પદાર્થનું સાધર્મ્ય તથા વેધર્મ્ય દ્વારા પ્રતિપાદન કરવું એ તેનું પ્રયોજન છે. આ પણ ન્યાય નામથી કહેવાય છે.

મીમાંસા બે પ્રકારની છે —કર્મમીમાંસા અને શારીરક મીમાંસા. તેમને પૂર્વમીમાંસા તથા ઉત્તરમીમાંસા પણ કહે છે. પૂર્વમીમાંસા બનાવનાર જૈમિનિ ઋષિ છે, અને ધર્મનું જ્ઞાન તેનું પ્રયોજન છે.

ઉત્તરમીમાંસા મહર્ષિ વ્યાસજીએ બનાવ્યું છે. જીવંબ્રહ્મનું એકત્વજ્ઞાન તેનું પ્રયોજન છે.

સ્મૃતિ તથા ઉપસ્મૃતિ બનાવનાર તરીકે વિશેષ કરીને ૧. મનુ, ૨ અંગિરા, ૩. વ્યાસ, ૪. ગૌતમ, ૫. અત્રિ, ૬. ઉશના, ૭. યમ, ૮. વસિષ્ઠ, ૯. દક્ષ, ૧૦. સંવત્, ૧૧. શાતાતપ, ૧૨. પરાશર, ૧૩. વિષ્ણુ, ૧૪. આપસ્તબ, ૧૫. હારીત, ૧૬. શંખ, ૧૭. કાત્યાયન, ૧૮. ભૃગુ, ૧૯. પ્રચેતા, ૨૦ નારદ, ૨૧. યાગવલ્ક્ય, ૨૨. યોધાયન, ૨૩. પિતામહ, ૨૪. સુમન્તુ, ૨૫. કસ્યપ, ૨૬. બયુ, ૨૭. પૈડીનસી, ૨૮. વ્યાધ, ૨૯. સત્યવત, ૩૦. ભરદ્વાજ, ૩૧. ગાર્ગ્ય, ૩૨. કાષ્ઠાંજિનિ, ૩૩. જાપ્પાલિ, ૩૪. જમદગ્નિ, ૩૫. લોગાક્ષિ, ૩૬. ષક્ષગર્ભ, ૩૭. નચિકેતા, ૩૮. સ્કન્દ, ૩૯. સનતકુમાર, ૪૦. શન્તનુ, ૪૧. જનક, ૪૨. જાતુકપર્ય, ૪૩. કપિગન્ધ, ૪૪. કણ્વાદ, ૪૫. વિશ્વામિત્ર, ૪૬. ગોલિલ, ૪૭. દેવલ. ૪૮. પુલસ્ત્ય, ૪૯. પુલહ, ૫૦. કંતુ, ૫૧. આગ્નેય, ૫૨. ગવેય, ૫૩. મરીચિ, ૫૪. વત્સ, ૫૫. પારાસ્કર, ૫૬. ઋષ્યશૃંગ, ૫૭. વૈજવાય, ૫૮. બૃહસ્પતિ, ૫૯. ત્રિપિત, ૬૦. કાશ્વાયન, ૬૧. વાતૂલ, ૬૨. અગસ્ત્ય અને ૬૩. કાસ્યપ-એ ૬૩ ઋષિનાં નામ મળી આવે છે.

તેમાં ૧. જાપ્પાલિ, ૨. નચિકેતા, ૩. સ્કન્દ, ૪. લોગાક્ષિ, ૫. કાસ્યપ, ૬. વ્યાસ, ૭. સનતકુમાર, ૮. શન્તનુ, ૯. જનક, ૧૦ વ્યાધ, ૧૧. કાત્યાયન, ૧૨. જાતુકપર્ય, ૧૩. કપિગન્ધ, ૧૪. યોધાયન, ૧૫. કણ્વાદ, ૧૬. વિશ્વામિત્ર, ૧૭. પૈડીનસી, ૧૮. ગોલિલ-એ ઉપસ્મૃતિ બનાવનાર છે.

સ્મૃતિઓમાંથી કેટલીકને સંહિતા પણ કહે છે. મનુ આદિએ બનાવેલાં ધર્મશાસ્ત્રને મનુસ્મૃતિ આદિ નામથી કહે છે, અને અત્રિ આદિએ બનાવેલાં ધર્મશાસ્ત્રને સદિતા પણ કહે છે. ધર્મનું જ્ઞાન જ સ્મૃતિનું પ્રયોજન છે. વ્યાસજીનું રચેલું મહાભારત, અને વાલ્મીકિનું રચેલું રામાયણ પણ ધર્મશાસ્ત્રની અન્તર્ભૂત છે, છતાં કલિહાસ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

તેવી રીતે વ્યાસજીએ આઠ લક્ષ સ્લોકનો એક ગ્રન્થ બનાવ્યો હતો જેનું નામ પુરાણ-સંહિતા હતું. તે તેમણે પોતાના છ શિષ્યોને લખાવી. તે છ શિષ્યો મધ્યે ત્રણ શિષ્યોએ એ સંહિતાનાં ત્રણ જૂદાં જૂદાં પુરાણ બનાવ્યાં. તેમનાં નામ ૧. સાવર્ણી સંહિતા, ૨.

સંખ્યાવન સહિતા, અને ૩. અમૃતવણ સંહિતા હતાં. આ ત્રણ 'સંહિતા' અને પ્રથમ વ્યાસજીએ બનાવેલી સંહિતા એ ચારમાંથી ઋષિ લોકોએ ચાર લાખ શ્લોકનાં ૧૮ મહાપુરાણ અને બીજાં ૧૮ ઉપપુરાણ બનાવ્યાં. ઉપર કહેલી પહેલાંની પુરાણસંહિતા વ્યાસજીએ બનાવેલી હોવાથી ૧૮ પુરાણોના કર્તા પણ વ્યાસજીને જ કહે છે. વ્યાસજીએ પણ પુરાણસંહિતાને સ્વતંત્ર રીતે બનાવી નહોતી. કેમકે—

પુરાણં સર્વશાસ્ત્રાણાં પ્રથમં ब्रह्मणः स्मृतम् ॥

સ્કા૦ પુ૦ અવા૦ ૫ ૫ રેવા ૫૦ ૩ અ૦ ૧ શ્લો. ૨૩ ॥

अनन्तरं च ववत्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ।

પુરાણમેકમેવાસીદસ્મિન્કલ્પાન્તરે મુને ॥

” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—૨૩-૬ પુરાણમાં શાનકાદિક ઋષિઓ પ્રતિ સતજી કહે છે:—સર્વ શાસ્ત્રો મધ્યે બ્રહ્માજીએ પ્રથમ પુરાણ સંભળાવ્યુ. તે પછી તેમનાં મુખોમાંથી વેદો નિકળ્યા અર્થાત્ તે પછી તેમણે વેદો સંભળાવ્યા. હે શૌનક મુનિ! આ બીજા કલ્પમાં પ્રથમ એક જ પુરાણ હતુ. (૨૩-૪).

स्मृत्वा जगद् च मुनीन्प्रति देवधत्तुर्मुखः ॥

” ॥ ૨૫ ॥

प्रवृत्तिः सर्वशાસ્ત્રાણાં પુરાણસ્પાભવત્તતઃ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—એ સર્વ શાસ્ત્રોને સ્વયંપ્રકાશ ચતુર્મુખ બ્રહ્માજીએ સ્મરણ કરીને પછી મુનિઓ પ્રતિ કહી સંભળાવ્યાં. ત્યાર બાદ શાસ્ત્રો અને પુરાણની પ્રવૃત્તિ થઈ.

કાલેનાગ્રહણં દૃષ્ટ્વા પુરાણસ્ય તતો મુનિઃ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

વ્યાસરૂપં વિદ્યુઃ કૃત્વા સંહરે સ યુગે યુગે ।

અઘૃલક્ષપ્રમાણેન દ્વાપરે દ્વાપરે સદા ॥

” ॥ ૨૭ ॥

તદઘ્ણાદશયા કૃત્વા ભૂલોકે પ્રમાવ્યતે ।

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્ર અને પુરાણ બ્રહ્માજી પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ કાલે કરીને ત્યારે લોકમાં તે મહાપુરાણ સંબંધી અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે, ત્યારે સર્વજ્ઞ પરમેશ્વર દરેક યુગમાં અર્થાત્ દરેક દ્વાપર યુગમાં વ્યાસ સ્વરૂપ ધારણ કરીને તે મહાપુરાણનો આક લાખ શ્લોકનાં સંકોપથી સંગ્રહ કરે છે. અને પછીથી તે આક લાખનું મહાપુરાણ આ પૃથ્વી લોકમાં ૧૮ વિભાગ કરીને ૧૮ પુરાણના નામથી પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

મહાપુરાણોનાં—

૧. ધાદિ. આ ૧૦૦૦૦૦ દશ લગર શ્લોકનું છે.

૨. પદ્મ. આ ૫૫૦૦૦ પંચાવન લગર ”

૩. વેંબુવ. ” ૨૩૦૦૦ ત્રેવીસ ”

૪. રાવ. ” ૨૪૦૦૦ ચોવીસ ”

૫.	ભાગવત.	”	૧૮૦૦૦	અઢાર	”	”
૬.	નારદીય.	”	૨૫૦૦૦	પચીસ	”	”
૭.	માર્કણ્ડેય.	”	૯૦૦૦	નવ	”	”
૮.	આગ્નેય.	”	૧૫૪૦૦	પંદર હજાર ચારસે	”	”
૯.	ભવિષ્ય પુરાણ	”	૧૪૫૦૦	ચૌદ હજાર પાંચસે	”	”
૧૦.	બ્રહ્મવૈવર્ત.	”	૧૮૦૦૦	અઢાર	”	”
૧૧.	લિંગ.	”	૧૧૦૦૦	અગિયાર	”	”
૧૨.	વારાહ.	”	૨૪૦૦૦	ચોવીસ	”	”
૧૩.	સ્કાન્દ.	”	૮૧૧૦૦	એકાશી હજાર એકસે	”	”
૧૪.	વામન.	”	૧૦૦૦૦	દશ	”	”
૧૫.	કૌર્મ.	”	૧૭૦૦૦	સત્તર	”	”
૧૬.	માતસ્ય.	”	૧૪૦૦૦	ચૌદ	”	”
૧૭.	ગારૂડ.	”	૧૯૦૦૦	એગણીસ	”	”
૧૮.	બ્રહ્માર્ષ.	”	૧૨૦૦૦	બાર	”	”

તે સર્વ મળીને ચાર લાક્ષ મ્લોક છે.

પુરાણોમાં સૃષ્ટિ, પ્રલય, વંશ, મન્વન્તર, વશી લોકોનાં ચરિત્ર, ભૂગોળનું નિરૂપણ, આદિ છે. ધર્મનો નિશ્ચય કરવામાં જેમ ધર્મશાસ્ત્ર (સ્મૃતિ) ઉપયોગી છે, તેમ ધર્મ તથા જ્ઞાનનો નિશ્ચય કરવામાં પુરાણ પણ ઉપયોગી છે. પુરાણોનાં ૧૮ નામ સંબંધી મતભેદ છે. તેના ક્રમમાં પડવાની જરૂર નથી. વાત યોગ્ય હોય તો સર્વનું ગ્રહણ કરવું, અયોગ્ય હોય તો સર્વનો ભાગ કરવો. શાસ્ત્ર વિષયમાં ખીજી ગતિ નથી.

ઉપપુરાણમાં ૧. સનત્કુમાર, ૨. નારસિંહ, ૩. દૌર્વાસસ (દુર્વાસાનું બનાવેલું), ૪. કાપિલ, ૫. માનવ, ૬. ઔશનસ, ૭. વારૂણ, ૮. કલિકા, ૯. સામ્ય, ૧૦. નન્દકેશ્વર, ૧૧. સૌર, ૧૨. પારાશર, ૧૩. મારિચ, ૧૪. માહેશ્વર, ૧૫. વાસિષ્ઠલિંગ, ૧૬. આદિ-પુરાણ, ૧૭. વાયુ, ૧૮. ગાંગ છે. અને દેવી ભાગવત, કલ્કિપુરાણ, આદિત્ય પુરાણ, માણ્ડેશ્વર પુરાણ પણ જોવામાં આવે છે. તેથી અઢાર કરતાં અધિક ઉપપુરાણ જોવામાં આવે છે. કામ્ર ૩૬ ઉપપુરાણ કહે છે. તેથી તેની સંખ્યાનો ખરાબર નિર્ણય થતો નથી.

પાશુપત મત (પાશુપતં શાસ્ત્રમ્) ભગવાન પશુપતિએ પશુ રૂપ અજ્ઞાની મનુષ્યના પાશ તોડવાને માટે બનાવ્યું છે. તેનું પ્રયોજન પણ મોક્ષ જ છે. શૈવ મન્ત્રશાસ્ત્ર પણ પાશુપતની અન્તર્ભૂત છે.

તેવી રીતે નારદ, વસિષ્ઠ, કાપિલ, ગૌતમ, સનત્કુમાર એ ઋષિ લોકોએ બનાવેલા પગ્ગચારાનું પણ મોક્ષમાં તાત્પર્ય છે. વૈષ્ણવ મન્ત્રશાસ્ત્ર પણ પગ્ગચારાની અન્તર્ભૂત છે. વેદોનાં છ અંગ મધ્યે, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, હસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત, આદિ ભેદ યુક્ત સ્વર તથા વ્યગ્ગન રૂપ વર્ણોનું ઉચ્ચારણ કરવાનું વિશેષ જ્ઞાન-એ શિક્ષાનું, પ્રયોજન

છે. ઉચ્ચારણુનું વિશેષ જ્ઞાન ન હોય તો મન્ત્રોના અર્થનું અનર્થ રૂપ ફલ ધર્મ જાય છે. આ શિક્ષા દરેક વેદ અને શાખા પ્રતિ ભિન્ન ભિન્ન છે, અને ભિન્ન ભિન્ન ઋષિ લોકે બનાવી છે.

વેદિક શબ્દોના સાધુત્વ અને અસાધુત્વનું જ્ઞાન વ્યાકરણથી થાય છે. તે પાણિનિ ઋષિએ બનાવ્યું છે. તેના ઉપર કાત્યાયન મુનિએ વાર્તિકની રચના કરી છે, અને ભગવાન પતંગજીએ મહાભાષ્ય બનાવ્યું છે. આ ત્રણે મુનિઓએ બનાવેલું વ્યાકરણ વેદનું અર્જુ છે. તે મહાદેવના અનુગ્રહથી પાણિનિ ઋષિને પ્રાપ્ત થયું હતું. તેથી તેને 'માહેશ્વર કહે છે. ખીલ્' પણ ૧. કૌમાર, ૨. મહાવ્યાકરણ, ૩. ઐન્દ્ર, ૪. ચાન્દ્ર, ૫. શાક-ટાયન, ૬. રુદ્રેટાયન, ૭. પૌષ્કરસાદિ અને ૮. સારસ્વત એ વ્યાકરણ પણ છે. પણ તે વેદનાં અંગ નથી. લૌકિક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવાનું જ્ઞાન માત્ર તેનું પ્રયોજન છે.

વેદિક શબ્દોના અર્થનું જ્ઞાન થવાને માટે ભગવાન યાસ્કાચાર્યે નિરૂકત બનાવ્યું છે. તેમાં નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિષાત બેદથી ચાર પ્રકારના પદોનું નિરૂપણ કરીને મન્ત્રોના પદોના અર્થ બતાવ્યા છે. વળી યાસ્કાચાર્યે નિઘણ્ટુ પણ બનાવ્યું છે. તે પણ નિરૂકતની જ અન્તર્ભૂત છે.

મન્ત્રોના હંદનું જ્ઞાન થવાને માટે પિદ્મલનાગ નામના આચાર્યે હન્દોચિચિતિ (હન્દશાસ્ત્ર) બનાવ્યું છે. પુરાણ, ઇતિહાસ, આદિમાં જે શ્લોક છે તેમના હન્દનું પણ જ્ઞાન હન્દ ગ્રંથથી થાય છે. તેને લોક પિંગલ નામથી કહે છે.

વેદિક કર્મોના અંગ રૂપ દર્શ, પૌર્ણમાસ, આદિના કાલના જ્ઞાનને માટે ગર્ગ આદિ આચાર્યોએ જ્યોતિષશાસ્ત્ર બનાવ્યું છે. તે બહુ પ્રકારનું છે.

વેદિક કર્મોનું અનુદાન કરવાના જ્ઞાનને માટે કલ્પસૂત્ર બનાવ્યાં છે. કર્મના અનુદાન કરવાના ક્રમને બ્રાહ્મણઅન્થ પણ કહે છે. પરંતુ કલ્પસૂત્ર તેને વિશેષ રૂપે કહે છે. કલ્પ-સૂત્રોના પ્રયોગના બેદથી ત્રણ બેદ છે:—

૧. હૈાત્રપ્રયોગ—હોતાને કરવા યોગ્ય પ્રયોગને માટે. તે આશ્વકાયન, સાંખ્યાયન, આદિકાએ બનાવ્યાં છે. ૨. આશ્વર્થપ્રયોગ—અધ્યર્થને કરવાના પ્રયોગ માટે: તે બોધાયન, આપસ્તંબ, કાશ્યાન, આદિએ બનાવ્યાં છે. અને ઐશ્વિત્રપ્રયોગ—ઉદ્ગાતાને કરવાના પ્રયોગ. તે લાલાયન, મીલાયન, આદિએ બનાવ્યાં છે. તેમને શ્રૌતસૂત્ર કહે છે.

ઉપર ચાર વેદ અને તેમની શાખાની સંખ્યા કહેવામાં આવી છે. વેદની એકેક શાખાનું એક એક ઉપનિષદ છે. તેમાં જે મળી આવે છે તેમનાં નામ નીચે મુજબ છે—

૧. ધૃત્યાવાચ્ય, ૨. કેન, ૩. કક, ૪. પ્રત્ન, ૫. મુષ્કક, ૬. માણ્ડક્ય, ૭. તંત્રિય, ૮. એવરેય, ૯. હાન્દોચ્ય, ૧૦. બ્રહ્મદાર્શ્યક, ૧૧. સ્વેતાશ્વતર, ૧૨. બ્રહ્મચિન્દુ, ૧૩. કેવલ્ય, ૧૪. જ્ઞાવાલ, ૧૫. હંસ, ૧૬. આરુણિક, ૧૭. ગર્ભ, ૧૮. નારાયણ, ૧૯. મહા-નારાયણ, ૨૦. પરમહંસ, ૨૧. બ્રહ્મ, ૨૨. અમૃતનાદ, ૨૩. અધર્વશિર, ૨૪. અધર્વશિખ, ૨૫. મંત્રાપણી, ૨૬. કૌશીકી બ્રાહ્મણ, ૨૭. બ્રહ્મજન્યાલ, ૨૮. વૃત્સિંહપૂર્વતાપિની, ૨૯. વૃત્સિંહોત્તરતાપિની, ૩૦. કાશ્યામિન્દ્ર, ૩૧. મેત્રેયી, ૩૨. મુખ્યાલ, ૩૩. ક્ષુરિકા, ૩૪. યન્ત્રિકા, ૩૫. સર્વસાર, ૩૬. નિરાલંબ, ૩૭. શુકરહસ્ય, ૩૮. વજ્રસૂચી, ૩૯.

તેજોબિન્દુ, ૪૦ નાદબિન્દુ, ૪૧ ધ્યાનબિન્દુ, ૪૨ બ્રહ્મવિદ્યા, ૪૩ યોગતત્ત્વ, ૪૪ આત્મ-
બોધ, ૪૫ નારદપદ્મિણી, ૪૬ ત્રિશિખ્યાહ્વાલ્યુ ૪૭ સીતોપનિષત, ૪૮ યોગચૂડા
મણિ, ૪૯ નિર્વાણ, ૫૦ મણ્ડલસાહસ્ય, ૫૧ દક્ષિણામૂર્તિ, ૫૨ શરણ, ૫૩ સ્કન્દ,
૫૪ ત્રિપાદિભૂતિમહાનારાયણ, ૫૫ અદ્યતાગ્ન, ૫૬ ગમરહસ્ય, ૫૭ રામપૂર્વતાપિની,
૫૮ રામોત્તરતાપિની ૫૯ વાસુદેવ, ૬૦ મુર્દ્ધલ, ૬૧ શાશ્વિહ્વલ, ૬૨ પૈર્જલ, ૬૩ લિહ્વક,
૬૪ મહોપનિષત. ૬૫ શારીંગ, ૬૬ યોગશિખા, ૬૭ તુરીયાતીત, ૬૮ સન્યાસ, ૬૯
પરમહસપરિમાળ, ૭૦ અક્ષમાલા, ૭૧ અવ્યક્ત, ૭૨ એકાક્ષર, ૭૩ અનપૂર્ણા,
૭૪ સૂર્ય, ૭૫ અક્ષિ ૭૬ અધ્યાત્મ, ૭૭ કુણ્ડિક, ૭૮ સાવિત્રી, ૭૯ આત્મા, ૮૦
પાશુપતબ્રહ્મ, ૮૧ પરબ્રહ્મ, ૮૨ અવધૂત, ૮૩ ત્રિપુરાતાપિની, ૮૪ દેવી, ૮૫ ત્રિપુર,
૮૬ કંકર, ૮૭ લાવના, ૮૮ રૂદ્રહૃદય, ૮૯ યોગકુણ્ડલી ૯૦ ભરમળખાલ, ૯૧
રૂદ્રક્ષ્મળખાલ, ૯૨ ગણપતિ, ૯૩ જ્ઞાનાલક્ષ્મી, ૯૪ તારસાર, ૯૫ મહાવાક્ય, ૯૬
૫૦ અક્ષર, ૯૭ પ્રાણાગ્નિહોત્ર, ૯૮ ગોપાલપૂર્વતાપિની, ૯૯ ગોપાલોત્તરતાપિની,
૧૦૦ કૃષ્ણ, ૧૦૧ યાજ્ઞવલ્ક્ય, ૧૦૨ વરાહ ૧૦૩ શાઠ્યાયનીય, ૧૦૪ હયગ્રીવ, ૧૦૫
દત્તાત્રેય, ૧૦૬ ગરુડ, ૧૦૭ કલિસતરણ ૧૦૮ જ્ઞાણિ, ૧૦૯ સૌભાગ્યલક્ષ્મી, ૧૧૦
સરસ્વતી રહસ્ય, ૧૧૧ અહવ્ય અને ૧૧૨ મુક્તિપ્રાપનિષત

આથી પણ અધિક ખીજા નામનાં પણ ઉપનિષત જોવામાં આવે છે પરન્તુ જાપેલા
આટલા જ પ્રસિદ્ધ છે

“ ઉપનિષત ” શબ્દથી બ્રહ્મવિદ્યાને કહે છે મન્ત્રભાગની યોગ્ય રીતે વ્યાખ્યા નહી
હોવાને કારણે મન્દ બુદ્ધિવાળાને તેનું જ્ઞાન થવું કઠણ છે તેથી મન્ત્રોની વ્યાખ્યા કરનાર
તથા બ્રહ્મણ ત્રયોને પ્રકટ કરનાર મહર્ષિ લોકે કર્મકાણ્ડનું પ્રતિપાદન કર્યા બાદ ઉપાસના
યુક્ત જૂઠા જૂઠા ઉપનિષદોને લખ્યા તે ઉપનિષદ મુખ્યત્વે કરીને બ્રહ્મણનો જ અન્ત્ય ભાગ
છે અને કોઈ કોઈ ઉપનિષત, જેમકે ઈશાનસ્વાદિ, મન્ત્રોની પણ ભાગ છે અને અરણ્યકો
તેમનું અધ્યયન થતું હતું તેથી તેમનું નામ અરણ્યક પડ્યું છે બૃહદારણ્યક, તૈત્તિરીયક,
અતરેયક, શાંક્યાયન આગ્ણેયક, ઇત્યાદિ તેમના નામ છે

નીતિશાસ્ત્રના વક્તા બહુ છે તે સામાન્ય રૂપે ગજનીતિ પ્રકરણમાં કહીય

ગજન્યનુ વૃત્તાન્ત આદિ કહેવાના બ્રહ્મનાથી જેમા પ્રાચીન વૃત્તાન્તનું કથન હોય તેને
દતિહાસ અથવા પુરાણ કહે છે વેદને અનુસાર જ્યાં વર્ણધર્મ આદિનું કથન
છે તેને સ્મૃતિ કહે છે

જેમા યુક્તિ મલવાન હોય, અન્ય સર્વ વર્ણુન સ્વાભાવિક હોય, જગતના કર્તા કાર્થ
સ્થિત નથી, અને વેદ છે જ નહી, આ પ્રકારનું કથન કરનાર નાસ્તિકમત છે

જેમા શર, વૃષ, આદિ પુરુષોના લેદ તથા પદ્મિની આદિ સ્ત્રીઓના લેદ, રતિલેદ
આદિનું વર્ણુન છે તેનું નામ કામશાસ્ત્ર છે તેની ગ્યના વૈરાગ્યને માટે છે તથાપિ દુરાચારી
લોકોએ તેના આધાર ઉપર અનેક ગ્રંથ મનાવી બાન તથા બાનિયોનો નાશ કરવાની
ચેષ્ટા કરી છે

જેમાં ધર, મંદિર, પ્રતિમા, આરામ (બગીચા), વાવ, આદિ બનાવવાની રીતિ કહી છે તેને શિલ્પશાસ્ત્ર કહે છે. સમ, ન્યૂન, તથા અધિક આદિના બેદથી ન્યાય સ્વરના શુભ તથા શોભા આદિનું વર્ણન હોય તેને અલંકાર શાસ્ત્ર કહે છે. અને જેમાં રસ સહિત અલંકાર તથા શબ્દોના શુદ્ધ અર્થ હોય અને શ્લોક આદિનાં બેદથી વિલક્ષણ અમતકારવાળા હોય તેને કાવ્ય કહે છે. સમયને અનુસાર જે વાણી છે તે અવસરોક્તિ (દાનરજવાળી) કહેવાય છે. આ અનુભવ બલથી પ્રાપ્ત થનારી વિલક્ષણ શક્તિ છે.

શ્રુતિ અને સ્મૃતિના પ્રમાણ વિના જેમાં ધર્મ અને અધર્મનું વર્ણન હોય, અને શ્રુતિ સ્મૃતિથી ભિન્ન રૂપ હોય તેનું નામ યવનધર્મ છે. જે કલ્પિત હોય અથવા શ્રુતિ અનુસાર હોય પણ બંને લોકોએ માન્યા હોય તે દેશાદિના ધર્મ કહેવાય છે. તે દેશ દેશમાં, કુલ કુલમાં ભિન્ન હોય છે.

આ ઉપરાંત મુનિઓએ બનાવેલાં અનેક શાસ્ત્રો છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. અક્ષરલક્ષણાન્ત્ર.

સૃષ્ટિની અન્તર્ગત સ્થાવર અને જંગમાદિ સર્વ પદાર્થોમાં જીવ અને ઈશ્વર વડે કલ્પિત જે રક્ત્યર્થાવબોધક તથા ક્રિયાર્થાવબોધક નામ અને રૂપ વાળાં જે પ્રકારની સૃષ્ટિ છે, તેને ઉપયોગી પંચભૂતોની શક્તિઓના પરસ્પર સંબંધનું તથા પ્રમાણનું નિરૂપણ કરીને તે શક્તિઓના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુની અંદર આણ્વિક, પૌષણિક, આમ્લક, સ્નેહક, પિષ્ટક, લવણક, ગરિક, આદિ પદાર્થોનું પ્રમાણ, તથા વિકાર, વિદાસ, વૃદ્ધિ, હાસ, તથા તે સર્વની ઉત્પાદક ભિન્ન શક્તિના સંબંધ અને પ્રમાણનું નિરૂપણ કરનાર આ અક્ષરલક્ષણાદિશાસ્ત્ર ભગવાન વાલ્મીકિએ બનાવ્યું છે. તેમાં અકારથી લઈને ક્ષકાર સુધીના અક્ષરને અનુસાર પચાસ (૫૦) અધ્યાય છે. તેના પૂર્વ ભાગમાં ગણિત સંબંધી વિચાર ઇ, શેષ ભાગમાં અક્ષરના આકાર તથા શક્તિ આદિનું વર્ણન છે. પ્રથમાધ્યાયમાં શાસ્ત્ર સંબંધી વર્ણોના આકાર, બિન્દુ, અને રેખા આદિની સાંકેતિક સંજ્ઞાનું નિરૂપણ કર્યું છે. બીજા અધ્યાયમાં પ્રથમ ભાગમાં અતલ આદિ ૧૪ લોકને ઉપયોગી ભિન્ન ભિન્ન ગણિતનું સંબંધી નિરૂપણ કરી, બીજા ભાગમાં કસ્યપ, ગણપતિ, છાયાપુરૂષ, સૂર્ય, બૃહસ્પતિ, ગર્ગ, જૈમિનિ, રેખાગણિત, ભાવગણિત, વસ્તુગણિત, વાતગણિત, ચક્રગણિત, મણ્ડલગણિત, નદી, નદ, અને સમુદ્રમાં પૂલ આંધવાનું ગણિત, આદિ ત્રણસે પચીસ (૩૨૫) ગણિતોનું નિરૂપણ કરી, તેમાં પરસ્પર વર્ણ, રેખા, આદિકોના સંબંધ બતાવ્યા છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ભુવર્લોકથી સત્યલોક સુધીનો સંબંધ અને તે સંબંધી ગણિતનું વિવરણ છે. ચોથા અધ્યાયમાં બીસ વિજ્ઞાની સંબંધી ગણિતનું નિરૂપણ છે. પાંચમા અધ્યાયમાં ષષ્ટાદશને ધારણ કરનારી શક્તિ અને પ્રમાણનું વર્ણન છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ૧૯ પ્રકારના વાયુ અને તેમના પરિમાણનું નિરૂપણ છે. સાતમા અધ્યાયમાં વાતબિન્દુ, વાતકેન્દ્ર, વાતાદ્ય, અને વાતપ્રવાહનું નિરૂપણ કરી તેમનો વેગ, ઉષ્ણતા, યંત્ર અને વિજ્ઞાની આદિનું પ્રમાણ, તથા ઋતુના બેદથી પણ તેમના વેગાદિ બેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આઠમા અધ્યાયમાં વાતાવરણ, વાનમણ્ડલ, વાયુની ભિન્ન ભિન્ન ગતિ તથા વૃદ્ધિનું

નિરૂપણ છે. નવમા અધ્યાયના પૂર્વભાગમાં અન્ય દ્વીપના વાયુનું પ્રમાણ તથા ગતિવિશેષનું નિરૂપણ છે, અને ઉત્તર ભાગમાં બુદ્ધોળની લંબાઈ અને પહેળાઈને અનુસાર વાયુના ભેદ, ગતિવિશેષ, અને પરિમાણનું વર્ણન છે. દશમા અધ્યાયમાં વાયુનું પરિમાણ તથા પૃથ્વી આદિ ભૂતોની સાથે તેના સંબંધનો નિશ્ચય કર્યો છે. અગ્નીઆરમા અધ્યાયમાં ભૂમિનો મુખભાગ, મધ્યભાગ, તથા પાછલા ભાગમાં રહેનાર વાયુઓનું વર્ણન છે. આરમા અધ્યાયમાં ઇલાદ્વડમા રહેનાર વાયુની અંદરનાં કિરણ, તેના ભેદ, માપ, ઉત્પત્તિ અને પ્રકાશનું નિરૂપણ છે. તેરમા અધ્યાયમાં આકાશને માપવાની રીતિ બતાવવા છે. ચૌદમા અધ્યાયમાં ભૂમિથી સૂર્યમણ્ડલ સુધી રહેલા આકાશમાં વ્યાપક જે મહાપથ, રેખાપથ, શક્તિપથ, વાતપથ, જૂતપથ, ગ્રહપથ, નક્ષત્રપથ, આદિ સાત કરોડ ૭ લાખ સાતસેં એંશી (૭૦૬૦૦૭૮૦) મહાપથ છે, તે તથા તેમના પ્રમાણનું નિરૂપણ કર્યું છે. પંદરમા અધ્યાયમાં પહેલા ભાગમાં શ્વેતવારાહ કલ્પલક્ષ્ણાણ્ડમાં જે આકાશ છે તેનું સંપૂર્ણ (સમષ્ટિ) પ્રમાણ ગણિત દ્વારા નિર્માણ કર્યું છે અને ઉત્તર ભાગમાં શ્વેતવારાહ કલ્પલક્ષ્ણાણ્ડમાં સૃષ્ટિને ઉપયોગી આકાશના વિભાગ કરીને પરમાણ્વીય મહાભેદ પર્યન્તની સૃષ્ટિના પદાર્થોના સંક્રાન્ત, વિકાસ, આદિ ચોક્કેસ ક્રિયામાં ઉપયુક્ત આકાશ અને તેના પ્રમાણનો ગણિતથી નિર્ણય કર્યો છે. સોળમા અધ્યાયમાં સૂર્યાદિકોની બહાર અને અંદર જે આકાશ છે તેના પ્રમાણનો નિર્ણય કરનાર ગણિત બતાવવામાં આવ્યું છે. સત્તરમા અધ્યાયમાં સૂર્યાદિના પ્રકાશ, કિરણચક્રિન તથા પ્રકાશ આદિના વેગને બતાવનાર ગણિતનું વર્ણન છે. અઠારમા અધ્યાયમાં પૃથ્વીઆદિ ભૂતો સાથે મળેલા આકાશનું પ્રમાણ કેવી રીતે કરવું તે વાતનું વર્ણન છે. એગણિસમા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રિયો વડે જેનું ગ્રહણ ન થઈ શકે એવા સૂક્ષ્મ પ્રમાણનું વર્ણન છે. વીસમા અધ્યાયમાં આકાશમાં પ્રકાશ તથા અન્યકાર ફેટલો છે તે વાતને સમજવાને જે ગણિત છે તેનું વર્ણન છે. ૨૧ મા અધ્યાયમાં ખગોલ (આગ્નીઓ) થી લઈને સૂર્યમણ્ડલ સુધી અર્થાત્ સૂર્યમણ્ડલ સુધીના પદાર્થોમાં જે પ્રકાશ છે તેને આકાશ કરતાં આસેંથી અધિક ગણ્ય સૂક્ષ્મ હોવાનું બતાવી તેના વ્યાપક, પ્રવાહ, પ્રસારણ (ફેલાવ), આટ્તિ, વેગ, શીત, ઉષ્ણના પ્રમાણનું નિરૂપણ કરનાર ગણિત બતાવવામાં આવ્યું છે. ૨૨ મા અધ્યાયમાં તપાવેલા લોહપિણ્ડના પ્રકાશાદિના પ્રમાણનું ગણિત આદિથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૨૩ મા અધ્યાયમાં હીરા આદિ સાતસેં પંદર પ્રકારના પથ્થરોના પ્રકાશના પ્રમાણનું તથા અખરખ, ગૈરિક, કાચ, લોહું, રેતી, કીટ, સર્પ, માટી, આદિના પ્રકાશના પ્રમાણનું નિરૂપણ કર્યું છે. ૨૪ મા અધ્યાયમાં સૃષ્ટિને ઉપયોગી ભૂતોદક, અન્યક્રોદક, એવા બે પ્રકારના જલનું વર્ણન છે. ૨૫ મા અધ્યાયમાં જલમાં રહેનારી વીજળી, વાયુ, દ્રવ (Hydrogen), પ્રાણન(Oxygen), ભરતી, ચક્રર, તરંગ, હાલવાવ, શીણુ, વેગ, આદિનું પ્રમાણ ગણિતથી નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. ૨૬ મા અધ્યાયમાં પ્રથમ ભાગમાં પર્વતાદિનું મૂલ, મધ્ય, અન્ત્ય ભાગનું પ્રમાણ, તથા આયુનું નિર્માણ કરીને, બીજા ભાગમાં તેની અંદર જે ખનિજ પદાર્થ છે તેને જલણુવૃત્તો ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો છે. ૨૭ મા અધ્યાયમાં પાણીનાં ઝરણું, વેગ, ચક્ર, બાબ (વરણા), બિંદુઓ તથા અણુ આદિ જે શક્તિથી થાય છે તેને માપવાના ઉપાય બતાવ્યા છે. ૨૮ મા અધ્યાયમાં એંશી લાખ પાંચ હજાર સત્તર (૮૦૦૫૦૧૭) પ્રકારનાં જલના સ્વાદ, ગુણ, લઘુ, ગુદ, સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ, કીટ, અણુ, આદિની જે ગણુસે

ઝોગણીસ (૩૧૯) શક્તિ છે તે શક્તિનું પ્રમાણ ગણિતથી જાણવાની રીતિ બતાવી છે. તેમ જ તેના પરિવર્તન કાલનું પણ નિરૂપણ ગણિતથી કરવામાં આવ્યું છે. ૨૯ મા અધ્યાયમાં પરમાણુથી મહાએર મુખીના પદાર્થોમાં બાલ તથા આબ્યન્તર ભેદથી બે અગ્નિ છે. તેમાંનો વડવાગ્નિ બાલ છે, અને જાડરાગ્નિ આબ્યન્તર છે. તે અગ્નિની સંખ્યા ૯૯ છે. તે અગ્નિના પ્રમાણનો નિર્ણય આ અધ્યાયમાં છે. ૩૦ મા અધ્યાયમાં ધૂમ, ઉબણ, જ્વાલા, પ્રકાશાદિનું પ્રમાણ નિર્ણય કર્યું છે. ૩૧ મા અધ્યાયમાં—પહેલા ભાગમાં ધર્મણુ, દ્રાવણી, જલપાત, આદિ ૩૨ પ્રકારની વીજળીનો વેગ, તથા ઉબણાદિનું પ્રમાણ ગણિતથી નિર્ણય કરવામાં આવ્યું છે; અને ઉત્તર ભાગમાં સ્થાવર તથા જંગમ પદાર્થોનું સ્વરૂપ (ફોટોગ્રાફ), ઘિંબ, છાયા, ભાષા, તથા મન, ખ્યાલ, તથા રક્ત, માંસ, સિરા, મગ્ગ, અરિય, આદિ સમ ધાતુ, તથા પરકોશને ઉપયોગી વિદ્યુત્શક્તિનું પ્રમાણ પણ ગણિતથી નિર્ણય કરવામાં આવ્યું છે. ૩૨ મા અધ્યાયમાં સૂર્યાદિ ગ્રહોની ચારે તરફ ધૂમતી મહાવરૂણ શક્તિના અંશભૂત વિદ્યુત્શક્તિનું સમગ્રિપ્રમાણ ગણિતથી નિર્ણય કર્યું છે. ૩૩ મા અધ્યાયમાં સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, તથા લયના હેતુભૂત તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, સંવત્સર, મન્વન્તર, તથા પ્રલયકાળના ભેદથી સૂર્યમણ્ડલના ઈષાદણ્ડની જે શક્તિ છે તે દ્વારા અહાર નિકળેલી વીજળીના વ્યગ્રિપ્રમાણનું ગણિતથી નિરૂપણ કર્યું છે. ૩૪ મા અધ્યાયમાં ૪૬ પ્રકારના ક્ષેત્રગણિત (Trigonometry) નું ગણિતથી નિરૂપણ કર્યું છે. ૩૫ મા અધ્યાયમાં ૩૨ પ્રકારના રેખાગણિત (geometry) નું ગણિતથી નિરૂપણ કર્યું છે. ૩૬મા અધ્યાયમાં પચીસ પ્રકારના બીજગણિત (Algebra) નું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૩૭ મા અધ્યાયમાં દષ્ટિના ૧૬ પ્રકારના વેગ, શક્તિ, આદિને ગણિતથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યાં છે. ૩૮ મા અધ્યાયમાં ૩૧૪ પ્રકારનાં દર્પણ દ્વારા આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથિવી, આદિનું, તથા સૂર્યાદિ ગ્રહ તથા નક્ષત્રોનું સ્વરૂપ, વેગ, ચલન, યુક્ત, આદિ ૩૨ કાર્યોને પ્રત્યક્ષ કરનારું ગણિત બતાવ્યું છે. ૩૯ મા અધ્યાયમાં—પૂર્વ ભાગમાં પર્વતને માપવાનું ગણિત બતાવવામાં આવ્યું છે; અને ઉત્તર ભાગમાં એક પર્વતથી બીજા પર્વતની વચલા ભાગનું માપ કાઢવાનું ગણિત બતાવ્યું છે. ૪૦ મા અધ્યાયમાં ખાણો (mines) ના પ્રમાણનું નિરૂપણ કરીને, બીજા ભાગમાં તેના અંદર રહેલા પદાર્થોના માપની રીતિ ગણિતથી બતાવી છે. ૪૧મા અધ્યાયમાં દેવશિલ્પ, માનુષશિલ્પ, ગન્ધર્વશિલ્પ, તથા યજ્ઞ શક્ષાદિના શિલ્પને બતાવનાર ૩૭૦૦ પ્રકારના ગણિતનું નિરૂપણ છે. ૪૨મા અધ્યાયમાં પ્રાણીઓના ૩૨ પ્રકારના પ્રાણીના ગતિને ગણિતથી બતાવી છે. ૬૩ મા અધ્યાયમાં પૃથ્વી આદિ પદાર્થોના સાક્રીસ કરોડ પ્રકારના પરમાણુઓના પ્રમાણને ગણિતથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૪૪ મા અધ્યાયમાં તૃણાદિના, ઋતુને અનુસાર જગાદિ ગ્રહણ કરવાના પ્રમાણને ગણિતથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૪૫ મા અધ્યાયમાં સ્થાવર તથા જંગમ પદાર્થોમાં રહેનાર મન્ચર આદિ સર્વ જંતુઓના ચર્મ, માંસ, તથા રક્તાદિ સમ ધાતુના પ્રમાણને ગણિતથી નિર્ણય કર્યું છે. ૯૬ મા અધ્યાયમાં બરફ, ઘેલ, ઉબણ, વર્ષા, ધૂપ, આદિનું નિરૂપણ છે. ૪૭ મા અધ્યાયમાં વેદશાસ્ત્રમાં બનાવેલા મિન્ન મિન્ન રોગોના કારણ ભૂત વિપત્તી શક્તિથી થતા વિકાર તથા પરિવર્તનનું, તથા રોગોની કાલભેદથી થતી વૃદ્ધિ.

ક્ષય, આદિ સર્વનું વર્ણન છે ૮૮ માં અધ્યાયમાં ૫૨ આદિ ધ્વાન્યોમાં, તથા કેરી, ફનસ, આદિ શ્લેષામાં, તથા કન્દ, મૂન, આદિમાં જે સિપશકિત તથા અમૃતશકિત છે, તેના ગણિતથી નિર્ણય છે ૨૯ માં અધ્યાયમાં તેપમાયી નિઝોલા લોહપિષ્ક આદિના જે વેગ છે તેનું પ્રમાણ બતાવવામાં આવ્યું છે ૫૦ માં અધ્યાયમાં ભિન્ન ભિન્ન લોહ તથા ભિન્ન ભિન્ન દ્વીપ આદિના અન્તગ્ને માપવાનું ગણિત બતાવવામાં આવ્યું છે

૨. અનુકંબલુગાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર કાષ્ઠિકક મુનિએ બનાવ્યું છે તેમાં પાચ અધ્યાય છે તેમાં પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ ભાગમાં સ્થાવર જગમ પદાર્થોના શબ્દ તથા ધ્વનિના બેદોનું પૃથક્ નિરૂપણ કરીને, તમના સન્નતીય, વિજ્ઞતીય અને સ્વગન બેદ, તથા સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ, આદિ બેદનું નિરૂપણ કર્યું છે, અને ખીજા ભાગમાં ગતિ, વેગ, રકુટ અને અરકુટ આદિ વિકારનું નિરૂપણ કર્યું છે ખીજા અધ્યાયમાં અમન્ન શબ્દોને આકર્ષણ કરનાર મન્નાદિનું વર્ણન છે ત્રીજા અધ્યાયમાં પૃથ્વીની, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, આદિમાં જે શબ્દ છે તેનું અને તેના પ્રમાણનું નિરૂપણ છે ચોથા અધ્યાયમાં કોઈ વસ્તુની અદ્ય રહેનાર શબ્દોને આકર્ષણ કરવાની રીતિ બતાવવામાં આવી છે પાચમા અધ્યાયમાં શબ્દોનો વેગ, ગતિ, પ્રતિબદ્ધ, વાકા ચાનતુ તથા સમાસ યનુ-છંદ્યાદિનું નિરૂપણ છે

૩. સ્ત્રીલક્ષણુશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર શાક્ટરાયને બનાવ્યું છે તેમાં ત્રણ અધ્યાય છે પ્રથમ અધ્યાયમાં સ્ત્રીર્ગ તથા પુરૂષવર્તની સૃષ્ટિમાં પહેલી સૃષ્ટિ સ્ત્રી વર્ગની થઇ છે કે પુરૂષ વર્ગની—એવી ઘટકા કરીને પછી સ્ત્રીર્ગની સૃષ્ટિનો પ્રથમ નિશ્ચય કરીને, સ્થાવર તથા જગમ પદાર્થોના સૂક્ષ્મ, સ્પૂલ આદિ પ્રમાણનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ખીજા અધ્યાયમાં સર્વ પદાર્થોમાં સ્ત્રીત્વધર્મના હેતુબૂત શક્તિનું નિરૂપણ છે તૃતીય અધ્યાયમાં સ્ત્રીચિહ્ને બાણવાના ઉપાય બતાવ્યા છે

૪. પુરૂષલક્ષણુશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ગાક્ટરાયને મનાવ્યું છે તેમાં ત્રણ અધ્યાય છે તેમાં પુરૂષત્વનું ઝારણુ જે શકિત તથા પુરૂષચિહ્નો નિર્ણય કરનાર જે ઉપાય તેનું નિરૂપણ છે.

૫. કન્યાલક્ષણુશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર બ્રહ્મ મુનિએ બનાવ્યું છે તેમાં મનુષ્યજાતિની સ્ત્રીને મૂઠ ન હોવાનું ઝારણુ, ૫૦ વીકળના બેદથી સ્ત્રીને મૂઠ હોવાનું ઝારણુ, તથા પુષ્પ-વતી અને અપુષ્પવતીના સલાયને ઝોગખવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે ૩૨ પ્રકારની કન્યા ઝોના લક્ષણુ પણ તેમાં બતાવ્યા છે

૬. શકુનિશાસ્ત્ર—તેના મનાવનાર જર્ગ મુનિ છે તેમાં ૨૦ અધ્યાય છે આ શાસ્ત્રમાં પક્ષીઓના સ્વર, ધ્વનિ, શબ્દ તથા નભાપણુ આદિને આકર્ષણુ કરવાના ઉપાય બતાવ્યા છે અને તે સ્વરાદિવી પ્રગ્નઓમાં થનાર યુલ અશુભને બતાવ્યું છે

૭. શિલ્પગાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર કંશયપ સપિએ બનાવ્યું છે તેમાં ૨૦ અધ્યાય છે તેમાં યક્ષગિત્પિ, ગન્ધર્વશિલ્પિ, દિન્નગશિલ્પિ, દિપુરૂપશિલ્પિ, અસુરશિલ્પિ, દેવશિલ્પિ, મનુષ્યશિલ્પિ, આદિ ૩૦૭ પ્રકારના શિલ્પનું વર્ણન છે તથા ફવરિઅહ, દેવાલય, રાજગૃહ, ગરુડમંતલ, દીનાય, અને મડપ આદિ ૧૦૧ પ્રકારની શિલ્પગચનાનું વર્ણન છે અને

સ્વપ, ગયાપુત્ર, મા નિ, મન, વિનકર્મા, ત્વાં, મનુ, માણુ, ગિત્પરર્ધન, વરકે, રાય, આદિના મનાવેના ૧૦૮૦ પ્રકારના ગિત્પરર્ધન વર્ણન છે.

૮. સૂપ્તશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર સુકેસા મુનિએ બનાવ્યું છે તેમા સાત પ્રકરણ છે તેમા ભસ્મ, ભિલ્લ આદિ ૧૦૮ પ્રકારની સ્ત્રીએ બનાવવાની રીતિ, તથા ૧૦૧ પ્રકારની દામ (સૂપ) મનાવવાની રીતિ, તથા નચાગમા લિન્ન ભિન્ન ધ્યાનોમા ગહેનાર લોકોના ૩૦૦૦ પ્રકારના ભાલન બનાવવાની રીતિ બતાવી છે.

૯. માસિનીશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ઋષ્યશૃંગ મુનિએ મનાવ્યું છે તેમા ૧૬ અધ્યાય છે તેમા મનિનાદિ મુગ્ધ પુષ્પોની ૩૭ પ્રકારની માગા, હાથી, ઘોડા, સર્પ, કિરીટ (મુગ્ધ), હરિણ, આદિ બનાવવાની રીતિ, તથા નાયક નાયિકાઓની ગૂઢલિપિ, ચારલિપિ, ચોગલિપિ, આદિ ૪૭ પ્રકારના લેખનક્રમ બતાવ્યા છે.

૧૦. પ્રલયશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ભગવાન શિવકૃમાએ મનાવ્યું છે. તેમા પ્રવૃત્તિ અને પુરુષ એ ૦ પુરુષની સાન્નિધ્યથી પ્રવૃત્તિમા જગત્તર્વત સિદ્ધ કર્યું છે. અને પ્રવૃત્તિનું સ્વપન્ન (ચતન) જ જગત્ છે, અને અસ્વપન્ન જ પ્રલય છે તેમા પ્રવ ૬૪ પ્રકારના છે એવો નિશ્ચય કર્યો છે.

૧૧. કાલશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ભગવાન પાર્શ્વમુખે બનાવ્યું છે. તેમા નિમેષાદિ કાલ-ભેદોના વિભાગ કરીને ત્રણ જાતના અધિપ તથા પુરુષોના ચોસેક હજાર પ્રકારના શુભ અને અશુભ જાનનો નિર્ણય કર્યો છે.

૧૨. માયાપાદશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર હનુમદ્ વિગ્રહિત છે. તેમા ૨૪ અધ્યાય છે તેમા, નસ્વ, જ્વલ, તમસ્વ, એ ત્રણ ગુણની સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહે છે, તેજ પ્રકૃતિ નવગુણના ભેદથી ત્રણ થઈ જાય છે, પછી આઠ થઈ જાય છે, ફરી સહસ્ર સ્વ થાય છે, અને અનન નૃષ્ટિ, અનન જ્વલિ, અનન લવ વાય છે, તે સર્વનું કાગળ એક માયા-રૂપિ છે—એવા નિશ્ચય કર્યા છે તેમા પ્રથમ અધ્યાયમા અવ્યકત સ્વરૂપનું વર્ણન છે દ્વિતીય અધ્યાયમા તમા સ્વપન્નનું ત્રણ નિરૂપણ કર્યામા આવ્યું છે ત્રીજા અધ્યાયમા જન પ્રકૃતિ સ્વરૂપનું ત્રણ જ એવા અધ્યાયમા શુભમેદવી પ્રકૃતિના ત્રણ રૂપ છે એવું વર્ણન કર્યું છે પાંચમા અધ્યાયમા શુદ્ધ નતનપ્રાન માયાના ભેદનું નિરૂપણ કર્યું છે. ૬ઠ્ઠા અધ્યાયમા જનશુભા નગરથી જે અરિષ્ટા છે તેના ભેદનું નિરૂપણ છે. સપ્તમ અધ્યાયમા તમાનું જા મનુ વિષય ૧૩ જ અષ્ટમ અધ્યાયમા પ્રકૃતિના આઠ ભેદનું નિરૂપણ ૧૦ મા ૨૧ પ્રકારના ત્રણ સ્વક્રિયાને જ ત્રણ જાતની રીતિ મનાવી છે. ૧૧ મા અધ્યાયમા ૫-માણુની ગમ્ભિર નિરૂપણ ૧૨ મા અધ્યાયમા માયાના પ્રવચનું નિરૂપણ છે. ૧૩ મા અધ્યાયમા વિભા ભિન્ન જન (સાધુ) મનાવવાની ગમ્ભિર નિરૂપણ છે ૧૫ મા અધ્યાયમા માયાના તમા આનન્દ તમા સ્વ નિરૂપણ ૧૬ મા અધ્યાયમા માલ પ્રવચનું નિરૂપણ કરવાની ગમ્ભિર નિરૂપણ ૧૭ મા ૧૭ મા મનાવમા માયાના તમા આદિ કષ્ટ ભેદનું નિરૂપણ છે. ૧૮ મા અધ્યાયમા ગમ્ભિર આદિ ગમ્ભિર નિરૂપણ ૧૯ મા અધ્યાયમા

શક્તિની નામક શક્તિનું નિરૂપણ છે. ૨૦ મા અધ્યાયમાં પશ્ચિમી શક્તિનું નિરૂપણ છે. ૨૧ મા અધ્યાયમાં આસુરી આદિ ૩૨ શક્તિનું નિરૂપણ છે. ૨૨ મા અધ્યાયમાં હૃદય-આન્તરૂપ માયાશક્તિનો વિચાર કર્યો છે. ૨૩ મા અધ્યાયમાં હૃદયઆન્તરૂપ માયાશક્તિનું નિરૂપણ છે. અને ૨૪ મા અધ્યાયમાં માયા છે કે નહીં તે ઉપર વિચાર કર્યો છે.

૧૩. ધાતુવાદશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર અધિનીકુમારે બનાવ્યું છે. તેમાં સાત અધ્યાય છે. તેમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં સાતમે ધાતુનો વિચાર છે. દ્વિતીય અધ્યાયમાં બનાવટી ધાતુનો નિર્ણય છે. તૃતીય અધ્યાયમાં સૃષ્ટિની મૂલ જે ધાતુ છે તેનો નિર્ણય છે. ચતુર્થ અધ્યાયમાં ધાતુની શુદ્ધિ કરવાનો ક્રમ બતાવ્યો છે. પચમ અધ્યાયમાં ધાતુના સંયોગથી રૂપી સૃષ્ટિ થાય છે તેનું નિરૂપણ છે. ૫૪ અધ્યાયમાં સુવર્ણ આદિનું ત્રાંબુ બનાવવાનો, અને ત્રાંબાનું સુવર્ણ બનાવવાનો ક્રમ બતાવ્યો છે. સપ્તમ અધ્યાયમાં ૬૪ પ્રકારની ધાતુઓનું નિરૂપણ છે.

૧૪. વિપવાદશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર અધિનીકુમારે બનાવ્યું છે, અને તેમાં ત્રણ અધ્યાય છે. તેમાં સાધારણ અને અસાધારણ ભેદથી ૩૩૨ પ્રકારના ભેદનું નિરૂપણ છે. અને તેમના ગુણ, તથા બનાવટી વિષયે તૈયાર કરવાની રીતિ બતાવી છે.

૧૫. ગારુડશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર બદલે બનાવ્યું છે, અને તેમાં ૧૨ અધ્યાય છે. તેમાં મન્ત્રગારુડ, તન્ત્રગારુડ, માયાગારુડ, યજ્ઞગારુડ, ભૂતગારુડ, વિરૂપગારુડ, સ્તંભનગારુડ, આદિ ૬૪ પ્રકારના ખેલોનું વર્ણન છે.

૧૬. ચિત્રકર્મશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ભીમે બનાવેલું છે. તેમાં ૩૨ અધ્યાય છે. તેમાં નખચિત્ર, કેશચિત્ર, શસ્ત્રચિત્ર, અંગચિત્ર, ભાવચિત્ર, આવૃત્તચિત્ર, શિક્ષાચિત્ર, લોહચિત્ર, આદિ ૧૮૯ પ્રકારનાં ચિત્રનું નિરૂપણ છે.

૧૭. મલ્લશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર મલ્લે બનાવ્યું છે. તેમાં ત્રણ કાષ્ઠ છે. તેમાં બાહુ-યુદ્ધ, મુષ્ટિયુદ્ધ, દંડયુદ્ધ, અંગબંધનાદિ ૨૪ પ્રકારનાં પાયદલ સેનાનાં યુદ્ધ(પદાતિયુદ્ધ) ને ઉપયોગી દૃષ્ટરકોટન, ઉદ્ધઘાટન, ઉલ્લંઘન, વિઘ્નમ્બલણ, ચક્રદંડ, અંગદંડ, વક્રદંડ, પરિવર્તન, આવર્તન, વક્ષારક્ષાલન, અંગબંધન, સ્તંભબંધન, આદિ ૨૨ પ્રકારની મલ્લક્રિયાનું નિરૂપણ છે.

૧૮. ભરતશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ગણપતિએ રચ્યું છે, અને તેમાં ૬૪ અધ્યાય છે. તેમાં નાટ્યભરત, હસ્તભરત, ભાવભરત, નેત્રભરત, અભિનયભરત, વાગ્ભરત, ગીત, વાદિ-ત્રાદિ ૭૦૦ પ્રકારની ગાવા બજાવવાની કલાઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

૧૯. પરકાયપ્રવેશશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર બાલખિલ્ય મુનિએ બનાવ્યું છે. તેમાં જે વડે અભિમા આદિ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય એવા ૩૨ પ્રકારના યોગ બતાવ્યા છે, તેમ કીડી આદિમાં પ્રવેશ કરવાનો ક્રમ પણ બતાવ્યો છે.

૨૦. અશ્વદ્વયશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર અગ્નિવર્મે બનાવ્યું છે. તેમાં સાત અધ્યાય છે. તેમાં દેશભેદથી અશ્વના ભેદ બતાવ્યા છે. અશ્વ, વાજિ, ઘોડા, આદિ ભેદથી ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ એ ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે. એક એક ગતિને લક્ષને ૨૫ વર્ગનો નિર્ણય

કર્ષો છે અને એક એક વર્ગમા જે અર્થ, ધોડા, આદિ વતિ છે તેમા આવર્ત, વિવર્ત, દડ, ચામર, કકાલગણ, મસ્તક, આદિ ૧૬ પ્રકારના લક્ષણની પરીક્ષા ખતાવી છે બ્રહ્મ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિની અતર્ગત જે અર્થ છે તેમા અન્ત પક્ષ, મધ્યકાશ, પાદવિન્યામ, મન્દગમન, પગિર્નન, પગિવર્નન વેગ, અતિવેગ, આદિ લક્ષણ ખતાવ્યા છે

૨૧. ગજદ્વયશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર કુમારવ્યાગીએ ખતાવ્યું છે તેમા ૧૬ અધ્યાય છે બ્રહ્મ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિના ૧૦ વર્ગના હાથીઓના લક્ષણનો તેમા નિર્ણય કરવામા આવ્યો છે

૨૨. રત્નપરીક્ષાશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર વાત્સાયન મુનિએ રચ્યું છે તેમા ૧૬ અધ્યાય છે તેમા રથલજ, અનિજ અને કૃતક રત્નોને બ્રહ્મ, ક્ષત્રિય, આદિ ચાર વર્ણમા વિભાગ કરીને, તેમના મુખ, પૃઠ, આદિ ૬ ભાગમા રસધારા, રસાવર્ત, ગ્સરપદ, ગ્સરૈખા, રસવિષ્ણુ આદિ ૨૪ પ્રકારના લક્ષણોની પરીક્ષા કરવાની રીતિ, તથા તેમના ચતુગ્રમ, વર્તુલ, ત્રિકોણ, આદિનો નિર્ણય કર્યો છે અને નીલ, પીત આદિ વર્ણથી ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ ભેદનો નિર્ણય કરીને દૂધ, ધૂમ, તેલ, દ્રાવક, લવણ, પાક, દર્પણ, ધર્પણ, શાણોતલેખન આદિથી પરીક્ષા કરવાનું ખતાવ્યું છે

૨૩. હન્દ્રગલશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર વીરબ્રાહ્મણે રચ્યું છે તેમા માત્ર પાચ અધ્યાય છે તેમા માયાસૃષ્ટિ, યક્ષિણીસૃષ્ટિ, ગલસૃષ્ટિ (પહેલા કહેલા જનનુ આ વિશે ૩૫ છે), રૂપાન્તર, વર્ણાન્તર, ક્રિયાન્તર, સર્પગલ, વશિકગલ, સિંહ, વ્યાઘ્ર, ગજ, અર્ધ, આદિ જાતનુ નિરૂપણ કર્યું છે તેમ જલ, અગ્નિ, શસ્ત્ર, આદિ ૧૬ પ્રકારની ફેરણી વિધાનુ પણ નિરૂપણ કર્યું છે

૨૪. મહેન્દ્રગલશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર વીરબ્રાહ્મણે રચ્યું છે તેમા ૧૨ અધ્યાય છે તેમા અગ્નિસ્તમ્બન, જનસ્તમ્બન વાતસ્તમ્બન, ગતિસ્તમ્બન, આદિ ૧૧૬ પ્રકારના સ્તમ્બનોનુ નિરૂપણ કર્યું છે

૨૫. અર્ધશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર વ્યાસે ખતાવ્યું છે તેમા ૧૯ કાણ્ડ છે તેમા ધર્મને અનુસાર ધન પ્રમાવાના ૧૦ પ્રકારના ઉપાય પ્રતિપાદન કર્યા છે

૨૬. રાજીતન્ત્ર—આ શાસ્ત્ર અનન્તર્ય મુનિએ ખતાવ્યું છે તેમા આઠ અધ્યાય છે તેમા મૂનપ્રતિ, માયા, અનિદા તામસી, આવગણ અને વિક્ષેપના ભેદથી શક્તિનુ નિરૂપણ કરીને સૂર્ય ચન્દ્ર, અગ્નિ વાત, જલ, શિના, આદિ ૬૪ પ્રકારની બાહ્ય શક્તિનુ નિરૂપણ કર્યું છે તેમજ તે સૂત્રાદિનુ આકર્ષણ, સંયોજન, સન્થાપન, સબન્ધન, આદિ ૨૫ પ્રકારની ક્રિયાને ઉપયુક્ત મન્ત્ર અને તન્ત્ર આદિના સ્વરૂપનુ નર્ણન કરીને, તથા બ્રહ્માણ્ડની અન્તર્નન સાન કોઈ અદૃશ્ય વસ્તુઓનુ નિરૂપણ કરીને, તે શક્તિઓનુ આકર્ષણ, સંઘર્ષણ, સંઘટન, જનપાન, ઘન, પાચન પ્રમાણ, સર્ગ, આદિ ૮૮ પ્રકારના વિદુષકર્મણુ આદિ ઉપાયો ખતાવ્યા છે તથા તે વસ્તુઓને તાર મોડવા, ચક્ષુષિ ધુમાવના ઇત્યાદિ કામોમા પ્રમાણના ૧૨૬ પ્રકારના ઉપાયો ખતાવ્યા છે

૨૭. સૌરામિનીકલાશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર માતૃ મહર્ષિએ બનાવ્યું છે તેમા પ્રથમ ભાગમા ચાર અંગ (અધ્યાય) છે તેમા ભૂમિ તથા આશમા ગહેના પદાર્થોની બાંધને આકર્ષણુ ડગવાનો ઉપાય, તથા સુખ્ય આદિ જર્જમ ઝગોની આકૃતિ, ભાવ, કર્મ, નબદ તથા ચેષ્ટા આદિને આ રીતુ ડગવાના અથવા ાગે ઉતાગવાના ઉપાયનુ નિરૂપણુ રીને, દ્વિતીય ભાગમા ચરીરની અદર ગહેલા રક્ત, માસ, અગ્નિ, હૃદય, આદિનો ફોટો ઉતાગવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે તથા પર્વતાદિ સ્થાનગ પદાર્થોની અદર ગહેના પદાર્થોનો ફોટો ઉતાગવાનો ઉપાય પણ બતાવ્યો છે

૨૮. શુદ્ધવિદ્યાકલાપ—આ શાસ્ત્ર આશ્વલાયન મહર્ષિએ બનાવ્યું છે, અને તેમા ૧૬ અધ્યાય છે તેમા, આ પ્રપચ અ અનાદિ છે, કે સાદિ છે, કે સત સિદ્ધ છે, કે અનિ મિત છે ? બને બનાવેયુ (નિર્મિત) હોય તો ક્યારે, કોણે, અને શા માટે બનાવ્યું છે ? અને બને સ્વત સિદ્ધ હોય તો તેનુ શુ પ્રયોજન છે ? તેનો વિચાર કરીને, શુવસષ્ટિ તથા ધશ્વરસષ્ટિ—એવી બે પ્રકારની સુષ્ટિ છે, તે સર્વ સુષ્ટિ સ્વયપ્રકાશ અખણુકસને પરમાત્મા છે તેના પ્રકારસ્પન્દન માત્રથી બ્રહ્મમા ચાસ છે—એવુ નિરૂપણુ કરીને, જગતની સુષ્ટિ, સ્થિતિ, અને લય એ ત્રણુ અવસ્થાનુ નિરૂપણુ કરી આત્માના ભૂમત્વને બાણુવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે.

૨૯. બ્રહ્માણડસાગ—આ શાસ્ત્ર વ્યાસે બનાવ્યું છે તેમા જેવી રીતે સૂર્યના કિરણુ દર્પણુમાથી નિરળીને અન્યત્ર પ્રકાશિત થાય છે, તેવી રીતે મૂલ પ્રકૃતિમાથી, પરમાત્માની ધક્ષણુ શક્તિનો જે પ્રકાર છે તેના ડિગણુ રૂપી બ્રહ્માણડસુષ્ટિ નિકળે છે તેનુ, તથા બ્રહ્મા-ણડનો સુષ્ટિક્રમ, બ્રહ્માણડનુ સ્વરૂપ, તેના ભેદ, પ્રમાણુ, ભ્રમણુ, તેની શક્તિ, આદિનુ નિરૂ-પણુ કર્યું છે.

૩૦. અંશુખોપિનીશાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્ર ભરદ્વાજે બનાવ્યું છે તેમા આઠ અધ્યાય છે તેના પ્રથમ ચાર અધ્યાયમા બ્રહ્માણડની અન્તર્ગત કસ્થપ આદિ આઠ સૂર્યમણ્ડલ તથા તેમની રક્તિ, વેગ, ઉબ્ણુ, ગતિ, વિન્તાગ, પ્રમાણુ, ભાર, (વજન), આદિ ૪૪ લક્ષણોનુ નિરૂપણુ કર્યું છે અને ઉત્તર ચાર અધ્યાયમા તમ, પ્રગલ, વાત, અગ્નિ, વિદ્યુત, જલ, ઔષધિ, અન્ન, વાતુ આદિ સુષ્ટિને ઉપયુક્ત માત કોટિ કિરણોના કેન્દ્રસ્થાનનુ નિરૂપણુ કરીને, તે કેન્દ્રમા ફેલાવલા કિરણોની ન્વરૂપશક્તિ, પ્રગલશક્તિ, વર્ણુશક્તિ, વિદ્યુતશક્તિ, તમ શક્તિ, આદિ ૧૦૦૫ પ્રકારની શક્તિઓને આ ર્પણુ ડગનામા ઉપયુક્ત દર્પણુઆદિનુ, તથા તે કિરણોનુ દર્શન, ન્પર્શન, પ્રમગન, પૃથક્કગણુ, વિભજન, આદિને ઉપયોગી ૧૬/ પ્રમગની સામગ્રીઓને, તથા તેમના દર્શન આન્ને ઉપયોગી ૮૦ પ્રકારના ન્પન્ત્રોને ડહીને, સૂર્યકિરણુમા જે શક્તિ છે તેનુ લધુતન, ચુરૂતન વેગત્વ, આદિ શક્તિઓને માપનાના યન્ત્રોને બતાવ્યા છે તેમ વૃથિની, જન, તેજ, વાયુ, આકાશ આદિમા અત્યન્ત દૂર સ્થિત જનેના સભારણુ આન્ને જાણુવાના ઉપાય પણ બતાવ્યા છે

૩૧. અણ્ડકૌસ્તુભ—આ શાસ્ત્ર પરાશરે બનાવ્યું છે તેમા ૧૮ તગ (અધ્યાય) છે. તેમા કુણુવિની આદિ અન્ત સુષ્ટિમાર્ગમા અન્ત કોટિ બ્રહ્માણુ છે, તે બ્રહ્માણુઓના

પ્રમાણ આદિ નિષ્પાદુ, તથા એ એ-શ્રદ્ધાપુષ્પા જે લો, વન, તક્ષન, નરી, નર, તમાર, નાગર ન્યાયર અને જગમ્મિ, તેનવુ નિરૂપ્ય ગીને પ્રાયુવુ નિષ્પાદુ સામા આન્યુ

૩૨. ક્રોમુદી—આ નામ્ન ગોમનાયે મના કુ, તેમા ૨૦ અધ્યાય ૭ અન્ને ધાગ્ય ન્નાર પ્રાયુ માત્ર, તથા નિવૃત્તા પ્રમાણે માપનાના ચન્નવુ, તથા અપ્તની મરુ જે સર્થ છે તેવુ ચનન, પતન, ઉપપતિર્વન, આદિન નિરૂપા ૨૦ સામા આન્યુ

૩૩. મેરોત્પત્તિપ્રકરણુ—આ નામ્ન અગ્નિ મુનિએ રચ્યુ છે તેમા ૩૩ અધ્યાય છે તેમા નર પ્રમન્ના મેમના રક્ષો, ૧૨ પ્રાગ્ની મેધની ક્રિયા, તેમને ઉત્પત્તિક્રમ, માન, આનાર (નિગ્નતર ક્રષ્ટિ), આદિ ૧૦ પ્રાગ્ની ક્રષ્ટિ ૬૪ પ્રાગ્ની રીજી, ૩૩ પ્રમગ્ની વર્તના તથા વની ઉત્પત્તિ, ૩૧ પ્રાગ્ના વજ્રપાત, આઠ પ્રમન્ના ડગ, તથા મેધની અદર જે વસ્તુ દૃષિ લોહ અગ્નિ, મિત્ર, મોતી, વીગ, આદિના પતનવુ ડાગ્ય એ સર્વ બતાયુ છે

૩૪. ઉચ્ચપ્રેરણુ—આ નામ્ન આંગિરસે મનાવ્યુ છે તેમા પ્રથમ લાગમા ૧૦ અધ્યાય ૬ તેમા મેમની અદર સૂર્યશિવુનો પ્રવેશ થતી અમર મિત્ર ભિન્ન ગમ્મિ ઉત્પત્ત ધાય છે, તથા સૂર્યશિવોના મયોગોથી અણ્ડન, વેદન, ઉરભિવન, આદિની ઉત્પત્તિ ધાર છે તથા અતની ક્રષ્ટિ ન્નાર જે ગમ્મિ છે તેમાથી વન, મોતી, ગુમ્મિ, રાખ, પથ્થર, આદિ ઉત્પત્ત ધાર છે—એવુ નિરૂપણુ કુ છે અને ઉત્તર લાગમા શ્વેત, ડગ, કૃષ્ણ, પીત્ર આદિ ૩૦ પ્રાગ્ના કગની ઉત્પત્તિ બતાવી છે

૩૫. આઠગતન્ટ્ર—આ નામ્ન ભરહ્મણે મનાવ્યુ છે તેમા માત્ર અધ્યાય છે તેમા આઠમા જે અઠ ૬ તેના અવગ્નન નિરૂપા. રીને માત્ર પ્રાગ્ના આન, તથા તેમના મિત્ર મિત્ર સર્ગમા વિમાગ તથા તે વિમા। રામ્મિના જે ધ્યાન—તે સર્વનુ નિરૂપા ૨૦ વાનાં મા કુ છે સગી તે આ શોની અદર જે મમ્મિ, ઉત્પુ, અને ગૈત્ર છે તેવુ, તથા વરુન શ્રદ્ધા, તેવુ ચનન, આદિનુ નિરૂપા. ક્યં છે અને આમરાની અદર જે નક્ષત્રમણ્ડલ છે તેની અન્નર્ગત લોહ, ઘેન, સાગ, ધ્યાયર અને જગમ આદિનુ નિરૂપણુ થ્યુ

૩૬. લોહમંપ્રાદુ—આ નામ્ન મોગ અધ્યાયનુ, અને તેને ચિવગ્નાન્યાર્થે મના કુ, તેમા ન્યાયર અને જગમ પદાર્થોનો તે તે ગ્મિનો અનન્નાર વિલા। રીને, વૃષોડના ગિયત કિ। આદિને પ્રુચાર ન્યાયર માનિના માત્ર, રગ, દિશા, આચાર, મરુદાર આદાન બાસ તથા માસાર્થ, ક્ષાચાર્થ, ગ્મિ, કન, ગોત્ર, સમ્પ્રાદ, માદિ નોમ વિરોધ પ્રવિશાન થ્યુ

૩૭. અગત્યવનદુગીગાન્ટ્ર—આ નામ્ન મલ્કિ આચાર્યાએ મના કુ, તેમા ૧૦૦ અધ્યાય ૭ તેમા ૧૨ વાના અર્થી અનને ખાના-અમાની વૃષ્ટિ તથા અન્ન માસાર્થી અન્નની રુષ્ટિ ભાસી, ઉત્તર લાગમા ૩૧૫ પ્રમન્ના મત્રો, ભદ્રશક્તિસારિ નિવે અત્તુઅ વિમા। મીનો, તેમ રીના મનન, સીત્તિર્વિર મનિમ વિરુદ્ધ, મલ્કિ, ૧ આદિ ૩ પ્રવિશાન થ્યુ

૩૮. પ્રપચ-ચલહુરી—આ શાસ્ત્ર મહર્ષિ વસિષ્ઠજીએ બનાવ્યું છે તેમા ૧૦ અધ્યાય છે તેમા પૂર્વ લાગમા-જગત્સૃષ્ટિનું કાર્ય, તથા પ્રયોજક આદિનું નિરૂપણ કરીને, ઉત્તર લાગમા-પ્રપચની સ્વયંસિદ્ધિ મતાવી છે

૩૯. યન્ત્રસર્વસ્વ—આ શાસ્ત્ર મહર્ષિ ભગદ્વાજે મનાવ્યું છે, તેમા આઠ અધ્યાય છે તેમા પૃથિવી ઉપર ભ્રમણ કરવા યોગ્ય ૩૩૯ પ્રકારના યન્ત્ર, તથા સાગર આદિમા ગુપ્ત રીતે અથવા પ્રત્યક્ષ રૂપે ચાનના યોગ્ય નૌના, ગૌકા, ડોના, જહાઝા આદિ ૭૮૩ પ્રકારના ચાન (વાહન) તથા દેવ, ગન્ધર્વ, આદિ અન્તગ્રિહમા ભ્રમણ કરા યોગ્ય, મન્ત્રનન્તરથી બનાવેલા, ૧૦૧ પ્રકારના વિમાનો, તથા દસ્ય અને અદસ્ય પદાર્થોને આકર્ષણ કરવાનું યન્ત્ર, સુવર્ણ, તામ્ર, આદિને આકર્ષણ કરવાનું યન્ત્ર, શબ્દ, રૂપ, આદિને આકર્ષણ કરવાનું યન્ત્ર-એવા અનેક પ્રકારના યન્ત્ર પ્રતિપાદન કર્યાં છે.

૪૦. લોહુતન્ત્ર—આ શાસ્ત્ર શાકુટાયન મુનિએ બનાવ્યું છે તેમા ૩૨ અધ્યાય છે તેમા ભૂસુખ, ભૂગર્ભ, ભૂપૃષ્ઠ, ભૂકોશ, ભૂચક્ર, ભૂપક્ષ, આદિ ૬૪ પ્રકારના પૃથિવીલાગનું નિરૂપણ કરીને તેની ઉપર ગહેલા અનિજ પદાર્થોનો ૪ ગુણ્ણમા વિભાગ કરીને, તથા સ્ત્રી, પુરુષ, નપુસંગ, એવા ભેદ પાડી સ્ત્રીગર્ભ, ક્લીનગર્ભ, વન્ધ્યાગર્ભ, પૂર્ણગર્ભ, સામાન્યગર્ભ, સસર્ગગર્ભ, સજ્જાતીય ગર્ભ, વિગ્જાતીયગર્ભ, બાલગર્ભ, આદિ ૩૦૬ પ્રકારના ગર્ભોનું નિરૂપણ કર્યું છે બાદ ૩૦૭૫ પ્રકારના લોહ તથા તેની અદર જે વર્ણ, ગુણ, લક્ષુ, આદિ ગુણ છે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

૪૧. કર્માભિનિસાર—આ શાસ્ત્ર આપસ્તંબ મુનિએ મનાવ્યું છે તેમા ૧૦ અધ્યાય છે તેમા વહોમા કહેલા કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનજપ્તથી ઉપદેશિત જે ત્રૌત, સ્માર્ત, તાન્ત્રિક, આભિચારિક, આદિ અષ્ટવિધ કર્મ છે તેના તાત્પર્યને પ્રતિપાદન કર્યું છે

૪૨. વાતુસર્વસ્વ—આ શાસ્ત્ર યોગાયન મહર્ષિએ બનાવ્યું છે તેમા ૧૨ અધ્યાય છે તેમા પ્રથમ લાગમા શરીરની અન્તર્ગત અર્મ, માસ, આદિ સાત વાતુનું નિરૂપણ કરીને બીજા લાગમા બ્રહ્માણ્ડની અન્તર્ગત પાનાર્ત, અનિજન્ત્ર, ઊદ્રમુખ, આદિ ૪૭ સ્થાનોમા રહેલી ગુહ, અતિગુહ, સૂક્ષ્મ, અતિસૂક્ષ્મ, વિષ, અમૃત, મૃદુ, કરીન, દ્રાવક, અદ્રાવક, સ્ફુટ, અસ્ફુટ, આદિ ૩૦૯ પ્રકારની ધાતુનું સ્વરૂપ, તેમના વર્ણ, ગુણ, તથા પ્રયોજનનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમજ મિશ્રધાતુ, લોહધાતુ કૃતધાતુ, આદિ ૧૦૧ મનાવડી (કૃતિમ) વાતુઓનું નિરૂપણ પણ કર્યું છે

૪૩. નામાર્થકલ્પ—આ શાસ્ત્ર અત્રિ મહર્ષિએ બનાવ્યું છે તેમા ૨૪ અધ્યાય છે તેમા પ્રથમ લાગમા નામ જ્ઞાતમ પ્રપચમા પ્રથમ રાત્રી ઉત્પત્તિ થઈ છે, કે નામની, કે બનેની સાથે થઈ છે-એવી ૧૧ રીતે જનસૃષ્ટિ તથા ધવગૃષ્ટિ એવી બે પ્રકારની ગૃષ્ટિ મનાવીને, જીવના ભોગને માટે પરમેશ્વરે સુહૃત્વન્તરયાન મારાને લઈને પ્રથમ રૂપની સૃષ્ટિ કરી, પછી ક્રિયાને માટે આ બનાવનાર ગમ, તૃપ્ત્યુ, હરિ, હર, આદિ રૂપને અનુકૂલ નામ, તથા તુલ્યાનિ રૂપને અનુગુણ અને તે પદોની સક્રિયની બનાવ અર્થના બોલનારોની સૃષ્ટિ કરી પછી જીવ મોવાના ભોગને માટે જગત્સૃષ્ટિનો ભિન્ન ભિન્ન રૂપે વિભાગ કરીને, તે વિભાગને અનુસાર ભોગરૂપી જે ક્રિયા તે ક્રિયાનિમિત્ત જે અર્થ તે અર્થના મોધ જે

નામ તેની સૃષ્ટિ કરી. માટે શક્યર્થોવબોધક નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિ ક્રિયારની, અને ક્રિયાર્થોવ-
બોધક નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિ શ્રવણી બનાવી છે. અને ઉત્તર ભાગમાં માનુકસ્વરૂપ (વર્ણમાલા-
Alphabet) બનાવી અક્ષરથી લઈ સ્ફાર સુધીના પ્રત્યેક વર્ણોમાં “ एकैकवर्ण-
संस्कृतशक्तयः सप्तकोटयः.” એ પ્રમાણને અનુસાર સાત કરોડ શક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે,
તથા વર્ણોમાં જેટલી શક્તિ છે તે શક્તિના સયોગથી રૂપસૃષ્ટિ થાય છે, અને તે શક્તિના
વત્તર વર્ણોથી નામસૃષ્ટિ થાય છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

૪૮. વાયુતત્ત્વપ્રકરણ—આ શાસ્ત્ર શાક્ટાયને રચ્યું છે. તેમાં ૧૨ અધ્યાય છે.
તેમાં ચેરાશી હત્તર વાયુઓનું નિરૂપણ કરીને તેમનાં નામ, ગુણ, વેગ, ગતિ, સૂક્ષ્મ,
આદિ ૩૧૬ પ્રકારના વિધારોનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને દશ કરોડ પાંચસે વાતમણડલો તથા
તેમાં અણવાદક, લોહવાદક, આદિ વાયુમંડલો તથા મધુર આદિ રસને ઉત્પન્ન કરનારી
વાનશક્તિઓનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેમજ વાયુને માપવાનું યંત્ર પણ તેમાં બતાવ્યું છે.

૪૯. વૈદ્યાનર તંત્ર—આ શાસ્ત્ર નારદે બતાવ્યું છે. તેમાં ઝંડર, વાડવ, આદિ ૧૦૧
અગ્નિનું નિરૂપણ કરીને ૧૦૦૭ પ્રકારનાં અગ્નિસ્વરૂપ તથા તેમના ગુણ, પ્રયોગન,
આદિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

૫૦. ધૂમપ્રકરણ—આ શાસ્ત્ર નારદે મુનિએ બતાવ્યું છે. તેમાં ત્રણ અધ્યાય છે.
તેમાં અગ્નિસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાને માટે ધૂમને હડાવવાનું દર્શણ, તેજ, યંત્ર, આદિનું
નિરૂપણ કર્યું છે.

૫૧. ઔષધિકંકણ—આ શાસ્ત્ર અત્રિ મહર્ષિએ બતાવ્યું છે. તેમાં સાત અધ્યાય
છે. તેમાં પૂર્વ ભાગમાં દશ્ય, અદશ્ય, નવક્ષન, અતિનવક્ષન, આગ-જનિક, આદિ ચાર લાખ
મદોષધિઓનું નિરૂપણ કરીને, ઉત્તર ભાગમાં ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, હાહરાક્ષસ, આદિને હડા-
વવાને માટે સાષ્ટો કરોડો વર્ષ સુધી મનુષ્ય શરીર રહી શકે તેને માટે, ઔષધિ તથા
શાયસિદ્ધિ આદિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

આ પ્રકારની અનેક વિદ્યા તથા ક્ષાનું જ્ઞાન જ આ લોક સંબંધી તથા પરલોક
સંબંધી સુખ આપનાર છે, તેથી વિદ્યાનું અધ્યયન કરવું તે જ આહ્વાણોનો સુખ્ય ધર્મ છે.
આહ્વાણને સરીરના નિર્વાહના સાધનની ન્યૂનતાને લીધે ભણવામાં કંઈક દરકત પડોચવાનો
સંભવ છે. તેથી તેને પ્રતિબદ્ધનો પન્ન અધિદાર આપ્યો છે. યાચના કરીને નિર્વાહ કરવો,
પરન્તુ અધ્યયનનો પરિન્યાય ન કરવો, એ શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ છે. ૬૪ ક્ષામાંથી કોઈ પણ
શીખે તે અત્ર વિના કોઈ પન્ન જૂખ્યો મરે નહીં. ખાવાનું ઠેકાણું ન હોય, અને ઘરમાં
ખાવક અને આવિદ્યા મચી ગોળા ક્ષન હોય, જતાં ૧૦ વર્ષના નાના ખાવકને માટે વિવા-
દની તત્કાલીન રાખ છે. આ કોઈ આહ્વાણનો ધર્મ નથી. એવી મલિન પ્રગતી દેશની અધો-
ગતિ થાય છે. તને આપવાથી પુણ્ય નથી. માટે વિદ્યા તથા ક્ષાને શીખવી તે જ સુખ્ય
કર્મવ્ય છે. વિદ્યા બનવી તે આહ્વાણ માત્રનો ધર્મ નથી, મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે; અને
સર્વના સુખને માટે છે. બ્યવહારનાં રહીને સર્વને ધર્મનું પાલન કરવાનો શાસ્ત્રનો સુખ્ય
ઉદ્દેશ છે, કામ્ય કે પ્રાચીન કામ્યાં કોઈ એક દુર્લભ મનુષ્ય જ સંન્યાસી થતો હતો.
કેમકે સંન્યાસ અદ્વ ક્ષિન છે, અને તેથી તેને માટે અદ્વ યોગ્યના સંપાદન કરવાની જરૂર
છે. વૈદિક ધર્મનાં સાચાની સંખ્યા અદ્વ જ છે. તે સર્વનું અધ્યયન કોઈ એક મનુષ્ય જ

કરી ગકે છે અને તેનાથી રીતુ ધર્મ ચક્ર રાઠ ૧૧ નરી તે કુદ્ધિનુ જ ૧૧ કરી ગકે સુષ્ટિસમયમા આહ્વાણાદિ પ્રમા તા ત યાતો નતિનિવેક અધ્યાયમા નિર્ણય કરવામા આરશે

આહ્વાણોમા અધ્યયનાતિની પરપગ હોનાની પઠના પઠાવવાની શક્તિ તથા તિતિક્ષા આદિ સ્વભાવસિદ્ધ છે પૂર્વ જન્મમા જે જે પ્રમગ્ન મનુષ્યોનુ ધર્માચરણુ તથા જ્ઞાન હોય છે તેને અનુસાર બીજા જન્મમા તેના સમ્મત જોવામા આવે છે

શમો દમસ્તપ શૌચ ક્ષાન્તિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાસ્તિક્ય વ્રહ્મકર્મસ્વભાવજમ્ ॥ મ૦ ગો૦ અ૦ ૧૮-૭૨ ॥

અર્થ — ચિત્તની સાન્નિ, આહોન્દ્રિયનો નિગ્રહ, શરીર વાણી અને મનથી થતુ તપ, આહ્ય અને આરન્તર શૌચ ક્ષમા કુટિલતાનો અભાવ જ્ઞાન (વેદશાસ્ત્રાદિ વિષયક જ્ઞાન) વિજ્ઞાન (કર્મપ્રકર વિષયમા યજ્ઞાદિ કરવાની કુશલતા અને જ્ઞાનપ્રણામા છવધ્વજની એકતાનો અનુભવ ધર્ત્યાદિ) આગ્નિમ્ય (સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા)—આ શમાદિ નવ સત્ત્વગુણના સ્વભાવ વાળી આહ્વાણુગતિનુ કર્મ છે અર્થાત આહ્વાણુગતિ જે કર્મ કરે તે શમદમાનિ યુક્ત જ હોય છે

અન્ય જાતિમા આ ગુણો હોવાનો સભવ છે, કેમકે સત્ત્વગુણુ તથા ધર્મશ્રદ્ધા વગેરે સર્વમા હોય છે તથાપિ પૂર્વ જન્મમા કોઇ પણ શરીરમા પ્રેના ધર્માચરણુથી આ જન્મમા આહ્વાણુ શરીરને પ્રાપ્ત થાત ત્યારે તે શરીરમા પૂર્વ સમ્પ્રારના બગથી શાસ્ત્રનુ અધ્યયન તથા પ્રપટ્ટ શબ્દોનુ ઉચ્ચાગણુ, તથા શ્રદ્ધા આદિ વિશેષ કરીને હોવાનો સભવ છે તેથી પઠાવવાનુ કાર્ય તેને માટે રાખ્યુ ઉપદેશ પણુ સપૂર્ણ જ્ઞાન યુક્ત મનુષ્યોને જ પ્રવાને અધિકાર છે અર્ધજ્ઞાની શાસ્ત્રતાત્પર્યને પૂર્ણ રીતે તહી જનણી લોકોને ઉવટા માર્ગમ પણુ લઈ જાય છે તેથી લોકોને એ સગ્ખી નિષ્ઠા થવાનો સભવ નથી, કેમકે અર્ધજ્ઞાન મનુષ્યો ભિન્ન ભિન્ન રીતે ઉપદેશ પ્રવાથી શ્રોતા લોકોમા ગદા જ વધે છે તે લો સ્વય અજ્ઞાની હોવાથી સ્વય તેા નિર્ણય કરી જ સમ્તા નથી, અને કહેનાર ભિન્ન ભિન્ન રીતે કહે છે ત્યારે લોખને ધર્મસમ્પટ અપસ્ય આવે છે અને ધર્મમાર્ગ પણુ ધીમે ધીમે બગડે છે

વૈદિક ધર્મમા પહેલા ધર્મનો નિર્ણય કરવાને માટે વિદ્વાનોની એકસભા રહેતી હત તેનુ નામ ધાર્મિ પગિવદ હતુ એ સભામાથી જેઓને અવિમગ આપવામા આવતો હત તે જ લોકો ધર્મનો ઉપદેશ કરી શમ્તા હતા ઉપદેશ પૂર્ણ વિદ્વાન સદાચારી નિસ્વાય અને સત્ત્વવક્તા હોય તેની વ્યાસ સદા મ્ત્રી છે ભગવાનુ વેદવ્યાસે વેદને અનેક રાખ્ખા વિભક્ત કરી વેદના જ્ઞાનને ઋષિ લોકોને જણાવ્યુ અને વૈદિક યુતિનુ તાત્પર્ય યુગાણુ ત ધતિહાસ દ્વારા પ્રાણી માત્રને સમગ્રા યુ, અને યોગશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત બુદ્ધિનુ હતા તે ઉપર ભાષ્ય કરીને યુમુક્ષુ લોકોને કૃતાર્થ કર્યા વ્યાસજી તુલ્ય યોગ્ય વિદ્વાન તથા મદાચા થતુ જોઇએ એ ભાવથી હાનના સમયના ઉપદેશોને વ્યાસ નામથી કહ્યા છે

કલસ્વરસમાયુક્ત રસભાવસમન્વિતમ્ । મવિ. પુ. ત્રા. પ. જ. ૨૧૬ શ્લો. ૧

વુદ્યમાનઃ સદાત્યર્થે ગ્રન્થાર્થં કૃત્સ્નશો નૃપ ।

બ્રાહ્મણાદિપુ વર્ણેષુ ગ્રન્થાર્થં વાચયેન્નૃપ ॥ ,, ॥ ૧૦૦ ॥

ય एवं વાચયેદ્રાજન્ સ વિષો વ્યાસ ઉચ્યતે ।

અતોઽન્યથા કથયિતા જ્ઞેયોઽસૌ વક્તૃનામકઃ ॥ ,, ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થઃ—હે રાજન્ । મધુર સ્વર તથા રસ તથા ભાવથી યુક્ત તથા ગ્રન્થના ગૃહ અર્થને સારી રીતે બાબુનાર ગ્રન્થોના તાત્પર્યને જે બ્રાહ્મણાદિ સર્વ વર્ણોને સંભળાવે તે વ્યાસ કહેવાય છે. તેથી અનિરિક્ત કથા કરનાર (વક્ત્ર) સર્વ વક્તા કહેવાય છે. વેદ-શાસ્ત્ર અર્થાત્ સાંખ્ય, ગોગ, મીમાંસા, વેદાન્ત, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, આદિકોના વેદા હોવા વિના મંપૂર્ણ ગ્રન્થોના અર્થને કોઈ પણ શ્રવણ કરાવી શકે નહીં. માટે પૂર્ણ વિદ્યાન જ ઉપદેશ હોવો જોઈએ.

વળી કેટલો પણ વિદ્યાન હોય, પરન્તુ તેના આચરણની ખબર પડતી નથી. તેથી ધાર્મિક પરિપક્વ નિર્ણય કરીને તેને આજ્ઞા આપે ત્યારે જ તેને ઉપદેશ દેવાનો હક હોય છે. ખીન્ને કોઈ ઉપદેશ આપવાને અધિકારી નથી. જે વ્યાસ પદવીને યોગ્ય વિદ્યાન હોય એવા મનુષ્યની સંખ્યા બહુ થોડી જ હોય છે. તેનાથી ખીન્નું કામ થવું પણ કઠણ છે. તેથી પરંપરાથી આજ્ઞા આવેલા આ યુગોને જોઈને બ્રાહ્મણોને જ ભણાવવું આદિક કાર્ય કરવાને નિયમ કર્યો છે. મનુષ્યને સ્વભાવથી ઉપદ્રવ કરનાર દુષ્ટ લોક બહુ હોય છે, તે યોગદિ દુષ્ટોથી તથા અન્ય પ્રકારની આપત્તિથી મનુષ્યોની રક્ષા કરવાને માટે મનુષ્યને આવશ્યકતા છે. તેથી સૌર્ય, તેજ, ધર્મ, કુશલતા અર્થાત્ તત્કાલ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યમાં મોહ વિના પ્રવૃત્તિનું કારણ દક્ષતા, તથા યુદ્ધમાં પાછું ન પડવું, તથા દાન, તથા ઈશ્વરભાવ અર્થાત્ જેના પ્રતિ પોતાની પ્રભુચક્રિત બતાવવી હોય તેને તે બતાવવાનું સામર્થ્ય, આદિક્ષત્રિયોના યુગોને જોઈ દુષ્ટોથી રક્ષણ દ્વારા પ્રગ્નનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય ક્ષત્રિયોને સોંપ્યું હતું. તેઓ પોતાને ધર્મોપયોગી વેદને ભણી રાજનીતિનું વિશેષ શિક્ષણ લેતા હતા. અને ધનુર્વેદમાં પારંગત થઈને રાજ્યની રક્ષા કરતા હતા.

વળી ભણાવવામાં તથા ઉપદેશ દેવામાં તથા નાના પ્રકારની ધાર્મિક સંસ્થા ચલાવવાના ક્ષમકામાં તત્પર રહેનારને, તથા રાજ્યપાલન કરવાના ક્ષમકામાં દિનરાત વીતાવનારને કૃત્યાદિક કરવાનો સમય મળવાનો સંભવ નથી, તે કારણથી ખેતીમાંથી અન્ન ઉત્પન્ન કરવાને માટે તથા વ્યાપારથી ધન ઉપાર્જન કરવાને માટે કૃષિ તથા ગાયોની રક્ષા, વ્યાપારમાં કુશલતા, આદિક શુભવાળી વૈશ્ય જાતિને ખેતી આદિક કામ કરવામાં નિયુક્ત કરી. વૈશ્યમાં ખેતી કરનાર એક જાન, અને વ્યાપાર કરનાર ખીન્ને જાગ છે.

અને શૂદ્રને ધાર્મિક શિક્ષણ તો મળતું હતું. તેઓ પણ પોતાના ધર્મનું શિક્ષણ લઈને ખીજની સેવા કરવામાં તત્પર રહેતા હતા, કેમકે યોગ્ય રીતે સેવા કરનાર ન હોય તો બ્રાહ્મણાદિ વજ્રે વર્ણોનું કામ બરાબર થવું સંભવિત નથી. તેથી ન્યૂન શુદ્ધિવાળા તથા શરીરમાં મગ્જ્યૂત મનુષ્યોને સેવાના કામમાં લગાડ્યા.

આ પ્રમાણે જગતનો વ્યવહાર બરાબર ચલાવવાને માટે જાલનુસાર કર્મનો નિયમ કર્યો છે. વિશેષ, વેદનું અધ્યયન નહિ કરવાથી બ્રાહ્મણ પતિત થાય છે.

અગ્નિકાર્યાત્પરિભ્રષ્ટાઃ સન્ધ્યોપાસનવર્જિતાઃ ।

વેદં ચૈવાનધીયાનાઃ સર્વે તે વૃપલાઃ સ્મૃતાઃ ॥ પરાશર માધવ૦ અ૦ ૧૨-૩૧ ॥

અર્થઃ—અગ્નિની ઉપાસનાથી ભ્રષ્ટ થયેલા, તથા સન્ધ્યાવંદનથી રહિત, તથા વેદને નહીં ભણેલા—તે સર્વ વૃપલ અર્થાત્ શૂદ્ર કહેવાય છે. શુદ્રાદિની સાથે સમાનતા થવી તેનું નામ વૃપલત્વ છે.

તસ્માદ્વૃપલભીતેન બ્રાહ્મણેન વિશેષતઃ ।

અધ્યેતત્કવ્યોઽપ્યેકદેશો યદિ સર્વં ન શક્યતે ॥ પરા. મા. અ. ૧૨-૩૨ ॥

અર્થઃ—માટે શૂદ્ર સમાન થવાના ભયવાળા બ્રાહ્મણે વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. જો સર્વ વેદોનું અધ્યયન ન કરી શકે તો તેનો એક ભાગ પણ અવશ્ય ભણવો જોઈએ. બ્રાહ્મણને માટે વેદાભ્યાસની સમાન કાંઈ પણ તપ નથી.

વેદાભ્યાસો હિ વિપ્રાણાં પરમં તપ ડચ્યતે ॥ દક્ષ સં૦ અ. ૨ શ્લો. ૩૩ ॥

અર્થ—બ્રાહ્મણોને માટે વેદાભ્યાસ ઉત્તમ તપ કહેવાય છે.

વેદસ્વીકરણં પૂર્વં વિચારોઽભ્યસનં જપઃ ।

તદાનં ચૈવ શિષ્યેભ્યો વેદાભ્યાસો હિ પશ્ચઘા ॥ ” ॥ ૩૪ ॥

અર્થઃ—પ્રથમ વેદને ભણવો, પછી તેનો વિચાર કરવો, તેની આજ્ઞા કરવી, તથા નિયમ પૂર્વક જપ કરવો, અને શિષ્યોને તે ભણાવવો—એ પાંચ પ્રકારનો વેદાભ્યાસ છે. તેની બરાબર ખીલું કાંઈ તપ નથી.

પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય, અને પાપ વિના શરીરનો નિર્વાહ થાય, એ બંનેને લક્ષ્ય રાખી ધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. પ્રતિગ્રહ લેવો એ બ્રાહ્મણોને માટે ધર્મ કહ્યો છે. પરંતુ આ અધ્યયનમાં જેવી રીતનો નિર્બંધ છે તેવી રીતનો નિર્બંધ તેમાં નથી. પ્રતિગ્રહ તો જીવિજ્ઞાને માટે ઉપાય બતાવ્યો છે.

દુષ્કૃતં હિ મનુષ્યસ્ય સર્વમન્ને વ્યવસ્થિતમ્ ।

યો યસ્યાન્નં સમન્નાતિ સ તસ્યાન્નાતિ કિલ્વિપમ્ ॥

પદ્મ૦ પુ૦ સ્વ૦ ૩, અ૦ ૫૬ શ્લો૦ ૧૫, ૬ ॥

અર્થ—મનુષ્યનું પાપ સર્વ અન્નમાં જ સ્થિત છે. જે જેનું અન્ન ખાય છે તે તેનું પાપ ખાય છે.

આ પ્રમાણે અન્નાદિ વસ્તુનો પ્રતિગ્રહ કરવો તે દાનાનું પાપ જ લે છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. પરંતુ વિદ્વાન તપસ્વી પ્રતિગ્રહને પચાવી શકે છે. તેને તે બાધા કરી શકતો નથી. તથાપિ બનતા સુધી ઋષિ લોક તેનો સ્વીકાર કરના નહોતા. તેથી—

પ્રતિગ્રહં મન્યમાનસ્તપસ્તેજોયશોનુદમ્ ।

અન્યાભ્યામેવ જીવેત શિલૈર્વા દોષદક્ તયો ॥

મા૦ પુઠં સ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૧૭-૪૧ ॥

અર્થ:—તપ, બ્રહ્મતેજ, અને કીર્તિને નષ્ટ કરનાર હોવાથી પ્રતિગ્રહને યોગ્ય ન માનતા હોય તો બ્રહ્મવવાથી તથા યજ્ઞ કરાવવાથી નિર્વાહ ચલાવે એ બંનેમા પણ બે દોષ દેખતા હોય તો શિવ વડે નિર્વાહ ચલાવે.

વેતન (પગાર) લઇને બ્રહ્મચારીની પણ સાસ્ત્રમા મના કરી છે

ગૃહીત્વા વેતનં વેદં યોઽધ્યાપયતિ મૂઢધીઃ ।

અધીતે યો હિ વા દત્ત્વા તાકુભૌ પાપિનૌ સ્મૃતૌ ॥ સૌ. પુ અ. ૧૦-૪૨ ॥

અર્થ:—જે મૂઢશુદ્ધિ પુરૂષ પગાર લઇને બ્રહ્મચારી છે તથા જે પગાર આપીને બ્રહ્મ છે તે બંનેને પાપી કહ્યા છે

તયોર્મુસ્વગતા વેદા નિન્દિતા સર્વકર્મસુ ।

મુરામાઢગત તોયં યથા ભવતિ નિન્દિતમ્ ॥ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—એ બંનેના મુખમા ગયેલા વેદ સર્વ કર્મમા નિન્દિત છે જેથી રીતે મદિગના પાત્રમા રાખેલુ પાણી નિન્દિત (અપવિત્ર) છે, તેની રીતે તે વેદ પણ નિન્દિત જ છે

આ પ્રમાણે ધન આપીને બ્રહ્મચારી તથા ધન લઇને બ્રહ્મચારી તેનો નિર્ગેધ કર્યો છે. માટે બ્રહ્મચારી અથવા યજ્ઞ કરનારો આદિ પણ છોડીને શિવ વડે ચોતાનો નિર્વાહ કરવો (ખેત-રોમા પરેલા ધાન્યની ઉપરી, પાણીઉં, આદિ એકમા કરીને તેનાથી નિર્વાહ કરવો તેનું નામ શિવ છે અને એક એક દાણો વીળીને દાણા એકમા કરના તેને ઉગ્ર જ્યૈષ્ઠિ કહે છે. એ શિવથી ઉત્તમ છે) એ બંનેમા પ્રાણનો પ્રતિગ્રહ નથી હોવાથી ઉત્તમ છે પરંતુ આ પ્રકારનું જ્ઞાન સહન કરી બ્રહ્મચારી, બ્રહ્મચારી, આદિ વ્યવહાર ચલાવનાર કમિન છે. વનમા રહીને તપ કરીને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માત્ર જેને કરી છે તેને માટે તે શ્રવિકા રીક છે. સર્વ કામને માટે પણ શ્રવિકાનો મત્રાન બધું કમિ છે જે કામમા અન્નાદિનો વિક્રમ નહોતો અને વનમા ગહેના- તપસી સહચારીના નક્ષત્રમા નમન તથા ધનાદ્ય લોક તત્ત્વ ગહેતા હતા તે સમયમા એ જાન બની નહતી હતી આ સમયમા તે બની નહતુ નથી જેની પાને શ્રવિકાનો ઉપાર છે તેણે તે વર્ષશુદ્ધિથી બ્રહ્મચારી એ જ યોગ્ય છે. બીજા નિર્ગેહ-તાથી ચોતાની ઉપરિકાને માટે વેતન લઇને પણ બ્રહ્મચારી તે પાપનું કારણ થઈ નહતુ નથી પરંતુ સહચારીએ પ્રતિગ્રહ વેતની મના છે તેથી તેણે તે લેવાની ઇચ્છા નહીં નખરી નહએ જે સહચારીના પિતા આદિ નિર્ગેહોવાથી અધ્યાપકને કાર્ષ આપતા હતા તે તે વેતમા પાપ નથી પરંતુ બ્રહ્મચારીનું પુણ્ય તેને મળી નહતુ નથી પરંતુ યાચનાશ્રુતિથી બ્રહ્મચારી તે અત્યંત નિન્દિત છે

યથ્ચ યાચનિકો નિત્યં ન સ સ્વર્ગસ્ય ભાજનમ્ ।

ઉદ્વેજયતિ ભૂતાનિ યથા ચૌરાસ્તથૈવ સઃ ॥

સ્કાં ૫૦ સ્વં ૧ અં ૫૦ ૨, અં ૫ છોં ૧૩૧, ૨

નરકં યાતિ પાપાત્મા નિત્યોદ્વેગકરસ્ત્વસૌ ॥

॥ ૧૩૨ ॥

અર્થઃ—જે રાજા રાજા યાચના કરનાર મનુષ્ય છે તે સ્વર્ગનો ભાગી થતો નથી. જેમ ચોર લોક મનુષ્યોને ઉદ્વેગ કરાવે છે, તેવી રીતે યાચક મનુષ્ય પણ મનુષ્યોને ઉદ્વેગ પમાડે છે. તેવો હમેશાં ઉદ્વેગ કરાવનાર પાપી નરકમાં જાય છે.

મહાગુણૈર્ગરિષ્ઠોઽપિ મહાત્માઽપિ ગિરીન્દ્રજે ।

દેહીતિ વચનાત્સઘઃ પુરુષો યાતિ લાઘવમ્ ॥

શિં ૫૦ રૂં ૨૦ સ્વં ૩, અં ૨૯-૩૭ ॥

અર્થઃ—હું પાર્વતિ ! કોઈ મનુષ્ય ગુણમાં બહુ જ શ્રેષ્ઠ હોય અને મહાત્મા પણ હોય, તથાપિ જો તે કોઈને “મને આપો” એમ મુખથી કહે તો તે મનુષ્ય લઘુતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ફરી તેનું ગુરુત્વ રહેતું નથી.

હિંસા ચૈવાપરા તૃષ્ણા યાચ્ચાત્મજ્ઞાનનાશિકા ।

પદ્મં ૫૦ સ્વં ૩, અં ૬૦-૭૦ ॥

અર્થઃ—હિંસા તથા તૃષ્ણા તથા યાચના (માગવું) તે આત્મજ્ઞાનનો નાશ કરનાર છે. માટે પોતાને માટે હોય કે બીજાને માટે હોય, તથાપિ યાચના ધણી ખરાબ છે. માગીને ધર્મોદ્ધાર કરવાના ઉકાદાર થવાને મનુષ્યજન્મ નથી.

મરણાત્પ્રાર્થનાદુઃસ્વપ્નમધિકં હિ વિવેકિનઃ ।

ક્ષણિકં મરણાદુઃસ્વપ્નનન્તં પ્રાર્થનાકૃતમ્ ॥ મવિ. ૫૦ ૩. ૫૦ અ. ૧-૧૦૮ ॥

અર્થઃ—વિવેકી મનુષ્યને માટે માગવાનું દુઃખ મરવાના દુઃખથી પણ અધિક છે. મરવાનું દુઃખ એક ક્ષણ ભરતું હોય છે. યાચનાના દુઃખનો તો કોઈ અંત જ નથી.

જગતાં પતિરર્થિત્વાદ્વિષ્ણુર્વામનતાં મતઃ ।

અધિકઃ કોઽપરસ્તસ્માઘો ન યાસ્યતિ લાઘવમ્ ॥ ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થઃ—જગતના સ્વામી વિષ્ણુ ભગવાન માગવાને માટે ત્યારે બલિની પાસે ગયા સારે વામન થઈને ગયા. જેનાથી મોટા કોઈ નથી તેમને પણ નાના થઈને જવું પડ્યું. માગવાથી કોણ લઘુ થતું નથી ।

દેહીતિ વચનદ્વારા દેહસ્થાઃ પન્નદેવતાઃ ।

સઘો નિર્ગલ્ય ગચ્છન્તિ ધીશ્રીહીશાન્તિકીર્તયઃ ॥ ત્ર. ૫. અ. ૧૩૫-૧૦ ॥

અર્થઃ—ત્યારે કોઈ મનુષ્ય “મને આપો” એવું વચન કહે છે સારે તેના દેહમાં રહેલી ધી અર્થાત્ શુદ્ધિચક્રિત, તથા શ્રી અર્થાત્ લક્ષ્મી, તથા લગ્ન, તથા શાન્તિ અને

કીર્તિ-એ પાંચ દેવતા તેના દેહમાંથી નિકળી ચાલ્યા જાય છે. અર્થાત્ માગનારમાં શુદ્ધિ-યક્તિ, લક્ષ્મી, લગ્ન, શાન્તિ, અને કીર્તિ કદાપિ રહેતાં નથી. તે વાત. સર્વના અનુભવમાં છે. તેની અપકીર્તિ વિના ખીજું કંઈ સાંભળવામાં આવતું નથી.

તાવદ્ગુણા ગુરુત્વં ચ યાવન્નાર્થયતે પરમ્ ।

અર્થી ચૈતુરુપો જાતઃ ક્વ ગુણાઃ ક્વ ચ ગૌરવમ્ ॥ ત્ર. પુ. અ. ૧૩૫-૧૧ ॥

અર્થ:-ત્યાંસુધી મનુષ્ય કોઈની પાસે યાચના કરતો નથી, ત્યાંસુધી જ તેના શુભ અને ગુરુત્વની કિંમત છે. જો મનુષ્ય યાચક બની જાય તો ક્યાં તેના શુભ છે અને ક્યાં તેનું ગૌરવ છે? અર્થાત્ ફરી તેની કોઈ પણ કિંમત રહેતી નથી.

તાવત્સર્વોત્તમો જન્તુંસ્તાવત્સર્વગુણાયઃ ।

નમસ્યઃ સર્વલોકાનાં યાવન્નાર્થયતે પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:-ત્યાંસુધી મનુષ્ય ખીજની પાસે યાચના કરતો નથી, ત્યાંસુધી તે સર્વથી ઉત્તમ છે, અને ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ શુભોની ખાણ છે, તથા સર્વ લોકોને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. જે વખતે યાચના શરૂ કરી તે વખતે સર્વ યોગ્યતા નષ્ટ થઈ જાય છે.

શુષ્કસ્ય કીટરાતસ્ય વહ્નિદગ્ધસ્ય સર્વતઃ ।

તરોરપ્યૂપરસ્થસ્ય વરં જન્મ ન ચાર્થિનઃ ॥ પં. તં. ત૦ ૨ શ્લો. ૮૯ ॥

અર્થ:-યાચકના જન્મ કરતાં સૂકાયલા કીડાએ ખાધેલા, ચારે તરફથી અગ્નિ વડે દગ્ધ થયેલા, તથા ઉપર ભૂમિમાં ઉગેલા વૃક્ષનો પણ જન્મ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ યાચકનો નહીં.

દારિદ્ર્યસ્ય પરામૂર્તિર્યાજ્ઞા ન દ્રવિણાલ્પતા ।

અપિ કૌપીનવાન્ શંશુસ્તથાપિ પરમેશ્વરઃ ॥ મોજ. પ્ર. શ્લો. ૧૦૦ ॥

અર્થ:-યાચના એ દરિદ્રતાની મોટી મૂર્તિ છે, ધનની અલ્પતા એ નહીં. અર્થાત્ જેની પાસે ધન કમી હોય તે દરિદ્રતાની મૂર્તિ નથી, પરંતુ યાચના કરનાર દરિદ્રતાની મૂર્તિ છે. જેમ મહાદેવજીની પાસે માત્ર કૌપીન છે છતાં તેમને કોઈ દરિદ્ર કહેતું નથી, પરંતુ પરમેશ્વર કહે છે. માટે ધન થોડું હોવાના કારણથી મનુષ્ય દરિદ્ર કહેવાતો નથી, પરંતુ તૃપ્ત્યાયુ થઈને આમ તેમ માગતા કરવું તેને જ દરિદ્રતા કહે છે. માગનાર ધન એકદમ કરીને ધનની દરિદ્રતા તો દૂર કરે છે, તથાપિ મન તો તેનું અવશ્ય દરિદ્ર જ રહી જાય છે. માટે યાચના વડે જીવન ચલાવવાનો નિશ્ચય કરીને વિવાહ કરી કુટુંબ વધારનાર મનુષ્ય અન્યાયી કહેવાય છે.

અત્રોદ્દેષેવ ભૂતાનામલ્પદ્રોદ્દેષે વા પુનઃ ।

યા વૃત્તિસ્તાં સમાસ્થાય વિપ્રો જીવેદનાપદિ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૨ ॥

અર્થ:-ત્યાંસુધી આપત્તિદાઇ આવ્યો નથી ત્યાં સુધી ધાત્રણે અત્રોદ્દેષી અર્થાત્ ક્રિય, ઉન્ન, અસાચિન, આદિ વૃત્તિ વડે, અથવા અલ્પ દ્રોહથી એટલે યાચના આદિ વડે, જે

વૃત્તિ છે તેનો સ્વીકાર કરીને જીવન ચલાવવું જોઈએ આ પ્રમાણે જો કે મનુ મહારાજે યાચના રૂપ દ્રોહવૃત્તિની પણ પરવાનગી આપી છે, તથાપિ તે શ્રેષ્ઠ નથી તે કેવળ વિદ્યાનુ પ્રાણીઓની જીવિકાને માટે અધિક કષ્ટ હોય ત્યારે કંપાની કરી છે, કેમકે મનુજી જીવિકા વિષયમાં કહે છે કે —

યાત્રામાત્રપ્રસિદ્ધયર્થે સ્વકર્મભિરગર્હિતૈ ।

અક્લેશેન શરીરસ્ય કુર્વીત ધનસચયમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૩ ॥

અર્થ:—પોતાની પ્રાણીસ્થિતિ માત્ર(યાત્રામાત્ર)ને ઉપયોગી અર્થાત્ કુટુંબનુ પોષણ થાય એટલુ જ અનિન્દિત એટલે શાસ્ત્રમાં જેની આજ્ઞા આપેલી હોય તેના પોતાના કર્મથી શરીરને ક્લેશ આપ્યા વિના ધન સંગ્રહ કરે એવા જીવિકાના ઉપાયનુ મ્થન કરીને આગળ તેના અનિન્દિત જીવિમાના સાધનને પણ બતાવ્યું છે .

ઋતામૃતાભ્યાં જીવેત્તુ મૃતેન પ્રમૃતેન વા ।

સત્યાનૃતાભ્યામપિ વા ન શ્વૃત્ત્યા કદાચન ॥ ” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—આપતકાલ સિવાયના વખતમાં ઋતથી અથવા અમૃતથી અથવા મૃતથી અથવા પ્રમૃતથી અથવા સત્યાનૃતથી જીવન ચલાવવું, પરંતુ શ્વૃત્તિનો કદાપિ સ્વીકાર કરવો નહીં

ઋતમુહુઃશિલં જ્ઞેયમમૃતં સ્પાદયાચિત્તમ્ ।

મૃત તુ યાચિતં મૈક્ષ પ્રમૃતં કર્પણં સ્મૃતમ્ ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થ —ઉંચું જ તથા સિનેને ઋત કહે છે યાચના કર્યા વિના પ્રાપ્ત થયેલી પરંતુ અમૃત કહેવાય છે જે યાચનાથી એકદુ કરવામાં આવે તેને મૃત કહે છે અને જેતી વડે પોતે જે અન્ન ઉત્પન્ન કરે તેને પ્રમૃત કહે છે, કેમકે તેમાં અનેક પ્રાણીઓનુ મૃત્સુ થાય છે

સત્યાનૃત્ત તુ વાણિજ્ય તેન ચૈવાપિ જીવ્યતે ।

સેવા શ્વૃત્તિરાહ્યાતા તસ્માત્તાં પરિવર્જયેત્ ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ —વ્યાપારમાં સહ્ય તથા અનૃત બને બોલવું પડે છે તેથી વ્યાપારને સત્યાનૃત કહે છે પોતાના સ્વામીનુ તાડન સહન કરવું અને નીચ કર્મ કરવું આદિક સેવાવૃત્તિમાં હોય છે તાડનનુ સહન આદિ શ્વાન પણ કરે છે સેવાવૃત્તિ શ્વાનની વૃત્તિની સમાન છે માટે તેને શ્વૃત્તિ કહી છે પ્રાણીઓ તેનો હમ્મશા પગલાગ કરે

આ જીવિકાના સાધનોમાં અપાયિતને અમૃત રૂપ કહ્યું છે તે પછી યાચનાવૃત્તિને શ્રેષ્ઠ માનવાનુ કોઈ કારણુ નથી

ધર્મસૂત્રમાં કૃષિ આદિ કરવાની પણ આજ્ઞા છે —

કૃષિવાણિજ્યે ચાસ્વયંકૃતે ॥ ગૌ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૧ સૂ૦ ૫ ॥

અર્થ —કૃષિ તથા વાણિજ્ય એ એને તથા પરબુધ પાવન (ચ) પણ, ખીમ્મની પાસે કરારી જીવિકા ચલાવે વળી—

કુસીદં ચ ॥ ગૌ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૧ સૂ૦ ૬ ॥

કીર્તિ—એ પાંચ દેવતા તેના દેહમાંથી નિકળી ચાલ્યા જાય છે. અર્થાત્ માગનારમાં સુદ્ધિ-શક્તિ, લક્ષ્મી, લજ્જન, શાન્તિ, અને કીર્તિ કદાપિ રહેતાં નથી. તે વાત, સર્વના અનુભવમાં છે. તેની અપકીર્તિ વિના ખીલું કાંઈ સાંભળવામાં આવતું નથી.

તાવદ્ગુણા ગુરુત્વં ચ યાવન્નાર્થયતે પરમ્ ।

અર્થીં ચેત્પુરુષો જાતઃ ક્વ ગુણાઃ ક્વ ચ ગૌરવમ્ ॥ મ. પુ. અ. ૧૩૫-૧૧ ॥

અર્થ:—ત્યાંસુધી મનુષ્ય કાષ્ટની પાસે યાચના કરતો નથી, ત્યાંસુધી જ તેના ગુણ અને ગુરુત્વની કિંમત છે. જો મનુષ્ય યાચક બની જાય તો ક્યાં તેના ગુણ છે અને ક્યાં તેનું ગૌરવ છે ? અર્થાત્ ફરી તેની કોઈ પણ કિંમત રહેતી નથી.

તાવત્સર્વોત્તમો જન્તુંસ્તાવત્સર્વગુણાય: ।

નમસ્યઃ સર્વલોકાનાં યાવન્નાર્થયતે પરમ્ ॥ , ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—ત્યાંસુધી મનુષ્ય ખીજની પાસે યાચના કરતો નથી, ત્યાંસુધી તે સર્વથી ઉત્તમ છે, અને ત્યાંસુધી સર્વજ્ઞ ગુણોની ખાણ છે, તથા સર્વ લોકોને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. જે વખતે યાચના શરૂ કરી તે વખતે સર્વ યોગ્યતા નષ્ટ થઈ જાય છે.

શુષ્કસ્ય કીટસ્વાતસ્ય વહ્નિદગ્ધસ્ય સર્વતઃ ।

તરોરપ્યુપરસ્થસ્ય વરં જન્મ ન ચાર્થિનઃ ॥ પં. તં. ત૦ ૨ શ્લો. ૮૧ ॥

અર્થ:—યાચકના જન્મ કરતાં સૂકાયેલા કીડાએ ખાધેલા, ચારે તરફથી અગ્નિ વડે દગ્ધ થયેલા, તથા ઉપર ભૂમિમાં ઉગેલા વૃક્ષનો પણ જન્મ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ યાચકનો નહીં.

દારિદ્ર્યસ્ય પરામૂર્તિર્યાંઞ્ચા ન દ્રવિણાલ્પતા ।

અપિ કૌપીનવાન્ શંશુસ્તથાપિ પરમેશ્વરઃ ॥ મોજ. પ્ર. શ્લો. ૧૦૦ ॥

અર્થ:—યાચના એ દરિદ્રતાની મોટી મૂર્તિ છે, ધનની અલ્પતા એ નહીં. અર્થાત્ જેની પાસે ધન કમી હોય તે દરિદ્રતાની મૂર્તિ નથી, પરંતુ યાચના કરનાર દરિદ્રતાની મૂર્તિ છે. જેમ મહાદેવજીની પાસે માત્ર કૌપીન છે છતાં તેમને કોઈ દરિદ્ર કહેતું નથી, પરંતુ પરમેશ્વર કહે છે. માટે ધન થોડું હોવાના કારણથી મનુષ્ય દરિદ્ર કહેવાતો નથી, પરંતુ તૃપ્ત્યાનુ યજ્ઞને આમ તેમ માગતા કરવું તેને જ દરિદ્રતા કહે છે. માગનાર ધન એકદુ ફરીને ધનની દરિદ્રતા તો દૂર કરે છે, તથાપિ મન તો તેનું અવશ્ય દરિદ્ર જ રહી જાય છે. માટે યાચના વડે જીવન ચલાવવાનો નિશ્ચય કરીને વિવાહ કરી કુટુંબ વધારનાર મનુષ્ય અન્યાયી કહેવાય છે.

અદ્રોહેણૈવ ભૂતાનામલ્પદ્રોહેણ વા પુનઃ ।

યા વૃત્તિસ્તાં સમાસ્યાય વિમો જીવેદનાપદિ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૨ ॥

અર્થ:—ત્યાંસુધી આપત્તિકાલ આવ્યો નથી ત્યાં સુધી છાહાણે અદ્રોહથી અર્થાત્ શિવ, ઉગ્ર, અયાચિન, આદિ વૃત્તિ વડે, અથવા અલ્પ દ્રોહથી એટલે યાચના આદિ વડે, જે

વૃત્તિ છે તેનો સ્વીકાર કરીને જીવન ચલાવવું જોઈએ. આ પ્રમાણે જો કે મનુ મહારાજે યાચના રૂપ દ્રોહવૃત્તિની પણ પરવાનગી આપી છે, તથાપિ તે શ્રેષ્ઠ નથી. તે કવચ વિદ્યાનુ પ્રાહ્મણની જીવિકાને માટે અધિક કષ્ટ હોય સારે કરવાની કહી છે, કેમકે મનુજી જીવિકા વિષયમાં કહે છે કે:—

યાત્રામાત્રપ્રસિદ્ધયર્થં સ્વકર્મભિરગર્હિતૈઃ ।

અવલેશેન શરીરસ્ય કુર્વીત ધનસંચયમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૩ ॥

અર્થ:—પોતાની પ્રાણરિથિતિ માત્ર(યાત્રામાત્ર)ને ઉપયોગી અર્થાત્ કુટુંબનું પોષણ થાય એટલું જ અનિન્દિત એટલે સાસ્ત્રમાં જેની આજ્ઞા આપેલી હોય તેવા પોતાના કર્મથી શરીરને કલેશ આપ્યા વિના ધન સચ્ચ કરે. એવા જીવિકાના ઉપાયનું કથન કરીને આગળ તેવા અનિન્દિત જીવિકાના સાધનને પણ યત્નાવ્યું છે.

ઋતામૃતાભ્યાં જીવેત્તુ મૃતેન પ્રમૃતેન વા ।

સત્યાનૃતાભ્યામપિ વા ન શ્વવૃત્ત્યા કદાચન ॥ ” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—આપતકાલ સિવાયના વખતમાં ઋતથી અથવા અમૃતથી અથવા મૃતથી અથવા પ્રમૃતથી અથવા સલાનૃતથી જીવન ચલાવવું, પરંતુ શ્વવૃત્તિનો કદાપિ સ્વીકાર કરવો નહીં.

ઋતમુજ્જશિલં જ્ઞેયમમૃતં સ્યાદયાચિતમ્ ।

મૃતં તુ યાચિતં મૈક્ષં પ્રમૃતં કર્પણં સ્મૃતમ્ ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—ઉગ્ગ તથા શિયને ઋત કહે છે. યાચના કર્યા વિના પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ અમૃત કહેવાય છે. જે યાચનાથી એકદુ કરવામાં આવે તેને મૃત કહે છે. અને એટી વડે પોતે જે અન્ન ઉત્પન્ન કરે તેને પ્રમૃત કહે છે, કેમકે તેમાં અનેક પ્રાણીઓનું મૃત્યુ થાય છે.

સત્યાનૃતં તુ વાણિજ્યં તેન ચૈવાપિ જીવ્યતે ।

સેવા શ્વવૃત્તિરાહ્યાતા તસ્માત્તાં પરિવર્જયેત્ ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—વ્યાપારમાં સત્ય તથા અનૃત બંને બોલવું પડે છે. તેથી વ્યાપારને સલાનૃત કહે છે. પોતાના સ્વામીનું તાડન સહન કરવું અને નીચ કર્મ કરવું આદિક સેવાવૃત્તિમાં હોય છે. તાડનનું સહન આદિ શ્વાન પણ કરે છે. સેવાવૃત્તિ શ્વાનની વૃત્તિની સમાન છે. માટે તેને શ્વવૃત્તિ કહી છે. પ્રાહ્મણ તેનો હમેશાં પરિભ્રમ કરે.

આ જીવિકાના સાધનોમાં અયાચિતને અમૃત રૂપ કહ્યું છે. તો પછી યાચનાવૃત્તિને શ્રેષ્ઠ માનવાનું કોઈ કારણ નથી.

ધર્મસૂત્રમાં કૃષિ આદિ કરવાની પણ આજ્ઞા છે:—

કૃષિવાણિજ્યે ચાસ્વયંકૃતે ॥ ગૌં ઘં સૂં અં ૧ સૂં ૫ ॥

અર્થ:—કૃષિ તથા વાણિજ્ય એ બેને તથા પશુનું પાલન (ચ) પણ, ખીભની પાસે કરાવી જીવિકા ચલાવે. વળી—

કુસીદં ચ ॥ ગૌં ઘં સૂં અં ૧ સૂં ૬ ॥

કીર્તિ—એ પાંચ દેવતા તેના દેહમાંથી નિકળી ગયા નય છે. અર્થાત્ ભાગનારમાં શુદ્ધિ-
ચક્રિત, લક્ષ્મી, લક્ષ્મી, શાન્તિ, અને કીર્તિ કદાપિ રહેતાં નથી. તે વાત. સર્વના અતુ-
લવમાં છે. તેની અપકીર્તિ વિના બીજું કંઇ સાંભળવામાં આવતું નથી.

તાવદ્ગુણા ગુસ્ત્વં ચ યાવન્નાર્થયતે પરમ્ ।

અર્થી ચેત્પુરુષો જાતઃ ક્વ ગુણાઃ ક્વ ચ ગૌરવમ્ ॥ મ. પુ. અ. ૧૩૫-૧૧ ॥

અર્થઃ—જ્યાંસુધી મનુષ્ય કોઈની પાસે યાચના કરતો નથી, ત્યાંસુધી જ તેના
શુભ અને ગુસ્તવની કિંમત છે. જો મનુષ્ય યાચક બની જાય તો ક્યાં તેના શુભ છે અને
ક્યાં તેનું ગૌરવ છે ? અર્થાત્ ફરી તેની કોઈ પણ કિંમત રહેતી નથી.

તાવત્સર્વોત્તમો જન્તુંસ્તાવત્સર્વગુણાલયઃ ।

નમસ્યઃ સર્વલોકાનાં યાવન્નાર્થયતે પરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—જ્યાંસુધી મનુષ્ય બીજાની પાસે યાચના કરતો નથી, ત્યાંસુધી તે સર્વથી
ઉત્તમ છે, અને ત્યાંસુધી સંપૂર્ણ શુભોની ખાણ છે, તથા સર્વ લોકોને નમસ્કાર કરવા
યોગ્ય છે. જે વખતે યાચના શરૂ કરી તે વખતે સર્વ યોગ્યતા નષ્ટ થઈ જાય છે.

શુષ્કસ્ય કોટસ્વાતસ્ય વહ્નિદગ્ધસ્ય સર્વતઃ ।

તરોરપ્પૂષ્પરસ્યસ્ય વરં જન્મ ન ચાર્થિનઃ ॥ પં. તં. ત૦ ૨ શ્લો. ૮૯ ॥

અર્થઃ—યાચકના જન્મ કરતાં સૂકાયલા કીડાએ આધેલા, ચારે તરફથી અગ્નિ વડે
દગ્ધ થયેલા, તથા ઉપર ભૂમિમાં ઉગેલા વૃક્ષનો પણ જન્મ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ યાચકનો નહીં.

દારિદ્ર્યસ્ય પરામૂર્તિર્યાજ્ઞા ન દ્રવિણાલ્પતા ।

અપિ કૌપીનવાન્ શંખુસ્તથાપિ પરમેશ્વરઃ ॥ મોક્ષ, પ્ર. શ્લો. ૧૦૦ ॥

અર્થઃ—યાચના એ દારિદ્રતાની મોટી મૂર્તિ છે, ધનની અલ્પતા એ નહીં. અર્થાત્
જેની પાસે ધન કમી હોય તે દારિદ્રતાની મૂર્તિ નથી, પરંતુ યાચના કરનાર દારિદ્રતાની
મૂર્તિ છે. જેમ મહાદેવજીની પાસે માત્ર કૌપીન છે છતાં તેમને કોઈ દારિદ્ર કહેવું નથી,
પરંતુ પરમેશ્વર કહે છે. માટે ધન થોડું હોવાના કારણથી મનુષ્ય દારિદ્ર કહેવાતો નથી,
પરંતુ તૃપ્લાણુ થઈને આમ તેમ માગતા ફરવું તેને જ દારિદ્રતા કહે છે. માગનાર ધન
એકું કરીને ધનની દારિદ્રતા તો દૂર કરે છે, તથાપિ મન તો તેનું અવસ્ય દારિદ્ર જ રહી
જાય છે. માટે યાચના વડે હવન ચલાવવાનો નિશ્ચય કરીને વિવાહ કરી કુટુંબ વધારનાર
મનુષ્ય અન્યાયી કહેવાય છે.

અદ્રોહેણૈવ ભૂતાનામલ્પદ્રોહેણ વા પુનઃ ।

યા વૃત્તિસ્તાં સમાસ્થાય ત્રિપો જીવેદનાપદિ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૨ ॥

અર્થઃ—જ્યાંસુધી આયત્તિશાસ્ત્ર આજ્ઞો નથી ત્યાં સુધી પાશાણે અદ્રોહથી અર્થાત્
શિવ, ઉજ્જ, અયાચિત, આદિ વૃત્તિ વડે, અથવા અન્ય દ્રોહથી એટલે યાચના આદિ વડે, જે

અધ્યાય ૬.

વર્ણધર્મનિર્ગત—

૨. ક્ષત્રિયધર્મ.

સર્ગ ૧

ક્ષત્રિયધર્મનિરૂપણ.

બ્રાહ્મણધર્મનું નિરૂપણ કરીને હવે ક્ષત્રિયધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

મજાનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાઽધ્યયનમેવ ચ ।

વિષયેષ્વપસક્તિથ ક્ષત્રિયસ્ય સમાસતઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧-૮૧ ॥

અર્થ:—પ્રજાની રક્ષા કરવી, તથા દાન દેવું, તથા યજ્ઞ કરવા, તથા વેદ ભણવા, તથા વિષયમાં અનાસક્તિ અર્થાત્ વૃત્ત, ગીત, આદિ અનેક વિષયભોગમાં લાંપટ ન બનવું તે ક્ષત્રિયોને માટે સંક્ષેપથી ધર્મ કહ્યા છે. અત્યન્ત વિષયાસક્ત મનુષ્યને શૌર્ય, પરાક્રમ, આદિ રહેતું નથી. તેમજ તેનું બુદ્ધિબલ તથા શરીરબલ સર્વ ઘટી જાય છે. માટે ક્ષત્રિયોએ છતેન્દ્રિય રહેવું તે મહાન્ કર્તવ્ય છે. જિતેન્દ્રિય જ પ્રજાને વશમાં રાખી શકશે. જેને પટ્ટાભિષેક કરેલો હોય તેવા ક્ષત્રિયને રાજા કહ્યો છે, તેથી જે રાજધર્મ છે તેને ક્ષત્રિય-ધર્મની અન્તર્ભૂત ગણવા.

રાજધર્મમાં પ્રજાનું પાલન કરવું એ જ મુખ્ય ધર્મ છે. પ્રજાનું પાલન કરવાને માટે રાજનીતિનું જ્ઞાન પ્રધાન છે. તે કારણથી પ્રજાપાલન કરનાર રાજા તથા મન્ત્રી આદિ સર્વને માટે પણ રાજનીતિનું વિશેષ જ્ઞાન આવશ્યક છે. તેથી રાજા અને રાજ્યકાર્ય કરનાર મનુષ્યને જ રાજનીતિનો ઉપયોગ છે એમ નથી, પરન્તુ સર્વ પ્રકારના ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર આચાર્ય આદિને પણ તેનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. કારણ કે—

લૌકિકં વૈદિકં વાપિ જ્ઞાનમેકમિદં મતમ્ ।

લૌકિકજ્ઞાનહીનસ્ય વૈદિકં નિષ્ફલં ભવેત્ ॥ શાળિડ. સ્મૃ. અ. ૪ ॥

વ્યાસાદ્યા મુનયઃ સર્વે સ્વયં વા ભગવાનપિ ।

લોકજ્ઞાનાનુરોધેન ધર્મસંસ્થાપને ભવેત્ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—જ્ઞાન ચહાય લૌકિક હોય કે વૈદિક હોય તોપણ તે એક જ છે. પરન્તુ લૌકિક જ્ઞાનરહિત મનુષ્યને વૈદિક જ્ઞાન નિષ્પ્રયોજન જ થાય છે. વ્યાસાદિ સર્વ ઋષિ લોક

અને સ્વયં લગવાનું પોતે પણ વ્યવહારના જ્ઞાનને અનુસાર જ જગતમાં ધર્મની સ્થાપના કરવામાં તત્પર થયા છે. વ્યવહારના જ્ઞાન વિના ધર્માદિને ઉપદેશ લોકોને પ્રાપ્તમાં નાંખી દે છે. બૃહસ્પતિ તથા શુક્રાચાર્ય આદિ આચાર્યોની ગૌરવના નીનિશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી હતી. ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષરૂપ પુરૂષાર્થમાંના કોઈ પણ પુરૂષાર્થને સિદ્ધ કરવાને માટે નીતિ-શાસ્ત્ર પ્રધાન ઉપયોગી છે. નીતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનરહિત મનુષ્ય યોગ્ય રીતે વ્યવહારકુશલ થવો સંભવ નથી. શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ વ્યવહારના જ્ઞાનરહિત મનુષ્ય પરમાર્થને સિદ્ધ કરી શકતો નથી. શરીરના પોષણને માટે અન્ન તથા યત્નાદિક વસ્તુની આવશ્યકતા વિરક્તોને પણ હોય છે. તે અન્નાદિક અધર્મથી સંપાદન કરવામાં અધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને અધર્મથી પાપ પણ લાગે છે. તેટલા માટે ધર્મનુસાર ધન સંપાદન કરવાને માટે પણ નીતિની આવશ્યકતા છે. નીતિ વિના ધર્મની રક્ષા પણ થઈ શકે નહીં. આ કારણથી નીતિ-શાસ્ત્રનું મહત્ત્વ શાસ્ત્રોમાં વિશેષ રૂપે કહેવામાં આવ્યું છે. નીનિશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ લૌકિક લોકોએ રૂઢિ અનુસાર કાર્ય કરવાથી આજકાલ વૈદિક ધર્મ રસાતલમાં પહોંચી ગયો છે. જે મનુષ્ય રૂઢિમાં આગ્રહ વાળો છે તેની અધોગતિ નિશ્ચય જ છે. તે કદાપિ નીતિ તથા ધર્મનું ગ્રહણ કરી શકતો નથી.

વિવાહવ્રતવન્ધાદિકર્મસુ વ્રાહ્મણાદયઃ ।

શાસ્ત્રમાર્ગ પરિત્યજ્ય રૂઢિમાર્ગપરાયણાઃ ॥

કાર્યં કુર્વન્તિ તેષાં વૈ પ્રાર્થના મમ ચાદરાત્ ।

પાપાધિક્ષ્ણુકારાં રૂઢિં ત્યક્ત્વા પુણ્યવિવૃદ્ધિદામ્ ।

કુર્વન્તુ સજ્જના. સર્વે યેન સૌહ્યમવાપ્નુયુઃ ॥

બ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્ત્તેષ્ટ, પૂર્વભાગ પૃ. ૩૦ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ શાસ્ત્રમાર્ગનો પરિત્યાગ કરીને વિવાહ, વ્રતબન્ધ, આદિક કર્મ લૌકિક રૂઢિધર્મમાં પરાયણ થઈને કરે છે તે લોકો, બહુ પાપને ઉત્પન્ન કરનારી લૌકિક રૂઢિનો પરિત્યાગ કરીને જે દ્વાગ સર્વને સુખ મળે તેવી પુણ્યને વધારનારી શાસ્ત્રીય રૂઢિ અનુસાર સર્વ કર્મ કરે એવી તેમના પ્રતિ આદર પૂર્વક મારી પ્રાર્થના છે.

રૂઢિમાર્ગસ્ય સૂક્ષ્મત્વમવિચાર્યાવુષા જનાઃ

કર્મ કુર્વન્તિ તેષાં વૈ વૈફલ્યં ભવતિ ધ્રુવમ્ ॥

અર્થ:—રૂઢિમાર્ગના સૂક્ષ્મ તત્ત્વનો વિચાર નહીં કરતાં જે અજ્ઞાની લોક કર્મ કરે છે તેમનું કર્મ નિષ્ફળ જાય છે.

માટે શાસ્ત્રના આધાર વિના સુક્તિપૂર્વક આધાર વિનાની કેવલ રૂઢિ રિવાજનો પરિત્યાગ કરીને યથાર્થ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવું સર્વનું કર્તવ્ય છે. રૂઢિચુસ્ત મનુષ્યને “ તું શું કરે છે, તેનો શો આધાર છે ? ” એમ પૂછે તો તે કહે છે કે “ દમશાનવિવાહયોગ્રામઃ પ્રમાણમિતિ ધૃતિઃ । ” સ્મશાનમાં મહદ્ આળસું આદિ કર્મમાં તથા વિવાહકર્મમાં ગ્રામને

ગિવોજ પ્રમાણ છે એવી શ્રુતિ છે, અને “શાસ્ત્રાદૂર્ધિર્વલોચસી, इति स्मृति”-સ્મૃતિ શાસ્ત્રથી રૂઢિ બળવાળી છે એવી સ્મૃતિ છે-એવી પ્રમાણનો ઉત્તર આપીને લોકોની આખમા ધૂળ નાખે છે આ પ્રમાણના વ્યવહારથી કેટલાક ક્ષુદ્ર ચિત્તવાળાનો સ્વાર્થ પૂર્ણ થાય છે, તથાપિ ધર્મની તો હાનિ થાય છે માટે કોઈ પણ વિષયમા કોઈ પણ પ્રમાણની રૂઢિનો સ્વીકાર ન કરવો એવું તાત્પર્ય નથી

“ નિક્લા ” શબ્દ લોકમા પ્રસિદ્ધ છે ત્રણ ફલ એક સ્થાનમા એકત્ર કરવામા આવે તો તેને નિક્લા કહે છે તેના અર્થને અનુસાર કોઈ પણ ગતના ત્રણ ફળ લઈ શકે છે પરન્તુ સુપ્રસિદ્ધ વેદોના અનુભવને અનુસાર હરગ, બહેગ અને આબળા એ ત્રણને જ ગ્રહણ કરવાની રૂઢિ છે તે લેવામા વૈદ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણુ પણ છે તેથી શાસ્ત્રીય રૂઢિને જ મનનાન માનવામા આવે છે અને તેનું જ ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે લાલસુ મનુષ્યની મરણ અનુસાર નાગળી, સફળન, અને ચિડ એ ત્રણ ફળનું ગ્રહણ અર્ધ શક્ય નથી તેમ કરવું કેવળ અનર્થનું જ કારણ છે તેથી શાસ્ત્રીય માતનું ગ્રહણ કરીને લૌકિક રૂઢિનો પરિભાગ કરવો જોઈએ

રૂઢિનો સ્વીકાર કરવામા બીજા પપુ નાના પ્રમાણના અનર્થ થાય છે કોઈ એક મનુષ્યે કોઈથી મરણે મારી નાખ્યો પરન્તુ મારનાર મનુષ્ય બહુ સીધો હતો દેખીતો ગાડો માલમ પડતો હતો એક લોકોનો ખુટો મગનાગના પેટમા ખોસી દબને તેને મારી નાખ્યો હતો કોઈનું ખુન કરનાગને પ્રાણાન્તની શિક્ષા થાય છે ફાસીના દણ્ડથી ખુનીને બચાવવાને તેનું કુટુંબ, મિત્ર, આદિ પ્રયત્ન કરીને અન્ય મનુષ્ય દ્વારા તેને ગિખવે છે કે “તે માણસ ગાળ દેતો દેતો મને મારવાને દોષતો આવતો હતો, તેની દષ્ટિ મારી તરફ હતી, તેથી તેને પગમા ઢોક વાગી તેથી તે લાજ્જાની શૂલ ઉપર પડી ગયો, તે એના પેટમા વાગી તેથી તેનું મૃત્યુ થયું, મે માર્યો નથી, એવું તું કહે એવે તું છૂની જઈશ” એ પ્રકારે કહેવા છતાં પણ તે મિથ્યા ભાષણ કરવાની ના પાડે છે તે મિથ્યા ભાષણ કરવું તે મહાન પાપ છે એમ જણાવે છે સાર તેને ગિખવનાર મનુષ્ય “પ્રાણાત્યયે સર્વધનાપહારે”-પ્રાણુનો નાશ થવાના પ્રસંગમા તથા મર્ન ધનની નાશ થવાના પ્રસંગે મિથ્યાભાષણ કરી શકે છે તેમા પાપ નથી, એમ દષ્ટ પ્રયોજન માત્ર પ્રમાણુ તેને સહમારે છે અને તે પ્રમાણુને અનુસાર તેની પાસે મિથ્યા ભાષણ કરવાની તેને ઠેકાવે છે અહીંઆ સસનિકા વાળા મનુષ્યને મિથ્યા ભાષણ કરવામા “પ્રાણાત્યયે સર્વધનાપહારે” એ પ્રમાણુ ગરણુ રૂપ થાય છે આવી ગીતે ગાઇ મા પ્રમાણુવી સસનો બાધ નેવામા આવે છે

અને કોઈ કેણે રૂઢિ યથાર્થ પ્રમાણુને પપુ બાધ રી દે છે કેટલા દેશમા બ્યલિચારીનો દુરાચાર સાક્ષી દ્વારા સાખીત થયા છતાં પણ દેસાચાર નિમિત્તથી ગગન તેને દણ્ડ દેતો નથી અહીં બ્યલિચારીને દણ્ડ દેવા એ ધર્મચારનો નિયમ છે, તેનો દેસાચાર રૂઢિથી બાધ થાય એ જમારે ધર્મોત્તમા ગગન આ દુરાચાર નહીં રચવાથી અપરાધી મનુષ્યને દુરાચારથી હાનિવાને માટે તેને દણ્ડ દે, સારે રૂઢિનો રાગની

આજ્ઞા જ બાધ કરે છે. તેવી રીતે બ્યાં બ્યાં રૂઢિરિવાજની' વૃદ્ધિ થઈ હોય ત્યાં ત્યાં સર્વ પ્રકારે રાજાજ્ઞા જ ધર્મમાં પ્રગલ્ભ થાય છે. માટે લૌકિક રૂઢિ હમેશાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

લૌકિક રૂઢિ અનર્થનું કારણ હોવા છતાં પણ તેનો સ્વીકાર કરવાનું કારણ નીતિશાસ્ત્રથી અપરિચિત હોવું તે જ છે. તેથી દરેક કર્મના પરિણામનું જ્ઞાન આપનાર નીતિશાસ્ત્રનું અધ્યયન સર્વને માટે ઉપયોગી છે.

ધૃતિ ક્ષત્રિયધર્મ"અ. ૬ અન્તર્ગત ક્ષત્રિયધર્મનિરૂપણ સર્ગ. ૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૨.

રાજનીતિપ્રશંસા.

નીતિ મધ્યે સામાન્યનીતિ પહેલાં (નીતિપ્રકરણમાં) કહી ચુક્યા છીએ. અને હવે રાજનીતિ કહીએ છીએ.

નીતિશાસ્ત્રની પ્રથમ રચના કરનાર ઘણાજ છે. તે વિષયમાં મહાભારત, શાન્તિ-પર્વના પદ્મ મા અધ્યાયમાં રાજ યુધિષ્ઠિર તથા બીજમજના સંવાદરૂપ ઇતિહાસ છે. રાજ યુધિષ્ઠિર બીજમજને પૂછે છે:—હે ભારત ! આ પૃથિવીમાં “રાજ” શબ્દ ને પ્રચલિત છે તે રાજની ઉત્પત્તિ કયે પ્રકારે થઈ છે ? આપ એ વિષય મને કહો.

યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્ન સાંભળી બીજમજ બોલ્યા—“ હે યુધિષ્ઠિર ! પહેલાં સત્ય યુગમાં નેવી રીતે રાજત્વ સ્થાપિત થયું હતું તે હું કહું છું, ચિત્ત લગાવીને સાંભજો.

પહેલાં રાજ વા રાજ્ય વા દણ્ડકર્તા કોઈ નહોતું. પ્રજા જ ધર્મની અનુયાયી થઈને પરસ્પર એક ખીજની રક્ષા કરતી હતી. હે ભારત ! એ પ્રમાણે એક ખીજની રક્ષા કરતા સત્તા સર્વ કોઈ થાકી ગયા. અને તેમનું ચિત્ત ભ્રમિત થવા લાગ્યું. હે પુરૂષશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે ચિત્તમાં ભ્રમ થતાં જ્ઞાનનો લોપ થવાથી તેમનું ધર્મકાર્ય નષ્ટ થવા લાગ્યું. હે ભરત-ર્ષભ ! ભ્રમથી મોહ અને લોભ ઉત્પન્ન થતાં તે લોક અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની પણ ઇચ્છા કરવા લાગ્યા. તેથી વિષયવાસના તથા ઇન્દ્રિયસુખ આદિ કામનાઓએ તેમના ચિત્તને આક્રમણ કર્યું. હે યુધિષ્ઠિર ! આ પ્રકારે ભોગાલિકાયા ઉપસ્થિત થતાં તે લોક અનુરભ યુક્ત થયા, અને કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યને જાણી શક્યા નહીં, તેથી કરીને તે લોકમાં અગમ્યગમન તથા ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને દોષાદોષનો વિચાર રહ્યો નહીં. હે રાજન ! મનુષ્ય લોક આ પ્રકારે જ્ઞાન હીન થઈને વિષયોમાં આસક્ત થયા. તેથી વેદાદિક નષ્ટ ભ્રષ્ટ થવા લાગ્યાં. અને યજ્ઞાદિક કર્મ પણ લુપ્ત થઈ ગયાં. હે પુરૂષસિંહ ! આ પ્રકારે જ્યારે વેદધર્મ લુપ્ત થઈ ગયો, ત્યારે દેવતા લોક ભયભીત થઈને ઘણાજને શરણે જઈ તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા, અને દુઃખિત ચિત્તે હાથ નેડી આ વચન બોલ્યા—હે ભગવન ! મનુષ્યોમાં લોભ તથા મોહ આદિક ઉદય પામવાથી સનાતન વેદધર્મ લુપ્ત થયો છે. તે કારણથી અમે લોકોને ભય પ્રાપ્ત થયો છે. હે ત્રિલોકીનાય ! ઘણાજ તથા વેદો લુપ્ત થવાથી યજ્ઞ આદિક ધર્મ કર્મ પણ નષ્ટ થયાં છે. તેથી અમે લોકો આ સમયે મર્ત્યલોક વાસી મનુષ્ય લોકની સમાન થઈ ગયા છીએ. મર્ત્ય લોક અમારે માટે યજ્ઞમાં આહુતિપ્રદાન કરતા હતા અને યજ્ઞથી તૃપ્ત થઈને અમે જલની વૃદ્ધિ કરીને મનુષ્યોને આનન્દિત કરતા હતા. પરન્તુ આ સમયમાં સંપૂર્ણ કર્મો લુપ્ત થતાં અમે પણ નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા છીએ. હે પિતામહ !

આપની દૃષ્ટીએ અને જે કાંઈ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે સર્વ નષ્ટ થવા લાગ્યું છે તેથી આ સમયમા જેવી રીતે અમારૂં કલ્યાણ થાય, આપ અનુગ્રહ કરીને તેનું વિધાન કરશે.

આ બાદ સ્વયંભૂ લગવાનું બ્રહ્મા તે દેવતાઓ પ્રતિ બોલ્યા—હે દેવતા લોક! તમે લોક ભય રાખો નહીં જેથી તમારું મંગલ થાય તેવો ઉપાય હું કરીશ પછી પિતામહે પોતાની ભુદ્ધિના પ્રભાવથી મો હજાર (૧૦૦,૦૦૦) અર્ચાત એક લક્ષ અધ્યાયો યુક્ત એક શાસ્ત્ર બનાવી તેમા ધર્મ, અર્થ અને કામનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કર્યું બ્રહ્માએ ધર્મ, અર્થ, કામને ત્રિવર્ગી નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યાં અને ત્રિવર્ગથી લિન્ન ફળ દેનાર મોક્ષનું પણ તે શાસ્ત્રમા વર્ણન કર્યું છે તથા, હે ભરતશ્રેષ્ઠ! નહી, આન્વિક્ષિકી, વાર્તા, દાનતીતિ તથા અનેક પ્રકારની બીજી વિદ્યાઓનું પણ બ્રહ્માએ બનાવેલા એક લક્ષ અધ્યાયમા પૂર્ણ રીતે વર્ણન કરવામા આવ્યું છે.

હે ગર્ભન! સેવકાની રક્ષા તથા ગર્ભપુરૂષોના લક્ષણ, અનેક ઉપાય સહિત બ્રહ્માએ નિયુક્ત કરવા, બ્રહ્મચારી આદિ વેપકારી ગુપ્તચરોને પૃથક્ પૃથક્ રૂપે નિયત કરવા, તથા સામ, દાન, ભેદ, દુઃ, તથા ઉપેક્ષા—એ સર્વ વિષય વિસ્તાર પૂર્વક આ શાસ્ત્રમા વર્ણિત થયું છે મત્ર, ભેદાર્થ, મત્રવિભ્રમ, તથા સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિના ફલ તેમા કહેવામા આવ્યા છે ભયયુક્ત, સતકાંડ સહિત, તથા ધન પ્રહણ કરીને ઉત્તમ, મધ્યમ, તથા અધમ સધિ પણ તેમા વર્ણવેલી છે ચતુર્વિંધ યાત્રા ૧૧, ત્રિવર્ગવિસ્તાર, ધર્મયુક્ત વિજ્ય, અર્થવિજ્ય, તથા અન્યાય પૂર્વક કર્મોથી અસુરવિજ્ય પણ પૂર્ણ રીતે તેમા વર્ણવ્યા છે.

હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ઉત્તમ, મધ્યમ, અને અધમ બધવી સેવ, ગટ્ટ, ક્રિયા, બલ, તથા ક્રામ—એ પચ્ચર્મોના સર્વ લક્ષણ વર્ણિત થયા છે પ્રાશ તથા ગુપ્ત અને પ્રકારની સેના તેમા કહેવામા આવી છે અને અષ્ટવિંધ પ્રમશ તથા ગુણ બહુ વિસ્તારથી વર્ણિત છે હે પાણ્ડુપુત્ર! ગ્ધ, હાથી મોડા, પત્તિ, ત્રિષ્ટિ, નાવિક, ભાર ઉત્તરનાર, દૂત તથા ઉપ-ક્રેષ્ટા આ આંક પ્રકારના બનાવ અન્ય છે વજ્રાદિઃ તથા અન્નાદિઃ ભોજનવસ્તુ તથા આભિવાગિક કર્મોમા જગમ, અજગમ અર્થાત સ્થાવર—એ અને પ્રાશના વિષ વડે ભોજનની વસ્તુના અપચન માનવી પણ મારી નાખે એવા નાના પ્રાશના ચૂર્ણ વગેરેના યોગને પણ કહ્યા છે તથા તે શાસ્ત્રમા અગ્નિ, મિત્ર, અને ઉત્તરીન પુરૂષોત્તર લક્ષણ પણ વર્ણવવામા આવ્યા છે વળી ત્રહ, નક્ષત્ર, આદિના માર્ગ, ગુણ, ભૂમિશુણ, મત્ર તથા યત્રો વડે આત્મરક્ષા, તથા ગ્ધનિર્મોહાદિ કર્મોનું અવનોન કરવું, તથા મનુષ્ય, હાથી અને યોગાનુ બન, અને પુષ્ટિને માટે અનેક પ્રકારના યત્ન, યોગ, નાના પ્રાશના વ્યૂહ, ત્રિચિત્ર યુદ્ધમૈત્રય, ધૂમકેતુ પ્રભતિ ઉત્પાત તથા ઉત્પાતનું જ્ઞાન, તથા જન્મેને તીક્ષ્ણ કરવાની વિધિ, તેજ સ્વાવવાની તથા નિરાગણુ કરવાની વિધિ પૂર્ણ રીતે વર્ણવી છે.

હે પાણ્ડુપુત્ર! સર્વ જ્ઞેની દૃદ્ધિ, ક્ષામ તથા પીડા, આપત્ત ૧૧, મેનાના ગુણકોનું જ્ઞાન, નગાન આદિ વાગના શસ્ત્ર સહિત યાત્રા ૧૧મા ગમન કરવાનું વિધાન, ધ્વનિ પનાથ યુત્ત ગ્ધાનિ શક્ત, મત્રાદિ વડે યતુઓને મોહિત કરવાની વિધિ, ધ્વલાદિ સર્વ વિષયનું તે શાસ્ત્રમા વર્ણન કરવામા આવ્યું છે યોગ, ગુક, જગલી બીન, કિંગત, તથા

અગ્નિ લગાડનાર, વિપ દેનાર, તથા કૃત્રિમ પત્ર બનાવનાર પુરૂષો દ્વારા શત્રુઓમાં બેદર પડાવવો, તથા તેની બેતી કયાવવી, મંત્ર ઔષધિના પ્રયોગથી લાથી થોડાને દૂષિત કરવા, પ્રગ્નને ભય બતાવવો, અનુયાયીઓનો આદર, તથા સર્વના મનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને શત્રુરાજ્યને પીડિત કરવાની વિધિ, સમ્ભાંગ રાજ્યની વૃદ્ધિ, હ્રાસ, શાન્તિસ્થાપન, રાજ્ય વધારવું, બલવાન પુરૂષોનો સંગ્રહ કરવો, ઇલાદિ સર્વ વિષય તેમાં વર્ણવ્યા છે.

શત્રુની મધ્યમાં રહેનાર મિત્રોમાં બેદર, બલવાન શત્રુને યત્નપૂર્વક પીડિત કરવો, સૂક્ષ્મ વિચાર તથા ખલોનો નાશ, શ્રમ (મહલયુદ્ધ), શસ્ત્રાદિ ચલાવવાં, દાન, ધનસંગ્રહ, ભૂખ્યાને ભોજન, સેવકોનાં કાર્યોનો નિશ્ચય, સમયને અનુસરી ધનનો વ્યય, મૃગયા આદિ વ્યસનોમાં અનિચ્છા, સાવધાનતા આદિ રાજયુજ્જ્વ, શરતા, ધીરતા, તથા ધીરતા આદિ સેનાપતિના ગુણ, તથા ત્રિવર્ગના ગુણદોષ તથા કારણ પણ તેમાં વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણવ્યાં છે. નાના પ્રકારની દુરભિસન્ધિ(દુસ્ત્રેષ્ટા), અનુયાયી તથા સેવકોની યથાયોગ્ય વૃત્તિ, અવિશ્વાસ તથા સર્વ પ્રકારના પ્રમાદનું વર્જન, અપ્રાપ્ત અર્થનો લાભ, પ્રાપ્ત અર્થની વૃદ્ધિ, તથા વધારેલા ધનનું વિધિપૂર્વક સત્પાત્રને દાન કરવું, યત્તાદિ ધર્મકર્મોમાં દાન, કામ્યદાન, તથા વિપત્તિ આવતાં ધનદાનની વિધિ પણ એ લક્ષ અધ્યાય વાળા શાસ્ત્રમાં વર્ણિત છે.

વળી તેમાં કામ તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતાં દરા પ્રકારનાં વ્યસનોનું પણ વર્ણન છે. તેમાં, ભુગાર, શિકાર, મદ્યપાન, અને સ્ત્રીઓમાં અલગ્ન આસક્તિ—એ ચાર વ્યસન કામથી ઉત્પન્ન થાય છે; અને કઠોર વચન, કુદ્ધ સ્વભાવ, કઠોર દડ, નિગ્રહ, ક્રોધને વશ થઇ આત્મહત્યા કરવી, અને અર્થદૂષણ—એ છ વ્યસન ક્રોધથી પ્રકટ થાય છે. તે શાસ્ત્રમાં યંત્ર બનાવવામાં નાના પ્રકારનું કૌશલ તથા તેની ક્રિયાનું વર્ણન છે. શત્રુઓને પીડિત કરવા, યુદ્ધ માર્ગોને ઠીક કરવા, તથા શત્રુઓનાં ગૃહ, કિલ્લા, આદિ તોડવા, કાંટાયુક્ત લતાઓનો નાશ કરવો તથા કૃષિકર્મની રક્ષા, આવશ્યક વસ્તુઓનો સંગ્રહ, વર્મ(અખતર) તથા તેને નિર્માણ કરવાની યુક્તિ પણ તેમાં કહી છે. હે યુધિષ્ઠિર! તેમાં ઢોલ, મૃદંગ, શંખ, બેરી, આદિ વાજનાં લક્ષણ, તથા મણિ, પશુ, ભૂમિ, વસ્ત્ર, દાસી, તથા સુવર્ણ આદિ છ પ્રકારની વસ્તુઓનો સંગ્રહ, તથા તેમને યોગ્ય બનાવવાનો ઉપાય તથા રક્ષા, સાધુઓનું પૂજન, પંડિતોનો સત્કાર, દાન તથા હોમના નિયમોનું જ્ઞાન, સુવર્ણ આદિ માંગલિક વસ્તુઓનો સ્પર્શ, શરીરને અલંકૃત કરવું, ભોજનનો નિયમ, તથા આસ્તિકતા, આદિ સંપૂર્ણ વિષય તેમાં કહેવામાં આવ્યા છે.

હે ભરતર્ષભ! વિષયનું ઉત્થાપન કરવું, વચનની સલવા, સભા તથા ઉત્સવોમાં વચનની મધુરતા, ખ્વજ્જરોહણાદિક ગૃહકાર્ય, સાધારણ પુરૂષ જે સ્થાનોમાં બેસે છે તે સ્થાનોમાં પ્રલક્ષ તથા પરોક્ષમાં જે કાર્યોનું અનુગ્રાન થાય છે તેનું નિરીક્ષણ (અનુસંધાન), બ્રાહ્મણોને અદ્વિડિત કરવા, તથા યુક્તિ પૂર્વક દંડવિધિ, અનુછવી તથા સ્વબતિના પુરૂષના ગુણને અનુસાર તેમની મર્યાદા સ્થાપિત કરવી, તથા પુરવાસીઓની રક્ષા, તથા રાજ્ય વધારવાની વિધિ પણ તે શાસ્ત્રમાં વર્ણવી છે.

વળી શત્રુ, મિત્ર તથા ઉદાસીન પ્રત્યેકમાં ચાર બેદથી દ્વાદશ રાજમંડલ વિષયક યુક્તિ, ઓતેર પ્રકારના શરીર સંસ્કાર, તથા દેશ, જાતિ અને કુલબેદથી પૃથક્ પૃથક્ ધર્મ

પણ તેમા હજી છે તથા તેમા મર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, અને પ્રાપ્તિ ઉપાય, અર્થનિષ્ઠાના વિષય ન મૂર્ત જે વર્ણુઆ છે અને દુરિ આદિ મર્મ, માયાયોગ, તથા આરોગ્ય નાના દોષ હોવામા આન્યા છે હે ગમ્ન । જે ઉપાયોનુ અનુભવ કરવાથી મનુષ્ય લો- આર્થ પુરોના અનુભવ શ્રેષ્ઠ માર્ગથી વિચારિત થતા નથી તે સર્વ વિષય બ્રહ્માએ (પિતામહે) યત્નાવેના નીતિનાત્રમા સર્વુવેના છે

મગનનનઃ આ રાત્ર યનાયા પશી બ્રહ્માઠ પ્રનન્ત ચિત્તવી ધન્દ્રાદિઃ દેવતાએને હો છે કે —

ઉપકારાય લોકસ્ય ત્રિવર્ગસ્થાપનાય ચ ।

નવનીતં સરસ્વત્યા વુદ્ધિરેષા પ્રભાવિતા ॥

મ. મા ગા. પ. રાજ. ધ. અ. ૫૧ શ્લો. ૭૬ ॥

અર્થ —મે અર્થ મોક્ષ ઉપર ઉપારુ હવા તથા ત્રિવર્ગને સ્થાપન કરવાને માટે સુધના નવનીત (નાખણ) સમાન નમન્ત સામીના નાર સ્ત્રી આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે આ ત્રિવર્ગ નીચે પ્રમાણે છે —

ક્ષય. સ્યાનં ચ વુદ્ધિશ્ચ ત્રિવર્ગો નીતિવેદિનામ્ ॥ અમરકોગ ॥

અર્થ —નીતિને જાણનાર ક્ષય, ય્થાન અને વુદ્ધિને ત્રિવર્ગ કહે છે

પાઙ્ગુણ્યગુણસારૈષા સ્યાસ્યત્યગ્રે મહાત્મસુ ।

ધર્માર્થકામમોક્ષાશ્ચ સરુલા હ્યન શુદ્ધિતા ॥

” ॥ ૭૯ ॥

અર્થ —નમન્ત પાણુણ્ય ગુણોના આરૂપ આ રાત્ર મદ મહાત્માઓમા સ્થિત થયે વગી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ જે મર્મ તેમા વર્ણુવેના છે આ પાણુણ્ય નીચે પ્રમાણે છે —

સન્ધિવિગ્રહાસનયાનસંશ્રયદ્વૈધીભાવા પાઙ્ગુણ્યમિત્યાચાર્યાઃ ॥

કૌ. અ. જ્ઞા. અધિ. ૭ અ. ૧ સૂ. ૨ ॥

અર્થ —આચાર્ય કહે છે કે ૧ સન્ધિ (alliance), ૨ વિગ્રહ (war), ૩ આસન (strategem), ૪ યાન (march), ૫ નશ્રય (halt), અને ૬ દ્વૈધીભાવ (aid of other kings) એ ૭ ગમ્નનીતિના ગુણ (પાણુણ્ય) છે

ભગવાન સિન્ધુએ સર્વ પ્રાપ્ત આયુ ધની ગણેયુ જાણી પિતામહકૃત એ મહાન અર્થવાગા રાત્રને દસ હજાર અધ્યાયમા સક્ષિપ્ત કર્યું તે નીતિરાત્ર વેંગાલાક્ષ નામની પ્રસિદ્ધ થયુ મહાતપસ્વી બ્રાહ્મણોના દિતમા કુલન એવા ધન્દ્ર તે રાત્રનો સક્ષેપ કરીને પાચ હજાર અધ્યાય કર્યા અને તે રાત્ર બાહુદન્તક નામથી પ્રસિદ્ધ થયુ ત્યાર બાદ દેવગુરુ બૃહસ્પતિએ તપ્ત હજાર અધ્યાયમા તેને સક્ષિપ્ત કર્યું હાનના નમયમા તેને બાહુદન્તક શાસ્ત્ર નામથી કહેવામા આવે છે અસત શુદ્ધિનાનુ યોગાચાર્ય મહાતપસ્વી ગુઠાચાર્ય તેનો સક્ષેપ કરીને એક હજાર અધ્યાય કર્યા એ પ્રમાણે અપૂર્ણ પ્રાણીઓના આયુષ્કાનની અપતાને અનુસાર મહર્ષિઓએ યોગપોતાની શુદ્ધિના પ્રભાવથી તે રાત્રને સક્ષેપ કર્યો.

ઇતિ ક્ષનિવવર્માન્તર્નત ગમ્નનીતિપ્રશસા નામક અ. ૬ સર્વ ૭ અમાપ્ત.

અં ૬ સર્ગ ૩.

નીતિશાસ્ત્રના અજ્ઞાનનું ફલ.

આ પ્રકારના નીતિશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ તથા મહાન ગભીર પ્રયોજનને નહીં જાણતા લાગતવાસી લોકે તેને તિનાજવિ આપી શુષ્ક વેદાન્ત તથા આડબરી ભક્તિના પ્રચારથી સર્વને કૃતાર્થ કરના લાગ્યા શુષ્ક જ્ઞાન તથા આડબરી ભક્તિ વધતા વધતા ધીમે ધીમે નીતિજ્ઞાન ધટતુ ગયું નીતિજ્ઞાન વગી જવાથી ધર્મજ્ઞાના ઉપાય, તથા ના કુશનતા, તથા નાના પ્રમગ્નુ વ્યાવહારિક જ્ઞાન, શારીરિક બન, તથા છુદ્ધિમન ધનન, વિદ્યામય, સમુદાયબન-સર્વ વગી ગયું આ સર્વ બન ધટી જવાથી ગુલામીના મહ આવીને ગિર પર સવાર થયા ત્યારે દેશ વિદેશમા જમને વ્યાપાર કરી ધન સપાદન કરવાનુ પણ સામર્થ્ય તથા સતત્રતા નષ્ટ થવા લાગ્યા. એટલે “ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ ખાન (વાણિજ્ય), નિષિદ્ધ આકરી બીજ નિદાન” એ ચોખાઈનો નીન પ્રકાર સર્વના હૃદયમા પ્રકાશિત થયો અને કોઈની પાસે પૈસા હોય તો તે લોક જમીનો કબજે કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા જે લોકોની પાસે પૂર્ણ પૈસા હતા તેઓ કિંમત આપી ખેતીની જમીન વશમા કરવા લાગ્યા અને થોડા પૈસા વાળાએ ખેતીની જમીનના શાશ્વત માલિક ખેડુતોને પૈસા ધીગવા શરૂ કર્યા પાપની વૃદ્ધિ થવાથી કોઈવાર દુમળ, કોઈવાર રોગ, કોઈવાર શત્રુનુ આક્રમણ, કોઈવાર મસાગના પિવાહ આદિ અવહાર, તથા વૃદ્ધ માબાપના મૃત્યુ નિમિત્ત ભોજન આદિનું ખર્ચ આદિથી ખેડુત લોક દેવુ પૂર કરવાને સમર્થ થાય નહી, ધનનુ વ્યાજ ચઢતુ રહે, અન્તમા સ્પર્ધાને દેવામા જમીન સોપી દેરી પડે પછી તેજ જમીનને માલિકની નીચે પોતે ખેડે માલિકને વાર્ષિક પૈસા અથવા અન્ન આપવાનો ઠરાન કરે તેમથી ખેતીનુ બીજ, મલુરી, બળદની ગ્યા, ખાતગું ખર્ચ, ગજનો કર, માનિને આપવાને ઠરાવેલુ ધન અથવા અન્ન-સર્વ આપતા ખેડુતને ખાવાનુ અનાજ પણ બચવુ મુશ્કેલ પડે વર્ષાની ખામી આદિથી જ્યારે કાઠપણુ પાક બને નહી તોપણુ ગજનો કર તથા જમીનના માલિકને આપવાના ઠરાવેના પૈસા તેને આપવા જ પડે બીજી સાલમા પણ વ્યાજ સહિત આપવુ અવશ્ય જ છે નહિતો તે લોકોને મારવા તથા ધરમા ઈ થોડાધણુ વાસણુકુસણુ હોય તે પણ લઇને વેચી દેવા તથા ખેતીના બગદ પણ વેચી દેવા ફરી બીજી સાલમા બગદ ખરીદવાને માટે કોઈની પાસેથી ઉધાર લેવા તે આપવાનો કાઠ ઉપાય નહી અન પાકવા પહેલા ખેતરમા ધીરનાર રાહ જોતા ગહે છે કાપવાને દિવસે માનિક પોતાનુ સાલીઆણુ તથા બગદ લેવાને આપેના પૈસા, તથા શાકુખરે ધીરેલા પૈસાનુ વ્યાજ લેવાને ખેડુતોને ઘેગ ઉભા રહે છે મિચારા ગરીબ ખેડુત અન્નનો હગલો કરતા જ નાણુ લઇ માલિક પોતાનો હિરસો એકએકતોનમા પાચ પાચ શેર વધારે કરીને તોલ કરી લે છે ફરી બગદના રૂપીઆવાળો તેવી રીતે પોતાના વ્યાજ પૂરતુ અનાજ બગ્ગ લાવ કરતા મણુમા ૫-૭ શેર વધારી લઇ લે છે એ ખેતી બચે તો હગમ, ધોમી, કુલાગ, પાણીવાળી તથા ખેતરમા જીવ જન્ટુના ઉપદ્રવને દૂર કરવાને માટે તન્ન કરનાર તથા વાવવાના મુહૂર્તનો દિવસ આદિ

બતાવનાર ન્યોતિથી આદિ પોતાનો હક લેવાને માટે આવે છે. તે લોકથી છૂટે તો ગોર તથા ગૌશાલા, પાકશાલા, આદિને માટે અનાજ એકઠું કરનાર, સાધુ, વગેરે ભિક્ષુક લોક પણ આવીને ઉભા રહે છે. આ સર્વથી બચેલું અનાજ પણ ખીજનએ કરાવેલા ભાવે વેચવું પડે છે. તેથી તેમાં પણ પૂરા પૈસા મળતા નથી. જે સાલમાં સારી વર્ષા વગેરે થતાં ફસલ બરાબર પાકી હોય તે વખતે કોઇ પ્રાંતના ખેડુતોને બે માસનું ખાવાનું અને કોઇ પ્રાંતના લોકને ચાર માસનું, તો કોઈમાં છ માસનું ખાવાનું અનાજ બચે છે, તેથી અધિક નહીં. વળી ખેડુત પોતાની સ્ત્રી તથા છોકરાં તથા છોકરીઓ સાથે મહેનત કરે છે તેનો તો કોઇ હિસાબ નથી. દેવુ ઉતારવું તો દૂર રહ્યું, તેથી લેણદાર તો દર સાલ પોતાના વ્યાજનું અન્ન લેતા જ જાય છે. ત્યાંસુધી તે ખેડુત છે ત્યાંસુધી તે લેતો રહેશે. ખેડુત બિચારો બાકી છ મહિના મજુરી કરવા જાય. હિંદુસ્તાનમાં કોઇ દેશમાં દસ કલાક મજુરી કરવાથી મેંઘવારી સમયમાં પણ કોઇ દેશમાં એક આનો મજુરી કોઈમાં બે આના, કોઈ દેશમાં ત્રણ આના પણ છે. છ આના કોઇ એક દુર્લભ સ્થાનમાં છે. સ્ત્રીઓને તેથી પણ કમી મળે છે. કેટલાક દેશમાં મજુરીના પૈસાને બદલે અન્ન જ આપવામાં આવે છે. તે લોક એક શેર અથવા દોઢ શેર અનાજ આપે છે. તેમાં પણ સ્ત્રી અને છોકરાંને થોડું આપે છે. સ્ત્રી તથા પુરુષ તથા મોટાં છોકરાં મળી સાડાત્રણ કે ચાર શેર કમાય છે. સારા ઘરનો પરિવાર તેટલામાં નિર્વાહ ચલાવે છે. તેલ, તમાકુ, મીઠું, મરચુ, વગેરે પણ એમાંથી જ છે. આટલી મજુરી પણ હમેશાં મળતી નથી. તે વખતે તેમની સ્થિતિ પ્રાણુની સાથે બુગાર જ છે. દક્ષિણ આદિ કેટલાક દેશમાં યુવાડીઆ આદિ નાના પ્રકારની વસ્તુનાં પત્તાં ઉદ્ધાળીને ખાય છે. તે વખતે કોઇ દસ્તાના રોગથી મરી જાય છે. અને મારવાડ આદિ કેટલાક દેશમાં એક જાતનું ધાસ હોય છે તેમાં સકરેટ્ટી અને ખંડખૂચા આદિનાં ખીજ મીલાવીને તેની રાટી બનાવી ખાય છે. મજુર પણ કેટલાક દેશમાં પ્લાહણ્યુદિના ઘરમાં જ વિશેષ હોય છે. ઉતરતી જાતિના મનુષ્ય તેના ઘરમાં જાય તો ઘર બ્રષ્ટ થશે માટે તે બિચારાને તે મજુરી મળતી નથી. તેને તો ખેતરની જ મજુરી મળે છે. બાકી સમયમાં તેને માટે તો માળા જ છે. આ પ્રમાણે ભૂખે મરતા મજુરી કરવાને માટે દેશાન્તરમાં જતા રહે છે. ત્યાં પણ અહીંના જમીન માલિકાની તુલ્ય હિંદુસ્તાનના મિસ્ત્રી લોક મળે છે, અને ત્યાં પણ બરાબર પ્રાણુ લે છે. આ પ્રમાણે મરણ પર્યન્ત દુઃખી થઇને મરે છે. ઉત્તમ ખેતી કરનારની આ દશા છે. પૂર્વ કાલમાં અન્નનો વિક્રય થતો નહોતો.

પ્રાણાન્ વા એપ વિક્રીણીતે ચસ્તણ્ડુલાન્વિક્રીણીતે ॥

બોધા૦ સ્મૃ૦ પ્રશ્ન૦ ૨ અ૦ ૧, શ્લો. ૭૮ ॥

અર્થ:—જે ડાંગર આદિ અન્નનો વિક્રય કરે છે તે પોતાના પ્રાણુનો જ વિક્રય કરે છે, કેમકે અન્ન મર્ચ પ્રાણુઓના પ્રાણુરક્ષણને માટે બનાવ્યું છે. તેને ઇચ્છાનુસાર પ્રાણુઓને વહેંચી દેવું જોઇએ. તેને વેચીને ધન કમાવવાની ઇચ્છા કરનાર પાપના ભાગી થાય છે.

પિતૃન્ વા એપ વિક્રીણીતે ચસ્તિલાન્વિક્રીણીતે ॥

” ॥ ૭૭ ॥

અર્થ:—જે તલનો વિક્રય કરે છે તે પોતાના પિતરોનો જ વિક્રય કરે છે, કેમકે

પિતૃ મંત્રી શ્રાદ્ધ આદિ- કર્મમા તત્તો ઉપયોગ ૩ તેથી તેો વેચના તે પિતૃરોને વેચના સમાન કલ્પુ છે.

આ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રમા અન્ન વેચનાની મના કરી છે કોઈ ખેડુતને કોઈ વસ્તુની આવશ્યકતા હોય તો તે અન્નની સાથે તેનો બદલો કરી વેચા બાબી અન્ન કોઈને વેચતા નહી જેને લોહએ તે લોક ખેતીવાગાના પ્રમાથી મફત લઈ જતા હતા તેના બદલામા તે લોક ખેડુતને ખેતીમા ઉપયોગી મદદ માત્ર ગના હતા અને ગમના ધને માટે અન્નનો કોઈ ભાગ ખેડુતને આપવો પડતો હતો.

તે સમયમા સ્વયં હા જોડી ખેતી ગના માત્ર જમીનના માલિક ગહેતા હતા અને ખીજા કોઈ જમીન ગખી ખેતી કરના તો ખેડુતનુ સર્વ ખર્ચ તથા ખાનપાનનુ ખર્ચ પણ નહી આપ્યા બાદ જ હિરસો લઈ શકતા હતા ટૃપિકારોનો એક એક સઘ મળી હજારે એકર અથવા વીવા જમીનમા નાના પ્રાગના અન્નની ખેતી ગતા હતા અને બગદ તથા પશુની અધિક સખ્યા તે લોક પામે ગહેતી હતી તેથી તેમને દૂધનુ સુખ વિશેષ ગહેતુ તે કાળની ખેતીને ઉત્તમ કહી છે પરન્તુ હાનના સમયમા ખેતી મોતની નિશાની છે.

“ ઉત્તમ ખેતી ” એ વચન એક પ્રકારના આગસુ લોહના પણ વચન છે કેમકે ખેતીથી અતિરિક્ત વ્યાપાર તથા શિલ્પાદિક કર્મમા ખેતી કરતા અધિક બુદ્ધિ તથા ઇલ-મની આવશ્યકતા છે તેથી તે પ્રયત્ન પૂર્વક શીખવુ પડે મનદબુદ્ધિ ઉત્સાહશૂન્ય પ્રારબ્ધને દોર આપી મગવાને માટે તયાર થયેના લોકોને માટે ખેતીથી અતિરિક્ત કોઈ પણ સાધન નથી, કેમકે તેમનામા બુદ્ધિની મનદતા, સભ્યતાનો અભાવ, અમ્વતન્ત્રતા, તથા લક્ષ્મીનો અભાવ ગરે વિશેષ બેનામા આવે છે.

શિલ્પ, કનાકૌશલ તથા વ્યાપાર આદિમા જે લોક પ્રીણુ છે તે લોક આજકાલ સર્વ શુભુ સપત્ર તથા ધનવાન બેવામા આવે છે તે દેશોમા પણ ખેતી કરનાર છે ખેતી વિના અન્નની ઉત્પત્તિ થતી નથી ખાવામા અન્ન જ ઉપયોગમા આવે છે સોનુ ચાદી કોઈ પણ ખાતુ નથી પરન્તુ તે દેશોમા ખેડુતોને સર્વ પ્રભ પોતાના મિત્ર સમજે છે અને તેમને સર્વ પ્રકારની મદદ આપીને તેમની રક્ષા કરે છે તેથી તે લોકોને હિંદુસ્થાનના ખેડુતોની પેઠે બુખે મરી નાસી જવુ પડતુ નથી અહિંના શ્રીમત લોક તેમને પ્રારબ્ધ મલગાની લાતથી મર્દન ગતા ગહે છે તેથી અહિંના ખેડુતોની ઉન્નતિ થતી નથી ખેતી કરનારને વેચ્યતિમા ગણ્યા છે તે લોકોને પણ વેદશાસ્ત્ર આદિ ભણવાનો અધિકાર છે ૭ વર્ષના માવકો પણ તેમના કામમા લાગે તો તેઓ ભણુ ક્યારે? તેમનું શરીર સ્વચ્છ રાખવામા પણ આવતુ નથી જૂના ફટેલા કપડા સિવાય તેમની પાસે કપડા પણ હોતા નથી.

નીતિશાસ્ત્રના તરને નહી જાણનાર લોકે કલા, વિદ્યા, આદિના અભ્યાસને છોડી જે સમયથી જમીનદારોએ જમીન પર પોતાનો જન્મહક ઠરાવી ખેડુતોના હક છીનાવી લીધા છે ત્યાંથી અહી દુર્ગતિ થઈ છે જે સ્થાનમા દિગ્રતા આવી છે ત્યાં ચોરી આદિક વધવાથી અધર્મનુ પણ આનનુ થવાનુ જેનુ પેટ ભૂખ્યુ છે તેમની આગમ ધર્મનો બડબડાટ કરવો નિષ્પ્રયોજન છે જે સ્થાનમા અધર્મે ધર વસાવ્યુ છે ત્યાં સર્વસ્વનો નાશ જ થાય છે.

અહિંના મોટા મોટા સમર્થ લોક પણ યુદ્ધિમતાની સાથે કાર્યક્ષેત્રમાં ડૂબી પડે છે, પરન્તુ તેમને નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન લેશ માત્ર પણ નથી. આ જગતમાં સર્વ એક પ્રકારના મનુષ્ય નથી. સન્માર્ગિક (moral), સામુદાયિક (social), શિક્ષણ સંબંધી (educational), તથા રાજનૈતિક (political), તથા આધ્યાત્મિક (spiritual)—એ સર્વની ઉન્નતિને માટે ઇચ્છા રાખનાર લોક હોય છે. તે લોકોમાં કોઈવાર પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થવાનો પણ સંભવ છે. તે લોકોમાં કોઈને પણ કલેશ ઉત્પન્ન કર્યા વિના તથા કોઈના પણ ધર્મમાં વિધ્ન નાંખ્યા વિના પોતાના કાર્યને સિદ્ધ કરનાર મનુષ્ય કાચ કુશલ ગણવામાં આવે છે. ભિન્ન ભિન્ન રૂચિવાળા લોકોમાં લડાઇ થવાથી કાર્યમાં હાનિ થાય છે. તેથી પૂર્વકાલના રાજા વગરે સામર્થ્યવાળા હોવા છતાં પણ તેમણે દક્ષિણ દેશમાં માતુલ કન્યાના વિવાહ, મધ્ય દેશમાં કુંભારાદિનો ગોમાંસલક્ષણાદિ, તથા ઉત્તર દેશમાં રજસ્વલાસ્પર્શનાદિકનું નિવારણ કરવામાં ભેર દીધું નથી, કારણ એ સર્વ અન્યાય હોવા છતાં પણ ઘણા વખતથી ચાલી આવેલી વાતને દૂર કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવામાં લોકોમાં અવસ્ય અશાન્તિ ફેલાઇ જાય છે, અને કુટ પણ પડે છે. કુટ તો વિરોધીને માટે ઉપકારી થાય છે.

સંપાદકનીતિ તથા સંરક્ષકનીતિ એવા રાજનીતિના બે વિભાગ છે. રાજ્ય તથા ધનાદિક સંપાદન કરવામાં જે ઉપયોગી નીતિ છે તેને સંપાદકનીતિ કહે છે. અને પ્રાપ્ત થયેલા રાજ્યાદિની રક્ષા કરવામાં જે ઉપયોગી નીતિ છે તે સંરક્ષકનીતિ કહેવાય છે. તેના સામાન્ય ભેદ બહુ છે.

તેથી રીતે આ લોક સંબંધી કાર્યમાં ઉપયોગી તથા પરલોક સંબંધી સુખમાં ઉપયોગી ધાર્મિકનીતિ આદિ બહુ પ્રકારની વ્યાવહારિક નીતિ પણ છે. આ પ્રકારની નીતિમાં નિપુણતા શૂન્ય કાર્યકર્તા, લોકોની ધનસંપત્તિ બાબતમાં પ્રથમ આઘાત પહોચાડે છે. આ વિરોધીને જન્મીત કરે છે. તેમાં જાતિમાં તથા ધર્મમાં નાના પ્રકારના કલહ પણ ઉત્પન્ન કરાવે છે. કુટ પાડે છે. પ્રજામાં ઉન્માદ તથા ઉચ્છૃંખલતા પણ વધારે છે. તેથી મનુષ્યોને નીતિ અનુસાર જ હુમેશાં કાર્ય કરવું યોગ્ય છે. નીતિશાસ્ત્રના અનેક ભાગ હોઇ જૂદી જૂદી સંસ્થામાં કાંઇક શિક્ષણ હોય છે. તેમાં કેટલીક સંસ્થા આજ કાલ ડિપાર્ટમેન્ટ (department) નામથી પ્રસિદ્ધ છે. કેટલીક સંસ્થાનો ઉદ્દેશ ધનોપાર્જન છે. તથા કેટલીકનો ઉદ્દેશ પ્રજાની રક્ષા છે. કેટલીકનો વિદ્યાની, ઉન્નતિ છે. અને કેટલીકનો પ્રત્યેક જ્ઞાનિ અથવા કોમની ઉન્નતિ છે. સમગ્ર નીતિનું શિક્ષણ જોવામાં આવતું નથી.

નીતિથી મનુષ્યોને મ્વાર્થ તથા પરમાર્થ અને સિદ્ધ થાય છે. અનીતિથી ધનનો દુરુપયોગ, ધર્મની હાનિ, તથા લોકોમાં અવિશ્વાસ, સત્યનો અભાવ, દુરાચારની વૃદ્ધિ, રાગદ્વેષ, તથા કપટ વ્યવહાર પણ વધે છે. તે વખતે ભક્તિ અને ધર્મ તથા જ્ઞાનનો ઉપદેશ પણ સ્વાર્થને માટે જ થશે. તેમાં પણ કપટ જરૂર હશે. તો શાસ્ત્રમાં પણ લોકોને રૂચિ રહેશે નહીં. અને શાસ્ત્રાદિમાં અવિશ્વાસ હોવાથી પોતાને મનઘટિત વ્યવહાર તથા મનઘટિત ધર્મ થવાનો, એટલે મનુષ્ય આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી સુખથી વહિન્ન રહેવાનું એમ ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે.

ય શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારત ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥ મ. ગી. અ. ૧૬-૨૩ ॥

અર્થ:—જે પ્રકારના કર્મ કરવાથી મનુષ્યને સુખ મળે છે અને જે પ્રકારના કર્મ કરવાથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું યથાર્થ રીતે શિક્ષણ દેતા હોવાથી વેદ તથા સ્મૃતિ તથા પુરાણાદિકને શાસ્ત્ર શબ્દથી કહે છે એવા શાસ્ત્રની આજ્ઞાનો પરિત્યાગ કરીને જે યોતાની ઇચ્છાનુસાર કર્મ કરે છે અર્થાત્ કદાપિ વિહિત કર્મ કરતો નથી, પરંતુ કદાપિ નિષિદ્ધતુ ધણુ આવરણુ કરે છે, એવો મનુષ્ય આ લોક સળધી અથવા પગ્લોક સળધી સુખને પ્રાપ્ત કરતો નથી

તસ્માચ્છાહ્નં પ્રમાણં તે કાર્યાઃકાર્યઞ્ચવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—તેથી હે પાર્થ ! કર્તવ્ય તથા અકર્તવ્યનો નિર્ણય કરવામા શાસ્ત્ર જ પ્રમાણુ છે શાસ્ત્રવિધિને જાણીને કર્મ કરવું મોઝ છે

શાસ્ત્રમા પણુ પ્રથમ નીતિશાસ્ત્ર જ વ્યવહારી મનુષ્યોને મુખ્ય ઉપયોગી છે, કેમકે તેના જ્ઞાનથી મનુષ્ય સ્વાર્થ તથા પરમાર્થ અને સિદ્ધ કરી શકે છે તેથી નીતિનો ગભીર આશય જેમા ભયો છે એવી ગીતાનો ભગવાને અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો છે ગીતાને વેદાન્તની પ્રસ્થાનત્રયીમા ગણવામા આવી છે, તેથી તે વેદાન્તનો જ વિષય છે એમ નથી તેમજ સર્વ-સ્વતો ત્યાગ કરી સન્યસ્ત થઇ અહ વ્રહ્માસ્મિની ઘોષણા કરવી તે જ ગીતાનો સિદ્ધાન્ત છે એમ પણુ નથી જે મનુષ્યને યોતાના ધનાદિમાથી તથા સ્ત્રીપુત્રાદિમાથી અથવા યોતાના શરીરમાથી કોઇ પ્રકારે મોહ છૂટ્યો નથી, તથા આત્માના અજ્ઞત્વ તથા અમરત્વ તથા નિત્ય શુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવત્વાદિનું જ્ઞાન થયું નથી, અને સમારના વિષય પદાર્થોમા તુચ્છત્વ તથા નાશવાનપણાનું જ્ઞાન થયું નથી તેવો મનુષ્ય નિર્ભય તથા કર્મથીજ થઇ રહતો નથી

આન્વીક્ષિકયાત્મવિજ્ઞાનાદ્દ્રપ્તોકૌ વ્યુદસ્યતિ ।

ઉપૌ લોકાવવાપ્નોતિ ત્રય્યાં તિષ્ઠન્યથાવિધિ ॥ શુ ની. અ. ૧-૧૫૭ ॥

અર્થ:—આન્વિક્ષિકી વિદ્યા આત્મજ્ઞાન દ્વારા હાઈ શોકને નષ્ટ કરે છે તે કરણથી ત્રયીમા સ્થિત થઈને રાજા અને લોકનાં સુખ પ્રાપ્ત કરે છે

આ પ્રમાણુ શોકને દૂર કરીને આનન્દ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ગજને આત્મજ્ઞાનની આવ સ્યક્તા શાસ્ત્રમા કહી છે તે કરણથી કાયરતાને પ્રાપ્ત થયેલા અર્જુનમા કર્મયોગ્યતા ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે કર્મયોગના ઉપદેશની સાથે આત્મજ્ઞાન પણુ ખતાવવામા આવ્યું છે ગીતા તો કેવલ કર્મયોગ પ્રધાન નીતિનો જ ગ્રન્થ છે.

ગીતાના પાઠક લોક અને તેના ઉપદેષ્ટા લોક પણુ હાલમા બહુ છે પરંતુ ગીતા વાચતા વાચતા કર્મપીરતા નષ્ટ થતી જન છે તેનું ગજુ ગીતામા સમાવેશ થયેલા નીતિ તથા ધર્મના તત્ત્વને ન જાણવું તે જ છે સપૂર્ણ મનુષ્ય માત્રને નીતિ ઉપયોગી છે તથાપિ સર્વ મનુષ્યોની જીવનરક્ષા તથા ધર્મરક્ષા ગજને આધીન રહે છે તેથી ગજને વિશેષ કરીને સર્વ પ્રમાગની નીતિ જાણવી જોઈએ

ઇતિ ક્ષત્રિય ધર્મમા નીતિશાસ્ત્રના અજ્ઞાનના ફળ વિષયક અર્ગ ૩ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૪.

ક્ષત્રિયધર્મ-પુદ્ગિબલ.

રાજનીતિ પ્રકરણમાં વિનયાધિકાર પ્રથમ છે. પ્રજાઓને રંજન કરનાર હોવાથી રાજા કહેવાય છે. અવાન્તર પ્રલયમાં અર્થાત્ પ્રતિ મન્વન્તરમાં આ પૃથિવી વિષમભાવને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કોઈ સ્થાનમાં ઉચ્ચ અને કોઈ સ્થાનમાં નીચી, કોઈ સ્થાનમાં મહાન પર્વત-એ પ્રમાણે થવાથી ખેતી આદિ કરવાને કોઈ પ્રકારની અનુકૂલતા રહેતી નથી. પૃથુ રાજાએ આ પૃથિવીને પોતાના પ્રયત્નથી સમાન બનાવી તેમાં નાના પ્રકારનાં અન્ન ઉત્પન્ન કર્યાં. ધર્મને સ્થાપન કરીને સર્વ પ્રજાનાં મનને રંજન કર્યાં. પ્રજાઓને રંજન કરવાથી પૃથિવીની રક્ષા કરનાર ક્ષત્રિયનું નામ રાજા પડ્યું છે.

રક્ષિતાશ્ચ પ્રજાઃ સર્વાસ્તેન રાજેતિ શશ્યતે ॥

મ૦ મા૦ ગા૦ પ૦ અ૦ ૫૧ શ્લો૦ ૧૨૫ ॥

અર્થઃ—રાજા પૃથુએ પ્રજાને રંજન કરવી, તેથી પૃથિવીની રક્ષા કરનારને રાજા નામથી કહ્યો છે.

પ્રજાને રંજન કરવું તે વિનય વિના બની શકતું નથી, તેથી વિનયાધિકાર પ્રથમ છે. વિદ્યા વિના વિનય આવતો નથી. તે કાગળથી રાજાને તથા રાજકાર્ય ચલાવનાર રાજપુરુષોને પણ પ્રધાન ઉપયોગી એવી વિદ્યાનો વિચાર પ્રથમ કરવામાં આવે છે.

વલં પશ્ચવિધં નિત્યં પુરુપાણાં નિચોચ મે ।

યત્તુ વાહુવલં નામ કનિષ્ઠં વલમુચ્યતે ॥ મ. મા. ડ. પ. અ. ૩૭-૫૨ ॥

અર્થઃ—ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ વિદુરજી કહે છેઃ-

હે રાજા! મનુષ્યોને જે પાંચ પ્રકારનું બળ છે તેનું હું તમને વર્ણન કરું છું. તે પાંચમાં એક બાહુબળ છે તે સર્વથી કનિષ્ઠ બલાં છે.

અમાત્યલાભો મદ્રઃતે દ્વિતીયં વલમુચ્યતે ।

તૃતીયં ધનલાભન્તુ વલમાર્હુર્મનીપિણઃ ॥

” ॥ ૫૩ ॥

યત્ત્વસ્ય સહજં રાજન્ પિતૃપૈતામહં વલમ્ ।

અભિજાત વલં નામ તત્તતુર્થં વલં સ્મૃતમ્ ॥

” ॥ ૫૪ ॥

અર્થઃ—સારે મન્ત્રી મળવો તે બીજું બળ કહેવાય છે. ધનની પ્રાપ્તિને વિદ્વાન લોક ત્રીજું બળ ગણે છે. પિતા, પિતામહ, આદિની પરંપરાથી આપણા કુલને યોગ્ય સહાયક પુરુષોના બલને અભિજાત બલ કહે છે. એ ચોથું બલ છે.

येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ।

यद्बलानां वलं श्रेष्ठं तत्तन्नावलमुच्यते ॥

” ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—અને જે વડે આ ચારે બલોનો મગ્ન થઇ શકે છે તે બધને પ્રજા (બુદ્ધિ) બધ ડહે છે, અને તે સર્વમા શ્રેષ્ઠ છે પરન્તુ વિદ્યા વિના બુદ્ધિમયની પ્રાપ્તિ થતી નથી. બુદ્ધિમયની શ્રેષ્ઠતા મગધી વસિષ્ઠજીએ પણ કહ્યું છે કે—

પ્રજ્ઞાવાનસહાયોઽપિ કાર્યાન્તમધિગચ્છતિ ।

દુષ્પ્રજ્ઞ કાર્યમાસાદ્ય પ્રધાનમપિ નદ્યતિ ॥ યો. વા. પ્રક્ર ૫, સ. ૧૨ છો. ૨૩ ॥

અર્થ—બુદ્ધિમાન મનુષ્ય કાર્યની પણ સહાય ન હોના છતા પણ કાર્યને બગાડ સમાપ્ત કરે છે, અને તેને યોગ્ય ક્ષણ પણ મળે છે અને બુદ્ધિહીન મનુષ્ય બહુ પ્રગરતા સેના આદિ પ્રધાનબળને પ્રાપ્ત થયા છતા પણ નષ્ટ થાય છે

ય એવ યત્ન ક્રિયતે વાહ્યાર્યોપાર્જને જનૈઃ ।

સ એવ યત્નઃ કર્તવ્યઃ પૂર્વ પ્રજ્ઞાવિવર્ધને ॥ ” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—મનુષ્યો બાહ્ય ધનાદિક પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે જે પ્રયત્ન કરે છે તે જ પ્રયત્ન પ્રથમ બુદ્ધિ વધારવાને માટે જ કરવો જોઇએ અર્થાત તેથી અધિક કરવાની આવશ્યકતા નથી

સ્વર્ગાદ્યચ પાતાલાદ્રાજ્યાદત્સમવાપ્યતે ।

તત્સમાસાદ્યતે સર્વે પ્રજ્ઞાકોશાન્મહાત્મના ॥ ” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—સ્વર્ગમાથી અથવા પાતાલમાથી અથવા આ પૃથિવીના ગત્યથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વે બુદ્ધિશાલી મહાત્મા પુરૂષ બુદ્ધિ રૂપી ખજનામાથી પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રજ્ઞયોત્તીર્યતે મીમાત્તસ્માત્સંસારસાગરાત્ ।

ન દાનૈર્ન ચ વા તીર્થૈસ્તપસા ન ચ રાઘવ ॥ ” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—હે રાવવ ! દાનથી અથવા તીર્થથી અથવા તપથી—કોઇ પણ સાધનથી આ સંસારસમુદ્ર તરી રાજતો નથી, પરન્તુ બુદ્ધિ વડે આ બધ કર સંસારસાગરને તરી જવાય છે.

યત્પ્રાપ્તા સંપદં દેવીમપિ ભૂમિચરા નરા ।

પ્રજ્ઞાપુણ્યલતાયાસ્તત્ફલં સ્વાદુ સમૃત્થિતમ્ ॥ ” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—ભૂમિમા નિચગના મનુષ્યો પણ આરાગમનાદિ નાના પ્રગરની જે દેવી રક્ષિતને પ્રાપ્ત થયા છે, તે સર્વ પ્રજ્ઞા રૂપી પુણ્યલતાનું જ સ્વાદિષ્ટ ફળ ઉત્પન્ન થયું છે

સામાન્યૈરપિ ભૂપત્વ પ્રાપ્તં પ્રજ્ઞાવજ્ઞાન્નરૈ ।

સ્વર્ગાપવર્ગયોગ્યત્વં પ્રાજ્ઞસ્યૈવેહ દદ્યતે ॥ ” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—સામાન્ય મનુષ્ય પણ બુદ્ધિમયની ગત્ત થયા છે આ સંસારમા નવગં મોક્ષાદિકાનો અધિકાર બુદ્ધિમાનને જ મળેલો જોવામા આવે છે

ચિન્તામણિરિયં પ્રજ્ઞા હૃત્કોશસ્થા વિવેકિનઃ ।

ફલં કલ્પલતૈવૈપા ચિન્તિતં સંપ્રયચ્છતિ ॥

” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ :—વિવેકી મનુષ્યના હૃદયમાં સ્થિત આ બુદ્ધિ, કલ્પલતાની માફક ઉત્તમ ફલ દેનારી છે, માટે તે ચિન્તામણિ છે.

મન્યસ્તરતિ સંસારં પ્રજ્ઞયાઽપોહ્યતેઽધમઃ ।

શિક્ષિતઃ પારમામ્નોતિ નાવા નામ્નોત્યશિક્ષિતઃ ॥

” ॥ ૩૫ ॥

અર્થ :—નૌકાને ચલાવવાની બુદ્ધિ જેનામાં નથી તેને નૌકા મળવા છતાં પણ તે પાર લઈ શકતો નથી. નૌકા ચલાવવાની બુદ્ધિયુક્ત (મન્યઃ) ખલાસી નૌકા દ્વારા નદીને તરી બંધ છે. તેની રીતે શાસ્ત્રચંસ્કાર યુક્ત શુદ્ધ બુદ્ધિ રહિત (અધમઃ) મનુષ્ય સંસારમાં કુબી બંધ છે. અને શાસ્ત્રસંસાર યુક્ત યોગ્ય (મન્યઃ) પુરૂષ બુદ્ધિ વડે સંસારને તરી બંધ છે.

ધીઃ સમ્યગ્યોજિતા પારમસમ્યગ્યોજિતાઽપદમ્ ।

નરં નયતિ સંસારે ભ્રમન્તી નૌરિવાર્ણવે ॥

” ॥ ૩૬ ॥

અર્થ :—બુદ્ધિનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી સંસારની પાર થઈ બંધ છે. અને અયોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી આપત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને વારંવાર સંસારને પ્રાપ્ત કરે છે. વિપરીત પવનના કપાટામાં આવેલી નૌકા જેવી રીતે સમુદ્રમાં જ ભ્રમણ કરતી રહે છે, પાર લઈ જતી નથી, તેવી રીતે જ મનુષ્ય સંસાર રૂપી સમુદ્રમાં ભ્રમણ કરતો રહે છે.

વિવેકિનમસંમૂઢં પ્રાજ્ઞમાદ્યાગણોત્થિતાઃ ।

દોષા ન પરિવાધન્તે સન્નદ્ધમિવ સાયકાઃ ॥

” ॥ ૩૭ ॥

અર્થ —હાથમાં ધનુષ્ અને બાણને લઇને યુદ્ધ કરવાને તૈયાર ઉભેલા પુરૂષને જેમ શત્રુ બાધ કરી શકતો નથી, તેવી રીતે કર્નવ્યમાં પ્રમરહિત વિવેકી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને વૃષ્ટ્યા આદિથી ઉત્પન્ન થતા કોઇ દોષ બાધ કરતા નથી.

પિયાનં પરમાર્કસ્ય જઢાત્પા વિતતોઽસિતઃ ।

અહંકારામ્બુદૌન્મત્તઃ પ્રજાવાતેન વાધ્યતે ॥

” ॥ ૩૯ ॥

અર્થ —લોકોના દૃષ્ટિમાર્ગને રોકાવે સૂર્યને આચ્છાદનનો ભ્રમ કરનાર વડ ૩૫, વિસ્તૃત, અને જેની અંદર પાણી ભરેલું છે એવા ઉન્મત્ત કાળા (અસિતઃ) વાદળને જેવી રીતે પવન દૂર કરી દે છે, તેવી રીતે સૂર્ય તુલ્ય સ્વયંપ્રકાશ આત્માના સ્વરૂપને આચ્છાદન કરનાર વડ ૩૫ અસ્વચ્છ (અસિત-), અહંકારરૂપી વડ જેની અંદર ભરેલું છે એવી વિસ્તૃત માયાને પણ પ્રજા રૂપી પવન બાધ કરે છે. વળી—

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનમ્ । મ૦ ગી૦ અ૦ ૬-૫ ॥

અર્થ:—વિવેક યુક્ત બુદ્ધિ વડે આત્માને સસારસાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરવો. અગીતાના શ્લોકમાં પણ ભગવાને મનુષ્યોને ઉદ્ધાર બુદ્ધિ વડે જ કહ્યો છે.

વળી ગાયત્રીનો જપ કરનાર દ્વિજાનિ મનુષ્યો “ ધિયો યો ન. પ્રચોદયાત્ ”—પરમાત્મા અમારી બુદ્ધિને સન્માર્ગમાં પ્રેરે—આ ગાયત્રીપાઠના અર્થથી પણ બુદ્ધિના મહિમાને જાણી શકે છે. ગાયત્રીમાં ધનાદિની માગણી કરી નથી, પરન્તુ બુદ્ધિની માગણી કરી છે. સમૃદ્ધિ મળવાથી સર્વવસ્તુ મળી શકે છે. તેથી જ ધન આદિની માગણીને છોડીને બુદ્ધિની માગણી કરી છે.

ઇતિ સુનિયધર્માન્તર્ગત બુદ્ધિબળ નિરૂપણ અ૦ ૬ સર્ગ ૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સ. ૫.

ક્ષત્રિયધર્મ-વિદ્યાદિનિરૂપણ

આ પ્રમાણે સર્વથી શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિમણ પણુ વિદ્યાવીજ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અહીં આ પ્રથમ વિદ્યાનો જ વિચાર કરવામાં આવે છે.

આન્વીક્ષિકી ત્રયી વાર્તાં દણ્ડનીતિશ્ચ સાશ્વતી ।

વિદ્યાથતસ एवैता अभ्यसेन्नृपतिः सदा ॥ શુક ની૦ અ૦ ૧-૧૫૧ ॥

અર્થ — આન્વીક્ષિકી, ત્રી, વાર્તા, અને હમેશાં રહેનારી દણ્ડનીતિ—એ ચાર વિદ્યાનો શબ્દ આદિ ઉદ્યોગી પુરૂષો સદા અભ્યાસ કરે.

चतस्र एव विद्या इति कौटिल्य ॥ કૌ. અ. શા. અધિ૦ ૧ અ. ૨. સૂ. ૮ ॥

અર્થ — કૌટિલ્ય આચાર્યના અર્થશાસ્ત્રથી પણ માલમ પડે છે કે રાજ્યરક્ષણમાં ઉદ્યોગી મનુષ્યોને માટે ચાર વિદ્યા નિશ્ચય કરીને જાણવી આવશ્યક છે.

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમા સપૂર્ણ દૃટનીતિ માત્ર ભરી છે તેથી તેનું નામ કૌટિલ્યનીતિ પડ્યું છે એવું કેટલાક લોકોનું કથન છે. વાસ્તવિક રીતે આ વાત અજ્ઞાનમૂલક છે. યજુરનો પુન ચાલુક્ય, કૌટિલ્ય, મલ્લનાગ, વાત્સ્યાયન, દ્રવિડ દેશમા ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી દ્રવિડ (દ્રમિવ), પશ્ચિમ-ગામી, વિખ્લુશમ, ધત્યાદિ તેના નામ છે. કામસૂત્ર તથા ન્યાયભાષ્યનો પણ તે જ નિર્માણ કર્તા છે.

આન્વીક્ષિકયાં તર્કશાસ્ત્રં વેદાન્તાર્થ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

ત્રય્યાં ધર્મો હ્યધર્મશ્ચ કામોડકામઃ પ્રતિષ્ઠિત ॥ શુક. ની. અ. ૧ શ્લો. ૧૫૨ ॥

અર્થ — આન્વીક્ષિકી (logic)મા તર્કશાસ્ત્ર તથા વેદાન્તાદિ પ્રતિષ્ઠિત છે. અને ત્રીયાં ધર્મ, અધર્મ, તથા સકામ અને નિઃકામ કર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. (સ્લોકમા કહેલા 'આદિ' શબ્દથી માખ્ય યોગનું ગ્રહણ કરવું.)

अज्ञानि वेदाश्चत्वारो मीमांसाऽन्यायविस्तरः ।

ધર્મશાસ્ત્રપુરાણાનિ ત્રયીદં સર્વમુચ્યતે ॥

” ॥ ૧૫૪ ॥

અર્થ — ચાર વેદ તથા તેમના ૭ અંગ, મીમાંસા, વિસ્તૃત ન્યાય, ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણ—એ નર્મને ત્રી કહે છે.

अर्थानर्थो तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयो ।

વર્ણાં સર્વાશ્રમથૈવ વિદ્યાસ્વાસુ પ્રતિષ્ઠિતા ॥

” ॥ ૧૫૩ ॥

અર્થ — વાર્તામા અર્થ અને અનર્થ અર્થાત્ યોગ્ય સમયે ખેતી આદિ કરવાથી ઉત્તમ ફળ રૂપ અર્થ, તથા તેમ ન કરવાથી કુકેવરૂપ અનર્થનું વર્ણન કર્યું છે. અને દણ્ડ-

નીતિમા ન્યાય અને અન્યાયનું નિષ્કર્ષ કરી શકાય તેવા વિધાઓની નીતિ માટે ઉચિત પ્રયોગોનું પ્રતિપાન કરી શકાય તે ઉપરાંત આ વિધાઓમા અર્થ પ્રાપ્તિના ધર્મ અને આનંદધર્મનું પણ સૂચન કરવામા આવ્યું છે

કુસીદકૃપિવાણિજ્ય ગોરક્ષા વાર્તાયોચ્યતે ।

સપત્નો વાર્તાયા સાધુર્ન વૃત્તે મયમૃચ્છતિ ॥

” ॥ ૧૫૭

અર્થ — આજ લેખ તથા ખેતી તથા આપાઠ અને ગોરક્ષા એ અર્જુને વાર્તા મહે વાર્તાવૃત્તિથી યુક્ત ધર્માત્મા મનુષ્ય તપિ પણ પોતાની શ્રવિષ્ટ (વૃત્ત) સમધી જ પ્રાપ્ત થતો નથી

દમો દષ્ટ્વ ઇતિ રુયાતસ્તસ્માદ્દૃષ્ટો મહીપતિ ।

તસ્ય નીતિર્દૃષ્ટનીતિર્નયનાત્તીતિરુચ્યતે ॥

” ॥ ૧૫૮

અર્થ — દમને દષ્ટ્વ મહે છે તેથી રાજા દષ્ટ્વ રૂપ છે રાજાની નીતિને દષ્ટ્વનીતિ છે સપૂર્ણ મનુષ્યને ન્યાયમાર્ગમા ચલાવનાર હોવાથી નીતિ કહે છે

માટે તત્તત્ વિદ્યામા તુચ્ચ વિદ્વાને પાસેથી આનીક્ષિપ્ત આદિ વિદ્યા સી વિનય મપાદન કરવાને માટે જેની રીતે રામચન્દ્રજી વસિષ્ઠ સુરૂની મેવામા ગહેતા હતા, રીતે અનુભવી વિદ્યાવૃદ્ધોની મેવામા ગહેતુ યોગ્ય છે કાષ્ટ એ દુર્લભ મનુષ્યને જ સ્વ વધી વિનય હોવ છે બીજાઓએ તો વિદ્યાથી તથા વૃદ્ધસેવાથી જ વિનય શીખવો જોઈએ

તેમ્યોઽધિગચ્છેદ્વિનયં વિનીતાત્માઽપિ નિત્યશ ।

વિનીતાત્મા હિ નૃપતિર્ન નચ્યતિ કઠિંચિત્ ॥ મ સ્વ. અ ૭ શ્લો. ૩૯ ॥

અર્થ — સ્વભાવથી અથવા વિદ્યાનુ અધ્યયન કરવાથી વિનય વાળા હોય તો વિશેષ વિનય મપાદન કરવાને માટે તે વૃદ્ધોની પાસેથી ફરીથી પણ વિનય શીખવો જોઈ કેમકે વિનયવાળો રાજા કદાપિ નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી

વહ્વોઽવિનયાન્નષ્ટા રાજાન સપરિચ્છદાઃ ।

વનસ્થા અપિ રાજ્યાનિ વિનયાત્પ્રતિપેદિરે ।

॥ ૪૦ ॥

અર્થ — હાથી, વેડા, ગધ, કોશ, સેના આદિ સામગ્રીથી યુક્ત પણ કેટલાએ કે લોક વિનય નહી હોવાથી નાશ પામ્યા છે, અને કેટલાક કષ્ટ પણ સામગ્રી વિના જ ગા રહેનારે પણ વિનયથી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, કેમકે વિનય વાળાને સર્વ પ્રકાર સહાય કરનારા આવી મળે છે

વેન, નડુધ, દુર્યોધન, આદિ અનેક રાજા વિનય નહી હોવાથી નાશ પામ્યા છે : પૃથુ, મનુ, યુધિષ્ઠિર, આદિએ વિનયથી રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા છે કુબેરે વિનયથી મોટું ધન વિપત્ત્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે વિશ્વામિત્રજી ક્ષત્રિય હોવા છતા વિનયથી તે જ શરીરમા આહમ પ્રાપ્ત થયા હતા

વળી વિદ્યા અને વિનયને માટે ઇન્દ્રિયજનની આવશ્યકતા છે

વિદ્યાચિનયહેતુરિન્દ્રિયજયઃ કામક્રોધલોભમાનમદહૃપત્યાગાત્કાર્યઃ ॥

કૌ. અ. અધિક. ૧, અ. ૬, સૂ. ૧ ॥

અર્થ —ક્રમ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ, અને હૃપતો ત્યાગ કરીને ઇન્દ્રિયોતો જ્ય કરે; કેમકે ઇન્દ્રિયજય એ જ વિદ્યા અને વિનયનો હેતુ છે. જે જિતેન્દ્રિય નથી તે, યોગ્ય રીતે વિદ્યાનું ગ્રહણ કરી શકતો નથી. તપ વિના વિદ્યા પ્રાપ્ત થવાની નથી, અને ઇન્દ્રિયજય કરવો એ જ તપનો ઉદ્દેશ છે. જિતેન્દ્રિય પોતાના સુખનો ત્યાગ કરી વૃદ્ધસેવા કરી શકે છે. વિનય આદિ ગુણ પણ તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विद्वानिशम् ।

જિતેન્દ્રિયો હિ શક્નોતિ વશે સ્થાપયિતું પ્રજાઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૪૪ ॥

અર્થ :—નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોતે વિપયાસક્રિતમાંથી નિવારણ કરવાને માટે દિન રાત યત્ન (યોગ) કરવો જોઈએ, કેમકે જિતેન્દ્રિય રાજા જ પ્રજાને પોતાને વશ રાખી શકે છે.

ઇન્દ્રિયજય સર્વને માટે છે, તથાપિ રાજાને માટે તે વિશેષ જરૂરનો છે, કારણકે જિતેન્દ્રિય નહીં હોય તો યુદ્ધાદિક પ્રબલ કર્મ તેનાથી બની શકશે નહીં, અને જિતેન્દ્રિય હોય તો યુદ્ધિબલ પણ આવે છે. વળી—

दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।

व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૪૫ ॥

અર્થ :—કામમાંથી દશ અને ક્રોધમાંથી આઠ વ્યસન ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો યત્નથી પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. તેમાં ફસેલો પ્રાણી તેમાંથી કદાપિ નિકળી શકતો નથી, માટે તેમને દુરન્ત કહ્યા છે. અથવા આદિમાં તેઓ સુખરૂપ છે અને અન્તમાં મહાન દુઃખરૂપ છે, તેથી દુરન્ત કહ્યા છે.

कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।

વિયુજ્યતેઽર્થધર્માભ્યાં ક્રોધજેષ્વાત્સનૈવ તુ ॥ , ॥ ૪૬ ॥

અર્થ :—કામથી ઉત્પન્ન થતાં વ્યસનોમાં આસક્ત રાજા ધર્મ તથા અર્થ બંનેથી હીન થઈ જાય છે. અને ક્રોધમાંથી થતાં વ્યસનોવાળાનો પોતાનો દેહ જ નષ્ટ થઈ જાય છે.

मृगयासो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।

તૌર્યત્રિકં વૃથાઝ્યા ચ કામજો દશકો ગણઃ ॥ , ॥ ૪૭ ॥

અર્થ.—શિકાર (મૃગયા), જુગાર રમવો (અક્ષ), દિવસમાં સૂવું, પારકાના દોષનું કથન, અનિયમિત સ્ત્રીસમાગમ, મદનું કારણ મદ્યપાન, તથા ગાયનનો તથા નાચ જોવાનો તથા પાજા સાંભળવાનો એ ત્રણ પ્રકારનો શોષ (તૌર્યત્રિકં), અને નિષ્પ્રયોજન કરવું (અટવ્યા)—એ દશ કામજા અર્થાત્ સુખની અધિક ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થતાં વ્યસન છે.

पशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽमूयाऽर्थदूषणम् ।

વામદંડ ચ પારુષ્યં ક્રોધજોઽપિ ગણોઽષ્ટકઃ ॥ , ॥ ૪૮ ॥

अर्थ —आरी युगली, आसन अर्थात् निगपगी मनुष्यने कद उग्वो वगेरे, क्राधतो नव उग्वो (द्रोण), भीमना गुणोने सदन न उग्वो उप धर्मि, तथा भीमना होपारोपण उग्वो उप अश्रया, तथा नेरा योन मनने न वेतु अने आपरा ये आपतु, उदो वारुणी (गागो देरी वगेरे), तथा पाउथ्य अग्ये वातकीपण अनीतिथी नासन आदि उग्वु-अे आड प्रभग्ना नसन कोधथी थाय छे

लोभना होय.

धन तथा वर्धना तेमज आपणा देदना पणु नारा उग्वो आ १८ व्यमनो पणु थाय छे तेथी लोभनो पणु त्याग उग्वो नोधअे —

द्वयोरप्येतयोर्मूलं य सर्वे कवयो विदुः ।

तं यत्नेन जयेद्धोमं तज्जावेताबुभौ गणौ ॥ ४९ ॥

अर्थ —काम अने कोधथी उत्पन्न धना उ अने प्रभग्ना व्यसनोनु करणु छे अेवु विद्वान् लोभ नणु छे तेथी लोभनो महु यत्न करीने नय उग्वो नोधअे

सुखितो दुःखितो वापि नरो लोभ परित्यजेत् ।

अवेक्ष्य मनसा शस्त्रं बुद्ध्या च नृपसत्तम ॥

म० भा० शा० प० अ० २९५ सू०

अर्थ —मन वडे शास्त्रनु मनन करीने बुद्धि वडे सार अने असाग्नो निश्चय मनुष्य सुभी होय क हु भी होय तोपणु लोभनो पगित्याग करवो योज्य छे

यशो यशस्विनां शुद्ध श्लान्या ये गुणिना गुणाः ।

लोभ स्वल्पोऽपि तान्हन्ति भिन्नो रूपमिवेप्सितम् ॥

मा० पु० स्क० ११, अ० २३--

अर्थ —शीर्तिमान् लोभनी पवित्र शीर्ति तथा शुष्णी मनुष्योना प्रशसा करणु अे सार्ति, लोभ श्वेत कोड उपनो नाश करे छे तेम, थोडो लोभ पणु नष्ट कर

एको लोभो महान्याहो लोभात्पापं प्रवर्तते ।

लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रवर्तते ॥

स्क० पु० ख० १ कौ० ख० २, अ० ५-

अर्थ —स सार इपी समुद्रने तरवानी धर्मिजनागा मनुष्यने अेक लोभ इपी मगर वयमा दुःखासनार छे लोभथी पाप उत्पन्न थाय छे, अने लोभथी कोध पणु थाय छे अने लोभथी कामनी पणु प्रवृत्ति थाय छे

लोभान्मोहश्च माया च मानः स्तंभः परेष्यता ।

अविद्याऽप्रज्ञता चैव सर्वं लोभात्प्रवर्तते ॥ १०० ॥

અર્થ:—લોભથી મોહ(અધિવેક)ની ઉત્પત્તિ થાય છે. લોભથી માયા તથા માનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમજ યોગ્યનો સત્કાર ન કરવા રૂપ સ્તબ્ધભાવ (વડ વ્યવહાર), તથા અન્યના ધનાદિને પ્રહન કરવાની ઇચ્છા, અજ્ઞાન, બુદ્ધિમન્દતા-એ સર્વ લોભથી થાય છે.

હરણં પરવિતાનાં પરદારાભિમર્શનમ્ ।

સાહસાનાં ચ સર્વેષામકાર્યાણાં ક્રિયાસ્તથા ॥ ,, ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થ:—પારકા દ્રવ્યનું હરણુ તથા પરસ્ત્રીનો સમાગમ તથા સર્વ પ્રકારનાં સાદસ, તથા અયોગ્ય કર્મનું કરવું આદિ સર્વ ક્રિયા લોભથી થાય છે.

સ લોભઃ સહ મોહેન વિજેતવ્યો જિતાત્મના ।

દંભો દ્રોહશ્ચ નિન્દા ચ પૈશુન્યં મત્સરસ્તથા ॥ ,, ॥ ૧૦૨ ॥

ભવત્યેતાનિ સર્વાણિ લુબ્ધાનામકૃતાત્મનામ્ । ,, ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ:—ઉદાર બુદ્ધિવાળા મનુષ્યે મોહ તથા લોભને છતવા નોંધ્યે. દંભ, દ્રોહ, નિન્દા, આડીચૂગલી તથા મત્સર એ સર્વ દોષ શાસ્ત્રસંસ્કાર રહિત લોભી મનુષ્યને થાય છે.

મુપહાન્ત્યપિ શાસ્ત્રાણિ ધારયન્તો વહુશ્રુતાઃ ॥ ,, ॥ ૧૦૩ ॥

છેત્તારઃ સંશયાનાં ચ લોભગ્રસ્તા વ્રજન્ત્યધઃ । ,, ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ:—અને અન્ય મનુષ્યોને ઉપદેશ આપીને તેમના મંશયોને પણ દૂર કરનારા અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રોને ગણનાર બહુશ્રુત લોક પણ લોભને વશ થઈને અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

લોભક્રોધમસક્તાશ્ચ શિષ્ટાચારવહિષ્કૃતાઃ ॥ ,, ॥ ૧૦૪ ॥

અન્તઃક્ષુરા વાઙ્મધુરાઃ કૂપાઙ્છન્નાસ્તૃણૈરિવ ।

કુર્વેતે યે વહૂન્માર્ગાંસ્તાંસ્તાન્હેતુવલાન્વિતાઃ ॥ ,, ॥ ૧૦૫ ॥

સર્ધમાર્ગં વિલુમ્પન્તિ લોભાજ્ઞાતિષુ નિષ્ઠુરાઃ ।

ધર્માવતંસકાઃ ક્ષુદ્રા મુષ્ણન્તિ ધ્વજિનો જગત્ ॥ ,, ॥ ૧૦૬ ॥

एतेऽपि पापिनो ज्ञेया नित्यं लोभसमन्विताः । ,, ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ:—લાભ તથા ક્રોધને વશ થયેલા, તથા શિષ્ટાચાર રહિત, અન્તરમાં છરીની માફક નીકળુ અને બહાર બહુ મીઠી વાણી બોલતા, ધાસ વડે ઠંડાયલા કુવાની માફક દેવો દેનાર, એવા, યુક્તિ તથા કલ્પિત શાસ્ત્રોના બળથી જે લોક નાના પ્રકારના પાર્શ્વ માર્ગને ચસાવે છે, અને સર્વ પ્રકારના યથાર્થ ધર્મમાર્ગનો નાશ કરે છે, તથા લોભથી પોતાની જાનિવાજાની સાથે નિર્દયતાથી વ્યવહાર કરે છે, એવા ક્ષુદ્ર ધર્મધ્વજ લોક ધર્મના બહાનાથી વ્યવહારે છે. તેથી આવા નિત્ય લોભયુક્ત મનુષ્યો અસન્ત પાપી છે એમ ગણવું.

जनको युवनाश्वश्च वृषादर्भिः प्रसेनजित् ॥ ,, ॥ ૧૦૭ ॥

लोभक्षयादिवं प्राप्तास्तथैवान्ये जनाधिपाः । ,, ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ:—જનક તથા યુવનાશ્વ તથા વૃષાદર્ભિ તથા પ્રસેનજિત તથા અન્ય પણ કેટલાક રાજવંશક લોભશય થવાથી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા છે.

તસ્માત્ચજન્તિ યે લોભ તેઽતિક્રામન્તિ સાગરમ્ ॥ , ॥ ૧૦૮ ॥

સગારાશ્ચ્યમતોઽન્યે યે ગ્રાહ્યસ્તા ન સશય । ” ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ — માટે જે લોક લોભને પશ્ચિયાગ જે છે તેઓ અસાર રૂપી સમુદ્રને તરીકે જાણે છે આથી નર્મ લોક લોભ રૂપી મહત્ત્વી પ્રસેના રૂપે છે

તેથી અન્યાયથી ધન ઉપાર્જિત કરવું, ફરી જૂતની માફક તેની રક્ષા કરતા રહેવું, અને યોગ્ય માર્ગમા અર્થ ન કરવું તેનાથી મોટું પાપ શું હોય ? વગી—

ન દેય નોપભોગ્ય ચ લુભ્યૈર્યદુ સ્વસચિતમ્ ।

મુક્તે તદપિ તન્નાન્યો મધુહેવાર્થવિન્મધુ ॥ મા પુ સ્ક ૧૧, અ. ૮ શ્લો. ૧૫ ॥

અર્થ — લોભી લોકોએ દુ ખ વેધને સંગ્રહ કરેલું ધન ન તે કાઢને આપવામા આવે છે, ન તે તેમના પોતાના ભોગમા જામ લાગે છે પરન્તુ જેમ મધમાખી મધ લાવીને તેનો મગ્રહ કરી રાખે છે, અને મધુને લેવાના ઉપાયને જાણનાર (અર્થવિન્) બીન આદિ લોક મધમાખીને મારીને મધને લઈને ભોગવે છે તેમ લોભી લોકો ધન તેમને મારીને ધીજા લોક નર્મ જઈને ભોગવે છે, પોતે નહી

માયેણાર્થઋદર્યાણા ન સુસ્વાય કદાચન ।

इह चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च ॥ मा० पु० स्क० ૧૧ અં ૨૩-૧૫ ॥

અર્થ — કૃપણુ ધન પ્રાપ્ત કરીને કદાપિ મુખ્યુ કારણ થવું નથી હવિત અવસ્થામા જ સતાપનુ કારણ થાય છે, અને મરી ગયા પછી નરકનુ પણ કારણ થાય છે

यथैवैधसमुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति ।

तथा कृतात्मलोभेन स्वोत्पन्नेन विनश्यति ॥

સ્કાં પું સ્વં ૧ કૌં સ્વં ૨ અં ૪૬-૪૩ ॥

અર્થ — જેવી રીતે જગલના વાસ વગેરેનુ પરસ્પર ધર્મી થવાથી તેમાથી જે અગ્નિ નિષ્પે છે તેનાથી તે વાસ વગેરે પોતે જ બળીને બસ્ત્ર થઈ જાય છે, તેવી રીતે પોતાના લોભથી પોતે જ નષ્ટ થઈ જાય છે

સમુદ્રમટર્વિં યુદ્ધં વિશન્તે લોભમોહિતાઃ ।

इह तन्नास्ति लोभेन यन्न कुर्वन्ति मानवाः ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૬, અ. ૫૧-૨૩ ॥

અર્થ — લોભથી મોહિત થયેલા મનુષ્ય મનુષ્યમા કુભે જે, તથા મહાન્ વનમા પ્રવેશ કરે છે, તથા યુદ્ધમા જાય છે લોભી મનુષ્ય આ જગતમા જે ૧૧ ન ૨ એવું કોઈ નથી

લોભશ્ચેદગુણેન કિં પિશુનતા યદ્યસ્તિ કિં પાતકૈઃ

સત્ય ચેત્તપસા ચ કિં શુચિ મનો યદ્યસ્તિ તીર્થેન કિમ્ ।

સૌજન્ય યદિ કિં નિજૈઃ સુમહિમા યદ્યસ્તિ કિં મથ્ડનૈઃ

સદ્વિદ્યા યદિ કિં ધનૈરપયશો યદ્યસ્તિ કિં મૃત્યુના ॥ નીતિ. શ. શ્લો. ૫૫ ॥

અર્થ — કાર્ષ મનુષ્યમા લોભ હોય તો ફરી તે મનુષ્ય ગુણરહિત હોય તોપણ કાર્ષ હાનિ નથી, ઝગણ લોભ નપૂર્ણ ગુણોનો નાશ કરનાર છે તેથી ગુણ હોવા છતાં પણ લોભથી મર્ષ નષ્ટ થવાના જ હતા તેથી લોભી મનુષ્ય ગુણરહિત હોય તો તેને બાધ રૂપ નથી ગુણથી કરનાર દુર્જનમાં બીજી કાર્ષ પાતક ન હોય તોપણ કાર્ષ હાનિ નથી, ઝગણ કે ગુણથીની અહ સર્વ પાતકનો નમાવેશ થાય છે મતલબ કે જેમ ક્રીડામાં ગોથુ માનનારની ઉપર પવનથી ઉડીને આરી પડતી ધૂળનો તેને કાર્ષ વિચાર કરવાની જરૂર નથી, તેની રીતે ગુણથી કરનારને બીજા પાતકનો બાધ નથી અને જે કાર્ષ મનુષ્ય મત્યવાદી હોય તો તેને બીજી કાર્ષ તપ કરવાની આવશ્યકતા નથી, કેમકે સત્યમાં સર્વ તપનો અન્તર્ભાવ યદ્ જાય છે. સત્ય ભાષણ કરતા મોટું કાર્ષ તપ નથી. વળી કાર્ષ મનુષ્યનું અન્ત કરણ (મન) શુદ્ધ હોય તો તેને બીજા કાર્ષ તીર્થગ્યાનની આવશ્યકતા નથી, ઝગણ કે તીર્થસ્નાનના ફલરૂપ અન્ત કરણની શુદ્ધિ તેને પરહેલેથી જ પ્રાપ્ત છે. અને જે કાર્ષ મનુષ્યમાં સંસ્કૃતતા હોય તો તેને કાર્ષ કુટુંબ્યાદિની જરૂર નથી, ઝગણ કે પોતાની નબળાઈથી જ મર્ષને પોતાનું કુટુંબ બનાવી લે છે વળી જે મનુષ્યમાં પૂજવાને યોગ્ય ગુણ હોય તેને બીજા ભૂખણની શી જરૂર છે ? કેમકે મનુષ્યને ગુણ જ તેનું ભૂખણ છે. અને જે કાર્ષ મનુષ્યમાં નિર્દોષ વિદ્યા હોય તો તેને બીજા ધનનું શુ પ્રયોગન છે ? વિદ્યા જ સર્વથી મોટું ધન હોવાથી તેને બીજા ધનની જરૂર નથી, વિદ્યા જ સર્વ ધનને પ્રાપ્ત કરાવે અને કાર્ષ મનુષ્યમાં અપકીર્તિ હોય તો તેને મરણની શી જરૂર છે ? અર્થાત્ અપકીર્તિ મરણ કરતાં અધિક છે તેથી અપકીર્તિ કરતાં મરણ સારું છે. વળી—

અસતામુષ્ણભોગાય દુર્જનનાં વિભૂતય ।

પિત્તુમન્દઃ ફલાઢ્યોઽપિ કાકૈરેવોપમુજ્યતે ॥

૧૦ નાં ૫૦ પૂં ૫૦ લબં અં ૨૬-૧૨ ॥

અર્થ — દુર્જનોની નપતિ દુર્જનોના જ ઉપયોગમાં આવે છે. પિત્તુમન્દ (નિમ) ૧૨૫ નથી જરૂર હોય છે, તથાપિ તે ફલને ઝગણ સિવાય બીજી કાર્ષ ખાતું નથી.

આ પ્રમાણ લોભના દોષ તથા લોભી મનુષ્યની અવોગતિ પણ ગ્રાહ્યોમાં બહુ પ્રકારે બનાવી છે તથા મનુષ્ય માનને જાલ આ લોક નમથી તથા પરલોક સબધી સુખનો હાનિકારક હોવાથી નવ્યા યોગ્ય છે અને ગમ્ભ લોક પનુ જે લોભયુક્ત હોય તો તે કહેવાનું જ સુ !

મનુ નદાગાજ આદિઃ વર્ષગાન્ધગગ્નેઃ ગગ્ને દેવાઃ સ્થો છે —

સ્ત્રાનિલયમાર્કાણામનેશ્ચ વરુણસ્ય ચ ।

ચન્દ્રપિત્તેશયોશ્ચ માત્રા નિર્હૃત્ય શાશ્વતી ॥ મ. સ્મૃ. છ. ૭-૪ ॥

અર્થ — વન્દ, માયુ, યમ, સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ચન્દ્ર, અને કુબેર—આ આઠ દેવતાના નામ રૂપ, અધિક ૧૧ નથી ગહેનાગ વક્ત્રિયુક્ત, અનો લક્ષને તેમાંથી ગગ્નેની સૃષ્ટિ કરી છે. અર્થાત્ જે આ દેવતાઓના ગુણ અને નક્તિ ગતમાં છે. એવા દેવાઠ ગગ્નેમાં પણ લોભ હોય તો બી મર્ષી તો ગગ્નેની જ રી

દેવગ્નેની સ્વીકૃત વસ્તો દેવતા પુન પુરુષના નામના ગગ્નેએ આજ રીતે ઉપર અસન્નાર કરી તમના ધનનું અપકર ! સુ તેથી તેમના ગ્રાપવી તે નામ પામ્યો

કામઃ ક્રોધસ્તથા મોહો લોભો માનો મદસ્તથા ।

પદ્વર્ગમુત્સૃજેદેનમસ્મિંસ્તપક્તે સુખી નૃપઃ ॥ શુ. નો. અ. ૧-૧૪૨ ॥

અર્થઃ—ક્રમ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, માન તથા મદ આ છ નો રાજ્ય ત્યાગ કરે તો તે સુખી થાય છે.

માટે તે લોકોએ અનર્થની ખાણ રૂપ લોભનો પરિત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, કેમકે લોભનો જ્ય કરવાથી ક્રમથી ઉત્પન્ન થતા શિકાર આદિ, તથા ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા યુગલી આદિ દોષનો પણ જ્ય કરી શકે છે. શિકાર આદિ અકેક વ્યસનવાળાને મહાન્ અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે તો સર્વ વ્યસનવાળાનું તો કહેવું જ શુ !

કામજ્ઞદોષનુ વ્યાખ્યાન.

પ્રથમ આ કામજ ૧૦ દોષોનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. તેમાં પ્રથમ મૃગયા છે.

મૃગયાપરસ્ય ધર્માર્થો વિનશ્યતઃ ॥ કૌ. અ. શા. ચા. સૂ. ૭૨ ॥

અર્થઃ—શિકારમાં જ તત્પર રહેનાર રાજાના ધર્મ અને અર્થ નષ્ટ થઈ જાય છે, કેમકે વિના પ્રયોજન પ્રાણીની હિંસા કરનારને પાપની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. હિંસા કોઈને પણ સુખનું કારણ નથી. સ્વાર્થી સેવક લોક “શિકાર રાજાનો ધર્મ છે” એમ કહીને તેને તેમાં લગાવી રાજકાર્યમાંથી ભુલાવી દે છે. તે સ્વાર્થી લોકોની વાણી ઉપર રાજાએ અવશ્ય દષ્ટિ દેવી જોઈએ.

નલ્પિનાં દંપ્તિનાં ચૈવ શૃન્ગિનામાતતાયિનામ્ ।

હસ્ત્યશ્વાનાં તથાન્યેપાં વગ્રે હન્તા ન દોષભાક્ ॥ વિષ્ણુ. સ્મૃ. અ. ૧-૨૧૫ ॥

અર્થઃ—નખ વડે તમા દાઢથી તથા શૃંગ વડે મનુષ્યને મારનાર વાઘ, શિંછ, આદિ, તથા અસન્ત તોફાની તથા ગાંડા થયેલા હાથી, ઘેડા, તથા મનુષ્ય તથા ગામ આદિનો નાશ કરનાર પ્રાણીનો, તથા આનનાથી મનુષ્યનો પણ વધ કરવાથી વધ કરનાર રાજા આદિક દોષના ભાગી થતા નથી. આક્રી કોઈ પ્રાણીને વ્યર્થ અથવા સ્વાદને માટે મારવું તે યોગ્ય નથી.

નાચ્છિત્વા પરમર્માણિ નાકૃત્વા કર્મ દારુણમ્ ।

નાહત્વા મત્સ્યવાતીવ પ્રાપ્નોતિ મહર્તી શ્રિયમ્ ॥મ. ભા.શા. ૫. અ. ૧૪૦-૫૦ ॥

અર્થઃ—ખીજનાં મર્મસ્થાનોને છેદન ન કરીને, તથા મહાન્ કઠોર કર્મ ન કરીને, તથા મસ્છીમારની માફક પ્રાણીઓની હત્યા ન કરીને, મહાન્ ધનસંપત્તિ તથા કીર્તિ આદિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રાણિહિંસાનો નિષેધ કર્યો છે, છતાં પૂર્વમાં કહેલાં દુષ્ટ પ્રાણી તથા આતતાથી તથા યુદ્ધમાં ઉતરેલા શત્રુને છોડી અન્ય પ્રાણીઓને મારવામાં આવે તો અધર્મ તથા અર્થનાશ આદિ પણ થાય છે, અને તેની અપકીર્તિ અવશ્ય થાય છે.

આતતાથી.

અન્નિદો ગરદશ્ચૈવ શસ્ત્રપ્રાણિર્ધનાપહઃ ।

ક્ષેત્રદારાપહારી ચ (હરશ્ચૈવ) પહેત આતતાયિનઃ ॥

મ. ગો. મધુ. ટી. અ. ૧-૩૬ ॥ હૃષ્ણુ આશ્વ૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૧૯ ॥

अर्थ —कोष्ठना वर्गे अथवा जगन्मा पशु आदिने आवाने उपयोगी वास अथवा जेतर्मानु अथवा धरमा सग्रह ऋग्ने गण्डेषु वास, अन्न, वजरेने अग्नि लगाउना, तथा कोष्ठने माग्वाते माटे जेग देना, तथा कोष्ठने माग्वाते माटे लाथमा शस्त्र खीधेला, तथा अन्यायथी धननु हर्षु कर्ना, तथा अन्यायथी कोष्ठना क्षेत्रनु हर्षु कर्ना, तथा स्त्रीनु हर्षु कर्ना—अे ७ आततायी ङ्हेवाथ छे—

पद्मपुगालु पशु ते न वात ङ्हे छे —

अग्निदो गरदश्चैव धनहारी च सुसघः ।

क्षेत्रदारापहारी च पडेतेऽप्याततायिन ॥ पद्म. पु. ख. १ अ. ४८-५८ ॥

याज्ञ. स्मृ. अ. २-२१ ॥

अर्थ —वर वजरेने अग्नि लगाउना, तथा जेग देना, तथा धननु, जमीननु अने स्त्रीनु हर्षु कर्ना, तथा सूतेला मनुष्यने माग्ना—अे ७ आततायी ङ्हेवाथ छे

आ श्लोकमा सुतेला मनुष्यने माग्नाग्ने पशु आततायी कही छे

मत्स्य पुराण नीचे प्रमाणे ङ्हे छे —

अग्निदो गरदश्चैव तथा चाभ्युद्यतायुध ।

अभिचारन्तु कुर्वाणो राजगामि च पैशुनम् ॥ मत्स्य पु. अ. २२७-११९ ॥

एते हि कथिता लोके धर्मज्ञैराततायिनः । ११ ॥ १२० ॥

अर्थ —धर वजरेने अग्नि लगाउना, तथा जेग देना, तथा आपणुने भारवाने माटे शस्त्र उगाभिने आवेला, तथा कोष्ठने अलियाग क्रिया वडे भारना, तथा गज सपथी सुगही कर्ना—अे सर्गने धर्मनेता लोकामे आततायी ङ्हेला छे

याज्ञवल्क्य स्मृतिनी टीकाभा नीचे प्रमाणे ङ्हे छे —

उद्यतासिर्विपाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा ।

आधर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि ॥

भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्पर ।

एवमाद्यान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिनः ॥

याज्ञ. स्मृ. अ. २-२२ मित्ता० टीका ।

अर्थ —तथाग उगाभिने माग्ना आग्ना, विग देना अने अग्नि लगाउना, कोष्ठने माग्नाते नाप देना नाइ लेला लाथ उयो लेला छार ते, तथा अलियागक्रिया (आवर्षण) वड माग्ना तथा गज सपथी सुगही कर्ना, तथा स्त्री उपर अलाउना कर्ना, तथा समेला थी गना जिद लेवामा तत्पर मनुष्य, अे अर्थ अने अेमना लेवा भीन्तमेने आततायी गणुना

आ प्रमाणे उपर लघुव्याख्यानमृ०ना श्लोकमा ७ प्रमाणे आततायीनु कथन रीने आङ्गना न्ना ना १ सुतेने माग्ना, २ अलियाग क्रियाथी कोष्ठने माग्ना, ३ गज सपथी सुगही कर्ना, ४ नाप दने कोष्ठने माग्ना, तथा ५ भीन्तना जिदनु

અન્વેષણ કરનાર-એ સર્વને સામાન્ય એ આતનાથી નહીં, તથાપિ વિરોધ કરીને પ્રથમ ક્ષેત્રમાં કહેવા એ આતનાથી મુખ્ય છે

વ્યાગ્રાદિતી માફક આતનારીને પણ માગવામાં રાખ નથી —

ગુરં વા વાલવૃદ્ધૌ વા વ્રાહ્મણં વા વહુશ્રુતમ્ ।

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૮-૩૫૦ ॥

નાતતાયિવધ્ને દોષો હતુર્ભવતિ કથન ।

મકાર્શં વાસ્પકાર્શં વા મન્યુસ્તં મૃત્યુમિચ્છતિ ॥ ,, ॥ ૩૫૧ ॥

અર્થ — આતનાથી મનુષ્ય ગુરુ હોય કે બાનક હોય કે વૃદ્ધ હોય, અથવા વેદશાસ્ત્રાદિનુ અધ્યયન કરેલો બ્રાહ્મણ હોય-એ સર્વને આતનો દેખીને જ વિના વિવાર્યે માગવા કેમકે તેમની સામા જઈને કે છુપી રીતે પણ માગવાથી માગનારને કાર્ષ યાપ લાગતુ નથી તેનુ કારણ એ છે કે ક્રોધાભિમાની દેવતા (મન્યુ) પોતે જ તેમના મૃત્યુની ઈચ્છા કરે છે તે જ તેને મારે છે અને તેજ કારણે વાલી આતનાથી હોવાથી ગમચ દ્રશ્યે તેને છુપી રીતે માર્યો હતો.

વળી પદ્મ પુરાણ કહે છે કે —

આતતાયિનમાયાન્તમપિ વેદાન્તગં રણે ।

જિઘાંસન્તં જિઘાંસેચ્ચ ન તેન વ્રહ્મહા ભવેત્ ॥ પદ્મ. પુ. સ્વ. ૧ અ. ૪૮-૫૭ ॥

અર્થ — આતતાથી કદાપિ વેદાન્તનો વેદા હોય તોપણ એ તે ગણુમાં આપણુને માગવાની ઈચ્છાથી આવતો હોય તો તેને આવતા જ માગવો ચોગ્ય છે, કેમકે આપણુને મારવાની ઈચ્છા કરનારને મારવાથી બ્રહ્મહત્યા લાગતી નથી

આ પ્રમાણે આતતાથી બ્રાહ્મણુનો પણ વધ કરવામાં ધર્મશાસ્ત્રે દોષ બતાવ્યો નથી.

યાજુર્વલક્ય સ્મૃતિની મિતાક્ષરી ટીકાકારોએ “બ્રાહ્મણ ન હન્યાત્”-બ્રાહ્મણુને મારવો નહીં-આ શાસ્ત્રનુ આ લોક સબધી પ્રયોજન નહીં હોવાથી અર્થાત્ પગલોક સંબધી પ્રયોજન હોવાથી તેને ધર્મશાસ્ત્ર માન્યુ છે અને જિઘાંસન્ત જિઘાંસીયાન્ ન તેન વ્રહ્મહા ભવેત્-આપણુને માગવાની ઈચ્છા કરનારને મારવાથી બ્રહ્મહત્યા લાગતી નથી-એ શાસ્ત્ર આપણા શ્રવનને મારે છે. તેથી તે અર્થશાસ્ત્ર છે, કેમકે શ્રવણુ તે દષ્ટ પ્રયોજન છે અને—

સ્મૃત્યોર્વિરોધે ન્યાયસ્તુ વલવાન્વ્યવહારત ।

અર્થશાસ્ત્રાતુ વલવદ્ધર્મશાસ્ત્રમિતિ સ્થિતિ ॥ યા૦ સ્મૃ. અ૦ ૨ શ્લો. ૨૧ ॥

અર્થ — એ સ્મૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ હોય તો વ્યવહાર કરતાં ન્યાયને બલવાન ગણવો પરન્તુ અર્થશાસ્ત્ર કરતા ધર્મશાસ્ત્ર અધિક બલવાન છે એવી મર્યાદા છે.

આ પ્રમાણથી અર્થશાસ્ત્ર કરતા ધર્મશાસ્ત્રનુ અધિક બલ હોવાથી “બ્રાહ્મણં ન હિ સ્યાત્” એ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસાર આતતાથી બ્રાહ્મણુને પણ ન મારવો ચોગ્ય છે, તેના હાથથી મરી જતુ જ રીક છે-એવો મિતાક્ષરાકારનો અભિપ્રાય છે. પરન્તુ તે શાસ્ત્રતાત્પર્યથી

વિરૂદ્ધ છે, કારણકે “ વ્રહ્મણે વ્રાહ્મણમાલમેત ॥ શતંઘ્નાંઞ્ચ પ્રણંકાં—પ્રાહ્મણ્યુભિમાની દેવને માટે પ્રાહ્મણ્યુને જ વધ કરવો—આ પુરુષમેધ પ્રકરણમાં પ્રાહ્મણ્યુવધ ધર્મશાસ્ત્ર છે. તેવી રીતે યુદ્ધતું વિધાન કરનાર શાસ્ત્ર પણ ધર્મશાસ્ત્ર છે. કેમકે—

મુલ્લુઃસ્વે સમે કૃત્વા લાભાભૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ મં ગીં ઞં ૨-૩૮ ॥

અર્થ :—સુખમાં તથા સુખના કારણ લાભમાં તથા લાભના કારણ જ્યમાં, તથા દુઃખમાં તથા દુઃખના કારણ અલાભમાં તથા અલાભના કારણ અજ્યમાં પણ, દ્વેષ નહીં કરતો સતો તું યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ જા—એ પ્રકારે સુખની ઈચ્છા અથવા દુઃખની નિવૃત્તિની કામનાને પણ છોડીને સ્વધર્મશુદ્ધિથી યુદ્ધ કરતા સતો યુર, પ્રાહ્મણ્યુ, આદિના વધ નિમિત્ત પાપ પ્રાપ્ત થતું નથી. યાજ્ઞવલ્ક્યનું વચન તો દૃષ્ટ પ્રયોગનની અપેક્ષાથી કૂટયુદ્ધ આદિ વિષયક છે. ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયના “ યદ્વચ્છયા સ્વાપવન્ન સ્વર્ગદ્વારમ-પાન્વૃતમ્ ” આ ૩૨ માં શ્લોકની ટીકામાં મધુસૂદન સ્વામીએ આનો પૂર્ણ ખુલાસો કર્યો છે. આનતાથીને છોડી બીજા અહમનધુ આદિના વધદણ કહી નથી:

ઘૌણ્ડયં પ્રાણાન્તિકો દળ્હો વ્રાહ્મણસ્ય વિધીયતે ।

સ્તરેપાં તુ વર્ણાનાં દળ્હઃ પ્રાણાન્તિકો ભવેત્ ॥ મ. ૮ . ઞ. ૮-૩૭૧ ॥

અર્થ :—ત્યાં ક્ષત્રિયાદિને વધદણ કરવામાં આવે છે ત્યાં પ્રાહ્મણ્યુને શિરમુણ્ડન કરાવતું એ દણ છે. આ શ્લોક આનતાથી પ્રાહ્મણ્યુથી લિજ અહમનધુ વિષયક છે.

આનો ખુલાસો ભાગવતમાં કરવામાં આવ્યો છે :—

વ્રહ્મણ્યુર્ન હન્તવ્ય આનતાયી વધાર્હણઃ ।

મમૈવોભયમામ્નાતં પરિપાહ્નુશાસનમ્ ॥ માં પું સ્કં ૧ ઞં ૭-૫૩ ॥

અર્થ :—“ અહમનધુ પ્રાહ્મણ્યુ મારવા યોગ્ય નથી,” અને “આનતાથી પ્રાહ્મણ્યુ મારવા યોગ્ય છે”—આ બંને શાસ્ત્ર મારાં જ કહેલાં છે, શાસ્ત્રના શાસનની રક્ષા કરો—એ પ્રમાણે જ્યારે યુદ્ધ સમયે દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામાએ દ્રૌપદીના પુત્રોને વ્યર્થ સૂતેલા સતો મારી નાંખવાથી તેમને બાંધીને અર્જુન દ્રૌપદી પાસે લઇ આવી રહ્યો ત્યારે તે વખતે “ તે યુરપુત્ર હોવાથી તેમને ન મારવા” એમ ક્ષત્રિયો દ્રૌપદીએ કહ્યું, અને “ તેમણે સૂતેલા પુત્રોને વ્યર્થ મારેલા છે માટે તેમનો વધ કરવો જોઈએ ” એમ બીમસેને કહ્યું, તે વખતે ભગવાને અર્જુન પ્રતિ કહ્યું હતુ. એ વચનનું તાત્પર્ય સમજતા અર્જુને અશ્વત્થામાના મસ્તકમાંનો મણિ કાઢી લઈને તેમને નિસ્તેજ બનાવી મુણ્ડન કરાવી દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા. એ પ્રમાણે તેમને આનતાથીને દણ ન દેનાં અહમનધુને દણ દીધો.

(અશ્વત્થામદિ પ્રાહ્મણ્યુધર્મ રહિત જાતિમાત્ર પ્રાહ્મણ્યુને અહમનધુ કહે છે.)

અર્જુને કરેલા અહમનધુના દણને ખુલાસો કરતાં ભાગવતમાં સ્તુત કહે છે કે :—

વડનં દ્રવિણાદાનં સ્થાનાન્નિર્યાપણં તથા ।

મ્પ હિ વ્રહ્મણ્યુર્નાં વધો નાન્યોઽ ત ધૈદિકઃ ॥ માં પું સ્કં ૧-૫૭ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મબન્ધુના શિરનું મુંડન કરાવવું, તથા તેનું ધન લઇ લેવું, તથા દેશમાંથી કાઢી મૂકવો—એ જ તેનો વધ છે. બીજો દેહના દણ્ડ રૂપી વધ તેને માટે નથી.

અહીં અશ્વત્થામાએ સૂતેક્ષ્ને મારવાથી તે આતતાથી હતા, છતાં અભુને ગુરુપુત્ર ગણી તથા દ્રોપદીની દયાની આતર તેમને બ્રહ્મબન્ધુનો દંડ આપી જતા કર્યા.

નીતિમયૂખમાં પણ આતતાથી બ્રાહ્મણનો વધ કરવાનું કહ્યું છે, અને ગાલવ ઋષિએ આતતાથીને ન મારે તો પાપ કહ્યું છે.

उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रૂणमप्याततायिनम् ।

निहत्य ऽण्णहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥ नीतिमयूरव, કૂટ્યુદ્ધ૦ ॥

અર્થ:—શસ્ત્ર લઇને મારવાને આવતા બાલક આતતાથીને અવશ્ય મારવો જોઇએ. આતતાથી કદાપિ બાલક (ભ્રૂણ; પણ હોય તોપણ તેને મારવાથી પાપ લાગતું નથી. ઉલટું તેને ન મારે તો બાલકાતી (ભ્રૂણહા) થાય છે.

અને ઋદ્ધસ્પતિએ પણ આતતાથીને નહીં મારનારને પાપનો લાગી કહ્યો છે:—

स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादात्तायिनम् ।

निहत्य भ्रूणहा न स्यादह वा भ्रूणहा भवेत् ॥ नीतिमयूर, કૂટ્યુદ્ધ ॥

અર્થ:—વેદપાઠી તથા બ્રાહ્મણોના ઉત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા એવા પણ આતતાથીને મારવાથી બાલકહત્યાના લાગી થતા નથી. પરન્તુ તેને નહીં મારવાથી ઉલટું બાલકહત્યાનું પાપ લાગે છે.

આ પ્રમાણે આતતાથી આદિને છોડી તથા ઉપર કહેલાં દુષ્ટ પ્રાણીઓને મારવાના નિમિત્ત વિના બીજી પ્રકારે પ્રાણીનો શિકાર કરવો તે અધર્મનું કારણ છે.

શિકારનો દોષ નીતિસારમાં પણ કહ્યો છે:—

यानक्षोभो यानपातो यानाभिहरणं तथा ।

धुत्पिपासाश्रमायासशीतवातोष्णपीडनम् ॥

अभियानस्य संपत्त्या यानव्यसनजं महत् ।

दुःखं प्रतप्तसिकताः कुशकण्टकभूमयः ॥

ऋक्षाजगरमातङ्गसिंहव्याघ्रभયાनि च ।

इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं महत् ॥ नीतिसारः ।

(આ નીતિસારના શ્લોક નીતિમયૂખમાં આપેલા છે.)

અર્થ:—રાત્ર લોકને શિકાર કરવામાં મહાન આપત્તિ આવી પડે છે—જેવી કે જંગલમાં વાઘ આદિ સામા મળતાં (અભિયાનસ્ય સંપત્ત્યા) થોડા વગેરે લડકી જાય છે, તે સમય તે અકસ્માત્ પડી જાય છે, તથા થોડા આદિ નાસી જતાં પોતે સંધથી છૂટા પડી જાય છે, તથા ક્ષુધા, પિપાસા, શ્રમ, આયાસ, ઠંડો પવન, ગરમી, આદિની પીડા થાય છે. વળી જંગલમાં કોઈ પ્રકારનું વાહન પણ કામ લાગતું નથી તેથી વાહન સંબંધી મહાન

दुष्प पत्र सि १०मा आवे उे नपेयी रेती रोय उे, नग जटा रगेरे वाणी जमीन पत्र होय उे अने गी ७ मन्त्र, राधी, सिद्ध, व्याज, आदिना लय छत्यादि आपत्ति आवे उे रगी गुहनीनिमा न्यु उे ३—

मृगयाक्षस्तथा पान गर्हितानि महीसुजाम् ।

दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदो पाण्डुनैपधट्टिण्डु ॥ शुक्र. ज्ञो. अ. १-१४२ ॥

अर्थ — सिद्ध, लुगाग (अन्न), मद्यपान, अे नख गन्धर्वाने माटे अणु निन्दित छे. तेनायी पाण्डु, नैपध, वज्जि आदिने मलान् विपत्ति आवेकी जेवामा आवे छे.

पाण्डुसेना पिता पाण्डु गन्धर्वाने माटे वनमा गया सारे ऋषि तथा ऋषिपत्नी अने दृष्टिानु ३५ अक्षने क्रीडा जता इता गन्धर्वे तेमना उषर आणु भार्यु. तेथी मृग मरी ज्यो मग्नी समर तेो " तु पणु जे समये तारी पत्नीने अर्ध क्रीडा ते समये मरी ज्यो " जेवो गाप आयो. अन्ते नेतु मुत्यु पणु ते ज प्रकारे थयु गन्धर्व शरथ गग्निमा सिद्ध इन्द्रा जता इता नदीमा पाणी पीवाने आनता प्राणीज्योने मारवाने गया त्या जेठ ऋषिपुत्र पाणी लरवाने माटे आण्यो इतो ते पाणी लरतो इतो ते वपन्ते धराभा पाणीने प्रवेच थवाथी यतो गन्धर्व सासगी " हाथी पाणी पीजे छे " जेम समञ्ज रणवेधी आणु भार्यु आणुधी ऋषिपुत्र मरी गयो तेथी तेना वृद्ध पिताजे पुत्रशोकी मरवानो तेमने राप आयो अने गमयद्रथना रिशोगदु अथी तेमनु मृत्यु थयु जे प्रकारे अनेठ समर्थ गन्धर्व लोकेने पणु सिद्धाथी अनर्थ थयो छे आ उेपुथी गन्धर्वे अर्थ सिद्धा रीने प्राणीने माग्नु ते दयाभावधी छोडी हेवु जेछजे

सिद्धाग्नी पडे लुगाग पणु महान् अनर्थनु जग्णु छे —

धृतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ म. स्मृ. अ. ९-२२७ ॥

अर्थ — लुगाग पडेकेयी ज वेग उत्पन्न ज्गन्त नरीके जेवामा आण्यु छे. तेथी हास्य मान जेनु इन छे जेवो लुगाग हासीनी आतर पणु अर्थात् धन आदि भूक्या विना पणु बुद्धिमान् मनुष्ये ज्मवो न जेछजे.

लुगाग्ना हाग्नाधी नैपध(नयगन्धर्व)ने वनमा जवु पउयु गन्धर्व युधिष्ठिरने पणु लुगाग्ना सर्व हासीने वनमा जवु पउयु इतु आम महान् अनर्थनु काश्च रोवाथी विमान माननी आतर पा। ते ज्मवो नडी.

प्रच्छन्नं वा प्रकाश वा तन्निपेवेत यो नर ।

तस्य दण्डविरुल्य स्याद्यवेष्ट नृपतेस्तथा ॥

॥ २२८ ॥

अर्थ — जे मनुष्य वा लुगाग्ने प्रत्यक्ष अथवा छुपी रीते पणु जेवे छे तने गन्धर्वी ज्म मनुष्य सिद्ध अर्थात् क्रीडा जेने नदी जेनी निष्ठा क्रीडा जेछजे.

अत्रिन्द्रद्वयोनिस्तु दण्ड दातुमशक्नुवन् ।

भ्रातृभ्यं दर्शना मच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः ॥ ॥ २२९ ॥

અર્થ — ક્ષત્રિય, રસ્ય કે શૂદ્ર વ્તિ નિર્ધન હોય અને તેથી ગમ્નએ ડરેલો દણ્ડ આપવાને શક્તિમાન ન હોય તો ગમ્નુ કામ કરીને તેણે દડના દેવામાથી શૂદ્રુ બોધએ. અને બ્રાહ્મણે ધન કમાધને ધીમે ધીમે દડ ભરવો પગ્નુ તેની પામે કામ કગીને દડ વસુલ ન કરવો.

દ્યૂતં સમાહ્યં ચૈવ રાજા રાષ્ટ્રાન્નિવારયેત્ ।

રાજ્યાન્તકરણાવેતૌ દ્વૌ દોષૌ પૃથિવીક્ષિતામ્ ॥ ,, ॥ ૨૨૧ ॥

અર્થ — જુગારના બે પ્રકાર છે—૧. દ્યૂત (જુગાર) અને ૨ સમાધ્ય એ બે પ્રકારના જુગારને રાષ્ટ્રમાથી દૂર કરવા બોધએ, કેમકે આ બન્ને દોષ રાજનના રાજ્યને વિનાશ કરનારા છે.

પ્રકાશમેતત્તાસ્કર્યં યદેવનસમાહ્યૌ ।

તયોર્નિત્ય પ્રતિઘાતે નૃપતિર્યત્નવાન્ભવેત્ ॥ ,, ॥ ૨૨૨ ॥

અર્થ — આ જુગાર (દેવન) અને સમાધ્ય બને પ્રલક્ષ ચોરી છે તેથી તે બનેનું નિવારણ કરવાને રાજ્યએ યત્નવાળા થવું બોધએ.

અપ્રાણિભિર્યત્ક્રિયતે તલ્લોકે દ્યૂતમુચ્યતે ।

પ્રાણિભિ ક્રિયતે યસ્તુ સ વિજ્ઞેયઃ સમાહ્યઃ ॥ ,, ॥ ૨૨૩ ॥

અર્થ — લાકડાના અથવા ધાતુના પાસા વડે અથવા પત્તા વડે અર્થાત્ નિર્ભવ સાધન વડે જે ખેલ કરવામા આવે છે તેને દ્યૂત કહે છે અને બમરા, કુકડા, કચુતર, તિતર, આદિ પ્રાણીરૂપ સાધન વડે અર્થાત્ તેમને લાકડીને જે ખેલવામા આવે છે તેને સમાધ્ય કહે છે.

દ્યૂતં સમાહ્યં ચૈવ ય કુર્યાત્કારયેત વા ।

તાન્સર્વાન્ઘાતયેદ્રાજા શૂદ્રૌશ્ચ દ્વિજલિગિન ॥ ,, ॥ ૨૨૪ ॥

અર્થ — દ્યૂત તથા સમાહ્ય એ બને રમનારા તથા રમાડનારને અર્થાત્ હિતેન્ન આપીને રમાડનારને, તથા બ્રાહ્મણવેપથી કુનારા શૂદ્રને પણ રાજ્ય અપત દણ્ડ દે.

ક્ષિતવાન્કુશીલવાન્કૂરાન્પાપણ્ડસ્થાંશ્ચ માનવાન્ ।

વિકર્મસ્થાન્છૌણિન્કાંશ્ચ ક્ષિપં નિર્વાસયેત્પુરાત્ ॥ ,, ॥ ૨૨૫ ॥

અર્થ — જુગાર આદિ ખેલનારા, તથા નાચનારા તથા ગાનારા, ધર્મદ્વેષી, કૂર, તથા નાના પ્રકારના પાપ કરનારા, હિંસા અભિયાગ આદિ નિન્દિત કર્મ કરનારા, તથા છુપી રીતે દારૂ ગાગનારા તથા વેચનારા (શૌરિડક)—એ સર્વને ગાન લીલ ગન્ત્યમાથી કાઢી મૂકે.

एते राष्ट्रं वर्तमाना राज्ञ मन्त्रतस्करा ।

विकर्मक्रियया नित्यं वाधन्ते भद्रिकाः प्रजा ॥ ,, ॥ ૨૨૬ ॥

અર્થ — રાજ્યમા ગહેનારા આ જુગારી આદિ છુપા ચોરા હમેલા વગરન રૂપ ક્રિયા વડે સન્નત લોકોને પીડા કરે.

કામન્દકે પણ જુગારના દોષોનું નિરૂપણ કર્યું છે :—

લોભો ધર્મક્રિયાલોપઃ કર્મણામપવર્તનમ્ ।

સત્સમાગમવિચ્છિત્તિરસદ્ધિઃ સહ વર્તનમ્ ॥ કામન્દકઃ ॥

મ્વલ્પેડપ્યથે નિરાશિત્વમસત્યપિ ચ સાશતા ।

પ્રતિક્ષણં ક્રોધહર્ષો વિવાદશ્ચ પ્રતિક્ષણમ્ ॥

પ્રતિક્ષણં ચ સંશ્લેષઃ સાક્ષિપ્રશ્નઃ પ્રતિક્ષણમ્ ॥

અન્યા વાચોડ્ગદૈર્વિલ્યં શાસ્ત્રાર્થાપ્રત્યવેક્ષણમ્ ॥

ગૂહનં મૂત્રશક્રુતોઃ ક્ષુત્પિપાસોપીડનમ્ ।

ઇત્યાદીન્ શાસ્ત્રનિપુણા દ્યુતે દોષાન્પ્રચક્ષતે ॥

(આ કામન્દકના શ્લોકો નીતિમયુખમાં લખેલા છે.

અર્થ :—શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં નિપુણ લોક જુગારમાં નાના પ્રકારના દોષ બતાવે છે—જેવા કે લોભની વૃદ્ધિ, ધર્મક્રિયાનો લોપ, અવશ્ય કરવા મેળ્ય જે રાજકાર્ય તેમાં અપ્રવૃત્તિ, સત્સમાગમનો નાશ, દુરાચારી મનુષ્યો સાથે સહવાસ, થોડી વાતમાં નિરાશા, અસતકાર્યમાં પણ આશા, ક્ષણમાં ક્રોધ અને ક્ષણમાં હર્ષ, ક્ષણ ક્ષણમાં વિવાદ, ક્ષણ ક્ષણમાં પ્રેમ, ક્ષણ ક્ષણમાં સાક્ષિપ્રશ્ન અર્થાત્ એકે કહ્યું કે આમ વાત હતી, બીજે કહ્યું કે "નહી" તેમ નહોતી, તે ત્રીજને પૂછે છે કે કહો કેવી વાત હતી—એવો સાક્ષિપ્રશ્ન, તથા મિથ્યા ભાષણ, શરીરની દુર્બલતા, પુણ્યપાપાદિ વિષયક શાસ્ત્રનાં કથન સંબંધી અવિચાર-વિચારનો અભાવ અર્થાત્ જુગાર રમતી વખતે બીજને હરાવવાને માટે પુણ્યપાપનો વિચાર કર્યા વિના જૂઠું કપડું વગેરે સર્વ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે, તથા મૂત્ર અને મળ (શક્રુત) નો નિરોધ, ક્ષુધા અને પિપાસાતું સહન કરવું ઇત્યાદિ.

દ્યુતાદનર્થસંરંભો દ્યુતાત્સ્નેહક્ષયો મહાન્ ।

પક્ષાણાં સંહતાનાં ચ દ્યુતાદ્ભેદઃ પ્રવર્તતે ॥ ॥

અર્થ :—વળી જુગારથી અનર્થક કસલ થાય છે. દ્યુતથી રનેહનો પણ મહાન્ ક્ષય થાય છે. પ્રેમથી મળીને રહેનાર (સંહતપશ્ચ) માં પણ પરસ્પર કુટ (ભેદઃ) પડે છે.

કેટલાક જુગાર રમવો તે રાગનો ધર્મ છે એમ સમજે છે. તે મોટી ભૂલ છે. કેમકે જે જુગાર રમવાને માટે જૂઠું સ્થાન બનાવવાનું નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તે જનતાને ઘોષા દહને અધિકા ચલાવનારનો પતો મેળવવા માટે છે. જુગાર રમવાની સંમતિ માટે નથી. કેમકે જુગાર રમવાની મનાઇ ન હોત તો જુગારમાં હારનાર તથા જીતનાર બંનેને માટે દપડનું વિધાન કરત નહી. જેમ—

દ્યુતાદિયોમે જેતુઃ પૂર્વસાહસદણ્ડઃ ॥ કૌ० અ० અધિ० ૩, અ० ૨૦ ત્વ૦ ૩ ॥

પરાજિતસ્ય મધ્યમઃ ॥

॥ ૪ ॥

આ સ્ત્રમાં, જીતનારને પ્રથમ સાહસ (મેટા) દપડ, તથા હારનારને મધ્યમ સાહસ દપડ દેવાનો કલો છે. તેથી જુગાર રમવાની હમેશને માટે મનાઇ છે.

યુધિષ્ઠિરાદિ ધર્માત્મા હોવા છતાં જુગાર રમ્યા, તેથી તે પાપરૂપ નથી એમ દેવલાક-
લોક કહે છે. પરન્તુ તે અવશ્ય પાપ જ છે. યુધિષ્ઠિરાદિ વિના વિચાર્યે ભૂલથી જુગાર
રમવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. મારે તેમનું અનુકરણ કરવાનું નથી. ધર્માત્મા હોવા છતાં પણ
ભૂલ થાય છે.

જેવી રીતે શિકાર તથા જુગાર અનર્થનું કારણ છે, તેવી રીતે મદિરાપાન મનુષ્યને
અનર્થના કારણરૂપ બ્યસન છે. દારૂ પીને ખેલાન થઇ યદુવંશી સર્વે ભાઇ પરસ્પર લડીને મરી ગયા.

વરાહમિહિરે પણ મદના દોષ જ્ઞતાવ્યા છે :—

પત્નીયત્યપિ માતરં મદવશાત્પત્નોં ચ માત્રીયતિ

શ્વશ્રીયત્યપિ મન્દિરં દૃઢશિલં કૂપં ચ ગેહીયતિ ।

સ્વલ્પં વાર્યુદધીયતીશ્વરમપાં મોહાત્સ્થલીયત્યપિ

મિત્રીયત્યપિ વિદ્વિપં કિમપરં કુર્યાન્ન યન્મદ્યપઃ ॥ નીતિમયૂરવ' ॥

અર્થ :—દારૂના મદવશાત્ મનુષ્ય માતાનો પત્ની સમાન ઉપયોગ કરે છે, તથા
પત્નીની સાથે માતા સમાન બ્યવહાર કરે છે. દૃઢ પત્થગ્ના ધરને ખાડો (શ્વશ્ર) માની લે
છે, અને કુવાને ધર માની લે છે. અર્થાત્ દારૂના મદમા ધરની અંદર જ્યાં ચલાતો નથી,
તેનાથી ડરે છે, આ કોઇ ખાડો છે તેમાં પડી જઈશ એવો ખ્યાલ કરે છે, અને કુવાને
ધર સમાન માનીને તેમાં પ્રવેશ કરવા માગે છે. થોડા જલ(વારિ)ને સમુદ્ર રૂપ માને
છે, અને જલોના (અપામ) ઈશ્વરને અર્થાત્ સમુદ્રને સ્થલ માની લે છે. શત્રુને મિત્ર માની
લે છે અને મિત્રને શત્રુ માને છે. વિશેષ શું કહે ? દારૂ પીનાર કરે નહીં એવું કાર્ય કોઇ પણ નથી.

કવયઃ કિં ન પશ્યન્તિ કિં ન કુર્વન્તિ યોષિતઃ ।

મદ્યપાઃ કિં ન જલ્પન્તિ કિં ન શ્વાદન્તિ વાયસાઃ ॥ ચા. ની. અ. ૧૦-૪ ॥

અર્થ :—કવિઓ કઇ વસ્તુને દેખે નહીં અર્થાત્ એવી કોઇ નથી કે જેને તેઓ જાણે
નહીં. મતલબ કે તેમની બુદ્ધિ સર્વે સ્થાનમાં પહોંચે છે. સ્ત્રીઓ કયું કાર્ય નહીં કરે ?
અર્થાત્ સર્વે કાર્ય કરે છે. દારૂ પીનાર કઇ વાણી નથી ખેલતા ? સર્વે વાણી ખેલે છે—
અર્થાત્ એવી કોઈ વાણી નથી કે જે તેઓ ન ખેલે, અને કાગડા કઈ વસ્તુ ખાતા નથી ?
અર્થાત્ સર્વે પદાર્થને ખાય છે. નીતિસારમાં પણ દારૂના દોષ લખ્યા છે :—

વમનં નિર્ગુણત્વં ચ સંજ્ઞાનાશો વિવક્ષતા ।

અસંવદ્ધપ્રલાપિત્વમકસ્માદ્વચસનં મુહુઃ ॥

સદ્વિચિયોગોઽસદ્વિશ્વ સંયોગોઽનર્થસંગમઃ ।

સ્વલ્પનં વેપથુસ્તન્દ્રા ચિન્તાઽન્તઃસ્ત્રીનિપેવણમ્ ॥ નીતિમયૂરઃ ॥

અર્થ :—દારૂ પીધાથી નિશ્ચ અદવાથી કોઈવાર ઉલટી થાય છે, તથા સંપૂર્ણ ગુણોની
હાનિ, ખેલોશપણું (સંજ્ઞાનાશ), પહેરેલાં વસ્ત્ર નિકળી જવાં, વ્યર્થ બકવાદ, અકસ્માત્
ગાંડાની માફક વારંવાર તોફાન કરવું, સબજનો સાથે વિયોગ, દુર્જનો સાથે સંબંધ,
અનર્થની પ્રાપ્તિ, ચાલતી વખત પગ સ્થિર ન રહેવાથી પડી જવું, શરીરનું કંપવું, તન્દ્રા,

મનમાં અનેક પ્રકારની ચિન્તા, તથા સંકલ્પમાં સ્ત્રીતું સેવન, આદિ દોષ થાય છે.

વૈદ્યશસ્ત્રમાં દારૂ પીવાનું લખ્યું છે. દારૂ પીવા માત્રથી જ હઠનાર કોઈ રોગ હોય તે તેને હઠાવવાને માટે જ કહ્યું છે. તે પણ રોગની શાન્તિ સુધી જ અને વૈદ્યે યતાવેલી માત્રાનુસાર જ પીવાનો છે, ફરી પીવાની મનાઈ છે.

અહીં જે અનર્થ યતાવ્યા છે તે પ્રત્યક્ષ દોષ છે. તથાપિ નિશાથી અનુચિત વ્યવહાર કરવાથી પાપનું પણ કારણ થાય છે. વળી દારૂ તામસી પદાર્થ હોવાથી અન્તઃકરણમાં ખરાબ અસર ઉત્પન્ન કરીને દુરાચારમાં જ પ્રવૃત્તિ કરાવનાર હોવાથી દુઃખના કારણ રૂપ આસુરી સંપત્તિ વધે છે. તેથી પણ દારૂનું વ્યસન મહાન અનર્થનું કારણ છે.

સુરા ચૈ મલમન્નાનાં પાપ્મા ચ મલમુચ્યતે ।

તસ્માદ્દામ્નણરાજન્યૌ વૈશ્યથ ન સુરાં પિવેત્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧૧-૧૩ ॥

અર્થ:—દારૂ અન્નનો મલ છે, કેમકે દારૂ ચોખાનો લોટ તથા ઘઉં આદિક અન્નને સડાવીને બનાવવામાં આવે છે. તેમ સુરા નામના દારૂને અન્નનો મલ કહ્યો છે, અને પાપને પણ મલ કહે છે. તેથી દારૂ પાપ રૂપ હોવાથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય (તેમજ શૂદ્રાદિ ક્ષોભ પણ) કદાપિ પીએ નહીં. દારૂ પીવાથી અન્તઃકરણ તામસી થઈ જાય છે. તેમ મનુષ્ય માપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ પ્રમાણે દારૂ પાપનું પરંપરાથી કારણ હોવાથી તેને માપરૂપ કહ્યું છે. વળી શૂદ્ર પણ દારૂ પીએ નહીં એ ચક્રારથી સ્થિત થાય છે.

ઉપરના શ્લોકમાં અસત્ શૂદ્રને દારૂ પીવાની મનાઈ લખી નથી તેથી તે દારૂ પી શકે છે એવો ભાવ નથી. જેણે સત્ય, શૌચ, આદિ, તથા ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિચાર આદિ, સદાચારનો પરિચાગ કર્યો છે તેને અસત્ શૂદ્ર કહે છે. તેને દારૂ પીવાથી કોઈ વિશેષ દોષ લાગવાનો નથી. સર્વ દોષ તેનામાં પહેલેથી જ છે. જે મનુષ્ય ખાટલા ઉપર સુતેલો છે તેને જ નીચે પડવાનો ભય છે. પહેલેથી જ જે નીચે સુઇ ગયો છે તેને પડવાનો ભય નથી. તેવી રીતે ઉપર કહેલો અસત્ શૂદ્ર પહેલેથી જ પાપમાં કુળેલો છે. ફરી તેને દારૂનું પાપ લાગવાનું જ શું છે? એ ભાવ છે. પરન્તુ ભુદ્ધિનાશ દ્વારા વિપરીત આચરણ કરાવનાર દારૂને કોઈ પણ પ્રાણીએ પીવો ગોચ્ય નથી એ ભાવ છે.

ગૌડી પૈઠી ચ માધ્વી ચ વિજ્ઞેયા ત્રિવિધા સુરા ।

યથૈવૈકા તથા સર્વાં ન પાતવ્યા દ્વિજોત્તમૈઃ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—જોળમાંથી બનાવેલી સુરાને ગૌડી કહે છે. લોટ વગેરેને સડાવીને બનાવેલી સુરાને પૈઠી કહે છે. અને મહુડાના પુષ્પમાંથી બનાવેલી સુરાને માધ્વી કહે છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો દારૂ થાય છે. તેમાં જેવો એકમાં દોષ છે તેવો ત્રણેમાં પણ દોષ છે. માટે બ્રાહ્મણાદિ પ્રજાએ દારૂ કદાપિ પીવો નહીં જોઈએ. આ ત્રણ ઉપરાંત તાડ, ખજૂરી, નારીએલી, વગેરેની તાડીમાંથી પણ દારૂ બને છે. અને પનસ, ખજૂરીનું ફલ, આદિમાંથી પણ દારૂ બને છે. આ તાડીમાંથી જોળ પણ બની શકે છે. માટે એ સર્વનો ગૌડીમાં અન્તર્ભાવ ગણવો, અથવા તેને જુદો પણ ગણી શકાય છે.

આ દારૂના ૧-મેદક, ૨-પ્રસન્ના, ૩-આસવ, ૪-અરિષ્ટ, ૫-મૈરય, ૬-મધુ, એવા ૭ મેદ છે. જલમાં અથવા જલ વિના સૂકી પીસેલી ચીજોનું નામ કલક છે. અન્દનો

કલ્ક તથા ચોખા, મરોરફલી, ઢાક, મેંદાસિંગી, કરજીવા, આદિ વસ્તુને મેળવીને એક યોગ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેને કિણ્વ અથવા સુરાખીજ પણ કહે છે. જલ તથા ચોખા તથા સુરાખીજ એમને ભેગાં કરીને દારૂ બનાવવામાં આવે છે તેનું નામ મેદક છે. અને ચોખાની પીઠી તથા સુરાખીજ અથવા પુત્રક વૃક્ષની છાલ, ખીજાં ફળે તથા ઉત્તમ સંભારયોગ એ ત્રણ વસ્તુઓમાંથી પ્રસન્ના નામનો દારૂ બને છે. પાકા, લોધ, ગજપિપ્પલી, ધંધાપત્તી, વાલુક, મુલહરી, ફૂળ, કેસર, દારૂહળદર, મરી, અને પીપર એ સર્વ ચીજોને પાંચ પાંચ તોલા (કર્ષ) લઈને મેળવી, જે મશાલો મેદક અને પ્રસન્ના નામનો દારૂ બનાવવામાં નાંખવાને માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેને સંભારયોગ કહે છે. અને કેંચાનાં ફળ, સારા ગોળાની રાખ, તથા મધને મેળવી આસવયોગ તૈયાર કરે છે. તેવી રીતે દરેક અરિષ્ટને પણ બનાવવામાં આવે છે. અરિષ્ટ તથા આસવનો પ્રયોગ વિશેષ કરીને રોગશાન્તિને માટે ઉપયોગ કરવાનું વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તેની પણ ગણતરી મઘમાં છે. પરન્તુ તેમાં નિશા નહીં હોવાથી તેનો ઉપયોગ રોગશાન્તિને માટે કરવામાં હોય નથી.

મેંદાસિંગીની છાલનો ક્વાથ બનાવી તેમાં ગોળનો યોગ દઈને પીપર અને મરીનું ચૂર્ણ મેળવવામાં આવે, અથવા પીપર મરીને બદલે હરડે, બડેડાં અને આંબળાંનું ચૂર્ણ મેળવવામાં આવે તો તેમાંથી જે દારૂ બને છે તેનું નામ મૈરેય છે. અને કેટલાંક સ્થાનમાં, ધાઈનાં પુષ્પ તથા ગોળ આદિ મેળવીને બનાવેલા મઘવિશેષને પણ મૈરેય કહે છે. અને મનેકા (દ્રાક્ષ) આદિના રસમાંથી જે ધરૂ બનાવવામાં આવે છે, તેનું નામ મધુ (અંચુરી દારૂ) છે. તેને આ દેશમાં બનાવવાના કારણથી તેનાં કાપિશાયન અને હારહરક એવાં બે નામ છે. કપિશા નામની નદીને કિનારે વસેલા નગરમાં બનાવવામાં આવે છે માટે કાપિશાયન, અને હરહર નામના નગરમાં બનાવવામાં આવે માટે હારહરક નામ પડ્યું છે. શ્વેતસુરા, સહકારસુરા, રસોત્તરા, ખીજોત્તરા, મહાસુરા, સંભારિકી, આદિ પણ સુરાભેદ છે. પ્રસન્ના નામની સુરા જે બતાવી છે તેજ યોગ શ્વેતસુરાનો પણ જાણવો. પરન્તુ પ્રસન્નાને માટે જે પાકા, લોધ, આદિનો મશાલો બતાવવામાં આવ્યો છે તે તેમાં નાંખવામાં આવતો નથી. સાધારણ મઘમાં કરીતો રસ વગેરે મેળવી જે તૈયાર કરવામાં આવે છે તેને સહકારસુરા કહે છે. સાધારણ મઘમાં ગોળની રાખ નાંખી બનાવવામાં આવે તો તે રસોત્તરા કહેવાય. જેમાં ખીજબંધ દ્રવ્યોની માત્રા અધિક હોય તેને ખીજોત્તરા અથવા મહાસુરા કહે છે. જે મઘમાં મશાલાની માત્રા અધિક નાંખી હોય તેને સંભારિકી કહે છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિશાદ્વારા છુદ્ધિને બ્રહ્મ કરીને કુમાર્ગમાં પ્રવૃત કરાવનાર હોવાથી સર્વ પ્રકારનાં મઘ પણ દોષકારક છે. વળી—

યક્ષરક્ષ:પિશાચાન્નં મઘં માસં સુરાસવમ્ ।

તદ્બ્રાહ્મણેન નાત્તવ્યં દેવાનામશ્નતાહવિઃ ॥ મ૦ સ્વ૦ અ૦ ૧૧-૯૫ ॥

અર્થ:—દેવતાને યોગ્ય હવિષ્યાન્ન ખાનાર બ્રાહ્મણુદિએ યક્ષ, રાક્ષસ, પિશાચ આદિના અન્ન રૂપ માંસ, તથા મઘ, સુરા, અને આસવ ખાવું કે પીવું યોગ્ય નથી.

અમેઘ્યે વા પતેન્મત્તો વૈદિકં વાપ્સુદાહરેત્ ।

અર્કાર્યમન્યત્કુર્યાદ્વાત્રાહ્મણો મદમોહિતઃ ॥

”

॥ ૯૬ ॥

અર્થ:—મદ પાને મત્ત થયેલો મૂઢશુદ્ધિ બ્રાહ્મણાદિ અપવિત્ર નાણું આદિમાં પડે છે, અથવા વેદવાક્યોનું ઉચ્ચારણ કરશે, અથવા બ્રહ્મહત્યાદિ અકાર્ય પણ કરશે. માટે કદાપિ મદપાન કરવું નહીં જોઈએ. વળી—

યસ્ય કાયગતં વ્રહ્મ મયેનાપ્લાવ્યતે સકૃત્ ।

તસ્ય વ્યપૈતિ વ્રાહ્મણ્યં શુદ્ધત્વં ચ સ ગચ્છતિ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—જે દિવ્યતિની અંદર મંરકાર રૂપે રહેલા વેદ (બ્રહ્મ) એકવાર પણ પીધેલા મદથી ભીંગ્ન્ય છે અર્થાત્ એકવાર પણ દિવ્યતિ જે મદ પાએ તો તેનું દિવ્યત્વ તે જ સમયે નષ્ટ થાય છે અને શુદ્ધત્વને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કોઈ પણ મનુષ્યે મદ પીવા યોગ્ય નથી.

યે વિપસ્ય ગુણાઃ મોક્ષાસ્તેઽપિ મયે મત્તિષ્ટિતાઃ ।

તેન મિથ્યોપયુક્તેન ભવત્યુગ્રો મદાત્યયઃ ॥ માધ.નિ.મદાત્યયનિવાન.શ્લો. ૧ ॥

અર્થ:—વિપના જે ગુણ હતા છે તે જ ગુણ મદમાં છે. અયુક્ત રીતે તેનું સેવન કરવાથી ભયંકર મદાત્યય રોગ પ્રગટ થાય છે. બીજા પણ અનેક રોગનું કારણ છે. નિયમિત પ્રમાણથી પીવાથી દષ્ટ ગુણ હલો છે, તથાપિ અન્તઃકરણની મહિનતા દ્વારા અધર્મમાં પ્રવૃત્તિ અનિવાર્ય છે. આપણા પુરુષાર્થથી નીચે ઉતારનાર હોવાથી નિશાબાજી આદિને વ્યસન કર્યાં છે. દારૂની માફક ગાંને, ચરસ, ભાંગ, વગેરે સર્વ નિશા અનર્થનું કારણ છે. વળી—

પાનમક્ષાઃ સ્ત્રિયથૈવ મૃગયા ચ વધાક્રમમ્ ।

પૃતત્કષ્ટતમં વિદ્યાચ્ચતુષ્કં કામજે ગણે ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૫૦ ॥

અર્થ:—મદપાન, લુગાર, સ્ત્રીસેવન, અને શિકાર એ ચાર કામથી ઉત્પન્ન થતા દોષસમૂહમાં ક્રમે અત્યન્ત કષ્ટતમ છે. અર્થાત્ દુઃખનાં હેતુ છે. જેવી રીતે શિકાર આદિ વ્યસન મહાન્ દુઃખનું કારણ છે, તેવી રીતે પરસ્ત્રીસેવન આદિ પણ અત્યન્ત કષ્ટનું કારણ છે.

સ્ત્રીઘૃતપાનાસક્તાન્ન સેવયેત્ ॥ વાહિં સ્મૃં અં ૧ સૂં ૫૮ ॥

અર્થ:—સ્ત્રી, લુગાર, તથા દારૂમાં આસક્ત મનુષ્યનો સંસર્ગ કરવો નહીં. આ પ્રકારે લુગારી આદિકોનો સંસર્ગ પણ પરિત્યાગ કરવાનું કર્ત્યું છે.

एवं वश्येन्द्रियः परस्त्रीद्रव्यहिंसा च वर्जयेत् ॥ કો. અ. અધિ. ૧, અ. ૭ સૂ. ૩ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખતો સતો રાગ પરસ્ત્રી, પરદ્રવ્ય તથા પરહિંસાનો સર્વથા પરિત્યાગ કરે. અહીં આં હિંસા એટલે નિરપરાધી મનુષ્યની હિંસા છે.

विमुखः परदारेषु कुलकन्या प्रदूपणे ॥ શું નોં અં ૨ શ્લોં ૧૮૪ ॥

અર્થ:—પરસ્ત્રીની તથા કન્યાને દૂપિત કરવાથી વિમુખ રહે.

પરસ્ત્રી ગમનનો નિષેધ તથા દોષ આદિક સદાચારપ્રકરણમાં વિશેષ કરીને કહેવામાં આવ્યા છે. હવે દિવાસ્વપ્ન નામના પાંચમા દોષનો વિચાર કરવામાં આવે છે, કેમકે દિવસમાં સવાથી આવસ્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।

नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कुर्वाणो नावसीदति ॥ નાં શં શ્લોં ૮૬ ॥

અર્થ—આનસ્ય મનુષ્યના શરીરમા રહેતો એ મોટો શત્રુ છે ઉદમની અગમર કાષ બન્ધુ નથી, ઉદમ કરનાર મનુષ્યને દાગિવાદિ દુ ખ પ્રાપ્ત થતુ નથી

યતતે નૈવ કાલેઽપિ ક્રિયા કર્તુ ચ સાલસ ।

ન સિદ્ધિસ્તસ્ય કુત્રાપિ સ ચ નશ્યતિ સાન્વયઃ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૩-૭૦ ॥

અર્થ—કામ કરવામા આગસુ મનુષ્ય ધર્મના સમયમા પણ ધર્મ કરવામા યત્ન કરતો નથી તેથી તેની સિદ્ધિ થતી નથી, ઉલટો વશ સહિત નષ્ટ થઇ જાય છે મોટે એવા આલસ્યને ઉત્પન કરી ઉદમનો નાશ કરનાર હોવાથી દિવસે સુતુ અનર્થકારક છે દિવસમા સૂઈ રહેનાથી પાણુ આદિ કેટલાક રોગ ઉત્પન થાય છે

યામદ્વય શયાનો હિ ત્વત્યન્ત સુખમશ્નુતે ॥ શુક્ર ની૦ અ૦ ૨-૧૭૧ ॥

અર્થ—જે એ પહોર અર્થાત રાત્રિના ૭ કલાક શયન કરે છે તે અત્યન્ત સુખ ભોગવે છે આ પ્રમાણે ૭ કનાકથી વધારે સુનારને પ્રમાદ થાય છે

સ્વપ્ન લૌલ્યમનૃત્તમુદ્ધતવેપત્વમનર્થસયોગ ચ ॥ કૌ. અ. અધિ. ૧, અ. ૭-૪ ॥

અર્થ—અનુચિત નિદ્રા, ચપનતા, મિથ્યા ભાષણ ઉદ્ધત વેા અને અનર્થના હેતુ રૂપ કાર્ય કરનાર મનુષ્યોનો સહવાચ-એ સર્વનો રાગએ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ આ પ્રમાણે કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમા પણ દિવસે સુતુ આદિ અનુચિત નિદ્રાનો પરિત્યાગ કહ્યો છે વળી પરિગ્રાહ એટલે ખીજના હોમનુ કથન કરનારને પોતાના કાષ પણ દોષ દષ્ટિમા આવતા નથી ખીજના થોડા પણ દોષને જોળીને બહાર કાઢવો અને પોતાના મહાન દોષને પણ ન જોવો એ ખલ પુરુષનું લક્ષણ છે એટ મનુષ્યે ખીજની નિન્દા કરીને તેના પાપને પોતાના શિર પર લેવુ યોગ્ય નથી શાસ્ત્રમા ખીજની નિન્દા કરનાર મનુષ્યને આપણા માતા પિતા તુલ્ય બન્ધુ કહ્યો છે, કેમકે તે લો નિન્દા કરીને ખીજના પાપ રૂપી મહત્તે બલથી ચાી લે છે અને નિન્દા રનાર મનુષ્યને લોકો હલખી યુદ્ધિનો ગણે છે તેથી કાષની પણ નિન્દા ગવા યોગ્ય નથી

બુદ્ધિમન્ત સદા દ્વેષ્ટિ મોદતે વશ્ચકૈઃ સહ ।

સ્વદુર્ગુણ ન વૈ વેત્તિ સ્વાત્મનાશાય સો નૃપઃ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૧-૧૨૮ ॥

અર્થ—બુદ્ધિમાનના હિપર જે સદા દોષારોપણ કરીને દુપ કરે છે અને વચ લોકોની સાથે આનન્દ કરે છે એવો રાજા પોતાના નાશને મોટે પોતાના દુર્ગુણને જાણતો નથી વળી નાય જોવો તથા ગાયન અને વાજ સાલગવાનો શોખ તે પણ વ્યસન જ છે આ નાઆદિમા આસક્ત થવાથી રાજા રાજધર્મને સલામી શમ્તો નથી અને તેથી બુદ્ધિ પણ ચત્વગ થાય છે અને ધનાદિનો દુરુપયોગ થવાથી કોશબન પણ ધની જાય છે નટ તથા ગર્વેયા દ્વાગ શત્રુ લોહ શીઘ્ર આપણા છિદ્ર જાણી લે છે

નાઆદિ જોવાની આચકિત તમોશુણુ કાર્ય હોનાથી બુદ્ધિની ગભીરતા નષ્ટ થઇ જાય છે અને હલકી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યની સાથે સખન્વ બની જાય છે તેથી ગૌરવ ધની જાય છે અને પ્રજામા માન પણ ધની જાય છે અને ધનનો દુરુપયોગ થવાથી દુકાલ આદિ સમયમા પ્રજાની રક્ષા કરી શકાતી નથી અને નાય આદિ વિશેષ કરીને રાત્રિમા જ

થાય છે તેથી ઉ નગદા પણ અનશ્ય થવાનો સભવ છે નિદ્રા ક્રમી લેવાથી શરીરની બેચેની તથા ગેગાદિકાનું ડાગ્લુ બને છે અને પારવાગ નાય બેવાથી તથા ગાયન સાલગવાથી વૃગાગરસ વધી જાય છે તેથી ત્રિપયાસકત પણ યદિ જાય છે તે ડારણુથી વૃત્યાદિક દેખવા વગેરેનો પણ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ

નટગાયકમણિકામહાલ્પજાતિષુ ।

યોડતિસવતો નૃપો નિન્દ્ય સ હિ શત્રુમુખે સ્થિત ॥ શુ. નો. જ. ૧-૧૨૭ ॥

અર્થ — નટ, ગવૈયા, વેસ્યા, મલ્લ, નપુસક અને નીચ જાતિમા જે રાજા અત્યંત આસક્ત રહે છે તે નિન્દ્ય છે, કેમકે તે રાનુના મુખમા જ સ્થિત છે. અને વ્યર્થ કાર્યવિના આમ તેમ ફરવા(વૃથાત્વ)થી મનુષ્યની કિમત રહેતી નથી તેા પછી રાજા લોકોતુ તેા કહેવુ જ શુ ?

ન સંત્યજેચ સ્વસ્થાનં નૌત્યા શત્રુગણં જયેત્ ।

સ્થાનભ્રષ્ટા નૌ વિમાન્તિ દન્તાઃ કેશા નસ્વા નૃપા ॥” અ.૨.શ્લો.૧૭૯-૮૦ ॥

અર્થ — રાજાએ જોન્ય કારણ વિના પોતાના જ્ઞાનનો કાપિ પરિત્યાગ કરવો ન જોઈએ. ખગ્નુ નીતિ વડે પોતાના મનુષ્યોને છુટવા જોઈએ દાત વ્યામુધી મુખમા રહે છે ત્યામુધી જોનામા સુદર લાગે છે તેની રીતે શિગ્ના વાગમા જે શોભા છે તે પણ વ્યામુધી કેલ શિગ્ ઉપર રહે ત્યામુરી છે મુખમાથી પડી ગયેલા દાતની કાઈ શોભા નથી, તેમ મુખની શોભા પણ ધટી જાય છે શિગ્ના વાગ પણ શિરચી ગરી પડના શોભા આપના નથી, અને શિગ્ની શોભા પણ ધની જાય છે અને તે દાત આદિમા અખવિત્રતાશુદ્ધિ પણ થાય છે તેની જ રીતે નમનુ પણ સમજનુ એ પ્રારે મનની શોભા પણ પોતાના સ્થાનમા જ હોન છે ગજધાનીમા ગ નનલી રહેવાથી રાજધાનીની શોભા વગી જન છે બહાર ફરનાર ગજ ઉપર લોકોનો પ્રેમ પણ ઓઠો થઈ જાય છે અને કદક નિરન્દગશુદ્ધિ પણ થાય છે તેથી પોતાના સ્થાનમા જ રહેવુ યોગ્ય છે તેવી સ્વભાવચલચતો નથી, ગભીર સ્વભાવ બન્યો રહે છે

કોરગ દોષતું વ્યાખ્યાન

દામજ દોષોતુ વ્યાખ્યાન કરીને હવે કોષજ આક દોષોતુ વ્યાખ્યાન કરવામા આવે છે. પ્રથમ દોષ પિશુનતા છે

પિશુનતા અર્થાત્ અજ્ઞાન દોષો કહેવા તે આ બહુ પાપતુ કાગલુ છે આ યુગલી ફરનાગને પહેલા ધર્મવ્યવહાર જોવામા આન્યો છે યુગલી ક્રતા ક્રતા અન્ત કરણ બહુ મલિન થાય છે તેથી જ્ઞાનતનુ તેજ હાર્ષ જાય છે યુગલી ક્રનાગનો પ્રભાવ કોષના ઉપર પડનો નથી તેનો કોષ વિશ્વાસ પણ ક્રતો નથી યુગલી ક્રનાગને તેના જેવા યુગલીખોગ જ મિત્ર બને છે ફરી સત્યુરુપ યથાર્થ વાતમા પણ તેનો વિશ્વાસ કરતા નથી. ગજ વિશ્વાસપાન ન રહેતા લોકોમા પાપ ડી મનુષ્યની વૃદ્ધિ થતી જાય છે રાજાતુ કાર્ય ક્રનાગ મનુષ્યોમા પાપ પાપક વધી જાય છે ધીરે ધીરે સત્તનો લોપ થતો જાય છે. અને સત્યનો લોપ થવાથી ધર્મલાનિ તથા મહાન અનર્થ પણ થાય છે. તેથી યુગલીનો સ્વભાવ પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

વળી નિરપરાધી મનુષ્યને કેદ કરવો તથા મારવો તથા કોષના ધનનુ હરણુ કરવુ આદિ માહત્ત મહાન્ અનર્થનુ કારણુ છે

સહસા ક્રિયતે કર્મ યત્કિચિદ્ગલ્લદર્પિતેઃ ।

તત્સાહસમિતિ પ્રોક્ત સહો વલમિદ્ધોચ્યતે ॥ યા સ્મૃ. અ. ૨-૩૩૦ મિતાક્ષરા ॥

અર્થ — આ સ્લોકમા સહ નો અર્થ બલ છે પોતાના મનથી દર્પિત થયેલા મનુષ્ય સહસા અર્થાત્ પિના વિચાર્યે જે કાઈ કરે છે તેનુ નામ અહી સાહસ છે તે ગભ્યનો પણ નાશ કર્તા છે, કેમકે સત્પુરુષોનુ અપમાન કરવાથી રાજ્ય ઉપર દૈવકોપ આવે છે અને દૈવકોપથી ઇશ્વરદણ્ડ પણ રાજ્યમા અવસ્થ આપવાનો

હુતાશનો જલં વ્યાધિર્દુર્મિક્ષં મરણં તથા ।

ઈતિ પંચવિધ દૈવ માનુષ વ્યસનં તતઃ ॥ અગ્નિ૦ પુ૦ અ૦ ૨૪૧-૨૪ ॥

અર્થ — વરેમા અગ્નિ લાગે, તથા અનિવૃષ્ટિ થયી, મહારાગ જેમકે પ્નેગ, આદિ, દુમ્બલ, તથા અમાય મૃત્યુ એ પાપ પ્રખરના દની દણ્ડ કહેવાય છે તેથી અતિરિક્ત પાપ પ્રકારના માનુષ વ્યસન (કષ્ટ) છે તેમા રાજ્ય તથા પ્રજનનુ પાપ જ પ્રધાન કારણુ છે ભગવાનના અનનાગ પણ દુષ્ટોને દણ્ડ દેના તથા શિષ્ટોની રક્ષા કરવાના પ્રયોજનથી છે રાજ્યનો પણ એ જ ધર્મ છે માહસિમ્ મનુષ્યથી દુષ્ટનો સત્કાર તથા શિષ્ટનો દણ્ડ થઇ જાય છે ત્યારે દૈવી દણ્ડના ભાગી થાય છે તેથી પગમાર્થ નાણા પિના કોઈ પણ પ્રખરનુ સાહસ કરવુ યોગ્ય નથી

દ્રોહ નામનો દોષ, અન્યાયથી પ્રાપ્તનો વધ કરવો અથવા કોષનુ અનિવૃષ્ટિનતન કરવુ તે છે

આનૃશંચ પરોધર્મઃ સર્વપ્રાણમૃતા યતઃ ।

તસ્માદ્રાજાનૃશંસ્યેન પાલયેત્કૃપણં જનમ્ ॥ શુ નો. અ. ૧-૧૫૮ ॥

અર્થ — હિસા અથવા કુનાનો અભાવ (આનૃશંસ્ય) સર્વ પ્રાણીઓને માટે પરમ ધર્મ છે તેથી હિઆવૃત્તિ તથા ક્રૂર વલભાવને છોડીને ગભ્યએ દીન (કૃપણ) પ્રજનનુ પાલન કરવુ જોઇએ ક્રૂરતાથી પ્રજનનો દ્રોહ કરવાથી પ્રજનને ઉદ્દેગ થાય છે અને પ્રજમા ઉદ્દેગ થયાથી રાજ્ય કદાપિ સુખી થતો નથી તેથી દ્રોહણુદ્ધિનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ ખીજના ગુણો સહન ન થયા તેનુ નામ ઇર્ષ્યા છે જે કોઇજ દોષોમા ચતુર્થ છે ખીજના ગુણો સહન નથી કરનાર રાજ્યના દેશમા ગુણી મનુષ્ય હોવો સહનથી ખીજને ગુણી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર તથા ગુણીનો સત્કાર કરનાર રાજ્યના દેશમા જ ગુણી મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે ઈર્ષ્યાવાળા રાજ્યના દેશમા ગુણી મનુષ્ય નહી થાય એટલુ જ નહી, પરન્તુ ખીજ દેશના ગુણી નેક પણ તેના દેશમા જવાથી કરે છે ગભ્ય ભોજ તેના દેશમા કોઈ પણ દેશનો કોઈ પણ પ્રજારત્નો વિદ્યાનુ જતો નો તેનો પૂર્વ નત્ત કરતો હતો અને પોતાની પ્રવતને યોગ્ય બનાવવાને માટે પ્રયત્ન પણ કરતો હતો મૂર્ખ પ્રાહ્મણુ પણ મારા દેશમા રહે નહી અને વિદ્યાનુ કુભાગ પણ માગ ગભ્યમા રહે-એવી તેની પ્રતિજ્ઞા હતી તેવી રીતે ગુણી મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ તથા તેમનો સત્કાર કરવાથી ભોજની કીર્તિ સપૂર્ણ જગતમા પ્રસરી હતી ગુણી મનુષ્ય નહી હોવાથી ગભ્યની રક્ષા કરવામા રાજ્યને મહાન્

કષ્ટ પડે છે, તેથી પોતાના દેગમા ગુણી મનુષ્યને તૈયાર કરવાને માટે ઈર્ષ્યાનો પરિત્યાગ કરીને ગુણીમા પ્રેમ કરવો, તથા ગુણીને ચઢાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરવો તે ઈર્ષ્યા છે

અસૂચ્યા રૂપી ક્રોધજ દોષ પાચનો છે બીજાના ગુણોમા દોષારોપણ કરવાના સ્વભાવ વાળાને પણ ઈર્ષ્યાદોષ કહ્યો છે અર્થાત્ ચણવવા જેવો તેને પણ નીચ મનુષ્યમા ગણ્યો છે અસૂચ્યા કરનાર મનુષ્યના હૃદયમા, પિદા તથા ધનાદિમા કોઈ પણ ભારી તુલ્ય થાય નહીં એવો વિચાર થાય છે આ વિચારથી તે બીજાના દોષોનું ધન કરે છે તે પોતાના ગુણ સિવાય બીજાના ગુણને દેખી શકતો નથી તે કાગળથી પોતાના ગુણોની સામે બીજાના ગુણોને પ્રાશ થવા જેવો નથી આવા તુલ્ય વિચારથી મનુષ્યની બુદ્ધિ બહુ મલિન થઈ જાય છે પહેલાં કહેવા ગુણી મનુષ્યના સબંધનો અભાવ પણ અસૂચ્યા વાળાને હોય છે તેથી તે અસૂચ્યાનો પણ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ વગી અર્થનું અપહરણ તથા આપવા યોગ્ય ધન ન આપવું અને વ્યસનમા તથા ક્રીડાઆદિમા ધનનો વ્યય કરવો, એ સર્વ કારણોનું તથા અપકીર્તિનું તથા અધર્મનું કારણ હોવાથી તે દોષથી ગત્તએ હાનિમા વ્યયવું જોઈએ.

હવે વાકપાઠ્યનું વિવેચન કરીએ છીએ

દેશજાતિકુલાદીનામાક્રોશં ન્યજ્ઞસંયુતમ્ ।

યદ્વચઃ પ્રતિકૂલાર્યં વામપારુષ્ય તદુચ્યતે ॥નારદ.સ્મૃ. અ. ૧૫-૧ મિતાક્ષરા ટીકા ॥

અર્થ—ઉચ્ચે અનાજે બોનવુ તેનું નામ આક્રોશ છે, ન્યજ્ઞ અર્થાત્ ખરાબ શબ્દ બીજાને ઉદ્દેગ કરવાવાને માટે ઉચ્ચ ગણવવાની દેગ, તતિ, ક્રુદ્ધ, આદિનું નામ દષ્ટને જે ખરાબ શબ્દ (ગાળ) બોનવા તેનું નામ વાકપાઠ્ય છે જેમ “ ગૌડનો ક્રુદ્ધપ્રિય હોય છે”—અર્થાત્ ગૌડ દેવના લોક-લગાયક હોય છે, આ દેશાક્રોશ છે “આહાણુ લોભી હોય છે”—આ જાત્યાક્રોશ હોવાય છે અને ‘વિશ્વામિત્રના વશ વાળા ક્રુદ્ધ હોય છે’—આ કુલનો આક્ષેપ છે આ પ્રકારનું વાકપાઠ્ય ઈર્ષ્યા પણ યોગ્ય મનુષ્યને માટે બોનવું ઠીક નથી, કેમકે તેવી મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા વગી જાય છે, અને તેના શત્રુઓ પણ વધી જાય છે સદા આ પ્રકારના વાણીના પાપના વિનયમા આનો ઉલ્લેખ છે

હવે દ્વણપાઠ્યનું વિવેચન કરીએ છીએ

પરગાત્રેષ્વભિદ્રોહો હસ્તપાદાયુધાદિભિઃ ।

ભસ્માદિભિશ્ચોપઘાતો દ્વણપારુષ્યમુચ્યતે ॥

” ” ”

અર્થ—બીજાના શરીરમા દાઢ, પગ, અથવા કોઈ શસ્ત્ર વડે અથવા પથ્થર આદિ વડે મારવું, અથવા ધૂળ, ડીચડ, આદિ ફેંકવું તે સર્વ દ્વણપાઠ્ય કહેવાય છે આ કદાપિ ગતમા ન હોવું જોઈએ

વિક્ષાને યોગ્ય મનુષ્યને પણ આપણા હાથથી મારવાથી નાના પ્રકારની હાનિ થવાનો મભવ છે તેથી તે પણ ત્યાજ્ય છે આ પ્રકારના દોષોનો પરિત્યાગ કરેલા છતેન્દ્રિય ગત્ત યોગ્ય રીતે પ્રવૃત્ત પાનન કરવા સમર્થ થાય છે વળી—

વ્યસનસ્ય ચ મૃત્યોશ્ચવ્યસન કષ્ટમુચ્યતે ।

વ્યસન્યધોઽધો વ્રજતિ સ્વર્યાત્યવ્યસની મૃતઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૫૩ ॥

અર્થ:—વ્યસન અને મૃત્યુ એ બેમાં વ્યસન મહાન કષ્ટ દેનાર છે. વ્યસની વારંવાર અધોગતિમાં જાય છે, અને વ્યસન રહિત મનુષ્ય મરીને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે. (સ્વર્ગોત્તિ). દોષથી રાજ્યને વિશેષે કરીને, જે અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા અનર્થ મહાભારતમાં કહ્યા છે. તેને પણ અહીં બતાવીએ છીએ:—

નાસ્તિક્યમનૃતં ક્રોધં પ્રમાદં દીર્ઘસૂત્રતામ્ ।

અર્દ્શનં જ્ઞાનવતામાલસ્યં પશ્ચદ્વૃત્તિતામ્ ॥ મ. મા, સ. ૫. અ. ૫-૧૧૦ ॥

અર્થ:—નાસ્તિકતા, મિથ્યા ભાષણ, ક્રોધ, પ્રમાદ (કર્તવ્ય કર્મમાં સાવધાન નહીં રહેવું તે), દીર્ઘસૂત્રતા (થોડા સમયમાં કરવા યોગ્ય કર્મમાં બહુ સમય લગાડવો તે), જ્ઞાનીઓને ન મળવું તે, આલસ્ય, ચિત્તની અચ્ચલતા,

एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च चिन्तनम् ।

निश्चितानामનારંભં મન્ત્રસ્યાપરિરક્ષણમ્ ॥ १૧૧ ॥

અર્થ:—એકલા અથવા એકની સાથે કાર્યનો વિચાર કરવો તે, તથા કાર્યમાં કુશલ નહીં એવાઓની સાથે ચિન્તન કરવું તે, કરવાનો નિશ્ચય કરેલો હોય તેવું કાર્ય ન કરવું તે, મત્રની રક્ષા ન કરવી તે, અર્થાત્ મન્ત્રો આદિની સાથે વિચાર કરેલા કર્તવ્યને શુભ રાખવું તેવું નામ મન્ત્રરક્ષા છે, તેનો અભાવ તે મન્ત્રનું અરક્ષણ,

मङ्गलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः ।

कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥

પ્રાયશો ચૈર્વિનશ્યન્તિ કૃતમૂલાઽપિ પાર્થિવાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—માંગલિક ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન હોવી, સમભ્યા વિના દરેક કાર્યમાં ઉડી ઉભા થવું, એ ૧૪ દોષોનો છે રાજ્યના । તુ ત્યાગ કરે છે ? કારણ કે જેની ૧૪ દ૦ હોય તેવા રાજા પણ આ દોષોથી નષ્ટ થાય છે એમ નારદેણ યુધિષ્ઠિરને પૂછે છે. વળી—

माता पिता गुरुर्गोप्ता वह्निर्वैश्रवणो यमः ।

સમ્પ રાજ્ઞો ગુણાનેતાન્મનુરાહ પ્રજાપતિઃ ॥ મ. મા. શા. ૫. અ. ૧૨૯-૧૦૩ ॥

અર્થ:—રાજ્યમાં માતા, પિતા, ગુરુ, રક્ષિતા, અગ્નિ, કુબેર, અને યમ એ સાતેના શુભ રહે છે એમ પ્રજાપતિ મનુમહારાજ કહે છે.

पिता हि राजा राष्ट्रस्य प्रजानां योऽनुकंपनः ।

तस्मिन्मिथ्याविनीतो हि तिर्यग्गच्छति मानवः ॥ १૦૪ ॥

અર્થ:—રાજા પ્રજા ઉપર કૃપા કરતો હોવાથી તે પ્રજાના પિતા સ્વરૂપ છે. તેની આગળ જે મિથ્યા વિનય કરે છે તે તિર્યગ્ અર્થાત્ પશુ આદિ થોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તેની આગળ કપટ વ્યવહાર કરવાથી મનુષ્યની અધોગતિ થાય છે.

संभावयति मातेव दीनमप्युपपद्यते ।

દહત્યગ્નિરિવાનિષ્ટાન્પમયન્નસતો યમઃ ॥ १૦૫ ॥

અર્થ:—રાજા હમેશાં માતાની પેઠે પ્રજાના ધૃષ્ટિની ચિન્તા કરે છે, અને ગરીબનું પણ તે પાલન કરે છે, તેથી રાજા માતાના સ્થાને છે. અને પોતાના શત્રુઓને અગ્નિની માફક

લક્ષ્મી દે છે, તેથી રાજામાં અગ્નિનો પણ ગુણ છે. દુષ્ટોને (અસત્) યમ રાજની માફક દષ્ટ દે છે, માટે તેનામાં યમરાજનો પણ ગુણ છે.

इष्टेषु विसृजन्नर्थान् कुवेर इव कामदः ।

गुरुधर्मोपदेशेन गोप्ता च परिपालयन् ॥

॥ ૧૦૬ ॥

અર્થ:—સાધુ પુરૂષોને અર્થનું દાન કરનાર હોવાથી કામનાની તૃપ્તિ કરનાર કુબેરના ધર્મ પણ રાજામાં છે. યોગ્ય ધર્મનો ઉપદેશકર્તા હોવાથી રાજા ગુરુ પણ છે, અને સર્વનું પાલન કરતા હોવાથી રક્ષકના ગુણ પણ તેનામાં છે.

स्वभागोद्धारकाद्भ्राता यथाशस्त्रं पितृर्धनात् ॥ शुक्र. नी. अ. ૧-૭૯ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે પિતાનું ધન ભાષ્ટ્રો વહેતી લે છે, તેવી રીતે રાજા પ્રજા પાસેથી પોતાનો ભાગ લે છે, તેથી રાજા પ્રજાનો ભાષ્ટ પણ છે.

प्रबुद्धिप्रति संरात्रि निवसन्ति गुणा अमी ॥

शु. नी. अ. ૧-૮૧ ॥

અર્થ:—જુદ્ધિમાન રાજામાં આ સર્વ ગુણો હોય છે.

यस्तु रज्जयते राजा पौरजानपदान्गुणैः ।

न तस्य भ्रमते राज्यं स्वयं धर्मानुपालनात् ॥म.भा.शा.प अ. ૧૩૯-૧૦૭॥

અર્થ:—જે રાજા પૂર્વે કહેલા પિતા આદિના ગુણોથી યુક્ત થઈને પુરમાં રહેનાર તથા રાજ્યના લેકાના ચિત્તને રંજન પમાડે છે તથા પોતે પોતાના ધર્મનું પાલન કરે છે, તે રાજા રાજ્યથી કદાપિ વ્યુત થતા નથી.

માટે રાજ્યે ત્યાગવા યોગ્ય દોષોનો ત્યાગ કરીને અને યોગ્ય ગુણોને સંપાદન કરીને પ્રજા-રક્ષણમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

वक्त्रच्चिन्तयेदर्थान्सिद्धवच्च पराक्रमेत् ।

वृक्त्रच्चાવલુંપેત શરવચ્ચ વિનિષ્પતેત ॥ મ મા. શા. પ. અ. ૧૪૦-૨૫ ॥

અર્થ:—રાજ્યે અગલાની પેઠે ધ્યાન લગાવીને કાર્યનું ચિન્તન કરવું જોઈએ. અને સિંહની પેઠે પરાક્રમ બતાવવું જોઈએ. તથા વરૂની પેઠે હુમલો કરવો જોઈએ. તથા બાણુની પેઠે શત્રુને મારે.

માત્રવહ્ન્યસ્મૃતિમાં પણ રાજ્યે અવશ્ય સંપાદન કરવા યોગ્ય ગુણો બતાવવામાં આવ્યા છે.

महोत्साहः स्थूललक्षं कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्त्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक्शुचिः ॥ याज्ञ स्मृ. अ. ૧-૩૦૯ ॥

અર્થ:—રાજ્યે ધર્મ તથા અર્થાદિક પુરૂષાર્થ સંપાદન કરવાને માટે મહાન ઉત્સાહવાળા, તથા દીર્ઘદર્શી, તથા ખીભ્યે કરેલા ઉપકાર તથા અપકારને નહીં ભૂલનાર, તથા તપોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ આદિના મેવક, તથા વિનયયુક્ત, તથા મંપત્તિ તથા આપત્તિના સમયમાં હર્ષ વિષાદથી રહિત, તથા કુલીન, તથા સત્યવાદી, તથા શુચિ અર્થાત્ બાહ્ય તથા આંતર શૌચયુક્ત (યનું જોઈએ), તથા

अदीर्घमूत्रः स्मृतिमानक्षुद्रोऽपरुपस्तथा ।

ધાર્મિકોઽવ્યસનઐવ પ્રાણઃ શૂરો રહસ્યવિત્ ॥

”

॥ ૩૧૦ ॥

अर्थ. — दीर्घसूत्रता रक्षित अर्थात् अवश्य करवाना कार्येनो आरंभ करवाना वार करनी अने थोडा समयमा करी सकाय जेवा काममा ण्डु समय लगाउने तेनु नाम दीर्घसूत्रता—तेना अभाववाणा थनु, तथा कार्येनो नू ब्रह्मवु, क्षुद्रता रक्षित अर्थात् सर्वना शुशुभा प्रेम करनार, तथा कठोरवाणी रक्षित, तथा धर्मात्मा, तथा जुगार आदि व्यसन रक्षित, बुद्धिवाणी, तथा निर्भय, तथा हरेक कार्येना गुरुस्थने गुरुनार थनु ज्ञेयजे. तथा

स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिकायां दण्डनीत्यां तथैव च ।

चिनीतस्त्वथ वार्तायां ऋत्यां चैव नराधिपः ॥ ३११ ॥

अर्थ — राजा पोताना छिद्रनी रक्षा करनार, तथा आन्वीक्षिणी, दण्डनीति, वार्ता, तथा ऋषी आदि विद्यामा पशु शिक्षित (चिनीत) होवे ज्ञेयजे.

आ प्रकारेनो राज्ञ—

अधर्मसंयुक्तं चानर्थसंयुक्तं च व्यवहारम् ॥ कौ. अ. अधि. १, अ. ७ सू. ५ ॥

अर्थ — अधर्म अने अनर्थ युक्त व्यवहारने छोडी दे

धर्मार्थाविरोधेन काम सेवेत ॥ ३१२ ॥

अर्थ — धर्म अने अर्थनी साथे विरोध न आवे जेनी रीते कामनु सेवन करे.

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।

सर्वस्यास्य यथान्पायं कर्तव्यं परिरक्षगम् ॥ म० स्मृ० अ० ७-२ ॥

अर्थ. — वेदाध्ययनने उपयोगी अथवा वेदोक्त संस्कारने प्राप्त थयेवा क्षत्रिये यथाविधि अने यथान्पाय सर्व प्रगनु रक्षणु कर्नु ज्ञेयजे.

धृति क्षत्रियधर्मा-तर्जत विद्या आदि धर्मनिर्णय अ. ६. स. ५ समाप्त.

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૬.

૬૭૩નીતિ.

જ્ઞાત્વાપરાધં મનુજસ્ય યસ્તુ દેશં ચ કાલં ચ વયો વપુશ્ચ ।

યો દણ્ડમેવં વિદધાતિ ભૂમૃત્સામ્યં સ વધનાતિ પુરંદરસ્ય ॥

વૃ૦ પા૦ સૃ૦ અ૦ ૧૦-૮૪ ॥

અર્થ:—દેશ, કાલ, વય (અવસ્થા), શરીર (શરીરતુ બલ), તથા મનુષ્યનો અપરાધ બાણીને તેને દણ્ડ દેનારે રાજા ઈન્દ્રની સમાનતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રકારના ગુણ્યુક્ત રાજા પ્રજાનું પાલન કરવામાં તત્પર રહે, કેમકે—

યત્પ્રજાપાલને પુણ્યં પ્રાપ્નુવન્તીહ પાર્થિવાઃ ।

ન તુ ક્રતુસહસ્રેણ પ્રાપ્નુવન્તિ દ્વિજોત્તમા ॥ અત્રિ૦ સં૦ શ્લો૦ ૨૧ ॥

અર્થ:—પ્રજાનું પાલન કરવાથી રાજાને જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે પુણ્ય હમ્મર યજ કરવાથી પણ સાક્ષણીને મળતુ નથી.

અને પ્રજાનું યથાર્થ રીતે પાલન પણ દુષ્ટોના દણ્ડ આદિથી થાય છે:—

દુષ્ટસ્ય દણ્ડઃ સુજનસ્ય પૂજા ન્યાયેન કોણસ્ય ચ સંપ્રવૃદ્ધિઃ ।

અપક્ષપાતોડર્થિષુ રાષ્ટ્રરક્ષા પશ્ચૈવ યજ્ઞા કથિતા વૃપાણામ્ ॥ અત્રિ.સં. શ્લો. ૨૮ ॥

અર્થ:—દુષ્ટોને દડ દેવો, તથા સત્જનોનો સત્કાર કરવો, તથા નીતિથી ધન ઉપાર્જન કરીને કોરાની વૃદ્ધિ કરવી, અર્થી લોકોમાં પક્ષપાત ન કરવો, તથા રાષ્ટ્રની રક્ષા—એ બંધ યજ્ઞ પંચમજની તુલ્ય રાજાએ નિત્ય કરવા. અર્થીનો અર્થ યાચક છે. આપણા સુખને માટે રાજાની આજ્ઞા સર્વ કોઈ યાચક થાય છે. તેમના ઉપર પક્ષપાત કરવો યોગ્ય નથી.

રાજ્ઞઃ પ્રમાદદોષેણ દસ્પુભિઃ પરિમુખ્યતાં ।

અશરણ્યઃ પ્રજાનાં ય સ રાજા કલિહચ્યતે ॥મ. મા. શા. પ. અ. ૧૨-૨૧ ॥

અર્થ:—દુષ્ટોનો દણ્ડ અને સત્જનોનો, સત્કાર વગેરે કરવામાં જે રાજા પ્રમાદ કરે તે તે દોષથી લૂટારા વગેરે પ્રજાના ધનાદિને હરી લે છે. જે રાજા પ્રજાનું શરણ્ય નથી અર્થાત્ જે રાજા પ્રજાની રક્ષા કરતો નથી તે કલિ કહેવાય છે.

ચત્વારિ ભારતે વર્ષે યુગાન્યાસન્મહામુને ।

કૃતાદીનિ ન ચાન્વેપુ દ્વીપેષુ પ્રભવન્તિ હિ ॥ ણિ.પુ.ઉમા.સં.અ. ૧૮શ્લો. ૧૫. ॥

અર્થ:—હે મહામુનિ ! ભારત વર્ષમાં જ કૃતાદિ ચાર યુગ છે, અન્ય સાક્રાદિ દ્વીપોમાં તે સમર્થ થતા નથી અર્થાત્ ત્યાંના રાજા હમેશાં ધર્માત્મા હોવાથી યુગના ભેદથી ધર્મનો ભેદ થતો નથી.

અદાતારોશ્ચરણ્યાશ્ચ રાજકિલ્વિપભાગિનઃ ।

દોષાણામેવ ભોક્તારો ન સુતાનાં કદાચન ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૧૨-૩૨ ॥

અર્થ:—જેઓ સુખાત્ દુઃખીને દાન દેતા નથી, અને પ્રજાની રક્ષા કરતા નથી એવા રાજાને પાલના રાજાઓ પરલોકમાં હમેશાં દુઃખ જ્ઞ ભોગ્ય છે, કદાપિ સુખ પામતા નથી.

અસતાં પ્રતિષેધશ્ચ સતાં ચ પરિપાલનમ્ ।

• એપ રાજાં પરો ધર્મઃ સમરે ચાપલાયનમ્ ॥ ” ૧૪-૧૬ ॥

અર્થઃ—દુષ્ટોનો નાશ કરવો, અને સાધુ પુરૂષોનું પાલન કરવું, તથા યુદ્ધમાંથી પાછા નહવું—તેજ રાજાનો પરમ ધર્મ છે.

દણ્ડથી દુષ્ટોની નિવૃત્તિ નહીં કરે તો જગતમાં ધર્મ તો શું, પરન્તુ કાંઈ પ્રકારની મર્યાદા અને વ્યવહાર પણ યોગ્ય રીતે કાંઈ કરશે નહીં. કેમકે—

દણ્ડઃ શાસ્તિ પ્રજા સર્વા દણ્ડ એવામિરક્ષતિ ।

દણ્ડઃ સુપ્તેષુ જાગર્તિ દણ્ડં ધર્મં વિદુર્બુધ્વાઃ ॥ ” અ. ૧૫-૨ ॥

અર્થઃ—હે મહારાજ ! દણ્ડ સંપૂર્ણ પ્રજાને શાસન કરે છે, તથા પાલન કરે છે. સર્વે સુતેલા હોય તે વખતે પણ દણ્ડ જાગે છે અર્થાત્ આલસ્યરૂપી નિદ્રામાંથી સર્વને દણ્ડ જ જાગાડે છે. તે કારણથી વિદ્વાન્ લોક દણ્ડને જ ધર્મ કહે છે.

દણ્ડઃ સંરક્ષતે ધર્મં તયૈવાર્થે જનાધિપ ।

કામં સંરક્ષતે દણ્ડસ્ત્રિવર્ગો દણ્ડ ડચયતે ॥ ” ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—દણ્ડ જ ધર્મ, અર્થ અને કામની રક્ષા કરે છે. માટે જ દણ્ડને ત્રિવર્ગ કહ્યો છે.

રાજદણ્ડભયાદેકે પાપાઃ પાપં ન કુર્વતે ।

યમદણ્ડભયાદેકે પરલોકભયાદપિ ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—આ પૃથિવી ઉપર કેટલાક પાપી લોક કેવલ રાજદણ્ડના ભયથી જ પાપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી; ખીજા કેટલાક યમદણ્ડના ભયથી અને કેટલાક પરલોકના ભયથી પાપાચરણ કરતા નથી.

પરસ્પરભયાદેકે પાપાઃ પાપં ન કુર્વતે ।

એવં સાંસિદ્ધિકે લોકે સર્વે દણ્ડે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—અને કાંઈ પુત્ર, પિતા, ભાઈ તથા અતિવાળાના પરસ્પર ભયથી પાપ કરતા નથી. આ પ્રમાણે લૌકિક વ્યવહારની સિદ્ધિ થાય છે. સર્વે પ્રાણીઓ કેવલ દણ્ડના ભયથી જ ધોતપોતાના કાર્યમાં યોગ્ય રીતે તત્પર રહે છે.

દણ્ડસ્યૈવ ભયાદેકે ન શ્વાદન્તિ પરસ્પરમ્ ।

અન્ધે તપ્સિ મજ્જેયુર્યદિ દણ્ડો ન પાલયેત્ ॥ ” ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—આ લોકમાં એવા પણ કેટલાક મનુષ્ય છે કે જે ખીજાને ખાઈ જવાને માટે તૈયાર છે. પરન્તુ તેઓ દણ્ડના ભયથી એક ખીજાને ખાતા નથી. બહુ શું કહેવું ? જો યથાર્થ રીતે દણ્ડ વડે પ્રજાનું પાલન નહીં કરે તો સર્વ લોક મહાન્ ધોર અન્ધકારમાં પડશે.

અસંપોહાય મર્ત્યાનામર્થસંરક્ષણાય ચ ।

• મર્યાદા સ્થાપિતા લોકે દણ્ડસંજ્ઞા ત્રિશાં પતે ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—હે મહારાજ ! મનુષ્યોમાં પ્રમાદ ન થાય તેને માટે, અને પ્રજાના પ્રાણ અને ધનની રક્ષા કરવાને માટે, જગતમાં દણ્ડની મર્યાદા સ્થાપવામાં આવી છે.

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને ભિક્ષુક(સેન્યાસી) એ સર્વ આશ્રમવાળા કેવલ દણ્ડના ભયથી નિયમિત માર્ગમાં રિયત છે.

नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति ।

नाभीतः पुरुषः कश्चित्तमये स्यातुमिच्छति ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—જો દણ્ડનો ભય ન હોત તો કોઈ પણ યજનું અનુષ્ઠાન કરવાની અથવા દાન કરવાની ઇચ્છા કરત નહીં. તેમજ દણ્ડના ભય વિના કોઈ પણ પુરુષ નિયમમાં રહેવાની ઇચ્છા કરત નહીં.

य एव देवा हन्तारस्ताँत्रोकोऽर्चयते भृशम् ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—દેવતાઓની મધ્યે પણ જે દેવતાઓ શત્રુનો નાશ કરનારા છે તેમની સર્વ કોઈ ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરે છે.

हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शकोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

हन्ता कालस्तथा वायुर्भृत्युर्वેવ્રજ્ઞો રવિઃ ।

वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवाश्च भारत ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

एतान्देवान्नમસ્વન્તિ પ્રતાપ યજતા જનાઃ ।

न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथंचन ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—૩૬, સ્કન્દ(કાર્તિકસ્વામી), ઇન્દ્ર, અગ્નિ, વરુણ, યમ, કાલ, વાયુ, મૃત્યુ, કુબેર (વેશ્રવણ), સૂર્ય, વસુ, મરુત, સાધ્ય, અને વિશ્વદેવ આદિ દેવતા શત્રુઓના નાશ કરનારા છે. તેથી તેમનો પ્રતાપ વળીને વિનીત થઈ મનુષ્ય લોક તેમને પ્રણામ કર્યાં કરે છે. પરંતુ બ્રહ્મા, ધાતા કે પૂષા(પૃથિવી)ને કદાપિ કોઈ પ્રણામ કરતું નથી.

यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्ताः सर्वकर्मसु । ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—કેવલ કોઈ શાન્ત ચિત્તવાળા મનુષ્ય સર્વ કર્મોમાં સમદૃષ્ટિથી સાધુ દેવતાઓની પૂજા કરે છે.

येऽपि संभिन्नमर्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः ।

तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपीडिताः ॥મ.ભા.શા.પ.અ.૧૫-૩૩॥

અર્થ:—વળી જે લોક મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનારા, તથા નાસ્તિક છે, તેઓ પણ દણ્ડથી પીડિત થઈને શીઘ્ર નિયમને અધીન થાય છે.

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्जनः ।

दण्डस्य हि भयाद्रीतो भोगायैव प्रवर्तते ॥ ” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—આ વચનમાં મહાચારી પવિત્ર મનુષ્ય ગણુ દુર્લભ છે. સર્વને વશ કરનાર દણ્ડ જ છે. દણ્ડ ભોગવવાના ભયથી કરતા સના નિયમને અધીન થઈ જાય છે.

यदि दण्डान्न विभ्येयुर्वयांसि श्वापदानि च ।

अ : पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ ३६ ॥

અર્થ:—જો દણ્ડનો ભય ન હોત તો દુષ્ટ પક્ષી, પશુ, આદિ, ગાય, મનુષ્ય, આદિને ખાઈ જાત. અને યજ્ઞની હવિ આદિને પણ કાગડા અને શ્વાન આદિ સર્વ ખાઈ જાત.

न चोष्टा न वलिवर्दा नाश्वस्वतरगर्दभाः ।

युक्ता बह्वैयુर्नानानि यदि दण्डो न पाळयेत् ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—દણ્ડનો ભય ન રહે તો ઉટ, બલવાન બળદ, ઘોડા, ખરગર, અને ગધેડાં આદિ પશુ સવારીઓમાં જોડેલાં કદાપિ તેને ખેચે નહી. વિશેષ શું કહે ? જો દણ્ડનો ભય ન હોય તો મનુષ્યને રસ્તા ઉપર ચાલનાં ચાલતાં કાગડા આદિ શુદ્ધ પક્ષી આવીને ચાંચ મારીને શરીરનું માંસ ખાધા વિના રહે નહીં.

તેથી દુષ્ટોને દણ્ડ દેવામાં તત્પર રહેવું એ રાજાનો પ્રથમ ધર્મ છે. પક્ષપાત રહિત થઈને દણ્ડનું પાલન કરનાર રાજા આ લોક અને પરલોકમાં પૂજ્ય થાય છે. પક્ષપાત વિના દણ્ડ દેવો તે સત્યવાદી રાજાથી જ બની શકે છે. તેથી ધર્મથી રાજ્યપાલન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ સત્યમાં નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ.

રાજાનાં કર્તવ્યાકર્તવ્ય.

न हि सत्यादृते किंचिद्राज्ञां वै सिद्धिकारकम् ।

सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह च नन्दति ॥મ.ભા.શા. ૫, અ. ૫૬-૧૭॥

અર્થ:—સત્ય જેવી રીતે રાજાના કાર્યને સિદ્ધિ કરનાર છે એવું ખીજ કોઈ યત્નથી પણ રાજાનું કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. સત્યમાં તત્પર રહેનાર રાજા આ લોકમાં તથા પરલોકમાં પણ આનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે (સત્ય સંબંધી વિશેષ વાત સદાચાર પ્રકરણમાં કહેવામાં આવી છે ત્યાં જોઈ લેવું.) સત્યમાં નિષ્ઠા નહીં રહેવાથી યથાર્થ દણ્ડ નહીં આપી શકે. મોઢમાં ક્ષેત્રો કદાપિ પ્રેમી અપરાધીને છોડી દેશે, અને નિરપરાધી ગરીબને દણ્ડ પણ દેશે. તેથી રાજ્યએ સત્યને જ પોતાનો ઇષ્ટ દેવ માનવો જોઈએ. સત્યની રક્ષા થવાથી સર્વની રક્ષા થાય છે. ત્યાં લક્ષ્મી પણ હમેશાં નિવાસ કરે છે. સત્યની હાનિ ચતાં સર્વની હાનિ થાય છે, અને લક્ષ્મીની પણ હાનિ થાય છે.

પક્ષપાતનાં કારણ.

पक्षपाताधिरोपस्य कारणानि च पंच वै ।

रागलोभमयद्वेषा वादिनोश्च रहःश्रतिः ॥ શુ. ની. અ. ૪, સ્તો. ૫૨૦, ૧॥

અર્થ:—રાગ (પ્રીતિ), લોભ, ભય, વૈર અને વાદી પ્રતિવાદીની વાત એકાન્તમાં સાંભળવી—એ પાંચ પક્ષપાતી થવામાં કારણ છે. તેથી સભાસદ તથા રાજ્યએ એકાન્તમાં વાદી પ્રતિવાદીનું વચન સાંભળવું નહીં.

चाटतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।

पीड्यमानाः प्रजा रक्षेत्कायस्यैश्च विशेषतः ॥ યાજ્ઞ, સ્મૃ. અ. ૧-૨૩૪ ॥

અર્થ:—લોકોને જૂઠી વાતો કરીને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી ધનહરણ કરનાર (ચાટ), ચોર, દુર્વત્ત અર્થાત્ ગદાવિદ્યા આદિ ખતાવનાર તથા ભુગારી વગેરે, તથા બળાત્કારથી ધનહરણ કરનાર, વગેરેથી પ્રજા પીડિત ન થાય, અને વિશેષ કરીને રાજાનું કાર્ય કરનાર મુસદ્દી વર્ગ (કાયસ્થ)થી પ્રજા પીડિત ન થાય તેવી રીતે પ્રજાની રક્ષા કરવી ઉચિત છે.

ये राष्ट्र्याधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विवेष्टितम् ।

साधून्समानयेद्राजा विपरीतोस्तु घातयेत् ॥ याज्ञ. स्मृ. अ. ૧-૩૩૬ ॥

અર્થ:—રાજાનો કર લેવાને અથવા અન્ય કાર્યભાર કરવાને નિયુક્ત કરેલા અધિકારી લોકોનું વર્તન દૂતો દ્વારા જાણીને તેમાં જે સત્ય રીતે ચાલનાર છે તેમનું ધનામાદિ વડે સન્માન કરવું, અને વિપરીત વર્તનારને દપડ દેવો જોઈએ.

अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किञ्चित्किल्बिषं प्रजाः

तस्मान्नु नृपतेरर्थं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥ ३૩૫ ॥

અર્થ:—જે રાજા દુગચારી આદિથી પ્રજાની રક્ષા ન કરે તો પ્રજા પાપ કરે છે. અને તે પાપના આડધ ભાગનો રાજા ભાગી થાય છે, કેમકે રાજા પ્રજાની પાસેથી કર લે છે. અને કર પ્રજાનું રક્ષણ કરવાને માટે લે છે, છતાં રક્ષા ન કરે તો પાપનો ભાગી થાય છે.

पौरकार्याणि यो राजा न करोति सुखे स्थितः ।

व्यक्तं स नरके घोरे पच्यते नात्र संशयः ॥ शु. नी. अ. ૪ શ્લો. ૫૩૧, ૨ ॥

અર્થ:—જે રાજા સુખમાં રિયત થઈને પ્રજાની રક્ષાનું કાર્ય કરતો નથી તે રાજા નિશ્ચય પૂર્વક ઘોર નરકમાં પડે છે તેમાં કોઈ શંકા નથી.

જે રાજા મોહથી અર્થાત્ વિના સમજ્યે અધર્મથી કાર્ય કરે છે તે દુરાત્માને શત્રુ લોક થોડા સમયમાં વશ કરી લે છે.

यस्तन्धर्मण कार्याणि मोहात्कुर्यान्नराधिपः ।

अचिरात्तं दुरात्मान वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ ૫૩૨, ૩ ॥

અર્થ:—જે રાજા ક્રોધે સ્વભાવ વાળો હોય તો સંપૂર્ણ પ્રજા તેના નિયમોનું અતિક્રમણ કરે છે, અને જે તે ક્રોધ (તોક્ષણ) ભાવ રાખે તો પ્રજા તેના ડરથી ઉદ્વેગ પામે છે. માટે રાજાએ યથાયોગ્ય બનેનો આશ્રય કરવો જોઈએ. સમયને અનુસરી ક્રોધને તેમજ ક્રોધ ભાવનું અવલંબન કરવું જોઈએ.

मृदुर्हि राजा सततं लह्यो भवति सवशः ।

तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्माद्भयमाश्रय ॥ म. मा. शा. प. अ. ૫૬-૨૧ ॥

અર્થ:—હાથીનો મહાવત (ચન્તા) ક્ષમાશીલ હાથીનાં મસ્તક ઉપર ચઢે છે, તેવી રીતે રાજા ક્ષમાશીલ હોય તો નીચ પુરૂષ તેની આગાનું ઉલ્લંઘન કરીને મનમાન્યું કાર્ય કરી તેનો તિરસ્કાર કરે છે. તેથી જેવી રીતે વસન્ત ઋતુનો સૂર્ય અત્યન્ત શીતલ પણુ નથી, તથા બહુ તેજસ્વી પણુ હોતો નથી; તેવી રીતે રાજાએ સદા અસન્ત ક્રોધ ભાવ રાખવો કે અત્યન્ત ક્ષમાશીલ થવું તે ઉચિત નથી. યોગ્ય રથાનમાં બનેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. મનુષ્ય માને આ પ્રકારે રહેવાથી, સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

યથા હિ ગર્ભિણી હિત્વા સ્વપ્રિયં મનસોઽનુગમ્ ।

ગર્ભસ્ય હિતપ્રાપ્તે તથા રાજાઽપ્યસંશયમ્ ॥

॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ગર્ભવતી સ્ત્રી પોતાના હિતને ત્યાગ કરીને ગર્ભસ્થ સન્તાનના હિતને ચહાતી ખાનાખાનાદિ વ્યવહારમાં વિચારપૂર્વક રહે છે, તેવી રીતે પ્રજ્ઞના સુખની ઇચ્છાથી રાજ્યને પોતાના મનમાન્યા વ્યવહારને છોડીને વિચારપૂર્વક રાજ્યકાર્ય કરવું ઉચિત છે.

પરિહાસશ્ચ મૃત્યૈસ્તે નાત્યર્થં વદતાં વર ।

કર્તવ્યો રાજશાર્દૂલ દોષમત્ર હિ મે જ્ઞણુ ॥

॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—હે રાજ્યશ્રેષ્ઠ! તમારે સેવકોની સાથે હમેશાં હાંસી કરવી ઉચિત નથી. તેથી જે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે તે હું તમને કહું છું તે સાંભળો.

અવમન્યન્તિ ભર્તારં સહ્જર્પાદુપજીવિનઃ ।

સ્વસ્થાને ન ચ તિષ્ઠન્તિ લજ્જયન્તિ ચ તદ્વચઃ ॥

॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—સેવકોની સાથે હમેશાં સહવાસ કરવાથી તે લોક સ્વામીનું પૂર્ણ રીતે સન્માન કરતા નથી. મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરીને સ્વામીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

પ્રેષ્યમાણા વિકલ્પન્તે ગુહં ચાપ્યનુયુજ્જતે ।

અયાચ્યં ચૈવ યાચન્તે મોઝ્યાન્યાહારયન્તિ ચ ॥

॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—કાર્યો કરવામાં નિયુક્ત કરવામાં આવેલા પુરૂષો સંશય ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ તે કાલે અમુક કાર્ય કરજે એવા રાજ્ય હુકમ કરે તો કાલે ન કરે તો શી હરકત છે, ચાર દિવસ પછી થશે, અથવા ખીણ રીતે કરે તો શી હરકત છે—એવા વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરે છે. અને ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છિદ્રને પ્રકાશિત કરી દે છે. અને જે માગવા યોગ્ય નથી તે માગે છે. અને રાજ્યની સામે જ રાજ્યને ખાવાની વસ્તુ ખાય છે.

ઋજ્યન્તિ પરિદીપ્યન્તિ ભૂમિપાનધિતિષ્ઠતે ।

ઉત્કોચૈર્વશ્વનામિથ્ય કાર્યાણ્યનુવિહન્તિ ચ ॥

॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—વળી રાજ્યની ઉપર ક્રોધ કરીને રાજ્યની શુદ્ધિ કરતાં પણ પોતાની શુદ્ધિની શ્રેષ્ઠતા પ્રકાશિત કરે છે. અધિક શુ કહે? તે લોક રાજ્યશાસનનું અતિક્રમણ કરીને લોકોની પાસેથી લાંચ(ઉત્કોચ) લઇને તથા કપટથી રાજ્યની આગળ કોઇના મિથ્યા ગુણ દોષોનું વર્ણન કરીને સંપૂર્ણ કાર્યને નષ્ટ કરી દે છે.

જર્જરં ચાસ્ય વિપયં કુર્વન્તિ પ્રતિરૂપકૈઃ ।

સ્ત્રીરક્ષિમિથ્ય સજ્જન્તે તુલ્યવેપા ભવન્તિ ચ ॥

॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—અને કૃત્રિમ આજ્ઞાપત્ર બનાવીને તેના રાજ્ય(વિપય)ને નિ.સાર(જર્જર) બનાવી દે છે. અને અન્ત:પુરની સ્ત્રીઓ ઉપર આસક્ત થઇને અન્ત:પુરના પહેરેદારોની સાથે મળીને તેમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરે છે. તથા રાજ્યની સમાન વસ્ત્રાદિ પહેરીને તેની સાથે સમાનતા કરે છે.

વાન્તં નિષ્ઠીવનં ચૈવ કુર્વતે ચાસ્ય સંનિઘૌ ।

નિર્લજ્જા રાજશાર્દૂલ વ્યાહરન્તિ ચ તદ્વચઃ ॥

॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—અને સેવક લોક એવા નિર્લજ્જ થાય છે કે રાજની સન્મુખમાં જ વચન કરે છે તથા થૂંકે છે, અને રાજની વાણીનું અનુકરણ કરે છે.

હયં વા દાન્તનં વાપિ રથં વા નૃપસન્તમ ।

અમિરાહન્યનાહત્ય હર્ષુલે પાર્થિવે મૃદૌ ॥ ” ॥ ૫૪ ॥

અર્થ:—રાજા મૃદુ તથા દાસી કરવાનો સ્વભાવવાળો હોય તો ઉપજીવી સેવક લોક રાજનો અનાદર કરીને તેની સમાન ઘોડા, હાથી, કે રથ ઉપર ચઢે છે.

ઇદં તે દુષ્કરં રાજન્નિદં તે દુષ્ટચેષ્ટિતમ્ ।

સ્ત્યેવં સુહૃદા વાચં વદન્તે પારિપદ્મતાઃ ॥ ” ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—તે લોક સભામાં જઈને “આપ આ કાર્ય કરવાને સમર્થ નથી, આ આપની ખોટી હક છે” એ પ્રકારે રાજને સુહૃદની માફક કહ્યા કરે છે.

ક્રીડીતું તેજ ચેચ્છન્તિ સમૂષેણેવ પશ્ચિણા ।

અસ્મત્પણેયો રાજેતિ લોકાંથૈવ વદન્ત્યુત ॥ ” ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સૂત્રધાર સૂત્ર વડે પક્ષી વ્યાદિના ખેલ કરે છે, તેવી રીતે તેઓ રાજને નચાવે છે. અને “રાજ અમારી આજ્ઞામાં છે” એમ લોકોને પણ કહે છે. રાજને સેવકોના અહુ સહવાસમાં રહેવાથી ખીજા પણ હોય લાગે છે. તેથી સેવકોના સહવાસમાં હમેશાં રહેવું યોગ્ય નથી.

સ્થાનેષ્વેવ નિયોક્તવ્યા મૃત્યાથામરણાન્નિ ચ ।

ન હિ ચૂડામણિઃ પાદે શોભતે વૈ કદાચન ॥

મ. ગ. પુ. ધા. કા. અ. ૧૯૦ છો. ૧૧ ॥

અર્થ:—સેવક તથા આશ્રુપણાદિ સર્વને પોતપોતાના સ્થાનમાં જ યોગ્યતાં જોઈએ. શિરનું ભૂપણ જે ચૂડામણિ છે તેને પગમાં આંધી સકાતો નથી. અને જે પગનું ભૂપણ હોય તેને શિર ઉપર ધારણ કરાતુ નથી. તેથી સર્વ વસ્તુને યોગ્ય સ્થાનમાં જ રાખવી જોઈએ.

અક્રોધનો હૃવ્યસની મૃદુદણ્ડો જિતેન્દ્રિયઃ ।

રાજા ભવતિ ભૂતાનાં વિશ્વાસ્યો હિમવાનિવ ॥ મ. મા.શા.પ. અ. ૫૭-૨૯ ॥

અર્થ:—જે રાજા ક્રોધરહિત છે, તથા શિકાર વ્યાદિ વ્યસનથી રહિત છે, તથા મૃદુ દણ્ડ દેનાર અર્થાત્ થોડી કસર બદલ ક્રોધ દણ્ડ દેતો નથી, અને જિતેન્દ્રિય છે—એવો હિમાલયની માફક સ્થિર શુદ્ધિવાળો રાજા પ્રજાને વિશ્વાસપાત્ર થાય છે.

તપસ્વિનો દાનશીલાઃ શ્રુતિસ્મૃતિવિશારદાઃ ।

પૌરાણિકાઃ શાસ્ત્રવિદો દેવજ્ઞા માન્વિકાશ્ચ યે ॥ શુ. ની. અ. ૨-૧૨૨ ॥

આયુર્વેદવિદઃ કર્મકાણ્ડજ્ઞા તાન્વિકાશ્ચ યે ।

યે ચાન્યે ગુણિનઃ શ્રેષ્ઠા વૃદ્ધિમન્તો જિતેન્દ્રિયાઃ ॥ ” ॥ ૧૨૩ ॥

તાન્સર્વાન્વોપયેદ્મૃત્યા દાનમાનૈઃ મુપૂજિતાન્ ।

હોયતે ચાન્યથા રાજા દ્યકીર્જિં ચાપિ વિન્દતિ ॥ ” ॥ ૧૨૪ ॥

અર્થ:—રાજા જે લોક તપસ્વી, ધાર્મી, વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રોમાં નિપુણ, પુરાણોના જ્ઞાતા, શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા, જ્યોતિષ તથા મન-શાસ્ત્રના જ્ઞાતા (૧૨૨), તથા વેદશાસ્ત્ર અને કર્મકાણ્ડના જ્ઞાતા, તથા તાન્ત્રિકો, તથા અન્ય જે ગુણી તથા શ્રેષ્ઠ હોય, બુદ્ધિમાન અને જિતેન્દ્રિય હોય (૧૨૩)—તે સર્વનું નોકરી (મૂર્તિ), દાન તથા સત્કાર વડે પૂજિત કરીને પોષણ કરે. નહિંતો રાજાની હાનિ થાય છે અને વળી અપદ્ધાર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

દુર્વલાનામનાયાનાં વાલવૃદ્ધતપસ્વિનામ્ ।

અન્યાયૈઃ પરિભૂતાનાં સર્વેષાં પાર્થિવો ગતિઃ ॥ શંસ્ત્રલિ. સ્મૃ. સ્તો. ૨૫ ॥

અર્થ—જે મનુષ્ય દુર્બલ અર્થાત્ કાર્ય કરવામાં સમર્થ ન હોય, તથા અનાથ હોય, તથા બાલક, વૃદ્ધ, તપસ્વી તથા અન્યાયથી દબાયેલા હોય, તે સુર્વની રાજા જ ગતિ છે. તેથી રાજાનું કર્તવ્ય છે કે તે સર્વનું યથાયોગ્ય પાલન કરવું.

અવલસ્ય વલં રાજા વાલસ્ય ઋદિતં વલમ્ ।

વલં મૂર્ખસ્ય મૌનં દિ તસ્કરસ્યાવૃતં વલમ્ ॥ મ.ગ.પુ.આ.કા.અ. ૧૧૫-૪૧ ॥

અર્થ:—નિર્બલનું બલ રાજા છે, બાલકનું બલ રૂદન છે, મૂર્ખનું બલ મૌન છે, અને ચોરનું બલ મિથ્યા ભાષણ (બૂક) છે. તેથી રાજાનો ધર્મ છે કે બાલક તથા વૃદ્ધ તથા ગરીબ આદિ દુર્બલોની રક્ષા કરવી.

અનાથં કૃપણં વૃદ્ધં સ્ત્રિયં વાલં નિરાગસમ્ ।

પરિરક્ષ ધનૈઃ પ્રાણૈર્વૃદ્ધ્યા શક્ત્યા વલેન ચ ॥

સ્કા. પુ. સ્વ. ૩, ધર્મા. સ્વ. ૩, અ. ૧૧-૨૬ ॥

અર્થ:—માટે ધનથી, પ્રાણથી, બુદ્ધિથી, શક્તિથી તથા સેના આદિ બલ વડે પણ અનાથ, દીન, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, બાલક, તથા નિરપરાધી (નિરાગસ-આગસ=અપરાધ) ગરીબ—એ સર્વની રક્ષા કરે.

કૃપણાનાથવૃદ્ધાનાં વિધવાનાં ચ યોષિતામ્ ।

યોગક્ષેમં ચ વૃત્તિ ચ તથૈવ પરિકલ્પયેત્ ॥ અગ્નિ. પુ. અ. ૨૨૫-૨૫ ॥

અર્થ:—દીન, તથા અનાથ, તથા વૃદ્ધ, તથા વિધવા સ્ત્રી—એ સર્વનું યોગક્ષેમ તથા શુભિકાને પણ પદોબસ્ત રાજાએ કરવો જોઈએ.

કારુણ્યં સંવિભાગશ્ચ ગસ્ય મૃત્યુષુ સર્વદા ।

સંભવેત્સ મહીપાલસૈલોક્યસ્યાપિ રક્ષણે ॥ પંચ. તંત. ત. ૧-૨૪ ॥

અર્થ:—જે રાજા પોતાના સેવકો ઉપર દયાળુ છે, તથા સમયાનુસાર તેમને ધન આપે છે, તે રાજા ત્રણ લોકનું પણ રક્ષણ કરવા સમર્થ થાય છે.

અયુક્તકારિણિ ક્રોધઃ પ્રસાદો યુક્તકારિણિ ।

કર્તવ્ય ઇતિ રૂઢેયં સમારં ભગવન્ગતિઃ ॥ યોગ. વા. પ્ર. ૪ સ. ૪૨-૧૪ ॥

અર્થ:—હે ભગવન્ ! મંસારમાં અયુક્ત કરનાર ઉપર ક્રોધ થવો અને યુક્ત કાર્ય કરનાર ઉપર પ્રસન્ન થવું એ માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે.

શામ્યતિ હ્યસ્ત્રમસ્ત્રેણ મલેન ક્ષાલ્યતે મલઃ ।

શમં વિષં વિષેજૈતિ રિપુણા હન્યતે રિપુઃ ॥ યો. વા. પ્ર. ૪ સ. ૪૨-૧૪ ॥

અર્થ—અસ્ત્રની શાન્તિ અસ્ત્ર વડે થાય છે, વસ્ત્રાદિનો મલ્લ દૂર કરવાને ક્ષારાદિ મલ્લ જ ઉપયોગમાં આવે છે, વિષની શાન્તિ વિષથી થાય છે, અને શત્રુથી જ શત્રુ માર્યો જાય છે.

વનાનિ દદતો વદ્ધે સઘ્વા ભવતિ મારુતઃ ।

સ एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति गौरवम् ॥ પં. તં. ત. ૩-૫૭ ॥

અર્થ—અગ્નિ જે વખતે જંગલને ખૂબ બાળતો હોય તે વખતે પવન તેને મદદ કરે છે. તે જ પવન દીવાને અર્થાત્ નાના અગ્નિને બુઝાવી દે છે. તેથી દુર્બલ(કૃશ)નું ગૌરવ નથી. બલવાનનું જ સંસારમાં ગૌરવ છે.

आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं विद्याविहीनमकुलीनमसंस्कृतं वा ।

प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च यत्पार्श्वतो भवति तत्परिचेष्टयन्ति ॥

પં૦ તં૦ ત૦ ૧-૩૫ ॥

અર્થ—રાજા વિશેષે કરીને જે હુમેશાં પોતાની પાસે આવનાર હોય અર્થાત્ જેની સાથે વિશેષ સહવાસ હોય છે તેનો વિશ્વાસ કરી લે છે, અને તેની સાથે જ પ્રીતિ પણ કરે છે. તેવી રીતે સ્ત્રી પણ પોતાની સાથે અધિક પરિચયમાં આવેલા મનુષ્યની સાથે પ્રેમ કરે છે, પછી તે મનુષ્ય ચલાય વિદ્યા રહિત હોય, અથવા અકુલીન હોય, અથવા સંસ્કાર શૂન્ય હોય, અથવા અપવિત્ર હોય—તે વાતનો રાજા કે સ્ત્રી વિચાર કરતાં નથી, અને વિશ્વાસ કરે છે. લતા પણ પોતાની પાસે સ્થિત વસ્તુને જ લપેટાય છે ચલાય તે ઝેરી હોય. માટે તે બનેએ બહુ પરીક્ષા કરીને જ સોખત કરવી જોઈએ.

ઇતિ દૃષ્ટનીતિ નિરૂપણ અ. ૬. સર્ગ. ૬. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સ. ૭.

દેવી આપત્તિ તથા માનુષી આપત્તિ.

વળી રાજ પોતાના દેશમાં આવેલી દેવી આપત્તિનો તથા માનુષી આપત્તિનો પણ પ્રતિષ્ઠાર કરે એ ઇષ્ટ છે. કેટલાક આચાર્યના મતમાં દેવી આપત્તિ પાત્ર છે. કૌટિલ્ય આચાર્યના મતમાં-

દૈવાન્યઘ્નૌ મહાભયાનિ ॥ કૌ૦ અ૦ અધિ૦ ૪, અ૦ ૩ સૂ૦ ૧ ॥

અગ્નિરુદ્ધકં વ્યાધિર્દુર્ભિક્ષં મૃષિકા વ્યાલાઃ સર્વા રક્ષાંસીતિ ,, ॥ ૨ ॥

અર્થ:—અગ્નિ, જલ, બિમારી, દુકાળ, ઉદર, વ્યાધિ (વ્યાધ), સર્પ અને રાક્ષસ—એ દૈવયોગથી થતા આઠ મહાભય છે.

તેભ્યો જનપદં રક્ષેત્ ॥ ,, ॥ ૩ ॥

અર્થ:—તેમનાથી લોકોની રક્ષા કરવી.

અગ્નિ પુરાણમાં દેવી આપત્તિ પાંચ બતાવી છે:—

હુતાશનો જલં વ્યાધિર્દુર્ભિક્ષં મરકં તથા ।

इति पञ्चविधं दैवं व्यसनं मानुषं परम् ॥ અગ્નિ. પુ. અ ૨૪૧ શ્લો. ૧૪, ૫ ॥

અર્થ:—અગ્નિ, જલ, મહારોગ, દુકાળ અને અકાલ મરણ (મરક)—એ પાંચને જ અગ્નિપુરાણમાં દેવી આપત્તિ કહી છે. અને કૌટિલ્યે અકાલ મરણને છોડી બીજી ચાર દેવી આપત્તિ અધિક કહી છે. તે સર્વ મળી નવ પ્રકારની દેવી આપત્તિ છે. તેથી અતિરિક્ત પાંચ માનુષ આપત્તિ છે. તેમાંથી રાજ્યને પ્રબળની રક્ષા કરવી નોંધએ.

આ આપત્તિઓ પ્રાણીઓના અદૃષ્ટવશાત દુ:ખ ભોગવાવવાને માટે આવે છે. રાજ્યને ધરને શાસ્ત્રોક્ત ઉપાયથી એવી રીતે બનાવરાવવું કે તેને અગ્નિ લાગે નહીં. જલથી બચવાને માટે આતુર્ભાસમાં નદીના કિનારાના ગ્રામવાળાને દૂર વસાવવા, તથા તરવાને માટે અનેક પ્રકારનાં સાધન તથા મનુષ્યનો પ્રબંધ કરી રાખવો. અતિવૃષ્ટિથી બચવાને માટે અથર્વ વેદાદિમાં કહેલી રીતિથી તેની શાન્તિના ઉપાય કરવા નોંધએ.

दैवं पुरुषकारेण शान्त्या च मशमं नयेत् ॥ અગ્નિ૦ પુ૦ અ૦ ૨૪૧-૨૫ ॥

અર્થ:—દેવી આપત્તિને અથર્વવેદ આદિ ગ્રન્થોમાં કહેલા શાન્તિ આદિક ઉપાય વડે, તથા પૂર્વોક્ત ઉપાય વડે, તથા ઔષધાદિકના ઉપયોગ વડે નિવૃત્ત કરવી નોંધએ.

दुर्भिक्षे राजा वीजभक्तोपग्रहं कृत्वानुग्रहं कुर्यात् ॥ કૌ. અ. અધિ. ૪, અ. ૩ સૂ. ૨૨ ॥

અર્થ:—દુર્ભિક્ષ પડતાં રાજ્યને બીજા તથા પાવાનું અન્ન આદિ આપીને પ્રબળ ઉપર અનુગ્રહ કરવો.

दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण भक्तसंविभागं वा देशनिक्षेपं वा ॥

કૌ૦ અ૦ અધિ૦ ૪, અ૦ ૩ સૂ. ૩૩ ॥

અર્થ:—અથવા ક્ષુધાથી પીડિત મનુષ્યોને ઉચિત મળુરી આપીને તેમની પાસે દુર્ગ અથવા મેતુ આદિ નિર્માણ કરાવે. અને જ્યાં કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હોય તેમને કેવલ અન્ન આપે. અથવા કષ્ટ સમયે તે લોકોને સમીપના બીજા દેશમાં મોકલવાનો પ્રબંધ કરે.

मित्राणि वाप्याश्रयेत् ॥

,, ॥ ૨૪ ॥

अथवा प्रग्ननी ग्धाने भाटे पोताना त्रियग्नमग्नी पात्रेथी सहायता ले.

कर्त्तनं वमनं वा कुर्यात् । ” ॥ २५ ॥

अथवा पोताना देशना धनवान् मनुष्यो उपर इ नांभे अथवा तेमनी पात्रेथी अष्टम अग्निं धन ले. परन्तु दुर्भिक्षणा निमित्ते इगवेत्ते इ दुःखावनी निवृत्ति सुधी व राणी सहाय, ते उपरान्त नदी

निष्पन्नस्यमन्यद्विषयं सजनपदो यायात् ॥ ” ॥ २६ ॥

अथवा के देशमा अत्र अग्निं पात्रेथी पात्रेथी भां प्रग्नने लक्ष्णे आत्मा जप.

समुद्रसरस्वतटाकानि वा संवसेत् ॥ ” ॥ २७ ॥

अथवा समुद्रने दिनारे अथवा मोटा मोटां नरोवगने दिनारे लक्ष्णे वसे.

धान्यशाकमूलफलवापान्सेतुषु कुर्वीत ॥ ” ॥ २८ ॥

अने त्यां धान्य, शाक, मूल, फल, आदिनी जेती (वाप) पशु करावे.

मृगपशुपक्षिज्वालमन्स्थारभान् वा ॥ ” ॥ २९ ॥

अथवा मृग, पशु, पक्षी, ज्वाल, माळी, आदिनी शिकार करीने ज्यननिर्वाह करावे. परन्तु प्रग्नने मृगे मरवानाथी अथवा ज्वालनी ज्वेत्ते. जूमे मरवा करतां प्राक्षुरदाने भाटे लक्ष्यातद्वयो विसार छोटी देवा पडे, इमं प्राक्षुरक्षा व मोटा धर्म छे.

दूम्रिभ अर्थात् अतिवार, विष, आदिना प्रयोगथी यजेत्ताव्याधिनी निवृत्तिने भाटे मन्त्रशास्त्र नादिमा इदेत्ता औषध आदिथी विक्रिसा करे, अने अमृनिभ व्याधिने वैद्यलोकांनी विक्रिसा हाग, तथा सिद्ध तथा नभरी लोकांना धान्निकर्म हाग, तथा प्रायश्चित्त तथा उपवासादिद्वारा इर इरे तेरी गीते सर्वत्र इत्यात् (जेथी) मरवागना जपु मन्त्रनाम्नादिमा इदेत्ता उपाय करे.

अर्थ, दुःख, आदिनी अग्निनी जप यजेता देवा तो त्या जितारी, मोठ, नोशीमा, पजेते छोटीने तेमनी नाथ हागं जे प्रनाजं डार्न जपु प्राणीनी जप देवा तो औषधादिथी अथवा मन्त्र नादि यात्रोक्त उपार पडे तेने इर जेते ते मरवनी धर्म छे.

रसोभवे रसोप्रान्यर्धवेदविदो मायायोगविदो वा कर्माणि कुर्युः ॥

श्री० अ० अग्नि० ४, अ० ३-५१ ॥

अर्थ - मरवानो जप नांवे तो अथर्ववेदा मज्जुगारे अथवा मायायोगना मज्जुगारे मज्जुगारे नांवाला धर्म २-॥

मानुषी आपत्ति.

दो ननु इ प (आपत्ति) इवे छे -

भृशुक्तेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राज्यपट्टभान् ।

पृथिवीपविर्त्तभाष नराणां पञ्चम मत्तम् ॥ कामन्दक० नी० म० ५ श्री० ८२ ॥

अर्थ - इत्यादी मनुष्याथी, तथा नोशीथी, तथा मनुषी, तथा मन्त्र वेद विदानी मन्त्रशास्त्र नादिमा इदेत्ता औषध आदिथी विक्रिसा करे, अने अमृनिभ व्याधिने वैद्यलोकांनी विक्रिसा हाग, तथा सिद्ध तथा नभरी लोकांना धान्निकर्म हाग, तथा प्रायश्चित्त तथा उपवासादिद्वारा इर इरे तेरी गीते सर्वत्र इत्यात् (जेथी) मरवागना जपु मन्त्रनाम्नादिमा इदेत्ता उपाय करे.

અધ્યાનેષુ વિહારેષુ પ્રપાસ્તાવસયેષુ ચ ।

પાનાગારે પ્રવેશેષુ તીર્થેષુ ચ સમામુ ચ ॥મ.ભા.શા. પ૦ અ ૧૪૦ શ્લો. ૪૧॥

ર્માભિચારિણઃ પાપાશ્ચૈરા લોકસ્ય ક્રુષ્ટકાઃ ।

સમાગચ્છન્તિ તાન્વુદ્ધવા નિયચ્છેચ્છમયીત ચ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ —૩૫૬૪૪મનુ આચરણુ ઝગ્નાર, લોકાના કપટકરૂપ દુગત્યારી લોક અગીચાઓમા, તથા વિદ્યાગ્ના ચ્યાનોમા, તથા પરઓમા અથવા જગ પીને નિશ્ચાન્તિ કરવાના સ્થાનોમા, ધર્મશાનામા, દારૂના પીમામા, લોકાને પ્રવેશ ઝગ્નાના મદિરાદિ સ્થાનોમા, તીર્થોમા તથા લોકાને એકકા મળવાના સભાઆદિ સ્થાનોમા, ૩૫૬૫૫ ધારણુ કરીને બ્રમણુ કરે છે માટે તે લોકાને શોધી કાઢીને ૬૫૬ ૬૫ તેમના ઉપદ્રવને ધાન્ત ઝગ્વો બોધએ

ન વિશ્વસેદવિશ્વસ્તે વિશ્વસ્તે નાતિવિશ્વસેત્ ।

વિશ્વાસાદ્વ્યમભ્યેતિ નાપરીક્ષ્ય ચ વિશ્વસેત્ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ —જે મનુષ્ય વિશ્વાસ યોગ્ય નથી તેનો કદાપિ વિશ્વાસ ન કરવો અને વિશ્વાસુ મનુષ્યનો પણ અત્યન્ત વિશ્વાસ ન ઝગ્વો અને પરીક્ષા કર્યા વિના પણ કોઇનો વિશ્વાસ ન ઝગ્વો, કેમકે એકદમ વિશ્વાસથી કદાપિ નાના પ્રકારના ભય ઉત્પન્ન થાય છે

આચારપ્રેરકો રાજા દ્યોત્કાલસ્ય કારણમ્ ।

યદિ કાલઃ પ્રમાણં હિ કસ્માદ્ધર્મોઽસ્તિ કર્તૃષુ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૧-૨૨ ॥

અર્થ —લોકાને સદાચારમા ગમનાર ગમ છે, કેમકે રાજા જ જાનવું કારણુ છે જે કલિયુગાદિ કાલ જ સર્વ ધર્મનું કારણુ (પ્રમાણુ) હોય અર્થાત્ તેને અનુસાર ધર્મ થાય છે એમ જે કહેતા હો તે ધર્માચારી લોકે કોઇ પણ ધર્મ કરવો બોધતો નથી કલિયુગના નિયમને અનુસાર સર્વે એ અધર્મ જ કરવો બોધતો હતો પરન્તુ તેવું તો જોવામા આવતું નથી માટે રાજા જ જાન છે કાલનાબહાનાથી ધર્મનું દુર્નિદ્ય ન ઝગ્વું કાલધર્મ તો તેને જ કહેવાય કે જે સર્વને આધા કરતો હોય, જેમ પૌપ મહિનાની કડી અને જ્યેષ્ઠ માસની ગમ્મી

યયા મધુ સમાદત્તે રક્ષન્પુષ્પાણિ પટ્પદઃ ।

તદ્વદર્થાન્મનુષ્યેભ્ય આદદ્યાદવિહિસયા ॥ મ મા ૩ પ. અ. ૩૨-૧૭ ॥

અર્થ —જેની રીતે ભમગ પુષ્પની રક્ષા કરતા સતા મધુને ગ્રહણુ કરે છે, તેવી રીતે મનુષ્યોને દુ ખ પહોચાડવા વિના તેમનું ધન લેવું બોધએ

પુષ્પ પુષ્પ ષિચિન્વન્તિ મૂલચ્છેદં ન કારયેત્ ।

માલાકાર ક્વારામં ન યથાજ્ઞારકારકઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ —જેની રીતે માળી માગમાવી પુષ્પ પુષ્પ લે છે, ઊના મૂળને કાપતો નથી, તેની રીતે રાજા કે અન્ય કોઇ પણ ખીન્ત મનુષ્ય પામેથી કાર્ય કગવી લેવું પરન્તુ જેની રીતે લાખડાના કોનવા પાનાના મનુષ્ય વૃક્ષને જડમાથી કાપીને આળી મૂકે છે, તેની રીતે મનુષ્યનો નાશ થાય તેવું માર્ય ઝગવું નહી, કેમકે ગમ્મને પ્ર નના માનપિતા ૩૫ કહ્યો છે તેથી માના પિતાની માફક ગમ્મએ પગ પ્રગના હિન્તુ ચિન્તન કરવું બોધએ, તથા તેના ઉપર દયા કરવી બોધએ.

तस्मान्नित्य दया कार्या चातुर्वर्ण्ये विपश्चिता ।

धर्मात्मा सत्यवाक्चैव राजा रञ्जयति प्रजाः ॥ म. भा. शा. प. अ. ५६-३६ ॥

अर्थ—सुद्धिमान् गन्तव्ये आह्वय, क्षमिन्, वैश्य अने दूर अने चागे वर्णोनी प्रजा उपर दया करपी लोके अने धर्मात्मा तथा सहायारी गन्तव्ये प्रजने अवश्य रञ्जन करपी लोके अने

न चाददीत वित्तानि सता हस्तात्कदाचन ।

असद्भ्यश्च समादद्यात्सद्भ्यस्तु प्रतिपादयेत् ॥ म. भा. शा. प. अ. ५७-२१ ॥

अर्थ—गन्तव्ये सत्पुरुषोनी पासेथी व्दापि पणु उर वगेरे रूचे धन लेषु नडी लोके अने अने दुर्जनोनी पासेथी लेषु हीउ छ सत्पुरुषोने तो आपणु साइ छे.

स्वयं प्रहर्ता दाता च वश्यात्मा रम्यसाधन ।

काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तथैव च ॥ " ॥ २२ ॥

अर्थ—गन्तव्ये युद्ध करवाभा निपुणु यणु लोके अने, तथा क्षुद्रताथी गदित उदागचित्त, अन्तेन्द्रिय, तथा नाना प्रान्ता उचित साधन भाणे, यमयानुसार धान करना, तथा भोगी पणु यणु लोके अने, तेमज शुद्ध आचरणु वागा यणु लोके अने

शूरान्भक्तानसहार्थान्कुले जातानरोगिण ।

शिष्टान्शिष्टाभिसंन्यान्मानिनोऽनवमानिनः ॥ " ॥ २३ ॥

विद्याविदो लोकविद परलोकान्ववेक्षकाच् ।

धर्मं च निस्तान्साधूनचलानचलानिव ॥ " ॥ २४ ॥

सहायान्सतत कुर्पाद्राजा भूतिपरिष्कृतः ।

तैश्च तुल्यो भवेद्भोगैश्च त्रयात्रयाधिकः ॥ " ॥ २५ ॥

अर्थ—निवृत्ति भागा गन्तव्ये, धर्मगने स्वामीलक्षण, तथा जे सान्धननु करणु न ग्ना होय, दुहीन होय, अरागी होय, शिष्टाचार युक्त होय, तथा जेना अन्धुपविचारमा पणु शिष्ट होय, जे नरिने मान देनाग होय अने प्राधनु अपमान न करता होय, (२३), तथा जे निदान होय, लोकान्वेक्षण नखुता होय, परलोकांनु निरक्षयु करनाग होय, तथा धर्मात्मा सत्पुरुष होय तथा साधु होय, अने परितोनी साइउ जे न्यत्र व्यवहारभागा होय अर्थात् श्री नदी ग्राम जेवा न होय-तेरा पुरुषोने पोताना गदायउ अनारना, अने तेमनी साथे नमानभासथी निरादिने भोगन मान उन धाणु करवाभा, वैश्वभा, अने आत्मा करवाभा ग न तेमनाथी अधि- न्हे

प्रत्यक्षा च पराक्षा च वृत्तिश्चास्य भवेत्समा ।

एव कर्तृन्निरेन्द्रोऽपि न खेदमिह विन्दति ॥ " ॥ २६ ॥

अर्थ—प्रत्यक्ष अने पराक्षा पणु तेमना उपरअमान वृत्तिगणनी जे प्रमाणे करवाथा नने दुःखता भा ॥ यणु पणु नथी

पुत्रा इव पितुर्गृहे विषये यस्य भानवाः ।

निर्भया विचग्विप्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥ " ॥ ३३ ॥

અર્થ:—જેવા રીતે પુત્રો પિતાના ધરમાં નિર્ભય થઈને રહે છે, તેવી રીતે જેના રાજ્યમાં મનુષ્યો નિર્ભય થઈને વિચરે છે તે રાજ્ય સર્વ ગજામાં શ્રેષ્ઠ છે.

ન યસ્ય કૂટે કપટે ન માયા ન ચ મત્સર ।

વિપયે ભૂમિપાલસ્ય તસ્ય ધર્મ સનાતન ॥

” ॥ ૩૭ ॥

અર્થ.—જે ગજાના રાજ્યમાં ગૂડ, કપટ, માયા, મત્સર, આદિ અધર્મ નથી હોતા, તેનો ધર્મ સનાતન છે.

ચાતુરાશ્રમધર્માશ્ચ યતિધર્માશ્ચ પાઠ્ઠવ ।

લોકવેદોત્તરાશ્ચૈવ ક્ષાત્રધર્મે સમાહિતા ॥ મ૦ મા૦ ગા૦ પ૦ અ૦ ૬૪-૧ ॥

અર્થ —હે પાણ્ડવ(યુધિષ્ઠિર) ! આ ગણધર્મમાં ચારે આશ્રમના ધર્મ તથા વૈદિક ધર્મ તથા અતિવલ્ચાશ્રમના ધર્મ, તથા લૌકિક તથા વૈદિક ધર્મથી અન્ય આશ્રમના અવૈદિક ધર્મ અન્તર્ભૂત છે.

પ્રતિ દૈવી તથા માનુષી આપત્તિવર્જન ૨૫૦ ફ. સ. ૭ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૮.

રાજભેદ.

રાજધર્મ જાણવાને અંગે રાજ કટલા પ્રકારના છે તે પણ જાણવું જોઈએ, તે માટે તે કહીએ છીએ:—

લક્ષકર્પમિતો ભાગો રાજતો યસ્ય જાયતે ।

વત્સરે વત્સરે નિત્યં મજાનાં ત્વચિપીડનૈઃ ॥શુ૦ નો૦ અ૦ ૧ છો૦ ૧૮૨॥

સામન્તઃ સ નૃપઃ પ્રોક્તો યાવલ્લક્ષત્રયાચિવિ ॥

॥ ૧૮૩ ॥

અર્થ:—જે રાજને રાજ્યમાંથી હમેશાં દર વર્ષે પ્રગ્ળને પીડા થયા વિના એક લાખ કર્પથી ત્રણ લાખ કર્પ પર્યન્તનો ભાગ મળે છે તે રાજ સામન્ત કહેવાય છે. (અહીં સોળ માધાના વજનના સોનાના શિકાને એક કર્પ સમજવો.)

તદ્દૂર્ધ્વં દશલક્ષાન્તો નૃપો માણ્ડલિકઃ સ્મૃતઃ ॥

॥ ૧૮૩ ॥

અર્થ:—ત્રણ લાખ કર્પથી અધિક દશ લાખ કર્પ પર્યન્તનો ભાગ જે રાજને મળે છે તે માણ્ડલિક કહેવાય છે.

તદ્દૂર્ધ્વં તુ ભવેદ્રાજા યાવદ્દિશતિલક્ષકઃ ।

પચ્ચાશલ્લક્ષપર્યન્તો મહારાજઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

॥ ૧૮૪ ॥

અર્થ:—અને દશ લાખથી વીસ લાખ પર્યન્તનો ભાગ પ્રાપ્ત કરનાર રાજ કહેવાય છે, અને વીસ લાખથી પચાસ લાખ પર્યન્તનો ભાગીદાર રાજ મહારાજ કહેવાય છે,

તતસ્તુ કોટિપર્યન્તઃ સ્વરાટ્ સમ્રાટ્ તતઃ પરમ્ ।

દશકોટિમિતો યાવદ્વિરાટ્ તુ તદનન્તરમ્ ॥

॥ ૧૮૫ ॥

પંચાશત્કોટિપર્યન્તઃ સાર્વભૌમસ્તતઃ પરમ્ ।

સપ્તદ્વીપા ચ પૃથિવી યસ્ય વશ્યા ભવેત્સદા ॥

॥ ૧૮૬ ॥

અર્થ:—પચાસ લાખથી એક કરોડ પર્યન્તનો ભાગીદાર રાજ સ્વરાટ્ કહેવાય છે, અને એક કરોડથી દશ કરોડ પર્યન્તનો રાજ સમ્રાટ્ કહેવાય છે. અને દશ કરોડથી પચાસ કરોડ પર્યન્તનો રાજ વિરાટ્ અને તે ઉપરાંત જેના વંશમાં સાત દ્વીપ વાળા પૃથિવી હોય તે રાજ સાર્વભૌમ કહેવાય છે. કોટિએ ચક્રવર્તી રાજનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

તસ્યાં હિમવત્સમુદ્રાન્તરમુદીચીનં યોજનસહસ્રપરિમાણં તિર્યક્ચક્રવર્તિક્ષેત્રમ્ ॥

કો૦ અ૦ અપિ૦ અ૦ ૧ સૂ૦ ૧૭ ॥

અર્થ:—પૃથિવી ઉપર દિમાલયથી દક્ષિણ સમુદ્ર પર્યન્ત અર્થાત્ ઉત્તરમાં દિમાલય અને દક્ષિણમાં સમુદ્ર એ અને બંનેની વચ્ચેના એક હગ્ગર યોજન પરિમાણવાળા અને ત્રાંસા એટલે પૂર્વપશ્ચિમ અર્થાત્ પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર પર્યન્તના દેશને ચક્રવર્તિ ક્ષેત્ર કહે છે. અર્થાત્ આટલા પ્રદેશમાં શાસન કરનાર રાજ ચક્રવર્તી કહેવાય છે, અને આગળ જે ચક્રવર્તી રાજ્યો ઘર્ષ ગયા તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

માન્ધાતા ધુન્ધુમારથ્ચ હરિશ્ચન્દ્રઃ પુરુવાઃ ।

ભરતઃ કાર્ત્ત્વીર્યથ્ચ પઢેતે ચક્રવર્તિનઃ ॥ રકા૦પુ૦સ્વ૦૬૦અ૦૨૬૮છો૦૪ ॥

ઇતિ રાજ્યભેદનિરૂપણ અ૦ ૬ સ૦ ૮. સમાપ્ત,

અ૦ ૬. સર્ગ ૯.

રાજપ્રકૃતિનું વર્ણન.

પૂર્વે કહેલી રીતે સર્વ પ્રકારની પ્રજાની રક્ષા કરવાને ઉપર કહેલા સામન્તાદિ રાજાઓએ પુરોહિતાદિ પ્રકૃતિને નિયુક્ત કરવી ઈષ્ટ છે. શુકનીનિર્મા રાજાની ૧૦ પ્રકારની પ્રકૃતિ કહી છે તે નીચે પ્રમાણે:—

પુરોધાથ પ્રતિનિધિઃ પ્રધાનઃ સચિવસ્તથા ।

મન્ત્રી ચ પ્રાહ્વિવાકથ પષિડતથ્ર સુમન્ત્રકઃ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૨ શ્લો૦ ૬૧ ॥

અમાત્યો દૂત ઇત્યેતા રાજઃ પ્રકૃતયો દશ ॥ ॥ ૭૦ ॥

અર્થ:—૧. પુરોહિત, ૨. પ્રતિનિધિ (જેનો મુકામ કાયમ હોય છે), ૩. પ્રધાન, ૪. સચિવ, ૫. મન્ત્રી, ૬. ન્યાયાધીશ (પ્રાહ્વિવાક-પ્રાટ+વિવાક)-કાર્પ તેને પ્રાહ્વિવેક પણ કહે છે, ૭. પષિડ, ૮. સુમન્ત્ર, ૯. અમાત્ય અને ૧૦. દૂત એ રાજાની દશ પ્રકૃતિ હોય છે.

પુરોધાઃ પ્રથમં શ્રેષ્ઠઃ સર્વેભ્યો રાજારાષ્ટ્રધૃત્ ।

તદનુ સ્યાતપ્રતિનિધિઃ પ્રધાનસ્તદનન્તરમ્ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૨-૭૪ ॥

સચિવસ્તુ તતઃ પ્રોક્તો મન્ત્રી તદનુ ચોચ્યતે ।

પ્રાહ્વિવાકસ્તતઃ પ્રોક્તઃ પષિડતસ્તદનન્તરમ્ ॥ ॥ ૭૫ ॥

સુમન્ત્રસ્તુ તતઃ ઠયાતો હમાત્યસ્તુ તતઃ પરમ્ ।

ઇતસ્તતઃ ક્રમાદેતે પૂર્વશ્રેષ્ઠા યથા ગુણાઃ ॥ ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—સર્વમાં શ્રેષ્ઠ અને પ્રથમ અને અપૂર્ણ રાજ્યનું પાલન કરનાર પુરોહિત છે. પુરોહિત પછી પ્રતિનિધિ, અને પ્રતિનિધિ પછી પ્રધાન હોય છે. (૭૪) તેના પછી સચિવ, સચિવ પછી મન્ત્રી, મન્ત્રી પછી ન્યાયાધીશ (પ્રાહ્વિવાક), અને તેના પછી પષિડત હોય છે (૭૫). પષિડત પછી સુમન્ત્ર, તેના પછી અમાત્ય, અને તે પછી દૂત. તે સર્વ અનુક્રમે પૂર્વ પૂર્વ ગુણોને અનુસાર શ્રેષ્ઠ છે.

કેટલાક ઋષિ લોકોના મતમાં પ્રકૃતિ (king's ministers) આઠ છે.

પુરોહિતનાં લક્ષણ નીચે મુજબ છે.

મન્ત્રાનુષ્ઠાનસંપન્નસ્ત્રૈવિદ્યઃ કર્મતત્પરઃ ।

જિતેન્દ્રિયો જિતક્રોધો લોભમોહવિવર્જિતઃ ॥ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૨ ૭૭ ॥

પટંગવિત્સાંગધનુર્વેદવિચાર્યધર્મવિત્ ।

યત્કોપમીત્યા રાજાડપિ ધર્મનીતિરતો ભવેત્ ॥ ॥ ૭૮ ॥

નીતિશાસ્ત્રાસ્ત્રવ્યૂહાદિકુશલસ્તુ પુરોહિતઃ ।

સૈવાચાર્યઃ પુરોધા યઃ શાપાનુગ્રહયોઃ ક્ષમઃ ॥ ॥ ૭૯ ॥

અર્થ:—મન્ત્રોના અનુષ્ઠાન યુક્ત, વેદોનો જ્ઞાતા, કર્મમાં તત્પર, જિતેન્દ્રિય, ક્રોધને જેણે છોડ્યો હોય, તથા લોભ અને મોહથી રહિત હોય, (૭૭), વેદનાં વ્યાકરણાદિ ૭ અંગોનો જ્ઞાતા, અંગસહિત ધનુર્વેદનો જ્ઞાતા, અર્થ અને ધર્મનો જ્ઞાતા, જેના કોપના ભયથી રાજા

પણ ધર્મ અને નીતિમા તત્પર ગહે એવો (૭૮), નીતિવાસ્તુ તથા અસ્ત્રવિદ્યા તથા યુદ્ધની નાના પ્રકારની વ્યૂહગ્યતા આદિમા જુગન હોય, તે પુરોહિત હોય છે અને તેને આચાર્ય પણ છે અને પુરોહિત એવો હોવા બોધએ ક જે નાપદેવામા તેમ અનુગ્રહ કરવામા અર્થ હોય (૭૯)

કાર્યાકાર્યપ્રવિજ્ઞાતા સ્મૃત પ્રતિનિધિસ્તુ સ ।

સર્વદર્શી પ્રધાનસ્તુ સેનાવ્રિત્સચિવસ્તથા ॥ ” ॥ ૮૩ ॥

અર્થ — કાર્ય અને અકાર્યને જે વિગેય કરીને જાણે છે તેને પ્રતિનિધિ કહે છે. ગજના અપૂર્ણ કર્યોનો જે દ્રષ્ટા હોય તેને પ્રધાન કહે છે. અને જે સેનાનો જ્ઞાતા હોય તેને સચિવ કહે છે

મન્ત્રી તુ નીતિકુશલ પण्डितो धर्मतत्त्ववित् ।

लोकशास्त्रनयज्ञस्तु माड्विवाकः स्मृत सदा ॥ ” ॥ ૮૪ ॥

અર્થ — જે નીતિમા જુગય હોય તેને મન્ત્રી, અને ધર્મતત્ત્વનો જે જ્ઞાતા હોય તેને પણ્ડિત, અને લોક તથા નાસ્ત્રની નીતિનો જે જ્ઞાતા તેને માડ્વિવાક (ન્યાયાધીશ) કહે છે.

देशकालप्रविज्ञाता ह्यमात्य इति कथ्यते ।

आयव्ययप्रविज्ञाता सुमन्त्रः स च कीर्तित ॥ ” ॥ ૮૫ ॥

અર્થ — દેશ જાનતા જ્ઞાતાને અમાત્ય કહે છે ઉપત્ત્ય ખર્ચનો જે જ્ઞાતા તેને સુમન્ત્ર કહે છે.

इन्द्रिताकार चेष्टाज्ञ स्मृतिमान्देशकालवित् ।

पाङ्गुण्यमन्त्रविद्वाग्मी वीतभीर्दूत उच्यते ॥ ” ॥ ૮૬ ॥

અર્થ — બીજના નેન, મુખ, આંત્રી જેષ્ઠાથી અન્ત કરણના ભાવને જ્ઞાણનાર, સ્મૃતિશક્તિવાળો, અને દેવકાનનો જ્ઞાતા, મન્ત્રવેતા, ચયાર્થ અને ધીંગતાથી બોલનાર, તથા ભયથી ગદ્દિત એ પ્રકારના ૭ ગુણવાળો દૂત કહેવાય છે

આ પ્રમાણે દર્શી પ્રકૃતિના વક્ષણ કરીને હવે તે દરકના કર્તવ્ય કરેવામા આવે છે પુરોહિતનું કર્તવ્ય તેના વક્ષણ આપે કરેવામા આવ્યું છે પ્રતિનિધિ આદિનું કર્તવ્ય નીચે કહેવામા આવે છે —

अहितं चापि यत्कार्यं सद्यः कर्तुं यद्योचितम् ।

अकर्तुं यद्धितमपि राजः प्रतिनिधिः सदा ॥ ” ॥ ૮૭ ॥

बोधयेत्कारयेत्कुप्यान्न कुप्यान्न प्रयोषयेत् ।

सत्यं वा यदि वाऽसत्यं कार्यजातं च यत् क्लિ ॥ ” ॥ ૮૮ ॥

અર્થ — નાજનું અહિત હૈ, તથા તત્ત્વ કર્યા યોગ્ય કાર્ય, તથા હિત હોવા જતા જે તત્કાલ કર્યા યોગ્ય ન હોય તે નર્મ નાવનો પ્રતિનિધિ જાણે. (૮૭). અને જે સત્ય કાર્ય હોય તેને જાણીને તથા કર્યા તથા યોગ્ય, અને જે અસત્ય કાર્ય હોય તે ન તો યોગ્ય કરે, ન તો ખીજને જાણાવે (૮૮)

सर्वेषां राजकृत्येषु प्रधानस्तद्विचिन्तयेत् ।

गजाना च तथाऽश्वानां रथानां पदगामिनाम् ॥ ” ॥ ૮૯ ॥

सदृढानां तथोष्णानां वृषाणां सद्य एव हि ।

वाद्यभाषાસુસંકેતવ્યુદ્દાભ્યસનશાલિનામ્ ॥ ” ॥ ૯૦ ॥

સર્વેશાં રાજકૃત્યેષુ પ્રધાનસ્તદ્વિચિન્તયેત્ । ગજાનાં ચ તથાશ્વાનાં રથાનાં પદગામિનામ્ ॥ સદૃઢાનાં તથોષ્ણાનાં વૃષાણાં સદ્ય એવ હિ । વાદ્યભાષાસુસંકેતવ્યુદ્દાભ્યસનશાલિનામ્ ॥

अर्थ — मपूर्व प्रकृतियोंना गज्ज्योना प्रधान सत्यासत्यनु चिन्तन करे तथा हाथी, घोडा, रथ, पदाति, दंड उट्ट अने जगदनी प्रधान परीक्षा करे तथा वाग्जना मकेत तथा व्युद्धरयनाना अजगतीयाना आचरयने पशु तपामे (६०) वणी सर्व निशामा जना, मध्यम उत्तम धर्म करना, राजकीय मुद्राधारी तथा अश्वधारी मेडिना आचरय, तथा अश्व अने शस्त्रधारी लोकानी ननीनता तथा बोडेवागेनु दार उवाणु सामर्थ्य, तथा डेटवा प्राचीन छे तथा डेटवा नरीन छे ते-सर्वनीचिन्ता पशु प्रधान राणे अने डालु क्यु कार्य करवामा असमर्थ छे, तथा हाडगोणा सहित शस्त्र डेटवा छे, तथा युद्धने योग्य समान डेटलो छे ते सर्वनी चिन्ता पशु प्रधान राणे (६१-६३)

सचिवश्चापि तत्कार्यं राज्ञे सम्यग्निवेदयेत् ।

साम दानञ्च भेदश्च दण्डः केषु कदा कथम् ॥

॥ ९४ ॥

अर्थ — सचिव पशु पूर्वोक्त कार्यने गज्जनी आजग निवेदन करे अने साम, दान, भेद अने दण्ड डाने करवो तथा ज्या समये करवो, तथा त्री रीते उवाते गज्जने मन्त्री निवेदन करे वणी पूर्वोक्त दण्डोनु उत्तम, मध्यम के अ प सु डग थगे तेनु मपूर्व चिन्तन तथा निश्चय करीने मन्त्री राजने निवेदन करे वणी व्यनदारमा साक्षी लोकडे तथा कपरी मनुष्योओ के क्यु छे तथा लभ्यु छे तेना उपर मियाग करीने अनर्थ तथा अर्थने गज्जनी प्रति निवेदन करे तथा शास्त्रमा अनेज ज्योने माटे अनेक प्रकारना साधन अताव्या होय तेमाथी ज्या कार्यने माटे क्यु साधन योजन छे तेनो प्रत्यक्ष तथा अनुमान तथा उपमान प्रमायुथी निर्णय करीने मन्त्री राजने निवेदन करे अे प्रमाणे मन्त्रीनु कर्तव्य छे (६४-६७) अने—

बहु संमत्संसिद्धान्विनश्चित्यसभास्थित ।

स सभ्य प्राड्विवाकस्तु नृपं संबोधयेत्सदा ॥

॥ ९८ ॥

अर्थ — सभ्यो सहित सभामा मेनीने अणुमतयी सिद्ध थयेली बातनो निश्चय करीने प्राड्विवाक (न्यायाधीश) गज्जने निवेदन करे

वर्तमानाश्च प्राचीना धर्मा के लोकसंश्रिता ।

शास्त्रेषु के समुद्दिष्टा विरुच्यन्ते च केऽधुना ॥

॥ ९९ ॥

लोकशास्त्रविरुद्धा के पण्डितस्तान्विचिन्त्य च ।

नृपं संबोधयेत्तैश्च परब्रह्म सुखप्रदैः ॥

॥ १०० ॥

अर्थ — ज्या वर्तमान तथा प्राचीन धर्म लोकमा प्रचलित छे, अने शास्त्रमा ज्या धर्म कहेवा छे, अने लानमा ज्या धर्म शास्त्रनी विरुद्ध छे, वणी ज्या धर्म लोक अने शास्त्र अनेनी विरुद्ध छे तेनो मियाग करीने ज्या धर्म आ लोकमा अने परलोभमा सुखदायक छे तेने गज्जनी प्रति निवेदन करु ते पण्डितनु काम छे

इयञ्च सचित द्रव्यं वत्सग्नेऽस्मिस्तृणादिकम् ।

व्ययीभूतमियच्चैव शेषं स्थावरजंगमम् ॥

॥ १०१ ॥

इयदस्तीति वै राज्ञे सुमन्त्रो विनिवेदयेत् ।

॥ १०२ ॥

अर्थ — ज्या वर्धमा आटलु तृणादि द्रव्य नश्य थयु छे अने तेमाथी आटलु अर्थ थयु छे, अने आटलु वृक्षादि स्थावर, तथा आटलु पशुआदि जंगम, शेष ग्यु छे अे सर्व बात सुमन्त्र गज्जनी प्रति निवेदन करे

પુરાણિ ચ કૃતિ ગ્રામા ઝારણ્યાનિ ચ સન્તિ હિ ॥ ,, ॥ ૧૦૨ ॥

કર્પિતા કૃતિ ધૂઃ કેન્ પ્રાયો ભાગસ્તતઃ કૃતિ ।

ભાગશોષ સ્થિત તસ્મિન્નત્યજ્ઞા ચ ધૂમિકા ॥ ,, ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ — અને કેવળા શહેર છે, તેના ગ્રામ છે, કેવળા અગ્રણ્ય છે, તેણે કેટલી જમીન ખેડી છે તેમાથી કેટલો ભાગ મળ્યો અને કેટલો ભાગ ખાઈ ગયો તે સર્વ વાત અમાલ્ય ગણને નિવેદન કર આ વર્ષમા ભાગનુ તેણુ તેનુ થયુ કેટલુ મહેસુલ થયુ દરમથી કેટલુ દ્રવ્ય આ યુ ખેડના વિનાનુ કેવળુ અને વનમા કેવળુ મન ઉત્પત્ત થયુ—તે પશુ અમાલ્ય નિવેદન કે વગી ખાણુ આત્માથી કેવળુ દ્રવ્ય મળ્યુ, ખ નનામા કેટલુ દ્રવ્ય છે, તથા ખીનરાશી મીન ત કેટલી મગી ચેરીની કેટલુ નષ્ટ થયુ એ સર્વ પશુ અમાલ્ય નિવેદન કરે એ પ્રમાણ અમાલ્યન નૈવ્ય યુ અને દૂતનુ અર્થ તો ઉપર હેનામા આ યુ છે હવે પોતાના ગ્તા પ્રગ્લ્ય અધિારીએને નિયુક્ત ન ગ્વા એ વાત કહે છે

ન કુર્યાત્સ્વાધિકવલાન્નદાપિ ક્ષયિકારિણઃ ।

પરસ્પરં સમવલાઃ કાર્યા પ્રકૃતયો દશ ॥ ,, ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ — ગણ પાતાના ગ્તા અધિ પ્રાપ્ત અધિારીએને અધિ નીમે નહિ પૂર્વોક્ત દશે પ્રકૃતિ સમવાન ગણના હવે તે અધિારમા ગ્તા માપલ અને તેમને કેવળો વખત ગણના તે કહે છે —

एकस्मिन्नधिकारे तु पुरुषाणां त्रय सदा ।

नियुञ्जीत प्राज्ञतमं मुख्यमेकं तु तेषु वै ॥ ,, ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ — એ અધિારનુ અર્થ ગ્વામા હમેશા નપુ મનુષ્યને નીમવા લેઈએ, તેમાથી એક યુ જ શુદ્ધિમાનને મુખ્ય(પ્રધાન) બનાવવા લેઈએ

द्वौ दर्शकौ तत्कार्ये हायनैस्तन्नित्तनम् ।

त्रिभिः पञ्चभिर्नापि सप्तभिर्दशभिश्च वा ॥ ,, ॥ ૧૧૦ ॥

અર્થ — અને તે માર્ગમા બે દેશ ગણના અને નપુ પાત્ર, સાત કે દસ વર્ષમા તેમને (અધિારીએને) નિરૂત ગ્વા ત્યાંતુ મોટા અર્થમા નિયુક્ત રના પ્રધાન મન્ત્રી આદિને નણુ કે પાત્ર નર્ણની અદર બંધના લેઈએ બાબીના સર્વને દરેખના અર્થની મહત્તા અનુસાર સીધાથી અવસા લાખા નમન પછી મ ને

अष्टा तत्कार्यमौशल्ये तथा त परिवर्तयेत् ।

नाधिकार चिर दयाग्रस्मै कस्मै सदा त्रयः ॥ ,, ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થ — તનુ અર્થ આ અર્થમા નુ નતા જેની લેવામા આવે તેને અનુસાર તેને પદવી ઉપરથી ન લે અને જેને તેને લેવા વિના ગ ન ચિર ન મુધી અધિાર આપે નહીં

अधिकारे क्षम दृष्ट्वा त्रिधिकारे नियोजयेत् ।

अधिकारमद पीत्वा का न मुहात्पुनत्रिस् ॥ ,, ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ — અધિારમા નામઅર્થ લેઈએ અધિારમા નિયુક્ત ગ્વા, કેમકે અધિાર પર્યન્ત અધિાર મા મ ને પાને આ મોહને પ્રાપ્ત થતો નથી અને—

अतः कार्यक्षमं अष्टा कार्यान्ये त नियोजयेत् ।

तत्कार्ये कुशलं चान्य तत्पदानुगत सख ॥ ,, ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ — અતઃ કાર્યક્ષમ અષ્ટા કાર્યાન્યે ત નિયોજયેત્ । તત્કાર્યે કુશલ ચાન્ય તત્પદાનુગત સલ્હ ॥

અર્થ — માટે કાર્ય કરવાની જોગ્યતા જોઈને તેને ખી ની વર્ષમાં નિયુક્ત કરી, અને તેની જગ્યાએ તેના કાષ્ટ અનુયાયીને નિયુક્ત કરે

આ પ્રમાણે પ્રકૃતિઓને નિયુક્ત કરીને જૂદા જૂદા નર્મમાં જૂદા જૂદા અધ્યક્ષોને નિયુક્ત કરવા મન્ત્રી આદિના મનની પવિત્રતા ગુપ્ત રીતે ગજ્જએ જાણવી જોઈએ એવા પુરૂષોને અધિકારીઓ નિમવા જોઈએ કે જેથી તેને દણ દેવામાં આવે તો પાઠગથી રાગને પશ્ચાત્તાપ ન થાય કૌટિલ્ય કહે છે કે —

સામુદાયિકેષ્વવપક્લ્સિક્ક યમુપહલ્ય ન રાજાન્નુતયેત ॥

કૌં ૦ અધિં ૨, અં ૭ સૂં ૫ ॥

અર્થ — એક જ કર્મ કરનાર બહુ કર્મચારીઓમાંથી તેને જ અધ્યક્ષ બનાવવો કે જે કાર્ય કરવામાં સર્વથી નિપુણ હોય જે કર્મચારી સર્વ સમાન જ નિપુણ હોય તથા સમાન ગુણવાળા હોય તોપણ તેમાં સુદ્ધ વ્યવહારને કારણે જેની સારી કીર્તિ હોય તેને અધ્યક્ષ બનાવવો જોઈએ તેમાં પણ તેને અધ્યક્ષ બનાવવો જોઈએ કે જેને અપરાધ થતા દણ દેવાથી પશ્ચાત્ ગજ્જને પશ્ચાત્તાપ ન થાય, અર્થાત્ પોતાના નિમ્નના મળન્થી તથા પ્રાહ્મણ્યુદિને અધ્યક્ષપદ ઉપર નિયુક્ત ન કરે.

સનિધાતા(કૌશાધ્યક્ષ), સમાહર્તા અર્થાત્ રાજાનો ન વસુ ન કરનાર (જેને હાન કરેકર કહે છે તે), અક્ષપટનાધ્યક્ષ—ગજ્જ સખન્ધી ધનના આનન્ધનુ લખાણુ જે સ્થાનમાં બેસીને કરવામાં આવે છે તેને અક્ષપટ ન કહે છે, અને તેના અધ્યક્ષને અક્ષપટલાધ્યક્ષ કહે છે, આમ્ગધ્યક્ષ અર્થાત્ ખાણોના અધ્યક્ષ, સુવર્ણાધ્યક્ષ અર્થાત્ ખાણમાંથી કાઢેલા મોના ચાદી આદિ ધાતુઓનું જે સ્થાનમાં ગોધન કરીને તેના કરવામાં આવે છે તેને અક્ષશાના કહે છે તેનું નિરીક્ષણ કરનાર અધ્યક્ષને સુવર્ણાધ્યક્ષ કહે છે, અને કાઠાગારાધ્યક્ષ—અર્થાત્ અન તૈલ આદિ ખાવાના પદાર્થ જે સ્થાનમાં જમે ને છે તે સ્થાનનું નામ કાઠાગાર છે, અને તેના અધ્યક્ષને કાઠાગારાધ્યક્ષ કહે છે

તેવી રીતે કુખ્યાધ્યક્ષ, આયુધાગારાધ્યક્ષ પૌતવાધ્યક્ષ અથવા માનાધ્યક્ષ, શુદ્ધકાધ્યક્ષ, સૂનાધ્યક્ષ, સીતાધ્યક્ષ, નૌકાધ્યક્ષ, ગો અધ્યક્ષ, અશ્વાધ્યક્ષ, હસ્ત્યધ્યક્ષ, ગ્ધાધ્યક્ષ, પત્ત્યધ્યક્ષ, સુદ્રાધ્યક્ષ, લક્ષણાધ્યક્ષ, વિવીતાધ્યક્ષ, નાગરિજાધ્યક્ષ, ઈત્યાદિ અનેક અધ્યક્ષોને નિયુક્ત કરવાની આનન્ધકતા હોય છે

અદન આદિ ઉત્તમ લાકકુ, વાસ, જાન, આદિ મર્વ કુખ્ય કહેવાય છે, તેના ઉપર નિયુક્ત કરેલા અધિકારી પુરૂષને કુખ્યાધ્યક્ષ કહે છે યુદ્ધમાં જામ આનનાર તથા કિલ્લાની રક્ષામાં કામ આવનાર તથા શત્રુના નગરનો નાશ કરનાર હથિયારોને ગખવાના સ્થાનનું નામ આયુધાગાર છે, તેની દેખરેખ ગખનાર તથા શસ્ત્રાદિનું નિર્માણ આદિ કરાવનાર અધિકારીને આયુધાગારાધ્યક્ષ કહે છે તોલ તથા માપનું શોધન કરનાર અધિકારીને પૌતવાધ્યક્ષ કહે છે, માનાધ્યક્ષ પણ તેનેજ કહે છે અને રાજાને આપવાના અશનું નામ શુદ્ધ (જકાત—યુ ગીટિક્ક) છે, તે કાર્યમાં નિયુક્ત કરેલા અધિકારીને શુદ્ધાધ્યક્ષ કહે છે જ્યાં આદિમાંથી સૂન તથા વસ્ત્રાદિક તેના કરાવનાર અધ્યક્ષને મૂત્રાધ્યક્ષ કહે છે તથા ટૂપિ અર્થાત્ ખેતીના દરેક જાતના કામને સીતા કહે છે, તેના નિરીક્ષક અધિકારીને સીતાધ્યક્ષ કહે છે નૌકાનો નર વસુલ કરનાર અધિકારીને નૌકાધ્યક્ષ કહે છે ગાય, બેસ, આદિની રક્ષાને માટે નિયુક્ત કરેલા અધિકારીને ગો અધ્યક્ષ કહે છે, પાયદલ(મનુખ્ય) સેનાનું નિરીક્ષણ કરનાર અધિકારીને

પત્યધક્ષ કહે છે. વ્યાવહારિક લેખ આદિમાં રાજકીય ગિહ્ન (શિક્ષો) કરવામાં આવે છે તેનું નામ મુદ્રા છે, તેના પ્રધાન અધિકારીને મુદ્રાધ્યક્ષ કહે છે. ટંકશાસના અધ્યક્ષને; લક્ષણાધ્યક્ષ કહે છે. ચરો અર્થાત્ દોરને ચરવાની જમીનનું નામ વિવીન છે, તેના પ્રધાન વ્યવસ્થાપકને વિવીતાધ્યક્ષ કહે છે. નગરનો પ્રબન્ધ કરવાને નિયુક્ત કરેલા અધિકારીનું નામ નાગરિકાધ્યક્ષ (મુખી તલાટી) છે.

અમાત્યસંપદોપેતાઃ સર્વાધ્યક્ષાઃ શક્તિતઃ કર્મસુ નિયોજ્યાઃ ॥

કૌં અં અધિં ૨, અં ૧ સૂં ૧ ॥

અર્થઃ—સર્વ અધ્યક્ષોના સ્થાન ઉપર અમાત્યના ગુણોથી યુક્ત અને દેશ કાલાદિના જ્ઞાતા મનુષ્યોને નિયુક્ત કરવા યોગ્ય છે.

અશ્વસધર્માણો હિ મનુષ્યા નિયુક્તાઃ કર્મસુ વિકુર્વતે ॥

કૌં અં અધિં ૨ અં ૧-૪ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યોનો સ્વભાવ ધોડાના જેવો જેવામાં આવે છે. ત્યાં મુધી ધોડા પોતાના સ્થાન ઉપર બાંધે રહે છે ત્યાં મુધી બહુ શાન્ત રહે છે. પરન્તુ ત્યારે સ્થાદિમાં બેડવામાં આવે છે ત્યારે બગડી જાય છે. અર્થાત્ ઉજળે છે અને કૂદમકૂદા કરે છે. તેવી રીતે પ્રથમ શાન્ત દેખાતો પુરૂષ પણ કાર્ય ઉપર નિયુક્ત થાય છે ત્યારે કોઈ વાર વિકારને પ્રાપ્ત થાય છે.

તસ્માત્કર્તારં કારણં દેશં કાલં કાર્યં પ્રક્ષેપમુદયં ચૈષુ વિદ્યાત્ ॥

કૌં અં અધિં ૨ અં ૧-૫ ॥

અર્થઃ—માટે રાજને ઇષ્ટ છે કે કર્તા (અધ્યક્ષ), કરણ (અધ્યક્ષના હાથ નીચે કાર્ય કરનાર કર્મચારી) દેશ, કાલ, કાર્ય નો કરાનો પગાર, અને ઉદ્ય અર્થાત્ લાભ-એ સર્વને રાજ્યે જાણુતા રહેવું.

ધોડાની માફક યોગ્ય મનુષ્યમાં પણ કદાપિ વિકાર થાય છે તે અયોગ્ય મનુષ્યમાં વિકાર થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું. માટે નીનિશાસ્ત્રમાં અમાત્યના ગુણવાળાને જ અધ્યક્ષ બનાવવું કહ્યું છે. અમાત્યના ગુણ નીચે પ્રમાણેના કહ્યા છે:—

જાનપદોઽપિજાતઃ સ્વવગ્રહઃ કૃતશિલ્પશ્ચક્ષુષ્માન્પ્રાણો ધારયિષ્ણુર્દક્ષો વાગ્મી-
પ્રગલ્ભઃ પ્રતિપત્તિમાનુસ્સાહપ્રભાવયુક્તઃ કલેશસહઃ શુચિર્મૈત્રો દૃઢભક્તિઃ શીલ-
વલારોગ્યસત્ત્વસંયુક્તઃ સ્તમ્ભચાપલ્પવર્જિતઃ સંમિયો વૈરાણામકર્તૈત્યમાત્યસંપત્ ॥

કૌં અં ગાં અધિં ૧ અં ૧ સૂં ૧ ॥

અર્થઃ—જે પોતાના દેશમાં જન્મેલો અને કુલીન અર્થાત્ જેને શુરાઈથી હક્કથી શક્ય તેવો હોય; જેના બન્ધુ (સ્વવગ્રહ) પણ શ્રેષ્ઠ હોય; તથા હાથી, ધોડા, આદિની સવારી, રથ ચલાવવો, યુદ્ધ કરવું, આદિમાં નિપુણ, અર્થ શાસ્ત્રને જાણનાર હોય; બુદ્ધિશાળી હોય, તથા સ્મરણ શક્તિવાળો હોય, તથા ચતુર, મધુર અને યુક્ત બોલવામાં કુશળ, પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞા ચાનવાળો હોય, પ્રતીકાર અને પ્રતિવાદ કરવામાં સમર્થ, ઉત્સાહી તથા પ્રભાવશાળી, હલેશોને સહન કરનાર, પવિત્ર હૃદયવાળો, સર્વ સાથે નિષ્કપટ વ્યવહારવાળો, સ્વામી ઉપર દ્રઢ પ્રેમ રાખનાર, સાદૈ શીલ, બદ, તથા આરોગ્યથી યુક્ત, પૈર્થશાલી, ગિરલિમાની, તથા સ્થિર સ્વભાવવાળો, સૌમ્ય આદૃતિવાળો, ધનાદિ માટે યત્નતા નહીં કરનાર-એવો પુરૂષ પ્રધાન મન્ત્રી હોવો જોઈએ.

કર્મશીલગુણાઃ પૂજ્યાસ્તથા જ્ઞાતિકુલે ન હિ ।

ન જાત્યા ન કુલેનૈવ શ્રેયત્વં પ્રતિપચ્ચતે ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૨-૫૫ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ધર્મ, શીલ અને ગુણ પૂજ્ય છે, તેવી રીતે જ્ઞાતિ અને કુલ પૂજ્ય નથી. કેવલ જ્ઞાતિ અને કુલથી શ્રેયતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

ઉપર કહેલા ગુણો મધ્યેથી જેનામાં ચોથા ભાગના ગુણુ ઓછા હોય તેને મધ્યમ (સચિવ) કહે છે, અને જેનામાં આઠમા ગુણુ ઓછા હોય તેને કનિઠ અમાત્ય(મન્ત્રી) સમજે છે. રાજ્ય પ્રધાન આદિના ગુણો, તેનું નિવાસસ્થાન, તથા બન્ધુ આદિનો પત્તો યથાર્થ વક્તા સત્પુરૂષો દ્વારા કાઢે.

સમાનવિદ્યેભ્યઃ શિલ્પં શાસ્ત્રવક્તૃવ્યમ્તાં ચ ॥ કૌ૦ અ૦ અધિ૦ ૧ અ૦ ૯-૪ ॥

અર્થ:—હાથી આદિની સ્વારીનું જ્ઞાન તથા શાસ્ત્રની કુશલતા આદિ તેના સહપાઠી દ્વારા જાણે.

કર્મારંભેષુ પ્રજ્ઞાં ધારયિષ્યુતાં દાક્ષ્યં ચ ॥ ,, ॥ ૫ ॥

અર્થ:—શુદ્ધિ, રમરણુશક્તિ અને ચતુરાઈની પરીક્ષા કાર્ય કરતાં જાણી શકાય છે.

કથાયોગેષુ વાગ્મિત્વં પ્રાગલ્ભ્યં પ્રતિભાનત્વં ચ ॥ ,, ॥ ૬ ॥

અર્થ:—તેની વાહુપદુતા, પ્રગલ્ભતા, તથા પ્રતિભાનું જ્ઞાન વ્યાખ્યાનોમાં તથા સભામાંથી મળે છે.

આપદ્યુત્સાહપ્રભાવૌ વલેશસહત્વં ચ ॥ ,, ॥ ૭ ॥

અર્થ:—ઉત્સાહ, પ્રભાવ અને સહનશક્તિની પરીક્ષા આપત્તિના સમયમાં થાય છે.

સવ્યવહારાચ્છૌચં મૈત્રતાં દૃઢભક્તિત્વં ચ ॥ ,, ॥ ૮ ॥

અર્થ:—હૃદયની પવિત્રતાની, સર્વમાં મૈત્રીભાવની તથા દૃઢ ભક્તિની પરીક્ષા વ્યવહારથી થાય છે.

સંવાસિભ્યઃ શીલવલારોગ્યસત્ત્વયોગમસ્તંભમચાપલ્યં ચ ॥ ,, ॥ ૯ ॥

અર્થ:—શીલ, બલ, આરોગ્ય, ધૈર્યનો યોગ તથા નિરભિમાનિતા અને સ્થિર સ્વભાવનું જ્ઞાન તેના સહવાસી પુરૂષો પાસેથી જાણવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના ગુણુ દોષોની પરીક્ષા કરીને અધ્યક્ષોને નિયુક્ત કરવા જોઈએ.

છતિ અમાત્ય આદિ પ્રકૃતિલક્ષણુ અ. ૬. સર્ગ. ૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૧૦.

ગુપ્તચરસ્થાપના.

સર્વ દેશોમાં છુપી રીતે ફરીને દેશના તથા પ્રત્યેક મનુષ્યના વ્યવહારને જાણી રાગને ખબર આપનાર ગુપ્તચર કહેવાય છે. ગુપ્તચરોના કાપટિક, ઉદાસ્થિત, ગૃહપતિક, વૈદેહક, તાપસ, સત્રી, તીક્ષ્ણ, રસદ, તથા ભિક્ષુપ્રી, આદિ અનેક ભેદ છે.

પરમર્મજ્ઞઃ પ્રગલ્ભશ્ચાત્રઃ કાપટિકઃ ॥ કૌઽમ૦અધિ૦૧, અ૦૧૧ સૂ. ૧૩ ॥

અર્થઃ—ખીજનાં ગુપ્ત રહસ્યોને જાણનાર, ઘણા પ્રગલ્ભ અને વિદ્યાર્થીના વેપમાં રહેનાર ગુપ્તચરને કાપટિક કહે છે. તે દેશમાં ફરીને સર્વ વાતોની ખબર લઇ રાગને કહે છે.

પ્રવ્રજ્યાપ્રત્યવસિતઃ પ્રજ્ઞાશૌચયુક્ત ઉદાસ્થિતઃ ॥ ,, ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—બુદ્ધિમાન પવિત્ર સંન્યાસીના વેપમાં રહેનાર ગુપ્તચરનું નામ ઉદાસ્થિત છે. તે પોતાની સાથે વિદ્યાર્થી તથા ધન લઇને કૃષિ, પશુરક્ષણ, તથા વ્યાપારને માટે જ્યાં સ્થાન નિયત કર્યું હોય ત્યાં જઈને વિદ્યાર્થી દ્વારા રાગનું કાર્ય કરે છે.

કર્પકો વૃત્તિક્ષીણઃ પ્રજ્ઞાશૌચયુક્તો ગૃહપતિકઃ ॥ ,, ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—બુદ્ધિમાન પવિત્ર હૃદયવાળા ગરીબ ખેડુતના વેપમાં રહેનાર ગુપ્તચરને ગૃહપતિક કહે છે. તે કૃષિને માટે નિશ્ચય કરેલા સ્થાનમાં જઈને ગુપ્તચરનું કાર્ય કરે છે.

વણિજકો વૃત્તિક્ષીણઃ પ્રજ્ઞાશૌચયુક્તો વિદેહકઃ ॥ ,, ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—બુદ્ધિમાન પવિત્ર હૃદયવાળા ગરીબ વ્યાપારીના વેપમાં રહેનાર ગુપ્તચરનું નામ વેદેહક છે. તે વ્યાપારને માટે નિશ્ચિત કરેલા સ્થાનમાં જઈને ગુપ્તચરનું કાર્ય કરે છે.

મુણ્ડો જટિલો વા વૃત્તિકામસ્તાપસઃ ॥ ,, ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—મુંડ અથવા જટાધારીના વેપમાં રહેનાર જીવિકાને માટે 'રાગનું' કામ કરનાર ગુપ્તચર તાપસ કહેવાય છે. આવા ગુપ્તચર મુણ્ડ અથવા જટાધારી વિદ્યાર્થીઓની મજાલી લઇને કોઈ નગરની પાસે જઈને રહે છે. ત્યાં તે એક માસ કે બે માસ સુધી લીલું શાક કે મુડીબર અથવા ચર્વના જેવતાં ખાતો રહે છે અને છુપી રીતે પોતાની રૂચિ અનુસાર જોજન કરે છે. ત્યાં તેને અંદરથી જાણનાર વ્યાપારીના વેપમાં ફરતો ખીજે ગુપ્તચર ધનાદિ આપીને તેની પૂજા કરે છે, અને શિષ્ય લોક તેની વાતની ચારે તરફ પ્રસિદ્ધિ કરે છે કે મોટા મદાત્મા થોગી છે, અને જીવિષ્ય બતાવે છે. લોક જ્યારે તેની પાસે આવે ત્યારે તેમના શરીરનાં ચિહ્ન જોઇ તથા પોતાના શિષ્યોના ઈસારા મુજબ તેના કુટુંબમાં અનેલી વાતો બતાવી દે છે, તથા તેમને અમુક કાર્યમાં થોડો લાભ થશે એમ કહે છે. અને અગ્નિ અને ચોરનો પણ જાણ બતાવે છે. દૂર દેશના સમાચાર પણ બતાવે છે. કાલે આ કાર્ય થવાનું છે, રાગ આ કાર્ય કરશે, એમ પણ કહે છે. અને તે કથનને સાધારણ ગુપ્ત પુરૂષ અને સત્રી નામનો ગુપ્તચર લોકોની આગળ સત્ય પડેલું જાહેર કરે છે. તે પછી તે દેશમાં વિશ્વાસ પાત્ર બનીને ભેદ જાણી લે છે.

જેનું પાત્રન પોષાણ કરવું રાગને માટે અવશ્યભાષિ હોય એવો પુરૂષ જો સામુદ્રિક આદિ લજ્જનશાસ્ત્ર અથવા વ્યાકરણાદિ વેદનાં અંગ અથવા શરીરનાં અંગો જોઇ શુભાશુભ બતાવવાની વિદ્યા, તથા વચીકરણ, અન્તર્ધાન આદિની વિદ્યા, ઈન્દ્રજ્વલ વિદ્યા, અથવા આત્રમધર્મ, ચક્રનશાસ્ત્ર (યાત્રાને સમયે સામે મળનાર વસ્તુને જોઇ શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા), તથા કામશાસ્ત્ર,

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૧૧.

મન્ત્રાન્તરૂપણ.

આ સર્ગમા મન્ત્રનુ નિરૂપણ કરવામા આવે છે મન્ત્ર નામ વિચારનુ છે. મપૂર્ણુ ગર્ભોત્તો પ્રાગ્ લ મન્ત્રપૂર્વક કરવામા આવે છે અર્થાત્ કાર્ય કરતા પહેલા તેનો વિચાર કરવો અત્યન્ત આવશ્યક છે જે ન્થાનમા ખેસીને મન્ત્રણા કરવામા આવે તે ચારે બાલુથી ઢાકેલુ હોવુ જોઈએ, જેથી પગરુપ કરલી વાતનો સબ્દ બહાર ન મલળાય તથા પક્ષી પણ જોને ન દેખી શકે, કેમકે—

“ શ્રૂયતે હિ શુક્રસારિકાભિર્મન્ત્રો મિન્નઃ સ્વભિરન્યૈશ્ચ તિર્યગ્યોનિમિ ॥

કૌં ૭૦ અધિં ૧, અં ૧૫ સૂં ૪ ॥

અર્થ —એમ સાલળાંમા આવે છે ૪ પહેલા કાર્ષ વાગ કાર્ષ પોપટ અને મેનાએ કાર્ષ રાજની શુભ મન્ત્રણા પ્રકાશિત કરી દીવી હતી. તેની રીતે કૃતગ તથા અન્ય પરુ પક્ષીઓએ પણ તે પ્રમાણે ધ્ય છે માટે તેમને પણ ન ગહેવા દેવા જોઈએ

તસ્માન્મન્ત્રોદ્દેશમનાયુક્તો નોપગચ્છેત્ ॥

॥ ૫ ॥

અર્થ —જે પુરૂપ રાજની આજ્ઞાને મનુસાર વિચાર કરવાને માટે નિયુક્ત છે તે સિવાય બીજો ત્યા જાય નહી.

ગિરિપૃષ્ઠે સમારુઘ પ્રાસાદે વા રહોગત ।

અરણ્યે નિઃશલાકે વા મન્ત્રયેદવિભાગતઃ ॥ મં સ્મૃં ૭૦-૧૪૭ ॥

અર્થ —પર્વતના શિખર ઉપર ચઢીને, અથવા મહેલના કાર્ષ શુભ ભાગમા, અથવા કાઠા, શૂલ, આદિ ગઠિત જગનમા જ્યા મન્ત્રનો ભેદ લેનાર કાર્ષ દેખે નહી ત્યા મન્ત્ર કરવો અર્થાત્ કાર્યનો વિચાર કરવો

મન્ત્રપરિપદ્મની સખ્યા સખન્ધમા ભાગદ્વાન્ આદિ સ્પિઓના જૂદા જૂદા મત છે મન્ત્ર મહારાજના અનુયાયી હો છે કે મન્ત્રપરિપદ્મમા ૧૦ અમાત્યોને નિયુક્ત કરે મૂલ્યપતિના મતના અનુયાયી ૧૬ હો છે કે શુક્રાચાર્યના અનુયાયી ૨૦ ની પરિપદ્મનો નિયમ કરે છે

યથાસામર્થ્યમિતિ કૌટિલ્ય ॥ કૌં ૭૦ અધિં ૧ અં ૧૫-૫૬ ॥

અર્થ —જને કૌટિલ્ય આચાર્યનો મત એવો છે કે મર્થ કરનાર પુરૂષોના સામર્થ્યને અનુસાર જ તેની સખ્યા નિરાત કરવી જોઈએ પરન્તુ પરિપદ્મ વર્ગમા સર્વ સુયોગ્ય મનુષ્ય જ હોના જોઈએ કેમકે—

ઈન્દ્રસ્ય હિ મન્ત્રિપરિપદ્મીણા સહસ્રમ્ ॥ કૌં ૭૦ અધિં ૧ અં ૧૫-૬૦ ॥

અર્થ — ઈન્દ્રની મન્ત્રિપરિપદ્મમા જોડ હજાર સ્પિ હતા

સ તત્ત્વશ્રુ ॥ ॥ ૬૨ ॥ તે જ ગર્ભોને જતા રનાર હોનાથી ઈન્દ્રની અતુ સમાન હતા તસ્માદિમ દ્વચક્ષં સહસ્રાક્ષમાહુ ॥ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ — તે ગર્ભથી જે અનુવાગા ઈન્દ્રને મન્ત્રાક્ષ (હજાર આખવાળા) હો છે તે પ્રમાણે દરે નજાએ પોતાની મન્ત્રપારિપદ્મમા સામર્થ્યાનુસાર અનેક મન્ત્રીઓને નિયુક્ત કરવા જોઈએ

નાસ્ય શુભં પરે વિદ્યુદિહદ્ર વિદ્યાત્પરસ્ય ચ ।

ગૃહેત્કુર્મં ઇવાજ્ઞાનિ યત્સ્યાદિદ્યત્માત્મનઃ ॥ કૌ. અ. અધિ. ૧ અ. ૧૫-૬૫ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે પોતાના કાર્યને કરનાર રાજાના ગુણ મન્ત્રોને કાષ્ટ ખીન્ને પુરૂપ બાણી શકે નહીં, ઉલટું ખીજનાં છિદ્રોને તેણે બાણી લેવાં. જેવી રીતે કાચબો પોતાનાં અંગોને સંકુચિત કરીને રહે છે, તેને ફેલાવવાં રાખતો નથી, તેવી રીતે રાજાએ પોતાના આન્તરિક્ષ ભાવોને ફેલાવા ન દેવા પરન્તુ યત્ન પૂર્વક સંતાડી રાખવા.

અતીતલાભસ્ય ચ રક્ષણાર્થં ભવિષ્યલાભસ્ય ચ સંગમાર્થમ્ ।

આપત્તપપન્નસ્ય ચ મોક્ષણાર્થં યન્મન્વયતેડસૌ પરમો હિ મન્ત્રઃ ॥

॥ પં ૦ તં ૦ ત૦ ૪, શ્લો ૦ ૮૮ ॥

અર્થ:—પ્રાપ્ત અથવા લાભના રક્ષણને માટે, તથા ભવિષ્યમાં ચનાર લાભને પ્રાપ્ત કરવાને માટે, તથા આપત્તિની નિવૃત્તિને માટે, જે મન્ત્ર કરવામાં આવે છે, તે મન્ત્ર શ્રેષ્ઠ મન્ત્ર કહેવાય છે.

મન્ત્રનાં પાંચ અંગ હોય છે, (૧) કાર્યનો પ્રારભ કરવાનો ઉપાય અર્થાત્ પોતાના દેશમાં ખાઈ, કાટ આદિ દ્વારા દુર્ગ બનાવવા તથા ખીજના દેશમાં સન્ધિ, વિગ્રહ, આદિ માટે દૂત વગેરે મોકલવા તે કાર્ય કહેવાય છે, અને તેનો પ્રારંભ કરવાનું જે સાધન અથવા પ્રકાર તેનું જે ચિન્તન તે મન્ત્રનું પહેલું અંગ છે.

તેની રીતે (૨) પુરૂપ અને દ્રવ્યસપત્તિ. પુરૂપ અર્થાત્ આપણા દેશમાં દુર્ગાદિ બનાવવાને માટે અન્તર્ગત ચતુર સુતાર, લુહાર, આદિ, અને દ્રવ્ય અર્થાત્ લાકડું પથ્થર, આદિ; અને ખીજના દેશમાં પુરૂપ એટલે સન્ધિ આદિ, કરવામાં કુશલ દૂત તથા સેનાપતિ આદિ, અને દ્રવ્ય એટલે રત્ન, મુવર્ણ, આદિ-એ ખીજી અંગ છે.

(૩) દેશ અને કાલનો વિભાગ. આપણા દેશમાં, દેશ એટલે દુર્ગ આદિ બનાવવાને માટે જનપદની વચમાં, અથવા જલના કિનારાનો કાષ્ટ ઉપયોગી પ્રદેશ, કાલ એટલે સુભિક્ષ, દુર્ભિક્ષ, તથા વર્ષા આદિ, અને ખીજના દેશમાં; દેશ એટલે સન્ધિ થતાં આવક આવે એવો પ્રદેશ, અને કાલ એટલે આક્રમણ કરવું કે ન કરવું તેની અવસ્થાને કાલ કહે છે. તે સર્વનો વિભાગ અર્થાત્ વિવેચન કરવું તે મન્ત્રનું ત્રીજું અંગ છે.

(૪) વિનિપાતનો પ્રતીકાર. આપણા દુર્ગ આદિ ઉપર આવનાર અથવા આવેલાં વિઘ્નોનો પ્રતીકાર કરવો એ ચોથું અંગ અને

(૫) કાર્યસિદ્ધિ. સિદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે- ઉન્નતિ, અવનતિ અને સમ અવસ્થા. અર્થાત્ કાષ્ટ કાર્યનું કંઈકે દૂર આવી શકશે એટલે કે ઉપર્યુક્ત પ્રકારનું કાર્ય કરવાથી આપણી ઉન્નતિ, શત્રુની અવનતિ, અથવા બંનેની સમાન અવસ્થા થવી તેને કાર્યસિદ્ધિ કહે છે. આ પ્રમાણે મન્ત્રનાં પાંચ અંગ હોય છે, તેથી—

મન્ત્રમેદો હાયોગક્ષેમકરો રાજસ્તથા યુક્તપુરુષાણાં ચ ॥

કૌ ૦ અ ૦ અધિ ૦ ૧ અ ૦ ૧૫-૧૪ ॥

અર્થ:—મન્ત્રોનું પ્રકાશિત થઈ જવું તે રાજાના તથા મન્ત્રાધિકાર ઉપર નિયુક્ત કરેલા પુરૂષોના યોગક્ષેમનો નાશ કરનાર થઈ પડે છે. માટે મન્ત્રને ગુપ્ત રાખવો જોઈએ.

અધ્યાય ૬ સર્ગ ૧૧

મન્ત્રાનરૂપા

આ સર્ગમા મન્ત્રનુ નિરૂપણુ કરવામા આવે છે મન્ત્ર નામ વિચારનુ છે મપૂર્ણ કાર્યોનો પ્રારંભ મન્ત્રપૂર્વક રવામા આવે છે અર્થાત્ મર્થ કરતા પહેલા તેનો વિચાર કરવો અત્યંત આવશ્યક છે જે મ્યાનમા બેસીને મન્ત્રણા રવામા આવે તે ચારે બાજુથી ઠોકેણુ હોણુ બેઠએ, જેથી પગપગ કરેલી વાતનો શબ્દ બહાર ન ચલવાય તથા પક્ષી પણ જેને ન દેખી શકે કેમકે—

“ શ્રૂયતે હિ શુભસારિકાભિર્મન્ત્રો મિન્ન શ્વભિરન્યૈશ્ચ તિર્યગ્યોનિમિ ॥

કૌં અં અધિં ૧, અં ૧૫ સૂં ૪ ॥

અર્થ —એમ સાલળાંગમા આવે છે કે પહેલા કોઈ વાગ કોઈ પોપટ અને મેનાએ કોઈ રાજની ગુપ્ત મન્ત્રણા પ્રમણિત મ્ત્રી દીધી તી તેવી રીતે કૃતરા તથા અન્ય પગુ પક્ષીઓએ પણ તે પ્રમાણે ક્વે છે માટે તેમને પણ ન ગહેવા દેવા બેઠએ

તસ્માન્મન્ત્રોદ્દેશમનાયુક્તો નોપગચ્છેત્ ॥

॥ ૫ ॥

અર્થ —જે પુરૂષ રાજની આજ્ઞાને અનુસાર વિચાર ગવાને માટે નિયુક્ત છે તે સિવાય બીજો ત્યા બંધ નહી

ગિરિપૃષ્ઠ સમારુહ પ્રાસાદે વા રહોગત ।

અરણ્યે નિઃશલાકે વા મન્ત્રવેદવિભાગતઃ ॥ મં સ્મૃં અં ૭-૧૪૭ ॥

અર્થ —પર્વતના શિખર ઉપર ચઢાને અથવા મહેનના કોઈ ગુપ્ત ભાગમા અથવા કાદા શુન, આદિ ગહિત જગનમા બ્યા મન્ત્રનો ભેડ લેનાર ગઈ દેખે નહી ત્યા મન્ત્ર કરવો અર્થાત્ મ્ત્રીનો વિચાર ગવો

મન્ત્રપરિવર્ણની મપ્યા સબંધમા ભારદ્વાજ આદિ ઋષિઓના બૂદા બૂદા મત છે મનુ મહારાજના અનુયાયી કહે છે કે મન્ત્રપરિવર્ણમા ૧૦ અમાત્યોને નિયુક્ત કરે પૂહમ્પતિના મતના અનુયાયી ૧૬ કહે છે સુક્રાચાર્યના અનુયાયી ૨૦ ની પરિવર્ણનો નિયમ ૨ છે

યથાસામર્થ્યમિતિ કૌટિલ્ય ॥ કૌં અં અધિં ૧ અં ૧૫-૧૬ ॥

અર્થ —એને કૌટિલ્ય આચાર્યનો મત એવો છે કે કાર્ય રનાગ પુરૂષોના સામર્થ્યને અનુસાર જ તેની સમ્યા નિવૃત કરવી બેઠએ પગનુ પરિવર્ણ વર્ગમા સર્વ મુયોગ્ય મનુષ્ય જ હોવા બેઠએ કેમકે—

રન્દ્રસ્ય હિ મન્ત્રિપરિવટ્પીણા સહસ્રમ્ ॥ કૌં અં અધિં ૧ અં ૧૫-૬૦ ॥

અર્થ — ઈન્દ્રની મન્ત્રિપરિવર્ણમા એક હજાર ઋષિ હતા

સ તત્ત્વહુ ॥ ॥ ૬૨ ॥ તે જ મોને બતાવનાર હોનાથી ઈન્દ્રની ચલુ સમાન હતા

તસ્માદિમ દ્વચક્ષ સહસ્રાક્ષમાહુ ॥ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ — તે મારણથી બે ચલુવામા ઈન્દ્રને સપ્તશક્ષ (હજાર આખવાળા) કહે છે તે પ્રમાણે દરેક ગજએ પોતાની મન્ત્રપરિવર્ણમા સામર્થ્યાનુસાર અને મન્ત્રીઓને નિયુક્ત રવા બેઠએ

નાસ્ય ગુહ્ય પરે વિદ્યુરિહિદ્ર વિદ્યાત્પરસ્ય ચ ।

ગૂહેત્કૂર્મ ઇવાજ્ઞાનિ યત્સ્વાદિવૃત્તમાત્મનઃ ॥ કૌં અ. અધિ. ૧ અ. ૧૫-૬૫ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે પોતાના કાર્યને કરનાર રાજ્યના ગુણ મન્ત્રોને કોઇ ખીન્ને પુરૂષ જાણી શકે નહીં, ઉલટું ખીજનાં છિદ્રોને તેણે જાણી લેવાં. જેવી રીતે કાચબો પોતાનાં અંગોને સંકુચિત કરીને રહે છે, તેને ફેલાવવાં રાખતો નથી, તેવી રીતે રાજ્યએ પોતાના આન્તરિક ભાવોને ફેલાવા ન દેવા પરન્તુ યત્ન પૂર્વક સંતાડી રાખવા.

અતીતલાભસ્ય ચ રક્ષણાર્થં ભવિષ્યલાભસ્ય ચ સંગમાર્થમ્ ।

આપત્તપત્તસ્ય ચ મોક્ષણાર્થં યન્મન્ત્રયતેડસૌ પરમો દિ મન્ત્રઃ ॥

॥ પં૦ તં૦ ત૦ ૪. શ્લો૦ ૮૮ ॥

અર્થ:—પ્રાપ્ત થયેલા લાભના રક્ષણને માટે, તથા ભવિષ્યમાં થનાર લાભને પ્રાપ્ત કરવાને માટે, તથા આપત્તિની નિવૃત્તિને માટે, જે મન્ત્ર કરવામાં આવે છે. તે મન્ત્ર શ્રેષ્ઠ મન્ત્ર કહેવાય છે.

મન્ત્રનાં પાંચ અંગ હોય છે, (૧) કાર્યનો પ્રારંભ કરવાનો ઉપાય અર્થાત્ પોતાના દેશમાં ખાઈ, કોટ આદિ દ્વારા દુર્ગ બનાવવા તથા ખીજના દેશમાં સન્ધિ, વિગ્રહ, આદિ માટે દૂત વગેરે મોકલવા તે કાર્ય કહેવાય છે, અને તેનો પ્રારંભ કરવાનું જે સાધન અથવા પ્રકાર તેનું જે ચિન્તન તે મન્ત્રનું પહેલું અંગ છે.

તેની રીતે (૨) પુરૂષ અને દ્રવ્યસપત્તિ. પુરૂષ અર્થાત્ આપણા દેશમાં દુર્ગાદિ બનાવવાને માટે અન્તર્ગત ચતુર સુનાર, લુહાર, આદિ, અને દ્રવ્ય અર્થાત્ લાકડુ પથ્થર, આદિ; અને ખીજના દેશમાં પુરૂષ એટલે સન્ધિ આદિ, કરવામાં કુશલ દૂત તથા સેનાપતિ આદિ, અને દ્રવ્ય એટલે રત્ન, સુવર્ણ, આદિ-એ ખીજનું અંગ છે.

(૩) દેશ અને કાલનો વિભાગ. આપણા દેશમાં, દેશ એટલે દુર્ગ આદિ બનાવવાને માટે જનપદની વચમાં, અથવા જલના કિનારાનો કોઇ ઉપયોગી પ્રદેશ, કાલ એટલે સુભિક્ષ, દુર્ભિક્ષ, તથા વર્ષા આદિ, અને ખીજના દેશમાં, દેશ એટલે સન્ધિ થનાં આવક આવે એવો પ્રદેશ, અને કાલ એટલે આઠમણ કરવું કે ન કરવું તેની અવસ્થાને કાલ કહે છે. તે સર્વનો વિભાગ અર્થાત્ વિવેચન કરવું તે મન્ત્રનું ત્રીજું અંગ છે.

(૪) વિનિષાતનો પ્રતીકાર. આપણા દુર્ગ આદિ ઉપર આવનાર અથવા આવેલાં વિદ્યોનો પ્રતીકાર કરવો એ ચોથું અંગ. અને

(૫) કાર્યસિદ્ધિ. સિદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે- ઉન્નતિ, અવનતિ અને સમ અવસ્થા. અર્થાત્ કોઇ કાર્યનું કંઈકે કંઈકે આવી શકશે એટલે કે ઉપર્યુક્ત પ્રકારનું કાર્ય કરવાથી આપણી ઉન્નતિ, શત્રુની અવનતિ, અથવા બનેલી સમાન અવસ્થા થતી તેને કાર્યસિદ્ધિ કહે છે. આ પ્રમાણે મન્ત્રનાં પાંચ અંગ હોય છે, તેથી—

મન્ત્રભેદો હાયોગક્ષેમકરો રાજસ્તથા યુક્તપુરુષાણાં ચ ॥

કૌ૦ અ૦ અધિ૦ ૧ અ૦ ૧૫-૧૪ ॥

અર્થ:—મન્ત્રોનું પ્રકાશિત થઇ જવું તે રાજ્યના તથા મન્ત્રાધિકાર ઉપર નિયુક્ત કરેલા પુરૂષોના યોગક્ષેમનો નાશ કરનાર થઇ પડે છે. માટે મન્ત્રને ગુપ્ત રાખવો જોઈએ.

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૧૨

દૂતપ્રણિધિ.

હવે દૂતપ્રણિધિનું વિધાન હકીએ છીએ દૂતને મોકલવો તેનું નામ દૂતપ્રણિધિ છે.

ઉદ્દતમગ્રો દૂતપ્રણિધિ. ॥ કૌં ૦ અં અધિ ૦ ૧ અં ૧૬ સૂં ૧ ॥

અર્થ — મન્ત્રનો નિશ્ચય થતા દૂતને મોકલવો જોઈએ

દૂત નણુ પ્રગળના હોય છે—૧. નિસૃષ્ટાર્થ, ૨ પરિમિતાર્થ, અને ૩. શાસનહર.

ઉપયોગોર્વાવસુત્રીય સ્વયં વદતિ ચોત્તરમ્ ।

સંદિષ્ટ કુરુતે કર્મ નિસૃષ્ટાર્થસ્તુ સ સ્મૃત ॥ ॥ શબ્દસ્તોમ મહાનિધિ. ॥

અર્થ — અને પક્ષનો લાભ સમગ્રીને ઉત્તર આપે એની સંપૂર્ણ સત્તાથી બતાવેલું કાર્ય જે કંઈ છે તે નિસૃષ્ટાર્થ દૂત કહેવાય છે જેને સંપૂર્ણ સત્તા આપવામા આની નથી, પરંતુ અમુક હદ સુધીની સત્તા મળ્યા હોય, તે પરિમિતાર્થ દૂત કહેવાય છે. અને જેને ક્ષત્ર ગાનનો સંદેશો કહેવા માનવું કામ કરવાને મોકલ્યો હોય તે શાસનહર દૂત કહેવાય છે. તે મધ્યે—

અમાત્યસંવદોપેતો નિસૃષ્ટાર્થઃ ॥ કૌં ૦ અં અધિ ૦ ૧ અં ૧૬ સૂં ૨ ॥

અર્થ — નિસૃષ્ટાર્થ દૂતમા અમાત્યના જે ગુણ પહેલા બતાવવામા આવ્યા છે તે સંપૂર્ણ ગુણ હોવા જોઈએ

પાદગુણહીન પરિમિતાર્થ. ॥ ,, ૩ ॥ પરિમિતાર્થ દૂતમા અમાત્યના ગુણો મધ્યેથી એવા હિસાસના ગુણ એ જ હોય, મતલબ નણુ ચતુર્થીક ગુણ હોવા જોઈએ

અર્ધગુણહીન શાસનહર ॥ ,, ૪ ॥ અને શાસનહર દૂતમા અર્ધમા ગુણ હોવા જોઈએ

પાવખી આદિ મારી, મોડા આદિ વાલન, નોડર વાડર, અને યિજાનુ આદિ સામાનનો સારી રીતે પ્રમુખ રીતે જ દૂતે શત્રુના દેશમા જવું જોઈએ માગ આખીનો મદદો શત્રુને મારે આની ગીતે કહેવો જોઈએ, તે આની ગીતનો ઉત્તર આપરો તેનો મારે આની ગીતે પ્રત્યુત્તર આપવો જોઈએ, ઈત્યાદિ વાતોનો વિચાર કરતા દૂતે શત્રુના દેશ તરફ જવું જોઈએ અને શત્રુના સ્થાનમા તેની અનુભવિ લઈને જવું જોઈએ.

શાસનં ચ યથોક્ત વૃયાત્ ॥ ,, ૧૧ ॥ પ્રાણવાલેઽપિ હૃષ્ટે ॥ ૧૨ ॥ ,, અને પ્રાણનો ભય ઉપસ્થિત થાન તોપણુ આખીનો મદદો અગમ્ય હો

પરેષુ વલિત્વ ન મન્યેત ॥ ,, ૨૧ ॥ શત્રુની મધ્યમા ગહેતા સત્તા દૂતે પોતાને બહુ બચાવનું ન સમજવો

વાક્યમનિષ્ઠ સહેત ॥ ,, ૧૨ ॥ સા જે ઠા જુ- વચન હો તો તે સહન કરવું

સ્ત્રિય પાન ચ વર્જયેત્ ॥ ,, ૨૩ ॥ સા સ્ત્રી અને મદ્યપાન આદિનો ત્યાગ કરે

પક્ક શયીત ॥ ,, ૨૪ ॥ ત્તા પોતાના સ્થાનમા એ-તો જ સૂઈ ગય અને જ્યાસુધી ગમ્મ તને જગાની આજ્ઞા ન આપે ત્યાસુધી ત્યા નિવાસ કરે

અધ્યાય ૬ સર્ગ. ૧૩

ગજન્દ્રા

આ પ્રમાણે દૂતપ્રવિધિ મહીને હવે ગજકુનો વગેરેથી નાતની રક્ષા ગવાને ઉપાય મેડવામા આવે છે, કેમકે પોતાની સમીપ મહેનાર પુત્ર મન્દુ આવી તથા શત્રુ આદિથી રક્ષાયેલો ગજ ગજવનુ રક્ષણ રી રકે છે

પૂર્વ દારેભ્ય પુત્રેભ્યશ્ચ ॥ કાં ૦ અં ૦ અધિ ૦ ૧ અ ૧૭ સૂ ૨૥ ॥ રાગને માટે પ્રથમ પ્રિપત્તિ મ્થાન તેની સ્ત્રી અને પુત્ર જ છે,

જન્મપ્રમૃતિ રાજપુત્રાન્ રક્ષેત્ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥ ગજને ઉચિત છે, કે જન્મથી લઈ રાજપુત્રો ઉપર નજર નાખે અર્થાત્ તેમને સ્વતન્ત્ર થવા ન દે કોઈ પ્રાર્થના બંધન આત્મિયા જ તેને ગમે

કર્કટકસચર્માળો હિ જનરુમક્ષા રાજપુત્રા ॥ , ૬ ॥ કેમકે રાજપુત્રો કેડો-વી છીના આગના ડખ જેવા ડખનાગા નાના ભયના જેવા પ્રાણીની માફ પોતાના પિતાને જ ખાનાગ હોય છે એના પુત્રોથી પોતાની રક્ષા કરવાને માટે બહુ ઉપાય મહાન્ ફરિઓએ કલા છે તે સર્વ ઉપાય દોષનાગા હોવાથી પરિત્યાગ્ય છે ગૈરિલ્યનો મન જ શ્રેષ્ઠ હોનારી અડી તેને જ લખીએ છીએ

ગણી ત્યારે ગર્ભવતી હોય ત્યારે યોગ્ય પુત્ર થવાને માટે સત્કર્મદ્વારા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તસ્માદ્દતુમત્યા મહિષ્યામૃત્વિજશ્ચક્રમૈન્દ્ર ગર્હસ્પત્ય નિર્ધપેયુ ॥ કૌં ૦ અ અધિ ૦ ૧ અ ૦ ૧૭ સૂ ૨૬ ॥ ગજકુમાર ઉતરા માર્ગે ચાનનાથી ગજકુન નષ્ટ થઈ જાય છે, તેથી રાગને તે આવશ્યક છે કે ત્યારે મહારાણી ક્ષત્રુમતી હોય ત્યારે ક્ષત્રિનક દ્વારા ઇન્દ્ર અને મૃદસ્પતિ દેવતાના ઉદ્દેશથી ચરને મિદ્ધ કગવે ઇન્દ્રને એશ્વર્યને માટે, અને મહસ્પતિને વિદ્યા અને બુદ્ધિને માટે તે હવિ આપવાનુ કહ્યુ છે અને—

આપન્નસત્ત્વાયા કૌમારમૃત્યો ગર્ભમર્મણિ પ્રજનને ચ વિચતેત ॥ ૨૬ ॥

પ્રજાતાયા પુત્રસંસ્કાર પુરોહિતઃ કુર્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ —ત્યારે રાણી ગર્ભવતી થાય ત્યારે ખાનકાની ચિકિત્સા બજાવનાર (કૌમારમૃત્ય) પાસે ગર્ભની રક્ષા (મર્મ) કરવાને માટે, તથા ગર્ભમ્થ ખાનક સુયોગ્ય થવાને માટે તથા તેના સુખપૂર્વક પ્રસવ થવાને માટે, નાના પ્રમગ્ના ઉપાય કરાના (તેનુ ડષ્ટક વિધાન ગર્ભાધાનસંસ્કારમા પ્રવામા આવશે) અને પ્રસવ થયા બાદ પુરોહિત નિયમ પૂર્વક તેના સરાર કરે તે પછી—

સમર્થ તદ્વિદો વિનયેયુ ॥ ૨૮ ॥ કુમાર સમર્થ થતા તત્તદ્ વિધયોમા નિપુણુ વિદ્વાન તેને ભિન્ન ભિન્ન પ્રમગ્ની શિક્ષા આપે કોઈ પ્રાર્થનુ અપનક્ષણુ શીખે નહી એની તેની સલાળ ગખવી જોઈએ, કેમકે શિક્ષકોની અયોગ્યતાથી ચાલચલગતમા બિગાડ તથા કાર્ય કરવામા અયોગ્યતા થાય છે

યૌવનોત્સેકાત્પરસ્ત્રીપુ મનઃ કુર્વાણમાર્યાવ્યજ્ઞનાભિ સ્ત્રીભિરમેધ્યાભિ શૂન્યા-ગારેપુ રાત્રાનુદ્વેજયેયુઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ —જે રાજકુમાર યૌવનમદથી પરસ્ત્રીઓમા મન કરે તેા તેના રક્ષ લોક સદા અપવિત્ર મહેનારી તથા શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીમા જેવો વેશ (વ્યજ્જન) ધારણુ કરનારી સ્ત્રીઓ દ્વારા રાત્રિના સમયમા એકાન્ત સ્થાનમા તેને ઉદ્દેગ કરાવે, જેથી બિન્ન થઈને ફરી કદાપિ પોતાના મનને પરસ્ત્રીઓ ઉપર ન લગાડે

મઘકામં યોગપાનેનોદ્દેજયેયુઃ ॥૩૮॥ બે રાજકુમાર મઘ આદિ પીવાની કામના કરે તો મઘમાં કોઈ ખરાબ વસ્તુ કે જે ચિત્તને ઉદ્દેગ કરાવે તેવી, હોય તેને મેળવી પાય, જેથી ખિન્ન થઈને ફરી મઘ ન પીએ.

દ્યૂતકામં કાપટિકૈઃ પુઠપૈરુદ્દેજયેયુઃ ॥ ૩૮ ॥ બે તે જુગાર ખેલવાની ઈચ્છા કરતો હોય તો તેને કાપટિક અર્થાત્ જીવનપૂર્વક જુગાર ખેલવામાં અત્યન્ત કુશળ પુરૂષો સાથે જુગાર રમણી બહુ ઉદ્દેગ કરાવ, જેથી ફરી જુગાર રમવાનું મન ન કરે.

મૃગયાકામં પ્રતિરોધક વ્યજ્ઞનૈસ્વાસયેયુઃ ॥ ૪૦ ॥ બે તે શિકાર ખેલવાની ઈચ્છા રાખતો હોય તો ચોરાનો વેપ ધારણ કરેલા પુરૂષો દ્વારા ખિન્ન કરે.

આ ચાર દોષ ધણા ભાર છે તેના દોષ પહેલેથી જ રાસ્ટ્રદ્વારા તથા ઇતિહાસદ્વારા શિખવવાથી તથા કોઈ સ્વાર્થી મનુષ્યની સોખન થવા ન દેવાથી, તથા પિતૃભક્તિનો મહિમા મંભળાવવાથી તથા પાપનો ભય બતાવવાથી પણ કુમાર્ગમાં કદાપિ પ્રવૃત્ત નહીં થાય, અને પિતાનો આચારી પણ ધરે. આ ઉપાય જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. માટે—

સ્વાત્યન્તસંનિકર્ષેણ રાજપુત્રાસ્તુ રક્ષયેત્ ।

સદ્બૃત્યૈશ્વાપિ તત્સ્વાન્તં છલૈર્જ્ઞાત્વા સદા સ્વયમ્ ॥ શુ. ની.અ૦૨-૨૧ ॥

સુવસ્ત્રાઘૈર્ભૂષયિત્વા લાલયિત્વા સુક્રીડનૈઃ ।

અર્હયિત્વાસનાઘૈશ્ચ પાલયિત્વા સુભોજનૈઃ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—પોતાના સુપાત્ર ભૂત્યો દ્વારા તેમના મનને ગ્રહીને પોતાની સમીપ રાખીને સારાં સારાં વસ્ત્રાદિ પરેશવીને, તથા સારી કીડાઓ વડે લાલન કરીને, તથા સારાં આસનાદિ વડે સત્કાર કરીને રાજપુત્રોની રક્ષા કરે.

કૃત્વા યૌવરાજ્યાર્હાન્વિૌવરાજ્યેઽભિષેચયેત્ ।

અવનીતકુમારં હિ કુલમાથુ વિનશ્યતિ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—અને યૌવરાજ્યને યોગ્ય બનાવી યૌવરાજ્ય માટે અભિષેક કરે, કેમકે જે કુલમાં રાજકુમાર અવનીત(અશિક્ષિત—આડે માર્ગે ગયેલો) હોય છે તે કુલ શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે.

રાજપુત્રઃ સુદુર્લભઃ પરિત્યાગં હિ નાર્હતિ ।

વિલિશ્યમાનઃ સ પિતરં પરનાથ્રિત્ય હન્તિ હિ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—રાજપુત્ર દુષ્ટ હોય તો પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી, કેમકે તે કલેશ પામતો ખીજન (દુઃખન) રાજ્યોને આશરે જઈને પોતાના પિતાનો જ નાશ કરશે.

રાજપુત્ર ત્રણ પ્રકારના હોય છે—૧. સુદ્ધિમાન, ૨. આહાર્યસુદ્ધિ, અને ૩. દુર્લુદ્ધિ. બતાવવાથી ધર્મ અને અર્થને જે સારી રીતે સમજી લે અને ફરી તેને અનુસાર આચરણ પણ કરે તે રાજપુત્ર સુદ્ધિમાન કહેવાય છે. જે ધર્મ અને અર્થને સમજે છે પરંતુ તેને અનુસાર આચરણ કરતો નથી તેને આહાર્યસુદ્ધિ કહે છે. અને સદા ધુરાઈ કરવામાં લાગ્યો રહેનાર તથા ધર્મ અને અર્થ ઉપર દ્વેષ કરનાર પુત્રને દુર્લુદ્ધિ કહે છે. આ નિયમ સર્વના પુત્રને માટે પણ બરાબર છે. રાજને એક જ પુત્ર હોય અને તે બે શિક્ષિત ન હોય, પરન્તુ દુર્લુદ્ધિ હોય તો તેને રાજ્ય કદાપિ રાજ્ય પર સ્થાપન ન કરે. તેનો ખાવા પીવા માત્રનો પ્રબન્ધ કરીને તેને દૂર રાખે. અને તે જગા પણ એવી હોવી જોઈએ કે જ્યાં તે પોતાના બંધને કોઈપણ પ્રકારે વધારી ન શકે.

મનસાપિ ન મન્તવ્યા દત્તાઘાઃ સ્વમૃતા ઇતિ ।

તદત્તકત્ત્વમિચ્છન્તિ દૃષ્ટ્વાડ્યં ધનિકં નરમ્ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—દત્તક, ક્રીત, વગેરે પુત્ર આપણા પુત્ર છે એમ મનથી પણ ન માનવું. ધનિક મનુષ્યને જોઈને તેનો દત્તક થવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે ધનનો પુત્ર છે, આપનો પુત્ર નથી, એવો ભાવ છે. માટે પહેલાં રાજ્યલોક વૃદ્ધાવસ્થા અથવા રોગાદિ નિમિત્તથી, પુત્ર ન હોય તો, નિયોગ દ્વારા પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવતા હતા પરંતુ દત્તક પુત્ર લેતા નહોતા.

વૃદ્ધસ્તુ વ્યાધિતો વા રાજા માતૃવન્ધુકુલ્યગુણવ સામન્તાનામન્યતમેન ક્ષેત્રે વીજમુત્પાદયેત્ ॥ કૌં અ૦ અધિ૦ ૯ અ૦ ૧૭. સૂં ૫૨ ॥

પુત્રિકાપુત્રાનુત્પાદયેદ્વા ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—રાજા વૃદ્ધ થયો હોય અથવા સખત બીમાર રહેતો હોય તો પોતાના માતૃકુલ અથવા પોતાના બન્ધુકુલના કોઈ પુરૂષથી અથવા કોઈ ગુણવાન સામન્તથી નિયોગ દ્વારા પોતાની સ્ત્રીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવે. તેને ક્ષેત્રજ પુત્ર કહે છે. જેમ યુધિષ્ઠિર આદિ પાંચે પાણ્ડવ પાણ્ડુના ક્ષેત્રજ પુત્ર હતા. અને પાણ્ડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર પણ ક્ષેત્રજ પુત્ર હતા. અને તેવો મંભવ ન હોય તો પુત્રીના પુત્રને આ કાર્ય માટે તૈયાર કરે. અને આ સર્વમાં જે કોઈ વિપત્તિ હોવાનો મંભવ હોય તો સમગ્ર કુલનું રાજ્ય હોતું સર્વથી ઉત્તમ છે.

કુલસ્ય વા ભવેદ્રાજ્યં કુલસંઘો હિ દુર્જયઃ ।

અરાજવ્યસનાવાધઃ શશ્વદાવસતિ ક્ષિતિમ્ ॥ કૌ. અ. અધિ. ૧ અ. ૧૭-૫૫ ॥

અર્થ:—અથવા સંપૂર્ણ કુલનો રાજ્ય ઉપર અધિકાર રહે અર્થાત્ તે સર્વ મળીને રાજકાર્ય ચલાવે, કેમકે રાજ્યના નેતા થયેલા કુલસમુદાયને શત્રુ સહેલાઈથી છતી શકશે નહીં. અને જે એક જ રાજા હોય અને તે મરી જાય અને કોઈ રાજા ન રહે, તો અરાજકતા થતાં પૃથિવી ઉપર હંમેશાં અનેક પ્રકારની આપત્તિ અને દુસ્મન તરફથી બાધા આવ્યા કરે છે.

ઇતિ રાજરક્ષા અ. ૬ સર્ગ ૧૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૧૪.

રાજપુત્રના ધર્મ.

હવે રાજપુત્રના ધર્મ કહીએ છીએ

પુત્રસ્ય પિતુરાજ્ઞા હિ પરમં ભૂપણં સ્મૃતમ્ ।

માર્ગવેણ હતા માતા રાઘવસ્તુ વનં ગતઃ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૨-૩૮ ॥

અર્થ:— પિતાની આજ્ઞાનું માનન કરવું તેનેજ પુત્રનું પરમ ભૂપણ કહ્યું છે. પરશુરામજી (ભાર્ગવ) એ પિતાની આજ્ઞાથી માતાની હત્યા કરી. અને રામચન્દ્રજી પિતાની આજ્ઞાથી વનમાં ગયા.

પિતુઃ તપોવલાતૌ તુ માતરં રાજ્યમાપતુઃ ।

શ્ચાપાન્નુગ્રહયોઃ શક્તો યસ્તસ્યાજ્ઞા ગરીયસી ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:— પરન્તુ પિતાના તપોબલધથી પરશુરામજીની માતા જીવતી થઈ, અને રામચન્દ્રજીને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. જે શાપ અને અનુગ્રહ કરવાને સમર્થ છે તેની આજ્ઞા સર્વોપરી છે.

સૌદરેણ ચ સર્વેણુ સ્વસ્વાધિકર્યં ન દર્શયેત્ ।

માગાર્હન્નાત્વૃણાં નષ્ટો જ્ઞવમાનાત્સુધોધનઃ ॥

” ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:— સંપૂર્ણ બ્રાતાઓમાં આપની અધિકતા બતાવવી નહીં, કેમકે ભાગને યોગ્ય બ્રાતાઓનું અપમાન કરવાથી દુર્યોધન નષ્ટ થઈ ગયો.

પિતુરાજ્ઞોઙ્ઘનેન પ્રાપ્યાપિ પદમુત્તમમ્ ।

તસ્માદ્બ્રજા ભવન્તીહ દામવદ્રાજપુત્રકાઃ ॥

” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—આ સંસારમાં ઉત્તમ પદને પ્રાપ્ત થયેલા હોવા છતાં પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી તે પદથી બ્રજ થઈને રાજપુત્રો દાસની સમાન થઈ જાય છે.

યયાનેશ્ચ યથા પુત્રા વિશ્વામિત્રમુના યયા ।

પિતૃસેવાપરાસ્તિષ્ઠેત્કાયવાહ્મનસૈઃ સદા ॥

” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:— જેમ યયાતિ રાજાના પુત્રો તથા વિશ્વામિત્ર ઋષિના પુત્રો પિતાની આજ્ઞાને ઉલ્લંઘન કરવાથી નષ્ટ થયા. માટે પુત્રોએ શરીર, વાણી અને મન વડે પિતાની સેવા કરવામાં તત્પર રહેવું.

તત્કર્મ નિયતં કુર્યાચ્ચેન તુષ્ટો ભવેત્ પિતા ।

તન્ન કુર્યાચ્ચેન પિતા મનાગપિ વિષીદતિ ॥

” ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:— જેથી પિતા પ્રસન્ન થાય તેવું કાર્ય નિયમથી કરે. જેથી પિતા થોડા પણ્ય દુઃખી થાય તે કાર્ય ન કરવું.

યસ્મિન્પિતૃર્ભવેત્પ્રીતિઃ સ્વયં તસ્મિન્પિતૃયં ચરેત્ ।

યસ્મિન્દ્રેષં પિતા કુર્યાત્સ્વસ્વાપિ દ્રેષ્ય એવ સઃ ॥

” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યમાં અથવા કાર્યમાં પિતાની પ્રીતિ હોય તેમાં યોગ્ય પણ્ય પ્રીતિ કરે, અને જેમાં પિતાને દ્રેષ્ય હોય તેને યોગ્ય પણ્ય યોતાને દ્રેષ્ય જાણે.

અસંમતં વિરુદ્ધં વા પિતુર્નૈવ સમાચરેત્ ।

ચારમુચકદ્રોષેણ યદિ સ્યાદન્વયા પિતા ॥

” ॥ ૪૫ ॥

મકૃત્યનુમતં કૃત્વા તપેકાન્તે પ્રવોધયેત્ ।

અન્યધામુચકાન્નિત્યં મહદ્ગુણેન દગ્ધયેત્ ॥

” ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જે વાત પિતાને અસંમત હોય અથવા વિરુદ્ધ હોય તેનું આચરણ ન કરે. અને જે દૂત અથવા સુચક(ચાકી કરનાર)ની દોષથી પિતાની વિપરીત બુદ્ધિ થઈ જાય, તેા-પુરાહિતાદિ પ્રકૃતિની અનુમતિ લઈને રાજપુત્ર પિતાને એકાન્તમાં યથાર્થ વાત વિદિત કરે. અને રાજા બૂઠી હકીકત કહેનારાઓને ભારે દણ દે.

પ્રકૃતીનાં ચ કપટૈઃ સ્વાન્તં વિદ્યાત્સદૈવ હિ ।

પ્રાતર્નત્વા પ્રતિદિનં પિતરં માતરં ગુરુમ્ ॥

” ॥ ૪૭ ॥

अर्थः—उपस्थी प्रकृतियोंना स्वभावने राजपुत्र सदा जाबु. अने पिता, माता अने सुत्रने प्रतिदिन प्रातःकालमां नमस्कार करे.

राजानं स्वकृतं यद्यन्निवेद्यानुदिनं ततः ।

एवं गृहाविरोधेन राजपुत्रो वसेद्गृहे ॥

” ॥ ४८ ॥

अर्थः—ते पक्षी पोतानुं सर्व कृत्य प्रतिदिन राजने निवेदन करे. अने धरनी साथे विरोध न करीने राजपुत्र घरमां वसे.

विद्यया कर्मणा शीलैः प्रजाः संरञ्जयन्मुदा ।

त्यागी च सत्त्वसंपन्नः सर्वान्कुर्याद्वशे स्वके ॥

” ॥ ४९ ॥

अर्थः—विद्या, कर्म अने शील वडे प्रजने प्रसन्न करतो सतो त्यागी तथा सत्त्वगुण्णी यद्य सर्वने पोताने वश करे.

शनैः शनैः प्रवर्धेत शुक्लपक्षमृगाङ्गवत् ।

एवं वृत्तो राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यकंटकम् ॥

” ॥ ५० ॥

सहायवान्सहामात्यश्चिरं भुंक्ते वसुंधराम् ।

समासतः कार्यमुक्तं युवराजस्य यद्धितम् ॥

” ॥ ५१ ॥

अर्थः—धीने धीने शुक्ल पक्षना अन्द्रमानी पेटे वृद्धिने प्राप्त करे. आ प्रकारना आरिष्यवाजे युवराज निष्कंटक राज्यने प्राप्त करी सहाय अने मन्त्रीया सहित धांया हाण सुधी पृथिवीने जोअये छे. आ प्रभाषे संक्षेपथी युवराजने हितकारी कार्यनुं वर्णन कर्तुं.

आ कर्तव्य युवराज पुरोने माटेण नथी. सर्वेअे पितानी साथे आयुं वर्तन करवुं नोछअे.

धृति राजपुत्रधर्म अ. ६ सर्ग. १४ समाप्त.

अध्याय. ६. सर्ग १५.

राजनी दिनचर्या.

सर्व मनुष्येअे समय वपते न पोतानुं कार्य करवुं नोछअे. राज लेकिअे तेना उपर विशेषे करीने ध्यान आपनुं नोछअे.

उत्थाय पश्चिमे यामे गृहकृत्यं विचिन्त्य च ।

कृत्वोत्सर्गन्तु देवं हि स्मृत्वा स्नायादनन्तरम् ॥ शु. नी. अ० २ श्लो० २०७ ॥

अर्थः—राजिना छेवला पहोरमां उडीने तथा गृहनी चिन्ता करीने तथा शौचादि करीने, छष्ट देवनुं स्मरण करी पक्षी राज स्नान करे. अर्थात् वाण आदिना शण्ड वडे उडाउलेा राज शौडीवार सुधी छष्ट देवनुं चिन्तन करे. पक्षी नो कछ कार्य दिवसमां करवानुं होय तेनुं चिन्तन करे. त्पार आद शाय आदि क्रियाथी निवृत्त यद्य वैद्य तथा रसोअना निरक्षर तथा शुलाशुल आदि अतावनार न्योतिपीने भजे. मतलब के राजना शरीरनी स्थितिने नक्षणवाने माटे वैद्य, अलीष्ट भोजनादि अनाववाने माटे रसोअना निरीक्षक, अने ते दिवसनुं

શુભાશુભ યતાર્થવાને માટે જ્યોતિષીએ, રાજને મળવું અત્યન્ત આવશ્યક છે.

ત્યારબાદ સ્નાન, સન્ધ્યાવન્દન, આદિ કરીને ઋત્વિકૃ, આચાર્ય, અને પુરોહિતની પાસેથી સ્વસ્તિવાચન તથા માંગલિક મન્ત્રપાઠ સહિત આશીર્વાદ ગ્રહણ કરે. પછી—

સ વત્સાં ઘેનું દૃપમં ચ પ્રદક્ષિણીકૃત્યોપસ્થાનં ગચ્છેત્ ॥

કૌ० અ० અધિ० ૧ અ० ૧૯ શ્લો० ૨૮ ॥

અર્થ:—વાહડા સહિત ગાય અને આખલાની પ્રદક્ષિણા કરીને પછી દરબારમાં જાય,

ઉપસ્થાનગત. કાર્યાર્થિનામદ્વારાસંગં કારયેત્ ॥ ” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—રાજા ત્યારે દરબારમાં ઉપરિથત થાય ત્યારે જે કોઇ કાર્યને માટે આવનાર પુરૂષો હોય તેમને ખુલ્લી રીતે આવવા દે અર્થાત્ એવા પ્રસંગે દરબારમાં આવનારને કોઈ તરફની પણ રોકાવટ નહીં થવી જોઈએ. (અદ્વારાસંગમ્ કારયેત્).

દુર્દર્શો હિ રાજા કાર્યાર્કાર્યવિપર્યાસમાસનૈઃ કાર્યતૈ ॥ ” ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—જે રાજા દર્શન ન આપે, અથવા કડિનતાથી દર્શન આપે, તો તેની સમીપ રહેનારા સેવકો દ્વારા અર્થાત્ કાર્ય ઉલટ પુલટ કરી નાંખવામાં આવે છે. અર્થાત્ સ્વયં દર્શન ન આપવાને કારણે તેનું કાર્ય તેની સમીપરહેનાર સેવકો દ્વારા જ કરાવવામાં આવે છે, અને તેઓ કાર્યને ઉલટુ કરી દે છે.

તસ્માદ્દેવતાશ્રમપાપ્ણડશ્રોત્રિયપશુપુણ્યસ્થાનાનાં વાલવૃદ્ધ વ્યાધિત

વ્યસન્યનાથાનાં સ્ત્રીણાં ચ ક્રમેણ કાર્યાણિ પश्यેત્ ॥ ” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—તેથી સગને ઉચિત છે કે તે દેવસ્થાન, આશ્રમસ્થાન, અર્થાત્ ઋષિ આદિને રહેવાનું સ્થાન, પાપ્ણડસ્થાન (ધૂર્તો અથવા વગ્ન-ચક્રાનું નિવાસસ્થાન), શ્રોત્રિયસ્થાન (વેદ પઠનારનું સ્થાન), પશુસ્થાન (ગાય, ઘોડા, હાથી, આદિનું સ્થાન), તથા પુણ્યસ્થાન (તીર્થાદિ)ના કાર્યને તથા બાલક, વૃદ્ધ, રોગી, દુ:ખી, અનાથ તથા સ્ત્રીઓના પણ સર્વ કાર્યોને ક્રમપૂર્વક સ્વયં જાળને નિરીક્ષણ કરે.

કૌટિલ્ય આચાર્ય દિનચર્યા વિષયમા નીચે મુજબ નિયમ કરે છે:—

કાર્યવિભાગની વ્યવસ્થાને માટે દિનરાતના આઠ આઠ વિભાગ કરે.

તત્ર પૂર્વે દિવસસ્યાષ્ટમભાગે રક્ષાવિધાનમાયવ્યયૌ ચ શૃણુયાત્ ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—તે મધ્યેથી દિવમના પહેલા આઠમા ભાગમાં રાજા રક્ષાવિધાન(રાત્રિમાં રક્ષાને માટે નિયુક્ત કરેલા રક્ષાપુરૂષનાં કાર્ય)ને તપાસે. કદાચિત્ રાત્રિમાં કોઈ વિશેષ ઘટના તો નથી થઈ, માટે સર્વથી પહેલા તે જાણવું આવશ્યક છે. તથા ગયા દિવસનાં આયવ્યય સાંભળે અર્થાત્ તેનું નિરીક્ષણ કરે.

દ્વિતીયે પૌરજાનપદાનાં કાર્યાણિ પश्यેત્ ॥ ” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—દિવસના બીજા અષ્ટમ ભાગમાં નગર તથા જનપદ નિવાસીઓના કાર્યને તપાસે.

તૃતીયે સ્નાનમોજનં સેવેત ॥ ” ॥ ૧૨ ॥ સ્વાધ્યાયં ચ કુર્વેત ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

ત્રીજા ભાગમાં સ્નાન તથા ભોજનાદિ તથા કંઈ સ્વાધ્યાય પણ કરે.

ચતુર્થે હિરણ્યપતિગ્રહમધ્યલૌચ્ય કુર્વેત ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

अर्थः—दिवसना योथा लागमां गया दिवसना शेष धनने सांभाजे, अने लिन्न लिन्न कार्यो उपर अभ्यक्ष आदिने नियुक्त करवाना होय तो ते करे.

पञ्चमे मन्त्रीपरिपदा पत्रसंग्रहेण मन्त्रयेत् ॥ ” ॥ १५ ॥

अर्थः—पांचमा लागमां मन्त्रिपरिपदनी साथे पत्रद्वारा आवश्यक विषयो उपर विचार करे.

चार गुह्यबोधनीयानि च बुध्येत ॥ ” ॥ १६ ॥

गुप्त यरोनुं कार्यं तथा अन्य ज्ञानुदा योग्य गुह्य वातोने पणु ते समयमां सांभाजे.

पष्ठे स्वैरविहारं मन्त्रं वा सेवेत ॥ ” ॥ १७ ॥

छटा लागमां पञ्चानुसार विहार अथवा मन्त्रणा करे.

सप्तमे हस्त्यश्वरथायुधोयान्पश्येत् ॥ ” ॥ १८ ॥

अर्थः—सातमा लागमां हाथी, घोडा, रथ, तथा हथियारोनुं निरीक्षण करे.

अष्टमे सेनापतिसखो विक्रमं चिन्तयेत् ॥ ” ॥ १९ ॥

अर्थः—आठमा द्विसाभां सेनापतिने साथे लघने युद्ध आदि संग्रहमां विचार करे.

प्रतिष्ठितेऽहनि सन्ध्यामुपासीत ॥ ” ॥ २० ॥

अर्थः—आ प्रभाणे दिवस समाप्त यतां सायंकाल समये सन्ध्यापासना करे.

प्रथमे रात्रिभागे पुरुषान्पश्येत् ॥ ” ॥ २१ ॥

अर्थः—रात्रिना प्रथमना आठमा लागमां गूढ पुरुषोने भजे.

द्वितीये स्नानभोजनं कुर्वीत स्वाध्यायं च ॥ ” ॥ २२ ॥

रात्रिना भीज्ज लागमां स्नान, भोजन तथा स्वाध्याय करे.

तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टश्चतुर्थपञ्चमौ शयीत ॥ ” ॥ २३ ॥

त्रीज्ज लागमां गावुं जग्गवयुं आदि सांभणता सांभणता सुध रडे (सविष्टः), अने योथा अने पांचमा लागमां पूर्ण शयन करे.

पष्ठे तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धः शास्त्रमतिकर्तव्यतां च चिन्तयेत् ॥ ” ॥ २४ ॥

रात्रिना छटा लागमां वाग्ग आदिना शब्दथी उडाउलेो राग्ग अर्थशास्त्र तथा दिवसमां कंधं कार्यं करवानुं होय तेषु चिन्तन करे.

सप्तमे मन्त्रमध्यासीत ॥ ” ॥ २५ ॥

सातमा लागमां मन्त्रअर्थात् गूढ वातो उपर विचार करे अने गूढ पुरुषोने त्यां भोडलवा होय त्यां भोडले.

अष्टमे ऋत्विगाचार्यपुरोहितसखः स्वस्त्ययनानि प्रतिगृह्णीयात् ॥ २६ ॥

आठमा लागमां ऋत्विक्, आचार्य तथा पुरोहितनी पासैथी स्वस्तिययन तथा भांगलिक मन्त्रपाड सहित आशीर्वाद ग्रहणु करे.

आ प्रभाणे दिनचर्या तथा रात्रिचर्यानेो कर्म कळो छे. आ सर्व कार्यं तो करवानुं छे, समय राग्गनी अनुकूलताने अनुसार राग्गवेो नोडयं.

धृति राग्गदिनचर्या अ० ६ सर्ग. १५ समाप्त.

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૧૬.

નિશાન્તપ્રણિધિ.

આ સર્ગમાં નિશાન્તપ્રણિધિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. રાજભવનનું નામ નિશાન્ત, છે. વાસ્તુકપ્રશસ્તે દેશે સપ્રાકારપરિવાદ્વારમનેકકક્ષ્યાપરિગતમન્ત:પુરં કારયેત્ ॥

કૌં અં અધિં ૧, જ. ૨૭ સૂં ૧ ॥

અર્થ — ગૃહનિર્માણાદિના નિયમને બતાવનાર શાસ્ત્રનું નામ વાસ્તુવિદ્યા છે. તેને જાણનાર વિશ્વકર્મા (એન્જનીઅર) પુરૂષ (વાસ્તુક) જે સ્થાનની પ્રશંસા કરે તે સ્થાનમાં પ્રાકાર(કોટ), પરિખા(ખાઇ), દ્વાર તથા અનેક કક્ષાઓ(દોડી) યુક્ત અન્ત:પુરનું નિર્માણ કરવામાં આવે. અથવા એવું મકાન બનાવે કે જેની બીત તથા રસ્તાનો ઠીક ઠીક પત્તો ના લાગે. તેને મોહનગૃહ (બૂલબૂલામણી) કહે છે. તેની અંદર પોતાના નિવાસનું મકાન બનાવે, અથવા ભૂમિ ખોદાવી તેની અંદર અથવા મોહનગૃહની અંદર પોતાનું નિવાસગૃહ બનાવરાવે. એ ભૂમિગૃહના દરવાજા સમીપમાં જ કોઇ દિશામાં દેવાલય બનાવી તેમાં કોઇ દુર્ગા આદિ દેવતાની મૂર્તિની સ્થાપના અવસ્ય કરાવે. અથવા એવો મહેલ બનાવે કે જેની દિવાલોની અંદર જવા આવવાના છૂપા રસ્તા હોય, અથવા પોલા થાંભલાની અંદર અંદરથી ચઢવા ઉતરવાના અથવા બહારથી આવવા જવાના માર્ગ હોય, અથવા એવું વાસગૃહ બનાવે કે જેની નીચેના ભાગ યન્ત્રોના આધાર ઉપર જ આશ્રિત હોય અર્થાત્ યન્ત્રો પોતાના હાથમાં હોવાથી તેને ઇચ્છાનુસાર ઉભું રાખે અથવા નીચે પાડી શકાય. આ પ્રકારનું નિવાસગૃહ આપત્તિનું નિવારણ કરવાને બનાવવામાં આવે છે. અથવા પોતાના જ્ઞાનને અનુસાર ચિત્ર પ્રકારનું વાસગૃહ બનાવે. અને અર્થવેદના મન્ત્ર અને નાના પ્રકારના ઔપધી મકાનને અગ્નિ અથવા વિપથી બચાવવું જોઇએ. અર્થાત્ મકાનમાં અગ્નિ અથવા વિપની અસર ન થઇ શકે એવો ઉપાય કરી દેવો જોઇએ મોર આદિ પક્ષિઓને રાખવાં તે પણ વિપથી રક્ષા કરવાનો ઉપાય છે. મેના પોપટ એ વિપની આશંકા થતાં ચીસો પાડવા માંડે છે. અને મોર, નકુલ, આદિ સર્પને ખાઇ જાય છે. કૌગ્ન્ય પક્ષી વિપની સમીપ હોય તો ચીસ પાડવા લાગે છે. કાચક વિપને જોઇ મરી જાય છે. વિપ દેખવાથી ચક્રારનાં નેત્ર લાલ થઇ જાય છે. આ સર્વ ઉપાય વડે રક્ષા કરવી જોઇએ.

રાજના વાસગૃહના પાછલી તરફના ભાગમાં રાજસ્ત્રીઓને રહેવાનું સ્થાન બનાવવું જોઇએ. તેની સમીપમાંજ પ્રસૂતા સ્ત્રી, ખીમાર, તથા અસાખ્ય રોગવાળી સ્ત્રીઓને માટે પૃથક્ પૃથક્ સ્થાન બનાવવાં. અને તેની સાથે સાથે નાની નાની કુલવાડી તથા જલાશય બનાવે. તેની બહારની બાજુએ રાજકન્યા તથા યૌવન અવસ્થાએ પ્રાપ્ત નહીં થયેલા રાજકુમારોને માટે સ્થાન બનાવે રાજના નિવાસ સ્થાનની આગળની બાજુએ પ્રથમ સુન્દર ધાસ તથા કુલો યુક્ત ઉપવનની સુન્દર શોભા હોવી જોઇએ. તેની આગળ મન્ત્રસભાનું સ્થાન, પછી ઉપસ્થાન અર્થાત્ દરબારનું સ્થાન, તથા તેની આગળ યુવરાજકુમાર તથા સમાહર્તા, સન્નિધાતા, આદિ અધ્યક્ષોનાં પ્રધાન કાર્યાલય હોવાં જોઇએ. વિભાગોની વચમાં વચમાં અન્ત:પુરના રક્ષક લોક તથા સિપાઇઓનો સમૂહ રહેવો જોઇએ.

અન્ત પુરમા જ્ઞાને રાગ યોનાના નિવાસસ્થાનમા કોષ વિશ્વસ્ત વૃદ્ધ પરિચારિકા દ્વારા મહારાણીને યોનાવે, સ્વય તેના નિવાસસ્થાનમા ન જાય, કમકે તેમા પણ કદાપિ યોની હાનિ થઇ જવાનો સભવ છે

દેવોઽગૃહે લીનો હિ આતા મદ્રસેન જઘાન ॥ કૌ અ અધિ ૧ અ ૨૦. સૂ ૨૩ ॥

અર્થ — પહેલા એક સમય ભદ્રસેન નામના ગમ્જને તેના વીરસેન નામના ભાઇએ ગમ્જની રાણીની સાથે મળીને તેણીના ધરમા છૂપો રહીને મારી નાખ્યો હતો

માતુ શય્યાન્નર્ગતશ્ચ પુત્ર કારુશમ્ ॥ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ — એની રીતે માતાની શય્યાની નીચે છૂપા રહેના રાજપુત્રે પોતાના પિતા ગર્ભને મારી નાખ્યો હતો

લાજાન્મધુનેતિ વિષેણ પર્યસ્ય દેવો કાશીરાજમ્ ॥ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ — તેવી રીતે કાશીગમ્જની પુત્રીએ કાશીગમ્જને ધાણીમા મધુને બહાને નિપ મેળવી તે ખવગવા મારી નાખ્યો હતો

વિપદિગ્નેન નૃપુરેણ વૈરન્ત્ય મેઘલામણિના સૌવીર જાલૂથમાદર્શન વેપ્યા ગૂઢ

શસ્ત્રં કૃત્વા દેવો વિદૂરથ જઘાન ॥ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ — તથા વિપત્તિ પાણી પાયેના નૃપુર દ્વારા વૈરન્ત્ય ગમ્જને તેની ગણીએ, અને મેખલાની મણિદ્વારા સૌવીરને, તથા આદર્શ દ્વારા જાલૂથને, અને પોતાની વેણી(વાગ)મા છુપાવેના શસ્ત્ર વડે વિદૂરથ નામના ગમ્જને પોત પોતાની રાણીઓએ ન મારી નાખ્યા હતા, તેથી ગમ્જએ વિશ્વસ્ત પરિચારિકા દ્વારા તેને પોતાની પાસે યોનાવે ગમ્જને સમયે તેની પાસે ન જાય આ સર્વ ઉપાય ઠીક છે પરન્તુ આ સર્વ વિપત્તિઓ અનેક સ્ત્રીઓ રાખનાર તથા વેશ્યા, દાસી, આલિંગુ સેવન કરનાર ગમ્જોને સ્ત્રી અથવા ગમ્જુત્રો તરફથી મૃત્યુનો ભય રહે છે તેથી એક પત્નીવત થઇ રહેવું જોઇએ તથા પોતાનું ચારિત્ર્ય પવિત્ર રાખવું જોઇએ અને રાણી મુશિક્ષિત હોવી જોઇએ અને તેમને કોઇની સોગત થવા દેવી નહી આ ઉપાય ઉત્તમ છે બાકી સર્વ સામાન્ય છે

હવે આત્મરક્ષા નિપયમા કહીએ છીએ

પાન્શાનામા માર્ગ કરનાઽ અધ્યક્ષ કોષ મુગ્ધક્ષિત સ્થાતમા ખાવાની દરેક વસ્તુ સ્વાદિષ્ટ બનાવે તદ્વાજા તથૈવ પ્રતિબુઝ્ઞીત પૂર્વમગ્નયે વયોઽભ્યથ વલ્લિ કૃત્વા ॥

કૌ અ અધિ ૨ અ ૨૧ સૂ ૧ ॥

અર્થ — આ પ્રમાણે તૈયાગ કરેલુ જોજન પ્રથમ બનિ વૈશ્વદેવ કરીને અર્થાત્ અગ્નિ અને પક્ષીઓ આદિને બનિ આપીને પછી પોતે ખાય

વિમિશ્રિત અન્નને અગ્નિમા નાખે તો અગ્નિની જ્વાલા તથા ધુમાડો મને નીવ રગોના નિષ્ક્રે છે અને તેમા ચર ચર શબ્દ પણ થાય છે તથા વિમિશ્રિત અન્ન ખાવાથી પક્ષીઓને વિપત્તિ અર્થાત્ મૃત્યુ આવે છે વિપયુક્ત અન્નની વરાળ મોરની ગરદન સમાન રગવાળી હોય છે તથા તે અન્ન બહુ જલદી ઠંડુ પડી જાય છે હાથનો સ્પર્શ કરવાથી અથવા તેને આવવાથી અથવા તોડવાથી પણ તેનો રંગ બદલાઇ જાય છે, તેમા આંક પડી જાય છે, અને કાચા અન્નમા ઝેર મેળવ્યુ હોય તો તે બરાબર પાકતુ પણ નથી

અન્ત:પુરમાં જન્મને રાજ પોતાના નિવાસસ્થાનમાં કાંઈ વિશ્વસ્ત વૃદ્ધ પરિચારિકા દ્વારા મહારાણીને જોલાવે, સ્વયં તેના નિવાસસ્થાનમાં ન જાય, કેમકે તેમાં પણ કદાપિ મોટી હાનિ થઈ જવાનો સંભવ છે.

દેવોઽદ્દે લીનો હિ ભ્રાતા મદ્રસેનં જયાન ॥ કૌ. અ. અધિ. ૧ અ. ૨૦. સૂ. ૨૩ ॥

અર્થ:—પહેલાં એક સમય બદ્રસેન નામના રાજાને તેના વીરસેન નામના ભાઈએ રાજાની રાણીની સાથે મળાને તેણીના ધરમાં છૂપો રહીને મારી નાંખ્યો હતો.

માતુઃ શય્યાન્નર્ગતશ્ચ પુત્રઃ કારુણમ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—એવી રીતે માતાની શય્યાની નીચે છૂપા રહેલા રાજપુત્રે પોતાના પિતા કારુણને મારી નાંખ્યો હતો.

લાજાન્મધુનેતિ વિપેળ પર્યસ્ય દેવોં કાશીરાજમ્ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—તેવી રીતે કાશીરાજાની રાણીએ કાશીરાજાને ધાણીમાં મધુને બહાને વિપ મેળવી તે ખવરાવવા મારી નાંખ્યો હતો.

વિપદિગ્ધેન નૂપુરેણ વૈરન્ત્યં મેલલામણિના સૌવીરં જાલૂથમાદર્શેન વેળ્યાં ગૂઢં

શસ્ત્રં કૃત્વા દેવોં વિદૂરથં જયાન ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—તથા વિપનું પાણી પાયેલા નૂપુર દ્વારા વૈરન્ત્ય રાજાને તેની રાણીએ, અને મેલલાની મણિદ્વારા સૌવીરને, તથા આદર્શ દ્વારા જાલૂથને, અને પોતાની વેણી(વાળ)માં છુપાવેલા શસ્ત્ર વડે વિદૂરથ નામના રાજાને પોત પોતાની રાણીઓએ જ મારી નાંખ્યા હતા, તેથી રાજાએ વિશ્વસ્ત પરિચારિકા દ્વારા તેને પોતાની પાસે જોલાવે. રાત્રિને સમયે તેની પાસે ન જાય. આ સર્વ ઉપાય કીક છે. પરન્તુ આ સર્વ વિપત્તિઓ અનેક સ્ત્રીઓ રાખનાર તથા વેશ્યા, દાસી, આદિતું સેવન કરનાર રાજાઓને સ્ત્રી અથવા રાજપુત્રો તરફથી મૃત્યુનો ભય રહે છે. તેથી એક પત્નીવ્રત થઈ રહેવું જોઈએ. તથા પોતાનું ચારિત્ર્ય પવિત્ર રાખવું જોઈએ અને રાણી સુશિક્ષિત હોવી જોઈએ. અને તેમને કાંઈની સોજત થવા દેવી નહીં. આ ઉપાય ઉત્તમ છે. બાકી સર્વ સામાન્ય છે.

હવે આત્મરક્ષા વિષયમાં કહીએ છીએ.

પાકરાલામાં કાર્ય કરનાર અધ્યક્ષ કાંઈ સુરક્ષિત સ્થાનમાં ખાવાની દરેક વસ્તુ સ્વાદિષ્ટ બનાવે.

તદ્રાજા તથૈવ પ્રતિબુઝ્ઝીત પૂર્વમગ્નયે વયોઽભ્યથ વલિં કૃત્વા ॥

કૌ. અ. અધિ. ૧ અ. ૨૧ સૂ. ૧ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે તૈયાર કરેલું જોજન પ્રથમ બલિ વૈશ્વદેવ કરીને અર્થાત્ અગ્નિ અને પક્ષીઓ આદિને બલિ આપીને પછી પોતે ખાય.

વિપમિશ્રિત અન્નને અગ્નિમાં નાંખે તો અગ્નિની જ્વાલા તથા ધુમાડો અને નીલ રંગોનાં નિકળે છે, અને તેમાં ચર ચર શબ્દ પણ થાય છે. તથા વિપમિશ્રિત અન્ન ખાવાથી પક્ષીઓને વિપત્તિ અર્થાત્ મૃત્યુ આવે છે. વિપયુક્ત અવની વરાળ મોરની ગરદન સમાન રંગવાળી હોય છે. તથા તે અન્ન બહુ જલદી ઠંડુ પડી જાય છે. હાથનો સ્પર્શ કરવાથી અથવા તેને આવવાથી અથવા તોડવાથી પણ તેનો રંગ બદલાઈ જાય છે, તેમાં ગાંક પડી જાય છે, અને કાચા અન્નમાં ઝેર મેળવ્યું હોય તો તે બરાબર પાકતું પણ નથી.

अध्याय ६. सर्ग १६

शासनलेखनविधि

आ सर्गमा शासनविधिनु निरूपयु रीञ्जे धीञ्जे)

निमित्त आज्ञा तथा मन्देश आदिने शासन ढ छे तेनु निरूपयु उरीञ्जे धीञ्जे पन उपर लभेना अर्थने विद्वान् यो शासन ढ छे अर्थात् राज्यनि अर्थने गपि शासन कही गकथ नही

शासनप्रधाना हि राजानः ॥

कौ अ. अधि. २ अ. १० सू ३ ॥

अर्थ — राजा नो शासननो न प्रियेप आहू भरे छे, वाचनिभनो नही, डभके सन्धि अने विग्रह आदि मयन्धी जय शासनभू न होय छे तेथी अमात्यना गुणोथी युक्त, दरेक प्रगता आचार नियारेने गणुनाग शीत्रताथी सुन्दर वाक्ययोग्यता उन्नत, सुन्दर अक्षर लभनाग, सब प्रकाशना लेख नभवामा तथा वाचवामा समर्थ लेखन होवो न्नेछे अर्थात् लभवा वाचवने माग आरी प्रकाशना लेखने राजा नियुक्त करे

देशैश्वर्यवंशनामधेयोपचारमीश्वरस्य देशनामधेयोपचारमनीश्वरस्य ॥ १ ॥ ६ ॥

अर्थ — न्ने लेखपत्र डार्छ राजा उपर लभवामा आवतो होय तो तेमा तेना देश, अश्वर्य, वश अने नामनु पूर्ण अथन करवु न्नेछे न्ने डार्छ अमात्यादि उपर लभवामा आवे तो तेमा इवय तेना देश अने नामनो न पूर्ण निर्देश करवो न्नेछे

जाति कुल स्थानवयःश्रुतानि कर्मद्विशीलान्यथ देशकालौ ।

यौनानुबन्ध च समीक्ष्य कार्ये लेखं विदध्यात्पुरुषानुरूपम् ॥ , श्लो. ॥ ७ ॥

अर्थ — तेना अन्य गणकार्य मयन्धी लेखपत्रमा जाति (आह्वारणादि), कुल, स्थान (अधिकार स्थान), आयु, पिढता (शास्त्रज्ञान), जय, धनभक्ति सहाचार, देश, निवासस्थान, काल, विवाहादि मयन्ध डानी साथेथाय छे ते अटले “यौनानुबन्ध”, धर्मादि सर्व वातोना विचार करीने उत्तम, मध्यम अने अधम पुरोनी योग्यतानुसार लभे

अर्थक्रमः सवन्धः परिपूर्णता माधुर्यमादौर्य स्पष्टत्वमिति लेखसप्त ॥ सू. ८ ॥

अर्थ — लेखमा अर्थक्रम, मयन्ध, परिपूर्णाता, माधुर्य, औदार्य, अने स्पष्टता-ञ्जे ७ गुण होवो न्नेछे

तत्र यथावदनुपूर्वक्रियाप्रधानस्यार्थस्य पूर्वमभिनिवेश इत्यर्थस्य क्रमः ॥ ९ ॥

अर्थ — अर्थने अनुसार ठीक ठीक आनुपूर्वी राखनी अर्थात् सर्वथी प्रधान अर्थने न पहिलो राखवो पछी तेने अनुसार सर्व वातोनु निरूपयु करता न्नु तेने अर्थक्रम कहे छे

प्रस्तुतस्यार्थस्यानुरोधादुत्तरस्य विधानमासमाप्तेरिति संबन्धः ॥ , ॥ १० ॥

अर्थ — प्रस्तुत अर्थने आधार न आवे जेथी रीते आगवा अर्थनु निरूपयु करवु जे प्रमाणे समाप्ति पर्यन्त प्रता न्नु तेने संबन्ध कहे छे तात्पर्य जे छे के आगलो अर्थ पहिला कहेला अर्थनो आधार न होवो न्नेछे जेम होय त्यारे न अर्थमयन्ध उहेवाय छे

વહીને આવેલુ જલ એકઠું કર્યું હોય તે), તથા મોટા મોટા જલાશયોના બાંધ બંધાવે. અને પ્રજનમાંથી કોઈ એવું કાર્ય કરવા માગે તો તેને જલાશય આદિને માટે જમીન, નહેર આદિને માટે માર્ગ, તથા યથાવશ્યક લાકડાં આદિ સામાન આપીને તેનો ઉપકાર કરે.

પરચક્રાટવીગ્રસ્તં વ્યાધિદુર્ભિક્ષપીડિતમ્ ।

દેશં પરિહરેદ્રાજા વ્યયક્રીડાશ્ચ વારયેત્ ॥ કો. અ. અધિ. ૧ અ. ૧ છો. ૪૪ ॥

અર્થ:—શત્રુસમૂહથી તથા જંગલી(આટવિક) પુરુષોથી તથા વ્યાધિ અને દુર્ભિક્ષથી ખીડિત દેશને રાજા આ આપત્તિઓથી બચાવે, અને જેમાં ધનનો વ્યય થાય તેવી કીડ અથવા વિલાસથી તેમને છોડાવે.

દળ્લવિષ્ટિકરાવાઘૈઃ રક્ષેદુપહતાં કૃષિમ્ ।

સ્તેનવ્યાલવિપગ્રાહૈઃ વ્યાધિભિશ્ચ પશુવ્રજાન્ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—દૃષ્ટ, વિષ્ટિ (વેક) અને કર આદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી બાધાઓને કારણે નષ્ટ થતી ખેતીને બચાવે, અર્થાત્ ખેડુતોને મોટા દૃષ્ટ ન દે, તેમની પાસેથી અધિક વેક ન કરાવે, જેથી તે ખેતી સારી રીતે કરી શકે. તેવી રીતે ચોર, હિંસક પ્રાણી, વિપગ્રયોગ, તથા અન્ય વ્યાધિઓથી પશુઓની રક્ષા કરે. પશુઓના રહેવાનાં સ્થાનની રક્ષા કરે.

વલ્લભૈઃ કામિકૈઃ સ્તેનૈરન્તપાલૈશ્ચ પીડિતમ્ ।

શોધયેત્પશુસંઘૈશ્ચ ક્ષોયમાણવણિક્વપયમ્ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—વલ્લભ (રાજાના પ્રિય મનુષ્ય), તથા રાજકર સંગ્રહ કરનાર અધિકારી પુરુષ તથા જઘાત આદિ કર વસુલ કરનાર, તથા ચોર, સીમારક્ષક, તથા વ્યાધિ આદિ હિંસક પશુઓથી ખીડીત થવાથી ક્ષીણતાને પ્રાપ્ત થતા વ્યાપારી માર્ગોનું રાજા પરિશોધન કરે.

ધનિ કૃષિવિપયઃ અ. ૬ સ. ૧૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૬. સર્ગ. ૧૮.

ભૂમિહિદ્રવિધાન

જે ભૂમિમાં અન્નાદિ ઉત્પન્ન થઈ ન શકે તેનું નામ ભૂમિહિદ્ર છે. તે સંપન્ની ગ્રાહી કથન કરીએ છીએ.

અકૃપ્યાયાં ભૂમૌ પશુભ્યો ત્રિવીતાનિ પ્રયચ્છેત્ ॥ કો. અ. અધિ. ૨. અ. ૨ સૂ. ૧ ॥

અર્થ:—જે ભૂમિમાં કૃષિ ન થઈ શકે તે જગામાં પશુઓને ચરવાને ચરા(વિવિત) આદિ બનાવવાં વૃક્ષ, લતા, આદિ યુક્ત તથા બંધાં મૃગ આદિને અભયદાન આપ્યું હોય અર્થાત્ શિકારની મનાઈ હોય એવું એક ગચ્છતિ માત્ર એટલે ચાર દાશ સુધી ફેલાયલું, વેદાખ્યતન અને મોમયાગ આદિને માટે અત્યન્ત ઉચિત, જંગલ વેદાધ્યાયી બ્રાહ્મણોને માટે આપે. તેવી રીતે તપઃવીઓને તપોવન આપે. આથી જંગલોમાં સારાં સારાં વૃક્ષ લગાવી તેચાર કરાવે.

ધનિ ભૂમિહિદ્રવિધાન અ. ૬ સર્ગ. ૧૮. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૬. સર્ગ ૧૯.

શાસનલેખવિધિ.

આ સર્ગમાં શાસનવિધિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

લિખિત આજ્ઞા તથા સન્દેશ આદિને શાસન કહે છે. તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. 'પત્ર ઉપર લખેલા અર્થને વિદ્વાન લોક શાસન કહે છે, અર્થાત્ વાચનિક અર્થને કદાપિ શાસન કહી શકાય નહીં.'

શાસનપ્રધાના હિ રાજાનઃ ॥

કૌ. અ. અશ્વિ. ૨ અ. ૧૦ સૂ. ૨ ॥

અર્થ:—રાજા લોક શાસનનો જ વિશેષ આદર કરે છે, વાચનિકનો નહીં, કેમકે સંન્ધિ અને વિગ્રહ આદિ સંબન્ધી કાર્ય શાસનમૂલક જ હોય છે. તેથી અમાત્યના ગુણોથી યુક્ત, દરેક પ્રકારના આચાર વિચારોને જાણનાર, શીઘ્રતાથી સુન્દર વાક્યયોજના કરનાર, સુન્દર અક્ષર લખનાર, સર્વ પ્રકારના લેખ લખવામાં તથા વાંચવામાં સમર્થ લેખક હોવો જોઈએ અર્થાત્ લખવા વાંચવાને માટે આવી પ્રકારના લેખકને રાજા નિયુક્ત કરે.

દેશૈશ્વર્યવંશનામધેયોપચારમીશ્વરસ્ય દેશનામધેયોપચારમનીશ્વરસ્યા ॥ ૧ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જો લેખપત્ર કાઢી રાજા ઉપર લખવામાં આવતો હોય તો તેમાં તેના દેશ, ઐશ્વર્ય, વંશ અને નામનું પૂર્ણ કથન કરવું જોઈએ. જો કાઢી અમાત્યાદિ ઉપર લખવામાં આવે તો તેમાં કેવલ તેના દેશ અને નામનો જ પૂર્ણ નિર્દેશ કરવો જોઈએ.

જાતિ કુલં સ્થાનવયઃશ્રુતાનિ કર્મદ્વિંશીલાન્યથ દેશકાલૌ ।

યૌનાનુબન્ધં ચ સમીક્ષ્ય કાર્યે લેસં વિદધ્યાતપુરુપાનુરૂપમ્ ॥ ૧, જ્ઞો. ॥ ૭ ॥

અર્થ:—તેના અન્ય રાજકાર્ય સંબન્ધી લેખપત્રમાં જાતિ (બ્રાહ્મણાદિ), કુલ, સ્થાન (અધિકાર સ્થાન), આયુ, વિદ્વતા (શાસ્ત્રજ્ઞાન), કાર્ય, ધનસંપત્તિ, સદાચાર, દેશ, નિવાસસ્થાન, કાલ, વિવાહાદિ સંબન્ધ કાની સાથે થાય છે તે એટલે "યૌનાનુબન્ધ", ઇત્યાદિ સર્વ વાતોનો વિચાર કરીને ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પુરૂષોની યોગ્યતાનુસાર લખે.

અર્થક્રમઃ સંબન્ધઃ પરિપૂર્ણતા માધુર્યમાદૌર્ય સ્પષ્ટત્વમિતિ લેસસંપત્ ॥ સૂ. ૮ ॥

અર્થ:—લેખમાં અર્થક્રમ, સંબન્ધ, પરિપૂર્ણતા, માધુર્ય, ઔદાર્ય, અને સ્પષ્ટતા-એ છ ગુણ હોવા જોઈએ.

તત્ર યથાવદનુપૂર્વક્રિયાપ્રધાનસ્યાર્થસ્ય પૂર્વમભિનિવેશ ઇત્યર્થસ્ય ક્રમઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—અર્થને અનુસાર ઠીક ઠીક આનુપૂર્વી રાખવી અર્થાત્ સર્વથી પ્રધાન અર્થને જ પહેલો રાખવો. પછી તેને અનુસાર સર્વ વાતોનું નિરૂપણ કરતા જવું તેને અર્થક્રમ કહે છે.

પ્રસ્તુતસ્યાર્થસ્યાનુરોધાદુત્તરસ્ય વિધાનમાસમાત્તેરિતિ સંબન્ધઃ ॥ ૧, ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—પ્રસ્તુત અર્થને આધ ન આવે એવી રીતે આગલા અર્થનું નિરૂપણ કરવું. એ પ્રમાણે સમાપ્તિ પર્યન્ત કરતા જવું તેને સંબન્ધ કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે આગલો "અર્થ પહેલાં કહેલા અર્થનો આધક ન હોવો જોઈએ. એમ હોય ત્યારે જ અર્થસંબન્ધ કહેવાય છે.

અર્થપદાક્ષરાણામન્યૂનાતિરિક્તતા હેતુદાહરણદૃષ્ટાન્તૈર્થોપવર્ણનાશ્રાન્તપદતેતિ
પરિપૂર્ણતા ॥

અર્થ:—અર્થ, પદ, તથા અક્ષરોનું—ન્યૂનાધિક નહીં હોવું, તથા હેતુ[કારણ], ઉદાહરણ
(શાસ્ત્રીય સંવાદ આદિનું કથન), તથા દૃષ્ટાન્ત(લૌકિક અર્થાત્ લોક પ્રસિદ્ધ અર્થનું
નિદર્શન) પૂર્વક અર્થનું નિરૂપણ કરવું; અને શબ્દકાર્પણ્ય એટલે ઢીલા શબ્દોનો પ્રયોગ
ન કરવો તેને “પરિપૂર્ણતા” કહે છે.

સુખોપનીતચાર્વર્યશબ્દાભિધાનં માધુર્યમ્ ॥

અર્થ:—સુખપૂર્વક અર્થાત્ સરલતાથી અર્થને બોધન કરાવનાર સુન્દર સુન્દર શબ્દોનો
પ્રયોગ કરવો તેને માધુર્ય કહે છે.

અગ્રામ્યશબ્દાભિધાનમૌદાર્યમ્ ॥

અર્થ:—અસભ્ય શબ્દ ન કહેવો અર્થાત્ સભ્યતા ભરેલા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તેને ઐદાર્ય
કહે છે.

પ્રતીતશબ્દપ્રયોગઃ સ્પષ્ટતામિતિ ॥

અર્થ:—પ્રસિદ્ધ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તેનું નામ સ્પષ્ટતા છે.
અક્ષરાર્થિ વર્ણ વેસક [૬૩] છે. વર્ણોના સમૂહને પદ કહે છે. તે પદ ચાર પ્રકારનાં
હોય છે:—૧ નામ, ૨ આખ્યાત, ૩ ઉપસર્ગ, અને ૪ નિપાત. તે મધ્યે ભત્તિ, ગુણ અને
દ્રવ્યનું વાચક પદ નામ કહેવાય છે. સ્ત્રી, પુરૂષ, આદિ વિશેષ ક્ષિંગો રહિત ક્રિયાવાચક
પદને આખ્યાત કહે છે. ક્રિયાના વિશેષ અર્થોને ઘોનન કરનાર અને ક્રિયાની સાથે લાગેલા
પ્ર આદિ પદ ઉપસર્ગ કહેવાય છે. અને જ આદિ અવ્યયોને નિપાત કહે છે.

પૂર્ણ અર્થને અર્થાત્ નિરાકાંક્ષ અર્થને એટલે જ પદસમૂહનું ઉચ્ચારણ કરતાં તેના
અર્થની આકાંક્ષા ન રહે એવા અર્થને કહેનાર પદસમૂહને વાક્ય કહે છે. લેખમાં આજામાં આજું
એક પદ અને અધિકમાં અધિક ત્રણ પદનો વર્ગ (સમૂહ) બનાવવો અર્થાત્ દરેક પદને છૂટું
છૂટું લખવું અથવા અધિકમાં અધિક ત્રણ પદના સમૂહને છૂટા પાડવા. લેખની પરિસમાપ્તિ
યતાં તેનું ઘોનન કરવાને માટે ‘દતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. અને જો પૂરી વાત લખી ન હોય
અથવા તે લખવી ઉચિત ન લાગે તો અન્તમાં વાચિકમસ્ય લેખહરમુચ્યાત્, શ્રોતવ્યમ્
અર્થાત્ “આ લેખનો શેષ અંશ આ પત્ર લાવનાર પુરૂષના સુખથી સાંભળી લેશે”—એવું
લખવું જોઈએ.

નિન્દા પ્રશંસા પૃચ્છા ચ તથાહ્યાનમધાર્યના ।

પ્રત્યાહ્યાનમુપાલંભઃ પ્રતિપેષોડય ચોદના ॥

કૌ. અ. અધિ. ૨. અ. ૧૦ શ્લો. ॥ ૨૫ ॥

સાન્ત્રમભ્યવપત્તિશ્ચ ભર્ત્સનાનુનયૌ તથા ।

एतेष्वर्याः प्रवर्तन्ते त्रयोदश मुलेखनाः ॥

॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—નિન્દા, પ્રશંસા, પૃચ્છા, આખ્યાન, અર્થના, પ્રત્યાખ્યાન, ઉપાલંભ, પ્રતિપેષ,
મોહના, સાન્ત્ર(સાન્ત્રના), અભ્યવપત્તિ, ભર્ત્સના અને અનુનય—એ તેર વાતોમાં જ પત્રમાં

પ્રકટ થતા અર્થ પ્રવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ પત્રમા આ તેજ વાતોમાની કોઈ અબંધમા લખવામા આવે છે

તત્રાભિજનશરીરકર્માણાં દોષવચનં નિન્દા ॥ ,, ॥ ૨૭ ॥

અર્થ — તેમા કોઈનો અભિજન(વંશ), શરીર તથા કર્મમા દોષારોપણ કરવું અર્થાત્ તે સબધી ખૂરૂ કહેવું તેને નિન્દા કહે છે.

ગુણવચનમેતૈષામેવ પ્રશંસા ॥ ,, ॥ ૨૮ ॥

અર્થ — અને તેના જ (વંશ આદિના) સબંધમા ગુણોનું કથન કરવું એ પ્રશંસા કહેવાય છે

કથમેતદિતિ પૃચ્છા ॥ ,, ॥ ૨૯ ॥

અર્થ — આ વાત કેમ બની ? એ પ્રકારના પ્રશ્નને પૃચ્છા કહે છે

एवमित्याख्यानम् ॥ ,, ॥ ૩૦ ॥

અર્થ — આ એવી રીતે કરવું જોઈએ એવું કહેવું તેને આખ્યાન કહે છે

देहीत्यर्थना ॥ ,, ૩૧ ॥ “આપો” એ પ્રકાર કહીને માગવું તેનું નામ અર્થના છે

न प्रयच्छामीति प्रत्याख्यानम् ॥ ,, ॥ ૩૨ ॥

અર્થ — “નથી આપતો ” એ પ્રકારે નિષેધ કરવો તેને પ્રત્યાખ્યાન કહે છે.

अननुरूपम् भवत इत्युपालंभः ॥ ,, ॥ ૩૩ ॥

અર્થ — આ આપને અનુરૂપ (યોગ્ય) ન કર્યું એ પ્રકારના અભિપ્રાય યુક્ત વચનને ઉપાલંભ કહે છે

मा कार्पीरिति प्रतिषेध ॥ ,, ॥ ૩૪ ॥

અર્થ — “એમ ન કરો” એ પ્રકારે આગામી પૂર્વક રોકવું તેનું નામ પ્રતિષેધ છે

इदं क्रियतामिति चोदना ॥ ,, ॥ ૩૫ ॥

અર્થ — “આ કરવું જોઈએ” એ પ્રકારની આગામી ચોદના કહે છે

योऽहं स भवान् यन्मम द्रव्यं तद्भवत इत्युपग्रहः सान्त्वनम् ॥ ,, ॥ ૩૬ ॥

અર્થ — જે હું છું તેજ આપ છો, જે મારું દ્રવ્ય છે તે આપનું જ છે એ પ્રકારે કહીને કોઈને વિશ્વાસ દેવો અથવા આપણે અનુકૂળ બનાવવો તેનું નામ સોંત્વ અથવા શાન્તવના છે (ઉપગ્રહ = ઉત્તેજન)

व्यसनसाहाय्यमभ्यवपत्ति ॥ ,, ॥ ૩૭ ॥

અર્થ — વ્યસન(આપત્તિ)ના સમયમા સહાયતા આપવી તેનું નામ અભ્યવપત્તિ કહેવાય છે

सदोपमायतिप्रदर्शनमभिभर्त्सनम् ॥ ,, ॥ ૩૮ ॥

અર્થ — દોષ સહિત ભવિષ્ય(આયત્તિ) મતાવવું અર્થાત્ જો તું જલદી જ આ પ્રમાણે નહીં કરે તો તને મારી ન આપીશ અથવા કેદ કરીશ એ પ્રમાણે કહેવું તેને ભર્ત્સના (ધમકી) કહે છે

अनुनयस्त्रिविधोऽर्थकृतावतिक्रमे पुरुषादिव्यसने च ॥ ,, ॥ ૩૯ ॥

અર્થ — અનુનય ત્રણ પ્રકારનો છે ૧ અર્થકરણ નિમિત્તક, ૨ અતિક્રમ નિમિત્તક, અને

૩ પુરુષાદિવ્યસન નિમિત્તક. કાર્ષ આવસ્યક કરવા યોગ્ય કાર્ય કરવાને માટે મિત્ર તરફથી અનુનય(અનુગ્રહ) કરવામાં આવે તે પહેલો છે. કાર્ષ રીતે કૂપિત થયેલા પુરુષને શાન્ત કરવાને માટે જે અનુનય કરવામાં આવે છે તે બીજો છે. અને પિતા, ભાઈ, પુત્ર, મિત્ર આદિના મરવાથી આવેલી આપત્તિમાં જે અનુનય કરવામાં આવે છે તે ત્રીજો અનુનય છે.

પ્રજ્ઞાપનાજ્ઞાપરિદાનલેખાસ્તથા પરીહારનિમ્નષ્ટિલેખૌ ।

પ્રાવૃત્તિક્ષત્ર પ્રતિલેખ એવ સર્વવગથેતિ હિ શાસનાનિ ॥ જ્ઞા. ॥ ,, ૪૦ ॥

અર્થ:—લેખ(શાસન)ના નીચે લખેલા આઠ ભેદ છે:— ૧ પ્રજ્ઞાપના, ૨ આજ્ઞા, ૩ પરિદાન ૪. પરિહાર, ૫. નિમ્નષ્ટિ, ૬. પ્રાવૃત્તિક્ષ, ૭, પ્રતિલેખ અને સર્વવગ. આ આઠનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

अनेन विज्ञापितमेवमाह तद्दीयतां चेद्यदि तत्त्वमस्ति ।

राज्ञः समीपे वरकारमाह प्रज्ञापनैषा. विविधोपदिष्टा ॥ ,, ॥ ४१ ॥

અર્થ:—ગુપ્ત રાજપુરૂષ દ્વારા રાજને અખર મળતાં અર્થાત્ કાર્ષ મહાભાત્ર(પ્રધાન અમાત્ય) આદિને કંઈક ધન વચ્ચું હોય અને તે તેણે પોતાની પાસે રાખી લીધું હોય તે વાત કાર્ષ ગુપ્તચર આવીને રાજને કહે, સારે રાજ મહાભાત્ર આદિને કહે છે કે જો એ વાત ખરી (તત્ત્વમ્) હોય તો તે ધન આપી દો. તે ઉપરથી તે રાજની આગળ ધન આપી દેવાને સ્વીકાર(વરકાર) કરે છે તે બાબતના લેખને પ્રજ્ઞાપના કહે છે. આ પ્રજ્ઞાપના નામને લેખપત્ર અનેક પ્રકારનો હોય છે.

भर्तुराज्ञा भवेद्यत्र निग्रहानुग्रहैः प्रति ।

विशेषेण तु भृत्येषु तदाज्ञालेखलक्षणम् ॥ ,, ॥ ४२ ॥

અર્થ:—જે લેખપત્રમાં રાજની નિગ્રહ કે અનુગ્રહરૂપ આજ્ઞા હોય-વિશેષ કરીને જે લેખપત્ર ભૂત્યો સંબંધી લખવામાં આવે, તે આજ્ઞા કહેવાય છે.

ययार्हगुणसंयुक्ता पूजा यत्रोपलक्ष्यते ।

अप्याधौ परिधाने वा भवतस्ताद्युपग्रहौ ॥ ,, ॥ ४३ ॥

અર્થ:—જે લેખપત્રમાં ઉચિત ગુણોથી યુક્ત સત્કારનો ભાવ પ્રકટ કર્યો હોય તેને પરિદાન કહે છે. તે એ અવસ્થામાં લખવામાં આવે છે—એક તો જે વખતે પોતાના ભૂત્યોના કોઈ બન્ધુ, બાન્ધવ, આદિ મરી ગયા હોય અને તે કારણે તેને કલેશ (આધિ) થતો હોય સારે; અને બીજો તેમની રક્ષા(પરિદાન)ને માટે ન્યારે રાજ કાર્ષિવાર વિશેષ દયાભાવ પ્રકટ કરે એવી અવસ્થામાં રાજ તરફથી ભૂત્યોને લખેલો-આવી પ્રકારના લેખ તેમને રાજને અનુકૂલ (ઉપગ્રહ) બતાવે છે.

जातेविशेषेषु पुरेषु चैव ग्रामेषु देशेषु च तेषु. तेषु ।

अनुग्रहो यो वृत्ततेर्निदेशात्तज्ज्ञः परीहार इति व्यवस्येत् ॥ ,, ॥ ४४ ॥

અર્થ:—વિશેષ વિશેષ અતિઓ, તે તે નગરો, ગ્રામો, તથા દેશો ઉપર રાજની આજ્ઞાનુસાર જે અનુગ્રહ કરવામાં આવે તેને જાણકાર પુરૂષો પરીહાર (પરિહાર-પુરાહાર) કહે છે.

નિસૃષ્ટિસ્થાપના કાર્યા કરણે વચને તથા ।

एषा वाचिकलेख. स्याद्भवेन्नैसृष्टिकोऽपि वा ॥

”

॥ ૪૫ ॥

અર્થ —કોઈ કાર્ય કરવામા કે કહેવામા કોઈ આમ પુરૂપનુ પ્રમાણુ આપવુ તેને નિસૃષ્ટિ કહે છે અર્થાત્ અમુકનુ જે કાર્ય છે તે માફ કામ છે, અમુકનુ જે વચન છે તે માફ વચન છે એ પ્રમાણુ કાર્ય તથા વચનમા કોઈ આમ પ્રામાણિક પુરૂપનુ પ્રમાણુ આપવુ તે નિસૃષ્ટિ છે તે બે પ્રકારની છે—એક વાચિક જેમા વચનના પ્રામાણ્યનુ કથન હોય, અને બીજી નૈસૃષ્ટિક એટલે જેમા કાર્યના પ્રામાણ્યનુ વચન હોય

विविधां देवसंयुक्तां तत्त्वजां चैव मानुषीम् ।

द्विविधां तां व्यवस्यन्ति प्रवृत्तिं शासनं प्रति ॥

”

॥ ૪૬ ॥

અર્થ —અનેક પ્રકારની દૈવી અર્થાત્ સુભિક્ષ, દુર્ભિક્ષ, અતિવૃષ્ટિ, સુવૃષ્ટિ, અવૃષ્ટિ, અગ્નિનો ઉત્પાત, આદિ અનેક પ્રકારની દૈવ મળથી અને પરમાર્થ ભૂત બગબર હાવત બતાવનારી પ્રવૃત્તિ, તથા માનુષી અર્થાત્ ચોર આદિ દ્વાગ થતા ઉપદ્રવના લેખનિયત પ્રવૃત્તિ—એ બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોય છે તાત્પર્ય એવુ છે કે પ્રાવૃત્તિક(પ્રવૃત્તિનમાચાર) અર્થાત્ જેની દ્વારા બીજાને કેવલ પરિસ્થિતિની સૂચના આપવામા આવે એવા લેખમા અનુકુલ પ્રતિકુલ આપત્તિ, ગમે તો તે દૈવથી હોય કે મનુષ્યો દ્વારા હોય તથા આપાત શૂન્ય અર્થાત્ વાસ્તવિક અવસ્થાનો જ ઉદ્દેશ્ય કર્યો હોય—એ સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ મે ભાગમા વિભક્ત છે—એક શુભ અને બીજી અશુભ તેથી પ્રાવૃત્તિક લેખ પણ શુભ અશુભ રૂપે બે પ્રકારના જ સમજવા જોઈએ

दृष्ट्वा लेखं यथातत्त्व तत् प्रत्यनुभाष्य च ।

प्रतिलेखो भवेत्कार्यो यथा राजचस्तथा ॥

”

॥ ૪૭ ॥

અર્થ —બીજાએ મોકલેલા લેખને એકનાર જોઈને પછી ડરી તેને સ્વય વાચીને ગરબની આજ્ઞાની અનુસાર તેનો જે ઉત્તર નખવામા આવે તેને પ્રતિલેખ કહે છે

यत्रैश्वर्योऽत्रात्रिहृतोऽथ राजा रक्षोपकारो पयिकार्थमाह ।

सर्वत्रगो नाम भवेत्स मार्गं देशे च सर्वत्र च वेदितव्य. ॥ ” ॥ ૪૮ ॥

અર્થ —જે લેખમા ગભ, પયિન(વટેમાણુ)ની ગણા તથા ઉપકાર કરવાને માટે દુગપાન, ગબ્દપાન, અન્તપાન, આદિને તથા અન્ય સમાહર્તા, પ્રશાસ્તા, આદિ અધિકારીઓને લખવામા આવે છે તે લેખનુ નામ સર્વત્રગ ડે, કેમકે તે માર્ગ દેશ, ગબ્દ, આદિ સર્વ સ્થાન ઉપર લખવામા આવે છે

હવે—ઉપાયા સામોપપ્રદાનમેદ્દશ્નડા ॥ સૂ૦ ૦૧ ॥ સામ દાન બેદ અને ૦૫ એ ચાર પ્રકારના જે ઉપાય છે તેનુ પણ જાન લેખને લેખુ જોઈએ તે મતાનમા આવે છે તેમા સામ પાચ પ્રકારનો હોય છે—૧ શુભુજર્પીર્તન, ૨ સગન્વોપાખ્યાન, ૩ પરસ્પરોપકાર મદર્શન, ૪ આયતિપ્રદર્શન, અને ૫ આત્મોપનિધાન તેના ક્રમે પૃથક્ લક્ષણુ હીએ છીએ અભિજન(વશ), સરીગ, કાર્ય, સ્વભાવ, વિદ્વતા, તથા હાથી, પ્રોડા ગ્ય આદિ દ્રવ્યોના શુભુ તથા અશુભો(અવશુભ) નશીને તેની પ્રજાના અથવા સ્તુતિ કરવી તે શુભુસાકીર્તન જેમા છે

જ્ઞાતિ (સમાન કુલમા ઉત્પન્ન થવું), યોનિકૃત સબન્ધ(વિવાહાદિ, સુખદૃત સબન્ધ (સુર શિષ્યાદિનો સુખ દ્વારા અધ્યયન અધ્યાપનથી ઉત્પન્ન થયેલો મ મન્ધ), સુવાદૃત સબન્ધ(સુના દ્વારા યાજ્ઞયાજ્ઞક આદિ સબન્ધ-સુત્રો એ જ્ઞાના એક પાત્રવિરોધનું નામ છે), કુલદૃત સબન્ધ (કુલ પરપરાથી ચાલ્યો આવેલો સબન્ધ), હાર્દિક મ મન્વ (સ્વયં આપણા હૃદય દ્વારા થયેલો મબન્ધ), તથા મિત્ર સબન્ધ (ઉપકારાદિ દ્વારા થયેલો સબન્ધ) —એ માત્ર પ્રકારના સબન્ધોમાથી કોઇ એમનું જ્ઞાન જવું તેનું નામ સબન્ધોપાખ્યાન છે

પોતાના અથવા પાગલ પક્ષમા એક બીજાએ પરસ્પર ત્રેલા ઉપકારનું કથન જવું તે પરસ્પરોપકાર સદર્શીન કહેવાય છે

આ કાર્ય આવી રીતે કરવાથી આપણે બનેને આણુ ફળ થશે એ પ્રકારે આશા ઉત્પન્ન કરવી તે આયતિપ્રદર્શન કહેવાય છે

જે હું છું તેજ આપ છે, મારું ધન આપનું જ ધન છે, આપ તેને ધન-જાનુસાર આપના કાર્યમા લઇ શકો છો—એ પ્રકારે પોતે પોતાને સમર્પણુ જવો તેનું નામ આત્મોપનિવાન છે વન આદિ દ્વારા ઉપજાવે તે ઉપપ્રદાન અથવા દાન કહેવાય છે

શકાજનનં નિર્ભત્સન ચ મેદઃ ॥ કૌ અ અધિ ૨ અ. ૧૦ સૂ ૫૭ ॥

અર્થ —સતુના હૃદયમા શકા ઉત્પન્ન કરવી અથવા તેને ધમકા આપવી તેનું નામ ભેદ છે સતુને મારી નાખવો અથવા અન્ય પ્રકારે તેને પીડા કરવી, અથવા તેના ધન આદિનું અપહરણુ કરવું તે દણ્ડ કહેવાય છે

આ પ્રમાણે લેખક, લેખ, લેખસપત, વાક્યગ્રન્થના, સુલેખનો વિષય, લેખકને સામાદિ ઉપામના જ્ઞાનની આનસ્થ તા, તથા ઉપાયોનું વર્ણન કહીને હવે લેખના દોષ કહીએ છીએ

અકાન્તિવ્યાઘાતઃ પુનસ્કતમપશ્ચદ્વ સંપ્લવ ઇતિ લેખદોષાઃ ॥ સૂ. ૫૯ ॥

અર્થ —અકાન્તિ, વ્યાઘાત, પુનરૂક્ત, અપશબ્દ, અને અપ્લવ એ લેખના પાચ દોષ છે

તત્ર કાલપત્રકમચારુવિપમવિરાગાક્ષરત્વમકાન્તિઃ ॥ ૬૦ ॥

અર્થ —તે મધ્યે શાહી પડેલા કાગળ ઉપર અથવા સ્વભાવથી મલિન કાગળ ઉપર લખવું તે, અસુન્દર અર્થોત્ અગમ અક્ષર લખવો તે, અક્ષરની વિમતા થવી અર્થોત્ નાના મોટા લખવા તે, તથા શીકી(વિગગ) શાહીથી લખવું તે લેખમા અકાન્તિ નામનો દોષ છે

પૂર્વેણ પશ્ચિમસ્યાનુપપત્તિર્વ્યાઘાત ॥ ૬૧ ॥

અર્થ —પહેલા લેખની આગે પછી આવતા લેખનો વિગ્રેધ વધ જવો, અથવા પહેલા લેખથી આગળ આવતા લેખનો બાધ થવા તે વ્યાઘાત દોષ કહેવાય છે

જે વાન પહેલા તેવામા આવી છે તેની અમાન જ વાત કરી બીજાના કહેવી તે પુનરૂક્ત નામનો દોષ છે

લિગવચનકાલકારકાણામન્યયા પ્રયોગોઽપશ્ચદ્વઃ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ —ત્રિગ(ત્રીવિગ, પુલ્લિગ, આદિ), ચત્ર(એ.નચન, દ્વિ.નચન, આદિ) કાન જૂત આદિ), તથા ગ્રન્થ(જ્ઞા, કર્મ, આદિ)—તેમનો અન્યથા પ્રયોગ જવો—અર્થોત્ ત્રીવિગની જગાએ પુલ્લિગ ગ્રન્થચત્રની જગાએ એ.નચન આદિ વિપરીત પ્રયોગ રવો તે અપશબ્દ કહેવાય છે

અવર્ગે વર્ગકરણં વર્ગે ચાવર્ગક્રિયા ગુણવિપર્યાસઃ સંપ્લવ્વ ઇતિ ॥ ૧૧ ॥ ૬૪ ॥

અર્થઃ—ત્યાં લેખમા વિરામ કરવો જોઈએ ત્યાં વિરામ નહીં કરવો તે તથા ન કરવો જોઈએ ત્યાં કરવો તે, તથા ગુણોનો વિપર્યાસ અર્થાત્ અર્થક્રમ આદિને અનુસાર લેખ ન લખવો, તે સંપ્લવ્વ નામનો પાંચમો દોષ છે. લેખ આ દોષોથી રહિત હોવો જોઈએ.

ધતિ શાસન(લેખ)વિધિ અ. ૬ સર્ગ. ૧૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સ. ૨૦.

રત્નપરીક્ષા.

આ સર્ગમાં રત્નોની પરીક્ષા કહીએ છીએ. રાજ ઝવેરી પાસે અથવા સ્વયં પોતે રત્નોની પરીક્ષા કરીને રત્નાદિની રક્ષા કરે.

વજ્રં મુક્તા પ્રવાલં ચ ગોમેદશ્ચેન્દ્રનીલકઃ । ॥ શુ૦ની૦અ૦૪ સ્ત્રી૦ ૧૫૫ ॥

વૈદૂર્યઃ પુષ્પરાગશ્ચ પાચિર્માણિક્યમેવ ચ ।

મહારત્નાનિ ચૈતાનિ નવ પ્રોક્તાનિ સૂરિભિઃ ॥ ॥ ૧૫૬ ॥

અર્થઃ—વજ્ર, મોતી, પ્રવાલ, ગોમેદ, ઇન્દ્રનીલ, વૈદૂર્ય, પોખરાજ, પાચિ અને માણિક્ય એ નવને વિદ્વાન્ લોક મહારત્ન કહે છે.

પહેલાં મોતીની પરીક્ષા બતાવીએ છીએ. મોતીનાં ઉત્પત્તિસ્થાન દશ છે. એ સ્થાનોના નામથી મોતી દશ પ્રકારનાં હોય છે. ૧. પાણ્ડ્ય દેશમાં તામ્રપર્ણી નદી છે. તેના અને સમુદ્રના સંગમમાં થતાં મોતી તામ્રપર્ણિક કહેવાય છે. ૨. મલયકાટિ નામના પહાડ ઉપર થતાં મોતી પાણ્ડ્યકવાટક કહેવાય છે. ૩. પાટલિપુત્રની સમીપમાં પારિક નામની નદીમાં ઉત્પન્ન થતાં મોતી પારિક્ય કહેવાય છે. ૪. સિંહલદ્વીપની કુલા નામની નદીમાં થતાં મોતી કૌલેય કહેવાય છે. ૫. કેરલ (મલબાર) દેશના સુરચિ નામના નગરની સમીપ ચૂર્ણા નદીમાં થતાં મોતી ચૌર્ણ્ય કહેવાય છે. ૬. મહેન્દ્ર પહાડની પાસેના સમુદ્રમાં થતાં મોતી માહેન્દ્ર કહેવાય છે. ૭. કાર્સ દેશની કર્દમા નામની નદીમાં ઉત્પન્ન થતાં મોતી કાર્દમિક કહેવાય છે. ૮. બર્બરની પાસેની સૌતસી નામની નદીમાં થતાં મોતી સૌતસીય કહેવાય છે. ૯. બર્બરની પાસેના સમુદ્રની પાસે લાગેલી શ્રીધંટ નામની ઝીલમાં ઉત્પન્ન થતાં મોતી શ્રીધિય કહેવાય છે. ૧૦. હિમાલય પહાડની ઉપર થતાં મોતી હૈમવત કહેવાય છે.

મોતીની ઉત્પત્તિનાં ત્રણ કારણ હોય છે—શુક્તિ, શંખ, તથા હાથી, સર્પ, આદિનાં મરતકમાં થતાં, તથા અન્ય સાધનોથી ઉત્પન્ન થયેલાં જેને પ્રકીર્ણક કહે છે. એ રીતે મોતીનાં ત્રણ કારણ છે.

મસૂરક(મસૂરના જેવા આકારનાં), ત્રિપુટક(ત્રણ ખુણાવાળાં), અથવા નાની ઇલાયચીના જેવા આકારવાળાં, કૂર્મક(કાચબાના જેવા આકારવાળાં), અર્ધચન્દ્રક (અડધા ચન્દ્રમાના જેવા આકારવાળાં), ક્ષુ-ચુક્તિ (ઉપર મોટા છેડાવાળાં), યમક(જોડાયેલાં), કર્તક(કપાયલાં), ખરક (ખડખડાં), સિક્કચક (સાધવાળાં), કમણ્ડલુક (કમણ્ડલુના જેવા આકારવાળાં, સ્યાવ (વાહળાં જેવા રંગવાળાં), નીલ(નીલા રંગનાં), તથા દુર્વિદ્-જેનો છેદ અયોગ્ય

સ્થાનમાં હોય છે તે અર્થાત જે જગાએ છેદ જોઇએ તેના કરતાં અન્ય જગાએ છેદ પાડયો હોય-એ તેર પ્રકારનાં મોતી દૂષિત સમગ્રાય છે.

ચૂલ(મોટાં), ગોલાકાર, નિસ્તલ(ચિકણી જગા ઉપર નહીં રહેનારાં) અર્થાત ઝટ ગળડી જનારાં), દીપ્તિયુક્ત, સફેદ, ભારે, ચીકણાં, તથા ગોચ્ય સ્થાને વિધાયલાં મોતી ઉત્તમ માનવામાં આવે છે. મત્સ્ય, શખ, સર્પ, વરાહ, વાંસ, મેઘ, શુક્તિ(છીપ), એ મોતીની ઉત્પત્તિનાં સ્થાન છે એમ શુક્રાચાર્ય કહે છે. પરન્તુ શુક્તિમાં અધિક પેદા થાય છે. છીપમાં પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ભેદ હોવાથી મોતીના પણ ઉત્તમ આદિ ભેદ છે.

કેટલેક ટેકાણે બનાવટી મોતી પણ બનાવે છે. માટે—

તત્સંદેહવિનાશાર્થં મૌક્તિકં સુપરીક્ષયેત્ ।

ઉત્ત્ત્વે સલવણસ્નેહે જલે નિશ્ચુપિતં હિ તત્ ॥ શુ, ની. અ. ૪ શ્લો. ૧૭૬ ॥

ત્રીદિપ્તિર્મદિતં નેયાદ્વૈવર્ણ્યં તદકૃત્રિમમ્ । ॥ ૧૭૭ ॥

અર્થ.—બનાવટી મોતીના સંદેહની નિવૃત્તિ કરવાને માટે મોતીની પરીક્ષા કરવી જોઇએ. તેને મીઠું અને તેલથી યુક્ત ગરમ પાણીમાં આખી રાત્રિ(નિશિ) રાખીને પછી ચોખા વડે મર્દન કરવાથી જેનો રંગ બદલાય નહીં અર્થાત જે મલિન ન થાય તે મોતી અસલ છે એમ સમજવું.

જે મોતી શુક્તિમાં પેદા થાય છે તેની કાન્તિ શ્રેષ્ઠ અને ખીબની મધ્યમ હોય છે. અહીં સુધી મોતી સખન્ધી વિચાર કર્યો, હવે મણિ સખન્ધમાં વિચાર કરીએ છીએ. મણિનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન ત્રણ છે, તેથી તે કોટ, મૌલેયક તથા પારસમુદ્રક એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. મલય દેશની સમીપ કોટિ નામનું સ્થાન છે. ત્યાં ઉત્પન્ન થતો મણિ કોટ કહેવાય છે. અને મલય દેશના એક ભાગમાં કણ્ણીવન નામની પર્વતમાલા છે ત્યાં ઉત્પન્ન થતો મણિ મૌલેયક કહેવાય છે. અને સમુદ્રની પાર સિંહલદ્વીપ(સિલોન)માં ઉત્પન્ન થતો પારસમુદ્રક કહેવાય છે.

મણિઓમાં પાંચ પ્રકારના માણિક્ય સમગ્રવામાં આવે છે. ૧. સૌગન્ધિક, ૨. પદ્મરાગ, ૩. અનવલ્લરાગ, ૪. પારિગ્ગતપુષ્પક, અને ૫. બાલસૂર્યક એ પાંચ તેનાં નામ છે. સૌગન્ધિક નામનું માણિક્ય કમલના જેવા રંગવાળું હોય છે. કમલ સાધારણ રીતે સાયંકાળે સમયે ખીલે છે. તેનો રંગ નીલો રંગ મજેલો લાલ હોય છે. પદ્મરાગ (પદ્મની સમાન રંગવાળું) અનવલ્લરાગ-કેસરને અનવલ્લ કહે છે માટે કેસરના રંગવાળું. પારિગ્ગતપુષ્પક એટલે પારિગ્ગત પુષ્પના જેવા રંગવાળું. બાલસૂર્યક ઉદય પામેલા સૂર્યના જેવા અરુણ રંગવાળું. એ પાંચ ભેદ માણિક્યના છે. વૈદ્ય જ્ઞાનિનો મણિ આઠ પ્રકારનો હોય છે. ઉત્પલવર્ણ(લાલ કમલના રંગવાળો). શિરીષપુષ્પક શિરીશના ફુલના રંગવાળો. ઉદ્ગવર્ણ-જલના સમાન સ્વરસ રંગવાળો. વશરાગ વાસના પત્તાના જેવા રંગવાળો, શુક્રપત્રવર્ણ-પોપટની પાંખના જેવા રંગવાળો. પુષ્પરાગ-હળદ્રના જેવા પીળા રંગવાળો રંગને ગોમૂત્રક ગોમૂત્રના જેવા રંગનો ગોમેદક-ગોરોચનાના સમાન રંગનો એ આઠ ભેદ વૈદ્ય જ્ઞાનિના મણિના છે.

અને ઇન્દ્રનીલ મણિ પણ આઠ પ્રકારનો હોય છે. ૧. નીલાવલીયરંગ સફેદ હોવા છતાં પણ જે મણિમાં નીલ રંગની ધારાઓ હોય. ૨. ઇન્દ્રનીલ-મોરના પીછાની માફક નીલા રંગવાળો.

૩. કલાયપુષ્પકમટ્ટ-વટાણાના છોડના ફુલના જેવા ગગનાએ મહાનીલ-મોગના જેવા પેગ કાગા રગનો ૫. જામ્બવાન-ગણુના સમાન રગનો ૬ જમ્બૂત્રલ-મેઘ સમાન વર્ણનો ૭. નન્દક-અદરથી સફેદ અને મહારથી નીલ અને ૮ સ્વાન-મધ્ય-જેમાથી જનપ્રસાદની સમાન કિરણો નિકળે છે તે આ આઠ ભેદ નીવમણિના છે

સ્ફટિક(મિદલોગ) જાતિના મણિ આઠ પ્રકારના હોય છે ૧ શુદ્ધ સ્ફટિક-અત્યંત શુકન વર્ણનો. ૨ મૂલાટવર્ણ-જેમાથી માખણ કાઢી લેવામા આસુ છે તેવુ દહી અર્થાત્ છારાના રગ જવો ૩ શીતવૃષ્ટિ-ચન્દ્રાન્ત-ચન્દ્રમાના કિરણોના સ્પર્શથી પીગમી જતો અને ૪ સૂર્યકાન્ત-સૂર્યના કિરણોનો સ્પર્શ થતા અગ્નિ લાગનાર મણિ એ આઠ ભેદસ્ફટિક મણિના છે

અહીં સુધી મણિના ભેદોનુ નિરૂપણ કર્યુ હવે મણિના ગુણોનુ જ્ઞાન કરીએ છીએ ૭ ખુણાવાળો, આઠ ખુણાવાળો, ગોળાકાર, પેગ ગગવાળો અથવા મૃદુ વચ માગ જેની યનાવન બૂધણુ આદિમા લાવવાને યોગ્ય હોય, નિર્મલ ચીકણો, ભારે દીપ્તિવાળો વચમા જ વચળા પ્રભાવાળો, તથા જે પોતાની પ્રભાવી પામે ગળેલી વસ્તુને પ્રભાચુક્ર અથવા પ્રકાશિત કરે એ ૧૧ પ્રકારના ગુણુ મણિઓમા માનવામા આવે છે

નીચે લખેલા આઠ પ્રકારના દોષ પણ મણિમા હોય છે ભલકા ગગનાળો, લયકી કાન્તિવાળો ખગખરી (જેના ઉપર નાના નાના દાણા દાણા ઉઠેલા હોય), જેમા નાના છેદ હોય, જે કાપેલો હોય, અયોગ્ય સ્થાનમા જેને છેદ હોય, તથા જેમા ભિન્ન પ્રકારની રેખાઓ હોય- એ સાત પ્રકારના દોષ મણિઓમા હોય છે

આ મણિઓમા ખીજી ૧૮ અવાન્તર જાતિઓ છે, ૧. વિમલક (સફેદ અને લીલા રગથી મિશ્રિત), ૨. સસ્યક (નીલ), ૩ અગ-જન મૂલક(નીલો અને કાળો મિશ્રિત), ૪. પિત્તક (ગાયના પિત્તાની સમાન ગગવાળો), ૫ સુવલક(સફેદ), ૬ લોહિતાક્ષ(બાલુ ઉપર લાલ રગવાળો અને વચમા કાળો), ૭ મૃગાસ્મક(સફેદ અને કાળો મળેલો), કોઈ કોઈ જગાએ લોહિતાક્ષને લોહિતક, અને મૃગાસ્મકને અમૃતાશુક પણ કહ્યો છે લોહિતકનો અર્થ લાલ, અને અમૃતાશુકનો અર્થ જરદી અને સફેદ, ૮. જ્યોતિર્મક (સફેદ લાલ મળેલો), ૯. મૈલેયક (હિગલોકની સમાન રગનાળો), ૧૦ અહિજતક(શીકા ગગવાળો), ૧૧, કૂપર્ણુ (પુરહગ જેના ઉપર નાની છુદ ઉઠેલી હોય છે), ૧૨. પ્રતિકૂર્ણુ (જેના ઉપર ધામા લાગેલા હોય છે), ૧૩ સુગન્ધકૂર્ણુ(મુગાની સમાન રગનાળો), ૧૪ ક્ષીરપન્(દૂધના સમાન વર્ણવાળો), ૧૫ શુક્તિચૂર્ણુક (ચિત્રિત-જેમા અનેક રગ મળેલા હોય છે), ૧૬. શિલા પ્રવાલક (મુગાના જેવા રગવાળો) ૧૭ પુલક (જે વચમા કાળો હોય છે), ૧૮. શુક્રપુલક(જે વચમા સફેદ હોય છે) આ મણિના ૧૮ અવાન્તર ભેદ છે. શિલા પ્રવાલક અને સુગન્ધકૂર્ણુ બનેનો રગ એક જેવો હોય છે, છતાં સુગન્ધકૂર્ણુની ઉપર કોઈક છુદ હોવાનો સલવ છે. અને આનાથી અતિરિક્ત જે ખીજી મણિ છે તેને કાયમણિ કહે છે અર્થાત્ કાયની સમાન અધમ જાણવા

વજ્રમણિનિરૂપણ

હવે વજ્રમણિ અર્થાત્ હીરાનુ નિરૂપણ કરીએ છીએ ૧. સભારાષ્ટ્રક(વિદર્ભ-વરાહ દેશમા ઉત્પન્ન થતો), ૨ મધ્ય રાષ્ટ્રક (કોશલ દેશમા ઉત્પન્ન થતો), ૩. કાસ્તીર રાષ્ટ્રમા પેદા થતો), (કોઈ જગાએ કાસ્તીર રાષ્ટ્રકને બદલે કાસ્તીર રાષ્ટ્રક પાઠ છે પરંતુ અર્થ તેો એવજ છે), ૪ શ્રીકટનક(શ્રીકટન નામના પર્વતમા થતો), ૫ મણિમન્ત્રક(ઉત્તર બાલુએ આવેલા મણિમન્ત્રક નામના પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થતો), ૬ ઇન્દ્ર વાનક(કલિંગ દેશમા ઉત્પન્ન થતો)

આ છ સ્થાનોમાં ઉત્પન્ન થવાને કારણે હીરા છ પ્રકારનો બનેલો. ખાણ અથવા કોઇ વિશેષ જલપ્રવાહ અને હાથીદાંતની જડ-એ હીરાની ઉત્પત્તિ સ્થાન સમજવું જોઇએ. ખાણ અને જલ પ્રવાહથી અતિરિક્ત કોઇ ઠેકાણે હીરા પેદા થતો હોય તો તેનું નામ પ્રકીર્ણક છે.

હવે હીરાના રંગ બતાવીએ છીએ. ૧. માર્ગરાક્ષક(ખિલાડીના નેત્ર સમાન), ૨. શિરીષ પુષ્પક (શિરીશના પુષ્પ સમાન). ૩. ગોમૂતક(ગોમુત્ર સમાન), ૪. ગોમેદક(ગોરોચનાની સમાન), ૫. શુદ્ધ સ્ફટિક (અત્યંત સ્વેત વર્ણુ સ્ફટિકની સમાન), ૬. મુલાટિ પુષ્પક વર્ણુ (મુલાટિના પુષ્પની સમાન) વળી મણિઓના બતાવેલા રંગોમાંથી કોઇ રંગની સમાન રંગવાળા પણ હીરા હોય છે. આ હીરાના રંગ કલા.

મોટા તથા ચીકણા, ભારે, ચોટને સહન કરનાર, બરાબર ખુણાવાળા, તથા પાણીથી ભરેલા પીતળના વાસણમાં હીરાને નાંખીને તે વાસણને હલાવવામાં આવે તો વાસણમાં રેખા ઉત્પન્ન કરનાર-એ પ્રકારના હીરા સર્વથી ઉત્તમ છે.

જે રત્નની શાસ્ત્રોક્ત કાન્તિ અને વર્ણુ હોય તથા દોષથી રહિત હોય તે રત્ન લક્ષ્મી, પુષ્ટિ, કીર્તિ, શુરતા, આદિ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી -

ન ધારયેત્પુત્રકામા નારી વચ્નં કદાચન ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૪ શ્લો૦ ૧૬૭ ॥

અર્થ:- જેને પુત્રની કામના હોય તે સ્ત્રી વજ(હીરા)ને કદાપિ ધારણુ ન કરે.

બહુ દિવસ સુખ ધારણુ કરેલું મોતી તથા મુંગા (પ્રવાહ) હીન થઇ જાય છે અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે હલકું થઇ જાય છે. મુંગા અને મોતીથી અન્ય સર્વ રત્ન વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થતાં નથી.

રેડીઆની ત્રાક જેના ઉપર સૂતર લપેટાય છે અને જે ફરતી રહે છે તેની પેઠે ફરતો રહેતો અને ચમકદાર હીરા પ્રશસ્ત ઉત્તમ સમજવામાં આવે છે. નષ્ટકોણુ અર્થાત્ શિખરરહિત (ખુણા રહિત) તથા તીક્ષ્ણ ખુણા રહિત તથા એક બાણુ વધારે વળેલો ખુણાવાળો હીરા અપ્રશસ્ત અર્થાત્ દૂષિત સમજાય છે.

પ્રવાહનિરૂપણુ.

હવે પ્રવાહનું નિરૂપણુ કરીએ છીએ. પ્રવાહનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન બે છે. તેથી પ્રવાહ (મુંગા) બે પ્રકારનાં સમજવાં જોઇએ. ૧. આલકન્દક-આલક નામના સ્લેષ્ઠ દેશોમાં સમુદ્રના કિનારે એક સ્થાન છે ત્યાં ઉત્પન્ન થતાં, અને ૨. વૈપર્ણિક-યુનાન દેશની સમીપ વિવર્ણુ નામના સમુદ્રનો એક ભાગ છે, ત્યાં ઉત્પન્ન થતાં, લાલ તથા પદ્મની સમાન-એ બે પ્રકારના પ્રવાહના રંગ હોય છે. તે કીડાએ આધેલાં ન હોવાં જોઇએ, તથા વચમાં મોટા અથવા ઉડેલાં ન હોવાં જોઇએ. અર્થાત્ એ બે પ્રકારના દોષોથી રહિત હોવાં જોઇએ.

હવે રત્નના કેટલાક ગુણુ કહીએ છીએ.

રવેઃ પ્રિયં રક્તવર્ણં માણિક્યં ત્વિન્દ્રગોપરુક્ ॥

રક્તપીત્તસિત્તશ્યામચ્છનિર્મુક્તા પ્રિયા વિધોઃ ॥ શુ૦ ની૦ અ૦ ૪ શ્લો. ૬૭ ॥

અર્થ:-લાલ વર્ણુનું અને ઇન્દ્રગોપ સમાન જેની કાન્તિ (રુચ્)હોય એવું માણિક્ય સૂર્યને પ્રિય છે. લાલ, પીણુ, સફેદ, શ્યામ, કાન્તિ (છવિ)વાળું મોતી ચન્દ્રમા (ચિત્ર)ને પ્રિય છે.

સપીતરક્તરુમ્ભૌમપ્રિયં વિદ્રુમ્મુત્તમમ્ ॥

મયૂરવાસવવામા પાચિર્વૃધ્હિતા હરિત્ ॥

અર્થ:—પીળા રંગ સહિત લાલ વર્ણુ ઉત્તમ પ્રવાલ (વિદુમ) મંગલને પ્રિય છે. અને મોર અથવા આસની પાંખોની સમાન લીલા (હરિત) રંગની પાંચી બુધને પ્રિય છે.

સ્વર્ણચ્છવિઃ પુષ્પરાગઃ પીતવર્ણો ગુરુપ્રિયઃ ।

અત્યન્તવિશદં તારકામં કવેઃ પ્રિયમ્ ॥ ,, ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—સુવર્ણની સમાન જેની કાન્તિ હોય એવો પોખરાજ (હીરા) શુક્રને પ્રિય છે. અને તારાની સમાન જેની અત્યન્ત સ્વચ્છ કાન્તિ હોય એવો વજ્ર (હીરા) શુક્રને પ્રિય છે.

હિતઃ શનેરિન્દ્રનીલો હસિતો ઘનમેઘરુક્ ।

ગોમેદઃ પ્રિયકૃદ્રાહોરીપત્વીતારુણપ્રભઃ ॥ ,, ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—સજ્જલ મેઘની સમાન જેની કાન્તિ હોય એવો કૃષ્ણ-ઇન્દ્રનીલ મણિ શનિને પ્રિય છે. અને કિંચિત્ પીળો લાલ કાન્તિવાળો ગોમેદ રાહુને પ્રિય છે.

ઓત્વક્ષમાશ્ચલતન્તુ વૈદ્યૈ કેતુપ્રીતિકૃત્ ।

રત્નશ્રેષ્ઠતરં વર્જં નીચં ગોમેદવિદુમમ્ ॥ ,, ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—બિલાડી (ઓત્ત)ના નેત્ર સમાન કાન્તિવાળુ અને જેમાં કલકની લકીર (લીટી) હોય તેવું વૈદ્યૈ કેતુને પ્રિય છે. અને રત્નોમાં શ્રેષ્ઠ વજ્ર(હીરા) છે, અને ગોમેદ અને પ્રવાલ (વિદુમ) એ બંને નીચ છે. સર્પનો મણિ રત્નોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેવો કાન્તિવાળો મણિ મળવો દુર્લભ છે.

ઇતિ રત્નપરીક્ષા અ. ૬ સર્ગ ૨૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૨૧.

ચન્દનાદિપરીક્ષા.

રત્નપરીક્ષાતું નિરૂપણ કરીને હવે ચન્દનાદિ સાર પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ચન્દનનાં સાતન આદિ ૧૬ ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેના લાલ આદિ નવ રંગ અને ભૂમિગન્ધ આદિ ૬ પ્રકારની તેની ગન્ધ હોય છે. અને તેના ગુણ અગિયાર છે. તે સર્વ વાતોનું યથાક્રમ નિરૂપણ કરીએ છીએ.

સાતન દેશમાં ઉત્પન્ન થતું ચન્દન લાલ રંગનું તથા ભૂમિના જેવી ગંધવાળું હોય છે. દોરી ભુમિ ઉપર પ્રથમ જલ છાંટતાં જેવી ગંધ આવે છે તેમી સમાન તેની ગંધ હોય છે. ગોશીર્ષ દેશમાં ઉત્પન્ન થતું ચન્દન કંઈકે કાળું તથા લાલ મળેલા રંગનું હોય છે, અને તેનો ગન્ધ માછલીની ગંધ જેવો હોય છે. લદ્દસ્વામીએ મત્સ્યગંધનો અર્થ લાલ કરમદાના ગન્ધના જેવો ગંધ લખ્યો છે.

હરિ નામના દેશમાં ઉત્પન્ન થતું હરિચન્દન પોષટની પાંખ સમાન લીલા રંગનું, કરીના ગન્ધ સમાન ગન્ધવાળું હોય છે. અને તૃણસા નામની નદીને કિનારે થતું ચન્દન પણ હરિચન્દનની સમાન જ હોય છે.

ગ્રામ્હે પ્રદેશમા યતુ ચન્દન તાય રગતુ નાપવા નાન અને નજો મજેવા રગતુ હોય કે તેનો ગન્ધ બકગતા પેસાન જેવો હોય છે

દેવસલા નામના ધ્યાનમા ઉત્પન્ન થતુ ચન્દન લાવ રગતુ અને પદ્મ જેવી ગન્ધવાણુ હોય છે અથવા દેશમા ઉત્પન્ન થતુ (જાવક) ચન્દન પણ લાવ રગતુ અને પદ્મના સમાન ગન્ધવાણુ હોય છે જોગ દેશમાનુ ચન્દન લાવ રગતુ અથવા નાન અને કાજો મજેવા રગવાણુ અને તેનો ગન્ધ પદ્મની સમાન જ હોય છે તુરૂપ દેગતુ ચન્દન પણ જોગ દેશના ચન્દનની સમાન ચીકણુ હોય છે અને સર્વ રીતે સમાન હોય છે મયયા નામના દેગતુ ચન્દન(નાલેયકમ્) કષ્ટક પીળા અને લાલ મજેવા રગતુ હોય છે તેનો ગન્ધ પણ પદ્મની સમાન સમજવો

દુચન્દન નાગા રગતુ તથા ગોમૂતના સમાન ગન્ધવાણુ હોય કે કાવપર્વત દેશમા ઉત્પન્ન થતું ચન્દન રૂક્ષ અર્થાત્ કષ્ટક રૂપુ (ખરખગ) તથા અગરની સમાન કાણુ અથવા લાલ અને ગાજો મજેલુ હોય છે તેનો પણ ગન્ધ ગોમૂતની સમાન હોય છે કાશાકા પર્વતના દેશમાં યતુ ચન્દન કાણુ અથવા કામગચીતરૂ હોય છે સીતોદ્ક દેશમા યતુ ચન્દન પદ્મની સમાન રગતુ અથવા કાણુ અને ગ્નિન્વ હોય કે નાગપર્વતના પ્રદેશમા યતુ ચન્દન રૂપુ અને જલમા પથગતી સેનાલ અથવા ઝાઈના પુષ્પ સમાન ગગરાણુ હોય છે સાક્ય દેશમા ઉત્પન્ન થતા ચન્દનથી લાઈને અહી સુધી કહેવા ચન્દન સર્વ ગોમૂતની સમાન ગન્ધવાણા હોય કે એમ સમજવુ

ચન્દન હલકુ, ચીમ્બુ, બહુ દિવસે સૂખત તેવુ, પૂતની પેડે દેહને ચોટે તેવુ, મનોહર ગન્ધવાણુ, ત્વચાની અદર પ્રવેશ કરીને સુખ દેનાર, ફાટેલા જેવુ ન દેખાય તેવુ, શરીરને લગાડતા જેના વર્ણુ અથવા ગન્ધમા પ્રાઈયલુ ઝતનો વિકાર ન થાય તેવુ, ગરમીને સહન કરનાર અર્થાત્ દેહ ઉપર લેપ કરનાથી દેહની ગરમીને શાન્ત કરનાર, સતાપને હરનાર, તથા સ્પર્શ કરતા અત્યન્ત સુખકર પ્રતીત થતુ હોય તેવુ-એ અગીઆર ચન્દનના ગુણુ છે

હવે અગરતુ નિરૂપણુ કરીએ છીએ

જોગક નામનુ અગર ત્રણુ વ્રતતુ હાય છે ૧ કાણુ, ૨ કામગચીતરૂ (જેમા સફેદ અને કાળા રગની રેખાઓ હોય), તથા જેમા ગાજી તથા નફેદ છુદ પડી હોય અર્થાત્ સફેદ અને નાગા ગધ યુક્ત હોય તેવી રીતે જોગક નામનુ અગર ગણુ હોય છે આ બને જોગક અને જોગ -આશામ દેશમા ઉત્પન્ન થાય છે. અમુદ્રપાગના મિહવદ્રીપ આદિમા ઉત્પન્ન થતુ અગર ત્રિન રૂપતુ હોય છે તેનો ગન્ધ ખચ અને નની ચમેલી સમાન હોય કે ભારે, ચીમ્બુ, મનોહર ગન્ધવાણુ, દૂર સુધી ફેરનારી ગન્ધયુક્ત, અગ્નિને અહન કરનાર, જેના ધુમાડાવી વ્યાકુનતા ઉત્પન્ન થતી નથી એવુ, અને જેને બાળતા પહેલા તેમ પછી એક સગમી ગન્ધ નિકરતી, તથા વસ્ત્રાદિ આથે સ્પર્શ થતા પણ જેનો ગન્ધ તેવેજ ગન્ધો સદવો-એ અગરના ગુણુ છે

અશો.ગ્રામ (આશામ)મા યતુ તત્તપર્ણિક નામનું અગર માસની સમાન વર્ણુવાણુ તથા પદ્મની સમાન ગન્ધવાણુ હોય કે જોગ નામના આશામના એક અનાન્તર પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થતુ તત્તપર્ણિક લાલ તથા પીળો મજેવા રગવાણુ હોય છે, અને તેનો ગન્ધ મય સમાન અથવા ગોમૂત સમાન હોય છે

ગ્રામ્હે પ્રદેશમા યતુ તત્તપર્ણિક નીકણુ તથા ગોમૂતની સમાન ગન્ધવાણુ હોય કે આશામના મુવર્ણુકુપડય નામના ધ્યાનમા યતુ મૈનપર્ણિક કષ્ટક વાય તથા પીળા મજેવા

રગતુ હોય છે, અને તેનો ગન્ધ માતુલગ અર્થાત્ એ- વ્યતના નીલુ(ખીજેર) સમાન હોય છે, પૂર્ણ ટ્રિપમા થતુ તેવપર્ણિક પદ્ધતી અમાન અવના માખલુની સમાન ગન્ધવાળુ હોય છે ભદ્રશ્રય નામનુ એક પ્રકારનુ ચન્દન એ પ્રનગનુ હોય છે ૧ પાગ્વૌહિત્યક, અને ૨ આન્તરવત્ય આશામ પ્રાતના લોહિત્ય નામના નદની પાન થતુ પાગ્વૌહિત્યક કહેવાય છે તેનો રગ ચમેલીના પુષ્પની સમાન હોય છે ખીજુ આન્તરવત્ય પણ આશામના અન્તર દેશની નદીના તટ ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેનો રગ ખસના રગ જેવો હોય છે આ બનેનોએ ગન્ધ કૂટ(ઉપલેટની સમાન હોય છે

પીળા ચન્દનને અને દારૂ હલદીને કાલેયક કહે છે તે મ્પર્ણુભૂમિ નામના સ્થાનમા ઉત્પન્ન થાય છે, અને પીળુ અને ચીડલુ હોય છે હિમાલય ઉપર થતુ કાલેયક લાન અને પીળા મલેલા રગતુ હોય છે તૈલપર્ણિક, ભદ્રશ્રીય, અને કાલેયક-એ ત્રણનો ગુણુ નીચે લખ્યા મુજબ છે તેમને ધનતા તથા પાણીમા ઉકાળતા તથા અગ્નિમા બાળતા ગન્ધમા કોઇ પ્રકારનો વિચાર થતો નથી, તથા ખીજુ કોઇ વસ્તુમા મેળનતા તથા બહુ વાર સુધી રાખી મૂક્યા છતાં પણ તેની ગન્ધ આદિમા કોઇ તરેહનો બેદ પડતો નથી વળી તેથી ખીજા ચન્દનોના તથા અગરના જે ગુણુ બતાવ્યા છે તે પણ તેમના સમજવા

કસ્તૂરીનિરૂપણુ

હવે કસ્તૂરી સબન્ધી વિચાર કરવામા આવે છે

કપિલા પિન્જલા કૃષ્ણા કસ્તૂરી ત્રિવિધા ક્રમાત્ ।

નેપાલેડપિ ચ કાશ્મીરે કામરૂપે ચ જાયતે ॥ રાજ નિ ચન્દ. વ. ૩ છો. ૪૮ ॥

અર્થ —કપિલા (brown) અર્થાત્ ભુરા રંગની. તથા પિંગલ (reddish brown, tawny) અને કૃષ્ણા-કાળા રંગની-એમ ત્રણ પ્રકારની કસ્તૂરી હોય છે તે ત્રણે ક્રમે નેપાલમા ડપિના, કાશ્મીરમા પિંગલા, અને કામરૂપ દેશમા કાળી કસ્તૂરી થાય છે.

કામરૂપોદ્ભવા શ્રેષ્ઠા નૈપાલી મધ્યમા ભવેત્ ।

કાશ્મીરદેશસમૂતા કસ્તૂરી હ્યધમા ભવેત્ ॥ આ. પ્ર. કર્પૂ. ૧. છો. ૬૭ ॥

અર્થ —કામરૂપ(કામરૂ) દેશમા ઉત્પન્ન થતી કસ્તૂરી શ્રેષ્ઠ છે, નેપાલ દેશમા થતી મધ્યમ છે, અને કાશ્મીરમા થતી અધમ છે

કસ્તૂરી પાચ પ્રકારની થાય છે-૧ કંગિડા, ૨ તિનમ, ૩ કુનિત્યા, ૪ પિપ્પડા, અને ૫ નાચિન

ચૂળાકૃતિસ્તુ ગરિકા તિલકા તિલામા

કોલિત્થવીજસદૃશા ચ કુલત્વકા ચ ।

સ્થૂલા તત ક્રિયદિદ ક્રિષ્ટ પિપ્પડકાખ્યા

તમ્યાથ કિંચિદધિકા યદિ નાયિકાલ્યા ॥

રા૦ નિ૦

અર્થ —ચૂર્ણુ નમાન કસ્તૂરી અગિ ૧, તથા ૧૧ સદૃશ તિનમ તથા કુલત્થીના ખીજુ નમાન કુનિત્યા અને તેના રંગના કદમ્ મધૂન પિપ્પડા નામની કસ્તૂરી થાય છે અને પિપ્પડાથી -૬૦ અધિક સ્થૂન નાચિન નામની કસ્તૂરી હોય છે

કસ્તૂરીપરીક્ષા નીચે પ્રમાણે —

स्वादे तिक्ता पिञ्जरा केतकीनां गन्धघृते लाघवं तोलनेन ।

याऽऽमु न्यस्ता नैव वैवर्ण्यमीयात् कस्तूरी सा राजभोग्या प्रशस्ता ॥ राज० नि०
अर्थ — स्वादमा क्वी, तथा पीतवर्णु, तथा इतकीनां कुवन्ती समान सुगन्धवाणी, अने तोनमा डवडी, अने पाणीमा नाभता जेने रग अदनाथ नही ते कस्तूरी गन्धज्योते सेवन जेवा योग्य छे. वणी—

या गन्धं केतकीना हरति परिमलैर्वर्णत पिञ्जराभा

स्वादे तिक्ता कटुर्वा लघुरथ तुलिता मर्दिता चिकणा स्यात् ।

दाहं या नैति वह्नौ चिमिचिमि कुरुते चर्मगन्धा हुताशे

सा कस्तूरी प्रशस्तां वरमृगतनुजा राजते राजभोग्या ॥ राज० नि०

अर्थ — जे कस्तूरी केतकीना पुत्र सदश गन्धवाणी होय, तथा, पिञ्जर पर्णु (पीजा अने लाथ रग मणीने थयेवा रग)नी होय, स्वादमा क्वी तथा तिप्पी होय, तोनमा डवडी होय, मन्धलता वीडणी लागे, तथा अग्निमा नाभता जे नही, परन्तु अहु डाण सुधी विम विम अवाज करती होय, अने जणता यामजाना जेवे जेने गन्ध आवतो होय तेवी उत्तम मृगना शरीरमाधी उत्पन्न बनारी कस्तूरी राजज्योते भोगववा योग्य छे.

वाले जरांत च हरिणे क्षीणे रोगिणि च मन्दगन्धयुता ।

कामातुरे च तत्तणे कस्तूरी वहलपरिमला भवति ॥

राज० नि०

अर्थ — भावक, वृद्ध, क्षीण अने रोगी मृगनी कस्तूरी मन्द गन्धवाणी होय छे, कामातुर अने तर्षण मृगनी कस्तूरी अत्यन्त सुगन्धवाणी होय छे

या स्निग्धा धूमगन्धा वहति निहिता पीततां या वसोन्त-

निःशेष या निविष्टा भवति हुतवहे भस्ममादेव सद्य ।

या च न्यस्ता तुलायां कलयति गुरुतां मर्दिता रूक्षणं च

ज्ञेया कस्तूरिक्रैयं खलकृतमतिभि कृत्रिमा नैव सेव्या ॥

राज० नि०

अर्थ — जे कस्तूरी मर्षक जस्ता वीडणी लागे, अने धुमाज जेवे जेने गन्ध होय, तथा वस्त्रमा गन्धवाणी (वसोन्त) वस्त्रेना रग पीजा यठ जतो होय, अने अग्निमा नाभता जे अन्ध यठ जती होय, अने तोनमा वजनमा भारे होय अर्थात् थोडी आवे, अने तेने मन्धलता क्वी (कुणी) यठ जती होय ते कस्तूरी अथ पुत्रो जे अनावेली छुध अनावेली बालनी अने तनु सेवन कस्तूरी नही दुष्ट कस्तूरीना वस्तु नीचे प्रभाले —

करतलजलमध्ये स्थापर्नाया महद्भिः

पुनरपि तद्रवस्थ चिन्तनीयं सुहृत्तम् ।

यदि भवति च रक्तं तज्जलं पीतवर्णं

न भवति मृगनाभिः कृत्रिमोऽय विकारः ॥

અર્થ — હથેલીમા જલ ગખીને તેમા એક મુદ્દર્ન સુધી કસ્તૂરીને ગખી બે તે જન લાલ કે પીળુ પડી જન તો તે કસ્તૂરી અસન અર્થાત્ મુગની નાલિમાથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી એમ જાણુ, અર્થાત્ તે કાષ્ટ-દુનિમ વિખર એવે નાવની છે એમ સમજવું (આ શ્લોકો- શાલિગ્રામ નિરદુમાથી અહી લીધો છે)

ઈતિ ચન્દનાદિ પરીક્ષા અ૦ ૬ સર્ગ ૨૧ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬. સર્ગ ૨૨.

ચર્માદિનિરૂપણ.

હવે ચન્દનાદિથી ઉત્પન્ના(હલવા) પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવામા આવે છે તેમા પ્રથમ ચામડુ છે ચામડુ પદર જાતનુ તોય છે તેમાના બે ભેદ નીચે મુજબ છે કાન્તનાવ દેશમા ઉત્પન્ન થતુ ચામડુ કાન્તનાવક નામથી જ્ઞવાય છે તેય દેશમા ઉત્પન્ન થતા ચામડાને પ્રયત્ન કહે છે એ બને પ્રકારનુ ચામડ હિમાલયમા બને છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે આ બને દેશ હિમાલયમા છે નાન્તનાર ચામડુ મોરની ગરદન સમાન જાન્તિવાળુ હોય છે અને બીજુ ત્રૈય- નીલો અને પીળો રંગ મળેલો તથા સફેદ રંગની રૂખાવાળુ અથવા છુદો વડે ચિત્ર હોય છે આ બને પ્રકારનુ ચામડુ આર આગળના વિન્તારનાગુ હોય છે હિમાલયમા મ્હેચ્છાના બાર ગ્રામ પ્રસિદ્ધ છે તેમા ઉત્પન્ન થતુ ચામડુ મિસ્ત્રી અને મહામિસ્ત્રી નામથી કહેવાય છે એ બનેમાથી જેનુ રૂપ બહુ રંગો મળેલા હોવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થતુ ન હોય તથા રોમવાળુ તથા કાચરનીતક હોય તે ચિત્રી જ્ઞવાય છે કઠોર તથા પ્રાય સફેદ રંગનુ ચામડુ મહામિસ્ત્રી જ્ઞવાય છે એ બનેનો વિસ્તાર ૧૨ આગળ માન્યો છે હિમાલયના આરોહ નામના સ્થાનમા બનતુ ચામડુ પાચ પ્રકારનુ હોય છે સ્યામિકા, કાલિજા, કદલી, ચન્દ્રોત્તર તથા શાકુલા સન્ધ્યા સમયે પશ્ચિમ દિશામા જે કપિન રંગ દેખાય છે તેવા તથા છુદો નડ કાચરનીતરા દેખાના રંગવાળુ ચામડુ સ્યામિકા કહેવાય છે જાવિજા નામનુ ચામડુ પણ કપિલ રંગનુ અથવા કણ્થુતરના રંગ જેવુ હોય છે આ બને પ્રકારનુ ચામડુ આક આગળ વિન્તારનુ મનાય છે કદલી નામનુ ચામડુ કઠોર ખુરદરા હોય છે તેની લમાઈ એક હાથ માનવામા આવે છે તે કદલી નામનુ ચામડુ જે ચન્દ્રની સામાન છુદોવાળુ હોય તો તેને ચન્દ્રોત્તરા કહે છે આ બનેનો રંગ જાવિકાની સમાન જ સમજવો, કદલીથી નજુ ગણુ મોટુ અર્થાત્ ત્રણ હાથનુ શાકુલા નામનુ ચામડુ છે તે લાલ ધાબાયુક્ત હોય છે, અને તેમા સ્વભાવથી કષ્ટક ગાંઠ જેવુ હોય છે હિમાલયના બાહવ નામના પ્રદેશમા નજુ પ્રકારનુ ચામડુ થાય છે ચામૂર, ચીનમી અને સામૂલી છત્રીસ આગળ પરિમાણવાળુ તથા અઠ જન સમાન કાળુ ચામડુ સામૂર કહેવાય છે લાલ, કાળો અથવા પીટો મળેલા રંગનુ ચામડુ ચીનસી કહેવાય છે ઘઉંના રંગનુ ચામડુ ચામૂલી કહેવાય છે આ બનેનુ પરિમાણ સામૂરની સમાન ૩૬ આગળ જ સમજવું જોઈએ ઉદ્ર નામના પ્રાણીની ખાન ત્રણ પ્રકારની હોય છે સાતિના, નનતૂલા, અને વૃત્તપુન્જ એમાથી સાતિનાની ખાન કાળા રંગની હોય છે નનતૂલાની ખાલ નરસયના વાળની સમાન સફેદ રંગની હોય છે તથા વૃત્તપુન્જ નામની ખાલ કપિન(લાલ અને પીટો મળીને થયેલી-brown) રંગની હોય છે ચામડામા જે નરમ, ચીકણુ, તથા અધિક વાગવાળુ ચામડુ હોય તે ઉત્તમ માનવામા આવે છે

ઈતિ ધર્મનિરૂપણ અ ૬ સર્ગ ૨૨ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૨૩.

વસનિરૂપણ.

ચર્મનિરૂપણ કરીને હવે વસ્ત્રનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. વસ્ત્ર મુખ્યત્વે ઉનનાં તથા રેશમનાં તથા રૂનાં બને છે. તેમાં ઘેટાના ઉનથી બનેલાં કપડાં મુખ્યત્વે કરીને સફેદ, લાલ, અને ઉનની સાથે અન્ય કોઈ રંગ મેળવેલાં હોય છે. તે કપડાં બનાવટના ભેદથી ચાર પ્રકારનાં હોય છે. ખચિત(જેના ઉપર જરીનું કામ કર્યું હોય તે), વાનચિત્ર (બનાવતી વખતે જેમાં તરેહ તરેહનાં ફુલ વગેરે મૂક્યાં હોય તે), અપ્સંઘાત્ય (જુદી જુદી બનાવટના નાના નાના કકડાને જોડીને જે કપડું બનાવવામાં આવ્યું હોય તે), અને તન્તુવિચ્છિન્ન (વણવાની સમયે જેમાં કંઈક તંતુઓને છોડીને જળી જેવું રાખ્યું હોય તે).

બીજીને તૈયાર થયેલાં ઉનનાં કપડાંના સાધારણ રીતે દશ ભેદ છે. કચ્ચલ, કૌચપક અથવા કૈચલક(જગલમાં કામ આવે તેવું શિરસ્ત્રાણ), કુલમિતિકા અથવા ક્લમિતિકા (હાથીની ઉપર નાંખવાથી જૂલ અથવા હાથની ઉપર અંબાડી રાખતી વખતે તેની નીચે પીક ઉપર ઓઢાડવાનું કપડું), સૌમિતિકા (અંબાડી ઉપર નાખવાનું કાળા રંગનું કપડું), તુરગાસ્તરણ (ઘોડાની પીક ઉપર નાંખવાનું કપડું), વર્ણક(રંગેલા કંબલ), તલિચ્છક (આ પણ એક જાતનો કાંબળો છે જે પથારીની નીચે પાથરવાના કામમાં આવે છે), વારવાણ(કોટ, પહેરણ, અથવા ચોળા આદિ બનાવવામાં ઉપયોગી), પરિસ્તોમ(જે કિનારીવાળો ધારીદાર અને બનાવટની વિશેષતાથી મોટો માલમ પહે), અને સમન્તભદ્રક(ચાર ફડદનો કંબલ). આ સર્વ કપડાં ઘેટાંના ઉનમાંથી તૈયાર કરેલાં હોય છે. તેમાં ચીકણા, ચમકદાર, બારીક દોરાવાળા અને નરમ કચ્ચલ ઉત્તમ મનાય છે.

આઠ કકડાને જોડીને બનાવેલી કાળા રંગની લિગિસી હોય છે. તે વર્ષાથી બચાવ કરવામાં કામ લાગે છે. તેથી રીતે એક સીધા અર્થાત્ કકડાથી નહીં બનેલા કપડાનું નામ અપતારક છે. તે નેપાલ દેશમાં બને છે.

● પ્રકારનાં કપડાં મૃગોના વાળમાંથી બનાવવામાં આવે છે. સંપુટિકા(જાંઘિયો અર્થાત્ સુંચણ), ચતુરચ્ચિકા(કિનારી રહિત તથા ખુણામાં નવ આંગળ પરિભાણમાં વેદ, અને છુટાથી યુક્ત), લંબરા(ઉપર ઓઢવાનું કપડું), કટવાનક(જાડું સતર અર્થાત્ દોરાનું બનાવેલું કપડું), પ્રાવરક(ઓઢવાનું કપડું જેની બંને બાજુ કિનારી હોય), અને સત્તલિક(નીચે બિઠાવવાનું કપડું જે મૃગ અર્થાત્ લિન્ન લિન્ન જંગલી જાનવરોના ઉનથી બને છે).

રેશમીવસ્ત્રનિરૂપણ.

દુશાકા(દુકૂલ) દેશભેદથી ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ૧. વાજ્ઞક. ૨. પૌષ્ક, અને ૩. સૌવર્ણકુષ્ણક. તેમાં વાજ્ઞક અર્થાત્ બંગાલામાં બનેલા દુશાકા સફેદ તથા ચીકણા હોય છે. પૌષ્ક એટલે પુષ્ક દેશમાં બનાવેલી દુશાલો કાળો, તથા મણિ સમાન સ્નિગ્ધ હોય છે. અને સૌવર્ણકુષ્ણક આશામમાં સૌવર્ણકુષ્ણક નામના સ્થાનમાં બને છે, અને તે સૂર્ય સમાન ચમકતા રંગનો હોય છે. મગધ, પુષ્ક તથા સુવર્ણકુષ્ણક એ ત્રણ દેશમાં ઉત્પન્ન થતી પત્રોણી છે(પત્રોણી એ ઉનના જેવા તંતુઓનું નામ છે, જે લિન્ન લિન્ન વૃક્ષોનાં પાંદડા ઉપર કીડા દ્વારા તેમની લાગથી બને છે), પત્રોણી નાગવૃક્ષ(નાગકેશર અથવા પાનવેલ આદિ), લિક્ચ અર્થાત્ બહર, બકુલ, મૌલસરી તથા વડમાં બને છે. તથા નાગવૃક્ષ ઉપર

થતી પત્રોર્ણા પીળા રગની હોય છે. ચિકુચ અર્થાત્ અડહર ઉપર થતી પત્રોર્ણા ધઉં જેવા રગની હોય છે. બકુલ ઉપર થતી સફેદ હોય છે અને શેષવડ આદિ વૃક્ષો ઉપર થતી પત્રોર્ણા માંબલુ સમાન રગવાળી હોય છે. એ સર્વમા સૌવર્ણકુપ્પડ્ય નામના દેશમા ઉત્પન્ન થતી પત્રોર્ણા સર્વથી ઉત્તમ છે. તેના જેવું અન્ય દેશમા તથા ચીન દેશમાં બનતું ચીનપટ્ટ(ચીન દેશમા બનેલું રેગમી વસ્ત્ર) પણ મમત્રી લેવું જોઈએ તેની ઉત્પત્તિ પણ વૃક્ષાદિ ઉપર થાય છે, અને તેના રગ પણ પીળા આદિ હોય છે.

કપાસનાં વસ્ત્ર.

મધુરા, અપરાન્ત(કોકણ દેશ), કલિંગ, કાશી, બગ, વત્સ અને મહિષક(મૈસુર) એ દેશમા બનતા કપાસનાં વસ્ત્રા સર્વથી ઉત્તમ હોય છે

અહીં સુધી હલકી જાતના પદાર્થોનું વર્ણન કર્યું.

ઇતિ વસ્ત્રનિરૂપણ અ. ૬. સર્ગ ૨૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬. સર્ગ. ૨૪.

સુવર્ણાદિનિરૂપણ.

સુવર્ણ ત્રણ જાતનું ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેના પાંચ પ્રકારનાં જોઈ છે. ૧. જાબૂનદ-મેરૂ પર્વતમાથી નિકળતી જમ્બૂનદીથી ઉત્પન્ન થતું સુવર્ણ. ૨. શાતકુલ-શાતકુલ નામના પર્વતમા ઉત્પન્ન થતું સુવર્ણ કમવતી રજની સમાન વર્ણ યુક્ત હોય છે. ૩. હાટક-સોનાની ખાણમાથી ઉત્પન્ન થતું સોનું કાટાવાળા સેવતીના પુષ્પના રગની સમાન રગવાળું હોય છે. ૪. વૈલુવ-વેણુ પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થતું સુવર્ણ નર્ણીકાર વૃક્ષના ફુલના જેવા રગનું હોય છે. અને ૫. શુગિશુક્લિન્ન-અર્થાત્ સ્વર્ણભૂમિમા ઉત્પન્ન થતું મનસિલના સમાન રગવાળું હોય છે. આ વર્ણ બેઠ્ઠી સોનું પાંચ પ્રકારનું હોય છે. તેના ત્રણ ઉત્પત્તિપ્રકાર છે. ૧. જાતરૂપ(સ્વયં ગુહ સુવર્ણ રૂપે ઉત્પન્ન થયેલું), ૨. રસવિહ-રસાયન ક્રિયાથી બનાવેલું સોનું, તથા ૩. આરોહિત-અગુહ રૂપે ખાણોમાથી ઝાઢવામા આવેલું. કમલની રજના સમાન રગવાળું, શુદ્ધ, સિન્ધ, શબ્દરહિત અને ચમકદાર સોનું સર્વમા શ્રેષ્ઠ મનાય છે. લાલ અને પીળા રગ મળેલું સોનું મધ્યમ છે, અને ઝંકક લાલાશ યુક્ત સોનું નિકૃષ્ટ ગણાય છે.

ચાંદીનિરૂપણ

ચાંદી ચાર પ્રકારની હોય છે, ૧. તુત્યોર્જિત-તુત્ય નામના પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થતી, જેનો રગ ચમેલીના ફુલના સમાન હોય છે. ૨. ગૌરિક-આશામ દેશમા ઉત્પન્ન થતી, જેનો રગ તગરના પુષ્પ જેવો હોય છે. ૩. કામ્બૂક-કામ્બૂ નામના પર્વત ઉપર થતી ચાંદી. તથા ૪. ચાકવાચિક-ચક્રવાલ ખાણમા પેદા થતી ચાંદી આ છેલ્લી બે ચાંદીનો રગ કુન્દના પુષ્પ સમાન સફેદ હોય છે. આ કુન્દનું પુષ્પ માવ માસમાં ખીલે છે. સફેદ, શુદ્ધ, સિન્ધ, ચાંદી સર્વથી ઉત્તમ ગણાય છે.

ઇતિ સુવર્ણાદિનિરૂપણ અ. ૬. સર્ગ. ૨૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૬ સર્ગ. ૨૫

અથ, હાથી, આદિ નિરૂપણ.

હવે અથનું વર્ણન કરવામા આવે છે વિરો અને આદિ શીખેના યુદ્ધને માટે યોગ્ય વોડામા નજીક દેશમા ઉત્પન્ન થયેલા તથા સિન્ધ દેશમા ઉત્પન્ન થયેલા તથા આગદ્દ એટલે આગદ્દ દેશમા ઉત્પન્ન થયેલા, તથા વનાયુજ એટલે અરબસ્તાન દેશમા ઉત્પન્ન થયેલા આ આર દેશના વોડા સર્વથી ઉત્તમ હોય છે આગદ્દ દેશ પછયતો એક અવાન્તર દેશ છે કેાઇ પક્ષમા કામીઆવાડને આરદ્દ દેશ કહે છે

તેવી રીતે બારિહુખ(સતલુજ, યાસ ગની, ઝેનમ, ચિનાબ એ પાચ અને ડહી સિન્ધુ, એ છ તદીઓની વચમા જે દેશ છે તેનું નામ બારિહુક છે), અને પાપેય નામના દેશમા ઉત્પન્ન થના તથા સાવિર અર્થાત્ ગન્ધપુતાનામા ઉત્પન્ન થયેના, તથા તિતન દેશમા ઉત્પન્ન થયેના એ આ પ્રકારના વોડા મધ્યમ ગણાન છે તેથી અન્ય મ્થાનોમા ઉત્પન્ન થયેના વોડા અધમ ગણાય છે

ઉત્તમ વોડાનું મુખ્ય ૩૦ આગળનું હોતુ નોંધએ. અને પાચ મુખની બરાબર અર્થાત્ ૧૬૦ આગળની વોડાની લગાઇ હોની નોંધએ પીસ આગળની ઝાગ અને ૮૦ આગળની તેની ઉચાઈ હોની નોંધએ ઉત્તમ વોડાનું જે પશ્ચિમાણુ બતાવનામા આન્યુ છે તેથી ત્રણ આગળ એાજા પશ્ચિમાણુનાજો વોડો મધ્યમ મ્દવાય છે તેના ડગ્તા પણ ત્રણ આગળ એાજા પશ્ચિમાણુનાજો વોડો અધમ મ્દેનાર છે એવો જૌદિલ આચાર્યનો મત છે અને ગુઢાચાર્યના મત પ્રમાણે—

પચયવાહગુલેનૈવ વાજિમાન પૃથક્સ્મૃતમ્ ।

વત્કારિશાહ્ગુલમુસ્વો વાજી યથોત્તમોત્તમ ॥ શુ. તી. અ. ૪ શ્લો. ૧૦૫ ॥

અર્થ —પાચ જમનો એ આગળ એ પ્રમાણેના માપથી વોડાનું પ્રમાણુ પણ પૃથક્ પૃથક્ થુ છે ૪૦ આગળનું જેનું મુખ્ય હોય એવો જે વોડો તે ઉત્તમમા પણ ઉત્તમ મ્દેનાર છે એ—

પશ્ચિમપદ્મુલમુસ્વોહુત્તમ પરિકીર્તિત ।

દ્વાર્તિશદ્મુલમુસ્વો મ યમ સ સદાહૃતઃ ॥ ॥ ૧૦૬ ॥

અર્થ —જનીય આગળના મુખનાજો વોડો ઉત્તમ મ્દવાય છે, અને બનીસ આગળના મુખ નાજો વોડો મધ્યમ મ્દેનાર છે

મઘાવિગત્યદ્મુલો યો મુસ્વે નીચઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

વાજિના મુસ્વમાનેન સર્વોચ્ચવક્લપના ॥ ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ —જ તાજનું મુખ્ય ૨૮ આગળનું હોતુ તે દ્વિગ્ધ મ્દવાય છે અને વોડાના મુખના માનને અનુસાર જીંગા ના મનરોની ન્પના થાન છે મુખના પ્રમાણુ ડગ્તા પણ ૧૫૫ ઉચાઇ કહી તે જિંગા મણિવી નધને પુરુજા મૂન

પર્યન્ત મુખ કરતા યોગ્યુણી લગાઇ હોય છે અને ઉદરનો વિસ્તાર ત્રણ ગણો અને તે ઉપર ત્રણ આગળ વધારે હોય છે. જેના મુખ ઉપર વાળ ન હોય, સુંદર અને જાનશક્તિવાળો હોય, અને જેની નાસિકા ઉચ્ચી હોય, ઓવા(ગન્ધ) અને મુખ ઉપરથી ઉચ્ચે રહેતુ હોય, અને જેની કુખ નાની હોય, જેની ખરીઓનો શબ્દ સાલગામા આવતો હોય, શીઘ્ર પ્રવચ્ચ વેગવાળો હોય, હસ અને મેંપની સમાન જેનો શબ્દ હાય, ન તો અલ્પન્ન કોષી કે ન તો અલ્પન્ત કોમલ હોય, અત્યન્ત બલવાન હોય, અને જેની કાન્તિ, ગન્ધ, વર્ણુ અર્થ સુંદર હોય, ઉત્તમ ગુણુવાળો હાય, અને જેને ભમરી(આવર્ત) હાય, વામ અને દક્ષિણની તરફ ભ્રમણની સમય જેને બે આવર્ત પડે, અને પૂર્ણુ, અપૂર્ણુ અને ત્રાસી દીર્ઘ અને હ્રસ્વ ભમરી હાય અને તે ઘોડી તથા ઘોડાના દેહની ક્રમે ડાખી અને જમણી તરફ ફલદાયક હાય છે અને તેથી વિપરીત શુભ અને અશુભ ફલદાયક હોતી નથી.

ભમરીના નીચે, ઉપર, અને તિગ્ણા મુખથી તેના(ભમરીના) કાનો ભેદ હોય છે. રાખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ, વેદી, સ્વન્નિક(સાધિયો)-તેમની સમાન, અથવા મન્દિર, તોરણ, ધનુષ, પૂર્ણુફલશ, એના જેવો જેનો આકાર હોય, અને સ્વન્નિક, માત્રા, મીન, ખર્જ, ધીવત્સ-એની સમાન જે ભમરી હાય તે શુભ છે.

નાસિકાના અગ્ર ભાગમા, વલાટમા, શખ(ગળાની ઉપરના ભાગમા) કક(ગળા)માં, અને મન્તકમા જે ઘોડાને ભમરી હોય તે ઘોડામા ઉત્તમ અને ધન્ય છે.

અને હૃદયમા, મ્કન્ધ ઉપર, ગળામા, અને ડમરમા, અને નાભિ, કુક્ષિ અને પડખાના અગ્રભાગમા જેને ભમરી હોય તે ઘોડો મધ્યમ છે

જેના લલાટમા બે ભમરી હોય, અને મન્તકમા ત્રીજી ભમરી હાય અને આનન્દથી પૂર્ણુ હોય તે ઘોડો ઉત્તમ છે.

જેની પીઠના વાચમા એક ભમરી હોય તે સૂર્ય નામનો ઘોડો પોતાના સ્વામીને ત્યા ઘોડાના સમૂહને એકઠા કરે છે.

જેના લલાટમા ત્રણ ભમરી હોય અને તેમાની ડાખી બાલુની ભમરી તિરછી હોય તે ઘોડાને ત્રિકુટ કહે છે. અને તે પણુ હમેશા ઘોડાની વૃદ્ધિ કરનાર છે

તેની રીતે ડીવામા ત્રણ ઉત્તમ ભમરી હોય તો તે ઘોડાઓનો સ્વામી હોય છે, અને તે રાજમન્દિરમા હોય છે

જે ઘોડાના ગાય ઉપર બે ભમરી હોય તે બને ભમરી પશ અને ગભ્યની વૃદ્ધિ કરનારી હોવાય છે. અને જે ઘોડાના ગાદ્ર ઉપર એક જ ભમરી હોય તે ઘોડાનુ નામ શર્વા છે અને તે પોતાના સ્વામીનો નાશ કરતા છે

આ પ્રમાણુ ઘોડાની ભમરીના લક્ષણુ બહુ પ્રકારના છે

જેનુ મુખ અને પગ સંકેદ હોય તે ઘોડો સર્દેવ પચકવ્યાલી હોવાય છે અને જે તે હૃદય, મ્કન્ધ અને પુસ્કમા પણુ સંકેદ હોય તો તે અશ્રમગય હોય છે

જેના વર્ણુ સ્વામ હોય છે અને સર્વ એક જ ગના હોય તે સ્વામવર્ણુ હોવાય છે અને તે ઉત્તમ ગણાય છે. અને જે સ પૂર્ણુ સ્વત હોય તે મધ્યમ અને સર્દેવ પૂજના યોગ્ય હોય છે

જેનુ નેત્ર વેદર્થ મણિ તુલ્ય હોય તે જ્યમગય હોવાય છે. અને જે ઘોડો અનેક વર્ણુનો હોય અથવા એકજ વર્ણુનો હોય, અને સુંદર પણુ હોય તો તે પૂજના યોગ્ય હોય છે.

જે ધોડાના પગ ઝાળા હોય અથવા એક જ પગ સફેદ હોય તે તે પણ નિન્દિત કહેવાય છે અને જે રૂખા ગધેડાની સમાન ધૂસર વર્ણનો હોય તે પણ નિન્દિત કહેવાય છે
હસ્તિનિરૂપણ.

હવે હસ્તિનુ નિરૂપણ કરીએ છીએ

જેનું તાલુ તથા ગિરના નીલી હોય અને દાંત વાઝા હોય, અથવા જેને દાંત ન હોય અને જેનામા મલાવ ખુનસ હોય, જેમા બહુ મદ હોય, જેની પીક કાપતી હોય, જેના નખ અપ્યાસા ૧૮ થી ઓછા હોય, જે મનુ હોય, જેની પુનઃ ભૂમિ ઉપર લટકતી હોય, એવો જે હાથી તે અનિષ્ટ હોય છે તેનાવી વિપરીત તથી શુભકાન્દ હોય છે

મદ્રો મદ્રોઃ મૃગો મિથ્રો ગજો જાત્યા ચતુર્વિંશ ॥ શુ. ની. અ. ૪ શ્લો. ૮૯૬ ॥

અર્થ—ભદ્ર, મદ્ર, મૃગ, અને મિથ્ર એ ચાર જાતિઓવી હસ્તી ચાર પ્રકારના હોય છે જેના દાંત મધુ સમાન હોય અને જે ખનના હોય અને જેના અગ સમ હોય, જેનો આમર ગોળ અને સુન્દર મુખ હોય, અગ સાગ હોય—એવો હાથી ભદ્રગજ કહેવાય છે અને જેની ડુખ ચ્યૂન હોય, મિહસમાન દષ્ટિ હોય, ગણુ અને મૂઠ મોટી હોય, અગ મધ્યમ હોય, લાખી કાયા હોય તેવા હાથી મદ્ર કહેવાય છે.

જેનો ઝરક, દાંત, જાન, સૂઠ, એ સર્વ પાતળા હોય અને તેન મોટા હોય, અને હૃદય, આંત્ર, અને વિંચ એ સર્વ સુન્દર હોય, અને નાનો હોય તે હાથીને મૃગ કહે છે

આ સર્વના ચિહ્ન જેમા મળે તે મિથ્ર કહેવાય છે

તેમના પ્રમાણુ પણ ભિન્ન ભિન્ન હા છે હાથીનુ પ્રમાણુ લેવામા આંક જવનો એક આગળ અને તેમા ચોનીમ આગળનો એક હાથ ગણનાનો સ્થો છે ભદ્ર હાથીની ઉચ્ચ આંત્ર હાથની, લગાઇ આંક હાથની અને ઉદરનો વિસ્તાર દર હાથનો હોય છે

મદ્ર અને મૃગ નામના હાથીનુ પ્રમાણુ તેનાથી એક હાથ સ્ત્રી હોય છે અને મુનિઓએ પહોગાઇમા ભદ્ર અને મદ્રની સામ્યતા સ્ત્રી છે

જેની ઘડૂલી, ગણસ્થન અને મસ્તક એ ત્રણ મોળા હોય અને હમેશા ચિગ્ને ઉચ્ચ રાખીને ચાલવાની જેની ગતિ હોય અને ઉત્તમ લક્ષણુ યુક્ત હોય એવો હાથી સર્વ હાથીઓમા મદ્ર સ્થો છે

વૃષ્ટિવિચાર

હવે બગદ(વૃષ)નો વિચાર કરનામા આવે છે

બગદના મુખના વિસ્તાર કરતા તેના ઉદરનો વિસ્તાર ચાર ગણુ હોય, તથા કુદ(પીક) ઉપરનો માનનો પિંક) મહિત પણ ગણુ ઉચ્ચ અને સાજા ત્રણ ગણુ લગાઇ હોય, એવા ગુણોથી યુક્ત હોય તેવા આંત્ર તાન(વંત) ઉચો બગદ પૂજનીય વાય છે અને જે આંત્ર વચમા ઉભો ન રહે અને મદ ન હોય, અને જેના સર્વ અગ સુન્દર હોય, અને ભારને ખેતી રાખતો હોય, જે અત્યંત દૂર ન હોય તથા જેની પીક સુન્દર હોય તે બગદ એક કહેવાય છે

અને દરેક રીસ યોજન ભાગ ખેતી જઈ શકે, તથા ઉચ્ચમા નવ તાન જેનુ પ્રમાણુ હોય, મુખ સુન્દર હોય, એનુ ઉદર એક હેવાય છે

પ્રાણીઓની ઉમર.

મનુષ્ય અને હાથીઓની ઉમર અધિકમા અધિક સો વર્ષની કહી છે મનુષ્ય અને હાથીની બાહ્ય અવસ્થા વીસ વર્ષ સુધી હોય છે અને મનુષ્યોની મધ્યમ અવસ્થા સાક વર્ષ સુધીની

કહી છે, અને હાથીની એ રી ર્ષ સુધીની હોય છે ઘોડાની ચોત્રીસ વર્ષની પગમ આયુ કહી છે બળદ અને ઉટની પૂર્ણ અવસ્થા પચીત વર્ષની હોય છે અને ઘોડા બળદ, ઉટની બાલ્યાવસ્થા પાચ ર્ષની કહી છે સોગ ર્ષ સુધી મધ્યમ અવસ્થા, અને તે પછી વૃદ્ધાવસ્થા થાય છે અને દાત ઊગવાયી તથા દાતોના આકારથી બળદ અને ઘોડાની ઉમર બાજુની ઘોડાના છ સફેદ દાત પહેલા વર્ષમા, ખીજા વર્ષમા કાળા અને નાલ વર્ણુના અને ત્રીજેની બાજુના બ હોય છે ત્રીજા વર્ષમા કંમે બને બાજુ સમાન થઇ જાય છે અને છઠ્ઠા વર્ષમા કાળા થઇ જાય છે નવમા વર્ષમા પીળા, અને બારમા વર્ષમા સફેદ થઇ નય છે અને પદમમા વર્ષમા બને તરફના દાત ભયની સમાન, અને અદારમા વામા મધની સમાન ક્રમથી થઈ જાય છે એકવીસ વર્ષે શખના સમાન થાય છે, અને ચોત્રીસમા વર્ષે પછી દર ત્રીજે વર્ષે દાતમા ઉદ પડે છે અને તે હાનના તથા પડના લાગે છે. જે ઘોડાના નાકની આગળ ત્રિવલી(ત્રણ રેખા) હોય તેની પૂર્ણ ઉમર થયેલી હોય છે એ જો જોમ જોમ ત્રિવલી ચોઢી હોય, તેટલી ઉમર ચોઢી હોય છે

બળદના દાત ચોથા વર્ષમા આડ અને સફે હોય છે અને પાચમા વર્ષમા પાડના બે પડીને ફરીથી ઉગે છે અને તેમની પાસેના બે દાત જુદા વર્ષમા અને તેની પાસેના મે દાત સાતમા વર્ષમા અને નયા બને દાત આઠમા વર્ષમા પડી જઈ ફરીથી ઉગે છે અને બમે વર્ષને અન્તરે દાતની મન્તિ કંમે મળી, પીળી, સફેદ, હાન, અને શખની સમાન થઇ જાય છે ત્યાર બાદ દાત હાનવા તથા પડના લાગે છે ઉટની અવસ્થાનુ પણ જ્ઞાન પૂર્વેન્ત પ્રકારે થાય છે

અથર્ણન.

રથોના નીચે કહેના બેદ હોય છે ૧ દેવગ્થ, ૨ પુખ્યગ્થ, ૩ સાગ્રામિક ૪ પાગ્નિશ્લિજ, ૫ પરપુરાભિનાનિક, અને ૬ વૈનયિ તેમા યાત્રા તથા ઉત્તમવાર્ષિમા દેવગ્થિમાની સ્વારીને માટે કામમા આવતો ગ્થ દેવગ્થ મુકેનાય છે અને વિનાહાદિ માગનિધ્યર્થોમા ઉપયુક્ત થતા ગ્થને પુખ્યગ્થ કહે છે યુદ્ધમા કામ આવતા રથને સાગ્રામિક કહે છે સાધારણ યાત્રા કરવામા કામ આવતા ગ્થને પાગ્નિશ્લિક કહે છે સત્રુના દુર્ગ આદિ તોડવાને સમયે ઉપયોગી ગ્થને પરપુરાભિયાનિક કહે છે ઘોડા માદિને ચાનનાનુ શિખનનામા ઉપયોગી વગેરે ગ્થોને વૈનયિ કહે છે ઇતિ અશ્વાદિનિરૂપણ અ ૬ સર્ગ ૫ સમાપ્ત

અધ્યાય ૬ સર્ગ. ૨૬.

દુર્ગ તથા અસ્રાદિ નિરૂપણ.

હવે દુર્ગનુ નિરૂપણ કરીએ છીએ —

ધન્વદુર્ગ મહીદુર્ગમન્દુર્ગ વાર્ષમેવ વા ।

નૃદુર્ગે ગિરિદુર્ગે વા સમાશ્રિન્ય વસેત્પુરમ્ ॥ મ૦ સ્૦ બ૦ ૭ શ્લો ૭૦ ॥

અર્થ — પાચ ચોજન સુધી મ્દ પણ જળ ન હોય અને ચારે બાજુ મરૂભૂમિ(રણ) હોય ત્યા જે મિલો હોય તેને ધનુદુર્ગ કહે છે પથ્થર અથવા ઇટાનો બનાવેલો હોય, અને પહોળાઈ કમતા જેની ઉચાઇ બમણી હોય તેવો, તથા યુદ્ધ કરવાને માટે જેની ઉપર બગબગ

ફરી રાખ તેના, તથા ગામ તે કા યુક્ત તેમ મો જેની ચાટે તર અગાવ જન હોય અને બહાર સર્વ બાલુ પોજનો મુરી મોગ મોગ રૂક્ષ હોય તથા ટા માદિની પૂર્ણ હોય અને ચાક દિાના ારી ગ્ય પોડા આિની યુક્ત હોય, અને મેનાથી જેની ગ્લા મ્બલી હોય તે દુર્ગને નૃદુર્ગ કહે છે અને મરુતીની ાદના પોગ પરિતોતી ઉપર હોય અને ત્યા ચહવાતો એ જ મ િ તેમ અને તે નગ મુ પિત હોય અને માર્ગની વચમા જલનો મોટો પ્રવાહ હોય તે પ્રાગ્ના ધાન્ય તથા મ્બોની યુક્ત હોય એના દુર્ગને ગિરિદુર્ગ કહે છે આ દુર્ગોમાંથી ગાઇ એક પ્રાગ્ના દુર્ગનો આશ્રય ગીને ગેરાને પુર મનાવે

સર્વેણ તુ પ્રયન્નેન ગિરિદુર્ગં સમાશ્રયેત્ ॥

एषा हि प्राहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ મ સ્મૃ અ૦ ૭-૭૧ ॥

અર્થ — રાતુને ચહવાને મુ જ મ્બુ ઈત્યાદિ નુ ગુણયુક્ત હોવાથી ગિરિદુર્ગ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે માટે સર્વ પ્રાગ્નો પ્રવત્ત રીને પણ ગિરિદુર્ગનો આશ્રય કરવો લેઇએ

ત્રીપ્થયાન્યાશ્રિતાસ્ત્વેપા મૃગગર્તાશ્રયાપ્સરા ।

ત્રીણ્યુત્તરાણિ ક્રમશઃ પ્લવન્નમનરામરા ॥ ૭૨ ॥

અર્થ — ઉપ ના પ્ર પ્રાગ્ના િલા મધ્યેની પરેના નજી િ નાનો એટલે ધનવદ્દુ, મહીદુર્ગ અને અમ્બુ િનો મૃગાદિને આશ્રય એ છે અથાત્ ધનુર્ગ (ધનુદુર્ગ-ધનવન્ અથવા ધનુસ્-લુ-desert) એટલે ગલનો આશ્રય મૃગો કે છે મરીદુર્ગ અર્થાત્ જમીનની અલ દર (મર્ત) રીને ઉત્ત આદિ ગહે છે અને જલુર્ગ અર્થાત્ જલનો આશ્રય મ ગ આદિ જનર (અપ્સર) આદિ પ્રાગ્ની રે છે બાબીના તપુ પ્રાગ્ના િલા એટલે નાર્ક્ નૃદુર્ગ અને ગિરિદુર્ગનો વાનગાદિ આશ્રય લે છે અર્થાત્ વાર્ક્ દુર્ગ એટલે વૃક્ષોવાળા જગલનો આશ્રય વાનગા િ રે છે દુર્ગનો આશ્રય મનુષ્યો કે છે, અને ગિરિદુર્ગનો આશ્રય દેવતાઓએ લીધો છે

यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति जत्रव ।

तदारयो न हिंसन्ति त्रप दुर्गममाश्रितम् ॥ ७३ ॥

અર્થ — જેવી રીતે ધનુર્દુર્ગાદિનો અશ્રય રેના મૃગાદિને તેમના બીન વગેરે શત્રુઓ પામે જલને મારી શકતા નથી તેવી રીતે િલાનો આશ્રય રીને ગહેલાગજને શત્રુ મારી શકતા નથી

एकं शत योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।

शत दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ ७४ ॥

અર્થ — િલાના ગેરોનો એક વનુર્ધારી મો શત્રુની સામે યુદ્ધ િ કરે છે અને સો થોધા િલાના ગેરોને ન દશર મનુષ્યોની સામે લડી શકે છે તેવી શાસ્ત્રમા યુદ્ધને માટે દુર્ગ મનાવનાને ઉપરેા પો છે

तत्स्यादायुधसपन्न घनधान्येन वाहनै ।

प्राक्ષणै शिल्पिभिर्व્યन्त्रैर्वસેનોदકેन च ॥ ७५ ॥

અર્થ — દુર્ગના પ્રાગ્ના હની આગેથી તથા ધન ધાન્યથી તથા હાથી, થોડા, આદિ વાહનોથી,

યુક્ત હોવો જોઈએ, તેમજ બ્રાહ્મણ ગિરિપયોક, નાના પ્રકારના યન્ત્ર, ધાસ (ચવસ) તથા જલથી સપત્ત હોય એવો બનાવવો જોઈએ

તસ્ય મધ્યે સુપર્યાસં કારણેદ્ગૃહમાત્મન ।

ગુપ્તં સર્વર્તુક શુભ્રં જલવૃક્ષસમન્વિતમ્ ॥

.. ॥ ૭૬ ॥

અર્થ — તે દુર્ગની મધ્યમાં પોતાના પરિવાર સહિત રહેવાને પૂર્ણ સ્થાનવાળું તથા કાટ, ખાઈ, આંધી રક્ષાવલું, અને સર્વ સ્વપુષ્પોમાં પશુ ફળ ફુલ આદિ યુક્ત તથા ધોળાવેલું તથા વાવડી આદિ જનારાયથી યુક્ત પોતાનું ગૃહ કરવે

તદધ્યાસ્થોદ્ગ્રહેઙ્ગાર્યાં સર્વર્ણાં લક્ષણાન્વિતામ્ ॥

કુલે મહતિ સમૂતા હૃદ્યા રૂપગુણાન્વિતામ્ ॥

. , ॥ ૭૭ ॥

અર્થ — તે વગમાં નિવાસ કરીને પોતાની સમાન જાતિની, તથા શુભસૂચી લક્ષણોથી યુક્ત ઉત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી મનોહર, રૂપરાગી અને ગુણવાનુ ભાર્યા સાથે વિવાહ કરે અસ્પૃશ્યવર્ણન.

યુદ્ધમાં નાના પ્રકારના અસ્ત્ર શસ્ત્ર, તથા યન્ત્રોનો ઉપયોગ ધાય છે પ્રધાન યન્ત્ર અર્ધતોલદ્ર છે આ યન્ત્ર એક સ્થાનમાં ગણેલું હોય ચારે તરફ ગોળીનો માર મારે આ મશીનગનનું નામ છે ખીજું બહુમુખ-કિલ્લાની ઉંચી દીવાલો ઉપર બનાવેલું સ્થાનવિશેષ, જેમાં બેસીને અને યોધા ચારે બાજુ બાણવૃષ્ટિ કરી શકે જામદગ્ન્ય-જેમાં એ- છેદમાથી જ બહુ મોટા મોટા ગોળા નિકળે વિદ્યાસઘાટી-નગરની બહાર તિરછું બનાવેલું યન્ત્રવિશેષ, જે સ્પર્શ કરતા જ મારી નાખે સઘાટી-એ અગ્નિયન્ત્રવિશેષ છે તે અગ્નિ લગાવવામાં ઉપયોગી થાય છે યાનક-જેને પાયા (પેડા) ઉપર રાખવામાં આવે છે અને તે લાલ અને વચમાં-ધક જડ હોય છે, અથવા જેને ગ્રથ આદિ ઉપર રાખીને લાઇ જવામાં આવે છે પર્જન્યક-આ અગ્નિને ગાન્ત કરવામાં કામ લાગે છે બાહુયન્ત્ર-પર્જન્યકની સમાન જ પરન્તુ તેના ગ્રતા અડધું નાનું યન્ત્ર ઊર્ધ્વબાહુ-ઉંચો અને મોટો ભારે સ્તંભ જે સમીપ આવનારને મારી નાખે અર્ધબાહુ તે જર્ધ્વબાહુથી અડધા પરિમાણવાળું હોય છે આ દશ પ્રકારના યન્ત્ર સ્થિતયન્ત્ર કહેવાય છે

પર-આલિકા-તીક્ષણ્ય મુખવાળું ઉત્તમ લાકડાનું અનેલું યન્ત્ર જેને કિલ્લાની બહાર જનની વચમાં શત્રુને રોકવાને માટે કામમાં લેવામાં આવે છે દેવસ્પુડ-ખીના ગહિત બહુ ભારે સ્તંભ, જેને કિલ્લાની ઉપર રાખવામાં આવે છે સૂક્રિકા-સૂતર અને ચામડાની બનેલી એક મશક જેવું, જે બહારથી આવતા યાણુ આદિને રોકવાને માટે દરવાજા આદિ ઉપર લટકાવવામાં આવે છે મુસલયદિ-ખેરના લાકડાનો બનેલો મુસન સમાન મજબૂત દડો, જેની આગલી બાજુએ એક ચૂન હોય છે. હસ્તિવારક-મે મુખ અથવા ત્રણ મુખવાળો દડો બે અથવા ત્રણ શનવાળો તાલવૃન્ત-ચારે તરફ ફરતું રહેતું યન્ત્રવિશેષ સુક્રીર કુગપુ-યુર્જરની સમાન હોય છે ગદા સ્પૃક્તલા-કાટાવાળી ગદા કુદાલ-કાદાળી આસ્પૃશ્યક-ચામડાથી ઢાકેલું ચાર મુખવાળું, માટીના ઢેખા અથવા પથ્થર આદિ ફેકવાનું યન્ત્ર(ગોડન) ઉદ્ગ્રાટિમ-મુરગની સમાન આકૃતિવાળું યન્ત્રવિશેષ ઉપાટિમ-સ્તંભ આદિને ઉખાડનાર સ્થેનયન્ત્ર શતની-મોટા મોટા અને લાખા લાખા ખીનાવાળા બહુ મોટા સ્તંભ જેવું, જેને કિલ્લાની દિવાલ ઉપર રાખવામાં આવે છે ત્રિશૂલ અને ચક્ર. આ સર્વ ચલ યન્ત્ર કહેવાય છે

શક્તિ-મપૂર્ણ લોહાની બનાવેલી કનેગના પાદડાના સમાન મુખવાગી પ્રાસ-ચોનીસ આગળ લાણુ જે બાણુ ધારવાણુ સપૂર્ણ લોહાતુ બનાવેતુ, તથા જેની વચમા લાડી લાગી હોય છે કુન્ત (બાલો)-સાત હાથનો ઉત્તમ, ૨ હાથનો મધ્યમ, પાચ હાથનો નિકૃષ્ટ હોય છે હાડક-કુન્તની સમાન ત્રણ કાટાવાણુ હથિયા- છે ભિષ્ટિપાલ-મોટા ક્વવાણુ કુન્તનુજ એ નામ છે શૂલ-તીક્ષ્ણ એક મુખવાણુ હોય છે, તેનુ પ્રમાણુ નિયત નથી તોમર-ચારહાથનુ અધમ, સાડાચાર હાથનુ મધ્યમ, અને પાચ હાથનુ ઉત્તમ હોય છે, અને તેનો આગલો ભાગ બાણુની પેઠે તીક્ષ્ણ હોય છે વરાહકર્ણુ-એ સુચરના કાનની સમાન આકૃતિનાણુ પ્રાસનુજ નામ છે કણુચ-સપૂર્ણ લોહાતુ બનાવેલુ અને બાણુએ ત્રણત્રણ કાટાથી યુક્ત વચમા મૂકવાણુ હોય છે, અને તે વીસ આગળનુ અધમ, બાવીસ આગળનુ મધ્યમ, અને ચોનીસ આગળનુ ઉત્તમ ગણાય છે કર્પણુ-એ તોરગની સમાન હાથ વડે ફેડનાનુ એક બાણુવિશેષ છે ત્રાસિકા-એ સપૂર્ણ લોહથી બનેલુ પ્રાસની બગબર હોય છે આ સર્વ હથિયાગને હુલમુખ કહે છે

તાલ-એ તાડનુ બનાવેલુ, આપ-વિશેષ પ્રકારના વાસનુ બનાવેલુ, દારવ-કોઈ પ્રકારના લાકડાનુ બનાવેલુ, અને શારંગ-શીગડાનુ બનાવેલુ, એ આગ પ્રકારના ધનુષ બનાવવામા આવે છે તેની આકૃતિ તથા ક્રિયાબેદથી તેમના પૃથક્ પૃથક્ નામ-કાર્મુક, કોદ્દણ અને દૂણુ છે ધનુષની પણુજ (દોરી)-એ મૂર્વા, આખ, માગ, ગવેધુડા, વેણુ-વાસ(જે કેતકીની સમાન હોય છે, (જેને દૂટ થી રેસા નિષ્કે છે અને તેની દોરી બહુ મજબૂત બને છે), અને રનાયુ (જેની તાત બને છે)-એ વસ્તુઓમાથી બને છે

વેણુ(વાસ ઇત્યાદિ), શગ(નગસવ આદિ), શલાકા(કોઈ એક મજબૂત લાકડાનુ બનેલુ), દણ્ડાસન(અડધુ લોહુ અને અડધો વાસ આદિનુ બનાવેલુ), નારાય(સપૂર્ણ લોહાતુ બનાવેલુ), એ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના બાણુ હોય છે એ બાણોનો અગ્ર ભાગ (મુખ) કાપવાને માટે, તથા રક્ત સહિત આવાત પહોચાડવાને માટે, તથા ગ્રન્થ રહિત ચોટ પહોચાડવાને માટે હોય છે તે બાણો લોહુ, હાડકા તથા મજબૂત લા ડાના બનાવેલા હોય છે

તત્તવાર ત્રણ પ્રકારની હોય છે ૧ નિસ્ત્રિશ જેનો આગલો ભાગ જોધએ તેટલો વાકો હોય ૨ મણુડલામ જેનો આગનો ભાગ કષ્ટ ગોળાકાર હોય, તથા ૩ અસિયષ્ટિ જેનો આકાર પાતળો અને લાળો હોય તે ગેડા, ભેસ, અથવા હાથીદાંત, અથવા મજબૂત લાકડાની તલનાગની મૂક બને છે

પરતુ(ફરસી), કુકાર(કોવાડો), પટ્ટસ(જેને બને કિનારે ત્રિશુલ હોય), ખનિત્ર(પાવડો) કુદાલ(કાદાળી), કંકચ(આરી), કાણુકેદન(કંકણુ ધાસના હુકડા ડવાનુ હથિયાર), એ સર્વ દુરવર્ગ કહેવાય છે

યન્ત્રપાપાણુ-યન્ત્રવિશેષ વડે ફેકવાના પથ્થર, ગોષ્પણુપાપાણુ-ગોષ્પીએએ ફેકવાના પાપાણુ, મુષ્ટિપાપાણુ-મુઠી વડે ફેકવાના પાપાણુ આદિ, રોચની-દળવાનુ યન્ત્ર, શિલા-ચક્રીનુ પક આદિ, અને દૃપદ-મહાનુ પથ્થર આદિ, એ સર્વ આયુધ કહેવાય છે

લોહગ્નલ-શિગ સહિત મપૂર્ણ ગરીરને ઢાકવાનુ આવરણ, લોહગ્નલિકા-શિર સિવાયના બાકીના શરીરને ઢાકનાગ, લોહપટ્ટ-હાથને છોડી બાકીના શરીર ઉપર આવી જતુ આવગણુ, લોહજ્વચ-કેવન પીર અને છાતીને ઢાકનાગ આવરણુ, સૂત્રકણુ-કપાસના સૂતર આદિનુ બનાવેલુ કવચ, અને શિશુમારક જે મકરની જાતિનુ એક જલજન્તુ છે તેના તથા ગેડા, ઘેતુક એટલે ત્રણ અથવા નીવગાય, હાથી, તથા બગદ એ પાચનુ ચામડુ, ખરી, અને લીગડા મહુ ચતુરાધથી

પરસ્પર મેળવીને પણ કવચ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ છ તરેહનાં કવચ બનાવવામાં આવે છે.

શિરસ્ત્રાણુ-કવચ શિરનું રક્ષણ કરનાર, કપકનાણુ-કપકની રક્ષા કરનાર, કુર્પાસ-અડધા હાથનું આવરણ કરનાર, કગ-ચુક-દીચણુ મુધી સરીરને ઢાંકનાર, વારવાણુ-પગના ધુટણુ મુધી સકલ દેહને ઢાંકનાર, પટ-જેમાં ખાંભો બિલકુલ ન હોય તથા જે લોહાનું બનાવેલું ન હોય, નાગોદરિકા-હાથીઓની આંગળીઓની રક્ષા કરનાર-એ સર્વ દેહ ઉપર ધારણ કરવામાં આવતાં ખીજાં આવરણ છે.

પેટી, ચર્મ-ચર્મની બનેલી પેટી, હસ્તિકર્ણુ(માં ઢાંકવાનું આવરણ), તાલમૂલ-લાકડાની બનાવેલ પેટી, ધમનિકા-સૂતરની બનાવેલી પેટી, કપાટ-લાકડાની બનાવેલી એક પેટીવિશેષ, કિટિયા-ચામડું અને વાંસની બનાવેલી પેટી, અપ્રતિહત-સુંપૂર્ણ હાથને ઢાંકનાર આવરણ, બલાહકાન્ત-કિનારી ઉપર લોહાનાં પતરાં વડે બાંધેલું અપ્રતિહત જ બલાહકાન્ત કહેવાય છે. આ પ્રમાણનાં અન્ય પણ શરીરને ઢાંકનારાં આવરણ હોય છે.

હાથી, રથ તથા ઘોડાઓની શિક્ષા આદિનાં સાધન અંકુશ, કારડો, આદિ તથા તેમને સમ્બવવાને માટે પતાકા આદિ સાધન, તથા કવચ, તથા શરીરની રક્ષા કરનાર અન્ય આવરણ એ સર્વ ઉપકરણ કહેવાય છે. અન્દ્રગ્નલિક કર્મ તથા ઔપનિષદ્ક કર્મને પણ ઉપકરણ કહે છે.

અન્દ્રગ્નલિક-ઘોડી સેના હોવા છતાં બહુ દેખાડવી તે, અગ્નિ ન હોવા છતાં અગ્નિ બતાવવો તે, ઇત્યાદિ ઔપધ અને મન્ત્રોના રહસ્યને અર્હિયાં ઉપનિષદ્ કહે છે. ઉપનિષદ્ અધિકરણમાં કહેલું હોવાથી ઔપનિષદ્ક કર્મ કહેવાય છે.

કાલકૂટ આદિ મહાવિપના સ્પર્શ વડે દૂષિત કરેલા જ્ઞાદિનો પ્રયોગ કરીને તથા ઝેરી ધૂમાદિ વડે શત્રુને મારવાનો ઉપાય, આદિ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના ઔપનિષદ્ક અધિકરણમાં કહ્યો છે. તેનું નામ અહીં ઔપનિષદ્ક છે. અધર્મી બલી રાજની સામે એનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ધર્મયુદ્ધમાં તેનો પ્રયોગ થતો નથી.

દત્તિ અસ્ત્રાદિનિરૂપણુ અ. ૬ સર્ગ ૨૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય, ૬. સર્ગ ૨૭.

યુદ્ધનિરૂપણુ.

હવે યુદ્ધનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. યુદ્ધના ભેદ ત્રીએ મુજબ છે:—

૧. નિમ્નયુદ્ધ-જંગલ તથા નીચા સ્થાનમાં યુદ્ધ કરવું તે.
૨. સ્થલયુદ્ધ-મેદાનમાં કરવામાં આવતું યુદ્ધ.
૩. પ્રકાશયુદ્ધ-પરસ્પર બીડીને કરવામાં આવતી લડાઇ.
૪. કૂટયુદ્ધ-કપટ પૂર્વકે કરવામાં આવતી લડાઇ.
૫. ખનયુદ્ધ-ખાઇ ખોદીને કરવામાં આવતી લડાઇ.
૬. આકાશયુદ્ધ-વિમાનોથી થતી લડાઇ.
૭. દિવાયુદ્ધ-દિનમાં કરવામાં આવતી લડાઇ.
૮. રાત્રિયુદ્ધ-રાત્રિમાં કરવામાં આવતું યુદ્ધ.

આ આઠ પ્રકારનું યુદ્ધ છે. આ યુદ્ધના વિશેષભેદ પણ છે. સાધારણ રીતે વ્યાયામ યુદ્ધ અને મન્ત્રયુદ્ધ એ બેજ યુદ્ધના ભેદ છે. પ્રકાશ યુદ્ધનું નામ જ વ્યાયામયુદ્ધ છે. અને

કૃત્યુદ્ધનું નામ જ મન્ત્રયુદ્ધ છે.

રાગ્નની સાત પ્રકૃતિવિશેષ હોય છે:—૧. સ્વામી, ૨. અમાત્ય, ૩. મળતીઆ રાગ (મિત્રવર્ગ), ૪. દેશ, ૫. કોશ, ૬. દુર્ગ અને ૭. સેના—એ સાત પ્રકૃતિ કહેવાય છે. (કોઈ પ્રગ્નને પણ આકમી પ્રકૃતિ કહે છે.)

બીજા ઉપર જ્ય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા(વિગ્નિયુ) રાગ્નમાં સ્વામીના પૂર્ણ ગુણ હોવા નોઈએ. એક કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ભાગ્યશાલી, મેધાની, ધૈર્યશાલી, દૂરદર્શી અથવા મહાજ્ઞાની, ધાર્મિક, સત્યવાદી, સત્યપ્રતિજ્ઞ, કૃતજ્ઞ, મહાદાની, મહાઉત્સાહી, ક્ષિપ્રકારી(કોઈ પણ કાર્યને તત્ક્ષણ વિચારીને કરનાર), સમીપનાં બીજાં રાષ્ટ્રોને વશ કરનાર, દૃઢનિશ્ચય અથવા દૃઢ ભક્તિવાળો, ગુણી, પરિવારવાળો, શાસ્ત્રમર્યાદાને અહાનાર—એ વિગ્નિયુ રાગ્નના સોળ ગુણ આલિંગામિક ગુણ કહેવાય છે. પ્રધાન પૂર્વોક્ત સોળ ગુણ આલિંગામિક છે. શાસ્ત્ર સાંભળવાની ઇચ્છા(શાસ્ત્ર જ્ઞાન), પ્રત્યેક વાત સમજવી, અને સમજેલી વાતને યાદ રાખવી, કોઈના અંબધમાં વિશેષજ્ઞાન રાખવું, કોઈ વાતને વાસ્તવિક રીતે જાણવાને તર્ક કરવો, કુટ્ટ પક્ષનો ત્યાગ કરવો, ગુણીઓનો પક્ષ કરવો—એ આઠ રાગ્નના પ્રજ્ઞાગુણ કહેવાય છે.

સૌર્ય તથા નિર્ભીકતા, અમર્ય (પાપાચરણને ક્ષમા ન કરવી તે), શીઘ્રકારી થવું, તથા પ્રત્યેક કાર્ય(અર્થાત્ લંઘન, પ્યવન, આરોહણ, આદિ; કોઈને ઉલ્લંઘન કરીને જવું તેનું નામ લંઘન છે, કૃદ્ધવુ તેનું નામ પ્યવન છે, ચઢવું તેનું નામ આરોહણ છે)—આ ચાર ગુણ રાગ્નના ઉત્સાહ ગુણ કહેવાય છે.

અને રાગ્ન પૂર્ણ રીતે ભાગ્ય કરવામાં સમર્ય, સલા આદિમાં યોગ્યતા સમયે કંપરહિત હોવો, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ અને બળથી યુક્ત હોવો, ઉન્નત ચિત્તવાળો, સંયમી, હાથી યોગ આદિને અક્ષયવામાં નિયુણ, રાગ્નની વિપત્તિમાં અદાર્થ કરનાર તથા પોતાની વિપત્તિમાં સેનાની રક્ષા કરનાર, કોઈ તરફથી અપકાર અથવા ઉપકાર કરવામાં આવતાં, શાસ્ત્રને અનુસાર તેનો પ્રતીકાર કરનાર, લગ્નસીલ, દુર્ભિક્ષ અને મુલિક્ષમાં ધાન્યાદિનો કીક કીક ઉપયોગ કરનાર, બહુ દૂરની વાતને જ્ઞાનનાર, મુખ્યત્વે કરીને પોતાની સેનાને યોગ્ય દેશ, કાલ, ઉત્સાહ, શક્તિ તથા કાર્યને દેખનાર, મંથિના પ્રયોગને સમજનાર, પ્રકાશયુદ્ધ આદિ કરવામાં ચતુર, મુખાત્રને દાન દેનાર, પ્રગ્નને કટ્ટ ન પહેંચ્યાહતાં ગુપ્ત રીતે કોશને વધારનાર, રાગ્નની અંદર મૃગયા, ઘત, આદિ વ્યસનોને જોઈ તેમાં તીક્ષ્ણ રસ આદિનો પ્રયોગ કરવામાં સમર્ય, પોતાના મંચને ગુપ્ત રાખનાર, દીન મનુષ્યની હાંસી નહીં કરનાર, ભ્રમર(ભવાં) ત્રાંસી કરીને નહીં જ્ઞેનાર અર્થાત્ ટંડી દષ્ટિવાળો ન હોય, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અપવતા, ઉપતાપ, અને પેશુન્યા(ચુગલી)થી સદા અલગ રહેનાર, પ્રિય યોગનાર, હસમુખો, તથા ઉદાર ભાષણ કરનાર, તથા વહોના ઉપદેશ તથા આચારને માનનાર હોવો જોઈએ. આ રાગ્નની અમર્યપત્ છે.

યોગ્ય અમાત્ય હોવો એ અમાત્યસંપત્ છે જે પહેલાં કહેવામાં આવી છે. સારા કિલા હોવા તે દુર્ગસંપત્ છે.

પહેલાંના રાગ્નોએ ધર્મપૂર્વક અંપાદન કરેલા બહુમૂલ્ય રતનાદિથી ભરેલા તથા બહુ કાલ મુધી રહેનાર, દુર્ભિક્ષ આદિ આપત્તિને સહન કરનાર જે ખગ્નનો છે તેને કાશરસંપત્ કહે છે. સિંધરતાથી મેચા કરનારી, વશમાં રહેનારી, જ્ઞેઓના પુત્ર, સ્ત્રી, પણ, રાગ્ન તરફથી

ભરણુ પોષણુ થવાના તરણુથી મનુષ્ય ગ્રહે છે, જે ડાઘ પણ હાગ ખાય નહી, દુ ખતે સહન કરનારી, યુદ્ધની ચતુરતાથી પરિચિત, દરેક પ્રાગ્ના યુદ્ધના હથિયારો ચલાવવામા ચતુર, રાગ્નને અનુદૂલ, હાનિ કે વાજ ચવાને ગાળે ભેદ ગહિત, જેમા પ્રાન ક્ષત્રિયજ વધારે હોય, એવી સેના હોની જોઈએ આવા ગુણવાળી સેનાનુ નામ દ્વૃડસંપત્ જુદેગાય છે

તથા પિતા પિતામહના ક્રમથી આવેલા, જે યનાવટી ન હોય, પોતાના વશમા રહેનાર, જેની સાથે કદાપિ ભેદ ન હોય, જે પ્રભુશક્તિ તથા મન્ન અને ઉત્સાહ આદિ શક્તિઓથી યુક્ત હોય, અનસર આનતા સહાયતા કરવાને માટે તૈયાર થાય-આ પ્રાગ્ના મિત્ર હોવા તેનુ નામ મિત્રસંપત્ છે જ્ઞાનભવજ મન્નશક્તિ છે કાશ અને સેનાનુ બન પ્રભુશક્તિ છે, અને વિક્રમભવ ઉત્સાહશક્તિ છે

દેશની મધ્યમા અથવા સીમાપ્રાન્તમા કિલ્લા હોરા જોઈએ, જેમા રત્નદેશનિવાસી તથા પરદેશથી આવનાર માણસોને માટે પર્યાપ્ત ધાન્યાદિ પેદા થઈ શકે, આપત્તિના સમયમા પહાડ, વન, આદિ હોરાથી દેશવાસીઓની રક્ષા કરી શકાય અથવા પર્યાપ્ત આદિને ગાળે સગળતાથી જેની રક્ષા કરી શકાય, ત્યા થોડા પરિશ્રમથી ધાન્ય આદિ પેદા થઈ શકે, રાગ્નતા શત્રુઓ સાથે દુષ્મનાનટ ગળનાર મનુષ્યોથી યુક્ત હોય, જેની વ્યાસપાસના ગળ દુર્બલ હોય, ક્રીચક, કંડ, ઉાર, વિરમ, ચોગ, નાના નાના મનુ ક્લિસક જ્ઞાનર અને ધન જગલથી ગહિત હોય, નદી, સરોવર, આદિને ગાળે રમણીય હોય, ખેતી ખાણુ, લાકડા, હાથીઓના જગલથી યુક્ત હોય, ગાયોને હિતકારી હોય, મનુષ્યને માટે જલ તથા હના સારા હોય, લુબ્ધક આદિથી સુરક્ષિત હોય, ગાય, બેસ આદિ પશુ ત્યા બહુ હોય, નદી અને નહેરોથી યુક્ત, જલ સ્થગ અને સ્થાનમા ઉત્પન્ન થતી તરેહ તરેહની ખરીદના યોગ્ય વસ્તુ યુક્ત હોય. ત્યાના ખેડુત મજબૂત હોય તથા દણ્ડ અને કરને સહન કરી શકે એવા હોય, ત્યાના માનિડ નમકદાર હોય ત્યા નીચ જ્ઞાનિની વર્ણ અધિક હોય, ત્યા અનુગ્રહ અને ગુદ્દ હૃદયના પુરૂ હોય-એવો જનપ અર્થાત્ દેસ હોયો જોઈએ આ સર્વ વાત જનપદ સંપત્ના નામથી જુદેગાય ૭ વિનિગીપુ ગાગને આ પ્રાગ્ની સર્વ સપત્તિની આવશ્યકતા છે.

યુદ્ધયાત્રા વગી યુદ્ધને નમયે—

પદ્વિધં તુ ત્રલં વ્યૂહ દેવાન્પ્રાર્ધ્યં રિપુ વ્રજેત્ ॥અગ્નિ. પુ. અ૦ ૨૪૨-૧ ॥

અર્થ.—યુદ્ધમા જનાર ગળએ ૭ પ્રાગ્ના બનની વ્યૂહગવના તૈયાગ કરીને દેવતા લોકોનુ પૂજન કરીને મનુની સામે જવુ

૧ મૌનમન-મૂલસ્થાન અર્થાત્ ગજવાનીની રક્ષા કરનાર મેના ૨ ભૂતજ્ઞન-પગાઝ આપીને બનાવેલી મેના ૩ શ્રદ્ધીમન-જનપદમા પોતપોતાનુ કામ કરનાર શત્રુસ્વિધામ. નિપુણ પુરૂષોની મેના ૪ મિત્રમન-મિત્રની મેના ૫ અમિત્રમન-શત્રુની સેના ૬ આટીમલ -આટી પુરૂષોની સેના એ ૭ પ્રકારના મગ છે

વળી દેશ કાવનો વિચાર કરીનેજ જતુ જોઈએ

નદ્યદ્વિત્રનદુર્ગેષુ યત્ર યત્ર મયં ભવેત્ ।

સેનાપતિસ્તત્ર તત્ર ગન્હેદ્વ્યૂહીકૃતૈર્વલૈઃ ॥ અગ્નિ૦ પુ૦ અ૦ ૨૪૨ છો૦ ૩ ॥

અર્થ —ત્યા ત્યા નદી, પહાડ (અટ્ટી), વન, તથા દુર્ગ અર્થાત્ મુશ્કેલીવી જગા યોગ્ય સ્થાન, આદિ કમિન સ્થાન હોય ત્યા મેનાપતિ મેનાનો વ્યૂહ મનારીને ચાલે

અર્થ:—જે પાછળના ભાગમાં ભય હોય તો શકટવ્યૂહ કરીને, અને અને ખાલુમાં ભય હોય તો વજ્રવ્યૂહ કરીને, અને ચારે તરફ ભય હોય તો સર્વતોભદ્રવ્યૂહ રચીને ચાલવું જોઈએ.

મકરવ્યૂહ, સ્યેન, સૂચ્વી, શકટ, વજ્ર, ચક્ર, સર્વતોભદ્ર, મહાસલ, સમ, વિપ્રમ, દણ્ડ, ભોગ, અસંહત, સગ્ગય, વિજ્ય, સ્થૂલકર્ણુ, વિશાલવિજ્ય, ક્રપાસ્ય, આદિ વ્યૂહના અનેક બેદ છે. સેનાની આગલી અને ખાલુના હિસ્સાનું નામ પક્ષ પાછલી અને ખાલુના હિસ્સાનું નામ કક્ષ, અને મધ્યના હિસ્સાને ઉરસ્ય કહે છે. આ પાંચ વિશેષમૂહના આધાર ઉપર જ વ્યૂહરચના કરવાતી છે. દેવતાઓના આચાર્ય જુહસ્પતિ તથા અસુરોના આચાર્ય શુક્રાચાર્ય છે. એ અનેના મતમાં વ્યૂહરચનામાં થોડો મતભેદ છે. શુક્રાચાર્યે આગલી અને ખાલુના હિસ્સા એટલે પક્ષ, ઉરસ્ય(મધ્યમ ભાગ), અને પાછલો હિસ્સો—એવા ચાર અવયવવ્યૂહમાં હોય છે એવો વ્યૂહવિભાગ કર્યો છે. જે પક્ષ, જે કક્ષ, ઉરસ્ય અને પ્રતિગ્રહ (પાછલો ભાગ)—એ છ અવયવ વ્યૂહમાં હોવા જોઈએ એવો જુહસ્પતિનો મત છે.

જેવી રીતે અસ્ત્રોને શેકવાને માટે ખીંગા ચાલ્તો હોય છે, તેવી રીતે શત્રુ તરફના વ્યૂહને છતવાને પ્રતિવ્યૂહ પણ હોય છે સ્યેનવ્યૂહને ચાપવ્યૂહ દ્વારા જય કરી શકે છે. અને પ્રતિગ્રવ્યૂહનો સુપ્રતિગ્રવ્યૂહ દ્વારા નાશ થઈ શકે છે. સગ્ગયવ્યૂહને વિજ્યવ્યૂહ વડે નાશ કરી શકે છે. અને સ્થૂલકર્ણુવ્યૂહને વિશાલવિજ્યવ્યૂહ દ્વારા જય કરી શકાય છે. પરિપતન્તક વ્યૂહને સર્વતોભદ્રવ્યૂહ વડે નાશ કરી શકાય છે. અને દુર્જયવ્યૂહ દ્વારા સર્વ વ્યૂહને નષ્ટ કરી શકાય છે.

યાત્રાકાલનિરૂપણ.

ધાન્યેક્ષુત્તળતોયૈશ્ચ સંપન્નં પરમણ્ડલમ્ ।

હીનવાહનપુંકં તુ મત્યા તત્પવિશેન્નૃપઃ ॥ વ. પારા. સ્મૃ. અ. ૧૦ શ્લો. ૨૫ ॥

અર્થ:—શત્રુનો દેશ જ્યારે પંચવિધ ધાન્ય, ઈક્ષિ, તૃણ, જલ એ સર્વથી સમૃદ્ધ હોય, અને જે સમયે તે શત્રુનાં વાહન, સહાય, આદિ હીન થઈ જાય તે કાલમાં રાત્રએ ચઢાઈ કરવી જોઈએ.

માસે સહસિ યા ધાત્રી કૃત્પુષ્ટિહિતમજા ।

પ્રયાણં વિધિના કુર્યાત્સહાયૈ રક્ષયેદ્વલમ્ ॥ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—માર્ગશીર્ષ (સહમ્—અગહન) માસમાં જે વખતે પૃથિવી પ્રગળે માટે ધાન્યાદિ પુષ્ટિ યુક્ત હોય તે વખતે યોગ્ય મુહૂર્તનો વિચાર કરીને વિધિપૂર્વક સહાય દ્વારા સેનાની રક્ષા કરતા સત્તા રાત્રએ શત્રુરાત્ર્ય ઉપર ચઢાઈ લઈ જવી જોઈએ. મન્વાદિ કેટલાક ઋષિલોકના મતમાં માર્ગશીર્ષ, ફાલ્ગુન અને ચૈત્ર માસમાં ચઢાઈ કરવી યોગ્ય છે. પોતાના જ્યની વડી જોઈને અન્ય કાલમાં પણ ચઢાઈ લઈ જવી તે સાઈજ છે એવો તે લોકોનો મત છે.

યત્ર ચામ્ભઃસરિદ્રક્ષા વૃક્ષરક્ષાસ્તુ યત્ર ચ ।

તત્રાવાસં વિધાયૈવ રાત્રૌ રક્ષેદ્વલં સ્વકમ્ ॥ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જે દેશ શીલન, જલયુક્ત, નદી, તળાવ તથા સઘન વૃક્ષોથી શીલિત હોય તેવા દેશમાં પડાવ નાંખવો જોઈએ તથા રાત્રિમાં સેનાની રક્ષા કરવી નૃપને માટે ઉચિત છે. ખુલ્લ એ સેનાનું નામ છે.

પડાવની જગાના બલાખલનો વિચાર કરીને—

नायक पुरतो यायात्मवीरपुरुषाट्ट ।

प्रभ्ये कलत्र स्वामी च क्रोप कल्लु च यद्वलम् ॥ ” ॥ ४ ॥

अर्थ — तार नर्वयी आगम आने ते वारे तद् भोटा रीठ पुरतो वडे वेराछने
कलत्र अथवा पत्नी सहित गम, डोरा तथा अन्य सामान्य सज्जम वाने

पार्श्वयोरुभयोरश्वा राजिना पार्श्वयो रथा ।

स्थाना पार्श्वयोर्नागा नागाना चाट्वीवलम् ॥ ” ॥ ५ ॥

अर्थ — तेमनी अने आलुभा बोटे वार रळ तेमनी अने आलु ग्य, तथा स्थानी आलुभा
द्वि त न अने तनी आलुभा आगवि- सेना-ओ कभवी आनवु

पवात्सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य ऋती स्वयम् ।

यावात्सन्नद्धसैन्यौघः खिन्नानाश्वासयन् शनै ॥ ” ॥ ६ ॥

अर्थ — तेनी आगम अर भयं तां सेनापति सर्वने आगम गप्पीने अिन्न धयेराने
आश्वासन दता नतो युद्धो भाटे तयाग थोली सेनाओना सभूळ सहित आने

पद्म- तथा नमा तथा भवान् रि-भार्गे आनराती था-रा तथा धुधा पिपासा आदिथी
ट पाभेरा, बर्ष राणी थोरा दोय अथवा भावानु पुरे न नगी । यु- दोय, अथवा
अनुमे नना-रा दोर, । व धूग आदिथी नपगना दोर, आनवाना धृथी ओ- साधे न
थछ अन्ता दोरारी आम तेम विभगनना दोय-आ प्र-गती रिपत्तिओने प्राप्त थोली
सेनानी सर्वं प्रभरे ग्दा- ता ग्ता ग्त्व

पत्नीनी आद्य युद्धमा-ग्वु ते भ- आनर्थनी रात नरी पडेवाना भवमा सुविहित
ओओ पुरोनी अमान नर्व भयं ग्ती ती द-ग्य न नगी नाथे-केथी दती युद्धमा
व्यार इव ध-गमना न्ययधनो भीतो नि-गी ग्त्वो-केथीओ दीग त्पारे-केथी ते-अन
उप-गोतागो दाथ गप्पीरे युद्धनी नभाप्ति पर्यन्त उली ग्ती, तेथी प्रयत्न थर्ष रागओ
तेो व्तारे-ग-ज होर त्पारे वार-ग-आपराती प्रतिजा री दती आ-वात राभापथु
राचनान्थी-पुरी नथी अने (गमन-अना अयरी) व्तार लाराओ द्वा-भ ग्त्वने अयुद्धमा
गि-तो आभ्यो दतो, त्पार ओतो-प-पु उली ग्तीने-पुथी युद्ध-रे ओओ ग्त्वो तेमणे
अनान्यो-दतो ओओ तेथ छे, पर-गु विद्यान्त ग-गओ युद्धमा ओओ सहित नवी
ग्वु-गेर्षओ

आ प्रभाजे गम-

यावाद्भयूहेन महता मकरेण पुरोभये ।

भ्येनेनोद्भूतपक्षेण मूर्च्या वा गीरवज्रया ॥ ” ॥ ७ ॥

अर्थ — ते सेना री आगम अर दोर तो न-रा-आ-ग-गो भोटा युद्ध-नीरे सेनापति
अथवा अथवा अने पद्मना सेनाने रक्षापित रीने शो-युद्धथी, अथवा तीक्ष्ण धा-रागी
व-री नामना-युद्धथी वाने

पश्चाद्भये नु वृष्ट पार्श्वयोर्द्विसञ्चितम् ।

सर्वेव सर्वताभद्र भये व्यूहं मकल्येन् ॥ ” ॥ ८ ॥

અર્થ —જે પાઠના ભાગમા ભય હોય તો શકટ-ચૂડ કરીને, અને બને બાલુમા ભય હોય તો વજ્ર-ચૂડ કરીને અને ચારે તરફ ભય હોય તો સર્વતોભદ્ર-ચૂડ રચીને ચાનુ જે ઝિએ મકર-ચૂડ, સ્યેન સૂની શરદ, વજ્ર ચક્ર, મર્ગતોભદ્ર મણ્ડલ, સમ, વિપમ, દણ્ડ, ભોગ, અસહન, સન્ન્ય વિન્ય ચ્યૂન-ર્ણુ, વિતારવિન્ય ઝાસ્ય આિ ચૂડના અને ભેદ છે સેનાની આગલી અને બાલુના હિસ્સાનુ નામ પક્ષ પાઠલી અને માલુના હિસ્સાનુ નામ કક્ષ, અને મધ્યના હિસ્સાને ઉરસ્ય કહે છે આ પાચ વિશોભૂડના આધાર ઉપર જ વ્યૂહરચના કરવાની છે દેવતાઓના આચાર્ય બૃહસ્પતિ તથા અસુરોના આચાર્ય શુક્રાચાર્ય છે એ બંનેના મતમા ચૂડરચનામા થોડો મતભેદ છે શુક્રાચાર્યે આગલી અને માલુના હિસ્સા એટલે પક્ષ, ઉગ્ગ્ય(મધ્યમ ભાગ) અને પાઠનો હિસ્સો-એના ચાર અવયવ-વ્યૂહમા હોય છે એવો વ્યૂહવિભાગ કર્યો છે મે પક્ષ મે રક્ષ, ઉરસ્ય અને પ્રતિગ્રહ (પાઠનો ભાગ)- એ છ અવયવ ચૂડમા હોના નેર્ધએ એના બૃહસ્પતિનો મત છે

જેની રીતે અસ્ત્રોને રાનાને માટે ખીજાં ચાલ્ત્રો હોય છે, તેની રીતે રાનુ તરફના ચૂડને છતવાને પ્રતિ-ચૂડ પચુ હોય છે સ્યેન ચૂડને ચાપ ચૂડ દ્વાગ જ્ય કરી શકે છે અને પ્રતિગ્ર-ચૂડનો સુપ્રતિગ્ર-ચૂડ દ્વારા નારા થઈ શકે છે મન્ન્ય ચૂડને વિન્ય-ચૂડ વડે નાશ કરી શકે છે અને સ્થૂલ-ર્ણ ચૂડને વિનાનવિન્ય ચૂડ દ્વારા જ્ય કરી શકાય છે પશ્ચિમ-તક ચૂડને સર્વતોભદ્ર-ચૂડ વડે નારા ધ્રી શમય છે અને દુર્ગ્ય-ચૂડ દ્વાગ સર્વ ચૂડને નષ્ટ કરી શમય છે

યાત્રાકાલનિરૂપણ.

ધાન્યેક્ષુત્તુળતોયૈથ સંપન્ન પરમ્ણ્ડલમ્ ।

હીનવાહનપુર્કં તુ મત્યા તત્પવિશેનૃત્ ॥ ૩ પારા. સ્મૃ અ. ૧૦ શ્લો. ૨૫ ॥

અર્થ —રાત્રુનો દેશ ન્યારે પચવિધ ધાન્ય ઇક્ષુ, તૃણ, જન એ સર્વથી સમૃદ્ધ હોય, અને જે સમયે તે રાત્રુના વાહન, સહાય, આદિ હીન થઈ જાય તે કાલમા ગમએ ચઢાઈ કરવી નેર્ધએ

માસે સહસિ યા ધાત્રી કૃતપુષ્ટિહિતમજા ।

પ્રયાણં વિધિના કુર્યાત્સહાયૈ રક્ષયેદ્વલ્મ્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ —માર્ગશીર્ષ (સદ્દમ્-અગ્લન) માસમા જે વખતે પૃથિની પ્રગ્લને માટે ધાન્યાદિ પુષ્ટિ યુક્ત હોય તે વખતે યોગ મુહૂર્તનો વિચાર કરીને વિધિપૂર્વક સહાય દ્વાગ સેનાની રક્ષા કરતા સતા રાગએ રાત્રુગન્ય ઉપર ચઢાઈ લઈ જની નેર્ધએ મન્વાદિ કેટલાક સુધિલોખના મતમા માર્ગશીર્ષ, કાશ્યુન અને ત્રેત્ર માસમા ચઢાઈ ગ્વી યોગ છે પોતાના જ્યની વધી નેર્ધને અન્ય કાલમા પણુ ચઢાઈ લઈ જની તે સાઝજ છે એવો તે લોકોનો મત છે

યત્ર ચામ્ભઃસરિદ્રક્ષા વૃક્ષરક્ષાસ્તુ યત્ર ચ ।

તત્રાવાસં વિધાયૈત્ર રાત્રૌ રક્ષેદ્વલં સ્વકમ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ —જે દેશ શોભન, જનયુક્ત, નદી તમાવ તથા સઘન વૃક્ષોથી શોભિત હોય તેવા દેશમા પડાવ નાખવો નેર્ધએ તથા રાત્રિમા સેનાની રક્ષા કરની વૃપને માટે ઉચિત છે બલ એ સેનાનુ નામ છે

પડાવની જગાના બલામલનો વિચાર કરીને—

चतुर्दिक्षु च सैन्यस्य भूरान्धनुर्धरात्रिंशि ।

स्वय राजा नियुञ्जीत समीक्ष्य भूवलामलम् ॥ ” ॥ २८ ॥

अर्थ—जगानु अनामल लोचने गत्रिने समये सेनानी गक्षा कृत्वाने माटे सारे आलुजे शस्त्रीग धनुर्धारी पुग्गेते स्वय गज नियुक्त जे

वैरिण पङ्गुणान्मत्वा सन्धिप्रिग्रहयानकान् ।

आसन संश्रय द्वैध सम्यग्ज्ञात्वा समाचरेत् ॥ ” ॥ २९ ॥

अर्थ—शत्रुजनेना पशुल्लोना पिवार जरीने अनन्तर पोने पशु सन्धि, मित्रल, यान, आसन, द्वैध, आश्रय-जे छ गुल्लोना आश्रय ज्ञेयो लोचये

जे राजाजे वज्जे जे शंतेधी भेग थछ नय तेने सन्धि कडे छे शत्रुने काछ अपकार कृवे तेने मित्रल कडे छे सन्धि आदिना प्रयोग न जता उणेक्षा जग्गी ते आसन कडेवाय छे शक्ति आदि अधि- थछ जग्गी ते यानने लेतु लोवाथी यान कडेवाय छे भीज्ज अलवान् राजने पोताना पुन, स्त्री आत्मा तथा सर्वस्व अर्पलु करी हेतु तेनु नाम संश्रय कडे वायछे सन्धि तथा मित्रल जनेनी उपयोग जेवे ते द्वैधीलाय कडेवाय छे आ प्रमाणा गुपु उष्ठा जे शत्रु पोताने निर्भण रीभरे तो सन्धि जरी लेनी, अलवान् समजे तो मित्रल करवे छे शत्रुने दमानी शकतो नथी, तेभ शत्रु भने दमानी शकतो नथी-जेनी अवस्थामा आसन गुल्लोना प्रयोग करे उत्साहादि शक्ति सम मित्रल, आदि देश शीत कालादि गुल्लो अधिक अथवा हीक जोन त्यारे याननी प्रयोग करे शक्तिरहित थयेलेो गज्ज सश्रयथी काम कादी ले काछ वाममा सहायतानी अपेक्षा थता द्वैधीलायने प्रयोग जरे आ प्रमाणे छे गुल्लोनी प्रयोग करवे जोग्य छे

निर्भेद स्वयल कुर्याद्धन्याच्च भिन्नचेतसम् ।

दासीः कर्मकरीर्दासान्भिद्यतो रक्षयेद्वलम् ॥

वृ० पारा० स्मृ० अ० १०. श्लो० ३० ॥

अर्थ—अने पोतानी सेनामा भेद पज्जा न हेवे जे काछ भेदवागे मालम पडे तो तेने अनन जेवे लोचये अने जे काछ भेद ज्ञाना लोय ते सश्रयी (भिद्यत) कर्मशीन दासी, दास, अने सेनानी गक्षा कृग्गी लोचये

निःकटस्थायिनो नित्य जानते चेष्टितं प्रभोः ।

तस्मात्ते यत्नतो रक्षया भेदमूल यतस्त्वमी ॥ ” ॥ ३१ ॥

अर्थ—सग पासे गहनाग माथुसेो गज्जनु यत्रि सारी रीते जल्ले छे तेथी तेभनी गक्षा यत्न पूर्वक जग्वा जोग्य छे केभके भेदु भूग जग्ज ते लोच छे

एते परस्वजनने भेदनीयास्तत परे ।

यथा परो न जानाति तथा भेदं समाचरेत् ॥ ” ॥ ३२ ॥

अर्थ—दुश्भनना निःकटासी लोकांने पोताना अनायवा माटे(जनने) तेना निःकट स्थाथी लोकांमा भेद पाज्जे, अने ते भेद जनु नथे नही तेरी रीते पाज्जे

ન યુદ્ધમાશ્રયેદ્રાજા ન કુર્યાત્સ્વવલક્ષ્યમ્ ।

સામ્ના મેદેન દાનેન ત્રિભિરેવ વશં નયેત્ ॥ ” ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—રાત્રીએ યુદ્ધને માટે ઉદ્યોગ ન કરવો જોઈએ, કેમકે યુદ્ધમાં સેનાનો નાશ થાય છે, સેનાનો નાશ ન કરવો જોઈએ. સામ, દાન, ભેદ—એ ત્રણ ઉપાય વડે જ શત્રુનો જય કરવો જોઈએ.

દ્વિવિધં કથિતં સામ તથ્યં ચાતથ્યમેવ ચ ॥ મત્સ્ય૦ પુ૦ અ૦ ૨૨૨-૩ ॥

તત્રાપ્યતથ્યં સાધૂનામાક્રોશાયૈવ જાયતે । ” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—સામ બે પ્રકારના છે—યથાર્થ અને અયથાર્થ. એ બેમાંનો અયથાર્થ સામ સજ્જનોની માત્ર નિન્દા કરાવનાર છે, માટે તે ન કરવો.

તત્ર સાધુઃ પ્રયત્નેન સામસાધ્યો નરોત્તમ ॥ ” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—તેમાં, હે નરોત્તમ ! ઉત્તમ શત્રુની સાથે ઉત્તમ પ્રયત્નથી સમાધાન કરી શકાય છે.

મહાકુલીના ઋજવો ધર્મનિત્યા જિતેન્દ્રિયાઃ ।

સામસાધ્યા ન ચાતથ્યં તેષુ સામ પ્રયોજયેત્ ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—મહા કુલીન તથા સરલ સ્વભાવના તથા ધર્મમાં તત્પર, જિતેન્દ્રિય—એવા જે ઉત્તમ છે તેમની સાથે ખોટા સામનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ, યથાર્થ સામનો પ્રયોગ કરી તેમને વશ કરવા જોઈએ.

તથ્યં સામ ચ કર્તવ્યં કુલશીલાદિવર્ણનમ્ ।

તયા તદુપચારાણાં કૃતાનાં ચૈવ વર્ણનમ્ ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—તેવા લોકોની સાથે કુલ, શીલ, વિદ્યા, શૌર્ય, આદિ ગુણોના વર્ણનરૂપ યથાર્થ સામનો, તથા મિત્રતા, કુલીનતા, આદિનું આરોપણ કરવા રૂપ, તથા કરેલા ઉપકાર આદિનું વર્ણન કરવા રૂપ યથાર્થ સામનો પ્રયોગ કરવો.

આની પ્રકારના સામથી તથા યુક્તિથી ધર્માત્મા ઉત્તમ પુરૂષ વશ થાય છે.

અતિશક્લિતમિત્યેવં પુરુષં સામવાદિનમ્ ।

અસાધવો વિજાનન્તિ તસ્માન્નત્તેષુ વર્જયેત્ ॥ ” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—સામનો પ્રયોગ કરનાર મનુષ્યને “આપણાથી એ ડરી ગયો.”—એમ અસત્પુરૂષો કહે છે. માટે તેવા દુર્જનોની સામે સામનો ત્યાગ કરવો.

શત્રુના સેનાપતિ, પ્રધાન, આદિને પરસ્પર ફેાવા તેનું નામ ભેદ છે.

પરસ્પરં તુ યે દુષ્ટાઃ ક્રુદ્ધા મીતાવમાનિતાઃ ।

તેષાં મેદં પ્રયુજ્ઞીત મેદસાધ્યા હિ તે મતાઃ ॥ મત્સ્ય૦ પુ૦ અ૦ ૨૨૩-૧ ॥

અર્થ:—જે લોક પરસ્પર પ્રેમ રહિત છે, તથા ક્રોધી, ખીડણુ, પરસ્પર અપમાન પામેલા હોય તેમની સામે ભેદનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. તેમને ભેદથી જ વશ કરવા યોગ્ય છે.

સંહતા હિ વિના મેદં શક્રેણાપિ સુદુઃસહાઃ ।

મેદમેવ પ્રશંસન્તિ તસ્માન્નયચિશારદાઃ ॥ ” ॥ ૪ ॥

अर्थ — अथ अप भूमी गङ्गा कुट्या विना धरणी पशु उतावा कडिन छ तेरी नीतिरात्रमा कु। त नो जयने माटे जे नी ज प्रशमा जरे छ

इय मापीने प्रीनि गी लेनी तेनु नाम दान छ

सर्वेषामप्युपायाना दान श्रेष्ठतम मतम् । ॥ ५ ॥

मुदत्तेनेह भवति दानेनोभयलोकजित् ॥ मत्स्य, पु० अ. २२४-१ ॥

अर्थ — सव प्रारना उपायोमा न सर्वथी श्रेष्ठ उपाय छ दान देवाथी आ लो अने पडलो जननेना जय थाय छ

दानवानचिरेणैव तथा राजा पराजयेत् ।

दानवानेव शक्नोति सहतान्भेदितु परान् ॥ ॥ ४ ॥

अर्थ — मीनने दान देना दानी रा त लीध सनुने जय डरी शके छ अेक स पथी गहेनार अनुप्रोमा दान वडे भे पाडी रा। प छे, डेभके धन देनाथी मनुष्य मायुमा आवे छे

यत्रप्यल्लुब्धगभीरा पुरुषा सागरोपमा ।

न गृह्णन्ति तथाप्येते जायन्ते पक्षपातिन ॥ ॥ ५ ॥

अर्थ — निर्दोषी तथा समुद्र समान गली मनुष्य थो त लोक धन आपता पशु स्वीकारता नथी छता पशु दानना प्रलानथी ते लो पशु आपशु पक्षपाती अर्थ जय छे

न शक्या ये वशे कर्तुमुपायत्रितयेन तु ।

दण्डेन तान्दशीकुर्व्याद्दण्डो हि उशकृन्मृणाम् ॥ मत्स्य० पु० अ० २२५-१ ॥

अर्थ — राम ।। अ-अे तनु उपायथी लेने पर न भरी रामय तेने एउथी ज १। गेवा दे। अे उभे ए. अने व। गना ७

वदन्ति सर्वे नीतिज्ञा दण्डस्तगतिमा गति ।

तद्वज्रं वक्षमायाति यथा शतस्तथाश्रयेत् ॥ नृ. परा. स्मृ. अ १०-४१ ॥

अर्थ — अपूर्ण नीतिज्ञा गणना ला पुने मगत्यागति छे छ तेथी दण्ड विना लेनी रीते अनु राममा आव तेवा उपाय गेवा दे। अे

आक्रान्त्या दर्भमून्योऽपि भिन्नुर्मृद्व्याऽपि पातलम् ।

नातो यतेत युद्धाय युद्धसिद्धेरसिद्धित ॥ ॥ ४२ ॥

अर्थ — मनी एन उपाय ला जय नूने तेने आक्रमण गवाथी ते पशु पगना रामी तगी मा। जल २ ७ ता १३ मनुष्य उपाय आक्रमण गवाथी ते भागाने माटे डेभ नपाय न थाय अरस्य परा माटे युद्धने माटे जनता मुनी तयाग नदी यतु ले। अे युद्धमा अरस्य जय थो न त पालनी ।। लरिसो नथी

प्रणयिन्यापि पत्न्या च शय्यास्योऽपि हि मानवः ।

पुष्परपि न युयेत युद्धं भवेद्विपत्तये ॥ ॥ ४३ ॥

अर्थ — आपथी मत्यन्त प्रेमवागा रानीनी आवे ज्या उपाय लेसी पुण्योथी पशु युद्ध नु गोन नरी उभे गड १३ न। पु युद्ध विपत्ति मानाग न वाय छ

ન કૃદૈરાયુર્ધૈર્ન્યાવૃદ્ધચમાનો રણે રિપૂત્ ।

ન કર્ણિભિર્નાપિ દિગ્ધૈર્નાગ્નજ્વલિતતેજનઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૧૦ ॥

અર્થ.—કોઈ પણ રીતે યુદ્ધ કૈયાં વિના ઘટકો ન હોય ત્યારે જ યુદ્ધ કરવ ત્યાં પલા ડૂંગુ યુદ્ધ ન કરવુ જોઈએ ધર્મયુદ્ધ જ કરવુ જોઈએ યતુની મામે યુદ્ધ કરતા મહારથી જોતા લાડાનું માલમ પડે પરન્તુ અન્નર તો અહુ તીક્ષ્ણ ગરૂ હોય—એવા ઘટકોનાંથી યુદ્ધ કરવુ ન જોઈએ વળી કાનના આકાશવાળા લાલા યુક્તઆલકે જે દેહમા પ્રવિષ્ટ થતા બહાર નિકળવા મુશ્કેલ હોય એવા આલ વડે પણ યુદ્ધ કરવુ નહી વળી વિષ પાયેલા(દ્વિગ્ધ) માણુ વડે તેમજ અગ્નિમા તપાવેના આણુથી પણ યુદ્ધ નહી કરવુ જોઈએ

ન ચ હન્યાત્સ્થલાસ્થં ન વર્લીવં ન કૃતાન્જલિમ્ ।

ન મુક્તકેશં નાસીનં ન તવાસીતિવાદિનમ્ ॥ ” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ.—પોતે ગ્યમા બેઠેલો હોય તેણે ખીજે જે નીચે ઉભેલો હોય તેને મારવો નહી તેમજ નપુ સન્ને, પોનાની આગમ દાય જોડી ઉભેલાને, શિર ખુદ્ધુ હોય અથવા બેઠેલો હોય, તથા “હુ તમારો છુ” એ પ્રકારે કહેના—એમાના કોઈને પણ મારવો નહી જોઈએ

ન સુપ્તં ન વિસન્નાહં ન નગ્ન ન નિરાયુધમ્ ।

નાયુધ્યમાનં પડ્યન્તં ન પરેણ સમાગતમ્ ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ.—સુતેલાને, યુદ્ધ (સન્નાહ)નો પરિત્યાગ કરેલાને, દેહ ઉપર વસ્ત્ર વિનાના(દિગંબર)ને, હાથમા રાસ્ત્ર રહિતને, યુદ્ધ ન કરનારને, યુદ્ધ દેખનારને તથા ખીજની સાથે યુદ્ધ કરતા પુરૂષને પણ મારવો નહી.

નાયુધવ્યસનં પ્રાપ્તં નાર્તં નાતિપરિક્ષતમ્ ।

ન મીતં ન પરાવૃત્તં સતાં ધર્મમનુસ્સરન્ ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ.—જેનું અર્જુ આદિ તૂટેલુ હોય અથવા પુત્રશોકાદિથી દુ ખી હોય, અથવા જેના શરીરમા અહુ ઘા થયેલા હોવાથી આકુલ થયેલો હોય તેને તથા લયલીતને, તથા યુદ્ધમાંથી પાછા હડેલાને—એમાના કોઈને પણ શિષ્ટ ક્ષત્રિયોના ધર્મનુ સ્મરણુ કરનાર મારે નહી

તે પ્રમાણે, ઔપનિષદ્ અધિકરણમા બતાવેલા કેટલાક વિષ, ધૂપ, અગ્નિ, આદિના જે પ્રયોગ બતાવ્યા છે તેમાના કોઈ પણ ધર્મયુદ્ધમા ઉપયોગમા લેવો નહી જોઈએ. તેથી અતિરિક્ત યથાર્થ અન્નાદિ વડે યુદ્ધ કરનારને યુદ્ધમા મરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જ્ય મળવાથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આહવેપુ મિથોડ્યોન્યં જિઘાંસન્તો મહીક્ષિતઃ ।

યુધ્યમાનાઃ પરં શક્ત્યા સ્વર્ગં યાન્ત્યપરાઙ્મુલા ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૭-૮૧ ॥

અર્થ.—જે રાજ લોક એક ખીજને મારતા સતા ઇચ્છાથી પાછા નહીં હડતા મહાન બળથી યુદ્ધ કરતા મર્ણુ પામે છે તેઓ સ્વર્ગે જાય છે.

દ્વાવિમૌ પુરૂપૌ લોકે સૂર્યમન્ડલભેદિનૌ ।

પરિત્રાઙ્ યોગયુક્તથ રણે ચાભિમુલ્લો હતઃ ॥ પારા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩-૩૨ ॥

અર્થ:—આ ગ્રંથાંશમાં જે જ મનુષ્ય સૂર્યમણ્ડલને ભેદન કરીને બહુલોકમાં જાય છે—એકે તે યોગયુક્ત સંન્યાસી, અને બીજે યુદ્ધમાં સન્મુખ રહીને મરનાર.

જિતેન લભ્યતે લક્ષ્મીર્મૃતેનાપિ વરાજ્જનાઃ ।

ક્ષણધ્વંસિનિ કાયેડસ્મિન્કા ચિન્તા મરણે રણે ॥ ,, ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—યુદ્ધમાં છત થવાથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને મૃત્યુ થવાથી દેવાઈનાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ શરીર ક્ષણમાં નાશ પામનાર છે, તે પછી યુદ્ધમાં મરવાથી શી ચિન્તા છે ?

લલાટદેશે રુધિરં સ્વચ્ચ વસ્યાહવે તુ પ્રવિવેશ વક્ત્રમ્ ।

તત્સોમપાનેન કિલામ્ય તુલ્યં સંગ્રામયજ્ઞે વિધિવચ્ચ દૃષ્ટમ્ ॥ ,, ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—યુદ્ધમાં બાહ્યોથી વેધન થયેલા લલાટમાંથી રુધિર આવીને મુખમાં પ્રવેશ કરે તે તે યુદ્ધયત્નમાં મુખમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા રક્તનું જે પાન તે સોમયાગમાં વિધિવત્ કરેલા સોમપાનની તુલ્ય શક્તિમાં નેવામાં આવ્યું (દૃષ્ટમ્) છે. અર્થાત્ તેથી અવસ્ય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે એવો ભાવ છે.

યત્ર યત્ર હતઃ શૂરઃ શત્રુભિઃ પરિવેષ્ટિતઃ ।

અક્ષયાન્લભતે લોકાન્યદિ ક્લીવં ન ભાપતે ॥ પારાં સ્મૃં અં ૩-૩૩ ॥

અર્થ:—જ્યાં જ્યાં શત્રુથી ઘેરાઈને જે શૂરવીર કાયરની વાણી ન બોલતો સતો મૃત્યુ પામે છે તે નિશ્ચય અક્ષય લોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

ય આહવેપુ વધ્યન્તે ભૂમ્યર્થમપરાહ્મુસ્ત્વાઃ ।

અકૂટૈરાયુર્ધૈર્યાન્તિ તે સ્વર્ગં યોગિનો યથા ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૧-૩૨૨ ॥

અર્થ:—ભૂમિ આદિને માટે જેઓ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થઈને સામે થઈને માર્યા જાય છે તેઓ જે અકૂટ આયુષથી યુદ્ધ કરનારા હોય તે યોગીશોકની પેઠે સ્વર્ગમાં જાય છે.

પદાનિ ક્રતુતુલ્યાનિ ભગ્નેષ્વપ્યનિર્વાર્તિનામ્ ।

રાજા મુકૂતમાપત્તે હતાનાં વિપલાયિનામ્ ॥ ,, ॥ ૩૨૩ ॥

અર્થ:—પોતાના હાથી ઘોડા પાવદ્ધ આદિ નષ્ટ થવા છતાં પણ તેની પરવા ન કરીને જેઓ શત્રુસૈન્યની સામે જ જાય છે તેમને પગલે પગલે અશ્વમેધ યજ્ઞનું કૃણ થાય છે. અને જેઓ યુદ્ધમાંથી નાસતા નાસતા માર્યા જાય છે તેના સર્વ પુણ્યનો રાજા ભાગી થાય છે.

શૂહે યત્સાત્રિયસ્યાપિ નિધનં તદ્દિ ગર્હિતમ્ ।

અર્ધર્મઃ સુમહાનેપ ચ્છદ્યામરણં શૂહે ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૫-૩૨ ॥

અર્થ:—સાત્રિયોએ ઘરમાં મરવું તે બહુ નિન્દિત છે. ઘરમાં શય્યામાં પડ્યા પડ્યા જે મરવું તે મહાન્ અર્ધર્મ છે.

અરણ્યે યો વિમુચ્યતે સંગ્રામે વા તત્તું નરઃ ।

ક્રતૂનાદિત્ય મહતો મહિમાનં સ ગચ્છતિ ॥ ,, ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—તપ કરનાં જે વનમાં શરીરનો ત્યાગ કરે છે અથવા જે યુદ્ધમાં શરીરનો ત્યાગ કરે છે, તે મહાત્મનું ક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને મોટા મહિમાને પ્રાપ્ત થાય છે.

કૃપણો વિલપન્નાર્તો જરયાભિપરિપ્લુતઃ ।

ક્રિયતે સદતાં મધ્યે જ્ઞાતીનાં ન સ પૂરુષ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—જે દ્રાષ્ટ દીન તથા દુ:ખી તથા વૃદ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઇ રૂઠન કરતા જ્ઞાતિજનો તથા અન્યુઓની વચમાં પોતે પણ વિલાપ કરતા મરે છે તે મનુષ્ય મરદ (પુરૂષ) નથી

હતોઽપિ લભતે સ્વર્ગમ્ હત્વા ચ લભતે યજ્ઞઃ ।

ઉભયં નો વહુગુણં નાસ્તિ નિષ્ફલતા રણે ॥ મ. મા. છો. ૫. અ. ૨-૧૪ ॥

અર્થ:—યુદ્ધમાં મરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને શત્રુને મારવાથી યજ્ઞની પ્રાપ્તિ થાય છે. આપણે ક્ષત્રિયોને મારે તે બંને વાત બહુગુણવાળી છે. યુદ્ધ કરવામાં નિષ્ફલતા છે જ નહીં.

આ પ્રમાણે ધર્માનુસાર યુદ્ધ કરવાથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી યુદ્ધની શ્રેષ્ઠતા છે. પણ ધર્મયુદ્ધ ન કરનારને પાપની પ્રાપ્તિ પણ શાસ્ત્રમાં કહી છે.

અથ ચેન્નમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।

તત્ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ મ. ગો. અ. ૨-૩૩ ॥

અર્થ:—જે તુ આ ધર્મયુક્ત યુદ્ધ નહીં કરે તો યુદ્ધના ત્યાગથી સ્વધર્મ અને કીર્તિને પણ ત્યાગ થવાથી તું પાપને પ્રાપ્ત થઇશ.

રથાશ્વં હસ્તિનં છત્રં ધનં ધાન્યં પશૂશ્ચિયઃ ।

સર્વદ્રવ્યાણિ કુપ્યં ચ યો યજ્ઞયતિ તસ્ય તત્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૭-૧૬ ॥

અર્થ:—રથ, ઘોડા, હાથી, છત્ર, વસ્ત્ર આદિ ધન, ધાન્ય, ગવાદિ, તથા દાસી આદિ સ્ત્રી, દ્રવ્યાદિ પદાર્થ, તથા સોનું ચાંદી આદિથી અતિરિક્ત ત્રાણુ આદિ ધાતુનું ધન—એ સર્વને જે જીતે છે તે સર્વ તેનું થાય છે.

રાજ્ઞશ્ચ દદ્યુરુદ્ધારમિત્યેષા વૈદિકી શ્રુતિઃ ।

રાજ્ઞા ચ સર્વયોધેભ્યો દાતાવ્યમપૃથગ્જિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—જીતેલા ધનમાંનું ઉત્તમ ધન (રુદ્ધાર) સુવર્ણ, ચાંદી, આદિ—રાજાને આપવું જોઇએ એવું વેદનું વચન છે. તેમજ હાથી, ઘોડા, રથ આદિ પણ રાજાને આપવું યોગ્ય છે. અને બધાએ મળીને જે ધન જીત્યું હોય તે રાજાએ સર્વ યોધાઓને વહેંચી આપવું જોઇએ.

આ પ્રકારે યુદ્ધાદિથી શત્રુનો નાશ કરીને રાજ્યનું પાલન કરનાર રાજા કલ્યાણનો ભાગી થાય છે.

ઇતિ રાજનીતિ અન્તર્ગત યુદ્ધનીતિ અ. ૬ સર્ગ. ૨૭ સમાપ્ત.

ઇતિ ક્ષત્રિયધર્મનિરૂપણુ અધ્યાય ૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭.

વેદ્યવર્મ

સર્ગ. ૧. ગોસ્થા.

ત્રિવિધવર્મનુ નિરૂપ્યુ ડરીને દવે નન્યધર્મનુ નિરૂપ્યુ ડરીએ છીએ. મનુસ્મૃતિમા વૈશ્યધર્મ
નીને મુજમ લ્યા છે—

પશૂનાં રક્ષણં દાનમિજ્યાવ્યયનમેવ ચ ॥ ૧ ॥

વણિકવપ કુસીદ ચ વૈશ્યસ્ય ક્રપિરેવ ચ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧ શ્લો૦ ૧૦ ॥

અર્થ—૧ પશુની રક્ષા કરી, તથા ૨ દાન દેવું, તથા ૩ વપ કરવો, તથા ૪ વેદનુ
અધ્યયન કરવું, ૫ વ્યાપાર કરવા, ૬ વ્યાજલેવું તથા ૭ ખેતી કરવી—એ વૈશ્યના ધર્મ છે.

સર્વ પશુમા ગાય સર્વથી અધિક ઉરોગી વસ્તુ છે ગાયની મરામત ઉપદારી બીજી
કોઈ પશુ નથી જે માવખી માના જન્મથી મરી ગઈ હોય તેની રક્ષા ગાયના દૂધથી થઈ
સકે છે દરેક ગેઝી, ડુમરા વતી, નખની અગ્નિદોરી, દેવપૂજા કરનાર, વત્યાદિ સર્વ
મનુષ્યોને માટે પણ ગાયનુ દૂધ પી જાવ, ગોમત, વી, મૂત્ર, આદિનુ ઝામ પડે છે ગાય
મરી જતા પશુ તેનુ જાનક, દાડના, ચગ્રી આદિનુ મનુષ્ય નામમા લે છે. અને ખેતી તથા
નાણીને માટે પશુ મળવું જુખા પ્રમાણનુ છે તેથી ગાયનો ઉપદાર પ્રત્યક્ષ છે અને
ધર્મશાસ્ત્રાદિમા પણ ગાયની પ્રમાણતા અને કલ્યાણના રર્ગનુ ચ્યુ છે

યસ્યાઃ ગિરસિ વ્રહ્માસ્તે સ્વન્ધદેશે ગિર મ્મૃતઃ ।

પૃષ્ઠે વિષ્ણુસ્તવા તસ્મૈ યુતયવરણેષુ ચ ॥ ૩ ॥ પાઠ. સ્મૃ. અ. ૩-૧૦ ॥

અર્થ—જેના ગિરમા બ્રહ્મા નિવાસ રે છે જેના બભામા મહાદેવનો નિવાસ હતો છે,
જેની પીઠ ઉપર (પાઠના બાગમા) વિષ્ણુ ભગવાનુ ત્રિયન છે, અને ચગ્ગોમા ચાર યુતિ
અભિનાની દેવતા નિવાસ રે છે—એની ગાય છે

યા નન્યદેવતા' માશ્વિત્તસ્યા લોમસુ તાઃ સ્થિતા ।

સર્વદેવમયા ગૌસુ તુષ્યેત્તદ્રક્ષિતો હરિ ॥

અર્થ—જોક્ત શ્રદ્ધા આદિ દેવતાઓથી અતિશક્તિને કોઈ દેવતાઓ છે તે સર્વે ગાયના
શોભના ત્રિયન છે. ગાય સર્વપૂર્ણ દેવતામયી છે. તેની ભક્તિ કરવાની પરમેશ્વર પ્રમખ થાય છે

સર્વદેવમયા ગાયઃ સર્વે દેવાસ્તદાત્મજા ।

શૂક્રોત્રેષુ મહીપાલ શુક્રો વસતિ નિત્યયઃ ॥

સ્કા૦ પુ૦ સ્વ૦ ૫ રવા૦ ગ૦ ૩. અ૦ ૮૩-૧૦૪ ॥

અર્થ.—ગાય સર્વપૂર્ણ દેવતારૂપ છે, અને સર્વપૂર્ણ દેવનોકા પશુ ગૌરૂપ જ છે છે ગાયનુ
નાયના નનના અમ્મમાનના દનેવા નન્દ ગડે છે.

यमः पृष्ठे स्थितो नित्यं शुभाशुभपरीक्षकः ।

चत्वारः सागरा पूज्या क्षीरगारा. स्तनेषु च ॥ ,, ॥ १०७ ॥

अर्थ — गायना शुभाशुभपरीक्षा प्रत्येकपक्षी परीक्षा भ्रनार यमराज स्थित छे अने पूजनीय आरे समुद्रो द्वधीनी धारा रूपे स्तनमा स्थित छे

लक्ष्मी च गोमये नित्यं पवित्रा सर्वमङ्गला ।

गोमया त्रेपन तस्मात्कर्तव्यं पाण्डुनन्दन ॥ ,, ॥ १०९ ॥

अर्थ — हे पाण्डुनन्दन ! सर्व प्रभारे पवित्र तथा मंगलरूप लक्ष्मी गोमयमा स्थित छे ते माटे हमेरा छात्रुथी लेपन प्रत्येक लोभमे

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति सर्वं देवगणा अपि ।

तथा सर्वाणि तीर्थानि तामु तिष्ठन्ति सर्वदा ॥

स्का० पु० ख० २, तामु० मा० ९, अ० २०-५२ ॥

अर्थ — गायोना अमा अपूर्ण देवता लोकोनो समूह निवास कर छे अने संपूर्ण तीर्थ पञ्च हमेरा गायोना वरीमा गृह छे

शृङ्गायै सर्वतीर्थानि सुरायै सर्वपर्यता ।

शृङ्गयोरन्तरे यस्याः साक्षाद्गौरी महेश्वरी ॥ स्का० पु० ख० ४, पू स तत्र. २-७८ ॥

अर्थ — गायना गङ्गना अत्रभागमा अपूर्ण तीर्थोनी स्थिति छे श्रीगोना अत्रभागमा सर्व पर्यताभिमानी देवता गृह छे अने अने शृङ्गोनी अमा साक्षात् महेश्वरी गौरी स्थित छे

गावः पवित्रमत्तुलं गावा मदलमुत्तमम् ।

यासा गुरोस्त्विता रेणुर्गान्धारिसमा भवेत् ॥ ,, ॥ ७७ ॥

अर्थ — गाय अत्यन्त पवित्र छे अने तेअन पशुमा उत्तम छे अने तेओनी श्रीगोमाथी उडली धूण ग गङ्गानी समान छे तेथी न धूमथी यतु गान्धारि नित्य गान्धारि भेनाय छे

गुडन यजुर्भे पशु गृहे छे —

सा विश्वायु सा विश्वरुमा सा विश्वयायाः ॥ शु० य० व० स० अ० १ अ० २ ॥

अर्थ — ते गा अपूर्ण जगतने गाय देवारी छे, ते सर्व जगतनी सृष्टि करवारी छे अने सर्व जगतनु क्षीणति रडे गोरवा गवारी छे

गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सर्ताभिः सत्यत्रादिभिः ।

अल्लुङ्घ्यैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्वापिने मही ॥ स्का० पु० ख० ४, पू० स० अ० २-९० ॥

अर्थ — गाय पिबान् तपनी गङ्गलो नदी गतिनता श्रीगो सत्यवक्ता लोलगुहिन भनुषो तथा दानशील-ओ आन रडे आ पृथिवी वाग्नु गायत्री छे अर्थात् गे सातभ ओरी रक्षित छे गे आ धूणनी श्रीरूप पृथिवीने पशु तेओ धारणु री शक छे तेओमा धारणुशक्ति रूप (गङ्गा भवतो) धर्म सर्व प्राणी ग्ना अधिप छे

हरन्ति स्पर्शनात्पापं पयसा पोषयन्ति वाः ।

प्रापयन्ति दिव दत्ताः पूज्या गावः कथं न ताः ॥ वृ० पा० स्मृ० अ० ३-१२ ॥

अर्थ — स्पर्शनात्पापं पयसा पोषयन्ति वाः । प्रापयन्ति दिव दत्ताः पूज्या गावः कथं न ताः ॥ वृ० पा० स्मृ० अ० ३-१२ ॥

અર્થ:—ગાય સંપૂર્ણ દેવતા૩પ હોવાથી તેના સ્પર્શથી પાપ દૂર થાય છે, તથા દૂધથી તે સર્વતું પોષણ કરે છે, અને જો યોગ્ય આહારણે તેનું દાન કરવામાં આવે તો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે—એવી ઉત્તમ ગાય પૂજ્ય કેમ ન હોય? અર્થાત્ અવસ્ય પૂજ્ય છે.

ગવ્યર્પિતાયામેકસ્યાં સર્વે દેવાઃ સમર્ચિતાઃ ।

કૃતાનિ સ્યુશ્ચ સર્વાણિ તીર્થાન્યપિ ચ નારદ ॥

સ્કા૦ પુ૦ સ્વ૦ ૨, વાસુ૦ મા૦ ૯, અ૦ ૨૦—૫૩ ॥

અર્થ:—એક ગાયની પૂજા કરવાથી સંપૂર્ણ દેવતાનું પૂજન કર્યું ગણાય છે, અને તેથી સંપૂર્ણ તીર્થનું સ્નાન પણ થાય છે.

એક મન્દિરમાં એક દેવની પ્રતિષ્ઠા હોય છે. તેમાં મનુષ્ય કેટલો પ્રભાવ માને છે? તો પછી સંપૂર્ણ વિષ્ણુ આદિ દેવોના મન્દિર ૩પ ગાયનો પ્રભાવ ભૂલી જવો તે અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાની આ પુણ્યનો ભાગી થતો નથી.

एकस्यामपि गोद्रोहे कृते च्वापि प्रमादतः ।

द्रुग्धाः स्युर्देवताः सर्वास्तीर्थान्यपि च कृत्स्नशः ॥ ५४ ॥

અર્થ:—જો એક પણ ગાયનો પ્રમાદથી પણ ઠાઈ દ્રોહ કરે તો તેણે સર્વ દેવતાનો અને સર્વ તીર્થોનો પણ દ્રોહ કર્યો એમ સમજવું. માટે કદાપિ પણ ગાયને ઉપદ્રવ કરવો ન જોઈએ.

संपृशन्गां नमस्कृत्य कुर्यात्तान्तु प्रदक्षिणाम् ।

प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥ वृ० पा० स्म० अ० ૩—૨૪ ॥

અર્થ:—ગાયને સ્પર્શ કરીને નમસ્કાર કરી જે તેની પ્રદક્ષિણા કરે છે તેને તેથી સાતે દ્વીપ સહિત પૃથિવીની પ્રદક્ષિણા થઈ જાય છે.

तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाह्निकम् ।

सौश्वमेधसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—અને જે મનુષ્ય ગાયને દરરોજ તૃણ જલાદિ સહિત ખાવાનું (ગવાહ્નિક) આપે છે તેને સૌશ્વમેધ યજ્ઞનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં કોઈ સંદેહ નથી.

गवां कण्डूयनं धर्म्यं गोप्रदानसमं भवेत् ।

तुल्यं गोशतदानस्य भयतो गां प्रपाति यः ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—ગાયને ખજવાળથી તે પુણ્યનું કારણ છે. અને તે ગોદાન સમાન છે. અને વાઘ વગેરેના ભયથી જે તેને છોડાવે છે તેને સો ગોદાન જેટલું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.

पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।

गवां शृङ्गोदकस्नाने कलां नार्हन्ति पोटशीम् ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—ગાયના શૃંગોદકનું સ્નાન કરવાથી જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તેના સોળમા દિસ્સાનું ફળ સમુદ્રથી ઘણું પુણ્ય નગવરાદિ પર્યન્ત પૃથિવીમાં જેટલાં તીર્થ છે તે સર્વના સ્નાનથી થતું નથી.

કુતસ્તેપાં તુ પાપાનિ યેપાં ગૃહમલઙ્કૃતમ્ ।

સનતં વાલવત્સામિઃ ગોમિઃ શ્રીભિરિવ સ્વયમ્ ॥ ,, ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—જેઓનું ધર હમેશાં લક્ષ્મી સમાન વાહ્યાયુક્ત ગાયો વડે અલંકૃત છે તેમને કેવી રીતે પાપ લાગી શકે છે ? અર્થાત્ તેમને પાપનો ભય રહેતો નથી.

સુરભ્યો યસ્ય યસ્યાગ્રે પૃથ્વતો યસ્ય તાઃ સ્થિતાઃ ।

વસન્તિ હૃદયે નિત્યં તાસાં મધ્યે વસન્તિ યે ॥

તે પુણ્યપુરુષાઃ ક્ષોણ્યાં નાકેऽપિ દુર્લભાશ્ચ તે ,, ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્યના અગ્રભાગમાં તથા પૃથ્થ ભાગમાં તથા અન્તઃકરણમાં નિત્ય ગાય (સુરમી)ની સ્થિતિ રહે છે અને જેઓ ગાયોની મધ્યમાં નિવાસ કરે છે તેઓ પૃથિવીમાં પુણ્યવાન્ ગણાય છે અને તેમની સદૃશ મનુષ્ય સ્વર્ગમાં પણ મળવા દુર્લભ છે.

ગોગ્રાસં યે પ્રયચ્છન્તિ યે શુશ્રૂષન્તિ ગાઃ સદા ।

યે ન રોહન્તિ ગોપૃષ્ઠે તે સ્વર્ગલોકનિવાસિનઃ ॥ પદ્મ૦ પુ૦ સ્વ૦ ૬, અ૦ ૩૧-૪૮ ॥

અર્થઃ—જે હમેશાં ગાયને થોડું ધાસ અવરાવવું અથવા પાણી પણ પાવું તેને ગોગ્રાસ કહે છે. જેઓ આ પ્રમાણે દરરોજ ગાયને ગોગ્રાસ આપે છે, જે હમેશા ગાયની સેવા કરે છે, અને જે ગાયની પીઠ ઉપર ચઢતા નથી અર્થાત્ તેના ઉપર બેસીને સ્વારી કરતા નથી અથવા તેના ઉપર ભાર લાદતા નથી તેઓ સ્વર્ગમાં નિવાસ કરનારા છે.

ગૌરવત્સા ન દોગ્ધવ્યા ન ચૈવં ગર્ભસંધિની ।

પ્રસૂતા ચઃ દશાહાર્વાદોગ્ધા ચૈન્નરકં વ્રજેત્ ॥ વ૦ પા૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૧૫ ॥

અર્થઃ—જે ગાયનો વાહડી કે વાહરો મરી ગયો હોય અને જે ગર્ભવાળી હોય તેનું દોહન ન કરવું જોઈએ. અને વાયેલી ગાયને પ્રથમના દશ દિવસ સુધી જે મનુષ્ય હુકે છે તે નરકગામી થાય છે.

દુર્વલા વ્યાધિસંયુક્તા પુષ્પિતા વા દ્વિવત્સમ્ ։

સાધુભિર્ન ચ દોગ્ધવ્યા ધર્મિભિર્ધર્મમીપ્સુભિઃ ॥ ,, ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—દુર્બલ, રાગી, પુષ્પિતા તથા જે ગાયે જે વાહરડાને જન્મ આપ્યો હોય તેવી ગાયને દોહવી તે ધર્મની ધ્વજા રાખનાર ધર્મી અને સાધુ પુરુષોને યોગ્ય નથી. (જે ગાયનો પ્રસવકાલ નજીક આવ્યો હોય તેવી ગાયનું જન્નસ્થાન દુર્બલતાને કારણે કુલીને નીચે લટકે તેને કુલ-પુષ્પ-કહે છે. તેથી તે ગાયને “પુષ્પિતા” કહે છે.)

કુલાન્તે પુષ્પિતા માત્રઃ કુલાન્તે વહવસ્તિલાઃ ।

કુલાન્તે ચલચિત્તા સ્ત્રી કુલાન્તે વન્ધુવિગ્રહઃ ॥ ,, ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ કુલનો નાશ પામવાનો સમય આવે ત્યારે પુષ્પિત ગાયો પેદા થાય છે, તથા ખેતીમાં બહુ તક પેદા થાય છે, તથા સ્ત્રી દુરાચારિણી થાય છે, અને બન્ધુજનોમાં વિગ્રહ થાય છે.

યશ્ચિહનન્તિ દુમ પુણ્ય ગોપચારં હિનચ્યપિ ।

તસ્યૈકૃત્વિજા પુરુષા પચ્યન્તે રૌરવેષુ ચ ॥ પદ્મ.પુ.સ્વ.૧,અ.૫૧ શ્લો.૩૯-૪૦॥

અર્થ — જો માણસ પવિત્ર વૃક્ષોને પાપે છે, તથા ગોચરના સ્થાનને કાપીને ખેતી તથા બાગ વગેરે બનાવે છે, તેની રૂપ પેઢીના પુણ્યો ગૌરવ નામના નગકામા દુષ્ટ ભોગવે છે

ગાવો દેયાઃ સદા રક્ષ્યાઃ પાલ્યાશ્ચ સર્વદા ।

તાદ્યન્તિ ચ યે પાપા યે ચાર્કર્ષન્તિ તે નરાઃ ॥

નરકાપ્તૌ પ્રપચ્યન્તે ગૌનિશ્વાસપ્રપીડિતાઃ । વ્રુ પા. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૨૨ ॥

અર્થ — ગાય દાન કરવાને ચોખ્ખા છે, તથા હમેશા તેની રક્ષા, તથા ચોષણ તથા પાપન પશુ કરવું નોંધ્યે જો પાપી પુરુષ ગાયને ખોળી વાણી ભોલે છે તથા તેને ચોટી મારે છે, તથા તેના ગળામા દોરી બાધીને તેને ખેચે છે, તેઓ અહીં શ્વાસ, દમ, આદિ રોગોથી પીડિત થઈને મરે છે, અને ફરી નગકામા જઈને દુષ્ટ ભોગવે છે

સપલાશૈન ઢળ્હેન મૃદુના તાં નિવર્તયેત્ ॥

,, ॥ ૨૩ ॥

ગચ્છ ગચ્છેતિ તા વ્રૂયાન્મા મા ભૈરિતિ વાચયેત્ ॥

,, ॥ ૨૪ ॥

અર્થ — ગાયને કાંઈ જગાએથી હાવવી હોય તો ત્વચ્ચાનાગા કામગી દડ વડે તેને હકાનવી. અને તેને “ગ, ગ, ડગ્તી નહી” એમ કહેવું

અગુષ્ઠમાનસ્પૂલસ્તુ વાહુમાનમમાણતઃ ।

આદ્રસ્તુ સપલાશ્ચ ઢળ્હ ડત્યપિધીયતે ॥

પા. સ્મૃ. અ. ૯-૧૦ ॥

અર્થ — માન એક અચુગ નોટલો નરો હોય તથા એ હાથ લાખો હોય, તથા લીલો હોય (સૂકો નહીં), તથા ઉપર ત્વચ્ચાવાળો હોય, તેને દણડ કહે છે (અર્થાત્ તે સૂકો પણ ન હોય તથા ત્વચ્ચા ગદિત પણ ન હોય, કેમકે તેવા દણડની ચોટ અધિક લાગે છે) ગાય કાંઈ તોફાન વગેરે કરે તો પશુ તેને દણડ બતાવીને ધીમે ધીમે પાછી જાલવી

હળમા નોડવાના તથા તથા ગાડી આદિમા નોડવાના બળદ વગેરેને પણ બહુ જરૂર પડે તો આ પ્રમાણનો દણડ બતાવી તેને ડગલે પરતુ તીક્ષ્ણ આગવાળો દડો વગેરેનો ઉપયોગ કરવો તે મહાન પાપ છે

વન્ધન પાલન રક્ષા દ્વિજઃ કુર્યાદ્ગૃહી ગવામ્ ।

વત્સાશ્ચ યત્નતો રક્ષ્યા વર્ધન્તે યે યથાક્રમમ્ ॥

અર્થ — ગાયનું બન્ધન, પાલન, રક્ષા, આદિ સેવા બાલકાદિ ત્રણે વર્ણના ગૃહસ્થોએ હમેશા કરવી નોંધ્યે અને તેના વાજા વગેરેની જેની રીતે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય તેવી રીતે તેમની પાલનપૂર્વક રક્ષા કરે

પૂર્વસ્થોકમા “દ્વિજ” કહેવાથી વદાને ગાયની જેવા આનસ્યક નથી એવો ભાવ નથી, ગોનેવા નવુપ્ય માત્રને ઉપયોગી છે તાત્પર્ય એ છે કે ઘી, દૂધ, વગેરે કાંઈપણ પદાર્થનો ઉપયોગ કરનારે સર્વેએ ગાયની રક્ષા કરવી જોઈએ તાત્પર્યમા ગોન્દ્યા પ્રસ્થનો ધર્મ કહ્યો છે તેથી બાલકા દાનિય, આદિને ગોન્દ્યા આવન્યક નથી એવો ભાવ નથી ખેતી કરનાર

હોવાથી વૈશ્યની ખાસે ગાયની રક્ષાને માટે ઉપયોગી વાસ આદિ અવશ્ય હોય છે અને કૃષિ કરનારને ગાય બગદનો ઉપયોગ પણ અધિક હોય છે અને જોતે જો વસ્તુનો અધિક ઉપયોગ હોય તે જ તેની અધિક સેવા પણ ડરી શકે છે તેથી જ વૈશ્યધર્મમા ખાસ ગોરક્ષા બતાવી છે. પરંતુ તેથી ખીજા લોકોને તેની આપશ્યજતા નથી એમ નહીં સમજવું

વિમોહાદ્વાહ્મણો યો ગા વિક્રીણાતિ ધનેચ્છયા ।

વિક્રીણાતિ ન સન્દેહઃ સ નિજાં જનનીમિદ્ ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૧ અ ૬૬-૪૪ ॥

અર્થ —જો બ્રાહ્મણ અવિવેકથી ધનની ઇચ્છાથી ગાયને વેચે છે, તેણે આ લોકમા પોતાની માતાને વેચી છે એમા કાઈ સન્દેહ નથી

ત્રૈલોક્યવારણાયાલમન્નાના ચ પ્રસૂતયે ।

અનાદેયાનિ ઘાસાનિ વિચરન્તિ સન્નામનઃ ॥ વૃં. પા. સ્મૃ. અ. ૩ છો. ૬, ૭ ॥

અર્થ —તેણે લોકોની રક્ષા કરવાનું તથા અન્ન ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય ગાયમા છે, કેમકે સપૂર્ણ પ્રાણી માત્રના જીવનને ઉપયોગી અન્નને આ ગાયના સન્તાન ઉત્પન્ન કરે છે અને કોઈના ઉપયોગમા ન આવે એવું ઘાસ બગદ અને પણ ખુશીથી ખાય છે (વિચરન્તિ) આરા બગદ અને ગાયને માગવાને માટે કસાર્તને ત્યાં વેચનારને માતૃહત્યાનું પાપ કેમ નહીં લાગે? અર્થાત્ તે લોકો જરૂર માતૃહત્યા તથા પિતૃહત્યાના પાપના ભાગી થાય છે

ઉપાપ્ત સસ્યાનિ તૃણં ચરન્તિ તદેવ ભૂયઃ સકલ વહન્તિ ।

ન ભારત્વિન્ના પ્રવદન્તિ કિંચિદ્દહો વૃષૈર્ધાર્યતે જીવલોક ॥ ,, ॥ ૫૨ ॥

જમર વગેરે ધાન્યને ઉત્પન્ન કરીને પોતે (બગદ) ધાસને જ ખાય છે અને ધાન્ય ડાપવાને સમયે તેનાથી ભરેલા ગાડાને ખેતીને માલિને ઘેર પહોચાડે છે તેમા ગમે તેટલો વધારે ભાર ભર્યો હોય તોપણ તેનાથી ખિન્ન થઈને તે કાઈ કહી શકતો નથી ગમે તો તેની ગંદકી તૂટતી હોય તોપણ તે ભારને ખેચે છે આચર્યની વાત એ છે કે આ સપૂર્ણ જીવોને બગદ જ ધારણ કરે છે અર્થાત્ સર્વના હેતુરૂપ અન્નને ઉત્પન્ન કરનાર બગદ છે તેથી સર્વતુ ધારણ અર્થાત્ પોષણ તેનાથી જ થાય છે મનુષ્ય કે ઉચ્ચેથી પડતા મનુષ્યને કોઈ અદ્વન્ધી હાથના રાઈને રક્ષા કરે છે, તેવી રીતે બગદ ક્ષુધારૂપી મહાત્ રાજથી મરતા પ્રાણીઓને અન્નરૂપી દિવ્ય ઓપધ નડે આદર ગણ્યાની માફક રક્ષા કરે છે

અન્નાન્નચન્તિ મૂતાન્તિ-ગીતાના આ શ્લોકમા લગવાને પણ અન્નમાથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ કહી છે તેથી ધર્મશાસ્ત્રમા પણ અન્નની ઉત્પત્તિને માટે બગદની સૃષ્ટિ બતાવી છે

અન્નાર્થમેવ નૂક્ષાણઃ સસર્જ પરમેશ્વર ।

અન્નેનાપ્યાયતે સર્વે ત્રૈલોક્ય સચરાચરમ્ ॥

અર્થ —ખરેખર અન્ન ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ પરમેશ્વરે બગદ (ઉક્ષન્) ની સૃષ્ટિ કરી છે, કેમકે અન્નથી જ ત્રણે લોખના ચગચગ પ્રાણીઓની રક્ષા થઈ શકી છે

ઉક્ષાણો વેદસા સૃષ્ટઃ સસ્યસ્યોત્પાદનાય ચ ।

તૈસ્ત્પાદિતેન સસ્યેન સર્વમેતદ્ધિધીયતે ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૩-૪૨ ॥

અર્થ:—ધાન્યની ઉત્પત્તિને માટે ધ્વજાએ બળદની સૃષ્ટિ કરી છે. અને તેમણે ઉત્પન્ન કરેલા ધાન્ય વડે સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે.

યજ્ઞાર્થે પશુવઃ સૃષ્ટાઃ સ્વયમેવ સ્વયમ્મુવા ॥ મ, સ્વૃ, અ, ૫ શ્લો. ૩૯ ॥

અર્થ:—યજ્ઞોપયોગી અન્ન, દૂધ, આદિની ઉત્પત્તિને માટે જ પરમાત્માએ પશુની સૃષ્ટિ કરી છે. માટે પશુને મારીને યજ્ઞ કરવો એવો જોગો આ શ્લોકનો અર્થ કરે છે તે અસંબદ્ધ છે. તેનો ખુલાસો મિશ્ર પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

આ જગતમાં બે વસ્તુને અમૂલ્ય કહેવામાં આવી છે—૧. વિદ્યાનૃતપરવી તત્ત્વવેદાધ્યાય, અને ૨. ગાય.

ભાર્ગવપુત્ર સ્વપ્ન ઋષિએ બાર વર્ષ સુધી જલવાસ કરવાનું વ્રત ધારણ કર્યું. ગંગાપુત્રાની મધ્યમાં જલની અંદર નિવાસ કર્યો. સંયમ (ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ)ના બલથી પાંચ બૂતેને પણ કર્યો હોવાથી જલથી ઋષિને કોઈ પ્રકારની પીડા થતી નહોતી. એક વખત મચ્છીમાર માંજલી પકડવાને આવ્યા. તેમણે માછલીઓની સાથે ઋષિને પણ પકડી લીધા હતા. ઋષિને જોઈને તે લોક ગભરાઇ ગયા, અને રાગ નહાવતી પાસે જઈને કહ્યું. રાગએ આવીને જોયું. એટલે ઋષિએ રાગને કહ્યું કે તું આ મચ્છીમાર લોકો પાસેથી માછલી સહિત મને ખરીદી લે. રાગએ ઋષિની કિંમત હજારથી લઈને અંપૂર્ણ રાત્રી પર્યન્ત આપવાને કહ્યું. ઋષિએ કહ્યું કે અમારી કિંમત રાત્રીથી અધિક છે, તું ફરીથી વિચાર કરી જો, કારણ કે માલતી સમાન મૂલ્ય આપવામાં આવે તો ખરીદી કહેવાય છે. ત્યારે જંગલમાં ફલાહારી ગવિજાત ઋષિને જઈને રાગએ સમાચાર કલા. તે ઋષિ કહે છે:—

અન્નર્થેવા મહારાજ દ્વિજા વર્ણેષુ ચોક્તમાઃ ।

ગાયશ્ચ પુરુષવ્યાઘ્ર ગૌર્મૂલ્યં પરિકલ્પ્યતામ્ ॥ મ૦મા૦અનુ૦ પલ૦ ૫૧-૨૨ ॥

અર્થ:—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ મહારાજ ! વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ જે બ્રાહ્મણ તે અને ગાય એ બંને અમૂલ્ય (અન્નર્થેવા) છે, તેમની કિંમતનો નિયમ નથી. માટે અમૂલ્ય ઋષિને અમૂલ્ય ગાય વડે ખરીદવાનું કહ્યું છે. રાગએ જઈને સ્વપ્ન ઋષિને ગાય વડે ખરીદવાનું કહ્યું એટલે ઋષિ પ્રસન્ન થયા. પછી ગાય આપીને મચ્છીમાર પાસેથી ઋષિને ખરીદી લઈને ઠોડાવ્યા. માટે ગાય એક અમૂલ્ય વસ્તુ છે, અને તેથી તેના પાલનથી પ્રાપ્ત થતું પુણ્ય પણ અધિક છે. માટે મનુષ્ય માટે તેનું પાલન કરવામાં તત્પર-રહેવું જોઈએ.

ગાય જેવી રીતે દૂધ આદિ આપે છે તેવી રીતે બેંસ પણ આપે છે. અને દિન-દુરચાનના કેટલાક જાનોમાં બળદની જેમ પાડાને પણ ખેતીના કામમાં લગાડે છે. પરન્તુ તેની રક્ષા શાસ્ત્રમાં કદી નથી. તેનું કારણ શું ? એવો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. તે વાત ઠીક છે. દૂધ ગાય કરતાં બેંસ અધિક દે છે. થી પાનુ બેંસના દૂધમાંથી અધિક નિકળે છે. ખેતી આદિ સર્વ કામ પણ તેનાથી થાય છે, તેથી તેની પણ ગાયની જેમ રક્ષા અવશ્ય કરવી જોઈએ. તેની હલકા કરવી અથવા તેની રક્ષા ન કરવી એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત નથી. પરન્તુ બેંસ કરતાં ગાયમાં કાંઈક અધિકતા છે. તે પ્રત્યક્ષ આપણા જીવમાં આવે છે. જલથી ભરેલા તણાવમાં ગાય અને બેંસ બંનેને છોડી દો, અને ગાયનું પૂછકું પકડી લ્યો, તો ગાય તરત પોતાનું વિર ઉંચું કરશે, અને મનુષ્યને પાર લઈ જશે. તેથી પોતાનો આશ્રય બેનાર મનુષ્યની

રક્ષા કરવાનો સ્વભાવ કામધેનુથી ઉત્પન્ન થયેલી ગાયમા અધિક છે. અને જે પાણીથી પાર જવાને માટે બેસતુ પૂછતુ પકડવામા આવે તે બેસ પોતાનુ શિર પાણીમાં કુબાડશે. અને આપણને પણ પાણીમા કુબાડવાનો પ્રયત્ન કરશે જે પોતાનો આશ્રય કરે તેને કુબાડવો એ મહિષાસુર વશની બેસમા છે. આશ્રિતોની રક્ષા અને તેના અભાવ માવમા ગાય અને બેસનો ક્રોધ છે. આશ્રિતના રક્ષણરૂપ ધર્મ અધિક હોવાથી માન્યમા ગાયની પ્રમશા અધિક કરી છે, અને ગાયને પૂજ્ય કહી છે. પરન્તુ રક્ષા તે બનેની સમાન જ કરવી જોઈએ. વધ કોષ્ટનો પણ નહીં કરવો જોઈએ. ગાયોની રક્ષા કરવાનો પ્રકાર શાસ્ત્રમા બતાવ્યો છે. એક મામની સર્વ ગાયોને કાઈ એક ખાસ નિયત કરેલા સ્થાનમાં રાખવામાં આવે છે —

પ્રશવ્યે વ્યાલનિર્મુક્તે દેશે ભૂરિવૃણોદકે ।

અભૂતદ્દષ્ટે વારણ્યે સદા કુર્વોત ગોકુલમ્ ॥ મવિ. પુ. વ્રા ય. ૧ અ. ૧૨-૪૪ ॥

અર્થ.—પશુઓને હિતકારી, વાઘ આદિથી ગહિત, જલ તથા વાસ જ્યાં સપૂર્ણ હોય એવા સ્થાનમા, અથવા દુષ્ટ પ્રાણી ગહિત જગત્માં ગાયોનુ નિવાસ સ્થાન (ગોકુલ) કરવુ જોઈએ. તેમા રાગના પશુને માટે જુદુ સ્થાન ગમવુ જોઈએ. ગાય તથા બેસની રક્ષા કરવામા ઉપયોગી મનુષ્યના ગોપાલક, પિણ્ડારક, દોહક, મન્યક, લુબ્ધક, એવા નામ હોય છે. ગોપાલક નામ ગાયોનુ માલન કરનારનુ હોય છે. પિણ્ડારક નામ બેસનુ પાલન કરનારનુ હોય છે. ગાય અને બેસને દહોનારનુ નામ દોહક હોય છે મન્યક નામ મહિતુ મન્યન કરનારનુ નામ છે. જગલમાં હિસક પ્રાણીઓથી ગાય આદિની રક્ષા કરનારનુ નામ લુબ્ધક છે. ગોપાલક, દોહક, મન્યક, અને લુબ્ધક એ ચારે મળીને સો ગાયની રક્ષા કરવી જોઈએ. પિણ્ડારક, દોહક, મન્યક અને લુબ્ધક-એ ચારે મળીને બેસનુ પાલન કરવુ જોઈએ. વૃદ્ધ, દૂધ દેનારી, ગર્ભવતી, પહેલી-વાર ગર્ભ ધારણ કરેલી, અને વત્સતરી (જેણે હમણા જ દૂધ પીવાનુ છોડ્યુ હોય તે)-આ પાત્ર પ્રકારની ગાયો એકઠી કરીને પૂરી સો અર્થાત્ દરેક પ્રકારની વીસ વીસ ગાયોને એકઠી કરીને તેવી સો ગાયોનુ એક માણસ પાલન કરે. અને માદી, અગવિકલ (જાણી, લગડી, આદિ), અનન્યદોહી અર્થાત્ જેને અમુક એક જ માણસ દોહી શકે તેની, તથા દુર્દોહા અર્થાત્ જેને પગ વગેરે બાધી મુશ્કેલીથી દોહી શકાય તેની, અને જેનો વાઠડા આદિ મરી ગયા હોય-એ પાત્ર પ્રકારની ગાયોને પણ દરેકમાથી ઉપર લખ્યા મુજબ વીસ વીસ ગાયો લઈને સો કરવી. આ સોને પણ એક વ્યક્ત દ્વારા પાલન કરાવવુ. બેસોને રાખવાને પણ આ જ વ્યવસ્થા છે.

ક્ષીરમૃતા હિ વત્સાનુપહન્યુરિતિ વેતનોપગ્રાહિત્વમ્ ॥

કૌ૦ અ૦ અધિ૦ ૨, અ૦ ૨૯ સુ૦ ૩ ॥

અર્થ:—દૂધ, ઘી, આદિમાં ગોવાળનો હીસ્સો હોય તેવા લોક (ક્ષીરમૃતા) વાઠડાં આદિને દૂધ ન પીવા દેતાં મારી નાખે છે. તેથી તે સર્વને પગાર બાધી રાખવા જોઈએ.

વૃત્તિ ધાન્યહિરણ્યેન ગોપાદીનાં પ્રકલ્પયેત્ ।

તે હિ ક્ષીરવતા ભોખાદુપહન્યુસ્તદન્વયાન્ ॥ મવિ. પુ. અ. ૧૨ છા. ૩૭, ૮૧ ॥

अर्थ—गोवाण आदिनी श्रुतिज्ञाने भाटे धान्य अथवा पैसानो नियम उरवे नोर्धमे ले तेमनो दूधनो दड छय तो दोषवयी वाछरउने दूध न पाईने भारी नाणे

भक्तवैतनलाभ च कर्मकालानुरूप ॥ भवि. पु. ब्रा. प. अ० १२-४७ ॥

अर्थ—अन्न तथा पगारनो नियम उर्ध्व अने दाडने अनुसाग होवा नोर्धमे होडवाने भाटे तथा मन्थन उराने भाटे उरते अनुसाग मनुष्यने गणवामा आवे छे

वणी गौडत्या आदि उरनारने दण्ड पशु शास्त्रमा कल्लो छे

स्वय हन्ता घातयिता हर्ताहारयिता वध्यः । कौ.अ.अधि.२अ.१२ सू १४ ॥

अर्थ—गोवाल आदि ले पोते गाने भारे अथवा भरायी नाणे, अथवा पोते डरशु करे अथवा पीला पासे तेनु डरशु उगवे तेमने शारीरिउ दण्ड होवा नोर्धमे छिसक प्राणी तथा शत्रु तर्कथी यतारी आधाओना लयने अर्वाथा दूर उरने उरतने अनुसाग सुगक्षित न गलमा सर्व गोवाय पोतपोतानी गायने उरावे

गोचरस्यानयनार्थं व्यालाना त्रासनाय च ।

घटा वर्णेषु वनीयु शोभारक्षार्थमेव च ॥ भवि. पु. ब्रा. प. १ अ. १२-४३ ॥

अर्थ—उराना शब्दथी गाने अग्वानी नगा नखुने तेने लर्ध आवना भाटे तथा वाध पगेरे अनुरेने लय पमावने भाटे, तथा गोळाने भाटे तथा गायनी रक्षाने भाटे पशु गमाभा घट आववा नोर्धमे वणी-

दोहकाल गवा दोग्धा नातिवर्तेत वै द्विजा ।

प्रसरोदकयोगोपा मन्यनस्य च मन्थका ॥ ३८९ ॥

अर्थ—छे द्विजे ! दडोनारे गायने समय वपते न दडोनी नोर्धमे तथा गोवाण वपत सर गायनी सेनामा लण्ड गडे अने तेमने अगवा लर्ध नवी तथा पाणी पावु आदि अर्थ पशु वपतसर न उरे तेनी न रीते दधिमन्थन आदि उरनार पशु पोते पोतानु अर्थ समयानुसार न उरे

दोहकालप्रतिक्रामतस्तत्फलहानं दण्ड ॥ कौ. अ. अधि. २ अ. २९ सू ३२ ॥

अर्थ—गायने दडोनाना समयनु ले अतिकमलु करे तेने ते दिवसनो पगाग न आपवेो ते तेनो दण्ड छे तेवी रीते गायनी सेवा उरनारा समय पर पोतपोतानु क्षम न उरे तो ते दिवसनो पगाग न आपवेो ते तेनो दण्ड छे

वर्षाशरद्वसन्तेषु द्वौ कालावन्यदा सकृत् ॥ भवि. पु. ब्रा. अ. १२-३६ ॥

अर्थ—वर्षा, शरद अने वसन्त ऋतुमा गाय बेसने ले वपत दडोनी, पीछ ऋतुमा अेक न वार.

वर्षाशरद्वेमन्तानुभयत कालं दुह्युः ॥ कौ. अ. अधि. २ अ. २९ सू २९ ॥

अर्थ—वर्षा, शरद अने हेमन्त अर्थात् श्रावण लाङ्गवो, आश्वी कार्तिक, अने भागसग पोत-अे ७ महिनामा गाय बेसने सायप्रात अने समय दडोवे

शिशिरवसन्तप्रीप्पानेककालम् ॥

અર્થ —તથા શિગિર, વચન્ત અને ગ્રીષ્મ એ ત્રણ ઋતુમા અર્થાત્ માઘ ફાલગુન, ચૈત્ર વૈશાખ, અને વ્યેંકઠ આવાઠ એ છ મહિના એ- નાઠ દહોવે

દ્વિતીયકાલદોઘુરઙ્ગુષ્ઠચ્છેદો ઢણઢઃ

અર્થ—આ ઋતુઓમા જે ગાય ગરેરેને અને સમય દહોરે તેનો અગુઠો ાપી નાખવો એ તેનો દદ્દ છે

આ, ગાયો અને બેસો દહોના અમન્ધી સાધાગ્લુ નિયમ છે જે દેશમા અથવા જે મનુષ્યની ગાયને ઠડી અને ગરમીની સાધા સત્તન ગરમી ન પડતી હોય, અને પુઠ્ઠળ ઝોગમ મળવાથી જેના અચ્ચાને પીવાને દૂધ કમી ન હોય તેવી ગાયને મરજી પડે ત્યારે દોહી શકે છે

માસમેઠં યથા સ્તન્ય માસમેઠં સ્તનદ્વયમ્ ।

સતત પાયવેદૂ વ્ સ્તનપેઠ સ્તનદ્વયમ્ ॥ ૩૧, ૪૦ ॥

અર્થ —ગાય વિચારા આ ગાયના દૂધનુ માપ જોધને તેને અનુસાર તેના અચ્ચાને એક મહિના સુધી એક સ્તનનુ પાન મગવુ, પછી એક માસ સુધી એ સ્તનનુ પાન કરાવવુ જોધએ, ત્યાર પછી અચ્ચુ ધાસાદિ ખાવા લાગે એવે હમેશા એ અથવા એ સ્તનનુ પાન કરાવવુ તે પ્રમાણે અચ્ચુ પૂર્ણ રીતે ધાસાદિ ખાવા લાગે નહી ત્યા સુધી કરવુ

કીચડ આદિમા ફસાથી, અથવા પડી જનાથી, અથવા કોઈ મોટા રોગને મગ્ણે ખાનપાનની અધવડથી અથવા કુષ્ટ પ્રાણી ઈત્યાદિથી ગાયની હાનિ થાય છે, તે ગોવાજોની એરકારીથી થઈ હોય તો તે હાનિ ગોવાજોને માથે નાખવી જોધએ

દરેક મામમા આચ્ચાંતિની રક્ષાને માટે રાજ તરફથી એક ગોઅધ્યક્ષ નિયમિત રૂવે જોધએ તે અધ્યક્ષ ઢાગ ઝોગાયલી ગાયનો, તથા ખીજા ઝુડમા ગયેલી ગાયનો, અથવા માલિકને ઘેરથી નાસી ગયેલી ગાયનો પત્તો લગાડવો જોધએ બેસોના પાલનની વિધિ પણ આ પ્રકારની જ હોય છે

બગદ છ પ્રખરના હોય છે—૧ વત્સ, ૨ વત્સનઠ, ૩ દમ્ય, ૪ વહિન, ૫ વૃપ, અને ૬ હક્ષન્ ૧ વત્સ એટલે હજુ દૂધ પીનાઠ, ૨ વત્સતર એટલે જે વાઠડાએ દૂધ પીનાતુ છોડી દીધુ હોય તે, ૩ દમ્ય એટલે કૃષિ આલિનુ કામ શિખવવા ઝોગ્ય, ૪ વહિન એટલે ભાર ખેચનાર, ૫ વૃપ એટલે હઠ અનાવવુ વગેરે કામમા પડેલા થયેલો બગદ, અને ૬ હક્ષન્ એટલે સાઠ કે જેને ગાયોને ગર્જાવની રાવનાને છોડવામા આવેલો—એ જએ પ્રકારના બરદોની રક્ષાને માટે તેવો જ પ્રમન્ધ કરવો જોધએ

પચ્ચર્ષમ સ્વરાશ્વાનામજાત્રીના ઢશર્ષમમ્ ॥

શત્ય ગોર્માહિપ ઘૂણા ગૂઘ કુર્યાચ્ચતુર્વૃપમ્ ॥કૌ અ. અધિ ૨, અ.૨૧-૪૧ ॥

અર્થ —સો ગધેડા અને ઘોડાના ટોગામા પાચ સાઠ છોડના જોધએ વેગ બકગના મોના ટોગામા દશ સાઠને છોડના જોધએ ગાય, બેસ, અને ઉટના ટોગામા ચાઠ ચાઠ સાઠ છોડવા જોધએ

અને હઠ તથા ગાડી આંતિમા જોડવાના તમા ાર્ષ ધાગળ મગવનાને ઠોડેના પાડા, તથા પોતાની પીઠ ઉપર મોખે નનાઠ તથા સૂનામદિ—એ ચાઠ પ્રમગના પાડા હોય છે

૧ નાની વાઠડી, ૨ મોટી વાઠડી, ૩. પડોરી (જે જલણી ચનાની તૈયારીમા હોય), ૪ જલણી, ૫ દૂધ દેનારી, ૬ અપ્રમગતા અર્થાત્ અધિ, ઉમગની થવા છતા હજુ સુધી

જેને પ્રજા થઈ નથી, જ્યાં પ્રજનનશક્તિ નષ્ટ થઈ નથી તે, અને જ. વામા (વાંઝણી) એ સાત પ્રકારની ગાયો તેમજ ભેસો હોય છે. એ સર્વને ઝોળખવા માટે તેમના ગળામાં મુદ્રા બાધવી જોઈએ. કાઈ કાઈ ડામ પણ લગાવે છે. ગૌશાલાની સમીપમાં તેમની ચિકિત્સાને પણ બદોબસત થવો જોઈએ. અને મરેલાં પશુ આદિનું ચામડું, હાડકું, પિત્તા, ગોરાચના, આદિનો સગ્રહ ગૌઅધ્યક્ષ દ્વારા થવો જોઈએ. ગાય ભેસને અનુસાર ઘોડા, ગધેડાં, ઉંટ, બકરી, ઘેટાં, આદિને માટે પણ ઉચિત રચાનોની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા થવાથી દરેક મનુષ્ય પશુ રાખી શકશે, અને તેની રક્ષા પણ થઈ શકશે.

ઉત્પાદયન્તિ સત્યાનિ મર્દયન્તિ વહન્તિ ચ ।

આનયન્તિ દવીયસ્યં તદુક્ષ્ણા કોડધિકો બુવિ ॥ વ. પા. સ્મૃ. અ. ૩-૪૮ ॥

અર્થ:—બળદ અન્નને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેને મર્દન કરીને (મસળીને) ધાન્યને બૃહું કરે છે, અને તેને વહન કરે છે, અને દૂર દેશથી ઘેર લઈ આવે છે. તેથી એ બળદ કરતાં અધિક પૃથિવી ઉપર કાણુ છે ? કાંઈ નહીં.

સ્ત્રીયેન જીવેન પરસ્ય જીવં રક્ષન્તિ પુપ્યન્તિ વિવર્ધયન્તિ ॥ ૧૧ ॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—બળદ પોતાના છવ વડે અન્ય છવોની રક્ષા, પુષ્ટિ, અને વૃદ્ધિ કરે છે.

પૃથિવીપાલકો રાજા इतरे क्षत्रिया मताः ।

ધાન્યાદિક્રયવાન્વૈશ્ય इतरो वणिगुच्यते ॥ શિ. પુ. વિ. સં. અ. ૧૩-૫ ॥

અર્થ:—જે ક્ષત્રિય પૃથિવીનો પાલક હોય છે તે રાજા કહેવાય છે, બાકીના ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિય માત્ર કહેવાય છે, રાજા નહીં. ધાન્યાદિને બીજી વસ્તુ સાથે અદલ બદલ રૂપ વિક્રય કરનાર વૈશ્ય કહેવાય છે. બાકીના વૈશ્યને વણિક્ કહે છે.

ઈતિ વૈશ્યધર્મગ્ન ગોરક્ષાધર્મનિરૂપણુ અ. ૭ સર્ગ. ૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭ સર્ગ ૨.

કૃષિનિરૂપણુ.

પશુપાલન રૂપ વૈશ્યધર્મનું નિરૂપણુ કરીને હવે તેના કૃષિરૂપ ધર્મનું વિવેચન કરીએ છીએ.

કૃષેરન્યત્ર નો ધર્મો ન લાભઃ કૃષિતોઽન્યથા ।

ન સુલ્લં કૃષિતોઽન્યત્ર યદિ ધર્મેણ કર્ષતિ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૩-૧૭૭ ॥

અર્થ:—જે ધર્મ પૂર્વક ખેતી કરવામાં આવે તો ખેતી જેવો ધર્મ, લાભ અને મુખ બીજા કાંઈ ધર્મમાં નથી.

સંવત્સરેણ યત્પાપં મત્સ્યચાતી સમાપ્નુયાત્ ।

અયોમુલેન કાષ્ઠેન તદેકાદેન લાક્ષ્ણી ॥ પા. સ્મૃ. અ. ૨ શ્લો. ૧૧,૨ ॥

અર્થ:—માહલી મારનારને એક વર્ષમાં જેટલું પાપ થાય છે, તેટલું પાપ, લોહાની કાંચ જેના મુખમાં છે એવા લગ વડે જમીન ખેડનારને એક દિવસમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે ખેતી કરનારને પુણ્ય તથા પાપ બંને શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે જે શાસ્ત્રાનુસાર નિયમ પૂર્વક ખેતી કરે છે તે પુણ્યનો ભાગી થાય છે, બીજો પાપનો ભાગી થાય છે.

પાશકો મત્સ્યઘાતી ચ વ્યાધઃ શાકુનિકસ્તથા ।

અદાતા કર્પકથૈવ પૈતૈ સમમાગિનઃ ॥

„ ॥ ૧૨,૩ ॥

અર્થ:—જે અપરાધ વિના ફાંસી દે છે તે, તથા મચ્છીમાર તથા મૃગાદિને મારનાર વ્યાધ, તથા પક્ષીઓને મારનાર, તથા દાન નહીં કરનાર ખેડુત-એ પાંચ સમાન પાપી છે. માટે યોગ્ય રીતે યજ્ઞાદિ કરીને ખેતી કરનાર પાપનો ભાગી થતો નથી, અને પુણ્યનો ભાગી થાય છે. નહિતો તે અવશ્ય પાપનો ભાગી થાય છે.

વૃક્ષં છિત્ત્વા મહીં મિત્ત્વા હત્વા ચ કૃમિકીટકાન્ ।

કર્પકઃ સ્વલયજ્ઞેન સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ પા. સ્મૃ. અ. ૨ શ્લો. ૧૫,૬ ॥

અર્થ:—ખેતીને માટે જે વૃક્ષને કાપે છે, તથા પૃથિવીને ભેદન કરે છે, તથા હળથી અમૃષ્ય જીવોને મારે છે, તે ખલયજ્ઞ કરવાથી સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. (ખળામાં કરેલા અન્નના ઢગલામાંથી અન્નનું દાન કરવું તેનું નામ ખલયજ્ઞ-ખળામાં અન્નના દાન રૂપી યજ્ઞ-છે. તે વિશે આગળ કહીશું.) અને પોતાને મળેલા નફાના અમુક ભાગનું દાન કરવું તે પાપથી મુક્ત થવાનો સર્વને માટે ઉપાય છે:—

પ્રતિગ્રહચતુર્થાંશં વણિગ્લામઠ્ઠતીયકમ્ ।

કૃશિતો વિંશકં ચૈવ દદતો નાસ્તિ પાતકમ્ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૩-૧૮૨ ॥

અર્થ:—દાન લેનાર મનુષ્ય લીધેલા દાનનો એથો ભાગ દાન કરે તો, અને વ્યાપારી લોક પોતાનો ત્રીજો હિસ્સો દાન કરે તો, અને ખેતી કરનાર પોતાના લાભનો વીસમો હિસ્સો દાન કરે તો તે પાતકી થતો નથી.

રાજ્ઞો દત્ત્વા ચ પદ્મભાગં દેવતાનાં ચ વિંશકમ્ ।

ત્રયસ્ત્રિંશં ચ વિપ્રાણાં કૃપિકર્તા ન લિપ્યતે ॥ „ ॥ ૧૮૩ ॥

અર્થ:—ખેતીનું અર્થ વિગેરે કાઢતાં જે અન્ન બચે તેનો હટ્ટો હિસ્સો રાજાને આપવાથી, તથા દેવ નિમિત્ત વીસમો હિસ્સો આપવાથી, અને તેત્રીસમો હિસ્સો બ્રાહ્મણોને આપવાથી ખેડુત (ખેતી કરનાર) પાપનો ભાગી થતો નથી.

કલિયુગમાં ખુદ બ્રાહ્મણોને પણ ખેતી કરવાનો અધિકાર છે. કાલના નિયમને અનુસાર ખેતી કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

પદ્મકર્મસહિતો વિપ્રઃ કૃપિવૃત્તિં સમાશ્રયેત્ ।

હીનાન્નજ્યાધિસંયુક્તં પ્રાણહીનં ચ દુર્બલમ્ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૩-૨ ॥

શુદ્યુક્તં વૃપિતં શ્રાન્તમનદ્વાહં ન ઘાઢયેત્ ॥ „ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—પદ્મકર્મ કરનાર બ્રાહ્મણ પોતાની વૃત્તિને માટે ખેતીનો આશ્રય લે. પરંતુ તેણે અંગરહિત, રોગી, બલરહિત, દુર્બલ, ભૂખ્યો, તરસ્યો, અને યાકિલો હોય એવા બળદને નોડવો નહીં.

સ્થિરાન્નં નીરુજં તપ્તં સાણ્ડં પण्डविवर्जितम् ॥ ” ॥ ૩ ॥

અધૃષ્ટ્યં સવલપ્રાણપનડ્વાહં તુ વાહયેત્ ।

વાહયેદ્દિવસસ્યાહ્નિં તતઃ સ્નાનં સમાચરેત્ ॥ ” ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—અને જ્ઞેતું શરીર મજબૂત હોય, નીરોગ હોય, તૃપ્ત અર્થાત ધાસ ખાઈને ધરાયો હોય, તથા અપચ્ચુકત હોય, તથા નપુંસક ન હોય, તથા જ્ઞેને અન્ય બળદ હરાવી ન શકે તેવો હોય, તથા બળ અને પ્રાણ્યુકત હોય એવા બળદને તે બ્રાહ્મણે સવારના બે પહેાર મુખી જોડવો, અને પછી બળદને છોડીને સ્નાન કરવું.

ન સીરં ક્ષીરવૃક્ષસ્ય ન ત્રિલ્વપિચમન્દયોઃ ।

રત્યાદીનાં તુ કુર્વાણો ન નન્દતિ ચિરં ગૃહી ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૩-૬૬ ॥

અર્થઃ—જે વૃક્ષમાંથી દૂધ નિકળતું હોય તેવાં વૃક્ષ એટલે વડ વગેરેના તથા બિલ્વ અને ક્ષિંબડાના લાકડાતું હળ (સીર) બનાવવું નહીં. તે વૃક્ષોના લાકડાતું હળ બનાવનાર ખેડુત બહુ કાળ મુખી થતો નથી.

પ્લક્ષાક્ષયોર્ન તત્કુર્યાદ્રાક્ષસૌ કીર્તિતૌ હિ તૌ ।

તયોઃ કાઠસ્ય તત્કુર્વન્સસસ્યો નશ્યતે ગૃહા ॥ ” ॥ ૬૭ ॥

અર્થઃ—પ્લક્ષ, અને આક્ષ (બહેડાતું વૃક્ષ) તે બે વૃક્ષ વૃક્ષોમાં રાક્ષસરૂપ છે. માટે તેમના લાકડાતું હળ ન બનાવવું. તેતું હળ બનાવનાર ધાન્ય સહિત નષ્ટ થાય છે.

વળી બળદને કાઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ ન થાય તેવું હળ બનાવવું જોઈએ.

જ્યેષ્ઠાનક્ષત્રસંયુક્તે પુષ્યેઽહ્નિ તદ્વિધીયતે ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૩-૭૫ ॥

અર્થઃ—જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રયુક્ત સોમ, શુક્ર, શુક્ર એ શુભ દિવસોમાં હળની યોજના કરવી જોઈએ.

અન્યત્ર વા શુભે ભે ચ દિને યત્ર તુ શુદ્ધયતે ।

યત્ર કૃત્યં હિતં વાપિ તત્ર કાર્યં વિપશ્ચિતા ॥ ” ॥ ૭૬ ॥

અર્થઃ—અને શુદ્ધિમાન ખેડુતે અત્યન્ત શુભ દિવસ અને શુભ નક્ષત્ર કે જે સમયમાં કરવાથી પોતાના હિતની સિદ્ધિ થાય તે સમયમાં હળ બનાવવું જોઈએ.

માતૃશ્રાદ્ધં દ્વિજઃ કુર્યાંચથોક્તવિધિના ગૃહી ।

દ્રવ્યકાલાનુસારેણ કુર્વોત ધર્મતઃ કૃપિમ્ ॥ ” ॥ ૭૮ ॥

અર્થઃ—કૃપિ કરનાર દ્વિજાતિ ગૃહસ્થે યથોક્ત વિધિપૂર્વક અને દ્રવ્ય તથા કાલને અનુસાર, નાનદીશ્રાદ્ધ કરીને પછી ધર્મને અનુસરીને ખેતી કરવી જોઈએ.

મૌહિરૂપ મણ્ડલં પુષ્પધૂપદીપૈઃ સમર્ચયેત્ ।

રન્દ્રાય ચ તયાઽશ્વિભ્યાં મરુદ્ધવચ્ચ તથા દ્વિજાઃ ” ॥ ૭૯ ॥

અર્થઃ—હે દિવ્ને! જોયર વડે લીપીને પછી મણ્ડલ બનાવીને ઈન્દ્ર, અવિતીકુમાર તથા વાયુદેવતાતું પુષ્પ, ધૂપ, દીપ તથા નવેદ્ય સહિત પૂજન કરવું, અને પછી બલિ તથા આહુતિ આપવી.

કુર્યાદ્બલિં હૃતિં વિદ્વાનુજ્જ્વલાં કશ્યપાય ચ ।

તથા કુમાર્યૈ સીતાયૈ ચાનુમત્યૈ તથા વલિમ્ ॥ ” ॥ ૮૦ ॥

નમઃ સ્વાહેતિ મન્ત્રેણ સ વાઙ્છન્નાત્મનઃ શુભમ્ ।

દધિગન્વાસૈતૈ પુષ્પૈ શમીપત્રૈસ્તિલૈસ્તથા ॥ ” ॥ ૮૧ ॥

અર્થ — તથા પોતાના શુભની ઈચ્છા કરનાર જેકુતે “ નમ રવાહા ” એ મન્ત્ર વડે દધિ, ચન્દન, અક્ષત, પુષ્પ, શમીપત્ર, અને તલ એ સંપૂર્ણ વસ્તુઓ વડે કશ્યપતુ તથા કુમારી, સીતા અને અનુમતિતુ પૂજન કરીને તેમને બલિ આપવે.

દદ્યાદ્બલિ વૃષાણાં ચ મધ્વાજ્યપ્રાશનં તથા ।

સંઘૃષ્ય સીરફાલાગ્રં હેમ્ના વા રજતેન વા ॥ ” ॥ ૮૨ ॥

અર્થ — તેની જ રીતે બળદોને પણ બલિ આપવા. અને પોતે મધુ અને વૃતતુ પ્રાશન કરે અર્થાત્ ખાધ અને હળના ફળના અગ્રભાગમા સુવર્ણ અથવા ચાદી વડે ઘર્ષણુ કરે.

પ્રલિપ્ય મધુસર્પિઃયાં કુર્યાંચૈવ પ્રદક્ષિણમ્ ।

અગ્ર્યોઽણોર્મગ્ડલં કૃત્વા કુર્યાંસીરપ્રવાહણમ્ ॥ ” ॥ ૮૩ ॥

અર્થ — અને હવને મધુ અને વૃતતુ લેપન કરવુ, અને પછી તેની પ્રદક્ષિણા કરવી. ખાદ હવને જોડવાના બળદની સામે મડલ કરીને તેમનુ પૂજન કરી પછી હલ ચલાવવુ.

પુષ્ય લાંગૂલ કલ્યાણ કલ્યાણાય નમોઽસ્તિત્વતિ ।

સીતાયાઃ સ્થાપન કૃત્વા પરાશરમૃપિં સ્મરન્ ॥ ” ॥ ૮૪ ॥

સીરા યુઙ્જન્તિં ઇત્યાદૈર્મન્ત્રૈઃ સીરં પ્રવાહયેત્ ॥ ” ॥ ૯૫ ॥

અર્થ — હે પુષ્ય લાંગૂલ ! હે કલ્યાણુરૂપ ! આપને નમસ્કાર છે—એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરીને પરાશર ઋષિને નમસ્કાર કરતા સતા સીતાદેવી(ચાસની અધિષ્ઠાત્રી)નુ સ્થાપન કરવુ, અને પછી “ સીરા યુઙ્જન્તિ ” ઇત્યાદિ વલિક મન્ત્ર વડે શરૂઆતમા હલ ચલાવવુ જોઈએ.

દધિદૂર્વાક્ષતૈઃ પુષ્પૈઃ શમીપત્રૈશ્ચ પુણ્યદૈઃ ॥ ” ॥ ૮૫ ॥

સોતાં પૂજ્ય વૃષૌ ભક્ત્યા રક્તવસ્ત્રવિપાણકૌ ॥ ” ॥ ૮૬ ॥

અર્થ — પવિત્ર દધિ, દૂર્વા, અક્ષત અને પુષ્પ તથા શમીપત્ર વડે ભક્તિપૂર્વક સીતાની પૂજન કરીને બળદોના શીંગડાને લાલ વસ્ત્ર વધેટવુ.

હલમણ્ડગં ધર્મ્યં પદ્મગં જીવિતાર્યિનામ્ ॥ ” ॥ ૮૬ ॥

ચતુર્ગં વૃશંસાનાં દ્વિગં ગોઽજિનાશિનામ્ । ” ॥ ૮૭ ॥

અર્થ — આઠ બળદ વડે સાજ સુધી હલ ચલાવવુ તે વર્મયુક્ત છે. અને ૭ બળદ વડે સાજ સુધી હલ જોડવુ તે જીવનની ઈચ્છાવાળા મધ્યમ પુરુષનુ ગમ છે. અને ચાર બળદથી સાજ સુધી જોડવુ તે દયાહીન છે. અને એ બળદ વડે સાજ સુધી જોડવુ તે ગોમાસ ખાના બળદ છે. (કોઈ ઠેકાણે નોજિયાસુવત (ગોમાસ ખાના બળદ) એવો પાક પણ છે)

તાનિ પ્રદત્વોક્ષ્ણોઃ ક્ષેત્રે કિરન્મૂર્ધિ કૃપેદ્દ્વિજ. ” ॥ ૮૭ ॥

अर्थ — जेतग्ना अग्नने दधि आदि भवगरीने पक्षी दधि आदितु सि यन करता भूमिने जेवनी लोछये.

न तिलैर्न यवैर्हीन द्विज कुर्वीत कर्पणम् ।

तद्विहीन तु कुर्वाणं न ब्रह्मसन्ति देवता ॥ ” ॥ ८८ ॥

अर्थ — तन अने जव विनानी जेती उरपी नडी अर्थात् अनेक वस्तुनी जेती उरवा छता पण तन अने जवनी घोडी पणु जेती उरपी लोछये. तेम न उग्नार पुरुष देवताओंनी प्रथमाने पात्र थतो नथी.

द्वैवपर्जन्यभूसीरयोगात्कृपिः प्रजायते ।

व्यापारात्पुरुषस्यापिं तस्मात्त्रोद्यतो भवेत् ॥ ” ॥ ९२ ॥

अर्थ — लाज्य, वपो, भूमि अने एतना योग, तेमज पुरुषने व्यापार—जे सर्वना सयोगथी जेती उत्पन्न थाय छे भाटे जेतीने भाटे पूर्युं यत्न उरवे लोछये

चन्द्रक्षये त्रिधौ विप्रो यो युनक्ति वृषान्कवचित् ।

त पंचदश वर्षाणि त्यजन्ति पितरो हतम् ॥ ” ॥ ९४ ॥

अर्थ — अभावास्थाने द्विससे अग्नने लोउनाग जेउतना पितृओ पहर वर्ष सुधी लाग करे छे

तत्राभ्यज्य विषाणानि गावश्चैव तथा वृषाः ।

चारणाय विसृज्यन्ते आगतान्निशि भोजयेत् ॥ ” ॥ १०३ ॥

अर्थ — अभावास्थाने द्विससे गाय अग्नना शीगडने वृत आदितो क्षेप उरीने पक्षी सरवाने भाटे ठोडे, अने गरिने समये पाछी आवेली गाय तथा अग्नने भावातु आपे.

द्वैवतायत्तनोद्याननिपानस्थानगोत्रजान् ।

सीमां श्मशानभूमिं च वृक्षच्छायाक्षितिं तथा ॥ ” ॥ १२२ ॥

भूमिं निखातयुपां च वपनस्थानमेव च ।

अन्यामपि हि चावाद्यां न कृपेत्कृपिकृद्धराम् ॥ ” ॥ १२३ ॥

अर्थ — ईरस्थान, अगीया, जनालय मनीपनी भूमि, गाथेने रहेवानु स्थान(गोवृज), भीमानूमि, श्मशानभूमि, रक्षनी तीचेनी भूमि, तथा जे भूमिमा यागनी समाधिसूयक स्तल अथवा ज्यस्तल शोपेयो होय ते भूमि, तथा जे जग्याजे क्षौर इगववामा आवतु होय, अने जेनी जेस्थाने अथोज्य भीछ क्षार्ड पणु भूमिमा वृषिकारे जेती न उरवी

नोपरां वाहयेद्भूमिं न चाश्मशर्करावृताम् ।

न गोचरा न प्रदत्तां न नदीपुल्लो न तथा ॥ ” ॥ १२४ ॥

अर्थ — उल्लभूमि, तथा जे भूमिमा पच्छर अने उडग होय ते, तथा गोचरनी जमीन, दानमा आपेली जमीन, अने नदीतो किनारे—जे सर्व जमीनेमा जेती उरपी नडी.

धर्त्यादि जगाना जेती उग्नार पापथी पुन, पणु, आदि सहित नाच पात्रे छे.

न दूरे वाहयेत्क्षेत्रं न चैवात्यन्तिके तथा ।

वाहयेन्न पथि क्षेत्रे वाहयन्दुःखभाग्भवेत् ॥ ” ॥ १२८, ९ ॥

અર્થ:—દૂર હોય તેવું તથા અત્યન્ત નજીક હોય તેવું ખેતર તથા રસ્તાનું ખેતર ખેડવું નહીં. તેમ કરનાર ખેડુત દુ:ખી થાય છે.

નરકં ઘોરતામિશ્રં પાપીયાન્યાતિ ચૈનસા ।

યોડપહૃત્ય પરકીયાં કૃપિકૃદ્વાહયેદ્દરામ્ ॥

” ॥ ૧૨૬ ॥

અર્થ:—ખીઝની જમીનનુ અપહરણ કરીને તેમાં ખેતી કરનાર ખેડુત તે પાપથી ઘોરતામિશ્ર નામના નરકમાં પડે છે.

ચતુર્દિક્ષુ સ્વલે કુર્યાત્પ્રોચ્ચામપિ ઘનાટ્ટિમ્ ।

સૈઋદ્વારાપિધાનાં ચ વિદ્ધ્યાચૈવ સર્વતઃ ।

સ્વરોઘ્નાજોરણાંસ્તત્ર વિશતસ્તુ નિવારયેત્ ॥

” ॥ ૧૨૭ ॥

અર્થ:—પશુને શેકવાને માટે ખજાની ચારે તરફ સજ્જડ ઉંચી (પ્રોચ્ચા) વાડ બનાવવી જોઈએ. અને તેમાંથી જવા આવવાને માટે ફક્ત એક જ દ્વાર રાખવું અને તેને પણ બંધ કરવાને માટે એક ટકું (અપિધાન) લગાવવું, અને તેમાં પ્રવેશ કરતાં ગધેડાં, ઉંટ, બકરાં, ઘેટાં આદિ પશુઓને શેકવાં. (ખલ એટલે ખેતરમાં જે જગાએ ધાન્યને કાપીને એકઠું કરી મસળાને બનાવે જાડું કરવામાં આવે છે તેને ખળું કહે છે.)

શ્વશૂકરશૃગાલાદીન્કાકોલ્કકપોતકાન્ ।

” ॥ ૧૨૮ ॥

અર્થ:—તેમજ ફતરાં, સુચર, શીઆળીઆં, ડાગડા, ધુવડ, કચુતર એ સર્વનું પણ નિવારણ કરવું.

ત્રિસંધ્યં પ્રોક્ષણં કુર્યાદાનીતામ્બુક્ષણાદિભિઃ ॥

” ॥ ૧૨૯ ॥

અર્થ:—ત્રણે સંધ્યામાં ખજાનું પાણીથી પ્રોક્ષણ કરવું જોઈએ.

રક્ષાં ચ ભસ્મના કુર્યાજ્જલધારાભિરક્ષણમ્ ।

ત્રિસન્ધ્યમર્ચયેત્સીતાં પરાશરમૃપિં સ્મરન્ ॥

” ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થ:—ચેતરફ ભસ્મ તથા જલની ધારા કરીને ખજાની રક્ષા કરવી, અને ત્રણે સંધ્યા સમયે પરાશર ઋષિનું સ્મરણ કરીને સીતા(દેવી)ની પૂજા કરવી જોઈએ.

પ્રેતભૂતાનિ નામાનિ ન વદેત્સ્વલમધ્યતઃ ।

સૂતિકામૃદ્ધવત્તત્ર કર્તવ્યં પરિરક્ષણમ્ ॥

” ॥ ૧૩૧ ॥

હરન્ત્યરક્ષિતં યસ્માદ્રક્ષાંસિ સર્વમેવ હિ ॥

” ॥ ૧૩૨ ॥

અર્થ:—મરી ગયેલા મનુષ્યોનાં નામ ખજાની અંદર ન લેવાં, અને સૂતિકાધરની પેઠે તેની રક્ષા કરવી, નહિતો સંપૂર્ણ ફલને રાક્ષસો હરણ કરે છે.

મશસ્તદિનપૂર્વાહને નાપરાહને ન સન્ધ્યયોઃ ॥

” ॥ ૧૩૩ ॥

ધાન્યોન્માનં યદા કુર્યાત્સીતાપૂજનપૂર્વકમ્ ।

યજેત સ્વલભિક્ષાભિઃ કાલે રૌહિણિ એવ હિ ।

” ॥ ૧૩૪ ॥

ર્થ:—સારો દિવસ અને નક્ષત્ર જોઈને તેના પહેલા ભાગ (પૂર્વાહન-દિવસના ત્રણ ભાગ

કરતાં જે પહેલો ભાગ તે)માં સ્ત્રીના દેવીની પૂજા કરીને ધાન્યને તોળવું જોઈએ, અપરાહ્મ કે અને સધ્યા સમયે તોલ ન કરવો જોઈએ. વળી કેવલ રૌહિણી કાલમાં જ લિક્ષાદાન પૂર્વક યજ્ઞ કરવો જોઈએ. (દિવસના પંદર ભાગ કરતાં તે મધ્યેનો જે નવમો ભાગ એટલે મધ્યાહ્ન પછી સૂર્ય મન્દ ગતિનો થાય છે તે સમય રૌહિણીકાલ કહેવાય છે.)

भवत्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्सर्वं चाक्षयं भवेत् ।

खलयज्ञे दक्षिणैषा ब्रह्मणा निर्मिता पुरा ॥ ” ॥ ૧૭૦ ॥

અર્થ:—લક્ષ્મી સંપૂર્ણ દાન અક્ષય ફલ આપનાર થાય છે. ખલયજ્ઞમાં લિક્ષા આપવા રૂપી દક્ષિણાનો નિયમ પૂર્વે બ્રહ્માજ્ઞ્યે કર્યો છે.

भागधेयमयां कृत्वा तां गृह्णन्तिवह मामिकाम् ।

शतक्रत्वादयो देवाः पितरः सोमपादयः ॥ ” ॥ ૧૭૧ ॥

सनकादिमनुष्याश्च ये चान्ये दक्षिणाशिनः ।

एतदुद्दिश्य विभ्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं हलो ॥ ” ॥ ૧૭૨ ॥

અર્થ:—“ઈન્દ્રાદિ દેવતાઓ, તથા સોમપાદિ પિતૃઓ, તથા સનકાદિ ઋષિઓ અને મનુષ્યો તથા જે કોઈ દક્ષિણાના અધિકારી લોક હોય તે સર્વ પેતપેતાના ભાગ કરીને મારી આપેલી દક્ષિણા ગ્રહણ કરો” એ પ્રકારનો સંકલ્પ કરીને તે દેવાદિને ઉદ્દેશ કરીને ખેડુત ખજાનામાં પ્રથમ બ્રાહ્મણોને અન્નની લિક્ષા આપે.

अन्येषामर्थिनां पश्चात्कारुणाणां ततः पुनः ।

दीनानामप्यनाधानां कुष्ठिनां कुशरीरिणाम् ।

ह्रीवान्धवधिरादीनां सर्वेषामपि दीयते ॥ ” ॥ ૧૭૩ ॥

અર્થ:—ત્યારપછી યાચકને તથા સુતાર, લુહાર, આદિ કારિગરો, તથા દીન, અનાથ, કુબ્ધરાગ વાલા, રોગી, નપુસક, અન્ધ, બહેરા, એ સર્વ લોકને પણ આપવું જોઈએ.

वर्णानां पतितानां च ददन्भूतानि तर्पयेत् ॥ ” ॥ ૧૭૪ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર તેમજ પતિતોને પણ અન્ન આપીને સર્વ પ્રાણીને વૃમ કરવાં.

चण्डालांश्च इवपाकांश्च मीणात्युच्चावचान्ददन् ।

ये केचिदागतास्तत्र पूज्यास्तेऽतिथिवद्द्विजाः ॥ ” ॥ ૧૭૫ ॥

અણ્ડાલ (હૂમ), શ્વપાક (સર્વ કાંઈ ખાનાર), તથા ઉચ્ચ નીચ લોકને પ્રાપ્ત હોય તેમને પણ કોઈક આપીને પ્રસન્ન કરવા. વળી જે કોઈ દિવસ ગતિ લોક ત્યાં (ખજામાં) આવ્યા હોય તે સર્વનો અતિથિની માફક સત્કાર કરવો.

स्तोकशः सीरिभिः सर्वैर्वर्णिभिर्गृहमेविभिः ।

दत्त्वाथ मियवाचाय विष्टज्याश्च क्रमेण हि ॥ ” ॥ ૧૭૬ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે સર્વે વર્ણના ગૃહસ્થ ખેડુતો(સીરિ)એ થોડું પણ આપીને પ્રિય વચન બોલી તેમને વિદાય કરવા.

तत्कृत्वा स्वगृह गच्छेच्छ्राद्धमभ्युदय चरेत् ।

शरद्वेगमन्तवासन्तनवान्नैः श्राद्धमाहरेत् ॥

” ॥ १७७ ॥

अर्थ — त्वार आद पोतान धेर कर्त्तव्य नान्दीश्राद्ध (अभ्युदय श्राद्ध) उरु न्नेध्ने शरत्कालमा ते वषते पडिना नरीन अन्न वडे, हेमन्त कालमा ते वषते पडिना अन्न वडे, अने वसन्तकालमा ते समयना नरीन अन्न वडे श्राद्ध उरु न्नेध्ने

नाकृत्वान्न तदभ्रायादश्नैस्तदवमश्नुने ।

कृपावृत्पाद्य धान्यानि खलयज्ञ समाप्य च ।

सर्वसत्त्वहितै युक्त इहासुत्र सुखी भवेत् ॥

” ॥ १७८ ॥

अर्थ — श्राद्ध कर्त्ता निना नरीन अन्न न आउ न्नेध्ने आनार पापने लागी थाय छे. भेती द्वाग अन्न उत्पन्न करीने अनपन्न समाप्त करीने सपूर्व प्राणीना हितमा गडेना उभेकुत अने लोकमा सुधी थाय छे

देवा मनुष्या पितरश्च सर्वे सा याश्च यक्षाश्च सकिन्नराश्च ।

गावो नरेन्द्राः सह सर्वसत्त्वैः कृयन्नतृप्ताः सुखिनो भवन्ति ॥ १७९ ॥

अर्थ — देवता, मनुष्य, सर्व पितरः तथा साधुगण, यक्ष, किन्नर, आय, राज, अने अन्य सर्व प्राणी इपिना अन्नधी तृप्त यर्त्तने सुधी थाय छे

कृष्या यद्योत्पाद्य यवादिकानि धान्यानि भूयासि मखान्विधाय ।

मुक्तो गृहस्थोऽपि पराशर प्राक् तस्मान्न प्रायुक्तदवादिदोष ॥ १८० ॥

अर्थ — भेती वडे जव आदि नाना प्रकारनु धान्य उत्पन्न करीने, ते वडे अनेक प्रकारना यज्ञ करीने, गृहस्थ परानगळ पण पूर्वकालमा मुक्त यर्त्त गया छे माटे आ प्रकारे नियम पूर्वक भेती करवाथी उपर गडेना पृथिवीदहनदिधी यता हिंसादोष लागता नथी.

गृहीत क्षेत्रिणो धान्यं निवेदयति चाण्वपि ।

अनिवेदिते त्वर्धं स्यात्पातक कर्षकस्य च ॥

” ॥ १८१ ॥

अर्थ — भेकुतनु धेकु पण अन्न वगेरे ग्रहण करवामा आने तो तेने जखानी देव न्नेध्ने जे तेने जखायवामा न आवे तो तेनु (भेकुतनु) अणु पाप लेनागेने लागे छे.

विशेष प्रत्येक जिवनामा भेती उगवाने माटे गन्न तरुथी नियमित करेना इपिवास्त्रना वेता, तथा शु अक्षत्र (जमा भूमि आदिने ओगभवानी तथा भापवानी तथा कम्बनेर भूमिने योग्य अनाववानी रीति होय ते शास्त्र)ना वेता, वृक्षायुर्वेद तथा वृक्षादि सअन्धी हरेक प्रकारनु ज्ञानवाणा तथा अहस्पति आदि ग्रहोना स्थान, गमन, आदिनु निरीक्षण करीने वर्षाना बेद अतानाग न्योतिथी, तथा अतिवृष्टि आदिने रोकवाने माटे तथा भेतीने आधा करनाग तीड आदि प्राणीओनु निवागण उगवान माटे दान्ति तथा आभियार कर्मने जखुनाग अथवा वेदना जखुनाग, आदिनी सहायता लर्धने इपि करी न्नेध्ने

क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान्विमाथ पूजयेत् ।

वैश्यः शूद्रस्तथा कुर्यात्कृषिवाणिज्यशिल्पकम् ॥ पारा स्मृ अ २-२१८, १॥

અર્થ:—સૂત્રિયો પણુ આ પ્રમાણે ખેતી કરીને દેવતા તથા ધ્યાહણોને ભાગ આપે. વળી તેથી રીતના નિયમ પૂર્વક વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણુ ખેતી, વાણિજ્ય, અને શિલ્પ કરે. આ પ્રમાણે જે કોઈ ધર્માનુસાર ખેતી કરે તે કલ્યાણનો ભાગી થાય છે.

ઇતિ વૈશ્યધર્મ કૃષિનિરૂપણુ અં ૬. સર્ગ ૦ ૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૭. સર્ગ ૩.

વૈશ્યધર્મ-વ્યાપારનિરૂપણુ.

કૃષિનું નિરૂપણુ કરીને હવે વ્યાપારનું નિરૂપણુ કરવામાં આવે છે.

વ્યાપાર નામ વણિવૃત્તિનું છે. તે નાના પ્રકારની વસ્તુઓને વેચવા અને ખરીદવા રૂપ છે. વ્યાપારમાં કપટ કરવાનો ઘણો ઝંભવ છે. તેથી વૈશ્યને ઘણું પાપ લાગે છે. તે વાત કહે છે.

વચ્ચનં ચ તુલામાને મહાપાપં વિશો ભવેત્ ॥ સૂ. સં. લ. ૪ અ. ૪૧ શ્લો. '૨૪॥

અર્થ:—તોળવામાં તથા માપવામાં વચન કરવું તે વૈશ્યને માટે મહાન પાપ છે એમ કહ્યું છે. તેથી તોલ અને માપમાં કમી આપનાર અહીં રાજદણ્ડનો અને પરલોકમાં યમદણ્ડનો ભાગી થાય છે.

સવ ધર્મના ફલની પ્રાપ્તિ સત્યથી થાય છે. સત્ય ન હોય તો કોઈ પણુ પુણ્ય કર્મ કરવા છતાં ફલની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તુલાધાર નામના વૈશ્યનો ઇતિહાસ પદ્મપુરાણુ આદિ ગ્રન્થોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે ન તો રનાનાદિક કર્મ સમયાનુસાર કરતો હતો, અને ન તો કોઈ વિશેષ પવિત્રતા આદિનો વિચાર કરતો હતો. તથાપિ સત્ય ભાષણુ કરતો હતો, અને દરેક મનુષ્ય સાથે સમાન રીતે વ્યવહાર કરતો હતો. તોલ માપમાં કદાપિ કપટ કરતો નહોતો. તેથી તેને ત્રણે કાલનું જ્ઞાન હતું. તત્તત્ આશ્રમમાં રહેનાર મનુષ્યો છે, જેઓ પોતાના વર્ણ અને આશ્રમને અનુસાર નિષ્કપટતાથી પોતાના ધર્મનું પાલન કરે તો તેમનું કલ્યાણ થાય એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. શાસ્ત્રદષ્ટિથી વ્યાજ લેવું તે ઉત્તમ ધર્મ નથી. જેના ધરમાં પાણી પીવાને ધ્યાલો પણુ ન હોય તેને પણુ તંગ કરીને વ્યાજ લેનાર હોય છે. અને નીચ ચપડાલ આદિ પાસેથી પણુ લેનાર હોય છે. તેથી તે ઉત્તમ નથી, એમ આગળ કુસીદ શબ્દના અર્થની વ્યાખ્યામાં કહીયું. તથાપિ વૈશ્યને માટે તેની અનુમતિ આપી છે. તે પણુ ધર્મને અનુસાર મનુષ્યોની શક્તિને અનુસાર જ લેવું યોગ્ય છે. નહિતો તે પણુ ચૂકાન નરકનો ભાગી થાય છે. કૃષિ, વ્યાપાર, કે કુસીદ વૃત્તિ આદિ વડે જીવન ચલાવનાર વૈશ્યે પણુ યજ્ઞ, દાન, અધ્યયન, ઇત્યાદિક કર્મમાં રહેવું જોઈએ. નહિતો વૈશ્ય ધર્મથી પતિત થઈને તે પણુ પાપનો જ ભાગી થાય છે. તેથી દિગ્ગતિને માટે કે મનુષ્ય માત્રને માટે યજ્ઞ, અધ્યયન, આદિ સર્વ જ મુખ્ય છે, બાકીના બધા ધર્મ ગૌણ છે.

ઇતિ વ્યાપારનિરૂપણુ અં ૭ સર્ગ.૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૭. સર્ગ ૪.

કુસીદં (વ્યાજ) સખ ઠી વિચાર.

અહીં આ વચ્ચના ધધામા જે કુમીદવૃત્તિ ાહી તેમા ઋણુદાન મમધી વ્યાજ આન્નિા વિચાર કરવામા આવે છે

વ્યાજ લેવાના પ્રકાર કોઈ મતમા આગ ડહા છે, અને કોઈ મતમા પાચ ડહા છે, અને કોઈ મતમા આગ ડહા છે આ પ્રમાણેનુ યાસ્પતિનુ મતન છે

કાયિકા કાલિકા ચેવ ચક્રવૃદ્ધિરતોષપરા ।

કારિના વા શિશ્વાવૃદ્ધિર્ભોગલાભસ્તયૈવ ચ ॥ યાજ સં . અ. ૨ સ્ત્રી. ૩૭ અપ. ટી.

અર્થ — કાયિકા, કાલિકા, ચક્રવૃદ્ધિ, મગ્નિ, શિખાવૃદ્ધિ, અને ભોગલાભ—એ ૪ પ્રકારની વૃદ્ધિ (વ્યાજ) હોય છે

કાયિકા કર્મસંયુક્તા માસાદ્ગ્રાહ્યા ચ કાલિકા ।

વૃદ્ધેર્વૃદ્ધિશ્ચક્રવૃદ્ધિઃ કારિતા ઋણિના કૃતા ॥ ” ॥

અર્થ — ઋણીએ પોતાને આપેલા પૈસાના વ્યાજ બદલ ઋણુદાતાના વસ્તુ કામ કરેવુ તેને કાયિકા વૃદ્ધિ કહે છે મહિને મહિને જે વૃદ્ધિ લેવામા આવે તેને કાલિકા વૃદ્ધિ કહે છે વ્યાજનુ વ્યાજ લેવુ તેનુ નામ ચક્રવૃદ્ધિ છે અને ઋણુ લેનારે પોતે આપવાને નિયત કરેલા વ્યાજનુ નામ કારિતા છે

પ્રત્યહ ગ્રાહ્યતે યા તુ શિશ્વાવૃદ્ધિસ્તુ સા મતા ।

શિશ્વેવ વર્ધતે નિત્યં શિરચ્છેદાન્નિવર્તતે ॥ ” ॥

અર્થ — જે વ્યાજ રોજ રોજ લેવામા આવે તેને શિખાવૃદ્ધિ કહે છે શિખના વાળ રોજ મુડાવે તોપણ તે ઉગતા જ રહે છે. વાળ ઉગવા તે શિરચ્છેદ થાય ત્યારે મવ થાય છે. નહિતો ન્યાસુધી શિર છે ત્યા સુધી વાળ ઉગવા તે પણ નિશ્ચિત છે તેની રીતે શિખાવૃદ્ધિ વ્યાજ રોજ રોજ આપવા જતા પણ ન્યાસુધી ઋણીના ધનનો મૂનચ્છેદ થાય નહી ત્યાસુધી તે ચઢ્યા વિના અને આખ્યા વિના ચાનવાનુ નથી

ગૃહાસ્તોમઃ શ્વદઃ ક્ષેત્રાઙ્ગોગલાભઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ” ॥

અર્થ — કોષ્ટએ ઘર, ક્ષેત્ર, આદિને ગીરે મૂક્યા હોય અને વ્યાજના બદલામા તે પરને ઋણુદાતા રહેવા વગેરે માટે વાપરતો હોય અને જમીનમાથી ચારક લેતો હોય તે વ્યાજને ભોગલાભ કહે છે ઘર આદિને વાપરવા વગેરે લાભનુ નામ સ્તોમ છે, અને જમીનમાથી લાભ લેવો તેનુ નામ શ્વદ છે

ન વૃદ્ધિઃ મીતિદત્તાનાં સ્યાદનાકારિતં ક્વચિત્ ।

અનાકારિતમપ્યુર્ધ્વં વત્સરાધાંદ્વિવર્ધતે ॥ ” ॥

અર્થ — પ્રીતિના ડગણુથી કોષ્ટએ ઉધાર (ઉછીના) પૈસા લીધા હોય અને તેજે વ્યાજ આપવાનુ મગચુ ન હોય તો તેની વૃદ્ધિ હોતી નથી પરતુ ન ડગચ્યા છતા પણ ૭ માસની અદર જે પૈસા પાઠા ન આખ્યાહોય તો તે પછી તેનુ ચાજ ચઢે છે એમ નારદજીએ કહ્યુ છે

વ્યાજ પણ મરણ અનુસાર લેવું ચોખ્ખું નથી. આધુનિક કાલમાં કેટલાક લોકો નાના પ્રકારે વ્યાજ લે છે, તે ધર્માનુસાર નહીં હોવાથી પતિત થવાય છે.

વસિષ્ઠવિહિતાં વૃદ્ધિ સૃજેદ્વિત્તવિવર્ધિનીમ્ ।

અશીતિભાગં ગૃહ્ણીયાન્માસાદ્વાર્ધુષિકઃ શતે ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૮-૧૪૦ ॥

અર્થ — વ્યાજ લેવાનો રાજગાર ધનને વધારનાર છે. વ્યાજ લેનાર મનુષ્ય વસિષ્ઠના કથનાનુસાર દર સેકંડે દર માસે સવા ટકા વ્યાજ લે.

આ વ્યાજ ધર, જમીન, દાગીના, આદિ ગીરો ગામી ધીરલા પૈસા સખધી છે. ન્યા કાઈ પણ ગીરો ન આપ્યું હોય તો તે વખતે બે ટકા વ્યાજ લઈ શકે છે.

દ્વિકં શતં વા ગૃહ્ણીયાત્સતાં ધર્મમનુસ્મરન્ ।

દ્વિકં શત ઠિ ગૃહ્ણાનો ન ભવત્યર્થકિલ્વિપી ॥ ॥ ૧૪૧ ॥

અર્થ — સત્પુરુષોના ધર્મનો વિચાર ગમનાર ગીરો વિના ધીરલા પૈસાનું વ્યાજ સેકંડે (શતં પ્રતિ) દર માસે બે ટકા લઈ શકે છે. સેકંડે બે ટકા વ્યાજ લેનાર મનુષ્યને વ્યાજના ધધાથી કમાણી કરવાનો દોષ લાગતો નથી.

અશીતિભાગો વૃદ્ધિ સ્યાન્માસિ માસિ સવન્ધકે ॥ યાજ્ઞ સ્મૃ. અ. ૨-૩૭ ॥

અર્થ — દરમાસે દર સેકંડે મોતુ સવા ટકા વ્યાજ લેવું તે ન્યા કાઈ પણ ગીરો લીધું હોય તેને (સવન્ધકે) માટે છે એમ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં લખ્યું છે. તેથી પૂર્વ શ્લોકના અર્થમાં સવા ટકા વ્યાજ લખ્યું છે. વ્યાજનો આ દર મુલિકાની અપેક્ષાથી છે. પરંતુ તે સ્થિર રહી શકતો નથી. ન્યારે ધનની વૃદ્ધિ ડમી થાય છે, અને દુકાળ આદિની બાધા થાય છે, ત્યારે વ્યાજનો દર બહુ ડમી લેવાનો નિયમ છે.

ન ભોક્તવ્યો વલાદાધિર્યુજ્ઞાનો વૃદ્ધિમુત્સૃજેત્ ।

મૂલ્યેન તોપયેચ્ચૈનાધિસ્તેનોડન્યથા ભવેત્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૮ શ્લો. ૧૪૪ ॥

અર્થ — ગીરો રાખેલા વસ્તુ ભૂપણ આદિ પદાર્થ(આદિ)ને બલાત્કારથી પહેરવું નહીં જોઈએ. જો ઉપયોગ કરે તો વ્યાજ છોડી દેવું જોઈએ અને કદાપિ બહુ દિવસ સુધી ઉપયોગમાં લેવાથી ગીરો મૂકેલી વસ્તુ બગડી ગઈ હોય તો માલિકને, ગીરો મૂકતી વખતે તેની જે દિમત હતી તે આપીને તેને સન્તુષ્ટ કરવો જોઈએ, નહિંતો તે વસ્તુનો તે ચોર ગણાશે—તે ચુનેગાર થશે.

દાયમાન ન ગૃહ્ણાતિ પ્રયુક્ત યઃ સ્વકં ધનમ્ ।

મધ્યસ્થસ્થાપિતં તત્સ્યાદ્વર્ધતે ન તતઃ પરમ્ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૨-૪૪ ॥

અર્થ — લેણુદારે વીરલા પૈસા દેવાદાર પાડો આપતો હોય છતાં વ્યાજનહિના લોભથી તે ન લે તો તે પૈસા દેવાદાર કોઈ મધ્યસ્થ પુરુષના હાથમાં આપે એટલે તે પછીથી તે રકમનું વ્યાજ ચઠવું બધ થશે.

અવિમક્તૈ કુટુંબ્યાર્થે યદ્દણં તુ કૃત્ત ભવેત્ ।

દ્યુસ્તદ્રિવિચનઃ પ્રેતે પ્રોપિતે વા કુટુંબિનિ ॥ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ — કુટુંબની મીનડત વહે આઈ ન હોય તે દરમ્યાન કુટુંબમાં રહેનાર ભાઈ આદિએ કુટુંબની રક્ષાને માટે જે દેવું કર્યું હોય તે, દેવું કરનારના મરણ પછી અથવા તે

પરદેશમાં ગયેલો હોય તે મઝીઆરી મીલકતના હિસ્સેદાર(રિક્ષન.)એ તે આપવું જોઈએ.

ન યોષિત્પત્તિપુત્રાભ્યાં ન પુત્રેણ કૃતં પિતા ।

દઘાદૃતે કુટુંબના અરચના કારણ સિવાય પતિ અથવા પુત્રે કરેલું દેવું તેની સ્ત્રી

” ॥ ૪૬ ॥

અથવા પિતા આપી શકતો નથી. તેમ જ સ્ત્રીએ કરેલા દેવા માટે તેનો પતિ પણ જવાબદાર નથી.

સુરાકામચૂતકૃતં દણ્ડશુલ્કાવશિષ્ટકમ્ ।

વૃથા દાનં તથૈવેહ પુત્રો દયાન્ન પૈતૃકમ્ ॥

” ॥ ૪૭ ॥

અર્થ :—પિતાએ દારૂ તથા કામ (સ્ત્રી આદિ નિમિત્તે) તથા જુગારને માટે અર્થાત્ દારૂના પીઠાવાળા પાસે ઉધાર દારૂ લીધો હોય તેના પૈસા તથા જુગારમાં હારેલું ધન તથા સ્ત્રીવ્યસન નિમિત્તે કાઠી સ્ત્રીને આપવાનો વાવઠો કર્યો હોય તે ધન તથા દણ્ડ અને શુલ્કનું આકરી રહેલું ધન તથા બન્દી ધૂર્તાદિને વ્યર્થ (without consideration) દાન આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોય તેવું ધન તેનો પુત્ર આપવાને બંધાયેલો નથી.

ગોપશૌણ્ડિકશૈલ્પરજકવ્યાધયોષિતામ્ ।

ઋણં દઘાત્પતિસ્તાસાં યસ્માદ્વૃત્તિસ્તદાશ્રયા ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૨-૪ ॥

અર્થ :—ગોવાળ (અહીર), દારૂ બનાવનાર (શૌણ્ડિક), નટ (શૈલ્પ), ઘોષી, બીલ (વ્યાધ), આદિની સ્ત્રીઓએ કરેલું દેવું કુટુંબને અર્થે ન કરેલું હોવા છતાં પણ તેમના પતિઓએ તે દેવું આપવું જોઈએ કારણકે તે ગોવાળ વગેરેની વૃત્તિ તેમની સ્ત્રીને અધીન છે.

આ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે વ્યાજના વિષયમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

ધૃતિ કુસીદવિચાર અ. ૭ સર્ગ ૪ સમાપ્ત.

ધૃતિ (૩) વૈશ્યધર્મનિરૂપણ અં ૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૮.

વર્ણધર્માન્તર્ગત-૮. શૂદ્રધર્મનિરૂપણ.

વૈશ્યધર્મનું નિરૂપણ કરીને હવે શૂદ્રધર્મનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

શૂદ્ર એ પ્રકારના છે—સત્ શૂદ્ર, અને અસત્ શૂદ્ર ઓશનસ સ્મૃતિમાં તેમની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરી છે —

શૂદ્રાદેવ તુ શૂદ્રાયાં જાત શૂદ્ર ઇતિ સ્મૃતઃ ।

દ્વિજશુશ્રૂષણપરઃ પાકયત્તપરાન્વિત ॥ ઓશ૦ સ્મૃ૦ શ્લો. ૪૯ ॥

અર્થ — શૂદ્રથી શૂદ્રીમા ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને શૂદ્ર કહે છે. તે દિવનતિની સેવામાં અને પાકયત્તમા તત્પર હોય છે. (શબેલા અન્ન વડે કરવામા આવતા યજ્ઞને પાકયત્ત કહે છે).

સચ્છૂદ્રં તં વિજાનીયાદસચ્છૂદ્રસ્તતોઽન્યથા ॥ ” ॥ ૫૦ ॥

અર્થ — આ પ્રમાણે દિવનશુશ્રૂષા આદિથી રહેનાર શૂદ્રથી શૂદ્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો જે શૂદ્ર તે સત્ શૂદ્ર કહેવાય છે. તેથી અતિગ્રિહા સર્વ શૂદ્ર અસત્ શૂદ્ર કહેવાય છે.

સત્ શૂદ્ર મધ્યધી રકાન્દ પુગલુમા નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

ધર્મોઢા યસ્ય પત્ની સ્યાત્સ સચ્છૂદ્ર ડદાહતઃ ।

સમાનકૂલરૂપા ચ દશદોપવિવર્જિતા ॥ ક્ષા. પુ. સ્વ. ૬ ળ. ૨૪૧-૭ ॥

ડદ્ધોઢા વેદવિધિના સ સચ્છૂદ્રઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ” ॥ ૮ ॥

અર્થ — જે શૂદ્રની પત્ની ધર્માનુસાર (ધર્મોઢા) વિવાહ કરેલી હોય, અને પોતાના સમાન કુલની તથા અમાન ઉપવાગી તથા નીચે કહેલા દસ દોષ ગ્રહિત હોય તે સત્ શૂદ્ર કહેવાય છે. જેની પત્ની વેદવિહિત વિધિપૂર્વક વિવાહિત હોય તે સત્ શૂદ્ર કહેવાય છે.

ઉપર જે દોષ કહ્યા તે નીચે પ્રમાણે છે.—

અક્લીવાઽવ્યંગિની શસ્તા મહારોગાચ્છૂદ્રપિતા ॥ ” ॥ ૮ ॥

અનિન્દિતા શુભકુલા ચક્ષુરોગવિવર્જિતા ।

ચાર્ધિર્યહીના ચપલા કન્યા મધુરમાપિણી ॥ ” ॥ ૯ ॥

દૂપર્ણેર્દર્શામર્હીના વેદોક્તવિધિના નરૈઃ ।

વિવાહિતા ચ સ્વ પત્ની સૃહિણી યસ્ય સર્વથા ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ — ૧ સ્ત્રી નપુમ્સક ન હોય, ૨. કોઈ અગતો લગ થયો ન હોય, ૩. ક્ષેષ્ઠ અર્થાત્ પ્રસસ્ત હોય, ૪ મહારોગ આદિથી દૂષિત ન હોય, ૫ નિન્દિત ન હોય, ૬. ઉત્તમ કુલમા ઉત્પન્ન હોય મતલબ કે અધમ કુલની ન હોય, ૭ નેત્રરોગ રહિત હોય, ૮. બહેરી ન હોય, ૯ ચપલ હોય અર્થાત્ હોશીયારીથી સર્વ કામ કરનારી હોય—મતલબ કે મન્દ ન હોય—આ દસ દુષ્ણાવી ગ્રહિત તથા પુરુષો સાથે વેદોક્ત વિધિથી વિવાહિત થયેલી હોય અને સર્વેના ગૃહકૃત્ય કરનારી હોય—આની જે સ્ત્રી હોય તેનો જ પુણ્ય કર્મમાં સર્વથી પહેલો અધિનાર હતો છે

ઉપર જે મહારોગ કહ્યા તે મહારોગ શાતાતપ સ્મૃતિમા નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે —

કુટુંબ ચ રાજયસ્મા ચ પ્રમેહો ગૃહણી તથા ।

મૂત્રકૃન્છાશ્મરી કાસા અતિસારભગન્દરૌ ॥

ગાતા, સ્મૃ. અ. ૧-૬ ॥

દુષ્ટવ્રણં ગણ્ડમાલા પક્ષ્ણાતોઽક્ષિનાશનમ્ ।

ઈત્યેવમાદયો રોગા મહાપાપોદ્ભવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ — કુટુંબ, ગણ્યક્ષમા, પ્રમેહ, ગૃહણી, મૂત્રકૃન્છા, અશ્મરી(પથરીનો રોગ), કાસ અથવા કાસા (કફ), અતિસાર, ભગન્દર, દુષ્ટ વ્રણ, કકમાળ, પક્ષાઘાત, નેત્ર નષ્ટ થવું, ઇત્યાદિ રોગ મહાન્ પાપથી થાય છે, અને તેમને મહુરોગ કહે છે જે કન્યામા આ મહારોગ ન હોય તેવી કન્યા હોવી જોઈએ તે ‘મહારોગાઘટવિતા’નો અર્થ છે અને જે સત્ સુદ્રની આવી કન્યા અર્થાત્ ઉપર કહેવા દોષ રહિત અને વિધિપૂર્વક વિવાહિત હોય તેમા ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર સત્ સુદ્ર કહેવાય છે, અને તેવી સ્ત્રીનો પુણ્ય કર્મમા અધિકાર છે

તયા સુવિહિતો ધર્મ સપૂર્ણફલદાયક ।

ચાતુર્માસ્યે વિશેષેણ તયા સહ ગુણાધિક. ॥ સ્કા૦ પુ૦ અ૦ ૨૪૧-૨૨ ॥

અર્થ — આની પત્નીની સાથે આચરણ કરેલો ધર્મ સપૂર્ણ ફલ આપનાર થાય છે અને વિશેષ કરીને ચાતુર્માસમા તેવી પત્નીની સાથે કરેલો ધર્મ અધિક ગુણવાળો થાય છે

માર્યારતિ. શુચિમૃત્યાદીનાં પોષણતત્પર ।

શ્રાદ્ધાદિકારકો નિત્યમિષ્ટાપૂર્તપસાધક ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ — સત્ સુદ્ર પોતાની પત્નીમા ગતિરાણો હોય, પોતાના જે ભૃત્ય હોય જેના કે માતા, પિતા, પત્ની, પુત્ર આદિ, તેમનું પોષણ કરવામા તત્પર રહેનાર હોય શ્રાદ્ધાદિક કર્મ કરનાર હોવો જોઈએ, તથા હમેશા ઇષ્ટ, પૂર્ત, આદિ કર્મ કરનાર હોય.

ઇષ્ટ કર્મ વધિ છે તેથી તેમા સુદ્રનો અધિકાર નથી તથાપિ મન્ત્ર વિના અગ્નિમા હોમ રૂપ અગ્નિહોત તથા સેવારૂપ તથા પોતાના આશ્રમના ધર્મના પાલનરૂપ તપ, સત્ય ભાષણ, નમસ્કારાન્ત મન્ત્રનો જપ, તથા નામનું કીર્તન, અતિથિસત્કાર તથા રૈશ્વદેવરૂપ ઇષ્ટકર્મ કરવાનો અધિકાર છે તેથી આ શ્લોકમા “ઈષ્ટાપૂર્તપસાધક” કહ્યું છે

નમસ્કારાન્તમન્ત્રેણ નામસકીર્તનેન ચ ।

દેવાસ્તસ્ય ચ તુપ્યન્તિ પશ્ચયજ્ઞાદિકૈઃ શુભૈ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ — જે મન્ત્રની અન્તમા “નમ” શબ્દ હોય તેમા મન્ત્રોનો જપ કરવાથી તથા નામોનું કીર્તન કરવાથી તથા પવિત્ર પચયત્ત કરવાથી તેમના લોક તેમા ઉપર પ્રસન્ન થાય છે

સ્નાન ચ તર્પણં ચૈવ વહ્નિહોમોઽપ્યમન્ત્રક ॥

બ્રહ્મયજ્ઞોઽતિથિપૂજા પશ્ચયજ્ઞાન્ન હાપયેત્ ॥

” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ — સ્નાન, તર્પણ, મન્ત્ર વિનાનો અગ્નિમા હોમ, બ્રહ્મયજ્ઞ અને અનિથિની પૂજન ઇત્યાદિ પચયત્તનો સત્ સુદ્ર કદાપિ પરિત્યાગ ન કરે

કાર્યં સ્ત્રીભિશ્ચ શુદ્રૈશ્ચ હ્યમન્ત્રં પચયજ્ઞમ્ ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ — મન્ત્ર વિના સ્ત્રી અને સુદ્રે પચયત્ત કરવો જોઈએ. વળી યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમા પણ કહ્યું છે કે —

માયારતિ શુચિર્મૃત્યમર્તા શ્રાદ્ધક્રિયાપરઃ

નમસ્કારેણ મન્ત્રેણ પશ્ચયજ્ઞાન્ન દાપયેત્ ॥ યાજ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૧૨૧ ॥

અર્થ — સત્ શુદ્ધ પોતાની પત્નીમા ગતિવાળો હોય, તથા શાસ્ત્રમા ગ્રહેણુ સૌચ પાળનાર હોય, તથા પુત્ર પુત્રાદિનુ પોપણુ કરવામા તત્પર હોય, તથા શ્રાદ્ધકર્મ કરવામા નિષ્ઠાવાળો હોય, તથા જેની આતમા “નમ” શબ્દ નોડેલો હોય એવા મન્ત્ર વડે તેણે પચયજ કરવા નોંધએ, તેમનો ત્યાગ ન કરે

(આ સત્ શુદ્ધીથી લિન્ન, વિધિપૂર્વક વિવાહ તથા પચયજ આદિ કર્મ ગઠિત સર્વ અસત્ શુદ્ધ ગ્રહેનાય છે અસત્ શુદ્ધ અન્ત્યજથી પણ લિન્ન અને ઐઠ ઠે પ્રતિલોભ વર્ણુસકર જોતિ સર્વ વિશેષે કરીને અસત્ શુદ્ધમા આવે છે)

एकमेव तु शूद्रस्य प्रभु कर्म समादिशत् ।

एतेपामेव वर्णानां शुश्रूपामनसूयया ॥

મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૯૧ ॥

અર્થ — શુદ્ધને માટે બ્રહ્માએ એક જ ધર્મ નિર્માણુ કર્યો છે અને તે એ જ કે તેમણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણોની અશુચિ રહિત થઇને સેવા કરવી.

પ્રથમ સર્વ મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ માટે અધ્યયનજ સાધન છે શુદ્ધને તેમા અધિકાર નથી “શૂદ્રો વિદ્યાયામનવક્ત્વહ” શુદ્ધ વિદ્યા લાશુનામા અધિકારી નથી આ શ્રુતિ શુદ્ધને વિદ્યા લાશુવામા અધિકારનો અભાવ બતાવે છે ધર્મશાસ્ત્ર પણ તે જ પ્રમાણે શુદ્ધને અનધિકાર બતાવે છે

अथ हास्य वेदमुपगृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपरिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद ॥

મૌ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૧૨-૪ ॥

અર્થ — વેદ પઠતા ને શુદ્ધ સાલજે તો તેના બને કાન સીસુ અથવા લાખ પીગળાવીને ભરી દેવા નોંધએ અને ને તે વેદનુ ઉચ્ચારણુ કરે તો તેની ગિહ્વાને છેદન કરવી નોંધએ અને ને તે સ્વન કોઈ મન્ત્રને ધારણુ કરે-કંઈ કરે, તો કુહાડા આદિ શસ્ત્ર વડે તેના શરીરનું ભેદન કરવું

આ પ્રમાણે શુદ્ધને વેદ સાલનાથી, તથા બોલનાથી, તથા કણક આદિ કરવાથી શાસ્ત્રમા દર્શનુ વિધાન કર્યું છે

साद्रो वेद स्त्रीशूद्रसकाशे नाध्येतव्यः ॥ (गृह्यसृष्टि)

આ ઐતમધર્મસૂત્રના બાખ્યમા લખેણુ ઠે તેનો અર્થ એવો છે કે અગો સહિત વેદ સ્ત્રી અને શુદ્ધની સમીપ નહીં લાશુવા નોંધએ વળી—

श्मशानमेतत्प्रत्यक्षं ये शूद्रा पापचारिण ।

तस्माच्छूद्रसमीपे तु नान्येतव्य रुदाचन ॥ वासि. ध. शा. अ. ૧૮ શ્લો. ૧૩ ॥

અર્થ — જે પાપ કર્મ કરનાર શુદ્ધ લોક છે તેઓ પ્રત્યક્ષ સ્મશાન જ છે તેથી શુદ્ધના સમીપમા અધ્યયન નહીં કરવું નોંધએ

श्मशानवच्छूद्रपतितौ ॥ आप० ध० सू०, स्वण्डि० ૯, પ્ર૦ ૧, પટ૦ ૩, ૦ ૯ ॥

અર્થ — શુદ્ધ અને પતિત મને સ્મશાન તુલ્ય છે

पशु ह वा एतच्छ्मशान यच्छूद्र ॥ तस्माच्छूद्रममीषे नाव्येतव्यम् ॥

असि० ध० शा० सू० अ० १८ सू० ११-२ ॥

एके वा एतच्छ्मशान ये शूद्रा ॥

॥

सू० ११ ॥

आवो पापान्त० पशु छे

अथ — श्मशान नाम मज्जा आणानां जगानु छे ते मज्जा अपवित्र छे अने जे शूद्र छे ते पशु श्मशाननी तुल्य अपवित्र छे मज्जा आणानु जे स्थान छे ते पृथिवी रूप छे ते श्मशान पृथ्वीनी चेडे इतु इतु नथी परतु शूद्र तो इतु इतु (पद्य) श्मशान छे तेथी शूद्रनी समीपमा अध्ययन करवु नही जेष्ठे (एके वा—जे पापना पक्षमा “आवो डोर्धनो मत छे जेवो अर्थ छे)आ सपथी निशेक लेप समालोचन प्र ग्लभा क्षयवामा आनशे)

७णी शूद्रने उपदेश करवानी पशु शास्त्रमा मनाई छे —

उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनाय कस्यचित् ।

उपदेशान्महान्दोष उपाध्यायस्य विद्यते ॥स्का.पु.ख.३ सेतु मा.१,अ१०-३९॥

अर्थ — हीन जतिने अर्थात् शूद्रने कदापि उपदेश करवो नही—अर्थात् तेने लक्षावना नही तेने लक्षावनारने तथा उपदेश आदि करनारने मज्जा दोष थाय छे

नाध्यापयेद्बुध शूद्र तथा नैव च याजयेत् ।

न पाठयेत्तथा शूद्र शास्त्रं व्याकरणादिकम् ॥

॥

॥ ४० ॥

अर्थ — बुद्धिमान् मनुष्य शूद्रने वेद लक्षावे नही तथा यज्ञ पशु कर्मावे नही तेथी रीते शूद्रने व्याकरण आदि शास्त्र पशु लक्षावे नही

काव्य वा नाटक वापि तथालकारमेव च ।

पुराणमितिहास च शूद्र नैव तु पाठयेत् ॥

॥

॥ ४१ ॥

अर्थ — काव्य अथवा नाटक अथवा अलङ्कार रीति शास्त्र पशु शूद्रने लक्षावना न जेष्ठे तेमज्ज पुराण इतिहास पशु लक्षावना न जेष्ठे

शूद्राय चोपदेष्टार द्विज चण्डालवच्यजेत् ।

शूद्र चाक्षरसयुक्तं दूरत परिवर्जयेत् ॥

॥

॥ ४२ ॥

अर्थ — शूद्रने उपदेश देनेार ब्राह्मणानो अपमाननी चेडे परित्याग करवो जेष्ठे अने लक्षावना शूद्रने धरु इर ज राप्पवो जेष्ठे

वर्णा जेनी रीते शूद्रने विद्याभ्यासादिनो अधिहार नथी तेनी रीते तेने यज्ञादि भवानो पशु अधिहार नथी

तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकलृप्तो न हि देवता अन्वसृज्यत ॥

कृ० य० वे० तै० स० का० ७ प्र० १, अनु० २ ।

अर्थ — प्रजापतिजे न्यारे ब्राह्मणादिदेवतानी सृष्टि करी—अर्थात् न्यारे ब्राह्मणानी सृष्टि करी, न्यारे तेनी साथे अग्निनी पशु सृष्टि करी न्यारे क्षत्रियोनी सृष्टि करी न्यारे धन्वनी पशु सृष्टि करी न्यारे वैश्वनी सृष्टि करी न्यारे तेना देवता विश्वेदेव नामना

દેવતાની પણ સૃષ્ટિ કરી પરન્તુ ન્યારે ગુરૂની સૃષ્ટિ કરી ત્યારે તેની પછી કોઈ દેવતાની સૃષ્ટિ કરી નહી તેથી શકે યજ્ઞ કરવામા પ્રવૃત્ત થવુ તે ગોચ્ય નથી

આ પ્રમાણે યજ્ઞ કરવાની પણ ગુરૂને મનાઈ છે. વળી મોતાના પાપની નિવૃત્તિને માટે તપ કરવાની પણ તેને માટે મનાઈ છે

વન્યો રાજા સ ચૈ શુદ્રો જપહોમપરશ્ચ ય ।

તતો રાષ્ટ્રસ્ય હન્તાઽસૌ યથા વહેશ્ચ વૈ જલમ્ ॥ અત્રિં ૦ સં ૦ શ્લો ૦ ૧૯ ॥

અર્થ — જે શુદ્ર જપ કરતો હોય, અથવા હોમ કરતો હોય, તેને ગમન્ય અવશ્ય મારી નાખવો જોઈએ કેમકે જેવી રીતે જન્ય અગ્નિને શાન્ત કરી દે છે, તેવી રીતે જપાદિ કરનાર શુદ્ર ગમન્યનો નાશ કરનાર થાય છે

પદ્મપુરાણના સૃષ્ટિખણ્ડના અં ૩૭ મા એક ગુરૂ તાપસનો ઇતિહાસ છે રાજા ગમન્યન્દ્રજી રાજ્ય કરતા હતા તે સમયમા એક શુદ્ર તપ કરતો હતો તે પાપથી એક બ્રાહ્મણનો પાચ વર્ષનો બાલક મરી ગયો તેણે ગમન્યન્દ્રજીને ખબર આપી તે ઉપરથી ગમન્યન્દ્રજીએ જઈને તે શુદ્ર તાપસને માર્યો તે જ ક્ષણમા બાલક જીવતો થયો દેવતા લોકે ગમન્યન્દ્રજી ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી એમ કહે છે તેથી કોઈ ગુરૂ તપ કરતો હોય તો તેને માગવો જોઈએ એ પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે

શુદ્રન્તુ કારયેદાસ્ય ક્રીતમક્રીતમેવ વા ।

દાસ્યાયૈવ હિ સ્ત્રોઽસૌ ત્રાહ્મણસ્ય સ્વયંભુવા ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૮-૪૧૩ ॥

અર્થ — તેને ખરીદેલો હોય કે નહી તેપણ શુદ્રની પામે દાસવૃત્તિ કરાવવી જોઈએ, કેમકે પ્રજાપતિએ બ્રાહ્મણની સેવા કરવાને માટે તેની સૃષ્ટિ કરી છે આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે કોઈ પણ પ્રકારે શુદ્ર દાસભાવનો પરિત્યાગ કરી શકે નહી એવી રીતે તેને રાખવો જોઈએ એવો આશય છે

ઘ્વજાહૃતો મક્તદાસો ગૃહજઃ ક્રીતદત્રિમૌ ।

પૈત્રિકો દણ્ડદાસશ્ચ સપ્તૈતે દાસયોનયઃ ॥ ૪૧૫ ॥

અર્થ — પુત્રમા ખીજા સ્વામી પાસેથી જીતાયલો દાસ (ઘ્વજાહૃત), તથા ખાવા (મક્ત)ને માટે થયેલો દાસ, તથા દાસીનો પુત્ર, વેચાતો લીધેલો દાસ, ખીજાએ આપેલો (દત્રિમ), પિતા આદિથી પરપગ પ્રાપ્ત હોય, તથા કોઈ કાગલુથી ગળદણ્ડ મળ્યો હોય અને તે ભરવામા સમર્થ ન હોવાથી થયેલો દાસ-એ સાત દાસ થવામા કારણ છે

વિસ્રબ્ધ ત્રાહ્મણઃ શુદ્રાદ્દ્રવ્યોપાદાનમાચરેત્ ।

ન હિ તસ્યાસ્તિ વિચિત્સ્વ મર્તુર્હાર્યધનો હિ સઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૯-૪૧૭ ॥

અર્થ — દાસશુદ્ર પાસેથી બ્રાહ્મણ અવશ્ય ધન લઇ શકે છે તેમા કોઈ રોકા નથી, કેમકે દાસને કાંઈ ધન છે જ નહી તેનો સ્વામી તેનું ધન ભરણુ કરી શકે છે

શુદ્રાણાં માસિકં કાર્યં વપનં ન્યાયવર્તિનામ્ ।

વૈક્યવચ્છૌચકલ્પશ્ચ દ્વિજોચ્છિષ્ટ ચ મોજનમ્ ॥ મં ૦ સ્મં ૦ અં ૫-૧૪૦ ॥

અર્થ — દ્વિજની શુશ્રૂષા કરનાર (ન્યાયવર્તિ) નદ્રે મહિનામા એટલા કૌર કરાવવું જોઈએ, તે પહેલા નહી અને તેને માટે સત્ ૦ વગેરે શૌચનુ અનુષ્ઠાન વૈક્યની માફક કરવાનું છે અને દ્વિજનું ઉચ્છિષ્ટ તેને ખાવાનું છે વળી—

તસ્યાપિ સત્યમક્રોધ શૌચમ્ ॥ ગો૦ ઘ૦ સૂ૦ ૪૦ ૧૦ સૂ૦ ૫૧ ॥

અર્થ — ઉત્કૃષ્ટ તથા અતુલોભજ એ બંને પ્રકારના શુદ્ધે પણ યથાર્થ ભાવણુ તથા ખીજનો દ્રોહ ડગવાની બુદ્ધિ નહી ગખવી જોઇએ, તથા ગોચ અર્થાત્ જ્ઞાન કરવુ, તથા માટીથી હાથ પગ ઘોવા ઇત્યાદિ તેના ધર્મ છે તથા—

અહિંસા સત્યમસ્તેય શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહ ।

एतं सामासिकं धर्मं चानुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ म. स्मृ. अ. ૧૦ શ્લો. ૬૩ ॥

અર્થ — હિંજાના પગિત્યાગ, તથા સત્યભાવણુ, તથા અન્યાયથી ખીજનુ ધન હરણુ ન કરવુ તે, તેમજ શૌચ તથા ઇન્દ્રિયોનો સયમ—એ સર્વ ધર્મ મનુજી ગાંઠે વર્ણોને માટે અનુદાન કરના યોગ્ય કહે છે

તેમા અસત્ શુદ્ધોને માટે ડર્શક વિશેષ છે —

આચમનાર્થે પાણિપાદપ્રક્ષાલનમેવૈકે ॥ ગો. ઘ. સૂ. અ. ૧૦ સૂ. ૫૨ ॥

અર્થ — કોઈ શુદ્ધને માટે જ્ઞાન વિષયમા કહે છે કે તેણે હાથ પગ ઘોવા તેજ તેને માટે જ્ઞાન છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધના જ્ઞાન સખવી વિકલ્પ હોવાથી તત્ શુદ્ધે અવશ્ય જ્ઞાન કરવુ જોઇએ, અને અસત્ શુદ્ધને માટે હાથ પગ ઘોવા તેજ જ્ઞાન તુલ્ય છે એવા ગૌતમ ધર્મજ્ઞના મસ્કિલાખ્યમા નિર્ણય ડયો છે

તેવો પ્રકાર શુદ્ધના ઉચ્ચિષ્ટ ભોજન વિષયમા પણ છે —

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं शूद्रायागृहमेधिने ।

गृहस्थाय तु दातव्यमनुच्छिष्टं दिने दिने ॥ ,, सू. ૫૯ મસ્કરિમાપ્યમ્ ॥

અર્થ — જે શુદ્ધ વિવાહિત નવી તેને ઉચ્ચિષ્ટ આપવામા હાનિ નથી. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમી શુદ્ધને હમેશા ઉચ્ચિષ્ટ ન હોય તેવુ (અનુચ્ચિષ્ટ) અન્ન આપવુ જોઇએ આ પ્રમાણેનુ વ્યાજનુ વચન (ઉપજના લાખ્યમા આપેવુ) છે તે ઉપરથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે અનેક વિષયમા વિકલ્પ છે. તે સર્વ અબધી સમાલોચન પ્રકરણમા લખવામા આવશે.

યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ પણ કહે છે કે —

શુદ્ધસ્ય દ્વિજશુશ્રૂપા તયાડર્જીવન્વણિગ્મવેત્ ।

શિલ્પૈર્વા વિવિધૈર્જીવેદ્ દ્વિજાતિહિતમાચરેત્ ॥ યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૧૨૦ ॥

અર્થ — દ્વિજાતિની સેવા કરવી તે શુદ્ધનો ધર્મ છે અને જે તે વડે તેનુ જીવન ન ચાલે તો વ્યાપાર કરે, અથવા કોઈ કાગિગરીથી અથવા ખીજ કોઈ કર્મથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે વળી આવો દેવલ ઋષિનો લેખ છે, અને તે યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિની અપગર્ક નામની વ્યાખ્યામા આપેલો છે —

શુદ્ધમૌ દ્વિજાતિશુશ્રૂપા પાપવર્જનં કલ્પાદિપોષણં કર્પણપશુપાલનભારો-

દ્વહનપણ્યવ્યવહારચિત્રકર્મનૃત્તમીતવેણુષીણામુરજમૃદજ્જવાદનાનિ ॥

અર્થ — દ્વિજાતિની સેવા કરવી, પાપનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ જેમા પાપ થાય એવુ હિંસા આદિ કર્મ નહી કરવુ, પત્ની આદિ દુરુબ્ધનુ પોષણુ કરવુ, તથા ખેતી, પશુપાલન, ભાર વહેવો, વ્યાપારનો ધર્મો, ચિત્ર કાઢવુ વગેરે, નૃત્ત, મીત, તથા વાંસળી, વીણામુગ્જ (વાગ્ગનો બેદ), મૃદ્ધા આદિ વાજ વગાડવા ઇત્યાદિ કર્મ શુદ્ધધર્મ છે.

માર્યારતિઃ શુચિર્મૃત્યમર્તા શ્રાદ્ધક્રિયાપરઃ ।

નમસ્કારેણ મન્ત્રેણ પશ્ચ યજ્ઞાન્ન હાપયેત્ ॥

॥ ૧૨૧ ॥

અર્થઃ—શુદ્ધે પોતાની સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ રાખવો, શાસ્ત્રમાં કહેલું શૈલ્ય પાળવું, પુત્ર કલત્રાદિતું
પાપણ કરવું, શ્રાદ્ધકર્મમાં નિષ્ઠાવાળા થવું, અને જેની અન્તમાં નમઃ જોડેલો હોય એવા
મન્ત્ર વડે પચયજ્ઞ કરવા—તેનો ત્યાગ ન કરવો.

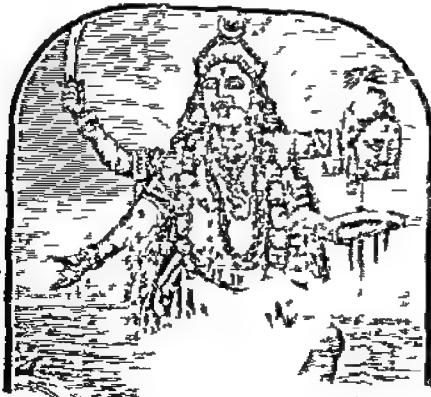
આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના ઉપાય ઋષિ લોકોએ લખ્યા છે. તથાપિ તેનો મુખ્ય ધર્મ
દ્વિભતિની શુશ્રૂષા કરીને તે લોકોનું અંગેલું અન્ન તથા જૂનાં વસ્ત્ર આદિ વડે જીવનનિર્વાહ
કરવો તે છે:—

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः ॥ મ. સ્મૃ. જ. ૧૦-૧૨૫ ॥

અર્થઃ—પોતાને આશ્રિત શુદ્ધને અંગેલું અન્ન આપવું જોગ્ય છે, તથા જૂનાં વસ્ત્ર,
નેઃસાર ધાન્ય અર્થાત્ સારૂ સારૂ ધાન્ય કાઠી લેતાં આક્રી જે સામાન્ય ધાન્ય રહે તે
(પુલક), તથા ઓઢવાને માટે જૂની ગોદડી વગેરે પણ તેને આપવું. તે વડે જીવન ચલાવી મર્ણુ
પર્યન્ત સેવા કરવી તે શુદ્ધનો ધર્મ છે. તેને સ્વતન્ત્ર ચઢતે કાંઈ કાર્ય કરવાનો, સારૂં સારૂં
ખાવા પીવાનો, સારાં કપડાં પહેરવાનો, ધન કમાવાનો અર્થાત્ આ લોક સંબંધી સુખને
માટે દ્વિભતિની સેવા સિવાય અન્ય કોઈ કાર્ય કરવાનો અધિકાર નથી.

ઇતિ શૂદ્રધર્મનિરૂપણ અધ્યાય. ૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૯.

સંકરગતિઓ અને તેના ધર્મ.

૧ સંકરગતિઓ અને તેમના ધર્મનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.
 મ્હાશાસ્ત્રમાં ચારજ વર્ણ કહ્યા છે. પાંચમો વર્ણ (જાતિ) નથી. તથાપિ ચાર
 થી ભિન્ન બીજી વર્ણી જાતિનાં મનુષ્ય જોવામાં આવે છે. તે સર્વ સંકરગતિ કહેવાય છે.

હ્યણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યસ્ત્રયો વર્ણા દ્વિજાતયઃ ।

ર્થ એકજાતિસ્તુ શૂદ્રો નાસ્તિ તુ પચ્ચમઃ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧૦-૪ ॥

ર્થ :—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણ દ્વિગતિ કહેવાય છે. અને ચોથો
 શૂદ્ર તે એકગતિ છે. પાંચમો કોઈ વર્ણ નથી.

ચારો વૈ વર્ણાં બ્રાહ્મણો રાજન્યો વૈશ્યઃ શૂદ્રઃ ॥ ॥શત૦બ્રા૦કા૦૫, પ્રપા૦

૬, વ્રા૦ ૬, ક૦ ૧ ॥

ર્થ :—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણો છે.

૧ શ્રુતિ પ્રમાણથી 'વર્ણુ' શબ્દ બ્રાહ્મણાદિ જાતિ વાચક છે. કેવલ લાલ, પીળા,
 ગ માત્રનો વાચક નથી એવો નિશ્ચય થાય છે.

વર્ણેષુ તુલ્યાસુ પત્નીપ્વક્ષતયોનિષુ ।

નુલોમ્યેન સંભૂતા જાત્યા જ્ઞેયાસ્ત એવ તે ॥ ॥ ૬ ॥

ર્થ :—બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણુ પોતપોતાની સમાન જાતિની અક્ષત યોનિવાળી
 સાથે શાસ્ત્રાનુસાર વિવાહ કરતાં બ્રાહ્મણથી બ્રાહ્મણીમાં, તથા ક્ષત્રિયથી ક્ષત્રિયાણીમાં
 થી વૈશ્યામાં, અને શૂદ્રથી શૂદ્રામાં—એ પ્રમાણેના ક્રમથી(આનુલોમ્યેન) જે સન્તાન
 રે તે સન્તાન તે તે જાતિનાં એટલે ક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર જાતિનાં
 સ્ત્રી અને પુરુષની જાતિ બદલીને જે વિવાહથી સન્તાન ઉત્પન્ન થાય છે તે સંકર
 થવા વર્ણુસંકર કહેવાય છે. તેમાં ઉચ્ચ જાતિના પુરુષથી નીચી જાતિની સ્ત્રીમાં
 ન થાય તે અનુલોમ વર્ણુસંકર કહેવાય છે. અને નીચી જાતિના પુરુષથી ઉચ્ચ
 સ્ત્રીમાં જે સન્તાન થાય તે પ્રતિલોમ વર્ણુસંકર કહેવાય છે.

માં અનુલોમ વર્ણુસંકર જાતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

ત્સન્તસ્તુ વિજ્ઞેયાઃ પ્રતિલોમજાઃ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧ સ્ત્રી૦ ૧૫ ॥

ર્થ :—વર્ણુસંકર જાતિઓ મધ્યે જે પ્રતિલોમ વર્ણુસંકર જાતિ છે તે અસાધુ છે
 બર્ણુથી બહાર છે. અને જે અનુલોમ વર્ણુસંકર જાતિ છે તે સર્વ સાધુ છે. અર્થાત્
 તા તથા પિતાની તુલ્ય વર્ણુનાં હોવાથી વર્ણુની અંદર છે, વર્ણુની બહાર નથી.
 લોક ક્ષત્રિયાદિ ધર્મના અધિકારી હોય છે.

જનન્તરજાતાસુ દ્વિજૈરુત્પાદિતાન્સુતાન્ ।

શાનેવ તાનાહુર્માતૃદોષવિગર્હિતાન્ ॥

॥ ૬ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણી ક્ષત્રિયાણીમાં, ક્ષત્રિયથી વૈશ્યામાં, અને વૈશ્યથી શૂદ્રામાં ઉત્પન્ન થયેલાં માતાના દોષથી નિન્દિત સન્તાન માતાની હીન જાતિ હોવા ૩૫ દોષને કારણે પિતાની જાતિવાળાં કહેવાતાં નથી, પરન્તુ પિતાની સદૃશ જાતિવાળાં કહેવાય છે અર્થાત્ માતાની જાતિથી ઉત્કૃષ્ટ અને પિતાની જાતિથી નિકૃષ્ટ એટલે બંનેથી વિવક્ષણ જાતિવાળાં કહેવાય છે.

વિમાન્મૂર્ધાવસિક્તો हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

અમ્બઘ્ઠઃ શૂદ્ર્યાં નિપાદો જાતઃ પારશ્વોઽપિ વા ॥ યજ્ઞ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૧૧ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણે વિવાહ કરેલી ક્ષત્રિયાણી સ્ત્રીમાં મૂર્ધાવસિક્ત નામની જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે. પરશુરામ મૂર્ધાવસિક્ત હતા. કલિકા પુરાણના ૮૫ મા અધ્યાયમાં જમદગ્નિએ પોતે છતીને વિદર્ભ રાજાની પુત્રી રેણુકાની સાથે વિવાહ કર્યો એમ લખ્યું છે. અને બ્રાહ્મણથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા સન્તાનને અમ્બઘ્ઠ કહે છે. અને બ્રાહ્મણથી શૂદ્રીમાં નિપાદ અથવા પારશવ ઉત્પન્ન થાય છે.

वैश्याश्च्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।

વૈશ્યાત્તુ કરણઃ શૂદ્ર્યાં વિનાસ્વેપ ત્રિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ " ॥ ૧૨ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રિયથી વૈશ્યમાં માહિષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને શૂદ્રીમાં ઉચ્ચ ઉત્પન્ન થાય છે. અને વૈશ્યથી શૂદ્રીમાં કરણ નામની જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શ્લોક અને શ્લોક ૬૧ માં કહેલો જે નિયમ છે તે પોતે વિવાહ કરેલી (વિદ્ય) સ્ત્રી સંબન્ધી છે.

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा ।

શૂદ્રાજ્ઞાતિસ્તુ ચણ્ડાલઃ સર્વધર્મવહિષ્કૃતઃ ॥ " ॥ ૧૩ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણીમાં ક્ષત્રિયથી સૂત નામની જાતિનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તથા બ્રાહ્મણીમાં વૈશ્યથી વૈદેહક નામનો પુત્ર થાય છે, અને શૂદ્રથી બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ચણ્ડાલ જાતિનો થાય છે. અને તે સર્વ પ્રકારના ધર્મથી બહાર છે.

क्षत्रिया मागर्धं वैश्याच्छूद्रात्क्षत्तारमेव च ।

શૂદ્રાદાયોગર્ધં વૈશ્યા જનયામાસ વૈ સુતમ્ ॥ " ॥ ૧૪ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રિય જાતિની સ્ત્રીએ વૈશ્યથી માગર્ધ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો, અને શૂદ્રથી ક્ષત્રી નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. અને વૈશ્યની સ્ત્રીએ શૂદ્રથી આયોગર્ધ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો.

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ॥ " ॥ ૧૫ ॥

અર્થ :—કરણી જાતિની સ્ત્રીમાં માહિષ્ય જાતિના પુરુષથી રથકાર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે.

क्षत्तुर्जातस्तद्योग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते ।

વૈદેહિકેન ત્વમ્બઘ્ઠઘામુત્પન્નો વેણ ઉચ્યતે ॥ મ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૦-૧૧ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રીએ ઉગ્રામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર શ્વપાક કહેવાય છે. અને વૈદેહિકથી અમ્બઘ્ઠીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર વેણ કહેવાય છે.

નૃપાદ્બ્રાહ્મણકન્યાયાં વિવાહેષુ સમન્વયાત્ ।

જાતઃ સૂતોઽત્ર નિર્દિષ્ટઃ પ્રતિલોમવિધિર્દિજઃ ॥

વેદાનર્હસ્તયા ચૈષાં ધર્માણામનુવોધકઃ ॥

ઔશ. સ્મૃ. છો. ૨-૩ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રિયથી વિવાહ સંબંધથી લીધેલી બ્રાહ્મણ કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ધર્મશાસ્ત્રમાં સૂત કહેવાય છે. આ પ્રતિલોમ વિધિથી ઉત્પન્ન થયેલો દિવ્ય છે. તે વેદનો અનધિકારી છે, છતાં તે લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર થાય છે.

સૂતાદિમસુતાયાં તુ સુતો વેણુક ઉચ્યતે ।

નૃપાયામેવ તસ્યૈવ જાતો યશ્ચર્મકારકઃ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થ :—સૂતથી બ્રાહ્મણીમાં વેણુક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, અને સૂતથી ક્ષત્રિયાણીમાં ચર્મકાર(ચમાર) ઉત્પન્ન થાય છે.

બ્રાહ્મણ્યાં ક્ષત્રિયાઞ્ચૌર્ષાદ્ર્યકારઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

વૃત્તં ચ શૂદ્રવૃત્તસ્ય દ્વિજત્વં પ્રતિપિધ્યતે ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણીમાં ક્ષત્રિયથી ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર રથકાર કહેવાય છે. તેની વૃત્તિ શૂદ્રના જેવી છે. શાસ્ત્રકાર તેને માટે દ્વિજત્વનો નિવેધ કરે છે, અર્થાત્ તેનું દ્વિજત્વ નથી.

યાનાનાં યે ચ વોદારસ્તેષાં ચ પરિચારકાઃ ।

શૂદ્રવૃત્તયા તુ જીવન્તિ ન ક્ષાત્રં ધર્મમાચરેત્ ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ :—આ લોક (રથકાર) ક્ષત્રિય ધર્મનું આચરણ કરી શકે નહીં. પાલખી આદિ ઉકાવવી તથા સેવા આદિ શૂદ્રવૃત્તિથી તેઓ છવન ચલાવે. (માહિષ્ય જાતિના પુરુષથી કરણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને પહેલા રથકાર કહ્યો છે તે આનાથી ભિન્ન છે, અને તે દ્વિજતિમાં છે. અને તેને વૈદિક ધર્મનો અધિકાર છે).

બ્રાહ્મણ્યાં વૈશ્યસંસર્ગાજ્ઞાતો માગધ ઉચ્યતે ।

વન્દિત્વં બ્રાહ્મણાનાં ચ ક્ષત્રિયાણાં વિશેષતઃ ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણીમાં વૈશ્યના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર માગધ કહેવાય છે. તે લોક બ્રાહ્મણ અને વિશેષ કરીને ક્ષત્રિયોના બન્દિજન હોય છે. તેમની પ્રથ સાવૃત્તિ હોય છે. પરન્તુ હાલના સમયમાં બન્દિલોક ક્ષત્રિયોને જ જ્ઞેવામાં આવે છે.

નૃપાયાં વૈશ્યસંસર્ગાદાયોગવ ઇતિ સ્મૃતઃ ।

તન્નુવાયા ધવન્ત્યેતે વસુકાંસ્યોપજીવિનઃ ॥

” ॥ ૧૨, ૩ ॥

અર્થ :—ક્ષત્રિયાણીમાં વૈશ્યથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર આયોગવ કહેવાય છે. તેમાંના કેટલાક વસુકરનું કામ કરે છે, અને કેટલાક કાંસુ તથા અન્ય દ્રવ્યોના ધંધાથી છવન ચલાવે છે.

શૂદ્રાદાયોગવઃ ક્ષત્તા ચળ્હાલશ્રાધમો નૃણામ્ ।

વૈશ્યરાજન્યવિપ્રાસુ જાયન્તે વર્ણસંકરા ॥

મ. સ્મૃ. અ. ૧૦-૧૨ ॥

અર્થ :—વૈશ્યા, ક્ષત્રિયાણી અને બ્રાહ્મણીમાં શૂદ્રથી ક્રમે આયોગવ, ક્ષત્તા, અને મનુષ્યોમાં અધમ ચણ્હાલ-એ વર્ણસંકર જ્ઞાત ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ શૂદ્રથી વૈશ્યામાં આયોગવ,

ત્રિયાણીમાં ક્ષતા, અને બ્રાહ્મણીમાં ચપ્પડાલ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુજી આયોગવને માટે લાકડાં
લેવાં આદિ કામ કરનાર સુતારનો ધર્મો લખે છે.

આયોગવસ્ય વિપ્રાર્યાં જાતાસ્તામ્નોપજીવિનઃ । .

તસ્યૈવ નૃપકન્યાયાં જાતઃ સૂનિક ઉચ્યતે ॥ ઔશ. સ્મૃ. શ્લો. ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—આયોગવથી બ્રાહ્મણીમાં પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તે તામ્રજીવી કહેવાય છે. અર્થાત્ તે
૧૬ ત્રાંશાનાં વાસણુ ખનાવે છે. અને આયોગવથી ક્ષત્રિયાણીમાં પુત્ર થાય તો તેને સૂનક
કહે છે.

સૂનિકસ્ય નૃપાર્યાં તુ જાત ઉદ્વન્ધકઃ સ્મૃતઃ ।

નિર્ગેજયેયુર્વસ્ત્રાણિ અસ્પૃશ્યાથ્ચ ભવન્ત્યુત ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—સૂનિકથી ક્ષત્રિયાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ઉદ્વન્ધક કહેવાય છે. વસ્ત્ર ધોવાં તે
તેનું કામ છે, અને તે અસ્પૃશ્ય હોય છે.

નૃપાર્યાં વૈશ્યતથૌર્યાત્પુલિન્દથેતિ કીર્તિતઃ ।

પશુવૃત્તિર્ભવેત્તસ્ય દન્યાદ્રા દુષ્ટસત્ત્વકાન્ ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—ક્ષત્રિયાણીમાં વૈશ્યથી ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પુલિન્દ કહેવાય છે. તેનું
કામ પશુવૃત્તિથી કલું છે, અથવા દુષ્ટ પ્રાણીઓને મારવાનું કામ કરે.

નૃપાર્યાં શૂદ્રસંસર્ગાજ્ઞાતઃ પુલ્કસ ઉચ્યતે ।

સુરાવૃત્તિ સમારુહ્ય મધુવિક્રમકર્મણા ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—શૂદ્રથી ક્ષત્રિયાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પુલ્કસ કહેવાય છે. અને તેની દારૂની વૃત્તિ
છે. અર્થાત્ દારૂ (મધુ) ખનાવવો અને વેચવો આદિ કર્મ છે.

પુલ્કસોદ્વૈશ્યકન્યાયાં જાતો રજક ઉચ્યતે ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—પુલ્કસથી વૈશ્યની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્રને રજક (ધોખી) કહે છે, (તે ઉપર
કહેલા વસ્ત્ર ધોનાર ઉદ્વન્ધક જાતિથી લિન્ન છે), અને તે પણ વસ્ત્ર ધોવાનો ધર્મો કરે છે.

નૃપાર્યાં શૂદ્રતથૌર્યાજ્ઞાતો રજ્જક ઉચ્યતે ।

વૈશ્યાયાં રજ્જકાજ્ઞાતો નર્તકો ગાયકો ભવેત્ ॥ ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—શૂદ્રથી ક્ષત્રિયાણીમાં ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો રજ્જક (રંગનાર) કહેવાય છે. અને
રજ્જકથી વૈશ્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર નર્તક (નટ) કહેવાય છે અને તેને ગાયક પણ કહે છે.
ગાલું અને નાચલુ તેનું કામ છે.

વૈશ્યાયાં શૂદ્રસંસર્ગાજ્ઞાતો વૈદેહકઃ સ્મૃતઃ ।

અજાનાં પાલનં કુર્યાન્મહિષીણાં ગવામપિ ॥ ” ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—શૂદ્રના સંસર્ગથી વૈશ્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર વૈદેહક કહેવાય છે. બકરા, બેસો
અને ગાયોનું પાલન કરવું તે તેનું કામ છે.

દધિસીરાજ્યતક્રાણાં વિક્રયાજીવનં ભવેત્ ।

વૈદેહકાત્ વિપ્રાર્યાં જાતાથર્મોપજીવિનઃ ॥ ” ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—તેમનું કામ દહીં, દૂધ, ઘી અને ઘાસ વેચીને ચાલે છે. આ જાતિ મહિષપાલક,

ગોવાન, અન્નપાન, એ નવ ભેંથી જોનામા આવે એ પેદેહકથી પ્રાણણીમા ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ચર્મોપજની (ચમાગ) કહેવાય છે, અર્થાત્ એ ચમાગનો ભેદ છે

નૃપાયમેવ તસ્યૈવ સૂચિક પાચક સ્મૃત ।

વૈશ્યાયાં શૂદ્રતથૌર્યાજ્ઞાતશ્ચક્રી ચ ઉચ્યતે ॥ ” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ —અને પેદેહકથી ક્ષત્રિયાણીમા ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર સૂચિક અને પાચક કહેવાય છે અને શૂદ્રથી વૈશ્યામા ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ચક્રી (તેલી-ધાત્વી) કહેવાય છે

નૃપાયાં વિપ્રતથૌર્યાત્સજ્ઞાતાં યો ભિષક્ સ્મૃતઃ ।

અભિષિક્તનૃપસ્યાજ્ઞાં પ્રતિપાલ્ય તુ વૈદકઃ ॥ ” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ —પ્રાણણીથી ક્ષત્રિયાણીમા ચોરીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ભિષક (વૈદક) કહેવાય છે, અને તે પદ્માભિષેક કહેલા રાગની આગથી વૈદકનુ કામ કરે અને ન્યોતિષુ, ગણિત, આદિ કામ પણ તે કરે

નૃપાયાં નૃપસંસર્ગાત્પ્રમાદાદ્ગૂઢ જાતક । ” ॥ ૨૮ ॥

સોઽપિ ક્ષત્રિય એવ સ્યાદભિષેકે તુ વર્જિત ।

અભિષેકં વિના પ્રાપ્ય ગોજ ઇન્યભિધાયકઃ ॥ ” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ —ક્ષત્રિયાણીમા ક્ષત્રિયથી પ્રમાદથી છુપી રીતે ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર પણ ક્ષત્રિય કહેવાય છે પરન્તુ તેનો ગત્યાભિષેક થતો નથી તેને ગોજ કહે છે

સૂતાનામશ્વસારથ્યમન્વઘ્નાનાં ચિકિત્સનમ્ ।

વૈદેહકાનાં સ્ત્રીકાર્ય માગધાનાં વણિકપથઃ ॥ મં સ્મૃં અં ૧૦-૪૭ ॥

અર્થ —સૂતાનુ સાગધિનુ કામ દોષ છે અબજનુ ચિકિત્સા કરવાનુ કામ છે પેદેહકનુ અન્ત પુરનુ કાર્ય છે. માગધનુ નભીન માર્ગે આપાર કરવાનુ કામ (વણિકપથ) છે.

વૈશ્યાયાં વિપ્રતથૌર્યાત્કુમ્ભમારઃ પ્રજાયતે ॥ ઔશં સ્મૃં ૩૨ ॥

અર્થ —વૈશ્ય સ્ત્રીમા પ્રાણણી ચોરીથી ઉત્પન્ન કરેલો પુત્ર કુંભકાર (કુભાગ) કહેવાય છે

કુલાલવૃત્તયા જીવેત નાપિતો વા ભવત્યુત ।

સૂતકે પ્રેતકે વાપિ દીક્ષાકાલેઽથ વાપનમ્ ॥ ” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ —તે કુલાલના માટીના પાન બનાવવાના ધધાથી અથવા હુન્નમના ધધાથી હુન્ન અથવા મૃતક તથા સૂતક સબધી કાર્ય અથવા દિક્ષા સમયે વાળ લેનાનુ તેનુ કામ છે.

નામેરુદ્ધર્વં તુ વપનં તસ્માન્નાપિત ઉચ્યતે ।

કાયસ્થ ઇતિ જીવેત્તુ વિચરેચ્ચ ઇતસ્તત ॥ ” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ —નાભિથી ઉપગ્ના ભાગના વાગ ઉત્તરગે છે તેથી તેનુ નામ નાપિત છે કાયસ્થ નામથી તેજો આમ તેમ કરતા રહે છે

શૂદ્રાયાં વિધિના વિપ્રાજ્ઞાત. પારશવો મતઃ ।

મદ્રેંકાલીં સમાશ્રિત્ય જીવેયુ પૂજકા સ્મૃતાઃ ॥ ૩૬ ॥

શૈવા ઘ્રાગમવિદ્યાચૈસ્તથા મર્દલવૃત્તિભિઃ ॥ ” ॥ ૩૭ ॥

અર્થ :—ત્રાત્ય ક્ષત્રિયથી ક્ષત્રિયાણીમાં ઝલ્લ, મલ્લ, નિચ્છવિ, નટ, કરણુ, ખસ અને વિડ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પણ દેશભેદથી એકનાંજ નામ છે.

વૈશ્યાત્તુ જાયતે ત્રાત્યાત્સુધન્વાચાર્ય એવ ચ ।

કારુપશ્ચ વિજન્મા ચ મૈત્ર સાત્વત એવ ચ ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ :—ત્રાત્ય વૈશ્યથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં સુધન્વાચાર્ય, કારુપ, વિજન્મ, મૈત્ર અને સાત્વત નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પણ દેશભેદથી એકનાંજ લિંગ વિષય નામ છે.

વળી અન્ય પ્રકારે પણ વર્ણસંકર જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે :—

વ્યભિચારેણ વર્ણાનામવેદ્યાવેદનેન ચ ।

સ્વકર્મણાં ચ ત્યાગેન જાયન્તે વર્ણસંકરાઃ ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણોના અન્યોન્ય વ્યભિચારથી (સ્રીગમનથી), તથા જોત્રાદિમાં વિવાહ (આવેદન)થી, તથા ઉપનયનાદિ સ્વકર્મના ત્યાગથી પણ વર્ણસંકર ઉત્પન્ન થાય છે.

મુલત્રાહૂરુપજ્ઞાનાં યા લોકે જાતયો વહિઃ ।

મ્લેચ્છવાચાર્યવાચઃ સર્વે તે દસ્યવઃ સ્મૃતાઃ ॥ ” ॥ ૪૫ ॥

અર્થ :—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રોના ક્રિયાલોપથી જે બાલ જાતિઓ ઉત્પન્ન થય છે તેમાંની કોઈ મ્લેચ્છ ભાષાથી યુક્ત, કોઈ અર્થ ભાષાથી યુક્ત છે. એ બન્ને ભાષા વાળા લોક દસ્યુ કહેવાય છે.

પ્રસાધનોપચારણમદાસં દાસજીવનમ્ ।

સૈરિન્ધ્રં વાગુરાટ્ટિ સૂતે દસ્યુરયોગવે ॥ ” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ :—કેશ રચના (પ્રસાધન)ની રીતિના જ્ઞાનવાળા હોય તથા ઉચ્છિષ્ટ ભક્ષણાદિ દાસ કર્મથી રહિત હોય, છતાં શરીર મહંનાદિ દાસકર્મથી જીવન ચલાવનાર તથા જાળ (વાગુરા)થી પ્રાણીઓને પકડી મારીને જીવન ચલાવનાર સૈરિન્ધ્ર નામના પુત્રને દસ્યુ જાતિનો પુરુષ અયોગવ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન કરે છે. (સૂતે).

૧ મૈત્રેયકં તુ વૈદેહો માધૂકં સંપ્રસૂયતે ।

૧ નૃન્મશંસત્યજસં યો ઘન્ટાતાહોઽશ્વનોદયે ॥ ” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ :—વૈશ્યથી બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા વૈદેહથી આયોગવીમાં મધુર વાણી મોહનાર મૈત્રેયક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, જે વૃત્તિ મઠે પ્રાતઃકાલમાં ઘંટ વગાડી રાજ આદિ લોકોની હમેશાં સ્તુતિ કરે છે.

નિપાદો માર્ગવં સૂતે દાસં નૌકર્મજીવનમ્ ।

કૈવર્તમિતિ યં પ્રાહુરાર્યાવર્તનિવાસિનઃ ॥ ” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ :—નિપાદ જાતિનો પુરુષ આયોગવીમાં માર્ગવ નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે. તેનું દાસ એવું પણ નામ છે. તેઓ નૌકા ચલાવી જીવન ચલાવનારા છે. આર્યાવર્તમાં રહેનાર લોક તેમને કૈવર્ત કહે છે.

બ્રાહ્મણાદુગ્રકન્યાયામાદૃતો નામ જાયતે ।

આમીરોઽમ્બૃષ્ટકન્યાયામાયોગવ્યાં તુ ધિગ્વણઃ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણથી ઉગ્રની કન્યામાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર આપૃત કહેવાય છે. અને અમ્બૃષ્ટની કન્યામાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર આભીર નામનો કહેવાય છે. અને આયોગવીમાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ધિગ્વણ નામનો છે.

एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ यथास्मृतौ ।

क्षत्रवैदेहकौ तद्रत्नातिशयोभ्येऽपि जन्मनि ॥ ૧૦ ૨૦ ૩૦ ૧૦-૧૩ ॥

અર્થ:—વચમાં એક જાતિ છોડીને અર્થાત્ ક્ષત્રિય જાતિ છોડીને બ્રાહ્મણથી વૈશ્ય કન્યામાં અમ્બૃષ્ટ, અને ક્ષત્રિયથી શુદ્ર કન્યામાં ઉગ્ર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ જેવી રીતે સ્પર્શનાદિને માટે યોગ્ય ગણાય છે, તેવી રીતે શુદ્રથી ક્ષત્રિયાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષત્રા, અને વૈશ્યથી બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલો વૈદેહક—એ બંને પ્રતિલોભથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવા છતાં સ્પર્શનાદિને યોગ્ય છે.

मेदान्त्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुर्हिसनम् ॥

॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—મેદ, આન્દ્ર, ચુઞ્ચુમદ્ગૂનામારણ્યપશુર્હિસનમ્ નામની જાતિનો ધધો જંગલી પશુને મારવાનો છે. બ્રાહ્મણથી વૈદેહક સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો ચુઞ્ચુ કહેવાય છે. બ્રાહ્મણથી બન્દિ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો મદ્ગૂ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સકર જાતિ અનેક છે અને તેમની છવિકાને માટે કર્મ પણ અનેક જોવામાં આવે છે. વળી અનેક લોક ક્રિયાલોપથી પણ શુદ્રત્વને પ્રાપ્ત થયા છે.

शनैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥

॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—નીચેના શ્લોકમાં કહેલી (હમાં) પૌંદ્રાદિ ક્ષત્રિય જાતિ ઉપનયનાદિ સંસ્કારના અભાવથી તેમને બાલુવુ આદિ કાર્ય માટે બ્રાહ્મણ નહી મળવાથી શુદ્રતા(વૃષલત્વ)ને પ્રાપ્ત થઈ. તેઓ—

पौण्ड्रकाश्चौण्ड्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः ।

पारदाः पल्हवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ॥

॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—જેઓ પ્રથમ ક્ષત્રિય જાતિના હતા અને પછી ક્રિયાલોપથી શુદ્રત્વને પામ્યા છે તેઓ પૌણ્ડ્ર, ઔણ્ડ્ર, દ્રવિડ, કામ્બોજ, યવન, શક, પારદ, પલ્હવ, ચીન, કિરાત, દરદ અને ખશ ઇત્યાદિ લોક છે.

ઉપર પ્રમાણે જેમ ધર્મશાસ્ત્રમાં વર્ણસંકર જાતિનું વર્ણન છે, તેવી રીતે પુરાણોમાં પણ સંકરજાતિનું વર્ણન છે. જેમકે—

तस्य वंशे तु राजन्यास्तेपां पत्न्यः पिशाचकैः।भवि.पु.प्र.प.ख.४अ.२श्लो.२६॥

म्लेच्छैश्च भुक्तवत्यस्ता वभूवुर्वर्णसंकराः ।

न वै आर्या न वै म्लेच्छा जटा ज्ञात्या च मेहनाः ॥

॥ ૨૭ ॥

मेहना म्लेच्छजातीया जटा आर्यमयाः स्मृताः ॥

॥ ૨૮ ॥

અર્થ — મહીરાજના વશમાં જે ક્ષત્રિય લોક હતા તેમની સ્ત્રીઓ પિશાચક તથા મ્લેચ્છ લોકો સાથે સમાગમ થવાથી તેમનામાં ઉત્પન્ન થયેલા સન્તાન ન તો આર્ય રહ્યા, ન તો મ્લેચ્છ રહ્યા તેમથી જન્મ અને મેહન એવી બે જાતિ થઈ છે (૨૭) તેમાં મેહન લોક મ્લેચ્છજાતિ જ રહ્યા, અને જન્મ લોક સન્તરથી આર્યવંશી થયા (પિશાચક એ મ્લેચ્છ જાતિનો ભેદ છે મુગલ વશનો મ્લેચ્છ રાજા તિમિરલિંગ આ પિશાચક જાતિનો હતો. તેણે અનેક બ્રાહ્મણોને બળતા અક્ષિમા નાખ્યા હતા અને શાલગ્રામને પોતાની રાજધાનીમાં લઈ જઈને આસનની નીચે રાખ્યો હતો એમ ભવિષ્ય પુરાણના પ્રતિસર્ગ પર્વના ૭૬૫ અધ્યાયમાં કહ્યું છે)

આ પ્રમાણે જેમ મનુષ્યોથી સકરજાતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેવતાઓથી પણ સકરજાતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે કહે છે —

વિશ્વકર્મા ચ શૂદ્રાયાં વીર્યાધાનં ચકાર સ ।

તતો વમ્ભુવુ પુત્રાથ નવૈતે શિલ્પકારિણ ॥ ૩૦૧૦૫ુ.૩.૨.૭૦૧૦૬૦.૧૯ ॥

અર્થ — વિશ્વકર્મા નામના દેવતાએ શૂદ્રમાં ગર્ભાધાન કર્યો, તેથી શિલ્પકર્મ કરનાર નીચેના શ્લોકમાં કહેલા નવ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા

માલાકાર શઙ્કાર કર્મકારઃ કુવિન્દકઃ ।

કુંભકાર કાસ્પકારઃ પટેને શિલ્પિનાં વરા ॥ " ॥ ૨૦ ॥

અર્થ — એ નવ પુત્રોમાં માળી, શખમાંથી બગડી આદિ બનાવનાર (શખકાર), કર્મકાર (હુદાર), વણકર, કુબાર, તથા ઝાસાના પાન બનાવનાર એ ૭ શ્રેષ્ઠ શિલ્પિ થયા અને—

સૂત્રકારચિત્રકારઃ સ્વર્ણકારસ્તથૈવ ચ ।

પત્તિતાસ્તે બ્રહ્મજ્ઞાપાદયાજ્યા વર્ણસકરાઃ ॥ " ॥ ૨૧ ॥

અર્થ — સૂતકાર (સૂતાર), ચિત્ર ગઢનાર, તથા મોની એ ત્રણ બ્રાહ્મણોના શાપથી પતિત થયેલા છે તેથી તે વર્ણસકરજાતિ અપાત્ન થઈ અર્થાત્ તેમને યજ્ઞનો અધિકાર ન રહ્યો

એક વખત ધતાત્ની નામની અપ્સરા મનોહર વેપ ધારણ કરીને કામદેવની પાસે જતી હતી તે સમયમાં વિશ્વકર્માએ તેને દીડી. વિશ્વકર્માએ ધૂતાત્નીને પ્રાર્થના કરી પણ ધૂતાત્નીએ સ્ત્રીકાર ન કર્યો તેણીએ કહ્યું કે હું આજ કામદેવની પાસે જવાની છું માટે તમારી પત્ની નહીં થઈ શકું, બીજે કોઈ દિવસે તમારી પાસે આવીશ તે ઉપરથી વિશ્વકર્માએ કેંધથી તેને શૂદ્ર જાતિમાં જન્મ લેવાનો શાપ દીધો તે સાલળી ધૂતાત્નીએ પણ “ તુ પણ સ્ત્રી ગઈથી ત્રષ્ટ થઈને સસાગને પ્રાપ્ત થા” એવો વિશ્વકર્માને શાપ દીધો ધતાત્નીએ વિશ્વકર્માના શાપથી પ્રયાગમાં મદન નામના ગોપની પત્નીમાં જન્મ લીધો ત્યાં તે પોતાના પૂર્વ જન્મની હાનત ગણતી હતી તેણીએ તપ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે ગગને ખિતારે રહીને સો દિવસ વૈ સુધી તપ કર્યું વિશ્વકર્માએ પણ બ્રહ્માણની પાસે જઈને પોતાને થયેલા શાપની બબર આપી બ્રહ્માણની આગ્રાથી વિશ્વકર્માએ બ્રહ્મણીમાં જન્મ લીધો તે બ્રાહ્મણ થઈ પૃથ્વીમાં નાના પ્રકારના શિલ્પકાર્ય કરનાર રહ્યો એક વખતે પ્રયાગમાં ગમને ત્યાં ગામ કરીને તે ગંગાકાંઠામાં સ્નાન કરવાને માટે ગયો ત્યારે તેણે તપ કરતી ગોવાળની યુવતીને દીડી તે પણ

पोतानी पूर्वं ऋतिने ज्ञातुतो हतो तेथी तेणे गोवाक्षणीने ब्रोधने घृतायीने ज्ञाणपी त्वारे विश्वकर्मांजे अनेनु पूर्वं घृतान्त सलणाव्यु अने तेने पोतानी पत्नी थवानी याचना करी ते घृतायीजे स्वीकार करी अने ज्ञानु मलय नामना पर्वतामा याच्या गया, अने आठ वर्ष सुधी साथे गळा त्या विश्वकर्मांजे वतायीमा अथात् आह्वानु इप विश्वकर्मांजे गोवाक्षणी इप घृतायीमा—

मालाकारान्कर्मकाराञ्छङ्खकारान्कुविन्दकान् ।

कुम्भकारान्सूत्रकारान्स्वर्णचित्रकरास्तथा ॥ ब्र वै. पु. व्र. ख. अ० १० श्लो. ९० ॥

अर्थ — भावाकार, उर्माकार, शपकार कुपिन्ध, कुलकारलेद, सूत्रकार, स्वर्णुकार, चित्रकार तथा इत्यकार अने नव पुत्राने उत्पन्न कर्या पधी पोताना पुत्राने वरदान आपीने ते अने पोताना शरीरने छोडीने देवलोड्या गया

स्वर्णकार स्वर्णचौर्याद्ब्राह्मणाना द्विजोत्तम ।

वभूव पतितः सद्यो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥ ॥ ९२ ॥

अर्थ — ते मध्येना सोनीजे आह्वानुना सुवर्णुनी चोरी श्रवाथी आह्वानु लेकिजे तेने शाप दीधो अने आह्वानुना शापयी सोनानी चोरी इप उर्माने जारणे ते तन्त पतित थयो

सूत्रकारो द्विजाना शापेन पतितो भुवि ।

शीघ्र च यज्ञकाष्ठानि न ददौ तेन हेतुना ॥ ॥ ९३ ॥

अर्थ — सूत्रकारे (सुतारे) आह्वानुने यज्ञ उरवाना पात्र आदि समयानुसार शीघ्र यानापी आथ्या नडी तेथी तेमना शापथी ते पणु पतित थयो

व्यतिक्रमेण चित्राणा सद्यश्चित्रकरस्तथा ।

पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणाना च कोपतः ॥ ॥ ९४ ॥

अर्थ — अने चित्रकारे चित्रो अगण न काढया, पणु उरया काढया ते जारणेथी तेने आह्वानुजे क्रोधथी शाप दीधो तेथी ते पणु पतित थयो

कश्चिद्विनिवेशपश्च ससर्गात्स्वर्णकारिण ।

स्वर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापत ॥ ॥ ९५ ॥

अर्थ — कोष्टी चोरी (स्वर्णुवखिड्क)नु जाम करनारे सोनीना मसर्गाथी सोनानी चोरी री लीधी ते जारणेथी आह्वानुजे तेने पणु शाप दीधो तेथी ते वैश्य पणु सोनानी चोरीना पापथी पतित थयो अने—

कुलगाया च शूद्राया चित्रकारस्य वीर्यत ।

वभूवाट्टालिकाकार पतितो जारदोषतः ॥ ॥ ९६ ॥

अर्थ — अक्षितार वृत्ति करनारी शूद्राया चित्रकारथी अट्टालिकाकार उत्पन्न थयो ते अट्टालिकाकार पणु नरदोषथी पतित छे

अट्टालिकाकारबीजात्कुम्भकारस्य योपिति ।

उभूव कोटक सद्य पतितो गृहकारक ॥ ॥ ९७ ॥

अर्थ — अट्टालिकाकार बीजात्कुम्भकारस्य योपिति अर्थ — उभूव कोटक सद्य पतितो गृहकारक अर्थ —

અર્થ — મહીગન્ના વગમા જે ક્ષત્રિય લોક હતા તેમની સ્ત્રીઓ પિશાચક તથા મ્લેચ્છ લોકો સાથે સમાગમ થયાવી તેમનામા ઉત્પન્ન થયેલા સન્તાન ન તો આર્ય રહ્યા, ન તો મ્લેચ્છ ગણા તેમાથી જન્મ અને મેહન એવી બે જાતિ થઇ છે (૨૭) તેમા મેહન લોક મ્લેચ્છ-જાતિ જ ગણા, અને જન્મ લોક સસ્ત્રી આર્યવંશી થયા (પિશાચક એ મ્લેચ્છ જાતિનો ભેદ છે મુગન વસનો મ્લેચ્છ ગમ્મ તિમિગલિંગ આ પિનાચક જાતિનો હતો. તેણે અનેક બ્રાહ્મણોને બળતા અગ્નિમા નાખ્યા હતા અને શાયગ્રામને પોતાની રાજધાનીમાં લઇ જઈને આસનની નીચે રાખ્યો હતો એમ લલિષ્ય પુગણુના પ્રતિસર્ગ પર્વના ૭૩ અધ્યાયમા કહ્યું છે)

આ પ્રમાણે જેમ મનુષ્યોથી સકરજાતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેવતાઓથી પણ સકરજાતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે કહે છે —

વિશ્વકર્મા ચ શૂદ્રાયાં વીર્યાધાનં ચકાર સ ।

તતો વભૂવુ પુનાથ નૈવૈતે શિલ્પકારિણ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ — વિશ્વકર્મા નામના દેવતાએ શૂદ્રમા ગર્ભાધાન કર્યો, તેથી શિલ્પકર્મ કરનાર નીચેના શ્લોકમા કહેના નવ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા.

માલાકારઃ શદ્ધકાર કર્મકારઃ કુવિન્દકઃ ।

કુમકાર કાસ્યકારઃ પઢેતે શિલ્પિનાં વરા ॥ ૨૦ ॥

અર્થ — જે નવ પુત્રોમા માળી, શખમાવી બગરી આદિ બનાવનાર (શખકાર), કર્મકાર (લુહાર), વલુચ્છ, કુહાર, તથા જાસાના પાન બનાવનાર એ ૭ શ્રેષ્ઠ શિલ્પિ થયા. અને—

મૂનકારચિનકારઃ સ્વર્ણકારસ્તૈવ ચ ।

પતિતાસ્તે ત્સશાપાદયાજ્યા વર્ણસકરાઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ — મૂનકાર (સૂતાર), ચિનકાર, તથા મોની એ ત્રણ બ્રાહ્મણોના શાપથી પતિત થયેલા છે તેથી તે વર્ણસકરજાતિ અયાવ્ય થઇ અર્થાત્ તેમને યજ્ઞને અધિકાર ન ગણ્યો.

એક વખત ઘતાની નામની અપ્સરા મનોહર વેપ ધારણ કરીને કામદેવની પાસે જતી હતી તે સમયમા વિશ્વકર્માએ તેને દીડી વિશ્વકર્માએ ધૃતાચીને પ્રાર્થના કરી પણ ધૃતાચીએ નીમગ ન કર્યા તેણીએ કહ્યું કે હુ આજ કામદેવની પાસે જનાતી છુ માટે તમારી પત્ની નહીં થઈ શકું, ખીજે કોઇ દિવસે તમારી પાસે આવીશ તે ઉપગથી વિશ્વકર્માએ કોપથી તેને શૂદ્ર જાતિમા જન્મ લેવાનો શાપ દીધો તે આભળી ધૃતાચીએ પણ “તુ પણ સ્ત્રીથી ત્રટ થઈને સલામને પ્રાપ્ત થા” એવો વિશ્વકર્માને શાપ દીધો ધૃતાચીએ વિશ્વકર્માના શાપથી પ્રયામા મદન નામના ગોપની પત્નીમા જન્મ લીધો ત્યા તે પોતાના પૂર્વ જન્મની વાતના ન પૂતી હતી. તેણીએ તપ કરવાનો નિવચ્ય કર્યો તેણે ગજાને કિનારે ગઈને સો દિવસ વર્ષ સુધી તપ કર્યું વિશ્વકર્માએ પણ બ્રહ્માજીની પાસે જઈને પોતાને થયેલા શાપની ખબર આપી બ્રહ્માજીની આજ્ઞાથી વિશ્વકર્માએ બ્રાહ્મણીમા જન્મ લીધો તે બ્રાહ્મણ થઇ પૃથ્વીમા નાના પ્રકારના શિલ્પકાર જન્મ ગયો એક વખતે પ્રયાગમા ગજાને ત્યા કામ કરીને તે મનાશ્વમા સ્નાન કરવાને માટે ગયો ત્યારે તેણે તપ કરતી ગોરાગની પુત્રીને દીડી તે પણ

पोतानी पूर्वं जतिने ज्ञातुतो हतो तेथी तेल्ले गोवाक्षणीने ज्येष्ठने वृतायीने ज्योत्षी
त्यारे विश्वकर्मांजे यनेनु पूर्वं वृतान्त सलणाव्यु अने तेने पोतानी पत्नी थवानी यायना
करी ते वृतायींजे रवीकार करी यने ज्ञेय मलय नामना पवर्तमा साया गया, अने
पार वर्ष सुधी साथे ग्हा. त्या विश्वकर्मांजे धतायीमा अथात् आह्वयु इप विश्वकर्मांजे
गोवाक्षणी इप वृतायीमा—

मालाकारान्कर्मकाराञ्छङ्खकारान्कुविन्दकान् ।

कुम्भकारान्सूत्रकारान्स्वर्णचित्रकारास्तथा ॥ ब्र.वै.पु.ब्र.ख.अ० १० श्लो.९० ॥

अर्थ —मालाकार, उर्मकार, शपकार, कुविन्दक, कुलकारभेद, सूत्रकार, स्वर्णकार, चित्र-
कार तथा अस्यकार अे नव पुत्रोने उत्पन्न कथा पक्षी पोताना पुत्रोने वरदान आपीने
ते अने पोताना शरीरने डोडीने देवयोज्मा गया

स्वर्णकार स्वर्णचौर्याद्ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ।

बभूव पतितः सद्यो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥ १२ ॥

अर्थ —ते मध्येना मोनींजे आह्वयुना सुवर्णनी येरी उरवाथी आह्वयु लोकांजे तेने
शाप दीधो अने आह्वयुना शापथी सोनानी येरी इप उर्मने जग्ये ते तन्त पतित थयो

सूत्रकारो द्विजानां शापेन पतितो भुवि ।

शीघ्रं च यज्ञकाष्ठानि न ददां तेन हेतुना ॥ १३ ॥

अर्थ —सूत्रकारे (सुतारे) आह्वयुने यज्ञ उरवाना पात्र आदि समयानुसार शीघ्र अनावी
आप्या नडी तेथी तेमना शापथी ते पण्य पतित थयो

व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।

पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानां च कोषतः ॥ १४ ॥

अर्थ —अने चित्रकारे चित्रो अराम्ग न डाढया, परन्तु उरवा डाढया ते जारणुथी तेने
आह्वयुंजे कोषथी शाप दीधो तेथी ते पण्य पतित थयो

कश्चिद्द्विगिन्विशेषश्च संसर्गात्स्वर्णकारिण ।

स्वर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापत ॥ १५ ॥

अर्थ —कोष मोडसी(स्वर्णपण्डित्)नु जम कुनारे सोनीना संसर्गथी सोनानी येरी करी
लीधी ते जारणुथी आह्वयुंजे तेने पण्य शाप दीधो तेथी ते वैश्य पण्य सोनानी येरीना
पापथी पतित थयो अने—

कुलदायां च शूद्राया चित्रकारस्य वीर्यत ।

बभूवाट्टालिकाकार पतितो जारदोषतः ॥ १६ ॥

अर्थ —व्यलियार वृत्ति कुनारी शूद्राभा चित्रकारथी अट्टालिकाकार उत्पन्न थयो ते
अट्टालिकाकार पण्य नरहोपथी पतित छे

अट्टालिकाकारवीजात्कुम्भकारस्य योषिति ।

बभूव कोटक सद्यः पतितो गृहकारक ॥ १७ ॥

अर्थ —गृहकारक पण्य नरहोपथी पतित छे

અર્થ:—અટ્ટાલિકાકારથી કુંભારની સ્ત્રીમાં કોટક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. આ ગૃહ કરનાર ક્ષીએ (કોટક) પણ પતિત છે.

કુંભકારસ્ય વીજેન સઘઃ કોટકયોપિતિ ।

વભૂવ તૈલકારશ્ચ કુટિલઃ પતિતો ધ્રુવિ ॥

” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—કુંભારથી કોટકની સ્ત્રીમાં કુટિલ તૈલકાર (તેલી) ઉત્પન્ન થયો. તે પણ પતિત છે.

સઘઃ ક્ષત્રિયવીજેન રાજપુત્રસ્ય યોપિતિ ।

વભૂવ તીવરશ્ચૈવ પતિતો જારદોપતઃ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—ક્ષત્રિયથી ચોરીથી રાજપુત્રની પત્નીમાં તીવર જાતિનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે પણ પિતાના જન્મદોષથી પતિત છે.

તીવરસ્ય તુ વીજેન તૈલકારસ્ય યોપિતિ ।

વભૂવ પતિતો દસ્યુર્લેશ્ચ પરીકીર્તિતઃ ॥

” ॥ ૨૦૦ ॥

અર્થ:—તીવરથી તેલીની સ્ત્રીમાં દસ્યુ નામની જાતિ ઉત્પન્ન થઈ. તેને કાઈ દેશમાં લેટ (લાટ) પણ કહે છે. તે પણ પતિત જાતિ છે.

લેટસ્તીવરકન્યાયાં જનયામાસ પદ્મ સુતાન્ !

મહં મન્ત્રં માતરં ચ મ્હં કોલં કલન્દરમ્ ॥

” ॥ ૨૦૧ ॥

અર્થ:—લેટે તીવરની કન્યામાં મહલ, મન્ત્ર, માતર, ભણ, કોલ અને કલન્દર એ ૬ પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યાં.

તીવરેણ ચ ચળ્ડાલ્યાં ચર્મકારો વભૂવ હ ।

ચર્મકાર્યાં ચ ચળ્ડાલનાંસચ્છેદો વભૂવ હ ॥

” ॥ ૨૦૩ ॥

અર્થ:—તીવરથી ચણ્ડાલીમાં ચર્મકાર (ચમાર) ઉત્પન્ન થયો. અને ચર્મકારની સ્ત્રીમાં ચણ્ડાલીથી માંસછેદ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો.

માંસચ્છેદ્યાં તીવરેણ ક્રોશ્ચથ પરકીર્તિતઃ ।

ક્રોશ્ચલ્લિયાં તુ કૈવર્તાત્કર્તારિઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

” ॥ ૨૦૪ ॥

અર્થ:—માંસછેદની સ્ત્રીમાં તીવરથી ક્રોશ્ચ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. ક્રોશ્ચની સ્ત્રીમાં કૈવર્તથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને કર્તાર કહે છે. (અહીં ક્રોશ્ચ ક્રોશ્ચે “કર્તાર”ને બદલે “કાર” તથા “કાણ્ડાર” પાઠ પણ છે.)

સઘશ્ચળ્ડાલકન્યાયાં લેટર્વાર્ષેણ શૌનક ।

વભૂવતુસ્તૌ દ્રૌ પુત્રૌ દુષ્ટૌ હઙ્કિડમૌ તથા ॥

” ॥ ૨૦૫ ॥

અર્થ:—હે શૌનક! લેટથી ચણ્ડાલીની કન્યામાં હઙ્કિ તથા હમ નામના બે દુષ્ટ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા છે.

ક્રમેણ હઙ્કિકન્યાયાં સઘશ્ચળ્ડાલવીર્યતઃ ।

વભૂવુઃ પશ્ચ પુત્રાશ્ચ દુષ્ટા વનચરાશ્ચ તે ॥

” ॥ ૨૦૬ ॥

અર્થ:—ચણ્ડાલીથી હઙ્કિની કન્યામાં પાંચ દુષ્ટ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા છે જે સર્વ જંગલી (વનચર) છે.

લેટાત્તીવરકન્યાયાં ગદ્ગાતીરે ચ શૌનક ।

વભૂવ સદ્યો યો વાલો ગંગાપુત્રઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ” ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થઃ—હે શૌનક ! લેટથી તીવરની કન્યામા ગંગાના તીરમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ગંગાપુત્ર કહેવાય છે.

ગંગાપુત્રસ્ય કન્યાયાં વીર્ગાદ્વૈ વેપધારિણઃ ।

વભૂવ વેપધારી ચ પુત્રો યુક્તી પ્રકીર્તિતઃ ॥ ” ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થઃ—ગંગાપુત્રની કન્યામાં વેપધારી (બહુરૂપી)થી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર યુક્તી કહેવાય છે. તે પણ વેપધારી હોય છે.

વૈશ્યાત્તીવરકન્યાયાં સદ્યઃ શુણ્ડી વભૂવ હ ।

શુણ્ડીયોપિતિ વૈશ્યાત્તુ પૌણ્ડકશ્ચ વભૂવ હ ॥ ” ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થઃ—વૈશ્યથી તીવરની કન્યામાં શુણ્ડી નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે. અને શુણ્ડીની સ્ત્રીમાં વૈશ્યથી પૌણ્ડક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે.

ક્ષત્રાત્કરણકન્યાયાં રાજપુત્રો વભૂવ હ ।

રાજપુત્ર્યાં તુ કરણાદાગરીતિ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ” ॥ ૧૧૦ ॥

અર્થઃ—ક્ષત્રિયથી કરણની કન્યામાં રાજપુત્ર ઉત્પન્ન થયો. અને કરણથી રાજપુત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલો આગરી કહેવાય છે.

ક્ષત્રવીર્યેણ વૈશ્યાયાં કૈવર્તઃ પરિકીર્તિતઃ ।

કલૌ તીવરસંસર્ગાદ્ધીવરઃ પતિતો યુવિ ॥ ” ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થઃ—ક્ષત્રિયના વીર્યથી વૈશ્યામા ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કૈવર્ત કહેવાય છે. કલિયુગમાં કૈવર્તકથી તીવર નતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પતિત પુત્રને ધીવર કહે છે.

તીવર્યા ધીવરાત્પુત્રો વભૂવ રજકઃ સ્મૃતઃ ।

રજક્યાં તીવરાત્તૈવ કોયાલીતિ વભૂવ હ ॥ ” ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થઃ—ધીવરથી તીવરીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને રજક કહે છે. અને તીવરથી રજકીમાં ઉત્પન્ન થયેલો કોયાલી નામનો પુત્ર થયો છે.

નાપિતાદ્ગોપકન્યાયાં સર્વસ્વી તસ્ય યોપિતિ ।

ક્ષત્રાદ્વભૂવ વ્યાધશ્ચ વલવાન્મૃગર્હિસકઃ ॥ ” ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થઃ—નાપિતથી ગોવાળની કન્યામાં સર્વસ્વી નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. સર્વસ્વીની સ્ત્રીમાં ક્ષત્રિયથી બહુ બલવાન્ અને મૃગને મારનાર વ્યાધ (બીલ) ઉત્પન્ન થયો.

તીવરાત્ચ્છુણ્ડિકન્યાયાં વભૂવુઃ સપ્તપુત્રકાઃ ।

તે કલૌ હૃદ્ધિસંસર્ગાદ્રભૂવુર્દસ્યવઃ સદા ॥ ” ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થઃ—તીવરથી શુણ્ડીની કન્યામાં સાત પુત્ર ઉત્પન્ન થયા. તેઓ કલિયુગમાં હૃદ્ધિ નતિ સાથે સંસર્ગ કરવાથી હમેશાં દસ્યુ કહેવાયા.

બ્રાહ્મણ્યામૃપિત્રીર્યેણ ઋતોઃ પ્રથમવાસરે ।

કુત્સિતશ્ચોદરે જાતઃ કૂદરસ્તેન કીર્તિતઃ ॥ ” ॥ ૧૧૫ ॥

અર્થઃ—મન્વદ્રષ્ટા ઋપિથી ઋતુમતી બ્રાહ્મણીમાં ઋતુને પહેલે દિવસે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને કૂદર કહે છે, કારણ કે તે કુત્સિત ઉદરમાં ઉત્પન્ન થયો.

ક્ષત્રવીર્યેણ વૈશ્યાયામૃતોઃ પ્રથમ વાસરે ।

જાતઃ પુત્રો મહાદસ્પુર્વલૌક્ય ધનુર્ધરઃ ॥ ” ॥ ૧૧૭ ॥

અર્થઃ—ક્ષત્રિયથી ઋતુમતી વૈશ્યામાં ઋતુને પહેલે દિવસે ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર મહાદસ્પુ કહેવાય છે. અને તે અશ્વવાન અને ધનુર્ધારી છે. તેને વાગતીત પણ કહે છે.

ક્ષત્રવીર્યેણ શૂદ્રાયામૃતુદોષેણ પાપતઃ ।

વલ્વન્તો દુરન્તાશ્ચ વમ્બુચ્છેદ્વજાતયઃ ॥ ” ॥ ૧૧૯ ॥

અર્થઃ—ક્ષત્રિયથી શૂદ્રામાં ઋતુદોષના પાપથી અહુ અશ્વવાન અને કમ્બેચ્છેદ્વજાતિ ઉત્પન્ન થઈ છે.

મ્લેચ્છાત્કુવિન્દકન્યાયાં જોલાજાતિર્વમ્બુવ હ ।

જોલાત્કુવિન્દકન્યાયાં શરાઢ્કઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ” ॥ ૧૨૧ ॥

અર્થઃ—મ્લેચ્છથી કુવિન્દની કન્યામાં જોલા જાતિ ઉત્પન્ન થઈ. અને જોલાથી કુવિન્દ કન્યામાં શરાઢ્ક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે.

વૈશ્વોઽશ્વિનીકુમારેણ જાતો વિમસ્ય યોપિતિ ।

વૈશ્વવીર્યેણ શૂદ્રાયાં વમ્બુર્વંહવો જનાઃ ॥ ” ॥ ૧૨૩ ॥

અર્થઃ—અશ્વિનીકુમારથી બ્રાહ્મણની સ્ત્રીમાં વૈશ્વ જાતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. અને વૈશ્વથી શૂદ્રીમાં અહુ લોકની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

તીર્થયાત્રામાં જતી બ્રાહ્મણસ્ત્રીમાં અશ્વિનીકુમારે અવાત્કારથી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો એવો ઇતિહાસ છે.

તે ચ ગ્રામ્યશુણઙ્ગાશ્ચ મન્ત્રૌપધિપરાયણાઃ ।

તેમ્યશ્ચ જાતાઃ શૂદ્રાયાં યે વ્યાહગ્રાહિણો મુવિ ॥ ” ॥ ૧૨૪ ॥

અર્થઃ—તેઓ ગ્રામના સર્વ લોકોના શુણ્ ગણનાર તથા મન્ત્ર અને ઔપધિમાં તત્પર રહે છે. તે લોકથી શૂદ્રીમાં જે પુત્ર થયા તે પૃથ્વીમાં વ્યાહગ્રાહી અર્થાત્ સર્પને પકડનાર (વાદી) ઉત્પન્ન થયા છે.

કથિત્પુમાન્નહ્યવજ્ઞે યજ્ઞકુળ્દાત્સમૃત્યિતઃ ।

સ સૂતો ધર્મવક્તા ચ મત્પૂર્વઃ પુરુષઃ સ્મૃતઃ ॥ ” ॥ ૧૨૪ ॥

અર્થઃ—(સૂતછ યૌનક આદિ ઋપિઓને કહે છે કે) બ્રહ્મણના યજ્ઞમાં યજ્ઞકુળમાંથી એક પુરુષ નિષ્કળ્યો. તેમનું નામ સૂત હતું, અને તે ધર્મવક્તા હતા. તે મારા પૂર્વ પુરુષ-પૂર્વજ-કહેવાય છે.

પુરાણ પાઠયામાસ તં ચ વ્રહ્મા કૃપાનિધિઃ ।

પુરાણવક્તા મૃતશ્ચ યજ્ઞકુળ્દસમુદ્ભવઃ ॥ ” ॥ ૧૨૫ ॥

અર્થ — દયાળુ બ્રહ્માજીએ તેમને પુરાણ બહુઅધ્યુ આ પ્રમાણે પુરાણવક્તા સૂત યજ્ઞકુપડમાથી ઉત્પન્ન થયા છે

વૈશ્યાયાં મૂતવીર્યેણ પુમાનેકો વધૂવ હ ।

સ મટ્ટો વાવદૂરુથ સર્વપા સ્તુતિપાઠકઃ ॥

” ॥ ૧૩૬ ॥

અર્થ — સૂતથી વશ્યની સ્ત્રીમા એમ પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો તે ભટ્ટ (ભાટ) થયો તે બહુ બોલનાર તથા સર્વની સ્તુતિ કરનાર થયો

આ પ્રમાણે જાતિ અનેક છે કોઈ પણ પિતૃજાતિના સ્ત્રીપુરૂષથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો એક રીત જાતિ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે મકર જાતિ વધતી જાય છે

વિશેષ, મનુષ્ય જાતિમા બ્રાહ્મણાદિ નામ કેવલ ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણોમા જ રચન કર્યા છે એમ નથી, પરન્તુ વેદમા પણ જોવામા આવે છે તેતિરીય બ્રાહ્મણુના પુરૂષમેધ યજ્ઞના પ્રકરણમા

‘ વ્રહ્મણે વ્રાહ્મણમાલભતે । ક્ષત્રાય રાજન્યમ્ । મરુદ્ભ્યો વૈશ્યમ્ । તપસે શૂદ્રમ્ । તમસે તસ્કરમ્ । નારવાય વીરહ્ણમ્ । પાપ્મને ફલીવમ્ । ગીતાય સૂતમ્ । પ્રમુદે કુમારોપુત્રમ્ । તેજસે અજાપાલમ્ । યમ્ય યમસૂમ્ । વીમત્સાયૈ પોલ્કસમ્ । અધ્વને વ્રહ્મચારિણમ્ । વાયવે ચાણ્ડાલમ્ । પ્રતીક્ષાય કુમારીમ્ ’ આ પ્રમાણે

સમાપ્તિ પર્યંત સામાન્ય રીતે ૧૮૭ (એકસો સત્યાસી) પ્રકારના મનુષ્યની હિસા પ્રતિપાઠન કરવામા આવી છે અને તેના બાધ્યમા સાયણુચાર્યે

“વ્રાહ્મણાદય કુમારીન્તા પ્રોક્તા મનુષ્યવિશેષરૂપા પશ્ચો અસ્મિન્પુરૂષમેધે પશ્ચાદ્દે (સોમપાનવિશેષે) મધ્યમે

અદ્વનિ સવનીયપશુભિ સમુચ્ચિત્યાડ્ડલઘ્વ્યા” એ રીતે બ્રાહ્મણથી લઈ કુમારી સુધીના મનુષ્યવિશેષ ૩૫ પશુ કલા છે તેમને આ ૫૦ ચાહ પુરૂષમેધ નામના સોમયાગ

વિશેષમા મધ્યમ દિવસમા હોમને યોગ્ય અન્ય પશુઓની સાથે મેળવી વધ કરવા યોગ્ય

જલા છે તેમા બ્રાહ્મણુ જાતિ અભિમાની દેવતાને માટે કોઈ બ્રહ્મજેનુ યુક્ત બ્રાહ્મણુ જાતિના પુરૂષને માગવો જોઈએ, તથા ક્ષત્રિય જાતિ અભિમાની દેવતાને માટે કોઈ ક્ષત્રિય જાતિ પુરૂષને

મારવો જોઈએ, તેની રીતે વૈશ્ય જાતિના અભિમાની મરુદ્ગણોને માટે વૈશ્ય મનુષ્યને, અને કૃન્દૂ આન્દ્રાયણાદિ તપના અભિમાની દેવને માટે શૂદ્રને, તથા અન્ધમગ્ અભિમાની દેવને

માટે અન્ધમગ્ પ્રિય ચોરને, તથા નગ્જના વ્યાગિદેવને માટે અગ્નિને પરિત્યાગ કરનાર નીરહાને માગવો જોઈએ વળી પાપના વ્યાગિદેવને માટે નપુ સ્ત્રને, ગીતાના અભિમાની દેવને માટે

સૂતને, હર્ષાભિમાની દેવને માટે પોતાની પુત્રીના પુત્રને તેજના અભિમાની દેવને માટે અન્તપાલ (અન્તપાલન કરનાર)ને, યમગાન્ત્રની પત્નીને માટે એકી વપ્તે એ પુત્રને જન્મ દેનારી સ્ત્રીને,

તથા દૃશ્યમાન મસાગ્ની નન્તુઓમા તાન્ત્રન અભિમાની દેવતાને માટે પુલકસને, માગાભિમાની દેવને માટે બ્રહ્મચારીને, વાયુદેવતાને માટે ચગ્ડાને તૃષ્ણા અભિમાની દેવીને માટે રન્નેધર્મથી

નિવૃત્ત થયેલી સ્ત્રીને, તથા પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય ન્સ્તુના લાભને પ્રતીક્ષા હે છે તે પ્રતીક્ષાના અભિમાની દેવને માટે કુમારી કન્યાને વધ કરવી જોઈએ આ પૂર્વોક્ત શ્રુતિવચનોથી

જાતિભેદ કેવલ મનુષ્યમા જ છે એમ નથી, પરન્તુ દેવતાઓમા પણ જાતિભેદ છે, એવો પણ નિર્ણય થાય છે

ધૃતિ સકરતતિનિરૂપણુ અ યાય ૯ સમાપ્ત

અર્ધયાય ૧૦.

અન્ત્યજ અને અસ્પૃશ્યતા-નિરૂપણ.

ચર્મકારો મટો મિહો રજકઃ પુષ્કરો નટઃ ।

વરાટો મેદચણ્ડાલો દાશઃ શ્વપચકોલિકાઃ ॥ વ્યા૦ સ્મૃ૦ અ ૧-૧૨ ॥

एतेऽन्त्यजाः समाख्याता ये चान्ये च गवाशनाः ।

एषां संभाषणात्स्नानं दर्शनादर्कवीक्षणम् ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થઃ—અમાર, લટ(બીલભેદ), બીલ, રજક, પુષ્કર, નટ, વરાટ, મેદ, ચણ્ડાલ, દાશ, શ્વપચ, કોળી—એ સર્વ અન્ત્યજ ગતિ કહેવાય છે. અને વળી બીજા જે કાષ્ઠ ગોમાંસ ભક્ષણ કરનારા હોય તે સર્વે પણ અન્ત્યજ કહેવાય છે. તે લોકોની સાથે સંભાષણ કરવાથી સ્નાન કરવું, અને તેમનું દર્શન થાય તો શુદ્ધતાને માટે તરત સૂર્યનું દર્શન કરવું.

બીજી પણ અસ્પૃશ્ય ગતિ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહી છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

चण्डालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।

आहिण्डिको निपादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૦-૩૭ ॥

અર્થઃ—વૈદેહીમાં ચણ્ડાલથી પાણ્ડુસોપાક નામની ગતિ જે વાંસના ધધા વડે જીવન ચલાવે છે તે ઉત્પન્ન થાય છે. અને નિપાદથી વૈદેહીમાં આહિણ્ડિક નામની ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।

पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ ” ॥ ૩૮ ॥

અર્થઃ—શુદ્રીમાં નિપાદથી ઉત્પન્ન થયેલી જે પુક્કસી છે તેમાં ચણ્ડાલથી ઉત્પન્ન થયેલી સોપાક નામની ગતિ છે. તે પાપાત્મા સત્પુરુષોથી હમેશાં નિન્દિત છે. અને રાજાની આજ્ઞાથી મારવાને યોગ્ય અપરાધીને (કાસી આદિથી) મારવો (મૂલવ્યસન) તે તેનું કામ છે.

આજ્ઞાલ જે પ્રત્યક્ષ લગી છે તેને જ શાસ્ત્રમાં “ચણ્ડાલ” શબ્દથી કલો છે એવું ઔશનસ સ્મૃતિથી માલમ પડે છે:—

ब्राह्मण्यं शूद्रसंसर्गाज्जातश्चाण्डाल उच्यते ॥ ઔશ૦ સ્મૃ૦ શ્લો૦ ૮ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણીમાં શુદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો ચણ્ડાલ કહેવાય છે.

सीसमाभरणं तेषां काष्णीयसमथापि वा ।

वर्ध्नो कण्ठे समावध्य ब्रह्मरौं कक्षतोऽपि वा ॥ ” ॥ ૯ ॥

मलापकर्षणं ग्रामे पूर्वार्धे परिशुद्धिकम् ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—તે લોકને માટે સીસાનું અથવા લોઢાનું વ્યૂપણુ હોય છે. તેઓ કપ્ડકમાં એક પ્રકારનો ચામડાનો પટો (વર્ધ્નો) આધીને અથવા અગત્રમાં કહલરી રાખીને મલાદિને સાફ કરવું આદિ શુદ્ધિ કરવાને માટે દિવનના પૂર્વાર્ધને સમયે જામમાં જાય. આ ઉપરથી લગી જ ચણ્ડાલ સિદ્ધ થાય છે.

ચળ્ડાન્નશ્વપચાનાં તુ વહિર્ગ્રામાત્પત્તિશ્રયઃ ।

અપપાત્રાશ્ચ કર્તવ્યા ધનમેપાં શ્વર્ગદંભમ્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧૦-૫૧ ॥

અર્થઃ—ચણ્ડાન્ન અને શ્વપચોનો નિવાસ ગ્રામની બહાર હોવો જોઈએ. તે લોકોએ આધેલાં પાત્ર વિધિપૂર્વક શુદ્ધ કરવાથી પણ શુદ્ધ થતાં નથી, માટે તેમને પાત્રરહિત કરવા જોઈએ. આપણાથી પાછાં લેવાય નહીં એવાં વાસણમાં તેમને ખાવાનું આપવું જોઈએ. તેમને માટે કૂતરાં અને ગધેડાં ધન છે—અર્થાત્ તેઓ પશુ આદિ રાખે નહીં.

વાસાંસિ મૃતચેલાનિ મિન્નભાજનેષુ ભોજનમ્ ।

કાષ્ઠાણ્યસમલક્ષ્ણઃ પરિવ્રજ્યા ચ નિત્યશઃ ॥ ” ॥ ૫૨ ॥

અર્થઃ—મડદાના ઉપરનું જે વસ્તુ આદિ તે તેમને પહેરવાને માટે છે. કૂટેલાં માટીનાં પાત્રમાં તેમને ખાવાનું છે. તેમનું આબૂપણુ લોહાનુ બનાવેલુ હોય, અને ફરતા રહેવું તે તેમનું કામ છે. અન્નલાવસાથી નામની ગતિ પણ આ પ્રકારની જ છે.

ન તેઃ સમયમન્વિચ્છેત્પુરુષો ધર્મમાચરન્ ।

વ્યવહારો મિથસ્તેપાં વિવાહ. સદૃશૈઃ સહ ॥ ” ॥ ૫૩ ॥

અર્થઃ—ધર્મના અનુષ્ઠાન સમયે દ્વિગ્નતિ તથા સત્ શુદ્ધાદિ કોષ્ટએ પણ ચણ્ડાન્ન તથા શ્વપાકાદિ કોષ્ટની સાથે દર્શનાદિ વ્યવહાર નહીં કરવો જોઈએ. અને તે લોકોનો લેણુદેણુ આદિ તથા વિવાહાદિ વ્યવહાર તેમની સમાન ગતિ સાથે જ હોય.

અન્નમેપાં પરાધીનં દેયં સ્યાદ્વિન્નભાજને ।

રાત્રૌ ન વિચરેયુસ્તે ગ્રામેષુ નગરેષુ ચ ॥ ” ॥ ૫૪ ॥

અર્થઃ—તેમનું અન્ન હમેશાં પરાધીન હોય છે. તે લોકને દૂર ઉભા રાખીને કૂટેલા વાસણમાં ખાવાનું આપવું જોઈએ. તેઓ રાત્રિમાં ગ્રામ અને નગરમાં ફરે નહીં.

દિવા ચરેયુઃ કાર્યાર્થં ચિહ્નિતા રાજશાસનૈઃ ।

અવાન્ધવં શવં ચૈવ નિર્હરેયુરિતિ સ્થિતિઃ ॥ ” ॥ ૫૫ ॥

અર્થઃ—તેઓ કામને માટે ગ્રામાદિમાં દિવસની વખતે જાય, અને રાજશાસનથી નિયત કરેલું ચિહ્ન રાખીને જાય. અનાથનાં મડદાં ગામમાંથી બહાર લઈ જવાં તે પણ તેમનું કામ છે એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે.

વધ્યૌશ્ચ હન્યુઃ સતતં યથાશાસ્ત્રં નૃપાણ્યા ।

વધ્યવાસાંસિ ગૃહ્ણીયુઃ શય્યાશ્ચામરણાનિ ચ ॥ ” ॥ ૫૬ ॥

અર્થઃ—રાગની આરાથી મારવાને યોગ્ય મનુષ્યને મારવા, અને તેમનાં વસ્ત્ર બૂપણુ આદિ લેવાં એ તેમનું કામ છે. ઉપર કહેલો સોપાક પણ વધ્યને મારવો આદિ કામ કરે છે. પાણુસોપાક નામનો વાંસનો ઘષો કરનાર વગેરે સર્વ અસ્પૃશ્ય ગતિ કહેવાય છે. તેમનાથી ભિન્ન, વર્ણાશ્રમના વિચારથી રહિત જે લોક છે તેઓ મ્લેચ્છ કહેવાય છે. તેમની ઉત્પત્તિ અનેક પ્રકારે કહેવામાં આવી છે. યયાતિના શાપથી તુર્વસુના સર્વ પુત્ર તથા તેમના વંશજ સર્વ મ્લેચ્છ થયા છે. અને શક, પહ્લવ, પારદ, ચીન, હૂણ, યવન, આદિ ગતિના

ષ્ટલાએ લોક ક્ષત્રિય હતા તે પણ સગન્ના સમન્થી વેદિક ધર્મથી બ્રહ્મ ધર્મ ગયા છે એવું ઇતિહાસથી માલમ પડે છે

સગન્ના પિતા બાહ્ય રાજ્ય પૂર્વોક્ત ક્ષત્રિય લોકોએ લઈ લીધું હતું તેથી સગરને પોતાની બે પત્ની સહિત વનમાં જઈને રહેવું પડ્યું હતું. ઋષિઓ તેને આશ્રય આપ્યો હતો ત્યાં નગરનો જન્મ થયો હતો વનમાં જતી વખતે સગરની માતા ગર્ભવતી હતી સગર મોટો થયો ત્યારે તેને વનવાસનું કારણ માલમ પડ્યું તેણે ઋષિ પાસેથી ધનુર્વિદ્યા ભણીને પિતાનો મદ્યો લેવાને માટે પલ્લનાદિકને માગ્યા ગરુડ્યાં ત્યારે ડરના માર્યા તે લોક વમિષ્ઠીને શરણે ગયા વસિષ્ઠીએ સગરને ડ્યુ કે શશ્યાગતને માગ્યા તે યોગ્ય નથી તેમને ધર્મબ્રહ્મ ક્રવાથી તેઓ જીવન્મૃત કહેનારો, એટલે તમારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થશે, અને તેમના પ્રાણુની રક્ષા પ્રણુ યશે, એમ કહીને ગમ્મ સગરને તે લોકોને બ્રહ્મ કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે સગરે તેમને વેદિક ધર્મથી બ્રહ્મ કરીને અને પ્રકારના વિદ્વ કરીને દેશ-માથી કાઢી મૂક્યા અને લોકોએ અણુ માથું મુડાવ્યું યવન તથા ગમ્મોજ લોકોએ આપુ શિર મુડાવી નાખ્યું પારદોને કેશથી ગહિત કર્યા, તથા પલ્લવોને દાઢી મૂકી ધાગણુ કરવાની આજ્ઞા કરી અને ક્ષત્રિયોને વેદાધ્યયનાદિ ધર્મથી દૂર કર્યા આ સર્વ ક્ષત્રિય લોક પોતાના ધર્મથી છૂટી જવાથી મ્લે-ક થયા છે આ ઇતિહાસ વિષ્ણુ પુરાણ અંક ૪, અધ્યાય ૩ માં છે

આ પ્રગ્નઓ દિન પ્રતિદિન વધતી જ જાય છે એ પ્રકારે અનેક લોક બ્રહ્મ થયા છે ખાનપાનાદિ વ્યવહાર તુલ્ય નહી હોવાથી અધ્યયનાદિથી ગહિત થઈ દુઃગચ્ચામાં તત્પર વવાથી એ સર્વ અસ્પૃશ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે કોઈ પણ જાતિનો મનુષ્ય જો દુઃગચ્ચારી હોય તથા ભક્ષ્યાભક્ષ્ય અને ગમ્યાગમ્યના વિચારથી ગહિત હોય તે સર્વ બીજાઓને માટે અસ્પૃશ્ય જ છે હીન જાતિની સાથે સ્પર્શનાદિ વ્યવહાર કરવાથી સુદ્ધિમાન મનુષ્ય પતિત થનાનો સભવ છે.

સંભાપસ્પર્શનિઃશ્વાસમહયાનાસનાશનાત્ ।

યાજનાધ્યાપનાશૈનાત્પાપ સંક્રમતે નૃણામ્ ॥ દેવલ૦ સ્મ૦ શ્લો૦ ૩૩ ॥

યાજનં યોનિસંવન્ધં સ્વાધ્યાય સહભોજનમ્ ॥

કૃત્વા સઘ્ન પતત્યેવ પતિતેન ન સશય ॥ ૩૪ ॥

અર્થ — પતિતોની સાથે સભાપણુ કરવાથી, તથા તેમનો સ્પર્શ કરવાથી, શ્વાસના નબધથી, એક વાદનમાં બેસવાથી, એક આચન ઉપર બેસવાથી, સાથે એમીને બોલવાથી, તેમન યજ્ઞ કરવાથી તથા ભણાવવાથી, તથા તેમની સાથે વિવાહાદિ સબન્ધ કરવાથી મનુષ્યન પાપનો લેપ થાય છે. (૩૩) તેમાં પાપુ તેમને યજ્ઞ કરવાથી તથા તેમની સાથે વિવાહ કરવા, સાથે ભણવું, અને બોલવું એ વ્યવહાર કરવાથી, તરત પતિત થાય છે તેમાં કોઈ વચન નથી (૩૪)

રજકં ચર્મશર ચ નટં ધીરમેવ ચ ।

કુરુડ ચ તથા સ્પૃષ્ટા શુદ્ધ્યેનાચમનાદ્દ્વિજઃ ॥ ગ્નિ૦ સ્મ૦ શ્લો૦ ૧૭ ॥

અર્થ — રજઃ (ધાતી), ચર્મ ૧૨, નટ, ધીવન, કુરુડ-એ લોકોનો સ્પર્શ થતા આચન કરવાથી પતિત થનાર છે

चण्डालानां सहस्रैश्च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिमि ।

एको हि यवनः प्रोक्तो न नीचो यत्रनात्पर ॥ चाण० नी० अ० ९-५ ॥

अर्थ — एक लज्जर यष्ट्याय भगता पशु अधिः नीच ओऽ यवन (तुर्क आदि) छे ओम तस्ववेता विद्वानो इहे छे यवनची नीच भीणे कोर्ष नथी

तूलिका चोपधानं च पुष्परक्ताम्बराणि च ॥

पतिताद्यैरुपस्पृष्टं शोषणैः प्रोक्षणैः शुचि ॥ १६ ॥

अर्थ — र्नी अनवेली गोहरी (तुनिज), तथा ओढवा तथा पडेरवानु वस्त्र, पुष्प, तथा लाल रजना वस्त्र आदिने पतितादिना स्पर्श थाय तो तापमा सूकनी तेमने पाणी छाटवाथी ते शुद्ध थाय छे

चण्डालदर्शने सद्य आदित्यमवलोकयेत् ।

चण्डालस्पर्शने चैव सचैलं स्नानमाचरेत् ॥ पारा० स्मृ० अ० ६-२४ ॥

अर्थ — यष्ट्यालनु दर्शन थाय तो तत्त सूर्यनु दर्शन करवु नोछये अने यष्ट्यायने स्पर्श थाय तो वस्त्र साढत स्नान करवु नोछये

श्वपाक पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् ।

सूतिकं सूतिकानारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥

श्वकुक्कुट्यराहोश्च ग्राम्यान्संस्पृश्य मानवः ।

सचैलं सरिति स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥ (देवलमचनम्)

पराशरमाधव अ० ६ भा आपेक्षु छे.

अर्थ — श्वपाक तथा पतित तथा ओकाह अग गहिल तथा उन्मत्त तथा मड्डाने उडावनार अने हडन इगनाग, सूतरी, प्रसूता स्त्री, गन्स्वला स्त्री, गाममा गम्पता इतरा तथा सुअग-ओे सर्वना स्पर्श यता मनुष्य वस्त्र सहित नदी अथवा तगाव आदिमा इअडी भारीने स्नान करवाथी ते न समये शुद्ध थाय छे वणी—

चित्तिश्च चित्तिकाष्ठं च यूप चण्डालमेव च ।

स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥ चतुर्विंशत्तिमता ॥

अर्थ — चित्ता (मड्डाने आणवाना लाकडानी अनवेली), तथा चित्तातु लाकडु, तथा पशुने आधीने भारवानो स्तल, तथा यष्ट्याय, तथा देवयक-ओे सर्वना स्पर्श थाय तो वस्त्र सहित जलमा प्रवेश करवो नोछये (अविद्वाने भाटे देवपूज इगनाग तथा देवस्थी अचन अलावनाग आलाणने देवल नहे छे)

परदेवार्चको विप्रस्तदधीनो भवेद्यदि ।

मासत्रयं तदन्नाशी जीवच्छ्रद्धत्वमाप्नुयात् ॥ लवु० आश्व० स्मृ० अ० २२-२१ ॥

अर्थ — भीजनना देवनी पूज इगनाग ने तेनो नोकर थछने पूज करतो होय अने ते पूजनना निमित्तथी ने त्रयु मास सुधी तेनु अन्न आय तो ते अन्ना न सुद्रत्वने प्राप्त थाय छे

यस्तु छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणस्त्वधिगच्छति ।

तत्र स्नानं प्रकुर्वति घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ अत्रि० सं० स्त्री० २८८-९ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ ચણ્ડાલની છાયાને સ્પર્શ કરે તે પ્રત્યે સ્નાન કરી ધીનું આવન કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

ઉષ્ટયાનં સમારુદ્ય સ્વરયાનં ચ કામતઃ ।

સ્નાત્વા વિપ્રો જિતગ્રાસઃ પ્રાણાયામેન શુદ્ધ્યતિ ॥ ,, ॥ ૨૧૭ ॥

અર્થ:—ઉંટ અથવા ગધેડા ઉપર સ્વારી કરવાથી બ્રાહ્મણ સ્નાન કરી પ્રાણાયામ કરવાથી તથા ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. માટે ઉંટ અથવા ગર્હલાદિનો સ્પર્શ કરવાથી પણ સ્નાન કરવું જોઈએ એવો ભાવ છે.

ચણ્ડાલપ્રત્યવસિતપરિવ્રાજકતાપસાઃ ।

તેપાં જાતાન્યપત્યાનિ ચણ્ડાલૈઃ સહ વાસયેત્ ॥ દક્ષ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૩૦ ॥

અર્થ:—ચણ્ડાલ તથા અન્યાવસાથી, તથા ચતુર્થાશ્રમી, તથા વાનપ્રસ્થ (તાપસ-ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને તપ કરનાર જે ચતુર્થાશ્રમીની તુલ્ય જ ગણાય છે તે)—એ ચારે લોકોથી ઉત્પન્ન થયેલાં સન્તાનોને ચણ્ડાલની સાથે નિવાસ કરાવવો જોઈએ. આ પણ અસ્પૃશ્ય ગતિ છે.

રક્તવસ્ત્રસ્ય વિક્રેતા લાક્ષારસ્ત્રક એવ ચ ।

વેણુજીવનકૈર્વર્તતક્ષત્તર્મોપજીવિન ॥ વૃ યમ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩-૫૨ ॥

एतेषां स्पर्शनात्पापं तथा चैव तु मोहितः ।

प्रतिग्रहाच्च विप्रो वै नरकं प्रतिगच्छति ॥ ,, ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—લાલ રંગનાં વસ્ત્ર તથા લાક્ષા વડે રંગનું કામ કરનાર, તથા વાંસનું કામ કરી જીવન ચલાવનાર, તથા માછી, સુતાર (તક્ષ) તથા ચામડાના ધંધાથી જીવન ચલાવનાર—આ લોકોને સ્પર્શ કરવાથી પાપ લાગે છે. તથા અજ્ઞાનથી મોહિત થઈને જે તેમની પાસેથી પ્રતિગ્રહ લેવામાં આવે તો તેવો બ્રાહ્મણ નરકમાં જાય છે.

उदक्यां सूतिकां वापि संस्पृशेदन्त्यजो यदि ।

त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यादिति शातातपोऽत्रचीत् ॥ યમ૦ સ્મૃ૦ જ્ઞો૦ ૧૧ ॥

અર્થ:—રવિવલા સ્ત્રી અથવા સૂતિકા (પ્રસૂતા) સ્ત્રીને જે અન્યજનો સ્પર્શ થાય તો તે સ્ત્રીની ત્રણ રાત્રિમાં શુદ્ધિ થાય એમ શાતાતપ ઋષિએ કહ્યું છે.

चाण्डालभाण्डसंस्पृष्टं वापीकूपगतं जलम् ।

गोमूत्रयावकाहारस्त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥ ભવુશંકર સ્મૃ. શ્લો. ૪૨ ॥

અર્થ:—ચણ્ડાલના પાવનો જે કુવા તથા ધાવના જલને સ્પર્શ થયો હોય તે જલ જે પીવામાં આવે તો ગોમૂત્ર તથા જલનો ખોરાક લેવાથી ત્રણ રાત્રિ પછી શુદ્ધ થવાય છે.

चण्डालघटमध्यस्थं यत्तोयं पिवति द्विजः ।

तन्क्षणान्क्षिपते यस्तुः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ,, ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—ચણ્ડાલના ઘડનું પાણી જે દ્વિજનિ પીએ તો તેણે ઉઘટી કરીને પ્રાજાપત્ય યજ્ઞ કરવું જોઈએ.

યદિ ન ક્ષિપતે તોયં શરીરે યસ્ય જીર્ણતિ ।

માજાપત્ય ન દાતવ્ય કૃચ્છ સાતપનં સ્મૃતમ્ ॥ ” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ — જો તે જલને વમન ન કરે અને શરીરમા હજમ થવા દે, તો તેને માટે પ્રાણ પત્ય પ્રત ન કહેવું પરન્તુ તેને માટે સાન્તપન નામનુ કૃચ્છ કરવાનુ કહેલુ છે

ચાળ્ડાલોદકસંસ્પૃષ્ટ સ્નાત્વા વિમો વિશુદ્ધયતિ ॥ ” ॥ ૪૭ ॥

અર્થ — ચણ્ડાલના જલનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે

મહાપાતકસસ્પર્શે સ્નાનમેવ વિધીયતે ।

સંસ્પૃષ્ટસ્તુ યદા મુદ્ધ્વતે કૃચ્છ સાતપનં ચરેત્ ॥ ” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ — મહાપાતકનો સ્પર્શ થાય તો સ્નાનનુ જ નિવાન કરેલુ છે પરન્તુ તેનો સ્પર્શ કરીને સ્નાન કર્યા વિના ભોજન કરવામા આવે તો સાતપન કૃચ્છ કરવુ જોઇએ

ઉચ્છિષ્ટસ્પર્શને સ્નાયાદ્વાહ્વાણો વિધિવર્જિતમ્ ॥ લઘુઽઆશ્રઽસ્મૃઽપ્રઽ૧-૧ ૬૪ ॥

અર્થ — ઉચ્છિષ્ટ વસ્તુનો સ્પર્શ થાય તો બ્રાહ્મણે સ્નાન કરવુ પરન્તુ તેમા કોઈ વિધિની જરૂર નથી.

ઉદકયા સૂતિકા ચૈવ પતિત શવમન્યજમ્ ।

શ્વકાકરાસમાન્સપૃષ્ટા સવાસા જલમાવિશેત્ ॥ ” પ્રઽ ૨૨-૧૩ ॥

અર્થ — ગન્ધવત્યા તથા પ્રસૂતા સ્ત્રી, પતિત, શવ, અન્યજ, શ્વાન, ગાડો, તથા ગધેડુ દત્યાદિનો સ્પર્શ થતા વસ્ત્ર સહિત જલમા પ્રવેશ કરવો જોઇએ વળી-

શ્વચ્છંડાલપતિતોપસ્પર્શને સચૈલં સ્નાત સઘઃ પૂતો ભવતીતિ વિજ્ઞાયતે ॥

વસિઽ સ્મૃઽ અઽ ૨૩ સૂઽ ૨૮ ॥

અર્થ — શ્વાન, ચણ્ડાલ, પતિત, એમનો સ્પર્શ થતા વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરવાથી તરત શુદ્ધ થવાય છે એમ જાણવામા આવે છે

ચ્છંડાલ પતિતં સ્પૃષ્ટ્વા શવમન્યજમેવ ચ ।

ઉદકયા સૂતિકા નારી સવાસા સ્નાનમાચરેત્ । સવઽ સ્મૃઽ સ્ત્રીઽ ૧૮૧ ॥

અર્થ — ચણ્ડાલ, પતિત, શવ, અન્યજ, ગન્ધવત્યા સ્ત્રી, તથા પ્રસૂતા સ્ત્રીનો સ્પર્શ થતા વસ્ત્રસહિત સ્નાન કરવુ જોઇએ

વળી દુરાચારનો પણ એપ લાગવાના ભયથી તે નો ને અન્યથા દૂર રાખવા જોઇએ રોગોના એપથી પણ દુરાચારનો એપ મનુ જ અગમ છે, અને હાનિકારક છે ઉદર સાપ, કાગડા આદિને ખાનાગ મનુષ્ય જોવામા આવે છ આના લોના અન્ત કરણની પવિત્રતા કેટલી હોઈ રહે ? તેમનામા કેટલી પવિત્રતા છે તે શુદ્ધિમાન લો સમજી રાકે છે કેનન આર્યધર્મનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાગાને માટે કીજો ચો ઉપાય હોઈ રાકે ? આર્યધર્મના વિરોધીઓએ, આજમાનના જે પ્રત્યક્ષ મત છે તેમાના કાર્કમા દાખલ થઈ જવુ સાર છે પરન્તુ આર્યધર્મના નામથી અનાર્ય વસને પધાગાનો પ્રયત્ન કરના યોગ્ય નથી એમ કરનાગ આર્યપ્રજ્ઞના પગમ શત્રુ કે ધનનુ હરણુ કરનાગ તેમજ પ્રાણુનુ હરણુ કરનાગ કરતા પણ

તેઓ પરમ શત્રુ છે ભારતના ભોળા લોક આવી રીતે અનેકવાર અનાર્યોના ઘોઠામા આવી ગયા છે ઈશ્વરકૃપાથી આર્યધર્મનો કાષ્ટ ને કાષ્ટ બચાવ થાય છે આ સમયમા ધનના મોહથી ત્યા સત્તાના મોહથી, બુદ્ધિહીન અનાર્ય મનુષ્યોના બહેકાવવાથી હિન્દુલોક નિકૃષ્ટ ધર્મનો સ્વીકાર કરવાને તૈયાર થાય છે.

પહેલા મનુષ્યોને ઉચ્ચે ચઢાવવાને માટે અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરન્તુ તેનો ઉપાય, તે લોકોને ખાવાને ગોમાસ ગધવાની હાડીમા ગધેલી ખીચડી તથા શાક ખાવુ તે નથી પ્રથમ તેમને જગત જઠ આવે તો હાથ ધોવાનુ તથા શૌચ કરવાનુ શિખવવુ જોઈએ. તે પછી તેમને મલિન વસ્તુઓ જેવી કે ગોમાસાદિક ખાવુ તથા દારૂ આદિ પીવો વગેરેનો પરિત્યાગ કરાવવો જોઈએ. બાદ વસ્ત્ર સાફ ગખવાને શિખવવુ જોઈએ. પછી તેમનું ઘર તથા પાત્ર સાફ રખાવવા જોઈએ. બાદ તેમને જગતમા મનુષ્યોને ઉપયોગી સાધારણુ ધર્મ છે તે શિખવવા જોઈએ. તેને માટે સાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. સાસ્ત્રનો અભ્યાસ પણ તેમને માટે તત્તદ્દેશની ભાષામાં પ્રથમ ઉપયોગી ધર્મ શિખવવો તે છે. પુણ્ય પાપનો ખ્યાલ તેમના મનમા બરાબર ઉતારવો જોઈએ. પછી તેમને ઈશ્વરભક્તિ શિખવવાથી તથા ઉપદેશ કરવાથી તેમના મનમા પોતાની અયોગ્યતાનો કાષ્ટક ખ્યાલ આવશે. આ પ્રમાણે કરતા કરતા તે લોકનાં સન્તાનોનુ આચરણુ પોતાના માતૃપિતાના આચરણુથી કાષ્ટક સાફ થવાનો સંભવ છે. આ પ્રમાણે સુધરતા કષ્ટક પેઠી ગયા બાદ તેમના શુદ્ધ આચરણુનેવામાં આવતા અસ્પૃશ્યતા સ્વયં નિવૃત્ત થઈ જશે. ખીજી રીતે નહીં થઈ શકે. અને ત્યાસુધી તેમના જીવનની સગવડ તૈયાર કરવી અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

ઉચ્ચ કામોની નિર્દયતાનુ જ રૂળ હાલ મહાર પ્રકટ થયુ છે, કેમકે તેઓ પહેલા ઉપર પશ્ચ ગખવામાં ગણ છે, તેમને ઉકાવવા રાજી નથી, અને ઉકાવશે પણ નહીં. તેથી તેમને પણ શિક્ષા મળવી જોગ્ય છે તથાપિ સમષ્ટિ ધર્મમાં બાધા થાય એવુ કાર્ય કરવુ, જોગ્ય નથી. કોઈ પણ મર્યાદાને તોડીને પછી તેને ફરી આચરણુમા લાવતાં બહુ વાર લાગે છે. પરન્તુ તેને તોડવી બહુ સુગમ છે. તેથી ધર્મકાર્યમા પ્રવૃત્ત થવુ તે વિચારણુઓનુ કામ નથી. ધર્મકાર્યમા પ્રવૃત્ત થનારે પ્રથમ પોતાના તરફ જોવાની જરૂર છે. પોતાનુ વિદ્યાબલ, દેશના આચારનો અનુભવ, પ્રાચીન ધર્મમર્યાદાનુ જ્ઞાન, મનુષ્યોના સ્વભાવભેદનુ જ્ઞાન, દેશકાલ આદિનો વિચાર, શત્રુપક્ષનુ ઈર્ષ તથા અનિષ્ટ કાર્ય, કાર્યનુ પરિણામ, ધનસંપત્તિ, જીવિકા, નાનનુ વલણુ, આદિ સર્વ વાતનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. તેનો વિચાર ડ્યાં વિના પ્રવૃત્ત થવાથી તેઓ લોકોને અવશ્ય ખાડામા નાખી દેશે અહિની ભોળી પ્રજાએ હજારો પ્રકારે મહેકાવનારની પાડ્યા બધાં નૈદિક ધર્મને ધૂળમા મેળવી દીધો છે. તેવી જે પોતાની મનાદાનો ત્યાજ કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે તેણે અવશ્ય પ્રથમ વિચાર કરવો જોગ્ય છે.

વળી જરૂર પડના સર્વ નિયમોનું પાલન કરવુ અને અતિનુ વર્જન કરવુ એ બને મનુષ્ય માનને નષ્ટનુ માધન છે તવી અસ્પૃશ્યતા આદિક જે છે તેનુ નિયમ પ્રમાણે પાલન કરવુ જ જોઈએ ગગાજન સ્વયં પવિત્ર છે, તથાપિ ગટગના પાણીની સાથે મેળવાથી તે ગગાજનની ધરિતતા નટ પામ છે તેનુ જ નામ સબધદોષ છે. સબધદોષનુ નિવારણુ કરવાને માટે જ આ મર્યાદા ગખવામા આવી છે.

અસ્પૃશ્યતા સગવી વિશેષ જ્ઞાન માટે પ્રાપ્તિવિનિરૂપણુમાં જોવુ.

કલિ અન્યજ અને અસ્પૃશ્યતાનિરૂપણુ અ. ૧૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧. સર્ગ ૧.

આશ્રમધર્માન્તર્ગત—

૧. બ્રહ્મચર્યાશ્રમધર્મ.

આશ્રમ ચાર છે-૧. બ્રહ્મચર્ય, ૨. ગૌર્હસ્થ, ૩. વાનપ્રસ્થ અને ૪. સંન્યાસ. તે મધે બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પ્રધાનતા છે. તેના ધર્મ આ અધ્યાયમાં ખતાવીએ છીએ.

બ્રહ્મચર્યાદ્બ્રાહ્મણસ્ય બ્રાહ્મણત્વં વિધીયતે ।

एवमाहुः परे लोके ब्रह्मचर्यविदो जनाः ॥ ૫૩૦ ૫૦૪૦૨, અ. ૪૧ શ્લો. ૮૫ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણના બ્રાહ્મણત્વનું વિધાન થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું પાલન કરવાથી જ બ્રાહ્મણત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ બ્રહ્મચર્યના તત્ત્વને જાણનાર લોક કહે છે.

ब्रह्मचर्ये स्थितो धर्मो ब्रह्मचर्ये स्थितं तप ।

ये स्थिता ब्रह्मचर्ये तु ब्राह्मणास्ते दिवि स्थिताः ॥ ,, ॥ ૮૬ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્યમાં ધર્મની સ્થિતિ છે, તેમજ બ્રહ્મચર્યમાં તપની સ્થિતિ છે. જે લોક બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિત છે તે લોક પૃથિવીમાં સ્થિતિ હોવા છતાં સ્વર્ગ લોકમાં જ રહે છે એમ સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યમાં રહેનાર નિશ્ચયપૂર્વક સ્વર્ગના ભાગી થાય છે.

यो निगृह्णेन्द्रियग्रामं भूतग्रामञ्च पञ्चकम् ।

ब्रह्मचर्यं समाधत्ते किमतः परमं तपः ॥ મત્સ્ય. પુ. અ. ૧૭૫ શ્લો. ૪૧ ॥

અર્થ:—ઇન્દ્રિયો તથા શરીરનો નિગ્રહ કરીને બ્રહ્મચર્યનું સાધન કરવું તેના કરતાં મોટું કષ્ટ, તપ છે ? અર્થાત્ કોઈ પણ નથી.

अयोगे, केशधारणमसंकल्पव्रतक्रिया ।

अब्रह्मचर्ये चर्या च त्रयं स्याद्दम्भसंज्ञकम् ॥ ,, ॥ ૪૧ ॥

અર્થ.—યોગી નથી છતાં કેશ ધારણ કરવા, વ્રત ધારણ કરવા છતાં કોઈ નિયમનું પાલન ન કરવું, તથા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યા વિના વેદનું અધ્યયન કરવું (ચર્યા)—એ ત્રણનું નામ દમ્ભ છે. અર્થાત્ આ કોઈપણ કર્મમાં શ્રદ્ધાનો લેશ નથી.

धनं लभते दानेन मौनेनाज्ञां विशाम्पते ।

उपभोगोश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ મ. મા. અનુ. પ. અ. ૭-૧૪ ॥

અર્થ:—હે મહારાજ ! દાન કરવાથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. મૌનથી આજ્ઞાનું પાલન થાય છે. તપથી ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને બ્રહ્મચર્યથી જીવન(આહુ)ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

शृणु, व्रतस्य माहात्म्यं वक्ष्यामि प्रथमं तव ।

ब्रह्मचर्यव्रतं सारं व्रतानामुत्तमं व्रतम् ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૬ અ. ૨૩૭-૨૨. ॥

અર્થ:—હું, પ્રથમ તમને વ્રતનું મહાત્મ્ય કહું છું તે સાંભળો. તેમાં બ્રહ્મચર્યનું વ્રત, જે છે તે સાર રૂપ છે, અને સર્વ વ્રતો કરતાં, ઉત્તમ વ્રત છે.

ब्रह्मचर्यं तपः सारं ब्रह्मचर्यं महत्फलम् ।

क्रियास्तु सकलास्वेव ब्रह्मचर्यं विवर्धयेत् ॥ ” ॥ १३ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્ય એ તપના સાર રૂપ છે, અર્થાત્ સાર રૂપ તપ છે. બ્રહ્મચર્યનું મહાન્ ફલ છે. સર્વ કર્મોમાં બ્રહ્મચર્યની વૃદ્ધિ કરવી ભેષ્ટએ.

ब्रह्मचर्यमभावेन तप उग्रं पवर्तते ।

ब्रह्मचर्यात्પરં नास्ति धर्मसाधनमुत्तमम् ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી મોટું ઉગ્ર તપ પ્રવૃત્ત થાય છે. બ્રહ્મચર્ય કરતાં મોટું ધર્મનું કાર્ણ સાધન નથી.

ब्रह्मयोनौ प्रसूतस्य ब्राह्मणस्यात्मदर्शिनः ।

ब्रह्मचर्यं सुचरितं ब्रह्माणमपि चालयेत् ॥ मत्स्य० पु० अ० ૧૭૫-૩૩ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણુ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા તત્ત્વવેતા બ્રાહ્મણુનું સારી રીતે આચરણુ કરેલું બ્રહ્મચર્ય બ્રહ્માને પણ ચલાયમાન કરે.

આણુ, તેજ, બલ, વીર્ય, બુદ્ધિ, ક્રીર્તિ, પુણ્ય, અને પરમેશ્વરમાં પ્રીતિ-એ સર્વ બ્રહ્મચર્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

ब्रह्मचारिणं पितरो देवजनाः पृथक् देवा अनुसंयन्ति सर्वे गन्धर्वा एन
मन्वायन् त्रयस्त्रिंशत् त्रिंशताः पद् सहस्राः सर्वान् त्सदेवैस्तपसा विवर्ति ॥

अथ. वे. सं. का. ૧૧ અ. ૩ સૂ. ૭ મં ૨ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્યનું આચરણુ કરનાર મનુષ્યની રક્ષા કરવાને માટે પિતરોના ગણુ, તથા દેવજન નામના દેવગણુ, તથા અન્ય સર્વ ધ્મન્દ્રાદિ દેવતા પણુ પૃથક્ : પૃથક્ તેની પાછળ પાછળ જાય છે. તેથી રીતે અન્તરિક્ષમાં વિચરનાર વિશ્વાવસુ આદિ ગન્ધર્વલોક તે બ્રહ્મચારીની રક્ષા કરવાને માટે તેની પાછળ પાછળ જાય છે, કેમકે આ બ્રહ્મચારી પોતાના નિયમ રૂપ તપ વડે, જે આઠ વસુ, એકાદશ રૂદ્ર, દ્વાદશ આદિત્ય, ધ્મન્દ્ર અને પ્રજાપતિ એ ૩૩ દેવતા છે, અને તેમની વિશ્વૃતિ રૂપ જે ૩૦૦ દેવતા તથા ૬૦૦૦ મંખ્યાવાળા દેવતા છે તે સર્વેનું પાલન કરે છે. અર્થાત્ દેવ મનુષ્ય આદિ રૂપ સર્વ જગત્ બ્રહ્મચર્યથી ધારણુ કરવામાં આવે છે એવો મન્વન્તો ભાવ છે.

ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् ।

अनह्वान् ब्रह्मचर्येणाध्वो घासं जिगीर्षति ॥

मंत्र ૧૮ ॥

અર્થ:—કન્યા બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, અને તે બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી તે યુવાન યોગ્ય પતિને પ્રાપ્ત કરે છે. અહુ શું કહેવું? પણુ બ્રહ્મચર્યથી પોતાના ઇચ્છિત ફળને પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત કહે છે-અનહ્વાન્ અર્થાત્ ગાડીને ખેંચનાર બળદ બ્રહ્મચર્યથી ગાડું ખેંચવું આદિ કામ કરે છે, અને ઉત્કૃષ્ટ સ્વામી(પતિ)ને પ્રાપ્ત થાય છે. અને થોડા પણુ બ્રહ્મચર્યના બળથી ખાવાયોગ્ય ધાસને ખાવાની ઇચ્છા કરે છે. (જિગીર્ષતિ). મતલબ એ છે કે કન્યા યોગ્ય કામ મુધી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાથી શરીરનું તથા બુદ્ધિનું બલ તથા રૂપ સૌન્દર્ય, આદિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તેને યોગ્ય પતિ મળે છે. બળદ પણુ બ્રહ્મચર્યથી

બળવાન થાય છે, અને ઘણા વજનવાળા ગાડાને ખેંચવાને સમર્થ થાય છે. તેથી તેને પણ સારૂ ખવરાવનાર પીવરાવનાર સ્વામી મળે છે. તેવી રીતે અથ્થ પણ બ્રહ્મચર્યના બલથી મજબૂત થાય છે. તેથી તેને સર્વ પ્રકારનું બલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેને સારો મનુષ્ય મળે છે જે તેને સારી રીતે ખવરાવે પીવરાવે છે. જેનામાં બ્રહ્મચર્યનું બલ નથી એવી કન્યા, બળદ, ઘોડો, આદિ સર્વ સારા સ્વામીને પ્રાપ્ત થતાં નથી. દુર્બલ કન્યા, બળદ, ઘોડો, ઈત્યાદિને કાંઈ સારો મનુષ્ય સ્વીકાર કરતો નથી. તેથી તેને ખાવાનું મળવાનો પણ સંભવ નથી.

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपाघ्नत इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभरत ॥

” મં૦ ૧૧ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્ય ૩૫ તપ વડે અગ્ન્યાદિ દેવતાઓએ મૃત્યુને દૂર કર્યું છે, અર્થાત તેઓ ચિરગ-જીવી થયા છે. અને ઈન્દ્ર પણ બ્રહ્મચર્ય ૩૫ સાધન વડે દેવતાઓને માટે સ્વર્ગને અહણ્ય કર્યું છે—સંપાદન કર્યું છે. (આમરત).

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति ॥ ” મં૦ ૧૭ ॥

અર્થ:—વેદનું અધ્યયન, શિક્ષાવૃત્તિ, બર્ધરેતસ્ત્વ આદિક બ્રહ્મચારીએ અનુદાન કરવા યોગ્ય કર્મ ૩૫ તપ વડે રાજા પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરે છે. અર્થાત યોગ્ય રીતે રાજ્યની રક્ષા કરવાની શક્તિ બ્રહ્મચર્યથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ब्रह्म ह वै प्रजा मृत्यवे संप्रयच्छत ब्रह्मचारिणमेव न सम्पददौ ॥ गोपथ०

” ગ્રા૦ પ્ર૦ ૨ ગ્રા. ૬ ॥

અર્થ:—પરમાત્માએ સર્વ પ્રાણીઓને મૃત્યુ પ્રતિ સોંપ્યા, એકલા બ્રહ્મચારીને જ નહીં સોંપ્યો. અર્થાત બ્રહ્મચારી મૃત્યુનો જય કરી શકે છે, બીજો કોઈ મૃત્યુનો જય કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનાં કાર્ય કરવાની શક્તિ બ્રહ્મચર્યથી જ પ્રાપ્ત થાય છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. અને સર્વ શુદ્ધિમાન મનુષ્ય તેનો બરાબર અનુભવ પણ કરી શકે છે.

ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥याज०સ્મૃ૦અ૦૩૧,૧૦ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ છે. તેમાંની પ્રથમની બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણને દ્વિજ કહે છે. આ દ્વિજાતિને ગર્ભાધાનથી લઈ શ્મશાન પર્યન્તનાં સર્વ કર્મ વૈદિક મન્ત્ર વડે થાય છે.

मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौञ्जीबन्धने ।

अत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ वसि०૨ ૦અ૦૨ શ્લો૦ ૩ ॥

અર્થ:—પ્રથમ જન્મ માતાથી થાય છે. અને મૌગ-જીવન-બંધન અર્થાત ઉપનયન સમયે તેનો બીજો જન્મ માનવામાં આવે છે. તેમાં તેની માતા સાવિત્રી છે અને પિતા આચાર્ય છે અર્થાત સાવિત્રી ૩૫ માતાથી અને આચાર્ય ૩૫ પિતાથી તેનો બીજો જન્મ થાય છે. આ ત્રણ વર્ણવાળાનો પહેલો જન્મ પોતાની માતાથી થાય છે તે વખતે તેનો એક જન્મ થયો. અને બીજાવાર ત્યારે સસ્કાર વડે ગર્ભવાસાદિની મલિનતાથી શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તેનો ફરી જન્મ થાય છે. આ પ્રમાણે એ પ્રકારના જન્મ હોવાથી તેમને દ્વિજાતિ કહ્યા છે. જેઓના

વૈદિક સંસ્કાર યતા નથી તેમનો જન્મ ભલે ને કાંઈ પણ વર્ષમાં હોય તોપણ તેમને દ્વિબલિતિ નહીં કહી શકાય. તેથી—

વૈદિકૈઃ કર્મભિઃ પુણ્યૈર્નિષેકાદિર્દ્વિજન્મનામ્ ।

કાર્યઃ શરીરસંસ્કારઃ પાવનઃ પ્રેત્ય ચેહ ચ ॥ મં૦ સ્મૃ૦ જ૦ ૨-૨૬ ॥

અર્થઃ—પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનાર વૈદિક કર્મદ્વારા દ્વિબલિતિના શરીરના સંસ્કાર કરવા જોઈએ, કેમકે તે શરીરને પવિત્ર કરનાર છે, અર્થાત્ પાપનો ક્ષય કરનાર છે. અને તે પરલોકમાં તથા આ લોકમાં પણ ઉપકારક છે. અર્થાત્ શરીરના સંસ્કારથી શુદ્ધ થયેલા મનુષ્યને વેદનું અધ્યયન આદિનો અધિકાર હોવાથી તથા યજ્ઞાદિક કર્મ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતી હોવાથી આ લોક તથા પરલોક સંબંધી કાર્યમાં ઉપકારક થાય છે.

ગર્ભૌર્દૌર્મૈર્જાતકર્મૈર્ચૌષ્ઠ્યૌજ્ઞાનિવન્ધનૈઃ ।

વૈજિકં ગર્ભિકં ચૈનો દ્વિજાનામપમૃજ્યતે ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—ગર્ભ કર્મ અર્થાત્ જે કર્મ ગર્ભની શુદ્ધિને માટે કરવામાં આવે છે. તે, તથા હોમ અર્થાત્ ગર્ભોધાનાદિ સંસ્કાર હોમ રૂપ હોવાથી તે સંસ્કારને હોમ રૂપ કહ્યા છે તે, તથા જ્ઞાતકર્મ સંસ્કાર, તથા ચૌષ્ઠ્યકરણ, તથા મૌહ્યબન્ધન, આદિ સંસ્કાર દ્વિજોના ધીજ સંબંધી દોષોને (વૈજિક), તથા ગર્ભવાસથી પ્રાપ્ત થતા દોષોને દૂર કરે છે. તેથી સંસ્કાર જ સર્વ મનુષ્યોની શુદ્ધતાનું કારણ છે. તેથી—

ગર્ભાષ્ટમેઽઠ્ઠે કુર્વોતિ વ્રાહ્મણસ્યોપનાયનમ્ ।

ગર્ભાદેકાદશે રાજ્ઞો ગર્ભાત્તુ દ્વાદશે વિશઃ ॥

” ॥ ૩૬ ॥

અર્થઃ—ગર્ભથી આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણનું, ગર્ભથી અગિયારમે વર્ષે ક્ષત્રિયનું, અને ગર્ભથી બારમે વર્ષે વૈશ્યનું ઉપનયન કરાવવું જોઈએ. અને—

બ્રહ્મવર્ચસકામસ્ય કાર્યં વિપ્રસ્ય પશ્ચમે ।

રાજ્ઞો વલાર્થિનઃ પઠ્ઠે વૈશ્વસ્યેદ્ધાર્થિનોઽષ્ટમે ॥

” ॥ ૩૭ ॥

અર્થઃ—બ્રહ્મવર્ચસ અર્થાત્ વેદના અર્થના જ્ઞાનાદિકની અધિકતાના નિમિત્તથી જે તેજ પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મવર્ચસ કહેવાય છે. તેની ઇચ્છાવાળા બ્રાહ્મણ બાલકનું ગર્ભથી પાંચમે વર્ષે ઉપનયન કરાવવું જોઈએ. અને રાજ્યપ્રાપ્તિ આદિ નિમિત્ત બળની ઇચ્છાવાળા ક્ષત્રિય પુત્રનું ઉપનયન ગર્ભથી છઠ્ઠે વર્ષે કરાવવું જોઈએ. અને ખેતી તથા વ્યાપારમાં હોંશીઆરી મેળવવાની ઇચ્છાવાળા વૈશ્ય પુત્રનું ગર્ભથી આઠમે વર્ષે ઉપનયન કરાવવું જોઈએ. છતાં—

આ પોડશાદ્બ્રાહ્મણસ્ય સાવિત્રી નાતિવર્તતે ।

આ દ્વાવિંશત્સત્રવન્ધોરા ચતુર્વિંશતેવિંશઃ ॥

” ॥ ૩૮ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણનું ઉપનયન ૧૬ વર્ષની ઉપર થવું ન જોઈએ, અર્થાત્ ૧૬ વર્ષની અંદર કરવું જોઈએ. ક્ષત્રિયનું ૨૨ વર્ષની અંદર, અને વૈશ્યનું ૨૪ વર્ષની અંદર કરવું જોઈએ.

સત્યાપાદ વિરચિત શ્રોતસૂત્રમાં બ્રાહ્મણનું ઉપનયન જન્મથી સાતમું વર્ષ ખેસે લારે કરાવવાનું બનાવ્યું છે. એટલે તે પણ ગર્ભથી આઠમા વર્ષનો જ નિયમ થયો. વળી ગર્ભથી તેમ જન્મથી આઠમા આદિ વર્ષમાં ઉપનયનનો પણ નિયમ કલો છે.

અથ ઋઘ્વં ત્રયોઽપ્યેતે યથાકાલમસંસ્કૃતાઃ ।

સાવિત્રીપતિતા ત્રાત્યા ભવન્ત્યાર્યવિગર્હિતાઃ ॥

” ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણાદિ દ્વિગતિ માટે આ ૧૬ વર્ષોદિ પર્યન્તનો જે ઉપનયનનો કાલ કહ્યો તેની અંદર જે દ્વિગતિનો ઉપનયન સંસ્કાર ન કરાવે તો ત્યાર.પછી તેવા ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત અને તેથી શિષ્ટ પુરુષોથી નિન્દિત થયેલા દ્વિજે ત્રાત્ય (અધમ) બને છે.

નૈતૈરપૂતૈર્વિધિવદાપદ્યપિ હિ કર્હિચિત્ ।

ત્રાહ્માન્યૌનોશ્ચ સંવન્વાનાચરેદ્બ્રાહ્મણઃ સહ ॥

” ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—તે લોકો ન્યાં સુધી વિધિપૂર્વક પવિત્ર થયા ન હોય ત્યાંસુધી તેમની સાથે બ્રાહ્મણે આપતકાલમાં પણ ભણાવવાથી થતો તથા કન્યા દેવાથી થતો વગેરે સંબન્ધ કરવો નહીં.

આ પ્રમાણે સંસ્કાર રહિત દ્વિગતિને શાસ્ત્રે અપવિત્ર કહ્યો છે. સંસ્કારરહિત દ્વિગતિ મરણ પર્યન્ત અશુદ્ધ જ રહે છે. ત્રાત્યોને વૈદિક ધર્મનું આચરણ કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા બાદ જ ચંદ્ર શકે છે, બીજી રીતે નહીં, એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. ૧૬ વર્ષની અંદર બ્રાહ્મણનો ૨૨ વર્ષની અંદર ક્ષત્રિયનો, અને ૨૪ વર્ષની અંદર વૈશ્યનો અવસ્ય ઉપનયન સંસ્કાર કરાવી તેને વેદાધ્યયનને માટે ગુરૂની પાસે મોકલવો જોઈએ. ઉપનયનનો યોગ્ય કાલ તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અષ્ટમાદિ વર્ષ છે. વળી કોઈને સમયને અનુસાર ઉપનયન તો થયું, પરંતુ વેદ ભણાવવાને નહીં મોકલતા નિશાળોમાં અન્ય શિક્ષણ લેવાને માટે મોકલવામાં આવે, તો તે વિવાહ ન કરવા છતાં પણ બ્રહ્મચારી નહીં કહી શકાય. પરંતુ વિદ્યાર્થી માત્ર કહેવાશે. કેમકે “બ્રહ્મ” નામ વેદનું છે, તેનું અધ્યયન કરવાને માટે શાસ્ત્રમાં બતાવેલા નિયમોના પાલનપૂર્વક ગુરૂની પાસે રહેવાથી જ બ્રહ્મચારી કહેવાય છે. કોઈ તપસ્થાને નિમિત્તે, કોઈ વ્રતાદિના નિમિત્તે, નિયમપૂર્વક રહેનાર પણ બ્રહ્મચારી રહે છે. સ્ત્રીઓના સમાગમનો પરિત્યાગ કરવાથી તેમને બ્રહ્મચારી કહે છે, કેમકે તે પણ બ્રહ્મચારીનો એક મુખ્ય નિયમ છે. તેનું પાલન કરવાથી તેમને લોકમાં બ્રહ્મચારી કહે છે. તેમજ કોઈ પ્રકારના ધનાદિના અભાવથી અથવા રોગાદિના નિમિત્તથી; પણ કોઈનો વિવાહ ન થવાના કારણથી તેને સ્ત્રી સંસર્ગનો ત્યાગ થયો છે, પરંતુ તેથી તે સર્વ કોઈ રીતે બ્રહ્મચારી કહી શકાતા નથી.

તે કારણથી કાલને અનુસાર ઉપનયન સંસ્કાર કરાવી વેદાધ્યયન કરવાને માટે ગુરૂની પાસે ૧૨ વર્ષ અથવા ૨૪ અથવા ૪૮ વર્ષ સુધી રહીને નિયમની સાથે વેદનું અધ્યયન કરનારને જ બ્રહ્મચર્યાશ્રમી કહી શકાય છે. શુદ્ધિશાલી બાલક ચાર વર્ષમાં ચારે વેદોનું અધ્યયન કરીને બ્રહ્મચર્યા સમાપ્ત કરી શકે છે એવું પરાશરજીના વચનથી જાણવામાં આવે છે. પરંતુ તાત્પર્ય તો વેદના અધ્યયનમાં છે. પોતાની શાખાનું પણ જેણે અધ્યયન કર્યું નથી તેને બ્રાહ્મણ્યની પ્રાપ્તિ થવાની નથી.

ઇતિ. બ્રહ્મચર્યાશ્રમનિરૂપણ અ૦ ૧૧ સ. ૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧ સર્ગ ૨.

બ્રહ્મચારીના નિયમો-
વસ્ત્રનિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં બ્રહ્મચારીના નિયમોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

કાર્ણારૌરવવાસ્તાનિ ચર્માણિ વ્રહ્મચારિણઃ ।

વસીરન્નાનુપૂર્વેણ શાણક્ષૌમાવિકાનિ ચ ॥ મં સ્મૃં અં ૨-૪૧ ॥

અર્થ — બ્રાહ્મણાદિ બ્રહ્મચારી ક્રમે કૃષ્ણ મૃગ, રૂં(મૃગબેદ) તથા બડરાના ચર્મનું ઉત્તરીય પહેરે અર્થાત્ બ્રાહ્મણ કૃષ્ણ મૃગનું, ક્ષત્રિય રૂંમૃગનું, અને વૈશ્ય બડરાના ચર્મનું ઉત્તરીય પહેરે અને બ્રાહ્મણ શણના વસ્ત્રને અધોવસ્ત્ર કરે, ક્ષત્રિય અલસીની ધાલનું(ક્ષૌમ) બનાવેનું વસ્ત્ર પહેરે તથા વૈશ્ય ઘેટાના ઉનનું બનાવેલું વસ્ત્ર પહેરે.

કાર્પાસ ચાવિકૃતમ્ ॥

ગૌ, ઘ. સૂ. અ. ૧ સૂ. ૨૦ ॥

અર્થ — કપાસનું એટલે ૨ગ્યા વિનાનું (અવિકૃત) સફેદ વસ્ત્ર સર્વને માટે હોઈ શકે છે ને ૨ગેલું હોય તો 'વાર્ષ્વ વ્રાહ્મણસ્વ' ગૌ ઘ સૂ અ ૧-૨૨ ॥ વૃક્ષની ઝાલ આદિનું બનાવેલું ઠાપાય ૨ગનાળું વસ્ત્ર બ્રાહ્મણ પહેરે અને 'મઙ્ગિષ્ઠદરિદ્રે ઇતરયો ॥' ગૌ ઘ સૂ અ ૧-૨૩ ॥ મહાકથી ૨ગેલું ક્ષત્રિયે, અને હરિદ્રાથી ૨ગેલું વસ્ત્ર વૈશ્યે પહેરવું જોઈએ હરિણું અને એણનું ઉત્તરીય બ્રાહ્મણને માટે ુ છે આ બંને મૃગના જ બેદ છે માં છનિરૂપણ

મૌઙ્ગો ત્રિવૃત્સમા શ્લક્ષ્ણા કાર્યા વિપ્રસ્ય મેખલા ।

ક્ષત્રિયસ્ય તુ મૌર્વીજ્યા વૈશ્યસ્ય શણતાન્તવી ॥ મ. સ્મૃ અ. ૨-૪૨

અર્થ — મૃગી ન હોય એવી મુળની તથા સમાન સૂત્રની બનાવેલી મેખલા બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીને માટે છે અને ધનુષની દોરી જેની અને છે તેનું નામ મુર્વા છે, તે મુર્વાની દોરીથી બનાવેલી મેખલા ક્ષત્રિયને માટે છે. અને શણના સૂત્રથી બનાવેલી મેખલા વૈશ્ય બ્રહ્મચારીને માટે છે (મેખલા નામ ટિસૂત્રનું છે)

મુઙ્ગાલાભે તુ વર્તેચ્યા કુશાશ્મન્તકનલ્વજૈઃ ।

ત્રિવૃતા ગ્રન્થિનૈકેન ત્રિધિઃ પશ્ચભિરેવ વા ॥ ૪૩ ॥

અર્થ — મુગ જ વગેરે ન મળે તો બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીને માટે કુશાની મેખલા બનાવવી, ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારી માટે અશ્મન્તકની મેખલા કરવી, અને વૈશ્ય બ્રહ્મચારીને માટે બલવની મેખલા બનાવવી આ ત્રણે તૃણવિરોપના નામ છે ત્રણ ગણી કરેલી તથા એક, ત્રણ, કે પાંચ ગાંઠવાળી મેખલા કરવી જોઈએ જેવી પોતાના કુલની પરપરા ચાલતી આવી હોય એટલી ગાંઠ વાગવી તેમાં બ્રાહ્મણને એક, ક્ષત્રિયને બે અને વૈશ્યને ત્રણ ગાંઠ-એવા નિયમ નથી

ઉપવીતનિરૂપણ

કાર્પાસમુપવીત સ્યાદ્વિપ્રસ્યોર્વવૃત ત્રિવૃત્ ॥

શણસૂત્રમય રાઙ્ગો વૈશ્યસ્યાવિકસૌત્રકમ્ ॥

૨૨

॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણને માટે કપાસના સૂત્રનું યજ્ઞોપવીત બનાવવું જોઈએ. ક્ષત્રિયને માટે શણના સૂત્રનું, અને વૈશ્યને માટે ઘેટાના ઉત્તનું બનાવેલું યજ્ઞોપવીત જોઈએ. અને તે ઉપવીત ત્રણ ત્રણ તંતુને ત્રિગુણ કરેલા નવ સૂત્રવાળું દક્ષિણાવર્ત (ઉર્ધ્વવૃત) ઉપવીત જોઈએ.

યજ્ઞોપવીતં કુર્વીત સૂત્રેણ નવતાન્તવમ્ ।

દેવતાસ્તત્ર વક્ષ્યામિ આનુપૂર્વેણ યાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ગૃહ્યસંપ્રહઃ પ્ર. ૩ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—નવ તન્તુ યુક્ત યજ્ઞોપવીત કરવું જોઈએ. એ નવ તન્તુઓના ક્રમે કરીને જે દેવતાઓ અતલેલા છે તે તમને કહું છું.

ઑંકારઃ પ્રથમસ્તન્તુર્દ્વિતીયશ્ચાગ્નિદૈવતઃ ।

તૃતીયો નાગદૈવત્યશ્ચતુર્થઃ સોમદૈવતઃ ॥ , પ્ર. ૨ ॥ ૪૯ ॥

પશ્ચમઃ પિતૃદૈવત્યઃ પૃથ્થશ્ચ પ્રજાપતિઃ ।

સપ્તમો વાસુદૈવત્યો અષ્ટમો યમદૈવતઃ ॥ , ॥ ૫૦ ॥

નવમઃ સર્વદૈવત્ય ઇત્યેતે નવ તન્તવઃ । , ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—પહેલા તન્તુની દેવતા ઐકારવાચ્ય પરમાત્મા છે. બીજા તન્તુની દેવતા અગ્નિ છે. ત્રીજાની નાગ છે. ચોથાની અન્દ્રમા છે. (૪૯). પાંચમા તન્તુની દેવતા પિતૃઓ છે. છઠ્ઠાની પ્રજાપતિ છે. સાતમાની વાસુદેવ છે. આઠમાની યમરાજ છે. અને નવમો સર્વ તન્તુ દેવતા રૂપ છે. આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન દેવતાવાળા નવ તન્તુ છે.

દ્વિગુણં ત્રિગુણં વાપિ એકગ્રન્થિકૃતં વિદુઃ ॥ , ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—આ નવ તન્તુવાળા યજ્ઞોપવીતને આચાર્યલોકે એ સેરવાળું તથા ત્રણ સેરવાળું તથા એક ગ્રન્થિયુક્ત બાણ છે. ત્રણ સેરના અભાવમાં એ સેરનું કથન છે એમ નારાયણ ઉપાધ્યાય લખે છે.

બ્રહ્મણોત્પાદિતં સૂત્રં વિષ્ણુના ત્રિગુણીકૃતમ્ ।

રુદ્રેણ તુ કૃતો ગ્રન્થિઃ સાવિત્ર્યા ચાભિમન્ત્રિતમ્ ॥ , ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—યજ્ઞોપવીતને માટે બ્રહ્મણએ સૂત્ર તૈયાર કર્યું, વિષ્ણુ ભગવાને તેને ત્રિગુણ કર્યું, અને રુદ્ર દેવતાએ તેની ગાંઠ પાડી. તથા ગાયત્રી દેવીએ તેને મન્ત્રિત કર્યું. માટે “બ્રહ્મ યજ્ઞાનં” એ મન્ત્ર ભણીને સૂત્રને કાંતવું, તથા “હૃદં વિષ્ણુઃ” એ મન્ત્ર ભણીને તેને ત્રિગુણ કરવું, અને “આવો રાજાનમ્” એ મન્ત્રથી ગ્રન્થિ કરવી. તથા “તત્સવિતુઃ” એ ગાયત્રી મન્ત્ર વડે તેનું અભિમન્ત્રણ કરવું. ત્યાર બાદ યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરવું જોઈએ.

વળી યજ્ઞોપવીતનું પરિમાણ પણ નિયમિત જ હોવું જોઈએ.

સ્તનાદૂર્ધ્વમધોનાભેર્ન કર્તવ્યં કથંચન ।

સ્તનાદૂર્ધ્વે શ્રિયં હન્તિ નાભ્યધસ્તાત્પ્રકષયઃ ॥ ગૃહ્યસંપ્રહઃ શ્લો. ૫૪ ॥

અર્થ:—યજ્ઞોપવીતને સ્તનથી ઉપર અને નાભિની નીચે ધારણ નહીં કરવું. સ્તનથી ઉપર ધારણ કરવાથી લક્ષ્મીની હાનિ થાય છે, અને નાભિની નીચે ધારણ કરવાથી તપનેા ક્ષય થાય છે. કાંઈ મતમાં કટિ સુધી પણ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવાનું કહ્યું છે. બને પ્રકાર જોવામાં આવે છે.

કાર્પાસૈમગોવાલશરવલ્કતૃણોઙ્ગવમ્ ।

સદા સંભવતો ધાર્યમુપવીતં દ્વિજાતિભિઃ ॥ દેવલક્ષ્મિઃ ॥

અર્થઃ—કૃપાસતું, તથા અલસીના વલ્કલનું, ગાયના પૂછડાના વાળ તથા શર તથા વલ્કલ અર્થાત્ વૃક્ષોની છાવ, તથા કુશ આદિ ધાસતું પણ યજ્ઞોપવીત બનાવવાનું કહ્યું છે. (આ શ્લોક ગોલિલીય ગૃહ્યસૂત્રની અન્તર્ગત ગૃહ્યસમ્રહના ભાષ્યમાં લખેલો છે).

યજ્ઞોપવીતમ્ ॥

સ્વાદિગૃ. સૂ. પટ. ૧ સ્વ. ૧ સૂ. ૪ ॥

અર્થઃ—યજ્ઞોપવીત વૈદિક કર્મનું અંગ છે. તેથી તે અવશ્ય ધારણ કરવું જોઈએ.

ગ્રીવાયાં પ્રતિમુચ્ય દક્ષિણં વાહુમુદ્ધૃત્ય યજ્ઞોપવીતી ભવતિ ॥ , ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—યજ્ઞોપવીતને ગળામાં ધાલીને જમણા હાથ તેમાંથી બહાર કાઢીને નીચે લટકાવવાથી યજ્ઞોપવીતી (યજ્ઞોપવીતવાળો) થાય છે.

ઉપાકર્મનિરૂપણ.

વળી એકવાર ધારણ કરેલું યજ્ઞોપવીત હમેશને માટે નથી. તેને વર્ષમાં એકવાર બદલવાની આવશ્યકતા છે. યજ્ઞોપવીત બદલવાના કર્મને ઉપાકર્મ કહે છે. કોઈ શ્રાવણીકર્મ પણ કહે છે.

નમસઃ પશ્ચદશ્યાં વા પશ્ચમ્યાં ચ તથાપરે ।

નમસ્યસ્ય ચાતુર્દશ્યામુપાકર્મ યથોદિતમ્ ॥ ઋ. પા. સ્મૃ. અ. ૪—૩૩૪ ॥

અર્થઃ—કોઈ શ્રાવણી (નમસ) માસની પૂર્ણિમાને દિવસે, અને કોઈ શુક્લ પક્ષની પચ્ચમીને દિવસે ઉપાકર્મ કરવાનું કહે છે. અને કોઈના મતમાં ભાદ્રપદ (નમસ્ય) માસની ચતુર્દશીને દિવસે ઉપાકર્મ કરવાનું કહે છે.

તદ્વિદઃ કેચિદિચ્છન્તિ નમસઃ શ્રવણેન તુ ।

હસ્તેન વાય પંચમ્યામનુધ્યાનાદ્વદન્તિ તમ્ ॥ , ॥ ૩૩૫ ॥

અર્થઃ—વળી ઉપાકર્મને બાણનાર કોઈ વિદ્વાન્ એમ કહે છે કે શ્રાવણ માસમાં જે દિવસે શ્રવણ નક્ષત્ર અથવા હસ્ત નક્ષત્ર હોય તે દિવસે, અથવા પચ્ચમી તિથિને રાજ, ઉપાકર્મ કરવું જોઈએ. જે કુલમાં જેવી પરપરા ચાલી આવી હોય તેવી રીતે કરવું ઠીક છે.

રોહિણ્યાં ચાથ હસ્તેઽપિ હુપાકર્માણિ કુર્વતે ॥ , ॥ ૩૩૬ ॥

અર્થઃ—કોઈ આચાર્ય રોહિણીમાં અને કોઈ હસ્તમાં પણ ઉપાકર્મ કરે છે.

યત્ર શાસ્ત્રોપનીતઃ સ્યાદ્બ્રહ્મચારી દ્વિજોત્તમઃ ।

તચ્છાસ્ત્રાવિદિતં તસ્ય ઉપાકર્માદિ કીર્ત્યતે ॥ , ॥ ૩૩૬ ॥

અર્થઃ—જે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીને જે શાખાથી વ્રતબદ્ધ કર્યો હોય તે જ શાખાના વિધાન મુજબ તેને માટે ઉપાકર્માદિ કર્મ કહેલું છે.

અતો વેદાધિકારિત્વં વેદપાઠસ્ય કીર્ત્યતે ।

અનુપાકૃતધિપ્રાદેવેદાધ્યયનદુષ્કૃતમ્ ॥ , ॥ ૩૩૭ ॥

અર્થઃ—વેદ બાણનારને ઉપાકર્મ કરવાથી (અતઃ) વેદ બાણવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. જે બ્રાહ્મણવિદિનું ઉપાકર્મ કરવામાં ન આવ્યું હોય તેમને વેદાધ્યયન કરવાથી પાપ લાગે છે.

न भवेदनुपाकर्मा ब्राह्मणः स्नातका व्रती ।

कर्मच्युतो भवेद्ब्राह्मणो ब्राह्म्यः निष्कृत्तिकृष्णुचिः ॥

॥ ४० ॥

अर्थः—उपाकर्म नहीं करना ब्राह्मण स्नातक अह्मयारी यद्य शकतो नथी, केमके कर्महीन थवाथी प्रात्य यद्य जय छे, अने प्रात्यनी शुद्धि प्रायश्चित्त करवाथी थाय छे. तेविना यती नथी.

आलक्षणे वेद लक्षणावधाने भाटे आचार्यनी समीप लक्षणावधाना अंग रूप गायत्रीना उपदेशप्रधान कर्मविशेषणुं नाम उपनयन छे. पुत्रणुं उपनयन प्रथमं पितृण्ये न करवणुं नेष्ट्ये ज्येवी शास्त्रनी आज्ञा छे. पिताने अलावे तेना दादा, काका, भाई, आदिण्ये करवणुं नेष्ट्ये. अने तेमना अलावे काई आत्रिय करावे.

विशेष अह्मयारीणुं उपवीत आदि लक्षुं यद्य जतां तेनो जलभां परित्याग करीने नवीन अह्मय करवणुं नेष्ट्ये

दण्डादिनिर्णयः.

हवे अह्मयारीण्येना दण्डादिणुं निर्णय करीण्ये धीण्ये.

ब्राह्मणो वैश्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।

पैलधौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥

म. सू. अ. २-४५ ॥

अर्थः—ब्राह्मण अह्मयारी धर्मानुसार अित्वनो अथवा पलाशनो, क्षत्रिय वडनो अथवा अदिर(भेर)नो, अने वैश्य पीलुनो के गुलरनो दण्ड धारणु करे.

यज्ञियो वा सर्वेपाम् ॥

गौ. घ. सू. अ. १ सू. २६ ॥

पूर्वे कहेला वृक्षेना अलावे यज्ञभां उपयोगी वृक्षेनो दण्ड सर्वने भाटे अनावे.

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसंमितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विश्वः

॥ ४६ ॥

अर्थः—ब्राह्मणनो दण्ड केश पर्यन्त लांयो, क्षत्रियनो ललाट पर्यन्तनो, अने वैश्यनो नासिका पर्यन्त लांयो राभवे नेष्ट्ये.

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणा सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचोऽनत्रिदूषिताः ॥

॥ ४७ ॥

अर्थः—सर्वना दण्ड सीधा, प्रणु (धा) विनाना, अने शोलावाणा होवा नेष्ट्ये, तेमण अणु लारे होय तो अनुद्वेगेने उद्वेग करता थाय, भाटे तेवा न होवा नेष्ट्ये. तेमण त्वया युक्त होय अने अग्निथी दात्रेवा न होय ज्येवा नेष्ट्ये.

अह्मयारीण्ये आ भेषजा, दण्ड, आदि लभेशां धारणु करवां.

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥

॥ ४८ ॥

अर्थः—उपर कहेला लक्षणावाणा प्रतिगृह्ये दण्डने धारणु करीने अर्धने नभस्कार करीने अह्मयारी अग्निनी प्रदक्षिणा करीने भिक्षा भागना भाटे जय.

भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥

॥ ४९ ॥

અર્થ:—ઉપનયન સંસ્કારવાળે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારી “ ભવતિ મિશ્નાં દેહિ ” એ પ્રમાણે મદત્ત શબ્દને પહેલા બોલીને લિક્ષા માગે. અને ક્ષત્રિય બ્રહ્મચારી “ મિશ્નાં ભવતિ દેહિ ” એ પ્રમાણે મદત્ત શબ્દ વચમાં બોલીને લિક્ષા માગે. અને વૈશ્ય બ્રહ્મચારી “ મિશ્નાં દેહિ ભવતિ ” એ પ્રમાણે મદત્ત શબ્દને અંતમાં બોલીને લિક્ષા માગે.

માતરં વા સ્વસારં વા માતુર્વા મગિનીં નિજામ્ ।

મિક્ષેત મિશ્નાં પ્રથમં યા ચૈનં નાવમાનયેત્ ॥

॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—ઉપનયન વખતની—ઉપનયનના અંગ રૂપ—લિક્ષા પ્રથમ માતાની પાસે માગે, માતા ન હોય તો પોતાની એન પાસે માગે, એન ન હોય તો માતાની એન પાસે માગે. અને આ ત્રણેમાંથી કોઈપણ ન હોય તો જે સ્ત્રીની પાસે લિક્ષા માગતાં તે અપમાન ન કરે તેવી કોઈ સ્ત્રી પાસે લિક્ષા માગે.

સમાહૃત્ય તુ તદ્વૈકં યાવદન્નમમાયયા ।

નિવેદ્ય ગુરવેડનીયાદાચમ્ય પ્રાહ્મુલ્લઃ શુચિઃ ॥

,, ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે લિક્ષા લાવીને નિષ્કપટતાથી સર્વ અન્ન ગુરુની આગળ લાવીને મૂકે ગુરુના જમતાં બચેલું અન્ન ગુરુની આજ્ઞા લઇને આચમન કરીને પવિત્ર થઇ પૂર્વ દિશામાં મુખ કરીને પોતે લક્ષ્ય કરે. ગુરુની પાસે અન્ન રાખતી વખતે સાઈ અન્ન પોતે ખાવાની ઈચ્છાથી તેને નીચે રાખવું અને સાધારણ અન્ન ઉપર રાખવું તેનું નામ માયા છે. આવી માયા રહિત થઇને સર્વ લિક્ષાન્ન ગુરુને નિવેદન કરવું.

બ્રાહ્મણેષુ ચરેન્નૈક્ષમનિન્દ્રેપ્યાત્મવૃત્તયે ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૨૯ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારી પોતાની વૃત્તિને માટે પતિતાદિ બ્રાહ્મણને છોડી અન્ય બ્રાહ્મણોને ઘેર લિક્ષા માગે, પરંતુ આ નિયમ નથી. બ્રાહ્મણોને ત્યાંથી મળે ત્યાં સુધી ત્યાંથી લેવું. ત્યાંથી ન મળે તો બીજા દિગ્ગતિ (ક્ષત્રિયાદિ)ને ત્યાંથી પણ લઇ શકે છે. પોતાના તેમજ ગુરુના નિર્બોધને માટે જ બ્રહ્મચારી લિક્ષા માગી શકે છે. બીજા કોઈને માટે માગી શકતો નથી. તેથી શ્લોકમાં “ આ મવૃત્તયે ” કહ્યું છે.

સાર્વવર્ણિકં મૈક્ષચરણમભિશસ્તપતિતવર્જમ્ ॥ ગૌ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૨-૪૨ ॥

અર્થ:—લોકમાં જેના ઉપર અભિચારનો દોષ આવેલો હોય તેને “અભિશસ્ત” કહે છે. તેના અભિશસ્ત અને પતિતને છોડીને સર્વ વર્ણો પાસેથી લિક્ષા માગવી યોગ્ય છે.

આ સૂત્ર વિશે કેટલાકનો મત એવો છે કે ચારે વર્ણો પાસેથી લિક્ષા લેવાને આ સૂત્ર આજ્ઞા આપે છે અને બીજા કેટલાકનો એવો અભિપ્રાય છે કે ફક્ત દિગ્ગતિ ત્રણ વર્ણો પાસેથી લિક્ષા લેવાને જ સૂત્ર કહે છે, કેમકે આપત્તિ કાળને છોડી અન્ય સમયમાં અર્ધનું અન્ન ખાવું તેને નિષિદ્ધ કહ્યું છે. યથાર્થ રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો બ્રાહ્મણોને માટે જે જે વર્ણોનું બોજન કરવાની આજ્ઞા છે તે વર્ણો પાસેથી બ્રહ્મચારી પણ લિક્ષા લઈ શકે. બોજન માટે બ્રાહ્મણને માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય, અને સત્ અર્ધનું પણ બોજન કરવાની આજ્ઞા ધર્મશાસ્ત્ર આપે છે. તેથી રીતે બ્રહ્મચારી પણ દિગ્ગતિ તથા સત્ અર્ધની પણ લિક્ષા લઈ શકે છે. પરંતુ પૂર્વ પૂર્વ વર્ણની લિક્ષા ન મળે ત્યારે જ ઉત્તર ઉત્તર વર્ણની લિક્ષાનું વિધાન છે. કેમકે—

શૂદ્રાન્નરસપુષ્ટાન્નો યોઽપીયાનોઽપિ નિત્યશઃ ।

શુભ્રન્નપિ જપન્નાપિ ગતિમૂર્ધ્વાં ન વિન્દતિ ॥

અર્થઃ—શૂદ્રનું અન્ન ખાદ્યને તે અન્નના રસથી જેનું શરીર પુષ્ટ થયેલું છે એવો બ્રહ્મચારી વગેરે, કદાપિ હમેશાં વેદનું અધ્યયન કરતો હોય અથવા હોમ કરતો હોય, અથવા જપ કરતો હોય તોપણ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થતો નથી. (આ શ્લોક અસત્ શૂદ્રો સંબધી છે, તેનો વિશેષ ખુલાસો ભોજન વિવેચનના સ્થલમાં બોધ લેવો.)

ઉત્તમ ભિક્ષા તો જેણે વેદાદિનો ત્યાગ કર્યો નથી તેના ધર્મી છે.

વેદયજ્ઞૈરહીનાનાં પ્રશસ્તાનાં સ્વકર્મમ્ ॥

બ્રહ્મચાર્યાંહરેદ્મૈક્ષં ગૃહેભ્યઃ પ્રયતોઽન્વહમ્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૨-૧૮૩ ॥

અર્થઃ—જેણે વેદનું અધ્યયન તથા યજ્ઞાદિનો પરિત્યાગ કર્યો નથી અને પોતાના કર્મમાં પ્રવૃત્ત છે, એવાં ધર્માર્થી બ્રહ્મચારી વારંવાર સિદ્ધ અન્નની ભિક્ષા લાવે.

ગુરોઃ કુલે ન ભિક્ષેત ન જ્ઞાતિકુલવન્ધુષુ ।

અલાભે ત્વન્યગેહાનાં પૂર્વં પૂર્વં વિવર્જયેત્ ॥ ॥ ૧૮૪ ॥

અર્થઃ—આચાર્યના સપિણ્ડીઓને ત્યાં, તથા તેમની જ્ઞાતિ, કુલ અને બન્ધુઓને ત્યાં અર્થાત્ આચાર્યના મામા આદિને ઘેર ભિક્ષા ન માગવી. તેમના ઘરને છોડી અન્ય યોગ્ય ઘર ન મળે તો પૂર્વ પૂર્વને છોડીને ભિક્ષા માગે અર્થાત્ પ્રથમ ગુરુના બન્ધુને ત્યાં માગે, ત્યાં ન મળે તો ગુરુનું કુલ, અને પછી જ્ઞાતિને ત્યાં ભિક્ષા માગે.

સર્વં વ્રાપિ ચરેદ્ગ્રામં પૂર્વોક્તાનામસંભવે ।

નિયમ્ય પ્રયતો વ્રાચમભિશસ્તાંસ્તુ વર્જયેત્ ॥ ॥ ૧૮૫ ॥

અર્થઃ—પૂર્વે કહેલા વેદાધ્યયનાદિ યુક્ત ધર્મામાં જે ભિક્ષા ન મળે તો વેદાધ્યયનાદિથી રહિત ગામનાં સર્વ ધર્મમાં પણ ભિક્ષા માગે. અને તે વખતે “ભવતિ ભિક્ષાં દેહિ” એ સિવાય અન્ય કોઈ શબ્દો (વચ્ચઃ) ન બોલે. તેમાં પણ અભિશસ્તાનાં ઘરને ત્યાગ કરીને ખીજે ઘેર ભિક્ષા માગે. જેટલું જેટલું અધિક પવિત્ર કુલનું અન્ન ખાવામાં આવશે તેટલું તેટલું બ્રહ્મચારીનું તપ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે એવો ભાવ છે.

સાયં પ્રાતસ્તુ ભિક્ષેત બ્રહ્મચારી સદા વ્રતી ॥ સંવર્ત સ્મ૦ શ્લો૦ ૧૧ ॥

અર્થઃ—હમેશાં વ્રતમાં રહેનાર બ્રહ્મચારી સાયંકાલ તથા પ્રાતઃકાલ અને વખત ભિક્ષા કરે અર્થાત્ એકવાર ભોજનનો તેને માટે નિયમ નથી. પરંતુ ભિક્ષા વારંવાર કરવી એવો નિયમ છે.

અકૃત્વા ભિક્ષચરણમસમિધ્ય ચ પાવકમ્ ।

અનાતુરઃ સપ્તરાત્રમત્રકીર્ણિવ્રતં ચરેત્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૨-૧૮૬ ॥

અર્થઃ—બ્રહ્મચારી નિરોગી હોવા છતાં પણ જે સાત દિવસ સુધી ભિક્ષાવૃત્તિ તથા પ્રાતઃકાલ અને સાયંકાલનો હોમ ન કરી પોતાના વ્રતનો લોપ કરે, તો તેણે અવકીર્ણિવ્રત કરવું. બ્રહ્મચારીના વ્રતના લોપનું પ્રાપ્તિ અવકીર્ણિવ્રત છે.

મૈક્ષેણ વર્તયેન્નિત્યં નૈકાન્નાદી ભવેદ્વ્રતી ।

મૈક્ષેણ વ્રતિનો વૃત્તિરુપવાસસમા સ્મૃતા ॥ ॥ ૧૮૮ ॥

અર્થ — બ્રહ્મચારી એ જગાનુ અન્ન ન ખાય, પરંતુ રોજ રોજ અનેક ગૃહોમાથી ભિક્ષા લાવીને જ ખાય, કાગળ કે ભિક્ષાથી જે જીવન છે તે ઉપવાસ તુલ્ય છે એવું ક્રપિઓએ કહ્યું છે

વ્રતવદ્દેવદૈવત્યે પિત્ર્યે કર્મણ્યથર્પિવત્ ।

શામમભ્યર્પિતોઽઙ્ગીયાદ્વ્રતમસ્ય ન લુપ્યતે ॥ ” ॥ ૧૮૯ ॥

અર્થ — બ્રહ્મચારીને માટે એકાન્નનો નિષેધ કર્યો છે. તથાપિ દેવતાના ઉદ્દેશથી ડગ્યાના કર્મ પ્રત્યે કાર્મ્યે ભોજન કરવાનું નિમન્ત્રણ આપ્યું હોય તો વ્રતમા જેની રીતે મધુમાસાદિ રહિત ભોજન કરતો હોય તેની રીતે ત્યા પછી ભોજન કરે અને તેવી જ રીતે પિતૃકર્મમા પછી કાર્મ્યે નિમન્ત્રિત કર્યો હોય તો ત્યા પછી ક્રપિની પેઠે મધુમાસાદિ રહિત નીવાગદિનું ભોજન કરે એ પ્રમાણે ડગ્યાથી વ્રતનો લોપ થતો નથી.

બ્રાહ્મણસ્પૈવ કર્મૈતદ્વપદિષ્ટ યનીપિભિ ।

રાજન્યવૈશ્યયોસ્ત્વેવં નૈતત્કર્મ વિધીયતે ॥ ” ॥ ૧૯૦ ॥

અર્થ — આ ઉપર કહેલા આમત્રણના એકાન્ન ભોજન રૂપ કર્મ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીને માટે જ વેદાર્થ જાણનાર વિદ્વાનોએ વિધાન કર્યું છે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય બ્રહ્મચારીને આ આમત્રણના એકાન્ન ભોજન રૂપ કર્મનું વિધાન નથી.

યઘસ્ય વિહિત ચર્મ યત્મૂત્ર યા ચ મેસ્વલા ॥

યો દળ્લો યજ્ઞ વસનં તત્તદસ્ય વ્રતેષ્વપિ ॥ ” ॥ ૧૭૪ ॥

અર્થ — બ્રહ્મચારીને માટે ઉપનયન કરનારને ચર્મ, યજ્ઞોપવિત, મેખલા, દણ્ડ, વજ્ર, ઇત્યાદિક નિષ્ક્રમિત કરવામા આવ્યું હોય તે જ ચર્માદિનું વિધાન તેના બ્રહ્મચર્યવ્રત સમયમાં પશુ કરવામા આવેલું છે

નિત્ય સ્નાત્વા શુચિ' કુર્યો'વતાપિતૃતર્પણમ્ ।

દેવતાભ્યર્ચનં ચૈવ સમિદાધાનમેવ ચ ॥ ” ॥ ૧૭૬ ॥

અર્થ — રોજ સ્નાન કરીને પવિત્ર ધર્મ દેવતા, ક્રપિ અને પિતૃઓનું તર્પણ કરવું, તથા દેવતાનું પૂજન કરવું તથા પ્રાત કાલ અને સાયકાલમા સમિધુ લોક પછી કરવો બ્રહ્મચારીને માટે આદવાદ સ્નાનનો નિષેધ છે

વર્જયેન્મધુમાંસં ચ ગન્તં માલ્ય રસાન્સ્ત્રિય ।

શુક્લાનિ યાનિ સર્વાણિ પ્રાણિનાં ચૈવ હિંસનમ્ ॥ ” ॥ ૧૭૭ ॥

અર્થ — બ્રહ્મચારી મદ્ય તથા માંસ બ્રહ્મણ ન કરે, તથા ડૂબું, ચન્દન, ક્ષેત્રી, આદિ નુનથી પાર્થનો ઉપયોગ ન કરે પુષ્પની માળા ન પહેરે તેમજ મધુ આદિમાથી બનેલો અધિક અન્નનો ગુણદિ પદાર્થ પશુ ન ખાય તથા સ્ત્રીઓની સાથે સમાગમ ન કરે તથા પ્રાણિના ન કરે (અવમાવથી જે પદાર્થ મધુર હોય ત્યા કેટલાક દિવસ મુધી રહે તો તે ખાટા થાય તો તેને શુદ્ધ કહે છે વિગે જીને ખાટા ખીકા મળવા સ્થને શુદ્ધ કહે છે)

તામ્બૂલાભ્યજ્જનં ચૈવ શાસ્યપાત્રે ચ મોક્ષનમ્ ।

યતિથ વ્રહ્મચારી ચ વિરવા ચ વિવર્જયેત્ ॥

(આ પ્રવેશાનુ રચન નિર્ણયનિન્ધુના ત્રીજા પદિન્દેશના યજ્ઞોપવીતવિચારના આરોહ છે)

અર્થ—પાન ખાધુ તલમર્દન નુ, કાસાના પાત્રમા મોળન રવ-એ સર્વ યતિ તથા બ્રહ્મચારી તથા મિથ્યા સ્ત્રીએ વર્જન રવુ જોઈએ

અભ્યક્તમજ્જનં ચાક્ષ્ણોરુપાનચ્છત્રધારણમ્ ।

કામ ક્રોધ જ લોભ ચ નર્તન ગીતવાદનમ્ ॥ મ૦ સ્મ૦ ૩૦ ૨-૧૭૮ ॥

અર્થ—બ્રહ્મચારીએ નૈનમર્દન તથા નેત્રમા કાળ્પી કે સુગ્રો વગેરે વગાડવુ, જોડા પહેરવા, ઠની ઝોઢવી, પ્રિયમોગની દ્વગ ક્રોધ લોભ નાચવુ વાગ્ન વગાડવા તથા ગાયન કરવુ આદિનો પરિત્યાગ કરવા

નૃત્ત ચ જનવાદ ચ પરિવાદં તથાનૃતમ્ ।

હ્યોના ચ પ્રેક્ષણાલભમુપઘાત પરસ્ય ચ ॥ ૧૭૯ ॥

અર્થ—તેમજ ઘત (પાસા આદિનો ખેલ), લોકો સાથે નિર્નર્થ વાણીનો કલહ, ખીળના દોષવુ કથન, મિથ્યા ભાષણ તથા મંભોગની ઇચ્છાથી પ્રીતિપૂર્વક સ્ત્રીઓને જોવી તથા સ્પર્શ કરવો, તથા ખીળનો અપકાર કરવો-એ સર્વનો પણ બ્રહ્મચારીએ ત્યાગ કરવો ક્રમકે-

સ્મરણ કોર્તન કેલિ પ્રેક્ષણં ગુહ્યભાષણમ્ ।

સકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચ ક્રિયાનિષ્પત્તિરેવ ચ ॥

ઇતન્મૈથુનમ્પ્રજ્ઞાન્ પ્રવદન્તિ મત્તીપિણ ।

અનુરાગાત્કૃતશ્ચૈવ વ્રહ્મચર્યવિરોધકમ્ ॥

નિપરીત વ્રહ્મચર્યમેતદેવાષ્ટલક્ષણમ્ ॥ ગામિ ગૃ સુ માપ્ય.પ્રપા ૧ સ્વ ૬ સૂ ૭ ॥

અર્થ—૧ સ્ત્રીનુ સ્મરણ કરવુ ૨ સ્ત્રીના ગુણોનુ જ્ઞાન કરવુ ૩ સ્ત્રી સાથે ખેલવુ, ૪ ગગપૂર્વક સ્ત્રીઓને જોવી, ૫ એકાન્તમા તેની સાથે યુમ ભાષણ કરવુ, ૬ સમાગમનો સ્પર્શ કરવો, ૭ અમુક દિવસ અમુક સમયે સમાગમ કરવાનો નિશ્ચય કરવો, તથા ૮ સમાગમ કરવો-એ ગ્રામ્ય ધર્મના આઠ અંગ છે એમ વિદ્વાન લોક કહે છે. ગગ સહિત સ્મરણાદિ કરવુ-એ બ્રહ્મચર્યનુ વિરોધિ છે અથાત્ તેનો નાશ કરે છે અને ગગપૂર્વક જો સ્મરણાદિ તેનો જો અલાય તે અષ્ટ પ્રકારનુ બ્રહ્મચર્ય છે ૧થી ૭નાં પુરાણમા પણ કહ્યુ છે કે—

સ્ત્રીણા નિરીક્ષણ સ્પર્શ ભાષણ ક્રોડનાદિ ચ ।

વર્જયેત્સર્વથા વર્ણીં સ્ત્રિયાશ્ચાપ્યયલેચનમ્ ॥ ર્મા પુ સ્વ.૨, વાસુ, મા અ. ૧-૨૧ ॥

અર્થ—સ્ત્રીઓને ગગપૂર્વક જોવી, તેમનો સ્પર્શ કરવો, તેમની સાથે ભાષણ, ક્રોડ, વગેરે કરવુ, તથા તેમનુ ચિત્ર નહવુ, ઇત્યાદિ નર્તનો બ્રહ્મચારી(વર્ણી)એ પરિત્યાગ કરવો જોઈએ આ પ્રમાણે બ્રહ્મચારીને માટે સ્ત્રીઓનુ સ્મરણ વગેરેનો નિરોધ થયો છે

સ્ત્રીઓની સાથે અધિક ખોલવાની પણ મનાઇ છે

યાવદર્થસમાપો સ્ત્રીમિ ॥ ત્રીયા૦ સ્મ૦ પ્રશ્ન૦ ૧ ૭૦ ૨-૨૨ ॥

અર્થ—સ્ત્રીઓની સાથે જોઈ પ્રયોગનુ હોય જોઈ પણ બ્રહ્મચારીએ મોનવુ જોઈએ, અધિક નહી

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित् ।

કામાદ્ધિ સ્કન્દયત્રેતો હિનસ્તિ વ્રતમાત્મનઃ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૨-૧૮૦ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારીએ સર્વત્ર એક જ દેહમાં સૂઈ રહેવું જોઈએ. અને ઇચ્છાપૂર્વક કદાપિ પોતાના શુક્રને સ્ખલિત કરે નહીં, કેમકે ઇચ્છાથી શુક્રનું સ્ખલન કરનાર પોતાના વ્રતથી બ્રહ્મ થાય છે.

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

સ્નાત્વાર્કમર્ચયિત્વા ત્રિઃ પુનર્મોમિત્યૃચં જપેત્ ॥ ,, ॥ ૧૮૧ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારીનું શુક્ર બે ઇચ્છા વિના સ્વપ્નમાં સ્ખલિત થાય તો સ્નાન કરીને ચન્દન, પુષ્પ, આદિ વડે સૂઈનું પૂજન કરીને કરી “મામૈત્વિન્દ્રિયમ્” એ મન્ત્રનો ત્રણવાર જપ કરવા. આ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।

આહરેદ્યાવદર્થાનિ મૈત્ર્યં ચાહરહશ્ચરેત્ ॥ ૧૯૨ ॥

અર્થ:—જલનો ઘંટો, પુષ્પ (સુમનસ), ગાયનું ઢાણું (શકુત), માટી, કુશ, ઇત્યાદિ આચાર્યને માટે જરૂર જેટલું લાવવું જોઈએ. તેમજ રાજ રાજ આચાર્યને ઉપયોગી લિલ્લા પણ લાવવી જોઈએ.

दुरादाहत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।

સાયં પ્રાતશ્ચ જુહુયાત્તાભિરગ્નિમતન્દ્રિતઃ ॥ ,, ॥ ૧૮૩ ॥

અર્થ:—દૂરથી હોમની સમિધ લાવીને તેને ઉંચા સ્થાનમાં રાખવી. અને તે સમિધ વડે સાયકાલ તથા પ્રાતઃકાલમાં તન્દ્રાને છોટીને આગમાં હોમ કરવો.

चोदितो गुरुणा नित्यमचोदित एव वा ।

કુર્યાદધ્યયને યત્નમાચાર્યસ્ય હિતેષુ ચ ॥

અર્થ:—ગુરુએ કહ્યું હોય કે ન કહ્યું હોય તોપણ તેણે હમેશાં અધ્યયનમાં તેમ આચાર્યના હિતને માટે યત્ન કરવો.

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ॥

નિયમ્ય પ્રાહ્નલિસ્તિષ્ઠેદ્વીક્ષમાણો ગુરોર્મુખમ્ ॥ ,, ॥ ૧૯૨ ॥

અર્થ:—દેહ, વાણી, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને મનનં નિયમમાં રાખી, લાથ જોડી ગુરુના મુખ સામું જોતો સતો ઉભો રહે, બેસે નહીં.

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्माध्वाचारः मुसंयतः ।

માસ્યતામિતિ ચોક્તઃ મન્નામીતામિમુલ્લં ગુરોઃ ॥ ,, ॥ ૧૯૩ ॥

અર્થ:—જમણો લાથ હમેશાં ઉત્તરીયની બહાર રાખવો, તથા પવિત્ર આચારવાળા થવું, તથા શરીરને વચ્ચેથી ઢાંકેલું રાખવું, અને જ્યારે ગુરુ બેસવાની આજ્ઞા કરે ત્યારે ગુરુની સન્મુખ થઈને બેસવું.

हीनान्नयस्त्रेपः स्यात्सर्वदा गुरुमन्त्रियौ ।

ઉત્તિષ્ઠેત્પથમં ચાસ્ય ચરમં ચૈવ સંવિશેત્ ॥ ,, ॥ ૧૯૪ ॥

अर्थ—उभेसा गुरुना समीपमा गुरुना कृता -यून दरगतु अन्न नभवु तथा न्यून दरगतना पत्र तथा वेदाना गडेवु, अने गति सुतेना गुरुनी पडेना छेउ अने गुरु सुध जय ते पधी सुनु

प्रतिश्रवणसभाषे शयानो न समाचरेत्

नासोनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥ १९५ ॥

अर्थ—आज्ञाने स्त्री १२ (प्रतिश्रवण) अने गुरुनी साथे वातव्यीत (सभाष) अे सुता सुता अथवा आसन उपर भेसीने अथवा आता आता, अथवा उला गडीने अथवा अगु सुभ राप्पीने रा नडी केवी रीते कना ते कडे छे—

आसोनस्य स्थितं कुर्यादभिगच्छेत्सु तिष्ठत ।

प्रत्युद्गम्य त्वात्रजत पश्चाद्वावैस्तु धावतः ॥ १९६ ॥

अर्थ—न्यारे गुरु आसन उपर भेसी आता कृता होय त्यारे पोते आसन उपरधी उडीने उला थर्छ गुरुनी आज्ञाने मान्य भरे, तथा वातव्यीत उरे अने गुरु उला गडीने आता उरे त्यारे थोडा पगला तेमना तद्द गछने आज्ञापाननादि उरे न्यारे गुरु आवता सता आता कृता होय त्यारे उडीने तम उरे अने न्यारे गुरु होइता सता आता कृता होय त्यारे पोते पशु तेमनी पाछण होइतो सतो तेम उरे

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिरुम् ।

प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १९७ ॥

अर्थ—गुरु पीड भरीने मोलता होय तो तेमनी सामे गछने आज्ञापाननादि करे न्ने गुरु दूर होय तो तेमनी पासे गछने भरे गुरु सुता मता अथवा उला रडीने आज्ञा (निदेश) उरता होय तो तेमनी आगण नीचे नभीने साबणे

नीच शय्यासन चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८ ॥

अर्थ—शिष्ये उभेसा गुरुनी समीपमा गुरुनी शय्या तथा आसन उरता नीची शय्या अने आसन राभवु अने न स्थानमा भेडला शिष्यने गुरु हेपी राके तेवा न्थानमा शिष्य छन्दानुसार पग पसारी भेसवु आदि चेष्टा न भरे

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १९९ ॥

अर्थ—गुरुथी पगेक्ष (दूर) पना गुरुनु अष्टु नाम अथात् आन्यायादिपद निनानु मोल नछा तथा गुरुनी आन, राप्पी अने चेष्टा आदिनु मनुङ्गणु (न न) न भरे

गुरोर्येन परिवादो निन्दा चापि प्रवर्तते ।

कर्णो तत्र पिधातव्यौ गन्तव्य वा तत्राऽन्यत. ॥ २०० ॥

अर्थ—निघमान होनु यन उरवु तनु नाम परिना न अने अनिघमान होपनु था २नु तेनु नाम निन्दा न न्थानमा गुरुनो परिना अथवा निन्दा यती होय त्या उभेसा शिष्ये अने न गुरुनी पगेरेरी मध उरना नदितो त्नायी थीजन स्थानमा गनु

પરિવાદાત્વરો ભવતિ શ્વા વૈ ભવતિ નિન્દકઃ ।

પરિભોક્તા કૃમિર્ભવતિ કોટો ભવતિ મત્સરી ॥ ,, ॥ ૨૦૧ ॥

અર્થઃ—ગુરુનો પરિવાદ કરવાથી શિષ્ય મરી ગયા પછી ગધેકું અવતરે છે. અને ગુરુની નિન્દા કરવાથી કૃતરાનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે. ગુરુના ધનથી છવન ચલાવનાર કૃમિ જન્મે છે. અને ગુરુની સાથે મત્સર કરનાર ક્રીટ જન્મે છે. (ક્રીટ કૃમિથી કાંઈ મોટા હોય છે).

દૂરસ્થા નાર્ચયેદેનં ન ક્રુદ્ધો નાન્તિકે સ્ત્રિયાઃ ।

યાનાસનસ્થશ્ચૈવૈનમવરુદ્ધાભિવાદયેત્ ॥ ,, ॥ ૨૦૨ ॥

અર્થઃ—શિષ્યે દૂર રહીને ખીજાની દ્વારા ગુરુનું પૂજન નહીં કરવું, જાહને પોતે કરવું. અર્થાત્ ગુરુની પાસે જવાને સમર્થ હોવા છતાં ખીજાની દ્વારા વસ્ત્ર, માળા, આદિ મોડકીને પૂજન ન કરાવવું, પોતે અસમર્થ હોય તો દોષ નહીં. શિષ્ય ક્રુદ્ધ થયેલો હોય તે વખતે તેમજ ગુરુ પોતાની સ્ત્રીની સમીપમાં બેઠેલા હોય તે વખતે પણ ગુરુનું પૂજન ન કરવું. અને શિષ્ય જે વાહનમાં બેઠેલો હોય તો નીચે ઉતરીને વન્દન કરે.

પ્રતિવાતેઽનુવાતે ચ નાસીત ગુરુણા સહ ।

અસંશ્રવે ચૈવ ગુરોર્ન ક્વિંચિદપિ કીર્તયેત્ ॥ ,, ॥ ૨૦૩ ॥

અર્થઃ—શિષ્ય ગુરુની સાથે હોય તે વખતે ગુરુના તરફથી શિષ્યની તરફ પવન આવતો હોય તો તે પ્રતિવાત કહેવાય છે. અને જે શિષ્યની તરફથી ગુરુની તરફ પવન જાય છે તે અનુવાત કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના પવન વખતે ગુરુની સાથે ન બેસવું. અને પોતે બોલે તે ગુરુ સાંભળી ન શકે એટલે દૂર ગુરુ બેઠેલા હોય તે વખતે ગુરુ સંબંધી કે અન્ય સંબંધી કોઈ પણ વાત કરવી નહીં.

ગોઽશ્વોઽપૂયાનપ્રાસાદસ્તરેષુ કટૈષુ ચ ।

આસીત ગુરુણા સાર્થ શિલાફલકનૌપુ ચ ॥ ,, ॥ ૨૦૪ ॥

અર્થઃ—અગાદગાડી, ઘોડાગાડી, ઉંટગાડી, તથા અગાસી ઉપર, તથા ખુલ્લી બિજાવેલી જાગમ વગેરે (સસ્તર) તથા ઘાસની બનાવેલી ચટાઈ(ફટ) ઉપર, પથ્થર ઉપર, લાકડાની પાટ (ફલક) આદિ ઉપર તથા નૌકામાં પણ ગુરુની સાથે બેસી શકે છે.

ગુરોર્ગુરૌ સંનિહિતે ગુરુવદ્યુત્તિમાચરેત્ ।

ન ચાનિસૃષ્ટો ગુરુણા સ્વાન્યુસ્ત્રનભિવાદયેત્ ॥ ,, ॥ ૨૦૫ ॥

અર્થઃ—ગુરુના ગુરુ પાસે હોય ત્યારે ગુરુની માફક તેમનું પણ અભિવાદન આદિ વૃત્તિ કરે. અને ગુરુની પાસે રહેતો છતો શિષ્ય ગુરુની આજ્ઞા વિના પોતાના ગુરુ અર્થાત્ માતા પિતા આદિને પ્રણામ ન કરે.

વિદ્યાગુરુષ્વેતદેવ નિત્યા વૃત્તિઃ સ્વયોનિપુ ।

પ્રતિષેધસ્તુ ચાધર્માન્નિહતં ચોપદીયત્સ્વપિ ॥ ,, ॥ ૨૦૬ ॥

અર્થ —અહીં વિદ્યાગુરુ સમ્બંધી આચાર્યથી ભિન્ન ઉપાધ્યાય સમજવો. તેણે વિદ્યાગુરુની સાથે પણ ધર્મસાં આચાર્યની તુલ્ય વર્તન કરવું જોઈએ. તેમજ પોતાની યોગિ અર્થાત્ કાકા આદિની સાથે તથા આપખુને અધર્મથી દહાવનારની સાથે તેમજ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારની સાથે પણ ગુરુની તુલ્ય વર્તન કરવું જોઈએ.

श्रेयःसु गुरुवद्दृष्टिं नित्यमेव समाचरेत् ।

गुरुपुत्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्ववन्धुषु ॥

” ॥ २०७ ॥

अर्थः—विद्या तथा तपसा अधिक मनुष्यो साथे, तथा समान जति(आर्य)ना गुरुपुत्र साथे तथा गुरुनी जति अर्थात् डाका आदिनी साथे पणु गुरुनी समान वर्तन राखवु नोछये. (अही गुरुपुत्रने शिष्यथी अधिक आयुवाला प्रदणु करेवो.)

वालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।

अध्यापयन्गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥

” ॥ २०८ ॥

अर्थः—जे गुरुने पुत्र पोतानाथी नानो अथवा समान वयनो होय अथवा पोतानाथी भोटी उमरनो होवा छातां शिष्य होय अने अध्यापनमां समर्थ होय अर्थात् वेद लक्ष्मी भक्षे होय अथवा गुरुपुत्र यज्ञकर्ममां ऋत्विक् तरीके आवेजे होय अथवा यज्ञदर्शन माटे आव्यो होय तो तेनो गुरुनी समान आदर करे.

उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥

” ॥ २०९ ॥

अर्थः—गुरुनी समान तेना शरीर उपर काष्ठ प्रकारनुं यूर्णु आदि लगाडीने तेनो भेल आदि उतारवो(उत्सादन), तथा स्नान कराववु, तथा तेनु गूडुं भावुं तथा तेना पण घोवा(अवनेजन) अे सर्व न करवु.

गुरुवत्प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योपितः ।

असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनै ॥

” ॥ २१० ॥

अर्थः—गुरुनी सज्जति पत्नीनु आजापालनादि द्वारा गुरुनी पैके पूजन करवु नोछये. परंतु जे गुरुनी समान जतिनी स्त्री न होय तो उडीने प्रणाम मात्र करे.

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥

” ॥ २११ ॥

अर्थः—तेना देहमां देखादि लगाववु तथा स्नान कराववुं तथा देहनु मर्दन करीने भेल उतारवो, तथा केश साङ् करवा—छत्यादि कार्य न करवु.

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयो ।

पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥

” ॥ २१२ ॥

अर्थः—गुरुहोपने गुरुनार वीस वर्षना युवान शिष्य तदणु गुरुपत्नीना पगेने स्पर्श करी प्रणाम न करे. परंतु तेनी आगण पृथ्वीने वन्दन करे

यथा खनन्वनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।

तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥

” ॥ २१८ ॥

अर्थ—जेम काष्ठ मनुष्यने काष्ठाणीथी जोहतां जोहतां पृथिवीमांथी जण प्राप्त थाय छे, तेम गुरुनी सेवा करनार शिष्यने गुरुनी विद्या प्राप्त थाय छे.

મુળદો વા જટિલો વા સ્યાદથવા સ્યાચ્છિન્વાજટઃ ।

નૈનં ગ્રામેઽભિનિમ્લોચેત્ સૂર્યો નાભ્યુદિયા ક્વચિત્ ॥ ,, ॥ ૨૧૯ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારીએ શિર મુંઝવ્યું હોય, અથવા જટાધારી હોય, અથવા શિખાધારી હોય, તેણે સૂર્યાસ્ત સમયથી સૂર્યોદય પર્યન્તના સમયમાં કદાપિ વસતિમાં રહેવું નહીં અર્થાત્ સૂર્યાસ્ત થતા પહેલાં તેણે ગુરૂના સ્થાનમાં આવી જવું જોઈએ, તથા સૂર્યોદય પહેલાં તેણે વસતિમાં જવું ન જોઈએ. અને વસતિમાં કદાપિ સૂવું નહીં. (નાભિનિમ્લોચેત્).

ન પૂર્વં ગુરવે કિચિદુપકુર્વીત ધર્મવિત્ ।

સ્નાસ્યંસ્તુ ગુરુણા જ્ઞપ્તઃ શક્ત્યા ગુર્વર્થમાહરેત્ ॥ ,, ॥ ૨૪૬ ॥

ક્ષેત્રં હિરણ્યં ગામશ્ચં છત્રોપાનહમાસનમ્ ।

ધાન્યં શાકં ચ વાસાંસિ ગુરવે પ્રીતિમાવહેત્ ॥ ,, ॥ ૨૪૬ ॥

અર્થ:—ધર્મને જાણનાર બ્રહ્મચારી બ્રહ્મચારીવ્રતની સમાપ્તિ પહેલાં ગુરૂને કાંઈ પણ ધન આપે નહીં. પરન્તુ બ્રહ્મચર્ય વ્રતની સમાપ્તિ પછી કરવાનું સ્નાન કરીને ગુરૂની આજ્ઞા-વુસાર પોતાની શક્તિ મુજબ (૨૪૫), લૂમિ, સોનું આદિ ધન, ગાય, અશ્વ, હત્રી, બેડા, આસન, અન્ન, શાક, તથા વસ્ત્રાદિ ગુરૂને અર્પણ કરીને ગુરૂની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરે. કેમકે:—

ગુરુશ્રુત્રૂપયા વિદ્યા પુષ્કલેન ધનેન વા ।

અથવા વિદ્યાયા વિદ્યા ચતુર્થં નૈવ કારણમ્ ॥ ॥ સૂક્તાવલીઃ પૃ૦ ૮ ॥

અર્થ:—વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનાં ગુરુશ્રુત્રૂપા તથા પુષ્કલ ધન અથવા વિદ્યાના બદલામાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એ ત્રણ સાધન છે, ચોથું કાંઈ સાધન નથી.

પટ્ટત્રિશદાબ્દિકં ચયં ગુરૌ ત્રૈવેદિકં વ્રતમ્ ।

તદર્થિકં પાદિકં વા ગ્રહણાન્તિકમેવ વા ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૧ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારી ૩૬ વર્ષ અથવા ૧૮ વર્ષ અથવા ૯ વર્ષ સુધી અથવા જટલા સમ-યમાં ત્રણે વેદોના અર્થ, મન્ત્ર તથા બ્રાહ્મણ સહિત, જાણી લે તેટલા સમય સુધી ત્રૈવેદિક બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરતો હતો ગુરૂની પાસે રહે.

વેદાનધીત્ય વેદૌ વા વેદં વાપિ યથાક્રમમ્ ॥

અવિપ્તુત્ત્રહ્મચર્યૌ ગૃહસ્થાશ્રમમાવસેત્ ॥

,, ॥ ૨ ॥

અર્થ:—ત્રણ વેદ અથવા એ વેદ અથવા એક વેદ, મન્ત્ર બ્રાહ્મણ સહિત, ક્રમે ક્રમે બધાંને અરખલિત બ્રહ્મચર્યવાળા ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે.

ઉપર ત્રણ વેદ બધાંવા પૂરતું બ્રહ્મચર્યવ્રત કર્યું તેથી શંકા થાય છે કે ચોથો વેદ બધાંવા કે નહીં. વેદ ચાર છે એ બાબતમાં જાનદોષ્ય ઉપનિષદનું પ્રમાણ ત્રીચે મુજબ છે.

ઋગ્વેદં ભગવોઽધ્યેમિ યજુર્વેદં સામવેદમાથર્વણમ્ ॥ જા.ઉપ.અ.૭,સ્વ.૧-૨ ॥

અર્થ:—નારદમુનિ સનતકુમારજી પ્રતિ કહે છે કે-હે ભગવન! ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામ-વેદ અને અથર્વણ વેદ એ ચારે વેદો હું જાણું છું. આ પ્રમાણે જાનદોષ્યોપનિષતમાં વેદ ચાર કહ્યા છે, તથાપિ મનુજી ત્રણ વેદનું અધ્યયન તથા તેને માટે ૩૬ વર્ષનું બ્રહ્મચર્ય જ છે. તે પંચાપયોગી ત્રણ વેદનું અધ્યયન કરવાનું કહે છે એમ સમજવું. અને

शान्ति आदिर्द्वि कर्मने उपयोगी अथर्षण वेद लक्षणो होत तो तेने मागे मीमा १० वर्षना
प्रह्वयर्थनी आवश्यकता छे त्या पूरा ४८ वर्षना प्रह्वयर्थनु विधान समञ्ज

आ नियमो प्रह्वयर्थात्रिमपर्यन्त प्राग्वाने माटे छे ते पक्षी गुड प्रति देवु वर्तन
गणवु ते अन्य ठेकाजे नोछे लेवु

धृति प्रह्वयारीना रक्षादि नियमोनु निउपणु अ ११ सर्ग २ अभाष

अध्याय ११. सर्ग. ३.

शिष्य प्रति गुरुनुं कर्तव्य. •

आ सर्गसा प्रह्वयारी रिययसा गुरुनुं के कर्तव्य छे तेनु निरूपणु करामा आवे छे
उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च ॥ म० स्मृ० अ० २-६९ ॥

अर्थ—गुरुने उचित छे के शिष्यने प्रथम उपनयन संस्कार श्रीते तेने शौचविधि सभ
आवे पक्षी आचार, अग्निमा होम, तथा सन्ध्योपासना शिष्यने

वेद धर्म पुराणं च तथा तत्त्वानि नित्यशः ।

संवत्सरोपिते शिष्ये गुरुज्ञानं विनिर्दिशेत् ॥ उश० स्मृ० अ० ३-३४ ॥

अर्थ—अेक वर्ष सुधी शिष्यनी परीक्षा करीते तेने आचारयुक्त तथा हितकारी लुभे
तो तेनी आचारस्थानी कुयेष्टाओ नष्ट थता तेने वेद, धर्मशास्त्र तथा पुराणु अपने तत्त्वोनु
ज्ञान आवे

आचार्यपुत्र शुश्रुपुज्ञानदो धार्मिक शुचि ।

आप्तः शक्तोऽर्थद साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥ म.स्मृ.अ.२-१०९॥

अर्थ—आचार्यनी पुत्र, गुरुसेवा करनार, ज्ञान आपनार, धार्मिक, पवित्र रहैनाग, आप्त
(संयन्धी), विद्या प्रहणु करवाभा तथा धागणु करवाभा समर्थ, धन देनार, श्रेष्ठ आचरणवाजो
(साधु), तथा कुलनो मनुष्य (स्व), अे दश प्रकारना शिष्य धर्मानुसार लक्षाववा योग्य छे वणी-

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विद्या ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभ वोजमिवोपरे ॥ ,, ॥ ११२ ॥

अर्थ—नेनी रीते उत्तम षीजने उपर लूमिभा वानु योग्य नथी, तेवी रीते ने
शिष्यने लक्षाववायी धर्मनी के धननी प्राप्ति नथी, अथवा यथार्थ सेवाभाव पणु नथी ते
शिष्यने लक्षाववा योग्य नथी

कृच्छ्रत्रयं गुरु कुर्यात्प्रहितो म्रियते यदि ।

प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसाद्यैव विशुध्यति ॥ याज्ञ० स्मृ० अ० ३-२८४ ॥

अर्थ—आचार्ये काष्ठ जडिन काम करना मोक्षवायी(प्रहित) ने शिष्य मरी नथ तो
आचार्ये त्रणु कृच्छ्र करवा नोछेअे अपने शिष्य ने गुरुने प्रतिकूल आचरणु करे तो गुरुने

પ્રસન્ન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. માટે ગુરુએ હમેશાં શિષ્યની શક્તિ અનુસાર સેવા લેવી જોઈએ, અને શિષ્યે પણ કદાપિ ગુરુનું અહિત પણ કરવું નહીં જોઈએ, એવો ખાવ છે.

અધ્યાપનં ચ ત્રિવિધં ધર્માર્થમૃચકારણાત્ ।

શુશ્રૂણાકરણં ચેતિ ત્રિવિધં પરિકીર્તિતમ્ ॥ હારી૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૧૯ ॥

અર્થ:—વિદ્યા ત્રણ પ્રકારે ભણાવવાની કહી છે—ધર્મને માટે અથવા ધન(ક્રમચ)ને માટે અથવા સેવા કરાવવા માટે.

एषामन्यतमाभावे वृथाचारो भवेद्द्विजः ।

તત્ર વિદ્યા ન દાતવ્યા પુરુષેણ હિતૈર્પિણા ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—પોતાના હિતને અહાનાર પુરુષે જે શિષ્યને ભણાવવાથી આ ત્રણમાંથી એક પણ અર્થ સરતો ન હોય તેને વિદ્યા ભણાવવી નહીં, કારણ કે એવા શિષ્યને ભણાવવાથી આહણુ વૃથાચારવાળો થાય છે અર્થાત્ તેને ભણાવવો તે વ્યર્થ જાય છે.

याग्यानध्यापयेच्छिष्यानयोग्यानपि वर्जयेत् ॥ ઢા૦ સ્મૃ૦ સ્ત્રો૦ ૨૧ ॥

અર્થ:—યોગ્ય શિષ્યને ભણાવવો, અને અયોગ્યને નહીં ભણાવવો.

शिष्यशिष्टिरवधेन ॥ ૩૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૨ સૂ૦ ૪૯ ॥

અર્થ:—શિષ્યનું શાસન વધને છોડીને થાય છે અર્થાત્ તેના શરીરને કોઈ હાનિ ન પહોંચે એવી ધમકી કે તાડન કરીને ભણાવવો જોઈએ. પુત્રાદિને પણ એવી જ રીતે શિક્ષા આપવી જોઈએ.

अशक्तौ रज्जुवेणुविदलाभ्यां तन्नभ्याम् ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—ધમકી આદિ વડે તાડન કરવામાં અશક્ત હોય તો પાતળા દોરી અથવા વાંસની પાતળી ઢાળા(વિદલ) વડે તાડન કરે. અને તે પણ કટિપ્રદેશની નીચે જ કરવું જોઈએ.

अन्येनघ्नन् राज्ञा शास्यः ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—તેથી અતિરિક્ત એટલે હાથ તથા પાદાદિવડે ક્રોધથી મારનાર રાજા વડે દૃષ્ટ દેવાને યોગ્ય છે.

હનિ શિષ્ય પ્રતિ ગુરુકર્તાવ્યનિરૂપણુ અ૦ ૧૧. સર્ગ ૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧. સર્ગ ૪.

અધ્યયનનિયમ.

આ સર્ગમાં વેદનું અધ્યયન કરવાના નિયમો ગતાવવામાં આવે છે.

अध्येष्यमाणस्त्वान्तो यथाशास्त्रमुद्भुमुखः ।

ब्रह्मावजलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૭૦ ॥

અર્થ:—શિષ્ય ભણવાને માટે શાસ્ત્રવિધિથી આચમન કરીને(બ્રાહ્માન્તઃ) હલકાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને નિતેન્દ્રિય થઈ હાથ લેટી હિતર દિશામાં મુખ કરીને બેસે, અને તેના નિપમવાગાને ભનાવવો.

હાથમાં પુસ્તક લઈને એડેલો શિષ્ય કેવી રીતે હાથ જોડીને બેસી શકે એવો પ્રશ્ન યજ્ઞ શકે છે. તેનું સમાધાન એ છે કે પહેલાંના સમયમાં પુસ્તક લઈને ભણવાની રીતિ નહોતી, સાંભળીને જ ભણતા હતા. તેથી હાથ જોડીને બેસવામાં હાનિ નહોતી. હાલના સમયમાં સ્મરણશક્તિના અભાવે પુસ્તક લઈને અધ્યયન થતું હોવાથી પ્રથમ હાથ જોડીને બેસે, અને પછી પાઠ શરૂ થતાં હાથ છુટા કરે એવો નિયમ છે.

ब्रह्मारंभेऽवसाने च पादौ ग्राहौ गुरोः सदा ।

સંહૃત્ય હસ્તાવધ્યેયં સ હિ બ્રહ્માઞ્જલિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—દરશન વેદ ભણાવવાનો આરંભ કરતાં અને તેના અન્તમાં ગુરૂના ચરણોને સ્પર્શ કરે, અને હાથ જોડી બેસીને ભણે, તેને બ્રહ્માઞ્જલિ કહે છે. વળી—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

સઘ્યેન સઘ્યઃ સ્પષ્ટવ્યો દક્ષિણેન ચ દક્ષિણઃ ॥ ૭૨ ॥

અર્થ:—શિષ્ય અને હાથને વ્યત્યસ્ત કરીને (ઉત્ક્રાવીને) ગુરૂના ચરણને સ્પર્શ કરે. અર્થાત્ ગુરૂના ડાબા પગને પોતાના ડાબા હાથ વડે સ્પર્શ કરે, અને જમણા પગને જમણા હાથ વડે સ્પર્શ કરે. આ પ્રકારે સ્પર્શ કરવો તેને જ વ્યત્યસ્ત પાણિથી સ્પર્શ કહે છે.

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमતन्द्रितः ॥

અધીષ્વ મો ઇતિ બ્રૂયાદિરામોઽસ્તિવિ ચારમેત્ ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—આલસ્ય રહિત ગુરૂએ નિત્ય ભણનાર શિષ્યને પહેલાં “અધીષ્વ મો:”-બોલણો-એવું કહેવું. અને ભણી રહ્યા પછી “વિરામોઽસ્તુ”-વિરામ કરો-એવું કહીને સમાપ્ત કરવું.

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

સ્રવત્યનોઠ્ઠતં પૂર્વં પુરસ્તાઞ્ચ વિશીર્યતે ॥ ૭૪ ॥

અર્થ:—વેદાધ્યનની શરૂઆતમાં તથા તેની સમાપ્તિ વખતે હમેશાં ઝંકારનું ઉચ્ચારણ કરવું. જે શરૂઆતમાં ઝંકારનું ઉચ્ચારણ કર્યા વિના પાઠ ભણે છે તેનું ભણેલું ધીમે ધીમે નષ્ટ થાય છે, અને જે પાઠની અન્તમાં ઝંકારનું ઉચ્ચારણ ન કરે તો તેના મનમાં વેદની અવસ્થિતિ જ થતી નથી-મનમાં કરતો જ નથી.

प्राङ्कूलान्पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।

પ્રાણાયામૈસ્ત્રિભિઃ પૂતસ્તત ઝંકારમર્હતિ ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:— જે કુશાસનના અગ્રભાગ પૂર્વ દિશા તરફ હોય એવા કુશાસન ઉપર બેસીને અને બંને હાથમાં રાખેલા કુશા(પવિત્રી) વડે પવિત્ર થઈને (અથવા બંને હાથની એથી આંગળાએ કુશાની વીંટી-પવિત્રી) યજ્ઞેરીને પવિત્ર થઈ તથા ત્રણ પ્રાણાયમ વડે પવિત્ર થઈને યજ્ઞી અધ્યયનને માટે ઝંકારનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ.

अनध्यायनिर्पणः

તેમજ ભણનારે અનધ્યાયનું પણ પાલન કરવું જોઈએ. ધર્મશાસ્ત્રમાં અનધ્યાય બહુ લેખેલા છે. એ સર્વ અનધ્યાયનું પાલન કરીને હાલના સમયના અદ્ય સ્મરણશક્તિ તથા અદ્ય સુદ્ધિવાળા મનુષ્યને અધ્યયન કરવું કહિને છે. તેથી કવિયુગમાં—

ચતુર્દશ્યષ્ટમીપર્વપ્રતિપત્સ્વેવ સર્વદા ।

દુર્મેધસામનધ્યાયાસ્ત્વેતરાગમનેષુ ચ ॥

દેમાદ્રિમાં આપેયુ આ પ્રમાણે ધર્મચિન્ધુના ત્રીજા પરિચ્છેદના અનધ્યાય વિચારમાંથી લીધેલું છે.

અર્થ:—અહ્ય ધૃદ્ધિવાળાને માટે એક માસમાં બે પ્રતિપદાને દિવસે, બે અષ્ટમી, બે ચતુર્દશી, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા તથા સૂર્યની સંક્રાન્તિ એ પર્વોને દીવસે, તથા કોઈ મૃત્યુ આદિ વિદ્મ આવે ત્યારે અનધ્યાય પાળવાનો કલ્પો છે.

અનધ્યાયસ્તુ નાજ્ઞેષુ નૈતિહાસપુરાણયોઃ ।

ન ધર્મશાસ્ત્રેષ્વન્યેષુ પર્ષણ્યેતાનિ વર્જયેત્ ॥

ધર્મચિન્ધુઃ ॥

અર્થ:—વેદના અધ્યયનમાં જે અનધ્યાય છે તે સર્વ વ્યાકરણાદિ વેદના અંગ લખવામાં તથા ઇતિહાસ, પુરાણ, તથા અન્ય ધર્મશાસ્ત્ર લખવામાં અનધ્યાય નથી, પરંતુ પર્વમાં તેમને ન લખ્યાં. તે પર્વ નીચે પ્રમાણે કલ્યાં છે:—

ચતુર્દશ્યષ્ટમી ચૈવ અમાવાસ્યા ચ પૂર્ણિમા ।

પર્વાણ્યેતાનિ રાજેન્દ્ર રવિસંક્રાન્તિરેવ ચ ॥

શબ્દસ્તોમમહાનિધિકોશઃ ॥

અર્થ:—હે રાજન! ચતુર્દશી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા અને પૂર્ણિમા, તથા સૂર્યની સંક્રાન્તિ એ પર્વ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે વેદ તથા વેદાંગ તથા ઇતિહાસ તથા પુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રોના અધ્યયન કરનારે આ કલિયુગમાં બે પ્રતિપદા, બે ચતુર્દશી, બે અષ્ટમી, તથા પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા, તથા સૂર્યની સંક્રાન્તિ, તથા કોઈ ખાસ વિદ્મ આવતાં અનધ્યાય માનવો યોગ્ય છે.

વળી બોળન કરતાં તથા ઉભા રહીને તથા વાહનમાં ચઢેલા હોઇ પણ લખવું નહીં.

ઇતિ અધ્યયનનિયમનિરૂપણ અ. ૧૧ સર્ગ. ૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૧. સર્ગ. ૫.

બ્રહ્મચારીવેદ.

પૂર્વોક્ત બ્રહ્મચારીઓના શાસ્ત્રમાં ચાર બેદ કહેલા છે. તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

ચતુર્થાં બ્રહ્મચારી સ્યાદ્ગાયત્રો વૈધસસ્તથા ।

પ્રાજાપત્યો વૃહજ્ઞેતિ લક્ષણાનિ પૃથક્ પૃથક્ ॥ વૃંષાંમૃંષાં ૧૧ સ્તો. ૫૪ ॥

અર્થ:—ગાયત્ર, બ્રહ્મ(વૈધસ), પ્રાજાપત્ય અને નૈષ્ઠિક (શુદ્ધ) એમ ચાર પ્રકારના બ્રહ્મચારી છે એ ચારેનાં લક્ષણ પૃથક્ પૃથક્ છે.

અક્ષારલક્ષણાશી સ્યાદ્ગાયત્ર્યધ્યાસતત્પરઃ ।

વર્તતે ચિક્ષયા નિત્યં ગાયત્રઃ કીર્તિતઃ પરઃ ॥

૨. ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—દમેશાં શાસ્ત્રાળા પદાર્થ તથા મીકુ (લયજ્) નહીં ખાનાગ, તથા ચિક્ષા વરે નિર્વાહ ચલાવનાર, તથા નાયત્રીનો અભ્યાસ કરવામાં નવપર રહેનાર એવા બ્રહ્મચારી ગાયત્ર કહેવાય છે.

ચત્વારિ દ્વાદશાદ્વાનિ યોડધીયાનશ્વતુઃશ્રુતીઃ ॥

મિહ્યા વ્રહ્મચર્યેણ તિષ્ઠેદ્વ્રાહ્મઃ સ ડન્યતે ॥

” ॥ ૬૬ ॥

અર્થઃ—ચાર વર્ષ અથવા બાર વર્ષ પર્યન્ત ચારે વેદનું અધ્યયન કરતો સતો જે ભિક્ષા વડે જીવિકા ચલાવે છે અને બ્રહ્મચર્યવ્રતમાં રહે છે તેને બ્રાહ્મ બ્રહ્મચારી કહે છે. તેને ઉપકુર્વાણ અથવા ઉપકુર્વાણુક પણ કહે છે. આ બ્રહ્મચારી વેદનો અભ્યાસ સમાપ્ત થતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે.

ઋતુકાલામિગામી સન્પરસ્ત્રીપરિવર્જક. ।

વેદાનધીતે મિહ્યાશુક્રમાજાપત્યોડયમુચ્યતે ॥

” ॥ ૬૭ ॥

અર્થઃ—જે પુરૂષ ઋતુકાલમાં પોતાની સ્ત્રીમાં ગમન કરે છે, અને પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે, તથા જે ભિક્ષાભોજન કરીને વેદનું પારાયણ કરે છે તેને પ્રાગ્નપત્ય બ્રહ્મચારી કહે છે.

શુરોર્વા શુરુપુત્રસ્ય તત્પત્ન્યા વાપિ સંનિધૌ ।

યો વસેદભ્યનુજ્ઞાતો વ્રહ્મચારી સ નૈષ્ટિકઃ ॥

” ॥ ૬૮ ॥

અર્થઃ—વેદનું અધ્યયન સમાપ્ત થયા બાદ પણ જે ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર ન કરતાં શુરૂ, અથવા શુરૂના અભાવે શુરૂપુત્ર, અથવા શુરૂપત્નીની પાસે તેમની અનુચ્છાથી મરણ પર્યન્ત બ્રહ્મચર્યના નિયમમાં રહીને જે નિવાસ કરે છે તેને નૈષ્ટિક બ્રહ્મચારી કહે છે.

આ ચારે પ્રકારના બ્રહ્મચારી પણ પોતાના ધર્મતું પાલન કરવાથી પુણ્યલોકના ભાગી થાય છે. ડૂર્મધુરાણુમાં પણ કહ્યું છે કે:—

યોડધીત્ય વિધિવદ્વેદાનૃહસ્થાશ્રમમાગ્રજેત્ ।

અપકુર્વાણકો જ્ઞયો નૈષ્ટિકો મરણાન્તિકઃ ॥ કૂર્મં પું અં ૨-૭૮ ॥

અર્થઃ—જે વિધિપૂર્વક વેદનું અધ્યયન કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે તેને ઉપકુર્વાણુક અથવા ઉપકુર્વાણુ બ્રહ્મચારી કહે છે. અને જે મરણ પર્યન્ત બ્રહ્મચર્યમાં રહે છે તેને નૈષ્ટિક બ્રહ્મચારી કહે છે.

તેની રીતે કેટલાક મતમાં ઉપકુર્વાણુક અને નૈષ્ટિક એ બે પ્રકારના જ બ્રહ્મચારી છે.

પરિણીય તુ પળમામાન્વત્સરં વા ન સંવિશેત્ ।

ઔદુમ્બરાયણો નામ વ્રહ્મચારી ગૃહે ગૃહે । હ્યું વિં સ્મૃં અં ૧-૭૮ ॥

ઋતુ કાલે તુ સંપ્રાપ્તે પુત્રાર્થો સવિશેત્તદા ॥ ” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—વિવાહ કરીને જે જ માસ સુધી અથવા એક વર્ષ પર્યન્ત સ્ત્રીગમન કરતો નથી, પરન્તુ ત્યાર બાદ ઋતુકાલમાં પુત્રની ઇચ્છાથી ગમન કરે છે—આ પ્રકારનો ઔદુમ્બરાયણુ નામનો બ્રહ્મચારી ઘર ઘરમાં હોય છે.

આ ઔદુમ્બરાયણુ નામના બ્રહ્મચારીને વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે તે ઉપર કહેલા પ્રાગ્નપત્ય બ્રહ્મચારીનો જ ભેદ છે.

પ્રતિ બ્રહ્મચારીભેદનિરૂપણુ અ. ૧૧ સર્ગ. ૫ સમાપ્ત.

હતિ બ્રહ્મચર્યાશ્રમધર્મનિરૂપણુ અ. ૧૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૧૨.

આશ્રમધર્માન્તર્ગત-૨. ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ.

સર્ગ ૧. ગૃહસ્થાશ્રમનું નિરૂપણ.

બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ધર્મોત્તુ નિરૂપણ કરીને હવે આ અધ્યાયમા ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મોત્તુ નિરૂપણ કરીએ છીએ. તેમા આ પ્રથમ સર્ગમા ગૃહસ્થાશ્રમનુ નિરૂપણ કરીએ છીએ,

ચતુર્થમાયુષો ભાગમ્પિત્વાઘં ગુરૌ દ્વિજઃ ।

દ્વિતીયમાયુષો ભાગં કૃતદારો ગૃહે વસેત્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૪ છો૦ ૧ ॥

અર્થ — પ્રથમ આયુનો ચોથો ભાગ પૂરો થતા સુધી ગુરની પાસેથી વેદનુ અધ્યયન કરવાને માટે ગુરની પાસે ગૃહીને બ્રહ્મચર્યાશ્રમનુ પાલન કરી ખીજ ભાગમા વિવાહ કરી ધર્મમા રહે.

મનુષ્યનુ એ ચર્પનુ આયુ ગૃહીને તેનો ચોથો ભાગ ગુરની પાસે રહેવાનું કહ્યુ. તેથી ૨૫ વર્ષની ઉંમર થતા સુધી ગુરકુલમા ગૃહીને પછી વિવાહની આજ્ઞા થઈ પરન્તુ આયુનો ૬૬ નિશ્ચય નહી હોવાથી ચોથા ભાગની રૂપના કચી ઠકલુ છે. તેથી વેદાધ્યયનની સમાપ્તિ સુધી ગુરકુલમા રહીને પછી ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરવો એ જ પૂર્વશ્લોકનુ તાત્પર્ય છે. પરન્તુ આ તાત્પર્યને સ્પષ્ટ નહી કહેતા આયુનો ચોથો ભાગ એમ કહ્યુ, તે બ્રહ્મચારીનો વિવાહ કરવાની ઉંમરનુ સૂચન કરવાને માટે છે. બાકી વેદ તો શુદ્ધિમાનુ ચાર વર્ષમા પણ બધી વકે છે. તથાપિ યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પરંતુ વિવાહ કરી શકતો નથી તેનો નિશ્ચય કરવાને માટે શ્લોકમા આયુનો ચોથો ભાગ બ્રહ્મચર્યાનો કહ્યો છે. અને “આયુનો ખીજો ભાગ”-એમ કહેનાથી ગૃહસ્થાશ્રમ કરવાની અવધિ પણ પચીસ જ વર્ષની છે એ વાતની સૂચના થઈ ચૂકી છે અને આયુનો ત્રીજો ભાગ વાનપ્રસ્થાશ્રમને માટે, તથા ચોથો ભાગ સન્યાસાશ્રમને માટે પણ નિયત થયો છે ધર્મશાસ્ત્રકારે સ્ત્રીપુરૂપના વિવાહકાલનો નિર્ણય કરવામા વિશેષે કરીને વઘરાજનો આશ્રય લીધો છે, કારણ કે માતા પિતાની સારીરસ પતિ સારી કે ખોટી-જેવી હોય તેને અનુસાર સન્તાન પણ શુદ્ધિબલ અને શરીરબલથી યુક્ત હોઈ વકે છે પ્રગ ઉત્પન્ન કરી તથા ધર્મનુ આચરણ કરતુ એ વિવાહનો મુખ્ય હેતુ છે. તેથી જેવી રીતે પુરુષને પચીસ વર્ષની ઉંમરે કરવાની આજ્ઞા મનુષ્યએ આપી છે, તેવી રીતે પચીસ વર્ષે વિવાહ કરવાની આજ્ઞા વઘરાજની પણ છે.

ऊनयोडशवर्षायामप्राप्तपञ्चविंशति ।

यथायत्ने पुमान् गर्भं कृशिस्यः स विनश्यति ॥

जातो वा न चिरं जीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रिय ।

तस्मादल्पन्तगाल्यायां गभाधान न कारयेत् ॥ મુશ્વત૦ અ૦ ૧૦ ॥

અર્થ — જે પુરુષની ઉંમર પચીસ વર્ષની વડે નથી તેવો પુરુષ સોળ વર્ષની નીચેની ઉંમરની સ્ત્રીમા વત્તાવાન ને તેને જર્મ માતાના પેટમા જ નાહ પામે છે. કદાપિ સન્તાન

ઉત્પન્ન થાન તોપણ તે બહુ દિવસ જીવે નહી અને જો જીવે તોપણ દુર્બલ ધન્નિવવાળો થશે અર્થાત્ તેનામા જીવિબન, શરીરમલ, આિ રહેવાનુ નથી અને રોગી થશે તેથી સોળ વર્ષની નીચેની ઉમરની અત્યન્ત બાનમા પચીસ વર્ષની નીચેની ઉમરનો પુત્ર ગર્ભાધાન ન રે વળી—

પૂર્ણવૌશવર્ષા સ્ત્રી પૂર્ણવિશેન સગતા ।

સર્વરોગચિકિત્સારત્નમ્ ॥

અર્થ —પૂર્ણ સોળ વર્ષની આયુવાળી સ્ત્રી પૂર્ણ વીસ વર્ષની ઉમરના પુરુષની સાથે સબન્ધ કરવાથી યોગ્ય પુત્રને ઉત્પન્ન રે છે

આ પ્રમાણે નવશતકમા કહેના વિનાહક્રમમા પુત્રપત્ની આયુ વીસ વર્ષની પણ ટોચ છતા તેને ગર્ભાધાનને માટે યોગ્ય હો છે, અને સ્ત્રીની ઉમર ૧૬ વર્ષની ઓછી નહી ટોચી જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત છે

પરમાર્થ રીતે વિચાર કરવામા આવે તો મનુષ્યોનુ તપોબળ ઓછુ થવાથી વિપવવામના હમેશા વધે છે વિવચવાસના નધવાથી તેને પૂર્ણ રાને અને પ્રાગની ચેષ્ટા પણ મગવામા આવે છે તેથી પુણ્યપાપનો વિચાર પણ બ વ પડે છે અને પ્રાણી ઉપર દયા પણ ઓછી થઈ જન છે ગામ પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે પ્રાચીન મળમા ઋષિલોક સાક અને એ શી વર્ષની આયુ થના સુધી તપ રીને પછી વિવાહ કરતા હતા તેની રીતે મન્યાઓ પણ ઇન્દ્રિયત વગ પ્રાપ્ત કરવાને માટે મનમા જઈને તપ રતી હતી ન્યા અને કરનેા વિવાહ બાહ્યાવસ્થામા નહી થવાથી પિતૃઓ સર્વ નમ્રમા હુબશે અથવા અન્ય અનર્થ થશે એની ચિન્તા કરતા નહોતા બ્યારે તપ કરવાનુ સામર્થ્ય નહી ગ્યુ અને વિવચવાસના વધી ગઈત્યારે દશ વર્ષમા વિવાહની ઇચ્છા થઈ ગેટલે સમાજમા અને પ્રકારના નીન મનૂનની રચના થઈ તે નીન ગ્યનાને અનુસાર ધર્મશાસ્ત્રમા પણ જૂદા જૂદા લેખ થયા છે કોઈ દેશમા ત્રણ વર્ષના બાનને તથા એ વર્ષના માનકને નથા પાચ અને આત વર્ષના બાલનેા પણ વિવાહ જવામા આવે છે તેવી રીતે મન્યાનેા વિવાહ પણ ૭ માસની આયુમા થતો જોવામા આવે છે તે મરુપૃથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમનેા અભાવ જ થઈ ગયો છે એ વાત જીવિમાન મનુષ્યના મ્યાનમા આવી શકે છે, કેમકે વિવાહ રીને કોઈ પણ ગુરૂક્રમમા જતો નથી તે બાલક તથા બાલિકાના માનાપને પૂજનામા આવે તો તેઓ કહે છે કે બાવ અવસ્થામા વિવાહ કરવામા ન આવે તો અમાગ કુનની શોભા નહી અને અમાગ સન્તાન બગડી જાય એ લોકાને, બ્રહ્મચર્યાશ્રમ નષ્ટ થવાથી અમે પતિત થયા છીએ અમારે બ્રાહ્મણુત્વ અને દ્વિજાત નષ્ટ થયુ છે, તે માતની ખમર રહી નથી કાગલુ વિવચવાસનાથી તેમની જીવિ અત્યન્ત મલિન થઈ છે તે ડારણુથી કન્યા અને વરના વિનાહમન વિવચમા બહુ પ્રકારના કલહ આર્થ પ્રગમમા ઉત્પન્ન થયા છે સિદ્ધાન્તની વાત તો એટલી જ છે કે જો બાળક અને બાલિકાના માતપિતાને પોતાના સન્તાનોનુ આગિ ય સુદ્ધ રાખવાનુ સામર્થ્ય હાય તથા તેમને જીવિમાન અને બલિષ્ઠ તથા નીરોગ મનાવવા ચહાતા હોન તો તેઓ પોતાના પુત્ર અને પુત્રીને પૂર્ણ રીતે શિક્ષણુ આપે અને પચીસ વર્ષના બ્રહ્મચારી પુરુષનેા ચૌદથી સોળ વર્ષની ઉમરની અમરની ન્યા સાથે વિવાહ કરે એવુ જૈમિનિ આદિ ઋષિઓને સમત છે એવુ તેમના મૂલસૂત્રથી માનમ પડે છે પરન્તુ જોને પોતાના સન્તાનોને સાચવવાનુ સામર્થ્ય નથી તેમ શિક્ષણુ આપવુ નથી તેમને ૭ મહિનાની મન્યાનેા વિવાહ એ વર્ષના બાલકની સાથે પણ

ગ્રવો ઉચિત છે માતુ વિવેચન આગમ વિગેય પે સ્વામા આવો અડી તો હાન વિવાહના પત્ન્ય માત્રને પ્રદેનામા આવે છે

અતો દ્વિજ સમાવૃત્ત સર્વણા સ્ત્રિયમુદ્વદ્વૃત્ત ॥

કુલે મહતિ સમ્ભૂતા લક્ષણેસ્તુ સમન્વિતામ્ ॥ સર્વતં સ્મૃં છોં ૩૩ ॥

અર્થ — બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત થતા અમાવર્તન નામનુ પ્રર્થ ગીને ઉત્તમ પુત્રમા ઉત્પન્ન થયેલી તથા આમુદ્વિભા હોના ઉત્તમ લક્ષણ યુક્ત પોતાની અમાન જાતિની સ્ત્રી આવે વિવાહ પ્રે, કેમકે ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રનાનુ જે અન્નિહોનાર્થિ મર્ ડે તે પત્નીની સાથે જ વધ શકે છે તેથી જેને મગ્નુ પર્યન્ત બ્રહ્મચર્યાશ્રમમા ગીને અવના પ્રહાચર્યાશ્રમમાથી જ મન્યાસ લઈને તરુનો વિચાર ગ્નાનુ સામર્થ્ય ન હોય તેવો વિવાહ રીને કત્ની અહિત ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરીને નિષ્કામ પ્રર્થના અનુકાન દ્વાગ ચિતમા જે વિચારનાસના હોય તેને નિષ્ક્રમ ગ્રવી જોઇએ એવુ શાસ્ત્રનુ તાત્પર્ય છે

જ્યા સુધી મનુષ્ય વિવાહ ગ્તો નથી ત્યા સુધી તે પૂર્ણ થતો નથી અપ્પો હોય છે અને અપ્પાથી કોઈ કર્મ થઇ ન તુ નથી નિરાહિત પત્ની પુરુમનો અડવો લાગ છે પાત તથા પત્ની બન્ને મળીને ગૃસ્થાશ્રમના ધર્મનુ પાનન ગ્વાથી પૂર્ણ થાય છે એમ શ્રુત અને સ્મૃતિ પણ હે છે

તસ્માદિદમર્થનૃગલમિત સ્વ ઇતિ હ સ્માડ્ઠ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્તસ્માદયમાકાશ

સ્ત્રિયા પૂર્યત એવ ॥

વૃં ૨૫ં અં ૧ ત્રાં ૪ કં ૩ ॥

અર્થ — જે કારણથી આપણા સરીગ્વી બૂદા પડેલા ગાડધા લાગ રૂપ આ સ્ત્રી છે, તે કારણથી આ પુરુષને વિવાહ પહેલા અર્થમૂગલ તુલ્ય હેવામા આવે છે જ્યારે છીપ મે દલ જોડેલી હોય છે ત્યારે અપૂર્ણ પ્રહેવાય છે એમ જ દન ડોય તો અડધી પ્રહેવાય છે. તેની રીતે અવિવાહિત પુરુષ પણ છીપના અડધા દન તુલ્ય અર્થમગલ(અડડુ દન) હેવાય છે અને વિવાહ થયા પછી તે પુરુષ સ્ત્રી રૂપ અડધા લાગથી જોડાવાથી પૂર્ણ થાય છે એમ યાજ્ઞવલ્ક્યશ્ચક્રે કહે છે તેથી વિવાહ દ્વાગ પૂર્ણ થઇને ધર્મનુ અનુકાન પ્રગુ જોઇએ એવો નુતિનો ભાવ છે

પૂવોપ્તા હેતુથી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમા સ્ત્રીની પ્રધાનતા છે

પાટિતોડ્ય દ્વિજા પૂર્વમેકદેહ સ્વયમુવા ।

પતયોડર્થેન ચાર્થેન પત્ન્યોડભૂવન્નિતિ શ્રુતિઃ ॥ વ્યાં સ્મૃં અં ૨-૧૩ ॥

યાવન્ન વિન્દતે જાયા તાવદર્થોડભવત્પુમાન્ ॥ ,, ॥ ૧૪ ॥

અર્થ — પૂર્વ પત્રમા બ્રહ્મચર્યે એ જ સરીરના જે લાગ કરીને અપ્પાને પુત્ર(પતિ) અને અડધાને પત્ની બનાવી તેથી જ્યા સુધી પુરુષ વિવાહ ગ્તો નથી ત્યા સુધી તે અડધો જ ગહે છે તેની આધિ સરી પુરુષ વિવાહિત થતા જ કર્મ ગ્વા થો ય થાય છે તેથી શાસ્ત્રમા પત્નીની પ્રથસા પ્રી છે

યત્ર માર્યા ગૃહ તત્ર માર્યા હીન ગૃહ વનમ્ ।

ન ગૃહેણ ગૃહસ્ય સ્યાન્દાર્યયા કથ્યતે ગૃહી ॥ વૃં ૫ાં સ્મૃં અં ૪-૬૯ ॥

અર્થ — જે વગ પત્નીવાશુ હોય તે જ ગૃહ પ્રહેવાય છે અને જે ગૃહમા સ્ત્રી નથી તે ગૃહ

વનની સમાન છે. રહેવાનું વર હોવા માનથી કોઈ ગૃહસ્થ કહેવાતો નથી, પત્ની હોવાથી જ ગૃહસ્થ કહેવાય છે

મહાભાગતમા પણ કલ્પ છે કે—

પુત્રપૌત્રવધૂભૃત્પેરાક્ષોર્ણમિવ સર્વતઃ ।

ભાર્યાહીનં ગૃહસ્થસ્ય શૂન્યમેવ ગૃહં ભવેત્ ॥મ. મા. શા૦ પ૦ અ૦ ૧૪૪ ૫ ॥

અર્થ —પુત્ર તથા પૌત્ર તથા પુત્રધૂ તથા સેવક ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારે ધર બરેલું દેખાય, તોપણ પત્ની વિના ગૃહસ્થાશ્રમીનું વર શૂન્ય જેવું થાય છે.

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ।

ગૃહન્તુ ગૃહિણીહીનમરણ્યસદૃશં મતમ્ ॥ , , , ॥ ૬ ॥

અર્થ —કાકડુ આદિ વડે અનેકું વગ ગૃહ કહેવાતું નથી, પરન્તુ પત્નીને જ ગૃહ કહે છે. પત્ની વિનાનું ઘર વનની સમાન છે એવો શાસ્ત્રનો મત છે વળી—

વૃક્ષમૂલેડપિ દયિતા यस્ય તિષ્ઠતિ તદ્ગૃહમ્ ।

માસાદોડપિ તયા હીનઃ કાન્તાર ઇતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ , , ॥ ૨૨ ॥

અર્થ —કાર્ત્ત પુરૂષની પત્ની વૃક્ષના મૂલમા બેઠેલી હોય તો તેને માટે તે વૃક્ષમૂલ જ ઘર છે. અને પત્ની વિનાનો ગજમહેલ અથવા દેવગૃહ સમાન મકાન પણ વન જ છે એવું નિશ્ચિત કરેલું છે

ધર્માર્થકામકાલેષુ ભાર્યા પુસ સહાયિની ।

વિદેશગમને चास्य सैव विश्वासकारिका ॥ , , ॥ ૧૩ ॥

અર્થ —ધર્મ, અર્થ અને કામને સાધવા સમયે પુરૂષને સહાય કરનારી સ્ત્રી જ છે. અને વિદેશમા જવાને સમયે પણ પત્ની જ વિશ્વાસપાત્ર હોય છે.

भार्या द्वि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पठ्यते ।

असहायस्य लोकेऽस्मिन् लोकयात्रासहायिनी ॥ , , ॥ ૧૪ ॥

અર્થ —અને લોકમા ભાર્યાન જ પરમપ્રયોજન સિદ્ધ કરાવનારી સ્ત્રી છે સહાય રહિત પુરૂષને લોકયાત્રાનો નિર્વાહ કરાવવા ભાર્યા જ સહાયક થાય છે.

तया रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।

नास्ति भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ , , ॥ ૧૫ ॥

અર્થ —રોગી મનુષ્યને જેની રીતે ઔષધ, તેની રીતે રોગથી ખીડિત તથા હવેશા કલેસ-યુક્ત મનુષ્યને પત્નીની સમાન કોઈ પણ નથી

नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गति ।

नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥ , , ॥ ૧૬ ॥

અર્થ —પુરૂષને સ્ત્રી સમાન કોઈ બન્ધુ નથી વળી પત્ની સમાન કોઈ આશ્રય પણ નથી. આ મનુષ્યલોકમા ધર્મનો સંગ્રહ કરવામા સહાય કરનાર પત્ની સમાન બીજું કોઈ નથી. વળી—

यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथाऽरण्यं तथा गृहम् ॥ ” ॥ १७ ॥

અર્થ:—જેના ઘરમાં પવિત્ર આચરણવાળી અને પ્રિય વચન બોલનારી પત્ની નથી તેણે અવસ્ય વનમાં જવું જોઈએ, કારણ કે તેના મનુષ્યને વન તથા ગૃહ બંને સમાન છે અર્થાત તેના ઘરમાં રહેવું તે વનમાં રહેવા બરાબર છે. ગૃહત્યારાશર સ્મૃતિ પણ કહે છે કે—

भार्याधीनं गृहं पुंसां भार्याधीनं गृहं धनम् ।

भार्याधीना सुखोत्पत्तिर्भार्याधीनः शुभोदयः ॥ बृ० पा० स्मृ० अ० ४-६८ ॥

અર્થ:—પુરૂષનું ઘર સ્ત્રીને અધીન છે, ગૃહમાં ધનની રક્ષા પત્નીને અધીન છે. તેમજ સુખની ઉત્પત્તિ અને શુભ કર્મની વૃદ્ધિ તે પણ પત્નીને અધીન છે. વળી સ્કાન્દપુરાણ કહે છે કે—

यस्यां भवति चात्मैव ततो जाया निगद्यते ॥

स्का. पु. ख. १ कौ. ख. २ अ. १५. श्लो. ७ ॥

અર્થ:—જે કારણથી પોતે જ સ્ત્રીમાં પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તે કારણથી સ્ત્રીને જાયા કહે છે.

भर्तव्या एव यस्माच्च तस्माद्भार्येति सा स्मृता ।

सा एव गृहमुच्यते च गृहिणी सा ततः स्मृता ॥ ” ॥ ८ ॥

અર્થ:—પુરૂષે હમેશાં સ્ત્રીનું બરણ કરવું અર્થાત પાલન પોષણ કરવું યોગ્ય છે, તેથી તેને ભાર્યા કહે છે. અને પત્નીને જ ગૃહ કહેલું છે, તેથી તેને જ ગૃહિણી પણ કહે છે.

संसारकल्मपात्त्रात्रो कलत्रमिति सा ततः ॥ ” ॥ ९ ॥

અર્થ:—સંસારના પાપથી રક્ષા કરનારી હોવાથી પત્નીને કલત્ર કહી છે.

આ પ્રમાણે ધર્માચરણ કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે પત્ની જ પ્રધાન વસ્તુ છે. તેથી શાસ્ત્રમાં તેની પ્રશંસા કરી છે. તેટલા માટે ગૃહસ્થાશ્રમને માટે વિવાહ કરવાની આવશ્યકતા જ છે. ઇતિ ગૃહસ્થાશ્રમનિરૂપણ અ. ૧૨ સર્ગ ૧ સમાપ્ત.

अध्याय १२. सर्ग. २.

गृहस्थाश्रमनी प्रशंसा

યોગ્ય રીતે પાણિગ્રહણ કરીને પત્નીની સાથે ધર્મનું પાલન કરનાર મનુષ્ય ખીજા આશ્રમીનો સદાયપૂત થાય છે. તેથી ગૃહસ્થાશ્રમીની પણ શાસ્ત્રમાં પ્રશંસા કરી છે.

यथा नदीनदाः सर्वं समुद्रे यान्ति संस्थितिम् ।

एवमाश्रमिणः सर्वं गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ वसि० स्मृ० अ० ८-१५ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે નાની મોટી સર્વ નદીઓ સમુદ્રમાં જઈને સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મચર્યાદિ સર્વ આશ્રમની સ્થિતિ ગૃહ ઉપર જ છે. અર્થાત સર્વ આશ્રમીઓ ગૃહસ્થાશ્રમીને આશ્રમે રહે છે.

યથા માતરમાશ્રિત્ય સર્વે જીવન્તિ જન્તવઃ ।

एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥

અર્થ:—જેવી રીતે માતાનો આશ્રય લઇને સર્વ પ્રાણીઓ જીવન ચલાવે છે, તેવી રીતે ઘરસ્થમાશ્રિત આદિ સર્વ ભિક્ષુક લોક ગૃહસ્થાશ્રમીને આશ્રયે પોતાનું જીવન ચલાવે છે. વળી મતુસ્મૃતિ પણ કહે છે કે:—

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।

तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥ म० स्मृ० अ० ૨-૭૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે વાયુનો આશ્રય કરીને સર્વ પ્રાણીઓ રહે છે, તેવી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમીને આશ્રય લઇને આશ્રમીના સર્વ આશ્રમો રહે છે.

यस्मात्त्रयोप्याશ्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्ब्रह्મ ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही ॥ ७८ ॥

અર્થ:—જે કારણથી ગૃહસ્થાશ્રમી ઘરસ્થાશ્રમી આદિ ત્રણ આશ્રમીઓનું જ્ઞાન (ભણાવણું આદિ) તથા અન્ન વસ્ત્રાદિ વડે પોષણ કરે છે, તે કારણથી તે શ્રેષ્ઠ આશ્રમી છે.

स संघार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ।

सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽधार्यो दुर्वलेन्द्रियै ॥ ७९ ॥

અર્થ:—બહુ કાળ સુધી રહેનાર સ્વર્ગનું સુખ ભોગવવાની ઇચ્છાવાળાએ તથા આ લોકના ભોગની ઇચ્છાવાળાએ પણ ધર્મનું જ અનુકાન કરવું જોઈએ, પરંતુ આ આશ્રમ દુર્બલ ઇન્દ્રિયો વાળાએ અર્થાત્ જ્ઞાનામાં ઇન્દ્રિયસંયમ નથી તેણે ધારણ કરવા યોગ્ય નથી. કારણ એકપત્નીવત યજ્ઞને રહેવું, તથા પુત્ર યોગ્ય થતાં અથવા વૃદ્ધવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓને સ્વીકાર કરીને તપ કરવાની તથા વિપયોમાં અનાસક્ત થવાની આવશ્યકતા છે. તેથી પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં તેની ટેવ પાડવી જોઈએ તેથી તે આશ્રમ દુર્બલ ઇન્દ્રિયો વાળાએ ધારણ કરવો યોગ્ય નથી એમ કહ્યું છે.

કેટલાક લોકોનું એમ પણ કહેવું છે કે ધર્મપાલન કરવું તે કેવલ સંન્યાસી આદિને માટે છે, ગૃહસ્થાશ્રમીને સર્વ કાર્ય કરવાની છૂટ છે. તે શકા પણ પૂર્વોક્ત સ્તોત્રથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. શાસ્ત્રવિદ્ધ કર્મ કરનાર તથા નિયમપૂર્વક ધર્મનું પાલન ન કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમીની પણ શાસ્ત્રમાં અધોગતિ કહી છે.

गृहमेधे प्रवर्तन्ते वेदशास्त्रवहिष्कृता ।

ऋषिभिस्तत्र सर्वे वै श्वपचा समुदाहृताः ॥ शातातप० स्मृ० श्लो० ૧૨૦ ॥

અર્થ:—જે લોક વેદ તથા શાસ્ત્રમર્યાદા રહિત છે છતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવૃત્ત હોય છે તે સર્વને ઋષિલોકે શ્વપચ કહ્યા છે. અર્થાત્ તેવા લોક શ્વપચની સમાન અપવિત્ર છે.

તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે પણ ધર્મનું આચરણ આવશ્યક છે અને બીજા આશ્રમીથી તે અધિક છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં સાથે સાથે ભોગ પણ થાય છે અને અન્યાશ્રમમાં ભોગ નથી તેટલો જ ભેદ છે. જે સ્ત્રીઓની સાથે રહેવા માત્રથી જ ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રશંસા કરી હોય તો સુઅર, કૂતરાં, આદિક શ્રેષ્ઠ ગૃહસ્થાશ્રમી છે, કેમકે તેઓની

સાથે બહુ સ્ત્રી, અન્ધાં, વગેરે રહે છે. પરન્તુ તેમને કોઈ ગૃહસ્થાશ્રમી કહેતું નથી. આ આ હેતુથી ધર્મતું પાલન કરવાથી જ આશ્રમી કહેવાય છે. તેવી રીતે સંન્યાસ આદિ આશ્રમમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન આશ્રમનું ચિહ્ન માન ધારણ કરવાથી કોઈ ભોક્ષને પ્રાપ્ત થતું નથી, પરન્તુ આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું તથા આશ્રમધર્મોતું પાલન કરવું આદિની આવશ્યકતા છે. ઇતિ ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રશંસા અ૦ ૧૨ સર્ગ ૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૩.

વિવાહયોગ્ય વરનાં લક્ષણ.

પૂર્વ સર્ગમાં ગૃહસ્થાશ્રમને માટે વિવાહ કરવાની આવશ્યકતા તથા પત્ની અને ગૃહસ્થાશ્રમની મહત્તાનું કથન કરીને આ સર્ગમાં વિવાહને યોગ્ય વરનાં લક્ષણ કહીએ છીએ.

સ્ત્રીણામાજન્મતઃ શુદ્ધ્યા વંશશુદ્ધૌ પ્રયત્નવાન્ ।

વરં દિ વરયેદ્દીમાઝ્ઞાત્યાદિગુણસંયુતમ્ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૪ શ્લો. ૧૬ ॥

અર્થ:—જન્મશુદ્ધિ દ્વારા વંશશુદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરનાર પુરુષ સ્ત્રીને જ્ઞાતિ આદિ ગુણયુક્ત વરની સાથે પરણાવે. (પ્રાચીન પુસ્તકમાં આજન્મતઃ ને અહીં “આજીવશર્માર્થમ્” એવો પાઠ છે. ત્યાં “જીવન પર્યન્ત મુખને માટે” એવો અર્થ કરવો.)

જાતિર્વિદ્યા વયઃ શક્તિરારોગ્યં વહુપક્ષતા ।

શીલત્વં વિત્તસંપત્તિરણાવેતે વરે ગુણાઃ ॥

” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—વરમાં જ્ઞાતિ, વિદ્યા, ઉંમર, શરીરનું સામર્થ્ય, આરોગ્ય(નીરોગતા), અધિક કુટુંબ હોવું તે, શીલ તથા ધનસંપત્તિ-એ આઠ ગુણ હોવા જોઈએ. (પ્રાચીન ગ્રન્થમાં શીલત્વમ્ ને અહીં અર્થિત્વમ્ પાઠ છે. તે પક્ષમાં “વિવાહ કરવાની ઇચ્છા” એવો અર્થ સમજવો.)

જાતિર્વિદ્યા ચ રૂપત્વં કુલં ચૈવ નવં વયઃ ।

આરોગ્યં તુ વિશેષેણ પુસ્ત્વે સત્યપિ લક્ષયેત્ ॥

” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—વરમાં પુસ્ત્વત્વનો ગુણ હોવા છતાં પણ જ્ઞાતિ, વિદ્યા, રૂપ, કુલ, નવીન ઉંમર, તથા આરોગ્ય-એ જ ગુણ અવશ્ય જોવા જોઈએ.

સજ્જાતિરૂપવિત્તં ચ તથાઽગ્રવયસા દૃઢમ્ ।

સન્તોપજનનં સ્ત્રીણાં પ્રજ્ઞાવાનાશ્રયેન્દરઃ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—ઉત્તમ શુદ્ધિવાળા મનુષ્યે ઉત્તમ જ્ઞાતિ, રૂપ, ધન, અને યુવાવસ્થા હોવાથી મનુષ્ય શરીર, તથા સ્ત્રીને સન્તુષ્ટ કરનાર(નપુસ્તકતા રહિત) વરનો આશ્રય લેવો જોઈએ. અર્થાત્ તેવા વરને પસંદ કરવો જોઈએ.

જાર્તા રૂપં ચ શીલં ચ વયો નવમરોગિતા ।

સાનારત્વં વિશેષેણ સંલક્ષ્ય વરમાશ્રયેત્ ॥

” ॥ ૨૦ ॥

अर्थः—गति, रूप, शील, तथा नवीन उमर, नीरोगता, तथा आचारने ज्ञेयते वरनी पसदगी करवी ज्ञेयते.

न जातिं न च विद्यां च वित्तं नाचरणं स्त्रियः ।

किन्तु ताः प्रीतिमिच्छन्ति तस्मात्प्रीतिकरं त्रयेत् ॥ ,, ॥ २१ ॥

अर्थः—स्त्री विशेषे करीने पतिमां गति, विद्या, धन अने आचरणनी छिछा करती नथी, परन्तु प्रीतिनी छिछा रामे छे. माटे स्त्री उपर प्रीति करनार वरने पसद करवे.

नानामतानि सर्वेषां सतां कन्यावर प्रति ।

सन्तानस्य विशुद्धचर्यं जात्यादिषु च नान्यतः ॥ ,, ॥ २४ ॥

अर्थः—सन्तानशुद्धिने माटे कन्या अने वरनी गति आदि सभधी विचारामां सर्व विद्वानोना नाना मत छे. परन्तु अन्य वातमां ओटवे योग्य वरने न कन्या देवी जेभां सर्वतो ओक मत छे.

दूरस्थानामधिष्ठानां मोक्षधर्मानुयायिनाम् ।

शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥ ,, ॥ २५ ॥

अर्थः—परदेशमां दूर रहेनारने अथवा भ्रष्ट(अविद्य)ने, मोक्षधर्मनुं आचरण करनारने, शूरीरने, तथा निर्धन भत्यादिने कन्या आपधी ते विद्वानोने योग्य नथी. (उपर कोष स्थानमां मोक्षधर्मां ने अद्वे “सुमुश्रूणां गरोयनाम्” जेवो पद्य पाड छे). अही अर्जुनादि जेवा शूरीरने कन्या आपवानो निषेध नथी, परन्तु थोडी वातमां लडवाने अने भरवाने तैयार रहेनारने माटे निषेध छे.

स्नातकाय सुशीलाय कुलोत्तमभवाय च ।

दद्याद्वेदविदे कन्यामुचिताय वराय च । लज्जु० आश्रु० स्मृ० प्रक० १५-३ ।

अर्थः—स्नातक अर्थात् ब्रह्मचर्य पूर्ण करीने जेखे समावर्तन कर्तुं होय, तथा जे सुशील होय, उत्तम कुलमां उत्पन्न थजेवो होय, अने वेदने गणुनार होय, तेने कन्या देवी ज्ञेयते. स्नातक न होय तेतुं दिवत्त्व नष्ट थाय छे. तेथी स्नातक न आहु प्रधान छे.

ब्राह्मोद्वाहविधानेन तदभावेऽपरो विधिः ।

दातव्यैषा सदक्षाय वयोविद्यान्वयादिभिः ॥ व्या० स्मृ० अ० २-५ ॥

अर्थः—कुशल होय, तथा आयु, विद्या अने वश आदिमां समान होय तेने ब्राह्म विवाहनी विधिधी कन्या देवी ज्ञेयते. अने ब्राह्म विधि न थनी थके त्त्यारे द्वैवादि विधिनो स्वीकार करवे.

परीक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।

पुमांश्चेदविकल्पेन स कन्यां लब्धुमर्हति ॥ नारद० स्मृ. विधादपद० १२-८ ॥

अर्थः—वरना पुरुषत्वनी तेना शरीरनां अंगोना लक्षणु द्वारा परीक्षा करवी ज्ञेयते. जे तेथी पुरुषत्वने निश्चय थाय तो ते कन्या प्राप्त करवाने योग्य छे अर्थात् विवाह करवा योग्य छे.

चतुर्दशविधः पण्डः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चिकित्सपथाचिकित्सयथ तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥

નિસર્ગપણ્ડો વધ્રશ્ચ પક્ષપણ્ડસ્તથૈવ ચ ।

અભિશાપાદ્ગુરો રોગાદૈવક્રોધાત્તથૈવ ચ ॥

ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च वातरेता मुखे भगः ।

આક્ષિપ્તમોઘવીજૌ ચ શાલીનોઽન્યાપતિસ્તથા ॥યા. સ્મ. અ. ૧-૫૫, અ ટી.॥

અર્થ.—વિદ્વાન્ લોકોએ શાસ્ત્રમાં ૧૪ પ્રકારના નપુ'સકોનું વલુન કરેલું બેવામાં આવે છે. તેમાંના કોઈ ચિકિત્સા કરવાથી સારા થઈ જાય છે. અને કોઈ સારા થતા નથી. તે સર્વની વિધિ ક્રમથી કહી છે:—

નિસર્ગપણ્ડ અર્થાત્ જન્મથી જ લિંગ તથા વૃષ્ણુથી રહિત ઉત્પન્ન થયેલો. વધ્ર—ચ્છિત અણુવાળો અર્થાત્ ખાસી કરેલો. પક્ષપણ્ડ અર્થાત્ જેને ૧૫ દિવસે રતિશક્તિ હોય તે. ગુરુના શાપથી નપુ સક થયેલો. દેવતાની નિન્દા કરવાથી તેના શાપથી નપુ'સક થયો હોય તે. ઈર્ષ્યાપણ્ડ એટલે પોતાની સ્ત્રીના ઉપર ઈર્ષ્યા કરવાથી સ્તભિત રેતવાળો થયેલો. સેવ્ય અર્થાત્ સ્ત્રીએ બહુ પ્રકારની સેવા કરવાથી જેને ગમન કરવાની ઈચ્છા થતી હોય તેવો. વાતરૈતા અર્થાત્ ગમનના અવસાનકાલમાં જેના લિંગમાંથી વાયુ માત્ર નિકળતો હોય તે. “મુખે ભગ.” અર્થાત્ ખીજના મુખમાં ભગકાર્ય કરનાર. આક્ષિપ્તખીજ એટલે રેતના વિસર્ગ સમયે જેનું રેત વિપરીત માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થતું હોય(પ્રત્યક્ષ પ્રવર્તતે) મોઘખીજ અર્થાત્ જેનું ખીજ ગર્ભાધાનને યોગ્ય ન હોય તે. શાલીન એટલે સ્ત્રી સમીપ હોય ત્યારે જેનું લિંગ પતિત થતું હોય તે (શરમાળ). અને અન્યાપતિ એટલે જેનું પુરુષત્વ અન્યની સ્ત્રીમાં છે, પોતાની સ્ત્રીમાં નથી તેવો. એવા ૧૪ પ્રકારના નપુ'સકો નારદજીએ કહ્યા છે. (આ શ્લોકો યાત્રવલ્ક્યસ્મૃતિની અપરાઈ નામની ટીકામાંથી અહીં ઉદ્ધૃત કર્યા છે.)

શાલીનવીજ આક્ષિપ્તવીજશ્ચાત્યન્તકામુકઃ ।

સ્થવિરશ્ચેતિ વિજ્ઞેયાઃ પણ્ડાસ્તેઽમી તુ પોઢશ ।

નાર્હન્તિ કન્યકામેતે કદાચિદપિ ધર્મતઃ ॥

શંકર સ્મૃતિ૦ અ૦ ૨, પા૦ ૩ શ્લો૦ ૧૯-૨૦ ॥

અર્થ:—શાલીનખીજ, તથા આક્ષિપ્તખીજ, તથા અત્યન્ત કામી અર્થાત્ અત્યન્ત સ્ત્રીચિત તથા વૃદ્ધ એ ૧૬ નપુસક બનવાવા. તેઓમાંના કોઈ પણ ધર્મથી કન્યા પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે શંકરસ્મૃતિમાં પૂર્વોક્ત ૧૪ પ્રકારના નપુ સકથી અતિરિક્ત વૃદ્ધ તથા અત્યન્ત કામી સહિત ૧૬ પ્રકારના નપુ'સક કહ્યા છે. આ શંકર સ્મૃતિ દક્ષિણ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. તથા અત્યન્ત કામી આદિને તત્કાલ રતિ શક્તિ હોવા છતાં પણ પાછળથી રતિશક્તિ આદિ ઘટી જવાનો તથા મહાન્ રોગાદિ થવાનો સંભવ છે. તેથી તેમને પણ નપુ'સક કહ્યા છે. અને સ્ત્રીણુ શક્તિ વાળાનું નામ વૃદ્ધ છે.

અપત્યર્થ સ્ત્રિયઃ સ્ત્રી ક્ષેત્રં વીજિનો નરાઃ ।

ક્ષેત્રં વીજવતે દેવં નાવોજી ક્ષેત્રમર્હતિ ॥ નારદ સ્મૃ૦વિ૦પદ.૧૨ શ્લો૦૧૯ ॥

અર્થ:—પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ સ્ત્રીઓને ઉત્પન્ન કરી છે. સ્ત્રી ક્ષેત્રરૂપ છે, અને પુરુષ ખીજ વાળો છે. તેથી ખીજ વાળાને જ ક્ષેત્ર આપવું જોઈએ. જેની પાસે ખીજ નથી તે ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય નથી.

રેત ઉત્પ્લવતે નાપ્સુ દ્વાદિ મૂત્રં ચ ફેનિલમ્ ।

પુમાન્સ્યાલ્લક્ષણૈરૈતૈર્વિપરીતૈસ્તુ પળ્ડકઃ ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—જેનું વીર્ય જલમાં તરતુ ન હોય, તથા જેનું મૂત્ર શબ્દ(દૂધ) અને ફેન યુક્ત હોય, એ લક્ષણોથી તે પુસ્તવધર્મથી યુક્ત છે એમ જાણવું. અને તેથી વિપરીત લક્ષણો જોવામાં આવે તો તેને નપુસક જાણવો.

રેતો મજ્જતિ યસ્યાપ્સુ મૂત્રં યસ્ય તુ ફેનિલમ્ ।

પુમાન્સ્યાલ્લક્ષણૈરૈતૈર્વિપરીતશ્ચ પળ્ડકઃ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મ૦ અ૦ ૪-૪ ॥

અર્થ:—જેનું વીર્ય જલમાં કુણ્ણુ હોય અને જેના મૂત્રમાં ફેણ હોય, એ લક્ષણોથી તેને પુરુષ જાણવો. એથી વિપરીત લક્ષણ વાળો નપુસક હોય છે. સ્નાતકના વીર્યની પરીક્ષા યોગ્ય નથી, તથાપિ ધર્મશાસ્ત્રમાં તેની પણ પરીક્ષા લખી છે. તેનો આવો ભાવ છે:— યોગ્ય વૈદ્ય દ્વારા પરીક્ષા કરાવવાથી પણ નિશ્ચય ન થતો હોય તો વીર્યની પરીક્ષા કરીને પણ નિશ્ચય કરવો. પરન્તુ અયોગ્યને કન્યા આપવી નહીં તેવો ભાવ છે.

નાતિદૂરે ન ચાસન્ને અત્યાઢ્યે ચાતિદુર્વલે ।

ઘૃત્તિહીને ચ મૂર્ક્ષે ચ પદ્મ કન્યા ન દાયતે ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—અત્યન્ત દૂર રહેનારને તથા અત્યન્ત નિકટ રહેનારને તથા પોતાની અપેક્ષાથી બહુ અધિક ધનવાનને તથા બહુ દુર્બલને તથા છવિક્ષા રહિત તથા મૂર્ખ-એ જ પ્રકારના મનુષ્યને કન્યા ન આપવી.

(આ શ્લોક આજકાલ નવીન છપાયેલાં કેટલાંક પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલો નથી.)

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ॥

यत्नात्પરીક્ષિતઃ પુંસ્ત્વે યુવા ધોમાન્ જનપ્રિયઃ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૫૫ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત ગુણ યુક્ત હોય તથા સર્વર્ણ હોય અર્થાત્ કન્યાની સમાન જાતિ ઉત્કૃષ્ટ જાતિવાળો, તથા વેદનું અધ્યયન કરેલો, તથા પુસ્તવ વિષયમાં પરીક્ષા કરી જેના પુસ્તવનો નિશ્ચય કરેલો હોય, યુવાન હોય તથા યુદ્ધિમાન્ હોય અર્થાત્ લૌકિક અને વૈદિક અવહારમાં નિપુણ હોય, તથા લોકપ્રિય અર્થાત્ મધુર ભાષણાદિથી લોકોની જેના ઉપર પ્રીતિ હોય-એવો વર હોવા જોઈએ. આ શ્લોકની પહેલાં જે પૃષ્ઠમા શ્લોક છે તેમાં કહેલા કન્યાના ગુણો ગ્રહણ કરવાના છે. અર્થાત્ પૃષ્ઠમા શ્લોકમાં કહેલા કન્યાના ગુણ વરમાં પણ હોવા જોઈએ. તે પૃષ્ઠમા શ્લોકમાં કહેલા ગુણ નીચે પ્રમાણે છે:—

दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

स्त्रीतादपि न संचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૫૪ ॥

અર્થ:—જે કન્યાના પિતાની પાંચ પાછલી અને માતાની પાંચ પાછલી પેઢી પ્રતિષ્ઠિત હોય એવા વેદાધ્યયન વાળા મહાકુલમાંથી અર્થાત્ પુત્ર, પૌત્ર, ધનાદિ યુક્ત કુલમાંથી કન્યાને

બ્રહ્મણુ ક્ષરણુ બેધએ. પરન્તુ “સ્ફોતાદગિ” અર્થાત્ વિખ્યાત અને મહાકુલ હોય, છતાં જે તે કુલમા કુટાલિક પરપગ પ્રાપ્ત એપી રોગ(સ્ફોત)નો દોષ, હોય તે તેવા કુલમાથી પણ કન્યા લેવી નહી. અને વર પણ વિખ્યાતિ આદિ ગુણુ યુક્ત તથા પરપ-ગથી પ્રાપ્ત રોગાદિ દોષથી રહિત કુલનો હોવો બેધએ. એ જ પપમા શ્લોકનો ભાવ છે. વિવાહને અયોગ્ય કુલનો નિર્ણય યમાદિક ઋષિઓએ પણ કહ્યો છે.

ચતુર્દશ કુલાનીમાન્યવિવાહાનિ નિર્દિશેત્ ।

અનાર્પેય વ્રાહ્મણાનામૃત્વિજાં ચ વિવર્જયેત્ ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૧-૫૪ અટો. ॥

અત્યુચ્ચમતિદૂસ્વં ચાતિવર્ણં ચ વર્જયેત્ ।

હીનાક્ષમતિરિક્તાક્ષમામયાવિકુલાનિ ચ ॥

” ॥

શ્વિત્રિકુષ્ટિકુલાદીનાં કુર્યાદ્વિપરિવર્જનમ્ ।

સદા કામકુલં વર્જ્યં લોમશાનાં ચ યત્કુલમ્ ॥

” ॥

અપસ્મારિકુલં યજ્ઞ યજ્ઞ પાણ્ડુકુલં ભવેત્ ॥

” ॥

અર્થ:-જેના કુલમા વેદનુ અધ્યયન નથી, તથા જે સાક્ષણુ નિન્દ્ર લોકાને યજ્ઞ કરાવે તેમનું કુલ, તથા જે કુલમા બહુ જ ઉચ્ચ મનુષ્ય તથા જે કુલમાં બહુ નીચા(કીમણુ) મનુષ્ય ઉત્પન્ન થતા હોય, અને જે કુલના મનુષ્ય બહુ કાળા અથવા બહુ ગોરા રંગના હોય, તથા જે કુલમા આઘળા, લુપા, આદિ ઉત્પન્ન થતા હોય, અથવા જેના કુલમા અધિક અગવાળા ઉત્પન્ન થતા હોય, અથવા જે કુલમા રોગ બહુ હોય, તેમાં પણ વિશેષ કરીને સફેદ કોડ તથા કુટાદિ એપી રોગ જે કુલમા હોય, તથા જે કુલમા કામી બહુ હોય, તથા જે કુલમા મનુષ્યને રોમ બહુ હોય, તથા જે કુલમા અપરમાર(શૂગીનો રોગ) હોય, તથા જે કુલમાં પાણ્ડુરોગ હોય, -આ ૧૪ પ્રકારના કુલમાં કન્યા આપવી અથવા તેવા કુલમાંથી કન્યા લેવી તેનો પરિત્યાગ કરવો બેધએ.

મતુ મહાગાનું પણ વિવાહને અયોગ્ય કુલનો નિર્ણય કર્યો છે.

મહાન્ત્યપિ સમૃદ્ધાનિ ગોત્રાવિપ્રચાન્યત ।

સ્ત્રીસંવન્ધે દૈશૈતાનિ કુલાનિ પરિવર્જયેત્ । મ૦ સ્મૃ. અ૦ ૩-૬ ॥

હીનાક્રયં નિષ્પુરુષં નિશ્ચન્દો રામસાર્શમ્ ।

ક્ષત્ર્યામયાવ્યવસ્મારિશ્વિત્રિકુષ્ટિકુલાનિ ચ ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ - કુલ કિટ્ટ દોષ, તથા ગાય, મરગ, વેટા, ધન, પાન્યાદિથી સમૃદ્ધ પણ દોષ, તે. પણ વિવાહતા વિપ્રમા નીચ તપસ ૧૦ કુલ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

જે કુલ વચન આદિ નરકાન્યો નહિત હોય, તથા જે કુલમા સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિ અધિક હોય, તથા જે કુલ કન્યા અધ્યયન નહિત હોય, તથા જે કુલમા મનુષ્યના સરીર ઉપર રોમ બહુ હોય(જેમણ), તથા જે કુલમાં કન્યાનો રોમ હોય(વચીસ), તથા જે કુલમાં ક્ષાત્રી મિત્રાની યતી હોય(ત્રીચ્ય) અથવા અપરમાર, નકદ કાક, કુદ, આદિ એપી રોગ થતા

હોય, અથવા જે કુલમાં હમેશાં કાષ્ટને કાષ્ટ રોગ રહેતો હોય(આમયાવિ)--એ દશ પ્રકારનાં કુલની કન્યા લેવી તથા તેમાં કન્યા દેવી એ યોગ્ય નથી.

આ અયોગ્ય કુલનો નિષેધ “**પતૈરેવ ગુણૈર્યુક્તઃ**” એ શ્લોકથી યાજવદ્વ્યજ્ઞ્યે (યાજ્ઞ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૫૨માં) કર્યો છે. અયોગ્ય વરને કન્યા દેવાનો નિષેધ મનુજ્ઞ્યે વિશેષ લખ્યો છે.

કામમામરણાત્તિષ્ઠેદ્ગૃહે કન્યર્તુમત્યપિ ।

ન ચૈવૈનાં પ્રયચ્છેત્તુ ગુણહીનાય કઠિંચિત્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧ શ્લો૦ ૮૯ ॥

અર્થ:—કન્યા રજસ્વલા થવા છતાં પણ મરણ પર્થન્ત લલે પિતાના ધરમાં રહે, પરન્તુ વિદ્યા આદિ ગુણ રહિત વરને કદાપિ દેવી નહીં જોઈએ.

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યુત્તમતી સતી ।

ઊર્ધ્વં તુ કાલાદેતસ્માદ્વિન્દેત સદૃશં પતિમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—કન્યા રજસ્વલા થવા આદિ યોગ્ય વર માટે પિતા ત્રણ વર્ષ સુધી વાટ જુએ. ત્રણ વર્ષની અંદર જે યોગ્ય વર ન મળે તો પિતા સ્વયં વરનો સ્વીકાર કરવાને કન્યાને આજ્ઞા આપે, અને કન્યા પોતાના સમાન કુલના પતિનો સ્વીકાર કરે.

અદીયમાના ભર્તારમધિગચ્છેદ્યદિ સ્વયમ્ ।

નૈનઃ કિંચિદ્વાપ્નોતિ ન ચ યં સાઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—પિતા આદિએ નહીં પરણાવેલી કન્યા જે સ્વયંપતિનો સ્વીકાર કરે તો તે કન્યાને તથા કન્યા જેનો સ્વીકાર કરે છે તે વરને પણ કાષ્ટ પાપ લાગતું નથી.

વસિષ્ઠ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે:—

કુમાર્યુત્તમતી ત્રીણિવર્ષાણ્યુપાસીતોર્ધ્વં વર્ષેભ્યઃ પતિં વિન્દેત્તલ્યમ્ ॥

વસિ૦સ્મૃ૦ અ૦ ૧૭ સૂ૦ ૫૯ ॥

અર્થ:—કુમારી સ્ત્રી રજસ્વલા થવા આદિ ત્રણ વર્ષ સુધી વિવાહની રાહ જુએ. ત્યાર પછી સમાન કુલના પતિનો સ્વીકાર કરે.

જેવા ગુણ પતિમાં હોય છે. તેવા જ ગુણ પત્નીમાં પણ આવે છે. તેથી વિવાહની પહેલાં પતિના ગુણ વિષેય રીતે જોવાને માટે મનુ મહારાજે પણ કહ્યું છે.

યાદ્દગુણેન મત્રાં સ્ત્રી સંયુજ્યેત યથાવિધિ ।

તાદ્દગુણા સા ભવતિ સમુદ્રેણેવ નિમ્નગા ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૨૨ ॥

અર્થ:—સમુદ્રનું જલ સ્વભાવથી આડું હોય છે. તેથી તેમાં મળનારી સ્વાદિષ્ટ જલવાણી નહીં પણ ખારા જલવાણી થઈ જાય છે. તેવી રીતે પતિના જેવા ગુણ હોય અને જેવી-યોગ્ય કે અયોગ્ય વિધિદ્વારા વિવાહ કરીને સ્ત્રીનો મેળ થાય, તે જ પતિના ગુણને સદૃશ તથા વિવાહવિધિની યોગ્યતા કે અયોગ્યતાને અનુસાર ગુણવાળી સ્ત્રી પણ થાય છે. અર્થાત્ સ્ત્રી ગુણવાળી હોવા છતાં પણ પુરૂષ નિર્ગુણી હોય તો ક્રમે કરીને સ્ત્રી પણ ગુણ રહિત થઈ જાય છે. અને પુરૂષ ગુણી હોય તો ગુણહીન સ્ત્રી પણ ગુણ વાળી થઈ જાય છે.

અક્ષમાલા વ્રસિષ્ઠેન સંયુક્તાધમયોનિજા ।

શારંગી મન્દપાલેન જગામાભ્યર્હણીયતામ્ ॥

૧૧ ॥ ૨૩ ॥

ब्रह्मणु इत्यु न्नेभ्यो परन्तु “स्फात्तादपि” अर्थात् विभ्यात् अने महाकुल होय, छता न्ने ते कुनमा कुणदिह परपरा प्राप्त येपी राज(स्फोत)तो दोष होय तो तेवा कुनमाथी पणु ज्या लेनी नही अने वर पणु विभ्यानि आदि गुण युक्त तथा परप गथी प्राप्त रोगादि दोषवी गहित कुनतो होवो न्नेभ्यो” ज्ये न पपमा श्लोकेतो भाव छे विवाहने अथोअ्य कुनतो निर्णय यमादिक ऋषियोअ्ये पणु उलो छे

चतुर्दश कुलानीमान्यत्रिवाहानि निर्दिशेत् ।

अनार्षेय ब्राह्मणानामृत्विजा च विवर्जयेत् ॥ या. स्मृ. अ. १-५४ अ टी. ॥

अत्युच्चमतिह्रस्वं चातिवर्णं च वर्जयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गममयाविकुलानि च ॥ ” ॥

श्वित्रिकुष्ठिकुलार्दाना कुर्याद्विपरिवर्जनम् ।

सदा कामकुलं वर्ज्यं लोमशाना च यत्कुलम् ॥ ” ॥

अपस्मारिकुल यच्च यच्च पाण्डुकुल भवेत् ॥ ” ॥

अर्थ—नेना कुलमा वेदनु अध्ययन नथी, तथा ने प्राहाणु निन्द लोकाते यज इराये तेमनु कुल, तथा ने कुलमा अडु न उवा मनुष्य तथा ने कुलमा अडु नीआ(डी गणु) मनुष्य उत्पन्न थता होय, अने ने कुलना मनुष्य अडु रोगा अथवा अडु रोगा रगना होय, तथा ने कुलमा आपगा, छरा, आदि उत्पन्न थता होय, अथवा नेना कुलमा अधिक अगवाणा उत्पन्न थता होय, अथवा ने कुनमा रोग अडु होय, तेमा पणु विशेषे इरीने संकेद होड तथा कुणदि येपी रोग न कुलमा होय, तथा ने कुनमा डगी अडु होय, तथा ने कुलमा मनुष्यने रोग मडु होय, तथा ने कुलमा अपस्मान(भृगीतो रोग) होय, तथा ने कुलमा पाण्डुरोग होय,—मा १४ प्रनरना कुनमा ज्या आपवी अथवा तेवा कुनमाथी ज्या लेवी तेना परिन्याग इवो न्नेभ्यो

अनु महाराज्जे पणु विवाहने अथोअ्य कुलोतो निर्णय इर्थो छे

महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविभनधान्यत ।

स्त्रीसंरन्धे दक्षैतानि कुलानि परिवर्जयेत् । म० स्मृ. अ० ३-६ ॥

हीनक्रिय निष्पुरुषं निःशब्दो रामशार्शमम् ।

क्षय्यामयान्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥ ” ॥ ७ ॥

अर्थ—कुन कुल होय तथा जाय मरुग, वेटा धन, वान्यादिथी समृद्ध पणु होय, तो पणु विवाहना विरामा नीय नमना १० कुन परिन्याग इवो थोअ्य छे

ने कुन वल र्म गदि नरान्धी रक्षित होय, तथा ने कुनमा श्रीओनी उत्पत्ति अधिक होय, तथा न कुन व ना अध्ययन गहित होय, तथा ने कुनमा मनुष्यता ररीदे उपर राम मडु रोग(रोमन्त्र), तथा ने कुनमा हस्सतो रोग होय(अर्शस), तथा ने कुलमा क्षान्ती गिनाजी थती होय(अन्विय) अथवा अपस्मार, अर्द्ध रोग, उर, आदि येपी रोग थता

હોય, અથવા જે કુલમાં હમેશાં કોઇને કોઇ રોગ રહેતો હોય(આમચાન્દ્રિ)—એ દશ પ્રકારનાં કુલની કન્યા લેવી તથા તેમાં કન્યા દેવી એ યોગ્ય નથી.

આ અયોગ્ય કુલનો નિષેધ “**પતૈરેવ ગુણૈર્ચુક્ત**” એ શ્લોકથી યાગ્યદશ્યજીએ (યાજ્ઞ૦ સ્મૃ૦ અં ૨-૫૨માં) કર્યો છે. અયોગ્ય વન્તે કન્યા દેવાનો નિષેધ મનુજીએ વિશેષ લખ્યો છે.

કામમામરણાત્તિષ્ઠેદ્ગૃહે કન્યર્તુમત્યપિ ।

ન ચૈવૈનાં પ્રયચ્છેત્તુ શુણ્ઢીનાય કર્હિચિત્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અં ૧ છો૦ ૮૧ ॥

અર્થ:—કન્યા રજસ્વલા થયા છતાં પણ મરણ પર્યન્ત ભલે પિતાના ઘરમાં રહે, પરન્તુ વિદ્યા આદિ ગુણ રહિત વરને કદાપિ દેવી નહીં જોઇએ.

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃત્તમતી સતી ।

ઝર્ઘ્વં તુ કાલાદેતસ્માદ્વિન્દેત સદૃશં પતિમ્ ॥ ,, ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—કન્યા રજસ્વલા થયા બાદ યોગ્ય વર માટે પિતા ત્રણ વર્ષ સુધી વાટ જુએ. ત્રણ વર્ષની અંદર જો યોગ્ય વર ન મળે તો પિતા સ્વયં વરનો સ્વીકાર કરવાને કન્યાને આજ્ઞા આપે, અને કન્યા પોતાના સમાન કુલના પતિનો સ્વીકાર કરે.

અદીયમાના મર્તારમધિગચ્છેઘદિ સ્વયમ ।

નૈનઃ કિંચિદવાપ્નોતિ ન ચ યં સાઽધિગચ્છતિ ॥ ,, ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—પિતા આદિએ નહીં પરણાવેલી કન્યા જો સ્વયં પતિનો સ્વીકાર કરે તો તે કન્યાને તથા કન્યા જેનો સ્વીકાર કરે છે તે વરને પણ કોઇ પાપ લાગતુ નથી.

વસિષ્ઠ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે:—

કુમાર્યૃત્તમતી ત્રીણિવર્ષાણ્યુપાસીતોઘ્વં વર્ષેભ્યઃ પતિં વિન્દેત્તલ્યમ્ ॥

વસિ૦સ્મૃ૦ અં ૧૭ સૂ૦ ૫૯ ॥

અર્થ:—કુમારી સ્ત્રી રજસ્વલા થયા બાદ ત્રણ વર્ષ સુધી વિવાહની રાહ જુએ. ત્યાર પછી સમાન કુલના પતિનો સ્વીકાર કરે.

જેવા ગુણ પતિમાં હોય છે. તેવા જ ગુણ પત્નીમાં પણ આવે છે. તેથી વિવાહની પહેલાં પતિના ગુણ વિશેષ રીતે જોવાને માટે મનુ મહારાજે પણ કહ્યું છે.

યાદ્ગુણેન મર્ત્ત્રાં સ્ત્રી સંયુજ્યેત યથાવિધિ ।

તાદ્ગુણા સા ભવતિ સમુદ્રેણેવ નિમ્નગા ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અં ૧-૨૨ ॥

અર્થ:—સમુદ્રનુ જલ સ્વભાવથી ખાદ્ય હોય છે. તેથી તેમાં મળનારી સ્વાદિષ્ટ જલવાણી નદી પણ ખારા જલવાણી થઇ જાય છે. તેવી રીતે પતિના જેવા ગુણ હોય અને જેવી-યોગ્ય કે અયોગ્ય વિધિદ્વારા વિવાહ કરીને સ્ત્રીનો મેળ થાય, તે જ પતિના ગુણને સદૃશ તથા વિવાહવિધિની યોગ્યતા કે અયોગ્યતાને અનુસાર ગુણવાળી સ્ત્રી પણ થાય છે. અર્થાત્ સ્ત્રી ગુણવાળી હોવા છતાં પણ પુરૂષ નિર્ગુણી હોય તો ક્રમે કરીને સ્ત્રી પણ ગુણ રહિત થઇ જાય છે. અને પુરૂષ ગુણી હોય તો ગુણહીન સ્ત્રી પણ ગુણ વાળી થઇ જાય છે.

અક્ષમાલા વસિષ્ઠેન સંયુક્તાધમયોનિજા ।

શારંગી મન્દપાલેન જગામામ્બ્યર્હણીયતામ્ ॥

,, ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—નીચ જ્ઞતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી અક્ષમાલા નામની સ્ત્રીનો વિવાહ વસિષ્ઠજીની સાથે થયો, અને શારંગી(ચટકા) નામની કન્યાનો વિવાહ મન્દપાલ નામના ઋષિની સાથે થયો. આ બંને નીચ જ્ઞતિની સ્ત્રીઓ હોવા છતાં પોતાના પતિના ગુણથી પૂજ્ય થઈ છે.

एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन्नपकृष्टप्रसूतयः ।

उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

અર્થ:—આ અને એવી બીજી સત્યવતી આદિ નિકૃષ્ટ જ્ઞતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીઓ પણ પોતાના પતિના ઉત્તમ ગુણોથી આ લોકમાં ઉત્કૃષ્ટતાને પ્રાપ્ત થઈ છે.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણુ પતિ ગુણી હોવાથી સ્ત્રી ગુણવાળી થવાનું કહે છે. તેથી યોગ્ય વરને જ કન્યા દેવી જોઈએ.

વિવાહકાલમાં—

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतम् ।

वान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥ सु०नी०જ०૩ શ્લો०૧૬૮, ૧॥

અર્થ:—કન્યા રૂપ વાગ્યા પતિની ઇચ્છા કરે છે, માતા ધનવાન વરની ઇચ્છા રાખે છે, પિતા વિદ્વાનને ચહાય છે, બન્ધુલોક કુલને ચહાય છે. આકી સર્વ લોક તેો મિષ્ટાન્નની જ ઇચ્છા રાખે છે, વર ગમે તેવો હોય. માટે મિષ્ટાન્નની ઇચ્છાવાળાની વાતોમાં ન ફસતાં કન્યાના પિતાએ તેો ગુણો જોઈને કન્યા આપવી તે યોગ્ય છે. નહિતો પિતા નરકનો ભાગી થાય છે.

વળી મોટા ભાઈ અવિવાહિત હોવા છતાં નાનો ભાઈ વિવાહ કરે તે તેના દોષનું શાસ્ત્રમાં વર્ણન કર્યું છે:—

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थितेः ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૧૭૧ ॥

અર્થ:—સગા મોટા ભાઈ અવિવાહિત તથા અગ્નિઆધાન આદિ રહિત હોવા છતાં જો તેનો નાનો ભાઈ વિવાહ તથા અગ્નિનું આધાન આદિ કરે તે તે પરિવેત્તા કહેવાય છે, અને મોટા ભાઈ પરિવિત્તિ કહેવાય છે.

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२ ॥

અર્થ:—પરિવિત્તિ, પરિવેત્તા, તથા તે બંને જે કન્યાની સાથે વિવાહ કરે તે કન્યા-તે સર્વે, તથા તેમને કન્યા દેનાર, તથા પાંચમો યાજક અર્થાત્ વિવાહની વિધિ કરાવનાર પુરોહિત-એ સર્વે નરકમાં જાય છે. તેથી પરિવિત્તિ તથા પરિવેત્તાને પણ કન્યા દેવી યોગ્ય નથી.

देशान्तरस्थः क्लीचैकवृषणानसहोदरान् ।

वेश्यातिसक्तपतिश्च शूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥ કાત્યા. સ્મૃ. સ્વં. ૬ શ્લો. ૪ ॥

અર્થ:—જો મોટા ભાઈ પરદેશમાં રહેતો હોય, નપુસક હોય, એક અણકોશ વાળો હોય, અથવા પોતાનો સહોદર ભાઈ ન હોય, અથવા તે વેશ્યામાં આસક્ત હોય અથવા શૂદ્રતુલ્ય કે અત્યન્ત રોગી હોય,

जडमूकान्धवाधिरकुब्जवामनकुण्ठकान् ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च कृपिसक्तान्प्रपस्य च ॥

” ॥ ५ ॥

धनवृद्धिप्रसक्तौश्च कामतः कारिणन्तथा ।

कुलटोन्मत्तचोरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥

” ॥ ६ ॥

अर्थः—अथवा ते ऋज, गुग्गो, अन्ध, अहोरा, कुण्डो, (hump-backed), वामन (डीगल्लो), मूर्ख (डुंङ्क), अनिष्ट, अथवा तेनी पत्नी भरी गध होय, तथा राजनी भेटी करनार होय;

अथवा धनथी वृद्धि करवामां न आसक्त होय, यथेच्छाचारी होय, अति विपसी अर्थात् व्यक्तिकारी होय(कुलट), अथवा उन्मत्त होय, अथवा चोरहोय, तो तेना पडेवां नानो भाध विवाह करे तथा अग्निहोत्रनुग्रहणु करे, तोपणु ते होपने लागी थतो नथी.

कुब्जवामनखञ्जोपुगद्गदेषु जडेषु च ।

जात्यन्धे वधिरं मूके न दोष परिवेदने ॥ अत्रि० सं० श्लो० १०५ ॥

अर्थः—जे भोटो भाध कुण्डो, वामन, खंजो, तोतडो, ऋज, नन्मथी अन्ध, अहोरा, गुग्गो, भत्यादि होय तो नानो भाध विवाह करे तेमां तेने होप लागतो नथी.

क्लीबे देशान्तरस्थे च पतिते व्रजितेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने ॥ ” ॥ १०६ ॥

अर्थः—वणी भोटो भाध नपुंसक होय, अथवा परदेशमां रहेतो होय, अथवा पतित, अथवा भन्त्यासी थयो होय, अथवा योगशास्त्री थयो होय, तो तेने छोडीने नानो भाध विवाह करे तो तेने होप नथी.

कनीयान्गुणर्वोश्चैव ज्येष्ठश्चेन्निर्गुणी भवेत् ।

पूर्वं पाणिं गृहीत्वा च गृह्णाति भारयेद्वधुः ॥ ” ॥ १०७ ॥

अर्थः—नानो भाध गुणवान् होय अने भोटो भाध गुण हीन होय तो नानो भाध भोटोभाधना पडेवां विवाह करीने अग्निहोत्रनुग्रहणु करी ले.

ज्येष्ठश्चेद्यदि निर्दोषो गृह्णात्यग्निं यत्रीयक ।

नित्यं नित्यं भवेत्तस्य ब्रह्महत्या न संशयः ॥ ” ॥ १०८ ॥

अर्थः—परन्तु भोटो भाध निर्दोष होवा छतां पणु जे नानो भाध प्रथम विवाह करीने अग्निहोत्रने ग्रहणु करे तो तेने प्रतिदिन ब्रह्महत्यानो होप लागे छे. परन्तु—

पितृव्यपुत्रः सापत्न. परनारीसुतस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ पाण० स्मृ० अ० ४-२८ ॥

अर्थः—भोटो भाध जे काकोनो पुत्र होय, अथवा ओरमान मानो पुत्र होय, अथवा पिताथे अन्यनी स्त्रीमां उत्पन्न करेयो होय, तो तेमने छोडीने नानो भाध विवाह करी अग्निहोत्र धारणु करे तो तेने होप लागतो नथी.

આ પ્રમાણે પર સમધી પિત્રાગ્ર ડગ્વા યોગ્ય નાના પ્રકારના ગુણ તથા દોષો આ સર્ગમા કહ્યા છે

પ્રતિ વિવાહ યોગ્ય વગ્ના લક્ષણનિકપણ્ અ ૧૭. સર્ગ ૩ સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૭. સર્ગ. ૪

વિવાહયોગ્ય કન્યાનાં લક્ષણ આદિ નિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગમા પરતી પરીક્ષાના પ્રિયવતુ પ્રતિપાદન કરીને હવે આ સર્ગમા કન્યાના લક્ષણ તથા વિવાહને યોગ્ય ઉમર આદિનુ વિવેચન કરવામા આવે છે કન્યા અને વગ્ના સબધમા અને પ્રકારના મત ડે એમ પદોના મ્તી ગણા છીએ

અસપિણ્ડા ચ યા માતુરસગોત્રા ચ યા પિતૃ ।

સા પ્રશસ્તા દ્વિજાતીનાં ટારકર્મણિ મૈયુને ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩-૫ ॥

અર્થ —જે કન્યા માતાની અપિણ્ડ તથા તેના ગોત્રની પણ ન હોય, તેમજ પિતાની અપિણ્ડ અને તેના ગોત્રની પણ ન હોય, એવી કન્યા દ્વિજાતિને માટે મરતન મપાદન કરાવનાર વિવાહકર્મમા, તથા પતિપત્ની બને મળીને સિદ્ધ કરવા યોગ્ય અગ્નિહોત્ર કર્મમા, તથા પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા આદિમા, શ્રેષ્ઠ ડે માતાના ગોત્રનો નિષેધ કરવાથી માતામહ અર્થાત માતાના પિતા આદિના વશમા ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા પત્ની યથ શક્તી નથી અને પિતાના અપિણ્ડનો નિષેધ કરવાથી કામ આદિની મતતિથી થયેલી કન્યા પણ પત્ની યર્મ શક્તી નથી આ બંને અર્થ ‘અસપિણ્ડા ચ’ અને ‘અસગોત્રા ચ’ એ બંને પદોની આગળ ચકારથી પ્રત્યય કર્યા છે

આ અપિણ્ડતા સાતમા પુરૂષ સુધી હોય છે

સપિણ્ડતા તુ સપ્તપુરુષ વિજ્ઞાયતે ॥

ત્સિ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૧૭ ॥

અર્થ —સપિણ્ડતા સાત પુરૂષ સુધી જાણવામા આવે છે એનુ ધર્મશાસ્ત્રમા કહ્યુ છે તેથી વિવાહના વિષયમા મનુજીએ સામાન્ય રીતે સાત પેઢી સુધીનો નિષેધ કર્યો છે માતાના વશની પરપગનુ જ્ઞાન ન હોય તે માતાના ગોત્રની કન્યા લેવામા માધ નથી જ્ઞાન હોય તે વિવાહ કરી શકાય નહી મનુ મહાગણના વચનને અનુસાર માતૃવરા તથા પિતૃવશની સાતમી પેઢી સુધીની કન્યાની સાથે વિવાહ નર્મ્ય છે તથાપિ યાગવલક્ય આદિ માતાની પાચ પેઢીનુ વર્જન કરવાનુ મ્દ છે

અવિપ્લુત્તવ્રહ્મચર્યો લક્ષણ્યા સ્ત્રિયસુદહેત્ ।

અનન્યપૂર્વિકા ક્ષાન્તામસપિણ્ડા યવીયસીમ્ ॥ યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૫૨ ॥

અરોગિણીં ધ્રાતૃમતીમસમાનામગોત્રજામ્ ।

પશ્ચમાત્સપ્તમાદૂર્મ્વ માતૃતઃ પિતૃતસ્તથા ॥

” ॥ ૫૩ ॥

અર્થ —જેનુ ધ્વજ્જવર્મ અખલિત થયુ ન હોય એવો ધ્વજ્જ્યારી ધ્વજ્જ્યર્મનતને સમાપ્ત કરીને લક્ષણયુક્ત, વિના વિનાહિત થયેલી, અસપિણ્ડ, તથા માતાનાથી નાની ઉમરની,

રોગરહિત, તથા ભાષ્ટવાળી, પોતાના ગોત્ર અને પ્રવરથી બહારની, તથા માતાની પાંચમી પેઢી અને પિતાની સાતમી પેઢીની ઉપરની હોય એવી કન્યા સાથે વિવાહ કરે.

ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृवन्धुभ्यः ॥ गो० घ० सू० अ० ४ सू० ३ ॥

मातृवन्धुभ्यः पञ्चमात् ॥ ॥ ५ ॥

અર્થ:—પિતાના અન્ધુથી એટલે પિતાના મામા, બહેન, ઇત્યાદિથી સાતમી પેઢી બાદ અને માતાના અન્ધુથી એટલે મામા, માસી ઇત્યાદિથી પાંચમી પેઢી બાદ વિવાહ કરવો યોગ્ય છે. વળી—

‘पञ्चमीं मातृवन्धुभ्यः सप्तमीं पितृवन्धुभ्यः ॥ वसि० स्मृ० अ० ८ सू० २ ॥

અર્થ:—માતાના અન્ધુથી પાંચમી પેઢી બાદ, અને પિતાના અન્ધુથી સાતમી પેઢી બાદની કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો યોગ્ય છે.

विन्देत विधिवद्भार्यामसमानपगोत्रजाम् ।

માતૃતઃ પશ્ચમીં વાપિ પિતૃતસ્ત્વથ સપ્તમી ॥ શંભ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૧ ॥

અર્થ:—વળી શંખસ્મૃતિ પણ કહે છે કે માતાની પાંચમી પેઢી છોડીને અને પિતાની સાતમી પેઢી છોડીને અસમાન પ્રવર તથા ગોત્રની પત્નીનો વિધિ પૂર્વક વિવાહ કરીને સ્વીકાર કરે.

आ सप्तमात्पञ्चमाद्वा वन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाहाः सगोत्राः स्युः समानप्रवरास्तथा ।:

નાર૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૨ વિવાદપદ૦ શ્લો૦ ૭ ॥

અર્થ:—વળી નારદ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે પિતાની સાતમી પેઢીની અને માતાની પાંચમી પેઢીની અંદરની તથા સમાન ગોત્ર અને સમાન પ્રવરની કન્યા સાથે કરવો વિવાહ યોગ્ય નથી.

આ પ્રમાણે યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ ઋષિઓનાં કથનને અનુસાર પાંચમી પેઢી માતાની અને સાતમી પેઢી પિતાની છોડીને કન્યા સાથે વિવાહ કરવો ભ્રેષ્ઠ એમ સિદ્ધ થાય છે.

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकान्नं न रागिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥ म०स्मृ०अ० ૩ શ્લો૦ ૮ ॥

અર્થ:—મનુસ્મૃતિ કહે છે કે કપિલ રંગના કેશવાળી કન્યા અથવા અધિક અંગવાળી અર્થાત હાથ પગમાં અધિક આંગળી આદિ અધિક અંગવાળી, હમેશાં રોગી રહેતી હોય, શરીર ઉપર રોમ વિનાની હોય, અથવા બહુ રોમવાળી હોય, વાતોડી અથવા બહુ બોલનારી હોય, તથા પિંગલ નેત્રવાળી હોય—એવી કન્યાની સાથે વિવાહ ન કરે.

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नो नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।

न पक्ष्यह्रिप्रेत्यनाम्नो न च भोषणनामिकाम् ॥ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—વળી નર્ક્ષત્ર(ઋક્ષ)ના નામવાળી અર્થાત રોહિણી, કૃત્તિકા, રેવતી, ઇત્યાદિ નામવાળી, તથા વૃક્ષના (ચપા આદિ) નામવાળી, તથા ગંગા આદિ નદીનાં નામવાળી, મ્લેચ્છો(અન્ત્ય)નાં નામવાળી અર્થાત મ્લેચ્છી, કિરાની, ઇત્યાદિ નામવાળી, તથા પર્વતોનાં નામ જેમકે હિમાલયાદિ નામવાળી, પદ્મી(પોપટ, મેના, આદિ)નાં નામવાળી, સર્પનાં (સર્પો, રાગ્નિલા, નગનિયા, સર્પિનિયા, ઇત્યાદિ) નામવાળી, તથા પ્રેષ્ય અર્થાત ચેરિયા (દાસી) ઇત્યાદિ નામવાળી, તથા ભયંકર (જેવાં કે કાલી, કરાલી, ઇત્યાદિ) નામવાળી, કન્યાની સાથે પણ વિવાહ કરવો યોગ્ય નથી.

सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत् ॥ आप० गृ० सू० ख० ३ सू० १३ ॥

અર્થ:—જે કન્યાના નામના અન્તિમ અક્ષરની પાસેનો અક્ષર રકાર અથવા લકાર હોય તે સર્વ કન્યાનું વિવાહમાં વર્જન કરવું જોઈએ.

અને વર સંબંધી વિચાર કરતાં જે જે કુલને નિષિદ્ધ કહ્યાં છે તે તે કુલની કન્યા પણ શાસ્ત્રમાં વિવાહને માટે નિષિદ્ધ કહી છે. હીન ક્રિયાદિક કરનાર તથા વેદાદ રહિત કુલ, તથા કુદાદિ રોગયુક્ત કુલ, એ સર્વ કુલ પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અને જે કન્યાનો કોઈ સહાદર ભાઈ ન હોય તેની સાથે વિવાહ કરવાનો નિષેધ તો પહેલાં યાગવલ્ક્યજીએ કર્યો છે, તેવી રીતે મનુ મહારાજે પણ તેનો નિષેધ કરેલો છે.

यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥ म० सू० अ० ३-११ ॥

અર્થ:—જે કન્યાનો કોઈ સહોદર ભાઈ ન હોય તેની સાથે વિવાહ કરવામાં પુત્રિકાધર્મની શંકા થાય છે. માટે ભાઈ વિનાની કન્યાની સાથે, તથા જે કન્યાના પિતાની ખબર નથી તે કન્યાની સાથે પણ શુદ્ધિમાન મનુષ્ય વિવાહ ન કરે.

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥ लिखि० स्मृ० श्लो० ५४ ॥

અર્થ.—જે કન્યાને ભાઈ નથી એવી કન્યાને “અલકારયુક્ત અને ભાઈ વિનાની આ કન્યા હું તમને આપું છું, અને તેમાં જે પુત્ર થશે તે મારો પુત્ર થશે” એવી રીતે પુત્ર વિનાનો પિતા અગ્નિ અને પ્રગ્નપતિને આહુતિ આપી પ્રતિજ્ઞા કરીને કન્યાદાન દે અને કહે કે તે કન્યામાં જે પુત્ર થશે તે મારા પુત્રના સ્થાન ઉપર મારું શ્રાદ્ધાદિ કરશે, તો તે કન્યા પુત્રિકા કહેવાય છે. કોઈનો એવો પણ મત છે કે પ્રલક્ષ જ્ઞમાતાની સામે આ પ્રમાણે ન કહેતા મનમાં પણ એવી ઈચ્છા કરીને કન્યાદાન કરે તોપણ તે કન્યા પુત્રિકા થાય છે. પુત્રિકા થવાની શકાથી ભાઈ વિનાની કન્યા સાથે વિવાહ કરવો નહીં એવો મનુજીનો અભિપ્રાય છે. અને પરાશરજીનો પણ એવો જ મત છે. વળી—

पित्रा यत्र सगोत्रत्वं मात्रा यत्र सपिण्डता ।

न च तामुद्धहेत्કન્યાં દારકર્મણ્યનાવૃતામ્ ॥ વૃ० પા० સ્મૃ० અ० ૪-૨૨ ॥

અર્થ.—જે કન્યાને વરના પિતાની સાથે સગોત્રતા હોય, અને જે કુલમાં માતાની સપિણ્ડતા હોય, અને જે વિવાહમાં કન્યા અથવા વરની અંમતિ ન હોય (અનાવૃતામ્), તે કુલમાં અને તે કન્યા અને વરનો વિવાહ કરવો યોગ્ય નથી. આ શ્લોકને અનુસાર તથા મનુસ્મૃતિનો “અસપિણ્ડા ચ યા માતુઃ” આ શ્લોકના પ્રમાણથી પણ પિતાની જ સગોત્રતાનો નિષેધ હોય છે, માતાના ગોત્રનો નિષેધ હોતો નથી. તથાપિ—

मातुलस्य सुतामूढया मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

સ્કા० પૃ० સ્વ० ૩ ધર્મા० સ્વ० ૨, અ ૨૭-૧૯ ॥

અર્થ—જનકી શુભને મામાની પુત્રી તથા માતાના ગોત્રની કન્યા તથા પિતાના સમાન પ્રવરની કન્યાની સાથે વિવાહ કરવામાં આવ્યો હોય તો તેનો ત્યાગ કરીને ચાન્દ્રાયણવ્રત કરવું જોઈએ. વળી—

માતૃતઃ પञ્ચમાદર્વાક્ પિતૃતઃ સપ્તમાત્તથા ।

કન્યાં વિવાહયેયસ્તુ ગુરુત્તલ્પી ભવેદ્દિ સઃ ॥ સૌં પુ૦ અ૦ ૧૭-૪૩ ॥

અર્થ.—માતાથી પાચમી પેઢીની અદરની અને પિતાની સાતમી પેઢીની અંદરની કન્યાની સાથે જે વિવાહ કરે છે, તે ગુરુતલ્પી કહેવાય છે અર્થાત્ તેને ગુરુસ્ત્રીગમનતું પાપ લાગે છે, એમ પાપ પણ બતાવ્યું છે.

વિવાહની આખતમા વગની માફક કન્યાના કુલનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

સા સાધ્વી કુલજાયા ચ પતિસેવાસુ તત્પરા ।

સદ્વંશે દુર્વિનીતા ચ સંભવેન્ન કદાચન ॥

આકરે પદ્મરાગાણાં જન્મ કાચમણેઃ કુત ॥ વૃ૦ વૈ.પુ.વ્ર૦ સ્વ.અ.૨૪-૧૦ ॥

અર્થ.—જે કન્યા ઉત્તમ કુળમા ઉત્પન્ન થઈ હોય છે તે સદાચારિણી તથા પતિની સેવામાં તત્પર રહેનારી હોય છે. ઉત્તમ કુલમા દુગચારિણી કદાપિ ઉત્પન્ન થાય નહીં, કારણ કે પદ્મરાગની આચુમા કદાપિ કાચમણિની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

અસદ્વંશપ્રમૂતા યા પિત્રોર્દોષેણ નારદ ।

દુર્વિનીતા ચ સા દુષ્ટા સ્વતન્ત્રા સર્વકર્મસુ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ.—જે નારદ! નિકૃષ્ટ વંશમા ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા માતા પિતાના દોષથી દુર્વિનીત એટલે બોટું શિલ્પ પણ પામેલી કન્યા દુષ્ટ સ્વભાવવાળી તથા સર્વકર્મમાં સ્વતન્ત્ર રહે છે, માટે કન્યાના કુલની પરીક્ષા યત્નપૂર્વક કરવી જોઈએ. વળી—

વર્જયેદતિરિક્તાન્ત્રીં કન્યાં દીનાક્ષરોગિણીમ્ ॥

અલોમાં ચાતિલોમાં ચ અવાચમતિવાગ્યુતામ્ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦બ્ર૦ ૪-૨૬ ॥

અર્થ.—જે કન્યા ન્યૂન અથવા અધિક અંગવાળી હોય, તથા જેના શરીર ઉપર રોમ ન હોય અથવા બહુ રોમ હોય, તથા મુગી હોય, અથવા બહુજ બોલનારી હોય,

પિંગલાં કૃષ્ણપિંગાક્ષીં દુષ્ટવાકાયનિસ્વનામ્ ।

સ્થૂલાક્ષજાનુપાદાં ચ સદા ચાપ્રિયવાદિનીમ્ ॥ ૨૯ ॥

ત્યજેન્નગનદીનામ્નીં પક્ષિવૃક્ષલક્ષનામિકામ્ ।

અહિપ્રેષ્યામ્બુનામ્નીં ચ તથા મીષણનામિકામ્ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ.—તથા ભૂરાં રંગવાળી, માંજરી આંબવાળી, કડોર વાણીવાળી, ખરાબ શરીરવાળી તથા ખરાબ શબ્દવાળી અર્થાત્ જેનો શબ્દ મધુર ન હોય એવી, જેનું અંગ, ભંધ અને પગ સ્થૂલ હોય, તથા સદા અપ્રિય બોલનારી હોય (૨૯), અને પર્યાત, નદી, પક્ષિ, વૃક્ષ, નક્ષત્ર, સર્પ, સેવક તથા જલ નામની તથા ભયંકર નામવાળી અર્થાત્ પ્રતિયા, ચણ્ડી, કાળી, આદિ નામવાળી કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો યોગ્ય નથી. (૩૦).

હવે વિવાહને યોગ્ય કન્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

સુજાતિમુદ્રહેત્કન્યાં સુરૂપાં લક્ષણાન્વિતામ્ ।

અરોગિણીં સુશીલાં ચ તથા પ્રાત્યુતામપિ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૨૧ ॥

સર્વાવયવસંપૂર્ણાં સુશીલાં કુલસંભવામ્ ।		
હંસમાતંગગમનાં સુમૃદંગીં સુલોચનામ્ ॥	„	॥ ૩૨ ॥
સુલજ્ઞાં શુભવાદાં ચ પતિપ્રીતિકરામપિ ।		
શ્વશ્રૂશ્વશુરગુર્વાદિશુશ્રૂપાકારિણીં પ્રિયામ્ ॥	„	॥ ૩૩ ॥
અત્યગ્નાં કુલસંજાતામનભિશસ્તવંશજામ્ ।		
પ્રસ્વેદશુભગન્ધાઙ્ગાં શુભમિચ્છન્સમુદ્રહેત્ ॥	„	॥ ૩૪ ॥

અર્થ.—યોતાલું લણું યવાની ધૃષ્ટા કરનારે, ઉત્તમ જાતિમાં ઉત્પન્ન, રૂપવતી, સામુદ્રિક-શાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણયુક્ત, રોગરહિત, ઉત્તમ શીલવાળી, ભાર્ગવાળી(૩૧), અંપૂર્ણ અંગવાળી, પવિત્ર ચારિત્ર્યવાળી, યોગ્ય કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, હસ અથવા હસ્તીની સમાન ચાલવાળી, કામળ અંગવાળી, સુન્દર નેત્રવાળી (૩૨), લગ્નવાળી. પ્રિય ખોલનારી, પતિ ઉપર પ્રીતિ કરનારી, તથા સાસુ, સસરા, તથા ગુરૂને(જેઠાણી વિગેરે)ની સેવા કરનારી, વરને પ્રિય (૩૩), ઉત્તમ અંગવાળી, જેના કુલમાં દુરાચારનું કલક લાગેલું ન હોય(અનભિશસ્ત), અને જેના શરીરને પરસેવા સુગન્ધવાળો હોય અર્થાત્ દુર્ગન્ધીવાળો ન હોય, એવી કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ. (૩૪). કન્યા તથા વરનાં લક્ષણ સખધી વિચાર કરતાં ધર્મશાસ્ત્રકારે વૈદ્યશાસ્ત્રને તથા કામશાસ્ત્રને પણ પૂર્ણ રીતે આશ્રય લીધો છે. અને લક્ષણોની પરીક્ષા કરવામાં બંનેના સમાન ગુણનો વિચાર કર્યો છે. જન્મપત્રિકા દ્વારા તથા સામુદ્રિકમાં કહેલાં લક્ષણદ્વારા પરીક્ષા કરવામાં યોગ્ય જ્યોતિષી આદિ ન મળે તો કન્યાની પરીક્ષા સખધી આપસ્તમ્બી ગૃહ્યસૂત્રમાં તથા ગોબિલીય ગૃહ્યસૂત્રમાં કંઈક પરીક્ષાનું સૂચન કર્યું છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

નાનાવીજાનિ સંસ્પૃષ્ટાનિ વેદ્યાઃ પાંમૂન્ક્ષેત્રાહ્લોષ્ટં શક્ર્ચ્ચમશાન લોષ્ટમિતિ ॥

આપ૦ ગૃ૦ સૂ૦ લ૦ ૩, સૂ૦ ૧૫ ॥

પૂર્વેપામુપસ્પર્શને યથાલિંગમૃદ્ધિઃ ॥

„ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—જે ભૂમિમાં યાગ કરવામાં આવ્યો હોય એવી ભૂમિ તથા ખેતર આદિમાંથી (નીચે કલા પ્રમાણે) માટીનું એક એક ઢેપું લાવીને કન્યા પાસે તેનો સ્પર્શ કરાવવો. ઢેપાના સ્પર્શથી શુભ અશુભ લક્ષણોનો વિચાર કરવો પછી વિવાહ કરવો એવો આ સૂત્રને બાલ છે. તે ગણવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉત્તરાયણમાં શુભ નક્ષત્ર, શુભ દિવસ અને શુભ મુહૂર્તમાં સ્નાનાદિથી શુદ્ધ થઈને ગણેશનું પૂજન કરવું. તે પછી પૃથ્વીમાં રેખા કરી ખાનાં ખનાવવાં. બાદ સાઠી ચોખ્ખા, જવ, તથા ધોયેલી કુલ્તથી, ધઉં, આદિના અંકુર તથા દુર્વા તથા તુલસીદલ તથા કુશ આદિ મેળવી તેને ખોરાકમાં છૂટાં છૂટાં નાંખવાં (પાથરવાં). પછી પૂર્વમાં મુખ કરીને ખેસવું અને હાથને ધોઈ પવિત્ર થઈને તે ખોરાકમાં દેવતાઓનું પૂજન કરવું. ૧૨ આદિત્ય, તથા પ્રજાપતિ, સ્વર્ગ, પૃથિવી, સન્ધ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, વાયુ, એ દેવતાઓનું પૂજન કરવું જોઈએ. તેમનું પૂજન કર્યા બાદ ઔશધા, તથા જે ભૂમિમાં યાગ કર્યો હોય એવી ભૂમિ, નદી, ખેતર, તથા જે સ્થાનમાં ચાર માર્ગ આવીને મળેલા હોય એવું સ્થાન, ઉપર જમીન, તથા સુઅરે ખોદેલી

માટી, કાંકરાવાળો પ્રદેશ—એ આઠ સ્થાનમાંથી માટીનું એક એક ટેપું લાવીને પૂર્વોક્ત ખોરાકમાં મૂકે. બાદ તે ઢેપાને સ્પર્શ કરીને મન્ત્ર બોલે. પછી તેમાંથી કાંઈ પણ ટેપું (લોટ) ઉપાડી લેવાને કહેવું. કન્યા ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને પોતાની ઈચ્છાનુસાર એક ટેપું લે. જે ટેપું ઉપાડી લીધું છે તેને અનુસાર ભાવિ શુભાશુભ બતાવવું. જે કન્યા ગૌશાળાની માટીના ઢેપાને ઉપાડે તો તેની સાથે વિવાહ કરનારના ધરમા પશુની વૃદ્ધિ થશે એમ જાણવું. યાગભૂમિની માટી ઉપાડે તો કન્યા ધર્માચરણ કરનારી થશે એમ જાણવું. જે નદીની માટી ઉપાડે તો કન્યાનું હૃદય પવિત્ર છે એમ જાણવું. ક્ષેત્રની માટી ઉપાડે તો તેની સાથે વિવાહ કરનારને ધન ધાન્યની વૃદ્ધિ થશે એમ જાણવું. આ ગુણો ઉપરાંત તે કન્યા અવસ્થ પતિવ્રતા થશે એ પણ નિશ્ચય છે. અને ચાર રસ્તાની માટીનો બનાવેલો પિણ્ડ ઉપાડે તો તે કન્યા રખડતી થશે એમ જાણવું. અને ઉધરની માટીનો પિણ્ડ ઉપાડે તો કન્યાને દુષ્ટ સ્વભાવવાળી જાણવી. અને સુઅરે ખોદેલી માટીનો પિણ્ડ ઉપાડે તો કુટિલ સ્વભાવવાળી તથા મિથ્યા ભાષણ કરનારી જાણવી. અને કાંકરાવાળી માટીનો પિણ્ડ ઉપાડે તો પતિનો નાશ કરનારી કન્યા છે એમ જાણવું. આ ચારે અશુભ છે. આપસ્તલ ગૃહ્યસૂત્રમાં આઠમે પિણ્ડ સ્મશાનભૂમિનો બતાવ્યો છે. સ્મશાનભૂમિની માટીનો પિણ્ડ રાખવાથી જ અપવિત્રતા થાય છે. માટે કાંકરાવાળા પ્રદેશની માટીનો પિણ્ડ બનાવીને મૂકવો એવો અન્ય લોકોનો પક્ષ છે.

વેદ્યાઃ સીતાયાઃ હ્રદાદ્ગોષ્ઠાચતુષ્પથાદાદેવનાદાદહનાદીરણાત્ ॥ ગોમિં ૦ ગૃં ૦

સૂં પ્રપાં ૨, સ્વં ૧, સૂં ૪ ॥

અર્થઃ—યજ્ઞભૂમિ(વેદી)માંથી, ખેડેલા ખેતરમાંથી (સીતા), ઉંડું જલાશય જે કદાપિ સૂક્ષ્મ ન હોય તેમાંથી, ગૌશાલામાંથી, ચતુષ્પથ અર્થાત્ જે સ્થાનમાં ચાર રસ્તા મળેલા હોય ત્યાંથી, જુગાર ખેલવાનું સ્થાન(આદેવન), સ્મશાન (આદહન) ધરણુ(જે સ્થાનમાં વાવેલું બીજ ઉગતુ ન હોય તેવું સ્થાન અર્થાત્ ઉધર)—એ આઠ સ્થાનની માટી લાવીને તેના જૂદા જૂદા આઠ પિણ્ડ બનાવવા. અને—

સર્વેભ્યઃ સંભાર્ય નવમમ્ ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—પૂર્વે કહેલાં આઠ સ્થાનોની મૃત્તિકામાંથી થોડી થોડી માટી લઇને તે સર્વેનો એક નવમો પિણ્ડ બનાવવાનું કહ્યું છે. આ નવમો પિણ્ડને સ્પર્શ કરનારનો વિવાહ કરવો યા નહીં કરવો એવી બંને વાત લખી છે, માટે આઠ જ પિણ્ડ વિશેષ કરીને સ્વીકાર કરે છે.

ચતુષ્પથે પ્રકીર્ણા સ્યાદ્ ઘૂતસ્થાને કલ્પિમિયા ।

સ્મશાને ત્રિપતે મર્તા વન્ધ્યા ભવતિ ચોપરે ॥ ગૃહ્યસંપ્રહઃ પ્રપા. ૨ સ્ત્રોં ૨૨ ॥

અર્થઃ—ચાર રસ્તા મળેલા સ્થાનની માટીના બનાવેલા પિણ્ડને જે સ્પર્શ કરે તો વિક્ષેપવાળી અર્થાત્ આમતેમ કરનારી થાય. અને જુગાર રમવાના સ્થાનની માટીના પિણ્ડને ઉપાડે તો તે કન્યા કલહ કરનારી થાય છે. અને સ્મશાનની માટીના પિણ્ડને ઉપાડે તો વિક્ષવા થાય છે. અને ઉધરભૂમિના પિણ્ડને ગ્રહણ કરે તો તે વન્ધ્યા થાય છે એમ કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે કાંઈ પ્રકારે કન્યાની પરીક્ષા કરીને જ વિવાહ કરવો જોઈએ.

પિતા પિતામહો ખ્રાતા માતા માતામહોઽપિ વા ।

કન્યદાઃ સ્યુઃ ક્રમેણૈતે પૂર્વાભાવે પરઃ પરઃ ॥ વૃં ૦ પાં ૦ સ્મૃં ૦ અં ૪—૨૭ ॥

અર્થ:—પિતા, પિતામહ, ભાઈ, તથા માતા, માતામહ—એ ક્રમથી કન્યાદાનના અધિકારી છે. તેમાં પિતા આદિ પૂર્વ પૂર્વ ન હોય ત્યાં ઉત્તર ઉત્તર કન્યાદાનના અધિકારી છે, જેમ પિતા ન હોય તો પિતામહ, અને ન રહે તો ભાઈ, ભાઈ ન હોય તો માતા, માતા પણ ન હોય તો માતાના પિતા, ઇત્યાદિ.

અધિકારી યદા ન સ્યાત્તદાઽઽહ્યાય નૃપસ્ય સા ।

તદ્ગિરાઽથ સ્વયં ગમ્યં કન્યાઽપિ વરયેદ્વરમ્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—પૂર્વમાં કહેલ પિતા આદિક કન્યાદાન દેનાર કોઈ ન હોય ત્યારે તે સમાચાર રાજાને સંભળાવી તેની આજ્ઞાથી કન્યા યોગ્ય(ગમ્ય) વરને વરે.

ઇતિ કન્યાલક્ષણુઆદિ નિરૂપણુ અ. ૧૨ સર્ગ. ૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૫.

કન્યાનાં લક્ષણુ તથા કાલનુ નિરૂપણુ.

કન્યાનાં લક્ષણુઆદિ કહીને હવે કન્યાના વિવાહકાલનુ નિરૂપણુ કરવામાં આવે છે.

આર વર્ષની ઉમર થયા બાદ અને દશ વર્ષની ઉમર થઈ જવા પહેલાં કન્યાનો વિવાહ કરી દેવો જોઈએ, અને તેની સાથે સમાગમ રજસ્વલા થયા પછી કરવો—એવું ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણોથી માલમ પડે છે. તેનો વિચાર આ અધ્યાયમાં વિશેષ રૂપે કરવામાં આવે છે.

કન્યાની ઉમરના સંબંધમાં નાનું પ્રકારના મત છે. અને શાસ્ત્રોના મતને છોડી દેશ-રિવાજ અનુસાર તથા જાતિની મર્યાદા અનુસાર પણ નાની અથવા મોટી ઉમરની કન્યાનો વિવાહ થતો જોવામાં આવે છે. વળી ત્રણ આર ભાષ મળીને એક કન્યા સાથે વિવાહ કરતા, તથા એક પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓની સાથે વિવાહ કરતો પણ જોવામાં છે. પરંતુ બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે જેવી રીતે ધર્મનું પાલન થાય, તથા કન્યાને સુખ મળે તથા તેનાં સન્તાન યોગ્ય થાય એવો વિવાહ કરવો જોઈએ. ધર્માચરણુ કરવાને માટે તથા રતિને માટે એમ બે પ્રકારના વિવાહ હોય છે. ધર્માચરણુ અગ્નિઆધાનાદિ છે. તે અગ્નિઆધાનાદિ કર્મ પત્ની વિના પુરૂષ એકલાથી બની શકે નહીં. કારણ:—

અયજ્ઞો વા ઈપ યોઽપત્નીકઃ ॥ કૃ. ય. વે. તૈ. બ્રા. કા. ૩, પ્ર. ૩ અનુ ૪ ॥

અર્થ.—જે પત્ની રહિત મનુષ્ય છે તે યજ્ઞ કરવાને યોગ્ય નથી એમ વેદમાં અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞને માટે પત્નીની આવશ્યકતા કહી છે. રામચન્દ્રજીએ સીતાજીનો પરિત્યાગ કર્યા બાદ યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યારે સુવર્ણની સીતાની પ્રતિમા બનાવી હતી. તે કારણથી યજ્ઞાદિકમાં પત્નીની આવશ્યકતાનો નિશ્ચય થાય છે.

પૂર્વકાલમાં વિવાહનુ મુખ્ય તાત્પર્ય ધર્માચરણુ જ હતુ. હાલના સમયમાં વિવાહ રત્યર્થ પ્રધાન છે. ત્યાં રતિપ્રધાન વિવાહ થાય છે. ત્યાં ધર્મ અધર્મનો વિચાર રહેતો નથી. જેમ જેમ ધર્મનો વિચાર નષ્ટ થતો જાય છે તેમ તેમ જાતિ, કુલ, આદિનો વિચાર તથા કન્યા

અને વરના ગુણનો વિચાર એ સર્વ નષ્ટ થતાં જાય છે. ફરી તે સંબંધી લખવાની કાંઈ જરૂર રહેતી નથી. છતાં શાસ્ત્રની રીતિ તથા ભિન્ન ભિન્ન ઋષિ લોકોના મત તથા લોકોની રૂઠિ આદિક જાણવાને માટે અહીં કંઈક વિવેચન કરવામાં આવે છે. જેને બ્રહ્મચર્યાશ્રમનું પાલન તથા વેદાધ્યયન નથી તેની વિવાહધર્મનું નિરૂપણ કરવું તે એક નાટક માત્ર છે.

કન્યાના વિવાહકાલ સંબંધી પરાશર મુનિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

અષ્ટવર્ષા ભવેદ્ગૌરી નવવર્ષા તુ રોહિણી ।

દશવર્ષા ભવેત્કન્યા અત ऊर्ध्वं રજસ્વલા ॥ પારા. સ્મૃ૦ અ૦ ૭ શ્લો૦ ૬ ॥

અર્થ:—આઠ વર્ષની કન્યાને ગૌરી અને નવ વર્ષની કન્યાને રોહિણી કહે છે. દશ વર્ષની કન્યા જ કન્યા કહેવાય છે. અને તે ઉપરાંતની ઉમરવાળી કન્યા રજસ્વલા કહેવાય છે.

પાપ્તે તુ દ્વાદશે વર્ષે યઃ કન્યાં ન પ્રયચ્છતિ ।

માસિ માસિ રજસ્તસ્પાઃ પિવતિ પિતરોઽનિશમ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—માટે કન્યાને આર વર્ષ થતાં પણ જે કન્યાદાન દેવામાં ન આવે તેા તે મનુષ્યના પિતરો હમેશાં દરેક માસમાં તે કન્યાના રજમનું પાન કરે છે.

માતા ચૈવ પિતા ચૈવ જ્યેષ્ઠો ભ્રાતા તથૈવ ચ ।

ત્રયસ્તે નરકં યાન્તિ વૃષ્ટા કન્યાં રજસ્વલામ્ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—અને જેનો વિવાહ કરવામાં આવ્યો નથી એવી રજસ્વલા થયેલી કન્યાને જેવાથી તેની માતા, પિતા અને મોટા ભાઈ એ ત્રણ નરકમાં જાય છે. એટલું જ નહીં પણ—

યસ્તાં સમુદ્રહેત્કન્યાં બ્રાહ્મણો મદમોહિતઃ ।

અસંભાષ્યો હૃષાંકતેયઃ સ વિપ્રો વૃપલીપતિઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ મોહિત થઈને વિના સમજ તેવી કન્યાની સાથે વિવાહ કરે છે તે વૃપલીપતિ કહેવાય છે. અને તે વૃપલીપતિ સાથે સંભાષણ કરવું ઉચિત નથી, તેમ તે પંકિતથી બહાર કરવા યોગ્ય છે અર્થાત્ તેની સાથે એક પંકિતમાં બેસવું ઉચિત નથી. અને વળી—

યઃ કરોત્યેકરાત્રેણ વૃપલીસેવનં દ્વિજઃ ।

સ મૈક્ષ્યમુરજપન્નિત્યં ત્રિભિર્વર્ષૈર્વિશુશ્યતિ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ એક રાત્રિ પણ વૃપલીનું સેવન કરે તે ત્રણ વર્ષ સુધી ભિક્ષાલનું મોજન કરતો સતો ગાયત્રી મન્ત્રનો જપ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયના ૧૯મા શ્લોકમાં શૂદ્રોને વૃપલી કહી છે. અહીં અવિવાહિત રજસ્વલા કન્યા પણ શૂદ્રોની સમાન હોવાથી તેને વૃપલી કહેવામાં આવી છે. પરન્તુ આ વાત સર્વને સંમત નથી તે વાત આગળ કહેવામાં આવશે.

ઈત્યાદિક પ્રમાણથી આર વર્ષની ઉમરની થતા પહેલાં કન્યાનો વિવાહ નહીં કરાવનારને પિતરોના રજપાનાદિ ભયંકર શબ્દના ઉચ્ચારણ દ્વારા ભય અતાવ્યો છે.

અને ભવિષ્યત્ પુરાણમાં આથી પણ કંઈક ભિન્ન કારણથી કન્યાનો શીઘ્ર વિવાહ કરવાનું અતાવવામાં આવ્યું છે.

અસંપ્રાપ્તરજા ગૌરી પ્રાપ્તે રજસિ રોહિણી ।

અવ્યજ્જનયુતા કન્યા કુચહીના ચ નગ્નિકા ॥ મવિ. પુ. ત્રા.પ.અ.૧૮૨-૨૯ ॥

અર્થ:—જે કન્યાને રજોધર્મની પ્રાપ્તિ થઇ નથી તેને ગૌરી કહે છે. અને રજોધર્મ પ્રાપ્ત થતા તે શહિણી કહેવાય છે. અને વ્યજ્જન એટલે યૌવનનાં ચિહ્ન રહિત સ્ત્રી કન્યા કહેવાય છે. અને રતન વિનાની કન્યાને નગ્નિકા કહે છે. વળી—

સપ્તવર્ષાં ભવેદ્ગૌરી દશવર્ષાં તુ નગ્નિકા ।

દ્વાદશે તુ ભવેત્કન્યા અતઃ કર્ધ્વં રજસ્વલા ॥

,, ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—સાત વર્ષની કન્યા ગૌરી કહેવાય છે, દશ વર્ષની કન્યા નગ્નિકા કહેવાય છે, બારમે વર્ષે તે કન્યા કહેવાય છે, અને તે ઉપરાંતની ઉંમર થતાં તે રજસ્વલા કહેવાય છે, એમ પણ કહ્યું છે.

અહીં ૨૯ માં શ્લોકમાં શરીરધર્મથી ગૌરી આદિનો નિર્ણય કરીને આ ૩૦માં શ્લોકમાં ઉમરનું પ્રમાણ લખીને ગૌરી આદિનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.

વળી ભવિષ્યત્પુરાણનું એવું કહેવું છે કે સ્ત્રીઓને માટે પતિવ્રતા ધર્મ મુખ્ય છે. નાની ઉમરમાં કન્યાને વિવાહ ન કરવાથી તે પતિવ્રતા રહી શકતી નથી, કારણ કે ચન્દ્રમા આદિ તેના મનુષ્યની સાથે વિવાહ થતા પહેલાં જ તેને અપવિત્ર કરી દે છે, 'માટે કન્યાનો ચંદ્ર વગેરે સ્પર્શ કરે તે પહેલાં જ તેનો વિવાહ કરી દેવો જોઇએ.

વ્યજ્જનેન સમોપેતાં સોમો મુંક્તે હિ કન્યકામ્ ॥

પયોધરેષુ ગન્ધર્વો રજસ્યગ્નિઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

,, ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—યૌવનનાં ચિહ્ન યુક્ત થતાં કન્યાનો ચન્દ્રમા ઉપભોગ કરે છે, રતન પ્રકટ થતાં ગન્ધર્વ ઉપભોગ કરે છે, અને રજોધર્મ યુક્ત થતાં અગ્નિ ઉપભોગ કરે છે.

આને અનુસાર વેદમાં મન્ન પણ મળે છે:—

સોમઃ પ્રથમો વિવિદે ગન્ધર્વો વિવિદે ઉત્તરઃ ।

તૃતીયોઃ અગ્નિષ્ઠે પતિસ્તુરીયસ્તે મનુષ્યજાઃ ॥ ઋ.વે.સં.મં.૧૦અનુ.૧મૂ.૮૫ઋ.॥૪૦॥

અર્થ:—ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા પ્રથમ ચન્દ્રમાને પ્રાપ્ત થઇ. તે પછી તે ગન્ધર્વને પ્રાપ્ત થઇ. તેથી તે બંને તારા પહેલાં પતિ છે અને જે અગ્નિ છે તે તારા ત્રીજો પતિ છે. અને તારા ત્રીજો પતિ મનુષ્ય છે.

આ મન્ન તથા પૂર્વોક્ત શ્લોકથી પણ મનુષ્યપતિ પહેલાં તેના ત્રણ દેવપતિ અવસ્થા હોય છે. તેથી ચન્દ્રમા આદિ દેવતાઓક પતિ થતા પહેલાં જ કન્યાનો વિવાહ થવો જોઇએ એવો સિદ્ધાન્ત દેખાય છે.

તસ્માદવ્યજ્જનોપેતામરજસ્કપયોધરામ્ ।

નાન્યાંપમુક્તાં સોમાદ્યૈર્દયાહુહિતરં પિતા । મવિ. પુ. ત્રા. પ. અ. ૧૮૨-૩૩ ॥

અર્થ:—જે કારણથી સોમાદિક ત્રણ દેવતા તત્કાલમાં કન્યાના પતિ થાય છે, તે કારણથી સોમાદિક ધુવાવસ્થાનાં ચિહ્ન ઉત્પન્ન ન થયાં હોય તથા રજોધર્મથી યુક્ત ન થઈ હોય,

તથા સ્તન પ્રકટ ન થયાં હોય, તથા મોમાદિએ જેનો ઉપભોગ કર્યો નથી એવી પુત્રીનું તેનો પિતા દાન કરે.

આ પ્રમાણે મોમાદિક દેવેથી બચાવીને કન્યાના પતિવ્રતા ધર્મની રક્ષા કરવાને માટે તેનો નાની ઉંમરમાં વિવાહ કરવો જોઈએ એવો તેઓનો સિદ્ધાન્ત છે.

વિશેષ કન્યાના વિવાહકાલ સંબંધમાં બ્રહ્મપુરાણનું કથન આનાથી પણ કંઈક ભિન્ન છે.

ચતુર્થાદ્વિત્સરાદૃષ્ઠૈર્વાવન્ન દશમાત્મયઃ ।

તાવદ્વિવાહઃ કન્યાયાઃ પિત્રા કાર્યઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૩૦ પુ૦ અ૦ ૧૬૫-૭ ॥

અર્થઃ—કન્યાના ચોથા વર્ષ પછી અને જ્યાં સુધી દશમા વર્ષનું અતિક્રમણ (ઉલ્લંઘન) થયું ન હોય અર્થાત કન્યા દશ વર્ષથી અધિક ઉંમરની થઈ ન જાય ત્યાં સુધીમાં પિતાએ પ્રયત્ન પૂર્વક તેનો વિવાહ કરી દેવો જોઈએ.

યાવલ્લજ્ઞાં ન જાનાતિ યાવત્ક્રીડતિ પાંસુભિઃ ।

તાવત્કન્યા પ્રદાત્તવ્યા નો ચેત્પિત્રોરધોગતિઃ ॥ ૩૧ ॥ ૧૩, ૪ ॥

અર્થઃ—જ્યાં સુધી કન્યાને લજ્જાની ખબર નથી, અને જ્યાં સુધી ધૂળમાં રમતી હોય છે, ત્યાં સુધીમાં તેનો વિવાહ કરી દેવો જોઈએ. નહિતો કન્યાનાં માતાપિતા આદિની અધોગતિ થાય છે. આ લોક અત્યંત બાલાનોજ વિવાહ કમુલ કરે છે. વળી:—

પિત્રે ન દદ્યાચ્છુલ્કં તુ કન્યામૃતુમતૌં હરન્ ।

સ હિ સ્યામ્યાદતિક્રામેદતૂનાં પ્રતિરોધનાત્ ॥ ૩૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૨૩ ॥

અર્થઃ—કન્યા ઋતુમતી થયા પછી તેની સાથે વિવાહ કરનાર વર, કન્યાના પિતાને તેનું મૂલ્ય આપવાનું હરણ્યું હોય તો તે મૂલ્ય આપે નહીં, કારણ કે ઋતુમતી કન્યાને ધરમાં રાખીને સન્તાનની ઉત્પત્તિ થતી રોકવાથી કન્યાની ઉપરનું સ્વામિત્વ પિતાએ ગુમાવ્યું છે, તેથી શુદ્ધ લેવાનો તે અધિકારી રહ્યો નથી. અને સ્વામિત્વ નષ્ટ થયા બાદ વિવાહ કરવાથી કન્યાદાનથી જે પુણ્ય થાય છે તે તેને પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી રજસ્વલા થતા પહેલાં વિવાહ કરવો જોઈએ એવો મનુષ્યના શ્લોકનો આશય છે. આથી રીતે સન્તાનની ઉત્પત્તિને રોકવી તેને પહેલાં મનુષ્યએ બ્રૂણહત્યા સમાન પાપ કર્યું છે.

વળી પિતાના પ્રમાદથી કન્યાનો વિવાહ કરવામાં વિલબ્ધ થાય તો કન્યાદાનના પુણ્યના ફલનો અભાવ વસિષ્ઠસ્મૃતિમાં પણ કહ્યો છે:—

પિતુઃ પ્રમાદાત્તુ ચદીઠ કન્યા વયઃપ્રમાણં સમતીત્ય દીયતે ।

સા હન્તિ દાતારમુદીક્ષમાણા કાલાતિરિક્તા ગુરુદક્ષિણેવ ॥

વૈસં ૦ સ્મૃ ૦ અ ૦ ૧૭-૬૧ ॥

અર્થઃ—પિતાના પ્રમાદથી અર્થાત્ ચોથા વર હોવા છતાં રજોદર્શનના પહેલાં વિવાહ ન કરી કરતાં વયના પ્રમાણનું ઉલ્લંઘન કરીને જે કન્યાદાન દેવામાં આવે તો તે કન્યાદાનનું ફલ સમય વીસા પછી આપેલી ગુરુદક્ષિણાની માફક, વ્યર્થ જાય છે. વિદ્યા ભણનાર વિદ્યાર્થી જ્યારે વેદવ્રતને સંપાદ કરીને સ્નાતક થઈને પોતાને ધૈર જાય છે તેજ સમયમાં ગુરુદક્ષિણા

આપવાનો વિધિ છે. તે પછીથી આપવાથી નિષ્ફલ બન્ય છે, કેમકે આ કન્યા પોતાના દાતાને દેખતાં જ તેનો નાશ કરે છે અર્થાત્ તેના કન્યાદાનના ફળનો નાશ કરે છે.

આ પ્રમાણે કન્યાદાનના વિષયમાં નાના પ્રકારના મત્ર છે. પરન્તુ રજસ્વલા થતા પહેલાં કન્યાનો વિવાહ કરી દેવો જોઇએ એવો સર્વનો સિદ્ધાન્ત છે. વળી—

ત્રિશઢ્વર્ષોઢ્વહેત્કન્યાં દ્વયાં દ્વાદશવાર્ષિકીમ્ ।

ત્રયષ્ટ્વર્ષોઢ્વષ્ટવર્ષો વા ધર્મે સીદતિ સત્વરઃ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૧૪ ॥

અર્થ:—ત્રીસ વર્ષની ઉમરનો પુરૂષ ૧૨ વર્ષની ઉમરની કન્યા સાથે વિવાહ કરે, અથવા ૨૪ વર્ષની ઉમરનો પુરૂષ આઠ વર્ષની કન્યા સાથે વિવાહ કરે, તે પહેલાં વેદાધ્યયન કર્યા વિના શીઘ્રતાથી વિવાહ કરવાથી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમાં શિથિલતા થાય છે.

આ શ્લોક સામાન્ય રીતે વિવાહનો કાલ માત્ર બતાવે છે કેમકે પ્રાય કરીને ૨૪થી ૩૦ વર્ષની ઉમર મુખીમાં મનુષ્ય(બ્રહ્મચારી) વેદાધ્યયન સમાપ્ત કરી શકે છે. તેથી ૩૦ વર્ષના પુરૂષનો વિવાહ ૧૨ વર્ષની કન્યા સાથે જ થવો જોઇએ, અને ૨૪ વર્ષના પુરૂષનો વિવાહ આઠ વર્ષની કન્યા સાથે જ થવો જોઇએ એવો આ શ્લોક કન્યા કે વરના વિવાહની ઉમરનો નિયમ કરતો નથી. “સત્વરઃ” પદ દેવાથી આ ઉમરની પહેલાં કદાપિ વિવાહ નહીં કરવો જોઇએ, એમ શીઘ્રતાથી વિવાહ કરવાનો આ શ્લોક નિષેધ કરે છે. વળી—

ઉત્કૃષ્ટાયાપિરૂપાય વરાય સદ્ગાય ચ ।

અપ્રાપ્તામપિ તાં તસ્મૈ કન્યાં દ્વાચાચથાવિધિ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૮૮ ॥

અર્થ:—ઉત્કૃષ્ટ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો તથા સુરૂપ તથા સમાન જાતિનો વર મજે તો કન્યાનો વિવાહકાલ આવ્યો ન હોય તોપણ કન્યાના પિતા તે વરને વિધિપૂર્વક કન્યા પરણાવે.

આ શ્લોક પણ અત્યન્ત બાધાનો વિવાહ પણ પ્રતિપાદન કરતો નથી, પરન્તુ યોગ્ય વર મળવો દર્શન હોય, અને જો તેવો વર મળી આવે તો કન્યાની ઉમર કંઈક નાની હોવા છતાં પણ તેની સાથે તેનો વિવાહ કરી દેવો જોઇએ, કેમકે કન્યા ઉમર લાયક થતાં યોગ્ય વર ન મજે તો મૂર્ખને દેવાનો પ્રસંગ આવે. એવા અયોગ્ય વરને કન્યા દેવાનો આ શ્લોક નિષેધ જ કરે છે. અને તે “કામમામરણાત્તિષ્ટેત્ ” એ હ મા અશ્વાયના ૮૯ મા શ્લોકથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે.

પૂર્વોક્ત મતોનો વિચાર કરતાં એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કન્યાનો વિવાહ રજસ્વલા થતા પહેલાં અવસ્ય કરવો જોઇએ, નહિતો પિતા આદિને કન્યાદાનનું ફળ મળતું નથી. અને ઋતુકાલમાં પુત્રોત્પાદનનો વિરોધ કરવાથી દોષના પણ લાગી થાય છે.

પરન્તુ ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમાં વિશેષ દષ્ટિ રાખનાર ગૃહસૂત્રકારોએ કન્યા અને વરના વિવાહ સંબંધી કાલનું નિરૂપણ ઉમરને અનુસાર કર્યું નથી.

પરન્તુ સ્નાતક થતાં પુરૂષ વિવાહ કરીને યુવાવસ્થાનાં ચિહ્નયુક્ત સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરે. એ પ્રમાણે પુરૂષના સંબંધમાં બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત કરી સ્નાતક થયા બાદ જ તે વિવાહ કરે, અને કન્યાની સાથે સમાગમ કન્યા યુવાવસ્થાના ચિહ્નયુક્ત હોય તે સમયમાં કરી શકે છે. તેથી કન્યાનો વિવાહ યુવાવસ્થાનાં ચિહ્ન મૂલ્યન થાય ત્યારે જ થાય એવો તેઓનો સિદ્ધાન્ત છે. તે પહેલાં સમાગમ કરવાનો ગૃહસૂત્રમાં નિષેધ કર્યો છે. પરન્તુ ગૃહસૂત્રોના કાલ ક્રીકાકારોએ પણ સૂત્રોનો અર્થ પુરાણાદિને અનુસાર જ કર્યો છે.

नाजातलोम्न्योपहासमिच्छेत् ॥ स्वादि० गृ० सू० पट० ३ ख० १ सू० ३२ ॥

टीका—विवाहादूर्ध्वं मेथुनप्रसक्तो अजातलोम्न्या असमर्थया मैथुन तदर्था चेष्टा च न कुर्यादित्यर्थः—

अर्थ—विवाह तथा आह समागमो विषय प्रसंग प्राप्त यथा समागम करवामा अममर्थ कन्यानी साथे समागम तथा समागमने मोटे कर्ष प्रथरनी चेष्टा पशु नही करनी नोछये सूत्रमा “विवाह पक्षी” अवे। अर्थ सिद्ध थतो नथी छता टीकाकार पूर्वोक्त धर्मशास्त्र तथा पुराणोना वयतोथी आल अवस्थाभा कन्यातो विवाह, अने युवावस्थाना शिद्ध नेवा इ गुप्त स्थानमा रामनी उत्पत्ति आदि थता तेनी साथे समागम पशु कष्टुद्ध करे छे कन्यानी आल अवस्थाभा अथवा धुणमा रभवानी अवस्थाभा विवाह करवानी आता हेतारतो पशु आल सिद्धान्त होवे। नोछये इ विवाह पडेवा करी हेवे, अने समागम कन्या शरीरमपत्ति युक्त थता करवे।

नाजातलोम्न्योपहासमिच्छेत् ॥ जैमि० गृ० सू० पृ० भा० प० १, क० १९ ॥

टीका—स्वभावाद्बाल्या नाभे रघो यस्या न लोमानि तथा उपहास्यतीति उपहासं मेथुनं नेच्छेत्, न तादृशी परिणेतुं कामयेतेत्यर्थः ।

अर्थः—स्वभावथी अथवा आल अवस्था होवाथी नेनी नाभिनी नीये राम उत्पन्न थमा न होय तेनी साथे समागम करवानी छच्छा करे नही अर्थात् अेवी कन्यानी साथे विवाह करवानी छच्छा करे नही अवे। अर्थ भयो छे आ कथनथी प्रत्यक्ष मानम पडे छे इ वैमिनि आचार्यने विवाह तथा समागम अने मोटी उभरनी कन्या साथे न छष्ट छे वणी—

नाजातलोम्न्योपहासमिच्छेत् ॥ गोमि० गृ० सू० प्रपा० ३, ख० ५ सू० ३ ॥

टीका—यस्या यावनोद्भेदव्यञ्जकानि नाभिमण्डलपार्श्ववर्तीनि श्यामानि रोमाण्यल्पान्यपि न जातानि सेयमजातलोम्नी अजातव्यञ्जना चोच्यते तथा सह उपहासं मनसाऽपि नेच्छेत् । उपहास सर्वेशो भोगो मेथुनमित्येकोऽर्थः ।

अर्थ—नेनी लुवानी कुटवानी सूत्र नाभि मण्डलनी आलुमा उगता जणा रगना राम थोडा पपु उन्नत न थया होय तेने अज्ञानलोम्नी तेमण अज्ञतव्यञ्जना पशु न्हे छे तेनी साथे समागम करवानी मनथी पशु छच्छा न करी नोछये अवे। अर्थ कयो छे अने—

अप्राप्तयौवना सेवन्भवेत्सर्प इति स्मृतिः ॥

म० ग० पु० ध० का. अ. ४६ श्लो० २० ॥

अर्थ—नेने युवावस्था प्राप्त थछ नथी तेनी न्यानी साथे समागम करनार सर्पना न्मने प्राप्त थाय छे अेवी स्मृति छे आ अप्राप्तयौवन न्यानी साथे समागमने निषेध तथा धुणमा रभवारी नग्निना आदि न्यातो विवाह अे अने विरुद्ध मानम पडे छे

યાવન્ન લજ્જયાદ્વાનિ કન્યા પુરુષસનિઘ્નૌ ।

યોન્યાદીન્યવગૃહેત્તાવદ્ભવતિ નર્મિકા ॥

ગામિં ૦ ગૃં ૦ સૂં ૦ પ્રપાં ૦ ૩ સ્ ૦ ૪ સં ૦ ૬ ટાકા ॥

અર્થ — કન્યા કન્યા સુધી પુરુષોને ભેદને તેમની નામે લજ્જાથી પોતાના યોનિ આદિ અંગોને છુપાવતી નથી ત્યા સુધી તે નર્મિનિ ધરેવાય છે

આ પ્રાચીની નર્મિનિ, તથા ગૌરી (આ વર્ણની), તથા યૌવનાના નક્ષત્ર ૩૫ સ્યામ રેનાત્તિની ઉત્પત્તિ યર્ષ નથી એવી કન્યા-એ ત્રણેનો વિવાહમન મતભેદથી લોકો ભાર બાદ અપ્રાપ્તયૌવન કન્યાની સાથ સમાગમનો નિરોધ પણ કર્યો છે તેના નિવેદને માટે નર્મિનિ આદિ કન્યાના વિવાહને ઉત્તમ માનનાર લોક નીચેની રીતે ઉપાય કરે છે, કેમકે “ અમે નર્મિનિ આદિ કન્યાની સાથ વિવાહ કરીને તેની યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતા સુધી ઘઠચારી જ રહીશું ” એવું મ્થન વાલીયાર શિયાગની તુલ્ય છે

એક વનમા એક બહુ દોસ્તીયાગ શિયાગ ગૃહેતુ હતુ તેલમેલા પોતાના શિયાજોના ત્રુડમા જર્ષને ઉપવાસનતની પ્રવચ્ચા કર્ણુ હતુ અને પોતે દમેશા ઉપવાસી રહે છે એમ કહેતુ હતુ જે કે શિયાગ પોતાને ઉપવાસી બતાવતુ હતુ, છતા તે દરશજ જગવના સસના આદિ સર્વ પ્રાણીને મારીને પોતાની બોડમા લઈ જતુ હતુ છુપી રીતે માગ્તુ હતુ, તથાપિ એક સમય મારતા તેને બીજા શિયાજો ભેઈ લીધુ એક દિવસ તે ફરી ઉપવાસની વાત કરતુ હતુ ત્યારે બીજા શિયાજો પૂછ્યુ—“મહાગજા! આપ તો ઉપવાસી છો, તો પછી આપ જગવમા પ્રાણીને કેમ મારો છો ?” તેના જવાબમા તે શિયાગ કહેવા લાગ્યુ—“ભાઈ, આપજો ધર્મ ક્ષત્રિયોની તુલ્ય છે શિખર કર્ણો તે ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, તેથી શિકાર કરવામા ઉપવાસને મર્ષ બાધ નથી” ત્યારે શિયાજો પૂછ્યુ—“મહાગજા! આપ ક્ષત્રિય ધર્મને અતુ-સાર જનવરને માગ્ના દગો પગ્નુ મારીને પછી તેમને જે ચીને આપની બોડમા કેમ લઈ જાઓ છો ?” ત્યાર તે શિયાગ કહેના લાગ્યુ—“ભાઈ હુ તે મારેલા જનવરને ઉલીકાની જગાએ ગખી લઉ છુ, પગ્નુ હુ તો ઉપવાસી જ રહુ છુ” શિયાગના આ વચન શુદ્ધિ-માનુ મનુષ્યોને માટે વિશ્વાસ યોગ્ય નથી, કેમકે શિયાગ જેવા પશુ મૃતક પ્રાણીના શરીરને ઉલીકાની માફક રાખી પોતે ઉપવાસી ગૃહે તે સંબંધિત નથી જેવી રીતે શિયાગના વચન વિશ્વાસને યોગ્ય નથી, તમા રીતે વિવાહ કરેલી સ્ત્રીની સાથે ગૃહીને ઘઠચારી ગૃહીશુ એવુ મ્થન મનાર આપની વાલી ૧૧ નિવાન લોગ્યુ નથી કાગ્નુ જે વાત અર્થ મનુષ્યોથી ૫૧ નવની કલ્પુ છ નિને માત્ર વિવાહ કરનારની તની લકે એ વાત તો કેવળ નિશ્ચા જ

તામૃતૌ તદ્વશૃતિ ત્રિરાત્ર્યક્ષારલ્કૃષ્ણાશિર્નો ત્ર્યચારિણૌ મૃતૌ સદ્ શયોયા-
તામ્ ॥ ગામિં ૦ ગૃં ૦ સૂં ૦ પ્રપાં ૦ ૨ સ્ ૦ ૩ સૂં ૦ ૧૫ ॥

અર્થ — તે પતિ પત્ની અને ત્રિરાત્ર્યથી રહેને ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ દ્વાર તથા શીશ (નિમ) તમા પદાર્થ નહી માતા સ્તના મદ્યવર્જનતનુ પાનમ કરીને ભૂમિ ઉપર નાથ થયેા છે રત્નાદિ પુરાના પ્રમાણની તમા ત્રિ રાત્રી અધિક મદ્યવાચી ગૃહેનાને તિરાત્ર્ય જાના જ ત્યા નથી નથી—

ऊर्ध्वं त्रिरात्रात्संभव इत्येके ॥ गोमि० गृ० मू० प्रपा० २ ख० ५-७ ॥

અર્થ :—ત્રણ રાત્રિ બાદ સમાગમ કરવો જોઈએ એમ કોઈ માને છે. આ પ્રમાણથી વિવાહ થયા પછી સ્ત્રી ઋતુમતી થતા સુધી સર્વને અવશ્ય બ્રહ્મચારી રહેવાનો નિયમ જોવામાં આવતો નથી. તેથી તે વાત કેવળ મિથ્યા જ છે.

તેથી બાહાના વિવાહને છોડી, વિવાહ થયા બાદ ચોથા દિવસે સમાગમ કરવા યોગ્ય કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો તે જ શ્રેષ્ઠ છે અને તે શાસ્ત્રાનુસાર પણ છે. તે પહેલાં વિવાહ કરવામાં વિપયાસકિત જ કારણ છે, પિતરોના રજઃપાનાદિનો ભય કારણ નથી. પિતરોના દુઃખનાં કારણ તેમના કુટુંબનાં કેટલાં અયોગ્ય આચરણ શાસ્ત્રમાં કલાં છે તેનો કોઈ પરિત્યાગ કરતા જોવામાં આવતા નથી. કારણ—

श्लेष्याश्च वान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवज्ञः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ॥ या० स्मृ० अ ०३-११ ॥

અર્થ :—અન્ધુલોકના રૂદનથી નાક અને મુખમાંથી પાતું શ્લેષ્મ તથા નેત્રમાંથી પડતાં આંસુ પ્રેત અવશ્ય ખાય છે, કેમકે તે પ્રેત સ્વતન્ત્ર નથી, પરાધીન છે. તેથી અવશ્ય પ્રેતને થુંક આદિ ખાવું પડે છે. તે કારણથી મરનારની પાછળ રૂદન કરવું નહીં. પરંતુ તેની મૃતક ક્રિયા પ્રયત્ન પૂર્વક કરવી જોઈએ. આતું પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે તેના ઉપર બિલકુલ ખ્યાલ આવતો નથી. અવિવાહિત બાલિકાના રજના પાનમાં એટલો ખ્યાલ કેમ આવ્યો ? પિતરોના દુઃખના ખ્યાલથી વિવાહ જલદી કરવાનો ખ્યાલ આવ્યો તો રૂદનમાં તથા રૂદનની તુલ્ય અન્ય અનેક વાતોનો પણ ખ્યાલ કરવો હતો. પરંતુ તે સર્વ છોડીને વિવાહમાં જ ખ્યાલ આવવાનું કારણ વિપયાસકિત માત્ર છે.

પૂર્વકાલના સત્પુરુષો પત્ની સહિત કરવા યોગ્ય અગ્નિહોત્રાદિક ધર્મનું આચરણ કરવાને માટે વિવાહ કરતા હતા. તથા પુત્ર ધરતું કામ કરવાને લાયક થતાં શીઘ્ર તપ કરવાને માટે વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરતા હતા. વિપયાસકિત વધતાં તપ કરવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નહીં તથા વૈરાગ્યનો શબ્દ સાંભળવાથી પણ કર્ણમાં શૂળ લાગી, અને અડધું ડઝન કે પોણા ડઝન સન્તાન થવા છતાં પણ સ્ત્રી વિના રહેતું ન્યારે કંઠણ થયું ત્યારે બાલિકાના વિવાહનો તથા તેમને અશિક્ષિત રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે શિક્ષિત શુદ્ધિમતી ઉમર લાયક કન્યા મૂર્ખ અથવા વૃદ્ધ વરનો સ્વીકાર નહીં કરે, તેથી કન્યા મળવી કંઠણ પડશે. તેથી વિવેકજ્ઞાન થતા પહેલાં તેનો વિવાહ કરી દેવો કીક સમઝ્યા છે.

વળી બાલિકાનો શીઘ્ર વિવાહ કરવામાં ખીજું કારણ કન્યાવિક્રય તથા વરવિક્રય છે. ધર્માત્મા મનુષ્ય કન્યાવિક્રયને નીચ વૃત્તિ માનતા હતા. હાલના સમયમાં અધર્મપરચાણ લોક, જેવી રીતે કસાર્થ લોક બકરાં આદિ પશુને પૂર્ણ રીતે ખવરાવી પછી તેના ગળામાં છરી લગાવે છે તેવી રીતે કન્યાવિક્રયી લોકે પણ કન્યાનું સારી રીતે પાલન યોગ્ય કરીને પછી તેને જે કોઈ અધિક ધન આપે છે તેને કન્યા આપવી શરૂ કરી. યોગ્ય વિદ્વાન વર હોવા છતાં પણ ગરીબ હોવાથી અવિવાહિત જ રહેવા લાગ્યા તે હાલમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. આ કન્યાવિક્રય કરનાર લોકે પણ બાલિકાઓને અશિક્ષિત રાખવાનો તથા શુદ્ધિહીન અવસ્થામાં વિવાહ કરવાનો આગ્રહ કર્યો છે. કારણકે તે લોક સ્ત્રીઓને કેવલ જોગવિલાસને

માટે જ બનાવી છે એમ સમજે છે. પરંતુ વિવાહનો તથા સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એવો નથી. મુખ્ય ઉદ્દેશ તો ધાર્મિક વિવાહ દ્વારા પત્નીની સાથે ધર્માચરણ કરે, તથા તેનામાં યોગ્ય સન્તાન ઉત્પન્ન કરી પોતાની વંશપરંપરાને તથા ધર્મને ચાલુ રાખે, તથા યોગ્ય સન્તાનથી માતાપિતાને આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી મુખની પ્રાપ્તિ થાય, ઇત્યાદિક છે. તે લોકને માટે રતિ સ્વતઃસિદ્ધ છે, અને રતિ માત્રને માટે વિવાહ કરનાર સર્વ અનર્થ કરે છે. તે કામી લોક તથા કન્યા વિક્રય કરનાર લોક પણ મહાન્ દોષને બૂલી જઈને સાત વર્ષની કન્યાનો વિવાહ નહીં કરાવવાના દોષને પોકારવા લાગ્યા.

વળી ધર્મશાસ્ત્રમાં શુદ્રની કન્યાની સાથે વિવાહ કરવો બ્રાહ્મણને માટે મહાન્ નિપિદ્ધ કહ્યો છે. યાજ્ઞવલ્ક્યકૃપણ લખે છે કે—

યદુચ્યતે દ્વિજાતીનાં શુદ્રારોપસંપ્રદઃ ।

નૈતન્મમ મતં યસ્માત્તત્રાત્મા જાયતે સ્વયમ્ ॥ યા૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૫૬ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે જે શુદ્ર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ છે તે અમને સંમત નથી. કારણ પત્ની જે સમયે પુત્રને જન્મ આપે છે તે વખતે પોતે જ પુત્ર રૂપે તે પત્નીમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

તેથી શુદ્ર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ યાજ્ઞવલ્ક્યકૃપણ અત્યન્ત નિપિદ્ધ લખે છે. વળી મનુજીએ પણ શુદ્ર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ અત્યત નિપિદ્ધ કહ્યો છે. તથાપિ કેટલાએ બ્રાહ્મણ લોક શુદ્ર સ્ત્રીનો સ્વીકાર કરે છે અને પોતાને સર્વથી ઐશ્વર્ય બ્રાહ્મણ માને છે. તે લોક પણ તે મહાન્ દોષને બૂલી નાની કન્યાનો વિવાહ નહીં કરાવવામાં દોષ યતાવે છે. શું શુદ્રાની સાથે વિવાહ કરાવવાનું કારણ કામાતુરતા નથી? અવશ્ય કામાતુરતા છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

વળી જે લોક કન્યાને સોમાદિક દેવતાઓ ઉપભોગ કરતા પહેલાં વિવાહ કરી દેવો જોઈએ એમ કહે છે તે લોક પણ પૂર્વે કહેલા લોકોની તુલ્ય છે, કોઈ દોષના ભયથી તેમ કહેતા નથી. દેવતા લોક મનુષ્યથી અધિક સામર્થ્યવાળા છે, તેમના દુરાચારને રોકવાને માટે મનુષ્યોમાં સામર્થ્ય નથી. ખીલું કારણ એ છે કે ખીલની સાથે વિવાહિત સ્ત્રીને દેવતાઓ સ્પર્શ નહીં કરે અથવા રગ્ત્વક્ષાને સ્પર્શ નહીં કરે એ દેવતાઓનો નિયમ હોવાનું કોઈ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ નથી. ઉચ્ચ દેવતાઓના વ્યભિચારનો ભેષ શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે. વાલ્મીકિ રામાયણના ૪૮મા સર્ગમાં ધન્વન્તે ગૌતમઋષિએ શાપ દેવાનો ઇતિહાસ છે. શાપ દેવાનું કારણ ધન્વન્તે ગૌતમઋષિનો વેપ ધારણ કરીને અહલ્યાની પાસે જઈને તેના પતિવ્રતાધર્મને નષ્ટ કર્યો એમ કહ્યું છે. અહીં અહલ્યા કોઈ અવિવાહિત કન્યા નહોતી, તથાપિ દેવરાજ ધન્વન્તે એવો દુરાચાર કર્યો. તેથી દેવતાઓથી બચવાને માટે કન્યાનો શીઘ્ર વિવાહ કરી દેવો એ કોઈ યોગ્ય યુક્તિ નથી.

વળી નીલ નામના રાગની કન્યા સાથે અગ્નિદેવ બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને રમણ કરના હતા એવો ઇતિહાસ મહાભારતના સભાપર્વના ૩૧મા અધ્યાયમાં છે. અગ્નિના આ અનાચારથી તેને વિશે પારદારિક શબ્દ પ્રત્યક્ષ લખવામાં આવે છે.

તત્ર માદિપ્પતોવાસી ભગવાન્ દૃવ્યવાહનઃ ।

શ્રયતે દિ ગૃહીતો વૈ પુરસ્તાત્પારદારિકઃ ॥ મ૦ મા૦ સ૦ ૫૦ મ૦ ૩૧-૨૭ ॥

અર્થ:—એવું સંભળાય છે કે માહિષ્મતી વાસી ભગવાન અગ્નિદેવ “પારકી સ્ત્રીની ઇચ્છાવાળા” (પારદારિક) કહેવાતા હતા.

વળી મહાભારત આદિપર્વન ૧૦૪ મા અધ્યાયમાં એવો ઇતિહાસ છે કે પૂર્વકાલમાં ઉત્તથ્ય નામના એક બુદ્ધિશાલી ઋષિ હતા. તેમની મમતા નામની પત્ની હતી. એક સમય ઉત્તથ્યના નાના બાઈ દેવાના પુરોહિત તેજસ્વી બૃહસ્પતિએ મોટાભાઈની પત્ની મમતાની સાથે સમાગમ કરવાની ઇચ્છા કરી. મમતાએ સ્વીકાર કર્યો નહીં. તે વખતે તે ગર્ભવતી હતી. મમતાના રોકવા છતાં પણ બૃહસ્પતિ રોકાયા નહીં, અને તેની સાથે સમાગમ કરવા તૈયાર થયા. ત્યારે ગર્ભસ્થ બાલકે બૃહસ્પતિને કહ્યું— “આપ શાન્ત થાઓ. આ ગર્ભમાં બેની સ્થિતિ થવી સંભવિત નથી. હું પહેલાં અહીં આવ્યો છું. આપ અમોઘ વીર્યવાળા છો, આપ મને પીડા આપો નહીં. બૃહસ્પતિએ તેની વાત માની નહીં. સમાગમ કરવા તૈયાર થયા, ત્યારે ગર્ભમાં સ્થિત તે બાલક વીર્યના પ્રવેશ માર્ગને પગ વડે રોકીને પડ્યો રહ્યો. ત્યારે બૃહસ્પતિનું વીર્ય બહાર નિકળી ગયું. બૃહસ્પતિએ ક્રોધથી જન્માન્ધ થવાનો શાપ દીધો. તે શાપથી બાલક જન્માન્ધ થયો. તેનું નામ દીર્ઘતમા કરીને પ્રસિદ્ધ થયું છે.

વળી બૃહસ્પતિની પત્નીમાં ચંદ્રમાથી બુધની ઉત્પત્તિ થઇ. વળી સ્ત્રીઓને ગન્ધર્વો તરફની આધા પ્રસિદ્ધ છે. તેને રોકવાને માટે મન્ત્રશાસ્ત્રમાં પણ ઉપાય કહ્યા છે. આ પ્રકારના અનેક ઇતિહાસ દેવતાઓના આચરણ વિષયમાં છે. આ પ્રકારના દેવતા લોકોથી બચવાને માટે ધૂળમાં રમનારી કન્યાનો વિવાહ કરી દેવો કોઈ બુદ્ધિમાનનું કામ નથી. તેથી ચંદ્રમા આદિ દેવતાઓના હાથમમાંથી બચાવી સ્ત્રીના પતિવ્રતા ધર્મનું પાલન કરવાને બાલવિવાહ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. વળી કેટલાક અન્ય જાતિના રાજા લોક અવિવાહિત કન્યાને ગ્રહણ કરી લેતા હતા, તેમનાથી બચવાને માટે બાલવિવાહ શરૂ કર્યો છે, એમ બે કહેવા તે તે કબુલ છે. પરંતુ આપત્તિ નિવૃત્ત થવાથી તેનો પરિત્યાગ કરવો પણ યોગ્ય છે, ચાલુ રાખવું યોગ્ય નથી.

વળી બાલવિવાહ લેખ ગ્રન્થોમાં બહુ છે. પરંતુ કૃતયુગના ઇતિહાસથી લઇને જુએ તો જોવામાં આવતો નથી. વળી પૂર્વકાલમાં સ્વયંવર બહુ થતા હતા. તેમજ ગાન્ધર્વ વિવાહ પણ બહુજ થતા હતા. આ બંને ધૂળમાં રમનારી નનિકા અથવા સાત વર્ષની કે આઠ વર્ષની ગૌરી સાથે સંભવ નથી.

વળી વિષ્ણુપુરાણના ચોથા અંશના બીજા અધ્યાયમાં સૌભરિ ઋષિનો ઇતિહાસ છે. સૌભરિ ઋષિએ બાર વર્ષ સુધી જલની અંદર રહીને તપ કર્યું. જલમાં રહેતી વખતે એક માછલીને પોતાની સ્ત્રી તથા બચ્ચાંની સાથે રમણ કરતાં દેખીને સૌભરિ ઋષિને વિવાહ કરવાની ઇચ્છા થઇ. તેથી તે કન્યાને માટે કૃતયુગના પ્રસિદ્ધ રાજા માન્ધાતાની પાસે ગયા. માન્ધાતાની પાસે તે સમયે વિવાહને યોગ્ય પચાસ કન્યા હતી. તેમાંથી એક કન્યા સૌભરિએ માગી. રાજાએ કહ્યું— “અમારા કુલમાં અમે કન્યાદાન દેતા નથી. અમારો સ્વયંવરનો રિવાજ છે. કન્યા સ્વીકાર કરે તો મને કોઈ હરકત નથી.” ઋષિને, કન્યાઓની પાસે લઇ જવાની આજ્ઞા આપી. અન્ત:પુરવાસીઓએ ઋષિને લઇ જઈને કન્યાઓ બતાવી. ત્યારે ઋષિના તથાબલથી બનેલા દિવ્ય રૂપને જોઇને પચાસે કન્યાઓ ઋષિનું વરણ કરવાને માટે અંદર અંદર લડવા લાગી, અને કહે છે કે:—

અલં ધગિન્યોઽહમિમં વૃણોમિ વૃણોમ્યહં નૈવ તવાનુરૂપઃ ।

મમૈવ ધર્તા વિધિર્નૈવ સૃષ્ટઃ સૃષ્ટાઽહમસ્યોપશમં પ્રયાહિ ॥

વિ. પુ. ઝં. ૪ શ. ૨-૧૨ ॥

અર્થઃ—હે બહેનો ! તમે સર્વે શેઠાઓ હું જ તેમને વરણ કરી લઉં છું. ત્યારે ખીણ કહે છે કે હું તેમની સાથે વિવાહ કરીશ, આ તમારે યોગ્ય નથી. ત્યારે ત્રીણ બેલી કે આ મારા પતિને ધ્રુવાએ જ સરલ્યા છે, અને હું તેમને માટે સર્જાયેલી છું. તેથી હું જ તેમની સાથે વિવાહ કરીશ, તું શાન્ત થઈ જા.

વૃતો મયાયં પ્રથમં મયાયં ગૃહં વિશન્નેવ વિહન્યસે કિમ્ ।

મયા મયેતિ શ્લિતિજાત્મંજાનાં તદર્થમત્યર્થકલિર્વભૂવ ॥ ૧૩ ॥

અર્થઃ—ત્યારે ખીણ કહે છે—હું તેનું પ્રથમ જ વરણ કરી ચૂકી છું. વિવાહની વાત કરતા પહેલાં તે ગૃહમાં આવતાં જ હું તેનું વરણ કરી ચૂકી છું. તું મને કેમ હકાવે છે ? એ પ્રમાણે “મારા પતિ, મારા પતિ” એમ કહેતી કહેતી કન્યાઓમાં ઋષિની સાથે વિવાહ કરવાને માટે પરસ્પર બહુ કલહ થયો. અન્તમાં પચાસે કન્યાઓને વિવાહ કરીને સૌભરિ ઋષિ લઈ ગયા હતા. શું આ પ્રકારની વચન તથા કલહ આદિ ધૂળમાં રમનારી કન્યાઓનો હોઈ શકે ? તેઓ નાની ઉમરની હશે એમ માનવાને કોઈ પણ વિવેકી મનુષ્ય ત્યાર નહીં થાય.

વળી મહાભારતના આદિ પર્વના ૭૭મા અધ્યાયથી લઈને દેવયાની તથા શર્મિષ્ઠાનો ઇતિહાસ છે. એક સમય કન્યાઓ જલમાં ખેલતી હતી. તે વખતે મન્દ્રે વાયુરૂપ થઈને તેમનાં વસ્ત્રોને એકાં કરી લીધાં. કન્યાઓ સર્વ સાથે નિકળીને બહાર આવી, જેની આગળ જે વસ્ત્ર મળી આવ્યું તે જ તેણે પહેરી લીધું. રાજા વૃષપર્વાની કન્યા શર્મિષ્ઠાએ પોતાનાં વસ્ત્રોને નહીં ઓળખતાં બૂલથી દેવયાનીનાં વસ્ત્ર લઈ લીધાં, તે નિમિત્તથી શર્મિષ્ઠા અને દેવયાની વચ્ચે ક્રોધો ઉભો થયો. શુક્રાચાર્યની પુત્રી દેવયાની શર્મિષ્ઠાને પૂછે છેઃ—

કસ્માદ્ગૃહ્ણાસિ મે વલ્લં શિષ્યા મૂલ્ના મમામૃરિ ।

સમૃદાચારહીનાયા ન તે સાધુ મવિષ્યાત ॥ મ. મા. આ. પ. અ. ૭૮-૮ ॥

અર્થઃ—હે અમુરની પુત્રિ ! તું મારી શિષ્યા થઈને મારું વસ્ત્ર શા માટે લે છે ? શિષ્ટાચાર રહિન તારું કદાપિ પણ મંગલ નહીં થાય. એટલે શર્મિષ્ઠા બેલીઃ—

આસાનં ચ શ્યાનં ચ પિતા તે પિતરં મમ ।

સ્તૌતિ વન્દીવ ચામીક્ષ્ણં નોત્રૈઃ સ્થિત્વા વિનીતવત્ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—મારા પિતા બેઠા દોષ કે ચૂતેલા દોષ તે વખતે તારા પિતા નીચે રહીને નમ્રભાવથી બાદ (બન્દી)ની માફક તેમની સ્તુતિ કરતા રહે છે.

યાચતસ્ત્વં હિ દુહિતા સ્તુવતઃ પ્રતિગૃહ્ણતઃ ।

મૃતાઽહં સ્તૂયમાનસ્ય દદતોઽપ્રતિગૃહ્ણતઃ ॥ ૨ ॥

અર્થઃ—ખીબ માગનારની તથા સ્તુતિ કરનારની તથા દાન લેનારની તું પુત્રી છે. અને હું દાતાની તથા જેની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તેની, તથા પ્રતિગ્રહ નહીં લેનારની પુત્રી છું.

આદુન્વસ્વ વિદુન્વસ્વ દુહ કૃપ્સસ્વ યાચકિ ।

અનાયુઘા સાયુઘાયા રિક્તા ક્ષુભ્યસિ ભિક્ષુકિ ॥

ઋપ્સ્યસૈ પ્રતિયોદ્ધાર ન હિ ત્વાં ગણયામ્યહમ્ ॥

” ૧૧ ॥

અર્થ — હે બીખ માગનારી ! તુ અચ્ચરહિન છે, અને હું અચ્ચવાળી છું બીખથી જીવનારી તુ બને પ્રોલીને યાદ, અથવા સતાપને પ્રાપ્ત થા બને દ્રોહ કર અથવા ક્રોધ કર તોપણ હું તને ગણતી નથી આ સર્વ તુ તારી દગિદ્રતાનો ક્ષોભ પ્રમટ કરે છે હું તારી સમાન વિરોધી થઈશ

આ પ્રમાણે પરસ્પર યોનતી અને લડતી ચર્મિષ્ઠા દેવયાનીને કુવામા નાખીને ચાલી ગઈ, તે વખતે નહુનો પુત્ર યયાતિ સિદ્ધાર ક્રવાને તે વનમા આચ્યો હતો. તેના વાહનનો ઘોડો યાદવાથી યયાતિ જન રોધતો શોધતો આચ્યો તા એક સૂકો કુવો દીકો તેમા જોયુ તો તેમા ગડતી દેવયાનીને દીકી તેને પુઝયુ કે તુ કોણ છે અને કુવામા કેમ પડી છે, અને તુ કોની પુત્રી છે—એ સર્વ સાચેસાચુ કહેવાને કહ્યુ તે સાલળી દેવયાની યોલી—હું શુકાચાર્યની કન્યા છું આપ આપના જન્મણા હાથથી પડીને મને ખ્હાગ કાઢો આપ ઉત્તમ વચના છો, અને મોટા ધીગ અને વચવાગા છો તથી આપે મને આ કુવામાથી કાઢની જોઇએ યયાતિએ તેને પ્લાહણુની કન્યા જાણીને કુવામાથી કાઢી પછી રાજ દેવયાનીની સાથે સભાપણુ કરીને પોતાને ઘેગ ચાચ્યો ગયો

પછી દેવયાનીને શોધવાને માટે આવેલી ઘૂર્ણિકા નામની દાસીને તેણે કહ્યુ —“ તુ સીધ જઇને મારા પિતાને કહે કે હું વૃષપર્વાના નગરમા નહી જઈ દાસી શુકાચાર્યની પાસે ગઈ, અને ચર્મિષ્ઠા વનમા દેવયાનીને ધાવન કરીને આચ્યની સર્વ હકીકત કહી તે સાલળતાજ શુકાચાર્ય હું ખિત ચિત્તે કન્યાને શોધવાને બહુ વેગથી વનમા ગયા શુકાચાર્યને જોઇને દેવયાની પ્રતિ ચર્મિષ્ઠાએ જે નચન કહ્યા હતા અને જે કથુ હતુ તે સર્વ તેણીએ સભળાવ્યુ પિતાએ બહુ સમઝાચ્યા છતા દેવયાની નગરમા ગઈનહી દેવયાની કહે છે—હું ધર્મના મર્મને જાણુ છું. જે સિખ્ય હોઇને શિખ્યની સમાન અનહાર કરતા નથી તેને ક્ષમા નહી કરની જોઇએ અને જેનો વ્યવહાર એવો નિકૃષ્ટ છે તેના દેશમા નિવાસ કરવાની મારી ઈચ્છા નથી જે આપની કુલીનતા અને ચાગિચ્ય સખથી નિન્દા કરે છે તેની સાથે કલ્યાણુને ચહાનાર મનુષ્યે ગહેતુ ન જોઇએ જે આપણુને કુલીન અને ચાગિચ્યવાળા સમજે છે તે લોકોની પાસે જ ગહેતુ જોઈએ ” આ પ્રમાણે ળીને દેવયાનીએ વૃષપર્વાને ત્યા ગહેવાનુ કહ્યુ ન ક્યુ પુત્રીના નચનથી દુહ ધઇને શુકાચાર્ય જઇને વૃષપર્વાને ઓચ્યા— ‘ તમારો તથા તમાગ બાન્ધવોનો હું ત્યાગ કરે છું ’ શુકાચાર્યના આવા વચન સાલળીને વૃષપર્વાએ શુકાચાર્યની બહુ જ પ્રાર્થના કરી, ત્યારે શુકાચાર્યે કહ્યુ— ‘ તમે દેવયાનીને પ્રસન કરો ” તે ઉપરથી તેણીને પ્રસન્ન ક્રવાને માટે તેની પાસે જઈ વૃષપર્વાએ કહ્યુ—“ હે દેવયાની ! તારી જે ઝામના હોન તે કહો કદાપિ દુર્લભ પણ હશે તોપણ પૂર્ણ કરીશ ” ત્યારે દેવયાની બોલી કે હજાર કન્યાની સાથે ચર્મિષ્ઠા મારી દાસી બને, અને મારા પિતા મને ન્યા આપે ત્યા ચર્મિષ્ઠા મારી સાથ જાય ” આ પ્રકારના દેવયાનીના નચન ચર્મિષ્ઠાએ સાલળ્યા, ત્યારે શુકાચાર્ય નેત્યાનો ત્યાગ કરશે એવા બચથી ચર્મિષ્ઠા દેવયાનીની દાસી બની ન્યારે ચર્મિષ્ઠાએ જઇને દેવયાનીની દાસી થવાનુ કહ્યુલ ક્યુ ત્યારે પણ દેવયાની પૂછે છે—“ હું

તમારી સ્તુતિ કરનાર બીજા ભાગનાર તથા દાન લેનારની પુત્રી છું. તો પછી તું મારી દાસી કેવી રીતે બનીશ ? શર્મિષ્ઠાએ ઉત્તર આપ્યો કે કોઈ પણ ઉપાયથી અમારા બન્ધુવર્ગ સુખી થાય તે ઉપાય મારે કરવો જોઈએ. તારો પિતા તને ન્યાં આપશે ન્યાં તારી સાથે રહીશ-એમ કહીને તેની દાસી બની. એટલે દેવયાની પિતાની સાથે વૃષપર્વાના નગરમાં ગઈ.

પછી બહુ સમય બાદ નહુપના પુત્ર યયાતિને દેવયાની જંગલમાં મળી, અને તેણીએ યયાતિને તેના પતિ યવાની પ્રાર્થના કરી. બાદ શુક્રાચાર્યની અનુમતિથી દેવયાની અને યયાતિનો વિવાહ થયો. વિચારની વાત છે કે શું આ કન્યા કોઈ નગ્નિકા અથવા ગૌરી માલમ પડે છે ? આ સર્વ યુવાન શિક્ષિત સ્ત્રી હોવાનો જ નિશ્ચય થાય છે.

વળી વિશ્વામિત્ર ઋષિથી મેનકામા ઉત્પન્ન થયેલી શકુન્તલા કૃષ્ણ ઋષિના આશ્રમમાં રહી. તેની સાથે રાજા દુષ્યન્તનો ગાન્ધર્વ વિવાહ થયો. જે દિવસે વિવાહ થયો તે જ દિવસે સમાગમ કરવાથી શકુન્તલાને ભરત નામનો પુત્ર થયો. આ કન્યા પણ નગ્નિકા અથવા ગૌરી હતી કે યુવતી હતી તે વિચાર કરવાથી સર્વ જાણી શકાય છે!

સ્વયંવર ત્રણ પ્રકારના હોય છે:—

સ્વયંવરસ્તુ ત્રિવિધો વિદ્વદ્ભિઃ પરિકીર્તિતઃ ।

રાજાં વિવાહયોગ્યો, વૈ નાન્યેષાં કથિતઃ કિલ ॥

। દેવી. મા. સ્ક. ૩, અ. ૧૮-૪૧ ॥

અર્થ:—સ્વયંવર ત્રણ પ્રકારના હોય છે એમ વિદ્વાન લોકોએ 'કલ્પું' છે. તે રાજાલોકોને કરવા યોગ્ય છે, બીજાઓને માટે નહીં.

इच्छास्वयंवरश्चैको द्वितीयश्च पणाभिधः ।

यथा रामेण भयं वै त्र्यं वकं सशरासनम् ॥

॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—કન્યા પોતાની ઇચ્છાનુસાર વરને સ્વીકાર કરે એવો પહેલો સ્વયંવર છે. બીજો સ્વયંવર પણ નામનો છે. જેમ રામચન્દ્રજીએ શર સહિત ત્ર્યંબક નામના ધનુષને ભાગીને સીતાજીની સાથે વિવાહ કર્યો.

वृतीयः शौर्यशुल्कश्च शूराणां परिकीर्तितः ॥

॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—ત્રીજો શૌર્યશુલ્ક સ્વયંવર શુરવીરોને માટે કલ્પો છે. અનેક વીર પુરૂષો એક જ કન્યાને માટે આગીને યુદ્ધ કરે, અને જે સર્વને પરાસ્ત કરે તે કન્યાને લઈ જાય છે. તે વીરશુલ્ક કહેવાય છે.

તેમાં અનેક મનુષ્યોની મધ્યમાંથી પરીક્ષા કરીને કોઈને પસંદ કરીને હાર પહેરાવવામાં આવે છે. આવો સ્વયંવર ઉમર લાયક કન્યાનો જ હોય છે તેમાં કોઈ શંકા નથી. બીજાને અર્થાત્ ૪-૫ થા સાત વર્ષની છોકરીને સ્વયંવરની આજ્ઞા આપી શકાય નહીં. તેવી રીતે ગાન્ધર્વ વિવાહની પણ આજ્ઞા ઉમર લાયક કન્યાને માટે જ હોઈ શકે છે, નાની છોકરીને એવો વિવાહ સંભવિત નથી. ગમચન્દ્રજીના વંશમાં તથા અન્ય ચન્દ્રવંશી ક્ષત્રિયોમાં પણ પહેલાં સ્વયંવરનો જ રિવાજ હતો. અને અનેક પ્રભાશિષ્યોનો વિવાહ પણ સ્વયંવરની મર્યાદાથી થતો હતો. સ્વયંવરનું કારણ સ્વચ્છન્દતા નહોતી. તેઓ આ વાત જરૂર જાણતા હતા

કે કન્યા પુણ્યનું સાધન છે. તે પુણ્ય કન્યા સુખી રહેવાથી જ મળે છે. કન્યા દુઃખી થાય તો પુણ્યને બદલે પાપ જ મળે છે. તે કારણથી કન્યાના સુખને માટે જ સમાન કુલના વરની સાથે સ્વયંવરનો નિયમ હતો. વળી તે સમયમાં પ્રશંસા કરવાને યોગ્ય પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પણ થઈ છે. આ પ્રકારના સ્વયંવરનો રિવાજ અઢી હજાર વર્ષથી ઝોહો થતો આવ્યો છે. તે પછી બાલવિવાહનો રિવાજ આવ્યો, અને સ્ત્રીઓને અશિક્ષિત રાખવાનું પણ શરૂ કર્યું. ત્યારપછી લખેલા ગ્રન્થોમાં બાલવિવાહના લેખ પણ પરિપૂર્ણ રીતે થવા લાગ્યા. તેનું કારણ કામી પુરુષોનો સ્વાર્થ અથવા કોઈ આપત્તિ છે. આપત્તિથી બાલવિવાહ દાખલ થયો હોય તો આપત્તિ નિવૃત્ત થતાં તેને હડાવી દેવો જોઈએ, પરંતુ તે કાયમ રહી ગયો છે. તેથી સ્વાર્થ જ કારણ હોવાનું માલમ પડે છે.

વેદમાં પહેલાં હિંસા યુક્ત યજ્ઞ નહોતા. આપત્તિ કાલમાં દાખલ થયા છે. પરંતુ કંઈક કાલ સુધી માંસનું ભક્ષણ કરતા રહ્યા. તેથી આપત્તિ ગયા પછી પણ સ્વાદના વશીભૂત હોવાથી છોડી શક્યા નહીં. ફરી ત્યાર બાદ જે ધર્મશાસ્ત્ર તથા પુરાણ લખવામાં આવ્યાં છે તે સર્વમાં માંસયજ્ઞનું વિધાન જોવામાં આવ્યું. ધીમે ધીમે તે સંબંધી લેખ વેદમાં પણ આવ્યો, પરંતુ પહેલાં વેદમાં હિંસા યુક્ત યજ્ઞ નહોતા. અને જે કારણથી દાખલ થયા છે તેના લેખ ગ્રન્થોમાં હતા અને છે પણ. છતાં તેની તરફ કોઈ પણ દૃષ્ટિ કરવામાં આવી નથી. તેનું કારણ સ્વાર્થ માત્ર છે. તેથી આર્યશાસ્ત્રનું મહત્ત્વ કેટલું ઘટી ગયું છે તેનો વિચાર હજી પણ કરતા નથી. તેવી રીતે વચમાં દાખલ કરેલા બાલવિવાહની હાનિનો કંઈ વિચાર નહીં કરતાં તેનું મણ્ડન જ કરતા રહે છે. અહીંના લોકોનું શુદ્ધિબલ તથા શરીરનું બલ તથા ચારિત્ર્યબલ પણ બહુ ઘટી ગયું છે, તેમાં અહીંનો બાલવિવાહ પણ એક મુખ્ય કારણ છે. પતિવ્રતા ધર્મ બાલવિવાહથી જ થાય છે એવું કહેનાર મનુષ્યને શું એ વિચાર કરવો ઈર્તવ્ય નથી કે બાલવિવાહ પછી પતિવ્રતા ધર્મ ઘટી ગયો છે કે વધી ગયો છે ? બાલવિવાહ પછી જ અહીં પતિવ્રતા ધર્મ ઘટી ગયો છે.

વળી અહીંના કેટલાક લોક એમ પણ કહે છે કે આ દેશ ગરમ છે, અને અહીંના જલમાં અને હવામાં એવી તાસીર છે કે અહીંની છોકરી તથા છોકરા શીઘ્ર યુવાન થઈ જાય. તેથી અહીંના લોક અન્ય દેશ તુલ્ય નથી. અહીંના લોક શીઘ્ર વિવાહના અધિકારી છે. આ વાત કોઈ શાસ્ત્ર અથવા અનુભવથી પણ સિદ્ધ થતી નથી. સસારભરની છોકરીઓને રજસ્વલા થવાનો સમય વૈદ્ય શાસ્ત્રને અનુસાર એક જ કહ્યો છે, અને એક જ જોવામાં આવે છે. વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કન્યા બાર વર્ષની ઉંમરમાં રજસ્વલા થવાનો સંભવ કહ્યો છે. તેમાં સર્વ દેશોનો નિયમ એવો જ છે. પરંતુ તેમાં એટલો મર્મ છે. તે શા છે ? જે લોક છોકરા કે છોકરીઓના વિવાહની વાત તથા સન્તાન ઉત્પન્ન થવાની વાત સંભળાવે છે તથા તેમને સાથે રમાડે છે, તથા સાથે સુવરાવે છે, શીઘ્ર વિવાહ કરાવી લે છે, તેમના છોકરા અને છોકરીઓનાં શરીર યુવાન નહીં હોવા છતાં પણ મન યુવાન થઈ જાય છે. કારણ “શુક્રં મંકલ્પજં નૃણામ્” આ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. ખીજાની વાત સાંભળીને તથા એટલા જોઈને તેઓ પણ શીઘ્ર વિષયાસક્ત થાય છે. કોઈ ગરમી કે ઠંડી એમાં કારણ નથી. આ પ્રકારની કાચી અવસ્થામાં જોનો વિવાહ થાય છે તે વૃદ્ધ પણ શીઘ્ર થઈ જતાં જોવામાં આવે છે. પહેલાં બાલવિવાહનો રિવાજ અન્ય દેશોમાં પણ હતો. તે લોકોએ તેથી હાનિ જોઈને છોડી દીધો છે.

ફાન્સના ગજ ફિલીપે ઇંગ્લન્ડની બાગ વર્ષની ઉમરની રાજકુમારી સાથે વિવાહ થયો હતો અને બીજી રાજકુમારીનો વિવાહ નવ વર્ષની ઉમરમા થયો હતો બ્યારે ઇન્ડિયાના ગજ ગિયર્ડનો વિવાહ ફાન્સની ગજકુમારી સાથે થયો તે વખતે રાજકુમારીની ઉમર ફક્ત આઠ વર્ષની હતી ત્રીમતી ઇલિઝાબેથ હાર્ડવિન્નો વિવાહ ૧૩ વર્ષની ઉમરમા થયો હતો ઇન્ડિયાનો ગજ હેનરી સાતમો અત્યન્ત નિર્મલ થયાનું ૧૭૫ એ હતું કે તેની માતા લેડી માર્ગરેટનો વિવાહ ફક્ત નવ વર્ષની અવસ્થામા થયો હતો અને બ્યારે હેનરીનો ગજ થયો ત્યારે તેડી માર્ગરેટની ઉમર ફક્ત ત્રણ વર્ષની હતી, એમ દેશદર્શન નામના એક પુસ્તકમા લખવામા આવ્યું છે હવ છોકરા છોકરીઓને હાથીઆગ બનાવે છે કે તેઓ સ્વયં ધર્મ ભય છ તેનો વિચાર સર્વ કોઈ કરી શકે છ તેથી બાલવિવાહ કરનારે હિન્દુશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત અથવા ગરમી અને દુઃશીને દોષ દેવો યોગ્ય નથી અને અમારી ઇચ્છાના માલિક છીએ એટલુ જ તમણે કહવું જોઈએ

વળી કેટલાક મોટા કામશાસ્ત્રનો પણ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત બાલિમઓના વિવાહમા જ છે એમ કહે છે તે મોટું કામશાસ્ત્રનું જ્ઞાન વિલક્ષણ જ છે

માગ્યાવનાત્સ્ત્રી ॥

કામસૂત્ર ૦ અધિ ૧ અ. ૩ સૂ. ૨ ॥

અર્થ—યૌવન અવસ્થાની પહેલા જ સ્ત્રીએ કામસૂત્ર તથા શાસ્ત્રના અંગ ગીતાદિ પણ પિતાના ઘરમા જ શિખવા જાઈએ એવો કામશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે તરૂણ અવસ્થાની સ્ત્રી વિવાહિત થાય છ તેને સ્વતન્ત્ર નહી હોવાથી બાપુવું બની યજ્ઞુ નથી આવી પ્રકારના સિદ્ધાન્તવાળા ધૂળમા ગમનારી સ્ત્રીઓનો વિવાહ કમુલ કરી શકતા નથી પરન્તુ તે સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓની તરૂણ અવસ્થા જ વિવાહને યોગ્ય ઇષ્ટ છે એ વાતનો અર્થ કોઈ નિશ્ચય કરી શકે છે

જેવી રીતે કામશાસ્ત્ર તથા તેના અંગોને શિખીને વિવાહ મધુર કરે છે તેવી રીતે કામશાસ્ત્રની આગ્રા પણ શિક્ષણ આપીને જ વિવાહ મગવવાની છે વિવાહની પહેલા સ્ત્રીઓને શિક્ષણ દેવાનો લેખ આજ કાલમા વર્મશાસ્ત્રોમા વિશેષ તરીકે જોવામા આવતો નથી, કેમકે સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવું કોઈને ઇષ્ટ નથી શિક્ષણના અધિકારનો લેખ બીજા સ્થાનમા આવશે નહી સામાન્ય વિચ્છેદન માત્ર કવામા આવે છે

બ્રાત્રપતિમર્યાદામજ્ઞાતપતિસેવનામ્ ।

મોદ્દાહયેત્પિતા વાલામજ્ઞાતધર્મશાસનામ્ ॥

મહાનિવાળતન્ત્રમ્ ॥

અર્થ,—પતિની સાથે વર્તાવ મગવાની મર્યાદા જેને અબજ નથી, તથા પતિસેવા કરવાની જેને અબજ નથી તથા જેને ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞાની અબજ નથી, એવી બાલ અવસ્થાની સ્ત્રીઓનો વિવાહ તેનો પિતા ન રાવ આ પ્રમાણે પ્રતિસેવા આદિ શિખીને સ્ત્રીઓનો વિવાહ કરવાની આગ્રા છે, કેમકે સ્ત્રીઓનો પ્રતિનિતા ધર્મ પ્રવાન છ તે શિક્ષણ વિના કેવી રીતે શકી શકે? વગી—

બ્રહ્મચર્યજ્ઞ કન્યા યુવાન ચિન્દ્રત પતિમ । બ્રહ્મચર્યથી સ્ત્રી યુવાન પતિને પ્રાપ્ત કરે છે—આ અર્થવિન્તા નરની આખ્યા બ્રહ્મચર્યનિરૂપણમા ગવામા આવી છે જે સ્ત્રીને બ્રહ્મચર્યનું ખવ નથી ત ન્યારો યુવાન યોગ્ય પતિ મગી રખતો નથી મ્હાપિ મલ તે ૧૧ ન્યાની યુગ્મનપતિ આદિ સાચા નહી હોવાથી અથવા શિક્ષણ નથી

હોવાથી બનેનો મેળ નહીં બની શકે. તેથી કન્યાએ પણ ધ્રુવચર્ય રાખવાની વેદની આજ્ઞા છે.

વાલેતિ ગીયતે નારી યાવદ્વર્ષાણિ ષોડશ ।

તત્તસ્તુ તરુણી જ્ઞેયા દ્વાર્ષિશદ્વત્સરાવધિ ॥

તદ્ધૂર્ધ્વમધિરૂઢા સ્યાત્પચ્ચાશદ્વત્સરાવધિ ।

વૃદ્ધા તત્પરતો જ્ઞેયા મુરતોત્સવવર્જિતા ॥

માનુ પ્રકાશ સ્વ. ૧ ॥

અર્થ:—સોળ વર્ષની ઉંમર સુધીની સ્ત્રી બાલા કહેવાય છે. તે પછી ૩૨ વર્ષની ઉંમર સુધીની સ્ત્રી તરુણી કહેવાય છે. આ ૫૦ વર્ષની ઉંમર થતા સુધી અતિરૂઢા કહેવાય છે. અને ૫૦ વર્ષની ઉંમર આ તે વૃદ્ધા કહેવાય છે, અને તેની વિષયવાસના નિવૃત્ત થઇ જાય છે. પૂર્વ શ્લોક (મહાનિર્વાણ તન્ત્ર)માં શિક્ષિત બાલાનો વિવાહ કરાવવાનો કહ્યો તે શાસ્ત્રાનુસાર ૧૬ વર્ષની બાલાનો થાય છે. ૧૬ વર્ષની અદર કન્યા ઋતુમતી થાય છે, તેનો પણ વિવાહ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે.

નગ્નિકાં તુ વદેત્કન્યાં યાવન્નર્તુમતી ભવેત્ ।

ઋતુમતી ત્વનગ્નિકા તાં પ્રયચ્છેત્ત્વનગ્નિકામ્ ॥ ગોમિ. ગૃ. સૂ. ગૃ. સં. પ્ર. ૨-૧૭ ॥

અર્થ:—જ્યાંસુધી કન્યા ઋતુમતી થઇ નથી ત્યાંસુધી તેને નગ્નિકા કહે છે. અને કન્યા ઋતુમતી થઇ હોય તેને અનગ્નિકા કહે છે. આ અનગ્નિકાનો વિવાહ કરી દેવો જોઇએ.

આ પ્રમાણે રજસ્વલા કન્યાનો વિવાહ પણ શાસ્ત્ર મંમત છે. તેથી જે વૃષભી આદિ નામથી રજસ્વલા કન્યાને ગાળ દેવામાં આવી છે તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. ગો. ગૃ. સૂ. ના પૂર્વોક્ત શ્લોકની આગળ જે “અપ્રાપ્તે રજસિ ગૌરી” અને “વ્યજ્ઞનૈસ્તુ સમુત્પન્ને:” એ ૧૮ મો અને ૧૯ મો શ્લોક છે, તેમાં નગ્નિકાના વિવાહને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે, પરંતુ રજસ્વલાના વિવાહથી દોષ કહ્યો નથી. અને પ્રાચીનકાલના ઇતિહાસમાં પણ સ્વયંવર અને ગાન્ધર્વવિવાહ જ વિશેષ મળી આવે છે. અને તે મનુષ્યોને સુખનુ કારણુ પણ જોવામાં આવે છે. અને પતિવ્રતા ધર્મના તત્ત્વનું શિક્ષણ, તથા પતિસેવાનો નિયમ આદિક નહીં જાણતી કન્યાના વિવાહનો નિષેધ, અને આ સમયના રત્યર્થ વિવાહની પ્રધાનતા, આદિક સર્વનો વિચાર કરવાથી રજસ્વલા અથવા ૧૪ થી ૧૬ વર્ષની કન્યાનો જ વિવાહ કરવા યોગ્ય છે, અને તે જ શાસ્ત્રને સંમત છે. એ પણ સદ્ગોવધૂનો વિષય છે. સદ્ગોવધૂ અને ધ્રુવવાદિનીનો નિર્લુપ્ય કર્યા વિના વિવાહ કરવો તે પણ પ્રાચીનશાસ્ત્રની વિરૂદ્ધ છે. બાલવિવાહને કારણે સ્ત્રીઓના સસ્કારનો પણ પરિત્યાગ કરવો પડ્યો.

પ્રાવૃતાં યજ્ઞોપવીતિનીમ્ ॥

ગોમિ. ગૃ. સૂ. પ્ર. ૨. સ્વ. ૧ પ્ર. ૧૯ ॥

અર્થ:—વસ્ત્રો વડે આન્છાદન કરેલી અને યજ્ઞોપવીતવાળી—એ પ્રમાણે આ સૂત્ર યજ્ઞોપવીતવાળી કન્યાને કહે છે. પૂર્વે ઉપનયન અને અધ્યયન સ્ત્રીઓને પણ થતું હતું. અને તે પછી જ વિવાહ થતો હતો.

ઇતિ કન્યાનાં લક્ષણુ તથા વિવાહકાલનિરૂપણુ અ. ૧૨ સર્ગ. ૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૫.

વિવાહયોગ્યભતિનિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગોમાં કન્યા અને વરનાં લક્ષણ તથા વિવાહ યોગ્ય ઉમરનો વિચાર કરીને આ સર્ગમાં ક્ષુ ક્ષુ ભતિની કન્યા સાથે કોણ કોણ વિવાહ કરી શકે છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

મતુ મહારાજે અધ્યાય ૩ ના શ્લોક ૧૧ માં “ન ચિહ્નાયેત વા પિતા”-એના પિતાની ખબર નથી-એ પક્તિથી ભતિની જ તપાસ કરવાનું સૂચન કર્યું છે. તેમ ન હોત તો પિતાને ભણવાની કોઈ આવશ્યકતા ન રહે. વળી—

સવર્ણાગ્રે દ્વિજાતીનાં પ્રજાસ્તા દારકર્મણિ ।

કામતસ્તુ પ્રવૃત્તાનામિમાઃ સ્યુઃ ક્રમશો વરાઃ ॥ મ૦ સ્મૃ અ૦ ૩-૧૨ ॥

શૂદ્રૈવ ભાર્યાં શૂદ્રસ્ય સા ચ સ્વા ચ વિશઃ સ્મૃતે ।

તે ચ સ્વા ચૈવ રાજ્ઞશ્ચ તાશ્ચ સ્વા ચાગ્રજન્મનઃ ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ભતિને વિવાહ કરવાને માટે પોતપોતાની ભતિની કન્યા શ્રેષ્ઠ છે. અને કામાતુરતાથી રતિમાત્રને માટે વિવાહ કરનારને ક્રમે નીચે પ્રમાણે શ્રેષ્ઠતા છે. એટલે કે શૂદ્રની પત્ની શૂદ્રા જ હોય છે. શૂદ્રથી ઉત્કૃષ્ટ ભતિની કન્યા તેની પત્ની થઈ શકતી નથી. અને વૈશ્યને માટે પોતાની ભતિની સ્ત્રી તેમજ શૂદ્રા પણ પત્ની થઈ શકે છે. અને ક્ષત્રિયને માટે પોતાની ભતિની પત્ની તેમજ વૈશ્ય અને શૂદ્ર ભતિની સ્ત્રી પણ પત્ની થઈ શકે છે. અને બ્રાહ્મણ ભતિની તેમજ ખીણ ત્રણ વર્ણોની સ્ત્રી બ્રાહ્મણની પત્ની થઈ શકે છે. આ નિયમ કામાતુરતાથી રતિમાત્રને માટે વિવાહ કરનારને માટે કહ્યો છે. તથાપિ તે રત્યર્થ વિવાહમાં પણ—

ન વ્રાહ્મણક્ષત્રિયયોરાપ્યપિ હિ તિષ્ઠતોઃ ।

કસ્મિંશ્ચિદપિ વૃત્તાન્તે શૂદ્રા ભાર્યોપદિજયતે ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયને માટે આપત્તિ સમયે પણ શૂદ્રની સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવો ઉચિત નથી, કેમકે કોઈ દતિહાસાદિકામાં પણ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોને માટે શૂદ્ર સ્ત્રી પત્ની થઈ શકે છે એવો ઉપદેશ કરેલો એવામાં આવ્યો નથી. વળી—

હીનજાતિસ્ત્રિયં મોહાદુદ્બહન્તો દ્વિજાતયઃ ।

કુલ્યાન્યેવ નયન્ત્યાશુ મસન્તાનાનિ શૂદ્રતામ્ ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—પોતાનાથી હીન ભતિની અર્થોત્ શૂદ્ર સ્ત્રીની સાથે ગ્રોહ(અગ્ન)થી વિવાહ કરનાર દ્વિજાતિ લોક શીઘ્ર પુત્ર પૌત્રાદિ સન્તાનો સહિત પોતાનાં કુલોને જ શૂદ્રતા પ્રાપ્ત કરાવે છે.

પૂર્વ શ્લોક(૧૩)માં વૈશ્યના શૂદ્રા સાથેના વિવાહની નિન્દા કરવામાં આવી નથી. પરંતુ આ શ્લોકમાં “દ્વિજાતયઃ” એમ બહુ વચનનું પ્રયોગ કરવાથી વૈશ્યની પણ નિન્દા સમજવી.

શુદ્રાવેદી પતત્યન્નેરુતધ્યતનયસ્ય ચ ।

શૌનકસ્ય સુતોત્પચ્યા તદપત્યતયા ધૃગોઃ ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ — શુદ્ર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરનાર બ્રાહ્મણ પતિત થાય છે એવો અત્રિ તથા ગૌતમ (ઉત્તરધ્યતનય)નો મત છે અને શુદ્રામા પુત્ર ઉત્પન્ન થવાથી ક્ષત્રિય પતિત થાય છે એવો શૌનકનો મત છે અને શુદ્ર સ્ત્રીમા સ્વયં પોતે જ પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થવાથી વૈશ્ય પતિત થાય છે એવો ભશુનો મત છે

અત્રિ આદિકોના મત બતાવવાથી મનુજીનો એવો મત નથી એમ ન સમજવું પરન્તુ પોતાના મતની સાથે અન્ય ઋષિલોકની પણ સમતિ છે એમ બતાવવાથી પોતાના મતની પુષ્ટિ થાય છે તેથી પોતાના મતના આદરને માટે બીજા ઋષિઓના મતની સાદૃશ્યતા બતાવી છે એમ સમજવું જોઈએ

શુદ્રા શયનમારોપ્ય બ્રાહ્મણો યાત્યધોગતિમ્ ॥

જનયિત્વા સુતસ્તસ્યા બ્રાહ્મણ્યાદેવ હીયતે ॥

” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ — શુદ્ર સ્ત્રીને પોતા શયનમા સુવરાવવાથી અર્થાત્ શુદ્ર સ્ત્રીની સાથે ગમન કરવાથી બ્રાહ્મણ અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને શુદ્રામા પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાથી તે બ્રાહ્મણ્યથી જ દીન થાય છે વળી—

વૃષલીફેનપીતસ્ય નિઃશ્વાસોપહતસ્ય ચ ।

તસ્યા ચૈવ પ્રસૂતસ્ય નિષ્કૃતિર્ન વિધીયતં ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૧૧ ॥

અર્થ — શુદ્ર સ્ત્રીના અધરામૃતનું જેણે પાન કર્યું છે, અને તેની સાથે એક શમ્યાબા શયન કરવાથી તેના શ્વાસથી જે મલિન થયો છે તથા શુદ્ર સ્ત્રીમા જેણે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેને માટે કયાંએ પણ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામા આવ્યું નથી તેને અત્યન્ત નિષિદ્ધ માન્યું છે તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે કહેવામા આવ્યું છે —

દૈવપિતૃયાતિથેયાનિ ત પ્રધાનાનિ યસ્ય તુ ।

નાશનન્તિ પિતૃદેવાસ્તન્ન ચ સ્વર્ગ સ ગચ્છતિ ॥

” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ — જે શુદ્ર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરે છે તેના વિશેષ રૂપે કરવા યોગ્ય હોમ તથા શ્રાદ્ધાદિનો તથા અતિથિપૂજનો પિતૃઓ તથા દેવતાલોક સ્વીકાર કરતા નથી અને તે સ્વર્ગમા પણ જતો નથી

બ્રાહ્મણ્યાદિ દિગ્ભતિએ શુદ્ર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવાનો નિષેધ યાગવલક્ય ઋષિએ પણ કર્યો છે —

યદુચ્યતે દ્વિજાતીના શુદ્રાદારોપસગ્રહ ।

ન તન્મમ મત યસ્માત્તત્રાત્મા જાયતે સ્વયમ્ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૫૬ ॥

અર્થ — દ્વિગ્ભતિને માટે શુદ્ર સ્ત્રીની સાથે જે વિવાહ કોઈ કહે છે તે મને સમત નથી, કારણ કે પત્નીમા પતિ પોતે જ પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે માટે જે વખતે દ્વિગ્ભતિને શુદ્ર સ્ત્રીમા પુત્રના ઉત્પત્તિ થઈ તે વખતે પિતા પણ શુદ્ર જ થાય છે તેથી દ્વિગ્ભતિને માટે શુદ્ર સ્ત્રી નિષિદ્ધ જ છે

તિસ્રો વર્ણાનુપૂર્વ્યેણ દ્વે તથૈકા યથાક્રમમ્ ।

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિગ્નાં માર્યાઃ સ્વા શૂદ્રજન્મનઃ ॥

૨૨ ॥ ૬૭ ॥

અર્થઃ—વર્ણોની આનુપર્વાની અનુસાર ક્રમથી બ્રાહ્મણને ત્રણ ભાર્યા (બ્રાહ્મણી, ક્ષત્રિયાણી અને વૈશ્યા), ક્ષત્રિયને એ પત્ની (ક્ષત્રિયાણી અને વૈશ્યા), અને વૈશ્યને પોતાની જાતની એક જ પત્ની હોઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં વિવાદને યોગ્ય જાતિનો વિચાર કરતા સત્તા ધર્માચરણની ઇચ્છાથી વિવાદ કરનારને પોતાની સમાન જાતિમાં જ વિવાદ કરવો એટલું કહેવામાં આવ્યો છે. રતિને માટે વિવાદ કરનારને માટે બીજી જાતિની કન્યાનું પણ ગ્રહણ કરવાનું બતાવ્યું છે. તથાપિ રતિ માત્રને માટે પણ ગંદની કન્યાને બ્રાહ્મણાદિ દ્વિજાતિ ગ્રહણ કરે તો તેઓ અવશ્ય પતિત થાય છે. તેથી શૂદ્રની સ્ત્રીને આપત્તિમાં પણ દ્વિજાતિ ગ્રહણ ન કરે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

વળી કેટલાક લોક એમ પણ કહે છે કે અમે રતિ માત્રના પ્રયોજનને માટે શૂદ્ર કન્યાને અર્થદિક નિયમથી ગ્રહણ કરીએ છીએ, પરંતુ અમે તેની સાથે ભોજન કરતા નથી, તેમ તેનું પાણી પીતા નથી, અમે તેની સાથે શયન માત્રનું પ્રયોજન રાખીએ છીએ, તેથી અમે દોષના ભાગી નથી. તે લોકોએ મનુજીના ‘ શૂદ્રાં શયનમારોપ્ય ’ (મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૬૭) અને ‘ વૃપલી ફેનપોતસ્ય ’ એ ૧૮ માં શ્લોકનો વિચાર કરવાથી પૂર્ણ સમાધાન થઈ શકે છે. આ પ્રકારનો નિકટ વ્યવહાર દક્ષિણ દેશમાં હાલ પણ પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ તેમનું બ્રાહ્મણ્ય નષ્ટ થઈ જ ચૂક્યું છે એમ સમજવું જોઈએ. બ્રાહ્મણાદિ જાતિને માટે રત્યર્થ વિવાહમાં પણ શૂદ્ર સ્ત્રીનો તેો નિષેધ જ છે. દક્ષિણમાં મામા આદિની કન્યાની સાથે વિવાદ કરવાનો પણ રિવાજ ઉત્તમ કુલમાં પણ છે. તેઓ એ અધર્મને પણ ધર્મ બતાવે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં મામાની કન્યાની સાથેના વિવાદનો નિષેધ કર્યો છે, છતાં તે અન્ય દેશવાળાને માટે દોષનું કારણ છે, એમો દાક્ષિણાત્યોને માટે નહીં, એ ભગવાનનો નિયમ છે, ભગવાન કૃષ્ણચન્દ્રે પોતાની જેન મુલદ્રાને પહેલાં અર્જુનને આપી છે, અને બ્રહ્માજીએ અમારે માટે શાસ્ત્રમાં નિર્દોષતા બતાવી છે—એમ કહે છે, અને નીચેનું પ્રમાણ પણ આપે છે:—

મુમદ્રાં ચ દદૌ કૃષ્ણઃ ફાલ્ગુનાય મહાત્મને ।

કન્યકાં માતુલાનાં ચ દાક્ષિણાત્યપરિગ્રહઃ ॥ મ.મ.પૃ.ધ.કા.અ.૭૬ શ્લો. ૧૫ ॥

અર્થ :—કૃષ્ણ ભગવાને મહાત્મા અર્જુન(કાશ્યપ)ને મુલદ્રા આપી હતી. આ મામાની કન્યા સાથેનો વિવાદ (પરિગ્રહ) દાક્ષિણાત્યોનો છે.

દેશેષ્વન્યેપુ દોષોડ્યમિત્યાહ કમલોદ્ભવઃ ॥ ૨૨ ॥ અ. ૧૧૫ શ્લો. ૧૧૮ ॥

અર્થ :—આ દક્ષિણ દેશને માટે ધર્મ છે, બીજા દેશને માટે તે અધર્મ છે, એમ બ્રહ્માજીએ કહ્યું છે.

જે દેશમાં ભગવાન રહેતા હતા તે દ્વારકા તથા મથુરા પ્રાન્તમાં આ ધર્મ ન થયો, દૂરના દક્ષિણ દેશમાં તે ધર્મ થયો એ આશ્ચર્યની વાત છે. તે લોકના એ પ્રકારના વિવાદને નિર્દોષ કરવાને માટે તરત બ્રહ્માજીએ આવીને પ્રમાણ આપ્યું, અને મહાગરુડ પુરાણમાં પણ લખી દીધું—એ અર્થ પણ મહાન આશ્ચર્યની વાત છે ભગવાને મુલદ્રાને એક કૃષ્ણ

નીતિના બહાનાથી આપી હતી, કોઈ ધર્મશુદ્ધિથી નહી. ભારતયુદ્ધ થવાનું હતું તે ભગવાન બરાબર જાણતા હતા. ભગવાનના ભાષ બલદેવજીનો વિચાર સુભદ્રાને દુર્યોધનને આપવાનો હતો, તેમ થાય તો ભગવાનને અર્જુનના પક્ષમાં જવું કીક પડે નહી. તેથી ભગવાને અર્જુન પાસે સુભદ્રાનું હરણ કરાવ્યું હતું. આ ક્રૂરનીતિનું ધોરણ શિષ્ટાચાર રૂપે ધર્મમાં પ્રમાણ્ય થઈ શકતું નથી. તેથી પુરાણ અથવા ધર્મશાસ્ત્રમાં એક શ્લોક ક્ષુસાડી પોતાનો સ્વાર્થ પૂર્ણ કરનાર લોકોની વૈદિક ધર્મની નિષ્ઠા અન્ય લોકોએ પૂર્ણ રીતે વિચારવા યોગ્ય છે. માટે જેવી રીતે માતૃવ કન્યાની સાથે વિવાહ અધર્મ છે, તેવી રીતે દ્વિગતિને માટે શ્દ્ર સ્ત્રીની સાથે વિવાહ પણ અધર્મ છે.

ઇતિ વિવાહયોગ્યભતિનિરૂપણ અ. ૧૨ સર્ગ. ૫. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૬.

વિવાહભેદનિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગમાં બ્રાહ્મણાદિકોને માટે શ્દ્ર કન્યા લેવાના નિષેધનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં વિવાહના ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ચતુર્ણામપિ વર્ણાનાં મેત્ય ચેદ્દ હિતાહિતાન્ ।

અષ્ટાવિમાન્સમાસેન સ્ત્રીવિવાહાન્નિવોધત ॥

મ. સ્મૃ. અ. ૩-૨૦ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણાદિ ચાર વર્ણોને માટે પરલોકમાં તથા આ લોકમાં હિત અને અહિતરૂપ સ્ત્રીવિવાહ આઠ પ્રકારના છે તે સક્ષેપથી તમે સાંભળો.

બ્રાહ્મો દૈવસ્તથૈવાર્ષઃ પ્રાજ્ઞાપત્યસ્તથાઽઽસુરઃ ।

ગાન્ધર્વૈ રાક્ષસથૈવ પૈશાચશ્ચાષ્ટમોઽધમઃ ॥

” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, પ્રાજ્ઞપત્ય, આસુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ એમ આઠ પ્રકારના વિવાહ છે. તેમાં જે પૈશાચ નામનો વિવાહ છે તે અત્યન્ત નિકૃષ્ટ છે.

ચતુરો બ્રાહ્મણસ્યાઘ્યાન્પ્રજ્ઞસ્તાન્કવયો વિદુઃ ।

રાક્ષસં ક્ષત્રિયસ્યૈકમાસુરં વૈશ્યશુદ્રયોઃ ॥

” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—પહેલા ત્રણ બ્રાહ્મ, દૈવ, આર્ષ, અને પ્રાજ્ઞપત્ય એ ચાર વિવાહ બ્રાહ્મણોને માટે શ્રેષ્ઠ છે એવું વિદ્વાન લોકો જાણે છે. રાક્ષસ વિવાહ ક્ષત્રિયને માટે જ શ્રેષ્ઠ છે. અને આસુર વિવાહ વૈશ્ય તથા શુદ્રને માટે જ યોગ્ય છે. પૂર્વે કહેલા બ્રાહ્મ આદિ ચાર પ્રકારના વિવાહથી ક્ષત્રિયને કન્યા ન મળે તો નિકૃષ્ટ રાક્ષસ વિવાહ પણ ક્ષત્રિય કરી શકે છે. તેવી જ રીતે બ્રાહ્મણાદિ વિવાહથી કન્યા ન મળે તો વૈશ્ય તથા શુદ્ર આસુર વિવાહથી કન્યાને પ્રહણ કરી શકે છે એવો શ્લોકનો ભાવ છે. પરન્તુ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણાદિ ચાર વિવાહને છોડીને અન્ય વિવાહ ન કરે.

પશ્ચાનાં તુ ત્રયો ધર્મ્યાં દ્વાવધર્મ્યો સ્મૃતાચિદ્ ।

પૈશાચશ્ચાસુરથૈવ ન કર્તવ્યૌ કદાચન ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ :—પ્રાગ્નપત્ય, આસુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ, અને પૈશાચ એ પાંચ પ્રકારના વિવાહ મધ્યે પ્રાગ્નપત્ય, ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ એ ત્રણ વિવાહ ધર્મયુક્ત છે. અને પૈશાચ અને આસુર એ બંનેને અધર્મ કહ્યા છે. તેથી તે બે વિવાહ કદાપિ ન કરવા.

પૃથક્ પૃથગ્વા મિથૌ વા વિવાહૌ પૂર્વચોદિતૌ ॥

ગાન્ધર્વો રાક્ષસશ્ચૈવ ધર્મ્યૌ ક્ષત્રસ્ય તૌ સ્મૃતૌ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ :—પૂર્વે ક્ષિપાન કરેલા ગાન્ધર્વ તથા રાક્ષસ વિવાહ પૃથક્ પૃથક્ હોય અથવા મિથ્ર હોય, તોપણ તે બંનેને ક્ષત્રિયને માટે ધર્મરૂપ કહ્યા છે.

ન્યારે સ્ત્રી તથા પુરુષને અન્યોન્ય પ્રીતિ હોવાથી પરસ્પર સંવાદ દ્વારા વિવાહ કરી લીધા બાદ તે સ્ત્રીને યુક્તમાં છૂટી વિવાહ કરવામાં આવે, ત્યારે ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ વિવાહ મિશ્રિત કહેવાય છે.

આચ્છાદ્ય ચાર્ચયિત્વા ચ શ્રુતિશીલવતે સ્વયમ્ ।

આહૂય દાનં કન્યાયા બ્રાહ્મો ધર્મઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ :—વિશેષ વસ્ત્રો વડે કન્યા તથા વરને આચ્છાદન કરીને તથા ભૂપણુ આદિ દ્વારા સત્કાર કરીને વિદ્યા તથા આચારવાળા વરને બોલાવીને પિતા આદિક કન્યાનું જે દાન કરે છે તે બ્રાહ્મવિવાહ કહેવાય છે.

યજ્ઞે તુ વિતતે સમ્યગૃત્વિજે કર્મકુર્વતે ।

અલંકૃત્ય સ્ત્રુતાદાનં દૈવં ધર્મં પ્રચક્ષતે ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ :—ન્યોતિષ્ટામાદિક યજ્ઞોતો આરંભ થતાં વિધિપૂર્વક કર્મ કરનાર ઋત્વિકૃને અલંકૃત કરીને જે કન્યાનું દાન કરે છે તેને ઋપિલોક દૈવ વિવાહ કહે છે.

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदान विधिवदापां धर्मः स उच्यते ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ :—એક ગાય અને એક આબલો મળીને એક ગોમિથુન અથવા બે ગોમિથુન શુદ્ધભાયથી નહીં લેતાં અર્થાત્ પાગાદિ રૂપ ધર્મની સિદ્ધિને માટે લેવામાં આવે અથવા કન્યાને આપવાને માટે લેવામાં આવે અને શાસ્ત્રાનુસાર કન્યાદાન દેવામાં આવે તેને આર્ષ વિવાહ કહેવામાં છે.

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ :—કન્યાદાન સમયે “ તમે બંને મળીને ધર્મનું આચરણુ કરો ” આ પ્રમાણે વાણીથી કરીને પૂજન કરી જે કન્યાદાન દેવામાં આવે છે તે પ્રાગ્નપત્ય વિવાહ કહેવાય છે. અને—

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यार्यै चैव शक्तितः ।

कन्याऽऽप्रदानं स्वाच्छन्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થ :—કન્યાની જ્ઞાતિવાળાને અર્થાત્ તેના પિતા આદિને ધન આપીને તેમજ કન્યાને પણાક્ષિત ધન આપીને કરવાને જે સ્ત્રીકાર (આપ્રદાન) છે તે આસુર વિવાહ

કહેવાય છે. આ વિવાહ શાસ્ત્રીય, જાતિ આદિકાના નિયમાનુસાર, નહીં હોવાથી તે ક્ષોડ્ધમાં “સ્વાચ્છન્ધ્યાત્” કહ્યું છે.

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—કન્યા અને વર એ બંનેના અનુરાગથી અર્થાત્ બંનેની સલાહથી જે વિવાહ થાય છે તે ગાન્ધર્વ વિવાહ કહેવાય છે. આ પ્રકારનો કન્યા અને વરનો જે વિવાહ છે તે મૈથુન્ય છે, અર્થાત્ સમાગમને માટે હિત છે (વિરોધ નથી).

हत्वा छिच्चा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—જ્યારે કન્યાનું હરણ કરવાને માટે આવે છે ત્યારે કન્યા પક્ષના પિતા આદિ યુદ્ધની ઉપેક્ષા કરી દે તો કોઈને મારવા આદિની આવશ્યકતા રહેતી નથી. નહિતો હનનાદિ પણ થાય છે. તેની રીતે કન્યાના પક્ષના લોકોનું હનન કરીને તથા તેમના અંગોનું છેદન કરીને તથા તેમના કિસ્લા આદિને તોડીને “હે પિતા!” આદિ પોકાર કરતી તથા રુદન કરતી કન્યાનું બલાતકારથી ધરમાંથી હરણ કરી લેવું તેને રાક્ષસ વિવાહ કહે છે. અને—

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—જ્યારે કન્યા સુતેલી હોય અથવા મત્ત અને પ્રમત્ત અર્થાત્ મદ્ય આદિ પીવાથી નિશો મદ્દવાથી એકોશ થયેલી હોય, એવી કન્યાને જલથી ઉકાપીને લઈ જઈ વિવાહ કરવો, અથવા કોઈ એકાન્ત સ્થાનમાં કન્યાને દીડી હોય ત્યાં છુપી રીતે (રહઃ) કન્યાની સાથે સમાગમ કરીને જે વિવાહ કરવામાં આવે છે તે પૈશાચ્ય વિવાહ કહેવાય છે. તે વિવાહ સર્વ વિવાહમાં અધમ છે, અર્થાત્ પાપનો હેતુ છે.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં આઠ પ્રકારના વિવાહ કલા છે. તેમાં જે પાહા વિવાહ છે તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એવું ધર્મશાસ્ત્રવું તાત્પર્ય છે. કારણ કે—

ब्राह्मोद्वाहविधानेन तद्भावेऽपरो विधिः ॥

व्यास. स्मृ. अ. ૨-૫ ॥

અર્થ:—પ્રાહ્મ વિવાહના વિધાનથી વિવાહ કરવો જોઈએ. તેના અભાવમાં અન્ય વિવાહ વિધિ ૩૫ કહ્યો છે. વળી—

अलंकृत्य तु यः कन्यां वराय सहशाय वै ।

ब्राह्मेण तु विवाहेन दद्यात्तां तु सुपूजिताम् ।

संव० स्मृ० श्लो० ૬૦ ।

स कन्यायाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पुष्कलम् ।

साधुवादं स वै सद्भिः कीर्तिं प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥

” ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય કન્યાને અલંકૃત કરીને તથા પૂજિત કરીને પાહા વિવાહના વિધાન તેની સમાન યોગ્યતા વાળા વરને આપે છે તેણે બહુ કલાણુ થાય છે. અને સન્ન જન દે તેની પ્રશંસા કરે છે, અને તેની મોટી કીર્તિ ફેલાય છે.

આ પ્રમાણે બ્રાહ્મ વિવાહનું જ મહત્વ શાસ્ત્રમાં વિશેષ કરીને કહ્યું છે. તેથી દિવન-
તિનો બ્રાહ્મ વિવાહ ન થઈ શકે તે જ તેણે બીજો વિવાહ કરવો જોઈએ.

દશ પૂર્વાન્પરાન્વંશ્યાનાત્માનં ચૈકર્વિશકમ્ ।

બ્રાહ્મીપુત્રઃ સુકૃતકૃન્મોચયેદેનસઃ પિતૃન્ ॥ મં સ્મૃં અં ૩-૩૭ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મ વિવાહની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો અને સુકૃત(પુણ્યકર્મ) કરનાર પુત્ર ઉપરની દશ પેઢીને તથા નીચેની દશ પેઢીને તથા પોતાને—એમ ૨૧ પેઢીને પાપથી છોડાવે છે, અને પિતરાનો ઉદ્ધાર કરી દે છે.

દૈવોદ્વાજઃ સુતથૈવ સપ્ત સપ્ત પરાવરાન્ ।

આર્ષોદ્વાજઃ સુતસ્ત્રીંસ્ત્રીંન્પદ્ પદ્ કાયોદ્વાજઃ સુતઃ ॥ ” ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—દેવ વિવાહની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર સાત પેઢી ઉપરની અને સાત નીચેની તથા પોતાને તારે છે. આર્ષવિવાહની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ઉપરની ત્રણ અને નીચેની ત્રણ પેઢીને તથા પોતાને તારે છે. અને પ્રાણપત્ય વિવાહની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર (કાયોદ્વાજ) ઉપરની છ અને નીચેની છ પેઢીને તથા પોતાને તારે છે.

બ્રાહ્મીપુત્રો વિવાહેષુ ચતુર્ષ્વેવાનુપૂર્વશઃ ।

બ્રહ્મવર્ચસ્વિનઃ પુત્રા જાયન્તે શિષ્ટસંપતાઃ ॥ ” ॥ ૩૯ ॥

રૂપસત્ત્વગુણોપેતા ધનવન્તો યશસ્વિનઃ ।

પર્યાપ્તભોગા ધર્મિષ્ઠા જીવન્તિ ચ શતં સમાઃ ॥ ” ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—અતુક્રમે બ્રાહ્મી વિવાહની સ્ત્રીમાં જ ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો બ્રહ્મ-
તેજ્યુક્ત થાય છે એમ શિષ્ટ પુરુષોને સંમત છે (૩૯). વળી તેઓ રૂપવાળા તથા સત્ત્વ-
શુભી તથા ધનવાન તથા યશસ્વી તથા ધર્મિષ્ઠ(પૂર્ણ) ભોગ યુક્ત તથા ધર્મી થાય છે.
અને સો વર્ષ સુધી જીવે છે અર્થાત્ દીર્ઘાયુ હોય છે (૪૦).

ઇતરેષુ તુ શિષ્ટેષુ નૃશંસાન્નત્તવાદિનઃ ।

જાયન્તે દુર્વિવાહેષુ બ્રહ્મધર્મદ્વિપઃ સુતાઃ ॥ ” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—એથી બાકી રહેલા જે આશુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને પૈશાચ એ ચાર પ્રકારના
દુષ્ટ વિવાહ છે તે વિવાહની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો દૂર કર્મ, કરનાર, મિથ્યા બોલનાર,
તથા વેદ અને ધર્મના દૂષી થાય છે.

અનિન્દિતૈઃ સ્ત્રીવિવાહૈરનિન્દ્યા ભવતિ પ્રજા ।

નિન્દિતૈર્નિન્દિતા નૃણાં તસ્માન્નિન્દ્યાન્નિવર્જયેત્ ॥ ” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—અનિન્દિત વિવાહની સ્ત્રીનાં સન્તાન અનિન્દિત, અને નિન્દિત વિવાહનાં સન્તાન
નિન્દિત થાય છે. તેથી પૂર્વોક્ત આશુરોદિ નિન્દિત વિવાહ ન કરવો જોઈએ.

પ્રથમ દ્વિત્રિપતે મટે રાક્ષસ વિવાહ અને ગાન્ધર્વ વિવાહ પણ બિન્ન રીતે તથા મિથ્ય
રીતે પણ શ્રેષ્ઠ હતા છે તેવું તાત્પર્ય એવું નથી કે તે બ્રાહ્મી વિવાહની મુલ્ય શ્રેષ્ઠ
જ છે. પરંતુ બ્રાહ્મી રીતિથી વિવાહ ન થઈ શકે તે જ કારણે સમગ્રાવી તેની પ્રીતિ

અર્થ:—કન્યાદાનના બદલામાં ધન ગ્રહણ કરવાના દોષને જાણનાર પિતાએ કન્યાદાનના નિમિત્તે કન્યાનું મૂલ(શુલ્ક) લેશ માત્ર લેવું નહીં. લોભથી કન્યાના પૈસા લેનાર મનુષ્ય સન્તાનવિક્રયી કહેવાય છે, તેને કન્યાદાનનું ફળ મળતું નથી. કિલ્લો પાપનો ભાગી થાય છે.

આદદીત ન શૂદ્રોઽપિ શુલ્કં દુહિતરં દદત્ ।

શુલ્કં હિ શૂક્લન કુરુતે છન્નં દુહિતૃવિક્રયમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૯-૯૮ ॥

અર્થ:—કન્યા આપીને શૂદ્રે પણ પૈસા ગ્રહણ કરવા નહીં, કેમકે કન્યાનું શુલ્ક(મૂલ) ગ્રહણ કરનાર છુપી રીતે પુત્રીને વિક્રય જ કરે છે.

નાનુશુશ્રુપ જાત્વેતત્પૂર્વેઽપિ હિ જન્મસુ ।

શુલ્કસંજ્ઞેન મૂલ્યેન છન્નં દુહિતૃવિક્રયમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ:—શુલ્ક નામનું કન્યાનું મૂલ લખને કાઈ સત્પુરુષે પૂર્વકલ્પમાં છુપી રીતે પણ કન્યાવિક્રય કર્યો હોય એવી વાત અમે લોકોએ કદાપિ સાંભળી નથી. અર્થાત્ પહેલાં પણ કાંઈએ કન્યાવિક્રય કર્યો નથી. મટે તે અધર્મ જ છે. વળી—

શુલ્કેન યે પ્રયચ્છન્તિ સ્વસુતાં લોભમોહિતાઃ ।

આત્મવિક્રયિણઃ પાપા મહાકલ્વિપકારકાઃ ॥ બોધા. સ્મૃ. પ્ર. ૧૧-૨૧ ॥

પતન્તિ નરકે ઘોરે ઘ્નન્તિ ચાસપ્તમં કુલમ્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—લોભથી મોહિત થઇને શુલ્ક લખને પોતાની પુત્રીને જે વેચે છે તે પાપી, આત્મવિક્રયી મહાન પાપ કરનારા ઘોર નરકમાં પડે છે, અને પોતાની ઉપરની અને નીચેની સાત પેઢીને નાશ કરે છે. વળી—

સુકૃતાંશાન્વા ઇપ વિક્રીણીતે યઃ પળમાનો દુહિતરં દદાતિ ॥ બોધા. સ્મૃ. પ્ર.

૨ અ. ૧ સૂ. ૭૯ ॥

અર્થ:—મૂલ લખને જે કન્યા આપે છે તે ધન લખને પુણ્યના અંશને જ વેચે છે.

ક્રીતા દ્રવ્યેણ યા નારી સા ન પત્ની વિધીયતે ।

સા ન દૈવે ન સા પિત્ર્યે દાસીં તાં કાશ્યપોઽન્વૌત્ ॥

બોધા. સ્મૃ. પ્ર. ૧ અ. ૧૧ શ્લો. ૨૦ ॥

અર્થ:—ધન આપીને ખરીદેલી જે સ્ત્રી છે તે પત્ની કહેવાતી નથી. અને તેવી સ્ત્રી દેવ મંત્રથી યજ્ઞાદિ કર્મમાં તથા પિતૃ સંબંધી શ્રાદ્ધાદિ કર્મમાં પણ કામ આવતી નથી, કેમકે કાશ્યપ ઋષિએ તેને દારી કહી છે. અર્થાત્ જેવી રીતે બોધાયત્ ઋષિ તેને દારી માને છે, તેવી રીતે કાશ્યપ ઇપિ પણ તેને દારી માને છે.

ક્રયક્રીતા ચ યા કન્યા પત્ની સા ન વિધીયતે ।

તસ્પાં જાતાઃ સુતાસ્તેપાં પિતૃપિણ્ડં ન વિદ્યતે ॥ અત્રિં સં ૦ શ્લો ૩૮૯ ॥

અર્થ:—ધન આપીને ખરીદ કરેલી કન્યા પત્ની કહેવાતી નથી. અને તેવી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોને મટે પિતાનો પિણ્ડ આપવાનું વિધાન શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવતું નથી.

ક્રયક્રીતા ચ યા કન્યા દાસી સા પરિકીર્તિતા ।

સચ્ચદ્વસ્યાધિકારે સા કદાચિન્નૈવ જાયતે ॥ સ્કાં ૦ પુ ૦ અ ૦ ૨૪૧-૨૯ ॥

અર્થ — ધન આપીને ખરીદેલી કન્યાને દાસી કહેલી છે અને જે કર્મમા અત્ શૂદ્રનો અધિકાર યાત્રમા કહેવામા આવ્યો છે તે કર્મનો અધિકાર પણ તે સ્ત્રીને હોતો નથી અને દાસીમા ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને પિતાનો પિણ્ડ દેવાનો હક નથી એવો પહેલા સ્થોકનો ભાવ છે વળી કન્યાવિક્રય કરનારને નરકની પ્રાપ્તિ કાસ્યપછએ પણ કહી છે —

શુલ્કેન ચ પ્રયચ્છન્તિ દુહિતરં લોભમોહિતા ।

તેષાં તુ નરકે ઘોરે યાતિ ચૈ મપ્તપં કુલમ્ ॥ કાસ્ય૦ સ્મૃ૦ અ. ૫ ॥

અર્થ.—ધનના લોભથી મોહિત થઇને ધન લઇ જે મનુષ્ય કન્યાને વેચે છે તેના સાત કુલ નરકમા જાય છે

પુત્રાશુમા પશુ કન્યા તથા પુત્ર મનેનો વિક્રય કરનારને નરકપ્રાપ્તિ કહેવામા આવી છે—

અપત્યવિક્રયાત્કલ્પ વસેદ્વિટ્કૃમિધોજને ।

અતો નામ્વપિ કન્યાયા ઉપજીવ્ય નૈરર્થનમ્ ॥

સ્કા૦ પુ૦ શ્લ૦ ૩, ધૃમા૦ શ્લ૦ ૨, અ. ૬-૩૯ ॥

અર્થ — સન્તાનનો વિક્રય કરનાથી મનુષ્ય કલ્પ પર્યન્ત ન્યા વિષ્ટા અને કૃમિનુ ભોજન કરવાનું છે એના નરકમા પડે છે માટે કન્યાના બદનામા ધન લઇને મનુષ્ય કદાપિ જીવન ન ચલાવે.

કન્યા યન્હતિ ટુદ્વાય નીચાય ધનન્વિપ્સયા ।

કુરૂપાય કુશીલાય સ પ્રેતો જાયતે નર ॥ સ્કા. પુ. શ્લ. ૬ અ. ૧૮ ૩૨ ॥

અર્થ — ધનના લોભથી જે મનુષ્ય વૃદ્ધ અથવા નીચ તથા કુરૂપ અથવા કુશીલ મનુષ્યને કન્યા દે છે, તે મનુષ્ય મરીને પ્રેત થાય છે તની સદ્ગતિ થતી નથી વળી—

સ્ત્રીધનાનિ તુ યે માંઠાદુપજીવન્તિ ચાન્ધ્રમાઃ ।

નારીયાનાનિ વસ્ત્રં વા તે પાપા યાન્ત્યધોગતિમ્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩-૫૨ ॥

અર્થ — સ્ત્રીના જે બન્ધુઓ અર્થાત્ પતિ, પિતા, આદિક અજ્ઞાનથી સ્ત્રીની દાસી આદિ રૂપ ધન, તથા તેના વાહનાદિ અથવા વસ્ત્રાદિનુ ગ્રહણ કરે છે, તે પાપી લોક અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ પત્નીના ધનથી જીવન ચલાવનાર પતિ, તથા પુત્રીના ધનથી જીવન ચલાવનાર પિતા, એ મને અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે વળી—

કન્યાપુત્રમહોત્તરજિગ્વાં વિક્રયકારિણઃ ।

નરકાન્ન નિવર્તન્તે યાવદામૃતસપ્લવમ્ ॥ ત્ર. પુ. અ. ૧૬૦-૯ ॥

અર્થ.—કન્યા, પુત્ર, જમીન, ધોડા અને ગાય-એમનો વિક્રય કરનાર કલ્પ પર્યન્ત નરકમાથી નિવૃત્ત થતા નથી

કેટલાક લોક કન્યાવિક્રયમા દોષ સમજે છે, પરન્તુ પુત્રના વિક્રયમા દોષ સમજતા નથી પરન્તુ બંનેના વિક્રયમા દોષ સમાન જ છે

કન્યાં પ્રદાય ચૈર્વૃત્તિરાત્મનઃ પરિકલ્પ્યતે ।

દાસભાણ્ડનટાદોનાં માર્ગોઽયં ન મહાત્મનામ્ ॥ મવિ.પુ.બ્રા.પ.અ. ૧૩-૪૯ ॥

અર્થ:—કન્યાવિક્રય કરીને તે ધનથી જીવન ચલાવવું તે દાસ, ભાણ્ડ, તથા નટાદિકોનો માર્ગ છે, કુલીન પુરુષનો નહીં.

સ્વકન્યાં પાલનં કૃત્વા વિક્રોણાતીહ યો નરઃ ।

અર્થલોભાન્મહામૂઢો માંસકુણ્ડે પ્રયાતિ સઃ ॥ વ્ર.વૈ.પુ.પ્ર સ્વ. અ. ૩૦-૩૩ ॥

અર્થ:—પોતાની કન્યાનું પાલન કરીને લોભથી જે મનુષ્ય તેને વેચે છે તે મહા મૂઢ માંસકુણ્ડના નરકમાં પડે છે.

કન્યાલોમપ્રમાણાબ્દં તદ્ગોજી તત્ર તિષ્ઠતિ ।

તાં ચ કુણ્ડે પ્રહારં ચ કરોતિ યમક્રિકરઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—પોતે વેચેલી કન્યાના શરીર ઉપર જેટલાં રામ છે તેટલા વર્ષ સુધી તે માંસકુણ્ડ નામના નરકમાં માંસ ખાતો સતો રહે છે. અને તે કુણ્ડમાં પડેલા તેને યમક્રિકર મારે છે.

માંસમારં મૂર્ઙ્ગિ કૃત્વા રક્તધારાં લિહેત્સુધા ।

તતો હિ ભારતે પાપી કન્યાંવિદ્મુ કૃમિર્ભવેત્ ॥ ૩૫ ॥

પષ્ટિવર્પસહસ્રાણિ વ્યાધથ સપ્તજન્મસુ ।

ત્રિજન્મનિ વરાહથ કુકુરઃ સપ્તજન્મસુ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—અને તેને સુધા લાગવાથી ભરતક ઉપર માંસનો ભાર રાખીને રક્તાની ધારને ચાટે છે. ત્યાર બાદ તે પાપી જીવ ભારતમાં કન્યાની વિષ્ટામાં કૃમિ થઈને સાઠ હજાર વર્ષ સુધી જન્મ લે છે. અને સાત જન્મ વ્યાધ અર્થાત્ બીલનો જન્મ ધારણ કરે છે, તે પછી ત્રણ જન્મમાં મુચ્ચર થાય છે, બાદ સાત જન્મ સુધી કુકુર એટલે કુતરાનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે.

સપ્તજન્મસુ મળ્ડૂકો જલૌકાઃ સપ્તજન્મસુ ।

સપ્તજન્મસુ કાકથ તતઃ શુદ્ધિ ભભેદ્ધ્રુવમ્ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—તે પછી સાત જન્મ દેડકા થાય છે, તે પછી સાત જન્મ જલૌકા થાય છે, અને પછી સાત જન્મ કાગડો થઈને પછી તેની શુદ્ધિ થાય છે.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં કન્યાવિક્રય કરનારને અનેક પ્રકારે પરલોક મંબંધી દણ્ડ બતાવી, આ લોકમાં તેને માટે શાસ્ત્રમાં રાજદણ્ડનું પણ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે:—

કન્યાયા અપિ વિક્રેતા કુદુંવટ્તિહાસકઃ ।

સ્વભાવદુષ્ટાનેતાન્હિ જ્ઞાત્વા રાજા પ્રવાસયેત્ ॥

અર્થ:—કન્યાનો વિક્રય કરનાર તથા કુદુંબની જીવિકાને વિના કારણ ઘટાડનાર (અથવા દરણ કરનાર) એવા સ્વભાવથી દુષ્ટ લોકોને જાણીને રાજાએ તેમને રાજ્યની બહાર કાઢી મૂકવા જોઈએ, કેમકે એવા દુષ્ટ મનુષ્ય રાજ્યમાં રહેવાથી પાપની વૃદ્ધિ થાય છે, અને દેશમાં અનેક પ્રકારના દેવી દણ્ડ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે કન્યા તથા પુત્રનો વિક્રય કરવો તથા સ્ત્રીના ધનથી પતિએ જીવન ચલાવવું તથા પુત્રીના ધનથી પિતાએ જીવન ચલાવવું એ સર્વ અત્યંત નિકૃષ્ટ હોવાથી એવા વ્યવહાર જે ગતિમાં અથવા જે કાંઈ મનુષ્યમાં હોય તેઓની સાથેના સંબંધ અન્ય સદાચારી

મનુષ્યોએ અવશ્ય પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. તે લોકનો વિવાહ આશુરી હોવાથી તેમનાં સન્તાન પણ અધર્મી તથા અન્યાયી જ હોઈ શકે છે. તેથી ધર્માચરણની ઠગ રાખનાર મનુષ્યે કન્યા તથા વરનો વિક્રય આદિ વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી. કન્યા અને વરવિક્રય કરીને પોતાના કુટુંબને જોણે મહિન બનાવ્યું છે તથા કુલમાં અધર્મો ઉત્પન્ન કર્યા છે એવા નિન્દિત મનુષ્યનું કુલીનતાનું અભિમાન વ્યર્થ છે.

ઘોડા આદિ પશુ વગેરેનો વિક્રય એ પ્રકારનો જોવામાં આવે છે. કાષ્ટએ એક બળદ વેચાતો લીધો હોય તો તેનું મૂલ ૫૦, ૬૦ કે ૧૦૦ જે કાંઈ હોય તે આપીને ખરીદે છે. ખીજો બળદને બદલે બળદ આપીને અથવા ઘોડાને બદલે ઘોડા આપીને કરે છે. અને સારા નરસાના બદલામાં કંઈક પૈસા પણ આપે લે છે. તેવી રીતે કેટલાક લોક કન્યા તથા વરનો પરસ્પર બદલો કરે છે. આ પ્રકારનો વિક્રય જે પશુનો હતો તે મનુષ્યોમાં પણ દાખલ કર્યો. કન્યા તથા વરને ધન લાભ વેચનારની તુલ્ય તે લોક પણ વિક્રય કરનાર છે. પહેલાં કહેલા લોકોની તુલ્ય તે લોકનું કુલ પણ અપવિત્ર છે. અને તેમની સાથે પણ શાસ્ત્રીય વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી. માટે કેવલ ધાર્મિક બુદ્ધિથી જોણે કન્યા આપી છે અને કેવલ ધાર્મિક બુદ્ધિથી પુત્રનો વિવાહ ધનાદિક લીધા વિના આહ્વાદિક નિયમોથી કરવામાં આવ્યો છે તે જ શ્રેષ્ઠ છે. અને તેમાં જ સુયોગ્ય પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે લોક જ ધર્મની પરંપરા ચાલુ રાખી શકે છે. માટે વિક્રય આદિ વ્યવહારનો પરિત્યાગ કરીને જ વિવાહ કરવો તે કુલની પવિત્રતામાં પ્રધાન કારણ છે. તેટલા માટે જ ધર્માનુસાર વિવાહ કર્યા બાદ પણ પિતાએ કન્યાના ધરમાં મોજન કરવાનો નિષેધ કર્યો છે.

સ્વસુતાન્નં ચ યો મુહુક્તે સ મુહુક્તે પૃથિવીમલમ્ ।

સ્વસુતા અમ્રજા તાવન્નાશ્નીયાત્તદ્ગૃહે પિતા ॥ અત્રિ૦ સ્મ૦ શ્લો૦ ૩૦૪ ॥

અન્નં મુહુક્તે તુ યો મોહાત્પૂયં સ નરકં વ્રજેત્ ॥ ૩૦૫ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પોતાની પુત્રીનું અન્ન જન્મે છે તેને પૃથિવીનો મલ આવાનો દોષ લાગે છે. તેથી ન્યાસુધી પુત્રીને સન્તાનની પ્રાપ્તિ થાય નહીં ત્યાં સુધી પિતા તેના ધરનું અન્ન ન ખાય. અને જે ખાય છે તે નરકમાં પડે છે. વિવાહ પછી પણ કન્યાના ધરનું અન્ન ખાવું નિપિદ્ધ છે, તો પછી કન્યાને વેચીને પૈસા લેનારના પાપનું તો કહેવું જ શું ? માટે કન્યાવિક્રય તો અત્યન્ત નિપિદ્ધ જ છે.

હતિ વરકન્યાવિક્રયનિરૂપણુ અ. ૧૨ સર્ગ. ૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૮.

સ્ત્રી પ્રતિ પતિ આદિનું કર્તવ્ય.

પૂર્વ સર્ગમાં કન્યા તથા વરના વિક્રયદોષ બતાવીને આ સર્ગમાં સ્ત્રી પ્રતિ પતિ આદિ-કર્મ જે કર્તવ્ય છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

કન્યાડપ્યેવં પાલનીયા શિક્ષણોયાતિયત્નતઃ ।

દેયા વરાય વિદુષે ધનરત્નસમન્વિતા ॥

મહાનિર્વાણતત્ત્રમ્ ॥

અર્થ :—જેવી રીતે પુત્રનું પાલન કરવામાં આવે છે તથા તેને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેવી રીતે કન્યાનું પાલન કરવું તથા તેને શિક્ષણ દેવું યોગ્ય છે. અને શિક્ષણ આપ્યા પછી કન્યાને ધન અને રત્ન સહિત વિદ્વાન વરની સાથે પરણાવવી જોઈએ. (પશુ આદિને ધન કહે છે, અને સુવર્ણ આદિને રત્ન કહે છે.)

પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિશ્ચૈતાઃ પતિભિર્દેવરૈસ્તથા ।

પૂજ્યા ભૂપયિતવ્યાશ્વ વહુકલયાણમીપ્મુભિઃ ॥ મં સ્મૃ ૦ અં ૩-૫૫ ॥

અર્થ :—બહુ કલ્યાણની ઇચ્છા કરનાર પિતા તથા ભાઈ તથા પતિ તથા દિયેર ઇત્યાદિકોને સ્ત્રી, આદર તથા માન સહિત સત્કાર કરવા યોગ્ય, તથા ભૂપણ અને વસ્ત્રાદિકો વડે અલંકૃત કરવા યોગ્ય છે.

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાઽફલાઃ ક્રિયાઃ ॥ ૫૬ ॥

અર્થ :—જે ઘરમાં સ્ત્રીઓનું પૂજન થાય છે તે ઘરમાં દેવતા લોક રમણ કરે છે. અને જે ઘરમાં સ્ત્રીઓનો સત્કાર નથી તે ઘરમાં જે જે પુણ્ય કર્મ કરવામાં આવે છે તે સર્વ નિષ્ફળ જાય છે.

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાથુ તત્કુલમ્ ।

ન શોચન્તિ તુ યત્રૈતા વર્દન્તે તદ્દિ સર્વદા ॥ ૫૭ ॥

અર્થ :—જે કુલમાં પુત્રી આદિ સ્ત્રી શોક કરે છે તે કુલ શીઘ્ર જ નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે કુલમાં સ્ત્રીઓ શોક કરતી નથી તે કુલ હમેશાં વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. (ભગિની, પુત્રી, પુત્રવધૂ, કુલસ્ત્રી, પોતાના સપિપ્પડની સ્ત્રી-એ સર્વ “જામિ” શબ્દથી કહેવાય છે. તેથી આ શ્લોકમાં જામિ શબ્દથી પુત્રી આદિ સર્વનું ગ્રહણ કરવાનું છે.)

જામયો યાનિ ગેહાનિ શપન્ત્યમ્ભતિપૂજિતાઃ

તાનિ કૃત્યાહતાનીવ વિનશ્યન્તિ સમન્તતઃ ॥ ૫૮ ॥

અર્થ :—સ્ત્રી (પુત્રવધૂ) આદિ જામિ લોક સત્કાર ન થવાથી જે ઘરને શાપ દે છે તે ઘર “કૃત્યા” નામના પિશાચે મારેલાની પેઠે સર્વ તરફથી નાશને પ્રાપ્ત થાય છે. (શત્રુને મારવાને માટે અભિચાર પ્રયોગથી ઉત્પન્ન કરેલા ટ્રિમિ ભૂતનું નામ કૃત્યા છે.)

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા ભૂપણાઞ્છાદનાશનૈઃ ॥

ભૂતિકામૈર્નૈર્નિત્યં સત્કારેષૂત્સવેષુ ચ ॥ ૫૯ ॥

અર્થ :—માટે પોતાની વૃદ્ધિ ઇચ્છનાર મનુષ્યે સત્કારમાં અર્થાત્ સત્કાર કરવાને યોગ્ય અવસર વખતે તથા ઉત્સવમાં અર્થાત્ વિવાહ ઉપનયનાદિક ઉત્સાહકાર્યમાં પણ સ્ત્રીઓનું વિશેષ કરીને ભૂપણ તથા વસ્ત્ર તથા ભોજનથી પૂજન કરવું. તેમનો તિરસ્કાર કર્યા વિના આદર અને પ્રેમથી આપવું તેનું નામ પૂજા છે. અન્દનાદિ વડે અર્ચનનું નામ અહીં પૂજન નથી.

વળી જેવી રીતે સ્ત્રીઓને શોક થાય નહીં તેવી રીતે તેમની રક્ષા કરવાને માટે બૃહત્પારાશર સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે:—

મોજ્યાલંકારવાસોમિ પૂજ્યાઃ સ્યુઃ સર્વદા સ્ત્રિય ।

યથા કિંચિન્ન શોચન્તિ નિત્ય કાર્યં તથા નૃભિઃ ॥ વૃ. પારા. સ્મૃ. અ. ૪-૪૦ ॥

અર્થ .—આવાના પદાર્થ તથા ભૂપણ તથા વસ્ત્રાદિ વડે સ્ત્રી હમેશા પૂજન કરવા યોગ્ય છે. જે પ્રકારે સ્ત્રીને શોક ન થાય તેવી રીતે મનુષ્યોએ કાર્ય કરવું જોઈએ કારણકે—

આયુર્વિત્તં યશઃ પુત્રા સ્ત્રીમીન્યા સ્યુર્નૃનાં સદા ।

નચ્યન્તિ તે તદપ્રાતૌ તાસાં શાપાદસંશય ॥ ૩ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ —મનુષ્યોને આયુ તથા ધન તથા કીર્તિ તથા પુત્ર એ સર્વ હમેશા સ્ત્રીની પ્રીતિને અધીન જ રહે છે. અર્થાત્ સ્ત્રી પ્રસન્ન થવાથી જ એ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્ત્રીઓના શાપથી તે સર્વ વસ્તુઓનો નાશ થાય છે.

સ્ત્રિયો યત તુ પૂજ્યન્તે સર્વદા ભૂપણાદિધિ ।

દેવપિતૃમનુષ્યાશ્ચ મોદન્ને તન્નિકેતને ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૪૨ ॥

અર્થ .—જે ગૃહમાં ભૂપણાદિથી સ્ત્રીઓની પૂજા થાય છે તે ગૃહમાં દેવતા, પિતરો અને મનુષ્યો એ સર્વ આનન્દિત રહે છે

સ્ત્રિયસ્તુષ્ટાઃ શ્રિય સાક્ષાદ્ગૃષ્ટાઃ સ્યુ રુષ્ટદેવતાઃ

વર્ધયન્તિ કુલં તુષ્ટા નાશયન્ત્યપમાનિતા ॥ ૪ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ .—સ્ત્રીઓ સન્તુષ્ટ થવાથી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સન્તુષ્ટ થઈ એમ જાણેા અને સ્ત્રી રુષ્ટ થયે તેના ઉપર સર્વ વસ્તુ દેવતા રુષ્ટ થયા એમ જાણવું અને સ્ત્રીઓ સન્તુષ્ટ થતા કુલની વૃદ્ધિ કરે છે, અને રુષ્ટ થતા કુલનો નાશ કરે છે

નાવમાન્યા સ્ત્રિયઃ સદ્ગિઃ પતિશ્ચથુરદેવરે ।

બ્રાત્રા પિત્રા ચ માત્રા ચ તથા વન્ધુભિરેવ ચ ॥ ૫ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ —સત્પુરુષોએ એટલે પતિ શ્વશુર, દિયેર, ભાષ, પિતા, માતા અને બન્ધુ જનોએ સ્ત્રીઓનું અપમાન નહીં કરવું જોઈએ

સ્ત્રિયાશ્ચ પુરુષસ્યાપિ યત્રોભયોર્ભવેદ્દૃષ્ટિ ।

તત્ર ધર્માર્થિકામા સ્યુસ્તદધીના યતસ્ત્વમી ॥ ૬ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ —જે સ્થાનમાં સ્ત્રી પુરુષ બંનેની અનુકૂલતા હોય છે તે સ્થાનમાં ધર્મ, અર્થ, અને કામ એ ત્રણની વૃદ્ધિ થાય છે, કેમકે તે ત્રણે સ્ત્રીઓને અધીન છે. વળી—

સન્તુષ્ટો ભાર્યયા ભર્તા ભર્ત્રા માર્યા તથૈવ ચ ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિન્યં કલ્યાણ તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૭ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ —જે કુલમાં પત્નીથી પતિ, અને પતિથી પત્ની, સન્તુષ્ટ રહે, તે કુલમાં સ્થિર કલ્યાણ હોય છે.

સ્ત્રિયાં તુ રોચમાનાયાં સર્વં તદ્રોચતે કુલમ્ ।

તસ્યાં ત્વરોચમાનાયાં સર્વમેવ ન રોચતે ॥ ૮ ॥ ૪૬૨ ॥

અર્થ :—જે કુલમાં સ્ત્રી ભૂપણાદિક અલંકારથી શોભિત થાય છે તે કુલમાં સર્વની શોભા હોય છે, અને જે કુલમાં ભૂપણાદિથી અલંકૃત થઇને સ્ત્રી શોભિત થતી નથી તે કુલમાં કોઇની પણ શોભા થતી નથી.

માટે આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી સુખની ઇચ્છા કરનાર મનુષ્યે સ્ત્રીઓને સત્કાર પૂર્ણ રીતે કરવો યોગ્ય છે. હિન્દુઓના ધર્મશાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીઓની નિન્દા સીમા વિના કરેલી છે અને કરે પણ છે. પરન્તુ સ્ત્રી વિના કોઇને પણ નિર્વાહ થતો જોવામાં આવતો નથી. ધનાદિકોને માટે અથવા શારીરિક સેવાને માટે પણ તેની સર્વ કોઈ ઇચ્છા કરે છે. તેમ તેની નિન્દા પણ કરે છે અને શાસ્ત્રોના લેખ પણ સંભળાવે છે.

જગતમાં અનેક પ્રકારના ભોગ્ય પદાર્થ છે. તેવી રીતે સ્ત્રીને પણ એક ભોગ્ય પદાર્થમાં જ ગણવામાં આવીએ. સંસારના ભોગ્ય પદાર્થોમાંથી વિરક્ત ઉત્પન્ન કરવાને માટે કેટલાક વિરક્ત લોકે સ્ત્રીની વિશેષ નિન્દા કરી છે. કેમકે વિષય પદાર્થોમાં જે મોહશક્તિ છે તે સ્ત્રીમાં વિશેષ છે. સ્ત્રીઓના દરેક અવયવો જોવાથી દરેક મનુષ્યની ભુદ્ધિ પ્રત્યેક પ્રકારની થાય છે. તેવી રીતે દરેક યોગ્ય પદાર્થમાં પણ મનુષ્યોની ભુદ્ધિ જૂદી જૂદી પ્રકારની હોય છે. સ્ત્રીના સ્તન આદિ અંગોને, તેને ધાવનાર તેનો બાલક અન્ય પ્રકારે જુએ છે, અને તેનો પતિ અન્ય પ્રકારે જુએ છે. અન્ય શ્યાનાદિ માંસને ખાનાર પ્રાણી અન્ય પ્રકારથી દેખે છે. જેવી જેવી દષ્ટિથી જુએ છે તેવી દષ્ટિથી તેઓ કહે પણ છે. તેથી તત્ત્વ પદાર્થોના ગુણદોષનું કથન કરનાર મનુષ્યના લક્ષ્યને વિચાર કરીને તેના કથનથી વસ્તુના ગુણદોષનો વિચાર કરવો જોઇએ. નહિતો વિચાર હમેશાં પવિત્ર ધર્મમાં બાધા રૂપ જ થશે. વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું તે જ વિચારનું ફલ છે. તે શાસ્ત્ર અથવા બીજાના કથનનું તાત્પર્ય સમગ્રી વિચાર કરવાથી થાય છે. શાસ્ત્રોમાં વિરક્ત મુમુક્ષુ મનુષ્યોની દષ્ટિથી ધનની બહુ પ્રકારની નિન્દા કરી છે. અને સાંસારિક વિષયોના ભોગની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોની દષ્ટિથી સ્તુતિ પણ બહુ કરી છે. તેવી રીતે મનુષ્ય શરીરના આલ્સ, યૌવન તથા વૃદ્ધાવસ્થા એ ત્રણે અવસ્થાનાં નિન્દા કરી છે. આ નિન્દા વિરક્તની, દષ્ટિથી કરી છે, અને ધર્માચરણની દષ્ટિથી મનુષ્ય શરીરની બહુ જ પ્રશંસા પણ કરી છે. તેવી રીતે સદાચારિણી સ્ત્રી ધર્માચરણમાં સદાયરૂપ હોવાથી, અને તેના વિના અગ્નિહોત્રાદિક ધર્માચરણ કરી શકાતું નહીં હોવાથી, ધર્માચરણની દષ્ટિથી કેટલાક લોકોએ સ્ત્રીની બહુ પ્રશંસા કરી છે, અને તેને કદમ્બી ગુણ કહી છે. જેમ મનુ અને પરાશર આદિએ કહ્યું છે. અને વૈરાગ્ય દષ્ટિથી સ્ત્રીના દોષ પણ કેટલાક લોકોએ બતાવ્યા છે. સર્વેએ પોત પોતાની દષ્ટિના બેઠથી કહ્યું છે. પરન્તુ સ્ત્રી હમેશાં તાડાને જ યોગ્ય છે અને દોલ અથવા શૂદ્રને સમાન છે એમ નથી. તે લોકે શસ્ત્રના તાત્પર્યને જાણ્યા વિના વાણીનો દુરુપયોગ કર્યો છે. સ્ત્રીના રક્ષણના ઉપાયોદિ ધર્મશાસ્ત્રના નિયમોને જાણ્યા વિના બોલવું તે કાલના સમયમાં આર્થ પ્રત્યેક સ્વભાવ છે. પરન્તુ તેઓ અવસ્થ પાપના જ ભાગી છે. સ્ત્રીઓ હમેશાં સત્કારને જ પાત્ર છે. તે કદાપિ નિન્દાને પાત્ર નથી. અને જે સ્ત્રીઓમાં દોષ દેખે છે તે પણ તેમના પિતા આદિના દોષથી છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. અને સ્ત્રી જમે તેટલી દુરાચારિણી હોય, પરન્તુ તેનો પતિ યોગ્ય હોય તો સ્ત્રી પોતે જ સદાચારિણી ધર્મવ્ય છે. એ વાત “અશમાલો વસિષ્ઠેન” અને “સ્તાશ્યાન્યાશ્ચ” એ શ્લોકોથી પહેલાં કહેવાઈ ગઈ છે.

સ્ત્રીणां पत्युरधीनत्वात्पुमानेव हि निन्यते ।

भर्तुरेव हि तज्जाडय यद्भृत्यानामयोग्यता ॥ भत्रि. पु. ब्रा. प अ. ८-२५ ॥

અર્થ — સ્ત્રીઓ હમેશા પતિને અધીન હોવાથી સ્ત્રીઓમા દેખાતા રોષને માટે પુરૂષ જ નિન્દાને પાત્ર થાય છે પુત્ર તથા સ્ત્રી આદિમા જે કોઈ અયોગ્યતા છે તે સર્વ તેના સ્વામીના જ અજ્ઞાનથી છે

માટે પતિ ગુણી હોવો અને પત્નીને ગુણવાળી બનાવવાનું જાણવું તે જ સ્ત્રી ઉત્તમ થવામા પ્રધાન કારણ છે પુરૂષ ગુણી હોય તો નાના પ્રકારના ઉપાયોથી સ્ત્રીઓના અપલક્ષણને દૂર કરી શકે છે ધર્માચરણની સાથે સન્તાન ઉત્પન્ન કરવાને માટે સ્ત્રીઓની ઉત્પત્તિ છે, તે તિરસ્કારને પાત્ર નથી, એવો મનુ અને પરાશર તથા યાજ્ઞવલ્ક્ય અને અન્ય ઋષિઓને સમત છે

प्रजनार्थं महाभागा पूजार्हां गृहदीप्तयः ।

स्त्रिय श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ મ. સ્મૃ અ. ૯-૩૬ ॥

અર્થ — સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરવાને માટે છે અને બહુ કલ્યાણના પાત્ર રૂપ છે, તેથી વસ્ત્ર તથા અલકાગ આદિથી અન્માન કરવા યોગ્ય છે અને ગૃહમા શોભાનું કારણ છે સ્ત્રી તથા લક્ષ્મી બને ગૃહમા સમાન રૂપ છે જેવી રીતે લક્ષ્મી વિના ઘરની શોભા નથી, તેવી રીતે સ્ત્રી વિના પણ ઘરની શોભા નથી

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।

प्रत्यहं लोकयात्राया प्रत्यहं स्त्रीनिवन्धनम् ॥ ॥ २७ ॥

અર્થ — સન્તાનની ઉત્પત્તિ તથા ઉત્પન્ન થયેલા સન્તાનની રક્ષા તથા દરોજ કરવાના અતિધિસત્કાર તથા મિત્રાદિનો સત્કાર ઇત્યાદિ લોકવ્યવહારનું કારણ પ્રત્યક્ષ સ્ત્રી છે તે સર્વ સ્ત્રીને જ અધીન છે સ્ત્રી હોય તો જ તે સર્વ બરાબર થાય છે. વળી—

अपत्य धर्मकार्याणि शुभ्रूपा रतिरुत्तमा ।

दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥ ॥ २८ ॥

અર્થ — પુત્ર, અગ્નિહોત્રાદિઃ ધર્મકાર્ય, સેવા, ઉત્તમ રતિ, પિતરોને તથા પોતાને પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ—એ સર્વ પત્નીને અધીન છે

लोकानन्त्य दिवः प्राप्ति पुत्रपौत्रमपौत्रकैः ।

यस्मात्तस्मात्स्त्रिय सेव्या कर्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ याज्ञ. સ્મૃ. અ ૧-૭૮ ॥

સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ—એ સર્વ પત્નીને અધીન છે

भर्तृभ्रातृपितृन्नातिश्वश्रूश्चशुरदेवरैः ।

वन्धुभिश्च स्त्रिय. पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥ ॥ ८२ ॥

અર્થ — જે કારણથી ધર્માચરણ કરનાર પુત્ર, પૌત્ર તથા પ્રપૌત્રકથી વશનો અવિન્દેહ તથા અગ્નિહોત્રાદિથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે, તે કારણથી પુત્રાદિના કારણ રૂપ સ્ત્રી ઋતુકાલમા ગમન કરવા યોગ્ય છે તથા સુરક્ષિત રાખવા યોગ્ય છે સ્ત્રીઓ સુગક્ષિત ન રહેવાથી મનુષ્યોનો વશ નાશ પામે છે, તથા સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી માટે સ્ત્રીના

પતિ, ભાઈ, પિતા, જાતિલોક, સાસુ, સસરા, દિયર તથા બન્ધુલોકને ઉચિત છે કે જૂપણ, વસ્ત્ર અને અન્યથી સ્ત્રીને સત્કાર કરના રહે. જે જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીનું શિક્ષણ અને સત્કાર નથી તે લોકની અધોગતિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે.

ધૃતિ પતિ આદિના કર્તવ્યનું નિરૂપણ અ. ૧૨ સર્ગ ૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૯.

સ્ત્રીઓને વશમાં રાખવાના ઉપાય.

પૂર્વ સર્ગમાં સ્ત્રીઓનું મૂલ્યત્વ આદિનું કથન કરીને આ સર્ગમાં સ્ત્રીઓને વશમાં રાખવાના ઉપાય આદિ કહીએ છીએ.

ભારતનિવાસીઓના અધિક ભાગના લોકોમાં પણ સ્ત્રીઓની રક્ષાનાં સાધન એક લાકડી છે. અથવા પડદામાં પૂરી ગૂંપવી તે છે. અને ત્રીજું સાધન તેને અશિક્ષિત રાખવી તે છે. ચોથું સાધન તેના પ્રતિ હમેશાં કટુ વાણી જોલવી અથવા ગાળ દેવી તે છે. પાંચમું સાધન વિષયોના ગુલામ બની તેની પાછળ ફરતા રહેવું તે છે. છઠ્ઠું સાધન પોતાના ધરની કાંઈ વાતનો તેને પત્તો ન આપવો તે છે. અને સાતમું સાધન તેને એક પાછળું પણ ખર્ચ કરવાનો હક ન આપવો. ચાર આના પણ હોય તો તે પોતાની પેટીમાં રાખી કુંચી પોતાની પાસે રાખવી. અને આઠમું સાધન સ્ત્રીઓની શ્દ્ર સાથે સમાનતા બતાવી ધર્મભાર્ગથી હકાવવી તે છે. અને સ્ત્રી વિશ્વાસને પાત્ર નથી, તે પતિના ધન અને પ્રાણને હરી લે છે અને જળોની પેઠે પુરૂષના લોહીને ચુસી લે છે એ પ્રકારની વાતો તેને સંભળાવવી તે નવમું સાધન છે. દસમું સાધન એ છે કે સાંજની વખતે તેની પાસે મીઠું મરચું લોટ વગેરેનો દ્વિસાબ માગવો તે, અને અગિયારમું સાધન એ છે કે સ્ત્રીની માતા તેને સાસુ તથા સસરાને અધીન નહીં રહેવાને તથા પતિને વંચન કરીને છુપી રીતે પૈસા કમાવા આદિ ઉપદેશ આપે છે તે છે. તથા બારમું સાધન એ છે કે પતિ સ્વાર્થને માટે છે, સાચા પતિ પરમાત્મા જ છે, તે ગુરૂની સેવાથી જ મળે છે, તેથી ગુરૂ જ પ્રધાન છે, અને ભગવાનની મૂર્તિનું દર્શન જ પ્રધાન છે, આજકાલના પતિને પૂજવાથી શું મળવાનું છે—આ પ્રકારનો આચાર્યોનો ઉપદેશ. તથા સ્ત્રીને પુત્રાદિ ન હોય તો મઠી તથા સ્મશાનોમાં પૂજા કરવા મોકલવી, છુમંતરવાળા પાસે તાવીજ બનાવી જખરદસ્તીથી બાંધવું, તથા નીચોનું થુંક વગેરે મળેલું મલિન ઔષધ ખવરાવવું, ધૃત્વાદિક સ્ત્રીને સુધારવાનો તેરમો ઉપાય છે. ચૌદમો ઉપાય ખુલ્લા બગરમાં નિકળીને નિર્લજ્જતાથી લોકોની વચમાં જોલવું તથા ભાપણ કરવું તથા સ્વચ્છ-દતાથી ફરવું તે. અને પંદરમું સાધન નાની ઉંમરમાં જ તેને મંગીત, કેશરચના, આદિ શિખવવું, તથા કુસ્તી કવાયદ આદિ શિખવવું, અથવા પ્રસિદ્ધ દેશભાષા માત્ર શિખવી હોંશીઆર બનાવવી, અને તે દ્વારા પ્રાચીન મર્યાદા ઉપર ગ્લાનિ કરાવવી. તથા નાની અવસ્થામાં જીવાન અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની વચમાં જઈને રોવાનું તથા કૂટવાનું શિખવવું તે, સોળમું સાધન છે, અને તેને ધર્મનું અંગ માનવામાં આવ્યું છે.

વળી વિવાહાદિ પ્રમંજે અસભ્ય ગાળોથી પરિપૂર્ણ ગાન ગાવાની રીતિ, તથા દેવી આદિનાં સ્થાનમાં પણ પુરૂષ મળીને અસભ્ય ગાળો માત્ર ભરેલી વાણી બાલિકા

સ્ત્રી આદિની સમક્ષ બોલવી, અને તેથી દેવીની પોતાના ઉપર કૃપા થવાની સલાહના ગખવી તે બાલક તથા બાલિકા તથા સ્ત્રીઓને સુધારવાનું સત્તરમું સાધન છે

અને પોતાના પતિની પૂજા કરવામાં તથા તેને નમસ્કાર, સ્તુતિપાઠ આદિ કરવામાં તથા તેના અગુકાને ધોયેલા જલનું સેવન કરવામાં શરમ પગનું પરપુરૂષની પૂજા કરવી તથા તેનું જૂઠું ખાવું, તથા તેનું ચરણામૃત આદિ લેવું વગેરે અનેક અસબ્ય વ્યવહાર સ્ત્રીઓને સુધારવાનો ૧૮મો ઉપાય છે

વળી કન્યાને, વિવાહ કર્યા પછી પણ માતા પિતાએ પોતાની સેવાને માટે તેને પોતાના ધરમા અધિક દિવસ સુધી રાખવાનો ઉપાય કરવો, અને તેને માટે પહેલેથી જ પાડોશીના ધરમ પુત્રીનો વિવાહ કરવાનો ઉપાય શોધવો, અને તેને પ્રથમથી જ પતિના ધરમા રહેવાની સુગમતા ન દેવી-એ પણ દાન કરેલી ગાયનો હિસ્સો કરાવવાની પેઠે એક ૧૯ મો ઉપાય છે

વળી વિવાહની પહેલા તેમ પછી પણ ખરાબ ઉપદેશ દેવો તથા અસબ્યતા ભરેલા અબોપદેશ તથા પૂરપ્રબંધ તથા વૃગ્ગકૌમુદી આદિ ગ્રન્થો શિખવવા તથા શિખવાની સ્વતન્ત્રતા આપવી-એ સ્ત્રીઓ અને બાલકોને સુધારવાનું ૨૦મું સાધન છે

વળી સ્ત્રીઓને સુધારવાને માટે ૨૧મું સાધન છે તે બહુજ બુદ્ધિમતાની સાથે વિચાર કરીને કાઠેલું છે પોતાના ગુરુ ધરમા આવે તે વખતે ઘરના સર્વ મનુષ્યે કરની મહાર નિમ્ણી જવું જોઈએ, ધરના પુરૂષની સ્ત્રી જ એકલી ધરમા રહી શકે અને નાના પ્રકારના ભોજન ખનાવી નગ્ન થઈને ગુરુને ખવરાવવું જોઈએ, અને તે વખતે મહાર ખૂબ વાગ્ન વગાડવા જોઈએ એવો કેટલોક નિયમ સાબળવામાં આવે છે અને ગુરુ આવે તે વખતે પુરૂષે મહાર જવું જોઈએ એવો લેખ પણ જોવામાં આવે છે અને કેટલાક મદિરામાં સ્ત્રીઓ વિના પુરૂષવર્ગને જવાની મના છે આ પ્રકારના નાના પ્રકારના ધર્મ સબંધી સ કેત એ ૨૧ મું સાધન છે

વળી ધરના મનુષ્યો હમેશા સ્ત્રીઓને તેમની ફરજનો ઉપદેશ કરતા રહે કે પુરૂષ હમેશા શુદ્ધ છે, કાચના પ્યાલા તુલ્ય છે મચનો પ્યાલો હમેશા સ્વચ્છ છે કોઈ પણ મુખ લગાડે તો બગડતો નથી સ્ત્રીઓ બગડે છે તે માગીના પ્યાના જેવી છે સ્ત્રીઓનો ધર્મ પતિની સેવા છે પુરૂષ વ્યભિચારી બનવા છતા પણ દોષ નથી સ્ત્રીઓને માટે એક જ પતિ છે અને પુરૂષોને અનેક સ્ત્રીઓ હોઈ શકે છે અને વળી સ્ત્રીઓનો એવો ધર્મ છે કે અન્ન ખતાવી પુરૂષોને ખવરાવવું અને પછી સ્ત્રી તેમનું જૂઠું ખાય અને પુરૂષે તો હોળમાં ખાતા રહેવું અને તેના બાલબચ્ચા ધરમા આશા રાખતા રહે-એ સ્ત્રી આદિને સુધારવાનો ૨૨મો ઉપાય છે

વળી પહેલી પત્નીમાં થોડા કાલ સુધી કોઈ રોગાદિ નિમિત્તથી પુત્ર ન થયો તો પુત્રની ઇચ્છાનું બહાનું કાઢીને બીજો વિવાહ કરવો તેમાં પુત્ર થયા બાદ થોડા વર્ષમાં બીજી પત્ની અકસ્માત મરી જાય તો ફરી ધરના ઝામઝાજની અગવડ સહજાવી ત્રીજવાર વિવાહ કરી લેવો એ પ્રથમની સ્ત્રીનો પતિવ્રતા ધર્મ સાચવવાનું અને અન્ય સ્ત્રીઓને સુધારવાનું ૨૩મું સાધન છે

વળી બાગ બગીચામાં ફરવાને જતી વખતે સ્ત્રીઓને સાથે લાઇને જવું અને ત્યાં બાડડા ઉપર બેસવું અને બેસતા સમય પુરૂષે પોતાના હાથને સ્ત્રીઓની બગનની અગથી કાઢીને તેની છાતી ઉપર હાથ ગખીને બેસવું અને સાથે મિત્રાલિને બેસાડના કરી અસબ્ય વાતોની હાસી મસ્કરી કરવી નાના બાલક અને બાલકી આ વાતોને દેખે તથા સાબળે, અને અન્ય

મતિના મનુષ્ય આ દેખીને તેમના મહત્વનું ધ્યન કરે—એ સર્વ સ્ત્રીઓ તથા બાલકોને સુધારવાનું રહ્યું સાધન છે.

સર્વ શિક્ષા સુધરવાને માટે જ આપવામાં આવે છે. પરન્તુ આ ઉપાયોથી કોઇ પણ પ્રકારે સ્ત્રી સુધારવાની નથી. એ સર્વ સ્ત્રીને બગાડવાનું જ સાધન છે. સુધારવાના જે ઉપાયો છે તે શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે. મનુજી કહે છે:—

ન કથિવ્યોપિતઃ શક્તઃ પ્રસભ્ય પરિરક્ષિતુમ્ ।

एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥

મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૯-૧૦ ॥

અર્થ:—કોઇ પણ મનુષ્ય સ્ત્રીની જખરાઈથી રક્ષા કરવાને સમર્થ નથી. પરન્તુ નીચે કહેલા ઉપાયો વડે તેમની રક્ષા કરવા સમર્થ થઈ શકે છે.

अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।

शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च परिणूहस्यावेक्षणो ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—પતિના ધનને સંભાળી રાખવામાં, તથા ખર્ચ કરવામાં, તથા ધરને પવિત્ર રાખવામાં, તથા ધર્મમાં, તથા ભોજન બનાવવાના કાર્યમાં, તથા ધરનો સામાન, શયન કરવાની શય્યા, આદિક, તથા પાત્ર, વસ્ત્ર, બ્રૂપણુદિની દેખરેખ રાખવામાં તેને પ્રથમ નિયુક્ત કરવી જોઈએ. આ શ્લોકથી પતિના ધરનો નિયમ બતાવ્યો છે.

પુત્રની પત્ની ધરમાં આવતાં જ તેની સાસુ તથા સસરા ધરના દરેક સ્વરૂપ કાર્યમાં પણ હાથ દેવાથી તથા ખર્ચ કરવું આદિમાં સત્તા પોતાને અધીન રાખવાથી, રોજ રોજ તેના ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં લોટ તથા મીકાને હિસાબ માગવાથી સ્ત્રીનું મન અવશ્ય નાખુશ થાય છે, અને બગડી જાય છે. કારણ કે સાસુ સસરા આદિનો તેના નરકનો વ્યવહાર અવિશ્વસ્ત નોકર અને મજબૂરની સમાન હોવાથી તેનો કદાપિ ધરના મનુષ્ય ઉપર પ્રેમ રહેવાનો સંભવ નથી. પ્રેમની વૃદ્ધિ થવાને બદલે રોજ પ્રેમ ઘટતો જાય છે. તેથી વાણીની મર્યાદા રહેતી નથી, અને કંગાલ શરૂ થાય છે. તેથી કુલનું માન પણ ઘટી જાય છે. તેથી સ્ત્રીને સુધારવાને માટે પ્રથમ સાસુ સસરા તથા પતિનો જ વ્યવહાર સુધારવો જોઈએ એવું મનુજીના શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. સત્તા ભોગવવી સર્વને રૂચે છે. તત્કાલ યોગ્ય કાલમાં પરતન્ત્રતા સર્વેએ ભોગવવી જોઈએ. તે પરતન્ત્રતા કોઈ સમય માતાપિતાની તથા ગુરૂની તથા પતિની તથા સમાજનાં બંધનોની તથા રામની તથા ધર્મની પણ હોય છે. પરન્તુ જે સમયે જે પરતન્ત્રતામાંથી મનુષ્યે મુક્ત થવું જોઈએ જે કાલમાં તે મુક્ત ન થાય તો તેને મહાન ક્લેશ થાય છે. અને તેને મુક્ત નહીં કરનાર પણ પાપના ભાગી થાય છે. અને પરતન્ત્રતા ભોગવવાના કાલમાં પણ અયોગ્ય પરતન્ત્રતા અનર્થનું જ કારણ થાય છે. પુત્ર યોગ્ય થયા બાદ તેની વિવાહિત પત્ની ધરમાં આવે ત્યારે ધરના સર્વ વ્યવહારની સત્તા તેને અધીન જ હોય છે. ત્યાં તેની સત્તા પોતે ભોગવવાથી તે સાસુ સસરા નરકના ભાગી થાય છે. તથા ધરમાં હમેશાં ક્લેશ પણ થાય છે. એવા મલિન કુલનાં સન્તાન પણ બગડશે. અને પુત્રવધુના દક ધીનથી લેવાથી મનુષ્યને નરકપાત ન થાય તેને માટે, તથા તપ વડે પહેલાંના પાપનો નાશ કરે એમ સમજી, શાસ્ત્રકારે વાનપ્રસ્થાશ્રમનો નિયમ રાખ્યો છે. આ પ્રકારના મનુજીના ધ્યનથી એવો નિશ્ચય થાય છે. પુત્રવધુને દ્યાની પોતે જ સત્તા ચલાવે અને તેના ઉપર

અવિવાસ ગર્ભાને ચાની છુપારી રાખી તે સ્ત્રીને સુધારવાનું આધન નથી ઉનદુ બગડવાનું જ કારણ છે અને તે અસભ્ય વ્યવહાર અનાર્થ પ્રગ્નને છે અને સ્ત્રીઓની ન્હા ન કરતા તેમને ધરમા રોડી ગર્ભવાથી પણ સ્ત્રી સુધારતી નથી એમ પણ રાજ્ય કહે છે —

અરક્ષિતા ગૃહે રુદ્ધા પુરુષૈરાપ્તકારિભિ ।

આત્માનમાત્મના યાસ્તુ રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતા ॥ મ. સ્મ. અ. ૧-૧૨ ॥

અર્થ — રાજ્યની આગાને માનનાર નિદાન પુરુષો વડે ધરમા રોડી ગર્ભવા છતા પણ સ્ત્રી પોતાનો શી નસ્વભાવ સારા ન હોય તો ગૃહિત થતી નથી અર્થાત્ સ્ત્રી પોતાના ધર્મની રક્ષા કરી રાકતી નથી પરંતુ જે આ ધર્મના શિક્ષણથી ધર્મને જાણે છે અને તેથી પોતે જ પોતાની ન્હા કરનારી છે તે સ્ત્રી સુરક્ષિત થાય છે તેથી સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવાને માટે પ્રથમ ઉપાય ધર્માધર્મ, સ્વગનરમદિગેતી પ્રાપ્તિ આદિનો ઉપદેશ, તથા અધર્મચળણથી થતું પાપ, અને પાપથી થતું અનેક પ્રમાણનું સામાજિક દુ ખ્યાદિને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ પિતૃગૃહમાં જ આપવું તે સ્ત્રીને સુધારવામા કારણ છે રાજ્યના માધથી જેનું યાગ્નિચ પવિત્ર ધર્મ ચૂંચુ છે તે કોઈ પણ સ્થાનના ૧૫ તો પણ ગૃહિત જ છે તજ્ઞાને જ પોતાની ન્હા કરી લે દે કોઈ અધાર્ગી કોટડીમા ન્દરથી નપેટીને ગર્ભ તા તથી શુ જેને યાગ્નિચ રાખવનામા આ ધુ નથી ત સ્ત્રીપિ ગૃહિત થતી નથી અને જગામા પવિત્ર આચરણ છે તે પડદા વિના પુ ની ફગવાથી પણ રક્ષિત જ છે એવું ભગવાન રામચન્દ્રજી કહે છે —

રામ પુને માર્યા બાદ સીતાજીને ગ્નાનાદિ ઝરાવી ભૂપણાદિ વડે શોભિત ઝરી પાનખીમા ગસાડી ગમચન્દ્રજીની પાસે લાગવામા આનતા હતા તે સમયે રામચન્દ્રજીની સેનાના વાનર તથા ગંઠોના સમૂહ બહુ આતુરતાથી સીતાજીને દેખતા હતા ધક્કાધક્કી કરી સીતાજીની પાસે પહોચવાને પ્રયત્ન કરતા હતા, તે સમયે સિપાઈ લોક તમને હડાવતા હતા તે જોઈ ગમચન્દ્રજી કહે છે કે તે લોકને હડાવવાનો પ્રયાત્ન અર્થ છે કારણ કે —

ન ગૃહાણિ ન વસ્ત્રાણિ ન પ્રાકારસ્તિરસ્ત્રિક્રયા ।

નેદૃશા રાજસસ્કારા વૃત્તમાવરણં સ્ત્રિયા ॥ વાલ્મી.રા.યુ.કા.સ.૧૧૬ સ્લા ૨૭ ॥

અર્થ — ગૃહ, અથવા ઝન, કિન્હો, પડદો, અથવા આરી રીતે લોકોને હડાવના આદિ આપાર—એ કોઈ પણ સ્ત્રીઓના આચરણ(પડદા) રૂપ નથી એ તો જેની રીતે રાગને છત્ર આમગ આદિ સત્કાર રૂપ છે, તેની રીતે કનન સત્કાર રૂપ છે અને સ્ત્રીઓનું આવગણ તેમનું યાગ્નિચ (સત્કાર) માત્ર છે કમકે તનકીજીએ કાષ્ટ પડદાના બગથી અથવા પહરેદારોના મલથી રાક્ષસ લોકોના વચમા ગ્હીને પોતાના ધર્મની રક્ષા ઝરી નથી, પરંતુ યાગ્નિચના બગથી જ કરી છે

સ્ત્રી કેટલા ગાજુનાદિકમા સ્ત્રીઓને એવા પડદામા ગ્હેવાનો રિવાજ છે તે સત્કાર રૂપ છે, તે કોઈ ધર્મની ન્હાને માટે નથી તેઓને પણ —

વ્યસનેષુ ન ઋન્દ્રેષુ ન ગુદ્રેષુ સ્વયવરે ।

ન ક્રૌતૌ નો વિગ્રહે વા દર્શન દુપ્યતે સ્ત્રિયા ॥ ૧૧ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ — વિપત્તિ સમયમા, વા રોગાદિ પીડા સમયમા, યુદ્ધના સમયમા (અર્થાત્ પતિની સાથે યુદ્ધમા ગર્ભ હોય તે સમયે), તથા સ્વયવર સમયે, તથા યજ્ઞમા અર્થાત્ પતિની

સાથે એસી યજ્ઞ કરતી વખતે, તથા વિવાહમાં સ્ત્રીઓનું દર્શન દોષનું કારણ નથી. (સ્વયંવર ત્રણ પ્રકારના પહેલાં કહેવામાં આવ્યા છે, અને વિવાહ પાહાદિકમયી કહેવામાં આવ્યા છે.)

સૈવા વિપદગતા ચૈવ કૃચ્છ્રેણ ચ સમન્વિતા ।

દર્શને નાસ્તિ દોષોઽસ્યા મત્સમીપે વિશેષતઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ :—આ સીમા આપત્તિને પ્રાપ્ત થઈ છે અને ક્ષુધા આદિથી બહુ પીડિત છે. વિશેષે કરીને હું તેનો પતિ સમીપમાં છું. તેથી તેના દર્શનમાં કોઈ દોષ નથી.

વિસૃજ્ય શિવિકાં તસ્માત્પદ્મચામેવાપસર્પતુ ।

સમીપે મમ વેદેહી પર્યન્ત્વેતે વનૌકસઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ :—માટે પાલખીને છોડીને સીતા પગે ચાલીને મારી પાસે આવે. આ વનના રહેનાર વાનર, રીંછ, આદિ બધે તેને દેખે.

આ પ્રમાણે આરિચ્ચથી સ્ત્રી રક્ષિત થાય છે, રસ્તામાં નિકળતાં કે ઘરમાં મોટા માણસોને દેખતાં જ કપડાથી ઝુપતે ઠાંકવાથી સ્ત્રી રક્ષિત થતી નથી, એવો નિશ્ચય થાય છે. આલ્યાવસ્થામાં સ્ત્રીઓને આરિચ્ચ શિખવવામાં આવતું નથી, પછી તરૂણ અવસ્થામાં તેને પૂરી રાખી અથવા માર પીટ કરી અથવા અન્ય પ્રકારથી વશમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્ય પાપનો જ ભાગી થાય છે. અને તેને આ લોક તથા પરલોક બંને દુઃખનું જ કારણ થાય છે. વળી—

યો યથેષ્ટં કામયતે સ્ત્રી તસ્ય વશગા ભવેત્ ।

સંધારણાહ્લાલનાચ યથા યાતિ વશં શિશુઃ ॥ શુક્ર૦ ની૦ અ૦ ૩-૨૫૧ ॥

અર્થ :—જેમ સારી રીતે રાખવાથી તથા હાડથી બાળક વશમાં આવે છે, તેમ જે મનુષ્ય સ્ત્રીની યથેષ્ટ કામના કરે છે તેને સ્ત્રી વશ થઈ જાય છે. દંડ મારીને હાડકાં ભાગવાથી વશ થતી નથી. વળી—

અસ્વતન્ત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ સ્વૈર્દિવાનિશમ્ ।

વિપયેષુ ચ સજ્જન્ત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥ મ૦સ્મ૦ અ૦ ૧-૨ ॥

અર્થ :—પતિ આદિએ સ્ત્રીને પોતાને વશ કરવી જોઈએ. અનિપિદ્ધ રૂપ રસ આદિમાં આસક્ત હોવા છતાં પણ સ્ત્રીઓને પોતાને વશ કરવી જોઈએ.

મનુસ્મૃતિના ૯ મા અધ્યાયના ૧૧ મા શ્લોકમાં ધનની સંભાળ રાખવામાં તથા ધરનાં ઉપયોગી કાર્યોમાં તે ધનને ખર્ચવામાં પણ તેને નિયુક્ત કરવી જોઈએ એમ કહ્યું છે. અહીં તે જ અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં “અશ્વતન્ત્ર” પદનો અર્થ જ “વશમાં રાખવી” એવો કર્યો છે. મર્યાદાને છોડી ઉચ્છ્રંખલ વ્યવહાર કરવો તેનું નામ સ્વતન્ત્રતા નથી. ધરના દરેક કાર્યમાં છૂટ રાખવી તેનું નામ સ્વતન્ત્રતા છે. આ સ્વતન્ત્રતાથી સ્ત્રીને ધરના કામમાં ચિન્તા લાગી રહે છે. તેથી તે સુધરે છે. ઉચ્છ્રંખલતાથી ધર્મમાર્ગમાંથી નીચે પડે છે. તેથી તે કોઈને માટે ખનુ યોગ્ય નથી. સ્ત્રીઓને માટે તેનો વિશેષ કરીને નિષેધ કર્યો છે.

પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ યૌવને ।

રક્ષન્તિ સ્યવિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાનન્વ્યમર્હતિ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૯ ॥

અર્થ.—વિવાહ પહેલાં કુમારી અવસ્થામાં સ્ત્રીની રક્ષા તેનો પિતા કરે, વિવાહ પછી પુત્રાવસ્થામાં તેનો પતિ રક્ષા કરે, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો તેની રક્ષા કરે. દાહ અવસ્થામાં પણ સ્ત્રી સ્વતન્ત્ર થવાને યોગ્ય નથી, અર્થાત્ મર્યાદાને છોડીને સ્ત્રીને કદાપિ ઉચ્છ્રમણ થવું જોઈએ નહીં.

કાલ્હેડ્વાતા પિતા વાચ્યો વાચ્યશ્ચાનુપયન્પતિઃ ।

મૃત્તે ભર્તરિ પુત્રસ્તુ વાચ્યો માતુરરક્ષિતા ॥ ૪ ॥

અર્થ.—યોગ્ય કાલમાં કન્યાનો વિવાહ નહીં કરનાર પિતા નિન્દાને પાત્ર થાય છે. અને વિવાહ પછી ઋતુગમનાદિ દ્વારા સ્ત્રીની રક્ષા નહીં કરનાર પતિ નિન્દાને પાત્ર થાય છે. અને પતિ મરી ગયા પછી માતાની રક્ષા ન કરનાર પુત્ર પણ નિન્દાને પાત્ર થાય છે. વળી—

સૂક્ષ્મેભ્યોઽપિ પ્રસંગેભ્યઃ સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ।

દ્વયોર્હિં કુલયોઃ શોકમાવહેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ.—સ્ત્રીઓમાં દુઃશીલ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રસંગો (કુસંગ) ના લેશ માત્રથી પણ સ્ત્રીઓની વિશેષ કરીને રક્ષા કરવી જોઈએ. રક્ષા કરવામાં ઉપેક્ષા કરાયલી સ્ત્રી પતિ અને પિતા અનેના કુલોને સન્તાપ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

માટે સ્ત્રીને કદાપિ કુસંગ થવા પામે નહીં તેવી રીતે લાલન અને તાડન દ્વારા તેની રક્ષા કરવી જોઈએ.

લાલનીયા સદા ભાર્યા તાડનીયા તથૈવ ચ ।

તાડિતા લાલિતા ચૈવ સ્ત્રી શ્રીર્ભવતિ નાન્યથા ॥ શંસ૦ સ્મ૦ અ૦ ૫-૧૬ ॥

અર્થ.—પત્નીને હુમેશાં લાલન તથા અપરાધ થતાં તાડન પણ કરવું જોઈએ, કેમકે એમ કરવાથી જ સ્ત્રી શ્રી અર્થાત્ લક્ષ્મી થાય છે, અન્ય પ્રકારે થઈ શકતી નથી. વળી—

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહોઽટનમ્ ।

સ્વપ્નોઽન્યગેહવાસથ નારીસંદૂપણાનિ પદ્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૯-૧૩ ॥

અર્થ.—દાર આદિ પીવું, દુર્જનનો સંસર્ગ કરવો, પતિને છોડીને અહુ દિવસ સુધી મોસાળ આદિમાં રહેવું, તથા આમ તેમ ફરતા રહેવું, સમય જોયા વિના સૂઈ જવું, તથા ખીજના ઘરમાં જઈને રહેવું—તે છ સ્ત્રીને દુરાચાર નામનો દોષ ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે તે દોષોથી સ્ત્રીઓની અવશ્ય રક્ષા કરવી જોઈએ.

દાર પીનાર પિતા અને પતિની પુત્રી અને સ્ત્રી પણ દાર પીવાનું શીખે તેમાં કાઈ મુશ્કેલ વાત નથી. તેથી કન્યા હોય કે પુત્ર હોય—કાઈને પણ દુરાચારથી છોડાવવા હોય તો પ્રથમ પિતા, પતિ, આદિએ તે દોષથી મુક્ત થવું જોઈએ. પોતે દાર પીતા સત્તા સ્ત્રી પુત્ર આદિને તેનો નિષેધ કરવા છતાં કોઈ સાંભળે નહીં. પોતે બલિચારી હોઈ સ્ત્રીને પતિવ્રતા ધર્મ સંભળાવવાથી કોઈ ફળ થાય નહીં. જે પુરુષ પતિવ્રતા સ્ત્રીની ઇચ્છા રાખે છે તેને યોજાને સ્ત્રીવ્રત હોવું જોઈએ. સ્ત્રીવ્રતવાળા પતિનું જ શિક્ષણ સ્ત્રીને લાગે છે. પતિ દુરાચારી રહેવાથી તથા યોગ્ય રીતે સ્ત્રીની રક્ષા નહીં કરવાથી સ્ત્રીઓમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

વિકુર્વાણાઃ સ્ત્રિયો ભર્તુરાયુષ્યધનતાશિકાઃ ।

અનાયાસેન તાસ્તસ્થ હાન્યાસક્તા ભવન્તિ હિ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦ ઝ૦ ૪-૫૩ ॥

અર્થ:—વિકારને પ્રાપ્ત થતાં સ્ત્રીઓ પતિના આયુ અને ધનનો નાશ કરે છે. સ્ત્રીઓ અનાયાસે અન્ય પુરુષમાં આસક્ત થાય છે. માટે સ્ત્રીઓની સર્વ પ્રકારે રક્ષા કરવી એ જ ઉપાય છે એમ પરાશરજી પશુ કહે છે.

તસ્માત્તદિચ્છવા કામી પુમાન્મ્વાન્તં યથા સ્ત્રિયાઃ ।

રક્ષણીયા અતસ્તાસ્તુ સર્વભાવેન યોષિતઃ ॥

” ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—માટે કામી પુરુષ સ્ત્રીઓના મન(સ્વાન્તમ્)ને અનુકૂળ આચરણ કરે, તથા સર્વ પ્રકારે સ્ત્રીની રક્ષા કરે. મનુષ્ય જિતેન્દ્રિય હોય તો પોતાના સંયમના બલથી તથા ધર્મોપદેશના બલથી તથા પોતાના ધર્માચરણના બલથી સ્ત્રીને વશ રાખી શકે છે. કામી મનુષ્યનો ધર્મોપદેશ કોઈને લાગતો નથી. માટે તેણે સ્ત્રીની અનુકૂળતાથી જ રહેવું જોઈએ એવો મનુષ્યનો આચય છે.

વિધાય વૃત્તિ માર્યાયાઃ પ્રવૈસેત્કાર્યવાન્નરઃ ।

અવૃત્તિરુપિતા હિ સ્ત્રી પ્રદુષ્યેતિસ્થિતિમત્પયિ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ ઝ૦ ૯-૭૪ ॥

અર્થ:—સ્ત્રી શીલસ્વભાવવાળી હોવા છતાં પણ અન્નવસ્ત્રની તંગીથી પીડાતાં (કર્મિતા), પતિ પાસે હોવા છતાં પણ તે બીજા પુરુષનો ગ્રંસર્ગ કરી લે છે. માટે કાંઈ કાર્યવશાત દેશાન્તરમાં જવું પડે તો તે સ્ત્રીના ખાનપાન તથા વસ્ત્રનો બરાબર બંદોબસ્ત કરીને જ જવું જોઈએ.

કર્મુ અર્થાત શેરડી, તલ, શદ્ર, મૂર્ખ, સ્ત્રી, ઢોલ—એ સર્વ ખૂબ મારવાથી તથા મર્દન કરવાથી જ સારાં થાય છે. જેટલું જેટલું અધિક મર્દન કરવામાં આવે તેટલાં તેટલાં અધિક ગુણધારી થાય છે એમ કેટલાકનું વચન છે. પરન્તુ એ સર્વ વાત બુદ્ધિમાનોને બરાબર માન્ય થઈ શકતી નથી. એ વાત શાસ્ત્ર કે નીતિને અનુસાર નથી. કારણ જગત્માં જડ અને ચીનન્ય એ બે પદાર્થ જુદા છે. તેમના સ્વભાવ પણ એક બીજાથી જુદા છે. ચીનન્ય પદાર્થમાં બુદ્ધિ છે, જડમાં તે નથી. શેરડીમાંથી રસ કાઢવાને તથા તલમાંથી તેલ કાઢવાને માટે તેને કાકુ અને માણીમાં જેટલા સારી રીતે પીલવામાં આવે તેટલો વિશેષ રસ તેમાંથી નિકળે. તેથી તેને બરાબર પીલવા જોઈએ. પરન્તુ એવી બુદ્ધિ પણ અરજુદિવાળા તથા દયાળુ ખેડૂતની હોતી નથી. બુદ્ધિમાન ખેડૂત એમ સમજે છે કે શેરડીનાં છોતરાં તથા તલનો બોળ પણ ખાવો. તેથી તેમાં પણ કંઈક દસ રહેવા દેવો જોઈએ. તેથી ખૂબ પીલવું તે બુદ્ધિ, કેવલ રસ અને તેડના લોબીની છે. તેવી રીતે શદ્ર, મૂર્ખ અને સ્ત્રીને પરતન્ન બનાવીને ખૂબ મારપીટ કરીને કામ લઈ આપણો સ્વાર્થ પૂર્ણ કરવો તેવી બુદ્ધિ ધર્માત્માની નથી. તે પામર અને વિપયોની છે. ધર્માત્માની બુદ્ધિ એવી હોય છે કે એ સર્વની પાસેથી આપણે સેવા લેવાતી છે, તેથી તેમને વચમાં રાખવાં જોઈએ એવો વિચાર કરીને તેમને દણનો બાય બનાવીને ઉપદેશ આપે છે. દણ દેવા છતાં પણ પ્રેમની સાથે તેમનું પાલન પોષણ પણ કરવા રહે છે. બાય ન હોય તો કાંઈ પણ સન્માર્ગમાં આવશે નહીં. તેથી દણનો સર્વ કાંઈ અધિકારી છે. જેનામાં બુદ્ધિ થોડી હોય તેને વિશેષ લાડ લગાવવાથી તે ખરડે છે. માટે તેમને તાડન કરવાની પણ આવશ્યકતા હોય છે. શદ્રને ચાચનું ચિકણ

નહીં હોવાથી તેનામાં વિવેક ન હોય. તેથી તેને લાડ લાગવતા રહે તો બગડી જશે. તેથી કાંઈક તાડનાની આવશ્યકતા છે. નહિંતો તે આજ્ઞા માનશે નહીં. તેવી રીતે મૂર્ખનું પણ છે. વિવેકશૂન્ય સ્ત્રીનું પણ તેમ જ છે. તેમને સ્વભાવથી વિવેક ઓછો હોવાથી તાડનાની જરૂર છે. કેવલ લાડ માત્ર કરવાથી સુધરે નહીં. તુલસીદાસ આદિનો કહેવાનો એજ ભાવ છે. ઢોલ ઉપર હાથ ધસતા રહે તો શબ્દ નિકળતો નથી. પરંતુ આંગળીઓની ચોટ લાગવાથી શબ્દ નિકળે છે. કેવલ આંગળીઓની ચોટ કામ લાગતી નથી, કંઈક લોટનો, પિપડ પણ ઢોલના મુખમાં લગાવવો પડે છે. તેવી રીતે મૂર્ખોને ખવરાવવા પીવરાવવાથી તથા ભય બતાવવાથી તેઓ વશ થાય છે, અને કામ આપે છે. અને સ્ત્રીને તાડના તથા લાલન બંને કરવાથી વશમાં રહે છે, પણ તે ખવરાવવાથી જ વશમાં આવે છે. એવો નીતિશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્રનો પણ સિદ્ધાન્ત છે. કોઈ મનુષ્યને ક્ષમાથી જ વશ કરી શકાય છે. તેની સામે અધિક ક્રોધ કરવાથી અથવા લઢવાથી તે વશ થતો નથી. તેવી રીતે દુર્જન મનુષ્યને સન્નતાથી જ વશ કરવો જોઈએ. અને લોભી મનુષ્યને ધનાદિ આપવાથી વશ કરી શકાય છે. અને મિથ્યાવાદીને સત્યથી જ વશ કરવો જોઈએ એવું શુદ્ધ ભગવાનનું કથન છે :—

અક્રોધેન જિને ક્રોધં અસાધું સાધુના જિને ।

જિને કદર્યં દાનેન સચ્ચેનાલીકવાદિનમ્ ॥

ધમ્મપદ સં ૩-૧૭ ॥

અર્થ:—ક્રોધીને ક્ષમાથી છતવો, દુર્જનને સન્નતાથી છતવો, લોભીને ધનાદિ આપીને છતવો, અને મિથ્યાભાષણ કરનારને સત્યથી જ છતવો.

દરેક પ્રાણીને વશ કરવાને માટે સામ અને દાનનો જ પહેલો પ્રયોગ કરવો ઉચિત છે. દષ્ટ તો અગત્યાગતિ છે.

સ્ત્રી પુત્ર સેવકાદિ આશ્રિત છે. તેમને નિરુપાયે જ દષ્ટનો પ્રયોગ થઈ શકે છે. તે પણ અત્યન્ત લઘુ દષ્ટ દેવો યોગ્ય છે. અધિક દષ્ટ દેવાથી તે રાજદંડનો પણ ભાગી થાય છે, એમ પહેલાં કહી ગયા છીએ. તેથી સ્ત્રી શત્રુદિક દંડના જ ભાગી છે એવું કથન અસંબદ્ધ છે. તે શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્ત નથી.

પ્રેમથી તથા લાલનથી તથા યોગ્ય કરવાથી સ્ત્રી પણ સર્વ પ્રકારે વશ થઈ શકે છે. કોઈ ખાસ કુલટા સ્વભાવવાળી સ્ત્રી બાહ્યાવસ્થાના શિક્ષણદોષથી નીતિમાર્ગનો પરિત્યાગ કરીને ચાલતી હોય તો તેનો પરિત્યાગ કરવો તે પણ શાસ્ત્રને સમ્મત છે. પ્રેમથી તથા પાલન યોગ્યથી તથા લાલનથી કૂર હિંસક પણ પણ વશ થાય છે. જે મનુષ્ય યદને વશમાં ન આવે તો તેનો પરિત્યાગ કરવામાં દોષ નથી.

ધર્મ સ્ત્રીઓને વશમાં રાખવાના ઉપાયનું વિવેચન અ. ૧૨ સર્ગ ૧૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૧૧.

ત્યાગ કરવા યોગ્ય સ્ત્રી તથા પતિ સંબંધી વિવેચન.

• પૂર્વ સર્ગમાં સ્ત્રીઓને વશ કરવાના શાસ્ત્રોક્ત ઉપાયો બતાવીને આ સર્ગમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય સ્ત્રી તથા પતિ સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે.

વિધિચત્તમત્તિગૃહ્યાપિ ત્યજેત્કન્યાં વિગર્હિતામ્ ।

વ્યાધિતાં વિપદુષ્ટાં વા હજ્જના ચોપપાદિતામ્ ॥ મં. સ્મૃ. ઋ. ૧ છો. ૭૨ ॥

અર્થ:—જે કન્યાને જલ તથા વાણીથી પ્રતિગ્રહ કર્યો છે અર્થાત્ સ્વીકાર કર્યો છે તે, કન્યાને સમ્પદી પહેલાં નિન્દિત અથવા રાગવાળી અથવા દૂષિત અર્થાત્ ક્ષતયોગિની ઇત્યાદિ દોષથી યુક્ત તથા કન્યાનાં દીનાંગત્વાદિ લક્ષણોને છુપાવીને દોષી હોય, એમ જાણવામાં આવે તો તેનો પરિત્યાગ કરવામાં દોષ નથી. સમ્પદી થઈ ગયા પછી તેનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. વળી—

યસ્તુ દોષવતીં કન્યામનારુયાયોપપાદયેત્ ।

તસ્ય તદ્ વિતથં કુર્યાત્કન્યાદાતુર્દુરાત્મનઃ ॥

” ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય દોષવાળી કન્યાનો દોષ છુપાવીને તેને આપે છે, તે દુરાત્માના કન્યાદાનનાં દાનને વ્યર્થ કરવું જોઈએ. અર્થાત્ કન્યા તેને પાછી આપવી જોઈએ.

સંવત્સરં પ્રતીક્ષેત દ્વિપન્તીં ઘોષિતં પતિઃ ।

ઝઞ્ચં સંવત્સરાચ્ચેનાં દાયં હૃત્વા ન સંવસેત્ ॥

” ॥ ૭૪ ॥

અર્થ:—પતિ ઉપર દેવ કરનારી સ્ત્રીને એક વર્ષ પર્ણન્ત રાહ જોઈને અર્થાત્ ઉપદેશથી કે પ્રેમથી તથા માન સત્કાર કરવા છતાં અને સમગ્રવ્યાઃ છતાં પણ જો તે ન સુધરે તો તેને આપેલાં ભૂપણુ આદિક પાછાં લઈને તેની સાથે સમાગમ કરવો છોડી દે. કેવલ ભોજન અને વસ્ત્ર માત્ર આપે. અને ફરી વિવાહ કરે.

સુરાપી વ્યાધિતા ધૂતાં વન્ધ્યા ઘ્નવપ્રિયંવદા ।

સ્ત્રીપ્રસૂશ્ચાધિવેત્તવ્યા પુરુપદ્વેષિણી તથા ॥

અર્થ:—દારૂ પીનારી, બહુ કાલની રાગી, ધૂર્તપ્રકૃતિવાળી, વન્ધ્યા, ઘનનો નાશ કરનારી (ઘની), પતિની સાથે નિષ્કુર વાણી જોલનારી (અપ્રિયંવદા), તથા જે સ્ત્રી પુત્રીને જ ઉત્પન્ન કરતી હોય (સ્ત્રીપ્રસૂઃ) તથા પુરુષ ઉપરાદેવ, કરનારી હોય; અર્થાત્ સર્વ કર્મમાં અહિત કરનારી હોય તે સર્વ અધિવેત્તવ્યા અર્થાત્ તેના ઉપર ખીજે વિવાહ કરવા યોગ્ય છે.

અતિક્રામેત્તમત્તં યા મત્તં રોગાર્તમેવ વા ।

સા ત્રીન્માસાન્પરિત્યાજ્યા વિભૂષણપરિચ્છદા ॥

મ. સ્મૃ. ઋ. ૧-૭૮ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી જુગાર આદિ પ્રમાદવાળી, મદ આદિથી મત્ત અથવા રાગી પતિનો અનાદર કરે છે, તેનાં ભૂપણુદિ લઈ લઈને ત્રણ માસ પછી તેની સાથેના સમાગમનો પરિત્યાગ કરે અને તેને ભોજન તથા વસ્ત્ર માત્ર આપે. પરન્તુ—

અન્નમત્તં પતિતં સ્ત્રીવમવીજં પાપરોગિણમ્ ।

ન ત્યાગોઽસ્તિ દ્વિપન્ત્યાથ ન ચ દાયાપવર્તનમ્ ॥

” ॥ ૭૯ ॥

અર્થ:—ઉન્નમત્ત (ગાંડા), પતિત, નપુંસક, વીર્યરહિત, અને કુષાદિ પાપ રાગવાળા પતિ ઉપર દેવ કરનારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, તેમજ તેનાં ભૂપણુદિ પણ પાછાં લઈ શકતા નથી.

મઘપાડસાધુવૃત્તાં ચ પ્રતિકૂલા ચ યા ભવેત્ ।

વ્યાધિતા વાધિવેત્તવ્યા હિંસાર્થગ્ની ચ સર્વદા ॥

” ॥ ૮૦ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી નિષિદ્ધ મઘપાન કરનારી હોય, સદાચાર રહિત હોય, પતિને પ્રતિકૂલ આચરણ કરતી હોય, ભૃત્યાદિને તાડન કરવામાં સ્વભાવવાળી હોય (હિંસા) કુષાદિ વ્યાધિવાળી હોય, અને હિંસામાં ધનનો નાશ કરનારી હોય, તે અધિવેત્તવ્ય છે અર્થાત્ તેના ઉપર ખીછ સ્ત્રી કરવી યોગ્ય છે.

વન્ધ્યાઽદ્દમૈઽધિવેદ્યાઽન્દે દશમે તુ મૃતપ્રજા ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

” ॥ ૮૧ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી વન્ધ્યા હોય અર્થાત્ પ્રથમ ઋતુથી લઈ આઠ વર્ષ સુધી તેને સન્તાન ન થાય (પ્રસૂતા ન થાય) તો આઠમા વર્ષમાં ખીન્ને વિવાહ કરે. અને જે સ્ત્રીનાં સર્વ સન્તાન મરી જતાં હોય તેને દશમું વર્ષ થયે ખીન્ને વિવાહ કરવો યોગ્ય છે. વગી સ્ત્રીને જે પુત્રી માત્ર ઉત્પન્ન થતી હોય તો ૧૧મા વર્ષ ખીન્ને વિવાહ કરે પરન્તુ સ્ત્રી જે પતિનું અપ્રિય બોલનારી હોય તો તે તરત જ ખીન્ને વિવાહ કરી શકે છે. અને અપ્રિય બોલનારી સ્ત્રી પુત્રવતી હોય તો ખીન્ને વિવાહ કરી શકતો નથી, કારણકે વિવાહના પ્રયોગન રૂપ પુત્ર થઈ ચૂક્યો છે. તેથી ખીન્ને વિવાહ કરવાની મના છે:—

धर्मप्रजासंपन्नै दारै नान्यां कुर्वीत ॥

आप० घ० सू० प्र० २ पट० ५, ख० ११. सू० १२ ॥

અર્થ:—શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં ખતાવેલા કર્મમાં જે શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ છે તેને ધર્મ-સંપત્તિ કહે છે. અને પુત્ર વાળા થવું તેને પ્રજાસંપત્તિ કહે છે. તેથી વૈદિક કર્મમાં શ્રદ્ધાવાળી તથા પુત્રવાળી પત્ની ઉપર ખીછ પત્ની કરી શકતો નથી. અર્થાત્ અપ્રિય-ભાષિણી હોવા છતાં પણ જે વૈદિક ધર્મમાં શ્રદ્ધારૂપ ગુણ તથા પુત્ર એ બનેહોય તો ફરી વિવાહ કરી શકતો નથી એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।

मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥ वोषा० स्मृ० प्रश्न० २ अ० ૨-૬૫ ॥

અર્થ:—વન્ધ્યાનો દશમે વર્ષે, જે સ્ત્રીને પુત્રી જ ઉત્પન્ન થતી હોય તેનો ૧૨ મે વર્ષે, જેનાં સન્તાન સર્વ મરી જતાં હોય તેનો ૧૫ મે વર્ષે ત્યાગ કરીને ખીન્ને વિવાહ કરી શકે છે એવો બોધાયતનો મત છે, પરન્તુ અષ્ટમ આદિ વર્ષ પહેલાં ખીન્ને વિવાહ કરી શકે નહીં, અને અપ્રિય બોલનારી સ્ત્રીનો તરત જ ત્યાગ કરી શકે છે.

या रोगिणी स्यात्सुहिता संपन्ना चैव शीलतः ।

सानुज्ञाप्याઽધિવેત્તવ્યા નાવમાન્યા ચ કહિંચિત્ ॥

મ. સ્મ. અ. ૧-૮૨ ॥

અર્થ:—પત્ની રોગિણી હોય, તથાપિ પતિને અનુકૂલ અને શીલવાળી હોય તે તે પત્નીની આજ્ઞા લઈને ખીન્ને વિવાહ કરી શકે છે. પરન્તુ તે કદાપિ અપમાન કરવા યોગ્ય નથી. અને—

अधिचिन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहात् ।

सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसंनिधौ ॥

” ॥ ૮૩ ॥

અર્થ:—પ્રથમની પત્નીના યોગ્ય દોષને કારણે તેના ઉપર પતિ બીજી સ્ત્રી કરે અને તેથી પહેલી સ્ત્રી ક્રોધથી ધરમાથી નિકળી ચાલી જાય તો તેનો ક્રોધ શાન્ત થતા સુધી તેને બાધી રાખવી અથવા તેના પિતા આદિના કુળમાં લઇ જઈને છોડી દેવી.

પતિપિદ્ધાડપિ વેદ્યા તુ મધ્યમમ્બુદયેષ્વાપિ ।

પ્રેક્ષાસમાજં મચ્છેદ્વા સા દળ્ઢયા કૃષ્ણલાનિ પદ્ ॥ ” ॥ ૮૪ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી વિષ્ણુદાદિ ઉત્સવ(અમ્યુદય)માં પતિ આદિના નિષેધને પશુ ન માનતાં મધ પીએ છે, અથવા નાચ વગેરે થતા હોય તેવા જનસમૂહમાં જાય છે, તેનો રાગએ છ કૃષ્ણદ દપ્ક કરવો જોઈએ. (૭ રતિ સુવર્ણને કૃષ્ણક કહે છે.)

વિમદુષ્ટાં સ્ત્રિયં મર્તા નિરુદ્ધ્યાદેકવેશ્મનિ ।

યત્પુસઃ પરદારેષુ તથૈનાં ચારયેદ્વત્રતમ્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧૧-૧૭૬ ॥

અર્થ:—પતિને ઉચિત છે કે વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને એક ધરમાં બંધ કરીને રાખે. અને પર-સ્ત્રી સાથે ગમન કરનાર પુરુષને માટે જે પ્રાયશ્ચિત કહ્યું છે તેજ પ્રાયશ્ચિત તેની પાસે કરાવે.

સા ચેત્પુનઃ પ્રદુષ્યેત્તુ સદ્ગોનાંપયન્નિત્રતા ॥

કૃચ્છં ચાન્દ્રાયણં ચૈવ તદ્વસ્યાઃ પાવનં સ્મૃતમ્ ॥ ” ॥ ૧૭૭ ॥

અર્થ:—જે તે પોતાની જાતિના પુરુષની સાથે સ્ત્રીથી વ્યભિચાર કરે તો તેની શુદ્ધિને માટે તેની પાસે કૃચ્છ અને ચાન્દ્રાયણ પ્રત કરાવે.

હતાધિકારાં મલિનાં પિન્ડમાત્રોપજીવિનીમ્ ।

પરિભૂતામધઃશઢ્યાં વાસયેદ્વ્યભિચારિણીમ્ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૭૦ ॥

અર્થ:—વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને ગૃહના સર્વ અધિકારોથી દૂર કરીને મલિન વસ્ત્ર પહેરાવીને દેવક્ય જ્ઞપનના નિર્વાહને યોગ્ય જોગન આપીને અનાદર સહિત હમેશાં બૂધિ ઉપર સુવચાવે.

સોમઃ શૌચં દદૌ સ્ત્રીણાં ગન્ધર્વશ્ચ શૃષ્ટાં ગિરમ્ ।

પાવકઃ સર્વમેષ્યત્ત્વં મેઢ્યા વૈ યોપિતો ઠતઃ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૭૧ ॥

અર્થ:—ચન્દ્રમાએ સ્ત્રીઓને શૌચ, ગન્ધર્વો મધુર વાણી, અને અગ્નિએ સર્વ પ્રકારની પવિત્રતા આપી છે. તે કારણથી સ્ત્રી પવિત્ર છે અર્થાત્ ધરને માટે યોગ્ય છે.

વ્યભિચાર ક્ષત્તૌ શુદ્ધિર્ગર્ભે ત્યાગો વિધીયતે ।

ગર્ભર્ભર્તૃવયૈ ચાસાં તથા મહતિ પાતકે ॥ ” ॥ ૭૨ ॥

અર્થ:—કોઈ સ્ત્રી મનથી કોઈની સાથે વ્યભિચાર કરે તો તે રજસ્વલા થતાં શુદ્ધ થાય છે. કારણ “રજસા સ્ત્રી મનોદુષ્ટા” અર્થાત્ જેનું મન દોષયુક્ત થયું છે એટલે કે પર પુરુષની સાથે સમાનમ કરવાનો મનથી જેણે સકલ્પ કર્યો છે તે સ્ત્રી રજોદર્શનથી પવિત્ર થાય છે, તેથી રજોદર્શન પહેલાં તેની સ્ત્રીની સાથે વ્યવહાર રાખવો યોગ્ય નથી, અને જે રજોદર્શન પહેલાં વ્યવહાર કરવો હોય તો પ્રાયશ્ચિત કરાવવું જોઈએ. વળી દ્વિજાતિની સ્ત્રી શુદ્ધની સાથે સમાનમ કરીને ગર્ભિણી થાય તો તેનો પરિત્યાગ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. તેથી રીતે પોતાના નર્તનો નાચ કરે તથા પતિનો વધ કરે તથા અલક્ષ્યા આદિ મહા-પાતક કરે તો તેના ત્યાગનું વિધાન કહ્યું છે.

યુવાવસ્થા આદિ અવસ્થાનો પણ વિચાર કરતી નથી “પુરુષ છે” એટલો માત્ર વિચાર કરીને તેઓ સમાગમ કરે છે

પૌંશ્ચલ્યાચ્છલચિત્તવાનૈસ્નેહ્યાચ્છ સ્વભાવતઃ ।

રક્ષિતા યત્નતોડપીહ ભર્તૃષ્વેતા વિકુર્વતે ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ — પુરુષતુ દર્શન થવાથી સમાગમની ઇચ્છા થવાથી (પૌંશ્ચલ્ય), તથા ચિત્તમા સ્થિરતાનો અભાવ હોવાથી (ચ્છલચિત્તત્વ), તથા સ્વભાવથી જ સ્નેહ રહિત હોવાથી (નૈસ્નેહ્યા), આ લોકમા સ્ત્રીતુ વિશેષ યત્ન કરીને રક્ષણ કરવા છતાં પણ તે પતિ ઉપર પ્રેમ કરતી નથી

માટે સ્ત્રીઓના મનમા પતિ ઉપર પ્રેમ વગેરે ઉત્પન્ન કરવાને માટે તેમને સર્વ પ્રકારે સુરક્ષિત કરવી તે જ ઉપાય છે.

ઇતિ ધર્મ પ્રકરણે ૩ અન્તર્ગત ત્યાગ કરવા યોગ્ય સ્ત્રી આદિ વિવેચન
અમ ૧૨ સર્ગ ૧૧ સમાપ્ત.

ઇતિ પરમહંસ સંન્યાસી સ્વામી શ્રી રામાનન્દજી યતિવર શિષ્ય
સ્વામી શ્રીમાધવાનન્દજી વિરચિત
“વેદાર્થચિન્તામણિ” ભાગ ૧ સમાપ્ત.

शुद्धिपत्रक

आ शुद्धिपत्रक श्लोक, मंत्र, सूत्रं च. पहेला संस्कृत श्लोकधी लीटीओ
गणवानी छे, गुजरतीनी नहि.

पृ. क्र.	ली. अंशुद्ध.	शुद्ध.	पृ. क्र.	ली. अशुद्ध.	शुद्ध.
भूमिका	२/३ वाप	दोप	४६	१ मानसे	मनसे
६	२ तन्नाऽस्तु	तन्नोऽस्तु	५०	७ चाण्डाल	चण्डाल
७	४ कुद्ध	कुद्धः	५५	४ हेतुर्कर्मस्य	हेतुः कर्मस्य
७	५ शिष्टाचारः	शिष्टाचारं	६६	६ फोंकां	फेका
११	२ क्राध	क्रोध	६६	६ जनःप्रियः	जनप्रिय.
११	३ कौन्तेयः	कौन्तेय	८१	५ विनाशनी	विनाशिनी
११	३ विमुक्त	विमुक्त	८५	४ ऽनुगणिका	नुगणिका
१३	२ पतिर्नृ	पतिर्नृ	८५	७ निजवपुः	निजवपुर्ल
१३	५ भ्रातं	भ्रान्तं	९१	३ अवितयं	अवितथं
१३	८ जम्भसि	जम्भसि	९३	३ पातुथ	मातुथ
१४	८ संताप	संतोप	९७	१ हिंसो	हिंसो
१४	१२ यो हि	हि	१००	८ विप्रेन्द्रा	विप्रेन्द्रा
१४	१३ य	यः	१०३	६ जलचौर्य	जलचौर्य
१५	२ वजिता	वजिता	१०५	१ भुङ्क्ते	भुङ्क्ते
१५	५ भवतु	भवति	११२	१ चारमृतं	चारमृत
१५	७ संपदं	संपदस्त	११३	७ स्य	यस्य
२०	५ चुवुक	चिवुक	११३	१० पाथिवः	पार्थिवः
२४	३ स्वमेव	स्वयमेव	११६	११ पुरां	पुरीं
२४	४ दोपरा	दोपेरा	१२०	५ परपालनम्	परिपालनम्
२४	८ सम्मानं	सम्मानं	१३१	६ स्वस्था	स्वस्थो
२८	१ देव	दैव	१४२	१ तता	ततो
२८	२ विद्वान्	विद्वान्	१४६	१ निर्गुणा	निर्गुणो
२८	२ शिक्षन्	शिक्षं	१४८	८ धनञ्जय	धनञ्जयः
२८	७ वर्णय	वर्णय	१५१	४ लक्ष्मी	लक्ष्मी
२९	७ गुरुनपि	गुरुनपि	१५२	१ मिथो	मितो
३०	१३ कृतो	कृतो	१५२	२ निर्विष्ट	प्रविष्ट
३१	१ शक्नोति	शक्नोति	१५२	८ सेनानोम्	सेनान्य
३२	४ श्रेष्ठानपा	श्रेष्ठानपी	१५३	८ विपरीतवृते	विपरीतवृते.
३३	६ परोहन्ति	प्ररोहन्ति	१५३	८ मलोमसै	मलोमसै
३६	७ दारा	दारा	१७७	५ पाडयत	पौडयत
४६	१ शूलपाणी	शूलपाणि			

पृ.	ली.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१८०	५	गुणान्	गुणा।
१८०	१०	जनपदस्यार्थं	जनपदस्यार्थे
१८२	८	निष्कारण	निष्कारणमेव
१८४	१०	भिषितो	भीषितो
१८६	२	दुश्छिन्ना	दुश्छिन्नो
२०३	०	दूपयत्मानो	दूपयत्यात्मनो
२०३	५	शठ	शठ
२०६	१	श्रुतम्	श्रुतम्
२०६	१२	स्तादृशः	स्तादृशः
२०८	४	धृतात्मनाम्	धृतात्मनाम्
२१०	१	संग्रामिकीं	संग्रामिकीं
२११	६	नृपतिर	नृपतीतिर
२११	६	रूप	रूपा
२११	१०	बुद्धया	बुद्धया
२१२	१	देवा	देवाः
२१२	१	क्रुद्धाः	क्रुद्धा
२१२	०	विश्लेषयन्ति	विश्लेषयन्ति
२१४	४	वै.	वै
२१६	५	राजन्यश्च	राजन् यश्च
२२१	१०	ब्रूयात्	ब्रूयात्
२२३	५	विप्राः	विप्रा
२३१	२	मातुरुन्धः	मातुरुन्धः
२३३	२	निकृतिप्रिया	निकृतिप्रिया
२४६	३	लक्ष्मीचलाः	लक्ष्मोश्चलाः
२५६	१	घर्मान्	घर्मान्
२६०	१४	जिज्ञासमानानां	जिज्ञासमानानां
२६८	७	ब्राह्मणा	ब्राह्मणो
२६८	१२	कर्तुंषु	कर्तुंषु
२७७	२	कथिता.	कथिता
२७७	१३	दुर्वचनयोगाः	दुर्वचनयोगाः
२७६	१७	घनायकी	घनायिकी
३३१	१	बहुश्रुत्म्	बहुश्रुतम्.
३३१	२	विचारयन्	विचारयन्
३३२	६	स्मृ	स्मृ
३३३	२	भ्रूणहा	भ्रूणहा
३३३	४	स्याद्विह	स्याद्विह

पृ.	ली.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३३५	४	नित्य	नित्यं
३३५	१०	छोपिडकाश्च	छोपिडकाश्च
३४८	६	यशा	यशाः
३५१	२	अद्यः	अद्यः
३५१	८	श्रुति	श्रुति
३५१	३	बलीघर्दा	बलीघर्दा
३५४	४	वदन्ते	वदन्ति
३५४	१६	कीर्ति	कीर्ति
३६२	३	त्रयाविधि	त्रयाविधि
३६२	१२	पुरुखा	पुरुखा
३६३	२	पण्डितश्च	पण्डितश्च
३६५	७	विरुद्धाके	विरुद्धाः के
३७७	३	गुणव	गुणवत्
३७८	१४	महद्	महा
३८७	५	मादार्थं	मौदार्थं
४००	१	गन्धं	गन्ध
४०४	३	त्रिपत्	त्रिशत्
४०६	१	मद्रोः	मद्रो
४१६	२	नाग्न	नाग्नि
४२२	२	कृपिरेव	कृपिरेव
४१४	७	यायद् व्यूहेन	यायाद् व्यूहेन
४१४	१०	प्रकल्पयेत्	प्रकल्पयेत्
४२६	७	मा मा भैरिति	मामाभौरिति
४२७	७	नृक्षाणः	नृक्षाणं
४३३	६	कृशितो	कृशितो
४३४	४	पिचुमन्दयोः	पिचुमन्दयोः
४३६	५	कचचित्	स्वचित्
४३६	११	यूपां	यूपां
४२६	१४	पुलोनां	पुलिनां
४३६	२	शरद्धेमन्त	शरद्धेमन्त
४३६	४	कृपावृत्त्याद्य	कृपावृत्त्याद्य
४४४	५	कूलरूपा	कुलरूपा
४४४	८	चक्षुरोग	चक्षुरोग
४५६	११	चौर	चौर
४५८	८	वागुरावृत्तिम्	वागुरावृत्तिम्
४६२	१५	कर्तारिः	कर्तारिः

शु.	ली.	अशुद्ध.	शुद्ध.	शु.	ली.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४६५	५	पोल्कसम्	पुल्कसम्	४८१	१४	भास्यतामिति	आस्यतामिति
४६५	७	कुमारोन्ताः	कुमार्यन्ताः	४८७	१२	ततोऽन्यतः	ततोऽन्यतः
४६६	१	सूरिभ	सूरिभिः	४८८	१२	दीशत्स्वपि	दिशत्स्वपि
४६६	४	रूपस्पृष्टं	रूपस्पृष्टं	४९३	४	स्पृष्टव्यो	स्पृष्टव्यो
४७१	३	मौञ्जा	मौञ्जो	५०१	१०	श्वपचा	श्वपचाः
४८१	१	स्नानता	स्नातको	५०७	७	तल्यम्	तुल्यम्
४८१	२	घ्रात्यः	घ्रात्यो	५०८	५	स्थितेः	स्थिते
४८१	२	कृच्छुचिः	कृच्छुचिः	५१३	१२	वृक्षक्ष	वृक्षक्ष
४८१	६	नृणां	नृणां	५१७	४	पिबति	पिबन्ति
४८२	४	गुरवेऽनोयात्	गुरवेऽनोयात्	५१८	८	तृतोयाः	तृतीयो
४८२	५	अनिन्देऽप्यात्म	अनिन्देऽप्यात्म	५२१	५	बाल्या	बालो
४८३	१०	भिक्षचरण	भिक्षचरण	५३७	८	वैः	वै
४८४	११	भ्यञ्जनं	भ्यञ्जनं	५५७	६	घिवेद्या	घिवेत्तव्या

